

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OAD

III/II

BİZANS DOSYASI

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YILDA İKİ DEFA YAYINLANAN
ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

YIL/YEAR: 2020 CİLT/VOLUME: III SAYI/ISSUE: II (ARALIK 2020)

YIL/YEAR:2020

CİLT/VOLUME:3

SAYI/ISSUE:2

SAHİBİ/ OWNER

Doç. Dr. Murat SERDAR

mserdar61@live.com

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Sorumlu Editor / Editor in Chief)

Doç. Dr. Murat SERDAR (Sorumlu Editor / Editor in Chief)

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Doç. Dr. Erkan ATAK (Türk-İslam Sanatları)

Doç. Dr. Fatma İNCE (Selçuklu Tarihi)

Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK (Türk-İslam Devletleri)

Doç. Dr. Özlem GENÇ (Ortaçağ Avrupa Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ (Bizans Sanatı)

Dr. Öğr. Üyesi Turgut AKYÜZ (İlahiyat)

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA (Ortaçağ Batı Edebiyatı)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH EDITING

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA

SEKRETERYA

Kübra TEKİN

Murat HANAR

e-ISSN

2667-4882 (Online)

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Murat SERDAR Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Taşlıçiftlik Yerleşkesi/60250-Tokat-TÜRKİYE

Tel: 0356-2521616 Dahili: (3160)

E-posta / E-mail: mserdar61@live.com

DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Doç. Dr. Murat SERDAR

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ

Dergimizde yayımlanan yazılar **ITHENTICATE** benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, **CROSSREF, EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX, INDEX COPERNICUS, RESEARCH BIB, İSAM, GOOGLE SCHOLAR, ASOS, JOURNAL FACTOR, ROOTINDEXING, COSMOS IF, DRJI** ve **SCIENTIFIC INDEXING SERVICES** tarafından dizinlenmektedir.

© Her hakkı saklıdır. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

| OAD | ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalik Bakır	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah Ekinci	Harran Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah Kaya	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullayeva Xurşud Lütfuliqızı	Uzeyir Hacıbəyli Bakı Musiqi Akd., Azərbaycan
Prof. Dr. Adnan Çevik	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Alena Catovic	Saray Bosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Birsnel Küçüksipahioğlu	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cengiz Tomar	Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Dmitry Korobeynikov	Albany New York Devlet Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Ebru Altan	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ekrem Kalan	Alanya Alaaddin Keykubad Ün., Türkiye
Prof. Dr. Emzar Kakhidze	Batum Şota Rustaveli Devlet Ün., Gürcistan
Prof. Dr. Ergin Ayan	Ordu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Eva Csaki	Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Macaristan
Prof. Dr. Galina Mikiniene	Vilnius Üniversitesi, Litvanya
Prof. Dr. Irina Rudolfovna Gusach	Azak Tar., Ark. Ve Pal. Müzesi-Rezervi, Rusya
Prof. Dr. İlhan Erdem	Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İlyas Gökhan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kazım Paydaş	Harran Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Leszek Ślupecki	Leszek Ślupecki, <u>Rzeszów</u> Üniversitesi, Polonya
Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Rustam Shukurov	Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya
Prof. Dr. Veronika Tsibenko	Güney Federal Üniversitesi, Rusya
Doç. Dr. Meryem Gürbüz	Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa Uyar	Ankara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Resul Ay	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

| OAD | ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr. Abdullayeva Xurşud Lütfuliqızı Uzeyir	Hacıbəyli Bakı Musiqi Akd, Azərbaycan
Prof. Dr. Aydın Usta	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün, Türkiye
Prof. Dr. Dmitry Korobeynikov	Albany New York Devlet Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Emzar Kakhidze	Batum Şota Rustaveli Devlet Ün., Gürcistan
Prof. Dr. Galina Grebenschikova	St. Petersburg State Marine Technical Ün., Rusya
Prof. Dr. Güray Kırpık	Gazi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Irina Rudolfovna Gusach	Azak Tar., Ark. Ve Pal. Müzesi-Rezervi, Rusya
Prof. Dr. Mustafa Demirci	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Rustam Shukurov	Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya
Prof. Dr. Veronika Tsibenko	Güney Federal Üniversitesi, Rusya
Prof. Dr. Leszek Ślupecki	<u>Rzeszów</u> Üniversitesi, Polonya
Doç. Dr. Ayşe Atıcı Arayancan	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fatih Durgun	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Akyol	Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa Alican	Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Sefer Solmaz	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Seyhun Şahin	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Tarık Tolga Gümüş	Mersin Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Çapan	Gaziantep Üniversitesi, Türkiye

| OAD | ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Abdullah Kaya	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Açikel	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Ali İhsan Karataş	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Alpaslan Demir	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Altan Çetin	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru Altan	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Oruç	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Kasım Şulul	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Hizmetli	Bartın Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Şulul	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar Ülgen	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman Özbek	Hacı Bayram-1 Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut Yiğit	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Turhan Kaçar	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf Ayönü	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Özdal	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Özturhan	Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Ayse Atıcı Arayancan	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih Durgun	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma İnce	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Ali Kapar	Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut Karakulak	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Zengin	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Akkuş	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Alican	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Sayime Durmaz	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Sefer Solmaz	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Selim Kaya	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Tarık Tolga Gümüş	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim Tufantoz	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman Gülmez	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Miynat	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emrah Eriş	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esin Benian	Trakya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Esra Çıplak	Muş Alpaslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gaye Yavuzcan	Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren Azar Nasırabadı	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil Yavaş	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay Atık	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep Keleş	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mesut Dündar	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat Bayram	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat Tural	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Aylar	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nihal Gezen	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nilay Ağırnaslı	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nilay Özlü	Altınbaş Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Dayı	Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar Serdar Dinçer	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Kemal Haykıran	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sedat Bilinir	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer	Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seyfettin Kaya	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Suna Çağaptay	Bahçeşehir Üniversitesi/Cambridge University
Dr. Öğr. Üyesi Şahin Kılıç	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Turgut Akyüz	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Uğur	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Acioğlu	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Güngör	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Ayça Elalmış	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Siren Çelik	Marmara Üniversitesi
Dr. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu	
Arş. Gör. Dr. Bilge Karga Göllü	Çukurova Üniversitesi

Editörden

Değerli Bilim insanları,

2020 yılının Aralık ayında Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (OAD) olarak yeni bir sayı ile karşınızda olmaktan mutluluk duymaktayız. Çok yoğun bir dönemin ardından yeni sayımızın heyecanını yaşamaktayız. Bilim insanlarımızın yoğun ilgisi ve alakası için teşekkürü bir borç biliriz. Dergi yayın politikamız gereği Orta Çağ'da Doğu ve Batı dünyasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili yayınlara yer verebiliyoruz. Bundan dolayı bu sayımıza dahil edemediğimiz ve bazılarını geri çevirmek zorunda olduğumuz değerli çalışmalar için affınıza sığınıyoruz.

OAD 'ın elinizdeki bu sayısında her biri kıymetli ve uzun uğraşlar sonucunda hazırlanmış makalelere rastlayacaksınız. Dergimizin bu sayısının hazırlanmasında önemli katkıları olan başta yazarlarımız olmak üzere farklı üniversitelerden hakemlerimize ve de makale kabul ve hakem sürecinde büyük emekleri olan dergi ekibimize sonsuz teşekkürler...

Bilimle Kalın ...

OAD Editörleri

Doç. Dr. Murat KEÇİŞ –Doç. Dr. Murat SERDAR

Yayın Etiği

OAD'a yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, yayımdan önce intihal denetiminden geçirilir. İntihal denetiminde, benzerlik oranının %25'nin üstüne çıkmaması gerekmektedir.

OAD'a gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmaması veya yayınlanmak amacı ile gönderilmemiş olması gerekir. Sempozyumlarda sunulan bildiriler basılmamış olmak şartı ile yayımlanabilir.

Bilimsel Araştırma Etiği

Verilerin elde edilmesinde, analizinde, yorumlanmasında ve sonuçlara ulaşılmada bilimsel yöntemlerle hareket edilir. Bilimsel olmayan sonuçlar araştırma sonucu olarak gösterilemez.

Araştırma sürdürülürken ulusal ve uluslararası anlaşmalara bağlı kalınması ve yetkili makamlardan izin alınması gerekmektedir.

Çalışmalarda elde edilen verilerin, yetkililerin izin verdiği ölçüde ve biçimde kullanılması gerekmektedir. Sunulmaması gereken verilerin gizli kalması esas olmalıdır.

Araştırmacılar, araştırma sonucunda oluşabilecek olumsuz durumları ilgili kişilere ve kurumlara bildirmekle yükümlüdürler. Her araştırmacı, oluşabilecek bu olumsuz durumlar sebebiyle araştırmaya katılmama hakkına sahiptir.

Yayın Etiği

Bilimsel araştırma ve yazım aşamasında çalışmaya herhangi bir katkısı olmayan kişiler, yazar olarak gösterilmemelidir.

Yazar(lar), etik sayılmayan davranışlar olarak belirtilen sorumsuz yazarlık, korsanlık, uydurmacılık, çoklu yayın, bölerek yayınlama, taraflı kaynak, taraflı yayın, insan-hayvan etiğine aykırılık gibi durumlardan kaçınılmalıdır.

Yazar(lar), aday makalenin yazım aşamasında, dergide belirtilen atıf sistemine uygun hareket etmelidir.

Yayınlanmamış veya sunulmamış çalışmalar kaynak olarak gösterilmemelidir.

Herhangi bir çalışmanın tümü veya bir bölümü, izin alınmadan veya kaynak gösterilmeden (intihal) yayımlanamaz.

Yazar(lar), -varsa- çalışmanın finansal kaynaklarını belirtmelidir.

Hakem Etiği

Hakem(ler); mutlaka aday makalenin hitap ettiği alanlarda uzman kimseler olmalıdır. Eleştirilerini objektif ve açık bir biçimde yapmakla yükümlüdür. Kendi kişisel çıkarları/görüşleri doğrultusunda hareket etmemeli, gerekirse hakemlik yapmayı kabul etmemelidir. Hakemlik sürecinde metinlerin kişiye özel olduğu göz önünde bulundurularak üçüncü şahıslarla paylaşılmamalıdır. Hakemlik sürecindeki aday makaleden kendi çalışmaları için bilgi aktarımı yapmamalı, herhangi bir akademik/kişisel çıkar gözetmemelidir. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Derginin bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarını da göz önünde bulundurmalıdır.

Editör Etiği

Editör(ler); aday makalenin konusuna uygun en az iki hakem atamakla yükümlüdür. Kör hakemlik sürecini dikkate alarak hakem(ler) ve sorumlu yazar arasındaki iletişimi sağlamalıdır. Hiçbir yazar ve hakem arasında ayrımcılık yapmadan ilişkilerini şeffaf ve objektif bir biçimde sürdürmelidir. Buldukları konuyu kendi bireysel ve akademik çıkarları doğrultusunda kullanmamalıdır. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Bilimsel araştırma, yayın ve hakem etiklerini de göz önünde bulundurmalıdır.

| OAD | ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Publication Ethics

Articles submitted to OAD in accordance with the publication rules are checked for plagiarism before publication. In plagiarism control, the similarity rate should not exceed 25 %.

The articles sent to OAD should not be published elsewhere or sent for publication. The papers presented in the symposiums can be published provided that they are not published.

Scientific Research Ethics

Scientific methods are used in obtaining data, analyzing, interpreting and reaching the results. Unscientific results cannot be shown as research results.

While continuing the research, it is necessary to adhere to national and international agreements and to obtain permission from the competent authorities.

The data obtained in the studies should be used to the extent and in the form allowed by the authorities. It should be essential that the data that should not be submitted remain confidential.

Researchers are obliged to inform the relevant persons and institutions about any negative situations that may arise as a result of the research. Every researcher has the right not to participate in the research due to these adverse situations that may occur.

Publication Ethics

Persons who have not contributed to the study during the scientific research and writing phase should not be shown as authors.

Author (s) should avoid situations such as irresponsible authorship, piracy, fabrication, multicast, split publishing, biased source, biased publication, and human-animal ethics, which are stated as unethical behavior.

The author (s) should act in accordance with the citation system specified in the journal during the writing of the candidate article.

Unpublished or unpublished studies should not be cited as references.

All or part of any studying cannot be published without permission or giving reference (plagiarism).

The author (s) should indicate the financial sources of the study, if any.

Reviewer Ethics

Reviewer(s); must absolutely be experts in the fields that the candidate article addresses. Reviewer is obliged to make his criticism objectively and clearly. Reviewer should not act in line with its own personal interests / views, and if necessary, should not accept to act as reviewer. During the refereeing process, considering that the texts are personal, they should not be shared with third parties. The candidate in the refereeing process should not transfer information from the article for his / her own studies and should not seek any academic / personal benefit. They should give clear and detailed reasons for the candidate articles to be rejected. The journal should also take into account the rules of scientific research and publication ethics.

Editorial Ethics

Editor (s); the candidate is obliged to appoint at least two referees appropriate to the subject of the article. It should ensure the communication between the reviewer (s) and the responsible author, taking into account the blind review process. It should maintain its relations in a transparent and objective manner without discrimination between any author and reviewer. They should not use their position for their own personal and academic interests. They should give clear and detailed reasons for the candidate articles to be rejected. Scientific research should also consider publication and reviewer ethics.

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELER

Nilay AĞIRNASLI	Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme <i>A General Assessment of The Great Seljuk Sultan Melikshah's Efforts to Keep other Seljuk States under Control</i>	216-225
Erkan ATAK	Taşa İşlenen Zarâfet Lâle: Cami Tezyînâtında Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme (14-18. Yüzyıllar) <i>The Tulip, Elegance in Stone: An Evaluation on Its Usage on Mosque Decoration (14-18. Centuries)</i>	226-239
Büşra BAĞCI	Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Kalenderî Gruplar <i>Kalenderî Groups During the Foundation Period of The Ottoman State</i>	240-252
Abdullah BURGU	Anadoluculuk Hareketinin Selçuklu Tarihçiliğine Etkileri <i>The Effects of the Anatolianism Movement on Seljuk Historiography</i>	253-265
Buket KİTAPÇI BAYRI	Diyâr-ı Rûm'da Mekân, Yer ve Şehirlerin Kuruluş Hikâyeleri <i>Space, Place and Foundation Stories of the Cities in the Land of Rome</i>	266-275
Mustafa BİNGÖL	Peter Lombard'ın "Sentences"ı Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Assessment on Peter Lombard's "Sentences"</i>	276-280
Suna ÇAĞAPTAY	Duvarın Dili: Bizans Kenti Ayasuluk'un Erken Rönesans Dönemi Floransa'sına Yansımaları <i>If Walls Could Talk: The Reflections of the Byzantine City of Ayasuluk in the Early Renaissance Florence</i>	281-293
Siren ÇELİK	Bizans Edebiyatına Kısa Bir Giriş <i>A Brief Introduction to Byzantine Literature</i>	294-305
Hatice DEMİR	Bizans Dönemi Resimli Dinî El Yazmalarında Yeşeya Peygamber Tasvirleri <i>The Prophet Isaiah's Images in Religious Manuscripts of Byzantine Era</i>	306-314
Murat ERKOÇ	Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Ölümünden Sonra Anadolu'da Yaşanan Gelişmeler (1086-1107) <i>Developments in Anatolia after the Death of Kutalmışoğlu Suleyman Shah (1086-1107)</i>	315- 323
Burak Gani EROL	Mekke'de Memlûkler Devleti Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları <i>Floods in Mecca During the Mamluks Period</i>	324-333
Osman GÜMÜŞÇÜ Emre DOĞANDOR	W. M. Ramsay ve "Anadolu'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar" Üzerine <i>On the W. M. Ramsay and "The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor"</i>	334-355
Tolgahan KARAIMAMOĞLU Tarık Tolga GÜMÜŞ	İngiliz Şövalyeliğine Dair Bazı Notlar: Dizbağı Şövalyeliği <i>Some Notes on the English Chivalry: Order of the Garter</i>	356-360
İlkgül KAYA ZENBİLÇİ	Aziz Demetrios: Selanik'in Koruyucu Azizi, Yaşam Öyküsü ve Mucizeleriyle İlişkili Belgeler, Kültü ve Tasvirleri <i>St. Demetrios: The Patron Saint of Thessaloniki, The Sources Related to His Life Story and Miracles, Cult and Images</i>	361-382
Arslan KILIÇ	Georgios Maniakes: Bir İsyançının Hayatı ve Bizans Tarih Yazımındaki Yeri <i>George Maniakes: Life of a Rebel and His Place in Byzantine Historiography</i>	383-390

Arif MISIRLI H. Burcu ÖZGÜVEN	Bizans Dönemi'nde Kentin Dönüşümü: Hamam ve Hamam-Gymnasium Yapılarının Yeniden Kullanımı <i>Transformation of the City in the Byzantine Period: Reuse of Bath and Bath-Gymnasium Buildings</i>	391-401
Namık MUSALI Cevdet YAKUPOĞLU	Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in Timurlu Hükümdarı Mirzâ Şâhruh'a Gönderdiği Farsça Mektup (1430) <i>A Persian Letter by Jandaroghlu Isfendiyar Bey to the Timurid Ruler Shahrukh Mirza (1430)</i>	402-415
Ramazan ÖNAL	Hız. Peygamber'in mucizelerinden Hanînu'l-Ciz' Hadisesi (Mahiyeti ve İntikal Şekli) <i>One of the Prophet's Miracles, the Haninu'l-Jiz Incident (the Form and Quality of Transmission to Us)</i>	416-423
H. Ömer ÖZDEMİR	Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e Verdiği Ticari İmtiyazlar (Chrysobullar); Komnenos Hanedanı Devri <i>Trade Privileges (Chrysobulls) of Byzantine Empire to Venice; Era of Komnenos Dynasty</i>	424-434
Berkay Yekta ÖZER	II. İoannes Komnenos Dönemi Bizans-Macar İlişkileri ve Sırp İsyanı (1127-1129) <i>Byzantine-Hungarian Relations and the Serbian Revolt in the Era of John II. Komnenos</i>	435-441
Kazım PAYDAŞ Ahmet KORKMAZ	Kara-Koyunlu Devleti'nde Silah Teknolojisi: Orduda Kullanılan Silah ve Teçhizat <i>Weapon Technology in the Qara-Qaraqoyunlu: Weapons And Equipment Used in the Army</i>	442-450
Erman ŞAN	İmparatorluk Romanizm Christianizm: Ortaçağ Müslüman Tarihçilerine Göre "Bizans"ın Başlangıcı <i>Imperium Romanum Christianum: The Beginnings of "The Byzantine Empire" according to Medieval Muslim Historians</i>	451-458
Tuba TOMBULOĞLU	Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı <i>Conception of Highland and Winter Quarter in the Timurid State</i>	459-468
ÇEVİRİ MAKALELER		
Meltem AKINCI	Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle) <i>Commercial-Economic Relations and Urban Culture of the Golden Horde (With the Example of New Sarai and Sarai-al-Jadid)</i>	469-473
Sait Emre ÇİFTÇİ	I. İustinianus ve Hukuk Okulları <i>Justinian I and Law Schools</i>	474-481
Ayşe Beyza ERCAN	Tuşi: Cüçi'nin Adı Üzerine <i>Tuşi: The Turkic Name of Joçi</i>	482-488
Selim KARAGÖZ	Bizans'ın 1403-1419 Yıllarındaki Son Anadolu Egemenliği <i>The Last Byzantine Possessions in Anatolia in 1403-1419</i>	489-494
Müjdat NAMDAR	1025-1071 Dönemi Askeri Tarihi Üzerine Alternatif Yaklaşımlar <i>Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071</i>	495-505
Pınar SAVAŞ Duygu AKKUŞ	Akademik Bir Disiplin Olarak Bizans Çalışmaları <i>Byzantine Studies As an Academic Discipline</i>	506-515

AĞIRNASLI, Nilay, “Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah’ın Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II Aralık 2020, s. 216-225.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.826851>

Geliş Tarihi / Received: 16 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah’ın Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme Nilay AĞIRNASLI^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, NEVŞEHİR.

*nilaynas@yahoo.com

+ORCID:0000-0002-3506-4317

Öz- Kirman, Suriye ve Türkiye Selçuklu devletleri Büyük Selçuklu Devleti’nin birer kolu olarak kuruldu. Bu devletlerden Kirman Selçuklu Devleti Büyük Selçuklu Devleti’nin ilk sultanı Tuğrul Bey döneminde tarih sahnesine çıkarken diğer ikisi Melikşâh döneminde kuruldu. Büyük Selçuklu Devleti’nin üçüncü sultanı Melikşâh, tahta geçtiği andan itibaren bu diğer Selçuklu devletleri üzerinde kontrol sağlayabilmek için mücadeleye başladı. Bu mücadeleyi yeri geldiğinde askeri, yeri geldiğinde de siyasi ve diplomatik alanda yaptı. Kirman ve Suriye Selçuklu devletleri üzerinde kontrolü sağlamakta çok da zorlanmayan Melikşâh, bu hususta en önemli mücadeleyi ise Türkiye Selçuklu Devleti’ne karşı verdi. Biz de bu çalışmamızda Sultan Melikşâh’ın diğer Selçuklu devletleri üzerinde kontrolü sağlamak için ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu ifade etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler- Melikşah, Selçuklular, Suriye, Kirman, Türkiye

A General Assesment of the Great Seljuk Sultan Melikshah’s Efforts to Keep other Seljuk States under Control

Abstract- Kirman, Syria and Turkey Seljuk States were established as a branch of Great Seljuk State. Among these states, the Kirman Seljuk State was established during the period of, Tuğrul Bey the first sultan of the Great Seljuk State. The other two states were established in the time of Melikshah, who was the third sultan of the Great Seljuk State. Melikshah ascended the throne and struggle with other Seljuk state. From the moment Melikshah took the throne, he started a struggle to gain control over the other Seljuk states. The sultan made this struggle both in the military and political field. The sultan had no difficulty in controlling the Kirman and Syria Seljuk State. But the sultan made the most important fight against Turkey Seljuk State. In our study we will try to explain what kind of activities the Sultan Melikshah did to control other Seljuk state.

Keywords –Melikshah, Seljuks, Syria, Kirman, Turkey

Giriş

Ortaçağ'da; bir devletin sahip olduğu hâkimiyet gücünün ne kadar etkili olduğunun en mühim göstergelerinden birisi, diğer devletlerle arasında var olan tâbilik-metbülük ilişkisini nasıl tesis ettiğiyse alakalıdır. Nitekim güçlü bir metbül olmak isteyen herhangi bir devlet etrafında yer alan siyasi teşekküller üzerinde ciddi bir hâkimiyet oluşturmalı, varlığını hissettirebilmedir. Büyük Selçuklu Devleti sultanlarının hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için ele geçirdikleri bölgelerde yer alan farklı millet ve inançtan olanları kontrol altında tutmaları gerektiği gibi, bilhassa da kendi soylarından olan hanedan üyelerinin faaliyetlerini yakından takip etmek mecburiyetleri bulunmaktaydı. Çünkü onların Büyük Selçuklu Devleti'nin kontrolü dışında hareket etmeleri, merkezi bir düzen oluşturmak isteyen bu devletin sultanlarının iktidarları için ciddi bir tehditti.¹ Ayrıca şunu da unutmamak gerekir ki Türk hâkimiyet anlayışına göre; Büyük Selçuklu Devleti tahtı diğer Selçuklu devleti sultanları tarafından da meşru bir hak olarak görülebildiği için onların güçlenmeleri, ciddi taht kavgalarının yaşanmasına da sebep teşkil etmekteydi.

Büyük Selçuklu Devleti sultanları her ne kadar, Kirman, Suriye, Türkiye ve Irak Selçuklu devletleri üzerinde tam anlamıyla hükmedebildikleri bir kontrol sağlayamamışlarsa da, bunu yapabilmek için kendilerine göre bazı askeri ve siyasi hamlelerde bulunmayı da ihmal etmediler. Biz ise bu çalışmamızda Sultan Melikşâh dönemini dikkate alarak Büyük Selçuklu Devleti sultanının diğer Selçuklu devletleri üzerinde kontrolü sağlamak için nasıl bir gayret sarf ettiğini ele almaya çalışacağız.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci; Oğuz Yabgu Devleti'nde subaşı unvanına sahip olan Selçuk Bey'in Yabgu ile yaşadığı anlaşmazlık neticesinde mahiyetiyle birlikte halkının çoğunluğu Müslüman olan Cend şehrine gelip İslâm dinini kabul etmesiyle başladı. Bölgenin en güçlü devletleri Karahanlılar ve Gaznelilere karşı gerek Mâveraünnehir gerekse Horasan'da verilen mücadeleyle de devam etti. Selçuk Bey'in oğlu Mikail bu mücadele sırasında erken yaşta vefat etti. Bundan sonraki süreçte Selçuk Bey'in yanında ön plana çıkan oğlu ise Arslan Yabgu oldu. Babasının yaşlanması sebebiyle askeri ve siyasi mücadelelerde daha aktif bir rol oynadı. Öte yandan Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler de kısa zamanda ön plana çıkmayı başardılar. Nitekim dedeleri tarafından itinayla büyütülen bu iki kardeş çok geçmeden askeri ve siyasi yeteneklerini göstermeyi başardılar. Bu durum ise amcaları Arslan Yabgu'nun memnuniyetsizliğine sebep oldu. Her iki taraf arasında fikir ayrılıkları yaşandı. Nihayetinde Arslan Yabgu'nun, Gazneli Mahmud tarafından Hindistan'daki Kalincar Kalesi'ne hapsedilip bertaraf edilmesinin ardından Tuğrul ve Çağrı Beyler Nesa, Serahs ve Dandanakan'da Gaznelilere karşı verdikleri mücadeleden galip çıkarak 1040 tarihinde resmen devletlerini kurmayı başardılar.²

İlk sultan Tuğrul Bey zamanından itibaren topraklarını hızla genişletmeye başlayan Büyük Selçuklu Devleti, Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde de mühim bir alana hâkim oldu. Nitekim Melikşâh zamanında devletin sınırları Çin'den Boğaziçi'ne,

Kafkaslardan Yemen'e ve Aden'e kadar genişledi.³ Bu süreçte hanedanın diğer mensupları da Türk devlet geleneğine göre kendi hâkimiyet alanlarını tesis etmeyi başardılar. Daha açık bir ifadeyle hanedan mensupları, "devlet hanedanın ortak malıdır" anlayışına göre kendi idarelerine verilen bölgelerde Büyük Selçuklu Devleti sultanlarına tâbi olarak kendi hâkimiyet alanlarını tesis ettiler.⁴

Kirman Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna paralel ve bu devlete bağlı olarak tarih sahnesine çıktı. Nitekim Kirman bölgesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a düştü. Kavurd büyük sultan Tuğrul Bey'in de desteği ile Kirman Bölgesi'ne giderek buranın hâkimi Büveyhîlere karşı mücadele etti ve 1040 Dandanakan zaferinden yaklaşık on yıl sonra Kirman'ın tamamını ele geçirerek bu bölgede kendi hâkimiyetini tesis etti.⁵

Suriye Selçuklu Devleti de Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak tarih sahnesine çıktı. Esasında Suriye topraklarında Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak hâkimiyet tesis edenler Selçuklu hanedan üyelerinden evvel bölgeye gelen Türkmen beyleriydi. Bunların başında da Kurlu, Atsız ve Şöklü beyler gelmekteydi. Türkmenler bu beylerin liderliğinde bugünkü Filistin topraklarında ilerleyerek kısa sürede güçlendiler. Çok geçmeden de Atsız Bey'in önderliğinde Filistin ve Suriye topraklarında hâkim oldular. Ancak Atsız Bey'in başında yer aldığı Türkmen beyliğinin idaresi kısa bir süre sonra Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşâh tarafından bölgeye gönderilen kardeşi Tutuş tarafından ele geçirildi. Nitekim Atsız'ın Fâtımiler karşısında zor duruma düşmesini fırsat bilerek ona yardım etme bahanesiyle Dimaşk'a gelen Tutuş bu Türkmen beyini bertaraf ederek bölgedeki hâkimiyeti ele geçirdi. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak Suriye Selçuklu Devleti de tarih sahnesine çıkmış oldu.⁶

Türkiye Selçuklu Devleti, Selçuklu devletleri arasında belki de kuruluş süreci ve Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbiligi meselesi tam olarak ortaya konulamayan tek devlettir. Zira devletin kurucu ailesi Kutalmışoğullarının Anadolu'ya gelişleri bile tartışmalı bir konudur. Nitekim babaları Kutalmış'ın, Alp Arslan ile girdiği taht mücadelesi sırasında savaş alanından kaçarken atının ayağının takılıp düşmesiyle, ölümünün ardından, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı olan Alp Arslan'a esir düşen Kutalmışoğullarının Anadolu'ya nasıl geldikleri tartışmalı bir konudur. Bazı kaynaklara ve bu kaynaklara dayalı olarak yorum yapan araştırmacılara göre; Kutalmışoğulları üç ihtimalden birine uygun olarak Anadolu'ya geldiler. Bu ihtimallerden birine göre; Kutalmışoğulları, Malazgirt Savaşı sonrası Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile yapılan antlaşmanın hükümsüz kalması üzerine Sultan Alp Arslan'ın emriyle Anadolu'nun fetih faaliyetlerine dâhil oldular.⁷ Diğer bir ihtimale göre de; Sultan Alp Arslan'ın vefatı sonrası, Melikşâh ve Kavurd arasında yaşanan taht kavgasının yarattığı iktidar boşluğundan faydalanarak Anadolu'ya geldiler.⁸ Üçüncü bir ihtimale göreysen; Abbasi halifesinin aracı olmasından ötürü Sultan Melikşâh'ın izin vermesiyle Anadolu'ya

¹ Koca, Salim; "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s.107,108.

² Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-İsri; el-Kâmil Fi't-Tarih (İslâm Tarihi), Cilt 9, (Çev. Abdülkerim Özyayın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987, s.361-370, Reşidü'd-din, Fazlullah; Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti, (Çev. Erkan Göksoy-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul,2010, s. 67-96, Koca, Salim; Dandanakandan Malazgirt, Giresun,1997, s.41-81, Sevim, Ali, Erdoğan, Merçil; Selçuklu Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.19-35, Öngül, Ali; Selçuklu Tarihi 1 Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016, s. 1-15.

³ Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.172.

⁴ Koca, Dandanakandan..., s.81.

⁵ Kirman Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Merçil, Erdoğan; Kirmân Selçukluları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,

1989, s.7-16, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.425-432, Öngül, Selçuklular..., 355-357.

⁶ Suriye Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Sevim, Merçil; Selçuklu Devletleri..., s.371-373, Öngül, Selçuklular..., s.415,416, Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.91-96.

⁷ Süryani Mihail; Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), (Çev. Hrânt D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Basılmamış), Ankara, 1944, s.29, Münecimbaşlı Ahmed b. Lütfullah; Câmîu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitapevi, İzmir, 2000, s.5, Koca, Salim; Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Ulug Keykubad'a) (1071-12220), Berikan Yayınları, Ankara, 2016, s. 59.

⁸ Turan, Osman; Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2000, s.47, Sevim, Ali; Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.22.

yöneltiler.⁹ Bu üç olasılıktan birine uygun olarak Anadolu'ya gelen Kutalmışoğulları bir süre bölgede tutunmaya çalıştılar. Nihayetinde de kardeşlerden üçünün bertaraf olmasının ardından Süleymanşah, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı olarak tahta çıktı.¹⁰

Yukarıda kısaca kuruluşlarını izah etmeye çalıştığımız Selçuklu devletleri buldukları sahalarda bağımsız birer sultan gibiydiler. Devletlerinin iç ve dış işlerini istedikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Ancak okuttukları hutbeler ve bastırıldıkları sikkelerde kendi isimlerinden önce Büyük Selçuklu Devleti sultanının ismini zikretmeleri gerekmektedir.¹¹ Aksi bir durum Büyük Selçuklu Devleti için isyan sebebi sayılmaktaydı. Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti sultanlarının temkinli ve tedbirli hareket etmeleri gerekmektedir. Nitekim onlar diğer Selçuklu kollarının faaliyetlerini dikkate alarak gerektiğinde doğrudan gerektiğindeyse dolaylı olarak onlara karşı müdahalede bulunmaktaydılar. Hatta uygun gördüklerinde onların siyasi varlıklarına son verebilecek hamleler yapmaktan da çekinmemekteydiler. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi biz de bu çalışmamızda Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah dönemini dikkate alarak sultanın, diğer Selçuklu devletlerini kontrol altında tutmak için ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu değerlendirmeye çalışacağız.

1) Askeri Müdahale ve Tedbirler

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah, metbû devletin lideri olarak kalabilmek için diğer Selçuklu devletlerine karşı askeri müdahalelerde bulunmaktan geri durmadı. Yeri geldiğinde bizzat kendisi yeri geldiğinde de görevlendirdiği komutanlar vasıtasıyla, iktidarları için tehlikeli gördükleri hamleler yapan diğer Selçuklu devletlerine karşı, askeri seferler düzenledi. Hatta bu seferler kimi zaman karşıdaki Selçuklu devletin siyasi varlığına tamamen son vermeyi amaç edinebiliyordu.

Sultan Melikşah, metbû sultan olmanın gerekliliği olarak ilk mücadelesini, iktidara gelir gelmez, Kirman Selçuklu Meliki Kavurd'a karşı verdi. Bu mücadele aynı zamanda Melikşah'ın Büyük Selçuklu Devleti sultanı olarak kalıp kalamayacağını da mücadelesi idi. Zira Kavurd, Alp Arslan'ın vasiyeti gereği tahta çıkan yeğeni Melikşah'ın sultanlığını tanımayarak tahtı ele geçirmek için harekete

geçti.¹² Esasında Alp Arslan, vefatından önce oğlu Melikşah'ı kendisinden sonra sultan ilan ederken, kardeşi Kavurd'un idaresine Kirman ve Fars gibi bazı yerleri bırakarak da ona verdiği önemi göstermiş idi.¹³ Buna rağmen Kavurd, Alp Arslan'ın ölümüyle birlikte onun yerini alan Melikşah'ın metbûluğunu tanımayarak bizzat Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olmak için harekete geçti.¹⁴ Dolayısıyla yeni tahta çıkan Melikşah da, Kirman Selçuklu Devleti üzerinde kontrolü sağlamak için askeri müdahalede bulunmak mecburiyetinde kaldı. Bu mücadele Melikşah için son derece kritikti. Zira Selçuklu ordusunun ciddi bir kısmı Kavurd yanlısı bir tavır içindeydi.¹⁵ Onların Kavurd'un tarafına geçmeleri demek Melikşah'ın tahtını her an kaybedebilme riskiyle karşı karşıya kalması anlamına geliyordu. Kendisini destekleyen Selçuklu askerlerinin de verdiği cesaretle harekete geçen Kavurd, aynı zamanda Rey ve Hemedan arasında yer alan Türkmenlerin de desteklerini alabilmek için onların yanına gitmeye karar verdi. Kirman melikinin hareketlerini yakından takip eden Melikşah ise veziri Nizâmü'l-Mülk ile ondan önce davranarak Rey'e gitti. Buradaki hazineyi bölgedeki Türkmenlere dağıtarak Kavurd'dan evvel onları kendi tarafına çekmeyi başardı.¹⁶ Nihayet her iki taraf Hemedan yakınlarındaki Kerec'de karşı karşıya geldiler. Kavurd'un ordusu mağlup oldu.¹⁷ Kavurd savaş alanından kaçsa da çok geçmeden Emir Temirel tarafından yakalanılarak Melikşah'a teslim edildi.¹⁸ Kavurd hayatı karşılığı taht ideasından vazgeçmeye hazırıldı.¹⁹ Ancak Selçuklu ordusundaki bazı komutanların Kavurd yanlısı tutumları son bulmadığı için tehlike henüz geçmiş değildi. Nitekim onlar maaşlarının artırılmasını talep ediyorlar ve bu talepleri olumlu bir karşılık bulmazsa da Kavurd'u tahta çıkarmak yönünde tehditkar ifadelerde bulunuyorlardı.²⁰ Sultan Melikşah bu sorunun çözümünü son derece yetenekli bir kişi olan veziri Nizâmü'l-Mülk'e bıraktı. Nizâmü'l-Mülk, askerlerle görüşerek sıkıntılarını sultana iletceğini ve buna uygun bir çözüm bulunacağını ifade etti.²¹ Vezirin askerlerle bu görüşmesinin ardından da Kavurd hapsedildiği yerde kimi kaynaklara göre zehirlenerek²² kimi kaynaklara göre de yay kirisiyle boğularak²³ öldürüldü. Fakat Nizâmü'l-Mülk Kavurd'un ölümünü askerlere bildirirken oldukça diplomatik bir üslup kullanarak Kavurd'un yüzüğündeki zehri içerek intihar ettiğini ifade

⁹ İbn Bibi, el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi; el-Evamirü'l-Ala'iyehi'l-Umuri'l-Ala'iyehi (Selçuk-name) I, (Haz. Mürsel Öztürk), TC Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1996, s.37, Yinanç, Mükrimin Halil; Türkiye Tarihi Selçuklu Devleti, I. Cilt, (Haz. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 77.

¹⁰ Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.521,525, Turan, Selçuklular Zamanında..., s.45-62, Koca,Türkiye Selçukluları..., s.57-65, Sevim, Anadolu Fatihleri..., s.26-30.

¹¹ Yinanç, Türkiye Tarihi..., s.153.

¹² Öngül, Selçuklular..., s.362.

¹³ Sevim,Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.377.

¹⁴ Öngül, Selçuklular..., 362, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.377

¹⁵ Bundârî; Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, (Çev. KıvameddinBurslan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 48, İbnü'l -Esîr; el-Kâmil Fi't-Tarih (İslâm Tarihi), Cilt 10, (Çev. Abdülkerim Özyayın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987, s.82, Tarih-i Âl-i Selçuk; Anonim Selçuknâme, (Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkuner), (A)trf Yayınları, Ankara, 2014, s.22.

¹⁶ SadruddinEbu'l-Hasan Ali İbn Nâsir İbn Ali el-Hüseynî; AHBÂRÜ'D-DEVLETİ'S-SELÇUKIYYE, (Çev. Necatî Lüğal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.39, Bundârî, Zubdetü'n-Nusra..., s.48, İbnü'l Esîr, el-Kâmil Fi't-Tarih..., s.82, İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman; el-Muntazam Fi Târîhi'l-Umem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092), (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.112, Sibt İbnü'l-Cevzî; Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.188.

¹⁷ Reşidü'd-dîn, Fazlullah; Cami'ü't-Tevârih..., s.126, Zahirü'd-dîn Nişâbüri; Selçuknâme, (Çev. Ayşe Gül Fidan), Kopernik Kitap, İstanbul, 2018, s. 92,

Ahmed b. Mahmud; Selçuknâme I, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 116, Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd; Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbîyâve'l-Mülûkve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukîyye), (Çev. Erkan Göksoy), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.115, Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman; Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, I. Cilt, (Çev. Ahmet Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.123, Tarih-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuknâme..., s.22, Hamdullah Müstevfî Kazvinî; Târîh-i Güzide, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.348.

¹⁸ Sadruddîn, AHBÂRÜ'D-DEVLETİ'S-SELÇUKIYYE..., s. 118

¹⁹ Sadruddîn, AHBÂRÜ'D-DEVLETİ'S-SELÇUKIYYE..., s.191, Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme..., s.120.

²⁰ Reşidü'd-dîn, Cami'ü't-Tevârih..., s.127, Râvendî, Râhat-üs-Sudûr..., s.124, İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam..., s.112, Zahirü'd-dîn Nişâbüri, Selçuknâme..., s.92,93, Mîrhând, Ravzatu's-Safâ..., s.116, Kazvinî, Târîh-i Güzide..., s.348.

²¹ Kazvinî, Târîh-i Güzide..., s.348, Öngül, Selçuklular..., 362,363, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.377.

²² Reşidü'd-dîn, Cami'ü't-Tevârih..., 127, Zahirü'd-dîn Nişâbüri, Selçuknâme..., s.93, Râvendî, Râhat-üs-Sudûr..., s.125, Mîrhând, Ravzatu's-Safâ..., s.116, Kazvinî, Târîh-i Güzide..., s.348.

²³ Bundârî, Zubdetü'n-Nusra..., s.49, Sadruddîn, AHBÂRÜ'D-DEVLETİ'S-SELÇUKIYYE..., s.40, İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam..., s.112, Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân..., s.191, İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fi't-Tarih..., s.82, Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme..., s.120, Münecimbaşı, Ahmed b. Lütfullah; Câmîü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s.47.

etti²⁴ ve bu sayede de onları susturmayı başardı. Bundârî'nin belirttiğine göre Sultan Melikşâh, Kavurd'un vazifelerini ve onun hissesinde olan kaza ve sancaklarını Savtigin'e verdi.²⁵ Kavurd'un geride birçok çocuğu kalmıştı. Bu çocukların isimlerinin tamamını kaynaklar vermemektedir. İsmi bilinenlerden Sultanşâh ve Emirşâh babalarının yanındaydılar. Dolayısıyla onun yenilmesiyle birlikte onlar da Melikşâh'm eline esir düştüler. Melikşâh iktidarı için tehlike olarak gördüğü bu şehzadelerin gözlerine mil çektirdi.²⁶ Emirşâh çok geçmeden ölse de Sultanşâh kör olmadan kurtulmayı başardı. Bu arada Kirman Selçuklu Devleti'nin merkezinde Kavurd'un diğer oğulları Kirmanşâh, Turanşâh, Nuh, Davut, Hüseyin, Ömer ve Merdanşâh bulunuyorlardı.²⁷ Ancak onlar da etkili bir rol oynayamadılar. Nihayetinde gözlerine mil çekilmesine rağmen kör olmayan Sultanşâh ve yanında bulunan çok küçük yaştaki kardeşleri bir muhafız ile dostluk kurarak onun yardımıyla kaçmayı ve Kirman'a dönmeyi başardılar. Sultanşâh, Berdesir'de tahta geçerek Kirman Selçuklu Meliki olmayı başardı.²⁸ Mevcut gelişmelerden haberdar olan Sultan Melikşâh ise bu duruma kızmadı aksine Sultanşâh ve kardeşlerine hilatler göndererek Kirman ve Umman'ın idaresini onlara bırakarak kendi kontrolünde bu bölgede hüküm sürmelerine müsaade etti.²⁹ Ancak sultanın bu anlayışlı tavrı uzun sürmedi ve Melikşâh ordusuyla birlikte Kirman'a doğru sefere çıktı. Bu seferin gerekçesi kaynaklarda net bir şekilde ifade edilmese de büyük bir olasılıkla bazı kişilerin Melikşâh'ı Sultanşâh'a karşı kıskırtmaları önemli bir rol oynamıştı.³⁰ Nitekim Kirman Selçuklu Devleti üzerindeki kontrolünden emin olmak isteyen Melikşâh Kirman bölgesine geldi. Melikşâh'a karşı gelemeyeceğini anlayan Sultanşâh, onu hediyelerle karşılayarak kendisine bağlılığını yineledi.³¹ Melikşâh da Sultanşâh'ı kendi kızıyla evlendirerek yerinde bırakma kararı aldı.³² Böylece Sultan Melikşâh gerek Kavurd'a karşı kazandığı zaferle gerekse Sultanşâh'a karşı Kirman'a düzenlediği seferle Kirman Selçuklu Devleti üzerinde kontrol sağlamayı başardı. Sultanşâh'dan sonraki dönemde de mevcut durum devam etti. Nitekim ardından tahta geçen kardeşi Turanşâh da Melikşâh'ın metbûluğunu kabul etmişti.³³ Görüldüğü gibi Sultan Melikşâh, Kavurd'un Büyük Selçuklu Devleti tahtı için harekete geçmesi üzerine onunla mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. Onu yenilgiye uğratmasının ardından da oğullarının bir kısmını esir alarak onları etkisiz hale getirmeye çalışmıştı. Fakat Sultanşâh, kaçmayı başarak Kirman topraklarına gidip babasının geride bıraktığı tahtı ele geçirmişti. Melikşâh ona karşı hemen bir müdahalede bulunmasa da Sultanşâh'ın faaliyetlerini yakından takip etmeyi ihmal etmemiş ve metbûluk haklarına tehdit olabileceğini düşündüğü durumda da askeri müdahalede bulunmaktan çekinmemişti. Öte yandan kontrolü sağladığından emin olduğu müddetçe Kavurd'un soyundan gelen akrabalarının Kirman tahtında yer almalarına da müsaade etmişti.

Büyük Selçuklu Devleti ve Suriye Selçuklu Devleti arasındaki tâbi-metbû ilişkiye askeri müdahaleler boyutunda baktığımızda, bu müdahaleyi doğrudan gerektiren bir gelişme yaşanmadığını görüyoruz. Zira Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, bizzat kardeşi Sultan Melikşâh tarafından bölgeye gönderildi ve melikliğini de onun

himayesinde tesis etti. Suriye'de yürüttüğü faaliyetlerinde de Sultan Melikşâh'a açıkça karşı çıkacak her hangi bir teşebbüste bulunmadı.³⁴ Ancak Sultan Melikşâh, kardeşi Tutuş'un kendisine karşı tâbiliği reddeden bir tutum sergilememesine rağmen, bölgede yaşanan bazı gelişmeleri dikkate alarak buraya askeri bir müdahalede bulunmayı gerekli gördü. Nitekim Tutuş'un Halep hâkimiyeti için mücadele ettiği Süleymanşâh'ı bertaraf etmesi ve son derece yetenekli bir askeri komutan olan Türkmen beyi Artuk ile iş birliği içinde bulunması her an Suriye Selçuklu Devleti ile olan tâbîlik-metbûluk ilişkilerini riske sokabilirdi. Ayrıca Halep'i doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlamak bölgedeki kontrolü sağlamadık açınsından son derece önemli idi. Dolayısıyla Melikşâh zaman kaybetmeden ordusuyla harekete geçti.³⁵ Onun böyle bir karar alarak zaman kaybetmeden yola çıkması yerinde bir teşebbüstü. Zira bölgedeki mevcut şartlara baktığımızda dengeler her an Melikşâh aleyhine değişebilirdi. Tutuş'un yanında yer alan Artuk Bey, onu, Melikşâh'a karşı savaşmak için teşvik etmeye çalışıyordu.³⁶ Tutuş, bu yönde karar alsaydı belki de Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın metbûluk hakları zarar görebilir hatta tahtı tehlikeye düşebilirdi. Ancak Tutuş'un, Artuk Bey'in teklifini reddederek Melikşâh'a karşı çıkmaması ve derhal meliklik merkezi Dimaşk'a çekilmesi³⁷ metbû Sultan Melikşâh'ı kritik bir mücadeleye girmekten alıkoydu. Neticede Suriye'ye gelen Melikşâh, ileride de bahsedeceğimiz gibi metbû sultan olarak gerekli idari atamaları yapıp Musul, Halep ve Urfa gibi kritik öneme sahip yerleri doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağladı.

Sultan Melikşâh zamanında Anadolu'da kuruluş aşamasında olan ve belki de Büyük Selçuklu Devleti için diğer Selçuklu devletlerinden daha da tehlikeli görülen Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı da askeri birlikler sevk edildi. Esasında her iki devletin arasındaki rekabetin kökleri Büyük Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasından öncesine, aile içi çekişmeye dayanmaktaydı. Nitekim hanedana ismini veren Selçuk Bey'in oğlu Mikail'in ölümünden sonra onun soyunu devam ettiren oğulları Çağrı ve Tuğrul Beyler ile Selçuk Bey'in diğer oğlu olan amcaları Arslan Yabgu arasında bilindiği gibi zaman içinde fikir ayrılıkları yaşandı ve bir türlü uyum içinde bir birliklik sağlanamadı. Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultanı Mahmud tarafından bertaraf edilmesinin ardından bölgedeki mücadeleyi sürdüren Çağrı ve Tuğrul Beyler de çok geçmeden Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular. Ancak iki rakip aile arasındaki çekişme bitmedi. Arslan Yabgu Türkmenleri Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlanmayı kabul etmediler. Öte yandan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış devletin kurulmasıyla birlikte idareye karşı başlangıçta uyumlu bir tavır sergiledi. Fakat ilk Sultan Tuğrul Bey'in iktidarının son günlerinde kendi yönetimini tesis etmek istemesi sebebiyle isyan etti ve böylece iki aile arasındaki anlaşmazlık yeniden alevlendi. Tuğrul Bey'in ömrü bu isyan hareketini bastırmaya yetmedi. Sultanın ölümüyle birlikteyse Mikailoğullarından Alp Arslan ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış arasında taht mücadelesi yaşandı. Kazanan taraf Alp Arslan oldu. Kutalmış da girdiği mücadeleyi hayatıyla birlikte kaybetti. Başarılı bir şekilde tahtı ele geçiren Alp Arslan, Kutalmış'ın oğullarını da esir aldı.³⁸ Bu şehzadeler Alp Arslan'ın

²⁴ Reşîdî'd-đîn, Cami'ü't-Tevârih..., s.127, Zahîru'd-đîn Nişâbüri, Selçuknâme..., s.93, Râvendî, Râhat-üs-Sudûr..., s.125, Mîrhând, Ravzatu's-Safâ..., s.117, Kazvinî, Târih-i Güzide..., s.348.

²⁵ Bundârî, Zubdetü'n-Nusra..., 50.

²⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtu'z-Zamân..., s.191, Reşîdî'd-đîn, Cami'ü't-Tevârih..., s.127, Râvendî, Râhat-üs-Sudûr..., s.125, Zahîru'd-đîn Nişâbüri, Selçuknâme..., s.93, Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme..., s.120.

²⁷ Merçil, Kirmân..., s.37.

²⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtu'z-Zamân..., s.195, Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme..., s.124.

²⁹ Müneccimbaşı, Camiu'd-Düvel..., s.47, Hamdullah Kazvinî, Târih-i Güzide..., s.377, Öngül, Selçuklular..., s.363, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.378.

³⁰ Merçil, Kirmân..., s.45.

³¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Târih..., s.111, Bundârî, Zubdetü'n-Nusra..., s.72

³² Öngül, Selçuklular..., s.365,366, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.380.

³³ Merçil, Kirmân..., s.47, Öngül, Selçuklular..., s.366,367, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.381.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Sevim, Suriye ve Filistin..., s.91-136.

³⁵ Azimî; Azimî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538= 1038/39- 1143/44), (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000., S.30, Müneccimbaşı, Camiu'd-Düvel..., s.57, Sevim, Suriye ve Filistin..., s.127, İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s.110.

³⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Târih..., s.136,137, Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtu'z-Zamân..., s.272, Müneccimbaşı, Camiu'd-Düvel..., s.57, Sevim, Suriye ve Filistin..., s.127,128.

³⁷ Sevim, Ali; "İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H.436-500= 1044/45-1106/07), Belgeler, Cilt XXIX, Sayı 33, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s.14...". Sibt İbnü'l-Cevzî, Mira'tü'z-Zamân..., s.272, Müneccimbaşı, Camiu'd-Düvel..., s.57, Sevim, Suriye ve Filistin..., s.128.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Koca, Dandanakandan..., s.57-121, Öngül, Selçuklu Tarihi I..., s.18-36.

Bizans'a karşı kazandığı Malazgirt zaferinin ardından başlayan Anadolu'nun fethi faaliyetlerine katıldılar ve Sultan Melikşâh döneminde Anadolu coğrafyasında artık kendi devletlerinin sahibi oldular. Ancak Kutalmışoğullarının Süleymanşâh liderliğinde devlet sahibi olmaları onları Büyük Selçuklu Devleti ile yeniden karşı karşıya getirdi.

İleride de bahsedeceğimiz gibi, kaynaklar Sultan Melikşâh ve Süleymanşâh arasındaki mevcut statünün ne olduğu meselesini net bir şekilde ortaya koyamamaktadırlar. Ancak yaşanan olaylara baktığımızda Süleymanşâh'ın belirli bir güce ulaşmadan ve resmen devletini kurmadan, Büyük Selçuklu Devleti ve onun vassallarıyla karşı karşıya gelmemek hususunda, itinalı davrandığını söylemek mümkün gibi gözükmektedir. Nitekim Süleymanşâh, bölgedeki ilk faaliyetleri sırasında Suriye'de Türkmen Bey'i Atsızla girdikleri mücadeleyi kaybedip ona esir düşen kardeşleri, Alp İlek ve Devlet'i kurtarmak için ciddi bir teşebbüste bulunmadı, onlar hakkındaki kararı Sultan Melikşâh'ın vermesine razı oldu. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Mirdasoğullarının idaresindeki Halep'i ele geçirmeyi istediysen de yeterli güce sahip olmadığından ötürü kendini riske atmamak için bu konuda da fazla ısrarcı olmadan yönünü Anadolu'ya çevirdi.³⁹ Kısa sürede kardeşi Mansur ile birlikte İç Anadolu'ya hâkim olup İznik'i ele geçirerek burayı kendilerine merkez edindiler ve Bizans tahtını ele geçirmek isteyen Botaniates'e destek vererek onun imparator olmasını sağladılar.⁴⁰ Fakat çok geçmeden iki kardeş arasındaki ilişkiler bozuldu ve Mansur Bizans İmparatoru'nun yanına gitti. Kutalmışoğullarının birbirleriyle anlaşmazlığa düştükleri bu dönemde Sultan Melikşâh da bölgeye Porsuk komutasında bir ordu sevk etti.⁴¹ Lakin Porsuk'un Anadolu'ya geliş meselesi, kaynaklarda yeterli bilginin olmaması sebebiyle, modern tarihçiler tarafından açıkça ortaya konulmadı. Bazı tarihçiler Süleymanşâh'ın Mansur ile yaşadığı anlaşmazlık sebebiyle Sultan Melikşâh'tan yardım istediği ve sultanın da Porsuk'u Anadolu'ya gönderdiği yönünde izahatta bulunmaktadırlar.⁴² Esasında Türkiye Selçuklu Devleti'ni tek başına idare etmek isteyen Süleymanşâh'ın politik bir manevra ile kardeşi Mansur'u, Sultan Melikşâh'a hedef göstermesi ve Sultan Melikşâh'ın da kendisini metbû sultan olarak görmesi sebebiyle duruma müdahale etmesi imkân dâhilindedir. Ancak Sultan Melikşâh rakip hanedan kolundan Süleymanşâh'ın daha serbest bir alanda hareket edebilme fırsatına sahip olmasını ne kadar istemiş olabilir? Mevcut yaşananlara baktığımızda bu zayıf bir olasılık gibi durmaktadır. Çünkü böyle bir destek vermek, Anadolu'ya geçişleriyle beraber hanedan üyesi olmalarını avantaja çevirerek pek çok Türkmen birliğini etrafına toplamayı başaran ve Bizans gibi kadim bir imparatorluğun yeni taht sahibinin belirlediği mücadeleye dâhil olarak gelişmelere yön veren Kutalmışoğullarının yetenekli temsilcisi Süleymanşâh'ın yolunu açmak anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Sultan Melikşâh'ın böyle bir yardımda bulunması düşük bir olasılık gibi durmaktadır. Ayrıca bazı Bizans tarihçilerinin eserlerinde Kutalmışoğullarının Anadolu'daki faaliyetleri ile Büyük Selçuklu Devleti'ne rakip bir düzen oluşturmaya çalıştıklarına vurgu yapmaları⁴³ ve Sultan Melikşâh'ın da ileride de bahsedeceğimiz gibi Kutalmışoğullarının faaliyetlerini yakından takip edip onların ilerleyişini durdurmak adına Bizans İmparatoru ile diplomatik yollardan ittifak kurmayı dahi denemiş olması Süleymanşâh'a yardım etme olasılığının zayıf bulunduğunu

destekler nitelikte ayrıntılardır. Öte yandan Sultan Melikşâh, Süleymanşâh'ın, Mansur'a karşı yardım talebi üzerine, bölgeye Porsuk'u gönderdiyse bile büyük bir olasılıkla Mansur'un hemen ardından Süleymanşâh'ı da bertaraf etmeyi planlamış olmalıdır. Nitekim yukarıda da vurguladığımız ve ileride de ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz gibi Melikşâh'ın Kutalmışoğulları aleyhine Bizans ile diplomatik görüşmelerde bulunması, Anadolu'ya askeri birlikler göndermeye devam etmesi hatta Süleymanşâh'ın ölümünden sonra oğullarını İsfahan'da kontrol altında tutması, göz önüne alındığında bu hususun da ihtimal dâhilinde olması kuvvetle muhtemeldir.

Neticede Porsuk, sultanın emri gereği Anadolu'ya geldi ve Bizans'a sığınan Mansur'u bertaraf etti. Porsuk'un Süleymanşâh'a karşı tavrının ne olduğu meselesi ise kaynaklarda net olmadığı için yine bu durum Selçuklu tarihçilerinin farklı yorumlarına sebep olmuştur. Buna göre; Porsuk'un, Süleymanşâh'ın Sultan Melikşâh'dan yardım istemesi üzerine Anadolu'ya geldiğini kabul eden tarihçilerin bir kısmı, Porsuk'un Mansur ile mücadelesine Süleymanşâh'ın da kendi birlikleriyle katıldığını ifade etmekte,⁴⁴ hatta bazıları da Sultan Melikşâh'ın Mansur'un bertaraf edilmesinin ardından Anadolu'nun idaresine dair menşuru Süleymanşâh'a verdiğini dile getirmektedirler.⁴⁵ Nitekim Sadruddin el-Hüseyinî, Sultan Melikşâh'ın bizzat Dimaşk'a ardından da İstanbul'a sefer düzenleyerek Bizans'tan bir milyon kırmızı dinar aldıktan sonra, Konya, Aksaray, Kayseri gibi yerleri fethedip idareyi Süleymanşâh'a bıraktığını ifade etmektedir.⁴⁶ Kimi tarihçiler de Büyük Selçuklu Devleti adına bölgede hâkimiyet tesis etmekle görevli Porsuk'un, Mansur'u bertaraf etmesine rağmen Süleymanşâh'ın güçlenmesine mani olmadığını ve Sultan Melikşâh'ın da bu durumu bir süreliğine kabul ettiği yorumunu yapmaktadırlar⁴⁷ ki Büyük Selçuklu Devleti sultanının daha sonraki süreçte bölgeye müdahaleleri düşünüldüğünde gerçeğe en yakın ihtimal bu gibi durmaktadır.

Sultan Melikşâh'ın, Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı gerçekleştirdiği askeri müdahalelerden birisi de Süleymanşâh'ın vefatından sonra gerçekleşti. Nitekim Süleymanşâh Çukurova yönünde sefere çıktığı sırada merkezi İznik'de yerine vekâleten Ebû'l-Kâsım'ı bırakmış idi. Kısa sürede çıktığı seferde önemli başarılar elde eden ve Antakya'yı ele geçiren Süleymanşâh, Halep'i ele geçirmek için verdiği mücadelede Musul Halep Emri Müslim b. Kureyş karşısında başarılı olsa da, bu şehrin idaresini en az kendisi kadar isteyen, akrabası Suriye Selçuklu Meliki Tutuş karşısında başarılı olmadığını ve girdiği mücadeleyi hayatıyla birlikte kaybetti. Bu sefer sırasında bulunan oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan ise daha sonra Kuzey Suriye'ye gelen Sultan Melikşâh tarafından İsfahan'a götürüldüler.⁴⁸ Böylece Melikşâh kendisine tabi olarak gördüğü Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde tam anlamıyla kontrolü sağlamak adına tarihi bir fırsat elde etti. Kutalmışoğullarının temsilcileri elindeydi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin başında bir sultan yoktu. Dolayısıyla hiç vakit kaybetmeden Porsuk idaresinde bir orduyu Anadolu'ya sevk etti. Ancak sultanın hesap etmediği Ebû'l-Kâsım'ın azimli bir direniş sergileyecek olmasıydı. Süleymanşâh'ın İznik merkez olmak üzere Anadolu'da kurduğu güçlü teşkilat yapısını sahiplenen ve hatta bazı rivayetlere göre kendisini sultan ilan eden⁴⁹ Ebû'l-Kâsım, 1081 yılında Süleymanşâh'ın Bizans ile yaptığı Dragos Çayı Antlaşmasını yok

³⁹ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.48, Yinanç, Türkiye Tarihi..., s.79,80, Koca, Türkiye Selçukluları..., s. 61.

⁴⁰ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.54,55, Koca, Türkiye Selçukluları..., s.61-64.

⁴¹ Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus); Abû'l-Farac Tarihi, Cilt I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.328

⁴² Yinanç, Türkiye Tarihi..., s.82,83, Koca, Türkiye Selçukluları..., s.64, Kafesoğlu, Sultan Melikşâh..., s.97, Sevim, Anadolu Fatihleri..., s.29.

⁴³ Attaleiates, Mikhael; Tarih, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.262,263, Zonaras, Ioannes; Tarihlerin Özeti, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.150

⁴⁴ Yinanç, Türkiye Tarihi..., s.83, Kafesoğlu, Sultan Melikşâh..., s. 97

⁴⁵ Kafesoğlu, Sultan Melikşâh..., s.97.

⁴⁶ Sadruddin, Ahabârî'd..., s.49.

⁴⁷ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.59.

⁴⁸ Koca, Türkiye Selçukluları..., s.71-74.

⁴⁹ Anna Komnena; Alexiad, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2010, s.197, Turan, Selçuklular Zamanında..., s. 84, Yinanç, Türkiye Tarihi..., s. 182.

sayarak, sahillere doğru akın faaliyetlerine başladı. Bununla da yetinmeyen Ebû'l-Kâsım Gemlik Körfezindeki Kios Limanı'nda da donanma inşasına başlayarak İstanbul'ı korku ve endişeye sevk etti. Gerçekten de İmparator Aleksios onu durdurmak için öncelikle barış teklifinde bulundu. Bu teşebbüsüne olumlu bir yanıt alamayınca da Bizans donanmasını Gemlik'e göndererek inşaat halindeki Selçuklu donanmasını yaktırdığı gibi kara kuvvetleriyle de İznik'i kuşatma altına aldı. Ancak teslim olmaya niyeti bulunmayan Ebû'l-Kâsım direnmeyi sürdürdü.⁵⁰ Bu sırada Bizans ordusunun İznik kuşatmasını yarıda bırakmalarına sebep olacak bir gelişme yaşandı. Bu gelişme Büyük Selçuklu Devleti ordusunun Porsuk komutasında bölgeye gelmesi idi. Sultan Melikşâh'ın askerleriyle karşı karşıya kalmak istemeyen Bizans birlikleri bölgeyi terk etti. Bizans'ın İznik kuşatmasına direnen Ebû'l-Kâsım bir anda kendisini Büyük Selçuklu ordusuyla mücadele eder halde buldu. Sultan Melikşâh ordusunu Anadolu'ya sevk ederken Türkiye Selçuklu Devleti'nin kontrolünü tamamıyla ele geçirmek niyetinde idi. Lakin Ebû'l-Kâsım da tamamen en güçlü ve metbû sayılan Selçuklu devletine sonuna kadar direnmek niyetindeydi. Porsuk bütün kuvvetleriyle İznik'e girmeyi denediyse de Ebû'l-Kâsım'ın kararlı direnişi karşısında bir türlü hedefine ulaşamadı. İki Selçuklu hanedan kolu arasındaki mücadeleyi yakından takip eden Bizans İmparatoru Aleksios da boş durmadı ve İznik'i elinden almaya çalıştı. Ebû'l-Kâsım'a bu defa yardım teklifinde bulundu.⁵¹ Zira İznik'in Sultan Melikşâh'ın kontrolüne geçmesi demek daha deneyimli, daha köklü ve daha güçlü bir devlet olan Büyük Selçuklu Devleti'nin İstanbul'a yaklaşması anlamına geliyordu. Oysa Türkiye Selçuklu Devleti yeni kurulmuş, her ne kadar Ebû'l-Kâsım liderlik etse de, sultanı da yakın zamanda ölmüş bir devletti. Dolayısıyla varlık mücadelesi veren bir devleti, o dönemde altın çağını yaşayan ve yakın zamanda Bizans'ı da Malazgirt'de mağlup eden devlet karşısında desteklemek Bizans için akıllıca bir politika olmalıydı. Esasında imparator, "güçlü rakibine karşı zayıf rakibini tutarak güçlü olanı mağlup etmek" anlamına gelen Bizans'ın temel politikalarından birisini uygulamaya koymaktaydı.⁵² Hiç vakit kaybetmeden harekete geçen Aleksios, bir taraftan Sultan Melikşâh ile arasının bozulmaması adına onunla olan diyalogunu sürdürürken⁵³ diğer taraftan da yukarıda da belirtmiş olduğumuz politikaya uygun olarak Ebû'l-Kâsım ile anlaşma yapmak için kendisini İstanbul'a davet etti. İçinde bulunduğu zor durumdan kurtulmanın yollarını arayan Ebû'l-Kâsım bu daveti olumlu bularak İstanbul'a gitti. Ebû'l-Kâsım'ı İstanbul'da görkemli bir şekilde ağırlayan Aleksios, bu beyin zor durumda olmasını fırsata çevirmekten de geri durmadı. Derhal Bizans birliklerini harekete geçirerek İznik'i işgal etti ve burada bir kale inşa ettirdi. Ebû'l-Kâsım, imparator ile anlaşma yapmasının ardından İznik'e dönerken mevcut durumu fark etti. Fakat içinde bulunduğu zor durum sebebiyle, Bizans'ın bu hamlesi karşısında sessizliğini korumak mecburiyetinde kaldı. İmparator Aleksios, Ebû'l-Kâsım ile yaptığı anlaşma gereği kendisine askeri yardım gönderdi. Ancak bu sırada yaşanan gelişme Ebû'l-Kâsım'ın rahat bir nefes almasını sağladı. O da kuşatmadan bir türlü istediği sonucu alamayan Porsuk'un geri çekilme kararı almasıydı.⁵⁴ Büyük Selçuklu ordusunun geri çekilmesi Ebû'l-Kâsım için olumlu bir gelişme olsa da mevcut durum uzun sürmedi. Nitekim Türkiye Selçuklu Devleti'ni tamamıyla kontrol altına almak hususunda son derece kararlı olan Sultan Melikşâh bu kararlılığını da bölgeye Bozan idaresinde yeni bir ordu sevk ederek açıkça gösterdi. Bozan çok geçmeden İznik'i kuşatma altına aldı. Ebû'l-Kâsım ise tıpkı Porsuk'a olduğu gibi Bozan'a karşı da azimle

direnmeyi sürdürdü. İznik'i ilk kuşatmasından sonuç alamayan Bozan derhal Ulubat tarafına yöneldi ve bu bölgeyi ele geçirerek Ebû'l-Kâsım'ı baskı altına alıp onu teslim olmaya zorlamak istedi. Bozan'ın İznik önlerinden ayrılmasını fırsat bilen Ebû'l-Kâsım, İznik'te yerini kardeşi Ebû'l-Gâzi'ye bırakarak, Sultan Melikşâh'ın yanına gitmek için yola çıktı. Amacı Anadolu'nun idaresini bizzat Büyük Selçuklu Devleti sultanının onayıyla elinde tutmaktı. Ebû'l-Kâsım bu teşebbüsüyle Sultan Melikşâh'ı metbû sultan olarak gördüğünü de tasdik etmiş oldu. Lakin Sultan Melikşâh, Ebû'l-Kâsım'a Anadolu'nun idaresini vermek şöyle dursun onu huzuruna dahi kabul etmeyerek mevcut meselenin çözümünü Bozan'a bıraktığını ve gidip onunla görüşmesi gerektiğini kendisine bildirdi.⁵⁵ Öyle anlaşılıyor ki, kendisini tartışmasız metbû sultan olarak gören Melikşâh, Ebû'l-Kâsım hakkındaki kesin hükmünü çoktan vermiş idi. Buna göre; İznik'in idaresi Ebû'l-Kâsım'dan alınacaktı. Sultanın, meselenin çözümünü Bozan'a bıraktığını ifade etmesi ise Ebû'l-Kâsım'ı huzuruna kabul etmemek için ortaya koyduğu bir bahane gibi görülmektedir. Zira Bozan'ın Sultan Melikşâh'ın onayı olmadan Ebû'l-Kâsım hakkında hüküm vermesi pek de imkân dâhilinde görülmemektedir. İsfahan'da umduğunu bulamayan Ebû'l-Kâsım, İznik'e doğru yola koyuldu. Ancak onun İsfahan'a gittiğini haber alan Bozan, kendisini dönüş yolunda ele geçirip yay kirşiyle boğarak öldürttü. Bozan, Ebû'l-Kâsım'ın bertaraf edilmesinin ardından da Ebû'l-Gâzi'nin idaresinde olan İznik'i ele geçiremedi. Nihayetinde de Sultan Melikşâh'ın ölümüyle birlikte Bozan bölgeden ayrıldı.⁵⁶ Böylece İznik'in idaresinin doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanma teşebbüsü de gerçekleştirilemedi. Sultan Melikşâh'ın vefatının ardından İsfahan'dan kaçmayı başaran Süleymanşâh'ın oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan İznik'e gelmeyi başardılar. Kardeşlerden tahta çıkan ise Kılıç Arslan oldu.⁵⁷

2) Siyasi ve Diplomatik Teşebbüsler

Sultan Melikşâh, diğer Selçuklu devletlerinin, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlılıklarını sağlamak ve sürdürmek için birtakım siyasi ve diplomatik hamlelerde de bulunmayı ihmal etmedi. Nitekim bazen başka devletlerle işbirliği yaparak bazen de mevcut bölgelere yaptığı siyasi atamalarla kontrolün Büyük Selçuklu Devleti merkezinde olduğu mesajını vermek istedi.

Sultan Melikşâh, bazı kaynaklara göre, tahta geçtikten sonra Kavurd ile iyi ilişkiler kurmak ve herhangi bir çatışma yaşamadan onun üzerinde kontrolü sağlayabilmek için siyasi ve diplomatik bir hamlede bulunarak kendisine bir mektup yazıp ılımlı bir ilişki kurmaya çalıştı.⁵⁸ Bazı kaynaklara göre de, kendisine güzel sözler söyleyip pek çok ıktalar verme vaadinde bulundu.⁵⁹ Ancak bu teşebbüsünden bir sonuç alamadı ve bildiği gibi amcası Kavurd'un büyük sultan olmak için harekete geçmesi üzerine onunla savaşmak mecburiyetinde kaldı ve onu bertaraf etmeyi de başardı.

Sultan Melikşâh'ın bu yöndeki teşebbüslerinden birisi de Suriye Selçuklu Devleti'ne karşı oldu. Yukarıda da değindiğimiz gibi Melikşâh, Tutuş'un Süleymanşâh'ı bertaraf etmesinin ardından, Kuzey Suriye'ye bir sefer düzenleyerek yaptığı siyasi atamalarla bölgeyi doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağladı. Buna göre; Yağısyan'ı Antakya'ya⁶⁰, Bozan'ı Urfa'ya⁶¹, Çökermiş'i Musul'a⁶², Aksungur'u da Halep'e⁶³ vali atayarak yaptığı siyasi düzenleme ile bölgede metbû sultan olduğu mesajını net bir şekilde verdi. Ayrıca büyük sultan olarak bölgenin diğer idarecilerini siyasi lisanda

⁵⁰ Anna Kommena, Alexiad..., s.197,198, Koca, Türkiye Selçukluları..., 85

⁵¹ Koca, Türkiye Selçukluları..., s.86.

⁵² Turan, Selçuklular Zamanında..., s.85, Koca, Türkiye Selçukluları..., s.86

⁵³ Yinanç, Türkiye Tarihi..., s.183.

⁵⁴ Anna Kommena, Alexiad..., s.199-201, Turan, Selçuklular Zamanında..., s. 85, Koca, Türkiye Selçukluları..., s.86,87.

⁵⁵ Koca, Türkiye Selçukluları..., s.87,88.

⁵⁶ Anna Kommena, Alexiad..., s.202,203, Turan, Selçuklular Zamanında..., s. 87, Koca, Türkiye Selçukluları..., s.87,88.

⁵⁷ Koca, Türkiye Selçukluları..., s.89.

⁵⁸ Sadruddin, Ahbârü'd..., s.38.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam..., s. 112.

⁶⁰ Urfalı Mateos; Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.172.

⁶¹ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos..., s.173 Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi..., s.334.

⁶² Mîrhând, Ravzatu's-Safâ..., s.121.

⁶³ Reşîdü'd-din, Cami'ü't-Tevârih..., s.130, Sevîm, "İbnü'l-Kalânîsî'nin...", s.14, Azîmî, Azîmî Tarihi..., s.30, Sadruddin, Ahbârü'd..., s.50, Mîrhând, Ravzatu's-Safâ..., s.121, Urfalı Mateos, Urfalı Mateos..., s.172, Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi..., s.334, İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Târih..., s.137

uyarak onların Tutuş'a herhangi bir şekilde askeri destekte bulunmalarını hatırlattı. Nitekim kendisini metbû tanyan ve huzuruna gelip itaatini arz eden Humus emirini, Tutuş'a askeri destekte bulunmaması yönünde uyardı.⁶⁴ Böylece Sultan Melikşâh, siyasi alanda yaptığı teşebbüslerle de Suriye'nin metbû sultanı olduğunu açıkça ortaya koymuş oluyordu. Tutuş, Sultan Melikşâh'a tâbîlik şartlarını, sultanın son dönemlerine kadar sürdürdü. Gerçekten de o, Sultan Melikşâh'ın 1091 yılındaki Bağdat ziyaretinde onun huzuruna giderek itaatini arz etti.⁶⁵ Görüldüğü gibi Suriye Selçuklu Devleti, Sultan Melikşâh'ın saltanatı boyunca Büyük Selçuklu Devleti'nin metbûluğunu tanyarak bölgedeki varlığını sürdürdü.

Sultan Melikşâh'ın, Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı siyasi ve diplomatik teşebbüslerine gelince, bu hususta en dikkat çekici olarak başta Bizans İmparatorluğu ile elçiler vasıtasıyla yürütülen görüşmeler gelmektedir. Büyük Selçuklu Devleti sultanı, üzerinde nüfuz ve kontrolünü tesis etmek istediği Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı yukarıda da ifade ettiğimiz gibi askeri müdahalelerde bulunurken bir yandan da bu devletin aleyhine Bizans ile diplomatik bir diyalog sürdürmeyi ihmal etmedi. Esasında bu görüşmeler Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde başladı. Bizans İmparatorluğu da Büyük Selçuklu Devleti kadar Anadolu'da yaşanan gelişmeleri tedirginlikle takip etmekteydi. Bunun için de ilk teşebbüs Bizans İmparatoru VII. Mikail'den geldi. İmparator 1074 yılında Abbasi Halifesine bir mektup yazarak kendisinden, Sultan Melikşâh ile Bizans arasında tesis edilmesi istenen ilişkilerin kurulmasında aracı olmasını talep etti. Ayrıca 1076 yılında da Kafkasya'da bulunan Sultan Melikşâh'ın bizzat kendisine hediyelerle birlikte bir elçilik heyeti yolladı.⁶⁶ Her iki taraf arasında elçiler vasıtasıyla yapılan bu görüşmede nasıl bir karara varıldığı meselesi ise kaynaklarda açıkça belirtilmemektedir. Ancak Sultan Melikşâh'ın çok geçmeden Porsuk'u Kutalmışoğulları aleyhine Anadolu'ya göndermesi Bizans imparatoru Mikail ile aynı kaygıları taşıdığı ve ondan da pek farklı düşünmediğinin adeta göstergesi olmuştur diyebiliriz.⁶⁷ Öte yandan Bizans ile Büyük Selçuklu Devleti lehine sürdürülen diplomatik ilişkiler pek de uzun soluklu olmadı. Sultan Melikşâh ile elçiler vasıtasıyla bağlantı kuran VII. Mikail tahtını kaybetti. Üstelik bunda Kutalmışoğulları hiç de küçümsenmeyecek bir rol oynadılar. Sultan Melikşâh'ın, VII. Mikail ile diplomatik ilişkiler tesis ettiği sırada Kutalmışoğulları da boş durmayarak Bizans'ın Anadolu orduları komutanı Nikephoros Botaneiates'e yardımcı oldular ve onun İstanbul'daki Bizans tahtının yeni sahibi olmasında mühim bir rol oynadılar. (1078) ⁶⁸ Görüldüğü gibi VII. Mikail ve Sultan Melikşâh arasında Kutalmışoğulları aleyhine tesis edilmeye çalışılan diplomatik ilişkiler yarım kaldı. İznik merkez olmak üzere kurulan Türkiye Selçuklu Devleti ise günden güne güç kazandı. Hatta bir süre sonra Süleymanşâh'ın Halep'te vefat etmesi, onun oğulları Kılıç Arslan ile Kulan Arslan'ın da Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi İsfahan'da tutulmaları bile mevcut durumu değiştirmede. Bilindiği gibi devlet Ebû'l-Kâsım'ın dirayetli yönetimi sayesinde istikrarlı bir şekilde varlığını devam ettirdi. Bu durum kendisini metbû sultan olarak gören Melikşâh'ın endişelerini daha da artmasına ve onun Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde kontrolü sağlamak hususunda daha da ısrarcı olmasına sebep oldu. Nitekim akraba Selçuklu devletine tam anlamıyla hâkim olmayı kafasına koyan Melikşâh, bilindiği gibi Porsuk, Bozan gibi komutanların idaresinde Anadolu'ya gönderdiği ordular vasıtasıyla askeri harekâtlarını

sistemati olarak sürdürdü, Sultan Melikşâh bunu yaparken de işin diplomatik ayağını ihmal etmedi ve Bizans İmparatorluğu ile de Türkiye Selçuklu Devleti aleyhine görüşmelere başladı. Bu sırada Bizans'ın imparatoru Komnenos hanedanının tahttaki ilk temsilcisi Aleksios Komomnenos idi. Sultan Melikşâh, Siyavuş adlı elçisini İstanbul'a göndererek Aleksios Komnenos'a; evlilik yoluyla akrabalık tesis etmeyi ve de Türkleri kıyı bölgelerinden çıkararak buraları kendisine bırakmayı teklif etti.⁶⁹ Bu bilgiyi bize aktaran Anna Kommena ilginç bir hususa da değinmektedir. Bu husus, Sultan Melikşâh'ın Bizans İmparatoruna elçi gönderme gerekçelerinden birisinin de Tutuş'un güçlenmesinden endişe duyuyor olmasıdır.⁷⁰ Nitekim Tutuş'un, Süleymanşâh'ı Halep önlerinde mağlup etmesi ve bunun üzerine Melikşâh'ın Kuzey Suriye seferine çıktığı düşünüldüğünde; sultanın hâlâ Suriye'de çıkarları olan Bizans'ı, Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı olduğu kadar, Suriye Selçuklu Devleti'ne karşı da müttefik edinmeye çalışması olağan gözükmemektedir. Dolayısıyla Melikşâh'ın Bizans imparatoru ile anlaşmak için yaptığı diplomatik hamle Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı olduğu kadar Suriye Selçuklu Devleti'ne karşı da olmuştur diyebiliriz. Siyavuş ile görüşen Aleksios, Sultan Melikşâh'ın istediği gibi bir anlaşma yapmaya yanaşmadı. Ancak o, Siyavuş vasıtasıyla kendisine ulaştırılan sultanın mektubunu kullanarak Karatığın idaresindeki Sinop'u almayı başardı.⁷¹ Siyavuş'un ihanetine uğramasına rağmen Sultan Melikşâh, Bizans imparatoru ile akrabalığa dayanan bir ittifak kurmaya kararlı gibi görünüyordu. Nitekim o, bu defa da Ebû'l-Kâsım'a karşı askeri birliklerin başında bölgeye sevk ettiği Emir Bozan vasıtasıyla imparatora bir mektup yolladı. Bu mektupta da imparatorun kızını oğullarından en büyüğü ile evlendirmeyi ve birlikte Ebû'l-Kâsım'a karşı mücadele etmeyi teklif ediyordu.⁷² Ancak Bizans İmparatoru Aleksios, sultanın bu talebine de olumlu bir yanıt vermedi. Üstelik Aleksios, bilindiği gibi Bozan karşısında Ebû'l-Kâsım'a yardımcı olabilmek için, askeri birlikler göndererek⁷³ kendi çıkarlarına göre ikili oynadığını göstermekteydi. Görüldüğü gibi Sultan Melikşâh, Bizans ile siyasi ilişki kurmak için yaptığı teşebbüslerden bir sonuç alamadı.

Öte yandan Selçuklu devleti idarecilerinin kullandıkları unvanlar, hâkim oldukları bölgelerde Sultan Melikşâh adına okuttukları hutbe gibi hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri de Büyük Selçuklu Devleti ile olan metbû-tâbi ilişkilerinin siyasi bir göstergesi olarak sayılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere; Sultan Melikşâh'a bağlılık hususunda aksi bir teşebbüste bulunmayan Tutuş, "melik" unvanını kullandı.⁷⁴ Aynı şekilde Kirman Selçuklu Devleti'nin başında yer alanlar da "sultan" değil "melik" unvanını kullandılar.⁷⁵ Ancak ilginçtir ki meliklik bölgelerinde bastırılan sikkeler söz konusu olduğunda, gerek Sultansâh'ın gerekse Turansâh'ın bastırıldıkları sikkelerde sadece Abbasi halifesinin adı ve kendi adlarına yer verdikleri, metbû olarak tanıdıkları Melikşâh'ın adınaysa yer vermedikleri görülür.⁷⁶

Melikşâh'ın Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde tesis etmeye çalıştığı otoritesini kullanılan unvanlar üzerinden tespit etmek ise zordur. Nitekim bu husustaki en tartışmalı olan konuların başında da Kutalmışoğlu Süleymanşâh'ın, Sultan Melikşâh karşısında "sultan" unvanını kullanıp kullanmadığı meselesi gelmektedir. Kimi kaynaklar kullandığı yönünde bilgi verirken kimi kaynaklar da "melik" unvanını kullandığını ifade ederler. Süryani Mikhail, Süleymanşâh'ın "sultan" unvanını alıp kullanmasını dini bir temele

⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mir'âtü'z-Zamân..., s.274.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Târih..., s.173, Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin...", s.17, Mîrhând, Ravzatu's-Safâ..., s. 126, Münecimbâşı, Câmîu'd-Düvel..., s.60, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.167.

⁶⁶ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.57.

⁶⁷ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.57.

⁶⁸ Koca, Türkiye Selçukluları..., s.63,64.

⁶⁹ Anna Kommena, Alexiad..., s.195,196.

⁷⁰ Anna Kommena, Alexiad..., s.195.

⁷¹ Anna Kommena, Alexiad..., s.195,196, Koca, Türkiye Selçukluları..., s.76,77.

⁷² Anna Kommena, Alexiad..., s.203.

⁷³ Anna Kommena, Alexiad..., s.203.

⁷⁴ Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.612.

⁷⁵ Merçil, Kirmân..., s.148, Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri..., s.612.

⁷⁶ Merçil, Kirmân..., s.151, Merçil, Erdoğan; Selçuklular'da Hükümdarlık Âlametleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.97.

dayandırmakta, bizzat Sünni İslâm dünyasının manevi lideri Abbasî Halifesi tarafından bu unvanın kendisine tevcih edildiğini belirtmektedir.⁷⁷ Halife, belki Süleymanşâh ile Melikşâh arasında kendine göre bir denge politikası takip etmek istediği için belki de Süleymanşâh'ın Şii Fâtîmî Halifelîği ile yakınlaşmasına engel olmak için böyle bir teşebbüste bulunmuş olabilir.⁷⁸ Ancak Sünni İslâm dünyasının manevi otoritesi halife olsa da askeri ve siyasi anlamda bütün gücü elinde bulunduran kişi Sultan Melikşâh idi ve onun da buna müsaade etmesi zor bir olasılıktı. Zira bilindiği gibi Sultan Melikşâh, Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde kontrolü sağlamak için yeri geldiğinde askeri müdahalelerde bulunmaktan yeri geldiğinde de Bizans ile diplomatik ilişkiler kurmaktan çekinmedi. Dolayısıyla onun Süleymanşâh'ın kendisiyle aynı unvanı kullanmasına müsaade etmesi ihtimal dâhilinde gözükmemektedir. Öte taraftan yukarıda da belirttiğimiz gibi Sultan Melikşâh güçlenmesine engel olamadığı için geçici bir süreliğine de olsa Süleymanşâh'ın iktidarını kabul edip⁷⁹ Sadruddîn el-Hüseynî'nin belirttiği gibi Konya, Kayseri, Aksaray gibi Anadolu'daki bazı yerlerin idaresini ona bırakmış da olabilirdi. Ancak yine Sadruddîn el-Hüseynî'nin ifadesine göre Sultan Melikşâh "Rükneddin Süleyman b. Kutalmış b. İsrail b. Selçuk'u melik" atamış idi.⁸⁰ Yani ona "sultan" değil "melik" unvanını verdi. Mevzuyla Süleymanşâh cephesinden baktığımızda, onun her hangi bir tasdik beklemeden "sultan" unvanını alıp kullanmış olması da yadırganacak bir durum gibi görülmektedir. Nitekim Anna Kommena, Süleymanşâh'ın Antakya'ya sefere çıkmadan önce "sultan" unvanını alıp kullandığını belirtmektedir.⁸¹ Kısacası o, bir hanedan üyesi olarak Anadolu'ya geçtiğinde pek çok Türkmen grubunu etrafında toplamış, İznik'i merkez edinerek teşkilat yapısını tesis edip devletini kurmuş, Bizans gibi bir imparatorluğun tahtına oturacak kişinin belirlenmesinde mühim bir rol oynamış, Sultan Melikşâh'ın kendisine karşı Anadolu'ya göndermiş olduğu askeri birlikleri durdurmayı başarmış bir liderdi. Dolayısıyla Süleymanşâh kendisinin zaten bir sultan olduğunu kanıtlamış idi.⁸² Diğer taraftan bazı kaynaklar Süleymanşâh'ın Antakya'nın fethinden sonra bu haberi Sultan Melikşâh'a müjdelediğini⁸³ ve burada onun adına hutbe okutup, sikke bastırıldığını ifade etmektedir.⁸⁴ Nitekim Süleymanşâh'ın Philaretos'un elinden Antakya'yı alması sebebiyle karşı karşıya geldiği Şerefüddeve Müslim'in kendisini Sultan Melikşâh'a itaatsizlik etmekle suçlaması üzerine verdiği cevapta Antakya'da sikkeli sultan adına bastıracağı ve hutbeyi de sultan adına okutacağını ifade etmiş idi. (1085)⁸⁵ Süleymanşâh, büyük bir ihtimalle bölgede tam anlamıyla güçlenmeden Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşâh'ı karşısına almak istemediği ve mevcut şartların gerekliliği sebebiyle böyle hareket etti. Zira daha önce de birkaç kez ifade ettiğimiz gibi onun, Bizans siyasetinde rol oynamak, Anadolu'daki hâkimiyet sahasını genişletmek, yeri geldiğinde Büyük Selçuklu Devleti vassallarıyla mücadele etmek gibi faaliyetlerine baktığımızda metbû sultana tâbi bir idareci olmaktan çok bağımsız hareket edip güç kazanmaya çalışan bir lider olduğunu görmekteyiz. Kısacası Süleymanşâh, Sultan Melikşâh'ın metbûluğuna açıkça karşı çıkmayarak politik bir şekilde hareket etmeye özen göstermiştir diyebiliriz.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Melikşâh zamanında en parlak dönemini yaşadı. Devlet en geniş sınırlarına ulaştı. Siyasi, askeri, iktisadi, kültürel alanlarda önemli gelişmeler yaşandı. Sultan Melikşâh güçlü bir iktidara sahip olsa da mühim olan bunu devam ettirebilmesiydi. Bilhassa da tâbileri konumunda gördüğü Selçuklu devletleri üzerindeki kontrolünü sürdürebilmesi ayrı bir önem arz etmekteydi. Zira Kirman, Suriye ve Türkiye Selçuklu devletlerinin

bağımsız hareket etmeleri demek her birinin Büyük Selçuklu Devleti'ne rakip olmaları anlamına gelmekteydi.

Melikşâh, tâbi-metbû ilişkisi hususunda ilk imtihanını Kirman Selçuklu Devleti Meliki Kavurd'a karşı verdi. Esasında bu Selçuklu devleti, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi idi. Ancak babası Alp Arslan'ın vasiyeti üzerine tahta geçen Melikşâh'a karşı amcası Kavurd, Büyük Selçuklu Sultanı olmak için harekete geçerek tâbilik-metbûluk ilişkisini bozdu. Dolayısıyla yeni sultan olan Melikşâh'ın üzerinde ilk kontrolünü sağlaması gereken Selçuklu devleti Kirman Selçuklu Devleti oldu. Nizâmü'l-Mülk'ün de desteğiyle Kavurd'u bertaraf etmeyi başaran Melikşâh bundan sonraki süreçte Kirman Selçuklu Devleti üzerinde herhangi bir ciddi sorun yaşamadan kontrolü sağlamayı başardı.

Sultan Melikşâh'ın metbû sultan olarak sorun yaşamadığı tek Selçuklu devleti Suriye Selçuklu Devletiydi. Nitekim bu devletin ilk meliki olan Tutuş kendi kardeşiydi ve bizzat kendisi tarafından Suriye'ye gönderilmişti. Dolayısıyla Sultan Melikşâh, kardeşini bölgeye göndererek Suriye Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna vesile olmuştu. Öte yandan Tutuş'un karakteri de Melikşâh'ın Suriye'de daha rahat bir kontrol sağlamasında önemli bir rol oynamıştı diyebiliriz. Çünkü Tutuş, metbû sultan olarak gördüğü Melikşâh'a karşı her zaman sadık bir tâbi olmayı tercih etti. Nitekim askeri anlamda Melikşâh'ın karşısına çıkmaya cesaret edemediği gibi onun Kuzey Suriye'de yaptığı düzenlemelere de herhangi bir itirazda bulunmadı.

Sultan Melikşâh'ın tamamen kontrol altında tutmak hususunda sorun yaşadığı Selçuklu devleti ise Türkiye Selçuklu Devleti oldu. Melikşâh gerek askeri gerekse siyasi anlamda Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı hamlelerde bulunsa da bu devletin kendi kontrolü dışında güç kazanmasına engel olamadı. Kutalmışoğlu Süleymanşâh, Melikşâh'ın metbûluğuna açıkça karşı çıkmaya da, bağımsız bir sultan gibi hareket etmesi Büyük Selçuklu Devleti'ne tamamen itaat etmediğinin adeta göstergesiydi. Ayrıca o, Melikşâh ile açıkça restleşmekten uzak dursa da ona tâbi olan Musul Emîri Şerefüddeve Müslim ve Tutuş ile mücadeleye girmekten çekinmedi. Bu bir anlamda dolaylı da olsa Büyük Selçuklu Devleti ile rekabet etmek anlamına geliyordu. Neticede Melikşâh, Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde tam bir kontrol sağlamayı başaramadı.

⁷⁷ Süryanî Mihail, Süryanî Patrik Mihail'in..., s.29,30, Yinanç, Türkiye Tarihi..., s.85.

⁷⁸ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.63.

⁷⁹ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.59.

⁸⁰ Sadruddîn, Ahbârü'd..., s.49.

⁸¹ Anna Kommena, Alexiad..., s.194, Turan, Selçuklular Zamanında..., s.64.

⁸² Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye..., s.66.

⁸³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Târih..., s.128, Aksarayî, Kerimüddin Mahmudî; Müsâmeretü'l-Ahbâr, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.14, Münecimbaşı, Câmiü'd II..., s.7.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Târih..., s.129, Aksarayî, Müsâmeretü'l..., s.14.

⁸⁵ Turan, Selçuklular Zamanında..., s.73, Merçil, Selçuklular'da..., s.35.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme, C. I, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud-i, Müsâmeretü'l-Ahbâr, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Anna Kommena, Alexiad, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Attaleiates, Mikhael; Tarih, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Azîmî, Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler), (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Bundârî, Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, (Çev. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- İbn Bibi, (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi), el-Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyeye (Selçukname) I, (Haz. Mürsel Öztürk), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman, el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fî't-Târih (İslâm Tarihi), C. 9, (Çev. Abdülkerim Özyaydın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987.
- İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fî't-Târih (İslâm Tarihi), C. 10, (Çev. Abdülkerim Özyaydın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim; Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-yi, Târih-i Güzide, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Koca, Salim; DandanakandanMalazgirte, Giresun, 1997.
- Koca, Salim, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s.105-145.
- Koca, Salim; Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a) (1071-1220), Berikan Yayınları, Ankara, 2016.
- Merçil, Erdoğan; Kırmân Selçukluları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Merçil, Erdoğan; Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, Câmîu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitapevi, İzmir, 2000.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, Câmîu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitapevi, İzmir, 2000.
- Öngül, Ali; Selçuklular Tarihi 1, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, Cilt I, (Çev. Ahmet Ateş) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Reşîdü'd-dîn, Fazlullah, Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul, 2010
- Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseyinî, Ahbâr'üd-devlet'is-Selçukiyye, (Çev. Necati Lûgal), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Sevim, Ali; Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Sevim, Ali, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarihi-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500-1044/45-1106/07)", Belgeler, Cilt XXIX, Sayı 33, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, s.1-43.
- Sevim Ali-Merçil Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.
- Süryanî Mihail; Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), (Çev. Hrant D. Andreatsyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Basılmamış), Ankara, 1944.
- Tarih-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuknâme, (Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkuner), (A)tıf Yayınları, Ankara, 2014.
- Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2002.
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, 21. Basım, İstanbul, 2016 .
- Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev. Hrant H. Andreatsyan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Cilt, (haz. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013

Zahîru'd-dînNişâbüri, Selçuknâme, (Çev. Ayşe Gül Fidan), Kopernik Kitap, İstanbul, 2018

Zonaras, Ioannes; Tarihlerin Özeti, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008

Taşa İşlenen Zarâfet Lâle: Cami Tezyînâtında Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme (14-18. Yüzyıllar) Erkan ATAK^{1*}

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, SAKARYA.

*erkanatak@sakarya.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-8977-8999

Öz- Türk kültüründe çiçeklere duyulan sevginin İslâmiyet öncesi dönemlerden başlayarak günümüze değin hiç kesintiye uğramadan hatta üzerine koyarak ulaştığı görülür. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren bu ilginin sadece çiçek merakı ve sevgisinin ötesine geçip başta sanat dalları olmak üzere birçok alanda somutlaşması, günümüze yüklü bir mirasın ulaşmasına vesile olmuştur. Farklı cinsten birçok çiçeğin bu sevgiden payını aldığı muhakkaktır. Ancak bunların arasında lâlenin ayrıcalıklı bir yerinin olduğunu söylemek gerekir. Roma ve Bizans dönemlerinde bilinmeyen lâlenin Anadolu'ya 12. yüzyılda Türklerle beraber girdiği kabul edilir. Türklerin Anadolu öncesindeki kadim kültürlerinin bir parçası olan lâle, bu coğrafyada yaygınlaşmış, sanattan edebiyata birçok alanda vazgeçilmez motiflerden birisi haline gelmiştir.

Lâlenin yaygın olarak kullanıldığı alanlardan birisi mimari süslemedir. Lâle Devri'nde çeşme ve sebiller başta olmak üzere sivil eserlerin taş tezyînâtında yaygın bir biçimde kullanılan lâle, camilerinin taş süslemelerinde ne düzeyde yer almıştır. Makalemiz bu sorunun cevabına yönelik ele alınmıştır. Lâle motifinin camilerin taş süslemesinde kullanımını kronolojik bir düzenle verilmiş böylelikle, 18. yüzyıl camilerinin taş tezyînâtında yaygın olarak karşılaşılan lâle motifinin önceki yüzyıllarda kullanım oranı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler- Lâle, camii, süsleme, 18. Yüzyıl, Osmanlı Devleti.

The Tulip, Elegance in Stone: An Evaluation on Its Usage on Mosque Decoration (14-18. Centuries)

Abstract- It is observed that the love for flowers in Turkish culture has reached until today, with no interruption, even increasing, starting from pre-Islamic times until today. In particular, the fact that this interest has been embodied in many fields mainly in the branches of art beyond only the curiosity and love of flowers since the 16th century has been instrumental in causing that an extensive legacy has reached today. It is certain that many flowers of different species take their share from this love. However, it must be said that tulip has a special place among them. It is accepted that the tulip, which was not known in the Roman and Byzantine periods, entered Anatolia in the 12th century together with the Turks. Tulip, which is a part of the ancient culture of Turks before Anatolia, has become widespread in this geography and an indispensable pattern in many fields, from art to literature.

Architectural decoration is one of the areas where tulip is widely used. Tulip was widely used in the stone decoration of civil works in the Tulip Period. On the other hand, to what extent this motive was used in the stone decoration of mosques. Our article deals with the answer to this question. The use of tulip motive in stone decoration of mosques is given in a chronological order. Thus, the usage rate of tulip motive, which was widely used in the stone decoration of 18th century mosques, in previous centuries was tried to be revealed.

Keywords – Tulip, mosque, decoration, 18th Century, Ottoman Empire.

Giriş

Türklerin çiçek sevgisi İslamiyet öncesi dönemlere dayanır. Erken devir Türk sanatında farklı türden çiçek tasvirleriyle karşılaşabilmek mümkündür. Orta Asya bozkırlarında yetişen çiçeklerden birisi olan lüle, Türklerin kültür ve sanatında yaygın olarak yer bulmuş çiçeklerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hun döneminde 5. Pazırık Kurganı'ndan çıkarılmış keçe üzerine aplike işlenen duvar örtüsünde tahta oturmuş bir tanrıça ve karşısında atlı bir figür yer alır. Tanrıçanın elindeki hayat ağacının uçlarında lüle motifleri göze çarpmaktadır.¹ Uygur devri Bezekli tapınaklarından 9 numaralı tapınağa ait bir freskte tasvir edilen Uygur prensi elinde zarif bir lüle tutmaktadır. Günümüzde Berlin Staathiche Museen'de yer alan duvar resmi 8.-9. yüzyıllara tarihlendirilir.² Yine aynı tapınağa ait olan Uygur asileri (prenseleri) ve rahiplerini tasvir eden bir başka duvar resminde ise prensesin elinde benzer zarif bir lüle çiçeği bulunur.³ Uygur devri Koça Alfa Tapınağı'nda bulunan 9. yüzyıla ait bir varakta ise diz çökmüş vaziyette yan yana oturan iki figürün altında gonca halinde iki çiçek motifi görülür. Yeşil saplardan çıkan üç parçalı mor ve kırmızı çiçekler form itibarıyla lüle motifine benzemektedir.⁴ Yukarıdaki örnekler lülenin İslamiyet öncesi Türk devletlerinde tanınan bir çiçek olduğunu ortaya koymaktadır.

Lülenin ana vatanı Orta Asya'dır. Buna karşın Anadolu'dan Kafkasya'ya, Avrupa'dan Amerika kıtasına kadar çok geniş bir coğrafyada görülebilmektedir.⁵ Doğal haliyle birçok farklı rengi bulunan bu zarif çiçeğin isminin Türkçe "tülben" sözcüğünden türettiği ve İngilizce'ye "Türk takkesi" (Turk's cap) olarak geçtiği ifade edilmektedir.⁶ Osmanlı dönemi çiçek risalelerinde lülenin yetiştirilme yöntemleri üzerine bilgiler bulunmaktadır.⁷ Söz konusu bilgilerde göze çarpan hususlardan birisi lülenin çok sıcak ve nemli ortamları sevmediğidir. Bu da Orta Asya bozkırlarının lülenin yetişebilmesi için elverişli olduğunu göstermektedir. Zamanla islah

edilmeye başlayan ve geniş bir coğrafyaya yayılan lüle çiçeği bazı toplumların kültürleri ve sanat anlayışları üzerinde etkili bir motif haline gelmiştir. Bunlardan birisi ve hatta en önemlisi Türk toplumudur. Lüle çiçeği tarih içerisinde Türk kültürü ve sanatı üzerinde o kadar etkili hale gelmiştir ki kimi zaman bir döneme ismini vermiş kimi zaman bir sanat anlayışının şekillenmesinde temel motiflerden birisi olmuştur.⁸ Lülenin Anadolu'da Türkler'den önce Roma ve Bizans dönemlerinde bilinmediği görülür. Yani bu çiçek Türkler'in Orta Asya, İran ve Türkistan bölgesinde şekillenen kadim kültürlerin bir parçası olarak 12. yüzyılda Anadolu'ya taşınmıştır. Bu tarihten sonra lüle, toplumun sosyal yaşamında, kültüründe ve sanat anlayışı içerisinde gün geçtikçe tesirini arttırmış ve mimariden edebiyata, küçük el sanatlarından bahçe düzenlemelerine, kumaştan halıya, yazma kitaplardan çinilere kadar birçok alanda kullanılmıştır. Kimi zaman bu çiçeğe olan ilgi sadece Türkler'de değil birçok ülkede "lüle çılgınlığı" (tulipomania) denilen aşırı boyutlara ulaşmıştır.⁹ Lülenin zarif yapılı bir çiçek olması, baharı müjdeleyen rengârenk renklerle ovaları ve bahçeleri kaplaması, hoş kokusuyla insanda mutluluk ve sevinç duyguları uyandırması, motif olarak işlendiği her alana ayrı bir güzellik katması, zarâfetiyle şair ve sanatçılara ilham kaynağı olması gibi sebepler bu ilginin nedenini açıklayabilir. Çoğunlukla bir ay gibi ömrü olan, güneşte hemen solabilen narin bir çiçek olan lülenin bu hassas yapısı özellikle şairlerin şiirlerinde kullandıkları bir malzeme olmuştur. Mevlâna Celâleddin Rumi'nin ilk olarak mısralarına¹⁰ taşıdığı lüleyle sonraki yüzyıllarda Şeyhî¹¹, Necâti ve Bakî¹² gibi birçok şairin sıklıkla kullandıkları görülmektedir.¹³ 18. yüzyılın başlarında ise Nedîm¹⁴ ve Seyyid Vehbî¹⁵'nin şiirlerinin vazgeçilmez unsurlarından birisidir. Türk şiirinde farklı lüle türlerinin isimlerine ve renklerine sıklıkla yer verilmiştir. Lüle, kimi zaman sevgiliye duyulan duyguları anlatır, kimi zaman aşkı tarif eder kimi zaman da bahar coşkusu yansıtır.¹⁶ 3. Ahmed ve Nevşehirlî Damad İbrahim Paşa ile özdeşleşen ve

¹ Nejat Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s. 136.

² Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s.269-271.

³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 351-357

⁴ Şehnaz Biçer Özcan, *Uygur Yazmalarında Sayfa Düzeni*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s.177-183.

⁵ Münir Aktepe, "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lüle", *Tarih Dergisi* 7, 1953, s. 85-126.; Feyzullah Dayıgil, "İstanbul Çinilerine Lüle", *Vakıflar Dergisi* 2, 1942, s. 223-232.; Alev Çakmaklıoğlu Kuru, "Orta Asya Türk Sanatında Palmel ve Lüle Motiflerinin Değerlendirmesi Hakkında Bir Deneme", *Belleten* 230, 1997, s. 37-54.

⁶ Jack Goody, *Çiçeklerin Kültürü*, (Çev. Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 271.

⁷ III. Ahmed devrinde baş çiçekçi (ser şüküfeci) Lülezarî Mehmed Efendi'nin Mîzânü'l-ezhâr'ında lülelerin yetiştirilme yöntemlerinden bahsederken lüle toprağına dikkat edilmesi gerektiği, killi, yağlı veyahut etli topraklarda soğanların yetişemeyeceği, bu suretle de yarısı kadarının et toprak ve diğer yarısının da ufak taş ile kumlu olan toprakların makbul olduğunu ifade eder. Lüle soğanının hararet ve yubuset (sıcaklık ve kuruluk) ayarının, ekim zamanının, soğan cinslerinin, hava şartlarının ve su miktarının hassas bir biçimde ayarlanması gerekliliği üzerine bilgiler verir. Bkz. Seyit Ali Kahraman, *Osmanlı Çiçekleri ve Çiçekçileri*, Lale Yayınları, İstanbul, 2014, s.95-103.

⁸ Lülenin Türk kültürü ve sanatındaki yeri "Orta Asya'dan Anadolu'ya Lüle Çiçeğinin Türk Kültürü ve Sanatındaki Yeri (Importance of Tulip Flower in Turkish Culture Ans Art From Central Asia To Anatolia)" adlı başka bir çalışmada (basım aşamasında) ele alındığından makalede, bu bağlamdaki bilgilere detaya girilmeden giriş mahiyetinde değinilmiştir.

⁹ Turhan Baytop ve Cemal Kurnaz, "Lüle", *İslam Ansiklopedisi*. C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 79-81.

¹⁰ Mevlâna Celâleddin Rûmî Divân-ı Kebîri'nde lüleyle dair bir çok mısra kaleme almıştır. Örneğin: *Selviden mi söz açayım, lüle mi söyleyeyim, yoksa yaseminden mi bahsedeyim?...Lüle kanla yıkansın, nerkis hasretle bakakalsın, gonca başından külâhını atsın, süsen, süsenliğinden geçsin...O gönüller alan lüle yüzlü güzelimin yüzünden benzim safrana dönmede; neşeme neşe katan o güzelin yüzünden her an isim gücüm artıp durmada...Nerde süsen, nerde*

*ağustos gülü, nerde selviliklerin lüleleri, nerde yasemin?...Ne başı dönmüş selviye dönerdim, ne oynayıp duran sümbüle; ne lâ'l elbiseli lüle kesilirdim ne sapsarı safran...Ey lüle gibi kızıl yüzünden safran gibi sararmış yüzümüz; ey derdiyle, saçlarındaki tarak gibi gamları batmış gönül...Nihayet gonca açılır da süsenin sırrını söyler selviye, lüle söğüt ağacıyla eruvana müjdelere verir...Tebrizli Şems'in civarına kaçıp vardığın zaman Allah bilir, orda ne çeşit bir lüleliğe girersin. Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin Divân-ı Kebîr*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1957.*

¹¹ Şeyhî lüleyle şiirlerinde çok defa kullanan şairlerdendir. Divanında örneğin: "Gül meclisinde cümlesi ser-mest ü mey-perest, Her lüle bir piyâlevü her bir semen şahem"... "Gamzesinden nergisün akl u gönül hayrân u mest, Şürüşinden lülenün cân u çiğerler kan ola." Bkz. Şeyhî Divânı, (Haz. Halit Biltekin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2018.

¹² 16. yüzyılın meşhur şairlerinden Bakî divanında lüleyle yaygın olarak yer veren şairler arasındadır. Mesela: "Gül meclisinde lüle yine kıldı âşikâr, Âyîn-i bezm-i işret-i Cemşîd-i kâmkâr"... "Pirehen berg-i semen giy-i giribân şebnem, Gülsitân oldı bu gün bir sanem-i lüle-izâr"... "Lülelerle bezene niteki dest ü sahrâ, Nitekim güller ile zeyn ola dest ü destâr" Bkz. Bakî Divânı, (Haz. Sabahattin Küçük), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, ty.

¹³ Süheyl Ünver, "Türkiye'de Lüle Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1974, s. 265-276.

¹⁴ Lülenin Türk edebiyatındaki tartışmasız yeri XVIII. yüzyılda adeta zirveye ulaşmıştır. Dönemin ünlü şairlerinden Nedim'in şiirlerinde gerek lüleyle gerekse ismini verdiği Lüle Devri'nin sosyal yapısına atıfta bulunulan mısralara sıklıkla yer verilmiştir. Mesela: "Vardır ol bâğda bir neş'e-i câvidmeğer, Lülenin tohumunu eksen dolu peymâne gelir"... "Lüle-zâr'ın da acâyibşevki var hasrettedir, Ol da yüz sürmek diler Hünkârımın dâmâdına"... "Hoş geldin eyâbâis-i ârâyiş-i âlem, Ey lûf-u kerem gülşenin lüle zamânı"... "Lüle bir iki gün anmayalım şimdi hele, Kâmlar sohbet-i helvâ ile olsun şîrin" Bkz. Nedim Divanı, (Haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 1951.

¹⁵ Seyyid Vehbî divanında lülenin dönemin ortamına uygun olarak yansıdığı görülür. Mesela: "Bir şişe utr-ı şâhî olur her kadehleri, Bir lülezarâhulki ki bâd-ı vezân olur"... "Lüle zemânurây-i zemin âsumân olur, Necmsitâre-i pertev-i Enver-feşân olur" Bkz. Hamit Dikmen, *Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

¹⁶ Ahmet Kartal, *Klasik Şiirinde Lüle*, Akçağ Yayınları, Ankara,1998, s. 13-89.

sonraları “Lâle Devri”¹⁷ ismiyle meşhur olan yıllarda ise lâleye olan ilginin zirve yaptığı görülmektedir. Bu dönemde lâle sevgisi öyle bir hâl almıştır ki şairlerin şiirlerinin, ressamların resimlerinin, ustaların binalarının merkezinde bu çiçek karşımıza çıkmaktadır.

Lâle, mimari süslemede ve kitap sanatlarında 18. yüzyılın başından itibaren toplumda gördüğü ilgiye paralel olarak yaygınlık kazansa da Osmanlı sanatında kullanımı erken dönemlere kadar uzanmaktadır.¹⁸ Erken ve klasik dönemlerde daha çok çini ve kalem işi süslemelerde karşımıza çıkmaktadır. Klasik dönem kalem işi süslemelerde yarı stilize bir düzenle nakşedilen lâlenin aynı dönemin çini süslemelerinin en çok kullanılan motiflerinden olduğu görülmektedir. Özellikle Mimar Sinan ve sonrasında inşa edilen yapıların süslemelerinde yer alan İznik çinilerinin belirleyici motiflerinden olan lâlelerin, Rüstem Paşa Camii (1561), Sokullu Mehmed Paşa Camii (1572), Sultan Ahmed Camii (1609-1620) ve Yeni Camii (1663) gibi 16. ve 17. yüzyıllarda inşa edilmiş birçok mimari eserde farklı türden çiçeklerle birlikte tasvir edildiği görülmektedir (Fotoğraf 1).¹⁹ Lâle, kitap sanatlarında ise çini ve kalem işi süslemelere nazaran daha natüralist bir üslupla işlenmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısı örnekleri arasında yer alan Kanuni Divanı'nın iki nüshasında²⁰ ve Matrakçı Nasuh'un 1537 tarihli “Mecmu'-i Menâzil” adlı eserinde²¹ natüralist ve stilize çiçekler arasında lâle motifleri yer almaktadır. 17. Yüzyıl kitap sanatlarında kullanılmaya devam eden lâle motifi yüzyılın ikinci yarısından itibaren mimari süslemede daha natüralist olarak tasvir edilmeye başlanmıştır.

Fotoğraf 1: Rüstem Paşa Camii çinilerinde lâle motifi detayı²²

¹⁷ Yılmaz Öztuna, “Lâle Devri” isminin simgesi olan lâleden dolayı ilk önce Yahya Kemal Beyatlı tarafından önerildiği daha sonra Ahmed Refik Altınay'ın bu dönemi konu alan eseriyle “Lâle Devri” ismini yaygınlaştırdığı görülmektedir. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, 5, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1978, s. 289. Ahmed Refik Altınay kitabında dönemin sosyal yaşantısını ve siyasi olaylarını hikâye üslubunda aktarmaktadır. Bkz. Ahmed Refik Altınay, *Lâle Devri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁸ Lâle motifinin kimi zaman tespitinde güçlükler yaşanmaktadır. Özellikle palmetle benzerliği iki motifin bazen karıştırılmasına sebep olmaktadır. Bkz. Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Publications, 1979), 27. Palmet motifini için çok farklı tipler tanımlanmasına karşın, düşey bir eksenin iki yanında, simetrik olarak yer alan parçalardan müteşekkil bir ana tip saptayabilmek mümkündür. Bkz. Selçuk Mülâyim, “Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi,” *Anadolu (Anatolia)*, 20, 1976, s. 141-153. Bu hususta palmet ve lâle motiflerini oluşturan parçalardan dağılımı aşağı doğru yönelmiş olanları palmet, dağılımları yukarı toplanmış üç parçalı motiflerin büyük bir kısmını ise lâle olarak değerlendirmenin mümkün olabileceğine dair öneriler mevcuttur. Bkz. Çakmakçoğlu, “Orta Asya...”, s. 41.

Lâle Devri ve sonrasında ise vazolu buketlerin temel motiflerinden birisi olmuş ve gerek mimari süslemede gerekse kitap sanatlarında sevilerek kullanılmıştır. Bu yüzyıldaki yazma örneklerinde zaman zaman aşırıya varan dar ve uzun formlu lâleler dikkati çekmektedir. Özellikle Ali Üsküdarî ve Abdullah Buhârî gibi dönemin önde gelen nakkaşlarının eserlerinde ince uzun formlu lâleler çiçek buketleri arasında tasvir edilmiştir.²³ Mimari süslemede ise camilerin, kütüphanelerin, köşk ve kasırların duvarlarında ve tavanlarını süsleyen natüralist kompozisyonların merkezinde lâle motifleri yer almaktadır. Toplumda lâle çiçeğine olan sevginin artmasıyla paralel olarak gelişen bu sanat anlayışı, 18. yüzyılın ilk yarısında başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde inşa edilen eserlerin alçı, sıva veyahut ahşap üzerine kalem işi süslemelerinde kendini gösterir. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı Divanhânesi (1700), 3. Ahmed Yemiş Odası (1705), 3. Ahmed Kütüphanesi (1719), Mudanya Tahir Paşa Konağı (1724) ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi (1727) gibi sivil yapılardaki kalem işi süslemelerde dönemin üslubuna uygun ince-uzun formlu lâlelerden müteşekkil vazolu kompozisyonlar görülür (Fotoğraf 2).²⁴ Bunların dışında Lâle Devri'nde Tekfur sarayında üretilen çinilerde de lâle motifine yer verildiği görülmektedir.²⁵ Ancak bu çinilerdeki lâle motifleri klasik dönem üslubundan farklı olarak daha natüralist ele alınmış ve dönemin sevilen lâle çeşitleri gibi ince uzun gövdeli formlarda tasvir edilmişlerdir. Lâle Devri'nin hemen sonrasında inşa edilen Hekimoğlu Ali Paşa Camii (1734) çini süslemelerinde dönemin çiçek risalelerinde isimleri geçen ve rağbet gören Gül-reng-i feyz, Ferah-engîz, Turuncu Şeyhî ve Mir'ât-i sabâh²⁶ gibi lâle çeşitlerinden ilham alındığı görülmektedir.

Fotoğraf 2: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi Kalemî Süsleme

¹⁹ Feyzullah Dayıgil, “İstanbul Çinilerinde Lâle”, *Vakıflar Dergisi* 1, 1938, s. 83-90.; Dayıgil, “İstanbul Çinilerinde...”, s. 223-232.

²⁰ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslupta Çiçekler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986, s.355-356.

²¹ Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tamındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm

Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, s.77, resim no: 46.

²² http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=12844 erişim tarihi: 04.11.2020

²³ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında...*, s.356.

²⁴ Bkz. Erkan Atak, “Osmanlı Mimarisinde Lâle Devri Üslubu (Anadolu'daki Yansımalar)” *Turkish Studies*, Vol.13/10, 2018, s.57-86.; Zekiye Uysal, “Topkapı Sarayındaki III. Ahmet Kütüphanesi'nin Alçı Süslemeleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı: 26, 2019, s. 331-376.

²⁵ Filiz Yenişehirlioğlu, “Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği”, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, (Ed. Gönül Öney, Zehra Çobanlı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s.349-364.

²⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *18. Asırda Lâle*. (Haz. M. Uğur Derman), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006, s. 18-66.

Gerek erken ve klasik dönemde gerekse Lâle Devri ve sonrasında farklı türden yapıların kalem işi ve çini süslemelerinde yaygın olarak yer alan lâlenin, taş süslemede kullanımının 18. yüzyıldan itibaren arttığı görülmektedir. Özellikle dönemin sivil yapılarında lâle motifinin en zarif örnekleri karşımıza çıkar. Lâle Devri çeşmelerinin süslemesinde bu çiçeğin kullanımı adeta bir moda haline gelmiştir. Üsküdar Yeni Valide Çeşmesi (1710), Topkapı ve Üsküdar 3. Ahmed çeşmeleri (1728), Tophane Çeşmesi (1732), Bereketzade Çeşmesi (1732), Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (1732), Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1732) ve Bolvadin Ağılönü Çeşmesi (1748) gibi Lâle Devri'nde ve hemen sonrasında inşa edilen çeşmelerin süslemelerinde en çok tercih edilen motiflerin başında lâle gelmektedir (Fotoğraf 3-4).²⁷ Söz konusu süslemelerin bazılarında lâleli vazolar sehpa üzerine oturtularak aynı dönemin resim sanatında olduğu gibi perspektif ve mekân arayışlarına gidilmiştir. Başkent'in çehresini kısa bir sürede etkileyen bu üslubun Lâle Devri sonrasında daha olgun bir biçimde devam ettirildiği görülür. 18. yüzyılın ortalarından itibaren bu durum sadece İstanbul'la sınırlı kalmamış Anadolu'nun farklı yörelerine de tesir etmiştir. Çeşme ve sebiller başta olmak üzere sivil eserlerin taş tezyinâtında bu denli yaygın bir biçimde kullanılan lâle, camilerin taş süslemelerinde ne düzeyde yer almıştır? Makalemiz bu sorunun cevabına yönelik ele alınmıştır. Lâle motifinin taş süslemede kullanımının kronolojik bir düzenle verilebilmesi amacıyla metin içerisinde yapılar 18. yüzyıl öncesi ve 18. yüzyıl olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır. Böylelikle, 18. yüzyıl camilerinin taş tezyinâtında yaygın olarak karşılaşılan lâle motifinin önceki yüzyıllarda kullanım oranı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Her bir yapı için ayrı başlıklar açmak yerine paragraflar şeklinde bir düzen izlenerek metin içerisinde bir bütünlük sağlanmasına gayret edilmiştir. Yapılar yer aldıkları paragraflar içerisinde değerlendirilmiş ve benzer örneklerle karşılaştırılmıştır. Bu suretle tekrardan kaçınmak maksadıyla ayrıca bir değerlendirme başlığı açılmasına gerek duyulmamıştır.

Fotoğraf 3: Üsküdar III. Ahmed Çeşmesi Taş Süsleme

Fotoğraf 4: Yeni Valide Çeşmesi Taş Süsleme

Cami Taş Tezyinâtında Lâle

18. Yüzyıl Öncesi

18. yüzyıl öncesinde lâlenin taş süslemede kullanımını sınırlı da olsa görmek mümkündür. Camilerin genellikle mihrap, minber gibi elemanlarının taş süslemelerinde karşılaşılan lâle kimi zaman sütun başlığı veyahut kapı ve pencere süslemelerinde de karşımıza çıkabilmektedir. Osmanlı sanatında lâle motifinin taş süslemede görüldüğü en erken örneklerden birisi İznik Yeşil Camii'dir. Yapı, üzerindeki kitabelere göre (1378-1392) yılları arasında 1. Murad devrinde Çandarlı Hayreddin Paşa tarafından mimar Hacı b. Müsâ'ya inşa ettirilmiştir. Caminin mihrap sütuncelerinin alt bölümündeki kaidelerde ters şekilde düzenlenmiş lâle formunda süslemeler bulunmaktadır (Fotoğraf 5).²⁸ Söz konusu süslemeler Karahanlılar'dan kalma Özkent türbelerinden 1152 tarihli Celaleddin Hüseyin Türbesi (Kuzey Türbe) taç kapısı kemer köşelerinde stilize lâleler şeklinde sütun başlıklarını hatırlatır.²⁹

Fotoğraf 5: İznik Yeşil Cami Mihrap Kaidesi Taş Süsleme

Antakya Habib-i Neccar Camii (13. yy) kuzey cephesindeki konsollar üzerindeki taş tezyinâta kıvrım dala sıralanmış lâle ve çiçekler

²⁷ Ali Osman Uysal, "Bolvadin'de Bir Lâle Devri Eseri: Ağılönü Çeşmesi" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 32 (1-2), 1988, s.33-55.

²⁸ Yıldırım Özbek, *Erken Osmanlı Mimarisinde Taş Süsleme*, Basılmamış Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 146.

²⁹ Abdulkadir Dündar, "Özkent Türbeleri ve Minaresinin Türk İslâm Sanatları ve Mimarisindeki Yeri ve Önemi" *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Ferhat Gökçe), Tika Yayınları, Bıçkek, 2018, s. 604, foto, 16.

bulunur.³⁰ Konsollar caminin Osmanlı dönemi onarımları esnasında eklenmiş olmalıdır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6: Antakya Habib-i Neccar Camii Konsol Taş Süsleme (Murat Dedeoğlu'ndan)

Fotoğraf 7: Kayseri Büyük Bürüngüz Daniş Ali Bey Camii Taş Süsleme (Mustafa Denктаş'tan)

Kayseri Büyük Bürüngüz Köyü Daniş Ali Bey Camii yazlık (1582) ve kışlık (1587) mescitleri mihrap, minber ve pencerelerin yüzeylerinde, caminin batısındaki türbenin (1587) güney cephesinde gerek tek başlarına gerekse karanfil ve sümbüllerle birlikte işlenmiş lâle motifleri yer almaktadır (Fotoğraf 7).³¹ Lâlelerin bazıları işlendikleri yüzeyin formunu alan dallar üzerinden çıkarken bir kısmı vazolar içerisine yerleştirilmiştir. Caminin kuzey cephesine 1738 yılında bir mutfak mekânının ilave edildiği görülür. Cami ve türbede yer alan bu taş süslemelerin ilk inşalarında mı yoksa mutfak mekânı eklendiği sırada mı yapıldığı kesin değildir. Ancak bu süslemelerin benzerlerinin 1710 tarihli Kayseri Hasınlı Camii'nde de karşımıza çıktığını söylemek gerekir.

Diyarbakır valisi Behram Paşa tarafından 1564-1572 yıllarından yaptırılan camide taş süslemeler arasında lâle motifleri görülmektedir.³² Mihrabın mukarnaslı kavsarasında, mukarnasların aralarındaki sarkıtların uçlarına zemine bakar vaziyette ters lâleler yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonun benzerleri daha natüralist üslupta Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii ve Hekimoğlu Ali Paşa Camii mihraplarında karşımıza çıkmaktadır. Caminin eyvan mihrabında ise kavsaranın iki yanındaki üçgen yüzeylere birer lâle motifi yerleştirilmiştir.

Diyarbakır Ulu Camii (1091) 'ye 18. yüzyılda eklenen minberin süslemelerinde gerek tek başına gerekse farklı çiçeklerle birlikte işlenmiş lâle tasvirleri bulunmaktadır. Minberin mihrap ile birlikte 1712 yılında Maktulzade Vezir Paşa'nın valiliği döneminde Kethüda Hüseyin Paşa tarafından eklendiği bilinmektedir.³³ Minberin giriş kısmında, kemer köşelerine üçgen yüzeyin formunu alan iki zarif lâle motifi işlenmiştir. Tek daldan çıkan lâlelerin iki yanında küçük lâleler ve yapraklar bulunur. Kapının iki yanındaki bordürlerde ise merkezde lâlenin yer aldığı stilize kompozisyonlar görülmektedir. Minberin ahşap kapı kanatlarında da yapıldığı dönemin üslubunu aksettiren vazolu lâle kompozisyonları karşımıza çıkmaktadır.

Gaziantep Şeyh Fethullah Camii (16. yy) taç kapısının yivli sarkıtlarında uçları zemine bakan lâleler bulunmaktadır.³⁴ Mihrabın kemer köşelerindeki üçgen yüzeylere işlenen lâle motifleri ise yukarıda verilen örneklerle benzer özellikler göstermektedir (Fotoğraf 8).³⁵ Ancak bu mihrapta ortadaki kabaların iki yanına ikişer lâle motifi yerleştirilmiştir. Bir daldan çıkan lâlelerin iki yanında daha küçük çiçekler bulunmaktadır.

Fotoğraf 8: Gaziantep Şeyh Fethullah Camii Mihrap Taş Süsleme (Nebi Butasım'dan)

Gaziantep Bekirbey Camii (1648) mihrap kavsarasında, yivli sarkıtların uçlarına zemine bakar vaziyette ters lâleler yerleştirilmiştir.³⁶ Şanlıurfa Nimetullah Camii (16. yy) mihrap kavsarasında da benzer süslemeler görülmektedir.³⁷ Bu mihraptaki lâleler ince uzun formlarıyla daha zarif bir görünüm sergilerler. Bu tarz uygulamalar yukarıda da belirtildiği üzere farklı bölgelerde ve tarihlere yapılan bazı mihrapların süslemelerinde karşımıza çıkabilmektedir.

Isparta Firdevs Bey Camii (1561) mihrabında kavsara köşelerindeki madalyonlar içerisine yerleştirilen sekizgenlerin uçları stilize lâlelerle bitirilmiştir. Kavsarayı çevreleyen dilimli kemerin sondan üçüncü kademesinde ise dikdörtgen panolar içerisinde birer lâle ve karanfil motifi yerleştirilmiştir (Fotoğraf 9).³⁸ Tek daldan çıkan lâle natüralist bir görünüm sergilemektedir.

³⁰ Murat Dedeoğlu, *Hatay Camii ve Mescitlerinde Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 11, r.40

³¹ Mustafa Denктаş, "Kayseri-Büyük Bürüngüz Köyü'ndeki Türk Anıtları", *Vakıflar Dergisi*, 27, 1998, s.163-166, r.6-23

³² Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.129.

³³ Baş, *Diyarbakır'daki İslam...*, s.40-51.

³⁴ Tuncer Doğan, *Gaziantep Türk-İslam Dönemi Mimari Süslemeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 82, r.129.

³⁵ Nebi Butasım, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi Mihrapları (1515-1915)*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, r.97.; Doğan, *Gaziantep Türk-İslam...*, s.84, r.142.

³⁶ Butasım, *Güneydoğu Anadolu...*, s.90-91.

³⁷ Butasım, *Güneydoğu Anadolu...*, s.162-164.

³⁸ Beste Çok, *Isparta ve İlçeleri Camii Süslemeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.35-36.

Fotoğraf 9: Isparta Firdevs Bey Camii Mihrap Süslemesi (Beste Çok'tan)

Fotoğraf 10: Mardin Zairi Camii Pencere Taş Süsleme (Gülnaz Güzel'den)

Mardin Zairi Camii (1690) pencerelerinin taş süslemelerinde lâle motifinin de yer aldığı bitkisel süslemeler görülmektedir. Pencerelerin alt tarafına yerleştirilen taş levhalardaki oymalarda lâleler yıldız çiçeği, palmet, rûmî, tomurcuk, kıvrım dallar ve yapraklardan müteşekkil grift kompozisyonların merkezine yerleştirilmiştir (Fotoğraf 10).³⁹

Mimar Sinan yapılarında lâle motifinin çoğunlukla çini süslemelerde kullanıldığı görülse de yapıların taş tezyinâtına şöyle bir göz atıldığında lâlenin izleriyle karşılaşabilmek mümkündür. Süleymaniye Camii (1550-1557) son cemaat yeri revağı sütun başlıklarından birisinde mukarnaslar arasında, dikdörtgen bir kartuş içerisinde zarif bir lâle motifini yer almaktadır (Fotoğraf 11).⁴⁰

Fotoğraf 11: Süleymaniye Camii Revak Sütun başlığı (Yıldız Demiriz'den)

³⁹ Gülnaz Güzel, *Mardin'deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.22-23.

⁴⁰ Yıldız Demiriz, "Sinan'ın Mimarisinde Bezeme", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Cilt:2, (Ed. Sadi Bayram), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, r.242.

Fotoğraf 12: Atik Valide Camii Minber (Bülent Oral'dan)

Atik Valide Camii (1570-1583) mermer minberinde, yan korkuluklarla giriş kapısının birleştiği bölümde üçgen yüzeyde iki lâle motifini görülür. İnce-uzun formlu zarif lâleler bir kökten çıkan iki dala yerleştirilmiştir (Fotoğraf 12).⁴¹

Fotoğraf 13: Rüstem Paşa Camii Minber (Bülent Oral'dan)

Rüstem Paşa Camii (1555-1561) minberinin geçit açıklığı kemeri üçgen köşelerinde ve üstteki alınlık kısmında yine tek başına lâle motiflerine yer verilmiştir. Bu minberlerdeki lâleler yapıların çini süslemelerinde görülen yarı stilize lâlelerle aynı forma sahiptir (Fotoğraf 13).⁴²

Edirne Selimiye Camii'nde (1568-1574) ise müezzin mahfili mermer ayaklarının birisine ters lâle motifinin bilerek mi yoksa yanlışlıkla mı bu düzende yapıldığı belirsizliğini korumaktadır.

Mimar Sinan sonrası selâtin camilerinden Sultan Ahmed Camii (1603-1617) mihrabı kemer köşeleri ve taç kısmında stilize lâleler, karanfil, hataî, penç ve haçer yapraklarıyla birlikte işlenmiştir (Fotoğraf 14).⁴³ Söz konusu kompozisyonlarda yer alan lâleler Rüstem Paşa Camii'nde olduğu gibi dönemin çini süslemelerinde karşılaşılan lâle tasvirleriyle paralellik göstermektedir. Yine aynı caminin fil ayaklarının birisinde çeşme üzerinde vazodan çıkan yarı stilize çiçekler arasında lâleler de yer alır.

1694 yılında Bektaşî Hacı Hasan tarafından inşa ettirilen Niğde Kığılı (Pazar) Camii'nde inşa kitabesinin iki alt köşesinde simetrik

⁴¹ Bülent Oral, *Mimar Koca Sinan'ın İstanbul'daki Camilerinde Minber*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s.66, r.17.

⁴² Oral, *Mimar Koca Sinan'ın...*, s.204, r.108-109.

⁴³ Tolga Bozkurt, *Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.140-144, r.175-177.

yerleştirilmiş birer lâle motifi bulunmaktadır. Yarı stilize tasvir edilen lâleler birer kartuş içerisine alınmıştır (Fotoğraf 15).⁴⁴

18. yüzyıl öncesinde lâle motifinin taş süslemede kullanımı hiç azımsanmayacak düzeydedir. Çoğunlukla stilize olarak işlenen lâlenin kimi örnekte natüralist olarak yorumlayabileceğimiz formda nakşedilmesi, 17. yüzyıl içerisinde bir takım denemelerin yapıldığını gösterir. Lâle Devri başta olmak üzere 18. yüzyıl içerisinde lâlenin çoğunlukla çeşme ve sebillerin taş tezyinâtında kullanıldığı kabul görür. Gerçekten de sivil yapıların süsleme programlarında natüralist lâleler dönemin diğer gözde çiçekleriyle beraber önemli bir yer tutmaktadır. Buna karşın gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'nun farklı şehirlerinde inşa edilen camilerin bir kısmında lâlenin taş tezyinât içerisinde kendine yer bulduğu görülür. Bu durum görülmesi 18. Yüzyıl öncesinde çoğunlukla çini ve kalem işi süslemelerde özdeşleşen lâle motifinin işlendiği malzeme çeşidini göstermesi bakımından önemlidir. Camilerdeki 18. yüzyıl öncesi taş tezyinâtta tespit edebildiğimiz lâle tasvirlerinin yanı sıra Edirne Yıldırım İbrahim Çeşmesi (1669) mermer kitabesinin iki yanında vazoda natüralist lâle, karanfil ve güller bulunması, Lâle Devri öncesinde bu üsluba dair örneklerin farklı yapılar üzerinde mevcut olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir.

Fotoğraf 14: Sultan Ahmed Camii Mihrabı (Tolga Bozkurt'dan)

Fotoğraf 15: Niğde Kığılı (Pazar) Camii İnşa Kitabesi (Mehmet Özkarcı'dan)

18. Yüzyıl

3. Ahmed ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ile özdeşleşen ve lâle çiçeğine olan sevgiden ötüre sonradan "Lâle Devri" olarak

adlandırılan yıllar, Osmanlı sanatında daha önceki asırların genel anlayışından farklı bir takım uygulamaların hayata geçirildiği bir geçiş dönemi olarak karşımıza çıkar. Başkentte filizlenen bu yeni üslubun ortaya çıkmasında dönemin sosyal yapısı, siyasi ilişkileri, kültürel etkileşimleri ve tabii ki saray erkânının düşünce yapısının etkisi büyüktür. Bir başkent üslubu olarak nitelendirilebileceğimiz bu sanat anlayışının, saray bağlantılı simalarla Anadolu'nun çeşitli merkezlerine taşındığı da bir gerçektir. Bu doğrultuda dönem yapılarına baktığımızda Anadolu'da hiç de azımsanmayacak sayıda bu yeni üslubu yansıtan mimari eserlerle karşılaşılır. Lâle Devri ile başlayan bu sürecin 18. yüzyıl içerisinde daha sonraki yıllarda da devam ettirildiği görülür.

3. Ahmed tarafından yaptırılan Yeni Valide Camii'nin (1708-1710) minberinde, hünkâr mahfili mihrabında ve şadırvanında dönemin üslubuna uygun lâle ağırlıklı bitkisel kompozisyonlar yer alır. Minber köşkünün altındaki panolarda dekoratif kemerli nişlerin iki yanındaki boşluklar vazoda çıkan zarif lâlelerle süslenmiştir. Caminin sekizgen şadırvanının her yüzünde sivri kemerin iki yanındaki üçgen boşluklarda yine natüralist üslupta vazolu çiçek kompozisyonları görülür (Fotoğraf 16). Bu kompozisyonun merkezinde ince, uzun formulu lâleler yer alır. Hünkâr mahfilinin mihrabında ise nişi çevreleyen bordürün içinde servi ağacı, asma dalları ve güllerle beraber stilize lâle motifleri bulunur. Söz konusu kompozisyonların benzerleri Kayseri Hasinli Camii (1714), Şehzadebaşı Damad İbrahim Paşa Camii (1720), Üsküdar Ahmedîye Camii (1722), Nevşehir Damad İbrahim Paşa Camii (1727), Topkapı ve Üsküdar'daki 3. Ahmed Çeşmeleri (1728) gibi Lâle devri yapılarında ve Bereketzade Çeşmesi (1732), Tophane Çeşmesi (1732), Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (1732) ve Bolvadin Ağlönü Çeşmesi (1748) gibi Lâle Devri'nin hemen sonrasında inşa edilen eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Her bir yapıdaki kompozisyonlarda ufak ayrıntılar dışında şişkin gövdeli, ince uzun boyunlu vazolardan buğday başağını andıran ince uzun lâleler ve güller çıkar. Lâleler kompozisyonların üst bölümünü oluşturur. Genellikle üç lâle ve iki yandaki güllerden oluşan tasvirler kimi zaman düz dikdörtgen kartuşlar içerisinde kimi zaman dilimli kemerli nişler içerisinde karşımıza çıkarlar.

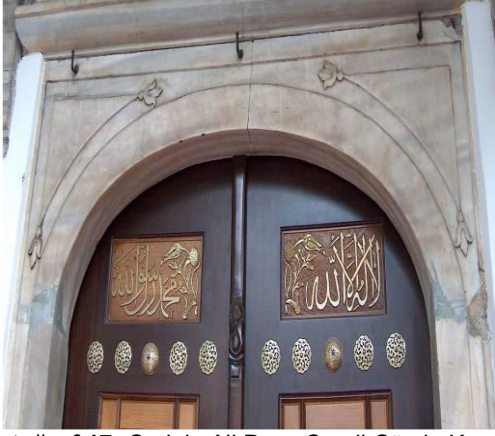

Fotoğraf 16: Üsküdar Yeni Valide Camii Şadırvan

3. Ahmed'in sadrazamlarından Çorlulu Ali Paşa'nın 1707 yılında Çarşıkapı'da yaptırdığı caminin cümle kapısı üzerinde, yuvarlak kemerin iki yanındaki üçgen boşluklarda kabartma olarak işlenmiş lâleler bulunur (Fotoğraf 17).⁴⁵ İki uçtaki lâlelerde Yeni Valide Camii'ndeki gibi bir natüralist üsluptan söz etmek mümkün değildir.

⁴⁴ Mehmet Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Niğde 51*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.176-187, r.13.

⁴⁵ Duygu İlhan Söylemez, *Batılılaşma Dönemi İstanbul Cami Cephelerinde Taş Süsleme (1703-1839)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.26-27, r.6-7.

Fotoğraf 17: Çorlulu Ali Paşa Camii Cümle Kapısı (Duygu İikhan Söylemez'den)

Lâle Devri'nin simge ismi Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın hanımı Fatma Sultan ile birlikte 1720 yılında Şehzadebaşı'nda yaptırdığı külliyyede, mescidin giriş kapısı sövelerinde içte ve dışta simetrik yerleştirilmiş vazolu çiçek kompozisyonları bulunur. Alt sıradaki vazolarda, ortada lâleler iki yanda ise güller yer alır. İnce-uzun formlu lâlelerin buğday başağını andıran zarif formları dönemin çeşmelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu kompozisyonların benzerleri külliyenin haziresindeki mezar taşlarında da görülür (Fotoğraf 18-20).

Fotoğraf 18-20: Şehzadebaşı Damad İbrahim Paşa Camii ve Haziresi Taş Süslemeler

Eminzade Hacı Ahmed Ağa tarafından 1722 yılında Üsküdar'da yaptırılan caminin mermer minberinde biraz önceki örnekte karşılaştığımız gibi naturalist vazolu çiçek kompozisyonuna yer verilmiştir. Minber köşkünün hemen altında, korkulukla birleştiği bölümde dikdörtgen pano içerisine alınan süslemeye ince boyunlu vazodan lâleler ve güller çıkmaktadır (Fotoğraf 21).⁴⁶

Fotoğraf 21: Üsküdar Ahmediye Camii Minber (Gülçin Erol Canca'dan)

Fotoğraf 22: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Mihrap

Lâle Devri'nin hemen sonrasında 1734 yılında Hekimoğlu Ali Paşa tarafından yaptırılan caminin cümle kapısında, batı kapısında, mihrabında ve kubbeyi taşıyan fil ayağında taş süslemeler içerisinde lâle motifine yer verilmiştir. Cümle kapısının mukarnaslı kavsarasında, mukarnasların aralarına zemine bakar vaziyette ters lâleler yerleştirilmiştir. Kavsara köşelerindeki üçgen boşluklarda ise kıvrım dallar arasında yapraklar ve rûmîlerle birlikte lâleler bulunur. Caminin batı kapısı alınlığında palmet, rûmî ve kıvrım dallardan müteşekkil bitkisel kompozisyon en üstte lâleyi andıran bir motifle sonlandırılmıştır. Yapının mihrabında ise cümle kapısındaki tezyinâtın benzerleri karşımıza çıkar (Fotoğraf 22). Kavsarada ters lâleler yer alırken kemer köşelerinde kıvrım dallar arasında stilize lâleler görülmektedir. Ayrıca sütunceler üzerinde beş kollu çiçeklerle birlikte yine stilize lâlelere yer verilmiştir. İç mekânda fil ayaklarından birisi üzerinde bulunan çeşmede, musluğun iki yanına, dilimli kemerli niş içine bir daldan çıkan birer lâle motifini yerleştirilmiştir. Bu uygulamanın benzeri daha önceki yüzyılda

⁴⁶ Gülçin Erol Canca, "Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Lale Devri Mimarisi İçinde Bir Değerlendirme",

VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, Cilt: 1, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 200.

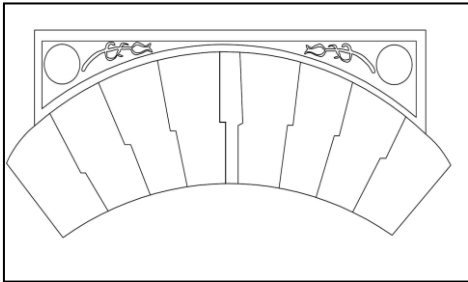
Sultan Ahmed Camii'nde (1603-1617) görülür. Taçkapı ve mihrap kavsaralarında görülen mukarnaslar arasındaki ters lâlelerin benzerleri ise Diyarbakır Behram Paşa Camii (1564-1572), Gaziantep Şeyh Fethullah Camii (16. yy), Gaziantep Bekirbey Camii (1648) ve Şanlıurfa Nimetullah Camii (16. yy) gibi daha önceki yüzyıllarda inşa edilen camilerin taç kapı ve mihrap süslemelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 23: Nuriosmaniye Camii Avlu Taçkapısı

18. yüzyılın ortalarında inşa edilen Nuriosmaniye Camii'nde (1749-1755) avlu taç kapısı kemerinin iki yanında yer alan çerçevelerin uçlarında, zemine bakar vaziyette ters lâleler bulunmaktadır (Fotoğraf 23). Bulunduğu yer ve işlenişi bakımından Çorlulu Ali Paşa Camii kapısındaki bezemeleri hatırlatsa da buradaki lâlelerin daha natüralist bir üsluba sahip olduğu görülür.

Anadolu'daki camilerde ise en dikkat çekici örnekler arasında dönemin simge ismi Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın memleketine yaptırdığı camiler yer almaktadır.⁴⁷ Bu yapılardan ilki olan Kara Camii (1718) avlu giriş kapısı kemer köşelerinde karşılıklı yerleştirilmiş lâle motifleri ince-uzun formlarıyla dönem üslubunu aksettirirler (Fotoğraf 24/ Çizim 1). Cami minberinin aynalarında süslemeler tahrip olsa da, aralarında lâlelerin yer aldığı bir takım bitkisel kompozisyonların izleri mevcuttur.

Fotoğraf 24: / Çizim 1: Nevşehir Kara Camii Avlu Giriş Kapısı Taş Süsleme

Damad İbrahim Paşa'nın bu yapıdan 10 yıl sonra yaptırdığı külliye camisinde ise İstanbul yapılarının kalitesinde taş tezyinâtlar göze çarpar. Mihrap kavsarasında mukarnasların arasına yerleştirilen ters lâlelerin yukarıda da belirtildiği gibi önceki yüzyıllarda farklı bölgelerde inşa edilen camilerde de karşını çıktığı görülür. Ancak bu camideki lâleler ince uzun formlarıyla dönem üslubunun genel özelliklerini aksettirirler (Fotoğraf 26). Söz konusu uygulamanın benzeri daha sonra Hekimoğlu Ali Paşa Camii mihrabında da tekrar edilmiştir. Minberin süpürgelik bölümünde ise dilimli kemerli nişler içerisinde alçak kabartma tekniğinde vazolu çiçek kompozisyonları işlenmiştir (Fotoğraf 25/ Çizim 2). Buğday başağını andıran ince-uzun lâleler başkentteki çağdaş yapılarda görülen bezemelerin aynısıdır. Bu durum Damad İbrahim Paşa'nın külliye camisindeki süslemeleri İstanbul'dan getirdiği ustalara yaptırdığını gösterir.

Fotoğraf 25 / Çizim 2: Nevşehir Damad İbrahim Paşa Camii Minber Taş Süsleme

⁴⁷ Erkan Atak, *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslubu*, Gece Akademi, Ankara, 2019, s.62-68, 79-86.

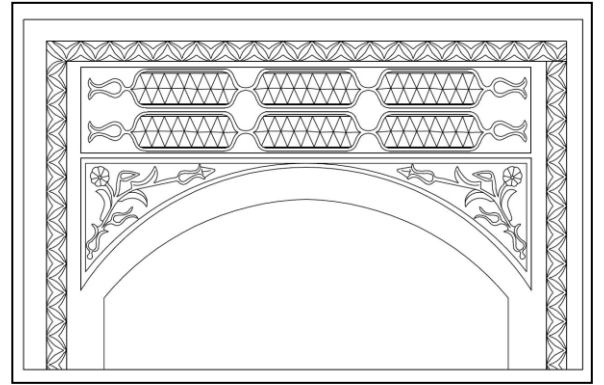

Fotoğraf 26: Nevşehir Damad İbrahim Paşa Camii Mihrap

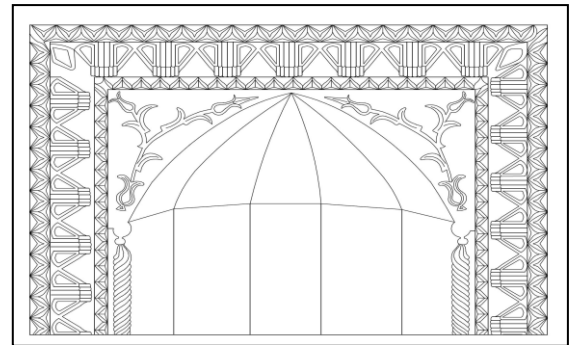
Kayseri’de Ürgüplü Derviş Mehmed Ağa tarafından 1714’de yaptırılan Hasinli Camii için ayrı bir parantez açmak gerekir. Zira bu yapının bünyesinde yer alan taş süslemelerin zenginliğini ne İstanbul’da ne de Anadolu’daki çağdaş yapılarda görebilmek mümkün değildir. Camide taçkapı, pencereler, mihrabiyeler, mihrap ve de minberde Lâle Devri’nin genel anlayışını yansıtan natüralist çiçek kompozisyonları yer almaktadır. Lâleler diğer çiçeklerle birlikte kimi zaman tek başlarına kimi zaman ise bir vazodan oluşmuş bir yapıya işlenmiştir. Bu yapı yukarıda isimlerini verdiğimiz camilerde görülen süslemelerin yer, kompozisyon ve içeriklerinin adeta bir araya toplanmış halidir. Lâle Devri’ne göre erken bir tarihte inşa edilen caminin bu denli zengin bir süsleme programına sahip olması ayrıca önemlidir. Zira bizim makalenin farklı yerlerinde vurgulamaya çalıştığımız Lâle Devri ile özdeşleştirilen bu tarz kompozisyonların nispeten erken tarihli yapılarda da karşımıza çıkabildiğini gösterir (Fotoğraf 27-29/Çizim 3-4).⁴⁸

Fotoğraf 27: Kayseri Hasinli Camii Cümle Kapısı Taş Süsleme

Fotoğraf 28: / Çizim 3: Kayseri Hasinli Camii Cümle Kapısı Taş Süsleme

Fotoğraf 29: / Çizim 4: Kayseri Hasinli Camii Mihrabiye Nişi Taş Süsleme

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu’da inşa edilen diğer camilerine baktığımızda; Yüzyılın hemen başlarından Ali Hoca Camii (1708)

⁴⁸ Erkan Atak, “Kayseri’de Bir Lâle Devri Eseri: Hasinli Camii”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:2, 2014, s. 43-63.

mihrabındaki vazodan çıkan lâleler dikkat çekicidir. Kayseri'deki bir diğer eser, Molu Köyü Camii'nde (1713) ise mihrap, minber ve inşa kitabesinde Ali Hoca Camii'ndekine benzer lâleler bulunur. Ancak buradaki motifler daha naturalist işlenmiştir (Fotoğraf 30). Bu örneklerin dışında Afyon Yeni Camii (1711) inşa kitabesinde yazı aralarında, Merzifon Çay Camii (18. Yy başları) mihrabının bordüründe ve Adana Yeni Camii (1724) avlu giriş kapısının kemer köşelerinde benzer özelliklerde lâleler görülür (Fotoğraf 31).⁴⁹ Yapılardaki vazolu çiçek tasvirlerinin merkezinde yer alan ince uzun formulu lâleler genellikle kompozisyonların üst kısımlarına yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 30: Kayseri Molu Köyü Camii Mihrap Süsleme

Fotoğraf 31: Adana Yeni Camii Avlu Giriş Kapısı Taş Süsleme

Yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen Bodrum Tepecik Camii (1756) inşa kitabesi ve mihrabının bordürlerinde "S" kıvrımlı dala sıralanmış zarif lâleler görülür (Fotoğraf 32-33). Koçarlı Cihanoğlu Mustafa Ağa Camii'ne 18. yüzyılın ikinci yarısındaki tamirlerde eklenmiş olması muhtemel minber ve vaaz kürsüsünde vazodan çıkan çiçekler

içerisinde lâle motifleri de bulunur.⁵⁰ Yine benzer tarihlerde tamir ettirildiği kitabesinden anlaşılan İzmir Başdurak Camii (o.1774) mermer minberinde kıvrım dallar, yapraklar ve çiçeklerin arasına zarif lâleler işlenmiştir.⁵¹ III. Selim dönemi sadrazamlarından Yusuf Ziya Paşa'nın Erzurum valiliği esnasında 1797'de Keban'da yaptırdığı caminin mermer minberinde yan aynalıkların süslemeleri arasında vazodan çıkan lâle, gül ve karanfiller yer almaktadır.⁵² Üslup itibarıyla yüzyılın ilk yarısını hatırlatan bu süslemeler, 18. asır içerisinde taşa işlenmiş son örnekler arasında yer almaktadır.

Fotoğraf 32-33 : Bodrum Tepecik Camii Mihrap ve İnşa Kitabesi Taş Süsleme

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, gerek 18. yüzyıl öncesinde gerekse 18. yüzyıl içerisinde inşa edilen camilerin taş tezyinâtında lâle motifine hiç azımsanmayacak oranda yer verildiği anlaşılmaktadır. Elbette bu camilerin sayısını yapılacak yeni araştırmalarla artırabilmek mümkündür. Buna karşın elimizdeki mevcut örnekler lâlenin camilerin taş tezyinâtı içerisinde mihrap, minber, cümle kapısı ve kitabeler üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Sonuç

Türklerle birlikte Orta Asya bozkırlarından Anadolu'ya taşınan lâle çiçeği zaman içerisinde Türk kültür ve sanatının vazgeçilmez motiflerinden birisi olmuştur. Öyle ki lâle, sanatın her alanından kendine yer bulmuş nadir çiçek türlerinden birisidir. Süslemeye

⁴⁹ Anadolu'da Lâle Devri Mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Erkan Atak, *Anadolu'da Lâle Devri Mimarisi (İstanbul Dışı Örnekler Üzerine Bir Araştırma)*, Basılmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

⁵⁰ İlker Gümüş, *Cihanoğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s.96-97, r. 137-140.

⁵¹ Sibel Polat, *İzmir'deki Geç Dönem Osmanlı Camileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s.65-67

⁵² Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2004, s.488.

elverişli formu lâlenin farklı yüzeylerde ve malzemeler üzerine işlenmesine imkân sağlamıştır. Doğal haliyle ve ıslah edilmiş çeşitleriyle farklı renklerde yetişebilen lâlenin bu durumu ise özellikle kalemişi, çini ve kitap süslemeleri için oldukça elverişlidir. Zira lâlenin canlı renkleri, tasvir edildiği yüzeylere oldukça hareketli bir görünüm kazandırmaktadır. Bu nedenledir ki lâle söz konusu süsleme çeşitlerinde kimi zaman tek başına kimi zamansa bir kompozisyonun parçası olarak yaygın bir şekilde tasvir edilmiştir. Lâlenin bu denli yaygınlaşmasının bir diğer nedeni de sembolik anlamından ileri geliyor olmalıdır. Zira “lâle” kelimesindeki harflerin değiştirilmesiyle “Allah” yazılabilmekte ve ebced hesabıyla her iki kelime aynı değeri vermektedir.

Osmanlı Sanatı’na en erken giren çiçekler arasında yer alan lâlenin, 14. yüzyıldan itibaren farklı malzemeler üzerinde kendine yer bulduğu görülmektedir. 15. yüzyıl çini ve seramiklerinde stilize olarak karşımıza çıkan lâlenin kullanımı geçen yüzyıla göre artış göstermiştir.

16. yüzyılda kitap sanatları ve çini süslemelerde yaygınlaşan bu motifin taş tezyînâtta Lâle Devri öncesi kullanımına dair nispeten daha az örnek olsa da bunlar bir fikir üretebilmemize yardımcı olmaktadır. Söz konusu süslemelerin bazıları çoğunlukla Lâle Devri’yle başladığı kabul edilen üslubun aslında önceki yüzyılın ikinci yarısında da –sınırlı da olsa- denendiğini gösterir. Lâleye duyulan ilginin bir neticesi olarak 17. yüzyıl içerisinde çiçek ve lâle risâlelerinin artışı bu durumu desteklemektedir.

18. yüzyıla gelindiğinde lâlenin taş tezyînâtta kullanımında bir artış gözlemlenir. Çoğunlukla çeşme ve sebillerin süsleme programlarında farklı çiçeklerle birlikte natüralist bir üslupta işlenen lâle dönemin belirleyici motifi olmuştur. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mevcut olan lâle risalelerinde isimleri geçen ve makbul kabul edilen bir takım lâle türlerinin bu süslemelere ilham kaynağı oldukları açıktır. Lâlenin camilerin taş tezyînâtında ise sivil yapılarla benzer bir anlayışla dönem üslubuna uygun olarak ele alındığı görülür. Dönemin önde gelen simalarının baniliğinde inşa edilen camilerde bu durum daha net izlenir. İstanbul’da Lâle Devri ve hemen sonrasına tarihlendirilen camilerde belirli bir ölçüde görülen bu süslemelerin yüzyılın ikinci yarısında etkisini yitirdiği gözlemlenir. Anadolu’da ise Damad İbrahim Paşa gibi dönemin saray bağlantılı bürokratları tarafından yaptırılan camilerde başkentteki üslupla eş zamanlı olarak lâlenin kendine yer bulduğu söylenebilir. Hattâ bazı camilerin süsleme programında İstanbul’daki çağdaş örneklerden daha zengin bir içeriğin olduğu görülür.

Neticede; Dünya üzerindeki en zarif çiçeklerden birisi olan lâle, Türk kültüründe ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Kimi zaman bir döneme ismini vermiş, kimi zaman bir üslubu şekillendirmiştir. Lâle Devri ile özdeşleştirilen bu çiçeğe olan ilginin daha önceki yüzyıllarda başladığı ve kronolojik bir düzenle gitgide artarak 17. yüzyıl içerisinde iyiden iyiye belirginleştiği söylenebilir. Bu durum sanat anlayışına da yansımış ve mimari tezyînâttan, kitap sanatlarına kadar sanatın farklı alanlarında lâlenin vazgeçilmez motiflerden birisi olmasına vesile olmuştur. Osmanlı Sanatı’nda 18. yüzyılın başlarından itibaren görülen üslup değişikliğinin ilk tohumlarının bir önceki yüzyılda atıldığını söylemek pek yanlış olmayacaktır. Yani Lâle Devri’nin lâlesi, bir önceki yüzyıldan miras kalmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet. 1*, (Haz. Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972.
- Aktepe, Münir; "Ahmed III". *İslam Ansiklopedisi. C.2*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, ss. 34-38.
- Aktepe, Münir; "Damad İbrâhim Paşa Devrinde Lâle". *Tarih Dergisi* 7, 1953, ss. 85-126.
- Aktepe, Münir; "Damad İbrâhim Paşa Devrinde Lâle". *Tarih Dergisi* 9, 1954, ss. 23-38.
- Aktepe, Münir; "Damad İbrâhim Paşa Devrinde Lâleye Dair Bir Vesika", *Türkiyat Mecmuası* 11, 1954, ss. 115-130.
- Altınay, Ahmet Refik; *Lâle Devri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Aslanapa, Oktay; *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Atak, Erkan; *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslubu*, Gece Akademi, Ankara, 2019.
- Atak, Erkan; "Osmanlı Mimarisinde Lâle Devri Üslubu (Anadolu'daki Yansımalar)" *Turkish Studies*, Vol.13/10, 2018, ss.57-86.
- Atak, Erkan; "Kayseri'de Bir Lâle Devri Eseri: Hasinli Camii", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:2, 2014, ss. 43-63.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı; *18. Asırda Lâle*, (Haz. M. Uğur Derman), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006.
- Bağcı, Serpil vd.; *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 2006.
- Bâkî; *Bâkî Dîvânı*, (Haz. Sabahattin Küçük), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, ty.
- Baş, Gülsen; *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Baytop, Turhan ve Cemal Kurnaz; "Lâle", *İslam Ansiklopedisi. C.27*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 79-81.
- Bozkurt, Tolga; *Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Butasım, Nebi; *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi Mihrapları (1515-1915)*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Canca Erol, Gülçin; "Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Lâle Devri Mimarisi İçinde Bir Değerlendirme", *Üsküdar Sempozyumu VI 6-9 Kasım 2008*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 191-202.
- Çakmakçoğlu Kuru, Alev; "Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lâle Motiflerinin Değerlendirmesi Hakkında Bir Deneme", *Belleten* 230, 1997, ss. 37-54.
- Çok, Beste; *Isparta ve İlçeleri Camii Süslemeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Çoruhlu, Yaşar; *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Dayıgil, Feyzullah; "İstanbul Çinilerinde Lâle", *Vakıflar Dergisi* 1, 1938, ss. 83-90.
- Dayıgil, Feyzullah; "İstanbul Çinilerinde Lâle", *Vakıflar Dergisi* 2, 1942, ss. 223-232.
- Dedeoğlu, Murat; *Hatay Cami ve Mescitlerinde Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Demiriz, Yıldız; *Osmanlı Mimarisinde Süsleme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Demiriz, Yıldız; *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslûpta Çiçekler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986.
- Demiriz, Yıldız; "Sinan'ın Mimarisinde Bezeme", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, (Ed. Sadi Bayram), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 465-474.
- Denktaş, Mustafa; "Kayseri-Büyük Bürüngüz Köyü'ndeki Türk Anıtları", *Vakıflar Dergisi* 27, 1998, ss. 161-190.
- Dikmen, Hamit; *Seyyid Vehbi ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Diyarbakirli, Nejat; *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1972.
- Doğan, Tuncer; *Gaziantep Türk-İslam Dönemi Mimari Süslemeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Dündar, Abdülkadir; "Özkent Türbeleri ve Minaresinin Türk İslâm Sanatları ve Mimarisindeki Yeri ve Önemi" *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Ferhat Gökçe), Tika Yayınları, Bişkek, 2018, ss. 581-612.

- Goody, Jack; *Çiçeklerin Kültürü*, (Çev. Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gümüş, İlker; *Cihanoğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Güzel, Gülnaz; *Mardin'deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Kahraman, Seyit Ali; *Osmanlı Çiçekleri ve Çiçekçileri*, Lale Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kartal, Ahmet; *Klasik Şiirinde Lâle*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî; *Dîvân-ı Kebîr*, (Haz. Abdülbâki Gölpınarlı), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1957.
- Mülayim, Selçuk; "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi", *Anadolu (Anatolia)*, 20, 1976, ss. 141-153.
- Nedîm; *Nedîm Divanı*, (Haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 1951.
- Oral, Bülent; *Mimar Koca Sinan'ın İstanbul'daki Camilerinde Minber*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Ögel, Bahaeddin; *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- Özbek, Yıldray; *Erken Osmanlı Mimarisinde Taş Süsleme*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Özcan Biçer, Şehnaz; *Uygur Yazmalarında Sayfa Düzeni*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Öztuna, Yılmaz; *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi 6*, Ötügen Yayınevi, İstanbul, 1978.
- Polat, Sibel; *İzmir'deki Geç Dönem Osmanlı Camileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi; *Târîh-i Râşid ve Zeyli 3*, (Haz: Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.
- Söylemez, Duygu İlhan; *Batılılaşma Dönemi İstanbul Cami Cephelerinde Taş Süsleme (1703-1839)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Şeyhî; *Şeyhî Divanı*, (Haz. Halit Biltekin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2018.
- Uysal, Ali Osman; "Bolvadin'de Bir Lâle Devri Eseri: Ağılönü Çeşmesi" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 32 (1-2), 1988, ss.33-55.
- Uysal, Zekiye; "Topkapı Sarayındaki III. Ahmet Kütüphanesi'nin Alçı Süslemeleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 26, 2019, ss. 331-376.
- Ünver, Süheyl; "Türkiye'de Lâle Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1974, ss. 265-276.
- Yenişehirlioğlu, Filiz; "Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, (Ed: Gönül Öney-Zehra Çobanlı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 349-364.
- Yetkin, Şerare; *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1972.

http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=12844

BAĞCI, Büşra, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Kalenderî Gruplar”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 240-252.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.804035>

Geliş Tarihi / Received: 06 Ekim 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Kalenderî Gruplar

Büşra BAĞCI^{1*}

¹ Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, KONYA.

* bagcibusr@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-1480-6334

Öz- Osmanlı Devleti’nin kuruluş sürecinde birçok tasavvufî fikir hareketleri etkili olmuştur. Cemâleddîn-i Sâvî tarafından usul ve erkânı belirlenen, onun ve halifeleri tarafından müstakil bir tarikat şekline dönüştürülen Kalenderî zümreler de kuruluş sürecinde büyük rol oynamıştır. Kalenderîlik, Orta Asya ve İran’da ortaya çıkmış, XIII. yüzyılda Moğol istilası sonucunda Anadolu topraklarında yayılma imkânı bulmuştur. Moğol istilası sebebiyle Selçukluların bölgedeki hakimiyetinin zayıflamasıyla birlikte, heterodoks gruplar İlhanlı tahakkümünün de etkisiyle Anadolu’daki varlıklarını daha da arttırmışlardır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluşuna kadar Anadolu’daki Kalenderîler hakkında bilgi verilerek başladığımız bu çalışmada, Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde yaşamış, Kalenderî zümrelerin faaliyetleri anlatılmıştır. Kuruluş döneminde yaşamış; Abdal Murad, Doğlu Baba, Postinpüş Baba, Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli), Şücâüddin Veli, Otman Baba ve Koyun Baba’nın yaşamlarına dair genel bir değerlendirmeden sonra kuruluş döneminde halk üzerindeki nüfuzları, devletin kuruluş sürecine etkileri Osmanlı beylerinin gaza ve fetih mücadelelerindeki rolleri ele alınmıştır. Kalenderî zümrelerin Osmanlı kronikleri ve her bir dervişe ait olan menâkıbnâmeler ışığında Osmanlı devletinin kuruluşuna etkileri, Osmanlı sultanları ile ilişkileri, hanedan ailesi ile yakınlıkları ve halk üzerindeki nüfuzuna değinilmiştir. Ayrıca bu Kalenderî zümrelerin, Osmanlı sultanları ile ilişkileri, politikaları, siyasetlerindeki değişim dönem dönem ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler- Kalenderî, Osmanlı Devleti, fetih, heterodoks.

Kalenderî Groups During the Foundation Period of The Ottoman State

Abstract- Many sufi ideas had been effective in the establishment process of the Ottoman State. The Kalenderî groups, which their methods and principles were determined by Cemâleddîn-i Sâvî and turned into a detached cult by him and his caliphs also played a major role during the establishment process. Kalenderîlik emerged in Central Asia and Iran and caught the opportunity of spreading on Anatolian land as a result of the Mogol invasion in the XIII. century. With the fact that the Seljuk’s dominance wakened due to the Mongol invasion, heterodox groups have increased their presence in Anatolia also with the influence of Ilkhan domination.

In this study, which we started by giving information about the Kalenderîs in Anatolia, the activities of the Kalenderî groups that lived during the foundation period of the Ottoman State were explained. After a general consideration about the lives of Abdal Murad, Doğlu Baba, Postinpüş Baba, Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli), Şücâüddin Veli, Otman Baba and Koyun Baba lived in the foundation period, their authority on the people during the establishment period, their influence on the establishment process of the state, their role in the gaza and conquest struggles of the Ottoman gentlemen were discussed. In light of the Ottoman chronicles of the Kalenderî groups and menakıbnames belonging to each other dervishes, their influence on the establishment of the Ottoman Empire, their relations with the Ottoman sultans, their closeness with the dynast family and their authority on the people were mentioned. In addition, the relations, policies and changes in politics of these Kalenderî groups with the Ottoman sultans were discussed period by period.

Keywords – Kalenderî, Ottoman State, conquest, heterodox

Giriş

Selçukluların Anadolu'yu fethi başlamasıyla beraber, Anadolu topraklarına birçok derviş, fakih ve mutasavvıf göç etmeye başlamış, XIII. yüzyılda yoğunlaşan göçler, Moğol istilasının başlamasıyla zirveye ulaşmıştır. Bu göçler neticesinde Anadolu'da Bektaşilik, Mevlevilik, Rûfâilîlik, Kâzerûnîlik, Kadîrîlik, Halvetîlik, Haydarîlik ve Kalenderîlik gibi tarikatlar ortaya çıkmış ve zamanla hızlı bir şekilde geniş zümrelere yayılmıştır. Bu tasavvufî zümreler teşkilatlanarak Anadolu'nun fethinde önemli roller oynadıkları gibi İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde en büyük paya sahip olmuşlardır. Halk arasında menkûbe ve kerametleriyle tanınan dervişler, daha çok İslamiyet'in mistik yönünü ön plana çıkaran bir öğretiyi temsil etmişlerdir. Bu tasavvufî zümreler içerisinde Anadolu'nun Moğol tahakkümüne girmesiyle beraber en güçlü hale gelenler Kalenderî gruplar olmuştur.¹ Kalenderî zümreler genellikle tufeyli bir yaşam sürdürmelerine rağmen bazı Kalenderîler, yerleştikleri bölgede vergiden muaf ve halktan biri gibi tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır.

Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin zayıflamasıyla beraber bağımsızlığını ilan eden beylerden biri de Osman Bey olmuştur. Uç bölgede bulunan Kayıların gaza faaliyetlerine birçok Türkmen iştirak ettiği gibi yanlarında çok sayıda mutasavvıf, derviş, abdal, baba ve alperen de bölgeye gelerek gazalara katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Anadolu'da birçok zümrenin aktif olarak yer aldığını bildiren Aşıkpaşazâde, Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde dört zümrenin varlığından ve etkisinden bahsetmektedir. Bunlar; Abdalan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum, Gaziyan-ı Rum ve Bacıyan-ı Rum'dur. Bu dört zümre içerisinde, o dönemde halk arasında daha çok abdal, derviş, dede, baba ve eren olarak isimlendirilen Rum abdalları ön planda yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde yer alan Kalenderî gruplarda (Cavlâkî, Haydarî, Rîfâî) bu abdallardan oluşan zümrelerden biridir. Kalenderîlerin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kâmil devlet olduğu Fâtih devrine kadar Osmanlı toplumunda aktif olarak buldukları söylenebilir. Kalenderîler, Fâtih'e kadarki dönemde, hükümdar ve devlet adamları ile iyi ilişkiler içerisinde olmuşlar, pek çok sefere de iştirak etmişlerdir.

A. Kalenderîlik ve Osmanlı'ya Kadar Anadolu'da Kalenderîler

Dünyayı ve dünyevi değerleri umursamayan, içinde yaşadıkları topluma ve bu toplum düzeninin inanç ve geleneklerine karşı çıkan, bunu da kılık kıyafet tutum ve davranışlarıyla gündelik hayatlarına yansıtan sûfilere Kalender denmektedir. Bunların temsil ettiği tasavvufî zümrelere de genel olarak Kalenderîye veya Kalenderîlik adı verilmektedir.² Kalenderîliğin, X. yüzyıldan itibaren Horasan'da ortaya çıkıp Kalender niteliği taşıdığı öne sürülen Baba Tâhir-i Uryân, Baba Hemşâ gibi bazı sûfiler ve onların çevreleriyle sınırlı bir tasavvuf akımı ve sosyal bir muhalefet unsuru olarak ortaya çıktığı söylenmektedir.³

Kalenderîler, muhtemelen Melamilikte vurgulanan toplum tarafından dışlanma felsefesinin bir yansıması olarak ortaya çıkmış olan "görünüş ve yaşayış" farklılıklarına sahip şahsiyetlerdir. Kalenderîler, tuhaf görünüşleri ile toplumda tiksinti yaratmak ve bu şekilde toplumdan dışlanmayı sağlamayı amaçlamışlardır. Bu amaca

uygun olarak da çıplak veya yarı çıplak dolaşmışlardır.⁴ Bazıları kıldan dokunmuş ve cavlak adı verilen yün çuvalar giymişlerdir. Bu nedenle Kalenderîlere "cavlakiyye" adı da verilmiştir. Kalenderîler saç, sakal, bıyık ve kaşların ustura ile kazındığı "çehâr darb (Çârdarb)" denilen bir anlayışı benimsemişlerdir. Üzerlerinde dilenci çanağı ve derviş değneği yanında balta, deri torba, büyük tahta kaşıklar ve aşık kemikleri taşımışlardır. Bütün bu özelliklerinden dolayı, Kalenderî dervişlerine karşı toplumun her kesiminden, özellikle ulemadan büyük bir tepki gösterilmiştir. Ulema, onları şeriatın dışına çıkmakla itham etmiştir. Bu ve benzeri ithamlar sebebiyledir ki Kalenderîler, "zındıklık ve mühlidlik"le suçlanmışlardır.⁵Tarih kaynakları; Kalenderîleri, helal veya mubah gibi kavramları dikkate almayan, harama riayet etmeyen, namaz kılmayıp açıktan olmasa bile gizlice oruç yiyen ve şarap içen, hiçbir küfürden çekinmeyip dilencilikle geçinen ve iş ve meslek kaçkını tembeller olarak görüp, halkın sırtında geçinen kişiler olarak tasvir etmektedir.⁶

Kalenderîliğin, ilk olarak Orta Asya ve İran'da ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. XII. ve XIII. yüzyıllarda Orta Doğu'da, Moğol istilası sonucu yaşanan siyasî ve içtimai olayların etkisiyle tarikat teşkilatlanarak hızla yayılmıştır. İlk teşkilatlanmaya gerçekleştiren şahsın Cemâleddin Sâvî olduğu iddia edilmektedir. Sâvî, İran'ın Sâve şehrinde doğmuş, Mısır'ın Dimyat şehrinde vefat etmiştir.⁷ Şeyh Osman-ı Rûmî adında, Sünnî bir şeyhe intisap eden Cemâleddin Sâvî, tasavvuf yoluna girmiştir. Moğol istilası sırasında Şam'a gelerek, Celâl-i Dergezîni adında yarı çıplak dolaşan birisiyle dostluk kurmuş, açtığı zâviyede onun gibi yaşamaya başlamıştır.⁸ Bu yaşantısı sebebiyle halktan tepki görünce Dimyat'a gitmek zorunda kalmıştır. Kendisine mürid olan bir kadının yaptırıldığı zâviyede altı yıl yaşadıkdan sonra 1232/1233 yılında burada vefat etmiştir.⁹

Cemâleddin Sâvî'nin ölümünden sonra kendisinin halifelerinden birisi olan Ebû Bekr-i Niksârî 1206 yılında Konya'ya gidip, burada bir zâviye kurarak müridleriyle birlikte meşrebini yaymaya başlamıştır.¹⁰ Ebû Bekr-i Niksârî ve müridleri, Eflâkî tarafından Cavlâkî diye nitelendirilmektedir. Eflâkî, Konya'daki bu Kalenderan grubu hakkında ayrıntılı bilgi verirken bir de Ebû Bekr-i Niksârî'nin yakını olan Şeyh Ömer-i Girihî adında bir başka Kalenderî şeyhinden bahsetmektedir.¹¹Ebû Bekr-i Niksârî, Konya'da, Mevlânâ ve Mevlevîlerden büyük destek ve yardım görmüştür.¹²

Kalenderîlerin Anadolu'ya ilk geldikleri tarih tam olarak bilinmemekle birlikte XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgede varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Yesevîlik, Haydarîlik, Vefâilîk gibi tarikatlar aracılığıyla Anadolu'ya giren Kalenderîlik, bu coğrafyada çok etkili olmuştur. Kalenderîler Anadolu'ya geldikleri zaman, Moğollar, Selçuklu Devleti'nde etkin bir konumda yer almaktaydılar. Selçukluların zayıflamasını fırsat bilen Moğollar, bu dönemde Anadolu'da istedikleri şahsı sultan yapıp iktidara getiriyorlar, bazı devlet adamlarını da amaçları doğrultusunda kullanıyor ve atadıkları komutanlar vasıtasıyla ülkeyi istedikleri gibi yönetiyorlardı.¹³Anadolu'da Osmanlı öncesi dönemde, Aybek Baba ve Barak Baba adlı iki Türk şeyhi Kalenderîlikte aktif bir konumda bulunmuştur. Bu şeyhler Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde Moğollar ile ittifak kurarak, Selçuklular aleyhinde

¹ Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020, s.128.

²Nihat Azamat, "Kalenderîye", *DİA*, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.253.

³ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik Kalenderîler (XIV-XVII. yüzyıllar)*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s.16-23.

⁴Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dini Sosyal Tarihi (Öncüler Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Ahmet Taşgün, Kalan Yayınları, s.75 vd.

⁵Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.158-165;Fuat Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz: Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s.150; Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanmaz Kulları*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.27-33.

⁶ Mustafa Akkuş, "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Kalenderî Grupların Rolü", *Turkish Studies*, Volume 9/7 Summer 2014, Ankara, s.121.

⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler (15-17 Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s.134.

⁸Sadullah Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXI, S.52, 2012, s.37.

⁹ Tahsin Yazıcı, "Cemâleddin-i Sâvî", *DİA*, C.VII, İstanbul, 1993, s.314.

¹⁰Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.27; Akkuş, "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında", s.120-121.

¹¹Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, Çev: Tahsin Yazıcı, C.II, Hüriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s.63; Akkuş, "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında", s.121.

¹²Eflâkî, II, s.63; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.63.

¹³Mustafa Akkuş, Büşra Bağcı, "Hülâgü Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *USAD*, Güz 2018, S.9, s.153.

hareket etmişlerdir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Aybek Baba, Babaî çevreleriyle ilişkisi içerisinde olup, 1256 yılından sonra Moğollarla işbirliğinin faydalı olacağına inanan bir kişi olarak bilinmektedir.¹⁴ Aybek Baba, Anadolu'da yaşadığı dönemde ünlü Selçuklu Veziri Muineddin Pervâne (öl. 1277) ile anlaşamamış, Pervâne tarafından bir takım suçlamalara maruz kalmıştır. Tarihi kaynaklar, Aybek Baba hakkındaki bu suçlamaların sebebi olarak, onun Amasya'da Mevlevîleri desteklemesi ve kendisinin Baba İshak gibi hareket etmesini göstermişlerdir. Yaşanan bu olaylar neticesinde, Aybek Baba tekkesini bırakarak, 1271 yılında Mısır'a kaçmıştır.¹⁵

Aybek Baba, Mısır'a gittikten sonra "hulûl ve ittihâd" a dair sözler sarf etmiş; bunun üzerine ulemanın oluşmuş bir heyet tarafından Memlük Sultanı el-Meliku'z-Zahir Baybars'ın huzurunda muhakeme edilmiş ve cezalandırılmıştır.¹⁶ Şeyh, yaşadığı bu olayın sebebi olarak Pervâne Muineddin'i suçlamıştır. Ayrıca Aybek Baba, Muineddin Pervâne'yi Selçuklu Sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın (1262-1266) ölümünden sorumlu tutmuş ve bu vezire karşı kin beslemiştir. Hem Pervâne'den, hem de Mısır sultanından intikam almak isteyen Aybek Baba, çareyi Abaka Han'a sığınmakta bulmuştur. İlticâ ardından Abaka Han'ın güvenini temin eden Aybek Baba, orada ulemanın tevaccühünü kazanıp, Moğollar'a hizmet etmiş ve onları İslâm'a davet etmiştir. Bu süreçten sonra Abaka Han'ın câsusu olduğu iddia edilen Aybek Baba, Anadolu'da Pervâne ile Mısır Sultanı Baybars arasında Moğollar'a karşı gizli bir ittifak içerisinde olduklarını İlhan'a bildirmiştir. Ayrıca Aybek Baba, Pervâne'nin Baybars ile yaptığı yazışmaları ele geçirerek bu mektupları Abaka'ya vermiştir.¹⁷ Böylece vezirin sonunu hazırlayarak intikamını almıştır.¹⁸ Yaşanan bu olayların ardından Aybek Baba'nın, 676/1277-78 yılında Amasya'daki hankâhına dönerek, burayı tekrar faaliyete geçirdiği tarihi kaynaklarda ifade edilmiştir.¹⁹

Anadolu'da Moğollar ile işbirliği yapan dervişlerden biri de Barak Baba'dır. Babaî hareketi çevrelerine mensup Kalenderîye tarikatı şeyhlerinden bir Türkmen babası olarak bilinen Barak Baba'nın doğum tarihi ve yaşamı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Anadolu'da Moğol askerleri ve yönetimi çevresine girmeyi başararak adından çokça söz ettiren Barak Baba'nın şöhreti kısa zamanda İran'daki Moğol-İlhanlı sarayına kadar ulaşmıştır. Dönemin İlhanlı hükümdarı Gâzân Han (1295-1304) ve Olcaytu Hudâbende döneminde itibarını korumuş ve onların hizmetinde görev almıştır.²⁰ Barak Baba, Olcaytu Han döneminde hac dönüşü Gilan'da bulunan Sultan'ın yanına giderken, Gilanlar tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür.²¹ İlhanlı Sultanı, saygı duyduğu bu şeyhe bir yarlıkla Sultanîye'de yüksekçe türbe yaptırmış ve müridlerine her gün verilmek üzere elli dinar maaş bağlatmıştır.²²

B. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Kalenderî Gruplar

Moğol istilası ile Anadolu'ya yoğun olarak gelen tasavvufî zümrelerin en etkiliisi Kalenderîlerdir.²³ Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'da büyük bir güç ve nüfuz elde eden Kalenderîlerin Osmanlı devrinde eski güç ve statülerini kaybetmeler de, İslam dünyasının çeşitli zaman ve mekânlarında pek çok değişik isim ve lakaplarla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Selçuklu devrinde; Kalenderî, Cavlakî ve Haydarî, Beylikler Döneminde ise Anadolu

Abdalları olarak tesmiye edilen Kalenderî zümreleri, XV. yüzyıldan itibaren de Işık ve Torlak gibi yeni kelimelerle nitelendirilmişlerdir.²⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki ilk sultanlar yaşadıkları dönemin şartlarına göre Kalenderîler ile iyi ilişkiler içerisinde olmuşlar ve adı geçen gruplara imtiyazlar tanımışlardır. Bu dönemde Kalenderî dervişler; Osman, Orhan ve I. Murat gibi ilk bey ve sultanların maiyetinde fetih hareketine katılmışlardır. Osmanlı padişahları onların bu hizmetlerine karşılık zâviye açmalarına izin vermiş ve bu grupları zengin vakıflarla destekleyip güçlendirmişlerdir.²⁵ Osmanlı sultanları, bu siyasetleri ile her zaman itikadi düşünceleri ve fiziki şekilleri itibarıyla sosyal ve dini bir rahatsızlık unsuru olmaya elverişli bu zümreleri fetihlere yönlendirerek hazır güç olarak kullanmak ve onları yönetimin yanında tutarak kontrol altında bulundurmamak istemişlerdir. Zira Osmanlı yöneticileri, Anadolu Selçuklular döneminde Babaî isyanları ile Aybek Baba ve Barak Baba olaylarında olduğu gibi bu şeyh ve dervişlerin dönemin müstevilileri Moğollarla birlikte hareket edip, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına ne derece büyük gâileler açabileceklerini hesap etmiş olmalıydılar. Bu nedenle Osmanlı beyleri bu şeyhleri tamamen kendi hallerine bırakmamışlardır. Her birinin faaliyetlerini yakından takip etmişler ve bu hususta titizlik göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde birçok tasavvufî zümre etkin bir şekilde faaliyet göstermiştir. Moğol istilası ile birlikte Anadolu'da pek çok heterodoks grup ortaya çıkmaya başlamıştır. Anadolu coğrafyası heterodoks zümreler bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Heterodoks zümre içerisinde önemli bir grup da Kalenderîlerdir. Dönemin kaynaklarındaki tasvirlerden ve konuyla ilgilenen araştırmacıların eserlerinden Kalenderî dervişlerden olduğunu düşündüğümüz Abdal Murad, Doğlu Baba, Postinpüş Baba, Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli), Şücâeddin Veli, Otman Baba ve Koyun Baba gibi marjinal süfler Osmanlı sultanlarının maiyetinde fetih hareketlerine katılmışlardır. Osmanlı sultanları da bu dervişler için gerekli yardım ve desteği sağlamışlar, onlar için tekke, zâviye ve yerleşim yerleri ihdas etmişlerdir. Ancak devletin siyasî ve dinî politikasına aykırı faaliyette bulunanlar devlet arazisinin dışına çıkarılmıştır. Nitekim bu durum İbn-i Kemal'in *Tevârih-i Ali Osman* adlı eserinde de açıkça beyan edilmiştir. Esere göre, Orhan Bey döneminde zaman zaman Kalenderîlerin teftiş edildiği, herhangi bir karşılık veya ehl-i sünnet dışı inanç ve tavırları halk arasında yayma gibi bir durum tespit edildiği zaman derhal beylik arazisinin dışına çıkarıldıklarına dair bazı kayıtlara rastlanmaktadır.²⁶ Kısacası Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde; Osman, Orhan, I. Murat, Yıldırım Bayezid ve II. Murat döneminde yönetim çevrelerinin Kalenderîlere karşı tavır, bir yandan bazı imtiyazlarla onları devlet yanında ve yararına kullanmak, bir yandan da mevcut toplumsal düzeni bozmalara engel olmak şeklinde özetlenebilir.

Fâtih dönemine gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin Kalenderîlere karşı tavır ve tutumu aynı şekilde devam etmiştir. İstanbul kuşatması başladığı zaman, diğer tarikat mensupları arasında Kalenderî zümrelerinin de tıpkı ilk dönemlerdeki gibi, ülkenin dört bir yanından kuşatmaya katılmak üzere buraya geldiklerini Oruç Bey

¹⁴ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.68.

¹⁵ Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, haz: Mesut Aydın-G. Aydın, C.II, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya, 2008, s.404-405; Mustafa Uyar, Bir Ortaçağ Anadolu Süfisi Hakkında Yeni Bulgular: Aybek Baba Şeyh mi, Emir mi?, *Belleken*, C.LXXVIII, S.283, (December 2014), s.883.

¹⁶ Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2011, s.297.

¹⁷ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s.144-145.

¹⁸ Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, II, s.413.

¹⁹ Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, II, s.416; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.68; Uyar, Bir Ortaçağ Anadolu Süfisi, s.883.

²⁰ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.69-70; Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", *DİA*, C.V, İstanbul, 1992, s.61. Barak Baba, Olcâyütü

Hudâbende döneminde birçok diplomatik görevlerde ifa etmiştir. O, 1307 yılında yine bir elçilik heyetinin başında gittiği Gilân'da, kendisine "Tatar Şeyhi" diyen Gilanlıların hükümdarı tarafından dervişleriyle birlikte öldürülmüştür. Akkuş, *a.g.t.*, s.204.

²¹ Cemalü'd-din Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ebi Tahir Kâşânî, *Tarih-i Olcâyütü*, Tercüme: Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1992, s.70; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s.233.

²² Kâşânî, *a.g.e.*, s.70.

²³ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.61.

²⁴ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s.93.

²⁵ Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler", s.38-39.

²⁶ İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman*, II. Defter, Yayına Hazırlayan: Şerafettin Turan, TTK.2. Baskı, Ankara, 1991, s.90.

nakletmektedir.²⁷ Fetihden hemen sonra İstanbul'daki bir manastır, bizzat Fâtih tarafından zâviye olarak Kalenderilere tahsis edilmiştir.²⁸Fâtih Sultan Mehmet'in Kalenderilere bir zâviye tahsis etmesi, onları belli bir yerde kontrol altında tutma anlayışından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Kalenderî zümrelere karşı yaklaşımları, zaman geçtikçe farklılık arz etmektedir. Devlet'in bu gruplarla ilişkisi kuruluşundan XV. yüzyıl sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarına kadar müsbet ve karşılıklı yarar esaslarına dayanırken, bu tarihten itibaren değişen siyasî şartların gereğine göre değişkenlik gösteren bir politika şeklinde devam etmiştir. Türkmen babaların nüfuzu, medreselerin gelişip, merkezi idarenin kuvvetlenmesi ile birlikte yerini ulemaya terk etmiştir.

1. Abdal Murad

Osmanlı Devleti kuruluş sürecinde gaza amacıyla birçok bölgeyi fethetmiştir. Osmanlı sultanları seferlere giderken emrindeki askerî kuvvetlerin yanı sıra o dönemde bölgede bulunan gazi ve dervişlerden yararlanmışlardır. Dervişlerde maiyetindeki birçok kişi ile seferlere katılıp, ön saflarda mücadele etmişlerdir. Bu dervişlerden biri de Orhan Gazi döneminde yaşadığı bilinen²⁹ Abdal Murad'dır. Abdal Murad aslen Buharalı olup, Bursa'nın fethinden önce yanında oğlu Abdal Mehmed olduğu halde Anadolu'ya geldiği kaynaklarda anlatılmaktadır. Osmanlı kroniklerinde Abdal Murad'ın güçlü bir cezbe sahibi olduğu ve birçok kerametlerinin bulunduğu belirtilmektedir. Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, Orhan Bey döneminde yaşama meşayih anlatırken Abdal Murad'ı anlattığı bölümde cümleyle bu dervişin meczup olduğundan ve birçok kerametinin zuhur ettiğinden bahsederek başlamıştır. Mecdî ise Osmanlı dönemindeki önemli şahsiyetlere yer verdiği eserinde Abdal Murad'a ait bilgilerin geçtiği kısımda başlığını " Meczub Rabbani Abdal Murad Rahmetullahi aleyh" şeklinde vermiştir.³⁰ Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, Abdal Murad'ı, I. Murad dönemindeki ulemâ ve fukarâ arasında zikredip, Onu açık kerametleri olan ve duaları makbul bir kişi olarak tasvir etmektedir.³¹Bu bilgilere ilaveten Köprülü, Abdal Musa gibi onun da Anadolu'ya gelen kırk derviş arasında sayıldığını yazmaktadır.³²

Bursa'nın fethinden önce Bursa civarına yerleştiği bilinen Abdal Murad daha bu dönemde o bölgede bulunan halkı yıldırma amacıyla bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Taşköprülüzâde ve Mecdî gibi Osmanlı dönemi tarihçileri, Abdal Murad'dan bahsederken onun tepelerden Bursa kalesinin bulunduğu yere taşlar yuvarlamak suretiyle yerel halkı bertaraf etmeye çalıştığını anlatmışlardır. O, bu tür faaliyetlerle fetih öncesi dönemde bölge halkının hayatında büyük bir korku oluşturmuştur. Orhan Bey, Bursa'yı kuşattığında ordudaki yerini alarak düşmana karşı ön saflarda savaşmıştır.³³ Fetih sırasında, birçok dervişte görüldüğü gibi Abdal Murad'ın da bazı olağanüstü tavırlar sergilediği rivayet edilmektedir. Örneğin, Geyikli Baba'nın kılıca benzer büyüklükteki tahta sopasıyla olağanüstü kahramanlıklar gösterdiği rivayet edilmiştir. Abdal Murad'ın, meşhur tahta kılıcıyla düşmanlara korku salmak için savaş esnasında büyük bir kayayı

ortadan ikiye böldüğü, pek çok düşmanı da bertaraf ettiği anlatılmıştır. Meşhur kerametleri ile bilinen Abdal Murad'ın, Abdal Musa'nın yardımıyla ve Orhan Gazi tarafından komuta etmesi amacıyla kendisine verilen birliğin de desteğiyle fethin başarılı bir şekilde tamamlanmasında büyük hizmetleri olduğu da ifade edilmiştir.³⁴

Fetihden sonra Bursa'ya yerleşen Abdal Murad, fetih sırasındaki gayreti münasebetiyle Orhan Gazi'nin vakfettiği Filidar köyünde hayatını devam ettirmiştir.³⁵Osmanlı kroniklerinde Abdal Murad'ın tasavvufun hangi meşrebine bağlı olduğu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Evliya Çelebi *Seyhatname* adlı eserinde Abdal Murad Sultan tekkesini anlatırken Orhan Bey döneminde inşa edildiğini ve onun bir Bektaşî tekkesi olduğunu söyler. Fakat Abdal Murad'ın Bektaşî olduğuna dair eserinde herhangi bir bilgi vermez.³⁶ Araştırma esnasında başvurduğumuz birçok kaynak; Abdal Murad'ın, yaşayış tarzı ve yaşadığı dönem dikkate alındığı zaman Kalenderî zümreler içerisinde yer alabileceğini bize göstermiştir. Abdal unvanını taşıması "Rum Abdalları" adıyla bilinen Kalenderî/Haydarî zümrelere mensup olabileceği tahmininde bulunulmasına sebep olmaktadır. Abdal Murad'ın ölüm tarihi net bir şekilde bilinmemekle beraber Orhan Gazi devrinde öldüğü kayıtlara geçmiştir. Abdal Murad'ın kabri ve kendisine nisbet edilen tekkesi Uludağ'ın yamacında Alişir Irmağı üzerindeki belde kapılarında yer almaktadır. Bursa halkının ziyaret ettiği yerlerden biridir.³⁷Abdal Murad'ın türbesi içinde üç arşın uzunluğunda bir kılıcı bulunmaktadır. Sultan Ahmed'in bu kılıcın bir arşın kadarını kesip uğur getirsin diye saraya götürdüğü de rivayet edilmektedir.³⁸

2. Doğlu Baba

Osmanlı'nın kuruluş döneminde Osman Gazi ve Orhan Gazi devirlerinde yaşadığı bilinen, Kalender-meşrep karakteriyle tanınan dervişlerden biri de Doğlu Baba'dır. Efsanevi bir kişiliğe sahip olan Doğlu Baba'nın doğum yeri, doğum tarihi ve ölüm tarihi ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Orhan Bey dönemindeki diğer dervişler gibi Doğlu Baba'nın da Bursa'nın fethi sırasındaki faaliyetleri dolayısıyla tarihi kaynaklarda adı geçmektedir. Nitekim Osmanlı kroniklerinde Sultan ile Bursa'nın fethinde hazır bulunduğu rivayet edilmektedir.³⁹

Osmanlı kroniklerinde Doğlu Baba; ermiş, velî ve meczup bir şahsiyet olarak tanımlanmakta ve yardımsever özelliğine dikkat çekilmektedir. Bursa kuşatması sırasında iki taraf arasında çarpışmaların hızlandığı bir dönemde gazilerin ve dervişlerin sıcağın perişan oldukları ve susuz kaldıkları bir sırada, onlara ayran dağıttığı da rivayet edilmektedir.⁴⁰Yaptığı bu faaliyetle birçok insanın susuzluğunu gidermiş ve onların dualarına mazhar olmuştur. Bu faaliyetiyle birçok neferin susuzluğunu gidererek onların hayır duasına mazhar olan Doğlu Baba'nın gerçek adı bilinmemekte, Bursa'nın fethi sonrasında bu ismi almış olabileceği tahmin

²⁷ Oruç Bey, *Tevârih-i Âli Osman*, çev: Nihal Atsız, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1972, s. 65

²⁸ Selahattin Döğüş, *Osmanlı Devleti'nin Doğuşunda Sosyal Kuruluşlar*, Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1999, s.133.

²⁹Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyhatnamesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyyid Ali Kahraman, 2. Cilt, 1. Kitap, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.46; Mecdî Mehmet Efendi, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri (Hadâiku 'ş-Şekâik)*, C.I, nş. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, s.34.

³⁰Âşıkpaşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, Haz.: Kemal Yavuz, M.A.Yekta Saraç, İstanbul, 2003, s.297; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü 'l- Târih-i Künhü 'l-Ahbâr*, Hazırlayanlar: Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar, C.I, Birinci Kısım, Kayseri, 1997, s.107; Mecdî, *Şakaik-i Nu'maniye*, s.34.

³¹Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Düzenleyen: Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947, s.235.

³² Orhan F. Köprülü, "Abdal Murad", *DİA*, C.I, İstanbul, 1988, s.63.

³³ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü 'l- Târih-i Künhü 'l-Ahbâr I*, s.107; Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri eş-Şakâiku 'n-Nu'mâniyye fî ulemâi 'd-Devleti 'l-Osmâniyye*, Çeviren: Muharrem Tan, İz yayıncılık, İstanbul, 2007, s.32; Mecdî, *Şakaik-i Nu'maniye*, s.34.

³⁴ Evliya Çelebi, *Seyhatname 2. Cild 1. Kitap*, s.59; Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler, Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s.110-111.

³⁵ Haşim Şahin, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007, s.104.

³⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyhatnamesi*, s.19.

³⁷ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü 'l- Târih-i Künhü 'l-Ahbâr I*, s.107; Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.32.

³⁸ Evliya Çelebi, *Seyhatname 2. Cild 1. Kitap*, s.59.

³⁹ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü 'l- Târih-i Künhü 'l-Ahbâr I*, s.108; Mecdî, *Şakaik-i Nu'maniye*, s.34; Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.32; Şahin, *a.g.t.*, s.109.

⁴⁰Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.32; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü 'l- Târih-i Künhü 'l-Ahbâr I*, s.108.

edilmektedir.⁴¹“Dûğ” kelimesinin Farsçada “ayran” manasına gelmesi de bahse konu rivayetle birleştirildiğinde Doğlu Baba isminin Bursa’nın fethi sonrası kendisine nispet edildiği görüşünü desteklemektedir.⁴² Gelibolulu Mustafa Âli Efendi’nin, *Kitâbü’l-Târih-i Künhü’l-Ahbâr* adlı eserinde “Doğlu Baba” denilmek, İrani’de “pîşva” manasında olduğu zikredilmektedir.⁴³ “Pîşva” kelimesi ise farsça bir topluluğun önderi, lideri anlamına gelmektedir.⁴⁴Doğlu Baba’nın savaş esnasında yaptığı yardımlar neticesi olarak kendisinin halk tarafından önder olarak görüldüğü söylenebilir. Nitekim Osmanlı kronikleri, Doğlu Baba’yı mühim bir şahsiyet olarak ele almakta, halkın sevip saydığı, değer verdiği bir kişilik olarak aktarmaktadır.

Doğlu Baba’nın Bursa’nın fethinden sonra, Uludağ’ın doğusunda yer alan ücra bir bölgeye giderek geri kalan ömrünü müritleriyle birlikte geçirdiği tahmin edilmektedir. Orhan Gazi döneminde bu bölgede vefat ettiği rivayet edilen Doğlu Baba’nın, Uludağ’ın yüksek bir mevkiinde Karbelen Tepesi denilen bir mahalde tekkesi bulunmaktadır.⁴⁵Taşköprülüzâde’ye göre Bursa yakınlarındaki bir dağın tepesinde Gökıranı adlı yer ona nispet edilen mekân olarak bilinmektedir.⁴⁶

3. Postinpüş Baba (Mehmed Hammârî)

Asıl adı Mehmed Hammârî olan Postinpüş Baba, Orhan Gazi döneminde Acem diyarından Bursa’ya gelmiş ve I. Murad döneminde yaşamış bir dervıştır.⁴⁷“Postinpüş” isminin, Kalenderî dervişleri gibi hayvan postu giymesinden, “postin-püş”⁴⁸ yani post, kürk giyen manasından verildiği düşünülmektedir. İsmine “baba” kelimesi bulunması ve Kalenderî bir hayat yaşamasından dolayı Ahmet Yaşar Ocak bu dervişinde Kalenderî olabileceğini iddia etmektedir.⁴⁹

Postinpüş Baba bir süre Bursa’da yaşadıkdan sonra Yenişehir’e yerleşmiş ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiştir. Mehmet Neşri’nin *Kitabı Cihannüma* adlı eserine göre I. Murat muhabbet ettiği dervişlere zâviye yaptırdı. Nitekim Postinpüş Baba’ya da Yenişehir’de bir zâviye⁵⁰ yaptırmıştır.⁵¹ Münecimbaşı bu zâviyenin yapımına 767 (1365-1366) yılında başladığını söylemektedir.⁵² Yaşamını zâviyesine gelen yolcuların hizmeti ve halkın irşadiyle geçiren Postinpüş Baba, I.Murad’ın beyliği döneminde, Yenişehir’de vefat etmiştir. Kabri Yenişehir’deki zâviyenin içerisinde yer almaktadır.⁵³ Postinpüş Baba, tarihi kaynaklarda cezbe ve keramet sahibi bir kişi olarak bilinmekte olup, pek çok kimseyi kendisine bağladığı rivayet edilmiştir.⁵⁴ Osmanlı kronikleri onu yakarmaları, duaları kabul olunan bir veli olarak zikretmektedir.⁵⁵ *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserde Postinpüş Baba “Allah’ın sevgili kullarından olup kerametleriyle meşhur bir kimse” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶ Hem yaşadığı dönemde hem de daha sonrasında Bursa halkının teveccühünü kazanmıştır. Türbesi önemli bir ziyaret yeri olup halen

⁴¹Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.32; Mecdî Mehmet Efendi, *Şakaik-i Nu’maniye*, s.34.

⁴²<https://www.kamusiturki.com/> Bkz.:Dûğ Erişim tarihi: 25.08.2020.

⁴³ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü’l-Târih-i Künhü’l-Ahbâr I*, s.108

⁴⁴Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2016, s.367.

⁴⁵Şahin, *a.g.t.*, s.110.

⁴⁶Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.32.

⁴⁷Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s.235;Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.40; Hoca Sadettin, *Tacü’t-Tevarih*, Sad.: İsmet Parmaksızoğlu, C.5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s.19;Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü’l-Târih-i Künhü’l-Ahbâr I*, s.130; Mecdî, *Şakaik-i Nu’maniye*, s.45.

⁴⁸Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.362.

⁴⁹Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik*, s.92.

⁵⁰Bu zaviye hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bakınız; Vedat Tuğut, “XVI. Yüzyılda Tahrir Defterlerine Göre Hüdevendigar ve Sultanönü Sancaklarında Abdalân-ı Rum”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4 S.19, Güz 2011, s.214.

⁵¹Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, s.117;ÂşıkpaşaoğluAhmedÂşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s.129, 231;Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.40; Hoca Sadettin, *Tacü’t-Tevarih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,

ziyaret edilmekte ve feyz alınmaktadır.⁵⁷ Gelibolulu Âli’nin eserinde Postinpüş Baba’nın Yenişehir’de bir posta sahip olduğu da belirtilmektedir.⁵⁸

4. Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli)

Kızıl Deli adıyla bilinen Seyyid Ali Sultan’ın yaşamına dair dönemin kaynaklarında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hayatı hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz kaynak kendi ismi ile kaleme alınmış olan velâyetnâmedir. Bu eser derviş hakkında ve o dönem ile ilgili önemli bilgiler içermektedir.⁵⁹ Seyyid Ali Sultan’ın babası Horasan dervişlerinden Hüseyin Ata’dır.⁶⁰ Bunun yanı sıra Bedri Noyan *Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli)* velâyetnâmesindeki bilgilerin ışığında, Ahmed Hamdi Zaza Paşa’nın Mısır’da basılmış Arapça kitabında yer alan bazı ifadelerden hareketle onun Horasan erlerinden Seyyid Hüseyin Ata’nın oğlu olduğunu söylemektedir.⁶¹ Ancak Seyyid Ali Sultan’dan bahseden belgelerde ve velâyetnâme nüshalarında bu konuya dair bilgi bulunmamaktadır.⁶²

Eserdeki olaylar dikkate alındığında Seyyid Ali Sultan’ın, Orhan Gazi, I. Murad ve Yıldırım Bayezid devirlerini idrak ettiği tahmin edilmektedir. Seyyid Ali Sultan, Gelibolu ile Bolayır seferlerine dâhil olduktan sonra, I. Murad zamanında Gazi Evrenos’un başında bulunduğu Keşan ve İpsala seferlerinde aktif bir şekilde yer aldığı rivayet edilmektedir.⁶³ Ayrıca Seyyid Ali Sultan ile arkadaşları Balkan topraklarındaki Gelibolu, Bolayır, Kavak, Varmacin, Murat Kalesi, İpsala, Fare, Dimetoka, Edirne, Şumnu, Rusçuk, Silistre ve Bolu topraklarının alınması için yapılan seferlerde hazır bulunduğu ifade edilmektedir. Velâyetnâmedeki bilgilere göre bu seferlerden kendilerine çokça mal kalmıştır.⁶⁴

Seyyid Ali Sultan ve arkadaşı Seyyid Rüstem Gazi maiyyetlerindeki abdallar ile Yıldırım Bayezid zamanındaki (1389-1402) Rumeli fetihlerine katılmışlar, Dimetoka ve havâlisinin zapt edilmesinde bizzat rol oynamışlardır. Peygamber efendimizin soyundan geldiği iddia edilen Seyyid Rüstem ve Seyyid Ali Sultan’ın faaliyetleri menâkıbnâmede oldukça dikkat çekici bir tarzda anlatılmıştır. Rivâyete göre Hz. Muhammed (Sav.) bizzat Yıldırım Bayezid’in rüyasına girerek onların kendi soyundan olduğunu, yanlarındaki “Kırk Er” ile yardımına geleceklerini, bu yüzden kendilerine çok itibar göstermesini istemiştir. Bu rüyadan kısa bir süre sonra iki seyh, beraberindeki Kırk Abdal’la, Sultan’ın yanına gidip hizmet arzında bulunmuşlar, o da büyük bir saygı ile kendilerini kabul etmiş ve onları Rumeli gazâlarına göndermiştir.⁶⁵

Velâyetnâme’ye göre Rumeli fetihleri sırasında Seyyid Ali Sultan’ın birçok kerametlerinin vuku bulduğu anlatılmıştır. Rivâyete göre Seyyid Ali Sultan ve maiyyetindeki dervişler Rum bölgesine fetih düzenlediği sırada büyük bir sorun ile karşılaşmışlardır. Rumeli

1979, s.130; Mehmed Neşri, *Kitâbü’l-Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed Altay Köymen, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, s.309; Mecdî, *Şakaik-i Nu’maniye*, s.45.

⁵² Münecimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Camiü’l-Düvel (Osmanlı Tarihi 1299-1481)*, Çeviri: Ahmet Ağırakça, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s.109.

⁵³ Hoca Sadettin, *Tacü’t-Tevarih* 5, s.19; Mecdî, *Şakaik-i Nu’maniye*, s.45; Şahin, *a.g.t.*, s.111.

⁵⁴Mecdî, *Şakaik-i Nu’maniye*, s.45.

⁵⁵Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü’l-Târih-i Künhü’l-Ahbâr I*, s.130; Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.40; Mecdî, *Şakaik-i Nu’maniye*, s.45.

⁵⁶Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s.235.

⁵⁷Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s.40.

⁵⁸ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü’l-Târih-i Künhü’l-Ahbâr I*, s.130.

⁵⁹*Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi*, Haz: Rıza Yıldırım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 12.

⁶⁰*Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli Sultan) Velâyetnâmesi*, Haz: Bedri Noyan, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1999, s.3.

⁶¹*Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli Sultan) Velâyetnâmesi*, 1999, s.5.

⁶² Haşim Şahin, “Seyyid Ali Sultan”, *DİA*, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s.49.

⁶³*Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi*, 2007, s.19.

⁶⁴*Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi*, 2007, s.92.

⁶⁵ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Süfîlik*, s.96-97; *Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli Sultan) Velâyetnâmesi*, 1999, s.11.

tarafına gitmek için bulunan geminin reisi, alperenleri karşıya geçirmek istememiş ve gemilerini alıp denizin kenarından ayrılmak suretiyle uzaklaşmıştır. Bu durumu gören Seyyid Ali Sultan keramet göstermiş, bir avuç toprağı denize serpmesinin ardından denizin üstünde topraktan yol oluşturmuş ve bu yolun üzerinden geçmiştir. Bu olaya şahit olan gemi kaptanı derhal geri dönüp Seyyid Ali Sultan'dan özür dilemiş ve erenleri gemiye almak suretiyle gitmek istedikleri yer olan Gelibolu'ya götürmüştür. Gelibolu'ya vardıklarında Seyyid Ali Sultan'ın bir nidasıyla büyük bir deprem meydana gelmiş, depremden dolayı gayrimüslimlerin çoğu ölmüş, diğerleri de büyük bir korkuya kapılmışlardır. Seyyid Ali Sultan'ın bu kerametine şahit olan gayrimüslimler ona boyun eğmiş ve bazıları İslam dinine geçmiş bazıları da cizye-güzar olmuşlardır.⁶⁶

Seyyid Ali Sultan, Balkan topraklarındaki fetihlerin ardından ordusunu komuta etmesi için Gazi Evrenos'u görevlendirmiş, daha sonra Dimetoka civarında bulunan Kızıldeli isimli toprağın yanındaki nehrin kenarına dergâhını yapmıştır. Dergâh sonraki zamanlarda da çok aktif bir şekilde faaliyetlerine devam etmiş, ayende ve ravendenin de faydalandığı bir yer haline gelmiştir. Ayrıca bu dergâh derbent olarak da kullanılmıştır.⁶⁷ Timur ve ordularının Anadolu'yu tahribatından dolayı Pir-evi kaldırılmış, Seyyid Ali Sultan da Dimetoka'da bir mesken kurmuş ve dergâh yapmıştır. Rivayete göre Seyyid Ali Sultan'ın hayatı bu dergâhta son bulmuştur.⁶⁸

Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, adlı eserinde Seyyid Ali Sultan'ın Rumeli fetihlerinden sonra bu bölgede kendi kılıçlarıyla ele geçirdikleri bir arazide zâviyesini kurarak yerleşmiş olduğunu yazmış ve bu yer ile ilgili net bir bilgi vermemiştir.⁶⁹ Velâyetnâme de geçen bilgiye göre Kızıl Deli Sultan zâviyesinin⁷⁰, tam olarak hangi tarihte kurulduğu bilinmemekle birlikte, I. Bayezid (1389-1403) devrinde Dimetoka'da yer aldığı belirtilmektedir.⁷¹

Seyyid Ali Sultan'ın bağlı olduğu meşrebi hakkında tarihçiler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bazı tarihçiler onun Bektaşî çevreleriyle ilişki içerisinde olduğu ve onunda bir Bektaşî olduğunu söylemişlerdir. Bu duruma kaynak olarak *Abdal Musa Velâyetnâmesi*'ndeki bazı bilgileri göstermişlerdir. Abdal Musa velâyetnâmesine göre; Seyyid Ali Sultan ve arkadaşları Horasan'dan Anadolu'ya geldikleri zaman ilk olarak Hacı Bektâş Velî dergâhına uğramışlar ve daha sonra Osmanlı topraklarına geçmişlerdir. Ancak Seyyid Ali Sultan ve beraberindeki kişilerin Hacı Bektâş Velî ile görüşmeleri kronolojik olarak mümkün değildir. Ayrıca *Abdal Musa Velâyetnâmesi*'ndeki bazı ifadelerde Abdal Musa ve Seyyid Ali Sultan'ın Hacı Bektâş Velî ocağında birbirini tanıdıkları, Seyyid Ali Sultan'ın Abdal Musa'nın müridi olduğu ve onun emriyle Gazi Umur Bey ile birlikte Balkan (Boğaz Hisar'ın) fetihlerine katıldığı rivayet edilmektedir.⁷² Tarihçiler tüm bu olayları değerlendirerek onun Bektaşî geleneğine mensup bir derviş olduğunu iddia etmişlerdir.

Nitekim Bektaşîlere ait araştırma çalışmalarında Seyyid Ali Sultan'ı da ele almışlar ve onu da Bektaşî olarak kabul etmişlerdir.⁷³

Kalenderîler hakkında müstakil bir kitap yazan Ahmet Yaşar Ocak ise Seyyid Ali Sultan'ın yaşayış tarzı ve velâyetnâmelerdeki bilgilere göre Kalenderî gruplar içerisinde yer aldığını iddia etmiş ve *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, adlı eserinde de Seyyid Ali Sultan'ı Kalenderî gruplar içerisinde göstermiştir.⁷⁴ Biz de gerek dış görünüşü, gerek yaşayış tarzı olarak Kalenderî-Haydarî bir anlayış benimsemesinden dolayı Seyyid Ali Sultan'ı Kalenderî gruplar içerisinde göstermeyi uygun bulduk. Seyyid Ali Sultan ve diğer dervişlerin Bektaşî ya da diğer gruplar içerisinde gösterilmiş olması bu dervişlerin ölümünden sonraki dönemlerde aramak daha uygun olur. Nitekim Osmanlı Sultanlarından II. Beyazîd⁷⁵ ve Kanunî dönemlerinde Kalenderîler çok fazla takip altına alınmış, bazen tekkeleri, zâviyeleri kapatılmış ya da başka bir tarikatın kisvesi altında bu yerlerde faaliyetlerini sürdürmelerine izin verilmiştir. Osmanlı kroniklerinden Nişancı Mehmed Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'ın Kalenderî zâviyelerini teftişe tabi tuttuğunu, bunun sonunda pek çok Kalenderînin zâviyelerden sürülüp çıkarıldığını ve muhtelif kalelerde hapsedildiğini rivayet etmektedir.⁷⁶ Neticede Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde önemli faaliyetlerde bulunan Kalenderî zümreler Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde geri planda kalmış ve varlıklarını Bektaşî veya diğer tarikatlar aracılığıyla sürdürmek zorunda kalmışlardır.

XV. yüzyıl Kalenderî dervişlerinden biri olan Seyyid Ali Sultan yaşadığı dönemde Rumeli ve Balkanlarda birçok fetih hareketlerinde bulunmuştur. Seyyid Ali Sultan, Balkan topraklarını ele geçirmenin ve o bölgeye yerleşmenin ne kadar önemli olduğunu fark etmiş ve buralara yapılan fetihlerde aktif rol oynamıştır. Balkanları Türkleştirme ve İslamlaştırma faaliyetlerinde önemli katkısı olmuştur. Ancak İslam'a girmek istemeyen kişileri bazen cezalandırmış, bazen de öldürmüştür.⁷⁷ Kendisi adına yazılan velâyetnâmeye göre fetihler sırasında birçok kerametlerde bulunarak fethin kolaylaşmasını sağlamıştır.⁷⁸ Bununla birlikte velâyetnâmede bu süfîlerin kendilerine has savaş tekniklerini de kullandıkları ifade edilmiştir. Bunlardan birisi, gayrimüslimlere gözdağı vermek ve ürkütmek adına kâfir bir kişiyi öldürdükten sonra şişe geçirip ateşle yakmalarıdır.⁷⁹

5. Şücaüddin Velî

Kalenderî gruplar içerisinde yer almış, XV. yüzyılda Anadolu'da etkili olmuş dervişlerinden biri de Şücaüddin Velîdir. Yaşamına dair bilgilerin önemli bir kısmı, XV. yüzyılın ortalarında yazıldığı anlaşılan Velâyetnâme-i Şeyh Şücaüddin adlı esere dayanmaktadır. Sultan Varlığı, Şücaüddin Baba isimleriyle de bilinen şeyhin adı tarihi kaynaklarda ilk defa Yıldırım Bayezid devrinin sonlarında geçmektedir. *Velâyetnâme-i Otman Baba*'da, Timur'un Anadolu'ya geldiğinde vezirleriyle birlikte Şücaüddin Velî'yi ziyaret ettiği,

⁶⁶Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi, 2007, s.16.

⁶⁷Barkan, a.g.m., s.293.

⁶⁸Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi, 2007, s.34.

⁶⁹Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik*, s.96.

⁷⁰Ömer Lütfi Barkan bu zâviye hakkında önemli bilgiler vermiştir. Buna göre Kızıl Deli velâyetnâmesinde yer alan Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, Rumeli fütuhunda göstermiş olduğu başarılarından dolayı Yıldırım Bayezid tarafından Dimetoka yakınlarındaki "Kara Bükü" (Dan Bükü) adındaki bir köy, Seyyid Ali Sultan'a 804 tarihli bir mülknâme ile vakıf olarak tahsis edilmiştir. O tarihten beri Kızıl Deli oğullarının tasarruflarında olan Tatar Viranı ve Tatarlık gibi mezraalar zâviyelerine inen yolculara hizmet etmek için evlâdlık vakıf olarak kayıtlıdır. Vakfın müessesesi ve ataları adına izâfeten "Kızıl Delü Derbendi" ismi verilen bu yer 58 Müslüman ve 23 kâfir haneli bir köy haline gelmiştir. Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İşkân Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar Ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri Ve Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi*, 1942, S.2, s.293; Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı arşiv belgelerine göre Kızıldeli (Seyyid Ali Sultan) zâviyesi (1401-1826)" adlı makale çalışmasında günümüze kadar ulaşmış olan bu zâviyenin, Yunanistan'ın Evros iline bağlı Dimetoka ilçesinin

Küçük Derbend (Roussa) isimli köyünde bulunduğunu söylemiştir. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kızıldeli (Seyyid Ali Sultan) Zâviyesi (1401- 1826)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, S.53, Ankara, 2010, s. 90.

⁷¹Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi, 2007, s.3

⁷²Abdurrahman Güzel, *Abdal Musa Velâyetnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.99, 100, 147-148; Şahin, "Seyyid Ali Sultan", s.49.

⁷³Rıza Yıldırım, Bektaşî-Alevî Geleneğine Göre Seyyid Ali Sultan, *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, S.53, Ankara, 2010, s.59-88; Ayşe Kayapınar, Trakya-Doğu Rodop Bölgesinde Alevi-Bektaşî Zaviyeleri (XV-XVI. Yüzyıllar), *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, S.18, 2018, s.3-38.

⁷⁴Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik*, s.96-97.

⁷⁵Döğüş, a.g.t., s.133.

⁷⁶Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih-i Nişancı*, İstanbul, 1290, s.237-238. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik*, s.128'den naklen.

⁷⁷Şahin, "Seyyid Ali Sultan", s.48.

⁷⁸Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi, 2007, s.19-21.

⁷⁹Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi, 2007, s.167.

kendisine çokça mal bağışlamak istediği anlatılmaktadır. Ancak şeyhin bunu kabul etmediği ve Timur'dan hemen Anadolu'yu terk etmesini istediğine dair bir menkıbe rivayet edilmektedir.⁸⁰

Şücâüddin Velî, Anadolu Kalenderliği'nin merkezi sayılan Seyyid Gazi zâviyesine çok yakın bir yerde zâviye açarak yerleşmiş ve daha sonra burada teşekkül eden köye adını vermiştir. Söz konusu zaviyenin adı değişerek Arslanbeyli olmuştur. Ahmet Yaşar Ocak, Şeyh Şücâüddin adı ile Edirne'de II. Murad'ın emri üzerine inşa edilmiş başka bir zâviyenin de olduğunu söylemiştir. Ayrıca şeyhin hayatını anlatan, 1450'lerde kaleme alınmış bir de "Velâyetnâme-i Sultan Şücâüddin" adında bir menâkıbnâmesi bulunduğunu da rivayet etmiştir.⁸¹ Velâyetnâmede; Şücâüddin Velî'nin Abdal Mehmed, Kaygusuz Abdal, Ümmî Kemal, Seyyid Nesimî, Hacı Bayrâm-ı Velî gibi dönemin diğer sûfileriyle ve Timurtaşoğlu Ali Bey gibi devlet adamları ile yakın ilişkiler içerisinde olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca Baba Mecnûn, Baba Hâkî, Abdal Yâkub gibi derviş ve sûfilerinde adları geçmektedir.⁸²

Şücâüddin Velî, Osmanlı hânedan mensupları ve bazı devlet adamlarıyla da yakın ilişkiler kurmuş bir dervîştir. Çelebi Mehmet ve II. Murat dönemlerini idrak etmiş olan Sultan Şücâüddin, Rumeli fetihlerine katılmıştır. Osmanlı Sultanları arasında önemli şahsiyetlerden biri olarak kabul edilen Şücâüddin Velî, Osmanlı devlet adamlarından Timurtaş Paşa ve oğlu Ali Bey ile sıkı dostluk kurmuştur.⁸³ II. Murad'ın annesi Şehzade Hatun, oğlu Alâeddin Çelebi, Laçinoğlu Paşa ve Timurtaşoğlu Ali Bey de onun görüştüğü kişiler arasında yer almaktadır.⁸⁴ Velâyetnâmede "kaşı kirpiği yoluk" bir kişi olarak betimlenen Şücâüddin Velî, Abdalân-ı Rûm zümresinin önde gelen isimleri arasında yer almaktadır. Ancak Kalenderî(Cavlakî) hayat tarzı bazı kesimlerin ve devrindeki bazı şeyhlerin tepkisini çekmiş, hatta menkıbeye göre okla vurulup öldürülmek istenmiştir.⁸⁵

Şeyh Şücâüddin'in yaşadığı dönemde Kalenderî zümreleri ve Abdalân-ı Rûm üzerindeki etkisi Anadolu ile sınırlı kalmamış, Balkanlar'da da yoğun bir biçimde hissedilmiştir. Nitekim Anadolu'nun değişik bölgelerinde ve Balkanlar'da onun adına izâfe edilen çok sayıda tekke ve köy bulunması bunun en belirgin delili olarak gözükmektedir. Hindistan ve İran'dan birtakım Kalenderî zümrelerinin de onun yanına gelerek kendisini ziyaret etmeleri dervîşin yaşadığı sınırları aştığını bize göstermektedir. Ölümünden sonra da Şücâüddin Velî'nin Anadolu ve Balkanlar'daki etkisinin devam ettiği belirtilmiştir. Küçük Abdal, Otman Baba'nın dervîşleriyle birlikte Şeyh Şücâüddin'in türbesini her yıl ziyaret ettiğini rivayet etmiştir. Günümüz Alevî zümreleri içinde de kendisine büyük saygı duyulmakla birlikte, bir de bu geleneğe bağlı Alevî ocağı bulunduğu söylenmektedir.⁸⁶

Şücâüddin Velî'nin velâyetnâmesinde, şeyhin Çelebi Mehmed ve II. Murad devrindeki faaliyetlerinden, dönemin devlet ricâli ve meşâyihleriyle ilişkilerinden söz edilmektedir. Tarihi kaynaklardaki ifadelerle göre, Şücâüddin Velî, Eskişehir Seyitgazi'de yaşamını sürdürmüş, müridleriyle birlikte Bursa, Kütahya, Manisa ve Ankara çevresinde dolaşmıştır.⁸⁷ Esere göre Şücâüddin'in velâyet gösterdiği yerler özellikle Seyyid Gazi merkez olmak üzere, buraya yakın yerde bulunan Melik Gazi, Bayındırözü, Nigârınçalan, Atluçalın, Çamağaç, Karkın köyü ve Kırkkavak gibi yerlerdir.⁸⁸ Sultan Şücâüddin, içlerinde nüfuzlu babalarında bulunduğu yaklaşık 200-300 abdallar ile birlikte umumiyetle köyün yakınında yer alan mevkilerde yaşamını sürdürmüştür. Yazları başka bir yere göç eden dervîşin, kışları bir mağarada hayatını idame ettirdiği rivayet edilmektedir. Bu müddet zarfında ise zengin müridlerinden biri tarafından ihtiyaçları karşılanmış olduğu belirtilmektedir. Sultan Şücâüddin'in, Seyyid Gazi'de bir tekke yaptırarak, buraya yerleştiğine dair bilgilerde bulunmaktadır.⁸⁹

Şücâüddin Velî'nin ölümünden sonra tekkesinin bulunduğu köye Bâlî Beyoğlu Kasım Bey tarafından 921 (1515) yılında türbe yaptırılmıştır.⁹⁰ Bir süre sonra cami ve diğer binalar inşa edilerek, burası külliye haline dönüştürülmüştür.⁹¹ Şeyh Şücâüddin'in faaliyetlerini sürdürdüğü bu tekke ve türbesinin bulunduğu köy uzun yıllar onun adıyla anılmıştır. Eskişehir'in Seyitgazi ilçesine 6 km. mesafede bulunan bu köyün adı 1968 yılında Arslanbeyli olarak değiştirilmiştir. Seyitgazi'deki türbenin dışında kendisine Edirne ve Antalya'da iki makam türbesi daha nisbet edildiği rivayet edilmektedir.⁹²

6. Otman Baba

Osmanlı Devleti'nin tanınmış Kalenderî dervîşlerinden biri de Otman Babadır. Gerçek adı Hüsamşah olan Otman Baba'nın hayatı hakkındaki bilgiler, halifelerinden Küçük Abdal'ın yazmış olduğu *Velâyetnâme-i Otman Baba* adlı esere dayanmaktadır. Menâkıbnâmede ifade edildiğine göre Otman Baba 780 (1378-79) yılında doğmuştur. Hayatının büyük bir kısmını Rumeli'de geçirmiş, özellikle bugünkü Bulgaristan coğrafyasında derin izler bırakmış, heterodoks bir Türk dervîşi olarak tanınlanmaktadır. Rivayete göre gençliğinde, Timur'un Anadolu'yu istilâsı sırasında bölgeye gelmiş,⁹³ Sultan II. Murat döneminde; Bursa, İznik, Germiyan, Saruhan ve havâlisinde uzun müddet dolaşmıştır. Ayrıca II. Mehmed'in şehzadelüğündeki Manisa valiliği sırasında burada bulunmuştur.⁹⁴ Küçük Abdal onun halk arasında Otman Baba diye bilindiğini, erenlerin ise ona Hüsam Şah dediklerini rivayet etmiştir.⁹⁵ Otman Baba'nın Oğuz dili konuştuğunu, cüssesinin heybetli, sırtı yassı, yüzü kızıl, gözleri ela ve nazarının himmetli olduğunu, sırrına kimsenin vâkıf olamayacağını ifade etmiştir.⁹⁶

⁸⁰ Haşim Şahin, "Şücâüddin Velî", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul, 2010, s.247.

⁸¹ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflük*, s.97.

⁸² Yağmur Say, *Kalenderî, Alevî ve Bektaşî Kültünde Önemli Bir Alp-Eren Gazi: Şücâ'eddin Velî (Sultan Varlığı) ve Velâyetnâmesi*, Sistem Ofset Matbaacılık, 1. Basım, Ankara, 2010, s.37-38; Şahin, "Şücâüddin Velî", s.247.

⁸³ Orhan F. Köprülü, *Velâyet-nâme-i Sultan Şücâüddin*, *Türkiyat Mecmuası*, C.XVII, İstanbul, 1972, s.181-182; Yağmur Say, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Önemli Bir Kült Kimlik: Şücâ'eddin Velî (Sultan Varlığı)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Şücâ'eddin Veli Ocağı Özel Sayısı, S.37, Bahar 2006, s.114.

⁸⁴ Ayşe Yıldız, *Şücâ'eddin Baba Velâyetnâmesi*, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Şücâ'eddin Veli Ocağı Özel Sayısı, S.37, Bahar 2006, s.62,64.

⁸⁵ Şahin, "Şücâüddin Velî", s.247-248.

⁸⁶ Say, *a.g.e.*, s.86.

⁸⁷ Say, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında", s.117; Şahin, "Şücâüddin Velî", s.247.

⁸⁸ Say, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında," s.117; Ayşe Yıldız, "Şücâ'eddin Baba Velâyetnâmesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Şücâ'eddin Veli Ocağı Özel Sayısı, S.37, Bahar 2006, s.51.

⁸⁹ Köprülü, *Velâyet-nâme-i Sultan Şücâüddin*, s.183.

⁹⁰ Filiz Aydın, "Seyitgazi Arslanbeyli Köyü'nde Şeyh Şücâ'eddin Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, C.9, Tıpkı Basım, PYS Vakıf Sistem Matbaası, Ankara, 2006, s.208.

⁹¹ Külliye hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Aydın, *a.g.m.*, s.201-221; Erol Altınsapan, "Seyitgazi İlçesi Arslanbeyli Köyü Şeyh Şücâ'eddin Külliyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Şücâ'eddin Veli Ocağı Özel Sayısı, S.37, Bahar 2006, s.173-184.

⁹² Şahin, "Şücâüddin Velî", s.248.

⁹³ Filiz Kılıç, Mustafa Arslan, Tuncay Bülbül, *Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*, Ankara, 2007, s.17; Yunus Yalçın, *Türk Edebiyatında Velâyetnâmeler ve Otman Baba Velâyetnâmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2008, s.62; Kemal Üçüncü, "Sözlü Kültür Bağlamında Edebi Bir Metin Olarak Otman Baba Velâyetnâmesi", *Bilgi*, Kış 2004, S.28, s.16.

⁹⁴ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflük*, s.99; Yalçın, *a.g.t.*, s.63.

⁹⁵ Halil İnalçık, "Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed", *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.138.

⁹⁶ Haşim Şahin, "Otman Baba", *DİA*, C.XXXIV, İstanbul, 2007, s.6-7; Yalçın, *a.g.t.*, s.61.

Otman Baba, beraberindeki yüzlerce derviş ile birlikte İstanbul'a gelmiş, Göztepe ve Terkos yakınlarında bir süre ikamet ettikten sonra Balkanlar'a geçmiştir. Burada muhtelif yerlere ziyaretlerde bulunmuş, halka yardım etmiş ve abdalları için kurban toplamıştır. Aydos, Babaeski, Dobruca, Zağra, Filibe, Tırnova, Edirne, Vize, Siroz, Belgrad, Semendire, Ağaç denizi, Balkan dağı gibi mekanlar gezdiği yerler arasında zikredilmektedir. Yaz aylarında Ahmed Baba (Vize), Mü'min Derviş (Zağra), Bayezid Baba (Vardar), Mecnun Derviş (Serez) ve Nasuh Baba (Karasu Yenicesi) gibi dönemin meşhur Kalenderî zâviyelerini dolaşmış, kısları Varna ve Edirne'deki zâviyesinde geçirmiştir.⁹⁷ Gittiği yerlerde, kazınmış saç, sakal, kaş ve bıyıkları, belden yukarıya hayvan postuyla örtülmeye çalışılmış çıplak vücutları, boyunlarında keşkülleri, ellerinde asaları ile dikkat çekmişlerdir. Onların bu durumunu görenler, deli zannetmişler ve şikâyetinde bulunmuşlardır. Bu sebeple sık sık halk ve yöneticiler ile kavgalar meydana gelmiş, şehir ve kasabalardan içeri sokulmak istenmemiştir.⁹⁸

Balkanlar'da Yörükler ve özellikle Tanrıdağı Yörükleri arasında faaliyet gösterdiği rivayet edilen Otman Baba'nın, Rumeli'de birçok şeyh, derviş, baba ve abdal ile münasebet kurduğu belirtilmiştir. Halil İnalçık eserinde onun abdallarının çoğunun Doğu Balkan dağları veya Dobruca Yörüklerinden teşekkül etmiş fakir çobanlardan oluştuğunu söylemiştir.⁹⁹ Abdallarıyla birlikte Balkanlar'daki fetih hareketlerine katılıp, gazilerle birlikte savaşan Otman Baba onlarla yakın dostluk kurmuş, devlet adamlarının yardımlarını kesinlikle kabul etmemiştir. Otman Baba'nın yakınlık kurduğu akıncı gazilerin başında Mihaloğlu Ali Bey de gelmektedir. *Velâyetnâme*'de Ali Bey'in Otman Baba'ya karşı çok saygılı davranışlarda bulunduğu bahsedilmektedir.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti'nde Otman Baba'nın yakın ilişkide bulunduğu kişilerden biri de Fâtiş Sultan Mehmed'dir. Rivayete göre Otman Baba, Fâtiş'in şehzadeliki döneminde, Sultan'ın rüyasına girerek kendini tanıtmış ve Rum diyarına onu padişah yapmak için geldiğini söylemiştir. *Velâyetnâme*'deki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Otman Baba'nın, Fâtiş'i sultan olarak tanıdığı ve kendisinin evreni yöneten kutup olduğu ve izni olmaksızın hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceği vurgulanmaya çalışılmıştır.¹⁰¹ Esere göre Fâtiş Sultan Mehmet, Belgrad seferine çıkmayı düşündüğünde Otman Baba sefere çıkmamasını tavsiye etmiş, çıktığı takdirde başarısız olacağını söylemiştir. Fâtiş, bu söz üzerine çok sinirlenmiş ve kılıcı çıkararak Otman Baba'ya saldırmak istemiştir. Ancak bu sırada yanında bulunan Mahmud Paşa Sultan'ı sakinleştirerek, Otman Baba'nın velayet sahibi olduğunu söylemiştir. Belgrad seferinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Fâtiş, Otman Baba'nın üstünlüğünü tanımak zorunda kalmış ve onun velayet gücüne tam bir inanç göstermiştir. Ayrıca yaşanan bu olaydan sonra dervişe karşı son derece hürmetkâr, lütfükâr ve itaatkâr davranmaya başlamıştır.¹⁰² Eserde, başta Mahmud Paşa olmak üzere Fâtiş'in yanındaki devlet adamlarının da Otman Baba'nın "sırr-ı velâyet" olduğunu bildikleri vurgulanmaktadır.¹⁰³ Yaşanan bu olaydan sonra Otman Baba, bir gün şehirde dolaşırken Fâtiş Sultan Mehmet ile karşılaşmıştır. Fâtiş Sultan Mehmet'e şu soruyu sormuş: çabuk söyle, "sultan sen misin yoksa ben miyim?" Fatih Sultan Mehmet ise; "padişah sensin ve sırr-ı Hüdâ'sın, ben ise senin kemine kemter kulunum babacığım" diye cevap vermiştir.¹⁰⁴

Otman Baba, gayr-i sünni görüşleri sebebiyle medrese mühtileri tarafından Fâtiş Sultan Mehmed'e şikâyet edilmiştir.¹⁰⁵ Bu şikâyetler neticesinde mahkemede sorgulanmıştır. Fakat o, ölüme kadar fikirlerini savunmaya devam etmiştir. Otman Baba, medrese mensuplarının yanı sıra o dönemindeki bazı tarikat şeyhleriyle de anlaşamamıştır. Bu gruplar ile anlaşamamasında, onların dünya malı biriktirmek, şan ve şöhret peşinde koşmak, iktidara yakın çevrelerle iş birliği yapmak, halka yalan yanlış mârifet satmak, kurdukları vakıfları evlâdiyelik hale dönüştürmek gibi bir takım suçmalarının büyük payı bulunmaktadır. Otman Baba'nın Bektaşî ileri gelenleriyle ilişkilerinin de pek iyi olmadığı görülmektedir. Küçük Abdal, onun Şücâüddin Baba, Arık Çoban (Koyun Baba)¹⁰⁶ ve Hacı Bektâş-ı Veli dışında geçmişte ve kendi döneminde yaşayan hiçbir velîyi kabul etmediğini, abdallarına çok düşkün olduğunu, bütün istek ve hevesleri terk edip hak aşkı ile dolan ve âlemdeki her şeyi Hak'tan bilenleri gerçek abdal kabul ettiğini söylemektedir. Otman Baba'nın köprü yaptırdığı, abdallarından ıssız alanlara çeşmeler kurup sular aktırmalarını istediği ve Balkanlar'ı yerleşim yeri haline getirmeye çalıştığı kaydedilmektedir.¹⁰⁷

Eserde Otman Baba'nın pek çok mucizevi kerametinden de bahsedilmektedir. Azerbaycan taraflarından İstanbul'a bir buluta binip geldiği, yıldırım kendisine kamçı yaptığı, tabiata hükmetme gücüne sahip olduğu, fırtına çıkarıp yağmur yağdırdığı gibi muhtelif efsanevi kerametleri anlatılmaktadır. Otman Baba'nın ölüm tarihine dair, mezar taşındaki bilgi ile velâyetnâmede yer alan ifadeyi karşılaştığımız zaman, onun hicri 883 milâdi 1478/1479 yılında hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Otman Baba vefat ettiğinde ulema ve abdallardan oluşan yaklaşık iki bin kişi cenaze namazı için toplandı rivayet edilmektedir.¹⁰⁸ Mezarı Varna'daki zâviyesinde bulunmakta olup, bugün mevcut türbe binası, 1506 yılında yapılmıştır.¹⁰⁹

7. Koyun Baba

Osmancık'ta yaşadığı bilinen Koyun Baba hakkındaki malumatlar, XVI. yüzyılda yazıya geçirilmiş olan *Velâyetnâme-i Koyun Baba* adlı esere dayanmaktadır.¹¹⁰ Koyun Baba, Horasan'da doğmuş ve sekizinci imam olan İmam Ali Rıza'nın soyundan gelmektedir.¹¹¹ Eserde Seyyid Ali adıyla zikredilen Koyun Baba, Horasan'da vaktinin çoğunu ibadetle ve halkın dertlerine çare aramakla geçirirken bir gece rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve onun emriyle hacca gitmiştir. Akabinde Medine ve Kerbelâ'yı ziyaret ettikten sonra irşad vazifesiyle Anadolu'ya gönderilmiştir.¹¹²

Koyun Baba'nın ismine dair kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Evliya Çelebi, *Seyhatname* adlı eserinde Horasan'dan Anadolu'ya gelirken yaptığı yolculuk esnasında her yirmi dört saatte bir koyun gibi melediği için kendisine Koyun Baba lakabının verildiğini söylemiştir.¹¹³ Yumuşak huya sahip bir insan olduğu ya da bir gün sürüden kaçan bir koyunu kovalarken bir tepeyi yedi defa dolaşıp, koyunu yakaladığında, "Yâ mübarek, kendin yoruldun, beni de Hz. Eyyüb sabrına nâil ettin" dediği için bu adla

⁹⁷ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik*, s.98; Şahin, "Otman Baba", s.7.

⁹⁸ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik*, s.100.

⁹⁹ İnalçık, *a.g.e.*, s.146.

¹⁰⁰ Gökhan Yurtoglu, "Otman Baba'nın Tarikatına Dair", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Kış 2016 / Sayı 80, s.143-144.

¹⁰¹ İnalçık, *a.g.e.*, s.138-140; Üçüncü, *a.g.m.*, s.16-17.

¹⁰² Yalçın, *a.g.e.*, s.84.

¹⁰³ İnalçık, *a.g.e.*, s.152-153; Şahin, "Otman Baba", s.7; Üçüncü, *a.g.m.*, s.17.

¹⁰⁴ Yalçın, *a.g.e.*, s.87.

¹⁰⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s.153.

¹⁰⁶ Ziya Avşar, "Otman Baba Vilâyet-nâmesi'ne Göre Otman Baba ile Rumeli Bölgesindeki Babaların Münâsebetleri", *2.Uluslararası Türk Kültür Evreninde*

Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı, C.1, Ankara, 2007, s.406-407; Yalçın, *a.g.t.*, s.68.

¹⁰⁷ Şahin, "Otman Baba", s.7-8.

¹⁰⁸ Kılıç vd, *a.g.e.*, 270.

¹⁰⁹ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik*, s.100; Şahin, "Otman Baba", s.8.

¹¹⁰ Muzaffer Doğanbaş, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, Dört Kapı Yayınevi, İstanbul, 2015, s.30.

¹¹¹ M. Şakir Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2001, s.24-25.

¹¹² Ahmet Taşgın, *Horasandan Balkanlara Ulaşan Eren Koyun Baba ve Menakibi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017, s.67.

¹¹³ Evliya Çelebi, *Seyhatname 2. Cild 1. Kitap*, s.211.

anıldığına dair rivayetler de mevcuttur.¹¹⁴ Horasan'da başladığı yolculuğunun sonunda Bursa'ya gelen Koyun Baba, burada koyun çobanlığı yapmaya başlamıştır.¹¹⁵ Bursa'ya geldiği andan itibaren gösterdiği kerametler sayesinde nüfuz sahibi olmuştur.¹¹⁶Halk arasında bazı Kalenderî dervişler çok fazla eleştirilmiştir. Fakat Koyun Baba fukaraları, yumuşak huylu, kötülüklerden kaçan kişiler oldukları için pek fazla eleştiriye maruz kalmamışlardır. Bu kişiler Hakk'ı bilir, ehl-i sünnet ve'l-cemaat namaz kılan insanlar olarak tarif edilmektedir.¹¹⁷

Koyun Baba, Osmanlı Devleti'nin ünlü hükümdarlarından biri olan Fâtiş Sultan Mehmed tarafından itibar görmüş, önemli dervişlerden biridir. Nitekim bu durum velâyetnâmelerde de ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. *Piri Baba Velâyetnâmesi'nde*; Fâtiş Sultan Mehmed Merzifon'dan İstanbul'a giderken Osmancık şehrine uğramış ve Koyun Baba'nın yanına giderek "merhaba etmek murad eylemiş"tir, fakat Koyun Baba, Sultan'a bu görüşme öncesinde Beylerbeyine uğrayıp uğramadığını sormuştur. Padişah bu soruya "Sultan'ım beylerbeyi kimdir?" sorusuyla karşılık vermiştir. Koyun Baba "Merzifon'da eski hamam külhanında sakin olan Piri Baba'dır" demiş, padişah da Koyun Baba'ya: "Hay Dede Sultan biz dediğin kimsenin himmetiyle gideriz" cevabını vermiştir.¹¹⁸

Fâtiş Sultan Mehmed'in, Piri Baba'yı yücelten cevabı üzerine Koyun Baba, sultanla görüşmüştür. Fâtiş, bu görüşmede Koyun Baba'nın kendisinden ne istediğini sormuştur. Koyun Baba da sultandan müridlerin yaşamını sürdürmesi için bir köy, abdallara aba ve yüz elli altın istediğinde bulunmuştur. Hükümdar, Koyun Baba'nın bu isteklerini kabul etmiş ve gereken işlemlerin yapılması için harekete geçmiştir. Koyun Baba'nın hükümdardan istekleri Piri Baba'ya malûm olmuş ve o bu olay üzerine, eleştirel bir üslupla: "Koyun Baba gayri dünya meşakkatine düştü" diye söylenmiştir.¹¹⁹

Koyun Baba, Fâtiş Sultan Mehmed ile buluştuğu zaman yanında bulunan on yedi dervişine helal haram konusunda öğütlerde bulunarak bu hususta kaygı ve endişe taşıdığını açıkça göstermiştir. Koyun Baba "vakıf etmeğini benim kazanıma koymayın dibini deler; hak teâlâ dergâhında bulgur bulamaç el verir"¹²⁰ diyerek harama ve helale karşı hassasiyetini göstererek, dervişlerin dünya nimetlerine alışmasından çekindiğini açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca Koyun Baba, dervişlerine ayende ve ravendeyi(gelen ve gideni) hoş tutmalarını ve ellerinde olanı Allah rızası için harcamalarını öğütlemiştir.¹²¹ Koyun Baba'nın bu tavsiyesi diğer dervişlerde olduğu gibi dünya malına fazla tamah edilmemesi gerektiği ve bir lokma bir hırka felsefesini benimsediğini gösterir.

Fâtiş Sultan Mehmed, Uzun Hasan üzerine sefere çıktığı zaman, Osmancık'a uğrayarak Koyun Baba'yı ziyaret etmiştir. Velâyetnâme'de uzun bir şekilde anlatılan bu ziyaret sırasında Koyun Baba Fâtiş'i "Allah erlerinin şahı" diye vasıflandırıp, Uzun Hasan'a karşı galip olacağı müjdesini vermiştir.¹²² Fâtiş de Koyun Baba'yı zamanın kutbu olarak gördüğüne dair konuşmasının akabinde kendisine etraftaki köyleri vakfetme ve büyük bir tekke yaptırma sözü vermiştir. Ancak Koyun Baba Fâtiş'in bu lütfunu kabul etmeyip,

Kızılırmak üzerine bir köprü yaptırmasını istemiştir.¹²³ Ayrıca Koyun Baba Padişahın kışın ve yazın yaşamlarını sürdürdükleri yaylalardan vergi alınmaması talebinde bulunmuştur. Sultan onun isteklerinin hepsini kabul ederek, adı geçen yerlerin vergiden muaf tutulmasına dair ferman yayımlamıştır. Fâtiş Sultan Mehmed köprüünün yapılması için niyetlenmiştir. Ancak ömrü bu köprüünün yapımına yetmediği için oğlu II. Bayezid zamanında köprü inşa edilmiştir.¹²⁴

Yaşamının geri kalan kısmını müridlerini yetiştirerek geçirdiği rivayet edilen Koyun Baba, türbesinin kitabesindeki bilgilere göre 25 Muharrem 873'te (15 Ağustos 1468) vefat etmiştir. Rivayete göre öleceğini müridlerine önceden haber vermiş ve türbesinin kârgir taştan yapılmasını dair isteğini Mahmud Dede adlı müridine vasiyette bulunmuştur.¹²⁵II. Bayezid tarafından yaptırıldığı rivayet edilen bu türbe Kızılırmak yakınında Arafat tepe üzerinde bulunmakta olup, üstü kurşun kubbeyle örtülmüştür.¹²⁶ Koyun Baba'nın İstanbul'da Fatih ve Galata, Ankara-Kalecik, Edirne, Denizli, Konya ve Yugoslavya-Kalkandelen'de olmak üzere toplam yedi makam türbesinin daha bulunduğu rivayet edilmektedir. Günümüzde de Koyun Baba'nın türbelerine halkın ilgi ve alakası yoğun bir şekilde devam etmektedir.¹²⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde, Anadolu'da varlığını sürdüren tasavvufi zümreler toplumsal ve siyasi yönden önemli bir yer teşkil etmişlerdir. Bu gruplar Anadolu'da Türkleşme ve İslamlaşma faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte buldukları bölgede nüfuzlarını arttırmışlardır. Osmanlı devleti de kuruluş sürecinde maddi ve manevi olarak bu gruplardan faydalanmış, bölgede siyasi ve iktisadi birliği bu suretle sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Osmanlı sultanları yaşadıkları dönemin şartlarına göre Kalenderîler ile dostane ilişkiler içerisinde olmuş ve onlara birçok imtiyaz tanımışlardır. Kuruluş döneminde, Kalenderî gruplarda Osmanlı sultanlarını yalnız bırakmamış ve yapılan fetihlerde ön saflarda yer almışlardır. Nitekim Kalenderî dervişlerden Abdal Murad, Doğlu Baba ve Postinpüş Baba'nın Osmanlı sultanlarının maiyetinde fetih hareketlerine iştirak ettikleri ve savaş esnasında keramet gösterdikleri de tarihi kaynaklarda ifade edilmiştir. Osmanlı padişahları bu hizmetlerine karşılık onlara tekke ve zâviye açmıştır. Ayrıca bazı bölgelerde onları vergiden muaf tutmuştur. Kuruluş devrinin ilk dönemlerinde Kalenderî gruplar daha çok Anadolu coğrafyasında sınır boylarında ve taşralarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Devletin teşkilatlanması ve fetihlerin artmasına bağlı olarak Yıldırım Bayezid ve sonraki dönemlerde ise Rumeli ve Balkanlarda Kalenderî zümreye mensup kişiler yer almaya başlamıştır. Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli), Şücâeddin Veli, Otman Baba ve Koyun Baba Rumeli ve Balkanlarda aktif olan dervişlerdendir. Bu dervişlerde tıpkı Anadolu'daki gibi birçok fetih hareketine katılmış, Rumeli ve Balkanların İslamlaşması ve Türkleşmesinde büyük rol

¹¹⁴ Zeki Gürel, *Koyun Baba*, Yörtürk Yörük Türkmen Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s.166-167; Hacı Yılmaz, "Bilinmeyen Bir Koyunbaba Menâkıbnâmesi Üzerine", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, 1999, s.24.

¹¹⁵ Taşğın, *Horasandan Balkanlara*, s.68; Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, s.28-29.

¹¹⁶ Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, s.57-58; Taşğın, *Horasandan Balkanlara*, s.68; Gürel, a.g.e., s.166-167.

¹¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyehatname 2. Cild 1. Kitap*, s.211.

¹¹⁸ Doğanbaş, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, s.21-22; Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, s.93.

¹¹⁹ Doğanbaş, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, s.21-22; Taşğın, *Horasandan Balkanlara*, s.159; Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, s.93-94.

¹²⁰ Doğanbaş, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, s.49; Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, s.95; Zekeriyâ Işık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Tarikat İlişkileri Bağlamında Koyun Baba", *Uluslararası Nehrin Piri: Koyunbaba Sempozyumu*, 13 - 14 Mayıs, Çorum, 2016, s.14.

¹²¹ Doğanbaş, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, s.49; Yağmur Say, "Hacı Bektaş Tipolojisinin Şücâeddin Veli Ve Koyun Baba Simgesel Kimliklerindeki İzleri", Hacı Bektaş Veli'nin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi Ve Etkileri, III. Uluslararası Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, 30-31 Ekim 2009, Çopje (Üsküp), Ankara, 2010, s.161; Taşğın, *Horasandan Balkanlara*, s.225-226.

¹²² Taşğın, *Horasandan Balkanlara*, s.150.

¹²³ Gürel, a.g.e., s.58-59; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflük*, s.95; Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, s.93; Taşğın, *Horasandan Balkanlara*, s.151.

¹²⁴ Çıplak, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, s.94-95; Semavi Eyice, "Beyazıt II Köprüsü", *DİA*, C.VI, İstanbul, 1992, s.51.

¹²⁵ Taşğın, *Horasandan Balkanlara*, s.71-72.

¹²⁶ Evliya Çelebi, *Seyehatname 2. Cild 1. Kitap*, s.211.

¹²⁷ Haşim Şahin, "Koyun Baba", *DİA*, C.XXVI, Ankara, 2002, s.230.

oynamışlardır. Balkanlar'a gelerek İslamiyet'i yaymaya çalışan bu dervişler İslam dininin alt yapısını oluşturmuşlardır. Nitekim Balkanlar'a yerleşmiş olan bu dervişler yaşam tarzları ile Osmanlı Devleti'nin bölgeyi feth etmesini ve Balkanlarda ve Rumeli'de kalıcılığını kolaylaştırmıştır. Heterodoks inanca sahip bu dervişler Osmanlı'nın azamet dönemine doğru gittiği süreçte devletin din politikası çerçevesinde ya bu toprakları terk etmişler yada marjinal yapılarını kaybederek devletin kontrolündeki tasavvufi zümreler içerisinde erimişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, Çev: Tahsin Yazıcı, C.II, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.
- Akkuş, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2011.
- Akkuş, Mustafa, "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Kalenderi Grupların Rolü", *Turkish Studies*, Volume 9/7, Ankara, 2014.
- Akkuş, Mustafa, Bağcı, Büşra, "Hülâgü Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *USAD*, Güz 2018, S.9, ss.150-171.
- Akkuş, Mustafa, *Moğollarda Din ve Siyaset İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020.
- Altınsapan, Erol, "Seyitgazi İlçesi Arslanbeyli Köyü Şeyh Şücaaddin Külliyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Şücaaddin Veli Ocağı Özel Sayısı, S.37, Bahar 2006, ss.173-184.
- Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âli Osman*, Düzenleyen: Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.
- Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz., Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul, 2003.
- Avşar, Ziya, "Otman Baba Vilâyet-nâmesi'ne Göre Otman Baba ile Rumeli Bölgesindeki Babaların Münâsebetleri", *2.Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, C.1, Ankara, 2007, ss.405-412.
- Aydın, Filiz, "Seyitgazi Arslanbeyli Köyü'nde Şeyh Şücaaddin Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, C.9, Tıpkı Basım, PYS Vakıf Sistem Matbaası, Ankara, 2006, ss.201-221.
- Azamat, Nihat, "Kalenderiyye", *DİA*, C.XXIV, İstanbul, 2001.
- Barkan, Ömer Lütfî, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I:İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi*, 1942, S.2, s.279-300.
- Bilgili, Ali Sinan, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kızıldeli (Seyyid Ali Sultan) Zâviyesi (1401- 1826)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.53, Ankara, 2010, ss.89-114.
- Çıplak, M. Şakir, *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Doğanbaş, Muzaffer, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, Dört Kapı Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Döğüş, Selahattin, *Osmanlı Devleti'nin Doğuşunda Sosyal Kuruluşlar*, Erciyes Ün. Sos. Bilimler Ens. Kayseri, 1999.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyhatnamesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyyid Ali Kahraman, 2. Cilt, 1. Kitap, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Eyice, Semavi, "Beyazıt II Köprüsü", *DİA*, C.VI, İstanbul, 1992.
- Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü't- Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, Hazırlayanlar: Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.I, İkinci Kısım, Kayseri, 1997.
- Gülten, Sadullah, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderiler ve Haydariler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXI, S.52, 2012, s.35-53.
- Gürel, Zeki, *Koyun Baba*, Yörtürk Yörük Türkmen Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, Sad.: İsmet Parmaksızoğlu, C.5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, haz: Mesut Aydın-G. Aydın, C.II, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya, 2008.
- Işık, Zekeriya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Tarikat İlişkileri Bağlamında Koyun Baba", *Uluslararası Nehrin Piri: Koyunbaba Sempozyumu*, 13 - 14 Mayıs, Çorum, 2016, s.1-18.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman, II. Defter*, Yayına Hazırlayan: Şerafettin Turan, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1991.
- İnalçık, Halil, "Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed", *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Karamustafa, Ahmet T., *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kâşânî, Cemalü'd-din Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ebi Tahir, *Tarih-i Olcâyütü*, Tercüme: Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara, 1992.
- Kayapınar, Ayşe, "Trakya-Doğu Rodop Bölgesinde Alevi-Bektaşî Zaviyeleri (XV-XVI. Yüzyıllar)", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, S.18, 2018, ss.3-38.
- Kılıç, Filiz, Arslan, Mustafa, Bülbül, Tuncay, *Otman Baba Velayetnamesi (Tenkitli Metin)*, Ankara, 2007.

- Köprülü, Orhan F., “Velâyet-nâme-i Sultan Şücaüddin”, *Türkiyat Mecmuası*, C.XVII, İstanbul, 1972, ss.177-184.
- Köprülü, Orhan F., “Abdal Murad”, *DİA*, C.I, İstanbul, 1988.
- Köprülü, Fuat, *Türk Tarihi-i Dinisi*, Haz: Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- Mecdi Mehmet Efendi, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri (Hadâiku 'ş-Şekâik)*, C.I, nş. Haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed Altay Köymen, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.
- Müneccimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel (Osmanlı Tarihi 1299-1481)*, Çeviri: Ahmet Ağırakça, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVII. yüzyıllar)*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Barak Baba”, *DİA*, C.V, İstanbul, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17 Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.
- OruçBeğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Baskıya Hazırlayan: Atsız, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1972.
- Say, Yağmur, “Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Önemli Bir Kült Kimlik: Şücaeddin Veli (Sultan Varlığı)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Şücaeddin Veli Ocağı Özel Sayısı, S.37, Bahar 2006, s.99-133.
- Say, Yağmur, “Hacı Bektaş Tipolojisinin Şücâ'eddin Veli ve Koyun Baba Simgesel Kimliklerindeki İzleri”, *Hacı Bektaş Veli'nin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri, III. Uluslararası Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu*, 30-31 Ekim 2009, Scopje (Üsküp), Ankara, 2010.
- Say, Yağmur, *Kalenderî, Alevi ve Bektaşî Kültünde Önemli Bir Alp-Eren Gazi: Şücâ'eddin Veli (Sultan Varlığı) ve Velâyetnâmesi*, Sistem Ofset Matbaacılık, 1. Basım, Ankara, 2010.
- Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli Sultan) Velâyetnamesi*, Haz: Bedri Noyan, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1999.
- Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi*, Haz: Rıza Yıldırım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Şahin, Haşim, “Koyun Baba”, *DİA*, C.XXVI, Ankara, 2002.
- Şahin, Haşim, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Şahin, Haşim, “Otman Baba”, *DİA*, C.XXXIV, İstanbul, 2007.
- Şahin, Haşim, “Seyyid Ali Sultan”, *DİA*, C.XXXVII, İstanbul, 2009.
- Şahin, Haşim, “Şücâüddin Veli”, *DİA*, C.XXXIX, İstanbul, 2010.
- Şahin, Haşim, *Dervişler, Fakihler, Gaziler, Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2016.
- Taşğın, Ahmet, *Horasandan Balkanlara Ulaşan Eren Koyun Baba ve Menakıbı*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017.
- Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Çeviren: Muharrem Tan, İz yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Turğut, Vedat, “XVI. Yüzyılda Tahrir Defterlerine Göre Hüdavendigâr ve Sultanönü Sancaklarında Abdalân-ı Rum”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4 S.19, Güz 2011, ss.207-227.
- Uyar, Mustafa, “Bir Ortaçağ Anadolu Sûfisi Hakkında Yeni Bulgular: Aybek Baba Şeyh mi, Emîr mi?”, *Belleten*, C.LXXXVIII, S.283, (December 2014).
- Üçüncü, Kemal, “Sözlü Kültür Bağlamında Edebi Bir Metin Olarak Otman Baba Velâyetnamesi”, *Bilgi*, Kış 2004, S.28, ss.1-27.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi (Öncüler Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Ahmet Taşğın, Kalan Yayınları.
- Yalçın, Yunus, *Türk Edebiyatında Velâyetnâmeler ve Otman Baba Velâyetnâmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2008.
- Yazıcı, Tahsin, “Cemâleddin-i Sâvî”, *DİA*, C.VII, İstanbul, 1993.
- Yıldırım, Rıza, “Bektaşî-Alevî Geleneğine Göre Seyyid Ali Sultan”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.53, Ankara, 2010, ss.59-88.
- Yurtoğlu, Gökhan, “Otman Baba'nın Tarikatına Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Kış 2016 / Sayı 80, ss.137-150.

Yıldız, Ayşe, “Şücaaddin Baba Velâyetnamesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Şücaaddin Veli Ocağı Özel Sayısı, S.37, Bahar 2006, ss.49-98.

Yılmaz, Hacı, “Bilinmeyen Bir Koyunbaba Menâkıbnâmesi Üzerine”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, 1999.

BURGU, Abdullah, "Anadoluculuk Hareketinin Selçuklu Tarihçiliğine Etkileri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 253-265.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.824768>

Geliş Tarihi / Received: 16 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Anadoluculuk Hareketinin Selçuklu Tarihçiliğine Etkileri

Abdullah BURGU^{1*}

¹ Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KONYA.

* aburgu@gmail.com

+ ORCID: 0000-0001-9057-0688

Öz- Günümüz itibarıyla Selçuklu tarih yazımı belli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu aşamaya gelmeden önce çeşitli safhalardan geçmiştir. Alanın uzmanı araştırmacılar tarafından bazı dönemlerde bu gelişmeler incelenmiştir. Fakat bazı düşünce hareketleri ve akımların alana katkısı üzerinde detaylı durulmamıştır. Avrupa'da Alman Tarih Okulu ve Fransız Annales Okulu gibi büyük tarih ekolleri kuram ve ideolojilerle şekillenmiştir. Türkiye'de ise Selçuklu tarihçiliğinin başlangıcında da böyle bir durum söz konusudur. Bu araştırmada, Anadoluculuk hareketinin Selçuklu tarihçiliğine ve bunun muhtelif disiplinlerle olan ilişkisine katkısı yedi önemli isim etrafından anlatılmaya çalışılmıştır. Her biri farklı uzmanlıklarla tanınan bu bilim adamlarının ortak yönü Anadolu olmalarıdır. Öncelikle Anadoluculuk hareketi üzerinde genel hatlarıyla durulmuş, sonraki kısımda ise bu hareketin örnek alınan müntesiplerinin alana katkıları Anadoluculuk çerçevesinde ele alınmıştır. Böylece Selçuklu tarihçiliğinin ve Anadoluculuk düşüncesinin birbiri ile olan özgün bağının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler- Selçuklu Tarihçiliği, Anadoluculuk, Anadolu Mecmuası

The Effects of the Anatolianism Movement on Seljuk Historiography

Abstract- As of today, Seljuk historiography has reached to a certain point. It has gone through various stages before reaching this point. These stages have been analyzed by experts of Seljuk historiography at some periods. But the contribution of some thoughts and intellectual currents to the field of Seljuk historiography has not been elaborated. Major schools of history in Europe such as the German Historical School and the Annales School have been shaped by theories and ideologies. Same thing occurred in Turkey during the beginning of Seljuk historiography. The contribution of Anatolianism movement to the Seljuk historiography and its relations with various academic disciplines have been tried to examine with seven important names of the field in this research. The common point of these scientists, each is known for different expertise, is that they are part of Anatolianism movement. First, the Anatolianism movement is discussed in general terms. In the next section, the contributions of the prominent followers of Anatolianism movement have been discussed within the framework of Anatolianism. Thus, this study has intended to reveal the original connection between Seljuk historiography and Anatolianism thought.

Keywords - Seljuk historiography, Anatolianism, Anatolia Journal

Giriş

Selçuklu tarihçiliğinin serüveni ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır¹. Doğuşu ve gelişimi üzerinde durulup, şu an geldiği seviye hakkında tartışmaya açık sonuçlara ulaşılmıştır. Fakat bu çalışmalarda Türk düşünce hayatının etkilerine dair detaylı analizleri bulmak mümkün değildir. Selçuklu tarihçiliğine bu açıdan bakmak tarih ve düşünce ilişkisi açısından önemlidir. Her fikrin bir tarih tasavvuru olmakla birlikte, çoğu zaman düşünce boyutundan öteye gidememiştir. Ama aşağıda görüleceği üzere Anadoluçuluk fikri, Selçukluların Türk-İslâm medeniyetine etkileri üzerinden kendi tarih anlayışını ilmî bir boyuta taşımaya başlamıştır. Ayrıca da, Selçuklu tarihçiliğinin başlangıç aşamasına katkı sağlamıştır. Bunun arka planı ele almak, süreci yakından görmeye imkân sağlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin dağılışı ile birlikte imparatorluğun kültür ve medeniyet alanındaki güçlü iktidarı da parçalanma tehlikesiyle karşılaştı. XIX. yüzyılın yetiştirdiği birçok Müslüman bilim ve düşünce adamı bu büyük çözümlüşün ve siyasi krizin sebeplerini arayarak, çözüm önerileri ileri sürdüler. Osmanlıcılık², İslâmcılık³ Türkçülük⁴, Batıcılık⁵ gibi siyasi ve fikri öğeleri bir arada bulandıran akımlar, bu dönemin politik sahnesinde olduğu kadar ilmî ve sosyal hayatında da önemli rol oynadılar. Fakat bu fikir hareketlerinin çıkış noktası Anadolu merkezli değildi. Çözüm önerisinde de Anadolu geri planda tutuluyordu. Mesela Osmanlıcılık, Osmanlı imparatorluğunun Anadolu haricinde bir parçası olan Balkanlar, Kuzey Afrika, Suriye-Filistin ve Hicaz gibi bölgeleri elde tutabilmek için ileri sürülen bir fikirdi. İslâmcılık, genellikle Avrupa'da eğitim görmüş aydınların Osmanlı Devleti merkezli İslâm medeniyetinin gerileyişini durdurabilmek amacıyla harekete geçtikleri ve sanat ve edebiyattan istifade eden bir düşünceyi ve temsilcileri Hindistan'dan Mısır'a kadar oldukça farklı bölgelerdeydi. Türkçülük ise, *Türk Yurdu* dergisi ve Ziya Gökalp (ö. 1924)'in etkisi öncesinde, devletçi bir prensip ile bütün Türk ülkelerinin birleşmesini öngören ve aksiyoner bir yapıya sahip olan güçlü bir akımdı. En önemli savunucuları İsmail Gasprıralı (ö. 1914) ve Yusuf Akçura⁶ (ö. 1935) Anadolu'da yaşamıyorlardı, tüm Türk ülkelerine basın yoluyla ulaşmaktaydılar⁷. Batıcılık zaten Anadolu'da çok uzun yıllar bir kültürel zemin bulamamıştı. Zamanla Batılılaşma adı altında süregelen bir politikanın genel adı haline dönüşmüştü⁸.

Her biri farklı iddialara sahip olan bu akımların mensupları ve teorisyenlerinin kendi aralarında bile ortak bir zihin dünyasına sahip

oldukları tartışmalıydı. Her fikrin modernist ve gelenekselci müttesipleri mevcuttu. Kadim Türk-İslâm medeniyetine ve Batı'ya bakış açılarında ciddi farklılıklar söz konusuydu. Dolayısıyla imparatorluğun parçalanışı karşısında ileri sürdükleri formüller de farklı ve çeşitliydi. Kimi doğrudan batı medeniyetinin model alınmasını kimi de doğu ve batı sentezini savunuyordu. Bu tartışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar sürmüştür.

Görüldüğü gibi her dört fikir hareketinin çıkış noktası ve çözüm önerisi Anadolu'nun dışında kalan bir özelliğe sahiptir. Hâlbuki Anadolu'nun farklı bir niteliği vardı. Burası 1071 Malazgirt Zaferi ile fethedilerek ve Türkleşme-İslâmlaşma sağlanarak vatan haline getirilmişti. XX. yüzyıla gelindiğinde ise Selçuklular ve Osmanlılar tarafından fethedilen her yer, Anadolu haricinde savaşlarla kaybedilmişti. Bu zamana intikal eden tek memleket Anadolu kalmıştı. Cumhuriyet'in temelleri Anadolu'da atılmış, yeni Türk devleti burada kurulmuştu. Buna rağmen yukarıda bahsedilen ve hem Türk-İslâm dünyasının hem de Osmanlı'nın yeniden eski gücüne kavuşmasını misyon edinen, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinin entelektüel havasına da etki eden bu siyasi ve fikri akımlar Anadolu merkezli bir doktrine sahip değillerdi. Dolayısıyla Anadolu merkezli bir tarih anlayışı geliştirmeleri de söz konusu olmamıştır. Hâlbuki Osmanlı İmparatorluğu çökmüş, yerine gelen ulus devlet, Türkiye Selçukları ve Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi Anadolu topraklarında, Anadolu Türk milletinin gayret ve desteği ile kurulmuştu.

A. Ortak Bir Tarih Tasavvuru Olarak Anadoluçuluk Hareketi

1. Anadoluçuluk Hareketinin Arka Planı

Anadoluçuluk hareketi Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Türkçülük ve Turancılığa karşı bir tez olarak ortaya çıkmıştı (1917). Buna küçük "Türkiyecilik" adını veriyorlardı. Hilmi Ziya Ülken (ö. 1974) ise bunu "memleketçilik" şeklinde isimlendirmiştir. Bu esasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne çözüm getiremeyen akımlara karşı bir oluşum idi. Bu tarihten iki yıl sonra 1919'da Mülkiye sıralarında Türk kültürünün kaynağının Anadolu olduğuna dair bir düşünce doğmuştu⁹. Bu akımın milliyetçilik anlayışına göre, Anadolu'nun fethiyle buraya gelen Oğuz boyları, Anadolu'nun eski sakinlerinin mirasını sahiplenmiş, İslâm ahlâkı ile de yeni bir Anadolu sentezi meydana getirmişlerdi¹⁰.

¹ Konu ile ilgili en dikkat çekici çalışmalar: İbrahim Kafesoğlu, "Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1972, s. 84-89; Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Selçukluları Tarihçileri Ölüyor mu? Veya Müşterek Bir Türkiye Selçukluları Tarihi ve Medeniyeti Yazma Zorunluluğu", *Polemik*, S. 13, İstanbul, 1994, s. 8-10; İlhan Erdem, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Selçuklu Tarihi Araştırmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, Ankara, 2011, s. 301-309; Sefer Solmaz, "Dünden Bugüne Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliğinin Aşamaları ve Değişimler", *Türk Yurdu*, S. 347, Ankara, 2016, s. 55-65.

² Osmanlıcılık XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan reformcu bir görüştür. Temel amacı Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik oluşturmayı öngörür. Osmanlı gayrimüslim tebaasının dağılmasını engellemeyi amaçladığı için Anadolu dışında, özellikle Balkanlar, Irak, Suriye, Afrika gibi bölgelerde karşılık bulması için çabalanmıştır. (Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 14-15; Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *DİA*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 485-586) Bu nedenle Anadolu merkezli bir ideoloji olmaktan uzaktır.

³ II. Abdülhamid tarafından 1878'den itibaren Osmanlı Devleti'nin resmi ideolojisi haline getirilmesine rağmen en önemli etkilerini Anadolu dışında gösterdi. Zaten bir ideoloji olarak ortaya çıkışı da bölgesel dinî uyum hareketleri ile gerçekleşmişti (Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması...*, s. 28). Nitekim en önemli savunucuları Afganistan ve Mısır gibi ülkelerin entelektüel camialarında ortaya çıkmıştır.

⁴ Osmanlıcılık ve İslâmcılık hareketlerinin başarısızlığı karşısında, alternatif bir siyasi düşünce olarak Türkçülük ortaya çıkmıştır. Bu ideolojiyi ilk defa Yusuf Akçura Mısır'da Türk gazetesinde yayımladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli seri makaleleri ile savundu. Bk. M. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *DİA*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 554.

⁵ Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecini temsil eden bu fikir, kültür ve tarih açısından sert tartışmalar ve mukavemetleri de beraberinde getirmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma, Giriş", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 148-152.

⁶ Kazan, Trablsurgarp, Paris gibi şehirlerde ve Tunus, Almanya ve Rusya gibi ülkelerde bulunan Akçura, Türkçülük düşüncesini Avrupa'da öğrencilik yıllarında benimsemiştir. Ancak 1910 yılından sonra İstanbul'da ikamet etmeye başlamıştır. Bk. Nuri Yüce, "Akçura, Yusuf", *DİA*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 228-229.

⁷ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hâli (Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık)*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 13-15; Özellikle Rusya'da yaşayan Türk mütefekkirlerin Türk milliyetçiliğinin doğuşuna katkıları için bk. Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020, s. 123, 134-135, 138-139, 144, 146-180.

⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s. 57, 76; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyas), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 28.

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s. 712.

¹⁰ Süleyman Seyfi Ögün, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1992, s. 90.

Mülkiye’de fikirleri şekillenen Anadoluçuluğun sosyo-kültürel tarih tezi Anadolu’da yerleşik hayata geçen Oğuzların, Orta Asya’daki göçebe soydaşları ile bağlarını koparmış olmalarıydı. Bu bağlamda, Türk kimliğinin temel kurucu unsuru Anadolu idi. Burası, Türklerin gerçek ve tek vatanı olmakla diğer Türk coğrafyalarından farklıydı¹¹. Anadolu hareketi tarif eden en net tanım budur. Onlara göre, Türk kimliğinin yapı taşı Anadolu’dur. Ayrıca Anadolu, geçmiş dönemlerde burada yaşamış eski medeniyetlerin de ev sahipliğini yapıyordu. Anadolu coğrafyası, Türk kimliğinin kurucu yapısına öncü mekân olduğu gibi aynı zamanda Batı uygarlığının da beslendiğini bir yerd. Anadoluocular, Türk kültürünü bir kurucu unsur olarak ön planda tutuyor ve eski medeniyetlerin mirasına da sahip çıkarak, “biz kimiz, nereye aitiz” sorularına cevap bulma gayretini gösteriyorlardı¹².

Kendilerine küçük Türkçüler adını veren grubun ikinci nesli, Milli Mücadele’nin hemen akabinde, genç Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Anadolu kültür ve medeniyetini ön planda tutan bu oluşumu canlandırmak için harekete geçmişlerdir. Cumhuriyet’in ilanıya da farklı Anadoluçu yaklaşımlar ortaya çıkmıştır¹³. Kendilerine Anadoluçu adını veren bu insanlar, akademik bir misyona da sahiptiler. Çoğunluğu erken Cumhuriyet döneminde Avrupa’ya eğitim için gönderilen öğrencilerdi. Geri döndüklerinde Türkiye’de bilimsel faaliyetlerin akademik bir yapıya kavuşmasına katkı sağlamada önemli roller oynamışlardı. Tarih, sanat tarihi, edebiyat, folklor, sosyoloji, felsefe ve siyaset gibi çok farklı disiplinlerde meşgul olan ve Türkiye’deki yeni kurulan üniversitelerde istihdam edilen bu ilim adamları, Cumhuriyet döneminde de Turancılığa karşı alternatif bir milliyetçilik anlayışı ile Anadolu merkezli bir düşünce hareketi geliştirmek için bir araya gelmişlerdi. Cumhuriyet’in ideolojik teorisyenliğini yapan Turancılar ile bu Anadoluocular arasında milliyetçilik, millet ve millî tarih kavramları hususunda önemli farklılıklar bulunmaktaydı¹⁴. Mesela Ziya Gökalp (ö. 1924) Türkçülük fikri üzerinden Türklüğü “Kızılelma”, “Turan” gibi mukaddes ideallerle tanımlarken, Nurettin Topçu (ö. 1975), 1071 yılında Anadolu’ya gelen Türklerin, kısa sürede yerleşik hayata geçip, tarım düzeni almalarını ve İslâm ahlâkını sentezlemelerine Orta Asya’daki göçebe Türkmenlerle ayrıldıklarını, hatta zorla ve yağmacı olan bu taife ile bir bağlarının kalmadığını iddia etmekteydi¹⁵.

Anadoluocuları diğerlerinden ayıran en önemli özellik Anadolu Türk kültürünün teşekkülünde İslâmîyet’e yoğun bir rol biçmeleridir. Bu noktada evrensel ümmetçilik ve İslâmîlikten da ayrılmaktaydılar¹⁶. Dolayısıyla Türk milliyetçiliğini temsil eden diğer görüşlerden farklı bir şekilde millet, coğrafya, uygarlık, kimlik ve tarih gibi temel kavramları Anadolu temelinde İslâmî bir yorumla ele almışlardır¹⁷. Her düşünce sisteminin ve fikri akımın ideolojilerini yansıtabilecekleri bir tarihi zemin ve süreç aramaları doğaldır. Böylece Anadoluocular, II. Meşrutîyet’ten bu yana Türk düşünce hayatını etkileyen dört büyük akımın (Turancılık, Osmanlıcılık, İslâmîcılık, Batıcılık) aksine kendi tarihi zeminlerini Anadolu’da buldular. Bu anlamda Anadolu onlar için hem bir coğrafya hem bir

tarih hem bir ideolojik yapı, hem de ortak kader birliğinin tezahürüdür.

Anadoluçuluğun milliyetçi tarih yorumu, dönemin tarih anlayışından oldukça farklı bir hüviyete sahiptir. Anadolu coğrafyası ve Malazgirt Savaşı üzerinden vatan, ülke ve tarih kavramlarına farklı bir anlam yüklemektedirler. Onların bu anlayışı bazı Selçuklu tarihçilerini de etkilemiş olmalı ki, Osman Turan (ö. 1978) ilk çalışmalarını Anadoluçuluk kimliği ile bilinen Hareket Yayınlarından çıkarmıştır¹⁸. O. Turan’ın bu çalışmasındaki temel tez Anadoluocuların fikirleriyle paraleldi. Bu gün aynı yayınevinin devamı olan Dergâh Yayınları’nın Selçuklu kültür ve medeniyeti ile ilgili yayımlarını da incelemek, yayınevinin bu geleneği devam ettirdiğini görmeye imkân sağlamaktadır. Yine Mehmet Altay Köymen (ö. 1993)’in de bu yayıncı ekiple bazı çalışmalar yaptığı, mecralarına girip çıktığı bilinmektedir¹⁹.

Anadoluocuların tarih tezi coğrafyayı ortak kader birliği ile sentezlemekti. Onlara göre Türk tarihi, geçmişte ortak kader birliğinin yapıldığı, gelecekte de aynı yazgının paylaşılacağı Anadolu’da başlıyordu ve geçmiş tecrübe 1071 Malazgirt Zaferi ile gerçekleşmişti. Bu muharebe, “Anadolu tarihini ikiye bölen bir kılıç” olarak tarif ediliyor ve hâlâ kılıcın Türk milletinin kımında hazır bulunduğu ileri sürülüyordu. Malazgirt Zaferi’nden bu yana ortak coğrafyada yaşanılanlar birer zincir halkası gibi birbirini tamamlayıp, devam ediyordu. Çünkü 1071’de Anadolu milletinin temelleri atılmış ve bugüne kadar süregelen bir vatan-millet birikliği halini almıştır²⁰.

Anadoluocular, görüşlerini temellendirebilmek için, Cumhuriyet dönemi fikir hareketlerinin temel tartışma alanlarının dışında kalarak Anadolu arkeolojisine, sanatına ve tarihine yoğun bir ilgi duydular. Türk tarihini Anadolu’nun fethi ile başlatmalarına rağmen Anadolu’da medeniyet kuran ve medeniyet olgusuna sahip olan her türlü malzeme ile ilgilendiler. Hitit mirası üzerine çalıştılar. Arkaik veriler toplayarak Anadolu’ya ait orijinal bir sanatın kaynaklarını aradılar. Milliyetçiliği din-gelenek ekseninde ağır ve derin motiflerle süsleyerek muhafazakârlıkla tanımlar hale getirdiler. Türk muhafazakârlığının sosyolojik ve tarihsel temellerini oluşturdular. Fakat Anadoluocuların her birinin farklı anlayışları olduğunu unutmamak gerekir. Bunları izah etmek Cumhuriyet’in entelektüel tarihini yazmak kadar zordur.

Netice itibarıyla, Anadoluocuların tarih teziyle, Selçukluların fütuhat tecrübesi birbiriyle örtüşmekteydi. Anadolu, Selçuklu Türklerinin çetin mücadeleleri ile vatan haline getirilmiş, bu vatan, Türk tarihinin dönüm noktasını oluşturmuştur. Yani Anadolu’nun Türk vatani haline gelişi ve Anadolu’da Türk tarihinin başlangıcı Selçukluların eliyle gerçekleşmiştir. Anlaşılan Anadoluocular bu tarihi realite karşısında, Selçuklu tarihini araştırmanın ve öğrenmenin ehemmiyetini fark etmişlerdir²¹. Nitekim Anadoluçuluk hareketi içerisinde bulunan ve Selçuklu tarihi ile ilgili çalışmalar yapan önemli

¹¹ Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 273.

¹² Bu tür arayışların esas çıkış noktası yeni bir ulus inşasında aranmalıdır. Genç Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni iktidarı bir millet ve kimlik kurma amacıyla “kim olduğunu” ve “nasıl olması gerektiğini” tanımlamaya çalışmıştır. Bk. Bora, *Türk Sağının Üç Hâli...*, s. 13-15.

¹³ Köksal Alver, “Anadoluçuluk ve Nurettin Topçu”, *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, S. 109, Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 258.

¹⁴ Ögün, *Cemaatçi Milliyetçilik...*, s. 83.

¹⁵ Nurettin Topçu, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1978, s. 46; Ögün, *Cemaatçi Milliyetçilik...*, s. 86-87.

¹⁶ Akif Emre, “Nurettin Topçu’da Öteki Dünyalar”, *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, S. 109, Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 43-44; İsmail Kara, “Bir Siyasi İhya Hareketi: Topçu’da Siyaset ve Devlet Telakkisi”, *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, S. 109, Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 246.

¹⁷ Alver, “Anadoluçuluk ve Nurettin Topçu...”, s. 258-259.

¹⁸ Bk. Osman Turan, *Türkler Anadolu’da*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1973. Bu eserde özellikle Hareket Yayınevi’nin sunuş yazısına dikkat edilmelidir. Bk. Turan, *Türkler Anadolu’da...*, s. 5-16.

¹⁹ Fatih Gökdağ, “Teklifsiz Mahfillerden Biri: Ankara Ülke Kitabevi”, *Düşünen Şehir*, S. 12, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 2020, s. 119.

²⁰ Bora, *Türk Sağının Üç Hâli...*, s. 47; Metin Çınar, *Anadoluçuluk Hareketinin Gelişimi ve Anadoluocular İle Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 70.

²¹ Son dönemlerde bu iddiayı destekleyen nitelikte çalışmalar yapılmıştır. Mesela bk. Mustafa Alican, “Anadoluçuluk: Selçuklu’dan El Alan Bir Fikir Hareketi”, *Derin Tarih Dergisi*, S. 105, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 18-20.

isimlerin Selçuklu tarihyazımına ne tür bir katkı sağladıklarını görmek, konuyu daha anlaşılır bir hale getirecektir²².

2. Anadolu'ya Memleketçi Bakış: Anadolu Mecmuası

Anadolucular, tarih tezlerini ortaya koymak amacıyla çeşitli yayım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. H. Z. Ülken'in 1918-1919 yıllarında elyazma olarak çıkardığı on iki sayılık *Anadolu Mecmuası* ile Yahya Kemal Beyatlı (ö. 1958)'nin 1921'de çıkardığı *Dergâh Mecmuası* ilk teşebbüslerin başında gelmektedir. Bu ilk *Anadolu Mecmuası*'nda Anadolu'yu sosyo-kültürel açıdan inceleyen makaleler yazılmıştır²³.

Anadoluculuk hareketinin kültürcü Anadoluculuk ve ideolojik Anadoluculuk şeklinde ikiye ayrılmasından sonra, Mükrimin Halil Yinanç (ö. 1961)'in öncülüğünde on iki sayı kadar çıkan yeni bir *Anadolu Mecmuası* yayımlamaya başlamıştır (1924)²⁴. Dergide Anadolu halkının tahayyülünü yansıtan ve şifahi gelenekten beslenen yazılara yer verildiği görülmektedir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (ö. 1974), Feridun Nafiz Uzluk (ö. 1974), Şehabeddin Uzluk (ö. 1989)²⁵ gibi kimseler derginin kadrosunda yer alan önemli isimlerdir²⁶.

Anadolu Mecmuası'nın ikinci edisyonu Selçuklu tarihyazımı için önemli bir adımdır. Derginin başyazarı olan M. H. Yinanç, Anadolucuların Türk tarih tezini ortaya koyan "Milli Tarihimizin İsmi"²⁷ adlı bir makale yazmıştır. M. H. Yinanç'ın bu makaledeki esas vurgusu Türklük tabirinin kullanımı üzerinedir. Türk tarihini "Anadolu Tarihi" olarak vurguluyordu. Türklük kavramını ise Anadolu Türklüğü üzerinden yorumluyor, Selçuklu Türkü, Osmanlı Türkü gibi kullanımlara karşı çıkıyordu. Anadolu'yu bir hanedan tarihi ile eşleştirmenin yanlış olduğuna değinerek, "*Anadolu Türkleri Tarihi*" şeklinde bir kullanım ileri sürüyordu²⁸. Böylece Anadolucuların tarih tezi, Anadolu milliyetçisi bir Selçuklu tarihi uzmanı tarafından belirlenmiş oluyordu. H. Z. Ülken de aynı sayıda Selçuklular tarafından Haçlılara karşı verilen mücadeleyi, edebi bir formata dökerek, İslâmî öğelerle süsleyip, "İznik Destanı" şiiri ile ifade ediyordu. Ayrıca, "Anadolu Örfü ve Destanlar" yazısında da Türkmenlerin Anadolulaşmasını ele alıyordu.²⁹ Dönemin mühim sosyoloğu Z. F. Fındıkoğlu da Anadoluculuk düşüncesini ön planda tutan muhtelif makaleler yazdı³⁰. *Anadolu Mecmuası*'nın dağılmasından sonra Anadoluculuk fikri, N. Topçu'nun *Hareket Dergisi*'nde uzun bir dönem yayım kadrosunun gündeminde kalmıştır. Hatta R. O. Arık (ö. 1954)'in çabalarıyla siyasi teşebbüslerde de bulunulmuştur.

B. Anadolucu Hareketin Müntesibi Bilim Adamları

1. Fuad Köprülü (1890-1966): Selçuklu Tarihçiliğinin İlmî Başlangıcı

Fuad Köprülü (ö. 1966) her ne kadar milli tarih ekolü içerisinde yer alsada, Türk ve Anadolu tarihi ile ilgili görüşleri Anadoluculuk hareketinin tarih anlayışı ile paraleldir. Bilindiği gibi Anadolu Türk-İslâm tarihi üzerine araştırmalar yapan ilk kişi F. Köprülü'dür. Çalışmalarını Anadolu üzerine yoğunlaştırmış, özellikle Türk edebiyatının Anadolu'daki gelişme çağlarını ve İslâmiyet'in Anadolu'daki safhalarını incelemiştir. Bu nedenle Anadoluculuk düşüncesinin tarih anlayışına yakın bir Anadolu Türk tarihçiliği yaptığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, F. Köprülü Anadolucu olmamakla birlikte, kültür tarihi üzerine çalışmaları Anadolucu düşüncenin tarih ve toplum tezine katkı sağlamıştır.

F. Köprülü'nün tasavvuf ve edebiyat tarihi üzerine yaptığı müstakil çalışmalar, Selçuklu tarihi için de oldukça önemli bir referans olmuştur. Köprülü, 1913 yılında "Yunus Emre"³¹, 1914 yılında "Ahmed Yesevî Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerine Tesiri"³² ve 1916 yılında "Selçukiler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti"³³ gibi makaleleri ile erken denilebilecek bir dönemde Selçuklu tarihi araştırmalarına başlamış oldu. 1918 yılında ise, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*³⁴ isimli eserini yazmıştır. Balkanlardan Türkistan'ın içlerine kadar halk tahayyülünde izleri bulunan, Türk halk ve tekke edebiyatının oluşmasında katkıları olan Ahmed Yesevî (ö. 1166) ve Yunus Emre (ö. ?)'nin bütün yönleri ile ele alındığı bu çalışma; hem Büyük Selçuklular hem de Türkiye Selçukluları tarihinin kültürel ve entelektüel boyutlarını derinlemesine bir inceleme imkânı vermiştir. Babailer İsyanı, Ahilik ve Bektaşilik gibi olay ve kurumlara dair bilgiler bulmak mümkündür. F. Köprülü'nün makale dizisi şeklinde yayımlamaya başladığı "Selçukiler Devrindeki Anadolu Şairleri"³⁵ adlı çalışmaları da Selçuklularla ilgili önemli bilgileri ihtiva eden bir özelliğe sahip olmuştur. F. Köprülü'yu esas Selçuklu tarihçiliği ile bağlantılı kılan eseri "Anadolu'da İslâmiyet"³⁶ adlı ve sonradan kitaplaşacak olan çalışmasıdır. F. Köprülü, müsteşrik Franz Babinger (ö. 1967)'in 1921 yılında yayımlanan "Der İslâm in Klein Asien"³⁷ adlı konferans metnine tenkit mahiyeti ile bu makaleyi yazmıştır. Ayrıca *Darü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda seri halinde yayımlanan makaleleri daha sonra "Anadolu'da İslâmiyet" adıyla kitaplaştırılmıştır. Eser Türk din tarihini, özellikle Selçuklular

²² Anadolucu mütefekkirlerin fikirlerini ele alan güncel bir çalışma için bk. *Kayıp Ülkenin İzinde (Anadolucu Mütefekkirlerin Dünyası)*, (Haz. Mustafa Alican-Bahattin Çatma), Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020.

²³ Abdullah Uçman, "Anadolu Mecmuası", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 144. 1924-1925 yılları arasında 12 sayı olarak çıkarılan bu dergi, cilt haline getirilerek Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Bk. *Anadolu Mecmuası*, (Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

²⁴ Ülken, *Çağdaş Düşünce*..., s. 712-713.

²⁵ Şehabettin Uzluk, "Konya'da Yeşil Kubbe I", *Anadolu Mecmuası*, S. 2, İstanbul, 1924, s. 69-72; a. mlf., "Konya'da Yeşil Kubbe II", *Anadolu Mecmuası*, S. 3, İstanbul, 1924, s. 104-109.

²⁶ Çınar, *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi*..., s. 66; Uzluk kardeşlerin bu dergide yazması önemlidir. Hayatlarının büyük bir kısmını Selçuklu tarihine hasrederek, başta Konya olmak üzere birçok şehirde bulunan Tıp, Mimarî, Selçuklular ve Mevlevîlik tarihi ile ilgili vesikaları arşivlemişlerdir.

²⁷ Mükrimin Halil Yinanç, "Milli Tarihimizin İsmi", *Anadolu Mecmuası*, S. 1, İstanbul, 1924.

²⁸ Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma, Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, s. 49.

²⁹ H. Z. Ülken, Türk destanları üzerinden farklı bir iddiada bulunur. Buna göre, Türkmenlerin ilk efsanesi Oğuz Destanı'dır. Müslümanlaşarak Anadolu'ya gelen Türkmenler, Oğuz Kağanı da İslâmlaştırmışlardır. Bu eski destan Anadolu'da ve yeni coğrafyada Hazreti Ali, Battal Gazi, Şah İsmail,

Koroğlu, Tahir ile Zühre, Kerem, Aşık Garip, Nasreddin Hoca gibi milli destanların temayüz etmesine sebep olmuştur. Böylece Türk destanları Anadolu'da mahalli bir özellik kazanmıştır. Bk. H. Ziya Ülken, "Anadolu Örfü ve Destanlar" *Anadolu Mecmuası*, S. 1-2, İstanbul, 1923.

³⁰ "Milliyet Meselesi", "Anadolu Kadınlığı", "Anadolu İnkılabı" gibi yazıları kaleme aldı. Bk. *Anadolu Mecmuası*..., s. 125-127, 195-203, 415-419, 445-448.

³¹ Fuad Köprülü, "Yunus Emre", *Türk Yurdu*, C. V, 1329-1913, s. 667-678.

³² Fuad Köprülü, "Ahmed Yesevî Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerine Tesiri", *Bilgi Mecmuası*, C. I, 1330-1914, s. 611-645.

³³ Fuad Köprülü, "Selçukiler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti", *Millî Tettebular Mecmuası*, C. II, 1331-1916, s. 293-332.

³⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1919.

³⁵ Fuad Köprülü, "Selçukiler Devrindeki Anadolu Şairleri: Hoca Dehhani", *Hayat Mecmuası*, C. I, 1927, s. 4-5; aynı mlf., "Saz Şairlerimize Ait Notlar: Kayıkçı Kul Mustafa, XI. Asır Halk Şairlerinden", *Hayat Mecmuası*, C. II, 1927, s. 222-223.

³⁶ Fuad Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. II, 1922, s. 281-311, 385-420-486; Kitap halinde baskısı için bk. M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1996.

³⁷ Bk. Franz Babinger, "Küçük Asya'da İslâmiyet Der İslâm in Klein Asien", (Sad. Mehmet Kanar), *Doğu Esintileri Dergisi*, C. III, 2015, s. 19-55.

dönemi Türk din tasavvurunu ve Türkiye Selçuklular dönemi Anadolu'nun kültür ve medeniyet tarihini aydınlatan bir çalışma niteliğindedir³⁸.

Anadolu'da İslâmiyet adlı bu eserin farklı batı dillerine tercüme edilmesi ve F. Köprülü'nün yaptığı başka çalışmalar sonucu Selçuklu tarihçiliği dünya çapında tanınır hale gelmiş oldu. Yetiştirdiği talebelerinden olan Osman Turan ve Mehmet Altay Köymen, hocalarının çalışmalarını daha da geliştirip, genişletmek suretiyle bir üst seviyeye çıkararak bu ekolün devamını sağladılar. Yukarıda da belirtildiği gibi bu iki önemli ve otorite Selçuklu tarihçisinin Anadolu camia ile bağı var idi.

2. Remzi Oğuz Arık (1899-1954): Selçuklu Sanatı ve Arkeolojisi

Bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından, Türkiye'deki kültür varlıklarının Türk arkeologlar tarafından araştırılıp, ortaya çıkarılması amacıyla Paris'e gönderilen ilk öğrencilerdendir³⁹. R. O. Arık, Paris'te eğitim aldığı sıralarda Anadoluçuluk düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Anadolu'dan gönderilen öğrencilere "*Bugün Anadolu için ne yaptın?*" sorusu ile bu milliyetçi-muhafazakâr akımın popülariteden uzak bir şekilde aksiyon boyutunu canlı tutmuştur⁴⁰. Çünkü R. O. Arık'a göre, milliyetçilik ilhamını tarihten ve efsaneden değil, coğrafyadan alır. O, toprak ile insan arasındaki münasebeti yakından görmüştür. Bu yüzden çalışmalarında sık sık Anadolu tarihi, Anadolu toprağı, Anadolu insanı gibi tasvirler yer verir. Ona göre, Anadolu'nun Türk vatani haline gelmesi kolay olmamıştır. Millet denilen mefhum bir ızdırap neticesinde hayat bulmuştur. Hayaller ve idealler de bu ızdıraplardan doğmuştur. Yeni Türk devletinin başarısı ve sırrı da büyük ızdırapların tezahürü olan anavatanda yani Anadolu'dadır⁴¹.

Sanat tarihi tahsilini Sorbonne Üniversitesi'nde, arkeoloji ihtisasını da Louvre Arkeoloji Enstitüsü'nde yapan R. O. Arık, Türkiye'de çeşitli kazı çalışmalarında öncü olmuştur. 1941 yılında Türk Tarih Kurumu adına Konya Alaeddin Köşkü Kazısı, Alaeddin Tepesi olarak bilinen höyükte başlatılmıştır. Bu kazıda, bir zamanlar burada bulunan iç kalede Selçuklu Saray Külliyesine ait burçlardan birine yaslanan ve II. Kılıçarslan (ö. 1192) tarafından yaptırılan bir seyran köşkünün kalıntıları temizlenmiş, figürlü çini ve alçı süslemeler bulunmuştur. Selçuklu sarayları ile ilgili ilk arkeolojik çalışma budur⁴².

R. O. Arık, *Coğrafyadan Vatana* isimli eserinde Selçuklu tarihi, sanatı ve arkeolojisi ile ilgili görüşlerini Anadolu milliyetçiliği bağlamında açıklar. Türk tarihini bir bütün olarak ele alır, fakat daha çok "Ortaçağımız" adını verdiği Selçuklulardan itibaren Anadolu tarihini ön planda tutar. Coğrafya vatana dönüşür ve millet olmanın ekseninde Anadolu'yu tanımak, hayranlıkla gezmek, acılarını paylaşmak vardır. Buna göre Türk milletinin kaderini şekillendiren dinamikler Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile başlar: "*Bizim Ortaçağımız başlıca Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşu,*

büyük Türkmen beylerinin, hanedanlarının Anadolu'da kurduğu beylikler, bu beyliklerin kısmen yıkılması ve Anadolu Selçuklularının hâkimiyeti, bu Selçuk devletinin yıkılması ile Oğuz beylerinin Anadolu'da yeniden beylikler kurması, nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dağınık âlem yerine yekpare, uzun ömürlü, teşkilatı daha zorlu bir devlet halinde yükselmesi ile karakterlenir."⁴³ R. O. Arık, Şark'ın ilk rönesansı adını verdiği süreçte Selçuklu Anadolu'sunu bütün seçkinlerin buluşma yeri, güzel sanatların, minyatürün ileri bir seviyede olduğu, büyük bir refah ortamının yaşandığı yer olarak vurgulamaktadır⁴⁴. Anadolu'da, Türkiye Selçuklularından itibaren meydana getirilen güzel sanat eserlerinin, o devirde ne Bizans'ta ne de Şark'ta bir eşine rastlanmadığını düşünmektedir⁴⁵. Ayrıca Türkiye Selçuklularını diğer Türk-İslâm devletleri ile karşılaştırarak, onları diğerlerinden ayıran önemli bir farklılık üzerinde durmaktadır. Buna göre, Türkiye Selçukluları mezhep ayrılıkları ile sarsılmamıştır. Bu durum Türkiye Selçuklularını dünya tarihinin ve Ortaçağın kahramanı haline getirmiştir⁴⁶.

R. O. Arık, arkeoloji ve sanat tarihi ile ilgili kazılar yaparken sürekli Selçukluları başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. Kayseri, Konya gibi Selçuklu şehirlerinin yanı sıra mesela arkeoloji ve abideler açısından Mardin'in tarihteki yeri hususunda başlangıç noktasının Selçuklular olması gerektiğini dile getirir: "...*arkeolojinin realitelere dayanan usulünü kullanınca asıl Mardin, ancak ve yalnız Türkmenlerin malı olarak meydana çıkıyor. Sağa bak: Türk; sola bak: Türk; aşağı bak: Türk; yukarı bak: Türk'tür.*"⁴⁷ Mardin'in Selçuklu komutanı Artuk Bey (ö. 1091) tarafından Malazgirt Zaferi'nden sonra fethedildiğini ve böylece tarihimize girip, bir şehir olarak Türkmenler sayesinde doğduğunu belirtir ve XI. yüzyılın Anadolu'da bir Şark-İslâm Rönesansı meydana getirdiğini vurgular⁴⁸.

Bir sanat tarihçi ve arkeolog, hatta dönemin bu disiplinlerde bir otoritesi olarak R. O. Arık'ın Selçuklularla ilgili düşünceleri Selçuklu tarihi ve sanatı için önemlidir. Bu dönemde hâlâ müstakil bir Selçuklu arkeoloğu ve sanat tarihçisi yoktur. Nitekim Selçuklu sanatı ve arkeolojisi ile uzmanlaşacak olan araştırmacılar da R. O. Arık'ın yetiştirdiği isimler olmuşlardır. Haluk Karamağaralı (ö. 2009), Beyhan Karamağaralı, Oluş Arık, Rüçhan Arık bu isimlerden bazılarıdır. Selçuklu tarihçiliğine bu katkısı bile yeterli ölçüdedir⁴⁹. R. O. Arık'ın coğrafya ve vatan mefhumlarına Anadolu'yu ön plana alarak getirdiği milliyetçi yorum, Rum ve Rumi kavramları üzerinde çalışma yapan Cemal Kafadar'ın da dikkatini çekmiştir⁵⁰.

3. Mükrimin Halil Yinanç (1900-1961): Selçuklu Tarihinin İlk Uzmanı

Anadolucu hareketin en önemli ismi olan Mükrimin Halil Yinanç, ilk müstakil Selçuklu tarihi uzmanı olarak bilinmektedir. Anadolu bu fikre sahip olmasının altında memleketi Elbistan'ın kadim Türkmen

³⁸ Bu konuda A. Y. Ocak, F. Köprülü'nün Anadolu'yu inceleyen bir çalışma yaptığını vurgulamaktadır. Ayrıca F. Köprülü'nün ele aldığı konulara sistematik bir şekilde işaret etmektedir. Bk. Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu'da İslâmiyet, Fuat Köprülü ve Sonrası", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 8, Ankara, 2008, s. 12-13.

³⁹ Rüçhan Arık, "Türk Kültürüne Yönelik Arkeolojik Araştırmalar ve Kubadabad Kız Kalesi Kazısı", *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, (Haz. H. Rıdvan Çongur), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 71.

⁴⁰ Ziya Bakırcıoğlu, *Remzi Oğuz Arık'ın Fikir Dünyası*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2000, s. 33; Bora, *Türk Sağının Üç Hâli...*, s. 73.

⁴¹ Remzi Oğuz Arık, *Meseleler*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s. 128, 147; Mehmet Kaplan, "Remzi Oğuz Arık ve Milliyetçilik Anlayışı", *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, (Haz. H. Rıdvan Çongur), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 235.

⁴² R. Arık, "Türk Kültürüne..." s. 75. Bu ilk kazı çalışmalarından sonra Oktay Aslanapa, Kemal Balkan, Haluk Karamağaralı, Beyhan Karamağaralı, Oluş Arık gibi araştırmacılar Diyarbakır, Mardin, Ahlat, İznik, Konya, Ani, Sivas,

Alanya, Hasankeyf gibi yerlerdeki Selçuklu ve Beylikler dönemine ait kazıları yönetmişlerdir. Bk. R. Arık, "Türk Kültürüne..." s. 75-78.

⁴³ Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 42.

⁴⁴ Arık, *Coğrafyadan Vatana...*, s. 31-32.

⁴⁵ Bakırcıoğlu, *Remzi Oğuz Arık...*, s. 74.

⁴⁶ Arık, *Coğrafyadan Vatana...*, s. 33.

⁴⁷ Arık, *Coğrafyadan Vatana...*, s. 166.

⁴⁸ Arık, *Coğrafyadan Vatana...*, s. 167.

⁴⁹ Remzi Oğuz Arık'ın Selçuklu arkeolojisi ve sanat tarihi ile ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: "Tarihte Kayseri I", *Çığır*, 1940, s. 87-88; "Tarihte Kayseri II", *Çığır*, 1940, s. 89-90; "Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi", 1942, s. 116; (İbn Bibi'nin Farsça *Muhtasar Selçuknamesi*'nden M. Nuri Gençman'ın yaptığı tercüme hakkında); "Coğrafyadan Vatana", *Türkeli*, 1947, s. 1; "Türkiye Abideleri: Alaeddin Camii", *Bizim Türkiye*, 1948, s. 27; "Selçuk Sanatına Bir Bakış", *Şadurvan*, 1949, s. 2; "Selçuk Mimarisinden Anadolu Beylikleri Devri Mimarisine Doğru", *Şadurvan*, 1949, s. 4.

⁵⁰ Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma...*, s. 25, 134-135.

çevresi ve köklü Müslüman geleneği etkili olmuştur⁵¹. Babası Halil Kâmil Efendi'nin kadılık görevinden dolayı Anadolu'yu yakından tanıma fırsatı elde etmiştir. Malatya, Mardin, Diyarbakır gibi yerlerde öğrenim görmüştür⁵². Böylece Türkiye'nin çeşitli şehirlerindeki kültür ve folkloru da yakından ve küçük yaştan itibaren takip etme şansı bulmuştur. Yakından tanıdığı H. Z. Ülken'e göre, M. H. Yinanç'ın çalışmalarını ve kuvvetli milliyetçiliğini besleyen olgu, Türkmenlerin hatıra ve inançlarının ona hayal ve heyecan zenginliği katmasıdır⁵³. M. H. Yinanç, yukarıda da belirtildiği gibi *Anadolu Mecmuası*'nda yayımladığı makale ile Anadoluculuk hareketinin milli tarih tezini ortaya koymuştur.

M. H. Yinanç, Selçuklu tarihinin ilk uzmanı olarak tavsif edilmesi, çok genç yaşta Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemi üzerinde çalışmalar yapmaya başlamasından kaynaklanmaktadır. Mekteb-i Mülkiye yıllarında (1918-1921) bu uğraşı daha da yoğunlaşmıştır. Bu sıralarda Ayasofya, Nuruosmaniye, Ali Emiri (Millet), III. Ahmed ve Süleymaniye kütüphanelerindeki Selçuklular ve Beylikler tarihi ile ilgili yazmaları inceleyip ve istisnahını çıkarmaya başlamıştır. Konuyla ilgili bu kütüphanelerde bulunan tüm yazmaları tespit etmiştir. Nümizmat Ahmed Tevhid Bey (ö. 1940)'in neşredilmeyen Anadolu beylikleri devrine ait notları ve Anadolu'nun pek çok yerini dolaşarak tespit ettiği kitabelerle ilgili çalışması da M. H. Yinanç'a intikal etmiştir. O da bunları düzenleyerek yayıma hazırlamıştır⁵⁴.

Yurt dışında bulunduğu esnada (1925) Paris'te Bibliothéque Nationale bulunan yazmalarında üzerinde araştırmalar yapmıştır. Anadolu tarihi ile ilgili bütün kaynakları toplamıştır. Ayrıca Ermeni ve Gürcü kaynaklarından da çeviriler yaparak, Türkiye Selçukluları devrinin yazılacak duruma getirilmesinde önemli roller oynamıştır. M. H. Yinanç, bu çalışmalarının ilk ürünü olarak Aydınogullarının manzum tarihi olan *Düsturname-i Enveri* ve onun hakkındaki tetkik kitabını çıkarmıştır. Bu kitabı Paris'te bulmuştu. Selçuklu tarihi araştırmalarının ilk parçası olarak Anadolu'nun fethi ile ilgili eserini yayımladı⁵⁵. Bugün hâlâ Selçuklu tarihinin ve tarihçiliğinin temel meseleleri içerisinde yer alan Çağrı Bey (ö. 1059)'in Anadolu seferi ile ilgili görüşlerini *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi* ismini verdiği bu kitabında tetkik etti. Alanın bu ilk çalışmasından sonra tarihçiler, Selçuklular hakkında eserler yazmaya ve döneme ait vekayinâmeleri tercümeyle başlamışlardır⁵⁶.

M. H. Yinanç'ın tetkik ve tahkik ederek hazırladığı Selçuklu tarihi ile ilgili kaynak eserler vardır. Münecimbâşı Ahmed Dede Efendi (ö.

1702)'nin *Câmiü'd-düvel* adlı eserinin Selçuklular dönemini konu edinen bölümlerinin tahlilini yapmış, açıklamalarla yayıma hazırlamıştır. Aksarayî (ö. 1332-33)'nin *Müsâmereti'l-ahbâr*'ını, İbnü'l-Ezrak (ö. 1181'den sonra)'ın *Târih-i Meyyâfârikîn*'ini ve *Târih-i Âl-i Selçuk*'u da neşredilmeye uygun hale getirmiştir. Ayrıca *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğu Selçuklu tarihine dair maddeler öneme haizdir⁵⁷.

4. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974): Selçuklu Kültürü ve Sosyal Hayatı

Türkiye'de Sosyoloji ve felsefe ilimlerinin gelişiminde etkili bir ilim adamı olan Hilmi Ziya Ülken ise farklı bir bakış açısı ve tarih anlayışıyla Anadoluculuk hareketinin içerisinde yer aldı. Selçuklu tarihini şehir ve kültür tarihi bağlamında inceledi. Anadolu'yu Türk kültürünün gerçek kaynağı olarak gördü. Anadolu coğrafyasını çalışmalarında temel eksen kabul ederek, Türk kültürüne yöneldi ve Anadolu'nun gerçek Türk kültürünün yansıtıcısı olduğuna inandı. Bu nedenle Anadolu kültürünün kaynağını araştırdığı çok sayıda makale kaleme aldı⁵⁸. H. Z. Ülken'e göre, Türk kimliği gerçek kişiliğini Anadolu'da bulmuştur ve bu kişiliği ve kimliği belirleyen Anadolu olmuştur⁵⁹. Ayrıca, Selçuklular zamanında Anadolu'da ilmi faaliyetler en zirve dönemini yaşamıştır⁶⁰.

H. Z. Ülken, yakın çevresinin verdiği bilgiye göre gençlik döneminin sonlarında Anadoluculuk yerine daha sosyal bir temeli içeren düşünceler içerisine girdi⁶¹. H. Z. Ülken'in bu zihniyet değişimi yaptığı çalışmalarda kendini göstermektedir. O, 1920-1935 arasında Anadoluculuk etkilediğinden dolayı Türk-İslâm dönemi Anadolu tarihi ve Selçuklular ile ilgili konularda yayınlar yaptı⁶². Fakat bahsi geçen değişim sonrasında böyle çalışmalarla çok fazla meşgul olmadığı görülmektedir.

H. Z. Ülken'in ihtisas alanı ve yoğunlukla yaptığı çalışmaların içeriğine bakıldığında, Selçuklu tarihi ile bir bağ kurmak güçtür. Kendisi bir sosyologdur. Fakat onun güçlü memleketçi fikirlerle sahip olması, hayatının bir döneminde Selçuklu kültür tarihi ile ilgilenmesini etkilemiştir.

⁵¹ Ömer Hakan Özalp, *Tarihe Adanmış Bir Ömür Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç*, Elmühay Yayınları, İstanbul, 2012, s. 13.

⁵² Hilmi Ziya Ülken, "Ord. Profesör Mükrimin Halil Yinanç", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/227, Ankara, 1962, s. 227.

⁵³ Hilmi Ziya Ülken, "Mükrimin Halil'in Şahsiyeti", *Öncü*, S. 475, Ocak 1962, s. 2.

⁵⁴ Hilmi Ziya Ülken, "Mükrimin Halil Yinanç", *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, (Haz. Ali Çetinkaya), C. IV, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 1715-1716; a. mlf., "Ord. Profesör Mükrimin Halil Yinanç...", s. 227; a. mlf., "Mükrimin Halil'in Şahsiyeti...", s. 2.

⁵⁵ Ülken, *Çağdaş Düşünce...*, s. 715.

⁵⁶ Fahmeddin Başar, "Ord. Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç ve Selçuklu Tarihine Dair Çalışmaları", *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, (Ed. İlyas Gökhan v.d.), Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş, 2017, s. 196; ayrıca bk. Solmaz, "Dünden Bugüne Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği...", s. 57.

⁵⁷ Konu ile ilgili daha detaylı bir monografi için bk. Başar, "Ord. Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç...", s. 196-208.

⁵⁸ H. Z. Ülken'in Anadolu kültürünün kaynağını ile ilgili yazdığı makaleler yakın zamanda derlenerek yayımlanmıştır. Bk. Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

⁵⁹ Köksal Alver, "Anadoluculuk ve Hilmi Ziya Ülken", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, Haziran 2001, s. 133-138.

⁶⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004 s. 164.

⁶¹ Aykut Kazancıgil, "Sunuş", *Hilmi Ziya Ülken Kitabı (Bibliyografya)*, (Haz. Ayhan Vergili), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 14.

⁶² Bk. "Türkler ve Moğollar I", *Dergâh*, sene 1, II/20, 1922, s. 119; "Türkler ve Moğollar II", *Dergâh*, sene 1, II/21, 1922, s. 138-139; "Türkler ve Moğollar III", *Dergâh*, sene 1, II/22, 1922, s. 154-155; "Anadolu Örfü ve Destanları I", *Anadolu*, sene 1, S. 1, 1924, s. 25-32; "Anadolu Örfü ve Destanları II", *Anadolu*, sene 1, S. 2, 1924, s. 59-63; "Anadolu Tarihinde Dini Rûhiyât Müşahedeleri I: Barak Baba ve Geyikli Baba", *Mihrab*, S. 13/14, 1924, s. 434-448; "Anadolu Tarihinde Dini Rûhiyât Müşahedeleri I: Hacı Bektaş", *Mihrab*, S. 15/16, 1924, s. 515-530; "İznik Müdâfaası", *Battal Gazî Destanından*, *Anadolu*, sene 1, S. 1, 1924, s. 7-8; "Orta Asya'da Türkmen I: Medhal", *Mihrab*, sene 1, S. 8, İstanbul, 1924, s. 237-244; "Orta Asya'da Türkmen II", *Mihrab*, sene 1, S. 9, İstanbul, 1924, s. 276-280; "Orta Asya'da Türkmen III", *Mihrab*, sene 1, S. 10, İstanbul, 1924, s. 313-316; "Orta Asya'da Türkmen IV: Türkmen'in Dini", *Mihrab*, sene 1, S. 11, İstanbul, 1924, s. 337-242; "Orta Asya'da Türkmen V: Tarihi", *Mihrab*, sene 1, S. 12, İstanbul, 1924, s. 272-374; "Orta Asya'da Türkmen VI: Türkmen'in Dini", *Mihrab*, sene 1, S. 15-16, İstanbul, 1924, s. 480-483; "Selçukluların İnkırâzı Zamanında Konya", *Mihrab*, S. 17-18, İstanbul, 1924, s. 563-571; "Türkler ve Moğollar", *Anadolu*, S. 3, İstanbul, 1924, s. 168-176; "Kırgız, Türkmen ve Uygurlar (Türk Kavimleri)", *Anadolu*, c. 1, S. 9-10-11, İstanbul, 1925, s. 318-324; "Türkmenlerin Anadolu'ya Yerleşmesi", *Türk Yurdu*, sene 14, c. 1, S. 5, 1925, s. 358-365; "Konya Anadolu Selçukluları Devrinde İlim ve Felsefe" *L'illustration de Turquie*, C. 67, S. 1, İstanbul, 1938, s. 25-27; "İznik: Bir Göl Başında Görülen Tarih", I-II/8, İstanbul, 1947, s. 80-90.

5. Feridun Nafiz Uzluk (1902-1974): Yerli Kaynakların Tercümesi ve Neşri

Esas mesleği hekimlik olmasına rağmen, yaşadığı dönemde Selçuklu tarihine dair meşakkatli hizmetlerde bulunmuştur. F. N. Uzluk, Selçuklu hekimlerine dair ilk yazılarını *Anadolu Mecmuası*'nda yazmıştır⁶³. Ankara'da kale önünde kurduğu Uzluk Matbaası'nda⁶⁴ Selçuklu tarihinin ana kaynaklarının neşir faaliyetlerini başlatmıştır. Genellikle tıp, Mevlevilik ve kültür tarihi araştırmaları ile meşgul olmuştur. Farsça, Arapça, Fransızca ve Almanca dillerine tercüme yapacak kadar hâkimdir⁶⁵. Ankara'da açtığı bu matbaada "Anadolu Selçukluları Gününde Mevlevî Bitikleri"⁶⁶ ve "Anadolu Selçukluları Gününde Tarih Bitikleri" adıyla başlattığı bir tercüme ve neşir serisi vasıtasıyla, Selçuklu tarihi ana kaynaklarının tercümesinde önemli bir aşama kaydedilmesine katkı sağlamıştır. Her ne kadar, zaman zaman bu tercümelerin yetersiz olduğu düşünülse⁶⁷ de, bunların müstakil Selçuklu tarihçiliğinin olmadığı bir dönemde yapıldığı gözden kaçırılmamalıdır.

Mevlevilik ve tarih şeklinde iki farklı seriden oluşan bu kaynak neşirleri şu eserlerden oluşmaktadır:

*Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*⁶⁸: M. Theodoor Houtsma (ö. 1943) tarafından neşredilen⁶⁹ İbn Bîbî (ö. 1272)'nin Bedrettin Yahya (ö. ?)'nin kısalttığı mufassal *Selçuknâmesi*'nin Türkçe tercümesidir. Bizzat F. N. Uzluk tarafından Farsça'dan çevrilmiştir.

Anonim Selçuknâme: F. N. Uzluk tarafından *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III (Historie Des Seldjoukides D'asie Mineure)* adıyla tercüme edilmiştir.⁷⁰

Müsameretü'l-Ahbâr: Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî'nin telif ettiği bu kroniğin tercümesini yayımlamak istemiştir. Kilisli Muallim Rifat Bilge (ö. 1953), 1939 yılında bir nüshasını F. N. Uzluk'un isteği ile istinsah etmiştir. Yazma halde olan eser, M. Nuri Gençosman (ö. 1976) tarafından tercüme edilerek, *Selçukî Devletleri Tarihi* adıyla ancak 1943 yılında yayımlanmıştır⁷¹.

Bezm-u Rezm: Aziz b. Erdeşir el-Esterâbâdî (ö. 1398'den sonra) tarafından Kadî Burhâneddîn (ö. 1398)'e ithaf edilen Farsça eser⁷².

*Mevlânâ'nın Yedi Öğüdü (Mecalis-i Sab'ay-ı Mevlânâ)*⁷³

*Mevlânâ'nın Mektupları*⁷⁴

*Divanı Sultan Veled*⁷⁵

*Ulu Arif Çelebi'nin Rubailer*⁷⁶

F. N. Uzluk sadece yayım ve tercüme faaliyetleri ile uğraşmamıştır. Yurt dışına tıp tahsili için gittiği sıralarda Hollanda'nın Leiden şehrinde arşivlenen İslâm yazmalarını incelemiştir. Burada Selçuklularla ilgili yazmaları keşfetmiştir. Tespit ettiklerinin bir kısmını bürokratik zorluklara rağmen fotokopi yöntemi ile Türkiye'ye getirmeyi başarmıştır⁷⁷.

F. N. Uzluk sahafları ve yazma eser kütüphanelerini gezen ve buralarda araştırmalar yapan bir hekimdir. Bu işlere ünlü oryantalist Helmut Ritter (ö. 1971)'den ve talebesi Fuat Sezgin (ö. 2018)'den daha önce başlamıştır. Yazma eserler uzmanı olmamasına rağmen, kütüphanelerde bulunan Selçuklu tarihi ve tıp tarihi ile ilgili eserleri titizlikle incelemiştir. Bu tetkikleri esnasında çeşitli yazmaları görmüş olmalı ki, *Anonim Selçuknâme*'yi yayımlarken, Niğdeli Kadî Ahmed (ö. 1333'ten sonra)'in *el-Veledü'ş-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halik* isimli telifinin tek kopyasının Fatih Kütüphanesi'nde olduğunu fark etmiştir. Bu önemli kaynağın tercüme ve neşrinin yapılması gerektiğine vurgu yapmıştır⁷⁸. Nitekim bu kaynak, yaklaşık altmış yıl sonra, 2015 yılında tercüme ve tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır⁷⁹.

F. N. Uzluk'un Selçuklular ve Mevlevilikle ilgili çalışmaları dönemin akademik camiasında yankı bulmuş, övgü ve takdir almıştır. Bunun bir örneği meşhur tarihçi Zeki Velidî Togan (ö. 1970) ile F. N. Uzluk arasındaki ilişkide somut bir şekilde görülmektedir. Bu iki değerli bilim insanı tarihi konular hususunda birbirleri ile mektuplaşmışlardır. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi'nde Uzluk Arşivi'nde bulunan bazı mektuplardan anlaşılacağına göre Z. V. Togan, F. N. Uzluk'a farklı zamanlarda üç tane mektup göndermiştir. Z. V. Togan, bu mektuplarında F. N. Uzluk'un tıp tarihine ve Selçuklu kültür tarihine katkılarını takdir edip, onu över. 17.6.1941 tarihli üçüncü mektubunda ise doğrudan İbn Bîbî ve Aksarayî tercümeleriyle ilgilendiğinden bahseder. Bu tercümelerin geldiği aşamayı sorup, mektubu yazdığı ayın sonunda bu konuları daha detaylı görüşmek istediğini belirtir.⁸⁰

Anadolu merkezli bir tarih anlayışına sahip olan F. N. Uzluk yer yer çalışmalarında buna vurgu yapmıştır. Güçlü bir Mevlânâ (ö. 1273) sevgisi ve tasavvufi boyutu olması da bunda etkilidir. Selçuklulara bu yüzden çok önem verdiği söylenebilir. Mevlânâ'nın yetiştiği dönem ve yaşadığı ortam Türkiye Selçuklularının tarihi ile müşterektir. Bu yüzden Selçuklu tarihi ve mirasını araştırmak onun için bir tutku halinde ömrünün sonuna kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. O, Selçuklu tarihi okumalarına da özen gösterilmesine dikkat çeker. *Anonim Selçuknâme*'yi neşrettiği sırada, eserin giriş kısmında Selçuklu ve beylikler tarihinin ilmî metotlarla liselerde okutulup, hepsinin yaygınlaşması gerektiğini belirtir. İşbirliği içinde yapılacak bu işin memlekete hizmet olduğunu vurgular. Ayrıca Selçuklu tarihinin oryantalistler tarafından incelenmesi gerekliliğine dair

⁶³ Bk. "Türk tabâbeti Tarihi, Selçuk Tabipleri", *Anadolu Mecmuası*, S. 2, İstanbul, 1924.

⁶⁴ Bu matbaa bir müddet sonra bulunduğu yerde park yapılması gerekçesiyle kapatılmıştır. F. N. Uzluk sadece Selçuklu tarihi ile ilgili değil, daha başka birçok konuda neşriyat faaliyetleri yapmıştır. Mesela bunlardan en dikkat çekici olanlardan biri Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sinoloji Enstitüsü tarafından hazırlanan bir tercüme eseridir. Bk. *Çin Toprağında İlk Hiung-Nu Hanedanının Hükümdarları Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri (Çinceden Çeviren ve İzah Eden Dr. W. Eberhard)*, (Çev. Şükrü Akkaya), Uzluk Basımevi, Ankara 1942.

⁶⁵ Aykut Kazancıgil, "Prof. Dr. Feridun Nâfiz Uzluk (1902-1974) Hayatı-Çalışmaları", *X. Millî Mevlânâ Kongresi Tebliğler*, C. II, Konya, 2003, s. 67.

⁶⁶ Mevlânâ'nın Yedi Öğüdü ve Mektubatı ile Sultan Veled'in Divanı ve Ulu Arif Çelebi'nin Rubailerini Anadolu Selçukluları Gününde Mevlevî Bitikleri 1, 2, 3, 4 diye yayımlanmıştır.

⁶⁷ *Anonim Selçuknâme*'nin yeni bir tercümesini ilim camiasına kazandıran araştırmacılar, F. N. Uzluk'un tercüme edip neşrettiği bu eserdeki eksikliklere dikkat çekmektedirler. Bk. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, (Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkuner), Atıf Yayınları, Ankara, 2014, s. 7, 11.

⁶⁸ *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

⁶⁹ *Historie des Seldjoukides d'Asie mineure*, d'après Ibn Bibi, Paris 1902.

⁷⁰ Bk. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Uzluk Basımevi, Ankara, 1952 (F. N. Uzluk eserin içerisine *Tarih-i Selçuk Der Anadolu* adıyla tıpkıbasımını da eklemiştir).

⁷¹ *Selçukî Devletleri Tarihi*, Uzluk Basımevi, Ankara 1943.

⁷² *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, giriş mahiyetinde yazılan "Başlantı" kısmı, s. V-VI.

⁷³ *Mevlânâ'nın Yedi Öğüdü (Mecalis-i Sab'ay-ı Mevlânâ)*, (Çev. M. Hulusi), Uzluk Basımevi, İstanbul, 1937.

⁷⁴ *Mevlânâ'nın Mektupları*, Uzluk Basımevi, İstanbul, 1937.

⁷⁵ *Divanı Sultan Veled*, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

⁷⁶ *Ulu Arif Çelebi'nin Rubailer*, Uzluk Basımevi, İstanbul, 1949.

⁷⁷ *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*..., s. VII-IX.

⁷⁸ *Anadolu Selçukluları Devleti*..., s. XI.

⁷⁹ Bk. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadî Ahmed'in El-Veledü'ş-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halik* (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak), C. I, İnceleme-Tercüme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015; *Niğdeli Kadî Ahmed'in El-Veledü'ş-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halik* (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak), C. II, Farsça Metin, (Haz. Ali Ertuğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

⁸⁰ Bu mektuplarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bayram Ürekli, "Zeki Velidî Togan'ın Feridun Nâfiz Uzluk'a Gönderdiği Mektuplar", *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 141-153.

belirtilen görüşlere itiraz etmiştir. Ona göre Selçuklu tarihi Türkler tarafından araştırılmalıdır⁸¹.

F. N. Uzluk'un Selçuklu tarihine ve ilme katkılarının en mühimi de bugün Konya Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi'nde bulunan ihtisas kütüphanesidir. Hem Araştırma merkezinin hem de aynı üniversitenin Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü'nün kuruluşunda da ailenin maddî ve manevî katkıları olmuştur⁸².

6. Süheyl Ünver (1898-1986): Selçuklu Tabâbeti

Süheyl Ünver tıp tahsili için gitmiş olduğu Paris'te Bibliothèque Nationale'de ve Viyana'da bulunan şark yazmalarını tetkik etti. İstanbul'a dönüşünde Tıp Tarihi Enstitüsü'nü kurarak Türk-İslâm tıbbına dair kaynakların tercüme ve neşrine başladı⁸³. Nizâmî-Arûzî'nin *Çehâr Makâle*'sinin dördüncü faslını ihtiva eden tıp kısmı A. Baki Gölparınlı (ö. 1982) tarafından 1936 yılında tercüme edilmiş ve S. Ünver tarafından değerlendirilmiştir⁸⁴. Ayrıca Mesnevihan Mahmud Dede (ö. 1602) tarafından tercüme edilen Mevlevîlik kaynağı *Sevâkıb-ı Menâkıb* yine S. Ünver tarafından neşredilmiştir. S. Ünver'in çizimlerinden oluşan *Konya Defterleri*⁸⁵ de Selçuklu döneminde inşa edilen Konya yapılarını içermektedir. Mesela burada Kubadabad Sarayı ve Hatuniye Mescidi ile ilgili bizzat S. Ünver tarafından yapılan çizimler vardır.

S. Ünver'in en önemli rolü ise Selçuklular döneminde tıp ilmiyle ilgili geniş bir tetkik yapmış olmasıdır. *Selçuk Tababeti* adını verdiği eserinde, dönemin tabiplerini, tıp eğitimi veren darüşşifalarını, darüşşifa vakfiyelerini, tıbbâ dair halk inançlarını, ecza ilmiyle ilgili yapılan faaliyetleri ve antik dönem tabiplerinin tıbbâ dair risalelerinin tercümelerini incelemiştir. Bu çalışma, Selçuklu bilim tarihini ele alan ilk eser olma özelliğine sahiptir⁸⁶. S. Ünver'in 1940'larda hazırladığı bu çalışması neticesinde, Selçuklu dönemi bilim ve kültür hayatı, Anadolu'nun sosyo-ekonomik durumu ve eğitim-öğretim faaliyetleri daha net bir şekilde ortaya konulmuştur. Ayrıca Selçuklu bîmâristanlarını konu alan çok sayıda makaleleri bulunmaktadır.

S. Ünver, tıp araştırmaları üzerinden Selçukluların kültür ve medeniyetin gelişimine katkı sağladıkları üzerinde durmuş, bunu her ilmî mecrada da savunmuştur. Erken Cumhuriyet döneminin ilim ve Türklük tartışmalarında Türklük anlayışını Selçuklular etrafında ifade eden S. Ünver, tıp tetkiklerinden ulaştığı bilimsel sonuçlar ile II. Türk Tarih Kongresi'nde, Selçukluların bilim ve düşüncede önemli bir yerinin olduğunun tartışılmasına vesile olmuştur⁸⁷. S. Ünver'e 1984 yılında İslâm Tıp Örgütü tarafından Uluslararası İslâm

Tıp Konferansı'nda "İslâm tıbbına yaptığı hizmetlerden" dolayı şilt verilmiştir⁸⁸.

7. Şehabettin Uzluk (1900-1989): Selçuklu Mimarisinin İzinde

F. N. Uzluk'un ağabeyidir. Mimarlık üzerine ihtisas yapmıştır. Tıpkı onun gibi Selçuklu tarihine karşı özel bir ilgi beslemiştir. *Anadolu Mecmuası*'nda Selçuklu sanat tarihi ile ilgili çalışmaları yayımlanan Ş. Uzluk 1924 yılında Almanya'ya giderek Berlin ve Münih gibi şehirlerde çeşitli araştırmalara ve derslere katılmıştır. Şehircilikle ilgili eğitim almıştır. Onun bu birikimi Selçuklu şehirlerinin mimari boyutunu incelediği eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Ş. Uzluk, uzun yıllar Türkiye Anıtlar Derneği'nin Konya şubesi başkanlığında da bulunmuştur⁸⁹. Eşi Nimet Uzluk (ö. 2000) ile beraber, kardeşi F. N. Uzluk'un tıp, Mevlevîlik ve Selçuklu tarihi arşivinin korunması hususunda büyük çaba göstermişlerdir⁹⁰.

Ş. Uzluk'un Selçuklu tarihçiliğine yaptığı hizmetler Selçuklu mimarisi ve sanatının tanıtılması açısından önemlidir. Ş. Uzluk, Selçuklu sanatı ile ilgili ilk çalışmasını 1931 yılında *Selçukî ve Osmanlı Çinileri İşçiliği*⁹¹ adıyla yayımlamıştır. Selçuklular zamanı Konya şehrinin fizikî-mimarî özelliklerini incelediği *Konya'nın Selçukîler Zamanı Şehir Mimarisi*⁹² isimli çalışması ile mezkûr şehirde bulunan çok sayıda yapının envanterini çıkarmıştır. Mesela eserde Konya surları ve kapıları ile ilgili bilgileri bulmak mümkündür. Kendisinin de mimar olmasının etkisiyle Selçuklu dönemi mimarî Keluk bin Abdullah'ı⁹³ ve Selçuklu mimarisini incelemiştir. Selçukluların Konya Sarayı,⁹⁴ Anadolu Selçuklular Dönemi Hastaneleri⁹⁵, Konya Abideleri⁹⁶ ve Mevlânâ'nın Türbesi⁹⁷ ile ilgili yaptığı çalışmalarda Selçuklular dönemiyle ilgili hem sanat tarihi açısından hem de siyasi tarih açısından mühim bilgiler vermiştir. Ş. Uzluk'un hazırladığı tarihi Konya kartpostalları, Selçuklular dönemine ait kale kapısı, kale, sur, saray, medrese, camii, türbe gibi çeşitli yapıların görsel malzeme halinde incelemesine imkân vermesi açısından kayda değerdir⁹⁸.

Ş. Uzluk'un Selçuklu tarihçiliğine bir diğer katkısı da yabancı araştırmacılar tarafından Selçuklularla ilgili yayımlanan eserleri tercüme etmesidir. Bunların en başında oryantalist Alman arkeolog Friedrich Sarre (ö. 1945)'nin *Konya Köşkü*⁹⁹ isimli çalışması gelmektedir. Bilindiği gibi F. Sarre, Anadolu'yu gezerek Selçuklulara ait birçok mimarî yapıyı görüp, bunlarla ilgili not ve fotoğraflar almıştır. Onun bu gezilerinin birer ürünü olan *Selçuklu El Sanatları ve Konya Selçuklu Mimari Eserleri* çalışmaları da Ş. Uzluk tarafından tercüme edilmiş, fakat hâlâ yayımlanmamıştır. Karl Müller'in 1920

⁸¹ *Anadolu Selçukluları Devleti*..., s. XII.

⁸² Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Burgu, "Feridun Nâfiz Uzluk'un Selçuklu Tarihçiliğine Katkıları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Konya, 2018, s. 72-93.

⁸³ Ahmet Güner Sayar, "Ünver, Ahmet Süheyl, *DİA*, C. 42, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 350.

⁸⁴ Tıp ile ilgili olan bu son fasılda Sâmânîoğulları, Gazneliler ve Selçuklularla ilgili kısa bilgiler bulunmaktadır. Mesela Sultan Sencer (ö. 1157) zamanındaki bilge kişilerden bahisler vardır. Ayrıca Sultan Sencer'in Gurlular üzerine yaptığı bir sefer esnasında Herat'ta bulunan müellif, kendi tecrübelerini ve gözlemlerini esere yansıtmıştır. Güncel çevirisi ve ilgili bölüm için bk. Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, (Çev. Esin Eren Soysal), Demavend Yayınları, İstanbul, 2016, s. 89-112.

⁸⁵ Süleymanîye Kütüphanesi'nde bulunan Konya hakkında Süheyl Ünver'e ait defterlerden hazırlanan bir seçme için bk. *Süheyl Ünver'in Konya Defterleri*, (Haz. Mine Esiner Özen-Gülün Mesara), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2013.

⁸⁶ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti - XI-XIV üncü Asırlar (Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababetine Dair)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940.

⁸⁷ Ali Erken, "Tarihsel Bir Süreklilik Olarak 'Türklerde Tababet': Süheyl Ünver ve Tıp Tarihi Enstitüsü", *Darulfünun İlahiyat (Fuat Sezgin Özel Sayısı)*, S. 30, İstanbul, 2019, s. 158-160.

⁸⁸ *Milliyet Gazetesi*, 30 Eylül İstanbul 1984, s. 9.

⁸⁹ Şehabettin Uzluk'un hayatını ve çalışmalarını konu edinen bir yüksek lisans tezi hazırladığı bilinmektedir. Bu makalenin hazırladığı dönemde söz konusu teze maalesef ulaşamamıştır. Bk. Neslihan Çıpan, *Bir Erken Cumhuriyet Mimarı Şehabettin Uzluk: Yazıları Üzerinden Bir Değerlendirme*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

⁹⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Hatice Aksoy-Selma Dülgeroğlu, "Konya'nın Annesi: Nimetullah Uzluk (1914-2000)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Konya, 2018, s. 1-14.

⁹¹ *Selçukî ve Osmanlı Çinileri İşçiliği*, İstanbul, 1931.

⁹² *Konya'nın Selçukîler Zamanı Şehir Mimarisi*, Konya, 1935.

⁹³ *Keluk bin Abdullah*, Konya, 1935.

⁹⁴ *Selçukîlerin Konya Sarayı*, Konya, 1936.

⁹⁵ *Anadolu Selçukî Hastaneleri*, Konya, 1936.

⁹⁶ *Konya Abideleri*, Konya, 1939.

⁹⁷ *Mevlânânın Türbesi*, Konya, 1946.

⁹⁸ Bu kartpostallarla ilgili detaylı bilgi için bk. Emine Karpuz-Hülya Karaoğlu, "Mimar Şehabeddin Uzluk'un Tarihi Konya Kartpostalları Üzerine Bir Grafik Çözümleme Denemesi", *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 249-282.

⁹⁹ F. Sarre, *Konya Köşkü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

yılında Berlin’de yayımlanan *Die Karawanserei im Vorderen Orient* isimli çalışması da Ş. Uzluk tarafından Türkçe’ye kazandırılmıştır¹⁰⁰.

Ş. Uzluk’un makale şeklinde hazırladığı diğer çalışmalarını da Selçuklu tarihçiliği için çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. 1943 yılında “Birinci Gıyasettin Keyhüsrev Oğlu Mimar Sadettin”¹⁰¹ isimli yazısında Selçuklu emiri Sâdeddin Köpek (ö. 1239) hakkında geniş malumat vermektedir. Yine 1948 yılında yayımladığı “Konya’da Çifte Şerefeli Üçüncü Minare”¹⁰² isimli makalesinde Konya’da Selçuklulara ait ilk eserlerden biri olan Hoca Hasan Mescidi hakkında mimarî bilgileri paylaşmıştır. Vezir Sâhib Ata Fahreddin Ali (ö. 1288)’nin yaptırdığı İnce Minareli Medrese’nin minaresini konu edinen “Konya’da Çift Şerefeli Üçüncü Minare”¹⁰³ isimli bir makale yazmıştır. Yine meşhur Beyhekim Mescidi ile ilgili bir çalışması mevcuttur¹⁰⁴. Yine aynı vezirin vakıflarından çeşmeleri incelediği ve çok orijinal bilgiler verdiği “Konya’da Sahip Ata’nın Çeşmeleri” isimli makaleyi hazırlamıştır¹⁰⁵.

Ş. Uzluk’un Selçuklu tarihine mühim bir katkısı da Türk Anıtlar Derneği’nin başkanlığını yapmış olmasıdır. 31 Mart 1946 yılında kurulan bu derneğin yönetim kurulu üyeleri arasında Şemseddin Günaltay (ö. 1961) ve R. O. Arık’ın da yer alması dikkat çeker. Ş. Uzluk 1952-1989 yılları arasında derneğin Konya şubesinin kurucu başkanlığını yapmıştır.¹⁰⁶ Türk Anıtlar Derneği, Konya’da bulunan Selçuklu kültür mirasının bakım ve onarımıyla ilgili çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu derneğin Selçuklu kültür ve medeniyetinin sanat ve estetik yansıması olan camii, medrese ve türbe mimarisi alanında yaptığı restorasyon çalışmaları takdire şayandır. Dernek, sanat tarihçileri, arkeologlar ve mimarlar ile müşterek hareket ederek Selçuklu mimarisine ait eserlerin korunması adına önemli çalışmalarda bulunmuştur. Muhtelif zamanlarda Selçuklu mimarisi ile ilgili yapılan bakım ve onarım faaliyetlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Selçuklu emiri Altun-aba (ö. 1238)’nin vakıflarından olan İplikçi Camii,
2. Konya’da Selçukluların yegâne miraslarından biri olan Alâeddin Camii,
3. Ünlü Selçuklu veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali’nin vezirin unvanı ile bilinen ve bugün müze olarak kullanılan hangâhı (vezirin türbesi de burada bulunmaktadır) ve aynı komplekse dâhil olan hamamı,
4. Selçuklu devlet adamlarından Şemseddin Erdemşah (ö. ?)’ın 1120 yılında yaptırdığı Kale-i Cerp adıyla tanınan Erdemşah Mescidi,
5. Konya’da Kuzey Afrikalı ve Endülüslü Müslümanların yaşadığının delili olarak ifade edilen Mescidü’l-Mağâribe (Abdülmümin Mescidi)¹⁰⁷.

6. Selçuklu çinisinin eşsiz örneğini temsil eden mihrabıyla ünlü Beyhekim Mescidi,
7. Selçuklu şifahane geleneğinin bir parçası olan Sakahane Mescidi,
8. Selçuklu devlet adamlarından Zahiraddin Tercüman (ö. 1257’den sonra)’ın banisi olduğu Tercüman Mescidi,
9. Sâhib Ata Fahreddin Ali tarafından yapıldığı bilinen Tahir ile Zühre (Sâhib Ata) Mescidi,
10. XIII. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Sırçalı Mescid,
11. XIII. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Zenburi Mescidi,
12. Bulgur Tekke Mescidi,
13. Bugün geleneksel el sanatları ile ilgili atölye olarak kullanılan Ali Gav Medresesi,
14. Celâleddin Karatay (ö. 1254)’ın kardeşi olduğu iddia edilen emir Seyfeddin Karasungur Türbesi,
15. Şeyh Osman Rumî Türbesi,
16. Moğollara karşı yapılan Sultanhanı Savaşı’nda (1256) öldürülen¹⁰⁸ Kadı İzzeddin’e ait Türbe,
17. I. Alâeddin Keykubad (ö. 1237) ve oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev (ö. 1246) devirlerinde vezirlik yapmış olan Tac’ül-Vezir (ö. 1238 ?) için yaptırılan türbe,
18. Hocacihan Türbesi,
19. Mevlevîlik tarihinde mühim bir yeri olan Âteşbâz-ı Veli (ö. 1285)’nin Türbesi,
20. Hoca Ahmet Fakih Türbesi,
21. İstanbul yolu üzerinde bulunan Dokuzun Hanı,
22. Sâdeddin Köpek (ö. 1238-39 ?) tarafından yaptırılan Zazadin Hanı,
23. Aksaray-Konya yolu üzerinde bulunan abidevî Sultan Hanı¹⁰⁹.

Sonuç

Türkiye’de Selçuklu tarihçiliğinin kökleri Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına kadar inmektedir. Osmanlı aydınları tarih encümeni kurarak, tarih metodolojisi ve tenkit usullerine uygun ilmî bir tarihçiliğin başlamasını sağlamışlardır. İlmî dergi, telif ve neşirlerle faaliyet ağlarını genişletmişlerdir. Bu çalışmalarda ve resmî cemiyet halini alan encümende Selçuklu tarihine kısmen yer verilmiştir. Aynı dönemde Osmanlı tarihi uzmanları olmasına rağmen, M. H. Yinanç istisna, Selçuklu tarihi müttehassısı yetişmemiştir. Bu durum

¹⁰⁰ Karl Müller, “Yakın Doğu Kervansarayları”, (Çev. Ali O. Öztürk- Ş. Uzluk), Konya Kitabı, C. IV, Konya Ticaret Odası Yayınları, Konya, 2001, s. 123-166.

¹⁰¹ Ş. Uzluk, “Birinci Gıyasettin Keyhüsrev Oğlu Mimar Sadettin”, *Konya Halkevi Dergisi*, S. 57, Konya, 1943, s. 4-10.

¹⁰² Ş. Uzluk, “Konya’da Çifte Şerefeli Üçüncü Minare”, *Konya Halkevi Dergisi*, S. 112, Konya, 1948, s. 3-5.

¹⁰³ Ş. Uzluk, “Konya’da Çift Şerefeli Üçüncü Minare”, *Milli Mecmua*, XIII/147-2, İstanbul, 1952, s. 3-5.

¹⁰⁴ Ş. Uzluk, “Konya’da Beyhekim Camii Mihrabı”, *Milli Mecmua*, XIII/148-3, İstanbul, 1952, s. 9-11.

¹⁰⁵ Ş. Uzluk, “Konya’da Sahip Ata’nın Çeşmeleri”, *Milli Mecmua*, XIII/149-4, İstanbul, 1952, s. 11-12.

¹⁰⁶ Serdar Ceylan, “Kuruluşunun 70. Yılında Türkiye Anıtlar Derneği”, *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 67.

¹⁰⁷ Konya’da bulunan Mâlikî mezhebine mensup Mağribîler ve faaliyetleri için bk. Mikail Bayram, *Selçuklular Zamanında Konya’da Dinî ve Fikrî Hareketler*, Nüve Yayınları, Konya, 2008, s. 107-109.

¹⁰⁸ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü’l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 32; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s. 498; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu’îniü-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 63.

¹⁰⁹ Bu listenin de yer aldığı, konuyla ilgili titiz ve detaylı bir araştırma için bk. Haşim Karpuz-Mustafa Çetinaslan, “Türkiye Anıtlar Derneği’nin Konya’da Onarımını Yaptırdığı Veya Onarımına Katkıda Bulunduğu Yapılar”, *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 93-128.

1940'lara kadar devam etmiştir. Aradaki kayıp halka, M. H. Yinanç, R. O. Arık ve H. Z. Ülken gibi Anadolu bilim adamları tarafından tamamlanmıştır. Dolayısıyla Selçuklu tarihçiliği, Anadolu bilim adamlarının faaliyetleri ve akademik Selçuklu tarihçiliği şeklinde iki aşamada gerçekleşmiştir. İkinci aşama, günümüze de intikal eden bilimsel çalışmaların ışığında alanın otoritesi O. Turan, İ. Kafesoğlu ve M. A. Köymen gibi bilim adamları tarafından temellendirilmiştir.

Anadoluculuk ve tarih ilişkisini incelerken önemli bir husus ön plana çıkmaktadır. Fikrî boyutta bu hareketi savunan bilim ve düşünce adamları müstakil olarak Selçuklu tarihi üzerinde durmamışlardır. Özellikle tarihçi olmayan Anadolu bilim adamları ve düşünürler kendi ideolojilerini temellendirmek için Selçuklu tarihinden referanslar vermişlerdir. Bu da, erken bir dönemde Selçuklu tarihi ve tarihçiliğinin ilmî bir mecraya taşınmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca Anadoluocular, Selçuklu tarihinin siyasi ve kronolojik boyutu ile de ilgilenmemişlerdir. Kültür, toplum, coğrafya ve gelenek ekseninde çalışmalar yapmışlardır. Fakat M. H. Yinanç gibi esas uzmanlığı Selçuklu tarihi olan bilim adamları, Anadolu tarihi ve milli tarih tezi açısından Selçukluların siyasi tarihi üzerine yoğunlaşmışlardır. Böylece Selçuklu tarihinin ana ve problemleri ilmî mecralara konu olmuştur. R. O. Arık gibi arkeoloji-sanat tarihi üzerinde çalışanlar ise, coğrafya üzerinde Selçukluların bıraktığı maddî mirastan hareketle Selçuklu-Anadolu sentezini bilimsel verilerle ispat etmeyi amaçlamışlardır.

Bugün Selçuklu tarihçiliğinde izlerine artık rastlanmayan Anadolu hareketi, müstakil bir Selçuklu tarihçiliğinin olmadığı dönemde ve yeni bir ideolojinin temellerinin atıldığı süreçte tarih-düşünce ilişkisine özgün bir örnek oluşturmuştur. Ayrıca millet, coğrafya, vatan gibi kutsal terimler, Selçuklu tarihinden mülhem bir şekilde yorumlanarak, Anadolu düşünce ile yeniden kavramsallaştırılmıştır. Fakat buna rağmen, Anadolu hareketi ve Selçuklu tarihi bağlamında bir paradigmaya dikkat çekmek gerekmektedir: Anadolu hareketinin tarih tezi ile ilgili çalışmalar olmakla birlikte, bu hareketin Selçuklu tarihçiliğine etkisi ile ilgili ciddi tetkikler ve eleştiriler yapılmamıştır. Anadolu hareketinin 1071 yılını esas alan tarih tezinin tenkiti, Türk tarihinin bütünlüğü açısından mühim bir meseleye işaret etmektedir. Bununla ilgili yapılacak incelemeler ve tenkit mahiyetindeki yorumlar, Anadolu hareketinin tarih tasavvuruna farklı bir bakış sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Aksoy, Hatice-Selma Dülgeroğlu; "Konya'nın Annesi: Nimetullah Uzluk (1914-2000)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Konya, 2018, s. 1-14.
- Alican, Mustafa; "Anadoluculuk: Selçuklu'dan El Alan Bir Fikir Hareketi", *Derin Tarih Dergisi*, S. 105, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 18-20.
- Alver, Köksal; "Anadoluculuk ve Hilmi Ziya Ülken", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, Haziran 2001, s. 133-138.
- _____ ; "Anadoluculuk ve Nurettin Topçu", *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, S. 109, Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 258-265.
- Anadolu Mecmuası*, (Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, (nşr. Feridun Nafiz Uzluk), Uzluk Basımevi, Ankara, 1952.
- Arık, Remzi Oğuz; *Meseleler*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.
- _____, *Coğrafyadan Vatana*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Arık, Rüçhan; "Türk Kültürüne Yönelik Arkeolojik Araştırmalar ve Kubadabad Kız Kalesi Kazısı", *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, (Haz. H. Rıdvan Çongur), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 71-98.
- Babinger, Franz; "Küçük Asya'da İslamiyet Der İslâm in Klein Asien", (Sad. Mehmet Kanar), *Doğu Esintileri Dergisi*, C. III, 2015, s. 19-55.
- Bakırcıoğlu, Ziya; *Remzi Oğuz Arık'ın Fikir Dünyası*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2000.
- Başar, Fahmeddin; "Ord. Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç ve Selçuklu Tarihine Dair Çalışmaları", *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, (Ed. İlyas Gökhan v.d.), Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş, 2017, s. 196-208.
- Bayram, Mikail; *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, NKM Yayınları, Konya, 2008.
- Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Bora, Taml; *Türk Sağının Üç Hâli (Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık)*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Burgu, Abdullah; "Feridun Nafiz Uzluk'un Selçuklu Tarihçiliğine Katkıları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Konya, 2018, s. 72-93.
- Ceylan, Serdar; "Kuruluşunun 70. Yılında Türkiye Anıtlar Derneği", *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 59-71.
- Copeaux, Etienne; *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Çınar, Metin; *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi ve Anadolucular İle Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- Emre, Akif; "Nurettin Topçu'da Öteki Dünyalar", *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, S. 109, Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 42-47.
- Erdem, İlhan; "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Selçuklu Tarihi Araştırmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, Ankara, 2011, s. 301-309.
- Erken, Ali; "Tarihsel Bir Süreklilik Olarak 'Türklerde Tababet': Süheyl Ünver ve Tıp Tarihi Enstitüsü", *Darulfunun İlahiyat (Fuat Sezgin Özel Sayısı)*, S. 30, İstanbul, 2019, s. 158-160.
- Gökdağ, Fatih; "Teklifsiz Mahfillerden Biri: Ankara Ülke Kitabevi", *Düşünen Şehir*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, S. 12, Kayseri, 2020, s. 112-119.
- Hanioğlu, M. Şükrü; "Batılılaşma, Giriş", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 148-152.
- _____, "Türkçülük", *DİA*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 551-554.
- Kafadar, Cemal; *Kendine Ait Bir Roma, Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim; "Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1972, s. 84-89.
- Kaplan, Mehmet; "Remzi Oğuz Arık ve Milliyetçilik Anlayışı", *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, (Haz. H. Rıdvan Çongur), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 233-238.
- Kara, İsmail; "Bir Siyasi İhya Hareketi: Topçu'da Siyaset ve Devlet Telakkisi", *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, S. 109, Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 244-254.

- Karpat, Kemal; *İslâm'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- Karpuz, Emine-Hülya Karaoğlu; "Mimar Şehabeddin Uzluk'un Tarihi Konya Kartpostalları Üzerine Bir Grafik Çözümleme Denemesi", *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 249-282.
- Karpuz, Haşim-Mustafa Çetinaslan; "Türkiye Anıtlar Derneği'nin Konya'da Onarımını Yaptırdığı Veya Onarımına Katkıda Bulunduğu Yapılar", *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 93-128.
- Kayıp Ülkenin İzinde (Anadolucu Mütefekkirlerin Dünyası), (Haz. Mustafa Alican-Bahattin Çatma), Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020.
- Kaymaz, Nejat; *Pervâne Mu'înüd-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.
- Kazancıgil, Aykut; "Prof. Dr. Feridun Nâfiz Uzluk (1902-1974) Hayatı-Çalışmaları", *X. Milli Mevlâna Kongresi Tebliğler*, C. II, Konya, 2003, s. 65-89.
- _____ ; "Sunuş", *Hilmi Ziya Ülken Kitabı (Bibliyografya)*, (Haz. Ayhan Vergili), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 11-16.
- Köprülü, Fuad; "Yunus Emre", *Türk Yurdu*, C. V, 1329-1913, s. 667-678.
- _____ ; "Ahmed Yesevî Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerine Tesiri", *Bilgi Mecmuası*, C. I, 1330-1914, s. 611-645.
- _____ ; "Selçukiler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti", *Milli Tetebbular Mecmuası*, C. II, 1331-1916, s. 293-332.
- _____ ; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1918.
- _____ ; "Anadolu'da İslâmiyet", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. II, İstanbul, 1922.
- _____ ; "Selçukiler Devrindeki Anadolu Şairleri: Hoca Dehhani", *Hayat Mecmuası*, C. I, 1927, s. 4-5.
- _____ ; "Saz Şairlerimize Ait Notlar: Kayıkçı Kul Mustafa, XI. Asır Halk Şairlerinden", *Hayat Mecmuası*, C. II, 1927, s. 222-223.
- _____ ; *Anadolu'da İslâmiyet*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.
- Lewis, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.
- Milliyet Gazetesi*, 30 Eylül 1984, s. 9.
- Oba, Ali Engin; *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020.
- Ocak, Ahmet Yaşar; "Türkiye Selçukluları Tarihçileri Ölüyor mu? Veya Müşterek Bir Türkiye Selçukluları Tarihi ve Medeniyeti Yazma Zorunluluğu", *Polemik*, S. 13, İstanbul, 1994, s. 8-10.
- _____ , "Anadolu'da İslâmiyet, Fuat Köprülü ve Sonrası", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 8, Ankara, 2008, s. 10-18.
- Öğün, Süleyman Seyfi; *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1992.
- Özalp, Ömer Hakan; *Tarihe Adanmış Bir Ömür Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç*, Elmühay Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Özcan, Azmi; "Osmanlıcılık", *DİA*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 485-587.
- Sayar, Ahmet Güner; "Ünver, Ahmet Süheyl", *DİA*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 350-352.
- Semerkandî, Nizâmî Arüzî; *Çehâr Makâle*, (Çev. Esin Eren Soysal), Demavend Yayınları, İstanbul, 2016.
- Solmaz, Sefer; "Dünden Bugüne Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliğinin Aşamaları ve Değişimler", *Türk Yurdu*, S. 347, Ankara, 2016, s. 55-65.
- Süheyl Ünver'in Konya Defterleri*, (Haz. Mine Esiner Özen-Gülün Mesara), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, (Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkuner), Atif Yayınları, Ankara, 2014.
- Topçu, Nurettin; *Milliyetçiliğimizin Esasları*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1978.
- Turan, Osman; *Türkler Anadolu'da*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1973.
- _____ ; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.
- Uçman, Abdullah; "Anadolu Mecmuası", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 144-145.
- Uzluk, Şehabettin; "Konya'da Yeşil Kubbe I", *Anadolu Mecmuası*, S. 2, İstanbul, 1924, s. 69-72.
- _____ ; "Konya'da Yeşil Kubbe II", *Anadolu Mecmuası*, S. 3, İstanbul, 1924, s. 104-109.
- _____ ; *Selçukî ve Osmanlı Çinileri İşçiliği*, İstanbul, 1931.
- _____ ; *Konya'nın Selçukiler Zamanı Şehir Mimarisi*, Konya, 1935.
- Ülken, Hilmi Ziya; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.
- _____ ; "Anadolu Örfü ve Destanlar" *Anadolu Mecmuası*, S. 1-2, İstanbul, 1923.
- _____ ; "Ord. Profesör Mükrimin Halil Yinanç", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/227, Ankara, 1962, s. 227-229.

_____ ; “Mükrimin Halil Yinanç”, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. IV, (Haz. Ali Çetinkaya, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 1715-1716.

_____ ; “Mükrimin Halil’in Şahsiyeti”, *Öncü*, S. 475, Ocak 1962, s. 2.

_____ ; *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

_____ ; *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

Ünver, A. Süheyl; *Selçuk Tabâbeti - XI-XIV üncü Asırlar (Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababetine Dair)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1940.

Ürekli, Bayram; “Zeki Velidi Togan’ın Feridun Nâfiz Uzluk’a Gönderdiği Mektuplar”, *Uzluk Ailesi Armağanı*, (Haz. Haşim Karpuz-Ahmet Çaycı-Serdar Ceylan), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2017, s. 141-153.

Yinanç, Mükrimin Halil; “Milli Tarihimizin İsmi”, *Anadolu Mecmuası*, S. 1, İstanbul, 1924.

Yüce, Nuri; “Akçura, Yusuf”, *DİA*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 228-229.

KİTAPÇI BAYRI, Buket, “Diyâr-ı Rûm’da Mekân, Yer ve Şehirlerin Kuruluş Hikâyeleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II Aralık 2020, s. 266-275.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.800588>

Geliş Tarihi / Received: 26 Eylül 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Diyâr-ı Rûm’da Mekân, Yer ve Şehirlerin Kuruluş Hikâyeleri

Buket KİTAPÇI BAYRI^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Koç Üniversitesi GABAM, İSTANBUL.

* bkbayri@gmail.com

⁺ ORCID: 0000-0002-5037-1999

Öz– 1960’lı yıllardan itibaren, mekânın çok katmanlı sosyal bir kurgu olduğuna dair geliştirilen teoriler, edebiyat, tarih, coğrafya, teoloji ve siyaset gibi birçok sosyal bilim alanındaki araştırmaları etkilemiş ve etkilemektedir. Tarihsel araştırmalarda yararlanılan kronik, hagiografi ve epik gibi anlatımsal kaynaklarda, zaman ve mekân (*chronotrope*) hikâyelerin temel taşıyıcılarıdır. Mekân tarihsel kişilikler için kapsayıcı bir alan ve olayların geçtiği yerdir. Mekân incelemesi yalnızca tarihsel kaynaklarda belirli bir yerin incelenmesi olmayıp, kişilerin mekânlar arası hareketleri, içeride veya dışarıda tasvir edilmeleri ve bu hususlarla ilgili duygu ve düşüncelerini de içermektedir. *Topophilia* ve *topophobia* gibi kavramlar da kişilerin anlatı içerisinde bazı yerlerle ilgili arzu ve korkularına işaret eder. Bir mekânın yere dönüşmesi ve o alanda yaşayan kişilerin varoluş ve kimliklerini etkilemesi açısından mimârî, peyzaj, toponimi ve belirli mekânlar hakkında anlatılan hikâyeler büyük önem taşır. Bu makalede temel olarak Müslüman-Türk epikleri ve Bizans şehitlik hikâyeleri incelenecektir. Müslümanlar tarafından Diyâr-ı Rûm, Rûm İli gibi isimlerle adlandırılan Bizans topraklarındaki şehirlerin on birinci yüzyıl ve sonrası “Türk Müslüman grupların” göçü, yerleşimi ve fetihleriyle paralel toponimisi ve şehirlerin yeni yaratılmış kuruluş hikâyeleri aracılığıyla Bizans şehriden “Türk/Müslüman” şehrine âdiyet dönüşümü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler– *Diyâr-ı Rûm, Orta Çağ, mekân, yer, Bizans şehirleri, şehir kuruluş hikâyeleri*

Space, Place and Foundation Stories of the Cities in the Land of Rome

Abstract– The theories on space as being a multi-layered social construction have been influencing studies conducted in social sciences, especially the ones on literature, history, geography, theology and political science since 1960s. In the narrative historical sources such as chronicles, epics and hagiography, time and space (*chronotrope*) are the essential building blocks of the stories. Space in the historical sources is the container for the events and for the historical figures (factual or fictional) in which the characters may stand still or move. Space turns into a place through naming (toponym), manipulation of the landscapes (city architecture as well as arable land and social structures) and through telling stories about a particular place. This article examines Byzantine hagiography and Turkish Muslim epics in order to examine the way in which the cities of Byzantium (Diyâr-ı Rum, Land of Rome) turn into “Turkish Muslim,” cities through toponymic changes and the creation of new foundation stories.

Keywords – Land of Rome, Middle Ages, space, place, Byzantine cities, foundation stories of the cities

GİRİŞ

1960'lı yıllardan itibaren, mekânın çok katmanlı sosyal bir kurgu olduğuna dair geliştirilen teoriler, felsefe, edebiyat, tarih, coğrafya, teoloji ve siyaset gibi birçok sosyal bilim alanındaki araştırmaları etkilemiş ve etkilemektedir.¹ Tarihsel araştırmalarda kullanılan kronik, hajiografi ve epik gibi anlatımsal kaynaklarda, zaman ve mekân hikâyelerin temel taşıyıcılarıdır. Mekân tarihsel kişilikler için kapsayıcı bir alan ve olayların geçtiği yerdir. Mekân incelemesi yalnızca tarihsel kaynaklarda belirli bir yerin incelenmesi olmayıp, kişilerin mekânlar arası hareketleri, içeride veya dışarıda tasvir edilmeleri ve bu hususlarla ilgili duygu ve düşüncelerini de içermektedir.² *Topophilia* ve *topophobia* gibi kavramlar da kişilerin anlatı içerisinde bazı yerlerle ilgili arzu ve korkularına işaret eder.³ Herhangi bir mekânın yere dönüşmesi ve o alanda yaşayan kişilerin varoluş ve kimliklerini etkilemesi açısından mimârî, peyzaj, toponimi ve belirli mekânlar hakkındaki anlatılan hikâyeler büyük önem taşır.⁴ Bu makalede birincil kaynak olarak Türkçe yazılmış Orta Çağ epikleri ve Yunanca yazılmış Bizans hajiografik eserleri temel alınacaktır. Müslümanlar tarafından Diyâr-ı Rûm, Rûm İli gibi isimlerle adlandırılan Bizans topraklarındaki şehirlerin on birinci yüzyıl ve sonrası "Türk Müslüman gruplar"ın göçü, yerleşimi ve fetihleriyle paralel toponimisi ve şehirlerin yeni yaratılmış kuruluş hikâyeleri aracılığıyla Bizans şehrinde "Türk/Müslüman" şehrine dönüştürülmesi üzerinde durulacaktır. Makale bu konuda hazırladığım daha kapsamlı bir proje için giriş mâhiyetindedir.

Bizans dönemi üzerine çalışan araştırmacılar son yıllarda mekân/yer kavramları ve tarihî ve edebî metinlerdeki mekânsal örgü üzerine düşünmekte ve tarihsel kaynakları bu çerçevede yorumlamaktadırlar.⁵ Greko-Romen kültürde medeniyet ve şehir/şehirlik arasında yakın ilişki vardır. Roma İmparatorluğu ve Roma İmparatorluğu'nun Orta Çağ'daki devamı olan, bugün Bizans İmparatorluğu diye adlandırdığımız imparatorluk, bir "şehirler imparatorluğu" olarak tanımlanabilir. Romalı yurttaşlar Roma

İmparatorluğu'na bağlılıklarını şehre, şehrin politik yapısına, geleneklerine, mimârî örgüsüne bağlılıklarıyla gösterirlerdi. Şehir kasideleri (tek. *enkomion*/ çoğ. *enkomia*) Roma/Bizans İmparatorluğu'nda şehirlere "hak ettikleri" onur ve itibârı atfeden övgülerdi. Şehirlere övgüler (*ekphrasis*), kaside gibi başlı başına retorik eserler olarak karşımıza çıktığı gibi, hajiografik, epistolografik eserler ve kronikler gibi farklı anlatılara da dâhil edilebilir. Bu kaside ve övgüler şehrin kuruluş hikâyesi, tarihi, burada doğmuş ve yaşamış önemli şahsiyetler, mimârî yapılar, surlar, şehrin havası, suyu ve coğrafyasına yer verir.⁶

Geç Antik dönemde temel anlatı yapısı ortaya çıkan ve Palaiologos döneminde (1261–1453) üretimi çarpıcı miktarda artan Bizans/Roma şehir kasidesi literatürüne ilgi, mekânsal çalışmalarla da bağlantılı olarak, son yıllarda giderek artmaktadır.⁷ 1204 tarihinde Latinler'in Konstantinopolis'i (Konstantiyye/İstanbul) istilâsı ve Bizans topraklarının paylaşımı öncesinde adem-i merkezîyetçilik artmış⁸ ve 1204 sonrası kurulan farklı Bizans devletleri Nikaia (İznik) ve Trabzon gibi farklı şehirlerde merkezlerini kurmuşlardır. 1261 senesinde Bizanslılar Konstantinopolis'i tekrar ele geçirmiştir. Ancak Konstantinopolis gitgide Bizans İmparatorluğu topraklarının küçülmesi üzerine neredeyse bir şehir-devlet hâline gelen "İmparatorluğu" simgelemeye başlamıştır. Palaiologos döneminde Trabzon, Nikaia, Thessalonike (Selanik) ve Konstantinopolis gibi birçok şehir için bir ya da birden fazla kaside yazılmasının sebebi, bu politik gelişmelerle ilintilidir. Askerî ve politik açıdan çalkantılı bu dönemde şehirler güçlü surlarıyla şehirlilere korunaklı bir alan sağlayan yerler olarak algılanmıştır. Bu dönemde yazılan şehir kasidelerinde, "öteki"nin ekseriyetle şehir surlarının dışında tasviri de şehrin korunaklı bir yer olarak görülmesiyle bağlantılıdır.⁹ Özerk şehirler ve farklı politik merkezlerin ortaya çıkması hemşehri kimliklerini de baskın duruma getirmiştir. Değişen politik koşullar ve coğrafi sınırlarla birlikte şehirler ve şehirlilerin İmparatorluk'la ve

¹ Mekânsal teorilerin öncülerinden birkaçı, Gaston Bachelard, *La poétique de l'espace*, Presses universitaires de France, Paris, 1958; Edward Soja, *The Political Organization of Space*, Association of American Geographers, Commission on College Geography, Washington, DC, 1971; Henri Lefebvre, *La production de l'espace*, Editions Anthropos, Paris, 1974; Edward Relph, *Place and Placelessness*, Pion, Londra, 1976; Yi-Fu Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minnesota, 1977; Son yıllarda küreselleşme mekân ve yer çalışmalarına yeni boyutlar getirdi, David Harvey, *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Cambridge MA, 1990; Akhil Gupta, James Ferguson, "Beyond Culture: Space, Identity and the Politics of Difference," *Cultural Anthropology* 7/1, 1992, ss. 6–23; Manuel Castells, *The Rise of Network Society. The Information Age. Economy, Society and Culture*, Blackwell, Cambridge MA, 1996. Orta Çağ'da mekân ve yer üzerine, Aaron Guevich, "Ideas of Space and Time in the Middle Ages," *Categories of Medieval Culture*, Routledge, New York, 1985, ss. 35–36; Megan Cassidy-Welch, "Space and Place in Medieval Context," *Parergon* 27/2, 2010, ss. 1–12. Anlatılarda mekân kavramı ile ilgili, Marie-Laure Ryan, "Space," *The Living Handbook of Narratology*, Interdisciplinary Center for Narratology, Hamburg: Hamburg University (<http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/space>, 22.04.2014; bakıldığı tarih: 11 Eylül 2017).

² Sabine Buchholz, Manfred Jahn, "Space in Narrative," (Ed. David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan) *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, Routledge, New York, 2005, ss. 551–555; Gabriel Zoran, "Towards a Theory of Space in Narrative," *Poetics Today* 5, 1984, ss. 309–335; Phil Hubbard, "Space/place," (Ed. David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne), *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*, I.B. Tauris, Londra, 2010, ss. 41–49; James Martin, "Identity," *Cultural Geography*, ss.97–102.

³ Tuan, Space and Place.

⁴ Orta Çağ Anadolu'sunda mekân, yer ve mimari ilişkisi üzerine, Ethel Sara Wolper, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of the Urban Space*, Pennsylvania University Press, University Park, PA, 2003; Patricia Blessing, Rachel Goshgarian, "Introduction – Space and Place: Applications to Medieval Anatolia," (Ed. Patricia Blessing, Rachel Goshgarian) *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia, 1100-1500*, Edinburg University Press, Edinburg, 2017, ss. 1–27. Mekânın hikâyeler yoluyla yere dönüşmesi ile ilgili,

Barbara Johnston, *Stories, Community, and Place: Narratives from Middle America*, Indiana University Press, Bloomington, 1990.

⁵ Bu çalışmalardan birkaç örnek, Alice Mary Talbot, "Women's Space in Byzantine Monasteries," *Dumbarton Oaks Papers* 52, 1998, ss. 123–127; Ingela Nilsson, "Spatial Time and Temporal Space: Aspects of Narrativity in Makrembolites," (Ed. Panayiotis Agapitos, Dieter Reinsch) *Der Roman in Byzanz der Komnenenzeit, Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. bis 6. April 1998*, Beerrenverlag, Frankfurt am Main, 2000, ss. 94–108; Paul Magdalino, "Constantine VII and the Historical Geography of Empire," (Ed. Sahar Bazzaz, Yota Batsaki, and Dimiter Angelov), *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, Harvard University Press, Washington DC, 2013, ss. 23–41; Mryto Veikou, "Space in Texts and Space as Texts: A New Approach to Byzantine Notions," *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 2016, ss.143–175; Buket Kitapçı Bayrı, "Byzantine Universalism and *Patris*: Geographic Identity Markers in the Late Byzantine *Martyria*," (Ed. Koray Durak, Ivana Jevtic) *Identity and Other in Byzantium. Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul, 23–25 June 2016. Conference Proceedings*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 113–128.

⁶ Helen Saradi, "Idyllic Nature and Urban Setting: An Ideological Theme with Artistic Style or Playful Self-Indulgence," (Ed. Paolo Odorico, Charis Messis) *Ville de toute beauté: 'Ekphrasis de cités dans les littératures byzantines et byzantino-slaves*, CEB, Paris, 2012, ss. 9–10.

⁷ Helen Saradi, "The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality," *Gesta* 34, 1995, ss. 37–56; Ashlhan Akışık, "Praising a City: Nicaea, Trebizond, and Thessalonike," *Journal of Turkish Studies* 36, 2011, ss. 20–26; Andreas Rhoby, "Theodore Metochites' Byzantios and Other City Encomia of the 13th and the 14th c.," *Ville de toute beauté*, ss. 82–99; Florin Leonte, "Visions of Empire: Gaze, Space, and Territory in Isidore's Encomium for John VIII's Palaiologos," *Dumbarton Oaks Papers* 71, 2018, ss. 249–272.

⁸ Nicolas Oikonomides, "La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la 'Partitio Romaniae', " *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade: Studies, Texts, Monuments*, 20. çalışma, Ashgate, Aldershot, 1992, ss. 3–28.

⁹ Akışık, Praising a City, s.3.

İmparatorluğun merkez ve merkezleriyle olan ilişkileri şehir kasidelerinde yeniden tanımlanmıştır.¹⁰

Bizans Şehirleri Ve Üç Orta Çağ Müslüman Anlatısı

Orta Çağ Roma/Bizans İmparatorluğu, nâm-ı diğer Diyâr-ı Rûm'un başkenti Konstantinopolis, Bizanslılar'ın deyişiyle "Kraliçe Şehir" ve diğer Bizans/Roma şehirleri, komşuları Müslüman topluluklarının da hayranlığını kazanmıştır.¹¹ On üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar yazıya geçirilmiş *Battalnâme*, *Danişmendnâme* ve *Saltuknâme* gibi epiklerde de bu hayranlığı görmek mümkündür. Bu eserlerdeki kahramanlar, sırasıyla Seyyid Battal, Ahmed Danişmend ve Sarı Saltuk için arzu nesnesi olan yer Diyâr-ı Rûm'dur.¹² Seyyid Battal Rûm'un sıkı korunan sınırları içerisine nâdiren girebilirken, Ahmed Danişmend'in tüm aktiviteleri Diyâr-ı Rûm'un içinde, Kapadokya bölgesi ve civarının şehirlerinde gerçekleşir. Sarı Saltuk için Rûm yalnızca Bizans İmparatoru'nun politik otoritesi altındaki bölgeler değil, Obolensky'nin Bizans milletler topluluğu olarak adlandırdığı Bizans'ın kültürel etkisi altında olan bölge ve politik oluşumlardır.¹³ Bunun yanı sıra *Saltuknâme*'deki coğrafi tahayyül Diyâr-ı Rûm'un ötesine geçerek evrensel/küresel bir hal alır. Ancak üç epikte de Diyâr-ı Rûm'un fethi, bu bölgenin şehirlerinin fethidir.

Battalnâme'nin başında, Abdülvehhab Hz. Muhammed'e Diyâr-ı Rûm'u tasvir ederken, şehirlerin birbirine yakınlığından, suların bolluğundan, havasının güzelliğinden dem vurur.¹⁴ *Danişmendnâme*'de de Bizans/Roma/Rûm şehirleri ön plandadır. Eserin kahramanı Ahmed Danişmend'in Rûm'un sınırlarını geçerek Tokat/Dokiya, Sis/Sisiya, Sinop/Sinobiya, Niksar/Harsanosiya, Samsun/Samiya, Sivas/Sebaste, Zile/Karkariye, Amasya/Harsana, Komana/Gümenek/Sisiya gibi Rum şehirlerini fethedeceği eserin başında, şehirlerin eski ve yeni adları zikredilerek vurgulanır.¹⁵ Mekânlara yeni isimler verilmesi, isimlerinin değiştirilmesinin geçmiş, gelecek, hâfıza ve mekânların âdiyetinin değiştirilmesiyle ilgili sembolik değeri yüksektir. Bu çifte adlandırma veya bazen Bizans bazen ise "Türk-Müslüman" isimlerinin verilmesi, bu yerlerin eski ve yeni kimliklerine de gönderme yapar. Çifte isimlendirme Rûm'a yeni gelenlerin Rûm şehirlerine âdiyet taleplerinin bir yansımasıdır; ancak Bizans yer adlarının da kullanılıyor olması, Rûm'un yerlilerinin bu yerlere âdiyetinin yadsınmadığını, hatta ortak bir âdiyetin kabul edildiğinin göstergesidir.

Yer adları, toponimi, bir yerle ilgili hikâyenin, hikâyelerin başlığı gibidir. Dolayısıyla yeni bir yer adı yeni bir hikâyenin başlangıcıdır.¹⁶ *Danişmendnâme*'de Ahmed Danişmend'in Bizanslı yerel alt-taşra

aristokrasısından arkadaşları, şehirler ve şehir savunma sistemleriyle ilgili bilgileri Ahmet Danişmend'e aktarır. Bizanslılar ve verdikleri bilgiler şehirlerin ele geçirilmesinde önemli rol oynar.¹⁷ *Danişmendnâme*'de şehirlere yeni adlar verilmesi, Bizanslı yerlilerin ağzından dinlediğimiz şehirlerle ilgili hikâyeler ve nihayet şehirlerin fethedilmesinin ardından şehirlerdeki mimârî, dinî ve idarî sosyal yapılara yapılan müdahaleler ile "ötekinin mekânı" "bizim yer"imize dönüşmeye başlar. Tüm bu değişim aynı yer adlarında olduğu gibi Bizanslılar'ı, Bizans'ın şehir yapısını da yeni kimliğe dâhil eden, ancak sentezden ziyade yan yanalık gibi okunabilecek bir durumdur.¹⁸ Bu yan yana duran kimliklerin kabulü durumu Danişmend beylerinin bastıkları sikkelerin üzerinde kullanılan Bizans ve Müslüman hitâbet ve motiflerde izlemek mümkündür.¹⁹

Seyyid Battal ve Ahmed Danişmend şehir kökenli gezgin (peripatetik) savaşçılardır. Seyyid Battal her zaman şehri Malatya'ya döner, Ahmed Danişmend Malatyalı'dır ve eğitimini bu şehirde alır. Karısını fethettiği şehirlerde bırakarak savaşmaya gider. İkiisi de şehirlere ve şehirlilere güvenir. *Saltuknâme*'nin kahramanı Sarı Saltuk ise şehirleri fetheder, ancak şehirlerin içine girmez, girerse hemen çıkar ve îmar faaliyetlerini kırsal alanda gösterir. Sarı Saltuk göçebe ve savaşçı bir dervişdir. Sarı Saltuk'un şehir ve şehirlilere karşı tavırları Otman Baba gibi diğer Abdâlân-ı Rûm dervişlerinin menâkıbnâmelerinde görülen tavırla benzerlik gösterir.²⁰ Sarı Saltuk *Saltuknâme*'de cihan fethine çıkmış bir gazidir. Zaman ve mekânda sürekli hareket hâlinindedir. *Saltuknâme*'de şehirlerin içerisinden fazla bahsedilmez. Burada iki istisnâ Konstantinopolis / Kostantiniyye / İstanbul ve Adrin / Edrenos / Endriye / Edirne şehirleridir.

Andrianopolis / Edirne

Sarı Saltuk İstanbul ve Edirne'nin içine girer ve bu şehirleri tasvir eder. *Battalnâme*'de ve kısmen *Danişmendnâme*'de bir arzu nesnesi olan İstanbul'a *Saltuknâme*'de lânet edilir ve olumsuzluklar yüklenir. *Saltuknâme*'de İstanbul hem arzu hem de korku nesnesidir. Fethedilmesi elzem ancak içinde oturulmadan çıkılması gereken lânetli bir şehirdir.²¹ Bir rahibin anlattığına göre İstanbul'un havası ağırdır: Depremde bu şehirdeki her şey yıkılacak, bir tek Ayasofya ayakta kalacaktır. Burada dönemin kıyâmet beklentilerinin izleri de görülmektedir.²² Ancak İstanbul şehrinin, şehrin binalarının, sentlerinin, havası ve suyunun tasviri Edirne şehrinin tasvirinden daha uzundur.²³ İşin ilginç, Konstantinopolis'i öven Palaiologos dönemi Konstantinopolis kasidelerinin tam karşıtı tasvirlerin *Saltuknâme*'de bulunmasıdır. *Saltuknâme*'deki bu lânetli

¹⁰ Leonte, Visions of Empire; Aslıhan Akışık-Karakullukçu, "From Bounteous Flux of Matter to Hellenic City: Late Byzantine Representations of Constantinople and the Western Audience," (Ed. Natasha Constantinidou, Han Lamers) *Receptions of Hellenism in Early Modern Europe 15th–17th Centuries*, Brill, Leiden, 2019, ss. 145–172.

¹¹ Sekizinci ve on birinci yüzyıllar arasında Arapların Diyar-ı Rum ve şehirlerine hayranlıklarını yazdıkları coğrafi eserlerde görmek mümkündür, André Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XIe siècle*, Paris, La Haye-Mouton, 1967.

¹² Yorgos Dedes, *Battalname*, 2 cilt, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996; Irène Mélikoff, *La Geste de Melik Danişmend: étude critique du Danişmendname*, 2 cilt, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, Paris, 1960; Necati Demir, *Danişmendname*, 4 cilt, Cambridge, MA, 2002; Fahri İz, Gönül Alpay Tekin, *Saltukname: Ebu'l Hayr Rumi'nin sözlü rivayetlerden topladığı Sarı Saltuk menakıbı*, 7 cilt, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1974–84; Şükrü H. Akalın, *Saltukname*, 3 cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988–90.

¹³ Bizans Milletler Topluluğu için, Dimitri, Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, Cardinal, Londra, 1971; Jonathan Shepard, "The Byzantine Commonwealth, 1000–1550," (Ed. Michael Angold) *Cambridge History of Christianity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 1–52.

¹⁴ Dedes, *Battalname*, cilt 1, s. 99.

¹⁵ Demir, *Danişmendname*, cilt 1, s. 8.

¹⁶ Marie-Laure Ryan, Kenneth Foote, Maoz Azaryahu, *Narrating Space/Spatializing Narrative: Where Narrative Theory and Geography Meet*, Ohio State University Press, Ohio, 2016.

¹⁷ Demir, *Danişmendname*, cilt 1, s. 188.

¹⁸ Buket Kitapçı Bayrı, *Warriors, Martyrs, and Dervishes. Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th–15th Centuries)*, Brill, Leiden, 2020, ss. 38–44.

¹⁹ Bu sikkeler üzerine, Nicolas Oikonomides, "Les Danişmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium," *Revue Numismatique* 25, 1983, ss. 189–207; Rustam Shukurov, "Turkmen and Byzantine Self-Identity: Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth and Thirteenth-Century Anatolia," (Sd. Antony Eastmond), *Eastern Approaches to Byzantium*, Ashgate, Aldershot, 2001, ss. 255–272; Rustam Shukurov, "Christian Elements in the Identity of the Anatolian Turkmens (12th–13th Centuries)," in *Cristianita d'Occidente E Cristianita d'Oriente*, Spoleto, 2004, ss. 707–759.

²⁰ Bayrı, *Warriors, Martyrs, and Dervishes*, ss. 161–167.

²¹ Akalın, *Saltukname*, 3:184, line MK43

²² Akalın, *Saltukname*, 2:112: "Saltuk ben Alyon rahibem Firengistan'da oluram. Bundan geldüm hasta oldum bu şehrin havası benü urdı, yüreğim ağırur;" 2:244. Kaya Şahin, "Constantinople and the End of Time. The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour," *Journal of Early Modern History* 14, 2010, ss. 317–354.

²³ *Saltukname*'de geçen "Hikâye-i Konstantiniye Tekurı" için, Akalın, *Saltukname*, 2:111–120.

Konstantinopolis/İstanbul efsânesi, Stephanos Yerasimos'un incelediği ve Yerasimos'un Osmanlı'daki imparatorluk karşıtı gruplar tarafından yaratılmış olduğunu düşündüğü Konstantinopolis efsâneleriyle yakın benzerlik gösterir.²⁴ *Saltuknâme*'de arzu nesnesi şehir Edirne'dir ve lânetli İstanbul'un aksine kutsaldır, kuruluşu hayırlıdır.

Saltuknâme'de bir rahip, Umran ve Süryan dilinden kalan eski kitapları getirterek onların içinden birini okuyup, Sarı Saltuk'a Edirne şehri hakkında bilgi verir. Buna göre, İslâm oğlu Edrin, İdris zamanında bu yere gelmiş, havasını ve suyunu beğenmiş, buraya kilise yaptırmış ve sonra kilise harap olmuştur. Kayser şah olduğunda Nuh zamanına kadar burasını mâmur etmiştir. Nuh zamanında şehir kumlar altında kalmış, Süleyman Peygamber kumların altındaki şehri devlere çıkarttırıp mâmur kılmıştır. Aynı rahip başka bir rivâyete göre Nuh'un oğlu Yafes'in şehri mâmur etmiş olduğunu ve Süleyman'dan sonra yine harap olunca Büyük İskender ve daha sonra Neyfur-i Firenk'in şehri mâmur ettiğini bildirir. Sarı Saltuk rahibe kendisinden önce bu şehri Müslümanlar'ın fethedip etmediğini sorunca, rahip, edildiğini ve bunlar arasında Cafer Gazi (Seyyid Battal) olduğunu da belirtir. Rahip Sarı Saltuk'un fethinden sonra Edirne'nin iki defa daha Müslümanlar'dan alınacağını, ancak daha sonra tekrar Müslümanlar'ın eline geçip kıyamete kadar onların elinde kalacağını haber verir.²⁵ Edirne *Saltuknâme*'ye göre cihan fethinin merkezi, gazi ocağıdır. Dünya bir yüzüktür, Edirne ise yüzüğün ortasıdır.²⁶

Stephanos Yerasimos "Hikâyet-i Beşir Çelebi ve Tarih-i Edirne" adlı on altıncı yüzyıla ait kısa anlatıda da Edirne'nin kuruluş hikâyesinin geçtiğinden bahseder. Buna göre Edirne, Tevrat'taki Enoh Peygamber'in özdeşi İdris Peygamber tarafından Nuh'un tufanından dört yüz yıl önce kurulmuş ve Darı'lı İslâm ve gaziler ocağı olması öngörülmüştür. Şehrin ikinci kurucusu Hadrianus'tur (Edrenus). Ancak bu kuruluş hayırlıdır, zira Hadrianus vezirini dinleyerek bu şehri onu fethedecek Müslümanlar için karar ve mücizevî ayazmasının üzerine bir kilise yaptırır. Bu hikâyeye göre şehri ilk fetheden Müslüman Sarı Saltuk'tur ve fethitten sonra bu kiliseye her akşam duâya gelir.²⁷ Edirne'den bahsetmeden lânetli Konstantiniyye efsânesine tarihinde yer veren iki Osmanlı tarihçisi Oruç Bey (ö. 1503 sonrası) ve Ruhi Çelebi (ö. 1511 sonrası) de Edirne'dir. Yerasimos lânetli Konstantiniyye efsânelerinin Edirne'de gelişmiş olabileceğini öne sürmektedir.²⁸

²⁴ Stephanos Yerasimos, *Konstantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim, İstanbul, 1993. Edirne ve Konstantinopolis üzerine, Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, Pa: Pennsylvania State University Press, 2009.

²⁵ Akalın, *Saltuknâme*, 2:53–55. Edirne (Adrin) için ayrıca Akalın, *Saltuknâme*, 1:30.

²⁶ Akalın, *Saltuknâme*, 2:241–242, line T 392: "Kala-i Endriyye'ye dursun, zira gaziler ocağıdır. Gazaya andan özge yir olmaz. Bu dünya yüzük gibidir, hatemün nigini gibidir Rum-ili ve ol niginin ortası Endriyedir."

²⁷ Stephanos Yerasimos, *Konstantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim, İstanbul, 1993, s. 222. Yazma için, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet K. 144, ss. 202–209. Yazmanın edisyonu için, *Tarih-i Edirne. Hikâyet-i Beşir Çelebi*, (Ed. İsmail Hikmet Ertaylan), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960. Ayrıca Edirne'nin Osmanlılar tarafından fethinden sonra tarihi ve Abdurrahman Hibri'nin *Enisü'l-müsamin* eseri için, Tayyib Gökbilgin, "Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve *Enisü'l-müsamin*." *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss. 77–117. Evliya Çelebi'de Edirne için, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, (Ed. Seyyid Ali Kahraman, Yücel Dağlı), 3. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006. Edirne'de Bizans dönemi yapı ve kalıntıları için, Semavi Eyice, "Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler," (Ed. Emin Nedret İşli) *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 9–47; Robert Ousterhout, Charalambos Bakirtzis, *Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley*, European Center for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, Selanik, 2007, ss. 161–179. Bizans Adrianopolis'inin Osmanlı Edirne'sine kentsel dönüşümü üzerine, Aziz Nazmi Şakir-Taş, Adrianopol'den Edirne'ye. Edirne ve

Kuruluşu Traklar dönemine (M.Ö. 5–M.S.1. yüzyıl) uzanan, Tunca, Arda ve Meriç ırmaklarının bulunduğu düzlükte Roma askerî *Via Militaris* ve ticaret yolu *Via Egnatia* ile Meriç nehrinin keşiştiği nokta üzerinde kurulmuş önemli bir şehir olan Edirne'nin Trakya dillerindeki ismi Uskudama veya Odrysa, antik Yunan kaynaklarında Orestias, Slav kaynaklarında Odrin, Bizans kaynaklarında ise Orestia, Adrianopolis, Hadrianopolis olarak geçmektedir.²⁹ Şehir M.S. 125 yılında Roma İmparatoru Hadrian (M.S. 117–138) tarafından genişletilip mâmur edildiğinden Hadrian'ın şehri Hadrianopolis (Hadrianopolis/Adrianopolis/Adrianopolis) ismini almıştır.

Dördüncü Haçlı seferi ve Konstantinopolis'in Latinler tarafından alınmasını müteâkip Adrianopolis şehri 1204/06 ve 1227/28 yılları arasında Bizanslı yerel aristokratların idâresinde Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'na bağlı feodal bir prenslik haline geldi.³⁰ Bu dönemde diğer Trakya şehirleri gibi Bulgar Krallığı'nın akınlarına mâruz kaldı. 1227/28 yılında Nikaea İmparatoru III. Ioannes Vatatzes (hük. 1221–1254) ordularını Adrianopolis'e yolladığında, Adrianopolisliler şehirlerini Vatatzes'in ordusuna değil, Bizans Epirus İmparatorluğu hükümdarı ve o dönemde Thessalonike'de imparator olan Theodoros Doukas'a (hük. 1215–1230) teslim ettiler.

Palaiologos hânedan ailesinin 1261 sonrası Adrianopolis, Nikaea, Thessalonike, Nymphaion (Nif/Kemalpaşa) ve Didymoteichon (Dimetoka) şehirlerinde sarayları olduğunu biliyoruz. Bu şehirlerdeki saraylar kısa süreler için ve genellikle askerî sebeplerle kullanılırdı. Bizans İmparatoru Andronikos III (hük. 1328–1341) 1321 yılında Konstantinopolis'i terk etmek zorunda kaldığında Adrianopolis'e gitmiş; Palaiologos hânedanına ve bu dönemde Bizans aristokrasisine mensup kadınları Adrianopolis'te ikamet etmiş; 1342 yılında Zealotlar hareketinin öncüsü olduğu düşünülen ayaklanmalar Didymoteichon ve Adrianopolis'te çıkmış ve 1346 yılında VI. Ioannes Kantakouzenos'a (ö. 1383) Kudüs Patriği tarafından burada taç giydirilmişti.³¹

Adrianopolis üzerine yazılmış övgüler olmamalarına rağmen, on dördüncü yüzyıl ve on beşinci yüzyılda Osmanlı otoritesi altındaki şehirlerde vuku bulan iki Bizans şehitlik hikâyesinde, Adrianopolis ana mekân veya yardımcı mekân olarak karşımıza çıkar.³² Bunlardan ilki Osmanlı Bitinya'sında Melagina şehrinde geçer.³³ Şehitlik hikâyesinin kahramanı Genç Theodoros'un doğduğu yer Adrianopolis'tir. İkinci Bizans şehitlik hikâyesinde ise Hristiyan

Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu (XIV-XVI Yüzyıl), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2009; Panagiotis Kontolaimos, "The Transformation of Late Byzantine Adrianople to Early Ottoman Edirne," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3/1, Mayıs 2016, ss. 7–27. Osmanlı Edirne'sinin mekân incelemesi için, Abtullah Kuran, "A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and İstanbul," *Muğarnas* 13, 1996, ss. 118–22. Dimetoka ve Edirne için, Elizabeth Zachariadou, "The Sultanic Residence and the Capital: Didymoteichon and Adrianople," (Ed. Elias Kolovos), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John Alexander*, Isis Press, İstanbul, 2007, ss. 357–61.

²⁸ Yerasimos, *Konstantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri*, s. 221.

²⁹ *Tabula Imperii Byzantini, Thracien (Thrace, Rodope und Haimimontos)* (Ed. Peter Soustal), cilt 6, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1993, ss. 160–167.

³⁰ Filip Van Tricht, "The Byzantino-Latin Principality of Adrianople and the Challenge of Feudalism (1204/6–ca.1227/28): Empire, Venice, and Local Autonomy," *Dumbarton Oaks Papers* 68, 2014, ss. 325–342.

³¹ Frouke Marianne Schrijver, *The Early Palaiologan Court (1261–1354)*, Doktora Tezi, Birmingham Üniversitesi, Birmingham, 2012.

³² Genç Theodoros'un (BHG 2431) şehitlik hikayesi için, Nicolas Oikonomides, ed., "Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Νέου," *Neon Athenion* 1, 1955, ss. 205–221; Adrianopolisli Georgios'un (BHG 2160) şehitlik hikayesi için, Christos G. Patrinnellis, ed., "Μία ἀνέκδοτη Διήγηση γιὰ τὸν ἁγνὸστο νεομάρτυρα Γεώργιο († 1437)," *Orthodoxos Parousia* 1, 1964, ss. 65–73.

³³ Melagina Sakarya vadisinde bulunan bir bölge ve Bizans şehrinin adıdır. Melagina'nın yeri konusunda tartışmalar vardır. Clive Foss, "Byzantine Melagina and the Lower Sangarius," *Anatolian Studies* 40, 1990, ss. 161–183;

asker Georgios Sofya'dan Adrianopolis'e muhtemelen askerî sefer mevsiminde Osmanlı ordusuna katılmak için gelir ve pazarda yay tamircisi ile konuşurken İsa'nın tabiatı üzerine çıkan bir tartışma sonrası şehit edilir.³⁴ 1437 yılında geçen bu ikinci hikâyede Adrianopolis Osmanlı egemenliğindedir. İkinci hikâyeye ilginç bir biçimde Konstantinopolis, Roma ve Adrianopolis üçlüsüne yer verir.

Birinci şehitlik hikâyesinde doğum yeri, ana vatanı Adrianopolis olan Genç Theodoros "Persler"i³⁵ akını sırasında çok küçük yaşta esir düşer, "Asya"ya getirilir ve burada Müslüman olarak yetiştirilir. Onların ordusuna katılır ve onlarla yağma, savaş ve akınlara çıkar. Daha sonra Hıristiyanlığa dönmek isteyen Genç Theodoros, Konstantinopolis'te Patriği ziyaret eder, o da Theodoros'un Hıristiyanlığa dönebilmesi için gereken koşulun kendisini Müslüman yapanların önünde Hıristiyanlığa döndüğünü itiraf etmesi olduğunu, ancak bunun kendisinin şehit edilmesiyle sonuçlanacağından şehitlik için kendini hazırlamasını söyler. Theodoros Müslüman olduğu Melagina'ya gider, burada Hıristiyan bir çoban olarak hayatını sürdürür. Bir gün gölde çıplak yüzerken sünnetli olduğunu gören birisinin kendisini şikâyet etmesi ve kendisinin Hıristiyan kalmakta ısrar etmesi üzerine şehit edilir.³⁶

Theodoros'un Adrianopolis'te esir düşerek Osmanlı hâkimiyetine 1347 yılında tamamen girmiş olan Bitinya bölgesine getirilmesi hikâyesinin III. Andronikos ve VI. İoannes Kantakouzenos'un müdahil olduğu Bizans Birinci İç Savaşı (1341–1347) ile yakın ilgisi vardır.³⁷ İç savaş sırasında Kantakouzenos ve yandaşları Batı Anadolu'daki Türk Müslüman gruplarının yardımını istemiş ve bu sayede bu gruplar Trakya ve Makedonya'ya geçebilmişlerdir. Kantakouzenos ilk önce Aydınoğlu Umur Bey'in (ö. 1348) desteğini almış, daha sonra Osmanlı Orhan Bey'den (hük. 1324–1362) yardım istemiştir.³⁸ Muhtemelen Genç Theodoros bu iç savaş sırasında Trakya ve Makedonya'ya geçen akıncılara esir düşmüş ve "Asya"ya getirilmiştir. Şehitlik hikâyesinde Adrianopolis'in Osmanlılar'ın eline geçmesinden ve Bizans'taki Birinci İç Savaş'tan

bahsedilmediğinden, Theodoros'un şehit düşmesi iç savaşın bittiği 1347 ile Adrianopolis'in Osmanlılar tarafından fetih tarihi olan 1361 yılları arasında olmalıdır.³⁹ Theodoros'un şehri Adrianopolis hikâyesinin girişinde şöyle anlatılır:

"Tanrı'nın bu yeni şehidi Theodoros, Adrianos şehridendir. Bu şehir çok eskilerde Orestias adıyla bilinirdi. Orestos bu şehri kurmuş ve buraya birçok kişiyi yerleştirmişti. Uzun yıllar sonra Adrianos şehri terk edilmiş ve yıkılmış halde buldu, mâmur etti ve insanları bu şehre yerleştirdi. Bu yüzden de şehre Adrianos adı verilmiştir. Theodoros bu şehirde Tanrı'ya inanan, dindar ebeveynleri tarafından yetiştirilmiş, ancak Rûm topraklarını yağmalayan Persler tarafından esir edilmiştir."⁴⁰

Adrianopolisli Georgios'un şehitlik hikâyesinde ise artık şehir Osmanlı hâkimiyetindedir. Olay Mart 1437 tarihinde, Konstantinopolis'teki Bizans delegesinin kiliselerin birleşmesini konuşacağı Ferrara-Floransa (1437–1439) konsiline katılmak için yola çıkacağı tarihten sekiz ay önce vuku bulur. Bu şehitlik hikâyesinde, Adrianopolis üzerine fazla bir açıklama yoktur. Üzerinde asker kıyafetleri olan Georgios pazarda bir yay tamircisine gider ve muhabbet ederler. Tamirci, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu değil yalnızca bir peygamber olduğunu söyleyince, Georgios sinirler ve Hz. Muhammed'e küfreder. Bunun üzerine pazardakiler Georgios'u şehrin sorumlusuna götürürler (*hegemon*) ve Georgios'a kırbaç cezası verilir.⁴¹ Ancak şehirdeki seyyid ve danışmendler (*tasimanioi*) bu cezayı az bulurlar ve cezayı veren idâreciye itiraz ederler. İdâreci şiddetli itirazlardan korkarak Georgios'u onlara teslim eder, onlar da Georgios'un yakılmasına karar verirler.

Seyyid ve danışmendlerin itirazlarında, Adrianopolis, Konstantinopolis ve Roma şehirlerinin karşılaştırması ve bu şehirlerin politik otoritesini elinde bulunduranların kimliğinin şehirlerin kimliğinde nasıl belirleyici olduğuna dair bir söylev vardır. İlginç olan kısım, çoğu Konstantinopolis elitleri tarafından yazılmış

Christopher Giros, "Les fortifications médiévales," (Ed. Bernard Geyer, Jacques Lefort, Jacqueline Argant), *La Bithynie au Moyen Âge (Réalités byzantines 9)*, Léthielleux, Paris, 2003, s. 221; Sencer Şahin, "Malagina/Melagina am Sangarios," *Epigraphica Anatolica* 7, 1986, ss. 153–166. Melagina üzerine ayrıca, Murat Keçiç, "Sakarya Boyunda Bizans-Türk Mücadelesinde Önemli Bir Geçit: Malagina," (Ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik, Ali Yeşildal) 2. *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 3–5 Nisan 2015, Kocaeli, 2016, ss. 105–114. Genç Theodoros'un şehitlik hikâyesinde verilen bilgilere ve şehitlik hikâyesini yayımlayan Nicolas Oikonomides'in yorumlarına göre Melagina muhtemelen Bitinya bölgesinde Yenişehir civarındadır. Oikonomides, "Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Νέου," s. 209n22.

³⁴ Bu şehitlik hikâyeleri ve yorumu için, Bayrı, Warriors, Martyrs, Dervishes, ss. 115–123 ve 131–135. Osmanlı ordusundaki Hıristiyan askerler için, Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara, 1986; Melek Delilbaşı, "Christian Sipahis in the Tırhala Taxation Registers (Fifteenth and Sixteenth Centuries)," (Ed. Antonis Anastasopoulos) Provincial Elites in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete v. A Symposium Held in Rethymno, 10–12 January 2003, Rethymno, 2005, ss. 87–114.

³⁵ Bizans kaynaklarında on ikinci yüzyıl sonrası Anadolu'daki Müslümanların Pers olarak tanımlanması ile ilgili, Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, cilt. 2, Brill, Leiden, 1983, ss. 252–254; Nicolas Oikonomides, "The Turks in the Byzantine Rhetoric of the Twelfth Century," (Ed. Caesar E. Farah), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Kirksville, MO, 1993, ss. 150–151; Rustam Shukurov, "The Byzantine Turks: An Approach to the Study of Late Byzantine Demography," *L'Europa dopo la caduta di Costantinopoli: 29 maggio 1453*, Spoleto, 2008, s. 102; Koray Durak, "Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59, 2009, ss. 65–78; Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204–1461*, Brill, Leiden, 2016, ss. 37–42.

³⁶ Oikonomides, Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, ss. 217–218.

³⁷ Bitinya bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi üzerine, Irène Beldiceanu-Steinherr, "La conquête de la Bithynie maritime, étape décisive dans la foundation de l'Etat ottoman," (Ed. ed. Klaus Belke et al.) *Byzans als Raum:*

zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mitteleerraumes, Viyana, 2000, ss. 21–35; eadem, "L'installation des Ottomans," *La Bithynie au Moyen Âge*, ss. 351–374; Rudi Paul Lindner, "Anatolia, 1300–1451," (Ed. Kate Fleet), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 1, New York 2009, ss. 102–137.

Bizans'ta Birinci İç Savaş üzerine, Günter Weiss, *Joannes Kantakouzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969; Eva de Vries-Van der Velden, *L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354*, J.C. Gieben, Amsterdam, 1989; Donald Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk c. 1295–1383*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

³⁸ Paul Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident: recherches sur "La geste d'Umur Pacha"*, Presses universitaires de France, Paris 1957; Halil İnalçık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and the Crusades," *Byzantinische Forschungen* 9, 1985, ss. 179–217; Michel Balivet, *Romanie byzantine et pays de Rum turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, ISIS, Istanbul, 1994, ss. 113–122; Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, MA, 2009, ss. 21, 119.

³⁹ Edirne'nin Osmanlıların eline geçmesi ile ilgili 1361 veya 1369 gibi farklı tarihler öne sürülmüştür, Halil İnalçık, "Edirne'nin Fethi, 1361," *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1965, ss. 137–159; Irène Beldiceanu-Steinherr, "La conquête d'Adrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes," *Travaux et Mémoire* 1, 1965, ss. 439–461; Elizabeth Zachariadou, "The Conquest of Adrianople by the Turks," *Studi veneziani* 12, 1970, ss. 211–218; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204–1571: The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia, 1976, ss. 246–247n106.

⁴⁰ Oikonomides, Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, s. 216.

⁴¹ Patrinnellis, Μία ἀνέκδοτη Διήγησις γιὰ τὸν ἄγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο, s. 67.

diğer Palaiologos dönemi şehitlik hikâyelerinin aksine, burada yalnızca Konstantinopolis'e değil Roma'ya da olumlu göndermeler olmaktadır. Seyyid ve dânişmend grubunun başı olan kişi:

“Biz bu şehre Doğu illerinden dinimiz ve inancımızı yaymak için geldik. Ve şimdi görüyoruz ki Peygamberimiz'e korkmadan pazarda küfrediliyor. Romalılar'ın şanı Konstantinopolis'te veya eski Roma'da, kısaca Hıristiyanlar'ın şehirlerinde olsaydık ve bu küfürleri duysaydık, hiç duraksamadan bu kâfiri öldürürdük, değil ki ırkımızın yayıldığı bizim krallığımızda Hıristiyanlar bize saldırsınlar,” der.⁴²

Bu şehitlik hikâyesinde hem Bizans imparatoru VIII. Ioannes Palaiologos'a (hük. 1425–1448) hem de Konstantinopolis patriği II. Ioasaph'a (1416–1439) övgü ve duâların olması, hikâyenin yazarının Konstantinopolis merkezli ve buradaki politik ve dinî otoritelere yakın bir kişi olduğuna işaret eder. Diğer yandan Konstantinopolis'le birlikte Roma'nın da anılıyor olması ilginçtir. Zira Bizans Kilisesi'nin itirazlarına rağmen, Roma Kilisesi tüm kiliseler arasında birinci olduğunu iddia etmekteydi. Aynı zamanda Roma ve Bizans kiliseleri arasında âyinlerde mayalı ve mayasız ekmek kullanımı ve İsa'nın tabiatı üzerine farklı teolojik yorumlar on birinci yüzyıl sonundan itibaren tartışmalara yol açmaktaydı. Bizans imparatorları on üçüncü yüzyıldan itibaren askerî yardım için Batı'daki politik güçlere başvurduğunda, bu tartışmalı konularda tâviz, tanıma ve kiliselerin birleşmesi ön koşul olarak ileri sürüldüğünden, bu hikâyede Roma'dan bahsedilmesinin bir sebebi olması gerekir.

1261'de Konstantinopolis'in tekrar Bizanslılar'ın eline geçmesinden sonra Konstantinopolis birçok Bizanslı elit için İmparatorluğun ve Bizans ekümenesinin merkezi olma özelliğini korumuş, hatta şehirde yapılan imar çalışmaları, aziz röliklerinin buraya getirilmesi ve daha önce bahsi geçen birçok kasîde ile şehrin önemi vurgulanmıştır. Bu durumun istisnaları da vardır. Örneğin on beşinci yüzyılın Bizanslı filozof ve entelektüellerinden, kiliselerin birleşmesi yanlısı ve kendisi de Ferrara-Floransa konsiline katılmış Bessarion (ca.1403–1472), Trabzon şehri için yazdığı kasîdede Konstantinopolis'ten Byzantion olarak bahsederek “Yeni Roma” Konstantinopolis'in Hıristiyan geçmişini es geçerek ve Trabzon şehrinin Hıristiyan Romalı kimliğini öne çıkarır.⁴³ Georgios'un şehitlik hikâyesindeki gibi Roma ve Konstantinopolis'e Hıristiyan şehirleri olarak eşit yer veren eserler de vardır. Bunlardan bir tanesi Kievli İsidoros'un 1429 yılında Georgios'un şehitlik hikâyesinde övgüyle bahsedilen Bizans İmparatoru VIII. Ioannes Palaiologos'a yazdığı kasîdedir. Burada yazar, Grekler'in ve Latinler'in Romalı ortak geçmişinden bahseder.⁴⁴

Georgios'un şehitlik hikâyesindeki gibi Konstantinopolis ve Roma'yı yan yana gördüğümüz diğer bir eser Manuel Chrysoloras (1350–1415) tarafından yazılmış *Eski ve Yeni Roma Karşılaştırması*'dir.⁴⁵ Adrianopolisli Georgios'un şehitlik hikâyesi, Kievli İsidoros'un VIII. Ioannes'e yazdığı kasîde ve Chrysoloras'ın *Eski ve Yeni Roma Karşılaştırması*'ndaki ortak bileşen Ferrara-Floransa konsilidir. Bazı Bizanslı elitler konsillerdeki tartışmalar aracılığıyla Roma ve Yeni Roma kiliseleri arasında ortak bir yol bulunacağına inanıyorlardı. Kievli İsidoros 1433–1434 yıllarında kiliselerin birleşmesi konusunun da tartışıldığı Basel Konsili'ne (1431–1449) imparatorun temsilcisi olarak katılmış, Ferrara-Floransa Konsili'nin kararlarını desteklemiş ve 1439 tarihinde Katolik Kilisesinde kardinal ünvanı almıştır. Chrysoloras ise eserini 1411 yılında Roma'dan Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos'a (hük. 1391–1425) yollamış; Osmanlılar'a karşı yardım sağlamak için 1415 yılında Batı'daki şehirleri ziyaret etmiş ve o da Kievli İsidoros gibi Katolik olmuştur.

Türk-Müslüman grupları on birinci yüzyıl ve sonrası kendileri için bir arzu nesnesi olan şehirler imparatorluğu Bizans İmparatorluğu'nun

topraklarına, Diyâr-ı Rûm'a yerleştikçe şehirlerin mimârî ve peyzajının yanı sıra toponimisinin değiştirilmesi ve yeni kuruluş hikâyeleri yaratılmasıyla, bu mekânları kendilerine âit yerler olarak dönüştürmeye çalışmışlardır. *Dânişmendnâme*'de şehirlere yeni adlar verilmesi, Bizanslı yerlilerin ağzından dinlediğimiz şehirlerle ilgili hikâyeler ve nihayet şehirlerin fethedilmesinden ardından şehirlerdeki mimârî, dinî ve idarî sosyal yapılara yapılan müdahaleler ile “ötekinin mekânı” “bizim yer”imize dönüşmeye başlar. Palaiologos döneminde yazılan şehir kasîdeleri “adem-i merkezîyetçiliğin arttığı ve özerk şehir yönetimlerinin” ortaya çıktığı bu dönemde Bizans elitlerinin farklı mekânsal âdiyetlerinin yansıdığı tarihsel kaynaklardır. Aynı zamanda şehirler surlarıyla şahısları, değerlerini ve kimliklerini “öteki”den koruyan yerlerdir.

Adrianopolis özellikle Bizans Birinci İç Savaşı sırasında Trakya'daki önemli Bizans şehirlerindendi. Ancak Adrianopolis üzerine Bizanslılar'ın yazdığı bir kasîde bulunmamaktadır. İki Bizans şehitlik hikâyesinin mekânsal kurgusunun bu şehirle bağlantılı olmasının sebebi, şehrin Bizans'ı askerî açıdan tehdit eden Osmanlılar için önemlidir. Bu önem *Saltuknâme*'de açıkça izlenebilir. Edirne *Saltuknâme*'de kapsayıcı mekândır ve bu durum Bizans kasîdelerinde olduğu gibi eserin yazıya geçirildiği, derlendiği dönemin politik durumu ile ilintilidir. Zira *Saltuknâme*'nin yazıldığı/derlendiği on beşinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Edirne şehri, imparatorluk projesi karşıtı olan gruplar için olduğu kadar Osmanlı padişahları için de Batı'ya yayılmada merkez olarak görülüyordu. Sözü geçen geç dönem Bizans şehitlik hikâyelerinde Adrianopolis'in ana mekân olması bu tehde bir cevap gibi algılanabilir. Şehitlik hikâyelerindeki şehrin kuruluş hikâyesi, şehrin geçmişine ve hâfızasına ve ikisi de Osmanlı ordusunda görev yapan, biri aslen Ortodoks Hıristiyan dönme, diğeri ise Ortodoks Hıristiyan askerî şehâdeti ise Adrianopolis/Edirne şehrinin “şimdiki zamandaki” kimliğine âdiyet talebidir. Adrianopolisli Georgios'un şehâdeti, hikâyenin yazarına göre gelecekteki zaferin müjdecisidir, Konstantinopolis ve Roma kiliselerinin birleşmesinin ardından Bizans'a gelecek askerî destek ve Bizans'ın şehirlerinin geri kazanılması zaferinin müjdecisidir.

⁴² Patrinnellis, *Mià ânékδοτη Διήγησις γιὰ τὸν ἀγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο*, s. 70.

⁴³ Akışık, *Praising a City*, ss. 11–16.

⁴⁴ Leonte, *Visions of Empire*.

⁴⁵ Akışık-Karakullukçu, *From Bounteous Flux of Matter to Hellenic City*, ss. 156–159.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Akalın, Şükrü H.; *Saltukname*, 3 cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988–90.

Dedes, Yorgos; *Battalname*, 2 cilt, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996.

Demir, Necati; *Danışmendname*, 4 cilt, Cambridge, MA, 2002.

Ertaylan, İsmail Hikmet; *Tarih-i Edirne. Hikâyet-i Beşir Çelebi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960.

İz, Fahri, Gönül Alpay Tekin; *Saltukname: Ebu'l Hayr Rumi'nin sözlü rivayetlerden topladığı Sarı Saltuk menakıbı*, 7 cilt, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1974–84.

Kahraman, Seyyid Ali, Yücel Dağlı; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, 3. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006

Mélikoff, Irène; *La Geste de Melik Danışmend: étude critique du Danışmendname*, 2 cilt, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, Paris, 1960.

Oikonomides, Nicolas; "Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Νέου," *Neon Athenaiion* 1, 1955, ss. 205–221.

Patrinellis, Christos G.; "Μία ἀνέκδοτη Διήγησις γὰ τὸν ἄγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο († 1437)," *Orthodoxos Parousia* 1, 1964, ss. 65–73.

İkincil Kaynaklar

Akışık, Aslıhan; "Praising a City: Nicaea, Trebizond, and Thessalonike," *Journal of Turkish Studies* 36, 2011, ss. 20–26.

Akışık-Karakullukçu, Aslıhan "From Bounteous Flux of Matter to Hellenic City: Late Byzantine Representations of Constantinople and the Western Audience," (Ed. Natasha Constantinidou, Han Lamers) *Receptions of Hellenism in Early Modern Europe 15th–17th Centuries*, Brill, Leiden, 2019, ss. 145–172.

Bachelard, Gaston; *La poétique de l'espace*, Presses universitaires de France, Paris, 1958.

Balivet, Michel; *Romanie byzantine et pays de Rum turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, ISIS, İstanbul, 1994.

Beldiceanu-Steinherr, Irène ; "La conquête de la Bithynie maritime, étape décisive dans la foundation de l'Etat ottoman," (Ed. ed. Klaus Belke et al.) *Byzans als Raum: zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mitteleerraumes*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2000, ss. 21–35.

Beldiceanu-Steinherr, Irène; "L'installation des Ottomans," *La Bithynie au Moyen Âge (Réalités byzantines 9)*, Léthielleux, Paris, 2003, ss. 351–374.

Beldiceanu-Steinherr, Irène; "La conquête d'Adrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes," *Travaux et Mémoire* 1, 1965, ss. 439–461.

Blessing, Patricia, Rachel Goshgarian, "Introduction – Space and Place: Applications to Medieval Anatolia," (Ed. Patricia Blessing, Rachel Goshgarian) *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia, 1100-1500*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2017, ss. 1–27.

Buchholz, Sabine, Manfred Jahn, "Space in Narrative," (Ed. David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan) *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, Routledge, New York, 2005, ss. 551–555.

Cassidy-Welch, Megan; "Space and Place in Medieval Context," *Parergon* 27/2, 2010, ss. 1–12.

Castells, Manuel; *The Rise of Network Society. The Information Age. Economy, Society and Culture*, Blackwell, Cambridge MA, 1996.

Delilbaşı, Melek; "Christian Sipahis in the Tırhala Taxation Registers (Fifteenth and Sixteenth Centuries)," (Ed. Antonis Anastasopoulos) *Provincial Elites in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete v. A Symposium Held in Rethymno, 10–12 January 2003*, Rethymno, 2005, ss. 87–114.

De Vries-Van der Velden, Eva; *L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354*, J.C. Gieben, Amsterdam, 1989.

Durak, Koray; "Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59, 2009, ss. 65–78.

Ercan, Yavuz; *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara, 1986.

Eyice, Semavi; "Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler," (Ed. Emin Nedret İşli) *Edirne: Serhattaki Paytaht*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 9–47.

Foss, Clive; "Byzantine Melagina and the Lower Sangarius," *Anatolian Studies* 40, 1990, ss. 161–183.

- Giros, Christopher; “Les fortifications médiévales,” (Ed. Bernard Geyer, Jacques Lefort, Jacqueline Argant), *La Bithynie au Moyen Âge (Réalités byzantines 9)*, Léthielleux, Paris, 2003, ss. 209–224.
- Gökbilgin, Tayyib; “Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve *Enisü’l-müsamirin*,” *Edirne: Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1965, ss. 77–117.
- Gupta, Akhil, James Ferguson; “Beyond Culture: Space, identity and the Politics of Difference,” *Cultural Anthropology* 7/1, 1992, ss. 6–23.
- Gurevich, Aaron; “Ideas of Space and Time in the Middle Ages,” *Categories of Medieval Culture*, Routledge, New York, 1985, ss. 25–41.
- Harvey, David; *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Cambridge MA, 1990.
- Hubbard, Phil; “Space/place,” (Ed. David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne), *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*, I.B. Tauris, Londra, 2010, ss. 41–49.
- İnalçık, Halil; “Edirne’nin Fethi,” *Edirne: Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1965, ss. 137–159.
- Johnston, Barbara; *Stories, Community, and Place: Narratives from Middle America*, Indiana University Press, Bloomington, 1990.
- Keçiş, Murat; “Sakarya Boyunda Bizans-Türk Mücadelesinde Önemli Bir Geçit: Malagina,” (Ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik, Ali Yeşildal) 2. *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, 3–5 Nisan 2015*, Kocaeli, 2016, ss. 105–114.
- Kafescioğlu, Çiğdem; *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, Pa: Pennsylvania State University Press, 2009.
- Kitapçı- Bayrı, Buket; “Byzantine Universalism and *Patris*: Geographic Identity Markers in the Late Byzantine *Martyria*,” (Ed. Koray Durak, Ivana Jevtic) *Identity and Other in Byzantium. Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul, 23–25 June 2016, Conference Proceedings*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 113–128.
- Kitapçı-Bayrı, Buket; *Warriors, Martyrs, and Dervishes. Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th–15th Centuries)*, Brill, Leiden, 2020.
- Kontolaimos, Panagiotis; “The Transformation of Late Byzantine Adrianople to Early Ottoman Edirne,” *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3/1, Mayıs 2016, ss. 7–27.
- Kuran, Abdullah; “A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and Istanbul,” *Muqarnas* 13, 1996, ss. 118–22.
- Lefebvre, Henri; *La production de l’espace*, Editions Anthropos, Paris, 1974.
- Lemerle, Paul; *L’Emirat d’Aydin, Byzance et l’Occident: recherches sur “La geste d’Umur Pacha”*, Presses universitaires de France, Paris, 1957.
- Leonte, Florin; “Visions of Empire: Gaze, Space, and Territory in Isidore’s Encomium for John VIII’s Palaiologos,” *Dumbarton Oaks Papers* 71, 2018, ss. 249–272.
- Lindner, Rudi Paul; “Anatolia, 1300–1451,” (Ed. Kate Fleet), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 1, New York 2009, ss. 102–137.
- Magdalino, Paul; “Constantine VII and the Historical Geography of Empire,” (Ed. Sahar Bazzaz, Yota Batsaki, and Dimiter Angelov), *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, Harvard University Press, Washington DC, 2013, ss. 23–41.
- Martin, James; “Identity,” (Ed. David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne), *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*, I.B. Tauris, Londra, 2010, ss. 97–102.
- Miquel, André; *La géographie humaine du monde musulman jusqu’au milieu du XIe siècle*, La Haye-Mouton, Paris, 1967.
- Moravcsik, Gyula; *Byzantinoturcica*, cilt. 2, Brill, Leiden, 1983.
- Necipoglu, Nevra; *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, MA, 2009.
- Nicol, Donald; *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk c. 1295-1383*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Nilsson, Ingela; “Spatial Time and Temporal Space: Aspects of Narrativity in Makrembolites,” (Ed. Panayitos Agapitos, Dieter Reinsch) *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit, Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. bis 6. April 1998*, Beerenverlag, Frankfurt am Main, 2000, ss. 94–108.
- Obolensky, Dimitri; *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, Cardinal, Londra, 1971.
- Oikonomides, Nicolas; “Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d’Iconium,” *Revue Numismatique* 25, 1983, ss. 189–207.

- Oikonomides, Nicolas; "La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la 'Partitio Romaniae'," *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade: Studies, Texts, Monuments*, 20. çalışma, Ashgate, Aldershot, 1992, ss. 3–28.
- Oikonomides, Nicolas; "The Turks in the Byzantine Rhetoric of the Twelfth Century," (Ed. Caesar E. Farah), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Kirksville, MO, 1993, ss. 149–155.
- Ousterhout, Robert, Charalambos Bakirtzis; *Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley*, European Center for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, Selanik, 2007.
- Relfh, Edward; *Place and Placelessness*, Pion, Londra, 1976.
- Rhoby, Andreas; "Theodore Metochites' Byzantios and Other City Encomia of the 13th and the 14th c.," (Ed. Paolo Odorico, Charis Messis) *Ville de toute beauté: 'Ekphrasis de cités dans les littératures byzantin et byzantino-slaves*, CEB, Paris, 2012, ss. 82–99.
- Ryan, Marie-Laure, Kenneth Foote, Maoz Azaryahu, *Narrating Space/Spatializing Narrative: Where Narrative Theory and Geography Meet*, Ohio State University Press, Ohio, 2016.
- Ryan, Marie-Laure; "Space," *The Living Handbook of Narratology*, Interdisciplinary Centre for Narratology, Hamburg: Hamburg University (<http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/space>, 22.04.2014; bakıldığı tarih: 11 Eylül 2017).
- Saradi, Helen; "Idyllic Nature and Urban Setting: An Ideological Theme with Artistic Style or Playful Self-Indulgence," (Ed. Paolo Odorico, Charis Messis) *Ville de toute beauté: 'Ekphrasis de cités dans les littératures byzantin et byzantino-slaves*, CEB, Paris, 2012, ss. 9–36.
- Saradi, Helen; "The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality," *Gesta* 34, 1995, ss. 37–56.
- Schrijver, Frouke Marianne; *The Early Palaiologan Court (1261–1354)*, Doktora Tezi, Birmingham Üniversitesi, Birmingham, 2012.
- Setton, Kenneth M.; *The Papacy and the Levant, 1204–1571: The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1976.
- Shepard, Jonathan; "The Byzantine Commonwealth, 1000–1550," (Ed. Michael Angold) *Cambridge History of Christianity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 1–52.
- Shukurov, Rustam; "Turkmen and Byzantine Self- Identity: Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth and Thirteenth-Century Anatolia," (Ed. Antony Eastmond), *Eastern Approaches to Byzantium*, Ashgate, Aldershot, 2001, ss. 255–272.
- Shukurov, Rustam; "Christian Elements in the Identity of the Anatolian Turkmens (12th–13th Centuries)," in *Cristianita d'Occidente E Cristianita d'Oriente*, Spoleto, 2004, ss. 707–759.
- Shukurov, Rustam; "The Byzantine Turks: An Approach to the Study of Late Byzantine Demography," *L'Europa dopo la caduta di Costantinopoli: 29 maggio 1453*, Spoleto, 2008, ss. 73–108.
- Shukurov, Rustam; *The Byzantine Turks, 1204–1461*, Brill, Leiden, 2016.
- Soja, Edward; *The Political Organization of Space*, Association of American Geographers, Commission on College Geography, Washington, DC, 1971.
- Soustal, Peter; *Tabula Imperii Byzantini, Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos)*, cilt 6, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1993.
- Şahin, Kaya; "Constantinople and the End of Time. The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour," *Journal of Early Modern History* 14, 2010, ss. 317–354.
- Şahin, Sencer; "Malagina/Melagina am Sangarios," *Epigraphica Anatolica* 7, 1986, ss. 153–166.
- Şakir-Taş, Aziz Nazmi, *Adrianopol'den Edirne'ye. Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu (XIV-XVI Yüzyıl)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Talbot, Alice Mary; "Women's Space in Byzantine Monasteries," *Dumbarton Oaks Papers* 52, 1998, ss. 123–127.
- Tuan, Yi-Fu; *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minnesota, 1977.
- Van Tricht, Filip; "The Byzantino-Latin Principality of Adrianople and the Challenge of Feudalism (1204/6–ca.1227/28): Empire, Venice, and Local Autonomy," *Dumbarton Oaks Papers* 68, 2014, ss. 325–342.
- Veikou, Mryto; "Space in Texts and Space as Texts: A New Approach to Byzantine Notions," *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 2016, ss.143–175.

Weiss, Günter; *Joannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969.

Wolper, Ethel Sara; *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of the Urban Space*, Pennsylvania University Press, University Park, PA, 2003.

Yerasimos, Stephanos; *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim, İstanbul, 1993.

Zachariadou, Elizabeth; “The Conquest of Adrianople by the Turks,” *Studi veneziani* 12, 1970, ss. 211–218.

Zachariadou, Elizabeth; “The Sultanic Residence and the Capital: Didymoteichon and Adrianople,” (Ed. Elias Kolovos), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John Alexander*, ISIS, İstanbul, 2007, ss. 357–61.

Zoran, Gabriel; “Towards a Theory of Space in Narrative,” *Poetics Today* 5, 1984, ss. 309–335.

BİNGÖL, Mustafa, "Peter Lombard'ın "Sentences"ı Üzerine Bir Değerlendirme" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 276-280.

Makale Türü: Felsefe Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.792490>

Geliş Tarihi / Received: 9 Eylül 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Ekim 2020
Published Online: 26 December 2020

Peter Lombard'ın "Sentences"ı Üzerine Bir Değerlendirme Mustafa BİNGÖL^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ERZURUM.

* mustafa.bingol@erzurum.edu.tr

⁺ ORCID: 0000-0001-5155-9910

Öz- Yüzyıllar boyunca Batı Hıristiyan dünyasında teoloji ders kitabı olarak okutulan "Sentences" adlı eserin yazarı Peter Lombard olarak bilinir. İncil'in yanı sıra teolojik açıdan irdelenen eserler arasında daha fazla yorumun konusu olmuştur. Bu eser her ne kadar eski kaynakların bir derlemesi olarak görülse de asıl önemi, teolojik materyalin organizasyonu, sunum yöntemi ve birçok önemli alanda doktrini ele alma biçiminde yatmaktadır. Bu öneme rağmen eserin yazarının yaşamı ve düşüncesine dair herhangi bir giriş ne yazık ki yoktur. Eser Hıristiyanlık geleneğinin nasıl geliştiğini ortaya koyarak başlar ve sonrasında Lombard'ın yaşamını ve çalışmalarını ortaya koyar. Tanrı, üçleme, yaratılış, angeloloji, insan doğası, etik, ayinlerin doğası ve nitelikleri, Hıristoloji de dahil olmak üzere ana konular eserde yorumlanmaya çalışılır. Orta Çağ'daki en önemli teolojik ders kitabı olarak kabul edilen "Sentences", kilise babalarının ve sonrasında ortaya çıkan yorumcuların bir dizi teolojik konudaki derlemelerinden meydana gelmiştir. Dört kitap halinde ayrıştırıldığında aşağıdaki gibi ifade edilebilir. Teslis inancının gizemi / Yaratılış üzerine / Enkarnasyon üzerine / İşaretler Doktrini (ayinler ve ayinsel işaretler üzerine).

Anahtar Kelimeler- Peter Lombard, Sentences, Hıristiyanlık, Üçleme, Orta Çağ.

An Assessment on Peter Lombard's "Sentences"

Abstract- The author of the work "Sentences", which has been used as a theology textbook in the Western Christian world for centuries, is known as Peter Lombard. In addition to the Bible, it has been the subject of more interpretations among the works examined in theological terms. Although this work is seen as a compilation of ancient sources, its main importance lies in the organization of the theological material, the method of presentation and the way it deals with the doctrine in many important fields. Despite this importance, there is unfortunately no introduction to the life and thought of the author of the work. The work begins by revealing how the Christian tradition developed and then reveals the life and work of Lombard. The main topics are interpreted in the work, including God, trinity, creation, angelology, human nature, ethics, the nature and qualities of rituals, and Christianity. Considered the most important theological textbook in the Middle Ages, "Sentences" consisted of the compilations of church fathers and commentators who emerged afterwards on a number of theological subjects. When divided into four books, it can be expressed as follows. The mystery of the Trinity belief / On Creation / On the Incarnation / The Doctrine of Signs (on rituals and ritual signs).

Keywords – Peter Lombard, Sentences, Christianity, Trinity, Middle Ages.

Giriş

Batı'nın akademik geleneğine bakıldığında çalışmaların merkezinde yer alan "Sentences" adlı esere rağmen, Peter Lombard hakkında çok az şey biliniyor. 1138-1140 tarihleri arasında Clairvauxlu St. Bernard'ın mektubunda, o Paris'teki St. Victor okulunda tanıtan bir yazıda yer alır. İtalya'nın kuzeybatısında ve muhtemelen 1095-1100 tarihleri arasında dünyaya geldi. Avrupa'daki çeşitli okullarda eğitim gördü ve sonrasında Paris'te Teoloji eğitimi vermeye başladı. Yaklaşık bir yıl sonra St. Notre Dame Katedral okulunda derslere katıldı ve özellikle öğretmen ve yazar olarak ayırt edilmeye başlandı (Gonzales, 2010). 1144 yılında Baviera'daki bir şair onu Paris okullarının armatürlerinden biri olarak listeleyebilir. Büyük eseri, Cümlelerin dört kitabı, on ikinci yüzyılda ortalarında yazdı ve 1160'ların başında metin okullarda aranan ve yorumlanan eserlerin başında yer aldı. Orta Çağ'ın geri kalanında bu eser üzerine bir yorum yapmayan bir teolog neredeyse yoktur. Eğitimi yönü devam ederken rahip olarak görevlendirildi ve sonunda 1159'da Paris'in Piskoposu oldu. Bu görevini ne yazık ki çok fazla sürdürmemiştir çünkü 1160 yılında öldü. Paris'teki mezarı Fransız Devrimi sırasında yıkıldı (Lombard, Book 1, 2007).

Batı entelektüel tarihindeki önemi ve birçok eğitimciyi heyecanlandırma kapasitesine rağmen, Lombard'ın eseri son zamanlarda çok az ilgi görmüştür. Belki de "dünyanın en büyük kitaplarının en az okunanlarından biri" demek yerinde olur. Çalışmanın şekli, sadece günümüz yazarları için değil geçmiş içinde yanıtıcı olabilir. Çünkü sorun Lombard'ın bu eserin yazarı olarak adlandırılıp adlandırılmayacağıdır. Çünkü kilise babaları evrensel olarak kabul edilen diğer dini yazarların eserlerinin sadece bir derleyici gibi görünmektedir. Bir derleyici olarak Lombard'ı görmek veya tanımlamak haksızlık oluşturur. Aksine bu eser modern bir yasal kitapçıya ve yasal emsallere verilen patristik alıntılara benzetilebilir (Lombard, Book 1, 2007). Diğer bir deyişle, Hıristiyan inancının normatif detaylandırması için meseleyi toplu olarak sağlayan bağlayıcı otoriteler olarak hizmet eder. Eski eserlerden cümleler toplamının ve yenilerini çerçevlendirmenin bu zahmetli faaliyeti olarak ele alınabilir. Kısacası, Hıristiyan geleneğinin tutarlılığını belirleme ve gösterme çabası öğretim çalışmalarından ayrılamazdı. Teknik, rasyonellik ve diyalektik, kendi iyiliği için değil, geleneği canlı hale getirmek ve öğrencilerin hizmet edecekleri daha büyük topluluklarla alakalı hale getirmek için hazırlanmıştı. Bu büyük edebi hikaye öğrenciler için patronaj ders kitabıydı çünkü teoloji konuları sistematik bir düzende gündeme getirdi ve tartıştı. Din adamlarının hizmetine sunulan bu ders kitabı hem edebiyat hem de konu açısından benzersizdir, bu nedenle istisnai edebi becerisinin neden bu kadar iyi olduğunu sormak gerekir. Aslında bu kitabın hikayesi, çağdaş tarihin dış koşullarının yanı sıra öğretmenler ve öğrenciler tarafından kabulünün zamana bağlı becerisinden etkilenen ruhun tarihidir (Evans, 2002).

I

Orta Çağ'daki en önemli teolojik ders kitabı olarak kabul edilen "Sentences", kilise babalarının ve sonrasında ortaya çıkan yorumcuların bir dizi teolojik konudaki derlemelerinden meydana gelmiştir. Dört kitap halinde ayrıştırıldığında aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

1. Teslis inancının gizemi
2. Yaratılış üzerine
3. Enkarnasyon¹ üzerine

¹ Teslisçi Hristiyan ilâhiyatında hulûl ya da enkarnasyon, ezeli ilâhî kelime, üçlemenin ikinci kişisi, Baba Tanrı'nın oğlu ve Oğul Tanrı olan İsa'nın, Meryem Ana'nın rahminde insan bedenine bürünmüş olduğu ve insan tabiatı edindiği inancıdır.

4. İşaretler Doktrini (ayınlar ve ayinsel işaretler üzerine) (Lombard, Book 1, 2007).

Teslis inancının gizemini içeren birinci cilt, çoğunluğu Tanrı, onun aşkınlığı ve üçlü birliğin gizemiyle ilintili olan kırk sekiz ayrımdan meydana gelir. Teslis inancının ayrımlarını 4. cümleden başlayarak 28. Cümleye kadar devam eder. Baba 4-5, oğul 6-9 ve kutsal ruh 10-28 cümleleri arasında irdelenir. 29-34 cümleleri arasındaki ayrımlar, teslis inancı ve insanlar arasındaki ilişkileri tanımlamak için kullanılabilir dil ile derinden ilgilidir (Lombard, Book 1, 2007) Kalan ayrımlarda ise, Tanrı'nın egemen özgürlüğünün korunması ve yaratılıştaki kendisini zarif ifşasına rağmen mutlak aşkınlığına ilişkin herhangi bir karışıklığının ortaya çıkmasına engellemeyi içerir.

Yaratılış üzerine konuları veya cümleleri içeren ikinci cilt, yaratılışın bir tanımını ortaya koyar. Meleklerin yaratılışı, düşüşü, rütbeleri 2-11 arasındaki cümlelerde yer alır. Altı günlük yaratılışın bir hesabını ortaya koyan cümleler 12-15 arasında yer alır (Lombard, Book 2, 2007). Takibindeki beş ayırım üreme biçimleri de dahil olmak üzere günahkarlık durumu öncesinde erkek ve kadın yaratılmasına kısacası insanların durumuna odaklanır. 21-29 arasındaki cümleler insan psikolojisine, seçim özgürlüğüne ve zarafete ilişkindir. Günah, mevcut üreme tarzı ile aktarımı ve vaftizdeki remisyonu içeren cümleler 30-33 arasındadır. İkinci cildin son cümleleri olan 34-44 arasında ise, günah kavramı sonrasında özgürlüğün azalan durumunda özgür seçim yoluyla nasıl gerçekleştiğinin ayrıntılı bir analizi ile sona erer (Lombard, Book 2, 2007).

Enkarnasyon üzerine cümleleri içeren üçüncü cilt, kırk ayrımdan meydana gelir. Bu ayrımların ilk yirmi ikisi sözün gizemini konu alır. Ayrıca Mesih'in enkarnasyonu, tutkusu, ölümü ve tüm bunların sonucunda insanlığın dönüşümünü içerir. Mesih'in inanç, umut ve sadaka gibi erdemlere sahip olup olmadığı sorusuyla, Hıristiyanlıktaki erdemlere bağlantı kurmak için bir geçiş yapılır (Lombard, Book 3, 2007). Her ne kadar İncil ile bağlantı kurulmaya çalışılsa da aslında bunların hepsi bu kitaba aittir. Çünkü Hıristiyanları mükemmel bir şekilde somutlaştıran Hz. İsa'nın taklidinde yaşamaya davet eder. Kalan kısımlarda ise Mesih'in Tanrı ve komşu sevgisine ilişkin dikkat edilmesi gereken emirleri irdelenir. Son olarak ise kitapta, İncil'in Eski Ahit karşısındaki üstünlüğü ele alınarak tamamlanır (Lombard, Book 3, 2007).

İşaretler doktrini üzerine inşa edilmiş olan dördüncü cilt, ayın tanımından önce işaretlerin ayırımına atıfta bulunarak başlar. Sonrasın da ayınlarla ilgili bazı genel sorular ortaya koyar. Hıristiyanlıkta bölgelere göre dini uygulama esasları değişim gösterdiği için buna dikkat edilir ve bu farklılıklar şu şekilde cümle ayrımlarıyla açıklanmıştır: Vaftiz, 2-6. Onay, 8-13. Eucharist², 14-22. Kefaret, 23. Aşırı görevsizlik, 24-25 (Bazı bölgelere göre kutsal emirler olarakta anılmaktadır.). Lombard'ın fikir birliği teorisi, 26-42. Bedensel diriliş, 43-44. Tasfiye, 45. Cehennem, 47-48. Sonsuzluk, 49-50 (Lombard, Book 4, 2007). Kitap cümlelerin bir bütün olarak işlevinin ve amaçlarının bir alegorisi olarak Hz. İsa'nın sözlerine atıfta bulunarak kapanır.

II

Orta Çağ tarihine baktığımızda en iyi övülen şey belki de Orta Çağ düşüncesinin devleridir: Thomas Aquinas (1274), John Duns Scotus (1274), William Ockham (1347) ve bunlara ek olarak Ghent Henry (1293), Peter Auriol (1322)'dir. Cümleler hakkında konuşmak için bu devler ile ilgili konuşmak kaçınılmazdır. Ancak onlara ve özellikle Aquinalı'ya verilen büyük ilgi dönemin bir bütün olarak incelenmesi üzerinde oldukça olumsuz bir etkiye sahiptir. Ayrıca yazının içinde kaldığı döneme ait çok sayıda cümle yorumuna ve dönemin

² Efkariyeti, Evharistiya veya Komünyon; Hristiyanlıkta İsa'nın çarmıha gerilmeden önceki gece havarileri ile yediği Son Akşam Yemeği'nin anıldığı ayın.

kronolojik olarak kapsamlı çalışmaların azlığı da bu olumsuzluklara eklenmiştir. Bu durumu talihsizlik olarak görmemiz ve Cümleler'in yorumlanmasının diğer teolojik ifade araçlarına kesinlikle rakip ve sık sık gölgede bırakan, tercih edilen bir skolastik teolojik ve felsefi söylem aracı haline gelmiştir. 1250-1320 yılları arasında bir işaret olarak teologların Cümleler üzerine dersler vermesi veya derslerinde kullanılan materyaller bunu destekler. Ayrıca dönem boyunca çok fazla kışkırtıcı olmayan Cümleler yorumu, Kilise hiyerarşisinde hızlı ilerlemenin bir yolu haline geldi. Cümleler yorumunun teolojik fikirlerin büyük bir taşıyıcısına dönüşmesine paralel olarak, yorumların yapısı büyük ölçüde değişti ve kesinlikle içlerinde ifade edilen düşünce büyük bir gelişme gösterdi (Evans, 2002). Belki de en önemlisi, bu son nokta ile ilgili olarak en iyi gelenek olarak tanımlanan teolojik eğitimlerin ortaya çıkmasıdır: Fransisken³ ve Dominiken⁴ teoloji geleneği. Bu tür gelişmeler ve içerdiği fikirlerin en azından nasıl geliştiğine dair bir izlenim için bu 70 yıllık dönemin birçok yorumuna bakılabilir.

Peter Lombard'ın Cümleleri hakkında Hales Alexander'ın (1223-27) erken açıklamalarından önce bile yorumlar olsa da, Bonaventura ve Aquinalı'nın Paris'teki okumalarında, tür hala başlangıç aşamasındaydı. Onların Cümleler'i kabaca eş zamanlı okudukları varsayılırsa Orta Çağ dönemi düşüncesiyle ilgili çok sayıda modern düşüncelerde merkezi rol üstlenirler. Dominik düzenin dışında Aquinalı'nın görüşleri eleştirildi bu eleştiriler onun düşüncesinin merkezi figürlerden biri olduğunu inkar etmek değildir: Muazzam felsefi, teolojik ve tarihsel önem sahiptir. Onun ölümünden kısa bir süre sonra Fransisken William de la Mare'nin (1272) pozisyonlarının çoğuna "corrective" (düzeltme) yazmanın gerekli olduğunu düşündüğü böylece Fransisken teolojik öğrencileri Aquinalı'nın hatalarından kaçınabileceklerinin bir kanıtıdır (Evans, 2002). Ayrıca Aquinalı'nın çoğu teolojik konudaki konumu tartışılmasına sadece erken dönem Cümle yorumları değil bunun dışında Summa ve diğer çalışmalarında etkili olmuştur. Diğer taraftan Aquinalı, Dominiklerin entelektüel geleneğinin kurucusunun bir parçası olarak durduğu için ve teolojik sorunlara çözümler sunması açısından teologların takip etmesi zorunlu kılmalıdır. Cümleler üzerine yorumlar özellikle on üçüncü ve on dördüncü yüzyılın başlarında etkiliydi. Dominik teologların Aquinalı'yı okurken kullanmaları için gerekli olan eserd. Bonaventura ise on dördüncü yüzyılın başlarında John Duns Scotus tarafından Fransisken teolojisinin ilham kaynağı olarak değiştirilmesine rağmen, aslında entelektüel bir kurucu olarak durmaktadır. Bu nedenle Scotus'un daha güncel olanlarla geldiğinde Bonaventura'nın teolojik sorunlara yönelik özel çözümleri çoğu zaman terk edilmişse de yine de Scotus'un yaptığı çalışmalarda sık sık Bonaventura'ya borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Genel Fransisken eğilimlerini gizleyen Bonaventura'nın etkisi kısmen de olsa bu düzenin ikinci kurucusu olarak muazzam otoritesinin bir yansımasıdır. Her halükarda, Bonaventura'nın Cümleler yorumu Orta Çağ'da son derece popülerdi, ortaya koyduğu birçok kısıtlama göz önüne alındığında hala hayatta kalan eserinin el yazması kopyalarından bahsetmemize gerek kalmayacaktır (Evans, 2002). Böylece Bonaventura ve Aquinalı'nın Cümleler yorumlarında gerçek anlamda benimsedikleri pozisyonlar, sonraki dönemin büyük bir kısmının tonunu belirledi. Onların Paris yıllarını takip eden bu dönemin cümle yorumları genel olarak iyi bilinmemektedir veya araştırılmamıştır ancak bugüne kadar yapılan çalışmalar Bonaventura ve Aquinalı'nın fikirlerinin bu bilim adamları grubu arasında büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu çalışmaların da öne sürdüğü şey bu dönemin düşüncesinin yaklaşık 1285'ten sonra olduğu gibi genel olarak sabit çizgilerinin eksikliği ile karakterize edilmesidir. Bazı yorumlarda dönemin geri kalanını renklendiren teolojik eğilimlerin (Fransisken, Dominiken) başlangıcını görebiliriz.

Bununla birlikte genel olarak bu erken dönemde keskin bir şekilde çizilmemiştir ve nadiren bu tarikatlar arasında görülmektedir. Mesela bir Fransisken teolog, Aquinalı'nınkinden çok farklı bir çözüme eğilse bile bu farktan çok az şey yınılır. Bunun yanı sıra Dominik teologlar bir Fransisken tipi çözümünü kabul etmiş görünmektedir (Evans, 2002). Tüm bunlara rağmen Aquinalı ve Bonaventura'nın görüşleri arasında ılımlı bir yol karakterize edilmiştir; birçok durumda hem görüşlerini sunar hem de daha önceki teologun görüşlerini uyumlu hale getirir.

III

1285 yılından sonra Cümleler'in yorumunda inanılmaz değişiklikler olmamıştır ancak 1290'larda Cümleler'in yorumlarının yapısında ve burada ele alacağımız dönemin geri kalanında, devam eden okunma şekillerinde açıkça bir değişiklik görebiliriz. Dahası 1285'ten sonra veya 1285'te bir kesme noktası oluşturmaktan söz eden doktrinler var. Bu noktadan sonra Dominikenler Aquinalı'nın teolojik konularına genel olarak bağlı kaldılar (aslında yasal olarak bağlı olmaları gerekiyordu). Önceki dönem ilişkin özellikle 20 – 30 yılın Cümleler yorumlarında gördüğümüz oldukça çatışmasız tutum, 1285'ten sonra oldukça hızlı bir şekilde ortadan kayboldu ve iki büyük gelenek arasındaki bilinçli muhalefetin yerini aldı: Fransisken ve Dominiken (Evans, 2002). Bu yılların en modern bilimsel ilgisini alan Dominikli yorumcular, 1300'lerin her iki tarafındaki on beş yıl boyunca Dominik Cümleler'in yorumlarına derinlemesine bakan bir grup araştırmacı Dominikenlerle ilgili olarak Fransiskenlere göre çok daha iyi bir konumda bırakıyor. Ayrıca Dominikenlerin 1290'dan 1310'lara kadar bir dizi konudaki düşüncelerinin temel hatlarından daha fazlasına ulaşılabilir. Bu açıdan Dominikenlerden başlamak yerinde olacaktır. John Quidort (1306) olarak bilinen Parisli John, Orta Çağ siyasal düşüncesine yaptığı önemli katkılardan De Potestate Regia et Papali'nin⁵ cümleleri için olduğundan daha iyi bilinir. Buna ek olarak John, William de la Mare'nin Thomas Correctorium'una cevap veren Dominik yazarlardan biridir. John, kışkırtıcı bir düşüncüydü ve bunun kanıtı Paris Üniversitesi'ndeki Cümleler üzerine verdiği derslerin feshi yolunun açılmasıdır. Cümleler yorumu incelendikten sonra ondan en az on altı makale çıkarıldı ve kınandı. Ayrıca John'un görüşlerinin savunmasının bir kısmı korunmuş ve düzenlenmiştir (Evans, 2002).

Cümleler yorumlarına geniş bir itirazda bulunan bir başka Dominik teolog William Peter Godinus (1336)'tur. İki kez Cümleler üzerine ders vermiştir (1296-98 yılları arasında Toulouse'da, ikinci kez 1299-1300 yılları arasında Paris'te). Muhtemelen 1296'dan itibaren William, 1300 civarında piyasa sürdüğü Ordinatio'da bunlarla ilgilidir. Aquinalı'nın doktrinini detaylandırma ve savunma çabaları on üçüncü yüzyılda kısmen mevcuttur (Evans, 2002). Diğer taraftan Aquinalı'nın teolojik çalışma yapan öğrencileri için özellikle yararlı olan bu görüşler nispeten kısa ve özlü bir derlemedir.

IV

On üçüncü ve on dördüncü yüzyılların interaktif tarihini izlemeye yönelik herhangi bir girişimde karşımıza John Duns Scotus (1308) çıkar. Bu belki de özellikle bu zaman diliminde üretilen Cümleler yorumlarının ışığında entelektüel tarihe bakma çabası için geçerlidir çünkü Scotus Cümleler yorumunu teorik ve felsefi spekülasyonları için birincil araç olarak kullanır. Bunun üzerine birkaç kez ders verdi ve derslerini bu açıdan gözden geçirdi (Evans, 2002). Scotus'un Cümleler yorumlarının metinsel durumunun son derece karmaşık olmasına rağmen Scotus'un kendi derslerinin tekrar tekrar anlatımı ve yeniden çalışması ve hem de öğrencilerin ve sekreterinin ölümünden sonra ortaya çıkan yorumların bazılarını değiştirmesi

³ Fransiskenler, bir İtalyan rahibi olan Assisili Francesco, İsa'nın isteğine göre yoksulluk hayatı sürmeye ant içmiş müritleri ile kurduğu tarikatıdır.

⁴ Aziz Dominik tarafından kurulmuş ve Papa III. Honorius tarafından 22 Aralık 1216'da onaylanmış bir Katolik tarikatıdır.

⁵ John Quidort'un eseri olan De potestate regia et papali'de (c. 1302; "Kraliyet ve Papalık Güçleri Üzerine"), hem kilisenin hem de devletin Tanrı'dan güç elde ettiğini ancak birbirinden bağımsız olduğunu, kilisenin manevi amaçlara hizmet ettiğini ve laik amaçlara hizmet eden devleti elinde tuttuğunu ortaya koyan eser (Setia, 2010).

nedeniyle çeşitli versiyonların yerleştirilmesi ve tarihlendirilmesi için yapılan faaliyetler bize en azından olası bir senaryo ortaya koymamıza izin vermiştir.

Scotus'un Oxford veya Paris'te 1290'lı yıllarda ilahiyat okuduğunu ve 1300 yılına kadar da Oxford'ta teoloji eğitimi aldığını söyleyebiliriz. Bu eğitim sayesinde Cümleler üzerine dersler vermiştir. Onun ifadelerine göre 1300 yılına kadar Cümleler derslerinin, Ordinatio'nun gözden geçirilmiş versiyonu üzerinde çalıştığını ve bu çalışmanın şu anda Oxford'ta olduğunu bilinmektedir. Bu dersler Fransa Kralı Philip ve Papa VIII. Boniface arasındaki anlaşmazlık kapsamında 1303 yılının Haziran ayında Scotus'un Fransa'dan sınır dışı edilmesiyle kesintiye uğramış olmasına rağmen 1304 yılının sonbaharında Paris'e döndü (Evans, 2002).

Scotus'un Cümleler üzerine yaptığı yorumunun erken basılmış baskıları ve bu bağlamda kullanmış olduğu doktrin etkisi hem Fransız düzeninde hem de dışarıda onun Orta Çağ skolastik düşüncesinin önemine tanıklık etmektedir. Teoloji ve Felsefenin neredeyse her alanında Scotus bir iz bıraktı. Özellikle o dönem şartlarının acil teolojik ve felsefi problemlerini muazzam hayal gücü ve akıl keskinliği ile irdelemiştir. En azından varlık kavramının tekdüzeliği konusunda, radikal olarak yeni bir pozisyon getirmiştir. Bununla birlikte görüşlerinin çoğunun on üçüncü yüzyılın ikinci yarısının Fransisken geleneğinde açık kökleri bulunur (Evans, 2002). Pek çok durumda Scotus, Fransisken teolojik geleneğini ele alan bir filtre görevi görür. Erken modern döneme devasa bir etki yapacak terminolojik ve kavramsal olarak güncellenmiş bir biçimde kendisinden sonra gelenlere aktardı. Son zamanlarda yapılan teoloji, psikoloji ve epistemoloji üzerine çalışmalar onun çalışmalarında ne kadar öngörü sahibi olduğunu göstermiştir.

V

Geç Orta Çağ filozofları arasında yer alan Ockhamlı William'ın Cümleler yorumlarına ilişkin bu genel bakıştaki çalışmalarına bir bölüm ayırmak her ne kadar yersiz olarak görülebilir olsa da, "*Venerabilis Inceptor*"⁶ olarak anılan Ockhamlı'nın bu bölümü Fransız Fransisken Peter Auriol (1280) ile paylaşması gerektiği gerçeğidir. Bu yüzyılın başlarında litaratürde Auriol'a biraz daha genç çağdaş Ockhamlı'nın "nominalist" öncüsü gibi davranılması yaygın bir hal olsa da, son yıllarda Auriol'un asıl değerlendirme aşamasının erken modern döneme odaklanmasıdır. Bu nedenle Auriol, İngiliz ortağıyla yaratıcılık ve etki bakımından daha sonraki Orta Çağ skolastizminin büyük figürlerinden biri olarak görülmeye başlanır. Auriol 1316'da Paris'e gönderilmeden önce Bologna ve Toulouse'da yüksek lisans derecesine ulaşmak için gerekliliklerin bir parçası olan Cümleler üzerine ders verdi. Bu dersler esnasında Cümleler kendisi tarafından açıkça işlenmiş olan Cümleler'in dört kitabında da yer verdiği bildiriler vardır. On üçüncü yüzyılın sonlarında bilim adamlarının skolastik ifadenin temel aracı olarak görülen Cümleler yorumunu kullanarak hız kazanma eğiliminin bir başka örneği olarak sunulabilir (Evans, 2002). 1316-18 yılları arasında Cümleler üzerine verilen dersler sayesinde Papa XXII. John'un yazılı isteği sonrasında bu alanda uzmanlaştı. Diğer taraftan aynı Papa tarafından Fransa'nın güneybatısında yer alan Aix-en-Provence Başpiskoposuna atanır ve 1321 yılına kadar burada kalır. 1322'nin ilk çeyreğinde ise ölür.

Orta Çağ'ın geç dönemine tekabül eden ve nominalizm hareketi ismiyle anılır kılınmasını sağlayan Ockhamlı William (1347), Cümleler üzerine verdiği derslerle bu genel bakışın bitiş noktasını oluşturur. Greyfriars'daki eğitiminden sonra Oxford

Üniversitesi'ndeki geleneksel teoloji çalışmalarına devam eden Ockhamlı'nın o dönem kendi konumunu geliştirmek isteyen her öğrencinin yaptığı gibi Peter Lombard'ın Cümleler kitabı üzerine ders vermesi ve yorum yapması gerekiyordu. Böylece 1317/8-1319/20 yılları arasında Peter Lombard'ın Cümleler kitabı üzerine dersler veren Ockhamlı'nın bu kitap hakkındaki görüşleri, Oxford'daki teoloji bölümü üyelerine karşı güçlü bir muhalefet uyandırır ve üniversiteyi, teoloji dalında yüksek lisans derecesi elde etmeden bırakmak zorunda kalır. Oxford'daki teoloji bölümüne girmesine rağmen programı tamamlayamaz ve asla Oxford'da tam bir teoloji uzmanı da olamaz (Adams, 1987). Bundan dolayı o, "*Venerabilis Inceptor*" lakabı ile anılır (Ockham, 2019). Asla uzmanlık seviyesine ulaşamamış olmasına rağmen, o Fransisken evlerinde aktif olarak öğretim, tartışma ve yazma ile uğraştı. Oxford ve Londra'da bulunduğu bu zaman aralığında (1319-24 yılları arasında), Cümleler'e ilişkin olan Ordinatio adlı çalışmasının geri kalanı da dahil olmak üzere skolastik çalışmasının büyük bir kısmını tamamladı. Bu çalışmalar neticesinde Oxford Üniversitesi Şansölyesi tarafından kendisine getirilen sapkınlık suçlamaları ile karşı karşıya kalır.

XXII. Papa'ya yazılan bilimsel incelemede, Ockhamlı'nın Cümleler üzerine öğretilerini kınar ve onun ciddi hatalar içinde olduğu belirtilir. Bu çalışmaları incelemek için kurulan komisyon neticesinde teoloji konusu olmayan çalışmaları olduğu (zaman, yer ve hareket) için suçlamaların dışında tutulması istenir. Ancak ikinci raporda Ockhamlı'ya ilişkin ciddi eleştirilere yer verilir. Buna karşılık Ordinatio'nun bir kopyasını Papa'ya sunan Ockhamlı mahkum edileceği endişesini taşır fakat bu hiçbir zaman gerçekleşmez. Sadece gözetim altında tutulması için ev hapsi ifadeleri dolaşmasına rağmen abartıldığı kesindir. Orta Çağ uzmanlarına göre Ockhamlı, ölümünden kısa bir süre önce kilise ile uzlaşmayı amaçlarken bu uzlaşma olmadan ölür. Ockhamlı'nın 10 Nisan 1347 tarihinde öldüğü, mezarına takılan sunak sayesinde bilinir.

Peter Lombard'ın Orta Çağ Batı Hıristiyan dünyasına damga vuran eseri *Sentences*'in (Cümleler), yorumlarının yapısı belirgin bir gelişme geçirmiştir. Öyle ki çoğu durumda dönemin başına ve sonuna doğru anonim bir yorum yazılıp yazılmadığına dair makul bir tahmin gerçekleştirilebilir. Buna ek olarak Cümleler'in yorumları bu dönemde kesinlikle başlangıçta sahip olmadıkları bir rol üstlenerek teologların skolastik düşüncesi için neredeyse rhapsodik bir ifade aracı haline gelir. Diğer taraftan bu dönemde sayıları hızla artan birçok teologun, felsefi, bilimsel ve teolojik fikirlerini geliştirebilecekleri esnek bir çerçeve sunan el kitabı halini alır. Sonuç olarak Cümleler üzerine yapılan yorumlar, bu konuların daha sonraki Orta Çağ düşünceleri için kullanabileceğimiz en değerli ya da en değerli kaynaklardan biri haline gelir.

⁶ Saygın / Yaşlı Acemi.

KAYNAKÇA

- Evans, Ed. G.R, "Mediaeval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard", *Brill*: Boston, 2002.
- Gonzalez, Justo L., "The Early Church to the Dawn of the Reformation", Revised: *The Story of Christianity*, Christianity Series: Harperone, 2010.
- Lombard, Peter, "The Sentences: On the Doctrine of Signs" (Book 4), (Trans: Giulio Silano), *PIMS*: January, 2007.
- Lombard, Peter, "The Sentences: Incarnation of the Word" (Book 3), (Trans: Giulio Silano), *PIMS*: January, 2007.
- Lombard, Peter, "The Sentences: On Creation" (Book 2), (Trans: Giulio Silano), *PIMS*: January, 2007.
- Lombard, Peter, "The Sentences: The Mystery of the Trinity"(Book 1), (Trans: Giulio Silano), *PIMS*: January, 2007.
- Marilyn Mccord, Adams, "William Ockham", *University of Nötre Dame Press*: İndiana, 1987.
- Ockham, William, <https://www.britannica.com/biography/William-of-Ockham#accordion-article-history>, 23.01.2019.
- Ockham, William, <http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/history/Biographies/Ockham.html>, 20.12.2018.
- Setia, Veenu. "Biography of John of Paris", *The Catholic Encyclopedia*, July 23, 2010.

Duvarın Dili: Bizans Kenti Ayasoluk’un Erken Rönesans Dönemi Floransa’sına Yansımaları Suna ÇAĞAPTAY^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bahçeşehir Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İSTANBUL
, University of Cambridge Faculty of Classics CAMBRIDGE/ENGLAND.

* scagaptay@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-4362-4134

Öz– 1300’lü yılların başında Floransa’da Santa Croce Kilisesi bünyesinde masrafları kentin yerlisi önemli aileler tarafından karşılanarak inşa edilen şapelilerin dekoratif programı pek çok çalışmada incelenmiştir. Bu makale ise, Santa Croce içinde Peruzzi ailesi tarafından inşa edilen Peruzzi Şapel’inde Giotto tarafından yapılan Aziz Yuhanna ve Vaftizci Yahya’nın hayatından sahneler sunan panelleri kısaca tanıtıp ardından mikro bir analiz önererek Drusiana’nın diriltilmesi anlatısına odaklanır. Olay, İncil yazarı Aziz Yuhanna’ya atfedilen ve Yuhanna’nın Eylemleri olarak bilinen, Yeni Ahit’e eklenmiş bir yan metinde bahsedilen bir mucizedir ve Bizans dönemi Anadolu’sunun en önemli kutsal kentleri arasında sayılan, ve adını Aziz Yuhanna’dan alan, Ayasoluk kentinde gerçekleşmiştir. Yazı kapsamında, şapelin dekoratif programı genel çerçevesiyle incelendikten sonra, Giotto’nun Aziz Yuhanna’ya atfedilen bu mucizevi eylemi nasıl resme döktüğü, hangi mimari ip uçları sayesinde Ayasoluk kurgusunu yarattığı ve bu görsel kurgunun taşıdığı anlamlar tartışılacaktır. Ayrıca, Geç Orta Çağ veya Erken Rönesans dönemi resim sanatında kent imgesinin vurgulanmasında kent kapıları, surlar, ve dini yapılar ve diğer mimari detayların Giotto tarafından nasıl kullanıldığı Roland Barthes’ın “gerçeklik etkisi” teorisi bağlamında incelenecektir. Ayrıca, Giotto’nun 14. yüzyıl Floransa’sında Ayasoluk’un kentsel dokusunu canlandırması girişiminin Peruzzi ailesinin siyasi, ekonomik ve kültürel gücünün yansıtma aracı olarak kullanması dinamiği de metinde irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler– Peruzzi Şapeli, Aziz Yuhanna, Drusiana’nın Diriltilmesi, Efes/Ayasoluk, Giotto, Geç Bizans Sanatı, Erken Rönesans Sanatı, Kent Betimlemeleri, Göstergibilim

If Walls Could Talk: The Reflections of the Byzantine City of Ayasoluk in the Early Renaissance Florence

Abstract– The character and the context of the painted programs of the chapels built by the affluent Florentine families located within the Church of Santa Croce in Florence has been studied extensively. This article focuses on the Peruzzi Chapel, one of the chapels commissioned by the Peruzzi family in the 1300s. The chapel reveals the scenes from the life of St. John the Evangelist and St. John the Baptist painted in the 1330s by Giotto. This article, in particular, narrows its lens to the Raising of Drusiana displayed on the right wall depicting the scenes from the life of St. John the Evangelist. Mentioned in the Acts of John, an appended text added to the New Testament by Saint John the Evangelist, the Raising of Drusiana had been reportedly taken place in Ayasoluk, a city named after the Saint himself, was one of the most sacred cities in Byzantine Anatolia. Giving an overview of the painted program in the Peruzzi Chapel, the article focuses on the depiction of this miraculous event and discusses how Giotto’s “painted architecture” creates the urban image of Ayasoluk and what it means in the fourteenth-century Florentine context. Using comparative evidence from the other pictorial programs done by Giotto and the notion of the “reality effect” borrowing from Roland Barthes’ seminal theory, this article argues that Giotto’s selection of architectural details to depict Ayasoluk’s urban context is a conscious choice. Not only Giotto but also the Peruzzi family was instrumental in choosing the image of Saint John the Evangelist and his city to underscore their urban and civic identity in Florence.

Keywords – Peruzzi Chapel, St. John the Evangelist, Raising of Drusiana, Ephesus/Ayasoluk, Giotto, Late Byzantine Art, Early Renaissance Art, City Representations, Semiotics

1908 yılında meşhur İngiliz yazar E.R.M. Forster'ın "A Room with a View" adlı romanında Eleanor Lavish, elinde tuttuğu Baedeker rehberiyle, aynı otelde kaldığı Lucy Honeychurch'e "gerçek İtalya'yı" gösterme vaadiyle Santa Croce Kilisesi'ne gitmeyi önerir. Floransa'nın sokaklarında Eleanor'u kaybeden Lucy, uzun bir aramadan sonra kiliseyi bulur. Kilisenin önünde yine aynı otelde kaldığı baba ve oğul Emerson'lar ile karşılaşır. Eleanor'un Santa Croce hakkında söylediklerinin etkisinde olan Lucy'nin oğul George'dan isteği kesindir. "Giotto'nun yaptığı resimlerine bakmak istiyorum. Bana bu resimlerin nerede olduğunu göster misiniz?"¹

Forster'in "gerçek İtalya" ile özdeşleştirdiği Santa Croce Kilisesi (Resim 1) bünyesinde yer alan şapelde bazıları Giotto tarafından yapılan resimler pek çok çalışmada incelenmiştir. Bu makale, Peruzzi Şapeli'nde bulunan özellikle Hristiyanlık dininin önemli azizlerinden, İncil yazarı Aziz Yuhanna'nın Patmos'daki sürgününün ardından Efes'e döndüğünde başından geçtiği rivayet edilen Drusiana'yı Diriltmesi sahnesine odaklanacaktır. Panelde, Ayasoluk'un yanı başında Erken Hristiyanlık ve Bizans döneminde gelişen Ayasoluk kentinin surları, kale kapısı ve azize ithaf edilen kiliseyi de gördüğümüz bu sahne yardımıyla Giotto'nun sanatsal kişiliği ve resim sanatına getirdiği yenilikler ve bu dönemin Rönesans'ın da ortaya çıkmasına ön ayak olan kültürel bağlamı ve sanat ortamı hakkında kısa bir yorum önerilecektir.² Bu bağlamda, Drusiana'nın diriltülmesine ev sahipliği yapan Ayasoluk'un Bizans dönemine ait yapı çevresinin Rönesans dönemi Floransa'sına nasıl yansıdı ve içerdiği anlam incelenecektir. Bu paneli kullanarak bir yandan gösterilen mimari detayların yarattığı "gerçeklik etkisi" ve Giotto'nun Ayasoluk'u hangi mimari ve kentsel verileri kullanarak yansıtmaya çalıştığı tartışmaya açılacaktır. Diğer yandan ise, Aziz Yuhanna ve Ayasoluk imgesinin ondördüncü yüzyıl Floransası ve Peruzzi ailesi için ne anlam taşıdığına da bakılacaktır.

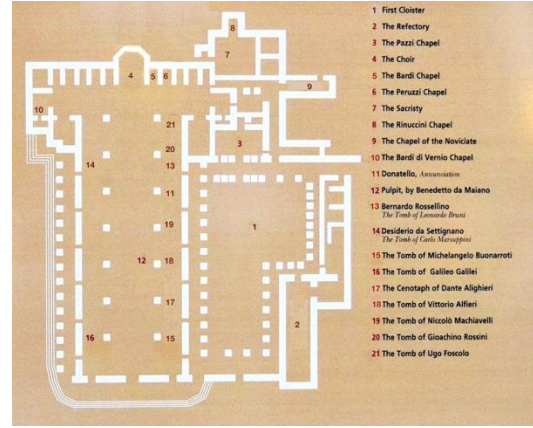

Resim 1. Santa Croce, Genel görünüm

Yazar notu: Dr. Öğretim Üyesi, Bahçeşehir Üniversitesi ve University of Cambridge. Bu makale, Cambridge Üniversitesi, Faculty of Classics'te European Research Council desteğiyle yürütülen, eski kentlerin semavi dinlerin etkisiyle geçirdikleri dönüşümü inceleyen Prof. Dr. Andrew Wallace-Hadrill liderliğindeki Impact of the Ancient City Projesi (no: 693418) kapsamındaki araştırmaların dahilinde yazılmıştır. Efes ve Ayasoluk'un Floransa ve İtalya'da izini sürdüğüm sunumuma katkı ve eleştirilerinden dolayı Elizabeth Key Fowden'a ayrıca teşekkür ederim. Proje hakkında bilgi için: <https://www.classics.cam.ac.uk/research/projects/the-impact-of-the-ancient-city-1>. Metni dikkatlice okuyan ve önerilerini ve düzeltmelerini paylaşan Nilay Özlü ve Siren Çelik'e minnettarım.

¹ Edward R. Morgan Forster, *A Room With a View* Dover Thrift, New York, 1995, ss. 13-16.

² Yuhanna'nın eyleminde Ayasoluk olarak bahsedilen bu kent, coğrafi olarak Ayasoluk'a tekabül etmesi ve aziz Yuhanna'nın adından türetilen bir yerleşime dönüşmesi nedeniyle makalede yerleşimi tanımlamak için Ayasoluk kelimesi tercih edilecektir. Her iki kentin Bizans döneminde geçirdiği kentsel ve kutsal dönüşüm için, Suna Çağaptay, "Into the Sacred Space: Facing

Resim 2. Kilisenin planı (Peruzzi Şapeli, n. 6)

Giotto ve Peruzzi Şapeli'nin Ortaya Çıkışı

Rönesans'ın başlamasına öncülük eden sanatçı olarak kabul edilen ve tam adı Giotto di Bondone (1267-1337), olan Giotto Floransa'da doğdu. Bizanten teknikleri kullanarak çalışan ressam Cimabue'nun atölyesinde yetişti.³ Giorgio Vasari'ye göre Giotto, Bizans ve Orta Çağ geleneklerinin dayattığı stylize edilmiş ve adeta havada uçuşan gibi görünen resmetme tekniğinden uzaklaşıp gerçekçi betimleme tekniklerine odaklanan ilk ressamdır.⁴ Rönesans döneminin Hümanist yazarı Giovanni Boccaccio, Giotto'dan övgüyle bahsedip, onun resim sanatına yeni bir çığır açtığını su sözlerle ifade eder: "yüzyıllardır resim sanatının erdemlilerin zekasına ve görgüsüne hitap etmek yerine, bilgisizlerin gözlerini memnun etmek için yapılan resimler in idaresinde olduğunu" dile getirir.⁵ Giotto, sanatını icra ederken doğayı ve insanı gözlemleyip, edindiği gözlemlere sadık kalmaya çalışmıştır.⁶

Giotto, aralarında Assisi ve Padua'nın yer aldığı pek çok kentte inşa edilen dinî yapı içinde yaptığı resimlerin ardından Floransa'nın ünlü katedrali Santa Croce'nin duvarlarını süsleyen resimleri de tamamlamıştır. Peruzzi ailesine ait gömü şapeli (İtalyanca'da bilinen adıyla Cappella Peruzzi), 1295 yılında yeniden inşa edilmeye başlanmış Santa Croce Kilisesi'sinin ana apsisinin güneydoğusunda yer alır. Latin haç plânına sahip Santa Croce Kilisesi'nde Peruzzi ailesinin haricinde, Floransa'nın 11 nüfuslu ailesine ait gömü şapelleri vardır (Resim 2). Bu şapeller arasında, Bardi, Giugni, Tosinghi-Spinelli adlı ailelere ait şapel sayılabilir. Peruzzi Şapeli ve Aziz Fransis'in hayatına ait sahneleri gösteren Bardi Şapeli, ve Kutsal Havariler'e ait sahneleriyle Giugni Şapeli *secco* (kuru)⁷

Ayasoluk and Its Gate of Persecutions," (Ed. Vasileios Marinis, Amy Papalexandrou, and Jordan Pickett), *Sacred Space: Studies in Honor of Robert Ousterhout*, yayında, Brepols, Turnhout, 2022, ss. 195-208, özellikle s. 197-198 ve Suna Çağaptay, "Yeniden İnşa Edilen Geçmiş: Ayasoluk'taki Takip Kapısı'nın Bizans Dönemindeki Tamiri," *Ege Mimarlık Dergisi*, 108, 4, (2020): 56-63, özellikle s. 61.

³ Giotto hakkında önemli bir analiz için, Harry Quilter, *Giotto*, London, Sampson Low, 1881.

⁴ Giorgio Vasari, *Lives of the Artists*, (Çev. George Bull), Harmondsworth, Baltimore, Penguin Classics, 1965, ss. 15-36 ve 77-80.

⁵ Giovanni Boccaccio, (Çev. John Payne), *Decameron*, 3 Cilt, Lawrence & Mullen, Londra, 1895, 6.5. s. 294.

⁶ Giotto üzerine yakın zamandan yapılan kapsamlı bir analiz için: Anne Derbes and Mark Sandona, *The Usurer's Heart: Giotto, Enrico Scrovegni, and the Arena Chapel in Padua*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2008.

⁷ *Secco* veya kuru fresk tekniği, resmin yapılacağı duvar kireç tabakasıyla kaplandıktan hemen sonra kirecin kurummasını beklemeden boyayı uygulayarak yapılır. Giotto, Santa Croce Kilisesi'ndeki Bardi Şapeli ve

teknisiyle boyanmıştır. *Fresco* (ıslak) tekniğiyle boyanan Tosinghi-Spinelli Şapeli ise Meryem Ana'nın hayatına ait sahneleri içerir.

Santa Croce'nin şapellerindeki dekoratif program, 18. yüzyılda kireçle kapatılmış ve ardından yalnızca Bardi ve Peruzzi Şapellerindeki kireç tabakası 1840 yılında kaldırılmış ve yer yer bozulmalar ve eksikliklerle resimler yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır.⁸ Her iki şapelde, 1958 yılında ve ardından 2010'da detaylı koruma ve incelemeden geçmiştir.⁹

Peruzzi Şapeli'ne Genel Bakış ve Tarihleme Tartışmaları

Peruzzi Şapeli, İsa'nın çağdaşı olan erken dönem iki önemli Hristiyanlık figürü olan Vaftizci Yahya ve İncil yazarı Aziz Yuhanna'ya ait yaşam döngülerini karşılıklı duvarlarda betimlemesiyle oldukça etkileyici görsel bir programa sahiptir. Şapelin Giotto tarafından yapılan resimlerle bezenmiş olması ilk kez 1877 yılında Luigi Passerini tarafından yazılan 156 numaralı el yazmasında bahsedilir.¹⁰ Sağ taraftaki duvarda, Yuhanna'ya ait, Patmos'daki sürgün dönemi, Drusiana'nın diriltilmesi ve Yuhanna'nın göğe yükselişi gözlemlenir. Soldaki duvarda ise, Yahya'nın doğuşunun müjdelenmesi, Yahya'ya isim verilmesi ve Herod'un ziyafeti'nin olduğu Vaftizci Yahya'ya ait sahneler yer alır (Resim 3). Sahnelerin birbirleri arasındaki ilişki her panelde ana bir karakterin etrafında anlatılan hikaye olgusuyla belirginleşir. Ardışık anlatı düzenini takip eden bu paneller kronolojik olarak yukarıdan aşağıya doğru okunur.

Resim 3. Peruzzi, (sol) Vaftizci Yahya ve (sağ) Aziz Yuhanna sahneleri

Kilisenin ve şapelin inşası konusunda çeşitli belgeler tarihleme saptamalarına yardımcı olur. 1292 yılında ünlü banker ve tüccar Donato Peruzzi tarafından yazılan miras belgesinde Santa Croce Kilisesi'sinin yeniden inşa edilmesi esnasında masrafları kendisi tarafından karşılanmak üzere kilise içinde bir şapel yapılmasını vasiyet eder.¹¹ Şapelin inşasına işaret eden bu vasiyet belgesi ve

yukarıda bahsedilen Luigi Passerini el yazmasında Giotto'nun adının panelleri yapan sanatçı olarak anılmasına rağmen, Peruzzi Şapel'indeki bu resimlerin Giotto tarafından ne zaman yapıldığı tartışmalıdır. Bu bağlamda, Giotto'nun diğer işleriyle üslup karşılaştırması yaparak inşa tarihi hakkında öneriler sunan şu araştırmacılar ve tarihlerden kısaca bahsetmek gerekir. Şapel, Giovanni Previtali'ye göre 1310-1313 yıllarına tarihlenir.¹² Ferdinando Bologna, 1317'yi inşa tarihi olarak belirlerken, John Stubblebine ise 1330-1340'lı yıllar arasında yapılmış olabileceğini söyler.¹³ Bu çalışmalar arasında en detaylı incelemeyi ise Leonetto Tintori ve Eve Borsook yapar ve iki aşamalı bir kronoloji önerirler: 1328'de Ambrogio Lorenzetti tarafından Siena Katedrali'nde yapıldığı bilinen Herod'un ziyafeti sahnesinin detaylarının Giotto'nun Peruzzi'deki panelleriyle büyük benzerlik taşıması nedeniyle, şapeldeki Vaftizci Yahya'ya ait sol duvarın 1320'lerin ortalarında yapılmış olabileceğini savunurlar. 1335'te ise Peruzzi ailesinin Aziz Yuhanna yortusu için yüklü bir para bağışlamasının ardından bu azize ait sahnelerin şapelin sağ duvarında Giotto tarafından boyandığını önerirler.¹⁴ Son olarak ise Alessio Monciatti ve Cecilia Frosinini, inşası 1303 yılında başlayan Santa Croce Kilisesi'nde yer alan Peruzzi Şapeli'nin 1333 yılındaki sel felaketinde büyük zarar gördüğünü söylerler. Giotto tarafından önce panellerin ve ardından 1335-1336 yıllarında Peruzzi ailesinin fertlerine ait büst portrelerin madalyonlar içinde eklendiğini 2010 yılında yürüttükleri restorasyon projesinin sonuçları kapsamında tartışırlar.¹⁵

Giotto'nun Cappella Peruzzi'deki Boyama Tekniği

Yerden yüksekliği 12 metreyi bulan bir çapraz tonozla örtülen şapelde sağ ve sol yönde altta ve ortada yer alan paneller (Drusiana'nın diriltilmesi paneli de dahil olmak üzere) 2.80 metre boyunda ve 4.5 metre enine sahipken, en üstteki paneller tonozun timpanisine yerleştiği için 2 metre boyunda ve 4 metre enindedir. Şapel yaklaşık olarak 30 metrekare büyüklüğündedir. Santa Croce'deki yüksek duvarlı, küçük metrekareli şapel alanı yalnızca Fransiskan rahipler ve şapelin sahibi olan ailelerinin kullanımına açıktı. Mekânın darlığı, özellikle yan duvarlardaki resimlerin anlaşılması için uygulanan eğri açılı ve yakınsak perspektifli ve kaçış noktası olmaksızın resmedilen mimari öğeler iç mekandaki derinlik hissini hafif de olsa arttırmakta ve bu sayede çizilen sahneler iki boyutlu olmaktan öte daha derin, mekân içinde mekân algısı yaratmaktadır. Bu bağlamda, mekânsal kısıtlılık, Peruzzi Şapeli'nde Giotto'nun çizim tekniğini belirleyen veya yön veren en önemli etken olmalıdır. Zira, mimari betimlemelerin yakınsak bir perspektifle eğik açı kullanılarak yapılması, Giotto ve onun ardılları tarafından on dördüncü yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁶ Nitekim, Peruzzi Şapeli'ndeki panellere bakılırken adeta fotoğraf çeker gibi omuz hizasından gözlere doğru odaklanan bir açı yakalanır. Sahneyi tamamen kavramak için ise çok yakından değil, şapelin girişinde durup bakmak yeterlidir (Resim 4).¹⁷

Assisi'deki Fransis Manastır Kilisesi için *fresco* tekniğini (ıslak yüzeye uygulanan boyama) kullanırken, Peruzzi Şapeli için *secco* (kuru yüzeye bağlayıcı bir madde ile uygulanan boyama) tekniğiyle yapmıştır.

⁸ Peruzzi Şapeli'ndeki resim programının detaylı incelemesi için: Leonetto Tintori ve Eve Borsook, *Giotto: The Peruzzi Chapel*, New York, Abrams, 1965, ss. 7-47.

⁹ Şapelin geçirdiği onarımların kısa tarihçesi ve 2010'da restorasyonun sonuçları için, Alessio Monciatti and Cecilia Frosinini, "La Cappella Peruzzi in Santa Croce a Firenze," (Ed. A. C. Quintavalle), *Medioevo: i committenti: atti del convegno internazionale di studi, Parma, 21-16 settembre 2010*, Milan, Mondadori-Electa, 2011, ss. 607-622.

¹⁰ Luigi Passerini, nel manoscritto 156 del fondo che lasciò alla Biblioteca Nazionale di Firenze nel 1877 BNCf, *Miscellanea Passerini*, vol. 41, p. 158.

¹¹ Tintori ve Borsook, *Giotto: The Peruzzi Chapel*, 95, appendix A, doc. 1.

¹² Giovanni Previtali, *Giotto E La Sua Bottega*, Milano, Fabbri, 1967, ss. 106-107 ve 109-112.

¹³ Ferdinando Bologna, *Novità su Giotto, Giotto al tempo della cappella Peruzzi*, (Turin, G. Eiuadi, 1969, ss. 51-56 ve James Stubblebine, *Assisi and the Rise of Vernacular Art* (New York, Harper & Row, 1985, ss. 88-98.

¹⁴ Eve Borsook, "Notizie Su Due Cappelle Di Santa Croce A Firenze," *Rivista D'arte*, 36 1961-1962, ss. 89-106; Tintori ve Borsook, *Giotto: The Peruzzi Chapel*, ss. 8-10.

¹⁵ Alessio Monciatti ve Cecilia Frosinini, "La Cappella Peruzzi in Santa Croce a Firenze," s. 611.

¹⁶ Giotto ve bu dönemin perspektif yöntemleri için, Volker Hoffmann, "Giotto and Renaissance Perspective," *Nexus Network Journal*, 12, 2010, ss. 5-132.

¹⁷ Jules Lubbock, *Storytelling in Christian Art from Giotto to Donatello*, New Haven, Yale University Press, ss. 142-145.

Resim 4. Bardi Şapeli (solda) ve Peruzzi Şapeli (sağ) ve Aziz Yuhanna duvarına genel bakış

Cappella Peruzzi'nin Görsel Programının Analizi : Genel Bakış

Genel anlamıyla Peruzzi Şapeli'ndeki dekoratif program için Aziz Yuhanna ve Vaftizci Yahya'nın tercih edilmesi ondördüncü yüzyıl Floransa'sındaki dinî, siyasî ve kentsel kimlik kaygılarının sanata yansımaları olarak yorumlanmıştır.¹⁸ Ancak, hem Yuhanna'ya hem de Yahya'ya ait sahnelerin Orta Çağ veya Rönesans sanatında bu azizleri betimleyen diğer resim programlarında tercih edilen sahnelere göre farklılık gösterdiğini vurgulamak gerekmektedir. Örneğin, Yuhanna çoğunlukla ya İncil'i yazarken ya da ölümünün ardından toprağa verildiği sahneleriyle yad edilirken, Peruzzi'de Patmos'taki sürgünü, Drusiana'yı diriltmesi ve göğe yükselişi esnasında gösterdiği sahnelerde, bir anlamda, Yuhanna'nın yaşadıklarının İsa'nın hayatına olan benzerliğinin altı çizilir.¹⁹ Tıpkı İsa gibi Hristiyanlığı yaymaya çalışırken karşılaştığı güçlüklerle referans yapan olaylar, Peruzzi'deki sahne seçimlerinde çarpıcı bir şekilde öne çıkar. Aynı durum, Vaftizci Yahya için de geçerlidir. Yuhanna'ya nispeten İtalya'daki resim sanatında daha sık gördüğümüz bir karakter olmasına rağmen Yuhanna'da Peruzzi'de alışılmışın dışında anekdotlarla anılır. Giotto'nun Peruzzi'de Vaftizci Yahya için seçtiği sahneler onun doğumunu, isminin verilmesini, ardından Herod'un ziyafeti'nde kafasının kesilerek öldürülmesini gösterir. Tıpkı, Yuhanna'nın sahne seçimlerinde olduğu gibi, Yahya'nın hayat çizgisinin aslında İsa'nın hayatına ne denli benzer olduğunun altı çizilir.²⁰ Julie Codell tarafından tartışıldığı üzere, özellikle Vaftizci Yahya sahneleri, neredeyse İsa'nın hayatına dair bildiğimiz kutsal müjde, doğum ve çarmıha gerilme anekdotlarıyla tematik olarak örtüşür.²¹

Şapelin Peruzzi ailesinin aile kabristanı olduğunu hatırlarsak, kıyım, sürgün, yeniden doğuş başlıkları altında İsa'nın çektiklerine yapılan güçlü vurguyu gömü işlevine sahip olan bir mekânda görmemiz oldukça doğal olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, şapelde kullanılan diğer dekoratif öğelerle de bu tema güçlendirilmiştir. Bu dinî göstergelerden ilki, apsisin olduğu pencerenin kemerinin kilit taşının üstünde betimlenen ve bugün artık zar zor seçilen bir kuzu desenidir. Kuzu, imge olarak Hristiyan sanatında İsa'nın yerine geçen bir

figürdür. Kuzu imgesiyle ilişkilendirilen İsa, aynı zamanda Hristiyanlık inanışına göre Vaftizci Yahya tarafından müjdelenen peygamberdir. Yuhanna'ya göre ise çekilen acıların, kıyımların sonunda ebedi kurtuluş İsa'yı takip edenlere bahşedilecekti. Bir anlamda Yahya İsa'nın gelişini müjdeleyen, Yuhanna ise İsa'ya inananlara öteki dünyada kurtuluşu müjdeleyen dinî figürlerdir.

Şapelin dinî kurgusunu daha iyi anlamak için, bugün artık şapelde olmayan ve ABD'deki North Carolina Üniversitesi Raleigh Müzesi koleksiyonunda yer alan üç parçalı (triptik) paneli tartışmaya dahil etmek yerinde olacaktır (Resim 5). Bu aşıptan yapıma dilimli panonun ortasında İsa ve onun solunda Meryem Ana ve onun yanında Yuhanna, İsa'nın sağında Vaftizci Yahya, ve onun yanında Santa Croce'yi sahip olan Fransisken rahiplerin babası Aziz Fransis görülebilir.²² Bu kutsal insan silsilesi, bir anlamda, Santa Croce Kilise'sinin tematik yansımaları gibidir. Bir başka deyişle, kilise kutsal haça yani İsa'nın çarmıha gerildiği haça ithaf edilmiştir; Peruzzi Şapel'iinde Aziz Yuhanna ve Vaftizci Yahya varken, Aziz Fransis'in hayatına ait sahneleri gösteren Bardi Şapeli ve Meryem Ana'lı Tosinghi-Spinelli Şapeli ile tematik olarak uyumludur. Bu anlamda bu triptik yalnızca Peruzzi Şapel'iinin değil, Santa Croce Kilisesi'nin de iki yakasını tematik olarak bir araya getirir. Hem Yuhanna hem de Yahya'nın başlarından geçen olaylar hatırlatılır ve çektikleri çile bakımından İsa'ya ne denli yaklaştıklarının anlatıldığı bir görsel program ortaya çıkar. Öte yandan ise Aziz Fransis ve Meryem Ana'nın hayatı da yad edilmiş olur.

Resim 5. A.B.D'deki North Carolina Üniversitesi Raleigh Müzesi koleksiyonunda yer alan (triptik)

Peruzzi'de Aziz Yuhanna ve Vaftizci Yahya'lı sahneleri bir başka şekilde daha okumak mümkündür. Giotto'nun her iki azizin hayatından seçtiği sahneleri şapelin sağ ve sol duvarına yerleştirmesi, apisteki pencerede yer alan kuzu betimlemesi ve triptik panel, Santa Croce'nin ve diğer şapellerde kutsal figürlere yaptığı atıflar, bir anlamda bize İsa'nın insani ve ilahî doğasını hatırlatır. Vaftizci Yahya'nın olduğu sahneler, İsa'nın insan olan yanına (doğum ve ölüm) sahnelerine referans yaparken, Yuhanna'nın mucizeleri sayesinde (öleni diriltme ve göğe yükselme) İsa'nın ilahî yanını hatırlarız. Bu anlamda, Peruzzi Şapeli'nde Giotto tarafından seçilen Vaftizci Yahya ve Aziz Yuhanna sahneleri yardımıyla İsa'nın çektiklerinin anıştırılması, İsa'ya, Yuhanna'ya ve Yahya'ya ithaf edilen şapelleriyle Roma'da Erken Hristiyanlık dönemine tarihlenen Lateran Vaftizhanesiyle benzerlik içerir. Bu örnekler, yalnızca İtalya ile sınırlı değildir; Jeffrey Hamburger Kuzey Avrupa'daki kiliselerde

¹⁸ Buna bir örnek için: Julie Codell, "Giotto's Peruzzi Chapel Frescoes: Wealth, Patronage and the Earthly City," *Renaissance Quarterly*, 41.4, 1988, s. 593-595.

¹⁹ Jane C. Long, "Parallelism in Giotto's Paintings," (Ed. Sarah Blick ve Laura Gelfand) *Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction in Late Medieval and Renaissance Art*, Brill, Leiden, 2011, ss. 327-353, özellikle, 339-340.

²⁰ Long, "Parallelism in Giotto's Paintings," ss. 339-340.

²¹ Codell, "Giotto's Peruzzi Chapel Frescoes," ss. 593-595.

²² Bu altar parçası Tintori ve Borsook, *Giotto: The Peruzzi Chapel*, s. 23'da tartışılmıştır.

bu örneklerin çokluğuna dikkat çeker.²³ Erken Hristiyanlık ve Batı'daki Orta Çağ dönemi kiliselerinde karşılaştığımız bu ikonografik durumun Rönesans Floransa'sına içselleşmiş olarak yansımaları çarpıcıdır. Jane C. Long, Peruzzi'de gördüğümüz bu ikonografik dizilimi Fransisken rahiplerin etkisi olarak yorumlar. Ailenin baniliğinde ve verdiği kararlarda ve belki de Giotto'nun sahne seçiminde Fransiskenlerin etkisi kaçınılmaz bir durumdur.²⁴ Ancak, Peruzziler gibi Floransa'nın önemli bir ailesi tarafından büyük harcamalar yapılarak inşa edilen bu şapelin nasıl bir resim programına sahip olacağı konusunda tek söz sahibinin Fransisken rahipler olamayacağını da önerebiliriz. Aile üyelerinin yapılacak resimlerin kimi ve neyi anlatacağı konusunda fikir belirtmiş olmaları muhtemeldir. Peruzzi ailesinin Santa Croce çevresindeki bölgede, yaşadıkları meydana adlarını verdikleri ve ayrıca adlarını taşıyan bir kent kapısına sahip oldukları bilinmektedir.

Peruzzi ailesi ticari hayattaki başarılarıyla Ortadoğu'dan Londra'ya kadar uzanan finansal bir gücün yegâne sahibiydi.²⁵ İtalya'da ondördüncü yüzyılda pek çok ünlü ve varlıklı ailelerin çarpıcı resimlerle süslü aile şapelleri önemli bir statü sembolüne dönüşür. Peruzzi Şapeli ve diğer aile şapelleri, aile bireylerinin günlük ve önemli zamanlarda dinî görevlerini yerine getirecekleri, önemli dinî günlerde ibadet edecekleri ve aile içinde vefat olması durumunda gömülerin de ekleneceği bir mekân özelliğini taşır. Bu şapeller, aynı zamanda ailelerin bağışıyla yapıldığı için bir anlamda aile bireylerini bir arada tutan ve bağışı yapan bireyin hayırseverliğini anımsatan hatıralara da dönüşmüştür. Bir anlamda, bu şapeller, ailenin isminin hem günlük hem de uhrevî hayatta yad edilmesi ve anımsanması anlamı da taşıyordu. Bir yandan, bağışçının kentteki gücü ve varlığını koruma altına alıyor, diğer yandan ise öteki dünya için güvence ve mutluluk anlamına geliyordu.²⁶ Diğer nüfuzlu aileler gibi Peruzzi ailesi de kentte rekabet içinde oldukları diğer soylu ve zengin ailelere ve sıradan halka vermek istedikleri mesajı Giotto'nun önerileri ve sanatsal dili yardımıyla Peruzzi Şapeli'nin duvarlarına yansıtmış olabilirler. Bu sayede ortaya çıkan dinî sahneler yardımıyla ailenin kentteki diğer ailelere veya dinî oluşumlara karşı duruşlarını belgeleyen sanatsal bir anlatı arayışına. Bu arayışın boyutunu anlamak için Drusiana'nın diriltilmesi panelini dikkatlice incelemek gerekmektedir.

Giotto'nun Gözünden Bizans Kenti Ayasuluk'ta Diriltilen Drusiana

Floransalı Peruzzi ailesi, neden Aziz Yuhanna'nın hayatından Ayasuluk'te geçen bir sahnenin canlandırılmasını istemiş olabilir? Drusiana'nın diriltilmesi olayından, Yeni Ahit'e eklenmiş bir yan metinde, Yuhanna'nın Eylemleri olarak (Acts of John), bahsedilmektedir. Metin, Aziz Yuhanna'nın seyahatleri ve mucizeleriyle ilgili, Hristiyanlık öğretisine odaklı anlatıları ve öğütleri içermektedir. Azizin Patmos'ta yaşadıklarının anlatıldığı kısmın kayıp olduğu bu kaynağın, Ayasuluk'te geçen ve aralarında Drusiana'nın diriltilmesi ve dünyanın yedi harikasından biri sayılan Helenistik dönemin eşsiz mabedi Artemis Tapınağının tahrip edilmesi gibi olayları içeren kısımları ise halen mevcuttur.²⁷

Şimdi, Peruzzi Şapeli'nde gördüğümüz sahnenin öncesini hatırlayalım. Anlatıya göre, Ayasuluk'ın yerlisi Drusiana,

Andronikos ile evlidir. Ancak, Kallimahos adında yerli halktan bir erkek, Drusiana ile birlikte olmak ister. Drusiana böyle bir günaha girmektense ölmeyi tercih edeceğini söyler ve ardından ölür. Kallimahos şehvetine yenik düşer ve mezardaki Drusiana'ya kölesi Fortunatus'un da yardımıyla sahip olmaya kalkışır. Bu esnada ortaya çıkan yılan hem Kallimahos and hem de Fortunatus'u sokarak öldürür. Bu olayın ertesi günü, Aziz Yuhanna, Patmos'taki sürgününün ardından Ayasuluk'a varır. Anlatıya bu noktadan itibaren Peruzzi Şapeli'nde gördüğümüz sekans ile devam edebiliriz (Resim 6). Akabinde, ömrünü Yuhanna'nın ve Hristiyanlık öğretilerini yaymaya adanmış,

Resim 6. Drusiana'nın Diriltilmesi Paneli, Peruzzi Şapeli, Santa Croce

mütedeyyin Drusiana'nın toprağa verilme haberini alır. Yuhanna ile konuşanlar, Drusiana'nın son isteğinin azizi son bir kez daha görmek olduğundan bahsederler. Kent surları önündeki cenazeye giden aziz, Drusiana'nın başına gelenleri anlamak için önce Kallimahos'u diriltir. Kallimahos olanları anlatır ve pişman olduğunu ve İsa'nın öğretilerine teslim olmak istediğini söyler. Aziz, bunun üzerine Andronikos'a ve cenazeye katılan diğer kişilere defin işlemini durdurmalarını ister. Ardından Drusiana'ya seslenir uyanmasını buyurur. Aziz'in isteği doğrultusunda, Drusiana yattığı yataktan adeta uykudan uyanmışçasına kalkar.

Drusiana'nın diriltilmesi sahnesi, Orta Çağ dönemi el yazmalarında nadiren rastlanılan bir sahnedir. Buna bir örnek olarak, New York'taki Morgan Kütüphanesi ve Müze Koleksiyonunda yer alan ve 1255-1260 yıllarında İngiltere veya Fransa'da yapıldığı düşünülen MS M.524 fol. 21v verilebilir (Resim 7).²⁸ Giotto'nun ardından, Rönesans sanatının onbeşinci yüzyıldaki önemli temsilcileri sayılan Donatello veya Lippi tarafından yapılan çeşitli resimlerde de bu sahneye yer verilmiştir. Filippino Lippi'nin Floransa'daki Santa Maria Novella içindeki Strozzi Şapeli'nde 1487-1502 yıllarında yapıldığına inanılan Drusiana'nın diriltilmesi sahnesi önemli bir örnektir (Resim 8).²⁹ Sahnenin Rönesans dönemindeki resimlerde veya ahşap panellerde sıkça yer alması, Cenovalı Başpiskopos

²³ İtalya ve daha geniş çerçevede karşılaştırma için, Jeffrey Hamburger, *St. John the Divine: The Deified Evangelist in Medieval Art and Theology*, Berkeley, University of California Press, ss. 65-82.

²⁴ Long, "Parallelism in Giotto's Paintings," s. 343.

²⁵ Peruzzi'lerin Floransa'da hakim oldukları ve yaşadıkları noktalar için, John Larner, *Italy in the Age of Dante and Petrarch, 1216-1380*, London and New York, Longman, 1980, s. 62; Tintori ve Borsook, *Giotto: The Peruzzi Chapel*, s.8'de Peruzzi ailesinin Santa Croce'nin yakın çevresinde yaşadığını söyler. Ailenin ekonomik gücünün etkisi ve dağılımı için Edwin S. Hunt, *Medieval Super-Companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence* Cambridge 1994. Ayasuluk'ın Floransa ile olan ticari ilişkilerinin tarihi kaynaklara ve arkeolojik verilere yansımaları için, Yaman Dalanay, "Ephesos During the Beylik and Ottoman Periods (14th-16th Centuries)," (Ed. Sabine Ladstätter)

Die Türbe in Artemision, vol. 1 (Vienna: Österreichisches Archäologisches Institut, 2015), s. 10-11 ve 13-15.

²⁶ Şapellerin inşasında bağışçı aile ve bireylerin rolü için Jane C. Long, "The Program of Giotto's Saint Francis Cycle at Santa Croce in Florence," *Franciscan Studies*, 52, 1992, ss. 85-133, özellikle 85-86.

²⁷ Montague Rhodes James, (Ed. ve Çev.), *The Apocryphal New Testament*, Oxford: Clarendon Press, 1924, ss. 63-66.

²⁸ <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/42/110814>, online erişim 5 Kasım 2020.

²⁹ https://www.wga.hu/html_m/l/lippi/filippino/strozzi/3druisa.html, online erişim 5 Kasım 2020.

Jacobus de Voragine'nin azizlerin hayatlarına dair anekdotları topladığı 13. yüzyıla tarihlenen *Legenda Aurea*'da bahsedilmesine bağlanmıştır.³⁰ Hem Gotik hem de Giotto'dan sonraki dönemin Rönesans eserlerinde Drusiana'nın resmedilmesinde arka planda kullanılan yapı ya kullanılmamıştır ya da idealize edilmiştir.

Resim 7. Drusiana, MS M.524 fol. 21v. (The Morgan Library ve Museum'un izniyle)

Rönesans dönemi eserlerinde rastlanmaz. Azizin arkasında ve sol tarafta, bugün literatürde Takip Kapısı olarak bilinen ve Ayasoluk'u koruma altına alan kent surlarının güney kapısının anıtsal kemeri ve iki yanda kare kuleleri görülebilir. Drusiana'nın arkasında ise sur duvarları ve Yuhanna'ya adanmış kiliseye ait detayları göze çarpar.

Orta Çağ Döneminde kapılar sur sistemlerinin parçası olarak salt savunma görevi üstlenmiştir. Gerçek hayatta savunma amaçlı olan kent surları ve kapılar, aynı dönemin sanatında betimlendiklerinde ise başka anlamlar taşır. Çoğu zaman sonuna kadar açık kapılarıyla kentin dışarıya açılan davetkâr yüzü gibi görünen kapılar ve sur duvarları, bu ifadeleriyle gerçeklikten uzak, farklı bir kentsel ideali hatırlatmaya yararlar.³¹ Bu bağlamda, günümüzde hâlen kısmen Ayasoluk'ta ayakta olan surlar (Resim 9) ve kapı ile bu kentsel elemanların Peruzzi'deki temsili arasındaki karmaşık mimetik ilişkiyi incelemek yerinde olacaktır.

Resim 9. Google-earth'ten alınmış hava fotoğrafında Ayasoluk Kalesi

Resim 8. Drusiana, Strozzi Şapeli, Filippino Lippi

Drusiana'nın diriltilmesi anlatısının ölüm ve ölümden sonra yaşamı imâ eden yeniden doğuş teması ve seçilen diğer sahnelerde benzer bir tema olması nedeniyle, kullanıldığı mekânın amacına oldukça uygun bir sahne olduğunu söyleyebiliriz. Drusiana gibi bir aziz olmayan ve sıradan bir dindar Hristiyan kadının ölümü ve yeniden canlanması, mütedeyyin geçirilmiş bir hayatın ödülleri fanilerle hatırlatma amacına hizmet edebilir. İlahi güçle desteklenmiş mucizeyi dirilişe yapılan vurgu, aynı zamanda şapelin inşa ve süsleme masraflarını üstlenen ve ebedi istirahatine çekilen Peruzzi ailesinin üyeleri için de –eğer erdemli bir hayat sürdürmeyi tercih ettilerse– bir anlamda bir diriliş vaadi olarak görülmüş olabilir.

Peruzzi'de Yuhanna'nın Drusiana'yı dirilttiği sahnedeki en çarpıcı detay, arka planda görülen surlarla çevrili kent imgesidir. Bu arka fon detayına yukarıda tartıştığımız hem Gotik hem de olgunlaşmış

Resim 10. (Resim 6'dan detay)

³⁰ Sherry L. Reames, "The "Legenda Aurea": A Reexamination of Its Paradoxical History," *Renaissance Quarterly*, 39, 1986, ss. 279-282.

³¹ Felicity Ratté, "Architectural Invitations: Images of City Gates in Medieval Italian Painting," *Gesta*, 38.2, 1999, ss. 142-153, kent kapılarının gerçek hali ve temsili ifadesi arasındaki farklılıkları çarpıcı bir biçimde tartışır.

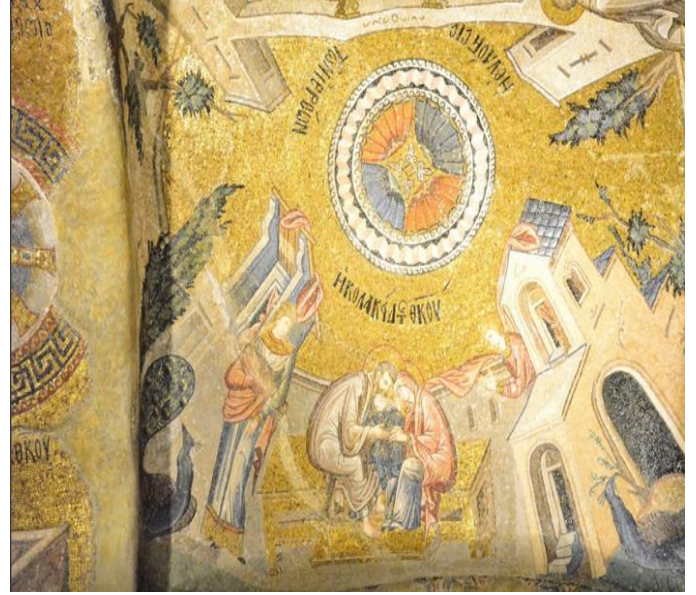

Resim 11. Ayasoluk'taki Takip Kapısı

Bu karşılaştırmada iki resim (Resimler 6, 10 ve 11) arasındaki farklılıklar çarpıcıdır. Günümüzde mevcut olanla Giotto'nun betimlediği arasında farklar olmasının nedeni ne olabilir? Bu farklılıkların nedeni için sembolik bir neden olduğu düşünülebilir mi? İtalya'da Orta Çağ ve Erken Rönesans dönemi resim sanatında kent kapısı betimlemelerinin sembolik yansımaları inceleyen çalışmada, Felicity Ratté, gerçek kent kapılarının verdiği izlenimin aksine, bu dönem resminde betimlenen kapıların izleyicisini kente girmeye davet ettiğini söylemiştir.³² Giotto'nun panelindeki Ayasoluk betimlemesinde ise, betimlenen kilise ile kentin dinî çerçevesi hatırlatılır ve kutsal olanın surlar vasıtasıyla korunduğu hatırlatılır. Ayasoluk'un bu anlamda azizin eylemlerinin anlatıldığı Yeni Ahit'e eklenen metinde bahsedilen olayın geçtiği kutsal mekân algısı surlarla ilişkilendirilerek verilir.

Bu mimari öğeleri biraz daha yakından inceleyecek olursak, Giotto'nun Drusiana panelinde, diğer eserlerinde olduğu yaptığı gibi mimari detayları dikkatli bir biçimde seçip anlatımın çerçevesine yerleştirdiğini söylemek mümkündür. Giotto'nun paneli Ayasoluk'un Erken Hıristiyanlık ve Bizans döneminde azizin adıyla özdeşleşmiş³³ Takip Kapısı ve Aziz Yuhanna'nın Kilisesi'ne ait mimari öğeleri, Rönesans dönemine ait mimari pek çok detayla harmanlandığı bir görsellik sunar.

Giotto'nun çağdaşı olan Konstantinopolis'deki 14. Yüzyıl Palaiologlar dönemi sanatında (Geç Bizans dönemi) ise oldukça farklı bir yaklaşım göze çarpar (Resim 12). Özellikle, Kariye Cami'nin mozaiklerinde göreceğimiz gibi, Bizans sanatında mimari öğeler ve kentsel yapı çevre detayları, çoğunlukla betimledikleri yapı veya kente dair gerçeklik yansıtmayan daha çok boşluk doldurucu öğe gibi kullanılmıştır. Bu nedenle, 1335'de tamamlanmış Peruzzi Şapelindeki Drusiana paneliyle, Kariye'nin 1321'de tamamlanan mozaikleri arasında üslupsal bir karşılaştırma yapılabilir.

Resim 12. Kariye Cami, İç narteks, Yohakim ve Anna'nın Meryem'i büyütmeye sahneleri

Palaiologlar dönemi sanatında da aynı dönemde Gotik'ten Rönesans'a geçiş ev sahipliği yapan İtalyan Sanatı da antikiteye ait anlatılardan ve betimleme biçimlerinden ilham almıştır. Her iki dönemin sanatında da antikite yeniden yorumlanmıştır. Zeynep Atas, Palaiologlar dönemi sanatını Batı'daki çağdaşlarıyla kıyasladığı makalesinde, bu dönemin sanatçılarının tıpkı İtalya'daki çağdaşları gibi antik düşüncüyü rasyonalize etmek yerine geleneksel yöntemlerini zenginleştirmek için antikiteye ait biçimleri kullandıklarını söyler. Ancak, Atas'a göre bu çaba, İtalyan ve Bizans sanatındaki farklı yansımaları sahiptir. Giotto'nun başını çektiği İtalya'daki sanatçılar, antik çağı yeniden keşfedip yorumlamak ve bir anlamda geçmişe ait olanı içselleştirme yoluna gitmişlerdir. Bizans sanatında böyle bir içselleştirme yoktur, aksine; iyice araştırılmış olsa da eskiye ait olan, eski olarak korunmuştur.³⁴ İtalyalı sanatçılar, dünyevi gözlemlerini, antik dönem figürlerini Orta Çağ'a ait dinî sahnelerle harmanlayarak yeni bir dil geliştirmişlerdir. Hareketsiz ve durağan Bizans ve Orta Çağ dönemi figürlerine kıyasla, Erken Rönesans dönemi figürleri daha hareketli ve dinamik betimlemeler olarak karşımıza çıkar. Ayrıca, Palaiologlar dönemi Bizans sanatında özellikle Kariye Cami örneğinde gördüğümüz klasik veya kimi zaman "tersine çevrilmiş perspektif"³⁵ anlayışından uzak imgeye derinlik veren ve devinim kazandıran perspektif kullanımı ve aynı dönemde Rönesans İtalya'sında ve özellikle Giotto'nun kullandığı yakınsak perspektif uygulamaları ve her iki sanat dünyası arasındaki iletişim ve etkileşimin boyutu hakkında bize yeni fikirler verebilir.³⁶ Bu bağlamda, Palaiologlar dönemi örneklerle kıyaslandığında, Erken dönem Rönesans sanatının anlatıma derinlik hissi verme konusunda bir adım öne çıktığını söylemek yerinde olur. Rönesans'a özgü perspektif uygulamasının aynı zamanda gözde yanılmasını sağlaması

³² Felicity Ratté, "Architectural Invitations: Images of City Gates in Medieval Italian Painting," s. 151.

³³ Yerleşim dokuzuncu yüzyıldan itibaren Aziz Yuhanna'nın adıyla özdeşleşen isimler taşımıştır: örneğin, Ayo Theologos, ve Haçlılar tarafından kullanılan, Sanctus Theologus ve İtalyanlar'ın kullandığı Ayo Thologo ve Alto Luogo bunlar arasında sayılabilir. Daha detaylı bilgi için Clive Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, s. 120-122.

³⁴ Zeynep Atas, "The art and architecture of Chora Monastery in Comparison with its East European and Italian Contemporaries," *WIT Transactions on Ecology and The Environment*, 155, 2012, . 1211-1222, özellikle ss. 1217-1218. André Grabar, "The Artistic Climate in Byzantium During the

Palaeologan Period," (Ed. Paul A. Underwood) *The Kariye Djami*, 4 cilt. Routledge, London, 1975, ss. 3-16.

³⁵ Bizans sanatında perpesktif kullanımı için en kapsamlı çalışma Otto Demus, *The Methods of the Byzantine Artist*, Londra, Routledge, 1948: 64-77.

³⁶ Otto Demus, *Byzantine Mosaic Decoration: Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London, Routledge, 1953, ss. 33-43, ve ibid, Bizans Sanatındaki betimleme sanatının Batı'daki Romanesk ve Gotik dönemlerinden farklı olduğunu söyleyip Kariye Cami ile perspektif kullanımında yeni bir döneme girildiğini savunur. Demus'un bu saptamalarının yeniden değerlendirilmesi için, Jan B. Deregowski, Denis M. Parker, Manfredo Massironi, "The Perception of Spatial Structure with Oblique Viewing: Explanation for Byzantine Perspective?" *Perception*, 23, 1994, s. 5-13.

nedeniyle temsil edilen bina hakkında daha fazla görsel veri sunduğu için de tercih edildiğini eklemeliyiz.³⁷

“Boyanan Mimari”: Giotto'nun Mimari Özellikleri Betimleme Biçimleri

Sonuç olarak, Giotto'nun da Drusiana panelinde mimari öğeleri ve insan figürleri ve objeleri eşyaları yerleştirme biçimiyle tam olarak benzer bir içselleştirme gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Mesela, Takip Kapısı, bağlı olduğu kent surları, ve Aziz Yuhanna Kilisesi'ne ait detaylar Bizans sanatında sıkça yapıldığı gibi arka fon süslemesi gibi eklemek yerine, bu mimari öğeler anın ve mekânın hatırlatmasını yapan ve gerçekçi detaylarla betimlenmiştir. Örneğin, Drusiana panelinde, duvarlarının kıvrımları sahnenin tam orta noktasında buluşur. Bu gerçekçi detayların, seyyah betimlemelerinde ve hâlâ ayakta olan kalıntılardan anladığımız kadarıyla ortada yuvarlak kemerli bir girişten oluşan ve iki yanda kare planlı kulelerle desteklenen Takip Kapısı'yla büyük benzerlik taşıdığını söylemek gerekir. Arkeolojik kalıntılar ışığında Aziz Yuhanna Kilisesi'nin, Giotto'nun betimlediği gibi, kare haç planlı ve kubbeli bir plana sahip olduğunu da hatırlamak yerinde olacaktır.

Giotto'nun Drusiana'nın diriltilmesi panelindeki sur, kapı ve kilise betimlemesine ait mimari detayların kullanımı için bir analiz daha önerebiliriz. Palaiologlar sanatında bir anlamda kenar süsü veya boşluk doldurucu öge gibi kullanılan mimari öge veya kent betimlemelerinin yerine, Giotto, kente ait görsel çerçeveyi resminin merkezine yerleştirerek bir anlamda, “Bizans mimarisi ve sanatındaki normlara meydan okumaktadır.”³⁸ Tüm bunlara rağmen, Giotto'nun mimetik Ayasuluk'un surlarını, kent kapısını ve azizin kilisesini betimlediği görsel kurgu Ayasuluk'taki mimari çerçeveye yalnızca yüzeysel olarak benzer. Örneğin, kilisenin gerçekteki hali olan kare haç plânına vurgu yapsa da, mimari ve süsleme detayları, özellikle Lombard işi friz ve gül biçimli pencereler ve ikiz sivri kemerli pencereler (Resim 13) ile ondördüncü yüzyıl başında yeniden inşa edilmiş Floransa'daki Badia Fiorentina Kilisesi'nin cephesiyle (Resim 14) büyük benzerlik taşır.³⁹ Drusiana'daki Ayasuluk betimlemesini, aynı duvarda ve hemen üstünde yer alan mimari öge kullanımıyla öne çıkan bir başka panel olan Yuhanna'nın göğe yükselişi sahnesindeki iç mekâna ait detaylarla karşılaştırdığımızda ise bir anlamda azizin göğe yükselişiyle ve Drusiana'nın diriltilmesi arasında ölüm ve yeniden dirilme kavramları ve dünyevî ile uhrevî arasındaki geçiş algısının güçlendirilmiş olduğunu görürüz.

Resim 13. Drusiana Panelinde Aziz Yuhanna Kilisesi'ne ait

Resim 14. Badia Fiorentina Kilisesi, Floransa cephe detayı

Giotto'nun diğer mimari betimlemeleri dikkate aldığımızda ise Giotto'nun iki dünya arasındaki geçişi anlatırken kapı imgesini ne kadar ustaca kullandığını fark ederiz. Palaiologlar dönemi Bizans sanatına ait Kariye Cami mozaiklerindeki Kudüs kent betimlemesinde surla çevrili kapısız bir kent imgesi göze çarpar (Resim 15). Giotto'nun kent betimlemelerinde ise surların parçası olan kapılar önemli bir yer tutar. Mesela, Giotto, 1305 yılında Padua'daki Scrovegni Şapel'inde İncil'den alıntılanan ve İsa'nın hayatından kesitler sunduğu sahnelerde Kudüs'ü görkemli ve çoğunlukla altıgen biçimli kulelerle desteklenen bir kapıyla betimlemiştir. İsa'nın Mısır'dan dönüp Kudüs'e giriş yaptığı sahnede (Resim 16), Kudüs'ün anıtsal Altın Kapısı, yuvarlak bir kemer ve iki yanında altıgen kuleyle desteklenir şekilde betimlenmiştir. Scrovegni'de gördüğümüz bir başka Kudüs sahnesinde ise Altın Kapı'nın önünde Yohakim ve Anna'nın karşılaşması sahnesinde kare planlı iki kule arasındaki kemerli kapı düzeni (Resim 17) Peruzzi Şapel'i'nde gördüğümüz Ayasuluk betimlemesi ile benzerlik içerir.

Resim 15. Kariye Cami, Kudüs betimlemesi

³⁷ John White, *The Birth and Rebirth of Pictorial Space*, Cambridge MA, Belknap, 1987, ss. 27-30 ve M. Trachtenberg, *Dominion of the Eye: Urbanism, Art and Power in Early Modern Florence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, ss. 165-184.

³⁸ Carole H. Krinsky, “Representations of the Temple of Jerusalem before 1500,” *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, 33 1970, ss. 1-20.

³⁹ Francesco Benelli, *The Architecture in Giotto's Paintings*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 44 ve 118.

Resim 16. Scrovegni Şapeli, Kudüs'e giriş

Resim 17. Scrovegni Şapeli
Yohakim ve Anna'nın buluşması

Bu noktada Giotto'nun Yohakim ve Anna'nın buluşması sahnesinde ve Drusiana sahnesinde neden sıkça kullandığı çok kenarlı kule sistemini değil de kare plânlı kuleleri tercih ettiğini sorgulayabiliriz. Resim 16'da görülen Scrovegni Şapelindeki İsa'nın Kudüs'e zaferle giriş yaptığı sahnede altıgen biçimli bir kapının Hristiyanlık dinine karşı tahammülsüzlüğü ve toplu kıyımlarıyla ünlü Roma İmparatoru Diokletianus Split'de (günümüzde Hırvatistan'da) inşa ettiği sarayını koruyan kalenin kapılarına dikkat çekici bir benzerlik taşıdığını söylemek yerinde olacaktır. Altıgen planıyla geç Roma dönemine atfedilen bu kapı ve kule düzenlemesi, bir anlamda, Giotto'nun Kudüs'ü Hristiyanların yaşadığı kıyımlar kapsamında tarihselleştirme çabası gibi görülebilir.⁴⁰ Öte yandan, hem Scrovegni'deki Yohakim ve Anna'nın buluşması, hem de Peruzzi'deki Drusiana panelinde kare plânlı kule biçiminin kullanılması ise daha bilinçli bir "gerçeklik yaratma" çabasına işaret edebilir. Halen ayakta duran kalıntılarıyla hem Kudüs'teki Altın Kapı'nın hem de Ayasuluk'teki Takip Kapısı'nın kare plânlı kulelere sahip olduğunu hatırlamak yerinde olacaktır.

Giotto'nun Görsel Arşivinin Kökenleri

Peki, Giotto Kudüs veya Ayasuluk gibi kentlere ait mimari detaylar hakkında hangi yolla bilgi edinmiş olabilir? Francesco Benelli, *Giotto and Architecture* adlı kitabında resmedilen mimari öğeleri varolan, varolması mümkün olan ve hayali diye üç gruba ayırır.⁴¹ Benelli'nin sınıflandırmasına ve yukarıda yapılan analize istinaden Giotto'nun kullandığı bina detaylarının varolan ve hayali kategorisinde olduğunu söyleyebiliriz. Bir anlamda, Giotto'nun Drusiana panelinde gördüğümüz mimari detaylar yüzeysel de olsa bir gerçekçilik hissi yaratır. Giotto, hayali ve stilize edilmiş olan detayları içeren binalarla, olması muhtemel yapıların çarpıcı bir seçkisini sunar. Giotto'nun insan figürlerini çizme konusunda Roma veya Geç Antik dönem lahitlerinden ve Fransa'nın Gotik dönem heykeltıraşlık eserlerinden esinlendiği bilinmektedir.⁴² Çizdiği kapı veya kule biçimleri içinse, daha çok İtalya'nın Geç Antik ve Orta Çağ Döneminde Torino'daki Palatina ve Umbria yakınlarındaki Spello'da anıtsal taklar ve Milano'daki sur yapılarında gördüğümüz çok kenarlı (altıgen, sekizgen ve onaltıgen) kuleli kapı sistemlerinden esinlendiğini tartışılmıştır.⁴³ Bunlara ek olarak, Roma'yı sarmalayan kare ve yarım daire planlı kuleli Markus Aurelius döneminde 3. yüzyılın sonunda yapılan kent surunu da hatırlatmak yerinde olacaktır. Leon Battista Alberti, *De Architectura*'sında mimarın ressamın işlerine bakarak mimari elemanlarını tasarladığını söyler.⁴⁴ Bu öneriden hareketle, Benelli, Giotto'nun resmettiği binaların döneminin yapı çevresinden esinlemeler içerdiğini tartışır.⁴⁵ Bu bağlamda, Giotto'nun Ayasuluk'taki Takip Kapısı veya Aziz Yuhanna Kilisesi'ne ait betimlemelerin mevcut yapı çevrenin birebir kopyası olmasa da, kare haçlı plânlı ve kubbeli yapısıyla kilise, yuvarlak kemer açıklığı ve iki yanda kare planlı kuleleriyle Ayasuluk kalesini andırır.

Giotto'nun kafasında canlanan ve eline yansıyan Ayasuluk imgesinin Floransa'nın Batı Anadolu ve Dalmaçya sahiliyle kurduğu ticari ilişkiler sonucunda bu şehirleri ziyaret eden tüccarların veya Efes ve Ayasuluk'ta kutsal mekânlara ziyaret eden hacıların anlatıklarına dayandığını da ayrıca önerebiliriz. Bu bağlamda, özellikle Peruzzi ailesine olan yakınlığıyla bilinen Floransa'lı tüccar Pegolotti'nin "La Pratica della Mercatura" 1330'larda oluşturduğu ticaretle ilgili el kitabında Ayasuluk'un da içinde olduğu ticaret ağında satılan mallar, ağırlık birimleri ve fiyatlarla ilgili uzun bir kısım olduğunu eklemeliyiz.⁴⁶ Ayrıca Ayasuluk'ta, Aziz Yuhanna'nın mezarını da barındıran bazilika kilisesi ve İncil'ini yazdığı Ayasuluk Kalesi'nde bulunan kürsüsünün Hristiyanlık için önemli bir haç merkezi olması nedeniyle, burayı ziyaret edenlerin anlattıkları doğrultusunda Giotto'nun Ayasuluk'un kentsel peyzajına hayat verdiği saptamasını da yapabiliriz.

Giotto'nun boyadığı Takip Kapısı her ne kadar kemer açıklığı ve iki yandan kare kuleli yapısıyla Ayasuluk'taki örneği anımsatsa da, kapıya onyedinci yüzyılda Ayasuluk'u ziyaret eden seyyahlarca Takip Kapısı adı verilmesini sağlayan, muhtemelen 8. yüzyılda Bizans İmparatoru 6. Konstantinos (780-797) tarafından kapı alınlığına yerleştirilen panellere dair biz ize rastlanmaz. Geç Antik döneme tarihlenen lahit parçalarıyla kapının alınlığı bu dönemde yeniden inşa edilmiştir (Resim 18).⁴⁷ Giotto, bunun yerine, bilinçli bir şekilde surların siperine mazgal dişleri çizmiştir. V biçimli bu

⁴⁰ John White, "Giotto's Use of Architecture in "The Expulsion of Joachim" and "The Entry into Jerusalem" at Padua," *The Burlington Magazine*, cilt 115, sayı 844, 1973, ss. 439-447 ve 449.

⁴¹ Benelli, *The Architecture in Giotto's Paintings*, ss. 1-11.

⁴² Cesare Gnudi, *L'arte gotica in Francia e in Italia*, Turin, G. Einaudi, 1982, resimler, 58 ve 59; Anne Markham Telpaz, "Some Antique Motifs in Trecento Art," *Art Bulletin*, 46, 1964, ss. 3, 72-76. Arena Şapel'de Giotto'nun referansları için Péter Bokody, *Images-within-Images in Italian Painting: Reality and Reflexivity*, Burlington, Ashgate, 2015, ss. 70-71 ve 75.

⁴³ White, "Giotto's Use of Architecture," s. 444.

⁴⁴ Rocco Sinisgalli, (Ed.), *Leon Battista Alberti. On painting. A New Translation and Critical Edition*, New York, Cambridge University Press 2011, s. 45.

⁴⁵ Benelli, *The Architecture in Giotto's Paintings*, 1-11.

⁴⁶ Hunt, *Medieval Super-Companies*, ve Dalanay, "Ephesos During the Beylik and Ottoman Periods," s. 10-11 ve 13-15.

⁴⁷ Truva Savaşı temalı lahit parçalarının devşirilerek kapının onarımında kullanılması için, Çağaptay, "Yeniden İnşa Edilen Geçmiş: Ayasuluk'taki Takip Kapısı'nın Bizans Dönemindeki Tamiri," ss. 56-63. 1672 yılında Efes'i ziyaret eden Oxford'lu din adamı Thomas Smith ise klasik döneme ait olduğunu söylediği bu kabartmaların yerel kaynaklar tarafından kendisine "[z]avallı Hristiyanların dinsizlerin zulmünden kaçışını gösterir" şeklinde

Resim 18. Tournefort'un 1701 tarihli Takip Kapısı Gravürü (Cambridge Üniversitesi, Nadir Kitap Koleksiyonu)

mazgalların ondördüncü yüzyılda Kutsal Roma İmparatorluğu'nu simgeleyen Jibelinleri temsil eden bir desen olduğu ve Papa'nın destekçisi Gelflerle ilişkilendirilen kare biçimli mazgallardan oldukça farklı olduğu tartışılmıştır.⁴⁸ John White, mazgalda bu desenin kullanılmasını Giotto kanalıyla Peruzzi ailesinin siyasi duruşunun dışı vurumu olarak okunabileceğini önermiştir.⁴⁹ Sanatta yerel biçim ve detayların içselleştirilip siyasi, dinî veya şahsi mesaj verme kaygısıyla yeniden yorumlanması sıkça rastlanılan bir durumdur. Peruzzi ailesi de benzer bir kaygıyla Giotto'nun sanatı yardımıyla bu mesajı verme arzusu gütmüş olabilir.

Giotto'nun Rönesans dönemi mimari özellikleriyle (mazgallar ve kilisenin cephe detayları) harmanladığı daha eski dönemlere ait referanslar (kare biçimli kule), ilk bakışta anakronistik gibi algılandığında, bu durum, aslında Péter Bokody tarafından tartışıldığı üzere heterokronik olarak yorumlanmalıdır.⁵⁰ Çünkü, Drusiana'nın Aziz Yuhanna tarafından diriltilmesi döneminde, ne sur duvarları, ne Takip Kapısı, ne de Aziz Yuhanna Kilisesi ayakta. Takip Kapısı'nın parçası olduğu sur sisteminin arkeolojik veriler ve yazılı kaynakların yardımıyla İmparator I. Justinianos (527-565) ve eşi tarafından kutsal alanları koruma altına alma projesinin bir parçası olarak 6. yüzyılın ortasında inşa edildiğini ve 8. yüzyılda Truva savaşından sahneler içeren lahit parçalarıyla yeniden tamir edildiğini biliyoruz. Aziz Yuhanna Kilisesi'nin inşa edilme sürecine baktığımızda ise daha girift bir inşa süreci ile karşılaşırız. I. Konstantinos (306-337) döneminde azizin mezarının hacılar tarafından ilgi görmesi sonucunda, mezarın üstüne önce *martyrion*, ardından ahşap çatılı bazilika planlı bir yapı inşa edilmiştir. Yine Justinianos tarafından 535-536 yıllarında haç planlı ve her bir bölümün kubbeye örtüldüğü

lanse edildiğini ve kapının Takip Kapısı (Gate of Persecutions) olarak bilindiğini söyler. Smith, bu tanımlamasıyla kapıya isim babalığı yapar. Thomas Smith, *Remarks upon the Manners, Religion, and Government of the Turks*. London, Moss Pitt, 1678, 260-261. Smith'in bu okumasının analizi için, Thomas Roebuck, "Antiquarianism in the Near East: Thomas Smith (1638-1710) and His Journey to the Seven Churches of Asia," (Ed. Jane Grogan), *Beyond Greece and Rome: Reading the Ancient Near East in Early Modern Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2020, ss. 144-147.

⁴⁸ İki grup arasındaki rekabet 1140'lara dayanmaktadır. <https://www.britannica.com/event/Guelf-and-Ghibelline>. 1 Kasım 2020'de erişildi.

⁴⁹ White, "Giotto's Use of Architecture," s. 443.

bir kilise yaptırılmış ve yapı bugün arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan nihai formunu almıştır.⁵¹

Peruzzi Şapeli'ndeki panelden anlaşılacağı üzere, Ayasoluk'un büyüğü ve Drusiana'nın öyküsü Giotto'nun öğrencisi Taddeo Gaddi'nin de ilgisini çekmiştir. 1360'lı yıllarda Ayasoluk'un yapı çevresi, surları ve Takip Kapısı, Toskana'daki Casentino Vadisi'ndeki Castello dei Conti Guidi'de bulunan Guidi Şapeli'nde yeniden canlandırılmıştır (Resim 19). Bu betimlemede, Gaddi, neredeyse her bir taşı detaylandırarak şehir duvarlarına dikkat çekerken, aynı zamanda kare biçimli kulelerin, kapı girişinin ve Aziz Yuhanna Kilisesi'nin bir kısmını da tasvir etmektedir. İlginç bir şekilde, Gaddi'nin her bir taşın çerçevesiyle belirginleştirilmesi, sanki Takip Kapısı'nın Artemision, *nekropol*, *stadion* ve *gymnasion* alanlarından getirilen mermerden devşirme malzemenin duvar örgüsündeki halini anıttırır ve bu haliyle Resim 17'de tartışılan Joseph Pitton de Tournefort tarafından yapılan gravürdeki sur görüntüsüyle büyük bir benzerlik taşır.⁵² Gaddi'nin sur duvarlarındaki taşları belirginleştirilmesi, ayrıca Giotto'nun yukarıda bahsedilen Scrovegni'deki Yohakim ve Anna'nın önünde bulunduğu Altın Kapı örneğindeki taşların belirgin bir biçimde duvar örgüsünde gösterilmesine de oldukça benzemektedir. Gaddi'nin kare planlı bir kapıdan çıkan Aziz Yuhanna'yı bazilika planlı gibi görünen kilisesini koruyan sur duvarlarının hemen önüne yerleştirdiği tabutta dirilirken gösterilen Drusiana, Giotto'nun Peruzzi'deki Drusiana sahnesiyle birlikte ele alındığında, her iki sahnede de Ayasoluk kentini ve onun azizi Yuhanna'yı hem kentsel hem kutsal boyutta anma ve hatırlatma amacını güttüğü söyleyebiliriz. Öte yandan, Giotto'nun tarihsel referanslar hakkında daha gerçeğe yakın saptamalar yaparken, Gaddi'nin sahneye bazilika planlı bir kilise eklemesi ve duvarları rustik taş işçiliği ile belirginleştirilmesi ise sanatçının olayların geçtiği dönem olduğu bilinen Erken Hristiyanlık döneminin mimari dokusunu canlandırma girişimi olarak yorumlanabilir.

Resim 19. Drusiana'nın diriltilmesi, Taddeo Gaddi, Guidi Şapeli

⁵⁰ Alexander Nagel and Christopher S. Wood *Anachronic Renaissance*, New York: Zone Books, 2010, s. 35-44; Bokody, *Images-within-Images*, 78-79.

⁵¹ Kilisede yürütülen kazılar hakkında değerlendirme için Mustafa Büyükkolancı, "Zwei neugefundene Bauten der Johannes- Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuophylakion," *Istanbuler Mitteilungen*, Sayı 32, 1982, s. 237-253; Çağaptay, "Yeniden İnşa Edilen Geçmiş: Ayasoluk'taki Takip Kapısı'nın Bizans Dönemindeki Tamiri," 57-58.

⁵² Şipolyen malzemenin değerlendirmesi için, Michael Immendorfer, *Ephesians and Artemis: The Cult of the Great Goddess of Ephesus in the Epistle's Context*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2017, ss. 125-140. Ulrike Muss, *Die Archäologie der ephesischen Artemis: Gestalt und Ritual eines Heiligtums*. Vienna, Phoibos Verlag, 2008.

Floransa'daki Ayasoluk

Santa Croce, Peruzzi ailesi ve diğer Floransalı ailelerin şapelleriyle genişleyen sanatsal ve mimari çerçevesiyle, bu ailelerin kentin siyasi ve ekonomik hayatındaki görünürlüğüne katkıda bulunmuştur. Peruzzi Şapel'inde Giotto aracılığıyla ortaya çıkan sanatsal ifade, aslında bu aileler arasındaki rekabetin bitmesi durumunda, Floransa'nın adeta "modern" bir Ayasoluk'a dönüşeceği, hem ilahî, hem de kentsel barışın iskân edildiği bir yer olacağı mesajı verilmeye çalışılmış olabilir.⁵³ Bu anlamda, Floransa'da söz sahibi ailelerden olan Peruzzi ailesinin Aziz Yuhanna'nın yaşam öyküsünde önemli bir yer olan Ayasoluk'un kutsal ve kentsel doğasını çarpıcı bir biçimde özümlediğini hatırlamak önem taşır. Giotto'nun elinden çıkan Floransa'daki Ayasoluk, bir yandan Erken Hristiyanlık ve Bizans döneminin önemli bir kenti olan Ayasoluk'un kutsal peyzajının bir yansımasıdır. Öte yandan ise, Giotto'nun Drusiana'nın hikayesini anlatmak için detaylara gösterdiği dikkat veya seçici kullanımı Ayasoluk'un o dönemde diğer Akdeniz kentleri arasında sahip olduğu ticari cazibeye işaret etmekte, aynı zamanda da kentin Hristiyanlık için önemli bir bir haç merkezi olmasının hatırlanmakta ve mekânsal kutsallığının takdiri ve kabulüne de vurgu yapılmaktadır.

"Gerçeklik Analizi" ve Sonuç

Giotto'nun Drusiana panelini mimari öğeler ve Ayasoluk peyzajını kullanarak anlatmasıyla ortaya çıkan Floransa'daki Ayasoluk olgusunu, Roland Barthes'ın "reality effect" veya "gerçeklik etkisi" teorisini kapsamında tartışabiliriz. Barthes, bir anlatının içinde sıkça geçen detayın, bir anlamda o anlatının gerçekliğine vurgu yapan ögeye dönüşmesi olarak açıklar.⁵⁴ Barthes'ın teorisine katkıda bulunan Joel Fineman'a göre ise, bir yazının içine bir anekdotun eklenmesiyle, yazı ve anekdot birbirlerini pekiştirir ve "gerçeklik etkisi" ortaya çıkar.⁵⁵ Bu sayede, örneğin, metin içine eklenen bir yan anlatı, bağlam üzerinde bir pencere açar, böylece yan anlatı ana anlatıyı doğrular ve destekleyebilir duruma gelir. Hatta bazen bu yan anlatı, "gerçeklik" olgusuna daha ikna edici bir şekilde katkıda bulunmak için birincil anlatının dışına çıkar. Bir başka deyişle, sanat eserinin doğduğu bağlamın, metnin kendisi olduğunu ve yorumlanabilecek işaretlerden oluştuğunu düşünürsek, yan anlatıların çeşnisiyle yaptığımız seçimler doğrultusunda ortaya çıkan büyük hikâyeyi okuyabilmek için yeni bir yoruma veya analize ulaşırız.⁵⁶

Barthes'ın sayısız yayınında tartıştığı gibi anlatının aktarılması ve anlaşılması, okuyanın metnin kendisini nasıl ilişkilendirdiğine, sosyo-kültürel deneyimine ve geçmişine ve daha önceden okuduklarıyla yeni okuduğu şey arasındaki ilişkiyle yakından ilgilidir. İmgenin metine benzer olması özelliğinden çıkarak, Barthes'ın Balzac'ın *Sarrasine* öyküsünü beş kodla analiz ettiği *S/Z* başlıklı kitabında olduğu gibi, Peruzzi Şapeli'ndeki Drusiana'nın diriltilmesi sahnesini bu kodlar ışığı altında inceleyebiliriz. Düz anlamın, yani ilk anlamın da kendi üzerine geri dönen bir yan anlamdan ibaret olduğunu hararetle savunan, okuru anlamı çoğaltacak bir uzam olarak kabul eden Barthes, her yazılı metnin beş koddan oluştuğunu savunmuştur. Amelleri belirleyen "enigmatik" kod; bilinmezli, kuşku yaratan ve yorumsamayı sağlayan "yan-anlamsal" kod; metnin ana anlamıyla ilişkili kişiler, yerler veya objelerle ilgili yan anlamlar bulmamızı sağlayan "semik" kod ve belirli unsurları simgesel olarak irdeleyip anlamak için "sembolik" kod; ve son olarak, kişinin dünya hakkında bilmesi gerekenleri ve kültürel stereotipleri simgeleyen "kültürel" kod ise ana kahramanın

kim olduğunu, statüsünü, yaz(p)ılan eserin hangi döneme ve akıma ait olduğunu anlamamızı sağlar. Bu sayede bir anlatı ortaya çıkar.⁵⁷ Drusiana'nın diriltilmesi panelinde bu kodların hepsi karşımıza çıkar, panelin kendisi enigmatik iken, Giotto'nun görsel hafızasını nelere dayandırdığı sorusu yan-anlamsal saptamalar yapmamızı sağlar. Panelde bulduğumuz Ayasoluk'a dair gerçeğe yakın mimari biçimler, atlanan ince ayrıntılar, veya eklenen yeni özellikler bizi "semik" bir irdelemeye sevk ederken, Giotto'nun seçkisi sayesinde "sembolik" yorumlamalar yapıp, ve son olarak panelde diriltilmeye çalışılanın aslında Drusiana değil, ondördüncü yüzyılda bir yandan papalık ve Kutsal Roma İmparatorluğu arasındaki rekabet diğer yandan as nüfuzlu aileler arasındaki güç kavganın ortasına düşmüş Floransa olduğunu, Barthes'ın "kültürel" bir kodu sayesinde anlayabiliriz.

Sonuç olarak, Giotto'nun resim içinde yarattığı resim(ler)deki "gerçeklik etkisi" kavramı, mevcut olan yapının bire bir kopyasının betimlenmesi anlamına gelmez. Betimlenen yapıya eklenen bir detay veya bir desen o yapıyı veya yeri tanım(lam)aya veya anımsatmaya yeterli olur. Bu bağlamda, "resmedilen mimari" ile var olan yapı arasında diyalektik bir ilişki ortaya çıkar. İşte bu nedenle, Ayasoluk'un gerçek haliyle "gerçeklik etkisi" yaratılarak boyanmış hali arasında bir ayrım yapmak gerekir. Bu ayrımı fark etmek, Giotto'nun ustası Cimabue'nin sanatından ve tekniğinden uzaklaşıp sanatında kendi dilini yarattığını gösterir.⁵⁸ Cimabue'nin olanı kopyalarak yaptığı resimlerle Giotto'nun Drusiana'nın diriltilmesi sahnesi arasındaki fark tam olarak budur. Ayasoluk'a dair mimari referanslar, Floransa'ya ve dönemin mimari öğeleri kullanılarak yansıtılırken, V şeklinde çizilmiş mazgal dişleri "gerçeklik etkisinin" yaratılmasına katkıda bulunur. Resmin içine yedirilmiş resim veya mekân içindeki mekân, gerçeğin ifşası değil, yapıcı çevrenin gerçeğe yakın bir detayı olarak algılanabilir.⁵⁹ Bu, Giotto'nun perspektifinden, kent surları ve azizin kilise ile birlikte Takip Kapısı'nın Ayasoluk'un özü ve görsel kodu olduğuna işaret etmektedir. Peruzzi ailesinin de Giotto'nun sanatı aracılığıyla vermek istediği mesaj ise tam olarak budur. Peruzzi Şapeli'ndeki bu sahnede, Giotto, "Sadece müteedeyin Drusiana'yı diriltmez, aynı zamanda Floransa'daki Ayasoluk'u yeniden diriltir."⁶⁰

Yazar notu: Bütün görsellerin yayın hakkı yazara aittir.

⁵³ Codell, "Giotto's Peruzzi Chapel Frescoes," ss. 611-612.

⁵⁴ Roland Barthes, "The Reality Effect," (Ed. Tzvetan Todorov), *The French Literary Theory Today: A Reader*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, s. 11-17.

⁵⁵ Joel Fineman, "The History of the Anecdote: Fiction and Fiction," (Ed. Aram Veesser), *The New Historicism*, New York, Routledge, 1989, ss. 49-76.

⁵⁶ Mieke Bal and Norman Bryson, "Semiotics and Art History," *The Art Bulletin* 73, 2, 1991, s. 175.

⁵⁷ Roland Barthes, *S/Z*, Paris, Seuil, 1970, 13, 17-18, 190-191 ve 261. Barthes göstergebilim teorisinin dilimizde yapılan detaylı incelemesi için Ufuk Bircan, "Roland Barthes ve Göstergebilim," *SBARD* 26, 2 2015, ss. 17-41.

⁵⁸ Maria Andoloro, "Ancora una volta sull'Ytalia di Cimabue," *Art Medievale* 2, 1984, ss. 143-150.

⁵⁹ Bokody, *Images-within-Images*, s. 70.

⁶⁰ Codell, "Giotto's Peruzzi Chapel Frescoes," s. 599.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Barthes, Roland; *S/Z*, Paris, Seuil, 1970.
- Benelli, Francesco; *The Architecture in Giotto's Paintings*, Cambridge University, Press, Cambridge, 2014.
- Boccaccio, Giovanni; (Çev. John Payne), *Decameron*, 3 Cilt, Lawrence& Mullen, Londra, 1895.
- Bokody, Péter; *Images-within-Images in Italian Painting: Reality and Reflexivity*, Burlington, Ashgate, 2015.
- Bologna, Ferdinando; *Novità su Giotto, Giotto al tempo della cappella Peruzzi*, Turin, G. Einaudi, 1969.
- Demus, Otto; *Byzantine Mosaic Decoration: Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London, Routledge, 1953.
- Demus, Otto; *The Methods of the Byzantine Artist*, Londra, Routledge, 1948.
- Derbes Anne, Mark Sandona, *The Usurer's Heart: Giotto, Enrico Scrovegni, and the Arena Chapel in Padua*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2008.
- Forster, Edward R. Morgan; *A Room With a View*, Dover Thrift, New York, 1995.
- Foss, Clive; *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- Gnudi, Cesare; *L'arte gotica in Francia e in Italia*, Turin, G. Einaudi, 1982.
- Hamburger, Jeffrey; *St. John the Divine: The Deified Evangelist in Medieval Art and Theology*, Berkeley, University of California Press.
- Hunt, Edwin S.; *Medieval Super-Companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence*, Cambridge 1994.
- Immendorfer, Michael; *Ephesians and Artemis: The Cult of the Great Goddess of Ephesus in the Epistle's Context*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.
- Larner, John; *Italy in the Age of Dante and Petrarch, 1216-1380*, London and New York, Longman, 1980.
- Lubbock, Jules; *Storytelling in Christian Art from Giotto to Donatello*, New Haven, Yale University Press, 2006.
- James, Montague Rhodes; (Ed. ve Çev.), *The Apocryphal New Testament*, Oxford: Clarendon Press, 1924.
- Muss, Ulrike; *Die Archäologie der ephesischen Artemis: Gestalt und Ritual eines Heiligtums*. Vienna, Phoibos Verlag, 2008.
- Nagel, Alexander, Christopher S. Wood, *Anachronic Renaissance*, New York: Zone Books, 2010.
- Previtali, Giovanni; *Giotto e la sua bottega*, Milano, Fabbri, 1967.
- Stubblebine, James; *Assisi and the Rise of Vernacular Art* New York, Harper& Row, 1985.
- Trachtenberg, Marvin; *Dominion of the Eye: Urbanism, Art and Power in Early Modern Florence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- Passerini, Luigi; *nel manoscritto 156 del fondo che lasciò alla Biblioteca Nazionale di Firenze nel 1877 BNCF, Miscellanea Passerini*, vol. 41.
- Sinisgalli, Rocco; (Ed.), *Leon Battista Alberti. On painting. A New Translation and Critical Edition*, New York, Cambridge University Press 2011.
- Tintori, Leonetto, Eve Borsook, *Giotto: The Peruzzi Chapel*, New York, Abrams, 1965.
- Vasari, Giorgio; *Lives of the Artists*, (Çev. George Bull), Harmondsworth, Baltimore, Penguin Classics, 1965.
- White, John; *The Birth and Rebirth of Pictorial Space*, Cambridge MA, Belknap, 1987.

Makaleler

- Andoloro, Maria; "Ancora una volta sull'Ytalia di Cimabue," *Art Medievale* 2 1984, ss. 143-150.
- Ataş, Zeynep; "The Art and Architecture of Chora Monastery in Comparison with its East European and Italian Contemporaries," *WIT Transactions on Ecology and The Environment* 155, 2012, ss. 1211-1222.
- Bal, Mieke ve Norman Bryson, "Semiotics and Art History," *The Art Bulletin* 73. 2, 1991, ss.174-208.
- Barthes, Roland; "The Reality Effect," (Ed. Tzvetan Todorov), *The French Literary Theory Today: A Reader*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, ss. 11-17.
- Bircan, Ufuk; "Roland Barthes ve Göstergebilim," *SBARD* 26, 2 2015, ss. 17-41.
- Borsook, Eve; "Notizie Su Due Cappelle Di Santa Croce A Firenze," *Rivista D'arte*, 36 1961-1962, ss. 89-106.
- Büyükkolancı, Mustafa; "Zwei neugefundene Bauten der Johannes- Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuophylakion." *Istanbuler Mitteilungen*, 32, 1982, ss. 237-253.

- Codell, Julie; "Giotto's Peruzzi Chapel Frescoes: Wealth, Patronage and the Earthly City," *Renaissance Quarterly* 41.4, 1988, ss. 593-595.
- Çağaptay, Suna; "Yeniden İnşa Edilen Geçmiş: Ayasuluk'taki Takip Kapısı'nın Bizans Dönemindeki Tamiri," *Ege Mimarlık Dergisi* 108, 4, 2020, ss. 56-63.
- Çağaptay, Suna; "Into the Sacred Space: Facing Ayasuluk and Its Gate of Persecutions," (Ed. Vasileios Marinis, Amy Papalexandrou, and Jordan Pickett), *Sacred Space: Studies in Honor of Robert Ousterhout*, yayında, Brepols, Turnhout, 2022, ss. 195-208.
- Dalanay, Yaman; "Ephesos During the Beylik and Ottoman Periods (14th-16th Centuries)," (Ed. Sabine Ladstätter) *Die Türbe in Artemision*, vol. 1 (Vienna: Österreichisches Archäologisches Institut, 2015), ss. 9-16.
- Deregowski, Jan B., Denis M. Parker, ve Manfredo Massironi, "The Perception of Spatial Structure with Oblique Viewing: Explanation for Byzantine Perspective?" *Perception*, 23, 1994, s. 5-13.
- Fineman, Joel; "The History of the Anecdote: Fiction and Fiction,"(Ed. Aram Veeser), *The New Historicism*, New York: Routledge, 1989, ss. 49-76.
- Hoffmann, Volker; "Giotto and Renaissance Perspective," *Nexus Network Journal*, 12, 2010, ss. 5-132.
- Grabar, André; "The Artistic Climate in Byzantium During the Palaeologan Period," (Ed. Paul A. Underwood) *The Kariye Djami*, 4 cilt. Routledge, London, 1975, ss. 3-16.
- Krinsky, Carole H.; "Representations of the Temple of Jerusalem before 1500," *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, 33 1970, ss. 1-20.
- Long, Jane C.; "The Program of Giotto's Saint Francis Cycle at Santa Croce in Florence," *Franciscan Studies*, 52, 1992, ss. 85-133.
- Long, Jane C.; "Parallelism in Giotto's Paintings," (Ed. Sarah Blick ve Laura Gelfand) *Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction in Late Medieval and Renaissance Art*, Brill, Leiden, 2011, ss. 327-353.
- Monciatti, Alessio, Cecilia Frosinini; "La Cappella Peruzzi in Santa Croce a Firenze," (Ed. A. C. Quintavalle), *Medioevo: i committenti: atti del convegno internazionale di studi, Parma, 21-16 settembre 2010*, Milan, Mondadori-Electa, 2011, ss. 607-622.
- Ratté, Felicity; "Architectural Invitations: Images of City Gates in Medieval Italian Painting," *Gesta*, 38.2, 1999, 142-153.
- Reames, Sherry L.; "The "Legenda Aurea": A Reexamination of Its Paradoxical History," *Renaissance Quarterly* 39, 1986, ss. 279-282.
- Telpaz, Anne Markham; "Some Antique Motifs in Trecento Art," *Art Bulletin* 46 1964, 72-76.
- White, John; "Giotto's Use of Architecture in "The Expulsion of Joachim" and "The Entry into Jerusalem" at Padua," *The Burlington Magazine* 115, 844, 1973, ss. 439-447.
- Online Kaynaklar
- <https://www.britannica.com/event/Guelf-and-Ghibelline>. 1 Kasım 2020'de erişildi.
- <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/42/110814>, online erişim: 5 Kasım 2020'da erişildi.
- https://www.wga.hu/html_m/l/lippi/flippino/strozzi/3druisa.html. 5 Kasım 2020'da erişildi.

Bizans Edebiyatına Kısa Bir Giriş

Siren ÇELİK^{1*}

¹ Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE

* sirenelik@gmail.com

+ ORCID: 0000-0001-9138-8810

Öz- Bu makale, Bizans edebiyatının bazı temel özelliklerini ele almayı amaçlamaktadır. Ağırlıklı olarak Attika Yunancası ve Ortaçağ Yunancası ile yazılan Bizans edebiyatı, köken olarak klasik edebiyata dayanmaktadır. Geçmişte araştırmacılar tarafından klişe, süslü, yapay ve gerçeklikten uzak bir edebiyat olarak nitelenmişse de, özellikle son yirmi yıldır yapılan akademik çalışmalar bu değerlendirmenin haksız olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, Bizans yazarlarının eski yazarlara ve eserlere öykünmeleri, rafine ve eğitilmiş bir Attika Yunancasıyla yazmayı önemsemeleri ve eserlerini türlü retorik/edebî öğelerle bezemeleri, Bizans edebiyatının kendi estetik değerlerini yansıtmaktadır. Bizans metinleri bu edebî özellikleri dikkate alınarak incelendiği takdirde araştırmacılar hem bu eserlerin edebî zevkine tam olarak varabilir, hem de onları tarihî birer kaynak olarak daha iyi bir şekilde analiz edebilirler. Çok çeşitli metin türlerini kapsayan Bizans edebiyatı, edebî değerinin yanı sıra araştırmacılar için de önemli bir tarihî kaynak teşkil etmektedir. Makale, Bizans edebiyatını oluşturan diller, Yunanca dil dizgeleri, kullanılan yaygın yazım teknikleri, eğitim ve yazarlık gibi konuları ele aldıktan sonra kısaca bazı Bizans edebiyatı türlerine değinmektedir. Bu ikinci kısımda sırasıyla, söylev, vaaz ve retorik egzersizleri, tarih yazımı, mektup, şiir, aziz hayatları, romans ve epikler tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler- Ortaçağ, Edebiyat, Bizans

A Brief Introduction to Byzantine Literature

Abstract- This article aims to discuss some of the main features of Byzantine literature. Written chiefly in Attic Greek and Medieval Greek, Byzantine literature stems from classical literature. Although in the past, it has been branded by scholars as an ornate, cliché and superficial literature, academic work undertaken in the past twenty years has demonstrated the unfairness of such an evaluation. For instance, the emulation of the ancient authors and texts by the Byzantines, the importance they assigned to writing in lofty Attic Greek and the adornment of their work by rhetorical and literary devices, were all a part of Byzantine literary aesthetics. When Byzantine texts are investigated by taking such literary features into account, scholars may appreciate their literary merit and analyse these texts more precisely and in a more nuanced manner. In addition to its literary merit, Byzantine literary corpus, which spans many genres and texts, also constitutes an immensely valuable historical resource for scholars. This article will discuss issues such as the languages of Byzantine literature, linguistic registers, widespread literary practices, education and authorship. In the second part of the article, we will briefly touch upon select genres such as orations, sermons and rhetorical exercises, historical writing, epistolography, hagiography, romances and epics.

Keywords - Medieval, Literature, Byzantium

Bizans Edebiyatına Kısa Bir Giriş

Bizans veya diğer adıyla Doğu Roma İmparatorluğu, 330-1453 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹ Son döneminde toprakları, sadece Konstantinopolis ve çevresine kadar küçülmüş olsa da önceki yüzyıllarda çok geniş topraklara, farklı ırktan, dilden ve dinden insanlara hükmetmiştir. Bu nedenle, var olduğu bin küsur senede çok farklı dillerde yazılmış bir metin külliyatı üretmiştir. Bu metinlerde kullanılan başlıca diller, Yunanca, Latince, Süryanice, Arapça, Koptça, Ermenice ve Slavca idi. 7. yüzyıla kadar resmî devlet dili bile hem Latince, hem Yunanca idi. Yüzyıllar içinde imparatorluk giderek topraklarını kaybetmiş, bu nedenle özellikle 8. ve 9. yüzyıllardan sonra Yunanca metinler ağırlık kazanmıştır.²

İmparatorluğun ilk yüzyıllarındaki geniş dil yelpazesi ve sürekli değişen sınırları nedeniyle, uzmanlar hangi metinlerin Bizans edebiyatını teşkil ettiği konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Hangi dilde, hangi coğrafyada yazılmış eserler Bizans edebiyatı olarak kabul edilebilir? Örneğin, meşhur tarih yazarı, hatip ve filozof Mihail Psellos'un (1018-1078) Yunanca yazılmış eserlerinin Bizans edebiyatına dahil olduğuna dair şüphe yoktur. Fakat Güneydoğu Anadolu'da, 7. yüzyılda Arapça olarak yazılmış bir eserin, veya kültürel olarak Bizans'tan çok etkilenmiş olan 12. yüzyıl Sicilya'sında Latince yazılmış bir eserin nasıl sınıflandırılması gerektiğine dair farklı görüşler vardır. Dolayısıyla, tam ve kesin bir Bizans edebiyatı tanımı yoktur. Yine de Yunancanın özellikle ileri yüzyıllarda baskın dil hâline gelmesi nedeniyle, Bizans edebiyatı genel olarak bir Antikçağ ve Ortaçağ Yunan edebiyatı olarak düşünülür. Bizans filolojisi ağırlıklı olarak Yunanca yazılmış metinlerle çalışır.

Bizans eserleri önceleri Klasik filologlar tarafından, Klasik Yunan edebiyatının bir devamı olarak çalışılmıştır. Bizans edebiyatı hakkındaki modern çalışmaların kökenleri oldukça geriye gitmektedir.³ Örneğin, bu zengin külliyattan pek çok metin 19. yüzyılda modern sayılabilecek edisyonlara kavuşmuştur. Fakat, özellikle 1980 öncesinde, uzmanlar Bizans edebiyatına son derece önyargılı yaklaşmışlardır. Bizans edebiyatı, duyu ve orijinal düşünceden uzak, yapay, tekrarcı olarak damgalanmış ve Klasik Yunan edebiyatının kötü bir taklidi olarak görülmüştür.⁴ İster bir tarih eseri, ister bir şiir olsun, Bizans metinleri sadece tarihî kaynak olarak, tarihi bilgi toplamak için okunmuşlardır. Genel olarak, bu eserlerin edebî yönleri ve Bizans edebiyatının kendi estetik değerleri yok sayılmıştır. Özellikle son yirmi yılda, bu yaklaşım radikal bir şekilde değişmiştir. Modern edebiyat teorileri Bizans metinlerine uygulanmaya başlanmıştır. En önemlisi, Bizans eserlerinin modern kriterlere değil de o dönemin estetik kriterlerine göre çalışılır

değerlendirilmesi gerektiği savunulmuştur. Eserler bu şekilde çalışıldığı zaman, pek çok edebî niteliğin ortaya çıktığı görüşü yaygın olarak kabul görmüştür.⁵ Son yıllarda genel olarak Bizans edebiyatı, el yazmaları, yazarlar ve metin türleri üzerine kaliteli pek çok akademik eser verilmiştir. Alandaki bu gelişmeler, Bizans çalışmaları için son derece sevindiricidir.

Bizans Yunancası

Bizans Yunancası, Klasik Yunanca ve Çağdaş Yunanca arasındaki Ortaçağ Yunancasıdır.⁶ Yüzyıllara ve metin türlerine göre hem dilbilgisi hem kelime dağarcığı bakımından farklılık gösterse de hem Klasik Yunancadan hem Çağdaş Yunancadan özellikler barındırır. Bizans edebiyatında çok önemli olan bir nokta, günlük konuşma dili ve edebî yazım dilinin çoğunlukla farklı olmasıdır. Klasik Yunan edebiyatını model alan Bizans edebiyatı genellikle dönemin konuşma dili ile değil Klasik Yunanca ile yazılmıştır. Bu durum özellikle, elit çevrelerde yazılmış eserler ve yüksek eğitimli yazarlar için geçerlidir. Dolayısıyla, 6. yüzyılda veya 12. yüzyılda yazılmış bir mektubun ya da söylevin dili, Platon'un MÖ 5. yüzyılda kullandığı Yunancadan çok da farklı değildir; bazı durumlarda uzmanlar bile bir metnin Klasik Yunan değil de Bizans eseri olduğunu anlamakta güçlük çekebilir. İyi düzeyde Klasik Yunanca bilen birisi, bazı konuşma veya halk diliyle (İng. vernacular) yazılmış eserler haricinde, okuyacağı pek çok Bizans metnini rahatlıkla anlayacaktır. Yazara ve metin türüne göre, Klasik Yunancadan fark gösteren Ortaçağ Yunancası dilbilgisi özellikleri veya Ortaçağ kelimelerine rastlansa bile iyi Klasik Yunanca bilgisine sahip bir okuyucu, genel olarak Bizans metinlerini anlamakta çok büyük bir zorluk çekmeyecektir.

Bizans edebiyatı, ağırlıklı olarak Klasik Yunancanın Attika lehçesini kullanır. Bu en yaygın ve temel olan, Platon, Aristoteles ve Demosthenes gibi yazarların kullandığı lehçedir. Klasik Yunanca eğitimi Attika lehçesini temel alır. Bizans yazarlarının Attika Yunancasıyla yazmasına İngilizce literatürde 'Atticising' veya 'Atticising Greek' denilir. Herodotos'un kullandığı İyonya lehçesi veya Homeros'un eserlerinde rastlandığı için Homerik denen Yunanca gibi lehçelerden etkiler taşıyan metinler de bulunur. Örneğin, Herodotos'u model alan 15. yüzyıl tarih yazarı Laonikos Khalkokondyles İyonik lehçeden esinlenmiştir. Bazı yazarlar ve özellikle şairler ise Homerik lehçeden izler taşırlar. Bunun yanı sıra, Koinē olarak da bilinen Yeni Yunancası, bilhassa dinî metinlerde kullanılmıştır. Helenistik ve Roma dönemi Yunancası olan Koinē Klasik Yunancanın dilbilgisi bakımından daha sade bir hâlidir. Attika ve Koinē Yunancası kullanılarak yazılmış eserlerin yanı sıra, özellikle 12. yüzyıl ve sonrasında konuşma (ve bazen halk) diliyle yazılmış metinler görülmeye başlar. Bu eserler genellikle şiir,

¹ Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcı için daha geleneksel olan 330 tarihini tercih ediyoruz; I. Konstantinos veya I. Iustinianos gibi imparatorların hükümdarlıklarını da Bizans tarihinin bir parçası olarak görüyoruz.

² P. Agapitos, 'Literary Criticism', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 77-85; Agapitos, 'Contesting Conceptual Boundaries', *Interfaces — A Journal of Medieval European Literatures* 1 (2015), 62-91; M. Mullett, 'New literary history and the history of Byzantine literature', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000*, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 37-60.

³ Günümüzdeki Bizans edebiyatı çalışmalarının temellerini atan eserler, K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur* (Münih, 1891); H. G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (Münih, 1971); H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt (Münih, 1978) olarak kabul edilir.

⁴ Bu yaklaşımlara birkaç örnek: 'Bizans İmparatorluğu, binyıldan uzun sürüp de, sadece verdiği edebî zevk için okunabilecek neredeyse hiç eser bırakmamış olan yegane uygar devlet örneğini teşkil eder.', R. J. H. Jenkins, *Dionysius Solomos* (Cambridge, 1940), 57; 'Modern bir gözlemciye, bu edebiyat pek çok açıdan eksik görünür. Bir sürü dizeyi içerir, ama neredeyse hiç şiir ya da dramatik eser barındırmaz. Genellikle sakar ve beceriksiz bir ironiye sahiptir,

ama mizah duygusundan hiç nasibini almamıştır... Bizans edebiyatının tonu ağır başlı, hatta kasvetlidir ve büyük olasılıkla, en iyi ölümlü, felaketleri ve insani varoluşun istikrarsızlığını betimlemiştir.', C. Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. G. Ç. Güven (İstanbul, 2008), 275; '(II. Manuel Palaiologos'un) eserleri, Bizans yazarlarının başvurduğu retorik en kötü özelliklerini yansıtır. Bu eserler, inanılmaz bir ikiyüzlülük sergiler, gerçek dünyada yaşarken, okuyucuya adeta başka bir alemden hitap ederler... (Bizans'ta) özgünlük ve hatta anlaşılabilir şekilde yazmak bile hiç değer görmemiştir.', *The Letters of Manuel II Palaeologos*, ed. ve çev., G. T. Dennis (Washington DC, 1977), xviii.

⁵ Bu çalışmalara örnek olarak bkz Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), M. Mullett, Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop (Aldershot, 1997), History as Literature in Byzantium, Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham ed. R. J. Macrides (Farnham, 2010) ve S. Papaionnou. Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium (Cambridge, 2016).

⁶ E. Trapp, 'Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichtomy or Byzantinosis?', *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), 115-129; R. Browning, *Medieval and Modern Greek* (Cambridge, 1983); G. Horrocks, 'Language', *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 777-786; *The Language of Byzantine Learned Literature*, ed. M. Hinterberger (Turnhout, 2014).

romans veya aziz yaşam öyküsü türlerinde verilmiştir. Ünlü Digenes Akrites (12. yüzyıl) destanı halk diliyle yazılmış edebiyatın en tanınmış örneklerinden biridir.⁷ Ayrıca, özellikle geç dönemlerde konuşma diliyle yazılmış kronikler, manastır bağış belgeleri ve imparator kararnameleri gibi bürokratik belgeler de vardır.⁸ Bu tarz metinleri okumak için Klasik Yunanca yeterli değildir. Çağdaş Yunancayla benzerlik gösteren Ortaçağ dilbilgisi kurallarını ve dönemin sözcük dağılımını bilmek gerekir. Bizans araştırmalarına eğilmek isteyen adaylar genellikle Klasik Yunanca ile başlarlar; sağlam bir temelin üzerine, Bizans metinlerini okuyup, çalışarak Bizans Yunancasının farklılıklarını öğrenirler.

Bizans döneminde Yunancanın telaffuz edilmesinin, Çağdaş Yunanca telaffuza çok yakın olduğu düşünülmektedir. Yani, metinler Attika Yunancasıyla yazılsa bile, yazarlar, okuyucular ve dinleyiciler bu eserleri Attika telaffuzuyla seslendirmiyorlardı.⁹ Örneğin, imparator anlamına gelen basileus (βασιλεύς) kelimesi Attika telaffuza göre 'basileüs' olarak okunurdu, Bizans ve Çağdaş Yunancada ise 'vazilefs' olarak seslendirilir. Aynı şekilde ve, ile anlamına gelen kai (καί) bağlacı Attika telaffuzuna göre 'kai, kay' diye okunurdu, Bizans ve Çağdaş Yunancada ise 'ke' olarak telaffuz edilir. Günümüzde, uzmanlar arasında Bizans metinlerini Bizans dönemi telaffuzu ile okumak yaygınlaşmıştır; ağırlıklı olarak bu sistem kabul görür. Fakat bu sisteme alıştıkları için Bizans eserlerini halen Attika telaffuzu ile seslendirmeyi tercih eden uzmanlar da vardır.

Bizans Edebiyatının Bazı Temel Özellikleri

Hangi dillerden ve coğrafyalardan eserlerin Bizans edebiyatını teşkil ettiği sorusunun yanı sıra, hangi türden metinlerin 'edebî' eser sayılabileceği de tartışma konusudur.¹⁰ Bu konu hakkında pek çok uzmanın farklı görüşleri vardır. Öncelikle Bizans'ta, günümüzdeki edebiyat terimini tam olarak karşılayacak bir sözcük yoktu. Sözcük, yazı, mantık anlamına gelen *logos* (λόγος) kelimesi her türlü metin için kullanılırdı: şiir, söylevler, mektuplar, aziz öyküleri, felsefe ve teoloji eserleri, retorik alıştırılmalar. Yani *logos* ve onun çoğulu *logoi*, bir Bizans entelektüeli için her türlü retorik, edebiyat, felsefe ve teoloji metnini ifade ederdi. Bu türler arasında ise katı sınırlar yoktu; bir teoloji eseri canlı karakterlerle dolu, hayalî bir diyalog şeklinde yazılabilir, siyasî bir söylev zarif metaforlar, ses uyumları ve ince esprilerle bezenmiş olabilir. Aynı şekilde, bürokratik bir devlet arşiv belgesinin bile son derece edebî bir girizgâh bölümü olabilir. Metnin yazarı bu belgeyi, kendi mektupları ve söylevleriyle aynı el yazmasına koyabilir, 'edebî' eserlerinden ayırmayabilirdi. Karakter inşası, metafor, ses uyumu, aliterasyon gibi günümüzde edebî teknik olarak kabul edilen terimler, Bizans'ta retorik teknikler olarak bilinir, yazarlar öğrenciliklerinde onları retorik el kitaplarından öğrenirdi. Yani, retorik ve edebiyat arasındaki sınırlar da son derece akışkandı. Teknik, beceri, sanat anlamına gelen *tekhnē* (τεχνή) kelimesi, her türden eser veren yazarlar için kullanılırdı; hayalî bir romans yazarının da, siyasî bir söylev yazarının da 'tekhnē'sinden bahsedilebilirdi. Modern Yunancada edebiyat kelimesinin *logos* ve *tekhnē*'nin birleşiminden oluşan *logotekhnia* olması oldukça anlamlıdır.¹¹ Üstelik, Bizans metinlerinin neredeyse hiçbirinin

başlıca amacı estetik kaygı veya yaratıcılık değildir, siyasî, sosyal ve ahlakî amaçlarla yazılmışlardır.

Bizans edebiyat geleneğinin bu özelliği nedeniyle hangi Bizans metinlerinin 'edebî' eser sayılması gerektiği, hangilerinin ise sayılamayacağı konusunda uzmanlar halen hemfikir değildiler. Bir romansı edebî eser olarak görmeyecek uzman yok gibidir, fakat hayalî karakterlerle yazılmış bir teoloji diyalogu öyle midir? Uzmanların retorik eser olarak nitelendirdiği bir söylev, günümüz kriterlerine göre ne kadar 'edebî' olabilir? Bir devlet belgesinin 'edebî' bir girizgâhı olması ve edebî mektuplarla aynı el yazmasında yayınlanmış olması onu edebî eser yapar mı? Bir şiirin, teolojik bir deneme olması onu edebî bir eser olmaktan alıkoymalı mıdır? Otobiyografi içeren bir manastır bağış evrakı edebî bir eser midir? Uzmanlar bu sorulara farklı cevaplar verir; bir uça her türlü yazılı metnin, Bizans kriterlerine göre 'edebî' sayılabileceğini söyleyenler, diğer uça ise hiçbir Bizans metninin tam olarak edebî eser sayılamayacağını iddia edenler vardır. Ünlü bir Bizans edebiyat uzmanı konuyu çok güzel özetlemiştir: 'Bu metinlerin 'edebî' bir boyutu olduğuna dair şüphe yoktur, ancak 'edebî' kelimesinden ne anlaşılması gerektiğini henüz keşfetmiş değiliz.'¹²

Hangi metinleri içerirse içersin, Bizans edebiyatının temeli Klasik Yunan edebiyatına ve Helenistik edebiyata dayanır.¹³ Bizans entelektüellerinin kullandığı formlar, retorik teknikler, model olarak kullandıkları yazar ve eserler bu gelenekten gelmektedir. Örneğin, felsefe eserleri için en önemli model Platon, söylevler için Demosthenes ve şiir için Homeros'tu. Bizans yazarları, hangi yüzyılda yaşamış olursa olsunlar, genellikle çağdaşlarını değil, bu eski yazarları örnek alırlardı. Klasik Yunan ve Helenistik edebiyat geleneği, 1453'te imparatorluğun son bulmasına kadar hiç kesintiye uğramadan devam etmiştir. Bu bakımdan, Bizans edebî geleneğinde İkinci Sofistik Dönem (MS 60-230) çok önemli bir yere sahipti. Bizans'ta yüzyıllar boyu her türlü metnin inşasında ve eleştirisinde kullanılan retorik el kitapları bu döneme aittir. Yüzyıllar boyunca neredeyse tüm Bizans eserlerinin eski yazarları model alması ve retorik el kitaplarındaki teknikleri kullanması nedeniyle, geçmişte uzmanlar Bizans edebiyatını klişe, yaratıcılıktan uzak ve taklitçi bir gelenek olarak damgalamışlardır.¹⁴ Zira Bizans yazarlarının fikirleri, günümüzdeki özgün yaratıcılık, aykırılık ve bireysellik gibi edebî kavramlarla pek bağdaşmamaktadır.

Klasik ve Helenistik modellere öykünmek, Bizans edebiyat kültürünün ayrılmaz bir parçasıydı. Bir Bizans yazarına, onun Demosthenes'ten veya Platon'dan ayırt edilemeyeceğini, eserlerinin Klasik edebiyat ürünü zannedilebileceğini söylemek, yapılabilecek en büyük iltifattı. Bir yazarı veya metni örnek alarak yazmak, *mimēsis* (μίμησις) olarak nitelendiriliyordu. *Mimēsis*, Bizans edebiyat geleneği için çok önemli bir terimdir. Böyle bir yaklaşım günümüzde taklitçilik veya özgünlükten uzak olmak gibi yorumlansa da, Bizans yazar, okuyucu ve dinleyicileri bu durumu asla bu şekilde görmüyorlardı. Bu, onların edebî geleneğinin bir gerekliliği idi. Yani, *mimēsis* kelimesinin onlar için negatif değil, pozitif çağrışımları vardı. Üstelik aynı modellerden ilham almış olsalar bile, hiçbir Bizans yazarı birbirinin aynısı değildi. Her yazar, gelenekleri ve modelleri kendine göre yorumluyor, değişik dokunuşlarla özgünleştiriyordu.

⁷ Bu eser Türkçeye kazandırılmıştır, bkz Epik ve Romanslar başlığı.

⁸ Geç dönem kısa kroniklerinin çevirisi ve incelemesi için; Ş. Kılıç, *Bizans Kısa Kronikleri: Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları* (İstanbul, 2013).

⁹ W. S. Allen, *Vox Graeca: A Guide to the Pronunciation of Classical Greek* (Cambridge, 1968).

¹⁰ Bkz dipnot 1 ve ayrıca A. Kazhdan, *Studies in the Literature of 11th-12th Centuries* (Cambridge, 1987); aynı yazar, L. Sherry ve C. Angelidi işbirliğiyle, *A History of Byzantine Literature 650-850* (Atina, 1999); aynı yazar, *A History of Byzantine Literature 850-1000*, ed. C. Angelidi (Atina, 2006); A.R. Littlewood (ed.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, (Exeter, 1995).

¹¹ P. Magdalino, 'A History of Byzantine Literature for Historians', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions*. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 167-184.

¹² Mullett, Theophylact of Ochrid, 3.

¹³ Örneğin bkz H. Hunger, 'On the imitation (MIMESIS) of Antiquity', *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969/70), 15-38; R. Browning, 'Homer in Byzantium', *Viator* 6 (1975), 15-33.

¹⁴ Bu yaklaşımlara bazı örnekler için bkz dipnot 4.

Dolayısıyla, geleneklere ve eski modellere bağlı olmaları, Bizans yazarlarının özgün olmadıkları veya eserlerinin edebî değerleri olmadığı anlamına gelmemelidir.

Bizans edebî geleneğinde, metinlerde eski yazarlardan bolca alıntı yapılması ve onlara atıfta bulunulması, eserlerin benzetme, alegori ve gönderme gibi edebî tekniklerle bezemesi en makbul yazma tarzıydı. Bazı cümleler, deyimler, fikirler ve temalar o kadar popülerdi ki, pek çok yazar tarafından kullanılırdı. Örneğin, 12. yüzyıl mektuplarında, neredeyse istisnasız her yazar evden ve eğitilmiş çevrelerden uzak olmaktan yakınır. Bu, popüler olan edebî bir motiftir; her yazarın gerçekten de böyle bir durumda bulunduğunu göstermez. Aynı şekilde, hamilere fakirlik ve açlıktan yakınmak da öyleydi, bu motif yazarın hakikaten de sefil olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. İmparatorun halkının çobanı olması ve bonkörlüğünün güneş ışınları gibi olması, güzel bir eseri dinleyenin 'Homeros'un Sirenleri'nin seslerini duyması', ilkbaharın en güzel ve dengeli mevsim olması, azizlerin daima doktorların tedavi edemedikleri hastaları duyla iyileştirmeleri de böyle fikirlerdi. Bu tarz sık kullanılan, kalıplaşmış cümle, fikir ve öğeler, *topos* (τόπος) olarak nitelendirilir. *Mimēsis* gibi, bu da Bizans edebiyat çalışmalarında sık kullanılan bir terimdir.

Bizans yazarlarının bu üslubu, geçmiş uzmanlar tarafından yapaylık ve süslülük olarak nitelendirilmiş de *mimēsis* gibi, bunlar da Bizans edebî kültürünün ayrılmaz bir parçası idi. Yazarlar gibi okuyucu ve dinleyicilerin de arzuladığı, değer verdiği hususlardı. Sadece birer 'süs' ögesi değil, içinde buldukları metinlerin organik birer parçasıydılar. Yazarlar, hem eğitimlerini, kültürlerini ve yeteneklerini gösteriyorlar hem de bu öğeler sayesinde metinlerine farklı anlam katmanları gizliyorlardı. Yani, dikkatlice okuduğunda bir metafor veya başka bir yazardan alınmış olan bir alıntı, metne başka anlamlar yüklerdi: felsefi, siyasi, teolojik, veya sadece bir şaka ya da ironi gizleyebilirdi. Bu nedenle, bir Bizans eserinin tam olarak tadına verebilmek için, metni bir Bizans okuyucusunun gözüyle okumak, onların edebî kültürüne aşina olmak ve bütün bu öğeleri dikkatlice yorumlamak gerekir. Aksi takdirde, metindeki pek çok anlam katmanı gözden kaçacağı gibi, okuyucu eseri sıkıcı ve anlamsız bulabilecektir.

Bizans edebî kültürünün ve onun eskiye öykünmesinin en önemli hususlarında birisi de, Bizans yazarlarının genellikle Attika Yunancasıyla yazmalarıdır. İyi eğitim sergileyen, zarif bir Attika lehçesiyle yazmanın en makbul dil kullanımı olduğu düşünülüyordu. Elbette pek çok istisnai durum vardır. Örneğin, özellikle 12. yüzyıldan itibaren, Attika Yunancasıyla değil de konuşma (ve bazen yöresel halk) dilinde yazmak, özellikle bazı eser türleri için kabul görmeye başlamıştır. Aynı şekilde bu durum, Attika Yunancasıyla yazılan eserlerin 'sofistike' veya 'iyi', konuşma dilindeki metinlerin ise 'değersiz' veya 'düşük seviyede' olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Sadece, kullanılan dil dizgesi farklıdır; edebiyat adeta çift dilde (İng. diglossia) üretilirdi. Yaygın bir şekilde okunan aziz hayatları ve halk tarafından dinlenen vaazlar da daha basit ve anlaşılır bir dilde yazılırdı. Aynı şekilde, her isteyen yazar, Attika lehçesinde güzel bir şekilde yazamayabilirdi. Attika Yunancasına tam bir hakimiyet çok iyi bir eğitim gerektirirdi; dolayısıyla çok da eğitilmiş olmayan yazarlar, oldukça hatalı ve ağır aksak bir Attika Yunancasıyla yazabilirlerdi. Bizans metinlerindeki bu farklı dil dizgeleri ve stiller, meşhur Bizans filoloğu Ihor Ševčenko tarafından üç sınıfa ayrılmıştır.¹⁵

İlk sınıf, Attika lehçesinde, iyi eğitim almış yazarlar tarafından kaleme alınan metinlerden oluşur (İng. high register, high style) Hata çok az, dilbilgisi ve kelime dağarcığı oldukça sofistikedir. Cümle yapıları karmaşık olabilen bu metinlerde bolca retorik ve edebî öğe bulunur. Konuşma dilinde kullanılan kelimelerden mümkün mertebe

kaçınılır; örneğin, 12. yüzyılda Anadolu Selçuklularına sanki hâlen eskiçağda yaşamıyormuş gibi 'Pers' denilir, ekmek için *psōmi* değil de Klasik Yunanca olan *artos* kullanılır. Ancak eğitilmiş bir kimsenin okuyup, anlayış, takdir edebileceği metinlerdir. Geçmiş uzmanlar, bu tarz eserleri yapaylıkla ve özgünlükten uzak olmakla itham etmiş olsalar da daha önce belirtildiği gibi, bu Bizans edebî kültürünün bir parçasıdır. Üstelik, yüksek dizgeyle ve sofistike bir Attika lehçesiyle yazan iki yazar, birbirinin aynısı gibi yazmaz. Dikkatlice okunurlarsa, her bir yazarın kendi sesi vardır; cümle yapıları, seçtiği kelimeler vs. diğer yazarlarından ayrılabilir. Bu tarz metinler, Bizans edebiyatının büyük bölümünü teşkil ederler: mektuplar, felsefi ve teolojik eserler, saray için yazılan söylev ve şiirler, bazı aziz öyküleri ve klasik tarzda yazılmış olan tarih eserleri. Dilleri ve üslupları zor olduğu için, bu metinler uzmanlar haricinde pek okunmazlar. Modern dillerde olan çeviriler de ağırlıklı olarak tarihî kaynak olarak kullanılacak eserlere odaklanır. Dolayısıyla, Psellos'un *Khronographia*'sı veya Anna Komnene'nin *Alexias*'ı haricinde Bizans edebiyatı, uzman olmayan bir okuyucu kitlesine aşına değildir ve dünyada pek tanınmaz.

İkinci grup, orta dizge olarak geçer (İng. middle register, middle style). Ağırlıklı olarak nispetle iyi eğitim gerektiren bir Koinē Yunancası ile yazılmış, ancak ilk gruptaki metinler kadar gelişkin olmayan eserlerdir. Dilbilgisi ve kelime dağarcığı bakımından Attika Yunancasından da izler taşıyabilirler. Halk dilinden alınma sözcükler ve cümle yapıları da kullanılabilir. Hatalar daha sık olabilir. Orta seviye eğitime sahip kimseler tarafından da anlaşılabilirler. Bu grubun temelini daha yaygın olarak okunmak/dinlenmek üzere kaleme alınmış dinî eserler oluşturur. Ayrıca pek çok aziz hayatı, manastır belgeleri ve bürokratik belgeler, çok sofistike bir dili olmayan tarih eserleri ve kronikler, bu gruba girerler. Örneğin Damaskoslu Ioannes'e (8. yüzyıl) atfedilen *Barlaam ve Iosaphat* ile Theodoros Stoudites'in (9. yüzyıl) dinî eğitim için yazdığı eserler (İng. catechism) bu tarz metinlerdir.

Üçüncü grup metinler ise ağırlıklı olarak konuşma veya halk diliyle yazılmışlardır (İng. vernacular). Attika lehçesi kullanıldığı durumlarda hatalara rastlanabilir. Konuşma diliyle yazılmış romanslar ve Digenis Akrites gibi epikler bu sınıfa girer; metinlerin aktarımda sözel yollar önemli yol oynayabilir. Basit üslupta yazılmış aziz hayatları ve kronikler de bu gruba ait olarak kabul edilir. Bu sınıflandırma, metinleri gruplama konusunda kolaylık sağlasa da, elbette sorun teşkil etmektedir. Öncelikle böyle bir sınıflandırma, konuşma dilindeki metinlerin Attika Yunancasıyla yazıldığı metinlerden daha değersiz veya düşük nitelikli eserler olduklarını ima eder gibidir. Ayrıca pek çok durumda, bu üç sınıf birbirinden bu kadar keskin çizgilerle ayrılmaz; zor ve sofistike Yunancanın tanımı da uzmandan uzmana değişebilir. Üstelik bazı Bizans yazarları, farklı eserler için farklı dizgeler kullanırlar. Örneğin, Theodoros Prodromos (12. yüzyıl) isimli şair, hem konuşma dilinde hem de Attika lehçesiyle şiir yazmıştır. Öyle ki, uzmanlar uzun bir süre bu iki şiir grubunun aynı şair tarafından yazıldığını kabul edememişlerdir.

Bizans'ta Yazarlar, Eğitim ve 'Yayın' Süreci

Bizans İmparatorluğu'nda kimler yazar olurdu?¹⁶ Teoride, okuma yazması olan herkes yazılı bir eser bırakabilirdi, fakat elbette modernite öncesi tüm toplumlarda olduğu gibi, Bizans'ta da okur-yazarlık oranı yüksek değildi. Aynı şekilde, erkeklerin okur-yazarlık oranı, kadınlarınkinden daha yüksekti. Kolay bir dile sahip aziz hikayeleri, nasihatnameler ve kronik gibi tarihî eserler, çok da eğitilmiş olmayan keşişler gibi kişiler tarafından yazılabilir. Fakat Bizans edebiyatının ana külliyyatını oluşturan sofistike eserler, genellikle yüksek düzeyde eğitim görmüş kişiler tarafından yazılırdı. Bizans'ta yazarlar ağırlıklı olarak çeşitli seviyelerde ders veren hocalar, bürokratlar, askerler, devlet adamları, din adamları ve hatta

¹⁵ I. Ševčenko, 'Levels of style in Byzantine prose', *Jarhbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/1 (1981), 307-312; aynı yazar, *Three Byzantine Literatures: A Layman's Guide* (Brookline, 1985).

¹⁶ A. Pizzone (ed), *The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions and Identities* (Berlin, 2014).

bazen, imparatorlar arasından çıkardı. Ağırıklı olarak erkek egemen olan bu edebî gelenekte, günümüze adı ve eserleri ulaşmış çok az kadın yazar vardır.

Bizans İmparatorluğu'nda eğitim birkaç etaptan oluşurdu.¹⁷ *Hiera grammata* (ἱερά γραμματα) olarak da bilinen ilk öğretim, 6-8 yaşlarında başlar, 11-12 yaşına kadar sürerdi. Çocuklar, temel yazım ve dilbilgisi kurallarıyla, özellikle temel dinî metinleri öğrenirlerdi. İmparatorluk genelinde pek çok çocuğun eğitimi bu noktada son bulurdu. *Enkyklios paideia* (ἐγκύκλιος παιδεία) olarak bilinen ikinci öğretimde, öğrenciler daha ileri düzey dilbilgisi, Antik Yunan şiiri, dinî eserler ve retorik çalışırlardı. Homeros'un *İlyada*'sı, Aristophanes'in *Kurbağalar* isimli oyunu ve Demosthenes'in söylevleri en yaygın okutulan eserlerdi. Retorik eğitimde öğrenciler, çeşitli metin inşa tekniklerini ve etkili hitabeti öğrenirlerdi. Bu öğrencilerden bir kısmı, daha sonra ileri düzey eğitime geçerlerdi. Konstantinopolis, Selanik ve İskenderiye gibi kentlerde yaşayan önemli hocalarla, ileri seviye retorik, felsefe, teoloji, aritmetik, astronomi ve müzik gibi dalları çalışırlardı. Konstantinopolis'te patrikhane okulu da yüksek eğitim veren bir kurumdu. Eğitimin daha yüksek etapları ağırıklı olarak soylular ve şehirli zengin ailelerin çocukları için erişilebilir olsa da, yine de fakir ailelerden gelmelerine rağmen ileri düzey eğitim alabilmiş kişiler olabirdi.

Bizans edebî geleneği, eğitime ve eser bilgisine büyük önem verirdi. Eğitilmiş birinin Attika lehçesinde güzel ve akıcı bir şekilde yazmanın yanı sıra, Klasik Yunan yazarlarına ve İncil, Kilise Babaları'nın eserleri gibi dinî metinlere hâkim olması gerekirdi. Bu, yazar olsun veya olmasın, tüm aristokratların, yüksek düzey devlet adamlarının, bürokratların ve din adamlarının paylaştığı ortak bir paydaydı. Bu kültür, yani Attika Yunancası, retorik, felsefe, Klasik Yunan edebiyatı ve dinî metinleri bilmek, *paideia* (παιδεία) kelimesi ile ifade edilirdi. *Paideia* sahibi olmak, kişinin seçkin sınıfa dahil olduğunun bir göstergesiydi; yani sosyal bir araçtı. Seçkin sınıfa aidiyeti sağlamanın yanı sıra, *paideia* devlet bürokrasisinde ilerlemeyi de sağlardı. Örneğin, bürokratik belgeleri yazmak için iyi bir düzeyde dilbilgisi şarttı. Devlet adamlarının hitabetlerinin kuvvetli olması beklenirdi. Ayrıca, pek çok bürokrat ve devlet adamı sarayda, önemli törenlerde verdikleri söylevlerle imparatorların dikkatini çekmiş, bu sayede terfi almışlardı. Aynı şekilde, imparatora hitaben yazılan mektup, şiir gibi eserler de terfilerle, para ve hediyeler ile ödüllendirilebilirdi.

Yazarlar, her türlü eseri yazarken, retorik eğitimi sırasında öğrendikleri teknikleri ve bilgileri kullanırlardı.¹⁸ Bizans'ta en yaygın çalışılan retorik el kitapları Hermogenes'in (MS 2. yüzyıl) stil üzerine olan denemeleri, Aphthonios'un (MS 4. yüzyılın sonları) *Progymnasmata*'sı ve Menander Rhetor'un (MS 3. veya 4. yüzyıl) söylev türleri ve inşası üzerine olan metinleriydi. *Progymnasmata* (προγυμνάσματα) olarak bilenen on dört adet retorik alıştırma, bu eğitimin çok önemli bir bölümünü oluştururdu. Öğrenciler, sırasıyla *mythos* (μῦθος, fabl veya mit), *diēgēma* (διήγημα, naratif), *khreia* (χρεία, anekdot), *gnomē* (γνώμη, özlü söz), *anaskeuē* (ἀνασκευή, tez çürütme), *kataskeuē* (κατασκευή, tez olumlama), *koinos topos* (κοινὸς τόπος, klişe), *enkōmion* (ἐγκώμιον, methiye), *psogos* (ψόγος,

yeri), *synkrisis* (σύγκρισις, kıyaslama), *ēthopoia* (ἠθοποιία, karakter inşası), *ekphrasis* (ἐκφρασις, betimleme), *thesis* (θέσις, tez) ve *nomou eisphora* (νόμου εισφορά, yasa önerisi) alıştırma türlerini tamamlardı. Sonuncusu yani yasa önerisi, Bizans'ta geçerliğini yitirmiş olduğu için genellikle atlanırdı. Bunun yanı sıra, söylev türleri nedir, bir söylev hangi bölümlerden oluşur ve nasıl inşa edilir, hangi durumda hangi söylev bölümleri atlanabilir, ideal bir mektup hangi uzunlukta olmalıdır gibi stil ve metin türleri çalışılırdı. Hangi esere nasıl bir üslubun uygun olduğu, uzun ve kısa cümleleri harmanlama, noktalama, duruma uygun betimleme veya metafor kullanma gibi hususlar da işlenen konular arasındaydı. Daha sonra yazarlar, methiyeler ve taşlamalarda *enkōmion* ve *psogos* tekniklerini, tarih yazımında, karakterleri ve diyalogları yaratmak için *ēthopoia* tekniğini kullanırlardı. Şiirlerde ve düzyazıda sanat eserlerini, binaları ve insanları tasvir etmek için ise *ekphrasis* tekniğini kullanırlardı.¹⁹ O nedenle, metinleri yorumlarken kullanılan bu teknikleri biraz olsun bilmek, uzmanlar için faydalı olabilir.

Peki, yazarlar eserlerini nasıl 'yayınlarlardı'? Metinler okuyuculara nasıl ulaşırdı, bu eserler günümüze nasıl gelmiştir?²⁰ Son yıllarda yapılan çalışmalar, pek çok Bizans eserinin ilk olarak sesli bir şekilde okunmak, bir performans halinde sunulmak üzere yazıldığını ortaya koymuştur. İster bir retorik egzersizi, ister bir mektup, şiir veya diyalog olsun, eser *theatron* (çoğul. *theatra*, θέατρον, θέατρα) adı verilen bir edebî toplantıda, hazır bulunan kişilere okunurdu. Okumayı yazarın kendisi yapabileceği gibi, bir başkası da üstlenebilirdi; çok uzun eserleri birkaç okuyucu aralarında paylaşabiliirdi. Mektup alan kişiler de aldıkları mektupları sadece kendileri okumaz, onları *theatron*'da sunarak, kendi çevreleri ile paylaşırlardı. Sesli okumalar, yüz ifadeleri ve el hareketleriyle de desteklenebilirdi. Yani, Bizans edebî kültürünün temeli aslında sözel bir performansa dayalıydı. Bu nedenle, metinlerin tam tadına varabilmek için çoğunlukla sesli okumak gerekir. *Theatra* bir hami tarafından düzenlenebildiği gibi, pek çok yazar ve entelektüel de böyle toplantılar yaparlardı. Katılanlar, başka yazarlar, öğretmenler, entelektüeller, bürokratlar gibi kişiler olurdu. Performansın sonunda eser alkışlanır, tartışılır ve yorumlanırdı. *Theatra*, aynı zamanda yazarların övgü ve eleştiri aldığı mecralardı. Eserlerin yazılı halleri, yazarların edebî çevreleri ve eğer varsa, eserin hamisinin çevresinde elden ele dolaşırdı. Çok beğenenler, kendileri için eseri bizzat kopyalar veya bir yazmana yazdırabiliirdi. Aynı şekilde, bir mektup alan kişi, bu mektubu kendi edebî çevresinde yayardı. Eserler, ezber yoluyla kulaktan kulağa da yayılabılırdı. Böylece bir eser 'yayınlanmış' sayılırdı.

Bu eserler, daha sonra elyazmalarında toplanırdı. Elbette, elyazmasına hiç aktarılmadığı veya aktarılsa bile kaybolduğu için günümüze ulaşmamış pek çok eser vardır. Yazarın kendisi eserlerini bizzat toplayıp, elyazması haline getirebilirdi. Bu aşamada, eserlerinde düzeltmeler ve değişiklikler yapabilir, hangi eserlerini 'yayınlamak', hangilerini atlamak isteyeceğine karar verebilirdi. Eserlerin elyazmasında hangi sırada yazılacağına karar verirdi ki sıralamanın bile siyasî, felsefî veya dinî anlamları olabildi. Örneğin, yazarın yaşam öyküsünü yansıtabilir, eserlerin sıra sayıları Kutsal Kitap'taki bazı pasajları işaret ederek, metinlere başka anlamlar

¹⁷ S. Mergiali-Sahas, *L'enseignement pendant l'époque des Paléologues* (Atina, 1996); C. Holmes, 'Political Literacy', *The Byzantine World* içinde, ed. P. Stephenson (Londra, 2012), 135-147; E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c. 1360)* (Leiden, 2000); C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, 1204- ca. 1310* (Lefkoşa, 1982); G. Cavallo, *Lire à Byzance* (Paris, 2006).

¹⁸ *Rhetoric in Byzantium: Papers from the 35th Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, the University of Oxford, March 2001*, ed. E. Jeffrey (Farnham, 2003); G. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors* (Princeton, 1983); R. Webb, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice* (Farnham, 2009).

¹⁹ *Enkōmion* (methiye), *psogos* (taşlama), *ēthopoia* (karakter inşası) ve *ekphrasis* (betimleme) hem retorik/edebî inşa tekniği, hem de kendi başlarına birer metin türüydüler.

²⁰ P. Marciniak, 'Byzantine theatron- a place of performance?', *Theatron, Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalters*, ed. M. Grünbart (Berlin ve New York, 2007), 277-285; *Byzantine Books and Bookmen*, eds. C. Mango ve I. Ševčenko (Washington DC, 1975); N. Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* (Wiesbaden, 2013).

yükleyebilirlerdi. Dolayısıyla, elyazması yazarın bizzat kendisinin oluşturduğu, tasdik ettiği ve okuyucuya sunmak istediği bir yazar imajını yansıtır. Elyazmaları, resimlerle de bezenebilir. Bu görümler 'süs' ögesi olmanın yanı sıra, metinlerin anlamlarını destekleyip, açıklayabilir. Dolayısıyla, günümüzde uzmanlar elyazmalarındaki metin ve görümlerin birlikte incelenmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bazı durumlarda, özellikle yazar önemli bir kişilikse (imparator, yüksek düzey devlet adamı veya din adamı), elyazmasına yazarın portresi eklenirdi. Elyazmasını yazarın kendisi yazabileceği gibi, bir veya birkaç tane yazman da yazabilirdi. Bazen bu yazmanlar, yazarın arkadaşları arasından seçilmiş olabirdi. Yazarlar, arkadaşlarının beğendikleri eserlerini, onlardan gelen mektupları da kendi eserleri ile birlikte aynı elyazmasına koyabilirlerdi. Aynı şekilde, yazar olmayan kişiler de onlara gönderilen veya beğendikleri eserleri kendileri için elyazmalarında toplatabilirlerdi. Yazarın vefatından sonra çevresindeki kişiler, eserleri elyazmalarına aktarabilirdi. Bazı eserler ise anonim, isimsiz olarak kopya edilirdi. Şiirler ve epigramlar, çeşitli elyazmalardan toplanıp, antoloji hâline getirilebilirdi. Elyazmaları, hem yazıldıkları dönemde, hem de yüzyıllar sonra bile okunur, düzeltilir, sayfa kenarına şerh düşülür ve başka elyazmalarına kopyalanırdı. Popüler olan bir eser daha çok elyazmasına kopyalanırdı.

Erken dönemlerde (3-4. yüzyıllar) papirüs üzerine yazılan eserler vardır. Daha sonra, uzun yüzyıllar boyunca parşömen (işlenmiş sığır derisi), elyazmalarının ana materyali olmuştur. 13. yüzyıldan sonra, kağıt da kullanılmaya başlanmıştır. Parşömen ve kağıt, farklı kalitelere üretilirdi, fiyatları da buna bağlı olarak değişirdi. Elyazmalarındaki yazı stilleri de yüzyıllar içinde değişime uğramıştır. Erken yüzyıllarda majüskül (büyük harfle) yazmak yaygınken, 9. yüzyıldan sonra bu tarz yerini minüskül yazıya (küçük harf) bırakmıştır. Farklı dönemlere özgü yazı stilleri ve kısaltmalar (örneğin, Χριστός, Khristos, Mesih: XP, ἄνθρωπος, anthrōpos, insan: ANΩΣ) olduğu gibi, kâtiplerin pek çoğunun kendi yazım tarzı vardı. Bizans döneminden kalma elyazmaları günümüzde özellikle Vatikan'da, Paris'teki Bibliothéque Nationale'de, Viyana'daki Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde ve Yunanistan'daki Aynaroz Dağı'nda bulunur. Bunu yanı sıra, İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda da Yunanca elyazmalarından oluşan bir koleksiyon vardır.

Retorik: Söylevler, Vaazlar ve Retorik Egzersizler²¹

Bizans'ta retorik kavramı her tür yazılı metni ve yazım tekniğini kapsardı; retorik kelimesi hem ifadeyi sağlayan her türlü tekniği hem de ortaya çıkan eseri ifade etmek için kullanılabilir. ²² Retoriğin özü, ikna ve etkili ifade sanatıydı. Bizans geleneğinde eğitimin ve yazılan her eserin temelini retorik oluştururdu. Retorik kavramı sadece etkili bir şekilde yazmayı değil, güzel ve etkili hitabeti de kapsardı. Günümüzde uzmanların retorik eser adı altında inceledikleri Bizans metinleri genellikle söylevler, vaazlar ve retorik egzersizlerdir. Bizans retorik geleneği köken olarak Antikçağ'a dayanıp, özellikle 2 ve 3. yüzyıllardaki İkinci Sofistik Dönem'den etkilenmiştir. Hermogenes'in *Peri Ideōn* isimli stil üzerine olan eseri ve Menander Rhetor'un epideiktik söylev türleri üzerine yazdığı *Peri Epideiktikōn*, 1453'te imparatorluğun son bulmasına kadar eğitimde kullanılan en önemli retorik el kitaplarıdır. Bunların yanı sıra Hermogenes'in, Aphthonios'un ve Libanios'un (4. yüzyıl) retorik egzersizleri de çalışılan metinlerdir. Pek çok Bizans entelektüeli bu metinleri inceleyerek şerhler yazmışlardır; başta Nikephoros Basilakes (12. yüzyıl) olmak üzere kendi retorik egzersizlerini kaleme almış yazarlar da vardır.

Bu el kitaplarının yanı sıra, takdir edilen hatiplerin söylev ve vaazlarının stil yönünden incelenmesi de çok yaygın bir çalışmaydı. Bizans İmparatorluğu boyunca en çok örnek alınan iki hatip,

Demosthenes (MÖ 4. yüzyıl) ve Kilise Babası Nazianzoslu Gregorios (4. yüzyıl) olmuştur. Söylev türleri, Aristoteles'in yaptığı tarife göre üçe ayrılırdı: deliberatif veya siyasî retorik, epideiktik veya törensel retorik ve adli retorik. Bu sonuncu kategori, Bizans'ta işlevselliğini yitirmiş, sadece teorik bilgi olarak kalmıştır. Deliberatif ve epideiktik retorik, methiye ve mersiye, törenlerde okunan söylevleri ve siyasî görüş bildiren söylevleri kapsar. İmparatorun tahta çıkışı, zaferler, cenazeler önemli dinî bayramlar, evlilikler ve imparatorun bir şehre dönüşü/girişi gibi olaylarda bürokrat, din adamları ve önemli diğer siyasî kişiliklerin söylev vermesi törenlerin ayrılmaz bir parçasıydı. Bu söylevler için sıklıkla Menander Rhetor'un eserine başvurulur, hangi durumda hangi söylev türünün verileceği, söylevin kısımları ve içeriği, kullanılacak dil, yapılacak benzetme ve kıyaslamalar gibi hususlar bu eserden alınılırdı. Örneğin, methiyeler önce imparatorun doğumu ve soyu (*genos*) ile başlar, imparatorun ana vatanı/shēri (*patris*) ve başardığı önemli işler (*prakseis*) ile devam ederdi. Elbette, hatip duruma ve kendi tercihinə göre bu öğeleri istediği gibi ekler, çıkarır veya sıralarını değiştirebilirdi; soylu bir kökenden gelmeyen imparator için *genos* bölümü atlanabilir veya kısa tutulabilirdi. Aynı şekilde hatip, imparatorun ana vatanını/shēri vurgulamak isterse *patris* bölümüne daha önem verirdi. Bunun yanı sıra, söylev türleri de tek bir eserde harmanlanabilirdi; örneğin bir methiye nasihat veren bir söylevle birleştirilebilirdi. Hatipler söylevlerinde çoğunlukla üstü kapalı, bazen de gayet açık bir şekilde imparatora nasihat verebilir, kendi siyasî, askerî ve dinî görüşlerini vurgulayabilir ya da eleştiride bulunabilirdi. Sadece imparatorlar için değil her tür nüfuzlu kişi, hatta çeşitli olaylar, şehirler ve binalar için de söylevler yazılırdı.

Vaazlar da bir söylev türü olarak kabul edilirdi. Ağırlıklı olarak din adamları tarafından yazılmakla birlikte, bürokrat ve devlet adamları, hatta imparatorlar bile vaaz kaleme alırdı. Bazı vaazlar sadece okunmak için yazılsa da, büyük çoğunluğu sesli şekilde bir topluluğa sunulmak üzere hazırlanırdı. Genellikle kiliselerde din adamları tarafından verilen vaazlar, Kilise'nin halka önemli fikirler, iyi ahlak ve dinî öğretiyi aşılama için kullandıkları en temel araçtı. Dinî bayramlar ve aziz yortuları gibi önemli günler dışında da örneğin teolojik konularda görüş savunmak, karşıt düşünce savunulara karşı polemik yapmak ya da bir dinî öğretiyi hakkında bilgi vermek gibi çeşitli nedenlerden dolayı vaaz verilebilirdi. Vaazın amacına ve hitap ettiği dinleyici kitlesine göre dili ve üslubu değişirdi; daha geniş halk kitlelerine verilecek vaazlar daha sade, anlaşılır bir dille yazılırdı. Daha eğitilmiş, yüksek tabakaya mensup kişilere yönelik vaazlar, daha ağır bir dille yazılıp, türlü edebî/retorik öğelerle bezeneirdi.

Yukarıda bahsedilen on dört retorik egzersiz (*progymnasmata*) de sadece birer okul alıştırması değil, aynı zamanda retorik eser olarak kaleme alınan metin türleriydi. Karakter inşası veya betimlemeler başka metinlerin içine yerleştirilebildikleri gibi, kendi başlarına, ayrı bir metin türü olarak da yazılabilirlerdi. Bu metinlerin en sık görülen örnekleri, *enkōmion* (methiye) ve *psogos*'tur (taşlama, yergi); zira bunlar aynı zamanda birer söylev türüdür. Ayrıca, *synkrisis* (kıyaslama) da bağımsız bir metin olarak imparatorları, antikçağ yazarlarını, mitolojik figürleri ve şehirleri kıyaslamak için yazılırdı. *Ēthopoia* (karakter inşası) yazarken de çeşitli mitolojik, dinî ve tarihî kişiliklerin başlarına gelen olaylar karşısında verecekleri tepkiler hayal edilirdi: 'Suyu şaraba dönüştüren İsa Mesih ne derdi?'; 'Hayatı kurtulan *epi tou kanikleou*'nun (imparatorluk sekreteri) oğlu ne derdi? veya 'İason'un ihanetini öğrenen Medea ne derdi?' Son olarak, *ekphrasis* (betimleme) de çok yaygın verilen bir diğer eser türüydü; binalar, objeler, şehirler, kişiler ve hatta mevsimler üzerine yazılabilir. Nazianzoslu Gregorios'un (4. yüzyıl) ilkbahar üzerine yazdığı *ekphrasis*, Paulos Silentiarios'un (6.yüzyıl) ve Rodoslu Konstantinos'un (10.yüzyıl) Ayasofya ve Havariyun Kiliseleri

²¹ Makalenin bu ikinci yarısı, Bizans edebiyatının bazı türlerini tanıtan bölümlerden oluşacaktır.

²² E. Jeffreys, 'Rhetoric', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 827-837; M.

Cunningham, 'Homiletics', aynı eser içinde, 872-881; diğer eserler için bkz dipnot 18.

üzerine yazdıkları vezin *ekphrasis*ler bu türün en önemli örnekleri arasındadır.

Tarih Eserleri

Bizans'ta tarih yazımı, 4. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar kesintisiz uzanan bir gelenektir.²³ Pek çok tarih yazarı kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini devam ettirmiş, önceki tarihlerin sonlandığı tarihi kendi eserlerinin başlangıcı olarak almışlardır. Uzmanlar günümüze gelmiş olan Bizans tarih eserlerini genellikle naratif tarih veya klasik üsluba göre yazılmış tarih (İng. *classicizing history*) ve kronik olarak iki geniş gruba ayırırlar. Genel olarak kronikler daha sade bir dille yazılıp, çok fazla retorik/edebî öge barındırmaz. Olaylar girdiler şeklinde verilir. Ioannes Malalas'ın kroniği (6. yüzyıl) ve anonim kısa Bizans kronikleri bu gruba örnek verilebilir. Bizans tarih yazımındaki önemli bir gelenek dünya kronikleridir (İng. *world chronicle*). Bu eserler, Eski Ahit ve İncil'deki anlatıları, Roma ve Bizans tarihiyle harmanlayarak, Adem'den güncel olaylara kadar uzanırlar. Klasik geleneğe göre yazılan eserler ise genellikle Attika Yunancasıyla yazılır ve bolca retorik/edebî ögeyle bezenirler. Karakter inşası, diyaloglar, yer ve olay betimlemeleri, tarihinin ilgisini çeken siyasî, askerî ve diplomatik konularda tartışmalar içerirler. Bu tarih eserleri antik Yunan tarihçileri Thukydides ve Herodotos'u model olarak alırlar. Örneğin Agathias (6. yüzyıl), Prokopios (6. yüzyıl), Anna Komnene (12. yüzyıl), Nikephoros Gregoras ve Ioannes Kantakouzenos'un (14. yüzyıl) eserleri klasik geleneğe göre yazılmış eserlerdir. Elbette, klasik üsluba göre yazılan naratif tarihler ve kronikler pek çok durumda birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz; bazı durumlarda böyle bir ayırım yapmak mümkün bile değildir. Edebî öğelerle bezeli, ağır bir Attika Yunancası kullanan kronikler olduğu gibi, basit bir dil kullanan, çok yalın bir üslupla yazılmış naratif tarihler de vardır. Pek çok tarih yazarı da bu iki türün özelliklerini tek metinde harmanlar. Bunun yanı sıra, Konstantinos Manasses'in (12. yüzyıl) *Synopsis Historikēsi* gibi vezinle yazılmış tarih eserleri de mevcuttur.

Naratif veya klasik üsluba göre yazılmış olan tarih eserleri, bazı istisnai durumlar dışında tarih vermezler. Kronikler ise çoğunlukla tüm olayların tarihini verir; girdiler yıllara göre düzenlenip, bir senede yaşanan diplomatik, siyasî, askerî olaylar ve doğal afetler aynı girdide sunulabilir. Bizans tarih yazarları 9. yüzyıla kadar pek çok farklı tarih sistemini kullanmışlardır; bir eserde aynı anda birkaç tarih sistem kullanıldığı durumlar da vardır. Bizans takvimine göre dünyanın yaradılışı olan 5508/5509 senesi milat alınarak seneler verilebilir, 15 yıllık bir döngü olan indiksiyon sistemiyle tarih hesaplanabilir, Roma kalendleri, İskenderiye veya Antakya takvimleri adı verilen diğer sistemler kullanılabilir. Ayrıca, imparatorların veya valilerin görev süreleri de tarih belirtmek için kullanılırdı. Elbette, bu hesaplarda hatalar olabilir. 9. yüzyıldan sonra tarihler genellikle yaradılışa göre ve indiksiyonlara göre hesaplanıp verilmiştir.

Bu konuda görüş ayrılıkları olması rağmen, çoğu uzman Bizans tarih eserlerini de edebî metinler olarak kabul eder. Özellikle klasik geleneğe göre yazılmış olan tarih eserleri diğer Bizans edebiyat türlerindeki retorik/edebî teknikleri ve öğeleri kullanır. Örneğin, karakter inşaları *ēthpoia*, savaş tasvirleri *ekphrasis*, iki hükümdarın

mukayesesi *synkrisis* ile yapılır. Tarihî anlatı metaforlar, alegori, mitolojik ve dini atıflarla bezenir. Yazar, metni kurgusal söylemler ve olayların yanı sıra, otobiyografik unsurlarla da zenginleştirebilir. Böylelikle ayrıca esere üstü kapalı olarak da olsa kendi görüşlerini, anlattığı dönemler ilgili eleştiri ve övgülerini katabilir. Bizans tarih eserleri, tüm bu yönleri dikkate alınarak, edebî birer metin olarak çalışılırsa farklı anlam katmanlarına ulaşıp, daha nüanslı analizler yapılabilir.

Mektuplar

Bizans mektupları köken olarak Helenistik edebiyata dayanır ve günümüzdeki 'modern' mektup anlayışına pek uymaz.²⁴ Klasik ve Helenistik devir mektupları gibi Bizans mektuplarının da amacı alıcıya yazarın hayatı veya güncel olaylar hakkında bilgi vermek, iki kişi arasındaki özel konulardan bahsetmek değildi. Bizans mektuplarında bu durum nadiren gözlenir. Bizans mektupları genellikle sofistike bir dille yazılmış olup, yazar ve alıcısı arasındaki duyguya, dostluğa ve birbirlerinin mektuplarından aldıkları edebî zevke vurgu yapar. Mektuplar, metafor, tasvir, benzetme gibi edebî tekniklerle bezeli olup, Klasik yazarlara sıklıkla atıfta bulunulurdu; bir Bizans yazarı ve okuyucusu için tüm bunlar mektuba estetik değer veren, vazgeçilmez bileşenlerdi. Mektuplar sıklıkla 'Hymettos'un balına',²⁵ 'bülbül şakımasına' veya 'Homeros'un Sirenlerinin büyüüne' benzetilirdi. Metaforlar ve atıflar mektupları sadece 'süslemek' amacıyla kullanılmazdı, bunların altına siyasî, ahlakî veya felsefî anlamlar yüklenebilir, hatta bazen bu yolla çeşitli şakalar yapılabilirdi. Dolayısıyla, bir mektup defalarca okunup, her seferinde yeni anlamlar keşfedilebilirdi. Bir mektup, adeta özenle işlenmiş ve zarifçe süslenmiş bir sanat objesi gibi düşünülürdü. Bizans mektuplarına tarih konulmazdı.

Retorik kitaplarının aksine, Bizans'ta mektup yazımı üzerine yoğunlaşan el kitapları yoktu. Mektup yazım teknikleri, genellikle örnek mektupları inceleyerek öğrenilir ve geliştirildi. Libanios ve Nazianzoslu Gregorios en çok örnek alınan mektup yazarlarıydı. İyi bir mektubun sahip olması gereken kriterler *syntomia* (kısıklık), *kharis* (zarafet) ve *saphenia* (anlaşılabilirlik) idi. Buna göre, bazı istisnai durumlar dışında, bir mektup çok uzun olmamalıydı, kısa ve öz, yoğun bir şekilde yazılmalıydı. Dili güzel ve özenli olup, mektup türlü retorik/edebî tekniklerle bezenmeliydi. Anlaşılır olması, Bizans mektup teorisinde vurgulanan bir diğer husustu, ancak örtülü, şaibeli bir yazım türü de aynı derece takdir görürdü. Bizans mektuplarında sıklıkla işlenen temalar dostluk (*philia*), yazarın alıcıya karşı duyduğu özlem ve tarafların birbirlerinin mektuplarından aldıkları edebî zevktir. Karşı tarafın 'sessizliğinden', istenilen sıklıkta mektup yazmamasından yakınmak da bir diğer yaygın temaydı. Özellikle 12. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis'ten uzakta olan mektup yazarları şehre, şehir hayatına ve eğitilmiş çevrelere duydukları özlemi sıkça dile getirmeye başlayıp, taşradan ve oradaki çevrelerinin sözde eğitimsizliğinden, kabalığından yakınmaya başlarlar. 'Şehirden sürgün' teması Bizans mektuplarının bir parçası haline gelir. Yazar ve alıcı arasındaki bağı kuvvetlendirmek için yazılan mektuplar, güncel olaylara hiç değinilmemesine rağmen iki taraf arasında yazılı bir sohbet gibi görülürdü. Mektubun yazılmış olması bile başlı başına

²³ M. Angold ve M. Whitby, 'Historiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 838-852; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge, 2018); *History as Literature in Byzantium, Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham* ed. R. J. Macrides (Farnham, 2010); W. Treggold, *The Early Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013); Treggold, *The Middle Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013).

²⁴ M. Mullet, 'Originality in the Byzantine Letter: The Case of Exile', *Originality in Byzantine Literature, Art and Music* içinde, ed. A. Littlewood (Oxford, 1995), 39-58; Mullet, *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of*

a Byzantine Archbishop (Aldershot, 1997); Mullet, 'The classical tradition in the Byzantine letter', *Byzantium and the Classical Tradition: University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979* içinde, ed. M. Mullett and R. Scott (Birmingham, 1981), 75-93; Mullett, 'Epistolography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 882-893; S. Papaioannou, 'Letter writing', *The Byzantine World* içinde, ed. P. Stephenson (Londra ve New York, 2010), 188-199.

²⁵ Hymettos: Atina civarındaki meşhur bir dağ.

bir dostluk ve takdir etme emaresiydi. Yazar böylece alıcıya kendisini düşündüğünü ve özlediğini, ilişkilerine değer verdiğini belirtirdi.

Mektuplardaki dostluk fikri, genellikle iyi eğitilmiş iki erkek arasındaki ilişkiyi betimlerdi, ancak daha seyrek olsa da kadın mektup yazarları da vardır. Üstelik, sadece birbirini şahsen tanıyan kişiler mektuplaşmazdı; bir kişi ilişki kurmak istediği, entelektüel etkileşimde bulunmak istediği birine de yazıp, bu yolla bir ilişki başlatmaya çalışabilirdi. Mektuplar ayrıca imparator, bürokrat, din adamı gibi kişilerden hamilik istemek için de yazılırdı; yazar hamiden iş ve pozisyon, para veya başka herhangi bir şey isteyebilirdi. Aynı şekilde, mektuplar aracılığıyla haminin dikkatini çekmeyi veya rızasını kazanmayı da amaçlayabilirdi. Mektup yazarları ve alıcılarının çevresinde, pek çoğu birbirini ister şahsen, ister sadece yazışma yoluyla tanıyan insanlardan oluşan bir iletişim ağı (İng. network) oluşurdu. Bu iletişim ağları sayesinde kişi yeni çevrelere (entelektüel, dinî veya siyasi) girebilir, siyasi, bürokratik veya dinî kariyerinde daha kolay ilerleyebilirdi. İletişim ağlarıyla yakın ilişkisi olan bir başka konu da, Bizans mektuplarının theatron adı verilen edebî toplantılarda sesli olarak okunup, dinleyicilerin beğenisine sunulmasıdır. Yani, bir mektup sadece yazarın ve alıcının değil, onların çevrelerinin de bildiği bir metin haline gelirdi, iki kişi arasında geçen bir yazışma da olsa, yazar sıklıkla daha geniş bir kitleye hitap ederdi. Bu yolla yazar, hem alıcının çevresindekilere edebî yeteneğini gösterir, hem de yazdığı mektupla bazı siyasi veya dinî düşüncelerini entelektüel çevrede duyururdu.

Mektuplar şehirlerarası gönderilebildiği gibi, aslında yüz yüze görülebilecek durumda olan kişiler de birbirlerine mektup yazabilirdi. Mektupları bir mektup taşıyıcı iletirdi. Yazar mektubu silindir yapar ve mühürler, bu taşıyıcıya emanet ederdi. Mektupla beraber alıcıya meyve, sebze, balık, ilaç, ikona ve hatta at gibi hediyeler göndermek de çok yaygındı. Ayrıca mektup başlı başına bir hediye olarak tasavvur edilir, alıcı yazara teşekkür ederken mektuptan 'hediye' olarak bahsedebilirdi. Pek çok mektup yazarı, kendi mektuplarını bir elyazmasında toplatıp, bu yöntemle de 'yayınları'. Bu süreçte, mektupların üzerinde ufak tefek stil değişiklikleri yapabilir, elyazmasına koymak isteyeceği mektupları seçebilir, kişilere verdiği öneme, kronolojiye veya içeriğe göre arzu ettiği şekilde sıraya koyabilirdi. Bazı durumlarda da, mektuplar yazarın vefatından sonra çevresi tarafından derlenirdi. Bu derlenmiş mektup koleksiyonları birkaç mektuptan oluşabileceği gibi, sayıları birkaç yüze de ulaşabilirdi. En tanınan Bizans mektup yazarlarına Nazianzoslu Gregorios (4. yüzyıl), Kaisereialı Basileios (4.yüzyıl), Photios (9. yüzyıl), Theodoros Stoudites (9.yüzyıl), Ohridli Theophylaktos (11. yüzyıl), Mikhail Khoniates (12. yüzyıl), Nikephoros Gregoras (14. yüzyıl) birkaç örnek olarak verilebilir.

Şiir

Bizans şiirinin de kökeni Antik Yunan geleneğine dayanır.²⁶ Bu gelenek, Hristiyan kültürle harmanlanmıştır. En sık model alınan şairler Homeros ve Hesiodos'tu. 4. yüzyılda yaşamış olan Kilise Babası Nazianzoslu Gregorios da bu iki antik şairin yanındaki diğer örnek şair olmuştur. Özellikle yüksek dil dizgesindeki şiirler Attika Yunancasıyla yazılırdı, ancak özellikle 12. yüzyıldan sonra halk dilinde yazılmış şiirler de çok popüler olmuştur. Elbette, bu iki stil tek bir şiirde de birleştirilebilirdi. Bizans şiirleri, ağırlıklı olarak bir haminin siparişi, din ve ahlak bilgisi vermek, iş veya para talebinde bulunmak gibi belirli bir nedenden dolayı yazılmışlardır. Yani, şiirler

sadece estetik kaygılarla, sanat veya edebiyat üretmek adına yazılmıyorlardı. Ayrıca, Bizans edebî geleneğinde şiir ve düzyazı arasında kesin bir ayırım yoktu. Şiire 'mısralar', stikhoi (στιχοί), denildiği gibi, her türlü düzyazı için kullanılan logoi (λόγοι) kelimesi de kullanılırdı. Üstelik, düzyazı metinlerde de belirgin bir ritim, şiirsellik olabilirdi.

Şiirlerde kullanılan ölçüler, Klasik Yunan şiirinden geliyor olsa da zaman içinde değişime uğramışlardı.²⁷ Yunancanın telaffuzunun değişmesi üzerine kısa ve uzun heceler arasındaki fark ortadan kalkmış, eski ölçülerde stilistik değişiklik yapılmak zorunda kalmıştır. Örneğin, iyambik üç ayaklı ölçü (İng. iambic trimeter) kullanılmaya devam etse de ritim, aksanlar ile verilir hale gelmişti. Erken 7. yüzyıl, ölçü bağlamında özel bir önem taşır. Başta Pisidialı Georgios olmak üzere, şairler iyambik üç ayaklı ölçüden on ikilik hece ölçüsüne (İng. dodecasyllable) geçmeye başlamışlardır. Pisidialı Georgios ayrıca epik ve methiye türündeki şiirler için altı ayaklı ölçü (İng. hexameter) kullanılması geleneğini terk etmiş, onun yerine iyambik üç ayaklı ölçü kullanmıştır. Bizans geleneği, Yunan şiirine yeni bir ölçü de kazandırmıştır: popüler vezin (İng. political verse, stikhos politikos, στίχος πολιτικός). Mısralar on beşlik hece ölçüsüyle, aksanlarla düzenlenen belli bir ritme göre yazılırdı. En erken örnekleri 10. yüzyılda görülen bu ölçü, 12. yüzyıldan itibaren iyice popüler olmuştur.

Bizans şiir geleneğinde yaygın olarak kullanılan birkaç tür vardır. Bunlardan ilki, özel gün ve olaylar için yazılmış şiirlerdir (İng. occasional poetry). Bir haminin siparişi üzerine, saraydaki törenler, düğünler, ölüm ve cenazeler, zaferler, zafer alayları gibi durumlar için yazılırlardı. Manuel Philes (13. yüzyıl) ve Theodoros Prodromos (12. yüzyıl) en önemli örneklerdir. Pisidialı Georgios (7. yüzyıl) da İmparator Herakleios'un askerî başarılarını konu edindiği şiirleriyle bu tür için özel bir önem teşkil eder. Şairin kendi kendine hitap ettiği, hayatı üzerinde tefekküre daldığı şiirler de bazen bu türe ait kabul edilirler. 'Kendine' şiir, eis heauton (εις ἑαυτον) olarak bilinirler; şiirlerin başlıkları sıklıkla bu şekilde yazılmıştır. Didaktik şiirler bir diğer önemli grubu oluştururlar. Dilbilgisi, retorik, hukuk, teoloji, tarih, tıp, astronomi, mitoloji ve astroloji gibi konularda yazılmış, öğretici şiirlerdir. Bu türün en tanınmış örneklerini Mikhail Psellos (11. yüzyıl) ve Ioannes Tzetzes (12. yüzyıl) vermişlerdir. Epigramlar, çok önemli diğer bir türdür. Epigramlar kitap, ikona, mücevher, çanak, kadeh, mezar taşı, anıt, çeşitli kilise süslemeleri gibi herhangi bir objenin üzerine yazılmak için üretilmiş kısa mısralardır. Ancak, herhangi bir objeden bağımsız olarak da yazılabilirler. Genellikle kısıadrlar, ama anlamca oldukça yoğun olurlar. Bizans epigramları, eskiçağ geleneğinin bir devamı olup, Hristiyanlığın güçlü etkisini gösterirler. Pek çok Bizans şairi epigram yazmıştır; Agathias (6. yüzyıl), Theodoros Stoudites (9. yüzyıl), Ioannes Geometres (10. yüzyıl) ve Manuel Philes (13. yüzyıl) gibi şairler buna örnek verilebilir. Bizans İmparatorluğu'nda binalar ve objelere yazılan epigramlar entelektüeller tarafından derlenerek antolojilerde toplanmışlardır. Bunların en önemlisi 10. yüzyıla tarihlenen Anthologia Palatina'dır. Diğer bir tür olarak, şiir şeklinde yazılmış romanlar ve tarih eserleri de mevcuttur.

Hristiyanlığın toplumun en önemli kültürel değerlerinden birini oluşturduğu Bizans'ta, din temalı şiirler oldukça popülerdi. Epigramlarda, didaktik ve özel olay şiirlerinde sıklıkla dinî temalara

²⁶ W. Höradner, 'Poetry and Romances', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 794-806 ; *A Companion to Byzantine Poetry*, ed. W. Hörandner, A. Rhoby ve N. Zagklas (Leiden ve Boston, 2019); F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025-1081* (Oxford, 2014); *Doux remede, poésie et poétique à Byzance, actes du IVe colloque international philologique, Paris 23-24-25 Février 2006*, ed. P. Odorico ve P. Agapitos (Paris, 2009); M. D. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts* (Viyana, 2003); idem *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres:*

Texts and Contexts, vol. 2 (Viyana, 2019); *Middle and Late Byzantine Poetry: Texts and Contexts*, ed. A. Rhoby ve N. Zagklas (Turnhout, 2018); *Poetry and its Contexts in Eleventh-Century Byzantium*, eds F. Bernard ve K. Demoen (Farnham, 2012).

²⁷ M. Jeffreys, 'The Nature and the Origins of the Political Verse', *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1974), 141-195; A. Rhoby, 'Vom jambischen trimeter zum byzantinischen Zwölfsilber: Beobachtung zur Metrik des spätantiken und byzantinischen Epigramms', *Wiener Studien* 124 (2011), 117-142.

rastlanır. İlahiler de, bir şiir türü olarak kabul edilirdi.²⁸ Kontakion (κοντάκιον) ve kanōn (κανών) isimli ilahi türleri, Bizans geleneğinde özel bir yere sahiptirler. 5. yüzyılda geliştirilen, 6. yüzyılda yaygınlaşan kontakion, kısmi olarak Süryani litürjisinin etkilerini gösterir. Karmaşık ölçüler kullanılan bu tür, hece sayıları ve aksan pozisyonları eş mısralardan oluşan kıtalar halinde yazılırdı. Yeni bir ilahi, daha önceki kontakionların ölçüleri ve ezgileri üzerine yazılabildiği gibi, yepyeni bir ilahi şeklinde de yazılabilirdi. Romanos Melodios (6. yüzyıl), Bizans'ın en önemli kontakion yazarıydı. Meşhur Akathistos İlahisi de kontakion türüne aittir. 7. yüzyılın sonundan itibaren, kontakion'un yerini kanon almıştır. İncil'deki dokuz kantik (kısa ilahi) örnek alınarak dokuz kaside şeklinde yazılsa da, genellikle sadece sekiz kaside kullanılır. Her kaside, birkaç kıtadan oluşur; kanōnlar çok uzun olabilir. Kontakion gibi, var olan kanonların ezgileri üzerine yeni kanōnlar yazılabilirdi. Stil olarak kontakion'dan oldukça farklıdır, betimlemeden ziyade tefekkür daha ön plandadır. Üçü de 8. yüzyılda yaşamış olan Giritli Andreas, Damaskoslu Ioannes ve Kosmas Melodios en önemli kanōn yazarları olarak kabul edilirler.

Aziz Hayatları

Aziz hayatları hem edebî tür olarak hem tarihî kaynak olarak Bizans İmparatorluğu'nun ürettiği en önemli metinler arasındadır.²⁹ Aziz hayatları çoğu zaman uzmanlar tarafından tek bir tür olarak ele alınsa da, aslında metinler kendi içlerinde büyük çeşitlilik gösterir. Bazı eserler tarihî kroniklere benzerken bazıları masal niteliğine daha yakındır; methiye, mersiye ve mektup şeklinde yazılan eserler de mevcuttur. Ayrıca bu türe sadece azizlerin yaşamını anlatan metinler (vita, bios) dahil değildir; azizlerin mucizelerini anlatan derlemeler, ilahiler, şehitlik hikayeleri gibi eserler de bu türe ait sayılabilir. Bizans edebiyatındaki en yaygın, en çok eser verilen tür sayılabilecek olan aziz hayatları 3-4. yüzyıllarda imparatorluğun Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Aziz hayatları dil dizgesi ve üslup bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir. Koinē Yunancasıyla veya konuşma diliyle, daha sade bir üslupla yazılabildikleri gibi, zor bir Attika Yunancasıyla, edebî/retorik öğelerle örülerek de yazılabilirlerdi. Aynı şekilde, aziz öykülerini kaleme alan yazarların da eğitim seviyeleri farklılık gösterirdi; çok eğitilmiş, devlette ve kilisede yüksek rütbeli kişiler tarafından yazılabildikleri gibi daha mütevazı bir eğitime sahip, küçük manastırlardaki keşişler gibi kişiler tarafından da yazılabilirlerdi. Aziz hayatları, azizin yortusunu kutlamak, bir azize olan özel bağlılığı göstermek ya da bir hamî tarafından verilen sipariş üzerine yazılabilirdi. Aziz mertebesine yükselen ve mübarek kabul edilen din adamlarının, örneğin manastır baş keşişlerinin, hayatlarını genellikle kendi müritleri veya daha sonra aynı manastırda yaşayan bir keşiş yazardı. Bu eserler, hem kültürleri eskiye dayanan azizler hem de kültürleri yeni oluşan azizler hakkında olabildi. Azizlerin hayatını anlatan metinler azizin doğumu, çocukluğu, yetişkinliği ve ölümü gibi olayları sırayla ele alır, azizin hayatı boyunca gösterdiği dindarlığı ve mucizeleri tüm metne serpiştirilirdi. Pek çok aziz hayatı Bizans'ta din, manastırlar, siyasî ve askerî olaylar, aile ve günlük yaşam gibi konularda bilgi verdikleri için tarihî kaynak olarak sıkça başvurulan metinlerdir. Fakat bu eserlerin kurgusal yönleri olduğu ve çeşitli edebî klişeleri (topoi) barındırdıkları için uzmanların bu metinleri kaynak olarak

kullanırken dikkatli olmaları da gerekmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun tüm dönemlerinde yaygın olan yazılan aziz hayatları için önemli olan bir eşik, 10. yüzyılda Symeon Metphrastes'in yaklaşık 150 adet aziz hayatını, tutarlı bir stilde ve dil dizgesinde yeni bir külliyyat oluşturacak şekilde yeniden kaleme almasıdır.

Epik ve Romanslar

Bizans edebiyatında özellikle 12. yüzyılda hem halk diliyle hem Attika Yunancasıyla yazılmış epik ve romanslar ortaya çıkmıştır.³⁰ Bizans'ın en ünlü eserlerinden Digenis Akrites epiği, adını Hristiyan-Bizanslı bir annenin ve Müslüman-Arap bir babanın oğlu olan kahramandan alır. Eser, Digenis Akrites'in imparatorluğun doğu sınırındaki macera ve yiğitliklerini konu edinir.³¹ Günümüze ulaşmış olan hali muhtemelen 12. yüzyıldan kalmış olsa da, metinde geçen isim, yer ve olaylar 9 ve 10. yüzyıllardan esintiler taşırlar. Pek çok elyazmasında farklı metinler halinde günümüze ulaşan Digenis Akrites'in en bilinen ve çalışılan iki metni Grottaferrata ve Escorial versiyonlarıdır. Metinlerin sözel yolla da aktarıldıkları düşünülmüş; farklı versiyonlarında dil dizgeleri de farklılık gösterir. Vezinle yazılmış olan eser, epik ve romans türlerinden öğeleri harmanlar, ayrıca 12. yüzyıl Komnenos devri aristokrasisinin değerlerini yansıtır. Sınır kültürünü ve Müslüman-Hristiyan ilişkilerini konu edinmesi nedeniyle tarihî bir kaynak olarak da oldukça değerlidir.

Bizans aşk romanslarından en tanınır olanları 12. yüzyıldan kalmış dört eserdir; Theodoros Prodromos'un Rodanthe ve Dosikles'i, Eumathios Makrembolites'in Hysmine ve Hysminias'ı, Konstantinos Manasses'in Aristandros ve Kallithea'sı, Niketas Eugenianos'un Drosilla ve Kharikles'idir. Hysmine ve Hysminias haricinde olan romanslar vezinle yazılmışlardır. Köken olarak eski Yunan romanslarına, özellikle Heliodoros'un Ethiopoika'sı (3-4. yüzyıl) ve Akhilles Tatios'un Leukippe ve Klitophon'una (2. yüzyıl) dayanan bu eserler ayrıca Ortaçağ Batı edebiyatının da güçlü etkilerini gösterirler. Bu durumun 12. yüzyılda Haçlı Seferleri nedeniyle Bizans topraklarında giderek artan Latin etkisinden kaynaklandığı düşünülmüş. Genellikle konuşma veya halk diliyle (İng. vernacular) yazılan romanslar, genç bir çiftin aşklarını ve birbirlerine kavuşmak için geçirdikleri macera ve sıkıntıları konu alır. Hem kız hem erkek, erdemlerini ve aşklarını sınavan çeşitli sınavlardan geçer, genellikle bu sırada onlara destek olan ikincil bir çift ya da diğer kişiler vardır. Korsan baskınları, savaşlar, kız kaçırma gibi olaylar sıklıkla işlenir.

Sonuç

Kökenleri Klasik Yunan edebiyatına ve Helenistik edebiyata dayanan Bizans edebiyatı, bu gelenekleri Hristiyanlıkla harmanlamıştır. Bizans İmparatorluğu eş zamanlı olarak Attika Yunancası, Koinē, konuşma veya halk diliyle eserler üretmiş, naratif tarih eserleri ve kroniklerin yanı sıra retorik, şiir, mektup, aziz öyküleri, romanslar gibi geniş bir metin yelpazesinde eserler bırakmıştır. Geçmişte uzmanlar, Bizans edebiyatını klişe, arkaik ve yapay olarak değerlendirmiş, Bizans eserleri sadece tarihî veri toplamak amaçlı kullanılmışsa da günümüzde bu yaklaşım çok ciddi bir şekilde değişmiştir. Artık, bu eserler yazıldıkları dönemin estetik kriterlerine göre incelenip öyle değerlendirilmekte, bu şekilde eserlerin edebî değerleri ve okuyucuya verdikleri zevk daha iyi anlaşılmaktadır.

²⁸ E. Wellescz, 'Words and Music in Byzantine Liturgy', *The Music Quarterly* 33:3 (1947), 297-310; S. Gador-Whyte, *Theology and Poetry in Early Byzantium* (Cambridge, 2017).

²⁹ A. M. Talbot, 'Hagiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 862-871; *The Ashgate Companion to Byzantine Hagiography*, ed. S. Euthymiadis, 2 cilt (Farnham, 2011 ve 2014).

³⁰ W. Höradner, 'Poetry and Romances', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 907-914; R. Beaton, *The Medieval Greek Romance* (Cambridge, 1989); E.

Jeffreys, *Four Byzantine Novels: Theodore Prodromos, Rodanthe and Dosikles - Eumathios Makrembolites; Hysmine and Hysminias - Constantine Manasses, Aristandros ve Kallithea- Niketas Eugenianos, Drosilla and Charikles* (Liverpool, 2012).

³¹ Eserin Türkçe çevirisi mevcuttur; *Digenis Akrites: Anadolu'nun Büyük Destanı*, çev., notlar ve sunuş B. Baysal (İstanbul, 2009).

Ayrıca Bizans yazarları, alıntı yapmak, eski modelleri örnek almak, metafor veya karakter inşası gibi unsurlarla eserlerine sadece estetik değer kazandırmaz, böylece metinlerine siyasî, dinî veya ahlakî anlamlar yükleyebilirlerdi. Edebî değerinin yanı sıra, Bizans edebiyatı başta tarihçiler ve sanat tarihçileri olmak üzere uzmanlar için çok değerli metinler içermektedir. Uzmanlar tarih eseri, aziz hayatı veya mektup gibi Bizans metinlerini onların edebî özelliklerini göz önünde bulundurarak incelerlerse, hem eserlerin edebî tadına varabilir hem de bu metinleri tarihî kaynak olarak daha da etkili bir şekilde kullanabilir, farklı anlam katmalarına ulaşabilirler.

KAYNAKÇA

- Agapitos, P. 'Literary Criticism', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 77-85.
- Agapitos, P. 'Contesting Conceptual Boundaries', *Interfaces — A Journal of Medieval European Literatures* 1 (2015), 62-91.
- Allen, W. S. *Vox Graeca: A Guide to the Pronunciation of Classical Greek* (Cambridge, 1968)
- Angold, M. ve Whitby, M. 'Historiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 838-852.
- Beaton, R. *The Medieval Greek Romance* (Cambridge, 1989)
- Beck, H. G. *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (Münih, 1971)
- Bernard, F. *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025-1081* (Oxford, 2014)
- Bernard, F. ve Demoen, K. *Poetry and its Contexts in Eleventh-Century Byzantium*, (Farnham, 2012)
- Browning, R. 'Homer in Byzantium', *Viator* 6 (1975), 15-33.
- Browning, R. *Medieval and Modern Greek* (Cambridge, 1983)
- Cavallo, G. *Lire à Byzance* (Paris, 2006)
- Constantinides, C. N. *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, 1204- ca. 1310* (Lefkoşa, 1982)
- Cunningham, M. 'Homiletics', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 872-881.
- Digenis Akrites: Anadolu'nun Büyük Destanı*, çev., notlar ve sunuş B. Baysal (İstanbul, 2009)
- Euthymiadis, S. (ed) *The Ashgate Companion to Byzantine Hagiography*, , 2 cilt (Farnham, 2011 ve 2014)
- Fryde, E. *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c. 1360)* (Leiden, 2000)
- Gador-Whyte, S. *Theology and Poetry in Early Byzantium* (Cambridge, 2017)
- Gaul, N. *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* (Wiesbaden, 2013)
- Hinterberger, M (ed) *The Language of Byzantine Learned Literature* (Turnhout, 2014)
- Holmes, C. 'Political Literacy', *The Byzantine World* içinde, ed. P Stephenson (Londra, 2012), 135-147.
- Horrocks, G. 'Language', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 777-786.
- Höradner, W. 'Poetry and Romances', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 794-806.
- Hörandner, W., Rhoby, A., ve Zagklas, N. *A Companion to Byzantine Poetry*, ed. (Leiden ve Boston, 2019)
- Hunger, H. 'On the imitation (MIMESIS) of Antiquity', *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969/70), 15-38.
- Hunger, H. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt (Münih, 1978)
- Jeffreys, E. (ed) *Rhetoric in Byzantium: Papers from the 35th Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, the University of Oxford, March 2001* (Farnham, 2003)
- Jeffreys, E. 'Rhetoric', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 827-837.
- Jeffreys, E. *Four Byzantine Novels: Theodore Prodromos, Rodanthe and Dosikles - Eumathios Makrembolites; Hysmine and Hysminias - Constantine Manasses, Aristandros ve Kallithea- Niketas Eugenianos, Drosilla and Charikles* (Liverpool, 2012)
- Jeffreys, M. 'The Nature and the Origins of the Political Verse', *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1974), 141-195.
- Jenkins, R. J. H. *Dionysius Solomos* (Cambridge, 1940).
- Kazhdan, A, Sherry, L. Ve Angelidi, C. işbirliğiyle, *A History of Byzantine Literature 650-850* (Atina, 1999)
- Kazhdan, A. *Studies in the Literature of 11th-12th Centuries* (Cambridge, 1987).
- Kazhdan, A. *A History of Byzantine Literature 850-1000*, ed. C. Angelidi (Atina, 2006)
- Kennedy, G. *Greek Rhetoric under Christian Emperors* (Princeton, 1983).
- Kılıç, Ş. *Bizans Kısa Kronikleri: Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları* (İstanbul, 2013).
- Krumbacher, K. *Geschichte der byzantinischen Literatur* (Münih, 1891).
- Lauxtermann, M. D. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts* (Viyana, 2003).
- Lauxtermann, M.D. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts*, vol. 2 (Viyana, 2019).
- Littlewood, A.R (ed.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, (Exeter, 1995).

- Macrides, R. J. (ed.) *History as Literature in Byzantium, Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham* (Farnham, 2010).
- Magdalino, P. 'A History of Byzantine Literature for Historians', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000*, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 167-184.
- Mango, C. *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. G. Ç. Güven (İstanbul, 2008).
- Mango, C. ve I. Ševčenko, I. (ed) *Byzantine Books and Bookmen* (Washington DC, 1975).
- Marciniak, P. 'Byzantine theatron- a place of performance?', *Theatron, Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalters*, ed. M. Grünbart (Berlin and New York, 2007), 277-285.
- Mergiali-Sahas, S. *L'enseignement pendant l'époque des Paléologues* (Atina, 1996).
- Mullett, M. *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* (Aldershot, 1997).
- Mullet, M. 'Originality in the Byzantine Letter: The Case of Exile', *Originality in Byzantine Literature, Art and Music* içinde, ed. A. Littlewood (Oxford, 1995), 39-58.
- Mullet, M. 'The classical tradition in the Byzantine letter', *Byzantium and the Classical Tradition: University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979* içinde, ed. M. Mullett and R. Scott (Birmingham, 1981), 75-93.
- Mullett, M. 'Epistolography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormack (Oxford, 2008), 882-893.
- Mullett, M. 'New literary history and the history of Byzantine literature', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine : problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000*, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 37-60.
- Neville, L. *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge, 2018).
- Odorico, P. ve Agapitos, P. (ed.) *Doux remede, poésie et poétique à Byzance, actes du IVe colloque international philologique, Paris 23-24-25 Février 2006* (Paris, 2009).
- Papaioannou, S. 'Letter writing', in *The Byzantine World* içinde, ed. P. Stephenson (Londra ve New York, 2010), 188-199.
- Papaionnou, S. *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium* (Cambridge, 2016).
- Pizzone, A. (ed), *The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions and Identities* (Berlin, 2014).
- Rhoby, A. 'Vom jambischen trimeter zum byzantinischen Zwölfsilber: Beobachtung zur Metrik des spätantiken und byzantinischen Epigramms', *Wiener Studien* 124 (2011), 117-142.
- Rhoby, A. ve N. Zagklas (ed), N. *Middle and Late Byzantine Poetry: Texts and Contexts* (Turnhout, 2018).
- Ševčenko, I. 'Levels of style in Byzantine prose', *Jarhbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/1 (1981), 307-12.
- Ševčenko, I. *Three Byzantine Literatures: A Layman's Guide* (Brookline, 1985).
- Talbot, A. M. 'Hagiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 862-871.
- The Letters of Manuel II Palaeologos*, ed. ve çev., G. T. Dennis (Washington DC, 1977).
- Trapp, E. 'Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichtomy or Symbiosis?', *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), 115-129.
- Tredgold, W. *The Early Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013).
- Tredgold, W. *The Middle Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013).
- Webb, R. *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice* (Farnham, 2009).
- Welleszcz, E. 'Words and Music in Byzantine Liturgy', *The Music Quarterly* 33:3 (1947), 297-310.

DEMİR, Hatice, “Bizans Dönemi Resimli Dinî El Yazmalarında Yeşeya Peygamber Tasvirleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 306-314.

Makale Türü: Sanat Tarihi Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.824895>

Geliş Tarihi / Received: 13 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 19 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Bizans Dönemi Resimli Dinî El Yazmalarında Yeşeya Peygamber Tasvirleri Hatice DEMİR^{1*}

¹ Dr. Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, KASTAMONU.

* haticedemir99@hotmail.com

⁺ ORCID: 0000-0002-5801-5841

Öz- Bu çalışmada, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen ve kitabı dört büyük peygamberden birisi olan Yeşeya peygamberin, Bizans dönemi resimli dinî el yazmalarındaki tasvirleri çalışılmıştır. Çalışma kapsamında, Yeşeya peygamberin tasvirleri gruplama yapılarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Yeşeya peygamberin tek başına tam sayfa kitap resmi örnekleri olabileceği gibi, diğer kutsal isimler ile birlikte de portre tasvirlerini görmek mümkündür. Yeşeya peygamberin Kitab-ı Mukaddes referanslı sahnelerde diğer kutsal isimlere eşlik ettiği resim örnekleri de mevcuttur. Hezekiel, Yusuf ve İsa bu kutsal isimlerden bazılarıdır. Kitab-ı Mukaddes temalı bir hikâyeyi anlatması adına, Yeşeya'nın Duası/İlahisi/Şarkısı/Rüyası tasvirleri kendisi ile en çok özdeşleşen sahnelerden biridir. Çalışma kapsamında, Yeşeya peygamberin tasvirlerini oluşturan son örnekler ise onun şehit edilişi ile ilgili olanlardır.

Anahtar Kelimeler- Yeşeya, Kitab-ı Mukaddes, El yazması, Büyük Peygamber

The Prophet Isaiah's Images in Religious Manuscripts of Byzantine Era

Abstract- In this study the depictions of the prophet Isaiah, one of the major prophets who had a book in Bible, in Byzantine manuscripts were studied. In the scope of the study, the depictions of the prophet Isaiah were evaluated by grouping. In this context, it is possible to see the depictions of the prophets Isaiah in two group of book illuminations. In first group he was depicted alone and in second group he accompanied to other holy figures such as Hezekiel, Joseph and Christ. For it mentions a Bible referenced theme, Isaiah's Prayer/Ode/Vision scenes are one of the mostly identified scenes of Christian illuminations by Isaiah. Within the scope of the study, the last examples that take part in the context are the ones related with his martyrdom.

Keywords – Isaiah, The Bible, Manuscript, Major Prophet

Giriş

Kitab-ı Mukaddes'te dört büyük peygamber vardır. Bunlar; Yeşeya, Yeremya, Hezekiel ve Daniel'dir. Küçük peygamberler ise; Hoşea, Yoel, Amos, Ovadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Sefanya, Hagay, Zekariya ve Malaki'dir. 12 küçük peygamber çoğu zaman *12'ler* diye de anılmaktadır. Büyük peygamberlerin, büyük olarak anılmasının en önemli nedeni, kitaplarının ve kapsamlarının geniş olmasından kaynaklanır. Küçük peygamberler ise kitaplarının kapsamının daha dar olmasından dolayı böyle anılırlar¹.

Adını İbranice “*Yehova Kurtarır/Kurtuluştur*” anlamına gelen *יְהוֹשָׁעָ/Yesha'yahu/Yeşeya*'dan² alan Yeşeya/Ἰσοῦᾶς M.Ö. 40-700'lerde Yahuda'nın Güney Krallığında yaşamış, Kitab-ı Mukaddes'in dört büyük peygamberinden birisi olarak kabul edilir³. 9 Mayıs Konstantinopolis sinaksarionuna göre şehit kabul edilmiş ve rölikleri, başkentte Blakhernai yakınlarındaki Aziz Laurentios Kilisesi'ne taşınmıştır⁴.

Yeşeya Peygamberin Kitabı'nın⁵ ana hatları şu şekildedir⁶; Yahuda ve Kudüs ile ilgili kehanetler (1-12. bölümler), diğer milletler aleyhine kehanetler (13-23. bölümler), kurtuluş mesajları (24-27. bölümler), Mısır ile ittifak konusunda uyarılar (28-35. bölümler), Hezekiel dönemi tarihi bilgiler (36-39. bölümler), güvenlik/refaha kavuşma mesajları (40-66. bölümler).

Yeşeya Peygamber, en çok kehanetleri ile bilinir. Kyrrhuslu Theodoretos (5. yüzyıl) onun kehanetleri arasında; İsa'nın geleceği, mucizeleri, havarilerin seçimi, çilesi, ölümü, dirilişi, göğe yükselişi ve milletlerin kurtuluşunu sıralar. Yeşeya Peygamberin, İsa ile ilgili kehanetlerinin dışında, İbrahim ve Davud'dan gelecek nimet ve rahmet gibi başka kehanetleri de mevcuttur⁷.

1. Bizans Dönemi Resimli Dinî El Yazmalarında Yeşeya Peygamber Tasvirleri

Kitab-ı Mukaddes'in dört büyük peygamberinden birisi olan Yeşeya peygamberin, Bizans dönemi resimli dinî el yazmalarındaki tasvirlerini, şu alt başlıklar altında toplamak mümkündür.

1.1. Yeşeya Peygamberin Tek Başına Tam Boy Tasvirleri

Bizans dönemi resimli dinî el yazmalarında⁸, Yeşeya peygamberin tek ve grup halinde tasvirleri ile karşılaşılır. Genelde psalter ve Peygamber Kitabı nüshalarında yer alan tasvir örneklerinden bazıları şu şekildedir: Tam sayfa resimlerinin yer aldığı Peygamber Kitabı'ndan ilki, 10. yüzyılın ortasına tarihlenen Vat. Chig. R. VIII. 54, fol. 91v.⁹ ve diğeri 13. yüzyıla tarihlenen Vat. gr. 1153 fol. 84r.'dir¹⁰. 15. yüzyıla tarihlenen WAM 534 Saatler Kitabı'nda yine Yeşeya peygamberin tam sayfa resmi yer alır¹¹. (Resim 1). Yeşeya peygamberin tek başına temsil edildiği tam sayfa örneklerinde; aynı kıyafetleri (khiton üzerine himation), atribüsü olan rulo ve uzun beyaz saçlı/sakallı olarak tasvir edildiği gözlemlenir. Özellikle uzun, beyaz

saçlı/sakallı tasvirleri ile yaşlı bir peygamber olarak tasvir edilen Yeşeya, çoğunlukla yine uzun, beyaz saçlı/sakallı Yeremya peygamber tasvirleri ile de karıştırılır.

Çalışma kapsamı için seçilen örnek, 15. yüzyıla tarihlenen ve WAM/Walters Sanat Müzesi'nde muhafaza edilen WAM 534/Saatler Kitabı'nda yer alan tam sayfa Yeşeya Peygamber tasviridir. Tasvirde; Yeşeya Peygamber, yeşil khiton üzerine pembe himation giyimlidir¹². Elinde bir peygamberlik atribüsü olarak açık bir rulo tutmaktadır. (Resim 1).

Resim 1: Yeşeya Peygamber Tam Boy Tasviri, WAM 534/Saatler Kitabı (©WAM/Walters Sanat Müzesi)

1.2. Yeşeya Peygamberin Diğer Kutsal İsimler ile Birlikte Tasvirleri

Bazı kitap resmi örneklerinde; Yeşeya peygamberin diğer kutsal isimler ile birlikte yer aldığı gözlemlenir.

Bu grup için seçilen ilk örnek; 11. yüzyıl Konstantinopolis üretimi olan Vat. gr. 755'de yer alır¹³. Vat. gr. 755 fol. 1r.'de ayakta frontal duruşlu Yeşeya peygambere madalyon içerisinde portreleri olan dört kilise babası (Kaisarealı Basileos, Kyrrhuslu Theodoretos, İskenderiyeli Krill/Kyryllos ve Heraklialı Theodoros) eşlik etmektedir¹⁴. Tasvirde, Yeşeya Peygamberin aynı kıyafetler (himation ve khiton) ve yaşlı bir figür olarak betimlendiği gözlemlenir. (Resim 2). Tasvirde; madalyonlar içerisinde yer alan

¹ Geniş bilgi için bk.

<https://static1.squarespace.com/static/5006cb3dc4aa3dba77394b45/t/55b91f43e4b0be8d327ad1a/1438195523191/What+are+the+Major+Prophets+and+Minor+Prophets%3F.pdf>

² Geniş bilgi için bk.

<https://www.behindthename.com/name/isaiah#:~:text=Meaning%20%26%20History,referring%20to%20the%20Hebrew%20God>

³ Earle, Ralph; *Meet the Major Prophets*, Beacon Hill Press, Kansas City, 1958, s. 7.

⁴ Kazhdan, Alexander. P.; “Isaiah”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, New-York/Oxford: Oxford University Press 1991, s. 1013.

⁵ Toplam 66 bölümden oluşan Yeşeya'nın Kitabı'nın tarihi olaylar zinciri ise şu şekildedir:

1. 1-39. bölümler; Güney Yahuda Krallığı'nın Asur tarafından tehdit edildiği günleri,

2. 40-55. bölümler; Asurlulardan sonra Babil tehdidi ve sürgününü,

3. 56-66. bölümler; sürgünden dönüş ve müjdeyi anlatır.

Geniş bilgi için bk. <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=705>

⁶ Earle, Ralph; *Meet the Major Prophets*, Beacon Hill Press, Kansas City, 1958, s. 7.

⁷ Kazhdan, Alexander. P.; “Isaiah”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, New-York/Oxford: Oxford University Press 1991, s. 1013.

⁸ Resimli el yazmalarının kökeni geniş bilgi için bk. Dinçer, Serdar Pınar; “El Yazmalarının Kökeni ve Terminoloji Önerileri”, *İdil*, 5(23), 2016, 931-940.

⁹ Görsel için bk. Vat. Chig. R. VIII. 54, fol. 91v. (Vatikan Apostolik Kütüphanesi) https://digi.vatlib.it/view/MSS_Chig.R.VIII.54

¹⁰ Görsel ve el yazmaları geniş bilgi için bk. Vat. gr. 1153 fol. 84r., (Vatikan Apostolik Kütüphanesi), https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1153. Vat. gr. 1154'te Yeşeya

Peygamber'e dair atflar görmek mümkündür.

¹¹ Görsel için bk. (WAM/Walters Sanat Müzesi) <https://art.thewalters.org/detail/14546>

¹² Tasvirdeki renkler ve Yeşeya Peygamber tasviri, Venedik etkili Girit ekolü sergilemektedir. Bu bağlamda, Doğu-Batı tasvir sanatı etkileşimi adına önemlidir.

¹³ Vat. gr. 755'de, Kitab-ı Mukaddes'ten Yeşeya'nın Kitabı'nın bir bölümü ve Krallar Kitabı yer alır.

¹⁴ Takiguchi, Mika, “The Prophet Book”, A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts, (Ed. Vasiliki Tsamakda), Brill, Leiden-Boston, 2017, s. 248.

isimlerden dördünün de Yeşeya peygamber ile ilgili söylemleri olduğu bilinmektedir. Özellikle Yeşeya peygamberin, İsa ile ilgili kehanetleri konusunda Kyrrhuslu Theodoretos'un önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Bu grup için seçilen bir diğer örnek; 14. yüzyıl Paris. gr. 1128'de yer alır. Paris. gr. 1128 fol. 50r.'de, Yeşeya peygamber yüzünü Aziz Pavlus'a dönmüş ve eliyle de ona rehberlik ederken tasvir edilmiştir. Gerek Yeşeya peygamber ve gerekse Aziz Pavlus'un üzerlerindeki kıyafetlerin çeşidi ve rengi birebir aynı şekilde resmedilmiştir. (Resim 3).

Yeşeya peygamberin kutsal isimler ile birlikte yer aldığı tasvir örnekleri arasında, Kitab-ı Mukaddes temalı sahneler de vardır. Sacra Parallela/Paris. gr. 923, fol. 16v.'de sahneler soldan sağa; "Yakup, Yusuf'un Ölüm Haberini Alırken-Yeşeya Peygamber-Yakup'un Ağıtı" sahneleri şeklindedir. Sahnede, Yeşeya bir büst portre ile Yakup'un, Yusuf'un Ölüm Haberini Alırken ve Yakup'un Ağıtı sahneleri arasında yer alır. Tasvirde; Yeşeya'nın bakışları Yusuf'un kardeşlerine doğru yönelmiştir¹⁵. Bu bağlamda, Yusuf'un kardeşlerinin yaptıklarını tasvip etmeme durumu söz konusudur. (Resim 4).

Resim 2: Yeşeya Peygamber ve Dört Kilise Babası (Kaisareali Basileos, Kyrrhuslu Theodoretos, İskenderiyeli Krill/Kyrrilos, Heraklialı Theodoretos), Vat. gr. 755 fol. 1r. Vatikan Apostolik Kütüphanesi, (Bernabò 1995, fig. 2, s. 80)

Resim 3: Yeşeya Peygamber ve Aziz Pavlus, Par. gr. 1128 fol. 50r., Fransa Millî Kütüphanesi (©Gallica.bnf.fr) <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8452659r/f146.item.zoom>

¹⁵ Resmin yanında yer alan metinde, Yeşeya 52:7'ye istinaden bazı açıklamalar vardır. Yeşeya'nın büst portresinin hemen sol üstündeki ifadede; "ΠΕΡΙ ΑΓΓΕΛΙΑΣ ΑΓΑΘΗΣ"¹⁵ "iyi haberler" ve "ΠΕΡΙ ΑΓΓΕΛΙΑΣ ΚΑΚΗΣ" "Kötü Haberler" ifadesi ile Kitab-ı Mukaddes Yaratılış 37:31-34

Resim 4: Yakup, Yusuf'un Ölüm Haberini Alırken-Yeşeya Peygamber-Yakup'un Ağıtı (Soldan Sağa), Sacra Parallela/Paris. gr. 923, fol. 16v., Fransa Millî Kütüphanesi (©Gallica.bnf.fr), (Evangelatou, 2017, s. 194, fig. 72)¹⁶

Bu grup için seçilen son örnek; 10. yüzyıla tarihlenen Trabzon Leksionarianu ya da Cod. gr. 21, fol. 11v.'dir. Bu örneklendirme; Yakup, Yusuf'un Ölüm Haberini Alırken-Yeşeya-Peygamber-Yakup'un Ağıtı sahnesi örneğinden biraz daha farklı bir ikonografi içerir. Bu bağlamda, Yeşeya peygamberin, kutsal isimler ile birlikte yer aldığı sahnelerin bazılarında, Cod. gr. 21 fol. 11v.'de; İsa, Yeşeya Peygamberin Kehanetini Okurken sahnesinde olduğu gibi tasviri değil, sadece adı geçmektedir¹⁷. Kyrrhuslu Theodoretos'un de belirttiği üzere, Yeşeya peygamber en çok İsa ile ilgili kehanetleri ile bilinmektedir. Bu bağlamda; İsa, Yeşeya Peygamberin Kehanetini Okurken sahnesi, Eski Ahit odaklı Yeşeya kehanetlerine gönderme yapması adına da dikkate değerdir. (Resim 5).

Resim 5: İsa, Yeşeya Peygamberin Kehanetlerini Okurken Sahnesi, Trabzon Leksionarianu Cod. gr. 21, fol. 11v., St. Petersburg Rusya Millî Kütüphanesi, (©nlr.ru/eng), (Zakharova, 1995, Fig. 13)

arasında bağlantı vardır. Geniş bilgi için bk. Evangelatou, "Word and...", s. 191 ve dipnot 348-349.

¹⁶ Görsel için ayrıca bk. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525013124/f36.item>

¹⁷ Cod. gr. 21 ve fol. 11v. geniş bilgi için bk. Zakharova, 1995, Fig. 13.

1.3. Yeşeya Peygamberin Duası/İlahisi/Şarkısı/Rüyası

Yeşeya Peygamberin, Kitab-ı Mukaddes referanslı olarak en bilindik sahnesi; *Yeşeya'nın Duası/İlahisi/Şarkısı/Rüyası* gibi isimlerle anılır. Sahnenin kendi içinde ikonografik bir bütünlük içermediği ve farklı ikonografik detaylara sahip olduğu gözlemlenir.

Resim 6: Yeşeya Peygamberin Duası/İlahisi/Şarkısı, Paris Psalter/Paris. gr. 139, fol. 435v., Fransa Millî Kütüphanesi (©Gallica.bnf.fr), (Dipippo, 2017)¹⁸

Resim 7: Yeşeya Peygamberin Duası/İlahisi/Şarkısı, Vat. gr. 755, fol. 107r., Vatikan Apostolik Kütüphanesi, (©digi.vatlib.it), ((Takiguchi, 2017, fig. 85)

Bunlardan çalışma kapsamında ele alınan ilk grup; Yeşeya 26:9'u; "*Geceleri canım sana susar, evet, içimde ruhum seni özler; çünkü senin ilkelerin yeryüzünde oldukça, orada oturanlar doğruluğu öğrenir.*" referans alır. Paris Psalter/Paris. gr. 139, fol. 435v. (10. yüzyıl), Psalterium et cantica/Supp. Paris gr. 610, fol. 256v. (11. yüzyıl)¹⁹, Vat. gr. 755²⁰, fol. 107r. (11. yüzyıl) (Resim 7), Dumbarton Oaks MS. 3, BZ. 1962.35, fol. 77 (11. yüzyıl)²¹ örneklerinde ikonografi hemen hemen aynıdır. Yeşeya peygamber; dağlık açık bir alanda, elinde meşale ile şafağı temsil eden küçük bir çocuğun rehberliğinde ilerlerken, gece ise genelde bir kadın figürü ile kişiselleştirilmiş şekilde sahneye yerleştirilmiştir²². Sahnenin sağ üst köşesinde, resme diyagonal yerleştirilmiş Tanrı'nın eli ve ışığı tüm örneklerde yerini alır. Ancak Paris Psalter örneğinde, dağlık bir alandan çok ormanlık bir alan izlenimi gözlemlenir (Resim 6).

Kitab-ı Mukaddes Yeşeya Sevinç İlahisi/26: 7'de; "*Doğru adamın yolu düzdür, Ey Dürüst olan, doğru adamın yolunu sen düzlersin.*" ve Yeşeya Avutucu Sözler/40: 3-4'de; "*Şöyle haykırıyor bir ses: Çölde Rabb'in yolunu hazırlayın, bozkırda Tanrımız için düz bir yol açın. Her vadî yükseltilecek, her dağ, her tepe alçaltılacak. Böylelikle engebeler düzleştirilecek, sarp yerler ovaya dönüştürülecek.*" ifadelerinin Şafak/Opθpoc/Orthros ikonografisi üzerinde etkili olduğunu düşünen araştırmacılar mevcuttur. Orthros/Opθoc kelimesinin Yunanca "doğru/düz/güvenilir" anlamı mevcuttur. Bu bağlamda, yukarıdaki Yeşeya Kitabı alıntıları ile ilintili olarak, Şafak ile ses benzerliği olan "doğru" ifadesi ortak bir temada buluşur. Böylece kişiselleştirilmiş şafak, Yeşeya Peygamberin ruhuna doğru yolda rehberlik yapmaktadır²³.

İkinci grup örnekte sahne; Yeşeya Kitabı *Rab Yeşeya'yı Çağırıyor* bölümü 6: 1-3'ü referans alır. "*Uzziya'nın öldüğü yıl yüce ve görkemli Rab'bi gördüm; tahtta oturuyordu, giysisinin etekleri tapınağı dolduruyordu. Üzerinde Seraphlar duruyordu; her birinin altı kanadı vardı: ikisiyle yüzlerini, ikisiyle ayaklarını örtüyor, öbür ikisiyle de uçuyorlardı... Seraphların sesinden kapı söveleriyle eşikler sarsıldı, tapınak dumanla doldu.*" Sahnedeki ikonografiye göre, tasvirin üst bölümünde tahtta oturan Rabb'e seraphim²⁴ eşlik etmektedir ve sahnenin alt düzleminde (sağ ya da sol) ona ellerini açmış dua eden Yeşeya peygamber tasviri yer alır. Bu gruba verilen örnekler; Sacra Parallela/Paris. gr. 923, fol. 39v. (9. yüzyıl) (Resim 8) Naziansoslu Gregorios'un Homilileri/Paris. gr. 510, fol. 67v. (9. yüzyıl)²⁵ (Resim 9), Cosmas Indicopleustes/Vat. gr. 699²⁶ fol. 72v.'de (9. yüzyıl) (Resim 10) *Yeşeya Peygamberin Rüyası* sahnesi²⁷ şeklindedir. Resimdeki tasvirde; kompozisyonun sol veya sağ düzlemlerine yerleştirilmiş Yeşeya peygamber, diz çökmüş ve dua eder vaziyettedir. Resmin üst merkez düzlemine ise tahtında oturan Rab yerleştirilmiştir. Seraphim ise kutsal metne sadık kalınarak uçuşur vaziyette resmedilmiştir.

Sacra Parallela/Paris. gr. 923, fol. 39v.'deki Yeşeya Peygamberin Rüyası sahnesi, bu grupta içerisinde farklı bir ayrıntı içerir. Sol marja yerleştirilmiş sahnede; İsa, altı kanatlı bir seraphın desteklediği tahtında oturmaktadır. Yeşeya ise hemen altında ellerini ve başını

¹⁸ Görsel için ayrıca bk. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10515446x/f894.item.zoom>

¹⁹ Görsel için bk. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85935681/f520.item.zoom>

²⁰ Geniş bilgi için bk. Dufrenne, Suzy; "Problèmes des ateliers de miniaturistes byzantins", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31/2 (1981), ss. 453-454, 461.

²¹Görsel için bk. <https://www.doaks.org/resources/manuscripts-in-the-byzantine-collection/psalter-and-new-testament>

²² Kişiselleştirilmiş gece ve şafak tasvirleri geniş bilgi için bk. Kaya, İlkül; "Paris Psalterionu (Cod. gr. 139, Paris-Ulusal Kütüphanesi) ve Makedonya Rönesansı". (ed.) Çeken, M. - Giray, K.- Giray, M. - Sunay, S. *Sanat ve Estetikte Asal Değerler Mekan Zaman*, 2015, Ankara, 2015, s. 222.

²³ Geniş bilgi için bk. Takiguchi, "The Prophet..." s. 256-257.

²⁴ Seraph'ın çoğul hali olarak kullanılmıştır.
²⁵ Geniş bilgi için bk. Brubaker, Leslie, "The Homilies of Gregory of Nazianzus", *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, (Ed. Vasiliak Tsamakda), Brill, Leiden-Boston, 2017, s. 362.

²⁶ 6. yüzyılda yaşamış Cosmas Indicopleustes'un *Topographie Chrétienne/Hristiyan Topografyası* resimli el yazması, dini odaklı bir el yazması değildir. Ağırlıklı olarak kartografya ve coğrafya bilgileri içeren el yazmasının 6. yüzyıl örneği günümüze gelebilmiştir. Ancak farklı tarihlerde yazılmış üç kopyası mevcuttur. 9. yüzyıla tarihlenen Vat. gr. 699 Roma Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde, 11. yüzyıla tarihlenen Cod. gr. 1186 Sina Azize Katerina Manastırı Kütüphanesi'nde ve Plut. 9.28 ise Floransa Laurenziana Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Bunlara ek olarak birkaç yaprak halinde muhafaza edilen bir diğer kopya ise Viyana Kraliyet Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

²⁷Sahnedeki İsa'nın *Günlerin Eskisi* olarak tasvir edilmesi geniş bilgi için bk. Zembilci, Kaya, İlkül; "Bizans Sanatında Nadir Bir İsa Tiplemesi: Günlerin Eskisi (Ho Palaio's Ton Hemeron)". (ed.) Faozi F.-Sinanoğlu A. *Biltek Uluslararası Bilim, Teknoloji ve Sosyal Bilimlerde Güncel Gelişmeler Sempozyumu*, 2019, Ankara, 2019, ss. 20-42.

İsa'ya doğru kaldırıp dua ederken tasvir edilmiştir. Sahne, sol marjaya yerleştirilmiş olması adına diğer iki örnekten ayrılır. (Resim 8).

Resim 8: Yeşeya'nın Rüyası, Sacra Parallela/Paris. gr. 923, fol. 39v., Fransa Millî Kütüphanesi (©Gallica.bnf.fr), (Evangelatou, 2017, s.195, fig. 73).

taraftaniev Psalter örneğindeki çelengin, tahti sembolize ettiği de söylenebilir. Cvetković²⁹; Kiev Psalter örneğindeki büyük binanın, Sion olabileceğini Meyer'in³⁰ makalesine atıf vererek iddia eder. Bu bağlamda; sahnedeki yer alan büyük binanın ikonografisinin Psalm 69: 35-36; "Tanrı, Sion'u kurtaracak ve Yahuda şehrini yeniden kuracak ve insanlar oraya yeniden yerleşecek" ifadesinden etkilenmiş olma ihtimali yüksektir.

Diğer taraftan Theodoros ve Kiev Psalter örneklerindeki kişiselleştirilmiş Şafak tasvirine yapılan vurgu, yukarıda resim 6 ve 7'deki örnekler için belirtmiş olduğumuz gibi Şafak/Opθopos/Orthros'un, Yunanca "doğru/düz/güvenilir" anlamına gelen Orthos/Opθós³¹ ifadesi ile Yeşeya peygambere yol göstermesi adına da ayrı bir öneme sahiptir. Örneklerden Theodoros Psalter'da elinde meşale ile Şafak İsa'ya doğru rehberlik yaparken, Kiev Psalter örneğinde ise elinde meşale ile Şafak büyük bir binayı göstererek ve yine sembolik olarak Psalm 69: 35-36'ya atıfta bulunarak, Sion'un kurtuluşuna ve yeniden kurulacak olan Yahuda şehrine göndermede bulunur.

Resim 9: Yeşeya'nın Rüyası, Naziansoslu Gregorios'un Homilileri/Paris. gr. 510, fol. 67v. Fransa Millî Kütüphanesi (©Gallica.bnf.fr)²⁸

Resim 11: Yeşeya Peygamberin İlahisi/Duası, Theodoros Psalter Add. MS. 19352, fol. 199v. (© British Library)³²

Resim 10: Yeşeya'nın Rüyası, Cosmas Indicopleustes/Vat. gr. 699, fol. 72v., Vatikan Apostolik Kütüphanesi, (©digi.vatlib.it), (Brubaker, 2008, s. 117, fig. 76)

Resim 12: Yeşeya Peygamberin İlahisi/Duası, Kiev/Spiridon Psalter (© Rusya Boris Yeltsin Başkanlık Kütüphanesi), (Cvetković, 2013, s. 9, fig. 13)³³

Üçüncü bir alt gruba dâhil edebileceğimiz Theodoros Psalter Add. MS. 19352 fol. 199v. (11. yüzyıl) (Resim 11) ve Kiev/Spiridon Psalter (1397) (Resim 12) örnekleri; yukarıda verilen iki kutsal metin Yeşeya 6: 1-3 ve 26: 9'a aynı anda göndermede bulunur. Theodoros ve Kiev örneklerinde; elinde meşale ile kişiselleştirilmiş şafak tasviri yer alır. Theodoros Psalter'da ayrıca Yeşeya Kitabı 6:1-3'e referans olarak madalyon içerisinde İsa, tahtında oturmaktadır. Diğer

²⁸ Görsel için bk. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84522082/f148.item.zoom>

²⁹ Cvetković, Branislav; "Vision of the Heavenly City in Jošanica Monastery", *IKON*, 6 (2013), 9.

³⁰ Meyer; makalesinde, Sion şehrinin kişiselleştirilme örnekleri üzerinden değerlendirme yapar. Verdiği bazı örneklerde, büyük bir yapı Sion'u temsil etmektedir. Geniş bilgi için bk. Meyer, Mati; "The Personification of Zion in

Byzantine Psalters with Marginal Illustrations: Between Eschatological Hopes and Realia", *Ars Iudaica*, 7, Bar-Illan University, 2009, 7-22, fig. 1-3, 10.

³¹ İki kelimenin etimolojik kökeni geniş bilgi için bk. Frisk, Hjalmar; *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 vols., Heidelberg, 1969-72, 416.

³² Görsel için bk. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f192v

³³ Görsel için bk. <https://www.priib.ru/en/node/465928>

1.4. Hezekiel'in Hastalığı/İyileşmesi ve Yeşeya Peygamber

Yeşeya Peygamberin tasvirini Hezekiel'in Hastalığı ve İyileşmesi sahnelerinde görmek mümkündür. Sahnenin ikonografisi, Yeşaya Kitabı Hezekiel'in Hastalığı 38:1-8; "O günlerde Hezekiel ölümcül bir hastalığa yakalandı. Amots oğlu Peygamber Yeşeya ona gidip şöyle dedi; 'Rab diyor ki, 'Ev işlerini düzene sok. Çünkü iyileşmeyecek öleceksin.' Hezekiel yüzünü duvara dönüp Rab'be yalvardı. 'Ya Rab, yürekte bir sadakatle önünde nasıl yaşadığımı, gözünde iyi olanı yaptığımı anımsa lütfen.' Sonra acı ile ağlamaya başladı. Bunun üzerine Rab Yeşeya'ya seslendi. 'Git, Hezekiel'e şunu söyle; 'Atan Davud'un Tanrısı Rab diyor ki: Duanı işittim, gözyaşlarını gördüm. Bak ömrünü on beş yıl daha uzatacağım. Bu kenti savunacak, seni de kenti de Asur Kralı'nın elinden kurtaracağım. Sözümü gerçekleştireceğime ilişkin sana vereceğim belirti şu olacak: Rab, batmakta olan güneşin Ahaz'ın inşa ettiği basamakların üzerine düşen gölgesini on basamak kısaltacak.' Böylece batmakta olan güneşin gölgesi on basamak kısaltıldı." referans alır.

Sahneyi; Sacra Parallela/Paris. gr. 923, fol. 252v. (9. yüzyıl) (Resim 13), Naziansoslu Gregorios'un Homilileri/Paris. gr. 510, fol. 435v. (9. yüzyıl) (Resim 14), ve Paris Psalter/Paris. gr. 139, fol. 446v.'de (10 yüzyıl) (Resim 15) görmek mümkündür. Sahnenin ikonografisine göre; Hezekiel hasta yatağında yatmakta ve Yeşeya Peygamber, onunla Tanrı arasında aracılık yapmaktadır. Sahnenin üç örneğinde de Hezekiel üzüntülü bir biçimde yüzünü kutsal metne bağlı kalarak duvara dönmüş vaziyettedir. Tasvirlerdeki merdivenin ikonografik yorumlamaları da farklıdır. Paris. gr. 510 ve Paris. gr. 139 örneklerinde, Hezekiel'in hasta yatağı, açık alanda evlerin önündedir. Bu bağlamda yine kutsal metinde belirtildiği üzere, babası Ahaz'ın (evindeki) merdiveni, bu iki örnekte "ev işlerini düzene koy" ifadesi gereğince atası Ahaz'ın evi ile birlikte verilmiştir. Resimdeki merdiven ise, Tanrı'nın Hezekiel'e söz verdiği üzere güneş hareketi ile aşağı yukarı hareket eden güneş ışığı ile ona bir işaret göndermesine delildir³⁴.

Sahnenin en önemli ikonografik elemanı olan merdiven için araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Weitzmann³⁵; tasviri yapan kişinin modellemeyi yanlış anladığını, Yeşeya 38:8'e göre 10 basamaklı bir güneş saati olması gerekirken, daha fazla basamaklı bir merdiven yaptığına değinir. Evangelatou'ya³⁶ göre ise; Septuagint'te bahsi geçtiği üzere Hezekiel'in baba evinde, güneş saati değil, bir merdiven vardır. Buna göre, güneş ışığının bu merdivende 10 basamak inip çıkacağına dair bir referans vardır. Fakat bu ifadenin, merdivenin 10 basamaktan ibaret olması gerekliliği anlamı taşımadığını belirtir. Sahnedeki merdivenin neden 15 basamaktan ibaret olmasına ise bir açıklama getirir. Kutsal metin referanslı olarak, 15 basamaklı merdivenin, Tanrı'nın Hezekiel'e söz verdiği gibi 15 yıl ömrünü uzatacağına dair vermiş olduğu sözüne bir atıf niteliği taşımaktadır.

Resim 13: Hezekiel'in Hastalığı/İyileşmesi ve Yeşeya Peygamber, Sacra Parallela/Paris. gr. 923, fol. 252v., Paris Milli Kütüphanesi, (©Gallica.bnf.fr), (Evangelatou, 2017, s. 168, Fig. 42)

Resim 14: Hezekiel'in Hastalığı/İyileşmesi ve Yeşeya Peygamber, Naziansoslu Gregorios'un Homilileri/Paris. gr. 510, fol. 435v., Paris Milli Kütüphanesi, (©Gallica.bnf.fr), (Evangelatou, 2017, s. 168, Fig. 43)

³⁴ Merdiven detayı geniş bilgi için bk. Evangelatou, Maria; "Word and Image in the Sacra Parallela (Codex Parisinus Graecus 923)", *Dumbarton Oaks Papers, Number Sixty-Two*, 2009, (Ed. Alice-Mary Talbot), Dumbarton Oaks Research Library and Collection: Washington D.C., 2009, s. 166-167.

³⁵ Weitzmann, Kurt, *The Miniatures of the Sacra Parallela, Parisinus Graecus 923* (Studies in Manuscript Illumination, 8), Princeton University Press, Princeton, 1979. ss. 147-18.

³⁶ Evangelatou, "Word and...", s. 169, dipnotlar; 253-254.

Resim 15: Hezekiel'in Hastalığı/İyileşmesi ve Yeşeya Peygamber, Paris Psalter/Paris. gr. 139, fol. 446v., Paris Milli Kütüphanesi, (©Gallica.bnf.fr), (Dipippo, 2017)

1.5. Yeşeya Peygamberin Şehit Edilmesi

Çalışma kapsamında son grupta *Yeşeya Peygamberin Şehit Edilmesi* sahnesi ele alınmıştır. Yeşeya peygamberin şehit edilişi³⁷, 2. yüzyıla tarihlenen farklı metinlerin (Etiyopya Dili/Amharca, Yeni Yunanca, Slavca ve Latince) çevirilerinden oluşan *Yeşeya'nın Göğe Yükselişi* eserinde geçen pseudoepigrapha/psödipigrafa kökenli bir Hıristiyan-İbrani efsanesidir³⁸. Eserin 5. bölümünde; şeytan Beliar'ın etkisiyle sahte peygamber Belkira, kral Manaşşe'yi, Yeşeya'nın bir hain olduğu noktasında ikna etmiş ve kıskırtmıştır. Sonuç olarak; Kral Manaşşe'nin kararı ve emri ile Yeşeya peygamber aştıktan bir testere ile şehit edilmiştir³⁹.

Naziansoslu Gregorios'un Homilileri/Paris. gr. 510 fol. 347v. (9. yüzyıl) (Resim 16) ve Vat. gr. 755 gr. fol. 225r. (11. yüzyıl) (Resim 17) örneklerinde, Yeşeya yere diz çökmüş vaziyettedir ve iki kişi testere ile Yeşeya'nın bedenini ikiye ayırarak şehit ederken tasvir edilmişlerdir⁴⁰.

Resim 16: Yeşeya Peygamberin Şehit Edilişi, Naziansoslu Gregorios'un Homilileri/Paris BnF Ms. gr. 510, fol. 347v., (©Gallica.bnf.fr)

³⁷ Yeşeya'nın şehit edilişi ile ilgili ilk ip uçlarını Kitab-ı Mukaddes 2. Krallar 21'de görmek mümkündür. Buna göre Hezekiel'den sonra başa geçecek oğlu Manaşşe babasının yolunu takip etmeyecek ve putlara olan inancı desteleyecektir.

³⁸ Charles, R. H. tarafından derlenen, Etiyopya, Yeni Yunanca, Latince ve Slavca metinleri olan *Yeşeya'nın Göğe Yükselişi* kitabı üç bölüme ayrılır (Yeşeya'nın Şehit Edilişi, Yeşeya'nın Rüyası ve Hezekiel'in Ahiti). Geniş bilgi için bk. R. H. Charles; *Ascension of Isaiah*, Adam and Charles Black, London, 1900. Ayrıca bk. Bernheimer, Richard; "The Martyrdom of Isaiah", *The Art Bulletin*, 34(1), (1952), ss. 19-34, Ziegler, Joseph; *Untersuchungen zur Septuaginta des Buches Isaias*, ATA XII, 3; Münster: Aschendorff, 1934, Van der Vorm-Croughsi Mirjam; "The Old Greek of Isaiah An Analysis of Its Pluses and Minuses", *The Old Greek of Isaiah*, Vol. 61, *Septuagint and*

Resim 17: Yeşeya Peygamberin Şehit Edilişi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, Vat. gr. 755, fol. 225r., (Takiguchi, fig. 87)

Sonuç

MÖ. 8. yüzyılda yaşamış olan ve Kitab-ı Mukaddes'in dört büyük peygamberinden birisi kabul edilen Yeşeya peygamberin Bizans tasvir sanatındaki yeri yadsınamayacak derecede önemlidir. Tasvir sanatının hemen hemen her alanında karşımıza çıkan Yeşeya peygamber tasvirleri, en çok Psalter ve Peygamber Kitabı gibi çeşitli dini el yazmalarında yer alır. Tasvirlerde Yeşeya peygamber genelde uzun beyaz saçlı ve sakallı olarak betimlenmiştir. Peygamberlerin önemli bir atribüsü olarak elinde genelde çeşitli kutsal metinlerin yazılı olduğu açık bir rulo vardır.

Çalışma kapsamında Yeşeya peygamberin tasvirleri çeşitli gruplamalar yapılarak incelenmiştir. Tam sayfa tek başına olan tasvirlerinin yanı sıra, diğer kutsal isimler ile birlikte de portre tasvirleri mevcuttur. Kitab-ı Mukaddes temalı sahnelerde, Yeşeya peygamberin en çok kehanetleri karşımıza çıkar. İlahisi, duası ya da rüyası olarak da bilinen bu sahnelerde, kişiselleştirilmiş şafak ve gece tasvirlerinin yer alması ve bu ikonografinin farklı detaylar ile geliştirilerek yorumlanması önemlidir. Fakat, Yeşeya Peygamberin şehit edilmesi, Kitab-ı Mukaddes kaynaklı değildir. Pseudoepigrapha kökenli bir Hıristiyan-İbrani efsanesi etkili bir sahnenin, dini el yazmaları resimlerinde yer alması adına da dikkate değerdir.

Cognate Studies, 2014, (Ed. Wolfgang Kraus), Society of Biblical Literature: Atlanta.

³⁹ Geniş bilgi için bk. R. H. Charles; *Ascension of Isaiah*, Adam and Charles Black, London, 1900, ss. 40-42.

⁴⁰ Lowden, Paris. gr. 510'daki Yeşeya kitap resmi örneklerinin birbirleri üzerindeki etkileri üzerinde durur. Yeşeya Peygamberin Şehit Edilmesi sahnesi üzerinden yola çıkarak Paris. gr. 510'daki sahnenin, Vat. gr. 755'deki sahne üzerinde direkt olarak etkili olmadığı ancak genel itibarıyla Paris. gr. 139 örneğinin etkili olma ihtimali üzerinde durur. Geniş bilgi için bk. Lowden, John; *Illuminated Prophet Books: A Study of Byzantine Manuscripts of the Major and Minor Prophets*, Penn State University Press, Pennsylvania, 1990. ss. 67-69.ê

KAYNAKÇA

- Bernabò, Massimo; "Lo studio della illustrazione dei manoscritti greci del Vecchio Testamento: ca. 1820-1990," *Medioevo e Rinascimento* 9, n.s. 6 (1995), ss. 261-99.
- Bernheimer, Richard; "The Martyrdom of Isaiah", *The Art Bulletin*, 34(1), (1952), ss. 19-34.
- Brubaker, Leslie; *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium. Images as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge: Cambridge University Press. 2008.
- Brubaker, Leslie; "The Homilies of Gregory of Nazianzus", *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, (Ed. Vasiliki Tsamakda), Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 351-365.
- Cvetković, Branislav; "Vision of the Heavenly City in Jošanica Monastery", *IKON*, 6 (2013), ss. 1-16.
- Dufrenne, Suzy; "Problèmes des ateliers de miniaturistes byzantins", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31/2 (1981), ss. 445-470.
- Diñçer, Serdar Pınar; "El Yazmasının Kökeni ve Terminoloji Önerileri", *İdil*, 5(23), (2016), ss. 931-940.
- Dipippo, Gregory; "The Paris Psalter", *New Liturgical Movement Sacred Liturgy & Liturgical Arts*, 2017. URL: <http://www.newliturgicalmovement.org/2017/02/the-paris-psalter.html#.X6JosYgzbIU>
- Earle, Ralph; *Meet the Major Prophets*, Beacon Hill Press, Kansas City, 1958.
- Evangelatou, Maria; "Word and Image in the Sacra Parallela (Codex Parisinus Graecus 923)", *Dumbarton Oaks Papers, Number Sixty-Two*, 2009, (ed. Alice-Mary Talbot), Dumbarton Oaks Research Library and Collection: Washington D.C., 2009, 113-198.
- Evangelatou, Maria, "Sacra Parallela (*Par. gr. 923)", *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, (Ed. Vasiliki Tsamakda), Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 418-429.
- Frisk, Hjalmar; *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 vol., Heidelberg, 1969-72.
- Kazhdan, Alexander, P.; "Isaiah", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, New-York/Oxford: Oxford University Press, 1991, ss. 1013-1014.
- Kaya, İlgül; "Paris Psalterionu (Cod. gr. 139, Paris-Ulusal Kütüphanesi) ve Makedonya Rönesansı". (ed.) Çeken, M. – Giray, K.- Giray, M. – Sunay, S. *Sanat ve Estetikte Asal Değerler Mekan Zaman*, 2015, Ankara, 2015, ss. 209-225.
- Lowden, John; *Illuminated Prophet Books: A Study of Byzantine Manuscripts of the Major and Minor Prophets*, Penn State University Press, Pennsylvania, 1990.
- Meyer, Mati; "The Personification of Zion in Byzantine Psalters with Marginal Illustrations: Between Eschatological Hopes and Realia", *Ars Judaica*, 7, Bar-Illan University, 2009, pp. 7-22, figs. 1-3, 10.
- R. H. Charles; *Ascension of Isaiah*, Adam and Charles Black, London, 1900.
- Tagiguchi, Mika; "The Prophet Book", *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, (Ed. Vasiliki Tsamakda), Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 246-257.
- Van der Vorm-Croughsi Mirjam; "The Old Greek of Isaiah An Analysis of Its Pluses and Minuses", *The Old Greek of Isaiah, Vol. 61, Septuagint and Cognate Studies*, 2014, (Ed. Wolfgang Kraus), Society of Biblical Literature: Atlanta.
- Weitzmann, Kurt; *The Miniatures of the Sacra Parallela, Parisinus Graecus 923* (Studies in Manuscript Illumination, 8), Princeton University Press, Princeton, 1979.
- Zakharova, Anna; "The Original Cycle of Miniatures in the Trebizond Lectionary and Its Place in the Byzantine Tradition", *Rivista di Storia della Miniatura*, (1995), 169-187.
- Zenbilci, Kaya, İlgül; "Bizans Sanatında Nadir Bir İsa Tiplemesi: Günlerin Eskisi (Ho Palaios Ton Hemeron)". (ed.) Faozi F.-Sinanoğlu A. *Biltek Uluslararası Bilim, Teknoloji ve Sosyal Bilimlerde Güncel Gelişmeler Sempozyumu*, 2019, Ankara, 2019. ss. 20-42.
- Ziegler, Joseph; *Untersuchungen zur Septuaginta des Buches Isaias*, ATA XII, 3; Münster: Aschendorff, 1934.

Çevrimiçi Kaynaklar

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f192v

<https://www.prlib.ru/en/node/465928>

<https://static1.squarespace.com/static/5006cb3dc4aa3dba77394b45/t/55b91f43e4b0b1e8d327ad1a/1438195523191/What+are+the+Major+Prophets+and+Minor+Prophets%3F.pdf>

<https://www.behindthename.com/name/isaiah#:~:text=Meaning%20%26%20History,referring%20to%20the%20Hebrew%20God.>

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Chig.R.VIII.54

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1153

<https://art.thewalters.org/detail/14546>

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8452659r/f146.item.zoom>

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85935681/f520.item.zoom>

<https://www.doaks.org/resources/manuscripts-in-the-byzantine-collection/psalter-and-new-testament>

ERKOÇ, Murat, "Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Ölümünden Sonra Anadolu'da Yaşanan Gelişmeler (1086-1107)" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 315-323.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.806223>

Geliş Tarihi / Received: 6 Ekim 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 8 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Ölümünden Sonra Anadolu'da Yaşanan Gelişmeler (1086-1107)

Murat ERKOÇ^{1*}

¹ Öğr. Gör, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, GAZİANTEP.

* murat.erkoc@hku.edu.tr

+ ORCID: 0000-0003-0640-6493

Öz- Süleyman Şah'ın 1086 yılında Ayn-u Seylem savaşında ölmesi üzerine Melikşah'ın Antakya'da bulunan I. Kılıç Arslan ve Kulan Arslan'ı yakalayıp İran'a götürmesi, Anadolu Selçuklu tahtının bir müddet boş kalmasına ve siyasi birlikteliğin bozulmasına neden olmuştur. Bunun üzerine devletin tekeli kendi etrafında toplayan ve kendisini İznik'te sultan olarak ilan eden Ebu'l-Kasım'ın Bizans'a ve Melikşah'a karşı gösterdiği mücadele devletin bağımsızlığının 1092 yılına kadar korunmasını sağlamıştır. Melikşah'ın 1092 yılında ölmesi sonrası İsfahan'dan İznik'e gelerek Anadolu Selçuklu tahtına oturan Kılıç Arslan, Anadolu'da bulunan feodal beyleri itaat altına aldıktan sonra devletin mevcut sınırlarının genişletilmesi için Haçlılar ile mücadele içerisine girmiştir. Ancak yapılan bu savaşlarda alınan ağır mağlubiyetler, Türklerin Orta Anadolu'ya çekilmesine ve mevcut toprakların kaybedilmesine sebebiyet vermiştir. Kısa süre içerisinde Kılıç Arslan'ın devletin merkezini Konya'ya taşıyıp Anadolu'daki beyleri yeniden bir araya getirdikten sonra Haçlı Kontlukları ile yapılan savaşlarda almış olduğu galibiyetler Anadolu Selçukluların Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasına komşu olmasına ve hükümdar ailesi arasında yaşanan mücadelelerin yeniden başlamasına neden olmuştur. Nitekim 1107 yılında Habur Nehri civarında Emir Çavlı ile yapılan savaşta Kılıç Arslan, hezimete uğradığı gibi Habur Nehri'ni geçip kurtulmak isterken boğularak hayatını kaybetmiştir. Savaş sonrası Kılıç Arslan'ın çocuklarının Sultan Muhammed Tapar tarafından tutsak edilerek İsfahan'a götürülmesi Anadolu Selçuklu Devletinde yeniden fetret devrinin yaşanmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler- Süleyman Şah, I. Kılıç Arslan, Ebu'l-Kasım, Selçuklular, Haçlılar

Developments in Anatolia after the Death of Kutalmışoğlu Suleyman Shah (1086-1107)

Abstract- However, after the death of Suleiman Shah in 1086, Sultan Melikshah I's capturing of Kılıç Arslan and Kulan Arslan who were in Antioch that time and taking them to Iran led to the Anadolu Selcuklu throne being empty for a while and the shaking of political unity. Abu'l-Kasim who gathered the monopoly of the state around him and declared himself sultan in Iznik, struggled against Byzantium and Melikshah and this struggle ensured the state's independence until 1092. After Melikshah's death in 1092, Kılıç Arslan, who came from Isfahan to Iznik and ascended the Anadolu Selcuklu throne, went into wars with the crusaders after subjecting the suzerains in Anatolia, because he wanted to expand the existing borders of the state. However, because of the heavy defeats, the Turks had to went back to Central Anatol and lost some existing regions. However, after making Konya the center of the state in a short time, his reuniting the gentlemen in Anatolia and winning the battles with the Crusader counties led to the Anatolian Seljuks being close to the area of dominance of Great Seljuks and the resumption of struggles between the monarch family. As a matter of fact, in the battle with Emir Çavlı around the Khabur River in 1107, Kılıç Arslan died by drowning while trying to cross the Khabur River to rescue himself as he was defeated. After the war, Kılıç Arslan's children's being taken to Isfahan by Sultan Muhammad Tapar and led to the era of fetret for the Anatolian Seljuks again.

Keywords – Süleyman Shah, I. Kilicarslan, Abu'l-Kasım, Seljuks, Crusaders

Giriş

Selçukluların, Gaznelilere karşı 1040 yılında kazandıkları Dandanakan Savaşı sonrası başkent Nişabur olmak üzere Horasan'da kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey (1040-1063), bir yandan Şia akidesini benimseyen Fatımî ve Büveyhîlere karşı Sünnîlerin hamiliğini benimserken diğer taraftan ise başkenti Rey'e naklederek buradan Batı'ya doğru Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Anadolu'ya fetih hareketleri gerçekleştirerek söz konusu olan toprakların Türk yurdu haline gelmesi yolunda ilk adımların atılmasını sağlamıştır. Şüphesiz İran ülkesini elinde bulunduran Gazneliler Devleti'nin varlığı Selçukluların Bizans üzerine fetihler yapmasını engellemekteydi. Bu sebepten Gaznelilerin yıkılması doğrudan Ön Asya ve Anadolu'nun kapılarının Türklere açılmasını sağlamıştır.¹ 1040-1071 yılları arasında yapılan gazalar Anadolu'da Bizans'ın mukavemetini kırma ve bu ülkede yurt edinme bakımından büyük öneme sahiptir.² Tuğrul Bey, Alparslan (1064-1072) ve Melikşah (1072-1092) döneminde Türkmenler, Büyük Selçuklu ordularının himayesinde, bazen müstakil gruplar halinde gazalar gerçekleştirerek Anadolu'nun doğu, orta ve batısında yayılma imkânı bularak Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesine zemin hazırlamışlardır.³ Nitekim Türklerin XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Anadolu'ya düzenledikleri akınlar sayesinde söz konusu olan topraklar hakkında bilgi sahibi olduktan sonra 1069-1070'de Afşin Bey'in Adalar denizi⁴ kıyılarına kadar gazalar yaptıkları bilinmektedir.⁵

Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra yerine geçen Horasan meliki Çağrı Bey'in oğlu Alparslan, yönetimde istikrarı sağladıktan sonra devlet politikasına uygun olarak Anadolu'da yapılan fetih hareketlerine devam etmek için Rey'den Azerbaycan'a doğru hareket etmiştir. Anadolu'da Türklerin ilerleyişini engellemek isteyen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (1065-1071), Rum, Rus, Hazar, Oğuz, Fars, Kıpçak, Abhaz, Ermeni ve Franklardan oluşan askerleriyle birlikte Malazgirt'e doğru hareket etmiştir. İbnü'l-Adîm, bu ordunun üç yüz bin kişi olduğunu İbnü'l-Esîr, iki yüz bin kişi olduğunu aktarıırken İbn Kesîr ise beş yüz elli bin kişi olduğunu kaydetmiştir.⁶ Alparslan'ın ordusu ise Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cezvî ve İbn Kesîr, yaklaşık olarak yirmi bin kişiden olduğunu İbnü'l-Esîr ise yirmi beş bin kişiden oluştuğunu aktarıırken⁷ Osman Turan ve Erdoğan Merçil, kırk ya da elli bin kişiden olduğunu aktarmışlardır. İki taraf arasında 26 Ağustos 1071 yılında yapılan savaş Selçukluların üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Malazgirt zaferinden sonra artık Bizans'ın ordusu ve mukavemeti kalmadığı için Türkler tarafından Anadolu'ya yoğun bir göç hareketliliği yaşanmıştır. İslam ülkelerinde yurt bulamayan Türkler, saltanat davası güden Kutalmışoğulları,

isyan eden şehzadeler ve diğer boylar Anadolu'yu birer sığınak yurdu haline getirmişlerdir. Şüphesiz Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın (1075-1086) 1075 yılında İznik'i ele geçirdikten sonra Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurması Anadolu üzerine yapılan göçleri yoğunlaştırmıştır.⁸ 1072 yılında Türkistan seferi için Buhara'ya geldiği zaman huzuruna çıkan Barzam kalesi muhafızı Yusuf Harezmî tarafından şehit edilen Alparslan'ın⁹ ölümünden sonra daha önce veliht tayin edilen Melikşah,¹⁰ tahta çıktığı zaman Kutalmışoğulları Mansur, Süleyman, Alp İlik ve Devlet (Dolat) gibi Selçuklu emirleri ve kumandanları Fırat Irmağı boylarında ve Urfa yöresinde fetih hareketleri düzenlemektedirler.¹¹ Nitekim Anadolu'da XII. yüzyılın son çeyreğine kadar Selçuklu ailesine tabi olan Artuk, Tutak, Afşin, Danişmend, Dilmaçoğulları, Duduoğlu, Tarankaoğulları, Ahlatşahlar, Yinaloğulları, Çubukoğulları, Saltuklu ve Mengüceklî gibi vassal devletler kurulmuştur.¹²

Artuk Bey'in Melikşah tarafından merkeze çağrılmasından sonra¹³ hâkimiyet sahasını genişleten Süleyman Şah'ın 1075 yılında İznik'te kurduğu devletin sınırlarının Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sahilleri, Bursa, Kocaeli, Üsküdar ve Kadıköy'e uzanması ilerleyen süreçlerde Selçuklu ailesi arasında büyük mücadelelerin yaşanmasına yol açacaktır.

Çalışmada Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde başlayan Fetret döneminde Ebu'l-Kasım'dan sonra 1092 yılında İznik'te tahta çıkan I. Kılıç Arslan'ın Anadolu'daki Türkmen beylerini itaat altına alarak devletin sınırlarını genişletmek için vermiş olduğu mücadele Arapça ve Türkçe kaynakların tasnifi yapılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Makalenin iç başlıkları şu şekildedir: Giriş, Süleyman Şah'ın vefatından sonra yaşanan gelişmeler (Ebu'l-Kasım hükümeti), I. Kılıç Arslan döneminde Anadolu'nun genel durumu (1092-1107), Sonuç ve Kaynakça bölümlerinden oluşmaktadır.

Süleyman Şah'ın Vefatından Sonra Yaşanan Gelişmeler (Ebu'l-Kasım Hükümeti)

Süleyman Şah, Bizans'ta yaşanan taht mücadelelerinden istifade ederek kurduğu devletin batıdaki sınırları İstanbul'a kadar dayanması sonrası Anadolu'nun güneyinde yer alan şehirler ile yakinen ilgilenebileceği başlamıştır. Süleyman Şah'ın 1085 yılında gerçekleştirdiği Antakya seferinden sonra Bagras, Süveydiye, İskenderun, Derbasak, Artah, Harim, Tellbaşir ve Antep gibi kent ve kalelerin ele geçirilmesi devletin mevcut sınırlarının Marmara Denizi'nden Fırat Irmağı ve Halep bölgesine kadar uzanmasını sağlamıştır.¹⁴ Süleyman Şah'ın Antakya'nın fethi sonrası Halep kapılarına dayanarak bütün Mezopotamya'dan başka Halep'i de

¹ Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Erdem*, VIII/XXII, Ankara, 1996, s. 6.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Kaya, Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme, *Ekev Akademi Dergisi*, 18/59, Erzurum, 2014, s. 211-232.

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2009, s. 277.

⁴ Ege Denizi'nin Türkler tarafından kullanılan eski adıdır.

⁵ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1998, s. 45.

⁶ İbnü'l-Adîm, Ebu'l-Kasım Kemaleddin, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, (düz. Halil Mansur), Beyrut, 1996, s. 177; İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan, *el-Kamil fi't-Tarih*, VIII, (düz. M.Yusuf Dukak), Beyrut, 1987, s. 388; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail, *el-Bidayet ve en-Nihayet*, XII, Beyrut, 1991, s. 100.

⁷ Ebu'l-Ferec, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Umem*, XVI, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Beyrut, 1995, s. 124; İbn Kesîr, *aynu eser*, XII, s. 101; İbnü'l-Esîr yirmi beş bin kişiden oluştuğunu aktarmıştır. *aynu eser*, VIII, s. 388.

⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s. 37.

⁹ el-Hüseynî, Sadreddin, *Ahbar'u-Devleti Selçukiyye*, (düz. Muhammed İkbâl), Lohur 1933, s. 53, 54; el-İsfahani, İmadüddin Muhammed, *Devleti Ali Selçuk*, Kahire 1900, s. 44; en-Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed, *Nihayetu'l-Edeb fi Fununi'l-Edeb*, XXVI, (düz. Mustafa Fevvez, Kuşeyli Fevvez), Beyrut

2004, s. 183; İbnü'l-Esîr, *aynu eser*, VIII, s. 393; Ebu'l-Ferec, *aynu eser*, XVI, s. 144, 145; İbn Kesîr, *aynu eser*, XII, s. 106.

¹⁰ Cüzcânî, Minhacuddin Osman b. Siraceddin, *Tabakat-ı Nasirî*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire 2013, s. 395, 396; ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin, *el-İber fi Haberî men Gaber*, II, (düz. Ebu Hacir Muhammed es-Said), Beyrut 1985, s. 317; İbn Kesîr, *aynu eser*, XII, s. 106;

¹¹ Sevîm, Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara, 1990, s. 22.

¹² Köymen, Mehmet Altay, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, LVII/218, Ankara 1993, s. 72; Baykara, *aynu eser*, s. 46; Ali Sevîm, "Malazgirt Muharebesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara, 2003, s. 483.

¹³ Artuk Bey, Süleyman Şah ile sebebi bilinmeyen bir anlaşmazlığa düşmesi sonrası Süleyman Şah'ın şikâyeti üzerine Melikşah tarafından merkeze çağırılmıştır. Bu tarihten itibaren Süleyman Şah'a karşı düşmanca bir tutum sergileyen Artuk Bey, Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş ile anlaşarak 1086 yılında yapılan savaşta onun ölümüne neden olmuştur. Ali Sevîm, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/101, Ankara 1962, s. 128.

¹⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2015, s. 104; Ali Sevîm, Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri, Ankara, 1983, s. 24; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, 1973, s. 77.

içerisine alacak şekilde Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'de tek başına idare kurmak istemesi Selçuklu vasalı Musul emiri Şerefüddevlü Müslim'in (1061-1085) harekete geçmesine neden olmuştur.¹⁵ İki taraf arasında 1085 yılında Halep ile Antakya arasında bulunan Amik ovasında akan Afrin çayı üzerindeki Kurzahil mevkiinde yapılan savaş Süleyman Şah'ın üstünlüğü ile sonuçlanmıştır.¹⁶

Şerefüddevlü Müslim'in ölümünden bir hafta sonra ona tabi olan Şerif Hasan b. Hibetullah el-Huteyfi'nin idaresinde olan Kuzey Suriye'nin müstahkem şehri Halep'i kuşatma altına alan Süleyman Şah, şehrin güneyine doğru ilerleyerek Ma'arretünnü'man, Kefertâb, Şeyzer ve Kinnesrîn'i aldıktan sonra buralara valiler atamıştır.¹⁷ Süleyman Şah karşısında zor durumda kalan İbnü'l-Huteyfi, Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Tacüddevlü Tutuş'tan (1079-1905) yardım istemek zorunda kalmıştır. İki taraf arasında 5 Haziran 1086 yılında Halep'e üç mil mesafe de bulunan Ayn-u Seylem¹⁸ bölgesinde yapılan savaşta yanındaki beylerin ihaneti sonrası Tutuş karşısında hezimete uğrayan Süleyman Şah, esir düşmemek için kendi bıçağıyla intihar etmiştir. Bazı rivayetler ise onun savaş meydanında şehit düştüğü yönündedir.¹⁹ Vassalları arasında meydana gelen bu trajedi üzerine Kuzey Suriye hâkimiyeti için harekete geçen Melikşah, yanında Bozan, Porsuk ve Ayaz ile birlikte Musul, Harran, Caber ve Münbiç üzerinden Halep'e ulaşmıştır. Kardeşi Tacüddevlü Tutuş'u sadece Şam meliki olarak bıraktıktan sonra Halep'i Kasımüddevlü Aksungur'a²⁰ Antakya'yı Süleyman Şah'ın veziri Hasan b. Tahir'den alıp Yağsıyan'a, Urfa'yı Bozan'a, Musul'u ise Çökmüş'e ikta olarak vermiştir. Daha sonra Süveydiye'ye gelerek Akdeniz'in dalgaları karşısında Allah'ın kendisine nasip ettiği fetihler dolayışıkretmiştir. Bu sırada Lazkiye, Şeyzer ve diğer kalelerde teslim olmuştur.²¹ Şam ve el-Cezîre bölgesinde gerekli atamaları yapan Melikşah'ın Süleyman Şah'ın ölümü sırasında Antakya'da bulunan karısı ve oğulları I. Kılıç Arslan ve Kulan Arslan'ı esir ettikten sonra İran'a götürmesi Anadolu Selçuklu Devleti'nde fetret devrinin yaşanmasına ve siyasi birlikteliğin bozulmasına neden olmuştur. Melikşah, Süleyman Şah'tan sonra Anadolu'da itaati ve hâkimiyetini yeniden tesis etmeye çalışmasına rağmen I. Kılıç Arslan'ın tahta çıkışına kadar geçen sürede Türkiye Selçukluları istiklalini ve mevcudiyetini korumakta muvaffak olmuştur.²²

Süleyman Şah vefat ettiği zaman 1075 yılında kurmuş olduğu devletin mevcut sınırları Anadolu'da Ağrı Dağına ve Çoruh Nehri'nin döktüğü yerlere dayanan, batıda Boğazlara ve Ege denizi sahillerine, güneyde de Şam bölgesine kadar uzanmıştır.²³ Nitekim Cahan ve Kapadokya'da Ebu'l-Kasım'ın kardeşi Buldacı, Malatya civarında Türk emiri dayısı Danişmendoğlu Gümüştekin Ahmet

Gazi²⁴ gibi güney yollarına hâkim olan beyler, doğrudan kendisine bağlı naipleri idi.²⁵ Ancak bu beylerin Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Anadolu'nun bazı kesimleri, Marmara Denizi ve Adalar bölgesinde bağımsız bir şekilde hareket ettikleri görülmektedir. Türkmen beylerinin bağımsız hareket ettikleri dönemde Süleyman Şah'ın 1084 yılı aralık ayı içerisinde Antakya seferine çıkmadan önce devlet işlerini yürütmesi için İznik ve civarına başkomutan olarak atadığı Ebu'l-Kasım adındaki bir Türk beyi, devlet işlerini kendi tekelinde toplayarak kendisini sultan olarak ilan ettiği gibi kardeşi Ebu'l-Gazi Hasan'ı ise Kayseri ve yörelerine vali olarak atamıştır. Ebu'l-Kasım daha da ileri giderek Süleyman Şah'ın 1081 yılında Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118) ile Dragos suyunun sınır olarak kabul edildiği barış antlaşmasını bozarak Marmara kıyıları ve İstanbul Boğazına akınlar düzenlemeye başlamıştır.²⁶

Ebu'l-Kasım'ın faaliyetleri karşısında Aleksios, Türk akıncıları geri püskürterek Ebu'l-Kasım'ı sulhe zorlamasına rağmen başarılı olamamıştır. Ebu'l-Kasım daha da ileri giderek ele geçirdiği Kios (Gemlik) kıyı kentindeki limanda Bizans'a karşı denizlerde mücadele edebilmek için donanmalar inşa etmeye başlamıştır.²⁷ Ayrıca İzmir Beyi Çaka'nın (ö. 488/1095?) Peçenekler ile bu gaye doğrultusunda muhabbet kurduğu ileri sürülmüştür. Oldukça becerikli ve gözü pek bir kişiliğe sahip olan Ebu'l-Kasım, elindeki mülke yetinmeyerek tüm Bithynia'yı, hatta Marmara Denizi kıyılarına kadar olan toprakları elde etmek istemişti. Ebu'l-Kasım'ın sulh görüşmelerinde yavaş kalması üzerine Bizans'ın Makedonya'da yerleştiği Vardar Türklerine mensup Tatikios komutasındaki ordu İznik'e doğru yönelirken donanma ise Manuel Butumites idaresinde hareket etmekteydi.²⁸ Ebu'l-Kasım'ın Bizans donanmasına karşı koyamayıp Kios'tan çekilmesini fırsata dönüştüren Manuel Butumites, Türkler tarafından inşa edilen gemileri yakıp yıkmıştır. Ebu'l-Kasım'ın çekildiği Halykai mevkiinde Bizanslılar ile Türkler arasında on beş gün boyunca ufak tefek çatışmalar yaşanmasına rağmen iki taraf arasında savaş durumu olmamıştır. Ancak Tatikios'un savaş kararı vermesi sonrası bir kısım Türk askerinin ölmesi ve esir edilmesi ile sonuçlanan mücadele de Ebu'l-Kasım güçlükle İznik'e dönebilmiştir (1090).²⁹

Ebu'l-Kasım ve Bizans arasında mücadeleler yaşanırken Melikşah ise şimdiye kadar Süleyman Şah'a tabi olan beylerin kendisine karşı düşmanca bir tavır takındıklarından dolayı Anadolu'ya sefer açmayarak Azerbaycan'dan Orta Fırat vadisine kadar uzanan bölgede komutanları Sarhang-Savtekin ve Urfa emiri Bozan'ın akınları için

¹⁵ Ali Sevimli, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara 1988, s. 89-90; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 79.

¹⁶ el-Hamevî, Şehabeddin Ebû Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldan*, IV, Beyrut 1977, s. 322; İbnü'l-Kalanîsi, Hamza b. Esed, *Tarihu Dimaşk*, (düz. Süheyl Zekkâr), Beyrut, 1983; s. 192.

¹⁷ ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed, *Tarihu'l-İslâm ve Vefayatu'l-Meşahir ve'l-Alâm*, XXXII, (düz. Ömer Abdusselam Tedmurî), Beyrut 1994, s. 28; İbnü'l-Adîm, *aynı eser*, s. 217; Turan, *aynı eser*, 1971 s. 74.

¹⁸ el-Hamevî, *aynı eser*, IV, s. 178.

¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, Melik Tutuş ve Artuk Bey'in Süleyman Şah'ı Müslim b. Kureys'in yanında defnettiklerini aktarmıştır. *Mir'atu'z-Zaman fi Tevarihu'l-Ayân*, XIX, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kamil Muhammed), Beyrut, 2013, s. 409; İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer, *Tarihu İbn Verdi*, I, Beyrut 1996, s. 37; İbnü'l-Esir, *aynı eser*, VIII, s. 443; İbnü'l-Adîm, *aynı eser*, 218, 219; İbn Kesîr, *aynı eser*, XII, s. 130; Ebu'l-Fida, *aynı eser*, II, s. 197; ez-Zehabî, *aynı eser*, XXXII, s. 28.

²⁰ Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail, *Kitabu'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, II, (düz. Muhammed Abdül Latif), Kahire, Tarihi Belirsiz, s. 198; İbnü'l-Esir, *aynı eser*, VIII, s. 444; İbnü'l-Adîm, *aynı eser*, s. 222; İbnü'l-Verdî, *aynı eser*, II, s. 3; ez-Zehabî, *aynı eser*, s. 29.

²¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *aynı eser*, XIX, s. 414; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 66; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 83.

²² Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Ankara 2014, s. 124; Turan, *aynı eser*, 2009, 285; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 86.

²³ Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti*, Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2001, s. 37.

²⁴ İzzüddin Şeddâd, H. 495 yılında Malatya'yı ele geçiren Danişmendoğlu Gümüştekin Ahmed Gazi'nin Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın dayısı olduğunu kaydetmiştir bkz. *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, I, (düz. Yahya Zükkâr), Dimaşk, 1991, s. 189.

²⁵ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (çev. Yaşar Yücel), Bahaeddin Yediyliz, Ankara, 1988, s. 40.

²⁶ Anna Kommena, *Anadolu'da ve Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'ten Sonrası*, (çev. Bilge Umar), İstanbul, 1996, s. 124; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1995, s. 427; Sevim, *aynı eser*, 1988, s. 94; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 84; Merçil, *aynı eser*, s. 106.

²⁷ Kommena Rumların egemenlik esasına göz diken tüm kıyıları ve adaları ele geçirmek isteyen Ebu'l-Kasım'ın inşa ettirdiği donanmaların İmparatoru terdihin ettiği aktarmıştır. *Aynı eser*, s. 198.

²⁸ Aleksios'un böyle bir hazırlık içerisinde girmesindeki en büyük sebep, Melikşah'ın Suriye'de kendisine refakat eden Porsuk'un İznik'e doğru hareket etmesidir. Melikşah daha önce Aleksios'a bir elçi gönderip kendisiyle ittifak kurması karşılığında Anadolu kıyılarında bulunan Türkleri geri çekeceğini söylemesine rağmen kabul edilmemiştir. Cahen, *aynı eser*, 1988, s. 44.

²⁹ Oğuz Ünal, *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Ankara, 1980, s. 166; Kommena, *aynı eser*, s. 197-199; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 84; Sevim, *aynı eser*, 1988, s. 95; Merçil, *aynı eser*, s. 106, 107.

sağlam bir üs oluşturmayı tercih etmişti.³⁰ Ancak Aleksios ve Ebu'l-Kasım arasında yaşanan mücadelelerden istifade etmek isteyen Melikşah, Anadolu'da bağımsız bir şekilde hareket eden Türkmen beylerini itaat altına alabilmek için Porsuk komutasında elli bin civarındaki askerlerini İznik'e göndermiştir. Melikşah'ın göndermiş olduğu kuvvetlerle başa çıkamayacağını anlayan Tatikios, İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Bizans askerlerinin çekilmesinden istifade etmek isteyen Ebu'l-Kasım, Bizans kuvvetlerine yetişip onlarla savaşarak İzmit'i almayı başarmıştır. Ancak Ebu'l-Kasım, Büyük Selçuklu Devletine bağlı Porsuk'un (ö. 1097) bugünkü Ürgüp-Göreme yöresine girip Konya ve Aksaray'daki hisarları işgal eden Türkmen beylerini itaat altına alarak³¹ İznik'e yaklaştığı haberini alması üzerine Aleksios'un Porsuk'a karşı ittifak teklifini kabul ederek İstanbul'a gitmiştir.³²

İstanbul'da çok iyi bir şekilde ağırlanan Ebu'l-Kasım için hemen her gün ziyafetler verilerek şerefine hipodromlar da at ve araba yarışları tertip edilmekteydi. İmparatorun amacı Ebu'l-Kasım'ı oyalayarak İzmit'e Eustathios Kymineianus komutasında gemilerle gönderdiği mimarların burada yeni kalelerin inşa edilmesini sağlamaktı. Bu arada Porsuk'un İznik önlerine kadar gelip şehri kuşatma altına alması üzerine Ebu'l-Kasım kendi imkânlarıyla şehri korumasına rağmen Porsuk karşısında müşkül durumda kaldığı için Aleksios'tan yardım istemek zorunda kalmıştır. Aleksios, Peçeneklere karşı³³ mücadele etmesine rağmen İznik'in Büyük Selçuklu Devleti'nin eline geçmemesi için Ebu'l-Kasım'ın yardım talebini kabul etmek zorunda kalmıştır. Porsuk'un yaklaşık üç ay süren kuşatma sonrası İznik'i alamaması üzerine Melikşah, İznik'in muhasarası için Urfa emiri Bozan'ı görevlendirmiştir.³⁴ İznik önlerine kadar gelen Bozan, şehri şiddetli bir şekilde muhasara altına almasına rağmen Ebu'l-Kasım'ın İmparator'dan aldığı destek ile gösterdiği mukavemet karşısında zor durumda kalmıştır. Bu sırada Bizans, 1091 yılında Kumanların yardımı ile Peçeneklere karşı aldıkları Leunion³⁵ galibiyetinden sonra İzmir hâkimi Çaka Bey³⁶ ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. İznik'i zapt edemeyeceğini anlayan Bozan ise diğer hisarları ve kaleleri ele geçirmek için Ulubat gölü civarında bulunan Lampe Irmağına çekilmek zorunda kalmıştır.³⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nin baskısı karşısında Bizans İmparatoru'nun kendisine ne maksatla destek verdiğini anlayan Ebu'l-Kasım, bağımsız bir şekilde hareket edemeyeceğinin farkında

idi. Bu sebepten kardeşi Ebu'l-Gazi'yi İznik'te yerine vekil bıraktıktan sonra on beş katır yükü altınla Sultan'ın huzuruna çıkmak için İsfahan'a doğru hareket etmiştir. Bu konuda tek kaynağımız olan Çağdaş Bizans Tarihçisi Anna Kommena'a göre Melikşah, Ebu'l-Kasım'ın tüm ısrarlarına rağmen huzuruna çıkmasını kabul etmediği gibi ona hitaben şu sözleri söylemiştir: "*Oranın yetkisini Emir Bozan'a bıraktım, artık bundan geri dönmek istemiyorum. Öyleyse gitsin onu bulsun, parasını da ona versin ve ne istiyorsa hepsini ona söylesin. Bozan neyi uygun görürse, onun yapılması benim buyruğum olacak.*" Bunun üzerine Ebu'l-Kasım, Bozan'ı bulmak için hareket etmiştir. Ancak yolda Bozan'ın gönderdiği iki yüz kişilik birlik tarafından yakalanıp derdest edildikten sonra yayının kirişi ile boğdurularak öldürülmüştür (1092). Anna Kommena, Ebu'l-Kasım'ın öldürülmesinin emrini Bozan'ın değil bizzat Sultan'ın verdiği aktarmıştır.³⁸

I. Kılıç Arslan Döneminde Anadolu'nun Genel Durumu (1092-1107)

Süleyman Şah, Suriye seferine çıktığı zaman yanında oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan³⁹ bulunmaktaydı. Malatyalı Ebu'l-Ferec ise Süleyman Şah'ın Roma diyarını istila ederken Nicaea, Nicomedia ve Konya'ya ele geçirdikten sonra bu bölgelere oğlu Kılıç Arslan'ı tayin ederek Antakya seferine çıktığını aktarmıştır.⁴⁰ Ancak Anna Kommena, Süleyman Şah'ın Antakya'ya giderken İznik'e vekil olarak Ebu'l-Kasım'ı bıraktığını aktarmıştır.⁴¹ Nitekim Sibt İbnü'l-Cevzi de Antakya'ya gelen Melikşah'ın Süleyman Şah'ın ailesini ve çocuklarını İsfahan'a götürüp onlara Horasan'da iktâ verdiğini kaydetmiştir.⁴² Melikşah'ın 1092 yılında ani ölümü üzerine⁴³ Aleksios, Ebu'l-Kasım'ı çeşitli hediyeler ve vaatlerle kandırıp İznik'ten uzaklaştırmak istemiştir. Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde başlayan iktidar mücadelesinde istifade ederek tutuklu buldukları İsfahan'dan kaçıp kardeşi Kulan Arslan ile birlikte İznik'e gelen Kılıç Arslan, baba mirası olan saltanatı güçlük çekmeden yeniden ele geçirip "*Sultan*" unvanı olarak tahta çıkmıştır.⁴⁴

Kılıç Arslan, Türkiye Selçuklu sultanı olduğu zaman hâkimiyet sahası sadece İznik ve civarı ile sınırlı idi. Nitekim babasının ölümünden sonra İzmir ve çevresinde Çaka Bey, Erzurum bölgesinde Saltuklular, Mardin ve Harput civarında Artuklular, Sivas, Tokat,

³⁰ Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, 2012, s. 11; "*Sultan Melikşah'ın İran Ermenistan'ı ile Doğu Toroslar arasındaki bölgelere yönelik fetih hareketleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Bildiğimiz tek şey Melikşah'ın Gürcülere karşı Ermenistan'a doğru Arran'da Azerbaycan ve Aras yolunun kuzey ile meşgul olduğudur.*" Claude, *aynı eser*, 1988, s. 43.

³¹ İbnü'l-Adım ve İbnü'l-Esir, Porsuk, Bozan ve Ayaz gibi emirlerin Süleyman Şah'ın vefatından sonra Antakya ile Rum diyarı arasında gazalar yaptığını aktarmışlardır. *Zübde*, s. 220; *aynı eser*, VIII, s. 444. İslam Müelliflerin eserlerinden geçen Rum diyarını Mükrimin Halil Yinanç, "*Müslümanların eskiden beri Bizans'a ait olan bu kıtaya resmi adıyla Roma'ya nispetle Rum ülkesi tesmiye ettiklerinden bu yeni açılan vilayet Bilad-ı Rum veya sadece Rum ismi ile kaydedilmemiştir. Bu vilayet Büyük Selçuklu Sultanlığı yani Türk İmparatorluğunu teşkil eden 12 vilayetten birisi idi. Bizans'tan fethedilen memleketleri ihtiva etmesi dolayısıyla şarkta Ağrı dağına ve Çoruh munsabına dayanıyor, garpta Boğazlar ve Ege Denizi sahillerine, cenupta da Antakya'ya iniyor ve bugünkü Anadolu hududuna tekabül ediyordu.*" olarak tanımlamıştır. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944, s. 128.

³² Kommena, *aynı eser*, s. 199; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 85; Merçil, *aynı eser*, s. 107; Sevim, *aynı eser*, 1988, s. 95; Claude, *aynı eser*, 2012, s. 11; Üremiş, *aynı tez* s. 39.

³³ Türk zümresi olan Peçenekler, Balkanlarda "*Bogomil*" mezhebine mensup olan yerli halk ile anlaşıp daha önce Bizans ile 1053 yılında yapılan antlaşmayı bozduktan sonra Bizans topraklarına Nikeforos Botaneiates idaresinde akınlar düzenleyerek Trakya bölgesine hâkim olmuşlardı. Ayrıca 1087 yılında Aleksios, Tuna boylarında Peçeneklerle yapılan mücadeleyi kaybettığı gibi Kumanların müdahalesi sayesinde esir düşmekten zor kurtulmuştur. Peçenekler bu zaferden sonra 1091 yılında Trakya'yı yağma ederek İstanbul'a kadar akınlar yapmışlardır. Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey*, Ankara, 1966, s. 24, 25.

³⁴ Abdülkerim Özaydın, "Porsuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 326; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 85; Merçil, *aynı eser*, s. 107, 108; Sevim, *aynı eser*, 1988, s. 95; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, 98; Claude, *aynı eser*, 2012, s. 11; Kommena, Melikşah'ın Bozan'ı İmparator ile evlilik yoluyla ittifak kurmak için gönderdiğini aktarmıştır. *aynı eser*, 202.

³⁵ Meriç Nehri'nin aşağı mecrasında sağ tarafta yer alan bir şehirdir. Kurat, *aynı eser*, s. 42.

³⁶ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?", *Tarih Dergisi*, S. XXXIV, İstanbul, 1984, s. 55-60.

³⁷ Kommena, *aynı eser*, s. 203; Merçil, *aynı eser*, s. 108, 109; Sevim, *aynı eser*, 1988, s. 95; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 86-87.

³⁸ Kommena, *aynı eser*, s. 203, 204; Merçil, *aynı eser*, s. 109; Sevim, *aynı eser*, 1988, s. 95; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 87; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s.100; Claude, *aynı eser*, 1988, s. 45; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 286; Sevim, Merçil, *aynı eser*, s. 428.

³⁹ İbnü'l-Kalânişi ve Hamdullah el-Müstevfi, Kulan Arslan'ın ismini Davud olarak zikretmişlerdir. *Tarihü Dimaşk*, Beyrut 1983, s. 134; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, Tarih Belirsiz, s. 390.

⁴⁰ Ebu'l-Ferec, Bar Hebraeus, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1999, s. 331.

⁴¹ Kommena, *aynı eser*, s. 193.

⁴² Sibt İbnü'l-Cevzi, *aynı eser*, XIX, s. 406.

⁴³ Bkz. İbnü'l-Esir, *aynı eser*, VIII, s. 482; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 143.

⁴⁴ Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara, 1989, s. 109; Kommena, *aynı eser*, s. 206; Claude, *aynı eser*, 1988, s. 45; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 96; Merçil, *aynı eser*, s. 96; Turan, *aynı eser*, 2014, s. 130.

Amasya ve Kayseri havalisinde Danişmentliler, Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar vilayetlerinde Mengücekliler, Harput ve civarında Çubuk Bey, Maraş ve Sarız bölgesinde ise Emir Çavuldur Bey bağımsız bir şekilde hüküm sürmekteydi.⁴⁵ Kılıç Arslan, ilk olarak Bizanslıların Marmara sahillerine yönelik saldırılarını engelleyebilmek için Çaka Bey ile ittifak kurarak onlara karşı harekete geçmiştir.

Ebu'l-Gazi yerine İznik Beylerbeyliğine atadığı İlhan⁴⁶ Muhammed, Balıkesir ve Kapıdağ Yarımadasını işgal etmesine rağmen Aleksios'un ordusu karşısında teslim olmak zorunda kalarak İmparator'a iltica etmiştir. Bu arada Çaka Bey'in Bizans'a karşı İzmir'den gönderdiği donanmanın Ege kıyılarını, Klozamenai, Fokaia, İzmir, Khios, Mitilene ve Samos'u işgal ettikten sonra Çanakkale Boğazına doğru hareket ederek burada Abydos'u muhasara etmesi, Marmara sahillerini hâkimiyeti altında bulunduran ve Çanakkale ve yöresini kendisine ait olduğunu düşünen damadı Kılıç Arslan'ı oldukça rahatsız etmişti. Bu gelişmeler karşısında Aleksios, bir taraftan Dalassenos'u bir donanma ile İzmir'e gönderirken diğer taraftan ise Kılıç Arslan ile Çaka Bey'e karşı birlikte hareket etmek için zemin hazırlamaktaydı. Kılıç Arslan ve İmparator arasındaki sulh görüşmeleri karşısında zor durumda kalan Çaka Bey, Kılıç Arslan'ın yanına gidip onunla görüşmesine rağmen damadı tarafından ortadan kaldırılmıştır. Daha sonra Kılıç Arslan, Bizans ile sulh yaparak batı sınırlarını emniyete altına aldıktan sonra Doğu Anadolu'ya yönelerek ilk seferini gerçekleştirmek için 1095 yılında Malatya'ya doğru hareket etmiştir.⁴⁷

Kılıç Arslan, Philaretos tarafından atanan Rum Ortodoks dinine mensup Ermeni Gabriel'in elinde olan Malatya'yı⁴⁸ şiddetli bir şekilde muhasara etmesine rağmen Gabriel'in Malatya'yı korunaklı hale getirmesi muhasaranın uzamasına neden olmuştur. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı, şehrin ileri gelen piskoposlarından birisine elçi göndererek şehri teslim etmeleri için aracı olmasını istemiştir. Bu piskopos, şehrin savaşılmadan verilmesini istediği için Gabriel tarafından öldürülmüştür.⁴⁹ Bu sırada Doğu Anadolu'yu Türklerin elinden kurtarmak için Avrupa'dan harekete geçen Haçlı ordusunun Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'e kadar ulaşması üzerine Kılıç Arslan, Malatya kuşatmasını kaldırıp İznik'e dönmek zorunda kalmıştır. 1096 yılında Aleksios'un yardımıyla Anadolu yakasına geçen Haçlı ordusu İzmit istikametinden ilerlerken Kılıç Arslan'ın kardeşi Davud ise topladığı Türkmenler ile birlikte Haçlı ordusunu

bozguna uğratmayı başarmıştır.⁵⁰ Ancak arkadan gelen Haçlı ordusunun İznik'i muhasara altına alması karşısında şehre giremeyen Kılıç Arslan, Haçlılar ile yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine şehir, Bizanslılara teslim edilmiştir. (19 Haziran 1097). Haçlı ordusu karşısında alınan mağlubiyet üzerine Anadolu'ya çekilen I. Kılıç Arslan, burada Sivas ve Malatya Meliki Danişmendli Gümüştekin Ahmet Gazi ve Kayseri (Kapadokya) hâkimi Hasan Bey ile birleşerek Haçlı ordusuna karşı harekete geçmiştir. Ancak 1 Temmuz 1907 yılında Eskişehir'de yapılan savaşta Türkmen birliği başarılı olamamıştır.⁵¹ Türklerin Haçlılara karşı kahramanca mücadelesini savaşta bulunan bir Haçlı yazarı şu sözleriyle ifade etmiştir: "Eğer Türkler Hristiyan olsaydı savaşta ve kahramanlıkta kimse onlara müsavi olamazdı."⁵² Türklerin Eskişehir Meydan Muharebesinde aldıkları yenilgiden sonra Marmara ve diğer sahilleri kaybederek Orta Anadolu'ya çekilmeye başlaması üzerine Haçlılar, iki gün sonra Konya'ya kadar ilerleyip Ereğli'de ikiye ayrıldıktan sonra bir kısmı Gülek geçidini geçerek Kilikya'ya doğru ilerlerken diğer kısmı ise Kayseri'ye doğru yönelerek Anadolu'daki ilerleyişlerine devam etmişlerdir. Bitinya ve Kapadokya sınırlarını geçtikten sonra Toros dağlarının eteklerine kadar gelip buradan Anazarva'ya oradan da Antakya'ya geçmişlerdir.⁵³ Ayrıca Bizanslılar, vakit kaybetmeden İzmir'de Çaka Beyliğini ortadan kaldırarak Batı Anadolu'nun sahil bölgelerini İzmir, Efes, Sardes ve Eski Lydia'nın ötesinde kalan birçok şehri ele geçirmişlerdir. Kılıç Arslan 1092 yılında Selçuklu sultanı olduğu zaman devletin yeniden kalkınması için büyük çaba göstermesine rağmen Haçlılara karşı alınan yenilgiler devletin gerilemesine neden olmuştur. Öte taraftan Türklerden dolayı Toroslar'a sığınan Ermenilerin Bizanslıların gelmesinden istifade ederek Ermeni Krallığı'nı⁵⁴ kurmaları,⁵⁵ Güneydoğu Anadolu'da ise 1098 yılında Haçlı Devleti'nin kurulması,⁵⁶ Türklerin Anadolu üzerindeki hâkimiyetlerinin kaybetmelerine neden olmuştur.

Anadolu'da yaşanan bu büyük kayıplara rağmen Kılıç Arslan, devletin merkezini Konya'ya taşıyıp Anadolu'da dağınık halde bulunan Türkleri yeniden toparlamak için çaba göstermiştir. Nitekim 1102 yılında Konya'da Ebû Ya'lâ İbnü'l-Firâ', Kadı Ebu'l-Hasan b. ed-Dimeğani ve insanlara nasihatte bulunarak onlara yardımcı olan Şafi ve Eş'ari ekolüne mensup İsa b. Abdullah el-Konevi gibi âlimlerin varlığı Konya'nın kısa süre içerisinde İslam şehri haline dönüştüğünü göstermektedir.⁵⁷ Bu sırada Gümüştekin'in 1100 yılında Malatya'ya büyük bir ordu ile birlikte yürümesi üzerine Ermeni Gabriel, Antakya Haçlı Prensi Bohemond'a adam göndererek yardım

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013; Ayrıca bkz. Turan, *aynı eser*, 1971, s. 112.

⁴⁶ Kommena, bu kişinin adını "İlhan" olarak zikretmiştir. *Aynı eser*, s. 207; Osman Turan, Anadolu'da İlhan unvanını kullanıldığını gösteren başka bir kaydın mevcut olmadığını aktarmıştır. *Aynı eser*, 1971, s. 97; "İlhan, Türk Devletlerinde Hükümdar, Prens veya bir devletin yahut belirli bir bölgenin idaresinden sorumlu kişi manasında kullanılmıştır." Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 19.

⁴⁷ Kommena, *aynı eser*, s. 206-269; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 97, 98; Merçil, *aynı eser*, s. 110; Turan, *aynı eser*, 2014, s. 130; Sevim, Yücel, *aynı eser*, s. 110-111; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1972, s. 90; Claude, *aynı eser*, 1988, s. 45, 46; Claude, *aynı eser*, 2012, s. 12.

⁴⁸ Orta Fırat havzasında yer alan ve sınır şehirler içerisinde en büyüğü olan İran ve Anadolu'yu Dicle ve Fırat nehirleri ile birbirine bağlayan Malatya, stratejik açıdan büyük öneme sahip olduğu için muhtelif tarihlerde muhtelif hanedanlıklar tarafından işgal edilmiştir. İslami dönemde sahâbeden Habib b. Mesleme (ö. 42/662) ve İyaz b. Ganem tarafından 638 yılında Şemsat ele geçirildikten sonra Malatya da fethedilerek İslami sınırlar içerisine dâhil edilmiştir. İlerleyen süreçlerde Malatya'nın yeniden Bizanslıların eline geçmesi üzerine Şam ve el-Cezire valisi Muaviye (661-680), Habib b. Mesleme'yi, Malatya'nın fethi için yeniden göndererek Bizanslıların elinden alınmasını sağlamıştır (655-656). Müslümanlar ile Bizanslılar arasında Malatya'nın ele geçirilmesi için mücadelelerin sık sık yaşanması üzerine Abbâsî Halifesi Ebû Cafer Mansur (754-775) tarafından 757 yılında Malatya'ya gönderilen Cezire Valisi Abdulvahhab b. İbrahim, şehri Bizanslıların elinden aldıktan sonra burada altı ay içerisinde camiler inşa etmiştir. Zaman içerisinde sürekli el değiştiren Malatya'ya Malazgirt zaferinden sonra Ermeni Philaretos hâkim olmuştur. 1102 yılında ise Malatya Danişmendliler tarafından ele geçirilmiştir. el-İdrîsî, Ebû Abdullah

Muhammed, *Nüzheti'l-Müşâk fi İhtirâkı'l-Afâk*, I, Kahire, 2002, s. 650; İstahri, Ebû İshâk İbrahim, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden, 1927, s. 62; Belâzûri, Ebû'l-Hasan Ahmed, *Fütuhu'l-Buldân*, Beyrut, Tarihi Belirsiz, s. 261-265; el-Hamevi, *aynı eser*, V, s. 192-193.

⁴⁹ Mihael, *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi*, II, (1042-1195) (çev. Hrnt D. Andreasyon), Ankara 1944, s. 42, 43.

⁵⁰ Kommena, *aynı eser*, s. 303; İbnü'l-Kalanisî, *aynı eser*, s. 134.

⁵¹ Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrnt D. Andreasyon), Ankara, 2000, s. 190; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, (çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1989, 141-144; s. Turan, *aynı eser*, 1971, s. 109-102; Merçil, *aynı eser*, s. 110; Turan, *aynı eser*, 2014, s. 133; Sevim, Yücel, *aynı eser*, s. 111-113; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1972, s. 90; Claude, *aynı eser*, 2012, s. 12; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 287.

⁵² Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1980, s. 88.

⁵³ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi (889-1269)", (çev. Hrnt D. Andreasyon), *Türk Semineri Dergisi*, İstanbul, 1937, s. 187; Mateos, *aynı eser*, s. 191.

⁵⁴ "1064-1071 yılları arasında Ermeniler, Bizans'ın doğu illerinde ve Orta Anadolu'dan kopup gene Bizans'a ait olan Urfa ve Antitoros Kilikya dağlarına yerleşmişlerdi. 1081'de Bizans Doğu'da iyice çökmeye yüz tutunca Ermeniler, göçmen ve azınlık olarak yerleştikleri Kilikya'da günümüzde de izlendiği gibi, kiliselerinin, derebeylerinin çevresinde örgütlenmeye başlamışlardır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehlika Aktog Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990.

⁵⁵ Merçil, *aynı eser*, s. 111; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 104.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Runciman, *aynı eser*, 135-181; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul, 1974.

⁵⁷ İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 162.

etmesi karşılığında Malatya'yı kendisine vereceğini söylemiştir. Bohemond ve Richard'ın Malatya'ya doğru hareket ettiğini öğrenen Gümüştekin, onlar üzerinde asker sevk etmiştir. İki taraf arasında Malatya yakınlarında yapılan savaşta Gümüştekin, Bohemond'a karşı üstün gelerek onu esir edip Niksar'a götürmüştür.⁵⁸ Bohemond'un esir edilmesinden sonra onu kurtarmak için Avrupa'dan yeni bir haçlı birliğinin Antakya kalesine gelmesi üzerine Kılıç Arslan, İsmail b. Danişmend, Harran Beyi Karaca, Artuklu Belek b. Bahram, Halep Selçuklu Meliki Rıdvan ve diğer Türk beyleri ile bir araya gelerek Haçlıları beklemedikleri bir anda tuzağa düşürüp hezimete uğratarak Antakya kalesini ele geçirmeyi başarmıştır. İbnü'l-Esir, Haçlı ordusunun üç yüz bin kişi olduğunu ve gece yarısı sadece otuz bin kişinin kaçabildiğini aktarmıştır.⁵⁹ Türklerin Haçlı karşısında elde ettiği bu büyük başarı sonrası Aleksios, hudutlarını muhafaza edebilmek için Kılıç Arslan ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Bu arada Gümüştekin, Gabriel ile anlaşarak 1101 yılında Malatya'yı muhasara etmiştir. Hâlbuki Gabriel, Malatya'yı Franklara vereceğine dair üç kere yemin ettiği gibi kızını da Urfa Kontu ile evlendirmişti.⁶⁰

1100 yılından beri Niksar Kalesi'nde esir olarak tutulan Bohemond'un esaretten kurtulması için Antakya Patriği Bernhard ve Urfa'nın yeni Kontu Bodven dü Burg, Keysun hâkimi Ermeni Kog Vasil'in aracılığı ile Gümüştekin Gazi ile görüşerek onun serbest bırakılmasını için büyük gayret sarf etmişlerdir.⁶¹ Uzun süren görüşmeler neticesinde Gümüştekin, 1103 yılında Bohemond'u yüz bin dinar fidye karşılığında serbest bıraktıktan⁶² sonra Malatya'yı ona satmıştır.⁶³ Bu gelişme üzerine Antakya'yı ele geçirmek isteyen Kılıç Arslan, Maraş⁶⁴ üzerinden Malatya'ya doğru hareket etmiştir. İki taraf arasında yapılan savaşta Gümüştekin ve askerleri hezimete uğratarak Malatya'dan uzaklaştırılmışlardır (1103). Kılıç Arslan'ın daha sonra Şam'a ulaştıktan sonra burada Halep halkına elçi göndererek onlardan askerleri için erzak yardımında bulunmalarını istemesi halk tarafından büyük sevinçle karşılanmıştır.⁶⁵

Çok geçmeden Gümüştekin'in 1105 yılında ölmesi üzerine Kılıç Arslan, Malatya önlere kadar gelerek şehrin doğu tarafında bulunan kuleyi kuşatma altına aldıktan sonra tahrip etmeye başlamıştır. Kule muhafızı Gümüştekin'in oğlu Yağışiyan şehri savaşmadan teslim edeceğini söyleyerek 1106 yılında teslim etmiştir. Malatya'nın ele geçirilmesinden sonra Kılıç Arslan'ın Anadolu Selçuklu hâkimiyetini sağlamak için Güneydoğu Anadolu'ya karşı genişleme siyaseti izlemesi Büyük Selçuklu Devleti ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.⁶⁶ Nitekim hükümdar ailesi arasında yaşanan taht kavgaları sadece Selçuklu ailesinde yaşanmayıp Asya Hunlarından beri Türk tarihinin her evresinde görülmüştür. Selçuklu ailesinin saltanat mücadelesine girmelerinde en büyük etken kendilerini destekleyen ve iktidar olmalarını isteyen askerlerin olmasıdır.⁶⁷

Kılıç Arslan, doğuya yöneldiği zaman Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olan Diyarbakır'da Amid Emiri Yinaloğlu İbrahim, Siirt'te

Kızıllarlan, Erzen'de Alptekin, Harput'ta Çubuk oğlu Mehmed, Şaruh'da Emir Sökmen b. Artuk, Meyyafarikin de ise melik Ziyaeddin Mehmed gibi beyler hüküm sürmekteydi.⁶⁸ Ancak Kılıç Arslan'ın gerek Selçuklular da yaşanan taht kavgaları gerekse Haçlılara karşı elde ettiği başarıları Anadolu'da bulunan beylerin gözünde değerinin artmasını sağlamıştır. Nitekim Meyyafarikin meliki Ziyaeddin Mehmed, 1105 yılında Kılıç Arslan'a gönderdiği elçinin aracılığı ile onu davet ederek şehri kendisine vereceğini söylemesi üzerine Kılıç Arslan, Meyyafarikin'e doğru yönelerek şehri ele geçirmiştir. Daha sonra Melikşah'ın idaresi altında bulunan Malatya, Kayseri, Aksaray, Konya, Sivas ve bütün Rum diyarına gönderdiği askerler sayesinde bu bölgeler kendi idaresi altına girmiştir. Kılıç Arslan, Meyyafarikin'e babasının kölesi kendisinin ise atabeyi olan Hümertaş es-Süleymani'yi vali olarak atayıp Elbistan'ı ise Ziyaeddin Mehmed'e ikta olarak verdikten sonra⁶⁹ yanındaki emirler ile birlikte Ruha yakınlarına gelerek Haçlıların elinde bulunan Urfa'yı kuşatma altına almıştır. Bu arada Urfa'nın muhasarası devam ederken Musul Emiri Seyfüddeve Çökermiş'in Kılıç Arslan'a gönderdiği adamların Harran'ı kendisine teslim edeceklerini söylemesi üzerine kuşatmayı kaldırıp Harran'a doğru hareket etmiştir. Ancak Kılıç Arslan'ın burada hastalanması üzerine adamlarının bazılarını Harran'da bırakarak Malatya'ya dönmek zorunda kalması bu tarihten itibaren doğu ve güneydoğuda başlatılan fetihlerin sekteye uğramasına neden olacaktır.⁷⁰

Kılıç Arslan'ın genişleme siyaseti sonrası Anadolu'daki beylerin Kılıç Arslan'ın himayesi altına girmesiyle birlikte Anadolu Selçukluların Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasına komşu olması hükümdar ailesi arasında yaşanan mücadelelerin yeniden başlamasına neden olmuştur. Sultan Berkyaruk'un (1092-1104) ölümünden sonra tahta oturan Muhammet Tapar (1105-1118), Musul emiri Çökermiş'in kendisine karşı bir isyan hareketinde olduğunu öğrenmesi üzerine yerine Huzistan ve Fars Emiri Çavlı Sakave (1105-1118) komutasındaki orduyu Musul'a göndermiştir. Çavlı'nın Kermavî b. Horasan et-Türkmeni ve diğer emirleri ile birlikte Musul'u muhasara altına alması karşısında dayanamayan Çökermiş, Çavlı tarafından derdest edilip öldürülmüştür. Bunun üzerine şehir halkı Çökermiş'in on bir yaşındaki oğlu Zengi'ye itaat edip onun adına hutbe okuttuktan sonra Malatya'da bulunan Kılıç Arslan ve Kasımüddeve el-Bursuki'ye haber gönderip onları Musul'a davet ederek şehri kendilerine vermek istediklerini bildirmişlerdir. Bu davet üzerine harekete geçen Kılıç Arslan, Nusaybin üzerinden el-Bursuki komutasındaki askerler ise Bağdat üzerinden Musul'u 1107 yılında muhasara altına almıştır. Çavlı'nın Musul'u terk etmesi sonrası Çökermiş ve adamlarına hil'at verip şehre giren Kılıç Arslan, tahta oturduktan sonra hutbeyi halifeden sonra kendi adına okutmuştur. Daha sonra Çökermiş'in kölesi Göreğlilerin sorumluluğunda bulunan kaleye Dizdar (Kale Muhafızı) atayan Kılıç Arslan, şehrin kadısı olarak Ebu Muhammed Abdullah b. Kasım'ı, Musul reisliğine ise

⁵⁸ Runciman, savaş esnasında esir düşeceğini anlayan Bohemond'un saçlarından bir tutam kesip yanında bulunan askere verdiğini ve bu askerin ise muhasaradan kaçıp Urfa kontluğuna gelerek Bohemond'un Türklerin Anadolu'nun içlerine ilerlemesinin bir an önce durdurulması gerektiği yönündeki mesajını saçı ile delil gösterdiğini aktarmıştır. *Aynı eser*, s. 249.

⁵⁹ Bohemond'un esir edilerek Niksar Kalesi'ne (Günümüzde Tokat ili sınırında bulunan bir ilçedir.) götürülmesi İslam müellifleri tarafından kaydedilmemiştir. Bu bilgiyi Mateos, eserinde vermektedir. *Aynı eser*, s. 204, 205; İbnü'l-Esir, *aynı eser*, XI, s. 29; Nüveyri, *aynı eser*, XXVIII, s. 166, 167; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 158; ez-Zehabi, *aynı eser*, II, s. 367; ez-Zehabi, *aynı eser*, XXXIV, s. 24; İbnü'l-Kalânisî, kaynak olarak gösterdiğimiz müelliflerden farklı olarak Bohemond'a karşı Danişmenli Gümüştekin'in Kılıç Arslan ile birlikte hareket ettiğini aktarmıştır. *Aynı eser*, s. 138; Işın Demirkent, "Kılıç Arslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara, 2002, s. 397.

⁶⁰ Mihael, *aynı eser*, s. 47.

⁶¹ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara, 1996, s. 50.

⁶² Nüveyri, *aynı eser*, XXVIII, s. 167; İbnü'l-Esir, *aynı eser*, IX, s. 56.

⁶³ Mihael, *aynı eser*, s. 47; Ebu'l-Ferec, *aynı eser*, II, s. 342-343.

⁶⁴ Ebü'l-Fidâ, coğrafya alanında yazılmış en önemli eserlerden birisi olan *Takvîmü'l-Büldân'da* İslâm Coğrafyacısı İbn Havkal'a de atıfta bulunarak Maraş'ın Bilâd-ı Şam sınırları içerisinde yer aldığını ve Antakya'ya 78 mil uzaklığında olduğunu aktarmıştır. Paris, 1840, s. 263.

⁶⁵ Sibt İbnü'l-Cezvî, *aynı eser*, s. XIX, s. 524; İbnü'l-Kalânisî, *aynı eser*, s. 143.

⁶⁶ Ebu'l-Ferec, *aynı eser*, II, s. 345; Mihael, *aynı eser*, s. 51; Gökür Gögebakan, "Malatya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara, 2007, s. 468; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 107; Merçil, *aynı eser*, s. 112; Turan, *aynı eser*, 2014, s. 137; Sevim, Yücel, *aynı eser*, s. 115.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1981, s. 13-14.

⁶⁸ İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yüsuf, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (düz. Bedevî Abdullâif Avad), Kahire, 1959, s. 272; Sibt İbnü'l-Cezvî, *aynı eser*, XIX, s. 533-534; Sevim, Yücel, *aynı eser*, s. 115; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 107.

⁶⁹ İbn Tağrıberdi, Ebu'l-Mehâsin Cemalüddin, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, V, Kâhire, 1963; s. 190; İbnü'l-Ezrak, *aynı eser*, s. 272, 273; Sibt İbnü'l-Cezvî, *aynı eser*, XIX, s. 535.

⁷⁰ İbnü'l-Kalânisî, *aynı eser*, s. 150; İbnü'l-Esir, *aynı eser*, IX, s. 97.

Ebu'l-Berekât Muhammed b. Muhammed el-Hamis'i atamıştır.⁷¹ Şüphesiz Musul'un Kılıç Arslan tarafından ele geçirilmesi sonrası hanedan ailesi arasındaki savaş kaçınılmaz hale gelmişti. Musul kuşatmasını kaldırarak Sincar tarafına çekilen Çavlı, buradan Beni Şeybanî kabilesine mensup Ruhba Emiri Muhammed b. es-Sebbâk'ın şehri olan ve bazı vakitler de Kılıç Arslan adına hutbe okutulan Ruhba şehrine gelerek şehri muhasara altına almıştır. Daha sonra Halep Selçuklu Meliki Rıdvân'a bir mektup gönderen Çavlı, Ruhba'nın alınmasında yardım etmesi karşılığında kendisine Haçlılara karşı yardım edeceğinin sözünü vermiştir. Çavlı'nın Melik Rıdvân ve Türkmenlerden Mardin Artuklu beyi Necmeddin İlgazi'nin verdiği destek ile 1107 yılı Ramazan ayının yirmi dördüncü günü şehri ele geçirmesi üzerine Ruhba emiri Muhammed, ona itaat ederek Kılıç Arslan'a karşı birlikte hareket etmiştir.

Ruhba'dan sonra Çavlı'nın dört bin civarında süvari ile birlikte Musul'a doğru hareket ettiğinin haberinin alınması üzerine Kılıç Arslan'ın askerlerinin büyük bir kısmının Balkanlar'da Bohemund'a karşı mücadele eden Aleksios'a destek vermeleri için yollaması ihtilafların ortaya çıkmasına ve savaşmaktan imtina eden Âmid Emiri İbrahim b. Yenal'ın Habur'dan kaçmasına neden olmuştur. Ordu içerisinde yaşanan bu gelişmeler Kılıç Arslan'ın Çavlı karşısında müşkül bir duruma düşmesine ve Habur Irmağı civarına sayısı toplam da beş bine ulaşan askeri kuvvet ile birlikte gelmesine neden olmuştur. İki tarafın 13 Haziran 1107 yılında Habur ırmağı civarında karşı karşıya geldiği savaşta Kılıç Arslan, büyük bir cesaretle atını Çavlı'nın üzerine sürmüştür. Etrafı Çavlı'nın askerleri ile çevrilmesine rağmen sancaktarının iki elini parçaladıktan sonra Çavlı'ya ulaşmış ve ona kılıç darbesi ile vurmuştur. Ancak bu darbe zırhını parçaladıysa da Çavlı'nın bedenine zarar vermemiştir. Kılıç Arslan ve ordusu kahramanca mücadele etmesine rağmen Çavlı'nın adamları sayı bakımından üstün olduklarından dolayı askerlerin büyük çoğunluğu savaş meydanını terk etmiştir. Kılıç Arslan ise esir düşmemek için Habur Nehri'ni geçip kurtulmak istemesine rağmen kendisine ve atına ait zırhların ağırlığından dolayı boğularak şehit düşmüştür. Cesedi günler sonra Habur'un Şemsâniye köyünde bedeni şişmiş bir halde bulunmuştur. Savaştan sonra Musul'a dönen Çavlı, hutbeyi yeniden Muhammed Tapar adına okuttuktan sonra Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah'ı⁷² İsfahan'a göndermiştir.⁷³ Bu durum Türkiye Selçuklu Devleti'nde yeniden fetret devrinin yaşanmasına neden olmuştur.

Sonuç

Süleyman Şah'ın Türk Tarihinde ilk defa Anadolu'da devlet kurması dağınık halde bulunan Türkmen beylerinin Anadolu'nun fethi için Büyük Selçuklu ve Bizans'a karşı bir araya gelmelerini sağlamıştır. Anadolu'da temelleri atılan bu devletin sınırlarının 1085 yılında Marmara Denizi'nden Fırat Irmağı ve Halep bölgesine kadar uzanması ile birlikte Anadolu'ya Türkistan ve İran'dan büyük bir göç hareketi yaşanmıştır. Ancak 1086 yılında Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nde fetret devrinin yaşanması ile birlikte Türkmen birliğinin dağılması devleti zaafa uğratsa da Süleyman Şah'ın Kuzey Suriye seferine çıkmadan önce İznik'e vekil olarak bıraktığı Ebu'l-Kasım'ın Bizans ve Büyük Selçuklu Devletine karşı mücadele etmesi devletin bağımsızlığının 1092 yılına kadar korunmasını sağlamıştır.

Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde başlayan iktidar mücadelesinde istifade ederek tutuklu buldukları İsfahan'dan kaçıp kardeşi Kulan Arslan ile birlikte İznik'e gelen I. Kılıç Arslan, burada saltanatı yeniden ele geçirdikten kısa süre sonra Anadolu'da dağınık halde bulunan beyleri yeniden itaat altına

almıştır. Daha sonra İznik ve çevresi ile sınırlı olan hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen I. Kılıç Arslan, bu gaye doğrultusunda Bizans üzerine muhtelif tarihlerde seferler düzenlemesine rağmen özellikle 1 Temmuz 1097 yılında Eskişehir civarında yapılan savaşta Haçlılara karşı aldığı mağlubiyet hem Marmara ve diğer sahilleri kaybederek Orta Anadolu'ya çekilmesine hem de Haçlıların Konya'ya kadar ilerleyip Anadolu'nun muhtelif yerlerini ele geçirmelerine neden olmuştur. Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da 1098 yılında Haçlı Devleti'nin kurulması Türklerin Anadolu üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmelerine de yol açmıştır. Bu gelişmeden sonra devletin merkezini Konya'ya taşıyarak yeniden harekete geçen I. Kılıç Arslan, Anadolu'da dağınık halde bulunan Türkleri yeniden himayesi altına alarak genişleme siyaseti izlemeye başlamıştır. Ancak bu durum Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasına komşu olmasına ve hükümdar ailesi arasında yaşanan mücadelelerin yeniden başlamasına neden olmuştur. Nitekim bu mücadelelerin sonunda iki tarafın 1107 yılında Habur ırmağı civarında karşı karşıya geldiği savaş, Kılıç Arslan'ın Habur nehri'nde boğularak hayatını kaybetmesi ile sonuçlanmıştır. Şüphesiz Kılıç Arslan'ın ölümü sadece Müslümanları değil aynı zamanda Hristiyan tebaayı da büyük bir yasa boğmuştur. Mesela Ermeni tarihçisi Mathieu şu ifadeleri kullanmıştır. "*Kılıç Arslan'ın ölümü Hristiyanlar için bir yas oldu. Zira bu hükümdar cömert ve hayırseverdi.*" Öyle ki Elbistan'daki Ermeniler Haçlılar yerine Kılıç Arslan'ın idaresi altında kalmayı tercih etmişlerdir. Kılıç Arslan'ın vefatıyla birlikte devletin siyasi olarak zayıfladığı dönemde Haçlı reislerinin Ermeniler dâhil olmak üzere yerli ahaliye karşı zaman zaman çok sert davranmaları üzerine Türkler, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru göç etmek durumunda kalmışlardır. Ayrıca Kılıç Arslan'ın ölümü Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de Haçlılar üzerine düzenlenen seferlerin zaafa uğramasına da neden olmuştur.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *aynı eser*, IX, s. 104, 105; Ebu'l-Ferec, *aynı eser*, II, s. 345; İbn Kesîr, *aynı eser*, XII, s. 167; Sibt İbnü'l-Cezvî, *aynı eser*, XX, s. 14.

⁷² İslam müellifleri eserlerinde "*Melikşah*" olarak zikretmektedir.

⁷³ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn, *Tarihü İbn Haldûn*, V, düz. Süheyl Zükkâr, Beyrut, 2000, s. 189-190; İbnü'l-Esîr, *aynı eser*, IX, s. 106, 107; ez-

Zehebî, *aynı eser*, XXIV, s. 80; Sibt İbnü'l-Cezvî, *aynı eser*, XX, s. 15; İbn Kesîr, *aynı eser*, XII, s. 167; İbnü'l-Kalânîsî, *aynı eser*, s. 158; Demirkent, *aynı eser*, 1996, s. 57, 58.

KAYNAKÇA

- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasan Ahmed, *Fütuhu'l-Buldân*, Müessetü'l-Maarîf, Beyrut Tarihi Belirsiz.
- Cahen Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarıcı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012.
- Cuzcanî, Minhacuddîn Osman b. Siraceddîn, *Tabakat-ı Nasırî*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Merkezi'l-Kavmî Li'l-Tercüme, Kahire, 2013.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974.
- _____, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- _____, "I. Kılıç Arslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara, 2002, s. 396-399.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- Ebû Abdullah, İzzüddîn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, I, (düz. Yahya Zükkâr), Vüzeratü's-Sekafî es-Suriye, Dımaşk, 1991.
- Ebu'l-Ferec, Bar Hebraeus, *Ebu'l Ferec Tarihi*, I, II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Ebû'l-Ferec, Abdurrahman b. Alî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülük ve'l-Umem*, XVI, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 1995.
- Ebu'l-Fidâ, *Kitabu'l-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer*, II, (düz. Muhammed Abdullatif), Daru'l-Maarîf, Kahire, Tarihi Belirsiz.
- _____, el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddîn İsmail, *Takvîmü'l-Buldân*, Paris, 1840.
- el-Hamevî, Şehabeddîn Ebû Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, IV, Dar Sadîr, Beyrut, 1977.
- el-Hüseynî, Sadreddîn, *Ahbar'u-Devleti Selçukiyye*, (düz. Muhammed İkbâl), Külliyyetü Fencab, Lohur, 1933.
- el-İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Afâk*, I, Mektebetü's-Sekafetü'd-Dinîyye, Kahire 2002.
- el-İsfahanî, İmadüddîn Muhammed, *Devleti Alî Selçuk*, Matbaatü'l-Mevsûat, Kahire, 1900.
- el-Müstevfî, Hamdullah, *Târih-i Güzîde*, İntişaratü Emîr Kebîr. Tarih, Belirsiz.
- en-Nüveyrî, Şehabeddîn Ahmed, *Nihayetu'l-Edeb fî Fununî'l-Edeb*, XXVI, XXVIII, (düz. Mustafa Fevvez, Kuşeylî Fevvez), Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 2004.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddîn, *el-İber fî Haberî men Gaber*, II, (düz. Ebû Hacîr Muhammed es-Said), Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 1985.
- _____, *Tarihi'l-İslâm ve Vefayatu'l-Meşâhîr ve'l-Alâm*, XXXII, (düz. Ömer Abdusselâm Tedmurî), Tarihü'l-Kitabü'l-Arabî, Beyrut, 1994.
- Göğebakan, Gökür, "Malatya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara, 2007, s. 468-473.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn, *Tarihü İbn Haldûn*, V, düz. Süheyl Zekkâr, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2000.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmail, *el-Bidâyet ve en-Nihâyet*, XII, Mektebu'l-Maarîf, Beyrut, 1991.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemalüddîn, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Şâhîre*, V, Vüzeratü's-Sekafe, Kahire, 1963.
- İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kasım Kemaleddin, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, (düz. Halil Mansur), Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 1996.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan, *el-Kamîl fî't-Tarih*, VIII, IX, (düz. M. Yusuf Dukak), Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 1987.
- İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (düz. Bedevi Abdullatif Avad), Vüzeratü's-Sekafetü ve'l-İrşâdû'l-Kavmî, Kahire, 1959.
- İbnü'l-Kalânîsî, Hamza b. Esed, *Tarihi Dımaşk*, (düz. Süheyl Zekkâr), Beyrut, 1983.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer, *Tarihi İbn Verdî*, I, II, Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 1996.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrahim, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Matbaatü Berîl, Leyden, 1927.
- Kafalı, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Erdem*, VIII/XXII, Ankara, 1996, s. 5-17.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 1972.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 1973.
- _____, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1981, s. 1-28.
- _____, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?," *Tarih Dergisi*, S. XXXIV, İstanbul, 1984, s. 55-60.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktog, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

- Komnena, Anna, *Anadolu'da ve Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'ten Sonrası*, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Köymen, Mehmet Altay, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, LVII/218, Ankara, 1993, s. 71-79.
- Kurat, Akdes Nimet, *Çaka Bey*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
- Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Mihael, *Süryani Patrik Mihailin Vakayinamesi*, II, (1042-1195) (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1944.
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhât Tarihi (889-1269)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), *Türk Semineri Dergisi*, İstanbul, 1937, s. 154-244.
- Özaydın, Abdülkerim, "Porsuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 325-326.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, (çev. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Sevim, Ali, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/101, Ankara, 1962, s. 121-146.
- _____, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- _____, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- _____, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- _____, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- _____, "Malazgirt Muharebesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara 2003, s. 481-483.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebû Muzaffer Yusuf, *Miratu'z-Zaman fî Tevarihu'l-Ayân*, XIX, XX, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kâmil Muhammed), Risaletü'l-Alemîyye, Beyrut 2013.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat, İstanbul, 1971.
- _____, *Selçuklular ve İslamiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Ünal, Oğuz, *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre Devlet Yayınları, Ankara, 1980.
- Üremiş, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti*, Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2001.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944.

EROL, Burak Gani, "Mekke'de Memlûkler Devleti Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 324-333.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.826327>

Geliş Tarihi / Received: 15 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 17 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Mekke'de Memlûkler Devleti Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları

Burak Gani EROL^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, RİZE.

* burak-gani@hotmail.com

+ ORCID: 0000-0003-3010-4276

Öz- Sel baskınları tarihin her döneminde ortaya çıkan ve büyük zararlara sebep olan doğal afetlerden birisidir. Dinî olarak Müslümanların en kutsal şehri olan Mekke, coğrafi konumu ve de doğal özellikleri bakımından daha kurulduğu tarihlerden itibaren pek çok sel felaketine maruz kalmış ve büyük tahribatlara uğramıştır. 1250 senesinde kurulmalarının hemen akabinde Hicaz'a hâkim olan Memlûkler zamanında Mekke şehri yaklaşık kırk kadar sel baskınına uğramış, bu baskınlarda dinî mekânlar ve Mekke halkının yaşadığı meskenler büyük zarar görmüş, hac vazifelerini ifa etmek üzere Mekke'de bulunan Müslümanlar da dâhil olmak üzere can kayıpları yaşanmıştır. Meydana gelen seller esnasında en büyük zararı Kâbe ve çevresi görmüş, can kayıpları da buralarda olmuştur. Seller şehirde sosyal ve iktisadî hayat üzerinde olumsuz tesirlere yol açmış ve yaşanan ani fiyat artışları Mekkelileri ve hacıları zor durumda bırakmıştır. Sel felaketlerinin yaşandığı günlerde ve hemen sonrasında ibadetlerin yapılması kesintiye uğramıştır.

Anahtar Kelimeler- Memlûkler, Mekke, Kâbe, Sel, Yağmur

Floods in Mecca During the Mamluks Period

Abstract- Floods are one of the natural disasters that occur in every period of history and cause great damage. Mecca, which is the holiest city of Muslims in terms of religion, has been subjected to many floods and devastations since its foundation in terms of its geographical location and natural features. During the Mamluks, who dominated the Hijaz after their establishment in 1250, the city of Mecca was subjected to about 40 floods, religious places and dwellings where the people of Mecca lived were severely damaged during these raids, and people, including Muslims who were in Mecca to perform their pilgrimage duties, losses were experienced. The Kaaba and its surroundings suffered the most during the floods that occurred, and casualties were also experienced here. Floods had negative effects on social and economic life in the city, and sudden price increases left Meccans and pilgrims in a difficult situation. On the days of flood disasters and immediately after, prayers were interrupted.

Keywords – Mamluks, Mecca, Kaaba, Flood, Rain

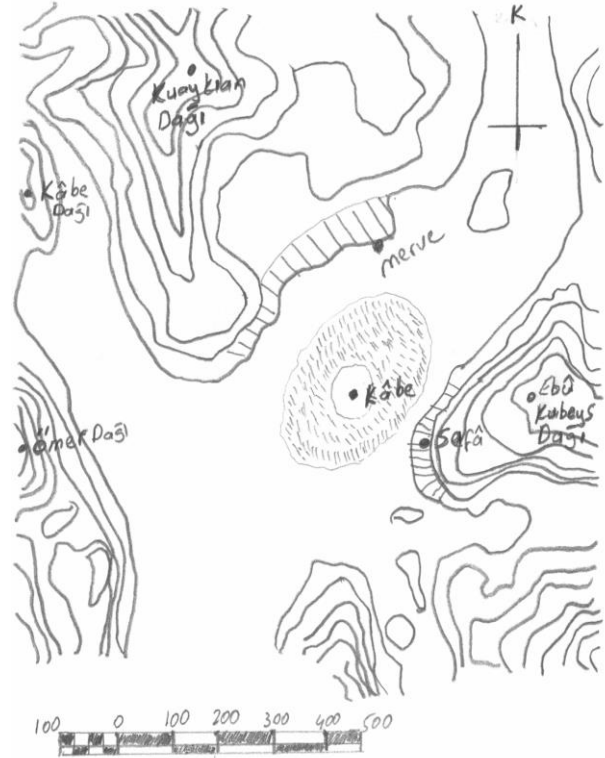
Giriş

İnsanoğlunu tarih boyunca etkileyen doğal afetlerden birisi de sel baskınlarıdır. Sel, sürekli yağın yağmurdan veya eriyen kardan oluşan, geçtiği yerlere zarar veren taşkın su veya su taşkını demektir.¹ Mekke, Serat Dağı silsilesinin uzantısı olan çok sayıda irili ufaklı dağ ve tepelerle kuşatılmış, adeta bunların arasında çukurda mahsur kalmış gibidir. Şehrin kuzeydoğusundan güneybatısına kadar uzanan bu alan Mekke halkı tarafından İbrahim Vadisi yahut Bekke Vadisi adıyla anılır. Bu vadinin doğusunda Kuaykian, batısında Ebû Kubeys adı verilen meşhur dağlar yükselir. Ebû Kubeys Dağı'nın eteğinde Safâ ile bunun hizasında Merve tepeleri yer alır. Ebû Kubeys'in batısında, Kuaykian'ın güneyinde yer alan Ömer Dağı şehre hâkim diğer bir yüksek mevkidir. Mekke'ye 3 mil uzaklıktaki Hira (Nur) Dağı ve Sevr Dağı da aynı silsilenin başka bir uzantısıdır.² Kur'an-ı Kerim'de "ekin bitmeyen bir vadi" olarak nitelenen (İbrâhîm 14/37) Mekke çevresi, çöl karakterli bir araziye ve bunun üzerinde görülen, dikenli bodur ağaç ve çalılıklardan meydana gelen cılız ve seyrek doğal bitki örtüsüne sahiptir. Mekke'nin üzerinde kurulduğu etrafı dağlarla çevrili vadiye Batn-ı Mekke (Bekke), merkezinde Kâbe'nin yer aldığı bu vadinin ortasındaki çukur alana da "Bathâ-ı Mekke" (sel yatağındaki kumluk) denir. Kurak ve sıcak bir iklime sahip olan Mekke, düzensiz yağışlar ve dağlarla çevrili konumu dolayısıyla tarih boyunca birçok defa sel baskınlarına uğramıştır. Yağmur şiddetli yağdığı zaman sular bu dağlar ve tepelerden hızla merkeze iner ve Mekke'nin dar sokaklarında toplanırdı.³ Mekke'ye gelen sellere karşı alınan tedbirler şehirleşmeye paralel olarak artmış ve özellikle Kâbe'nin sellerden gördüğü zararın en aza indirilmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. Cahiliye döneminden itibaren yapılmaya başlanan bentlerle Batn-ı Mekke'ye gelen sellerin Kâbe'ye zarar vermesi engellenmeye çalışılmıştır.⁴ Hz. Ömer dönemine kadar devam eden sel yatağını düzenlemek, suları oluşturulan havuzlarda toplamak ve basit bentler yapmak gibi iptidai usullerle alınan önlemler ise bir işe yaramamış, Hz. Ömer döneminde konuyla alakalı ilk ciddi çalışma yapılarak ve iki adet bent inşa edilmek suretiyle sellere mani olunmak istenmiştir.⁵ Emevîler döneminde ise Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde yapılan çalışmalar tekrar ete alınmış, sellere karşı yeni bir yatak kazılmış, doldurma ve küçük setlerle Kâbe ve çevresi emniyet altına alınmaya gayret edilmiştir. Bunlara ilave olarak Kâbe'ye yakın küçük sokaklar kaldırılmış, bu sokaklardaki evler yıkılmış ve Mescid-i Harâm'ın sahası genişletilmiştir.⁶ Abbâsiler döneminde sellere karşı önlemler alınmaya devam etmiş, sel yataklarının yolları değiştirilerek ve setler yapılarak gelebilecek zararlar en aza indirilmeye çalışılmıştır.⁷

Sel felaketleri şehir üzerinde sadece yıkımlara sebep olmamakta, sel esnasında meydana gelen boğulmaların haricinde suların çekilmesinden sonra salgın hastalıklar baş göstermekte ve bu hastalıklar can almaya devam etmekteydi. Suların sürüklediği pislikler içme suyu kuyularını kirletiyor, gömülmeden kalmış cesetler bulaşıcı hastalıkların yuvası haline geliyordu.⁸ Örneğin 184 (800) yılında Mekke'ye gelen sele maruz kalan insanların vücutlarına hastalık, dillerine de bozukluk isabet etmişti.⁹

Memlûkler (648-923/1250- 1517) Mısır ve Suriye merkezli olmak üzere Eyyübilerin yerine kurulmuş olan ve İslâm tarihinde mühim bir rol oynayan Türk-İslam devletlerinden birisidir. Moğolları Ayn-ı

Câlût savaşında yenerek Müslümanların gözünde İslam dünyasının kurtarıcıları ve hamileri olarak görülen Memlûkler, Sultan ez-Zâhir Baybars'ın (1260-1277), 959 (1261) senesinde Abbâsî halifelliğini Kahire'de ihyası ile şer'i olarak da bu rollerini pekiştirmişlerdir. Memlûkler 661 (1263) senesinde Mekke'de hutbenin Sultan ez-Zâhir Baybars adına okunmasıyla Hicaz'da hâkimiyet tesis etmişler ve bu hâkimiyetleri 1517 senesine kadar devam ettirmişlerdir.¹⁰ Çalışmamızda Memlûklerin hakimiyeti altındaki dönemde Mekke'de vuku bulan selleri kronolojik olarak ele alarak, bu sellerin Mekke ve Mescid-i Harâm çevresinde meydana getirdiği tahribata, can kayıplarına ve Mekke üzerindeki sosyo ekonomik etkilerine değineceğiz.

Harita 1: Mekke'nin topografik yükselti haritası.¹¹

Memlûkler Zamanında Mekke'de Meydana Gelen Sel Baskınları

Memlûkler zamanında Mekke, tıpkı daha önceki dönemlerde olduğu gibi, oldukça fazla sel baskınına maruz kalmıştır.¹² Meydana gelen yağışlar ve ardından oluşan irili ufaklı kırka yakın sel baskını şehirde ve dinî mekânlarda sadece maddi hasara ve can kayıplarına sebep olmamış, Mekke halkının ve hacıların gündelik hayatları üzerinde de son derece etkili olmuştur. Sellerin sebep olduğu tahribatlar sebebiyle Mekke halkının evleri ve işyerleri zarar görmüş, sel sularının getirdiği pislikler ve içme sularının kirlenmesi ile hastalıklar artmış, ticarî hayat sekteye uğramıştır. Hac mevsimlerinde vuku bulan seller, hac vazifesini yerine getirmek için Mekke'de bulunan hacıların da vefatına sebep olan, bineklerini ve eşyalarını yitirmeleri sebebiyle

¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, c. 2, İstanbul 1992, s. 1275.

² Mustafa S. Küçükbaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul, 2003, s. 10-11.

³ H. Lammens, "Mekke", *IA*, c. 7, İstanbul 1955, s. 632; Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 555.

⁴ Mustafa S. Küçükbaşçı, *Haremeyn*, s. 13-14; Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", s. 561.

⁵ Mustafa S. Küçükbaşçı, *Haremeyn*, s. 13.

⁶ H. Lammens, "Mekke", s. 635-636.

⁷ Mustafa S. Küçükbaşçı, *Abbâsiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007, s. 172.

⁸ H. Lammens, "Mekke", s. 632.

⁹ Mustafa S. Küçükbaşçı, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 173; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara 2017, s. 637.

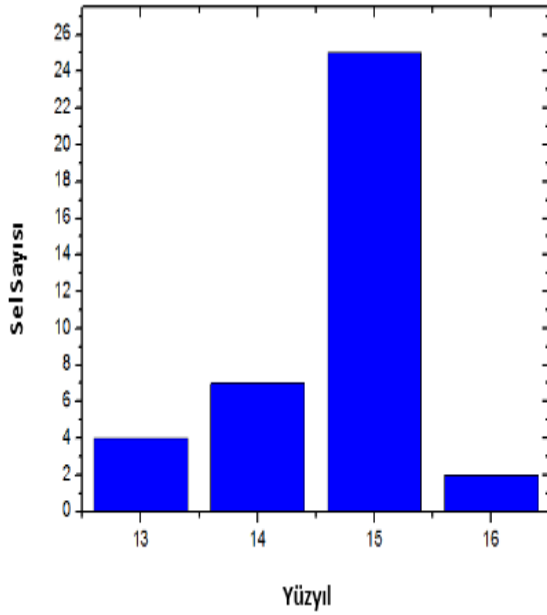
¹⁰ Ramazan Şeşen, *Sultan Baybars ve Devri: 1260-1277*, İstanbul 2009, s. 89; Burak Gani Erol, *Memlûkler Döneminde Mekke Emirleri*, İstanbul 2020, s. 70-72.

¹¹ El Sayed M. Touba, "Consevation in an İslamic Context a Case Study of Makkah", *University of Durham Faculty of Social Science Department of Geography*, Master Thesis, Durham 1997, s. 14.

¹² Memlûkler dönemi öncesi sel baskınlarıyla alakalı olarak bkz. Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, s. 491-495, 636-638; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, haz. Ömer Fâruk Can-E. Zehra Can, c. 2, İstanbul 2018, s. 782-789; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm bi-Ahbârü'l-Beledi'l-Harâm*, Mekke 1956, c. 2, s. 260-265

geri dönüşlerinde sıkıntılar yaşatan, yiyecek maddelerinin sel suları tarafından götürülmeleri yahut kullanılamaz hale gelmesi sebebiyle fiyat artışlarını tetikleyen olumsuz sonuçlar meydana getirmiştir.

Grafik1: Memlûkler döneminde meydana gelen sellerin yüzyıllara göre dağılımı.

Mekke'de 13. Yüzyılda Meydana Gelen Sel Baskınları

Memlûkler döneminde Mekke'de vuku bulan sel baskınlarının ilki 651 (1253) senesinde gerçekleşmiş ve yağmurun ardından büyük bir sel felaketi yaşanmıştır. Sel her ne kadar Mekke halkına zarar vermişse de öncesinde yağın yağmur insanların rahatlamasına ve sıkıntılarını kurtulmasına vesile olmuştu. Zira bu yıl Mekke'de büyük bir kuraklık meydana gelmiş ve buna bağlı olarak gıda fiyatları aşırı derecede artmıştı. Ancak yağın yağmur neticesinde kuraklık sona ermiş ve fiyatlar düşmüştü¹³ Şaban 659'da (Temmuz 1261) bir sel daha olmuş, sel suları Kâbe'nin içine kadar girmişti.¹⁴

14 Şaban 669 (28 Mart 1271) tarihinde Mekke'de 13. yüzyılın büyük sellerinden birisi meydana gelmiş, Kâbe tamamen suların arasında kalmış hatta minber¹⁵ sel sularının içinde sürüklenmişti. Sel suları Kâbe'deki kandilleri¹⁶ yerlerinden sökecek kadar yükseldiğinden, seher vakti ancak yüzmeyi bilen bir kişinin yüzerek tavaf yapması hariç kimse tavaf yapamamış, Hacerü'l-Esved de tamamen sular

altında kaldığından dalmayı bilen bir kişi hariç ona ulaşabilen olmamıştı. Selin vuku bulduğu gece Mekke'de ezan okunmadığı gibi, Mekke halkı korkularından farz namazını dahi unutmuştu.¹⁷ Kaynaklar doğrudan işaret etmese de bu selin hemen ardından 670 (1271-1272) senesinde Mekke ve çevresinde ortaya çıkan hastalıkların bu sel baskınıyla alakası olmalıdır. Bu hastalıklar 671 (1272-1273) senesinde de devam etmiş ve Mekke'de bazı günler ölenlerin sayısı elliye bulmuştur. Öyle ki Recep ayının başından (22 Ocak 1273) 27'sine (17 Şubat) kadar olan süreçte Mekke'de bin kişinin cenaze namazı kılınmıştır.¹⁸

669 (1271) senesinde meydana gelen selin üzerinden 18 sene geçtikten sonra 14 Zilkade 687'de (10 Aralık 1288) meydana gelen yağışların ardından Mekke bir kere daha sular altında kalmış ve sel suları Kâbe'ye girmiştir. Müverrihler tarafından da ittifakla Cahiliye dönemi de dâhil olmak üzere Mekke tarihinin gördüğü en büyük sel olarak tarif edilen bu selde suların yüksekliği 7, 3 zirâ'ya¹⁹ ulaşmış, sular dört gün müddetle Mescid-i Harâm'da kalmış, bu sebeple Cuma namazının dahi kılınmadığı kaydedilmiştir.²⁰

Mekke'de 14. Yüzyılda Meydana Gelen Sel Baskınları

14. yüzyılda Mekke'de toplam altı sel felaketi meydana gelmiştir. Bu yüzyılda vuku bulan sellerden ilki 26 Zilhicce 730 (10 Ekim 1330) tarihinde gerçekleşmiş ve ilginç bir şekilde Mekke'ye yağmur yağmadığı halde şehre ulaşan sular Mescid-i Harâm'ı istila ederek ve iki gün boyunca çekilmemiştir. Sel sularının getirdiği çamuru temizlemek için Mekke halkı selin ardından uzun süre temizlik yapmakla uğraşmışlardır. Sel suları ayrıca ekili dikili alanlara da zarar vermişti.²¹ Bu baskından iki sene sonra 29 Zilhicce 732'de (21 Eylül 1332) bu defa Mekke'de yağmurlar, seller, şimşek ve yıldırımlar meydana gelmiş, Ebû Kubeys Dağı ile Mescid-i Hayf'a²² düşen şimşekler birer, Mescid-i Cî'râne'ye²³ düşen şimşek ise iki kişinin ölümüne sebep olmuştu.²⁴ Ancak yağın yağmurların kuvvetli olmadığı maddi hasara sebep olmamasından anlaşılmaktadır.

Mekkeliler ve müverrihler tarafından "kandiller seli" (seylü'l-kanâdil) olarak isimlendirilen 15 Cumâdiyelâhir 738 (8 Ocak 1338) gecesi meydana gelen sel, büyüklüğü ve neticeleri itibarıyla 14. yüzyılda Mekke'de vuku bulan en büyük sellerdendir. Gece yarısı başın bastıran sis, yıldırımlar, gök gürlemeleri ve bardaktan boşanırcasına yağın yağmurun ardından Bathâ²⁵ tarafından gelen sel Harem-i Şerif'e bütün kapılarından girmiş ve burada onun direklerinin dibinde çukurlar oluşturarak yaklaşık iki adam boyu yüksekliğe ulaşmıştır. Müverrihler, "eğer Harem-i Şerif'in direkleri sağlam olmasaydı sel suları onları da yerlerinden sökerdi" diyerek selin büyüklüğü ve kuvvetini tarif etmişlerdir. Sular Kâbe'nin kapısının eşliğini aşarak kapı çatlaklarından içeriye sızmış ve Kâbe içinde yaklaşık yarım zirâ' yüksekliğe ulaşmış, tavaf alanındaki

¹³ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, tah. Fehîm Muhammed Şeltût, c. 3, Kahire 2005, s. 75; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 266; Fâsî, *İkdü's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, tah. Muhammed Hâmid el-Fâkî, c. 1, Beyrut 1986, s. 207; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama bi-Ahbâri'l-Hacc ve Tarihi Mekketi'l-Muazzama*, tah. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Lübnan 2002, c. 1, s. 376.

¹⁴ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 86.

¹⁵ Bu minberle alakalı olarak bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 421.

¹⁶ Ezrakî'nin döneminde Mescid-i Harâm'da bulunan kandillerin sayısı 455'tir, *Ahbâru Mekke*, s. 420.

¹⁷ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 100; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 639; Fâsî, *İkdü's-Semîn*, c. 1, s. 207; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 379; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 266.

¹⁸ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 102; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 401; Fâsî, *İkdü's-Semîn*, c. 1, s. 210; Fâsî, *ez-Zuhûrî'l-Muktetafe min Tarihi'l-Mekketi'l-Müşerrefe*, tah. Ali Ömer, Mısır 2001, s. 341.

¹⁹ Zirâ': Kolun dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kısmı, arşın. Yaklaşık 58 cm, Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 293.

²⁰ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kâhire*, tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Mısır 1968, c. 2, s. 51-52; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm li-Mekke ve Beytillahi'l-Kerîm*, Lübnan 2000, c. 2, s. 246; Eyüp Sabri Paşa 14 Zilkade 683 (22 Ocak 1285) tarihinde vuku bulan bir seli tarif ederken 687

(1288) senesinde yaşanmış olan bu seli tarif etmiştir, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 789-790.

²¹ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 193; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 266; Ezrakî tarafından selin kalma süresi 20 gün olarak verilmişse de bununla kastedilen temizlik çalışmalarının süresi olmalıdır, *Ahbâru Mekke*, s. 639.

²² Mina'da Hz. Peygamber'in Vedâ haccında çadır kurduğu ve cemaatle namaz kıldığı yerde yapılan mescit, Nebi Bozkurt, "Mescid-i Hayf", *DİA*, c. 29, Ankara 2004, s. 277.

²³ Cî'râne Mekke ile Taif arasında Mekke'ye 9 mil uzaklıktadır ve İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in Huneyn'de Hevâzin ve Sakîf kabilelerine bağlı kuvvetleri hezimete uğrattıktan sonra ganimetleri dağıtma sırasında çıkan olaylar sebebiyle meşhur olmuştur. Mescid-i Cî'râne bu olayların hatıralarını yaşatmak üzere inşa edilmiştir, Ahmet Önkâl, "Cî'râne", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 25.

²⁴ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 200; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 639; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 401; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 266.

²⁵ Bethâ yahut Ebtah: Mekke ile Mina arasında bir yerdir. Ebtah ve Batha kelimeleri Arapça'da "kumlu, çakıllı dere, suyun yayılarak aktığı geniş tabanlı vadi" anlamında kullanılan bir isimdir, Salim Ögüt, "Ebtah", *DİA*, c. 10, İstanbul 1994, s. 82.

kandillerin üstüne kadar çıkarak onları söndürecek yüksekliğe varmıştı. Sel suları Zemzem kuyusunun üstünü de tamamen kapatmış ve Mescid-i Harâm'a muhafaza edilen kitapları da ıslatarak kullanılamaz hale getirmişti.²⁶

Mekke ve çevresindeki dağlara yağın yağmurun ardından 19 Recep 747 (5 Kasım 1346) tarihinde İbrahim Vadisi'nde meydana gelen bir sel öğlen ve ikinci namazı arasında Mekke'ye inerek Mescid-i Harâm'a kapılardan girip tavaf alanını Bağle Kapısı'na²⁷ kadar sularla kaplamıştır. Suların şiddetinden ahşaptan yapılmış İbrahim Kapısı²⁸ yerinden çıkmış ve Harem'de su üstünde yüzmeye başlamıştı.²⁹ 750 (1349-1350) senesinde, şiddetli bir gök gürültüsü ve rüzgârla gelen yağmurun ardından meydana gelen sel Mescid-i Harâm'ı bir kere daha sular altında bırakmıştır.³⁰

Bir önceki selin üzerinden 21 sene geçtikten sonra 771 (1369-1370) senesinde Mekke bir defa daha sel baskınına maruz kalmış, Mescid-i Haram içinde bazı yerlerde yaklaşık iki adam boyuna kadar yükselen sular Kâbe'nin kapısının kilidine kadar ulaşmıştı. Sel suları yatsı vaktinden ertesi gün öğlene kadar şehre akmaya devam etmiş, sel ve yağmurla birlikte gelen soğuk da Mekkelilerin hayatını güçleştirmiştir. Sel suları 40 deve ve çok miktarda küçükbaş hayvanın telef olmasına da sebep olmuştur.³¹

Sellerden zarar görenler sadece Mekke'de yaşayanlar olmayıp, hac görevlerini yerine getirmek için çeşitli diyarlardan kutsal topraklara gelen hac kafileleri de büyük zararlara uğramışlardır. 776 (1375) senesinde Mısırlı hacılar Mekke'ye giderken Huleys'de³² büyük bir sele yakalandığından beraberlerinde eşyalarını sular götürmüştür. Aynı kafilenin dönüş yolunda da fırtınaya tutulmuştur.³³ Yine Mısırlı hacıların 9 Muharrem 790 (19 Ocak 1388) tarihinde dönüş yolunda Suğratül'l-Hâmid'de³⁴ büyük bir sele yakalandıkları görülmektedir.³⁵

10 Cemâziyelevvel 802 (8 Ocak 1400) tarihinde üç gün devam eden kuvvetli bir yağışın ardından İbrahim Vadisi'nde oluşan selin Ecyâd Vadisi'nde oluşan bir başka selle birleşmesi üzerine sular büyük bir

taşkın haline gelmiş ve Mescid-i Harâm'ın bütün kapılarından içeri girip beş zirâ' yahut bir adam boyu derinliğine ulaşmıştır. Sular, Kâbe'nin kapı eşiğini de yaklaşık bir zirâ' kadar geçip içine girmiş, Kâbe kapısının basamaklarını yerinden alıp İbrahim Kapısı'na kadar sürüklemişti. Sel, Mescid-i Harâm'da Acele Kapısı'ndaki³⁶ iki direği, üzerindeki bağlantılar ve tavanlarla birlikte tahrip etmişti. Bu yüzden hacılar tavaf yapabilmek için iki gün beklemek zorunda kalmışlar ve ardından selin getirdiği çamurların içinde zorlukla tavaf yapabilmişlerdi.³⁷

Mekke'de 15. Yüzyıldan Memlûklerin Nihayetine Kadar Meydana Gelen Sel Baskınları

15. yüzyıl, Memlûkler döneminde Mekke'de sel baskınlarının en fazla görüldüğü yüzyıl olarak dikkati çekmektedir. Bu dönemde Mekke irili ufaklı 25 sel baskınına maruz kalmıştır. Bu yüzyılın ilk seli 22 Zilhicce 814 (5 Nisan 1412) tarihinde öğleden sonra meydana gelmiş, sular Mescid-i Harâm'a kadar girerek Hitâbet minberinin yaklaşık üçte ikilik kısmına ulaşmıştı.³⁸ Nitekim ertesi yıl 815 (1412-1413) Mekke'de buğdayın çuvalının 20 Florine çıkmasındaki sebebin 814 (1412) senesinde yaşanan selle ilişkilendirilmesi mümkündür.³⁹

Bir önceki selin üstünden 11 sene geçtikten sonra 23 Zilhicce 825 (8 Aralık 1422) senesinde sabah namazı sonrasında bastıran yağmur dört gün devam etmiş ve sular büyük bir sel halini alarak 27 Zilhicce'de (12 Aralık) Safâ⁴⁰ ve Benî Şeybe⁴¹ kapılarından Mescid-i Harâm'a girmişti. Sel sularının yüksekliği Hacerü'l-Esved'in boyunu aşmış hatta Kâbe'nin kapısının eşiğine kadar yükselip basamaklarını Hazvere⁴² Kapısı'nın minaresine kadar sürüklemişti.⁴³ Yağışlar ve sel şehir ekonomisini alt üst ederek yiyecek fiyatlarına yansımış ve hacılar oldukça zor durumlara düşüp pek çoğu hayatını kaybetmişti. Ayrıca selde çok sayıda deve telef olmuş hacılar ulaşım ve eşyalarını nakilde büyük sıkıntı çekmişler, kadınlar ve çocuklar binek hayvanlarının olmamasından dolayı uzun mesafeleri yürümek zorunda kalmışlardı.⁴⁴ 3 Cemâziyelevvel 827 (3 Nisan 1424) tarihinde ikinci namazından sonra başlayan şiddetli yağmur akşam

²⁶ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 212-214; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 639; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 403; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 266-267; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 790.

²⁷ Yemâniyye yani güney cihetindeki kapılardan birisi olup Benî Süfyân b. Abdilesed ve Hayyâfîn Kapısı olarak da anılmıştır. İki sütunlu olup üzerinde iki kemer vardı. Bu kapının eşiğinde vadinin içine açılan on iki basamak vardı, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 412; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1065.

²⁸ Şimâliyye yani kuzey cihetindeki kapılardan olup yakınında bulunmasından dolayı Dâr-ı Amr b. Osman Kapısı, Hayyâfîn Kapısı'da denilir. İsmi bu kapının yanında uzun süre terzilikle meşgul olan İbrahim Ebû Ubeyde Bekrî'den almıştır, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 415; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1070.

²⁹ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 234.

³⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 640; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 406; Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 243.

³¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 640; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 247.

³² Mekke ve Medine arasında oldukça yüksek bir tepeye konuşlanmış zapt edilemez bir kalesi olan, hacılar için yapılmış su havuzları bulunan bir yerleşim yeri, Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 2, Beyrut 1977, s. 387; İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2013, s. 134.

³³ İbn Hacer, *İnbâü'l-Gumr bi-Ebnâil'l-'Umr*, tah. Hasan Habeşî, c. 1, Mısır, 1969s. 76; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 417.

³⁴ Mısırlı hacıların Kahire'deki ilk menzil olan Birketü'l-Hacc'dan çıktıktan yaklaşık beş gün sonra vardıkları hac menzillerinden birisidir, Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16 (2019), s. 278-279.

³⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-Gumr*, c. 1, s. 347; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, c. 2, s. 307; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 422; Makrizî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düvelil'l-Mülûk*, tah. Muhammed Mustafâ Ziyâde, c. 3, k. 2, Kahire 1956, s. 573.

³⁶ Mescid-i Harâm'ın kuzey cihetindeki kapılarından olup Basita Kapısı'da denilir, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 416; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1071.

³⁷ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 419-420; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 640; Fâsî, *İkdi's-Semîn*, c. 1, s. 208; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 265-266; Makrizî, *es-Sülûk*, c. 3, k. 3, s. 998; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 428; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 790-791; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 247.

³⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 640; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 247; Eyüp Sabri Paşa 810 (1407-1408) senesinde meydana gelen bir seli anlatırken bu sene vuku bulan seli kastetmiş olmalıdır, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 791.

³⁹ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 434; Fâsî, *ez-Zuhürü'l-Mukatafe*, s. 341.

⁴⁰ Mescid-Harâm'ın güney cihetindeki kapılardandır ve bütün kapılar içinde en büyük olanıdır. Bu kapıda dört sütun üzerinde beş kemere vardır. Her bir kemerin yüksekliği 13,5 arşın, orta sütunu ise on dört arşındır. Kapının iki duvarının arası otuz altı arşındır ve eşiğinde on iki basamak vardır. Denilene göre Hz. Peygamber Safâ'ya çıkınca bu kapının bulunduğu yere basmıştır, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 412-413; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1065.

⁴¹ Mescid-i Harâm'ın doğu cihetindeki kapılarından olup Cahiliye döneminde Benî Abdüşşems b. Abdimenâf Kapısı olarak bilinirdi. Bilahare Benî Şeybe Kapısı ve Selâm Kapısı olarak tesmiye olunmuştur. Bu kapıda iki sütun, üzerinde de üç kemer bulunmakta olup kemerlerinin uzunluğu on arşındır. Kapının iki duvarı arasındaki mesafe ise yirmi dört arşındır. Kapının eşiğinde dört basamak vardır ki bu basamaklarla mescide inilirdi, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 410-411; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1063.

⁴² Mescid-i Harâm'ın doğu cihetindeki kapılarından olup Benî Hakîm b. Hizâm Kapısı, Benî Zübeyr b. Avvâm Kapısı, Veda Kapısı, Hizâmî Kapısı'da denilirdi. Kapının üzerinde iki kemer bulunur ve her bir kemerin arası da on üç arşındır. İki kapının duvarları arasındaki mesafe on beş arşın olup kapının eşiğinde sekiz basamak vardı, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 414-415; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1069.

⁴³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 640-641; Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 588-589; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 440; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 269; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 247.

⁴⁴ Necmeddîn İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 588.

namazından sonra İbrahim Vadisi'nden sel olarak Yemâni (güney) kapılarının tamamından girerek Mescid-i Harâm'a inmiş ve neredeyse Hacerü'l-Esved'in seviyesine yaklaşmıştı. Sel suları çok miktarda çamur ve pisliği de Mescid-i Harâm'a taşımıştı.⁴⁵

Şiddetli yağışlar neticesinde İbrahim Vadisi'nde oluşan büyük akıntının Ecyâd Vadisi'nde oluşan sularla birleşmesi neticesinde oluşan sel 16 Cemâziyelevvel 837 (29 Aralık 1433) tarihinde gece vakti Hazvere Kapısı'ndan Mescid-i Harâm'a girmiş ve burada suların yüksekliği Kâbe'nin kapısının hizasına kadar yükselmişti. Mekkeliler sabah uyandıklarında Mescid-i Harâm'ı suların altında bulmuşlar ve suları tahliye edebilmek için İbrahim Kapısı'nın eşiğini kaldırmışlardır. Ancak sular çıktıktan sonra geride yarım zirâ' kadar çamur ve pislik kalmıştır. Yağan şiddetli yağmur sebebiyle Kâbe'nin tavanı akmış, içindeki örtü ıslanmış ve kandilleri su dolmuştur.⁴⁶

13 Zilkade 841 (8 Mayıs 1438) tarihinde başlayan şiddetli yağmur, ikinci vakti olduğunda İbrahim Vadisi'nde ve Ecyâd Vadisi'nde akıntılara sebep olmuş ve bu iki akıntının birleşmesiyle oluşan büyük sel başta Hazvere Kapısı'ndan olmak üzere doğu ve güney cihetindeki kapılardan Mescid-i Harâm'a girmişti. Sel suları geldiğinde ikinci namazını kılmakta olan cemaat korkudan namazlarını bitirip Mescid-i Harâm'ı terk etmiştir.⁴⁷

Bir önceki selin üzerinden 18 sene geçtikten sonra 17 Zilhicce 859 (28 Kasım 1455) tarihinde kuşluk vaktinden sonra başlayan yağmur bir saat sonra sele dönüşmüş, İbrahim Vadisinden gelen sular doğu ve güney yönündeki kapılardan Mescid-i Harâm'a girip Hacerü'l-Esved'in seviyesine ulaşmıştı. Sel suları çok sayıda devenin telef olmasına sebep olduğundan hacılar oldukça sıkıntı çekmişler, pek çoğu bineği olmadan hac yolculuğunu tamamlamak zorunda kalmışlardır.⁴⁸

Hacılar ve Mekkeliler 10 Zilhicce 860 (9 Kasım 1456) tarihinde Müzdelife'de⁴⁹ ilginç bir doğa olayıyla karşılaşmışlar ve Mekke tarihinde benzeri görülmemiş bir doluya yakalanmışlardır. Oldukça şiddetli bir yağmurun ardından meydana gelen ve her birisi neredeyse bir elma büyüklüğünde olan dolu taneleri yaklaşık iki hafta yerde kaldıktan sonra erimişlerdir.⁵⁰

Kuvvetli yağışların ardından 8 Muharrem 861 (6 Aralık 1456) tarihinde İbrahim Vadisi'nde oluşan sel, Ecyâd Vadisi'nde oluşan selle birleşmiş ve İbrahim, Hazvere, Ümmü Hâni⁵¹ ve Medresetü'ş-Şerif⁵² Kapılarından Mescid-i Harâm'a girmişti. Aynı yıl 3 Cemâziyelevvel'de (29 Mart 1457) ikinci namazından sonra yağın yağmurlar neticesinde İbrahim ve Ecyâd vadilerinde oluşan seller bir kez daha İbrahim Kapısı'ndan Mescid-i Harâm'a girdiler.⁵³ Ancak

her iki selde de sular Mescid-i Harâm'da maddi hasara yol açmamıştır. 14 Cemâziyelevvel 863 (19 Mart 1459) tarihinde yağın yağmur neticesinde İbrahim ve Ecyâd Vadilerinde oluşan seller birleşerek İbrahim Kapısı'ndan Mescid-i Harâm'a girmiştir.⁵⁴ Bu sel her ne kadar Mekke'de maddi hasara yol açmamışsa da fiyatlarda artışa sebep olmuş ve buğdayın çuvalı 7.5 dinara çıkmıştır.⁵⁵ 865 (1460-1461) senesinde Mekke iki defa sel baskınına maruz kalmıştır. Bunlardan ilki 14 Safer'de (29 Kasım 1460) meydana gelen yağmurun ardından İbrahim vadisinde oluşan selin güney cihetindeki kapılardan ve şarkî cihetindeki Selam Kapısı'ndan girmesiyle olmuştur.⁵⁶ İkincisi ise 9 Şevval'de (18 Temmuz 1461) öğlen ve ikinci namazları arasında meydana gelen yağışların ardından meydana gelmiştir. Yağmurun dinmesinden bir saat sonra İbrahim Vadisi'nden gelen sel suları Mescid-i Harâm'ın doğu ve güney cihetindeki kapılarından Mescid-i Harâm'a girmiş ve burayı çamurla doldurmuştu. Sular Kâbe'nin kapısının altındaki çatlayan kısımdan içeri girerek Kâbe içinde yaklaşık yarım zirâ' yüksekliğe ulaşmış, Zemzem kuyusunun ise bir zirâ' kadar üstünü örtmüştü.⁵⁷ 28 Rebiülâhîr 867 (20 Ocak 1463) tarihinde kuşluk vakti vuku bulan şiddetli yağışın ardından İbrahim Vadisi'nde meydana gelen sel Mescid-i Harâm'ın doğu ve güney cihetindeki kapılarından içeri girmiş ve Mescid-i Harâm'ı çamurla doldurmuştu. Sel suları Kâbe'nin kapısının eşiğini bir buçuk zirâ' kadar aşip içine kadar girmiş, tavaf alanında kandillerin bağlı olduğu ahşaplar suya gömülmüştü. Sular bilahare Umre Kapısı'ndan⁵⁸ dışarı çıkmıştır.⁵⁹

14 Rebiülâhîr 871 (23 Kasım 1466) tarihinde Mekke'yi vuran sel Mescid-i Harâm'a kadar ulaşmış, Yemâni köşesi sular altında kalmış ve sular Zemzem kuyusuna kadar varmıştır.⁶⁰ 11 Cemâziyelevvel 876'da (26 Ekim 1471) Mekke'de meydana gelen yağışlar Ecyâd Vadisi'nde sele sebep olmuş, sel suları doğu ve güney cihetindeki kapılardan Mescid-i Harâm'a girmişti.⁶¹ 10 Cemâziyelâhîr 878 (2 Kasım 1473) tarihinde çok şiddetli bir yağışın ardından İbrahim Vadisi'nde meydana gelen sel Mescid-i Harâm'a kadar ulaşmıştı.⁶² Ancak bu üç sel de Mekke'de her hangi bir maddi hasara yahut can kaybına sebep olmamıştır.

Suların irtifasının Ma'lât mahallesindeki bazı evlerin damlarına kadar yükseldiği ve sonrasında Mescid-i Harâm'a ulaştığı 880 (1476) senesinde, hac mevsiminin başlamasından hemen önce meydana gelen sel Mekke tarihinin en büyük sellerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁶³ Bu büyük selin üzerinden üç yıl geçtikten sonra 883 (1478-1479) senesinde meydana gelen yağışlar İbrahim Vadisi'nde iki sefer sele sebep olmuş, sel suları güney ve doğu cihetindeki kapılardan girerek Mescid-i Harâm'ı doldurmuştu.⁶⁴ Sel sularının

⁴⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 641; Fâsi, *İkdü's-Semin*, c. 1, s. 208; Fâsi, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 269; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. 4, k. 2, s. 663; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 607.

⁴⁶ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 69-70; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 641; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 451; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'l-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, tah. Abdülkâdir Arnavut, c. 9, Beyrut 1988, s. 318; İbn Hacer, *İnbâü'l-Gumr*, c. 3, s. 514-515; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. 4, k. 2, s. 908-909.

⁴⁷ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 116; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. 4, k. 2, s. 1048.

⁴⁸ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 350; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 463; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'l-Zehab*, c. 9, s. 430.

⁴⁹ Hacda Arafat vakfesinden sonra ikinci vakfenin yapıldığı yer, Dursun Ali Şeker, "Müzdelife", *DİA*, c. 32, İstanbul 2006, s. 239.

⁵⁰ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 361; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 464.

⁵¹ Mescid-i Harâm'ın güney cihetindeki kapılardan olup Mellâ'iyye Kapısı, Vülûc Kapısı, Urûc Kapısı, Ciyâd-ı Kebîr Kapısı, Ebû Cehil Kapısı olarak da adlandırılmıştır. Bu kapıda bir sütun olup üzerinde iki kemere vardır ve her bir kemerin uzunluğu on üç arşın ve on iki parmaktır. Bu kapının iki duvarı arasındaki mesafe on dört arşın ve on iki parmaktır. Kapının eşğinde on iki basamak bulunmaktadır, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 414; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1067.

⁵² Mescid-i Harâm'ın güney cihetindeki kapılardanır. Benî Temîm Kapısı ve Alâkin Kapısı olarak da bilinirdi. Şerif Hasan b. 'Aclân'ın medresesine bitişik olmasına nispetle bu isimle anılmıştır, Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1067.

⁵³ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 370.

⁵⁴ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 395.

⁵⁵ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 465.

⁵⁶ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 416; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'l-Zehab*, c. 9, s. 449.

⁵⁷ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 419; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 641-642; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 465.

⁵⁸ Mescid-i Harâm'ın batı cihetine düşen kapılardanır. Tek kemerli olup yüksekliği on arşın, eni ise yedi arşındır. Kapının eşğinde on basamak vardır. Benî Sehm Kapısı olarak da bilinirdi, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 416; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1070.

⁵⁹ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 442-443; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 642; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'l-Zehab*, c. 9, s. 452; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 247.

⁶⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 642; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 247.

⁶¹ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 540.

⁶² Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 566.

⁶³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 642; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 791-792.

⁶⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 473; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 642.

sebebe olduğu zararlar sebebiyle Zeylaiyye⁶⁵ buğdayının çuvalı 14 dinara yükselmiştir.⁶⁶ 15 Zilkade 887'de (26 Aralık 1487) Mekke'de meydana gelen şiddetli yağış neticesinde öğleden sonra İbrahim Vadisi'nde meydana gelen sel Ecyâd Vadisi seli ile buluşmuş ve sular hemen hemen bütün kapılardan Mescid-i Harâm'a girmişti. Suların irtifası Mescid-i Harâm'ın içinde bir insan boyuna, dışında ise yedi zirâ'ya kadar ulaşmıştı.⁶⁷ 888 (1483-1484) senesinde meydana gelen selde Bathâ ve vadiler dolmuş, sular Mescid-i Harâm'a kadar girmişti. 889 (1484-1485) senesinde meydana gelen sel ise Mekke içinde zararlara sebep olmuştu.⁶⁸

Mekke'de şiddetli bir yağışla birlikte şimşekler ve gök gürültüsü meydana gelmiş ve ardından 5 Safer 895 (29 Aralık 1489) tarihinde oluşan sel Mescid-i Harâm'a birçok kapısından girip Hacerü'l-Esved'e kadar ulaşmıştı. Aynı sene 10 Zilhicce'de (25 Ekim 1490) meydana gelen yağışın ardından İbrahim Vadisi'nde oluşan sel bir kere daha Mekke'ye ulaşmıştır.⁶⁹ 11 Rebiülevvel 897 (12 Ocak 1492) tarihinde Mekke vadilerinde meydana gelen yağışlar İbrahim Vadisi'nden Mekke'ye sel olarak gelmiş ve Mescid-i Harâm sular altında kalmıştır.⁷⁰

Mekke'ye 4 Rebiülevvel 900 (3 Aralık 1494) tarihinde inen şiddetli yağış dağ ve tepelerden sel olarak akmıştır. Ecyâd Vadisi'nde oluşan ana selin de bu sellerle birleşmesiyle sular hemen hemen tüm kapılarından Mescid-i Harâm'a hücum etmiş ve Kâbe'nin içine girecek kadar yükselmişti. Sular Kâbe'nin basamaklarını, Mescid-i Harâm'daki minberi ve Hanefî makamını yerlerinden götürmüştür.⁷¹ 16 Rebiülevvel 901'de (4 Aralık 1495) vuku bulan, yağmurun ardından İbrahim Vadisi'nden gelen sel Umre Kapısı hariç Mescid-i Harâm'ın tüm kapılarından içeri akmış, suların yüksekliği Kâbe'nin kapısının kilidine kadar ulaşmış Kâbe'nin içine de girmişti. Sel suları tavaf alanındaki kandillerin üzerine kapatacak yüksekliğe ulaşmıştı.⁷²

16. yüzyılda, Memlûk Devleti'nin Osmanlılar tarafından yıkıldığı 1517 senesinde kadar Mekke'de maddi hasarlara sebep olan ancak can kaybına yol açmayan iki sel hadisesine tanık oluyoruz. Bunlardan ilki 19 Ramazan 913 (22 Ocak 1508) tarihinde akşam başlayan yağmurun Süveyka⁷³ ve Acele Kapılarından sel olarak Mescid-i Harâm'a girip tavaf alanına zarar vermesi şeklinde olmuştu.⁷⁴ Memlûkler döneminin son sel baskımı ise 10 Safer 920 (6 Nisan 1514) tarihinde ikindi namazından sonra başlayan şiddetli yağmurun altında İbrahim Vadisi'nden gelen sel sularının güney, doğu ve batı cihetindeki kapılardan, Umre kapısı hariç, Mescid-i Harâm'a girmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Kâbe'nin kapısına kadar ulaşmış bir zirâ' kadar da geçen sel suları tavaf alanındaki kandillerin ve Zemzem kuyusunun üstünü kapatmıştı.⁷⁵

Sellerin Meydana Getirdiği Maddi Tahribat ve Can Kayıpları

Tablo1: Memlûkler döneminde kaynakların ölü sayısını bildirdiği sel vakalarının tarihlerine göre verileri

	<i>Selin Tarihi</i>	<i>Ölü Sayısı</i>
13. yy	687 (1288)	>570
14. yy	738 (1338)	72
	771 (1369-1370)	>1000
	802 (1400)	60
15. yy	837 (1433)	20
	880 (1476)	180
	887 (1487)	120
	888 (1483)	100

Mekke'de meydana gelen seller esnasında pek çok Mekkelî yahut hacının sel sularında boğularak yahut sel sularının önüne katıp getirdiği molozların ya da yıkılan evlerinin altında kalarak öldüğüne şahit oluyoruz. 669 (1271) senesinde vuku bulan selde kaynaklar sayı belirtmeden pek çok evin tahrip olduğunu ve çok sayıda insanın boğularak öldüğünü kaydederken,⁷⁶ suların yüksekliğinin yedi zirâ' ve üç çeyreğe ulaştığı 687 (1288) senesindeki selde ise Mescid-i Harâm'ın pek çok sütunu yıkılmış, tavaf alanında yaklaşık yetmiş, Mekke içinde ise beş yüzden fazla kişi hayatını kaybetmişti.⁷⁷

Sel sularının tavaf alanındaki kandillerin üstünü kapatacak kadar yükselip sönmelerine sebep olduğundan "kandiller seli" olarak isimlendirilen 738 (1338) senesindeki sel felaketi Mekke'de yaklaşık 80 evi tahrip ederken Mualla Mezarlığı'ndaki çok sayıda kabrin de zarar görmesine sebep olmuştu. Sel suları Mescid-i Haram'ın içinde de etkili olmuş, Safâ tarafındaki kapılardan bir tanesini tamamen yerinden sökerken, Ali Kapısı'nın⁷⁸ ve Abbâs Kapısı'nın⁷⁹ kanatlarından dörder tanesini kopartmış, İbrahim Kapısı'nın ise sağ tarafını tamamen yerinden çıkartmıştı. Zemzem kuyusunun kapısının basamakları ile burada bulunan ezan mahalli de sel sularıyla sürüklenmişti. Selde yıkıntıların altında kalan altmış kişi hayatını kaybederken, Mescid-i Harâm'da dört, Mekke içinde ise sekiz kişi boğularak can vermiştir.⁸⁰ Can kaybının bildirilmediği 750 (1349) senesindeki sel ise tavaf alanının etrafındaki, Emir Fârisüddin'in⁸¹ 749 (1348) yılında yenilediği sütunları yıkmış, geriye sadece iki sütun

⁶⁵ Yemen'in Kızıldeniz sahilinde yer alan bir şehir.

⁶⁶ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 473.

⁶⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 643; İzzeddin İbn Fehd, *Bülüğü'l-Kurâ fi Zeyli İthâfî'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, Selâheddin b. Halil İbrâhim, Abdurrahman b. Hüseyin Ebül-Huyûr, 'Aleyyan b. Abdülalî el-Mahlebedî, c. 1, Kahire 2005, s. 231-234; İbn Tolun, *Müfâkehâtü'l-Hillân fi Havâdisi'z-Zamân*, tah. Halil el-Mansûr, Lübnan 1998, s. 51; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'l-Zehab*, c. 9, s. 518; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 474; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 792.

⁶⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 643; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 249; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 792.

⁶⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 643; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 476.

⁷⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 644.

⁷¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 644.

⁷² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 644; Kürdî, *et-Târîhi'l-Kavîm*, c. 2, s. 249.

⁷³ Mescid-i Harâm'ın kuzey cihetine düşen kapılarından. Şeybe b. Osman Kapısı ve Ziyâde Kapısı olarak da anılırdı. dokuz arşın yüksekliğinde ve beş arşın genişliğinde olup kapının eşiğinde mescidin içinden sekiz basamak vardı, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 416; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1071-1072.

⁷⁴ İzzeddin İbn Fehd, *Bülüğü'l-Kurâ*, c. 3, s. 1599.

⁷⁵ İzzeddin İbn Fehd, *Bülüğü'l-Kurâ*, c. 3, s. 1938.

⁷⁶ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 100; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 379; Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 266.

⁷⁷ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. 2, s. 52.

⁷⁸ Mescid-i Harâm'ın doğu cihetine düşen kapılarından. Benî Hâşim Kapısı'da denir. İki duvar arasındaki mesafe 21 arşın olup üzerinde iki kemer bulunan iki sütun vardır; her ikisi üzerinde üçer tane kemer vardır; her bir kemerin uzunluğu 13 arşındır. Kapının eşiğinde 7 basamak vardır, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 412; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1064.

⁷⁹ Mescid-i Harâm'ın doğu cihetine düşen kapılarından olup Cenâ'iz Kapısı olarak da bilinir. İki sütunu ve bu sütunlar üzerinde üç kemeri vardır; her bir kemer on üç arşındır. Kapının iki kanadı arasındaki mesafe ise yirmi bir arşındır. Kapıya yedi basamakla çıkılırdı, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 411-412; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 1064.

⁸⁰ Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, c. 2, s. 267; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 212-213; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 639; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 403.

⁸¹ 749 (1348) senesinin Recep hacılarının hac emiridir. Mescid-i Harâm'da bulunan sütunlarda tamir faaliyetlerinde bulunmuştur, Necmeddin İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, c. 3, s. 236-237.

kalmıştı.⁸² Binden fazla evin yıkıldığı 771 (1370) senesinde meydana gelen sel hadisesinde ise ölenlerin sayısı bin kişiyi aşmıştı.⁸³ Bu boyutta bir selin Mescid-i Harâm içinde sebep olduğu zarara ilişkin kaynaklarda yer alan tek kayıdın el-Hazvère Kapısı'nın minaresinin yıkılması olması ise düşündürücüdür.⁸⁴

Meydana gelen sel vakaları çok sayıda hacının ölümüne de sebep olmuştur. 790 (1388) senesinde Mısırlı hacılar Mekke'den dönüşleri esnasında önce Suğratü'l-Hâmid menziline ve ardından Kabkab Vadisi'nde sele yakalanmış ve yaklaşık yüz yetmiş hacı yaşamını yitirmişti.⁸⁵

Mescid-i Harâm'ın içinde beş zirâ' yüksekliğinde su birikecek kadar etkili olan 802 (1399) senesindeki selin suları Kâbe'nin kapısının eşğini yerinden sökerek İbrahim Kapısı'na kadar sürüklemekle kalmayıp Acele Kapısı'nın yanında duran sütunlardan ikisini de söküp yıkılmıştı. Kaynaklar kimi suların altında kimi de yıkıntıların altında kalarak altmış Mekkelinin öldüğünü kaydetmiştir.⁸⁶ Suların yüksekliğinin bildirilmediği ancak binden fazla evin tahrip olmasından ve yıkılmasından anlaşıldığı kadarıyla oldukça etkili olan 837 (1434) senesindeki sel on iki Mekkelinin yıkıntıların altında kalarak ölmesine, sekizinin de boğulmasına sebep olmuştur.⁸⁷ 867 (1462) senesindeki selde ise can kaybı olmamasına rağmen Sükü'l-Leyl Çarşısı ve Ma'lât'ta çok sayıda ev tahrip olmuş, sel Mekke ekonomisine zarar vermiştir.⁸⁸ Suların yüksekliğinin Ma'lât'taki bazı evlerin damlarına kadar yükseldiği 880 (1471) senesinde meydana gelen sel felaketiyle ilgili maddi hasara dair elimizde bilgi olmamasına rağmen Mescid-i Harâm'da yüz seksen Mekkelinin hayatını kaybetmesinden felaketin boyutları anlaşılmaktadır.⁸⁹

Mescid-i Harâm'ın içinde bir insan boyuna ulaşacak kadar büyük olan 887 (1487) senesi seli Zemzem kuyusunu doldurmakla kalmamış Kubbetü's-Sikâye⁹⁰ ve Kubbetü'l-Ferrâşin⁹¹ de sel suları sebebiyle büyük zarar görmüştü. Sular tavaf alanındaki direklerin üzerine kadar çıkıp ve on tanesini yıkmış, minberi, tavaf alanındaki kandilleri ve bunların aşıp kısımlarını götürmüştü. Mescid-i Harâm'a bakan tüm evleri suların bastığı selde yüz yirmiden fazla Mekkeli de hayatını kaybetmişti.⁹² Bu büyük selin hemen ertesi sene 888'de (1486) Mekke'nin bir sefer daha sele maruz kaldığını ve Mescid-i Harâm'da yüz kişinin boğularak öldüğünü görmekteyiz.⁹³

Mekke'de meydana gelen sellerden sonra oluşan tahribatla alakalı Memlûk sultanlarının yahut Mekke emirlerinin tamirat ve inşaa faaliyetlerine dair bilgilerimiz ise son derece sınırlıdır. el-Hazvère Kapısı'nın minaresinin yıkıldığı 771 (1370) senesi selinden sonra Memlûk sultanı el-Melikü'l-Eşref Şaban (764-777/1363-1376), Mısır Hac emiri Şadü'd-Devâvîn⁹⁴ Alaeddin Ali'ye mezkûr minarenin

tamirini emretmiştir. Bunun üzerine Mısırlı hacılara dönüş yolunda Emir Sâbıküddin Miskâl el-Ânûkî refakat etmiş ve Alaeddin Ali Mekke'de kalarak yıkılan minareyi tamir ettirmişti.⁹⁵ Konuya dair ikinci örnek ise sellere karşı alınmak istenen önlemlerle alakalıdır. 16 Ramazan 916 (17 Aralık 1510) tarihinde Sultan Kansu Gavri (906-922/1501-1516), Mekke'deki Memlûk askerlerinin kumandanı Hayır Bek el-Mimar'a bir emirname göndererek Hirâ Dağı yakınına bir set inşa etmesini emretmiştir. Böylece sel sularının Mekke'ye girişine mani olmak yahut en azından suların iniş hızı yavaşlatılarak verdiği zararın önüne geçilmesi amaçlanmıştır.⁹⁶

Mekke'ye hâkim ve hâdim olan Memlûk sultanları ve emirleri, Mekke halkının ve hacıların kuraklık, kıtlık, hastalıklar ve iktisadi krizler sebebiyle dönem dönem çektikleri sıkıntılara kayıtsız kalmamışlar her sene hac emiri ile gönderdikleri yardımların haricinde çeşitli aynı ve nakdî yardımlarda bulunmuşlardır. Örneğin; Memlûk Sultanı ez-Zâhir Baybars 667 (1269) senesinde hac yaptıktan sonra her sene Mekke'ye on bin irdeb⁹⁷ buğdayı yardım olarak göndermiştir.⁹⁸ 700 (1301) senesinde Emir Bektemür el-Çevgândâr Kızıldeniz yoluyla yedi gemi dolusu tahıl, un, şeker, bal, yağ ve gıda maddesi göndermiş ve hacılar ile Mekkelilere dağıtmıştır.⁹⁹ 722 (1322) senesinde Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun'un, Mekke'deki kıtlık sebebiyle buğdayın irdebinin iki yüz elli dirheme çıkması üzerine çeşitli yardımlarda bulunduğu ve buğdayın irdebinin yüz dirheme kadar indiğini görüyoruz.¹⁰⁰ 787 (1385) senesinde Emir Çerkes el-Halîli Mekke'ye buğday göndermiş ve gönderilen buğdaydan her gün beş yüz somun ekmek yapıp muhtaçlara dağıtmıştır.¹⁰¹ 829 (1426) senesinde Sultan el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay (825-841/1422-1438) bir gemi dolusu buğdayı Haremeyn'e göndermiş ve beş yüz irdeb buğday Medine ve Mekke'de dağıtmıştır.¹⁰² Bu gönderilen aynı yardımların haricinde hem emirler hem de sultanlar tarafından nakdî yardımlar da gönderilmiş, sultanlar tarafından pek çok defa Mekke'de gıda maddelerinden alınan vergiler hafifletilmiş yahut tamamen kaldırılmıştır.¹⁰³ Ancak meydana gelen sel felaketlerinin ardından Memlûk sultanları ve Mekke emirleri tarafından Mekkelilere ve hacılara yardım yapıldığına dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Diğer taraftan zikrettiğimiz iki örnek haricinde kaynaklar, sellerin meydana getirdiği tahribat sebebiyle hayata geçirilmiş özel bir imar programından da bahsetmemektedir.

Sonuç

Kurulduğu andan itibaren birçok defa sel felaketlerine maruz kalan Mekke, 1250-1517 yılları arasında hüküm süren Memlûkler döneminde de sellere maruz kalmış ve mezkûr dönemde kaynakların bildirdiğine göre Mekke'de büyüklü küçüklü kırka yakın sel felaketi

⁸² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 640; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 406; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 243.

⁸³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 640.

⁸⁴ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 312; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 416.

⁸⁵ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 422; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. 3, k. 2, s. 573.

⁸⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 640; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 419; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 428.

⁸⁷ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 70; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 641; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 451.

⁸⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 642; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 4, s. 443.

⁸⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 642; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 792.

⁹⁰ Kubbetü's-Sikâye, Kubbetü'l-Abbâs ve Kubbetü's-Şarâb olarak da anılan ve Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'e nispet edilen, Zemzem kuyusunun hemen yanında olan sikâyedir, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 425-426; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 1, s. 207; İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, s. 141-142.

⁹¹ Zemzem kuyusunun hemen bitişiğinde olup Kubbetü'l-Hizâne olarak da bilinir. Mescid-i Harâm'ın kandi, şamdan vs. malzemesi burada saklanırdı, Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 1, s. 207.

⁹² İzzeddin İbn Fehd, *Bülûğu'l-Kurâ*, c. 1, s. 237; İbn İyâs ve Eyüp Sabri Paşa bu selde vefat edenlerin sayısını 70 olarak kaydeder, *Bedâ'iu'z-Zuhûr fî*

Vakâi'i'd-Duhûr, tah. Muhammed Mustafa, c. 3, Kahire, 1984, s. 198; *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 792.

⁹³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 643; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. 2, s. 793.

⁹⁴ Vergi tahsili vb. hususlarda vezire yardımcı olmakla görevli vazifelidir. Genellikle askerî sınıftan seçilirdi, Fatih Yahya Ayaz, "Memlûkler Döneminde Vezir-Ümera İlişkileri", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5/1 (Ocak-Haziran 2005), s. 135.

⁹⁵ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, c. 1, s. 416; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 312; Fatih Yahya Ayaz, *Bahrî Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 57.

⁹⁶ İzzeddin İbn Fehd, *Bülûğu'l-Kurâ*, c. 3, s. 1752.

⁹⁷ İrdeb: 198 lt. tekabül eden bir hacim birimi, Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 317.

⁹⁸ Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, c. 2, s. 96.

⁹⁹ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 132.

¹⁰⁰ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 175-176.

¹⁰¹ Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 348.

¹⁰² Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, c. 3, s. 634.

¹⁰³ Mekke'ye Bahrî Memlûkler (648-784/1250-1382) döneminde yapılan hizmetler, özellikle tamirat ve yardımlarla alakalı olarak bkz. Fatih Yahya Ayaz, Fatih Yahya Ayaz, *Bahrî Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, s. 51-62, 69-79.

meydana gelmiştir. Meydana gelen seller arasında en etkili olanları ise hem büyüklükleri hem de sonuçları itibarıyla 687 (1288), 738 (1337) ve 887 (1483) senesinde vuku bulan seller olmuştur. Mekke’de pek çoğu etkili bu kadar fazla sayıda sel yaşanmasının en önemli nedeni ise şehrin coğrafi konumuyla alakalıdır. Etrafı dağlarla çevrili çukur bir alana kurulmuş olan şehir, bitki örtüsü bakımından fakir ve düzensiz bir yağış rejimine sahip olması sebebiyle yağın yağmurlardan olumsuz olarak etkilenmiştir. Mekke şehrinin kuruluşu sebebi olan Kâbe ve onu kuşatan Mescid-i Harâm ile diğer kutsal yapılar, Mekke sakinlerinin meskenleri sellerden olumsuz olarak etkilenmiş ve sel suları sebebiyle pek çok defa tahribata uğramıştır. Meydana gelen seller sebebiyle pek çok Mekkeli ve hac farızasını yerine getirmek amacıyla Mekke’de bulunan hacı boğularak yahut yıkıntıların altında kalarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Özellikle sel baskınları esnasında ve ardından sular çekildikten sonra taşınmış olan toprak ve benzeri materyallerin temizlenmesine kadar geçen zaman zarfında hac ve umre gibi dinî vecibelerin yerine getirilmesinde büyük zorluklar yaşanmıştır. Her ne kadar kaynaklarda belirtilmese de sel felaketlerinin ardından yıkılan evler ve can kayıpları neticesinde Mekke’nin sosyal dokusunun bozulduğu muhakkaktır. Sellerin ekili dikili arazileri tahrip etmesi, içme sularını kirletmesi, çarşılar zarar vermesi temel gıda maddelerinin temini hususunda dışa bağımlı olan Mekke’deki gündelik hayatı zora sokmuş, hac döneminde artan nüfusun ihtiyaçları karşılanamaz hale gelmiştir. Bunun neticesi olarak hacı adayları pahalılık ve açlıkla yüz yüze gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ayaz, Fatih Yahya, "Memlûkler Döneminde Vezir-Ümera İlişkileri", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1 (Ocak-Haziran 2005), ss.123-156.
- , *Bahri Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- Bozkurt, Nebi – Küçükkaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, TDV Yayınları, ss. 555-563.
- Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Hayf", *DİA*, c. 29, Ankara 2004, TDV Yayınları, ss. 277-278.
- Cezîrî, 'Abdulkâdir b. Muhammed, b. 'Abdulkâdir b. Muhammed, el-Ensârî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama bi-Ahbâri'l-Hacc ve Tarihi Mekketel-Muazzama*, tah. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, c. 2, Lübnan 2002, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Erol, Burak Gani, "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16 (2019), ss. 264-314.
- , *Memlûkler Döneminde Mekke Emirleri*, İstanbul 2020, Doğu Kütüphanesi.
- Touba, El Sayed M., "Consevation in an İslamic Context a Case Study of Makkah", *University of Durham Faculty of Social Science Department of Geography*, Master Thesis, Durham 1997.
- Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, haz. Ömer Fâruk Can-E. Zehra Can, c. 1-2, İstanbul 2018, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ezrakî, Ebû'l-Velid, *Ahbâru Mekke*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara 2017, Ankara Okulu.
- Fâsî, Takiyyüddîn Muhammed, *İkdü's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, tah. Muhammed Hâmid el-Fâkî, c. 1, Beyrut 1986, Müessesetü'r-Risâle.
- , *Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, c. 1-2, Mekke 1956, Mektebetü'n-Nehdeti'l-Hadîse.
- , *ez-Zuhûrü'l-Muktetafe min Tarihi'l-Mekketi'l-Müşerrefe*, tah. Ali Ömer, Mısır 2001, Metebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- İbn Battuta, Ebû 'Abdullah Muhammed et-Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2013, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *İnbâü'l-Gumr bi-Ebnâil-'Umr*, tah. Hasan Habeşi, c. 1, 3, Mısır, 1969, el-Meclisu'l-'A'layi li'Ş-Şu'ûni'l-İslamiyye.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâ'iu'z-Zuhûr fi Vakâi'i'd-Duhûr*, tah. Muhammed Mustafa, c. 3, Kahire, 1984, el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-'Ammeti'l-Kutub.
- İbn Tolun, Şemseddîn Muhammed b. Ali, *Müfâkehetü'l-Hillân fi Havâdisi'z-Zamân*, tah. Halil el-Mansûr, Lübnan 1998, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-'İmâd, Ebû'l-Fellâh Abdülhây b. Ahmed, *Şezerâtü'l-Zehb fi Ahbâri Men Zeheb*, tah. Abdülkâdir Arnavut, Muhammed Arnavut, c. 9, Beyrut 1988, Dâru İbn Kesîr.
- İzzeddîn İbn Fehd, *Bülûğu'l-Kurâ fi Zeyli İthâfi'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, Selâheddîn b. Halil İbrâhim, Abdurrahman b. Hüseyin Ebûl-Huyûr, 'Aleyyân b. Abdülali el-Mahlebedî, c. 1, 3, Kahire 2005, Dâru'l-Kâhire.
- Küçükkaşçı, Mustafa S., *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul, 2003, İSAR Vakfı Yayınları.
- , *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007, Yeditepe Yayınevi.
- Kürdî, Muhammed Tâhir el-Mekkî, *et-Târîhi'l-Kavîm li-Mekke ve Beytillahi'l-Kerîm*, c. 2, Lübnan 2000, Dâru'l-Hadar.
- H. Lammens, "Mekke", *İA*, c. 7, İstanbul 1955, MEB Yayınları, ss. 630-636.
- Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *es-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*, tah. Muhammed Mustafâ Ziyâde, c. 3-4, Kahire 1956, Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, Dağarcık Yayınları.
- Necmeddîn İbn Fehd, Ömer, *İthâfi'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, tah. Fehîm Muhammed Şeltût, c. 3-4, Kahire 2005, Merkezü'l-Bahs'l-İlmî ve İhyâü't-Turâsü'l-İslâmî bi-Câmi'ati Ummi'l-Kurâ.
- Öğüt, Salim, "Ebtah", *DİA*, c. 10, İstanbul 1994, TDV Yayınları, ss. 82-83.
- Önkâl, Ahmet, "Ci'râne", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, TDV Yayınları, ss. 25.
- Süyûtî, Celâlü'd-Dîn 'Abdu'r-Rahman, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kâhire*, tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, c. 2, Mısır 1968, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye.
- Şeker, Dursun Ali, "Müzdelife", *DİA*, c. 32, İstanbul 2006, TDV Yayınları, ss. 239.

Şeşen, Ramazan, *Sultan Baybars ve Devri: 1260-1277*, İstanbul 2009, İSAR Vakfı Yayınları.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, c. 2, İstanbul 1992.

Yakut el-Hamavî, Ebû 'Abdillâh Şihâbiddîn Yakut b. 'Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 2, Beyrut 1977, Dâru Sâdır.

GÜMÜŞÇÜ, Osman; DOĞANDOR, Emre, “W. M. Ramsay ve “Anadolu'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar” Üzerine”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 334-355.

Makale Türü: Tarih Değerlendirme

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.820577>

Geliş Tarihi / Received: 3 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 17 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

W. M. Ramsay ve “Anadolu'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar” Üzerine*
Osman GÜMÜŞÇÜ^{1*}
Emre DOĞANDOR^{2*}

¹ Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ÇANKIRI.

*ogumuscu@karatekin.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-5099-8444

² Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ÇANKIRI.

*dogandoremre@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-2536-0569

Öz– Bu çalışmada, ülkemizde arkeolog olarak bilinse de, kendisini bir coğrafyacı olarak tanımlayan William Mitchell Ramsay'ın 1902 yılında yayımlanan *Küçük Asya'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar* isimli makalenin değerlendirilmesi konu edinilmiştir. Bilindiği üzere, kolonyal yarışın sürdüğü bir dönemde, *Avrupa'nın Hasta Adamı* Osmanlı, emperyalist güçlerin ilgi duyduğu bir bölge haline gelmiştir. Özellikle XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı topraklarını konu alan batılı eserlerin artışı bu bağlamda bir tesadüf değildir. Dolayısıyla hazırlanan eserlerin birçoğu, Şarkiyatçılık adı verilen ve Doğu dünyası üzerine temelsiz değer yargıları üreten bir fikir akımı güdümünde kaleme alınmıştır. Burada incelenen ve üzerinden 120 yıla yakın bir zamanın geçtiği Ramsay'ın bu makalesi de, dönemin fikirlerinden etkilendiğinden yer yer kara propaganda öğeleri içermektedir. Bahsedilen bu tarafgir bakış açısı bir kenarda tutulmak kaydıyla, bir asırdan fazla bir süre geçmesine rağmen halen değer taşıyan bazı tespit ve fikirlerin sahibi niteliğindeki Ramsay, yıllardır önemini korumayı başaran az sayıdaki isimden birisidir. Değerlendirmede yazarın hayatı, çalışmaları hakkında kapsamlı bilgi sunulmuş ve eserin içerdiği bilgiler ışığında kimi yorum, tahlillere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler– *Küçük Asya, William Mitchell Ramsay, Coğrafya, Oryantalizm, Göçebelileştirmek*

On the W. M. Ramsay and “The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor”

Abstract– This study focuses on William Mitchell Ramsay's paper which is dated 1902 *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor* who is known as an archaeologist in our country but defines himself as a geographer in his speeches. During the colonial race was continuing, the *Sick Man of Europe* has become a region of interest for the imperial powers. The increase in western works dealing with Ottoman lands in the 19th and 20th centuries, is not a coincidence in this context. Most of the works have written under the guidance of a trend of thought, Orientalism, that produced a groundless standard of judgments on the Eastern world. This article of Ramsay, which is examined here and has been around 120 years, also contains some black propaganda elements, as it was influenced by the ideas of the period. Keeping this biased perspective aside, Ramsay, who has some findings and ideas that are still valuable, despite more than a century, is one of the few names that has maintain its importance for years. In the evaluation, comprehensive information about the life and works of the author have presented and in light of this information, remarks and analyzes have included.

Keywords – Asia Minor, William Mitchell Ramsay, Geography, Orientalism, Nomadization

* Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2.yazar: %50.

Giriş ve Değerlendirme

İngiltere'nin en eski ve meşhur coğrafya topluluğu, the Royal Geographical Society'nin (Kraliyet Coğrafya Topluluğu) İngiliz Coğrafyacılar Enstitüsü (Institute of British Geographers) ile birlikte organize ettiği, dünyanın en köklü coğrafya dergilerinden biri; *The Geographical Journal*'de yayımlanan bu yazı, esasen W. M. Ramsay'ın yaptığı bir (s. 257-275) konuşmaya¹, dönemin önemli isimleri tarafından getirilen ilave ve bir tartışmadır. Bu yüzden yayımlandığı dergide, *tartışma* olarak (s. 275-282)² geçen kısımda, müellif olarak W. M. Ramsay ve yanında, James Bryce, Charles Wilson, D. G. Hogarth, Henry H. Howorth'ın isimleri de bulunmaktadır.³ İngiliz Coğrafyacılar Enstitüsü'ne bağlı Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafından çıkarılan adı geçen derginin 1902 yılı, Eylül ayı, 20 numaralı cildinin 3. sayısında basılan makale, barındırdığı coğrafi bilgiler ve toplumsal çıkarımlarıyla dönemine damga vurmuştur.

Türkleri Anadolu'dan atma düşüncesi, açıkça ilk defa 1815 Viyana Kongresinde *Şark Meselesi* adı altında dile getirilmiş olsa da, esasen bu düşünce Türklerin Anadolu'ya girmesiyle başlayarak, Malazgirt'ten bugüne kadar hiç eksilmeden devam ede gelmiştir. Kimi zaman Türk düşmanlığı, kimi zaman İslamofobi veya Müslüman düşmanlığı adını alsın da, belki de tüm bunları perdelemek için üretilen *Oryantalizm* lafzıyla sürdürülen bu düşmanlık, siyaset, bilim, sanat, edebiyat, daha doğrusu hayatın tüm alanlarında halen tüm canlılığıyla mevcuttur. Bu türden düşüncelere sahip müelliflerden biri olan Ramsay, ülkemizde de çok bilinen *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* isimli eserinde, bu düşüncelerine haiz bir takım ipuçlarını okuyucuya yansıtmaktadır. Örneğin; *“Umumiyetle yeni yolların inşasındaki muvaffakiyetsizliğin en büyük amili idaresizlik ve ihtikârdır. Türklerin bu yol imar ve tanzimindeki beceriksizliklerinin.... Türkiye’de her şeyin olduğu gibi, harabiye terk edilmişlerdir... Lâkin mütevali Türk akınları şehrin emniyetini mahvedince tamamıyla metruk bırakıldı. Bizans müellifleri her ne kadar Halys üzerinde hiçbir köprüden bahsetmezlerse de burada ilk köprü kuranların Türkler olduğuna ihtimal verilemez... Türklerden işitilen böyle olaylara ait sözler hiçbir zaman itimada şayan değildir. Evvelce Türkler tarafından yapıldığını zannettiğim birçok dar yolların dahi Roma inşaatı olduğunu öğrendim...”*⁴ Ramsay, oryantalist yüzünü, Türkleri küçümseyen ve yukarıdan bakan fikirlerini incelenen bu eseri dâhil diğer pek çok makalesinde okuyucularıyla paylaşmıştır. Birçok defa araştırmacı kisvesi altında ülkemize gelen ve Hıristiyan Azizi Pavlus'un rotasını takip eden Ramsay, bu kapsamlı kitabında değinmediği bazı çıkarımları, devam eden yıllarda yayımladığı makalelerinde bahsedildiği üzere yer yer Türkleri ve Müslümanları aşağılayıcı üslubuyla okuyucuya sunmuştur. Fakat bu sorunlu tarafını ayıkladıktan sonra, çalışmalarının kıymeti öneminden bir şey kaybetmediğinden, Türk okuyucu tarafından bilinmesinde fayda vardır.

İngiliz Akademisi Bilim Kurulu üyesi, İskoç coğrafyacı, arkeolog, İncil/Yeni Ahit uzmanı, yazar ve akademisyen olan William Mitchell Ramsay (1851-1939), 15 Mart 1851 yılında İskoçya'nın Glasgow kentinde doğmuştur. Küçük yaşta babasının ölümünün ardından iki kardeşi ve annesiyle beraber Alloa kasabasına taşınmış ve bir süre

kırsal bir hayat sürmüştür. Amcası Andrew Mitchell'in desteği sayesinde ilk ve orta öğrenimini Aberdeen'de tamamlamış,⁵ yükseköğrenime 1867 yılında, yine burada başlamıştır. Aberdeen Üniversitesi'nde öğrenciyken Oxford Üniversitesi, St. John's College'dan kazandığı burs sayesinde Almanya, Göttingen'de filolog Theodor Benfey⁶ (1809-1881) danışmanlığında Sanskritçe alanında çalışmalar yapmıştır. Yurtdışında, farklı bir alanda yaptığı çalışmanın kendine katkılarını ise Ramsay şöyle ifade eder; *“Almanya’da modern bilimde ışık sahibi büyük bir ilim insanıyla, Profesör Benfrey ile yakın ilişki kurma fırsatı edindim ve bu sayede literatür taramasının yanı sıra araştırma yöntemleri hakkında da akademik bilgi sahibi oldum. Sanskritçe neticesinde ilgi alanım Asya ve Avrupa medeniyetlerini ayıran topraklara ve o topraklarda yaşayan kozmopolit halklara kaydı. Benfrey’in bildikleri ve bana aktardıkları kuru kemikler arasından esen hayat verici bir rüzgârı anımsatıyordu ve tüm bu kazanımlarla İngiltere’ye dönerek olaylara farklı perspektiflerden bakmaya başladım”*.⁷

Bilindiği üzere, *“bir bilim dalının temeli, o konuda uzmanlaşmayı sağlayacak bir eğitsel örgütlenmeye sahip olmasıyla mümkündür”* ve aslına bakılırsa 1874 yılına kadar coğrafya, ya amatör meraklılar tarafından ya da başka alanlarda yetişmiş bilim adamları tarafından araştırılan bir konu halinde kalmıştır. Coğrafya tarihi üzerine yazar Preston E. James'e (1972) göre coğrafyada böyle bir örgütlenme 1874'te Almanya'da üniversitelerde coğrafya bölümlerinin kurulmasıyla başlamış, İngiltere ve ABD ise bu konuda biraz daha geride kaldığından, esas gelişme sürecine XX. yüzyıl başlarında girmişlerdir.⁸

Şu durumda Ramsay'ın yükseköğrenim yaptığı dönemde İngiltere'de üniversitelerde henüz coğrafya bölümü bulunmuyordu. Belki de bu yüzden, ilgi duyduğu ve bünyesinde coğrafyanın da bulunduğu bir sahada eğitim görmeyi tercih eden Ramsay, üniversite eğitimini *humanity*⁹ yani beşeri bilimler üzerine almıştır. Ülkemizde edebiyat fakültelerinin temelini de oluşturan beşeri bilimler kökeni, Antik Yunan'a kadar dayanır. Rönesans ve Aydınlanma Çağı'yla beraber; felsefe, sanat, hukuk, arkeoloji, tarih, teoloji, antropoloji ve beşeri coğrafya, gibi alanlar beşeri bilimlerin sonradan uzmanlıklara bölündüğü bilimlerden bazılarıdır.⁹ Dolayısıyla Ramsay'ın da birden fazla alanda uzmanlığının bulunması aslında aldığı yükseköğrenimi ile ilgilidir.

Yüksek öğreniminin ikinci yılında, Latince ve Yunanca hocalarının tavsiyesi doğrultusunda tüm akademik hayatı ve kariyerini adayacağı, Roma-Bizans coğrafyası üzerine olan ilgisini, kendi kitabında Ramsay şöyle dile getirmiştir: *“Yunanistan ile Doğu arasındaki etkileşim, kültür ve toprak alışverişi, literatür zenginliği benim içimde halihazırda hayranlık uyandırıyor ve bir gün sınavtayken taşlar kendi kendine yerine oturdu. O gün gelecek yaşamımı tayin etti. Elbette çalışmalarım kendi düşünce yaşamımın birer ürünü olarak ortaya çıkmıştır ancak ben bile bu denli kapsamlı eserler olabileceği ihtimalini vermezdim. Başta yalnızca kütüphanelerde Yunanca yazılmış eserler üzerinden çalışmayı amaçlıyordum ancak birden kendimi Yunanistan ve Küçük Asya'da Yunanca konuşan halkların Doğu'yla olan münasebetlerini incelerken buldum. Çalışmalarım bunlarla da sınırlı kalmadı ve bir noktadan sonra Doğu ve Batı*

¹Ramsay William Mitchell; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Birleşik Krallık, 1902, s. 257-275.

²Bryce, James. vd; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor: Discussion*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Londra, 1902, s. 275-282.

³Diğer yazarlar hakkında detaylı bilgi için bkz: Dipnot 13-114-116-117.

⁴Ramsay, William Mitchell; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1960.

⁵ <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG238411>, erişim: 21.07.20

⁶ <https://www.britannica.com/biography/Theodor-Benfey>, erişim: 21.07.20

⁷Ramsay, William Mitchell; *The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament (Classic Reprint)*, ed. 2018 Forgotten Books, 1915, s. 13.

⁸Tümertekin Erol, Özgüç Nazmiye; *Coğrafya Geçmiş – Kavramlar – Coğrafyacılar*, Çantay Kitapevi, 2000, s. 129-130.

⁹<https://www.britannica.com/topic/humanities>, erişim: 13.08.20.

arasında yüzyıllara yayılan ilişkileri irdeliyor ve birtakım çıkarımlarla eserlerimi kaleme alıyordum..."¹⁰

Yukarıda belirtildiği gibi, Dünya'da üniversite bünyesinde coğrafya bölümleri, her ne kadar XIX. yüzyıl sonlarında bazı farklı isim ve kapsamlarla kurulsun da; coğrafya bilimi bağlamında, İngiltere'de emperyalizme hizmet etmek amacıyla Londra'da 1830 yılında kurulan ilk resmi organ *London Geographical Society*'dir (Londra Coğrafya Topluluğu). Gerekli finansman ve beşeri kaynağın bir yüzyıl kadar sağlanamaması, İngiltere'de coğrafya eğitiminin yaygınlaşması ve kurumsallaşması önünde büyük bir engel oluşturmuştur.¹¹ XIX. yüzyıl sonlarına doğru, artık gerekli kaynakların temin edilebilmesiyle, bu sahada önemli çalışmalar yapılmaya başlanabilmiştir. Bu bağlamda olmak üzere belirtilebilecek gelişmelerden birisi de, Ramsay'ın bir burs kazanarak Anadolu'ya gelmesidir. Gerçekten de, 1879 yılında eşiyile İskoçya'da tatil yaptığı sırada, British Museum Nümsimatik Dairesi'nden aldığı bir mektupla, Oxford Exeter College'a araştırma bursu için önerildiğini öğrenen Ramsay, bursu kazanarak 1880 yılında coğrafya, teoloji, tarih ve arkeoloji ihtisası sayesinde, esasında bir tarihi coğrafya çalışması için Türkiye'de gezi - gözlem yapma fırsatı bulmuştur.¹²

İngiltere'deki bağlantılarını kullanan Ramsay, Türkiye'ye ulaştığında, İzmir'de dönemin İngiliz Konsolosu Charles William Wilson¹³ ile tanışma fırsatı bulmuştur. Kendisi de bir coğrafyacı ve kâşif olan Wilson, Anadolu'nun iç kısımları hakkında pek çok tavsiyede bulunmuş ve Ramsay ile birlikte 1882 yılına dek sürecek bir Anadolu gezisine çıkmıştır. Wilson'un tavsiyesi üzerine araştırma sahasını Anadolu'nun Batı bölgesinde yoğunlaştıran Ramsay, burada havari Aziz Pavlus'un¹⁴ (M.S. 5-64/67) misyonerlik faaliyetlerini inceleme altına almış ve akademik hayatının geri kalanını Anadolu'nun coğrafi, dini, kültürel, siyasi ve sosyal yönlerini anlatan kapsamlı eserler vermeye adanmıştır. Yaptığı seyahatler ve araştırmalar neticesinde erken Roma döneminde Hıristiyanlık konusunda, İncil'in; Elçilerin İşleri ve Pavlus'un Mektupları kısımlarında geçen Anadolu coğrafyası üzerine çalışmalarında bulunmuştur. Bu metinlerde geçen antik yerleşim yerlerini bulmaya, haritalandırmaya ve fotoğraflamaya uzun mesailer harcayan Ramsay, 1882-1883 yıllarında yaptığı bir seyahatte İzmir-Aydın demiryolu yapımında bulunan Seikilos Yazıtını kayda geçirerek tanıtımını yapmıştır.¹⁵ Tek parça olarak bulunmuş, üzerinde bir beste yer alan bu taş, melodisinin harfle gösterilmesi açısından oldukça ilginç ve nadide bir eserdir. Kurtuluş Savaşı esnasında yurtdışına kaçırılan yazıt günümüzde Danimarka Ulusal Müzesi'nde¹⁶ sergilenmektedir.

Aslına bakılırsa Ramsay'ın çok sayıdaki araştırmaları içerisinde *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* isimli eseri o günler için değil, günümüzde de halen önemini koruyan bir çalışmadır. Zira Anadolu'da vuku bulan dini soruların yanı sıra coğrafi bilgi yetersizliğinden kaynaklanan ve haritalara da yansıyan bazı yanlışlar/bilinmeyenler, yine bu eserle büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuştur. Yarımada ile ilgili daha önceki kartografik öğeler

incelendiğinde, eldeki bilgiler ışığında Anadolu'nun güçlükle tanındığı, bölgenin büyük çoğunluğunun köklü değişikliklerle yeniden yazılması gerektiği Ramsay tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Miller'in hazırladığı haritalarda¹⁷ Galatya, Kapadokya, doğu Pisidya, Likaonya ve Pontus'ta bulunan çoğu antik yerleşme bulunmamaktadır. Yalnızca 6 tanesi doğru bir şekilde yerleştirilmiştir. Kiepert'in haritalarında dahi¹⁸ Kapadokya bölgesinde yer alan pek çok Roma dönemine ait şehir aslında oldukları yerlerden yüzlerce kilometre uzakta gösterilmiştir. Bu bağlamda Anadolu'nun, özellikle de Kapadokya'nın haritaları hükümsüzdür."¹⁹

Dönemin önde gelen akademisyenlerinin hemfikir görüşleriyle, yaşadığımız toprakları oldukça bilgilendirici ve kapsam bakımından zengin kaynaklarla anlatan kitap, İngilizcede 1890 yılında basılsa da, dilimize Milli Eğitim Bakanlığı'nın çalışmalarıyla ancak 1960 yılında çevrilebilmiştir. Ziyaret ettiği yerleşim yerlerinden Tarsus²⁰ hakkında yazdıkları ise, 2000 yılında, Türk Tarih Kurumu tarafından basılarak alan yazımına kazandırılmıştır. Aslen dini emellerle çıkılan bu yolculuk neticesinde Anadolu tarihi adına uzun yıllar bir gizem olarak kalan pek çok soru cevabını bulmuştur. İngiliz Kraliyet Coğrafya Derneği tarafından fonlanan bu seyahat, yazarın günümüzde dahi en tanınan eserine hazırlanmasına vesile olmakla birlikte diğer kitap ve makalelerine de bir temel taşı niteliği taşır. Anadolu'da yaptığı geziler, tanıştığı kişiler, yürüttüğü arkeolojik kazılar, kısacası tüm bu edimler, yazarın yarımada ile olan ilgisini arttırmış, İncil uzmanı titrini de kullanarak bu bilgileri farklı bir perspektiften "Anadolu'da tarih ve dini belirleyen coğrafi koşullar" adlı makalesinde okuyucuya sunmuştur.

Burada değerlendirilen yazıyı Ramsay, esasında yukarıda bahsedilen meşhur eserini tamamlamak için hazırlamıştır. Anadolu'nun bir tasvirini yaptığı bir girişle başladığı makalesinde, yarımada ile ilgili kısımlarında kerkülükleri bulunan bir köprü olarak tanımlamış, bu özelliğinden dolayı pek çok kavmin bu köprüden geçtiğinden bahsetmiştir. Coğrafya biliminin temel ilkelerinin ustalıkla kullanıldığı eserde tarihi olayları etkileyen coğrafi faktörler nedensellik ilkesine uygun bir biçimde açıklanmış, makalenin son kısımlarında bahsi geçen İç Anadolu'da dinin ortaya çıkışı ve şekillenmesinde yine coğrafya ön planda tutulmuştur. Dini figür ve kültürlerin, bağlantısallık düşüncesi uyarınca coğrafya potasında eritilmesi, eserin tartışma bölümünde pozitif yorum almıştır. Hıristiyanlığın doğuşundan Türklerin gelişine dek yarımada ile ilgili egemen gücü olan Roma ve Bizans'ın izleri makalede yerleşim yeri isimlerinde kuvvetle hayat bulmuştur. Oryalist bakışın da etkisiyle, Anadolu topraklarındaki Türk dönemi neredeyse yok sayılmış ve çoğu Batılıların yaptığı gibi, İlkçağ ve Bizans isimleri kullanılmıştır. Gerçek böyle olmakla birlikte, farklı kaynaklarda, "Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve siyasi tansiyonunu çok iyi süzen yazarın tüm gözlemlerini tarafsızlık içerisinde yaptığını, doğrudan

¹⁰ Ramsay, *The Bearing of Recent...*, s. 10.

¹¹ <https://www.britannica.com/science/geography/Geography-and-education-the-19th-century-creation-of-an-academic-discipline>, erişim: 13.08.20.

¹² <https://www.giffordlectures.org/lecturers/william-mitchell-ramsay>, erişim: 27.07.20.

¹³ Charles William Wilson'ın detaylı biyografisi için bkz: *The Life of Major-General Sir Charles William Wilson (1909)*, erişim: <https://open.library.ubc.ca/collections/bcbooks/items/1.0355300#p9z-6r0f>, erişim: 13.08.20.

¹⁴ Havari Aziz Pavlus'un detaylı biyografisi için bkz: *Gündüz Şinasi; Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, Sanders, Ed Parish; *Paul: The Apostle's Life, Letters, and Thought*, Fortress Press, Minneapolis, 2015.

¹⁵ Guiot, Giorgio ve Caire, Luisella; *Archaeo Epitaph*, IMEKO International Conference on Metrology for Archaeology and Cultural Heritage October 19-21, Torino, 2016, s. 34.

¹⁶ Eserle ilgili detaylı bilgi için bkz: <https://samlinger.natmus.dk/AS/asset/9844> erişim: 07.08.20.

¹⁷ Miller, Konrad; *Weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche Tafel*, ed. Wentworth Press, 2019, 1888, s. 51.

¹⁸ Kiepert, Johann Samuel Heinrich; *General Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien*, 1885 erişim: https://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239871:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q_luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet2.tif&mi=0&trs=1.

¹⁹ Sanday, William; *Professor Ramsay on the Geography of Asia Minor*, Supplementary Papers of the Royal Geographical Society, vol. 18. s. 232 - 240., Londra, 1890, 237

²⁰ Ramsay, William Mitchell; *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zoroğlu, Türk Tarih Kurumu, 2000.

siyasi düşüncelerle hareket etmediği için de siyasi gözlemlerinin ayrıca önem arz ettiği²¹ şeklinde tespitler belirtilmiştir.

Çoğu Batılı çalışmadaki gibi, 1000 yıldır Türk yurdu olan bu toprakların Türkçe ve zamanla Türkçeleşmiş isimlerinin kullanılmasından ekseriyetle geri durulmuştur. Yeterli, tarihi, toponimik bilgilerden yoksun bir okuyucunun *Halys*, *Trojan Ida*, *Calycadnus* gibi coğrafi yer isimleriyle, *Smyrna*, *Caesarea*, *Melitene* örneğinde olduğu gibi şehirleri bilememesi bu nedenle de okuyucuya aktarılmak istenenin eksik kalması dahi göze alınmıştır.²²Batı kaynaklı kitap ve hatta haritaların çoğunda benzer duruma rastlanması, esasında Avrupalılara göre Türklerin sanki Anadolu'da hiç var olmadığını ima eden bilinçli bir tercihtir. Bu manada "Anadolu" yerine makalenin başlığında da olduğu üzere Geç Roma Dönemi'nde kullanılan "Küçük Asya" tabirine yer verilmesi, Avrupalı kaynakların Doğu'ya bakışında sonraki pasajda açılacak olan Oryantalizm fikrine sahip olmasından ileri gelmektedir.²³ Yine yarımada'daki güç dengelerini anlatırken Doğu ve Batı kavramlarına dem vurması bahsi geçen bu fikir akımından kaynaklanmaktadır. Bilimsel çalışma disiplinine sahip bir bilim adamının bile, Türkiye'deki bütün kurumları hiç inceleyip araştırma gereği görmeden ve Anadolu'daki Türk kültür ve medeniyetini hiçe sayarak direkt olarak antik çağlara bağlama teşebbüsü onun başka bir açıdan önyargısı ve Osmanlı, Selçuklu ve diğer Türk medeniyetlerini hiçe sayma çabası olarak görülmektedir.²⁴

Avrupa ve Asya halkları arasındaki tarihi ve kültürel ilişkiler 4000 yıllık geçmişi içinde barındırır.²⁵ Romalılarla beraber merkezi doğuya kayan Avrupa halklarının sınırları Büyük İskender'in fethleriyle Hindistan'a dek uzanmıştır. Bu bağlamda her iki kıtanın halklarını *Doğulu* veya *Batılı* olarak bölmek tamamen muğlak ve öznel bir tasnifleme olacaktır. Ortaçağ'da Avrupa bilim dünyasında kilisenin baskın rol oynaması neticesinde Hıristiyan teolojisi üzerine daha sık araştırmalar yapılmış ve güneşin yükseldiği doğuyu tarif eden, Latince *Oriens* sözcüğü bu araştırmaların anahtar kelimesi olmuştur. Doğu'da İslam'ın yükselişi ve geniş topraklara yayılması neticesinde, bu dönemde İslam coğrafyasını temsil eden *Doğu*, Haçlı Seferleri ile birlikte Avrupa'da kara propagandaya maruz kalmış ve kötü bir şöhrete kavuşmuştur. Doğu ve onunla ilintili olarak İslam, şeytanın uşaklığını yapan vahşi, yıkıcı bir din, toplum ise barbar, hayvani ve taşkın olarak nitelendirilmiştir.²⁶ Ortaçağ Avrupa'sında İslam inancını çürütmek amacıyla yapılan çalışmalarda, öncelikle İslam hakkında yeterli akademik bilgiye sahip olunması gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu hususta Paris, Oxford, Bologna, Avignon, Salamanca gibi şehirlerde, Arapça, İbranice ve Grekçe kürsüleri kurulması kararlaştırılmış,²⁷ Viyana Kilise Konseyi tarafından doğu dillerinin ve kültürlerinin anlaşılmasını teşvik etmek üzere XIV. yüzyılda yine birçok üniversitede kürsüler kurulmuştur.²⁸

Böylece temeli Ortaçağ kiliselerine dayanan ve günümüzde Şarkiyatçılık, Doğu Bilimi anlamına gelen *Oryantalizm* ortaya

çıkmıştır. Bahsedildiği gibi bir temele sahip olması hasebiyle doğu üzerinde tahakküm kurmak²⁹ uzun yıllar bu bilim alanının gayesi olmuştur. Aydınlanma Çağı sonrası başlayan sömürgecilik hareketleriyle Oryantalizm, doğuyu kendi doğruları üzerine şekillendirmeye çalışmış ve bu manada, kültürel düzeyde oluşturulan muazzam nitelikte sistematik bir mekanizma sunarak birey ötesi özelliğe sahip bir olguya işaret eder olmuştur.³⁰Doğu, Batı'nın en büyük, en zengin ve en eski sömürgesidir. Dil ve uygarlığının kaynağı, kültürel rakibi, *ötekinin* en derin simgesidir. Bu çerçevede Şarkiyatçılık, Doğu'yu, Batı'nın kültürel ve ideolojik kurumları eliyle yarattığı sözcükler, imgeler ve doktrinlerle bezeli bir söylem yoluyla algılamaktır. Böylece Avrupa, bu söylem sayesinde Doğu'yu tarif ederek, ona ilişkin görüşleri onaylayarak, kâğıt üzerinde onu inşa ederek, Doğu'ya egemen olarak sarsılmaz otoritesini kurmuştur.³¹ Batı'nın Doğu karşısında üstün olduğunu iddia eden Avrupa merkezci görüşün egemen karakterinde, *Şarklı*, mantıksız, ahlaksız, günahkâr, çocuksu ve *farklı* iken Avrupalı, akli başında, erdemli, olgun ve *normaldir*.

Netice itibarıyla Aydınlanma Çağı'nda Doğu'ya bakış Ortaçağ kadar düşmanca değildi, fakat çok kardeşçe olduğu da söylenemezdi. İslam artık peşinen yargılanmamaktaydı; ancak dinlerin tarihsel kökenlerini ve antropolojik temellerini sorgulayan eleştirel yaklaşımlardan da kendini kurtarmayacaktı. Ayrıca İslam, Henri de Boulainvilliers³² (1658-1722) ve Voltaire'de³³ (1694-1778) karşılaşılabileceği şekilde Batılı entelektüellerin Hıristiyanlığa doğrudan yöneltilmedikleri eleştirileri onun üzerinden dile getirdikleri bir araç olarak kullanılmaktaydı.³⁴

Anadolu'da sağlanan kesin Türk hâkimiyeti ve İstanbul'un fethiyle beraber Osmanlı İmparatorluğu, yıkılma dek Doğu ile Avrupa arasındaki başat aktör olmuştur. Türk idaresinin farklı kültür ve dinlere olan hoşgörüsü, farklı yönetim birimlerinin varlığı ve zengin ticari kaynakları neticesinde Avrupalıların gözünde daima gizemli ve egzotik duruşunu sürdürmüştür.³⁵ XIX. yüzyıla dek Doğu'yla ilgili kaynaklar çoğunlukla seyyah ve kâşiflerin günlüklerinden oluşmaktaydı. Özel fikirlerin kaleme alındığı bu eserlerde çoğunlukla İstanbul'un adı geçmekte, Anadolu'ya dair sorular ise çoğunlukla cevapsız kalmaktadır. Genel geçer veri ve güvenilir kaynakların ihtiyacı neticesinde akademik çalışmalara bu dönemde bilhassa önem verilmiş ve bu hususta ilk olarak Napolyon tarafından 1798 yılında kimyacılar, tarihçiler, biyologlar, arkeologlar, tıpçılar ve eski eser toplayıcılarını bünyesinde barındıran Mısır Enstitüsü kurulmuştur.³⁶ 1800'lü yıllar peş peşe oryantalist derneklerinin kurulduğu ve dergilerin çıkarıldığı bir dönemdir. Doğu, Avrupa'nın yoğun gündeminden kaçmak için sükûnet arayanların yeni odak noktası olmuştur.

İngilizlerin görece daha medeni dedikleri Osmanlı coğrafyası, barındırdığı yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla batılı devletler ve tüccarlar için çok daha önemli bir hal almış ve üzerine daha çok

²¹Koç, Nurgün; *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 1999, s. 2.

²² Detaylı bilgi için bkz: Çalışmanın sonunda yer alan Ramsay'ın Küçük Asya Haritası.

²³ Detaylı bilgi için bkz: <https://www.davidrumsey.com>, David Rumsey Harita Koleksiyonu 150.000'den fazla harita içermektedir. Koleksiyonda atlaslar, duvar haritaları, küreler, okul coğrafyaları, cep haritaları, keşif kitapları, deniz haritaları ve cep, duvar, çocuk ve el yazması haritaları dâhil olmak üzere çeşitli kartografik materyaller bulunmaktadır. Tüm bu öğeler, tarih itibarıyla yaklaşık 1550'den günümüze kadar olan çeşitli yıllara aittir.

²⁴ Koç, *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre...*, s. 149.

²⁵Said, Edward; *Orientalism Reconsidered*, Cultural Critique, No. 1., University of Minnesota Press, Minnesota, 1985, s. 60.

²⁶ Detaylı okuma için bkz: Southern, R. W. (1952), *The Making of the Middle Ages*, New Haven & London Yale University Press.

²⁷Bulut, Yücel; *Oryantalizm*, DİA, c.33, İstanbul, 2007, s. 429.

²⁸Yüksel, Mehmet; *İslamofobinin Tarihsel Temellerine Bir Bakış: Oryantalizm ya da Batı ve Öteki*, (Ed. Adem Sözüer) İÜHF C. LXXII, S. 1, İstanbul, 2014, s. 191.

²⁹Said, Edward; *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev., Berna Ülner, Metis Yayınları İstanbul, 2001, s. 13.

³⁰Clifford, James; "Oryantalizm Üzerine" *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, der. Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 139.

³¹Parla Jale; *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 11.

³² <https://www.britannica.com/biography/Henri-de-Boulainvilliers-comte-de-Saint-Saire>, erişim: 25.07.20.

³³ <https://www.voltaire.ox.ac.uk/about-voltaire/about-voltaire>, erişim: 25.07.20.

³⁴Bulut, Yücel; *Oryantalizm...*, s. 429.

³⁵Öğünç, Banu; *Sources of Orientalism: Tracing Ottoman Empire in British Mind*, (Ed. Hakan Kuyumcu – Çağatay Benhür) SUTAD, Güz 2018; (44): 245-257, Konya, 2018, s. 247.

³⁶Bulut, Yücel; *Oryantalizm...*, s. 431.

araştırma yapılmaya başlanmıştır. 1854 yılında John Murray³⁷ (1808-1892) tarafından yazılan *Türkiye için seyahatlerin el kitabı* adlı eseri Küçük Asya, Mezopotamya, Ermenistan ve Levant bölgesiyle ilgili detaylı haritalar barındırmakta, bir nevi bu egzotik gizemli ülkeyi Avrupalı okuyucularına tanıtmaktadır. Bir sene sonra 1855'te Bayard Taylor³⁸ (1825-1878) tarafından *Sarazen memleketleri: Filistin, Küçük Asya, Sicilya ve İspanya* isimli eser yazılmış ve Doğu hakkında çeşitli bilgilere yer verilmiştir. 1862 senesinde İrlandalı bir banker ve diplomat olan James Lewis Farley³⁹ (1825-1885) tarafından *Osmanlı İmparatorluğu'nda sermayenin karlı yatırımı adına Türkiye kaynakları* isimli kitabı Doğu'ya olan iştahın yalnızca meraktan kaynaklanmadığını gözler önüne sermektedir. Yine bu dönemde Joseph von Hammer⁴⁰ (1774-1856) tarafından 10 ciltlik *Büyük Osmanlı Tarihi*⁴¹ ve Johann Wilhelm Zinkeisen⁴² (1803-1863) kaleminden 7 ciltlik *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*⁴³, Batılı Oryantalist tarihçilerin elinden çıkan oldukça hacimli ve kapsamlı çalışmalardır. 1884 ve 1890 yıllarında Sör James Redhouse⁴⁴ (1811-1892) tarafından Türk dili ve grameri üzerine sözlükler hazırlanmış ve böylece Batılı seyyah, tüccar, diplomatların Türk dilini daha kolay öğrenmesine vesile olmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarından sonra Avrupa'nın Doğu hakkındaki görüşünü belirleyen olay emperyalizmdi. Avrupa'nın iktisadi, askeri, siyasi, kültürel üstünlüğü gittikçe ezici bir mahiyet almıştı. Doğu ise çöküşünü sürdürmekteydi. Nitekim 1902 yılında Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik olarak darboğazda olduğu dönemlerde bir İngiliz coğrafyacı William Ramsay tarafından kaleme alınan ve burada incelenen *Anadolu'da tarih ve dini belirleyen coğrafi koşullar* isimli eser, ülkenin -İngiltere'yle karşılaştırıldığında- sık sık ekonomik ve sosyal olarak geri kalmışlığına atıfta bulunmuştur. Eserin önemi, bu araştırmanın son kısmında da yer alan tartışma bölümünde, dönemin diğer önde gelen coğrafyacılarının olumlu yorumlarıyla anlaşılabilir. 1831 yılından bu yana birkaç isim değişikliğiyle yayım hayatına aralıksız devam eden ve bu yazının da basıldığı *The Geographical Journal* günümüzdeki akademik değeriyle de coğrafya camiasının gözde bilimsel dergilerindedir.

Ramsay'ın kaleme aldığı bu eser, Batı'nın Doğu üzerinde tahakküm iddia ettiği, emperyalizm ve sömürgeciliğin yaygın olarak doğu topraklarında uygulandığı bir dönemdeki ziyaretle gerçekleşmiş, coğrafi ve siyasi açıdan Doğu imgesiyle bir bütün olan Osmanlı'nın önceki pasajlarda bahsi geçen Oryantalizm hareketiyle irdelendiği bir çalışma olmuştur. Doğu ile Batı arasında eski çağlardan beridir süregelen mücadelede Ramsay'ın açıkça Hıristiyan tebaayı desteklediği, bu konuda akıl ile değil duygularıyla hareket ettiği ortadadır. Yunanların doğuya doğru nüfuzlarını genişletmesini sevinçle karşılarken, Batılılarca Ermenilere yeterince sahip çıkılmamasını şiddetle eleştirmiştir. Almanya'nın da Osmanlı devletinin yanında yer alarak Batı dünyasına ihanet ettiğini

söylemiştir.⁴⁵ Yazarın Anadolu seyahatlerinde bulunduğu gözlemler, Doğu imajının Osmanlıyla bir akla gelmesiyle ilgili güzel örnekler barındırır. Türklerle ilgili yeme içme, alışkanlıkları, evlilik töreni gibi konulardan söz ederken, Ramsay'ın bin bir gece masallarına gönderme yapması, Batılıların Osmanlıyı Oryantalizm kavramı etrafında değerlendirirken Arap kültürüyle eşdeğer ya da yakın, en azından bir parçası olarak gördükleri algısını güçlendirmektedir. Osmanlı ya da Türkler hakkında en az önyargılı yaklaşıma sahip olan bir Avrupalının bile bu etkileri taşıdığını göstermektedir.⁴⁶ Bunun yanında, Osmanlı'nın batı modeli modernleşme hareketlerinin görüldüğü son zamanlarına denk gelen bu gezi, hakikaten de ülkenin Avrupa'nın gerisinde kaldığını ancak altyapı ve üstyapı çalışmalarıyla kimi gelişmelerin de kaydedildiğini gözler önüne sermektedir. Bu husus, eserde Büyük İskender'in fetih güzergâhının⁴⁷ anlatıldığı bir pasajda, "*Bundan birkaç yıl önce at üstünde geçtiğiniz yollar, günümüzde trenlerle ile kat edilebilir*" şeklinde ifade edilmiştir.

Ramsay'ın Hıristiyanlık üzerine yaptığı çalışmalar, bu alanda kendisine büyük bir şöhret kazandırmış, İncil uzmanı olarak, dikkatini çoğu eleştirmenlerin sahtekârlıkla itham ederek reddettiği Pavlus'un Mektuplarına çevirdiğinde, Pavlus tarafından yazıldığı iddia edilen 13 Yeni Ahit mektubunun hepsinin gerçekten onun olduğu sonucuna varmıştır.⁴⁸ Kaldı ki, dünyada tarihi coğrafyaya ismini veren de bir teolog ve din adamı olan Edward Wells'tir.⁴⁹ Avrupa'da kilise baskısının her alanda hissedildiği Ortaçağ'da, Hıristiyanlığın doğduğu Levant ve periferi, Batılı bilim insanları ve tabii ki kilisenin araştırma odağıdır. Önceki pasajlarda değinilen ve Haçlı seferleri sonrasında Avrupa şehirlerinde kurulan oryantalist araştırma enstitüleri, İslam dinini çürütmek ve İncil'de geçen toprakları tanımak üzerine yoğun faaliyetler yürütmüşlerdir. XVIII. yüzyılın başında Wells tarafından *İncil'in Tarihi Coğrafyası* isminde yayımladığı kitap⁵⁰ hem "*Tarihi Coğrafya*⁵¹" isminin ilk defa zikredilmesi, hem de Hıristiyanlık araştırmalarına yeni bir perspektif katması açısından oldukça önemlidir. Kısaca, geçmiş bir zaman diliminde, dünyanın bir parçasının, coğrafya ilke ve yöntemlerine uygun olarak incelenmesi, geçmişin coğrafyasının yapılması manasını taşıyan bu bilimde amaç, geçmişe ait bilgi ve belgelerle, arkeolojik kazılardan elde edilen materyalleri kullanarak bir sahada coğrafya çalışmasının yapılmasını hedefler.⁵² Tarih ve arkeolojiden destek alan tarihi coğrafya çalışmalarının başlaması, bilinçli ya da bilinçsiz olarak Hıristiyanlığın yayıldığı sahalarda incelemelerde bulunan din adamlarının yaptığı çalışmalardan kaynaklanmıştır. Hıristiyanlığın yedi kutsal kilisesinin tamamının Türkiye'de olması, en büyük Hıristiyan azizi Havarî Pavlus'un Tarsus'ta doğup Roma'ya kadar yürüdüğü rotanın Anadolu'dan geçmesi ve inanışa göre Meryem Ana'nın Efes'te yaşaması gibi dini öğeler neticesinde ülkemizin yer aldığı Anadolu yarımadası, tarihi coğrafyacılar ve

³⁷ <https://digital.nls.uk/jma/who/john-murray-ii/index.html>, erişim: 25.07.20.

³⁸ <https://www.britannica.com/biography/Bayard-Taylor>, erişim: 25.07.20.

³⁹ <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.01.0001/odnb-9780198614128-e-9164;jsessionid=C461AE0745BF6ED03A2989093F10B399>, erişim: 25.07.20.

⁴⁰Ortaly İlber; *Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 15, s. 491-494., İstanbul, 1997, s. 491.

⁴¹Detaylı okuma için bkz: Von Hammer J. (1998), *Büyük Osmanlı Tarihi, Üçdal Neşriyat*, çev: Mehmet Ata, Vecdi Bürün, Refik Özdek, İstanbul.

⁴²Beydilli, Kemal; *Zinkeisen, Johann Wilhelm*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 44, s. 446-448, Ankara, s. 446.

⁴³Detaylı okuma için bkz: Zinkeisen, J. W. (2019), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2. Baskı, çev: Nilüfer Epçeli ve diğ., *Yeditepe Yayınevi*, İstanbul.

⁴⁴Findley, Carter Vaugh; *Redhouse, Sir James William*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 34, s. 523, İstanbul, 2007, s. 523.

⁴⁵Koç, *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre...*, s. 148.

⁴⁶Koç, Nurgün; "*Everyday Life in Turkey*" *Eserinde Mrs. W. M. Ramsay'ın Osmanlı Ülkesindeki Kadınlara Dair İzlenimleri*, *History Studies International Journal of History* ISSN: 1309 4173 (Online) 1309-4688 (Print), Volume 4 Issue 2, s. 235-256, 2012, s. 253.

⁴⁷Detaylı okuma için bkz: Gümüşçü, Osman-H. Çınar-Y. Kılıç-A. Uğur; *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi (ATTAP)*, SOBAG/TÜBİTAK Projesi, Ankara, 2011.

⁴⁸Peter W. Lock, Ramsay, Sir William Mitchell, *Oxford Dictionary of National Biography*, erişim: <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35664>, 07.09.2020.

⁴⁹(1667-1727), İngiliz matematikçi, coğrafyacı ve teolog, detaylı okuma için bkz: Wells Edward; *An Historical Geography of the Old and New Testament*, The Clarendon Press, Oxford, 1819.

⁵⁰ Detaylı okuma için bkz: Butlin, Robin Alan; *Historcal Geography, Through the Gates of Space and Time*, Edward Arnold, Londra, 1993.

⁵¹Tarihi Coğrafya ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013, Gümüşçü, Osman; *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.

⁵²Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 19.

bilhassa din adamları için önemli bir araştırma sahası konumuna yükselmiştir.

Bu bağlamda kendisi de bir din adamı olan Ramsay, ülkemiz tarihi coğrafyası adına başucu kitabı hüviyetinde eserlere sahiptir. Toplamda hazırladığı 22 kitabının büyük bir bölümünü ayırdığı Hıristiyanlık temelli eserlerinden en bilinenleri; *Roma İmparatorluğu'nda Kilise* (1893), *Aziz Pavlus: Seyyah ve Romalı* (1895), *İsa Beytullahim'de mi doğdu?* (1898), *İsa'nın Eğitimi* (1902), *Asya'nın Yedi Kilisesi'ne Mektuplar* (1905) ve *Bin bir Kilise* (1909)dir. Ayrıca Anadolu'da geçirdiği zaman zarfında coğrafi perspektiften kitaplar da yazmış, arkeolojik buluntularını temel aldığı Yunan sanatı ve mimari öğeleri üzerine de bir kitap yayımlamıştır. 3'ü ölümünden sonra olmak üzere toplamda 354 eseri yayımlanan Ramsay'ın yayımlarının 1/3'ünü bilimsel makaleleri oluştururken, gerisi büyük ölçüde değerlendirme yazısı, arazi notları ve çizimleridir. Müellif bunların yanı sıra eleştiri, biyografi, inceleme, kronoloji, mektup, düzeltme yazıları yazmış ve bir de metnin sonunda sunulan haritayı çizmiştir. Mitoloji, sosyoloji gibi toplumsal konulara da bu çalışmalarında sıklıkla değinmiştir. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (1890) ve *Türkiye İzlenimleri* (1897) yazarın bu alanda yazdığı değerli çalışmalarıdır.⁵³

1885 yılında Oxford Üniversitesi, *Lincoln College* ve *Merton College*, Klasik Arkeoloji ve Sanat anabilim dalı kurucu başkanlığını yapan Ramsay, Birleşik Krallıkta, Klasik Arkeoloji ve Batı Anadolu çalışmalarına öncülük etmiştir. 1886 yılında *Regius* (Kraliyet himayesindeki) Profesör unvanıyla Aberdeen Üniversitesi'ne Beşeri Bilimler Profesörü olarak atanmış ve emekli olduğu 1911'e dek burada dersler vermiştir. Oxford Üniversitesi'nin üç farklı bursunu kazanan yazar, (Exeter 1898, Lincoln 1899 ve St. John's 1912) Hıristiyanlığa katkıları ve çalışmaları sayesinde 1893 yılında Papa XIII. Leo tarafından altın madalya ve 1906 yılında *Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na Victoria Madalyası* ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca Anadolu coğrafyası, arkeolojisi ve tarihi üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalar sebebiyle de Avrupa ve Amerika'daki 9 farklı üniversiteden (Oxford, St. Andrews, Glasgow, Aberdeen, Cambridge, Edinburgh, New York, Bordeaux ve Marburg) fahri doktora titri verilmiştir. Aberdeen Üniversitesi'nin kuruluşunun 400. yılı şerefine düzenlenen etkinliklerde, bilime ve okula sağladığı katkılar dolayısıyla *Sör* unvanına ve şövalyelik nişanına kavuşmuştur. Emekliliğinin ardından Ramsay 1918-19 yıllarında bir süre *Coğrafya Topluluğu'nun* (The Geographical Association) başkanlığını da yürütmüş, 1939 yılında, 88 yaşında hayata gözlerini yummuştur.⁵⁴ Yarım asrı aşan akademik tecrübesi ve Anadolu üzerine olan çalışmalarıyla William Mitchell Ramsay, arkeoloji, tarih, coğrafya ve özellikle bunların kesişimi tarihi coğrafya alanında kıymeti az bilinen ender cevherlerden birisidir.⁵⁵

1918 yılında Coğrafya Topluluğu'na yaptığı başkanlık konuşmasında Ramsay, eğitim, özellikle de coğrafya eğitimi üzerine önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu bağlamda, coğrafyanın, çevremizdeki dünyanın gerçeklerine bağlı nesnel bir bilim olmakla birlikte, bir o kadar da öznel fikirlerden beslenmesi ve ikisi arasındaki dengeyi sağlaması gerektiğini savunmuştur. Birbirine tezat duran bu yargıları ise konuşmasında "Coğrafya söz konusu olduğunda biri diğerinin tamamlayıcısıdır. Öznel yargılar olmadan coğrafya nesnel olamaz, nesnel olduğu için de ayrıca uygulanabilir bir bilimdir" şeklinde açıklamıştır.⁵⁶

Ramsay, teorik eğitimin dezavantajının öğrenciyi bir yöne kanalizetmesi ve bunun sonucunda da gündelik hayatta işe yarayabilecek bilgileri öğrenememe, dahası bilgi edinmeye öğrencinin kendisini tamamen kapatmasıyla sonuçlanabileceğini söylemiştir. Öğrencinin doğruyu hata yaparak öğrenmesi ve yapılan her yanlışla mutlak doğruya bir adım daha yaklaşılabileceğini belirtmiş, bu savını ise Amerikalı yazar, filozof R. W. Emerson'un "Düşmanım en iyi arkadaşımıdır" veciz sözüyle özetlemiştir.⁵⁷ Konuşmasında, İngiltere'de önde gelen eğitimci ve eleştirmenlerle sık sık ters düştüğünü ifade eden Ramsay, bu çatışmanın izlenilen eğitim yolunun, gündelik hayatın pratik bilgilerini hak görerek yalnızca teorik, bilimsel bilgiye odaklanılmasından ileri geldiğini söylemektedir. Özellikle yükseköğretim çağında öğrenciyi yüklenen (ve bugün bile ülkemiz için de aynen geçerli olan) teorik eğitimin dezavantajını ise şu pasajla anlatmıştır. "*Bir çocuğun boş durmasının ya da kendince faydasız işler yapmasının önüne geçebilmek adına yıllar boyunca teorik eğitim veriliyor. Bu durum üniversitede daha gevşek bir eğitim anlayışının benimsenmesiyle daha vahim bir hal almaktadır. Gerçekten çalışmayacaksa velilere, çocuklarını üniversiteye göndermemelerini tavsiye ediyorum. 20'li yaşların başından 3 - 4 sene boyunca tembellek dersi verilmesi bir gence yapılabilecek en kötü şeydir. Ayrıca üniversite ortamının rahat olduğu fikri toplumdaki yok edilmeli ve devlet nezdinde de önlemler alınmalıdır.*" Bu kapsamda, doğru coğrafya eğitiminin amacı safi teorik bilgiler yüklenerek kartograf veya istatistikçi yetiştirmek olmaması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Konuyla alakalı, kendi edindiği tecrübeler ışığında, yıllar önce Anadolu'ya gerçekleştirmiş olduğu seyahatlerine de değinmiş, coğrafya eğitiminin yalnızca teorik olarak kitaplardan değil, aynı zamanda arazide öğrenilmesi gerektiğini (Oryantalist bir düşünce yapısının tüm niteliklerini yansıtan) şu cümlelerle anlatmıştır. "*1880 yılının baharında medeniyetin neredeyse hiç uğramadığı bu ülkeye (Türkiye) gittiğimde, toplumun temel taşı olan yaratıcılık, pratiklik ve muazzam miktarda bilgi birikiminin olduğunu fark ettim. Sahip olduğum bilgilerle ben bir şey yapamıyordum. Eşimin pratik zekâsı ve yaratıcılığı olmasaydı bir coğrafyacı olarak burada hiçbir başarı elde edemezdim... ..Coğrafyacı, çalıştığı ülkede aynı zamanda dolaşmalı, gezi gözlem yapmalıdır (Uzaktan öğretim kapsamında coğrafya eğitiminin dahi verildiği ülkemizde yıllar önce söylenen bu tespitler fazlasıyla dikkat çekicidir). Araştırdığı her şeyi öğrenmeye çalışmalıdır. Zira gittiği her yerde bu bilimin ve medeniyetin temsilcisi olacak, kendisi ve etrafındakiler için yeni bir sosyal ortam inşa edecektir. Gerçek coğrafyacı, üzerinde yaşadığımız bu gezegen ile arasında sıkı bir bağ hisseder. Her bir kıvrım, dağ, tepe, vadi ve nehirler ona yeni çalışmalar yapması ve kendini geliştirmesi için bir fırsat sunar. Sırf kendisi için bütün varlıkları sevmelidir. Başından sonuna dek yaşanmış her şeyi bilmek istemeli ve tabiat ananın bahşettiği her şeye aşina olmalıdır*".⁵⁸

Konuşmasının devamında tabiatı sevmenin araziye çıkmakla öğrenileceğini, tabiatı sevmeyi öğrenen bir öğretmenin ise muhakkak doğayla arasındaki ilişki ve iletişimin gelişeceğini, araziye nasıl incelemesi gerektiğini yine doğada öğreneceğini ileri süren Ramsay, bu hususta coğrafya eğitimcisinin de taşıması gereken özelliklere değinmiştir. Gerçek coğrafyacının yeryüzünün sevgilisi olduğunu belirtmiş, "*doğaya, bir annenin çocuğuna duyduğu şefkat ve korumacılık hissiyle yaklaşmalı, sahip olduğu her şeyin onun sayesinde var olduğunun bilincinde olmalıdır. Bu duygulara ise akademik bilgi öncülük etmelidir*" diyerek teorik ve pratik bilginin

⁵³Buckler, William. Hepburn, Calder, William Musgrave; *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester University Press., Manchester, 1923, s. 13.

⁵⁴Gasque, Ward; *Sir William M. Ramsay, archaeologist and New Testament scholar; a survey of his contribution to the study of the New Testament*, Baker Book House, Londra, 1966, s. 11.

⁵⁵Hemer, Colin; (1971), *The Later Ramsay a Supplementary Bibliography of the Published Writings of Sir William Mitchell Ramsay*, Tyndale Bulletin, c. 22, 119-124, Cambridge, 1971, s. 119.

⁵⁶Ramsay, William Mitchell; *Presidential Address to the Geographical Association*, The Geographical Teacher, Vol. 9, No. 4, s. 175 - 181, Geographical Association, Londra, 1918, s. 175.

⁵⁷Ramsay, Presidential Address...,s. 176.

⁵⁸Ramsay, Presidential Address...,s. 177.

tabiat sevgisiyle harmanlanarak öğrenciye aktarılması gerektiğinin altını çizmiştir.

Yazarın en bilinen eseri olan *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*'nın yazılmasına önyak olan ilk Türkiye ziyareti, yalnızca tarih ve coğrafya üzerine değil, sosyoloji, antropoloji, arkeoloji, mitoloji ve teoloji gibi Anadolu toplumunun daha derin bağlarını irdeleyen bir saha araştırması olmuştur. İncil uzmanı⁵⁹ olarak Filistin'den Anadolu'nun güney kıyıları boyunca, Aziz Pavlus'un rotasını takip eden Ramsay, 1886-88 yıllarının yaz aylarında Anadolu'yu dolaşmış, gözlem ve değerlendirmelerini, bahsi geçen kitapta 1890 yılında yayımlamıştır. Bir tarihi coğrafya eseri olmasının yanında, dini boyutta da derinlemesine bilgiler barındıran, İncil'de geçen muğlak noktalara netlik kazandıran çalışma, İngiliz Akademisi üyesi, teolog William Sanday⁶⁰ tarafından şu cümlelerle anlatılmıştır. "*Profesör Ramsay'ın Küçük Asya'da gerçekleştirdiği keşifler, bilimsel manada ve bizim jenerasyonumuz arasında, Avrupa'nın saygınlığını arttıran, yapılmış en iyi üç, dört şeyden birisidir. O ne yapmasını biliyordu ve eseri de beklentileri tamamıyla karşılamaktadır. Modern akademilerimizin böylesi bir çalışmayı gerçekleştirmesi, Ramsay'ın elinden bu tacı alması oldukça güçtür. Kimsenin fikir sahibi dahi olmadığı bir alanda kabaca 400 sayfalık bir eser yazmak takdire şayan bir harekettir ve işte tarih böyle yazılır. Her ilahiyat öğrencisi Ramsay'ın bu eserine müteşekkir kalmalı zira Havariler Çağı'nda Roma vilayetlerinin sınırlarını göstermenin yanında, Aziz Pavlus'un geçmiş olabileceği tüm yol ağını haritalandırmış ve detaylıca açıklanmıştır. Ayrıca Lystra (Hatunsaray-Konya) ve Zosta (Derbe) gibi İncil'de geçen ve Pavlus'un ziyaret etmiş olabileceği antik yerleşmeleri de gün yüzüne çıkarmıştır. Hıristiyanlık tarihi çalışmalarında böylesi görsel öğelerin varlığı, zaman-mekân ilişkilerinden söz edilmesinin yapılmasında ve önceki bilgilerin pekiştirilmesinde oldukça önemlidir*".⁶¹ Sanday'a göre Anadolu'nun tarihini etkileyen coğrafi etmenleri çok iyi ve açık bir şekilde açıklamış olan Ramsay'ın çalışması, konuya şüpheci bakan kimselerin bile, aklındaki soru işaretlerini yok etmeyi şu kilit soruları sorarak başarmıştır; "*Ramsay, coğrafi etmenleri incelerken yol ağlarına odaklanmış ve sorunları kalbinden vurmuştur. Genel iletişim ağları nerelerden geçmektedir? Ticaret rotaları nerelerden geçer ve bahsedilen iletişim ağlarıyla uyumlu mudur? Askeri geçergâhlar nerelerdir? Tüccar ve işgalcilerin izlediği rotalarda örtüşme var mıdır? Bu gibi hayati sorulara cevap bularak dolaylı yoldan diğer gölgeleri de aydınlatmış ve yarımada'nın tarihi geçmişini çok daha açık ve parlak bir hal almıştır. Daha iyisinin yapılabileceğine şüpheyle yaklaşmakla beraber Ramsay'ın çizdiği harita ve hazırladığı illüstrasyonlar neticesinde bahsi geçen bu aydınlanmalar, görsel kanıtlarla okuyucuya sunulmuştur*".⁶²

Hıristiyanlığın Levant'ta ortaya çıkışı akabinde İncil'de adı geçen Anadolu toprakları, yine Doğu Roma'nın yarımada'da yükselişi ve Hıristiyanlığın uzun yıllar hamiliğini yapması, Mukaddes toprakları kurtarmak adına yolu mecburen Anadolu'dan geçen Haçlıların izlediği rotalar, buranın hep batılı yazarların dikkatini çeken bir bölge olmasını sağlamıştır. Kendisi de Yeni Ahit uzmanı olan Ramsay'ın araştırmalarını Hıristiyan Azizi Pavlus'un izinden Anadolu'da yürütmesi bu hususta şaşırtıcı değildir. Pek çok görsel iletişim aracının bulunduğu günümüzde dahi yurtdışında Türkiye denildiğinde akla ilk İstanbul'un gelmesi, yüzyıllar öncesinden gelen bilgi(sizlik) birikiminin bir sonucudur. Din kavramını merkeze koyan Batı, Osmanlı'yı Oryantal'in temsilcisi olarak atamış, Osmanlı tarihi

ise "tarihin kara deliği" olarak nitelendirilmiştir. Bu kavram siyasi, coğrafi ve milli alanı belirsiz bir imparatorluk için uygun bir metafordur.⁶³

Batılılar tarafından yapılan daha önceki çalışmalarda genellikle İstanbul ve kıyı bölgelere ağırlık verilmiş; Toros ve Kuzey Anadolu Dağları arasında kalan İç Anadolu platolarından oluşan bölgeye yeteri kadar önem verilmemiştir. Dolayısıyla Anadolu'yu defalarca ziyaret eden Ramsay'ın yazdıkları Anadolu yaşamı, kültürü, tarihi ve coğrafyasının batı dünyasına aktarılmasında bir mihenk taşıdır. Ayrıca yarımada'nın coğrafyasının pek çok tarihi olaya dayanarak ele alınması ve yazarın önemli tarihi olayların geçtiği yerlere bizzat giderek bu betimlemeleri yapması, arazide tarihe can vererek aktardıkları ile bilinçli bir tarihi coğrafya çalışmasının yapılmasını sağlamıştır.

Dini birikiminin getirdikleriyle antik pagan kültürünün Türkler Anadolu'ya gelene dek nasıl Hıristiyan öğretilerini şekillendirdiğini yine coğrafya ile anlatmış, antik toplumların fikir dünyasının gelişiminde sık sık coğrafi öğelere başvurmuştur. Yazarın, değişken havasıyla, günümüzde bile denizcilerin temkinli bir şekilde seyrettiği Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerin inanç ve kültürleriyle ilgili söylediklerinde, arka planda coğrafi yeterlilik yer almaktadır. Paflagonya, Frigya ve Pamfilya tarihi bölgelerindeki dini öğeler mercek altına alınmış, Anadolu'da yayılım gösteren dini ve bilimsel akımların coğrafi öğelerle ilişkilendirmesi makalenin kapsamı genişletilmiştir.

Roma-Bizans medeniyetlerinin ön plana çıkarıldığı makalenin ikinci bölümünde tarihi Kilikya Bölgesi temelinde Batı'nın temsilcilerinin Araplarla olan münasebetlerine değinmiş, Anadolu'ya sonradan gelen Türkler üzerinden "göçebelileşmek" tanımına açıklamalar getirilmiştir. Türklerin göçebeliliğiyle ilgili tarihi problemler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Batılı kaynaklar Ramsay'ın görüşünü savunsa da yapılan pek çok çalışma bu durumun tersini söylemektedir. Esasen Türk yerleşmelerinin temelinde yurt açmak amacıyla yapılan fetihler, Türk töresinin kadim düşüncelerinden biridir.⁶⁴ Selçuklular döneminde yalnız Anadolu'ya 550-600 bin civarı Türkmen kitlelerinin göçü sayesinde istikrar sağlanmış, devlet düzenini tahsis edecek sağlam zemin oluşturulmuş ve böylece Anadolu'nun Türkleşmesinin önü açılmıştır.⁶⁵ Fetih hareketleriyle göç hareketi ve siyasi teşkilatlanma birlikte yürütüldüğünden, Anadolu'nun fethi temel özelliğiyle kalıcı bir karakter taşımaktadır.⁶⁶ Selçuklular ve devamında Osmanlılarda görülen gaza, cihat ve fütuhat anlayışları Türklerin fetihçi karakterleri ve bozkır kültürünü yansıtmakta, aynı zamanda İslam'ın cihat düşüncesini de içinde barındırmaktadır. Bu fetih siyasetini çapul ve yağmadan ayırmak gerekir. Türklerin cihat anlayışında, Batılı anlayışın tabiriyle, "sömürü" yoktur. Türklerin yayılışında en önemli husus dini tebliğ yani sıra vatan edinme arzusudur. Buldukları bölgelerin coğrafi yapısı Türklerin ihtiyacına cevap vermeyince yeni yurt bulmak durumunda kalmışlardır.⁶⁷ Bu göçerlik başıboş, serseriyane bir göçerlik olmayıp belli yaylak-kışlaklar, zaman zaman da güzleler arasında cereyan eden bir göçerliktir.⁶⁸

İhtisas alanı sebebiyle aynı zamanda bir din adamı olan Ramsay, Abbasiler döneminde Torosların ötesinden cihat anlayışıyla yapılan Arap akınlarını yağmacılık olarak tanımlamıştır. Elbette siyasi konjonktür ve jeopolitik gereği Türkler, Araplar ve dolayısıyla

⁵⁹Gasque, *Sir William M. Ramsay...*, s. 5.

⁶⁰ (1843-1920), İngiliz Akademisi üyesi, teolog, akademisyen, vaiz ve Anglikan papaz.

⁶¹Sanday, *Professor Ramsay...*, s. 232.

⁶² Sanday, *Professor Ramsay ...*, s. 234.

⁶³ Ögünç, *Sources of Orientalism...*, s. 248.

⁶⁴Gümüşçü, Osman; *Türk İskân Sistemi veya Uc-Fetih-İskan Döngüsü (XI-XVI. Yüzyıl)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 39.

⁶⁵Kafesoğlu, İbrahim; *Türkler*, İA. C. 12/2, 264-280, İstanbul, 1988, s. 269.

⁶⁶Koca, Salim; *Türk/Türk İslam Devletleri*, DİA, c. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 531-533 İstanbul, 2012, s. 531.

⁶⁷Gurulkan K. (2010), *Türk Cihat ve Fütuhat Anlayışı ve Sarı Saltuk Gazi*, erişim: <http://kgurulkan.blogspot.com/2010/05/turk-cihat-ve-futuhat-anlayisi-ve-sari.html> 08.09.2020, aktaran Gümüşçü, Türk İskan..., s. 303.

⁶⁸Baykara, Tuncer; *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987. Aktaran, Yılmaz, *Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine*, (Ed. Sema Barutçu Özönder) Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, c. 7, s. 2, Ankara, 2010, s. 18.

Müslümanlar, Roma-Bizans ve Haçlıların doğal düşmanlarıydı. Yazar, Bizans'ı Roma'nın hamisi, köklü bir hukuk devleti, mimari ve toplumsal açıdan gelişmiş uygar bir medeniyet olarak tanımlarken, Arapları barbar bir doğu despotluğu, Türkleri ise Araplardan daha barbar, ülkeyi harabeye çeviren, Anadolu'nun kültür ve medeniyet seviyesini aşağı çeken savaşçı göçebeler olarak göstermiştir. Bu noktada her iki Müslüman topluluğun cihat anlayışını taşıması doğaldır, ancak burada asıl göz önünde bulundurulması gereken ve Türkleri Araplardan ayıran husus, Türklerin yağma için değil yurt tutmak amacıyla Anadolu'ya gelerek yerleşmesidir. İslami motiflerle örülme bu iskân politikası sayesinde Anadolu'nun Türkleşmesi ve dolayısıyla İslamlaşması sağlamıştır. Ramsay, Haçlıların Bizans ve Müslüman topraklarında yaptıkları yağma ve katliamları ise görmezden gelmiştir. Öyle ki, 1099 yılında Kudüs Kuşatmasının kırılmasının ardından Mescid-i Aksa'ya sığınanlar kılıçtan geçirilirken kentteki sinagoglar da yakılmıştır. Kudüs'ün zaptını anlatan Avrupalı tarihçiler dahi, bu katliam karşısında duydukları dehşeti ifade etmişlerdir. I. Haçlı Seferi'nin (1096-1099) vakanüvisi tarihçi Raymond d'Aguilers,⁶⁹ zaptın ertesi sabahı Harem-i şerif mahallesine giderken her tarafı kaplayan cesetlerin arasından ve dizlerine kadar çıkan kan birikintilerinin içinden geçmek zorunda kaldığını söyler.⁷⁰ Ramsay, Selçukluların bıraktıkları eserlere ise mimari estetikten yoksun, yalnızca işlevselliğe önem verilen basit Bizans taklitleri olduğunu savunmuştur. Mimari ölçekte ortaya atılan bu görüş, eserin tartışma kısmında İngiliz eski konsolosu Wilson tarafından Alanya örneğiyle çürütülmüş, liman kentinin işlevsellik açısından Portsmouth'a benzediği vurgulanmıştır.

Yaptığı arkeolojik çalışmalarla da bilim dünyasına katkılar sunan (Seikilos Yazıtı vb.) Ramsay, Anadolu'da pek çok kazı çalışması yürütmüş, bu çalışmalarda batılı arkeologlarla birlikte çalışmıştır. 1880-1928 yılları arasında ülkemize gerçekleştirdiği seyahatlerde 59 defter ile ayrı yüzlerce sayfa not tutmuş, epigrafinin uluslararası camiada tanıtılması adına çok fazla çapa sarf etmiş, bu bilimin kurucu babası olarak addedilmiştir. İssız İç Batı Anadolu platolarında keşfettiği, Grekçe, Latince, Frigce ve Luvi dilinde yazılmış bine yakın kitabe ile Ramsay, Anadolu'da en çok kitabe kaydı yapan isimdir.⁷¹ Çıkarılan arkeolojik eserlerin bir kısmının yurtdışına kaçırıldığı herkesin malumudur, ancak gözden kaçabilecek bir detay Ramsay'ın çalışmaları yürüttüğü kişilerdir. Ramsay, yukarıda da belirtildiği gibi Anadolu'daki ilk gezisine, 1879-1882 yılları arasında İngiliz Başkonsolosu Charles William Wilson ile birlikte çıkmıştır. Kendisi gibi arkeolog ve coğrafyacı olan Wilson aynı zamanda asker üniformasına sahiptir. 1882 yılında İngilizlerin Mısır'ı işgali sırasında çıkan Arabi Paşa ayaklanmasının bastırılması için Mısır'a gitmiştir. 1884-85 yıllarında Mısır hıdivinin Uganda dolaylarında kurulan Hattı İstiva Eyaletine vali olarak atadığı Gordon Paşa himayesinde İngiliz generali olarak bir süre hizmet vermiştir.⁷²

Çalışmanın sonunda tartışma bölümünü takiben Ramsay tarafından çizilen bir harita bulunmaktadır (Bkz: Ek 1). Makalede geçen yer imlerini görselleştirmek için çizilen *Anadolu Haritası* 1902 tarihli olup, basım yeri yine derginin yayımlandığı *The Geographical Journal*'dir. 1/2.500.000 ölçekli sekant konik projeksiyona sahip harita, W. & A. K. Johnston Limited imzası taşır. Şirket İskoç coğrafyacı ve kartograf, Alexander Keith Johnston⁷³ (1804-1871) tarafından 1834 yılında kurulmuştur. Ülkemiz ve periferini, *Asia Minor* adıyla 1861, 1879, 1893, 1911 yıllarında ve *Turkey in Asia* ismiyle 1906 yılında yayımlayan kuruluş, bu hususta ülkemiz coğrafyasına yabancı değildir. Yükseltilerin tarama tekniği kullanılarak çizildiği bu fiziki haritada uzunluk ölçüğü standart mil,

yükseltiler ise inç ölçü birimine göre verilmiştir. Çerçeve olarak Trakya bölgesinin dâhil edilmediği haritanın batı sınırı, Ege Denizi üzerinde Limni - Nakşa adaları arasındaki bir düzlemden geçenken, kuzey sınırı Sinop-İnceburun'un kuzeyinden Karadeniz'den geçmekte, doğu sınırları kuzeyde kabaca Giresun'dan güneye, Şanlıurfa'ya uzanan bir hat olarak uzanmaktadır. Güney sınırı ise yine kabaca Lazkiye - Rakka dolaylarından, batıda ise Kerpe Adası'na kadardır. Kayseri'nin doğusunda Malatya harici başka bir yerleşim biriminin isminin yer almaması Ramsay'ın metninde kullandığı isimleri görselleştirmesi amacıyla haritayı hazırlamış olduğuna bir işarettir.

Ulaşım ağı olarak yalnızca demiryollarının yer aldığı haritada bazı durak noktalarının isimleri verilirken, yazılan şehir merkezlerinin vilayet veya sancak merkezi olmasına dikkat edilmemiştir. Örneğin dönemin Konya vilayetinin birer sancağı olan Isparta ve Burdur merkezleri haritada yer almazken, bölgede yalnızca Dinar isminin varlığı bir önceki pasajda yer alan savı kuvvetlendirir. İdari sınırların çizilmediği haritada bölge isimleri o dönemde ve günümüzde de kullanılmayan Roma dönemi isimleriyle yer alır. Pamfilya, Likya ve Galatya bu duruma örnek verilebilir. Ayrıca Bir fiziki harita olarak hazırlanmasına rağmen Kazdağı, Murat Dağı, Demirci Dağı ve Toros-Anti Toroslar harici dağ ismi bulunmamaktadır. Bu da yine makale için hazırlanmış bir harita olmasından ileri gelmektedir. Haritanın lejantında da eksikler bulunmakta, en temel olan kuzeyi gösteren bir imleç bulunmamaktadır.

Haritada yer alan yerleşim birimlerinin isim tercihlerinde de birtakım tutarsızlıklar söz konusudur. Batılı coğrafyacılar tarafından çizilen haritalarda (örneğin Kiepert) sıkça görmeye alıştığımız fonetikten kaynaklı yazım hataları burada da *Chesmesh* (Çeşme), *Beisheher* (Beyşehir), *Kutaiya* (Kütahya), *Gyuksu* (Göksu) örneklerinde olduğu gibi karşımıza çıkmaktadır. Tabii Türk diline özel seslerin Avrupa alfabelerinde bulunmamasından kaynaklı bu hatalar kabul edilebilirdir. Ancak, kimi yerde yerleşimlerin yalnızca bu şekilde Türkçe telaffuzları kullanılırken, bazı noktalarda buna ek eski isimleri de parantez içinde yazılmıştır. Örneğin haritada yer aldığı isimlerle beraber; *Konia* (Iconium), *Malatia* (Melitene), *Dinar* (Celænæ). Kimi noktalarda ise yerleşim yerlerinin yanı sıra coğrafi yer adlarının da yalnızca eski isminin kullanılması da bu tutarsızlığın diğer bir kanıtıdır. Yerleşim birimlerine örnek olarak *Murtana* (Korkuteli⁷⁴), *Myra* (Demre), *Scutari* (Üsküdar), *Smyrna* (İzmir), *Constantinople* (İstanbul), *Artaki* (Erdek), coğrafi yerlere örnek olarak ise; *Lake Abullonia* (Uluabat Gölü), *Kaystros* (Akarçay), *Gulf of Kos* (Gökova Körfezi) bu tutarsızlığa işaretler.

Son olarak burada kimi kaynaklarda, Ramsay'ın Türkiye'ye karşı bambaşka hislerinin var olduğu gibi düşünceler ifade edildiği belirtilmelidir. Zira bazı çalışmalarda, XIX. yüzyılda ülkemize gelen nice yazar, seyyah, araştırmacı arasından Ramsay'ın sıyrılmasını, "politik veya dini misyonla yola çıkmayan, yalnızca tarihin karanlık sayfalarına ışık tutacak cinsten yazılı taşlarla eski paralar bulup kopya etmek isteyen önyargılarından arınmış bir araştırmacı"⁷⁵ olarak tasvir edilmiştir. Koç'un (1999) tezinde yer alan Ramsay ile ilgili bu aykırı çıkarım, ilginçtir aynı yazar tarafından yine kendi çalışmaları içerisinde çürütülmüştür (bkz: Dipnot 21, 24, 45, 46). Bu bağlamda, ülkemizde din adamı gömleği giyen ve arkeolog titrini kullanan

⁶⁹ <http://eprints.nottingham.ac.uk/50918/1/553039.pdf>, erişim, 17.07.20.

⁷⁰Demirkent Işın; *Haçlılar*, TDV İslam Ansiklopedisi, c.14 s. 525-546., İstanbul, 1996, s. 525.

⁷¹Zingg, Emanuel; *Sir William Mitchell Ramsay: Asia Minor and the Birth of International Epigraphy*, Oxford: Centre for the Study of Ancient Documents, Birleşik Krallık, 2019, s. 5.

⁷²Rough, Harold Jr.; *The Victorians at War, 1815-1914 An encyclopedia of British Military History*, ABC Clío, Oxford, 2004 s. 341

⁷³ Edinburgh Kraliyet Topluğu Bilim Kurulu üyesi, Kraliyet Coğrafya Topluğu üyesi, İskoçya Meteoroloji Topluğu kurucu üyesi, Edinburgh Jeoloji Topluğu üyesi, fahri doktora sahibi, İskoç coğrafyacı ve kartograf.

⁷⁴ Sezen Tahir; *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 2, Ankara, 2017 s. 481.

⁷⁵Koç, W. M. *Ramsay'ın Eserlerine Göre...*, s. 1.

Ramsay'ın, ülkesi adına ajanlık yaptığı belgelerle sabit, diğer Batılı isimlerle olan sıkı ilişkileri mutlaka vurgulanmalıdır.

Nitekim Ramsay'ın 1907 yılında Karaman-Karadağ'daki Bin bir kilise harabelerinde yürüttüğü kazılarda ortağı, bu açıdan mimli olan Gertrude Bell'dir⁷⁶ (1868-1926). Bu kazılar esnasında ailesine yazdığı bir mektupta Bell, Ramsay için "*hakikaten (o) benim en iyi arkadaşım, onunla çalışmak benim için büyük bir ayrıcalık*" ifadelerini kullanmıştır.⁷⁷Seyyah, kâşif, arkeolog ve İngiliz siyasi komiseri olan Bell, çalışmalarını Ortadoğu'da yoğunlaştırmış, 1909 yılında İran'da petrol keşfedilmesinin ardından bölgede İngiliz çıkarları için casusluk faaliyetleri yürütmüştür. Türklere karşı yerel Arap kabilelerini desteklemiş, bu işte yine kendisi gibi arkeolog olan Arabistanlı Lawrance (Thomas Edward Lawrance, 1888-1935)⁷⁸ ile birlikte çalışmıştır. Ayrıca Bell, Paris Barış Konferansı'na (1919) da delege olarak katılmış ve savaş sonrasında Irak'ın sınırlarının belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Tıpkı yukarıda saydığımız isimler gibi kendisi de bir İngiliz arkeolog olan Ramsay'ın, resmi olarak casusluk yaptığına dair bir tespit bulunmasa da, yaptığı işler ve çalıştığı isimlerden dolayı akıllara kuvvetli soru işareti gelmektedir.

Sonuç olarak kısaca ifade edilirse, her ne olursa olsun Osmanlı'nın son dönemlerinde batılı araştırmacılar öncülüğünde Anadolu ve Mezopotamya'da yapılan çalışmalar eski çağlara ait pek çok bilinmezi bilinir kılmış, birçok kültür mirası da gün yüzüne çıkarılmıştır. Ramsay, meslektaşlarının yapamayacağı bir cesaret örneği göstererek Avrupalılar tarafından yeteri kadar bilinmeyen İç Anadolu'da da faydalı çalışmalar yürütmüş, Yeni Ahit'ten yola çıkarak ulaştığı bilgiler doğrultusunda Konya, Karaman dolaylarında pek çok kazıya başkanlık etmiştir. Dini ve tarihi olaylara getirdiği bakış açısı şüphesiz coğrafi bilgi birikimiyle yeni bir anlam kazanmış, Ksenofon'un bahsettiği "On Binlerin Yürüyüşünü", araştırmaya araziye çıktığında aklındaki tüm soruların yanıt bulduğunu ifade etmiştir. Böylece, yüzyıllardır bir gizem olarak kalan rotanın ortaya çıkarılmasını sağlamış; bu ve diğer araştırmalarıyla, tarihin çağdaş şartlarda yeniden inşa edilmesinde, saha araştırmalarının önemini gözler önüne sermiştir. Aradan geçen yıllara rağmen, Ramsay'ın işaret ettiği ve çalıştığı pek çok alanda yüzey araştırması ve arkeolojik kazılar yapılmakta ve uzun süredir yapılanlar da halen devam etmektedir. Ayrıca, Ramsay'ın eserlerinin günümüzde dahi geçerli bilgiler barındırması ve hala kaynak kitap olarak okunması yazarın, Oryantal bağınazlığı ve tarafgirliğini hiç elden bırakmasa da, önceliğini Türkiye topraklarının tarihi, coğrafyası, tarihi coğrafyası ve erken Hıristiyanlık hakkındaki araştırmalarına vermesine bağlamak gereklidir.

⁷⁶Bell ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için: Abalı Muhittin. (2020), İngilizlerin Dış Politikasında Önemli Rollerini Olan Misyonerlik ve Ajanlığın Ortadoğu'da Ulaştığı Son Nokta: Gertrude Bell, erişim: https://www.academia.edu/43011042/%C4%B0NG%C4%B0L%C4%B0ZLER%C4%B0N_DI%C5%9E_POL%C4%B0T%C4%B0KASINDA_%C3%96NEML%C4%B0_ROLLER%C4%B0_OLAN_M%C4%B0S_YONERL%C4%B0K_VE_AJANLI%C4%9EIN_ORTADO%C4%9EU

DA_ULA%C5%9ETI%C4%9EI_SON_NOKTA_GERTRUDE_BELL 08.09.2020.

⁷⁷Duru, Ramazan; *Karadağ'ın Gizemli Konuşu Gertrude Bell*, Duru Sarrafiye Kültür Yayınları 3, Konya, 2010, s. 136.

⁷⁸Yazar hakkında detaylı bilgi için bkz: Lawrance, T. E. (1926), *Seven Pillar of Wisdom*, Wordsworth Editions, ed. Angus Calder, 1997, Herfordshire.

KAYNAKÇA

- Abalı, Muhittin; *İngilizlerin Dış Politikasında Önemli Rollerini Olan Misyonerlik Ve Ajanlığın Ortadoğu'da Ulaştığı Son Nokta: Gertrude Bell*, erişim:https://www.academia.edu/43011042/%C4%B0NG%C4%B0L%C4%B0ZLER%C4%B0N_DI%C5%9E_POL%C4%B0T%C4%B0K_ASINDA_%C3%96NEML%C4%B0_ROLLER%C4%B0_OLAN_M%C4%B0SYONERL%C4%B0K_VE_AJANLI%C4%9EIN_ORTAD_O%C4%9EUDA_ULA%C5%9ETI%C4%9EI_SON_NOKTA_GERTRUDE_BELL 08.09.2020.
- Baykara, Tuncer; *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987.
- Beydilli, Kemal; *Zinkeisen, Johann Wilhelm*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 44, s. 446-448., Ankara, 2013.
- Bryce, James. vd; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor: Discussion*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Londra, 1902.
- Bryce, James; *Transcaucasia and Ararat*, Macmilland and Co., Londra, 1877.
- Buckler, William Hepburn & Calder, William Musgrave; *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester University Press., Manchester, 1923.
- Bulut, Yücel; *Oryantalizm*, DİA, c.33, İstanbul, 2007.
- Butlin, Robin Alan; *Historical Geography, Through the Gates of Space and Time*, Edward Arnold, Londra, 1993.
- Ceylan, Mehmet Akif; *Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) Açısından Konya Bağırsak Boğazı'nın Coğrafi Özellikleri*, (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 1-39, Konya, 2017.
- Clifford, James; *"Oryantalizm Üzerine" Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, der. Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.
- Demirkent Işın; *Haçlılar*, TDV İslam Ansiklopedisi, c.14 s 525-546., İstanbul, 1996.
- Duru, Ramazan; *Karadağ'ın Gizemli Konuğu Gertrude Bell*, Duru Sarrafiye Kültür Yayınları 3, Konya, 2010.
- Eskikurt, Adnan; *Ortaçağ Kroniklerine Göre 17 Eylül 1176 Myriokephalon Zaferi (Bağırsak Boğazı – Konya)*, (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 74-98, Konya, 2017.
- Findley, Carter Vaughn; *Redhouse, Sir James William*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 34, s. 523, İstanbul, 2007.
- Foucart, Paul Francois; *Des Associations Religieuses Chez Les Grecs Chez Klincksieck*, Paris, 1873.
- Gasque, Ward; *Sir William M. Ramsay, archaeologist and New Testament scholar; a survey of his contribution to the study of the New Testament*, Baker Book House, Londra, 1966.
- Guiot, Giorgio & Caire, Luisella; *Archaeo Epitaph*, IMEKO International Conference on Metrology for Archaeology and Cultural Heritage October 19-21, Torino, 2016.
- Gümüşçü, Osman vd.; *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi (ATTAP)*, SOBAG/TÜBİTAK Projesi, Ankara, 2011.
- Gümüşçü, Osman; *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013.
- Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Gümüşçü, Osman; *Türk İskân Sistemi ve ya Uc-Fetih-İskân Döngüsü (XI-XVI. Yüzyıl)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.
- Gündüz, Şinasi; *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Hemer, Colin; (1971), *The Later Ramsay a Supplementary Bibliography of the Published Writings of Sir William Mitchell Ramsay*, Tyndale Bulletin, c.22, 119-124., Cambridge, 1971.
- Howorth, Henry Hoyle; *History of Mongols*, Longmans, Green and Co., Londra, 1876.
- Howorth, Henry Hoyle; *Westerly Drifting of Nomads*, The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, vol. 3, s.145-174., Londra, 1874.
- <http://eprints.nottingham.ac.uk/50918/1/553039.pdf>
- <http://kgurulkan.blogspot.com/2010/05/turk-cihat-ve-futuh-at-anlayisi-ve-sari.html>
- <https://digital.nls.uk/jma/who/john-murray-ii/index.html>
- <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35664>
- https://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239871:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q:_luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet2.tif&mi=0&trs=1
- <https://open.library.ubc.ca/collections/bcbooks/items/1.0355300#p9z-6r0f>

- <https://samlinger.natmus.dk/AS/asset/9844>
- <https://www.britannica.com/biography/Bayard-Taylor>
- <https://www.britannica.com/biography/Henri-de-Boulainvilliers-comte-de-Saint-Saire>
- <https://www.britannica.com/biography/Theodor-Benfey>
- <https://www.britannica.com/science/geography/Geography-and-education-the-19th-century-creation-of-an-academic-discipline>,
- <https://www.britannica.com/topic/humanities>
- <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG238411>
- <https://www.davidrumsey.com>
- <https://www.giffordlectures.org/lecturers/william-mitchell-ramsay>
- <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-9164.jsessionid=C461AE0745BF6ED03A2989093F10B399>
- <https://www.voltaire.ox.ac.uk/about-voltaire/about-voltaire>
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türkler*, İA. C. 12/2, 264-280, İstanbul, 1988.
- Kiepert, Johann Samuel Heinrich; *General Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien*, erişim: https://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239871:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q:_luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet2.tif&mi=0&trs=1, 1885.
- Koca, Salim; *Türk/Türk İslam Devletleri*, DİA, c. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 531-533 İstanbul, 2012.
- Koç, Nurgün; "Everyday Life in Turkey" Eserinde Mrs. W. M. Ramsay'ın Osmanlı Ülkesindeki Kadınlara Dair İzlenimleri, *History Studies International Journal of History* ISSN: 1309 4173 (Online)1309 - 4688 (Print), Volume 4 Issue 2, p. 235-256.,2012.
- Koç, Nurgün; *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir,1999.
- Lawrance, Thomas Edward; *Seven Pillar of Wisdom*, Wordsworth Editions, ed. Angus Calder, 1997, Herfordshire, Birleşik Krallık, 1926.
- Miller, Konrad; *Weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche Tafel*, ed. Wentworth Press, 2019.1888.
- O'Carroll, Michael; *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, Liturgical Press, Minnesota, 1982.
- Ortaylı İlber; *Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 15, s. 491-494., İstanbul, 1997.
- Öğünç, Banu; *Sources of Orientalism: Tracing Ottoman Empire in British Mind*, (Ed. Hakan Kuyumcu-Çağatay Benhür) SUTAD, Güz 2018; (44): 245-257, Konya, 2018.
- Parla, Jale; *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Radet, Georges; *La Lydie et le monde grec au temps des Merminades (687-546)*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1893.
- Ramsay William Mitchell; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Birleşik Krallık, 1902.
- Ramsay, William Mitchell; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara,1960.
- Ramsay, William Mitchell; *Cities and Bishoprics of Phrygia*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 8, s. 461-519, Birleşik Krallık, 1887.
- Ramsay, William Mitchell; *Impressions of Turkey*, Hodder & Stoughton, Londra, 1897.
- Ramsay, William Mitchell; *Presidential Address to the Geographical Association*, The Geographical Teacher, Vol. 9, No. 4, s. 175 - 181, Geographical Association, Londra, 1918.
- Ramsay, William Mitchell; *Studies in Asia Minor*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 3, s. 1-68., Birleşik Krallık, 1882.
- Ramsay, William Mitchell; *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zoroğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2000.
- Ramsay, William Mitchell; *The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament* (Classic Reprint), Forgotten Books, ed. 2018, Birleşik Krallık, 1915.
- Raugh, Harold Jr.; *The Victorians at War, 1815-1914 An encyclopedia of British Military History*, ABC Clio, Oxford, 2004
- Said, Edward; *Orientalism Reconsidered*, Cultural Critique, No. 1., University of Minnesota Press, Minnesota, 1985.
- Said, Edward; *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev., Berna Ülner, Metis Yayınları İstanbul, 2001.

- Sanday, William; *Professor Ramsay on the Geography of Asia Minor*, Supplementary Papers of the Royal Geographical Society, vol. 18. s. 232 – 240., Londra, 1890.
- Sanders, Ed Parish; *Paul: The Apostle's Life, Letters, and Thought*, Fortress Press, Minneapolis, 2015.
- Sarre, Friedrich; (1895). *Reise in Kleinasien*, University of Michigan Library, Michigan, 1895.
- Sezen, Tahir; *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 2, Ankara, 2017.
- Southern, Richard William; *The Making of the Middle Ages*, New Haven & London, Yale University Press, Londra, 1952.
- Topraklı, Ramazan; *Değişen Coğrafya ve Miryokefalos Savaşı*, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara, 2014.
- Tümertekin, Erol & Özgüç, Nazmiye; *Coğrafya Geçmiş – Kavramlar - Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Von Hammer, Joseph; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, çev: Mehmet Ata, Vecdi Bürün, Refik Özdek, İstanbul, 1998.
- Wells, Edward; *An Historical Geography of the Old and New Testament*, The Clarendon Press, Oxford, 1819.
- Xenophon; *Anabasis Onbinler'in Dönüşü*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Yılmaz, Anıl; *Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine*, (Ed. Sema Barutçu Özönder) Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, c. 7, s. 2, ss. 14-33, Ankara, 2010.
- Yüksel, Mehmet; *İslamofobinin Tarihsel Temellerine Bir Bakış: Oryantalizm ya da Batı ve Öteki*, (Ed. Adem Sözüer) İÜHFM, C. LXXII, S. 1, s. 189-200, İstanbul, 2014.
- Zingg, Emanuel; *Sir William Mitchell Ramsay: Asia Minor and the Birth of International Epigraphy*, Oxford: Centre for the Study of Ancient Documents, Birleşik Krallık, 2019.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2. Baskı, çev: Özlem Kumrular, Erendiz Özbayoğlu, Nilüfer Epçeli, Levent Kayapınar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.

Anadolu'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar^{♦♦Ramsay}

Eğer ki coğrafya, yalnızca bir ülkenin içinde yaşadığı insanların, yerleşme ve fiziksel etmenlerle arasındaki etkileşimi inceleyen bir bilim olarak görülseydi, her yerde olduğu gibi, Anadolu'da mükemmel sonuca ulaşamazdı. Yarımada'nın fiziki özellikleri oldukça baskın, yerleşmeler şahsına münhasır, tarihi ise yüzyıllar boyunca yazıla gelmiştir. Sonsuz çeşitliğin ortasında gelişimin ilkeleri fiziki çevreyle bağıntılı olarak şekillenmiştir.

Öncelikle, Anadolu Yarımadası Asya ve Avrupa arasında uzanan bir köprüye benzer. Batıya yönelen göç hareketleri ya kuzeyden, Sibiryaya ve Rusya üzerinden gerçekleşmeli ya da Hazar, Kafkaslar ve Karadeniz karşısında büyük bir engel olan yarımada üzerinden gerçekleşmelidir. Asyalılar tarafından Avrupa'ya yapılan akınların bir kısmı kuzey rotasını izlese de Anadolu, batı yönlü hareketlerin birçoğuna mihmandarlık yapmıştır. Aynı şekilde Avrupa'dan yapılan misillemelerde de Hazar'ın kuzeyine geçildiğinde Pasifik Okyanusu'yla arada yalnızca engin Rus toprakları bulunur. Doğuya yapılan diğer çoğu yolculuk ise -denizler hariç- Anadolu toprakları üzerinden gerçekleşmiş, haçlılar, tüccarlar, hacılar, elçiler, işgalci ordular hep bu rotayı kullanmışlardır.

İkincisi, Anadolu görünüm itibarıyla korkuluklara sahip bir köprüdür. Yarımada'nın merkezindeki platolardan geçen yollar kuzeyde ve güneyde kendini denizden ayıran dağ sıralarıyla çevrilmiştir. Ege'den⁷⁹başlayıp Asya anakarasına bağlanan ulu Toros sırtları, nehirlerin birkaç noktada oyduğu derin vadilerle, orduların geçmesine olanak sağlamış korkuluğun güney kısmıdır. Elbette bu dağlar aşılabilir değildir. İnsanlık Toroslardan daha zorlu dağları aşmış ve aşmaktadır. Ancak olumsuz havalarda ve özellikle karla kaplı olduğu aylar boyunca geçilmesi pek mümkün olmamakla beraber, bu riski göze alacak kişinin de ciddi hazırlıklar yapması gerekmektedir. Bu yüzden Torosların geçiş güzergâhları sayıca az fakat iyi bilinen rotalardan oluşmaktadır.

Korkuluğun kuzey kesimindeki dağlar ise görece kesintili olduğundan tarih boyunca tek bir isimle anılmamıştır. Yine de uzanışı itibarıyla Anadolu'da doğu-batı yönlü yolların rotasını çizmiştir. Dağ silsileleri arasında kalan yollar pek çok noktadan erişilebilir. Eğer batıdan geliyorsanız, Godefroy de Bouillon⁸⁰ (~1060-1100) gibi Dorylaion'dan (Şarhöyük) yahut Büyük İskender⁸¹(MÖ. 356-323) gibi Celænæ'den (Dinar) bu rotaya çıkabilirsiniz. Bundan birkaç yıl önce at üstünde geçtiğiniz yollar, günümüzde trenler ile kat edilebilir. Doğuya doğru gidildikçe, bariz geçitler yol bulmanızda yardımcı olacaktır. Tam tersi Asya'dan Anadolu'ya geldiğinizde de yine dağ

sıraları sizi bu yola girmeye sevk edecektir. Bu yüzden Anadolu tarihi, nüfusu, siyasi durumu ve ekonomisi sürekli gelişme ve değişim safhası yaşamaktadır. Tüm bu çeşitliliğin ve karmaşanın içinde yine de bir birlüğün ve dayanışmanın varlığı gözlemlenebilir. Gelişim ve kalkınma daima karşılaşan ve kimi zaman çatışan doğu ve batının temelinde yer almıştır. Kuzey yahut güney denizinden gelen etkiler hiçbir zaman yarımada'da belirleyici unsur olmamıştır. Kimi zaman Avrupa ve Asya arasında çıkan anlaşmazlık ve çatışmalar ise tüm bu süreç içerisinde yalnızca birkaç aşamaya tekabül etmektedir. Anadolu'da hiç bitmeyen bu savaşın merkezi ise zaman zaman değişimler göstermiştir. Vakti zamanında Yunanlar Truva'yı kuşatmış, Araplar ya da Mısırlı Memluklar Tarsus şehrinin surlarında fırtına gibi esmişti. Şehir, Grek ateşinin yanı sıra Haçlıların mızrakları, baltalarıyla ve Ermeni Kilikya Krallığı'nın da desteğiyle yekvücut olarak doğudan gelen bu cani kasaplara karşı dayanabilmişti. Aynı Araplar, Constantinople (İstanbul) surlarından defalarca def edilmiş, Türkler ise güçlükle durdurulabilmişti.

Çok daha eskilere gittiğimizde ise Kârûn'un⁸² (M.Ö. 595-??) genç Büyük Kiros'un⁸³ (M.Ö. 590-529) krallığını yıkmak için Halys (Kızılırmak) Nehri'ni 10 bin kişiyle geçtiğini görmekteyiz. Sardes'ten Mezopotamya'ya uzanan bu yolculukta iyi eğitilmiş düzenli bir ordunun, Persleri tarumar edeceğini düşünülüyordu, lakin olaylar tam tersi yönde gelişti (M.Ö. 545). Daha yakın bir tarihte, 1148'in yılbaşında VII. Louis⁸⁴ (1120-1180) ve onun sadık Fransız Haçlıları el ele vererek Mæander (Büyük Menderes) Nehri'ni aşmaya çalışırken, daha Türklerle karşılaşmadan dağılmışlardı.^{85Ramsay} Hakeza, Manuil'in⁸⁶ (1118-1180) metal zırhlarla kaplı muhteşem ordusu Miryokefalon (17 Eylül 1176) civarındaki (bu savaşın yeri halen tartışma konusudur⁸⁷) dar geçitlere vardığında, Türklerin pususuna düşmüşler, tepeden gelen taş ve ok yağmuru altında büyük zayıflık vermişlerdi. Bir ordunun ana yolu terk ettiğinde başına ne geleceğini merak ediyorsanız Haçlı Seferlerine bir göz atın. Frederick Barbarossa'nın⁸⁸ (1122-1190) Alman Haçlıları, kutsal topraklar yolunda Toros Dağları'nı aşmaya çalışırken bir Ermeni müstahkem mevkiinde kamp kurmuşlar, ancak dinlenme noktasında bile Kayzer bu toprakların gazabına maruz kalmış ve Calycadnus'un (Göksu) soğuk sularında kaybolmuştur. Askerleri uzunca bir süre Barbarossa'nın öldüğüne inanmamış, doğru an geldiğinde ortaya çıkacağı ümidini korumuşlardı. Bu ve bunun gibi pek çok olay, Doğu ile Batı arasında yaşanan büyük savaşın küçük birer anekdotuydu.

Bu fenomeni daha detaylı incelemek için Anadolu Yarımadası'nın tarihi iyice eşelenmeli ve yazılmalıdır. Her çağda, her savaşta, her krizde, karşıt güçler Doğu ve Batı olarak tanımlanmaktadır. Çoğu zaman iki kuvvet bir yurt veya taht için kavgaya tutuştuğunda

*Makale okunmadan önce başkan şunları söyledi: Profesör Ramsay'ı bu odada ağırılanmanın zevkini ilk defa tatmıyoruz. Toplumumuzun, Küçük Asya Keşif Fonu'nda yürütülen son derece değerli çalışmalarına hamî olduğu bilgisini söylemekten gurur duyuyorum. Şimdi makalesini okuması için sözü Ramsay'e bırakıyorum.

^{♦♦Ramsay} Bu makale, Aberdeen Üniversitesi Wilson Seyahat Bursu Mütevelli Heyetine atfedilmiş olup, Küçük Asya Keşif Raporu'nun umut verici geleceği ve doğru çizgide gidildiğini göstermek mahiyetinde önsöz niteliği taşır. Bu kısa makalede pek çok şey zorunlu olarak atlanmıştır. Fakat yazına dâhil edemediğim düşünceleri inkâr veya göz ardı ettiğim şekilde algılanmamayı umuyorum. Çalışmaya eşlik eden haritanın yapımında kullanılan güncel bilgiler için Dr. Richard Kiepert'e çok teşekkür ederim. Eylül 1902.

⁷⁹ Bugün kullanılan Ege adı, Antik Yunan'da Atina Kralı Aegus'un denizden trajik ölümünden alsa da, Antik Yunan'da "Baş Deniz" manasına gelen "arhi+pelagus" kelimesinden türemiş olup daha sonraları bu kavram, "adalar topluluğu, takımada" manası olarak kullanılmış ve Ortaçağ'da buraya "Adalar Denizi" denmeye başlamıştır. Malazgirt'ten sonra Türkler, Anadolu'nun batı sahillerine ulaştıklarında bu ismi Türkçe'ye çevirerek kullanmışlardır. Bu görüşü destekler nitelikte çok sayıda yazılı belge mevcuttur. Bölgede hüküm süren Aydınöğulları ve Osmanlı kaynaklarında da yine "Adalar Denizi" olarak geçmektedir.

⁸⁰ Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) liderlerinden, Fransız asıllı Aşağı Lorraine Dükü, *Kutsal Kabir Koruyucusu* unvanlı Kudüs Haçlı Kralı.

⁸¹ Makedon Kralı, Mısır Firavunu, İran Kralı, Asya'nın Hükümdarı Megas Aleksandros III.

⁸² Croesus/Kroisos/Krezüs, zenginliğiyle dillere destan Lidya Kralı.

⁸³ Kiros II/Kuroş/Keyhüsrev, Pers Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu, Elam-Pers-Med-Lidya-Babil-Akad-Sümer ve Dünya'nın Dört Köşesi'nin Yüce Kralı.

⁸⁴ İkinci Haçlı Seferi (1147-1149) komutanlarından Frankların Kralı Genç Louis.

^{85Ramsay} Bu harekât Gibbon'un eserinde yanlış bir biçimde aynı sefere katılan Alman İmparatoru Conrad'a atfedilmiştir. Detaylı okuma için bkz: "Cities and Bishopricks of Phrygia", c. 1 s. 162.

⁸⁶ Bizans İmparatoru Manuil I Komnenos.

⁸⁷ Detaylı okumalar için bkz: Ceylan, Mehmet Akif; *Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) Açısından Konya Bağrsak Boğazı'nın Coğrafi Özellikleri*, (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 1-39, Konya, 2017, Eskikurt, Adnan; Ortaçağ Kroniklerine Göre 17 Eylül 1176 Myriokephalon Zaferi (Bağrsak Boğazı-Konya), (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 74-98, Konya, 2017, Topraklı, Ramazan; *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı*, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara, 2014.

⁸⁸ Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) komutanı, Svabya Dükü, Burgonya-İtalya ve Almanya Kralı, Kutsal Roma İmparatoru Friedrich I.

Doğu'nun önde gelen güçleri kimi destekliyorsa karşı taraf da tam tersi *Batı*'nin baskın güçlerinden destek sağlamıştır. Yazarın, basıldığında Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafından da büyük övgüler aldığı *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* isimli kitabı bu fenomenin tarih boyunca sergilediği sayısız çeşitlilikteki formları tasvir etmektedir (Yine de bu tasvirler okuyucuya, yalnızca hayata döndürülmesi gereken kuru kemikler sunmaktadır). Bu kitap yazıldığından beridir, on iki yıllık deneyim ve çalışmanın, eserin içerdiği topografik öğeler, tarihin genel şemasını büyük ölçüde doğrulamakta, pek çok ayrıntı vermekle beraber düzeltme ve iyileştirmeler de yapmaktadır. Hangisinin bana kişisel olarak daha fazla zevk verdiğini bilmiyorum; içgüdünüzün veya düşüncelerinizin doğru olduğunu bulmak hoş ancak bir hatanın var olduğunu saptamak ve bir engeli ortadan kaldırmak çok daha hoştur. Doğrulama, bir araştırmaya devam etmek için bir güven verir ancak düzeltme bir kapı açar ve genellikle ülkenin siyasi veya tarihi coğrafyasında yeni bir bölüm ortaya çıkarır. Dahası, düzeltmelerin çoğu, ilk denemelerini destekleme veya tavsiyeyle yapan kendi öğrencilerinden birine daha fazla zevk vermektedir. Bu kitaptaki eksiklerden biri, kuzey ve güneydeki dağ silsilesinin öneminin yeterince vurgulanmamış olması ve böylece tarihin birkaç bölümünün gözden kaçmasıdır. Konu üzerine çalışmalarım on yıllık uzun bir aradan sonra elverişli koşulların bir araya gelmesiyle devam edebildiğim keşiflerle aydınlatıldı. Ancak değineceğim bir nokta bizi biraz oyalayabilir.

Anadolu Platosunun güney tarafındaki Toroslardan oluşan büyük dağ duvarı, Anadolu Yarımadası'nda her zaman etkili sınır çizgisi olmuştur ve plato, nadiren bir başkentini merkezi olmasına rağmen, genellikle doğunun ya da batının büyük imparatorluklarından birine ev sahipliği yapmıştır. Elbette birçok neden Toroslara bir ayırım çizgisi olarak, bu önemi vermemde katkıda bulundu ama burada katkıda bulunan nedenleri analiz etmeyeceğiz. Eski tarihsel kayıtlar genellikle ulusların *Toroslarda* veya *Torosların ötesinde* gibi etki alanlarını kısıtlayıcı sınırlarını ifade eder. Diğer herhangi bir sınırdan ziyade Toroslar, doğu ve batı arasında önemli bir bariyer olmuştur. Günümüzde bile, Smyrna'dan (İzmir) doğuya gidilip Anadolu'nun duvarları aşılacak istendiğinde demiryolu vasıtasıyla Kilikya Kapısı (Gülek Boğazı) geçilmelidir. Bu geçidin aşılmasını takiben kültür, daha oryantal bir havaya bürünmektedir. Uzun süre Roma boyunduruğu altında bulunan Kilikya, Anadolu'dan çok Suriye'nin bir parçasıdır. Geçitten sonra edinilen izlenim Arap ve Ensarların çoğunluğunu oluşturduğu bir ortamdır ve artık kimse size "Çelebi" diye hitap etmez. Onu yerine Suriye ve Mısır'da olduğu gibi "Hacı" diye seslenirler. Bu ufak detay bile, Torosların ötesinde değişen atmosfere bir örnektir.

Tarihi Coğrafya adlı eserimde, Ege kıyıları ile yarımadanın geri kalanı arasında bir zıtlık olduğundan bahsettim. Burası sanki Yunanistan'ın parçasıymışçasına Yunan topraklarının ışık, çeşitlilik ve neşesi ile doludur. Anadolu Platosu ise, coğrafi karakter ve ruh olarak Asya'ya benzer şekilde, hareketsiz, monoton ve oldukça sakindir.⁸⁹ Sınır hattını genişletirsek batı sahillerinin Yunan olduğu bölgede Toros Dağları'na kadar olan plato ise ihtilafli bölge olmalıdır. Torosların ötesi ise doğulu ve Asyalıdır. Yine de bu laf söylenir söylenmez bir yanlışlık olduğu hissediliyor. Zira Tarsus, Torosların Kilikya'ya hediye ettiği çeşitlilik içerisinde Doğu ve Batı dünyasının buluşma noktasıdır.⁹⁰

Bizans veya daha çok Roma İmparatorluğu ve Müslümanlar arasındaki uzun savaşlarda, Toroslar ve Anti-Toroslar, Romalıları Araplardan ayırdı. Güneybatıda Tarsus, kuzeydoğuda ise Melitene (Malatya) yüzyıllar boyunca Arap sınırındaki yerleşim yerleri oldu.

Araplar iki kez sınırlarını Tarsus üzerinden Toros'un ötesine taşımaya niyetlendiler. Ancak Tyana'da (Kemerhisar) bir cami inşa eden ve garnizon yerleştiren Halifeler, Hârûnürreşid⁹¹(763-809) ve Memûn⁹² (786-833), iki yıl geçmeden Tarsus'a geri çekilmeyi gerekli gördüler. Araplar, Melite'nin (Malatya) ötesinde Cæsareia'yı (Kayseri) çok daha uzun süre elinde tuttular ancak burada da fazla dayanamadılar. Tarsus'un ötesinde kalıcı olarak yerleşemediler. Müslümanlar, yılda iki sefer olmak üzere baskın vermek için Tarsus'u aşarak neredeyse yollarındaki bütün şehirleri yağmaladılar, üç defa da (654-669-674) Constantinople'ü kuşattılar. Yaklaşık üç yüzyıl boyunca bu durum sürmesine rağmen etki alanları dışında kalan Torosların öte yakasında yerleşemediler. Fethedip yağmaladıkları topraklardaki halk her darbeden sonra kendini toparlamakta pek de zorlanmadı. Tüm tarihte, uzun zamandır köklü bir hukuk sistemi ve ortak bir din tarafından bir araya getirilmiş, örgütlü bir topluluğa ait esneklik ve toparlayıcı gücünü bu kadar çarpıcı olduğuna dair başka bir kanıt yoktur. Roma medeniyeti, Arapların, yüzlerce savaşı kazanmasına rağmen fethedilemeyecek kadar kompaktı ve bu yüzlerce yenilginin de ciddi bir etkisi olmadı. Gevşek olarak örülmüş Doğu despotluğunun düşük uygarlığı, Roma'nın organize dehasının yarattığı kumaş üzerinde hiçbir etki bırakamazdı.

Ancak her yıl gerçekleşen Arap akınları ve yağmalar karşısında Romalıların yaşadığı acı ve korku dayanılmaz boyuttaydı. Roma ulusunun istilacılara olan direncini zayıflatmıştı. Uzun barış dönemlerinde kendini savunmaktan aciz duruma düşen halk, neredeyse kast haline gelen profesyonel bir ordu tarafından savunulmaktaydı. Uygur bir toplum, barbarlara karşı savunma gücünü kaybettiği an tehlike altına girmiş demektir. Roma'nın profesyonel ordusu, eğer Kilikya'dan Toros'a geçmenin tek yolu Kilikya Kapısı (Gülek Boğazı) olsaydı, Toros Dağı hattını savunup Müslüman kurtlarını Roma ağılından koruyabilirdi. Geçilmesi rahat bir yol olan bu geçişi, birçok noktada küçük bir kuvvetle bile savunmak için oldukça kolaydı. Bizans döneminde buraya bir garnizon yerleştirildi ve Araplar karşı hamlelerde bulunduğu haberleri anında Constantinople'a ulaştırıldı.

Roma İmparatorluğu'nda uzun süre hâkim olan barış ve refah ortamı bu bölgeyi de olumlu etkilemişti. Toroslar hiçbir zaman kesinlikle geçilemez bir engel olmamıştı. Roma barışı altında birçok şehir ticaretle büyümüş ve dağ geçitleri dahi gelişmişti. Şimdi ise yaz aylarında birkaç kara göçebe çadırı dışında burada bir yerleşim bulunmuyor. Roma Dönemi'nde zengin ve müreffeh olan şehirler sayesinde yol ağları gelişti ve bu durum Arapların yağma birliklerinin dağları aşmasını kolaylaştırdı. Çoğunluğu tüccar, zanaatkâr, din adamı ve akademi mensuplarından oluşan barışçıl Roma şehirleri, saldırıları dini bir vecibe olarak gören barbar yağmacılar karşısında savunmasız kalmıştı. Roma ordusu karşısında seri manevra kabiliyetleri sayesinde Arap akıncıları, istedikleri yerlere gidip, seçtikleri şehirleri yağmalamış ve Roma ordusundan kolaylıkla kaçmış olsa da Torosların ötesinde kalıcı olarak tutunamamışlardır.

İleriki dönemlerde daha barbar olan Türkler, Arapların deneyip başaramadığı ne varsa elde etmek için yanıp tutuşuyordu. Bölgedeki Türk zaferleri, barbarlığın gelişmiş bir topluma tahakküm edebileceğini gösteren yegâne örnektir. Onlar, Roma kumaşını parçalayarak içindeki homojenliği bozmuştu. Türk fetihleri yalnızca savaşlar ve zaferlerle kazanılmamış; Anadolu'ya yayılarak, toplumu bir arada tutan iletişim bağlarını yok eden ve ülkeyi kültür seviyesi olarak aşağı çeken göçebe kabileler sayesinde gerçekleştirilmişti. Kısacası bu fetihler Roma ülkesini *göçebelileştirdi* (nomadization).

⁸⁹ Müellif burada, klasik Oryantalist görüşün sıkı bir takipçisi olarak sadece yer şekilleri, iklim ve bitki örtüsü gibi fiziki coğrafya unsurlarına göre hüküm verip kültürel ve beşeri coğrafya öğelerini yok saymıştır. Aynı şekilde müellif ileriki sayfalarda da, birçok hususta bu tutumunu sürdürmektedir.

⁹⁰ Detaylı okuma için Bkz: Ramsay, 2000, Tarsus...

⁹¹ Beşinci Abbasi Halifesi, Müminlerin Komutanı, Ebu Cafer Harun Reşit, Batı'da bilinen adıyla *Aaron the Orthodox*.

⁹² Yedinci Abbasi Halifesi, Müminlerin Komutanı, Ebu Abbas Abdullah Memun.

Bu *göçebelileşmek* kelimesi aslında geniş bir konuya işaret ediyor ve bu hususta ilk eserimde yer verdiğimden daha fazlasına değinmem istendi. Kavram, bildiğim kadarıyla, uzman tarihçilerce bile zor ima edilen bir konudur. M.S. 1070 dolaylarında Roma İmparatorluğu'nun doğusunda Türklerin ortaya çıkışını izleyen iki asrın tarihini okurken, Selçuklu Türklerinin imparatorluğun üstesinden nasıl geldiğini sık sık merak ediyorsunuz. Manzikert (Malazgirt) zaferinden sonra Türk ordusunun yapısı ancak tahmin düzeyinde kalmış, Türkler (Selçuklular) ve Bizanslılar eşit koşullar altında adil bir dövüş gerçekleştirememişlerdir.⁹³ Yine de, üç asırdan beri sürekli Arap istilalarına direnen Roma uygarlığı; zayıf, disiplinsiz ve örgütlenmemiş Selçuklu gücü karşısında yenik düşmüştür. Küçük Asya'daki Selçuklu faaliyetleri hâlihazırda yazılmakta olup (Gibbon'un kısa genellemeleri pek tatmin edici değildir ancak Sör H. Howorth'un yerel unsurlara dayandığı taktire şayan makalesi bize de bu saha nezdinde çalışma şevki vermiştir) burada da kısa kısa değinilmiştir.

Bugün olduğu gibi geçmişte de Türkler ve Türkmen göçebeler arasındaki fark, Bizanslı tarihçiler⁹⁴Ramsay tarafından da ayırt edilmiştir. Bu tarihçilerin, göçebelerin ülke içindeki sinsi ilerlemeleri hakkındaki açıklamaları çok öğreticidir. Bizans'ı kaleme alanların bizden önce ortaya koydukları resim, tarafıma şöyle özetlenmiştir: Göçebe Türkmenler Anadolu'ya yayıldıkça; ekim azaldı, nüfus düştü, Hıristiyan şehirler göçebe kabileler denizinde birbirlerinden izole edildi ve çoğu yerde Hıristiyanlar, baskın özelliklerini Doğu kültürü ve dinine yavaşça kaybetti. Bu, uygarlıktan barbar topluma olan kayda değer bir dejenerasyon örneğidir ve ayrıntılı bir çalışmanın öğretici olacağı konudur. Ancak genel olarak, Küçük Asya'nın *göçebelileşmesi* ifadesinde özetlenmiştir (Ramsay, W.M., 1897;103).⁹⁵Ramsay Göçebe Türkmen kabilelerinin çokluğu, Selçuklu Devleti'ne dair bir gerçeği de açıklıyor. Selçuklu sultanları tarafından, başkent Konya'dan yayılan ana yollar boyunca inşa edilen çok sayıda gösterişli han, Anadolu'nun en etkileyici özelliklerinden birini oluşturuyor. Selçuklu camileri, medreseleri ve mezarlarıyla birlikte bu dönemdeki mimari sanatın dikkat çekici gelişimi, medeniyet seviyesinin de artmasına işaretler.

Son zamanlarda Anadolu'ya gelen Alman gezginler bahsi geçen bu hanları, Selçuklu Devleti'nin üzerinde durduğu yüksek medeniyet basamağının bir kanıtı olarak tanımlıyor ve bu gezginlerin bazıları da hanların Roma ve Bizans binalarıyla benzer mimari özellikler barındırdığını ve zamanla yerini aldığını düşünüyor. Ancak bu görüş ciddi revizyon gerektirmektedir. Aynı gezginlerin belirttiği Selçuklu hanları, yüksek duvarları ve iyi korunmuş tek girişleri ile neredeyse kalelere benziyor.⁹⁶Ramsay Bu durumda yüksek medeniyetin hanları Roma veya Bizans mimarisine hiçbir benzerlik barındırmamakta, ruhsuz binalar estetikten çok işlevselliğe önem vermektedir. İyi korunan ve sağlam olan Selçuklu hanları, yollarda ekseriyetle bir kale kurulması zorunluluğunu ortadan kaldırdı. Hanlar bize burada sanatın ve mimarinin gelişimi hakkında bir ipucu verse de toplum yapısı ve devlet adına bir bilgi içermez.

Gerçek şu ki, Selçuklu hanları gibi binalar Roma ve Bizans döneminde inşa edilmemiş veya gerekli görülmemiştir. Ancak Selçuklu döneminde, kentler arasındaki ticareti ve iletişimi ayakta tutan kervanlar, Selçuklu devletinin en büyük şehirlerini birbirine bağlayan yollar için büyük kale benzeri yapıların⁹⁷Ramsay yapılmasını ve korunmasını gerektirmiştir. Şehirler, göçebe topluluklardan oluşan bir okyanusta adalar gibiydi; hanlar ise şehirden şehre tehlikeli

yolculuklarda kısa aralıklarla sığınak limanları olmuşlardır. Eğer ülke son zamanlarda daha güvenli ise, kervan ticareti ve dolayısıyla hanlar işlevini yitirmiş olur, zira her şehir kendine yetmeye başlamış, ülke bambaşka bir organizmaya bürünmüştür. Hala Avrupa yönlü bazı rotalarda kervan ticareti sürmekte, dolayısıyla kriminal vakaların yaşanma tehlikesi de devam etmektedir.

Kervanların yürümediği yahut soyacak bir turistin olmadığı bölgelerde göçmen Türkmenler ve Kürtler savaşta da barışta da bir arada yaşarlar. Eski gezginler bu grupları daha tehlikeli ve vahşi olarak tanımlıyorken günümüzde, barışçıl ve sakin oldukları gözlemlenmektedir. Anadolu'nun geniş platolarında⁹⁸Ramsay yahut doğudaki Kürt-Türkmen yerleşkelerinde pek çok gece geçirdim. Galatyalı Kürt göçebeler hükümet tarafından ancak son on-yirmi yılda kontrol altına alınabilmiş, göçmen gruplar arasında en kötü şöhrete sahip olanlardır. Aralarından dayken beni ya da partnerimi taciz etmek için herhangi bir eğilim göstermediler, ancak servet sahibi olduğumuzu düşündüler. İtiraf etmeliyim ki, tüm Anadolu kabileleri arasında en kaba olan göçmen Kürtlerin çadırlarında güvenle uyurken çok müteşekkir hissettim. Ancak, Roma medeniyetinin Anadolu'da göçebelik kültürüyle yozlaşması konusundaki geniş konu tartışılmaya başlandığında sorulacak soru sayısı sınırsızdır. Şimdilik konumuza geri dönmeli, toplumların ayrılmasında, istilaya karşı savunmada ve göç hatlarının belirlenmesinde Torosların etkisini belirlemeliyiz.

Toroslar, Arap Savaşları (641-975) esnasında Arap - Romalı, Müslüman - Hıristiyan şeklinde bir ayrıma yol açmıştır. Benzer bir ayrım ilk Türk yerleşimcilerin 1071 yılı ve sonrasında bölgede görülmesiyle yaşanmıştır. Orta Asya'dan yola çıkan, Ermenistan üzerinden Anadolu'ya gelen Türkler, Kilikya'da hüküm sürmeden yüzyıllar önce Orta Anadolu platosunu yurt edindiler ve Tarsus'u ele geçirmeden önce Constantinople ile Belgrad'ı dahi topraklarına kattılar. Hıristiyan güçler ise -Bizanslılar, Latin Haçlılar ve Ermeni prensleri- Kilikya'yı ele geçirmek için birbirleriyle savaşa tutuştular. Toroslar, Tarsusluları Türk ordularından kurtardı, ancak Suriye tarafında böyle bir engel olmadığından Mısırlı Memluk sultanları, Kilikya'nın Hıristiyan krallıklarını yok etti. Burada yine yavaş yavaş Toroslar ve ovalar üzerine yayılan göçebe Türkmen kabileleri, toplumu bir araya getiren bağları yıkip yok ederek gerçek fatihler oldu. Bu vesileyle, toplumlar arasında bir ayrım sahası olan Toroslar, orduların hareketlerini kısıtlamalarıyla bile kendi içinde araştırılması gereken muazzam bir konudur.

Bahsettiğimiz merkezi plato, dağ sıraları ve kıyı ovalarının yanında Anadolu Yarımadası içerisinde çok daha öneme sahip bir bölge daha bulunur. Kuzeyde, merkezi platonun sınırını oluşturan dağlarla, sahil şeridinde paralel uzanan dağ sıraları arasında kalan doğu-batı uzanışlı platolar, Paflagonya'nın en verimli arazilerini oluşturur. Arada kalan bu vadiler, iç bölgedeki platodan ve sahil kesiminden ayrı bir tarihe sahiptir. Sahilden kuzey kıyıları keşfe çıktığımızda geniş Paflagonya vadisine ulaşamamışımız demektir. Arada kaldığından dolayı haberiniz bile olmayabilir. Bu hususta alan, çalışmaya müsait bir yöredir. Geniş tarihiyle bölge, tarihte pek çok güçlü şehre ev sahipliği yapmıştır. Pontus kralları bu vadiyi ellerinde tutabilmek için Romalılara ve batılı şehir devletlerine karşı uzun yıllar boyunca savaştılar. Romalılarla Müslüman istilacılar arasındaki savaşlarda en belirsiz çarpışmaların bazıları da yine bu vadiye gerçekleşmiş gibi görünüyor. Etrafından görece izole olan Paflagonya vadisinin bulunduğu çizginin Anadolu Platosu yahut sahil kesimlerinden farklı olması bu belirsizliğin ana nedenidir. Paflagonya şehirleri, Türk

⁹³Ramsay Burada yeniçerileri Avrupa'nın en iyi gücü olan Osmanlılardan (Osmanlı Türkleri) değil, yalnızca Selçuklulardan bahsediyorum. Ne var ki Yeniçeriler de, Hıristiyanlardan beyin ve kas gücü olarak alman bir nevi vergi neticesinde tezahür etmiştir.

⁹⁴Ramsay On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda göçebe kabilelerin yayılımına dair bulgular için "Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası", s. 213 ve gelecek dipnota bakınız.

⁹⁵Ramsay Ramsay, W. M. (1897). "Impressions of Turkey", s. 103. Göçebelerin batı bölgelerinde yürüttükleri faaliyetler "Cities and

Bishoprics of Phrygia" eserinde (1887), c. 1, s. 16, 27, 299 - c. 2, s. 372, 447, 598, 695'te bahsedilmiştir.

⁹⁶Ramsay Sarre, F. P. T. (1895). "Reise in Kleinasien", s. 77.

⁹⁷Ramsay "Ein äußerlich festung artiges Gebäude" Sarre (1895) a.g.e., s. 78.

⁹⁸Ramsay Orta Anadolu platolarındaki, özellikle de eski Galatya'daki Kürtler, gördüğüm kadarıyla, doğu bölgelerdeki Kürtlere nazaran daha göçebe bir yaşam sürerler. Göçebe Kürtler ise, Küçük Asya'daki en itici ırktır. "Impressions of Turkey" (1897), s. 114.

yerleşiminin ilk aşamalarında, yarımada'nın geri kalanına kıyasla çok daha önemli hale gelmiş ve yazma eserlerde de sıklıkla bahsedilmiştir. Fakat Paflagonya vadisinin engin tarihi hiç yazılmamış, hâlâ daha birçok antik kent'in adı bilinmemektedir. Belki de buranın tarih yazımı hiçbir zaman yapılamayacak çünkü tarihi kaynaklar çoğunlukla böylesi arada kalan yerleri değil, ana yolların güzergâhlarını yazmıştır. Böyle bir görev üstlenilecekse bile araştırmacı, kendi kendine çalışmaya ve keşfetmeye hazırlıklı olmalıdır.

Buradan Anadolu Platosuna çıktığınızda tüm topografya yol yapmaya uygundur. Yine de, birçok yolun kavuşması adına geçmesi gereken bazı geçitler vardır. Kimisinin eski adı bilinmeyen, kimisinin ise modern bir adı olmadığı Frigya'daki çift sıra dağlar kuzey-güney doğrultuda uzanır ve yollar da bu istikameti takip eder. Ephesus'tan (Efes) doğuya giden geçitler bu dağların güney ucundan geçer; ancak Smyrna (İzmir) ve Kuzey Lidya'dan gelen yolcular genellikle kuzey ucunu takip ederler. Modern demiryolu hattı bu iki rotayı işaret ediyor. Batıdan, Trojanida'dan (Kaz Dağı) gelerek orta Frigya dağlarına oldukça yaklaşan, Menderes nehrinin kollarıyla ayrılan yüksek dağ sıraları kimi yerlerde Temnos (Simav-Demirci) ve Dindymos (Murat Dağı) olarak adlandırılır. 16-19 kilometre genişliğindeki huni formulu bu ufak vadi, kuzeyden güneye yahut doğudan batıya seyahat edenlerin geçmesi gereken bir güzergâhtır.

Bu küçük vadi haritalarda yer edinene ve önemi anlaşılana kadar, Ksenofon'un bahsettiği *On Binlerin Yürüyüşü*⁹⁹ çözülemez bir bilmeceydi. Daha önceki keşif yıllarımda, sadece belirsiz, ayrıntısız ve yanlış eski haritalara sahip olduğumdan, ufak vadi bir soru işareti olarak karşıma çıktı. Tekrardan kaçınarak yeni rotalar keşfetmeyi umduğum seyahatimde bu ufak vadi kısır döngüye yol açtı. Bilmeceyi kendimce çözebilmek adına bir yıl içerisinde burayı üç defa geçtim. Bu tekrarlar, alanın önemine vurgu yapmaktadır. Sardes'ten orta Frig dağlarının güneyinden geçerek güney rotasını kullanan ve kuzey-batı yönünden geri dönen *On Binlerin*, bu vadiden geçmesi coğrafi bir zorunluluktadır, zira başka bir geçit yoktu. Bu görüş merkez alındığında *On Binlerin* Frigya'daki rotasını takip etmek ve Ksenofon'un ayak izlerinin bizimkilere karıştığını söylemek makul olacaktır. Güneybatı-kuzeydoğu uzanışlı bu ufak vadinin güneybatıdan girişi Çini Pazarı olarak da bilinen Keramon Agora'sından (Susuz-Uşak) başlar ve kuzey doğudan çıkıldığında Kaystros (Küçük Menderes) Ovası'na karışır.

Anadolu'da kıyı şeridi boyunca sağlanan ulaşım, iletişim ve keşifler, şu an konumuzun dışında, kendine has koşullara sahip olan denizyoluyla yapılmıştır. Çeşitli noktalarda dağların denize kadar uzanarak sahil yolunu zorlu ve erişilmesi güç hale getirmesi, seyahatleri denizden yapılmaya sevk etmiştir. Tarsus ve Trapezus (Trabzon) gibi farklı noktalardaki sahil kentlerinde özellikle mimari ve günlük yaşantıda görülen Yunan etkisi, Anadolu'da kuzey - güney sahillerinde yüzyıllar boyu gücü ellerinde tuttuklarından ileri gelmektedir. Dahası deniz zorlu ve tehlikelidir. Kuzey sahilleri - Karadeniz-, Yunanlar tarafından tahmin edilemez olduğu gerekçesiyle hain ilan edilmiş, yılın hiçbir dönemi havasına güven olmadığı ve yaz mevsiminde bile fırtınaların görülebileceği kaydedilmişti. Çok eskiden beri, Karadeniz'in sahip olduğu imajı, güzelliklerini ve tehlikelerini Yunan tarihinin ilgili anlatılarından okuyabiliriz. Amerika'nın keşfinin modern dünyanın bilgi birikimine kattıkları gibi, Karadeniz'in Yunanlarca keşfi de Yunan fikir dünyasına yenilikler getirmiştir. Ancak bu iddiayı kanıtlamamız için tüm gün burada konuşmamız gerekir.

Bir ülkenin yaşam tarzı her zaman dinine yansır ve kültüründen de parçalar barındırır. Kıyı şehirlerinin dini öğeleri de, denize bağımlı olmaları hasebiyle bu yönde şekillenmiştir. Bunu kuzey sahillerinde gözlemleyebiliriz. Denizlerin hâkimi Achilles Pontarches kuzey sahil şehirleri için yüce bir tanrıydı. Pek çok şehirde adına sunaklar yapılmış ve başrahipler unvan olarak *Pontarch* adını taşımıştır. Tanrı, Danube (Tuna) nehrinin denize döküldüğü yerin açıklarında ona ve eşi Helena'ya bir ada bahsetmiş ve yardım dilenen yerde beliriveren bu ada fırtınaya maruz kalan denizcilere güvenli liman olmuştur. Ünyüle Karadeniz'in tümünde denizciler suya açılmadan önce Pontarches adına yapılan sunaklara adak adanmışlar, döndüklerinde de ise yine aynı şekilde anısına çeşitli hediyeler bırakmışlardır. Kırım, Rusya ve Küçük Asya'nın kuzey sahilleri bu sunaklarla doludur ancak asıl merkezinin geçmişte çok büyük ve gelişmiş bir liman olan Sinope'de (Sinop) yer aldığı düşünülmektedir. Hıristiyanlığın yarımada'da yayılmasıyla beraber dini görüşte de farklılıklar yaşanmış ve pagan tanrıların yerini Hıristiyan azizler almıştır. Böylece, Pontarch Achilles yerine de Aziz Phocas¹⁰⁰ (??-102) denizcilerin koruyucusu unvanını üstlenmiştir.

Sahil kesiminin iç bölgeden dini ve kültürel olarak ayrımı bu anekdotla anlaşılabilir. Ancak dindeki ayrımın mutlak olduğunu söylemek doğru olmaz. Ulaşım ve iletişimi kısıtlayan dağ sırtları, dinin yayılmasına karşı hiçbir engel oluşturmamıştır. Avrupa'ya dalga dalga yayılan Anadolu kültürleri şüphesiz Anadolu sahillerini de derinden etkilemiştir. Dindeki ayrışma kuzey kıyılarında Achilles Pontarches örneğinde olduğu gibi kültürel değişimlerden ileriye gidememiştir.

Güney kıyılarındaki deniz temelli dinsel motifler ise daha az bilinir. Mevcut kayıtlar, ortak Anadolu tanrıları dışında çok az şey göstermektedir lakin çok daha fazlası olmalıdır. Spesifik denizci kültürlerini belki de Likya'da ki Myra'da (Demre) aramalıyız. Myra, Suriye ve Mısır ile doğrudan deniz aşırı iletişimi sağlayan bir limandı. Deniz ile çözümlü birbirine bağlayan bu ağ çok eski değildi, zira ilk gemiler sahili terk etmeye ve açık denize açılmaya cesaret edemedi. Roma silolarına Mısır ülkesinin tahılları, mazisi hemen hemen I. yüzyıla dayanan bu açık deniz seferleriyle girmeye başlamıştır. Levant'tan Akdeniz'e sürekli esen batı rüzgârları denizciler için iyi bir kibleydi. Anadolu sahilini takiben izlenen bu güzergâhta rüzgâr çok hızlı estiğinde, denizciler rotadan saparak kendilerini Kıbrıs Adası'nın güneyinde buluyorlardı. Durumu kurtarmak için ya Suriye sahillerine geri dönüyorlar ya da kıyıyı takip ederek Kıbrıs'ın kuzeyinden dolaşıyorlardı. Böylesi kötü bir senaryoda denizcilerin yardımına yetişecek bir Myra tanrısı olmalıydı. Bu tarz bir pagan inancı kanıtlanmamış olmasına rağmen temelleri eski zamanlara dayanan iyi bir Hıristiyan kültü bilinmektedir. Myralı Aziz Nicholas¹⁰¹ (270-343), tıpkı Aziz Phocas'ın Karadeniz'de yaptığı gibi buradaki denizcilerin imdadına yetişiyordu.

Phocas, Trajan¹⁰² döneminde şehit olmuştu. Nicholas ise kabaca üç asır sonra yaşamış Myralı bir Hıristiyan rahipti. Hıristiyan öğretisi kuzeye, Ege ve Akdeniz sahillerine olduğundan çok daha erken yerleşti. Trajan döneminde de kuzey kıyılarında derin kök salan bu öğreti, yerel folk ile uyum içinde zamanla diğer bölgelere de sirayet etti. Ancak Anadolu'da doğudan batıya, batıdan doğuya doğru hareket eden sadece ordular veya uluslar değildi. Küçük Asya köprüsünde sanat, bilgi, yeni fikirler ve dinler de çoğunlukla bu istikamette dağılım göstermiş, kuzey-güney yönlü etkileşimler görece daha sınırlı kalmıştır. Bu soyut kavramların hareketi, heybetli orduların yürüyüşlerinden, kahramanlık hikâyelerinden daha az dikkat

⁹⁹Genç Kiro'sun Ahameniş imparatoru olan abisi Artakserks II' in linden tahtı alabilmek için, çoğunluğu Yunan olan 13 bin paralı askerle Cunaxa Savaşı'na doğru yaptığı yürüyüş. Detaylı okuma için bkz: Xenophon, (2015), *Anabasis On binler'in Dönüşü*, çev. Ari Çokona, *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 2015.

¹⁰⁰Hıristiyanlığın Roma'da henüz yasak olduğu dönemde Sinop Psikoposu olan Fokas işkenceyle öldürülmüş ve Hıristiyan şehidi

mertebesine ermiştir. Kitap ve kürekle tasvir edilen aziz, yerel halk tarafından yangınlardan koruduğu ve boğulanları kurtardığına inanılır.

¹⁰¹Ortodoksluğun Savunucusu, Mucize Yaratıcı, Kutsal Başpiskopos sıfatlarıyla anılan Myra Piskoposu Aziz Nikolas, Noel Baba karakterine ilham kaynak olduğu düşünülür.

¹⁰²M.S. 97-117 yılları arasında hüküm sürmüş 13. Roma İmparatoru Marcus Ulpius Nerva Trainanus (53-117).

çekicidir ve fark edilmesi uzun sürer. Doğal olarak da gözden kaçırılması muhtemeldir.

Bununla birlikte, daha dikkatli bir inceleme gerektiren ve sadece genel prensibi vurgulamaya yardımcı olan bazı istisnalar vardır. Şöyle bir örnek gösterilebilir. 1882'de yayımladığım (sonradan geri çektiğim) teoride Yunan alfabesinin M.Ö. VII. yüzyılda İyonyalı tüccarlar tarafından deniz yoluyla önce Sinope'ye taşındığı, oradan kuzey dağlarını aşarak merkezi platoya, Halys (Kızılırmak) yayına indiğini söylemiştim. Ancak, daha sonra yaptığım çalışmalarda¹⁰³ Yunan alfabesinin yine aynı tarihlerde Aeolic Cyme (Nemrut Limanı-Aliğa) kralı Agamemnon'un kızıyla evlenen Frig kralı sayesinde, gelişen ticaret ve siyasi ilişkiler dolayısıyla doğuya yayıldığını söyleyebilirim. Anadolu sahili ve platosundan iki kraliyet ailesinin kurduğu bu bağ sayesinde doğu batı arasında yeni bir köprü inşa edilmiş, halklar arasında gelişen iletişim ve paylaşılan kültür neticesinde Yunan alfabesinin bu yönde gelişmesi çok daha makuldür. Almanca basılan bir eserlerdeki anlatılara dair hiçbir şeyi kabul etmeyen İngiliz akademisyenler bile bu görüşü kolaylıkla kabul edebilir. İkinci görüşümü ortaya attıktan sekiz sene sonra Anadolu'ya bir seyahat gerçekleştiren ve deneyimli genç bir Alman profesör, bu bahsettiklerimi adeta yeniden keşfetmiş, izlenimlerini de *Journal of Hellenic Studies*'te yayımlatmıştır. Kısa süre sonra başlangıçta ilk teoriyi destekleyen İngiliz akademisyenler hatalarını öğrendiklerinde gerçeği idrak ettiler lakin kabullenmeleri biraz zaman aldı.

Fikiryat ve dine dair hareketlerin dağılışı *mekân* etkisiyle karmaşıklaşır. Bu oluşumlar ordular gibi sadece bir yerden başka bir yere gitmez, bir yerde doğar ve zamanla etraftaki unsurlarla etkilenerek adeta sızar. Bir ordu arazide ilerlediğinde maddi güç kazanmaz aksine gücünün bir kısmını kaybeder. Ancak uzun seyahatlerde ordular bile kültürel olarak diğer medeniyetlerden etkilenir ve tipki Haçlılarda olduğu gibi kendi topraklarına dönerken bu maddi yenilikleri ve manevi bilgeliği de yanında götürür. Bu etki, iki türde karşımıza çıkar. İlk olarak, Doğu - Batı dünyaları arasında bir köprü ve buluşma yeri olarak Anadolu'nun durumundan kaynaklanabilir. Fikirleri uyuşan ya da çatışan iki halk karşılaştığında ortaya çıkan sonuç muhakkak ki tekdüze olamaz, zira fikirler yan yana konabilecek cansız nesnelere değildir. Birleşir, büyür veya ölürler ama atıl ve değişmez kalamazlar. Farklı fikir dünyalarında yaşayan halkların kaderini ise benzer bir sonuç tayin eder. Bazen bu bölünme olur bazense daha acı bir yıkım süreci... Örneğin, para basımının temellerinin Küçük Asya'da atıldığı Herodot tarafından ilk defa dile getirilmiş ve modern görüş de bunu desteklemiştir. Ticaret ve iletişimin yoğun olarak yürütüldüğü Anadolu'da bir otorite tarafından güvence altına alınan ortak değer fikri doğaldı. Radet (1859-1941)¹⁰⁴ Lidya hakkında yaptığı çalışmasında¹⁰⁵ kervan, pazar gibi doğu kökenli ticaret unsurlarının da başta tek bir topluluğa ait olduğu savını ortaya atmıştır.¹⁰⁶Ramsay

Benzer şekilde, ortaya çıkan ve gelişen pek çok fikir, tasvirini yaptığımız bu uzun köprü boyunca yayılmış, zaman ve toplumlarla şekillenmiştir. Örneğin, belirli bir zaman aralığı kullanarak tarihleri sadeleştirmek, Küçük Asya'da ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, Büyük İskender doğuya akınlar düzenleyip hükmettiği toprakları nasıl yöneteceğini düşünürken, boyunduruğu altında bulunan Yunan fikirlerinden faydalanmıştır. Yunan şehir devletlerinin yargı sistemlerinde gördüğümüz bu hantal tarihlendirme metodu, genişleyen Helen uygarlığında zamanla işlevini kaybetmiştir. Frigya'nın batısı ve Lidya'nın doğu kısmı haricinde, antik dünyanın hiçbir yerinde tarihleri günbegün yazmak yerine belirli bir dönem adı verme geleneği var olmamıştır. İkinci olarak, son araştırmalar

arasında Anadolu'nun sadece bir köprü olmadığı, dış fikirleri pratik bir şekilde geliştirdiği fakat bir yaratıcı olarak önemsiz bir rol oynadığı yönünde artan bir görüş var. Anadolu'nun yalnızca Doğu-Batı arasında bir köprü değil, dış dünyayı etkileyen, güçlü imparatorlukların da merkezi olduğu günlere geri dönmeye zorlanıyoruz. İmparatorluk, şu anda tartışılan en belirsiz tarihsel problemlerle yakından bağlantılıdır. Antik Yunan ve Doğu Akdeniz topraklarının erken tarihini yeniden keşfetmek üzere atılan adımlar, her zaman keşfedici olmasa da, sahip olduğu ışıkla, antik Anadolu dünyasının tarihinde de dolaylı olarak bir ilerleme oluşturmaktadır.

Yirmi yıl önce imparatorluk, pek çok emaresi olmasına rağmen nicel ölçekte kimse tarafından hayal bile edilmemişti. Doğrudan kanıt aranarak yapılan bu keşifler oldukça yavaş ilerliyor çünkü keşfetmek için organize bir çaba gösterilmiyor, nadiren gezginler tarafından ortaya çıkarılan kanıtlar ise eğitimsiz bir gözden geçtiği için yeteri kadar incelenemiyor. Ama yine de keşif faaliyetleri, yavaş da olsa ilerlemektedir. On yıl önce pek çok kişi tarafından rüya olarak atfedilen şeyler, günümüzde, antik Akdeniz dünyası tartışmalarında kabul gören ve on, yirmi yıl sonra şimdi olduğundan daha fazla alan işgal edecek olan bir faktördür.

Bilinen herhangi bir sistemden farklı şekilde düşüncüyü görünür kılan, sembollerle ifade eden hiyerogliflerin Küçük Asya'da gelişimi uzun bir süreç izlemiş ve diğer diller üzerinde de etki bırakmıştır. Anadolu sanatsal formlarının karakteristiğini inceleyen araştırmacılar hâlâ bu dilin Doğu Akdeniz dünyasında gelişimini açıklamak için gereken faktörlerin bilinmediğine dikkat çekmektedirler. Anadolu'yu en çok şekillendiren şey, Roma - Yunan etkisiyle ve modern bilim insanlarının da ortak kanısıyla dindir. Eski düşünürlerin kabul ettiklerini hepten reddedemeyen modern bilim insanları, bu etkiyi geniş bir zamana yayarak zayıflatmak için bayrağı yeni nesle devretmiştir. İçinde birtakım tutarsızlıklar ve yer yer Yunan ruhunu zedeleyen anlatılar barındıran, Yunan gözünden Anadolu'nun dini tarihini geniş biçimde inceleyen Atina Fransız Okulu¹⁰⁷Ramsay eski müdürü Bay P. Foucart'da yazarlar arasında, aşırıların başında gelir. Bu olgu, klasik dünya görüşünde özellikle eğitimsiz sınıf üzerinde dini uyanış barındıran bir etkiyi dalga dalga yaymış, toplumun pek çok kesiminden insanı ve düşüncüyü etkilemiştir. İyi ya da kötü, bu durum muazzam bir güce sahiptir.

Yazı, sanat, din ve diğer pek çok bölümle, ülkenin coğrafi karakteri arasında algılanabilir bağlantı mevcuttur. Başka bir eserimde¹⁰⁸Ramsay hiyerogliflerin yalnızca geniş ovalarda ortaya çıkabileceğini savundum ve belirli hayvanların evcilleştirilmesinde yine ovaların başrolde olduğunu söyledim. Mısır'da geçişin çöl ovaları, şimdilerde oldukça verimlidir. Hem ovalardaki verimi korumak hem de su fakiri bir noktada büyük ve zengin şehirler inşa edebilmek için beceri gereklidir. Bu geniş ovaları verimli bir şekilde kullanmak için gerekli olan sanatların hepsi ülke dininde somutlaşmış ve öğretilmiştir. Evcilleştirilmiş hayvanların hepsi dine göre kutsanmış ve kimi tedavilerde ilaç olarak görülmüşlerdir. Bu örnekten hareketle, coğrafi özelliklerin doğrudan etkisinin en açık olduğu husus dindir. Antik din, modern Avrupa halklarının şimdiki sosyal yaşama ve aileye olan bağlarından çok daha sıkı ve ilişkiliydi. Din, sosyal ilişkileri kurmuş, düzenlemiş ve onlara yön vermiştir. Birey-din ilişkisi, beşikten mezara kadar bağlanmıştır. Hayatta gerçekleştirilmiş, iyi ya da kötü, neşeli ya da kederli, ahlaki (göreceli) ya da ahlaksız her eylem, bir tanrısallık ve ilahi yaptırım altında yapılmıştır. Anadolu'nun antik dini bu sebeplerle insanlara, dolayısıyla çevreye etki etmiştir.

¹⁰³ Konuyla ilgili detaylı okuma için bkz: Ramsay, *Studies in Asia Minor*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 3, 1882, s. 1-68.

¹⁰⁴ Georges Albert Radet, Fransız epigrafist, tarihçi ve arkeolog.

¹⁰⁵ Detaylı okuma için bkz: Radet, Georges; *La Lydie et le monde grec au temps des Mermmades (687-546)*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1893.

¹⁰⁶Ramsay Bazı değerlendirme ve eleştiriler Ramsay, W. M. (1895), *Cities and Bishoprics of Phrygia* Vol: II, s: 416'da yazılmıştır.

¹⁰⁷Ramsay "Des Associations Religieuses Chez Les Grecs", 1873.

¹⁰⁸Ramsay "Cities and Bishoprics of Phrygia" (1887), c. 1, s. 15.

Anadolu dininin tanıdık bir özelliği ilk bakışta göze çarpıyor. Avrupai ve Semitik inanışta da olduğu üzere; “*Tanrı bütün insanlığın ve yaşamın babasıdır (yaratıcısıdır)*”. Ancak Anadolu’da gözle görülür fark, ilahi doğanın *anne* olmasıdır. Tanrısal özyapının erkek unsuru, doğa ve yaşamda sadece ara sıra ve yardımcı bir aktör olarak kabul edildi. Anadolu inanışına göre hayat, ana tanrıçadan gelmişti ve ölümle birlikte kendilerini taşıyan anaya tekrar geri dönülecekti. Anadolu’ya, Yunan fikir ve örfleri sirayet etmesine rağmen, bu ilkel düşüncenin izlerini görmek mümkündür. Pek çok antik Yunan kentinde adalet simgesinin kadın olması, bu düşünceden ileri gelmiş olabilir. Yeryüzüne inen her yeni din, nefes aldıkları sürece insanların kaderini etkilemiş ve ruhunu kontrol altına almıştır. Örneğin, Hıristiyan dininde Meryem Ana’nın kutsiyetine atfen bilinen en eski yazıt II. yüzyıla ait bir Frig kitabesi olup Efes, V. yüzyılda, ilahi bir kişilik olduğu için, *Tanrı’nın Annesi*’ne¹⁰⁹ adanmış bir yere dönüşmüştür.

Anadolu merkezi platosunun geniş düzlüklerinde insan ruhu, dış dünyadan etrafını çevreleyen dağlar sebebiyle sınırlanmış görünmektedir ancak, hapsedilme fikri, insan gözünün ufka kadar düzlük gördüğü bir yerde tamamıyla yabancıdır. Ufukta yükselişinden batışına kadar, *Cennet’in Gözü* durmadan, yorulmadan ve bıkmaksızın sizi takip eder. Çevrenizdeki monoton her yöne nüfuz etmiş sonsuzluk duygusu, oldukça ikna edicidir. Böylesi bir ortamda, bireysellik ve kişisel güç duygusu zayıflar, küçülür ve insan bilincinde kendini göstermeye cesaret edemez. Uzun, karanlık kış dönemleri ve kısa ama kavurucu yazlar da bu etkiyi artırır. Cılız derelerin birleşerek güçlü nehirlerle dönüştüğü ülke, kimi zaman da talihi yağmura bağlı büyük bir bahçedir. Harman zamanı çiftçiler ısıyı dengeleyen kuzey rüzgârlarına güvenir. İlahi gücün boyunduruğu altında insan önemsizleşir ve bugün bile tarla işleriyle uğraşan herkes, canlanan baharda *Allah bereketini versin* diyerek dua ederler. Ne var ki bu ilahi gücün varlığı hiçbir zaman doğanın merhametsizliğiyle bağdaşmamıştır. Kutsal hayvanlara ve topraklara inananlar, toprağın bereketinin artacağına güvenenler hep bir yaratıcıya, tanrıçaya veya bir azize sığınmışlardır. Müritleri gözünde hatasız bir kul olan Aziz Pavlus’un, Likyalı çiftçilere Tanrı hakkında şöyle seslendiği rivayet olunur; “*Cennetten yağmur getiren, bereketli bir mevsim yaşatan, kalpleri yiyecek ve neşe ile dolduran ancak O’dur.*”¹¹⁰

Bir tarih öğrencisi nerede ve ne zaman olursa olsun dine dönmeli, onu ülkenin ve tüm toplumsal yapıların yaratıcısı olarak kabullenmeli ve ülkenin kalkınmasında kilit rolü olduğunu idrak etmelidir. Efes şehrinin keşfinde bu prensipten hareketle gösterilecek bir örnek bulunabilir. Bay Wood,¹¹¹ Artemis Tapınağı’nın yerini saptamak için altı yıl harcadı ve sonunda tam olarak olması gereken yerde, tepesinde Aziz Yuhanna Kilisesi’nin, bir yüzünde de İsa Bey Camii’nin yer aldığı bir tepenin eteğinde buldu. Kilise, İmparator Justinian¹¹² (~482-565) tarafından, Hadrian dönemini saymazsak, inşa edilen en büyük yapıydı. Bay Wood’un keşfindeki tarihsel süreç aslında oldukça açıktır. Bölgenin artık Hıristiyanlık egemenliğine girdiğinin bir emaresi olarak kilise, yüksekçe bir noktaya, tapınağı görecektir şekilde inşa edilmiştir. Ancak Hıristiyanlık yerini İslam’a bıraktığında yine aynı tahakküm sorunu doğmuş ve böylece iki büyük mabet arasında daha büyüğü inşa edilerek, bundan sonraki hakim dinin İslam olduğu vurgulanmıştır.

¹⁰⁹ Hz. İsa’nın annesi Hz. Meryem için Ortodoks Kilisesi ve Doğu Katolik Kiliselerinde kullanılan bir tabir. Tanrı’yı doğuran, *Theotokos*. Detaylı okuma için bkz: O’ Carroll, Michael; *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, Liturgical Press, Minnesota, 1982.

¹¹⁰ İncil, Elçilerin İşleri 14:17.

¹¹¹ *John Turtle Wood* (1821-1890), 1863’ten itibaren Efes harabelerini kazarak 1869’da Artemis Tapınağını keşfeden İngiliz mimar, mühendis ve arkeolog.

¹¹² Bizans İmparatoru Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus I.

Efes’in tarihi çok fazla değişiklik ve yenilik barındırır da dini merkez hep aynı kalmıştır. Yunan kenti, ticari, askeri avantajları göz önünde bulundurarak deniz kıyısına, dini merkezden uzağa, kurulmuş ve kıyı şeridi şekillidike de yer değiştirmiştir. Kutsal mekân, Yunanlar gelmeden önce ovanın merkezini yönetiyordu ancak rahipler saydığımız hususları göz önünde bulundurmışlardır. Dinin dış hatları yumuşatılmış olsa da eski inanışlar kendini korumayı başarmıştır. Efes’e de özel bir kutsiyet atfedilmiş ve henüz yeteri kadar kanıt olmasa da *Tanrı’nın Bakire Annesinin* Efesli Hıristiyanlarca buraya yerleştiği ve vefat ettiği söylenegelmıştır. Herhangi bir resmi dayanağı bulunmayan bu söylenti bile şehir nüfusunun artmasına ve Doğu Kilisesi’nin öğretilerini değiştirmesine yetmiştir. Bu yeni grupla beraber şehir, dini merkezin yer aldığı ovaya taşınmıştır. Eski Asya putperestliğinin, Yunan ticareti ve Hıristiyan öğretisi üzerinde çok güçlü olduğu kanıtlanmıştır. Yunan etkisi Asya’da on iki yüz yıl kalmış, zayıflayıp ortadan kaybolduğunda bile eski inançlar gibi güçlü bir şekilde devam etmiştir. Eski Anadolu tanrıçaları sadece tapınakta değil doğada da bulunabilirdi. Onlar, aynı zamanda vahşi doğanın da tanrıçası ve koruyucu annesiydi. Bundan etkilenen Hıristiyan öğretilerinde de Bakire Meryem figürü *Tanrı’nın Annesi* figüründen, *Tanrıça-Anne* imajına bürünmüş, adına inşa edilen ibadethaneler de zamanla hac yeri haline gelmiştir.

Yayılan kitlesel hareket ve fikirlerin ya sahil şeridini izlemeleri ya da kara kütesinin içine nüfuz etmesi ilkesi Anadolu’da istisna göstermektedir. Kuzey veya güney nehir vadilerinden dahi Anadolu içlerine ilerleme teşebbüsü olmaması hayret vericidir. Tek bir istisnası Pamfilya kıyılarına çıkan Hıristiyan misyonerlerin Perge’den Pisidya Antakya’sına (Yalvaç) olan hareketidir. Teologlar bu ani geçişle kuşkuyla yaklaşacak ve şüphesiz itiraz edeceklerdir, fakat teorilerden ziyade olguları inceleyen tarihçi ve coğrafyacıların konuya ilgisi yoğun olmuştur. Keşif, Kıbrıs’tan batıya doğru sahilden ilerlemiş ve Pamfilya kıyılarından içeriye yönelmiştir. Fikir akımları neredeyse her zaman karadan yayılmıştır çünkü deniz rotası boyunca yayılma imkânı kısıtlı ve dardır. Öncüler yeni fikirlerini deniz yoluyla Suriye sahilinden Atina ve Roma’ya kadar taşımışlardır belki, ama buralarda hiçbir kalıcı etki veya halef bırakamışlardır. Öte yandan, karayolu boyunca ilerleyen fikri ve dini oluşumlar, geçtikleri şehirleri ve halkları etkisi altına alarak her aşamada dikışı sıkılaştırmış ve bu bir sonraki adım için temeli oluşturmuştur. Anadolu’ya uğrayan birçok düşünce hareketinden, detaylı olarak izlenebilen tek düşünce, Hıristiyanlığın yarımada ve Avrupa’ya yayılmasıdır. Bu önemli hareketin derinlemesine incelenmesi hem oldukça öğretici, hem de pek çok soruya cevap olacaktır. Bu olgunun en ufak açıklaması bile başlı başına bir makale oluşturacak kadar zengin içeriğe sahiptir. Ancak özetle Suriye’den kuzey, kuzeybatı ve batı Asya’ya doğru yayılan bir çizgi ile hareketin gerçekleştiğini söylemek tamamen yanlıştır. Düşünce hareketi büyük Anadolu köprüsü boyunca karadan direkt olarak Suriye’den Efes’e ve oradan deniz yoluyla kuzey sahillerine yayılarak sahil kesiminden de iç bölgeye nüfuz etmiştir. Muhtemelen, günümüze ulaşmayan daha eski fikir hareketleri de coğrafi faktörlerden dolayı benzer bir rotayı takip etmiş olabilir.

Tartışma

The Rt Hon.¹¹³ James Bryce¹¹⁴: Dostum Prof. Ramsay’dan dinlediğimiz ilginç ve öğretici makale üzerine bir şey söyleme

¹¹³ “The Right Honourable”: İngiliz Milletler Topluluğu ve Britanya İmparatorluğu’nda önemli devlet görevlerine verilen bir tür unvan. Pek Muhterem. En Saygıdeğer. En Şerefli.

¹¹⁴ Vikont I James Bryce (1838-1922), İrlandalı tarihçi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı, Lanchester Düklüğü Şansölyesi, Ticaret Bakanı, İrlanda Genel Valisi, A.B.D. İngiliz Başkonsolosu, Kraliyet Danışma Meclisi Üyesi, Royal Society ve İngiliz Akademisi Bilim Kurulu Üyesi’dir. Daha çok politik eserler veren Bryce, 1876 sonbaharında doğuya gerçekleştirdiği seyahatini ve gözlemlerini Transkafkasya ve Ağrı

konusunda büyük bir çekince hissediyorum, zira kendisi Küçük Asya hususunda diğer pek çok kişiden çok daha geniş ve derin bilgisi olan birkaç başarılı gezginden birisidir. Diğer katılımcıların arasında, her ikisi de Küçük Asya'yı iyi tanıyan Sör Charles Wilson ve Bay Hogarth'ı daha yetkin görüyorum. Benim bilgim oldukça az olmakla beraber kuzey ve batı sahilleriyle sınırlıdır. Bir bütün olarak, Küçük Asya'ya ayırt edici karakterini veren merkez platosunda seyahat etme fırsatım olmadı. Bu eser bana, tarihin, coğrafya ile bağlantılı olarak nasıl incelenmesi gerektiğini, takdire şayan bir örnekle gösteriyor. Çalışma, ülkenin karakterini belirleyen kalın çizgileri ortaya koyuyor ve bunları, ülkenin tüm tarihinin belirlendiği din, siyaset ve ticaret hareketleriyle ilişkilendiriyor. Eğer, tarihsel bir çalışmayı bir ülkenin coğrafi koşulları ve fiziksel yapısı üzerine edinilmiş bilgilerle şekillendirebilirsek, pek çok yerde yapılandan daha kapsamlı şekilde, çalışmalar için daha sağlam bir dayanak ve kıymetli bilgiler elde etmiş oluruz. Prof. Ramsay'ın bizlere sunduğu eserdeki gibi, her kim okur ve üzerine derin düşünürse, bir yer için yapılan coğrafya çalışmaları sağlam temeller üzerine inşa edilmiş olur. Beyefendinin makalesini dinlerken, dağların, vadilerin geçmişlerini öğrenmenin verdiği ferahlık, bu olgunun ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir.

Eserdeki bazı pasajlar bana geniş bir platoda kurulu bir diğer kadim medeniyeti ve başından geçenleri hatırlattı. Yükselti özellikleriyle Küçük Asya'ya benzerlik gösteren, doğu-batı arasında zıtlıkların bulunduğu, büyük Meksika Platosunu işaret ediyorum. Ne yazık ki, İspanyol fethinden önce bölgede neler yaşandığına dair tarihsel bilgimiz çok az ve Yerli Amerikan tarihinin alacağı muhtemel doğal seyir, bu fetihler silsileleriyle kesintiye uğramıştır. Gelen göçebelere Küçük Asya refahının yok edilmesine ilişkin olarak, Bay Ramsay'ın görüşüne itiraz etmemekle birlikte, Doğu Roma hükümdarlığının, idari ve üretimsel organizasyonunda dönüş yaşandığını ve bunun da süreci hızlandırdığını düşünmekteyim. Prof. Ramsay'ın makalesinin ikinci bölümünde yaptığı ve Küçük Asya'daki dine atıfta bulunduğu başka bir kısım beni çok etkiledi. Babiller, Lidyalılar gibi toplumda çok daha derin etkiler yaratması beklenen uygarlıkların geliştiği Anadolu sahasında, bildiklerimizin oldukça az olduğundan bahsetti ve devamında kökenleri bu platoya dayanan dinlerin etkilerini anlattı. Ramsay'ın gözlemlerini dinlerken, dünyanın tüm büyük dinlerinin denizle bağlantılı olmayan halklardan ileri geldiğini görmek dikkate değer bir gerçektir. Budizm, eski Mısır dini, İbranilerin dini, Eski Pers dininin Zend Avestası (kutsal kitabı), Modern Zerdüşlük, Hıristiyanlık ve İslam, gibi tarihi eskiye dayanan büyük dinlere göz attığınızda hepsinin denizcilik yaşamıyla ilgisi olmayan ya da çok az ilgisi olan halklardan türediğini göreceksiniz.

Bir dinin devamlılığını ve gücünü sağlayan yeni fikirler ortaya atması değil, içinde büyüdüğü toplumun zihnini kavraması ve o ulusun inancını diğer toplumlara aktarmasından ileri gelir. Yunanlılar ve Fenikelileri örnek verebileceğimiz, denizle bağlantılı toplumlarda ortaya çıkan dinler, yerel etkiler gösterebilir de, başka toplumların zihinlerine giremedi ve böylece gücü, kalıcılığı sağlayamadılar. Bu inanç biçimleri arasında, en az fikir sahibi olmamıza rağmen, Frig dininin önde geldiğini düşünebiliriz. Ana tanrıça temelinde gelişen

Frig dini yalnızca Grek ibadethanelerinde değil, Yunan tanrıları arasında da oldukça etkili olması bu çıkarımı yapmamıza olanak tanır. Hatta bu dinin erken Hıristiyanlık üzerinde de tesiri mevcuttur. Konu hakkında bizlere bu akşam özlü bir şekilde anlatılanların, gelecekte bundan daha detaylı işlenebileceğini ne yazık ki ummuyorum.

Sör Charles Wilson¹¹⁵: Bay Bryce'in Prof. Ramsay'ın makalesinin önemi konusunda söylediklerini tekrarlayabilirim. Sizler de okunan makalenin diğerlerinden çok farklı bir karakterde olduğunu fark etmiş olmalısınız. Prof. Ramsay, Küçük Asya'da seyahat etmenin tehlikeleri ve zorluklarına değinmedi ancak makalesi, ülkenin tarih ve coğrafyasına çok önemli bir katkı sunmaktadır. Yaptığı genellemeleri eleştirmek zor. Burada sık sık gördüğümüz gibi kişisel macera ya da keşif günlüğü yerine, yirmi yılı aşkın tecrübeyle ülke çalışmasının sonucuna sahiptir. Bu hususta üzerine bir şey söylemek istediğim birkaç nokta var. Bunlardan ilki Küçük Asya'nın göçebelileşmesiyle ilgilidir.

Göçebelerin platoyu harabeye çevirdiklerine dair güncel kayıtlarımız mevcut. Şehir hayatını hiç önemsememiş, tek düşündükleri aşiret ve sürüleri için yiyecek temin etmek olmuştur. Üç yüzyıl boyunca, göçebe kabileler peş peşe ülkeden geçti ve giderken de her şeyi yediler. Tarımı umursamadıkları gibi kasabalardaki insanların aklıktan ölüp ölmedikleriyle de ilgilenmediler ve belki de böylece dünyanın en zengin ülkelerinden birini mahvettiler. Ancak Prof. Ramsay'ın yalnızca göçebeler tarafından ülkenin harabeye çevrildiği fikrinin erken bir ifade olduğunu düşünüyorum. Zira küçük Asya'dan geçen Moğollar, ardılları Timurular ve Tatarların ilerleyişleriyle ülkenin harabeye döndüğü kanısındayım. Göçebelerin ilerleyişiyle kasabalar arasındaki iletişimi sürdürmenin zorluğu ve izolasyon konusunda ise ona tamamen katılıyorum.

Belki, Selçuklu Türklerinin halefleri Osmanlı Türkleriyle yalnızca hanlarla değil diğer kamu binalarıyla da ayrılması gerektiğini ekleyebilirim. Neredeyse Selçuklu İmparatorluğu'nun Portsmouth'u diyebileceğim, Küçük Asya'nın güney sahilinde bulunan Alanya'daki muazzam Selçuklu mimarisi ya da istihdam edilen yabancı mimarların eserleri beni bu konuda oldukça etkilemişlerdir. Selçuklu donanması ile bağlantılı denizcilik binaları da ülkeye dağılmış güzel hanlarla aynı sağlamlıkta inşa edilmiştir. Bu durum cami mimarisi için de geçerlidir. Küçük Asya'da inşa ettikleri cami ve medreselerdeki mimari tarz, gördüğüm en güzellerinden biridir. Bunları ünlü rahmetli mimar Bay Fergusson'a sunduğumu hatırlıyorum da şimdi bile bu güzel binaların ayrıntılarına dair çok az bilgimiz var.

Bir ayrım noktası olan Torosların önemi ile ilgili, belki de Prof. Ramsay'ın bahsetmediği bir gerçeğe değinebilirim. Geçtiğimiz yüzyılda bu alan, bir süre Mısır ile Türk toprakları arasındaki sınırı oluşturmuştur. Küçük Asya'da Kütahya'ya kadar ilerlemiş olan Mısırlılar, Avrupalı güçler tarafından geri çekilmeye mecbur kılınmışlardı. Bu arada İbrahim Paşa da, olası Türk ilerleyişini önlemek adına, sınır olarak belirlenen Torosların Kilikya Kapısı (Gülek Boğazı) mevkiine alelacele kale inşa ettirmiştir.

Belki de Prof. Ramsay'ın bu yıl tekrar Küçük Asya'yı ziyaret etmek istediğini söyleyebilirim. Kendisinin de iyi bildiği ve uzun yıllar boyunca son derece ilgilendiği Lystra (Konya-Gökyurt) alanında özel kazılar başlatıldı. Böylesi bir keşiften çıkabilecek sonuçlar muazzam olabilir. Umuyorum siz de yakın bir gelecekte, İncil'le ilişkilendirilen bu alanı kazmak için maddi desteğe sahip olabilirsiniz. Bence Prof. Ramsay'ın makalesi şimdiye dek burada okunan en dikkat çekici eserlerden birisidir.

Bay D. G. Hogarth¹¹⁶: Elbette Prof. Ramsay'ın fikirleri, üzerine pek konuşulmamış konular olup, beni en çok etkileyen noktalar, Küçük

Dağı ismiyle kitaplaştırmıştır. Bkz: Bryce, James; *Transcaucasia and Ararat*, Macmillan and Co., Londra, 1877.

¹¹⁵ Bkz: Dipnot 13.

¹¹⁶ David George Hogarth (1862-1927), Kraliyet Coğrafya Topluluğu ve İngiliz Akademisi üyesi, İngiliz arkeolog ve akademisyendir. 1908 ve "Arabistanlı" Lawrance ile birlikte 1911 yılında Karkamış'ta kazılarda

Asya'nın göçebelileşmesi sorunuyla ilgili olanlardır. Sorulardan bazıları çok eskidir, ancak burada birçoğunun nihai sonuca ulaştığını düşünüyorum. Özellikle barbar bir toplumun, kendisinden daha eski, köklü ve yerleşik bir uygarlığı nasıl bölebildiğiyle ilgili olan... Tabii, fikirler ve savlarla dolu bir makale, belirli bir miktarda eleştiriyi de peşinden getirir. Vaktimiz varsa iki hususta birkaç kelam etmek isterim. İlki makalenin ana fikri olan Torosların önemiyle alakalı.

Toros Dağları'nın önemli bir dağ sırası olduğunu eleştirmiyorum ancak Prof. Ramsay'ın belirttiği kadar da önemli olup olmadığından da emin değilim. Bazı haklı nedenlerimin olduğunu düşünüyorum. Kilikya'nın Toroslarla ayrılan diğer yakasının tamamıyla bir Doğu ülkesi olduğunu söyledi ama kendisine, Kapadokya ve Pontus'un erken dönemlerde çok güçlü bir Doğu mozaiki barındırdığını hatırlatmak isterim. Dahası, Toroslarda geçilemez addedilebilecek bir geçit yoktur. Bölge, genel itibarıyla, -eğer bir ordu tarafından savunulmuyorsa- dünyadaki neredeyse en kolay geçiştir ve tarihte nice ordular, imparatorluklar ve halklar bu geçişleri kullanmışlardır.

Küçük Asya uzun zamandır merkezi Suriye olan bir imparatorluğun parçasıydı. Arapların, dağların diğer yakasında tutunamadıkları doğru olmasına rağmen sıklıkla aşttıkları Toroslar, geçilemez bir engel teşkil etmiyordu. Acaba Torosların öte yakasında tutunamamaları, Torosların geçilemez bir duvar olarak önlerine çıkması mıydı yoksa yükselti farkları, denizellik gibi coğrafi ve iklimsel sebepler etkili mi oldu?

Küçük Asya'ya gelen göçebelerin iki ana sebebi vardı. Yalın bir karaktere sahip Asya bozkırları ve geldikleri yerde çok yıllık bitkilere olan açlıkları, onları Anadolu'ya çekmiştir. Zira bu bitkileri yetiştirmek ve depolamak, göçebeler gibi nüfusu hızla artan ve sık sık yer değiştiren toplumlar için hayati önem taşımaktadır. Onlar, vakuma tabi olan hava gibi davranırlar. Küçük Asya da bu vakum ortamını sağlamış, bir kolu Orta Asya, diğer kolu Arabistan bölgesinden olmak üzere göçebe gruplar buraya akmışlardır. Küçük Asya'ya yerleşen göçebelerin her iki yakadan geldikleri doğru olsa da, diğer gruplarla iletişime geçerek mi geldiklerini yoksa Arabistan'daki halkların iklim koşullarına uyum sağlayamayarak daha serin olan Küçük Asya platosunu mu tercih ettiklerini sormak istiyorum.

Diğer bir nokta, varsayımsal olarak beyefendi Küçük Asya'nın her zaman bir köprü olmadığından bahsettiğinde, makalesi ilginç bölümle bağlantı kurdu. Bilindiği üzere plato, uzun zamandır bağımsız bir imparatorluk olan Hititlerin lokalize edildiği yerdir. Hitit kalıntılarının Küçük Asya'ya yayıldığını ve çok büyük öneme sahip olduğunu reddetmememe rağmen, imparatorluğun merkezinin de Küçük Asya'da olduğunu söylemeli miyiz, emin değilim. Tarihi çağlar boyunca buranın hiçbir imparatorluk tarafından yönetilmediğini kabul etmek çok zordur ancak İskender'in halefinin, büyük bir devlet kurmayı hedefledikleri anda, Küçük Asya'dan ziyade imparatorluklarının merkezlerini pek çok Helenistik şehirde kurdukları Suriye'nin kuzeyinde tahsis etmişlerdir. Bu sebeple Küçük Asya pek çok kanlı savaşın görüldüğü, imparatorlukların doğup yıkıldığı, yerleşimcilerinin sürekli değiştiği, kozmopolit bir yer olmuştur. Küçük Asya'nın önemini bilen hükümdarlar burayı bırakmak istemese de devletin temellerini platonun etrafında atmışlardır. Bu durumda şöyle bir varsayımdan söz edebiliriz. Hitit İmparatorluğu'nun merkezinin Küçük Asya dışında yer aldığına dair somut kanıtlarımız olmasa da platonun kuzeybatı yahut güneydoğusundaki verimli sahalara yerleşmiş olabilirler. Küçük Asya platosu pekâlâ verimlidir ancak Orontes (Asi) yahut Rumeli

ovasıyla yarışabileceği konusunda şüpheliyim. Bu sebeptendir ki plato, bir gücün merkezi değil, geçtiği bir köprü olabilir.

Oturmadan önce, makalenin son kısmına, Prof. Ramsay'ın Küçük Asya'dan ayrılacağından hüznü duyduğunu anlattığı bölüm hakkında bir şey söylemek istiyorum. Kendi kariyeri, bir konunun araştırılırken sahip olunan coğrafi bilginin ne denli fayda sağladığının canlı bir örneğidir. İngiltere'den, özel yatırımlarla benzer çalışmaları yürüten bizlerin dezavantajlı olduğunu da göstermiştir. Ancak, bu tür girişimler yalnızca hükümet tarafından desteklendiğinde sürekliliğe kavuşabilir. Tabii ki bu topluluğa yahut üyelerine söyleyecek bir lafım yok, hepsi harika insanlardır. Topluluk, yalnızca seyahat için hibe desteği değil, aynı zamanda yayım destekleme konusunda daha zor ve pahalı çalışmalarda da yardımcı olmuştur. Ramsay'ın on yıl önce yayımladığı *Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası* eseri hem kendi hem de topluluğumuz için bir kilometre taşıdır.

Kamu kurumları ve bu toplumun karakteri hakkında söz söylemek haddime değildir ancak hükümetin bu konuyla ilgilenmesini ve Prof. Ramsay gibi insanlara güvenerek destek olmasını niyaz ediyorum.

Başkan: *Kilikya Kapısı* ile ilgili olarak, İbrahim Paşa'nın açtığı doğru değil mi?

Bay Hogarth: Paşa geçişi genişletti.

Sör Henry H. Howorth¹¹⁷: Bu makaleye değin söyleyebileceğim tek şey, göçebelerin hareketleri hakkında çok şey yazdığım ve gençken yayımladığım ilk makalelerin de belirli bir yere bağlı kalmayan -ki burada Selçuklularla ilişkilendirebiliriz,- göçebelerin batıya hareketleri¹¹⁸ hakkında olduğudur. Kişisel düşüncelerimden önce eserin düzeni, kesinliği ve kompaktlığının hepimizin dikkatini çektiğini belirtmek isterim. Değirmek istediğim nokta ise, eleştiriden ziyade Prof. Ramsay'ın görüşlerini almak amacıyla olacaktır. Ortaya koyacağım mesele şudur: Küçük Asya; uygarlığı, kültürü ve gelişimi itibarıyla yalnızca yerli halkların edinebileceğinden çok daha fazlasına sahiptir. Bu sebeple platoda her daim göçebeler yaşamış olmalıydı. Haritaya baktığımızda sizin de fark edebileceğiniz üzere, Trebizond'dan (Trabzon), Sardes'e (Salihli-Manisa) kadar tek büyük yerleşim Iconium'dur (Konya).

Eski zamanlardan beri Küçük Asya'nın merkezindeki plato tıpkı, İspanya'nın merkezi gibi yahut biraz önce Sör James Bryce'in değindiği Meksika Platosu örneğinde olduğu üzere, kalabalık göçebe gruplara ev sahipliği yapabilecek durumdadır. Sonuç olarak istilacı gruplar, bu tarz merkez bölgelere dalmakta ve çevreye de baskın vererek fetih hareketleri yürütmektedir. M.Ö. VII. yüzyılda Magnesia (Manisa) ve Küçük Asya sahillerini talan edenlerin Aryan göçebelerinin, Kimmerler olduğunu düşünüyorum. Kısmen göçebe olan Galatyalılar da gözlerini kıyıya değil, merkezi platoya diktüler ve aşağı yukarı yerleşik hayata geçene kadar da istila faaliyetlerini yürüttüler. Daha sonra bu durum Türklerle de tekerrür etmiştir.

Batı Asya'dan gelen, güzel her porselen parçası, neredeyse hep bir Selçuklu camisinden veya bir çeşit Selçuklu binasından geliyor. Yerleşik yaşama son derece aşına oldukları gerçeği, onları kesinlikle bildiğimiz diğer Türklerden tamamen ayırıyor. Selçuklu İmparatorluğu 1260 yılında yıkıldığında kuzenleri olan ve merkezi platoda yaşayan Türkmenler kendi aralarında boylara bölünmüş ve bunlardan biri daha sonra yüce Osmanlı İmparatorluğu haline gelmiş, ufak bir kökten salınmıştır. Yerleşik toplum kurabilen tarzıyla göçebe Türkler bu noktada göçebe Arap kabilelerinden ayrılmalıdır. Pekâlâ, Araplar da, Bağdat, Şam ve Halep gibi büyük şehirlere sahipti ancak

bulunmuştur. Bilinen 15 kitabı içerisinde; Yakın Doğu (1902), İyonya ve Doğu (1909), Antik Doğu (1914), Balkanlar: Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Romanya ve Türkiye Tarihi (1915) isimli kitapları ülkemizi mercek altına alan çalışmalardır.

¹¹⁷ Sör Henry Hoyle Howorth (1842-1923), Baş Şövalye (Commander Knight) unvanına sahip Royal Society üyesi, politikacı, avukat, tarihçi ve jeologdur. Bilinen 7 kitabını farklı konular üstüne yazmış, konuyla

bağlantılı eserleri ise Moğol Tarihi ile ilgili olanlardır. Detaylı okuma için bkz: Howorth, Henry Hoyle; *History of Mongols*, Longmans, Green and Co., Londra, 1876.

¹¹⁸ Detaylı okuma için bkz: Howorth, Henry Hoyle; *Westerly Drifting of Nomads*, The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, vol. 3, s. 145-174, Londra, 1874.

kalabalık nüfus barındıran bedeviler, gelişmiş bir kültür olan Bizanslılarla boy ölçüşecek konumda değillerdi. Ayrıca Bay Hogarth'ın bahsettiği gibi çevreleri, sahip oldukları, özellikle de develeri, Küçük Asya'ya yerleşmeleri için elverişli değildi. British Museum'un nümismatik odasından biliyoruz ki Küçük Asya'da bulunan pek çok madeni para çift hörgüçlü deve figürü içerir. Buradan hareketle, Antik Yunan zamanında develerin bölgede çokça olmaları gerekirdi çünkü sikkelerde sıklıkla temsil edilmişlerdi. Bunun, Küçük Asya bağlamında çözülmesi gereken ilginç bir sorun olduğunu düşünüyor ve Prof. Ramsay gibi birisinin de bu ülkenin mitolojisi üzerinde çalışma yapması gerektiğine inanıyorum. Son zamanlarda Küçük Asya'nın çeşitli yerlerindeki tanrı/tanrıçalarla, Yunanistan'da ki muadillerinin araştırmaları moda oldu. Şüphesiz, platonun mitolojisi Yunan dünyasından çok daha farklıydı. Bu işi Prof. Ramsay'dan daha iyi inceleyecek biri olduğunu da düşünmüyorum. Bu makalesi için hepimiz son derece minnettarız ve umuyorum ki arayış çok açmadan bir değerini okuyabiliriz.

Profesör Ramsay: Göçebe Türkmenlerin yarattığı etkiden bahsederken, acımasız Moğol yağmalarını özellikle hariç tuttum çünkü hiçbir kaynak (Bizans tarihçileri hariç) yağmacıların milliyetlerinden bahsetmemiştir. Ayrıca, bildiğim kadarıyla, Tamerlane'nin¹¹⁹ (Timur, 1336-1405) ordusu Roma (Bizans) şehirlerini yıkıp, yağmalayıp çekildikten sonra şehirler yeniden hayata dönmüş ancak göçebeler, çok daha önceden kalıcı olarak gelmiş ve şehirleri izole bir ulusun adeta damarlarını kesmiştir.

Bay Hogarth'ın Torosların kuzeyindeki yüksek platoyla, Kilikya'nın alçak, sıcak toprakları arasındaki karakter farklılığı hakkındaki açıklamaları, söylediğim hiçbir şeyle ters düşüyor gibi durmuyor; aksine Torosların bir sınır olduğu fikrini pekiştiriyor. Ancak kendisinin argümanı, Küçük Asya'nın, başkenti platonun dışında yer alan bir imparatorluğa ev sahipliği yapmış olabileceği yönündedir. Her ne kadar ben kabul etmesem de uzun zamandır bu tartışma konusudur, son zamanlarda söyledikleri de kendi ifadelerini çürütüyor. Bakınız, Girit, yaklaşık üç bin senedir tarih sahnesinde kendine pek yer bulamamıştı ancak, Bay Evans¹²⁰ sayesinde günümüzde Yunan fikriyatı ve inançlarında Girit'in oldukça önemli olduğunu biliyoruz. M.Ö. 3000 ve 1000 yılları arasındaki (günümüz koşullarından çok farklı olan) dönemde, Girit ve Küçük Asya'nın merkezi, periferi ülkelerle çok farklı ilişkiler içerisindeydi ve merkezi platonun büyük krallıklardan söz eden efsaneler, emperyal bir şehir olan Pteris'nin (Kerkenes-Yozgat) sadece bir eyalet başkenti olmadığı muazzam kalıntılarıyla doğrulanır.

Sör H. Howorth, Selçuklu Türklerinin sanatsal yönünü övüyor ki buna katılıyorum ancak dahası var. Sanıyorum ki merkezi platonun geniş düzlüklerinin verimsizliği abartıdan ibaret. Kiepert'in haritalarında da görülebileceği üzere ova *désert salé* (*Tuz Çölü*) olarak işaretlenmiş ama bu durum büyük ölçüde yanlıştır. Toprağın kondisyonu hemen hemen her noktada iyidir ve bir bahçe yapmak için su kaynağına ihtiyaç duyar. Bölge antik çağlarda kasabalar hatta büyük şehirlerle örülüydü. Trabzon ile Konya arasında antik dönemlerde Justinianopolis (Sivrihisar-Eskişehir), Pteris (Kerkenes-Yozgat), Sebastia (Sivas), Neocaesarea (Niksar-Tokat) gibi pek çok antik, önemli şehir mevcuttu. Geçtiğimiz yaz Savatra (Yağlıbayat-Konya) adında kendi sikkelerini kestiren ve büyükçe bir tiyatrosu olan yerleşim yeri bulduk. Günümüzde bu noktada su ve yiyecek ihtiyacını karşılayacak kaynaklar olmadığından yaşam bulmak imkânsız.

Fakat Sör Henry de oldukça ilginç bir konuya; hayvanların dağılımına ve bu konunun mitoloji ve dinle olan ilişkisine değindi. Makalemde bu konuya ucundan değindim ancak üzerine konuşulacak geniş bir alan olduğunu kabul ediyorum. Dediği gibi, birkaç saat önce British Museum'da Anadolu devesi hakkında konuşuyorduk. Şimdi lütfen,

antik çağlardan bildiğimiz çift hörgüçlü Anadolu devesiyle günümüzde bölgede görülen tek hörgüçlü Arap devesini bir karşılaştırm. Tek bir örnekte bile oldukça fazla tarihi soru ve içerik yer alıyor.

Daha fazla konuyu açmak istemiyorum fakat *Türkiye İzlenimleri* adlı eserimde sayfa 272-274 arasında Anadolu'da besicilik sistemi hakkındaki söylemlerim, bu konuya üzerine yetkin gözlemcilerin ve doğru soruşturmalara ihtiyacına dikkat çekmektedir. Benim de temennim, Anadolu'da çalışan, iyi eğitilmiş doğa bilimcileri görmektir. Sonuç olarak, Küçük Asya mitolojisi ve dini üzerine bir çalışma yapmayı dilediğimi söyleyebilirim ve destekleriyle güzel dileklerini ifade ettiği için Sör H. Howorth'a şükranlarımı iletiyorum. Bu makalede toprak ve din ilişkisi hakkında bir şeyler yazmıştım, ama eklemeye karar kıldım ve yazdıklarımın da doğru çıkarımlar olduğunu söyleyebilirim. Çünkü görüyorum ki Bay Bryce'in bu gece söyledikleriyle bağdaşan fikirlerdir.

Makalemde, kendimden yaşça küçük olan haleflerimden bahsettim, ancak Küçük Asya seyahatime asıl sebep olan seleflerime, özellikle de Sör Charles Wilson'a değinmedim. Eşim ve ben, yirmi iki yıl kadar önce Küçük Asya'ya vardığımız gün, İngiliz konsolosu Sör Charles Wilson da Smyrna'ya (İzmir) birkaç gün geçirmeye gelmişti ve şans eseri onunla tanıştım. Beni iki seyahatime eşlik etmem için çağırdı ve böylece araştırmamın, saha çalışmasının teorisini arazide pekiştirmiş oldum. Bu seyahatlerde gözlemediğim sorular kendi gezilerimin temelini ve ana sebebinin oluşturmıştır. Sadece haleflerimden bahsetmenin adil olmadığını ve tamamen bu konudaki kendi çalışmamın kaynağını da belirtmeyi ihmal ettiğimi hissettim.

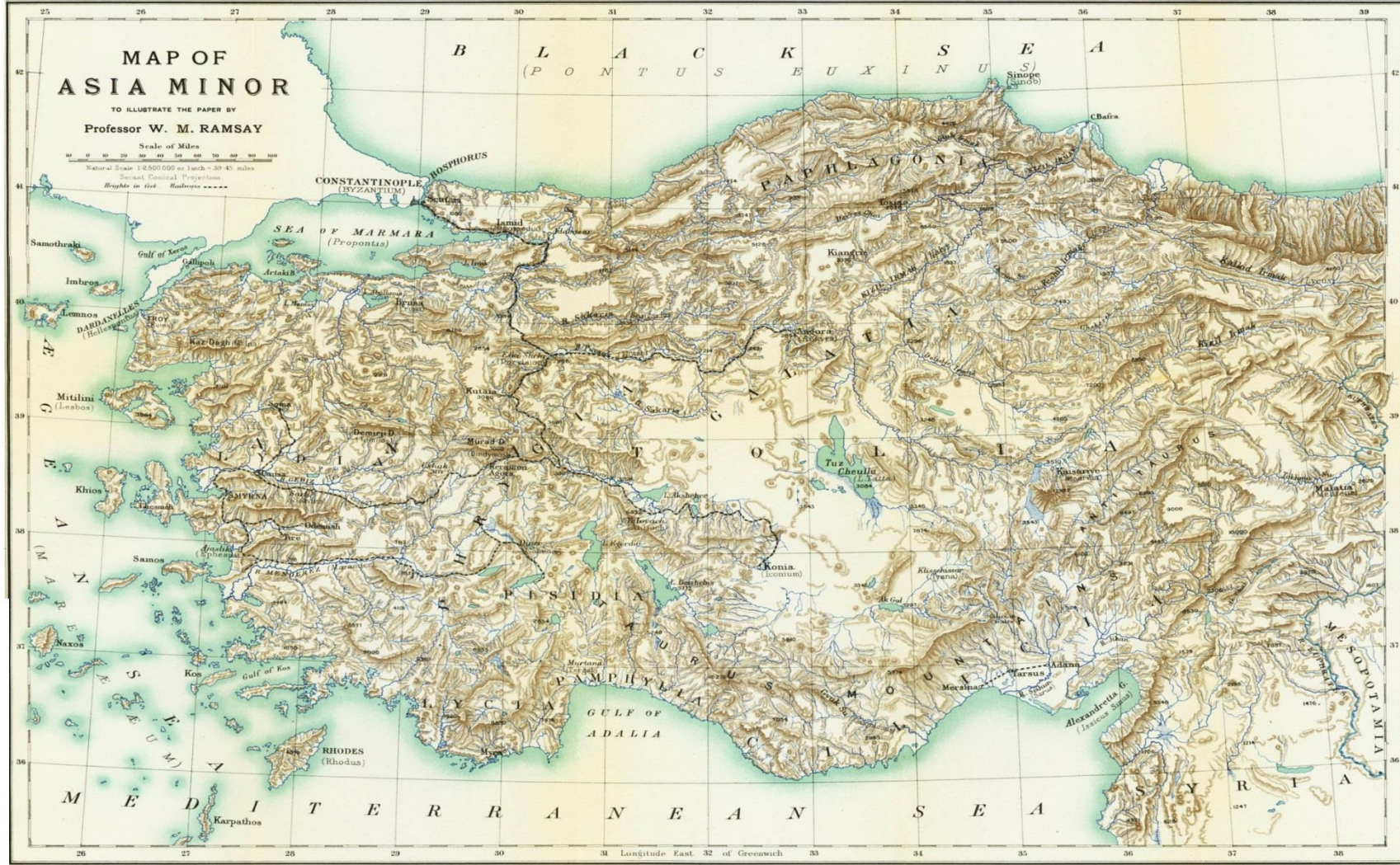
Başkan: Tartışmayı kapatırken, kısa bir süre, Küçük Asya'da çalışan önceki coğrafyacılar değinmek istiyorum. Bu ülkenin şimdiye kadar ürettiği en büyük coğrafyacı Binbaşı Rennell, uzun yıllar *On Binlerin Yürüyüşü* ve diğer tarihi noktaları açıklamak için kendini, Küçük Asya coğrafyasını araştırmaya adanmıştı. Küçük Asya'daki modern gezginlerimizin öncülü, gözlemlerinin doğruluğu, kendinden sonra gelenlerle de kanıtlanan Bay Hamilton'du ki kendisi aynı zamanda topluluğumuzun da başkanıydı. En eski ve uzun yıllar boyunca başkan yardımcımız olan, sanırım Prof. Ramsay'ın de modern topografyanın öncüsü ismi olarak bahsettiği Albay Leake de camiamıza büyük katkılar sunmuştur. Bunca zamandır Küçük Asya'daki keşif araştırmalarına destek vermeye çalıştık ve sonuç olarak Prof. Ramsay'ın ki gibi ülkenin coğrafyası üzerine yazılmış büyük bir eser edindik. Umuyorum ki bu eser de devamında yapılacak çalışmalara öncül olur ve buradan bir kapı açar. Makale, fikir verici içeriklerle dolu olup neredeyse her paragrafında bizleri daha derin inceleme yapma hususunda teşvik etmektedir. Bu sebeple Prof. Ramsay'dan yazdıklarını gelecek yıllarda genişleterek bizlerle paylaşmasını ümit ediyorum.

Bu çalışma sanıyorum ki bizlere, topografyayı bilmenin tarihi çalışmalarda ne denli önemli olduğunu hatırlatmıştır. Ramsay'ın makalesinde okuduğumuz ikincil Paflagonya vadisinin varlığı ancak ve ancak araziye çıkılarak edimlenebilmekte, *On Binlerin Yürüyüşü* rotası, üzerine yapılacak çıkarımlar da yine arazi gözlemleriyle kesinlik kazanabilmektedir. Ksenofon'un yürüyüş rotası hakkında anlattıkları, bölgedeki ufak dereleri keşfedilene kadar hep bir bilmece olarak kalmıştır. Bay Bryce'in değindiği ve makalede de bir, iki örneğini bize gösterdiği üzere doğru coğrafi bilgi, tarihi, özellikle de antik tarihi aydınlatmada kılavuz olarak kullanılmalıdır. Eminim ki hepimiz Prof. Ramsay'ın bu akşam bizimle paylaştığı dikkat çekici makalesine içten teşekkür borçluyuz.

¹¹⁹ Emir Timur, Aksak Timur, Timurlenk ve nadiren de olsa Temür, Demir Bey olarak bilinen, Timurlu hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır.

¹²⁰ Sör Arthur John Evans (1851-1941), İngiliz arkeolog.

Ek 1: Anadolu Haritası

KARAIMAMOĞLU, Tolgahan; GÜMÜŞ, Tarık Tolga, “İngiliz Şövalyeliğine Dair Bazı Notlar: Dizbağı Şövalyeliği” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 356-360.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.812519>

Geliş Tarihi / Received: 19 Ekim 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

İngiliz Şövalyeliğine Dair Bazı Notlar: Dizbağı Şövalyeliği*

Tolgahan KARAIMAMOĞLU^{1*}+
Tarık Tolga GÜMÜŞ^{2*}+

¹ Dr. Öğr. Gör., Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MERSİN.

*tolga_han33@windowslive.com

+ORCID: 0000-0002-7614-4428

² Doç. Dr., Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MERSİN.

*tolgagumus@mersin.edu.tr

+ORCID: 0000-0003-0879-6675

Öz- Şövalyelik Ortaçağ Avrupa'sının en önemli kurumlarından biridir. Bu çalışma Ortaçağda şövalyeliğin önemini tartışmaktadır. Makalenin ilk bölümü genel hatlarıyla şövalyeliğin kısa tarihini tartışmaktadır. İkinci bölüm on dört ve on beşinci yüzyıllarda Diz Bağı Şövalyeliğinin önemini ortaya koymaktadır. Diz Bağı şövalyeliğinin birincil kaynaklarının tahlili yapılmıştır. Daha sonra Diz Bağı Şövalyeliğinin önemi daha ayrıntılı bir biçimde ortaya konmuştur. Son olarak şövalyelik ülküsü ve on dört ve on beşinci yüzyıllardaki edebi eserler arasındaki bağ kısaca ortaya konmuştur. Son bölüm sonuç kısmıdır. Bu makale Diz Bağı Şövalyeliğinin Haçlı Seferlerinden sonra Şövalyelik kültürünün tekrar sekülerleşmeye başlamasında etkin bir rol oynadığını iddia etmektedir. Buna bağlı olarak her ne kadar Haçlı Seferleri şövalyeliğe dinsel bir unsur katmışsa da on dördüncü yüzyıl bir geriye dönüşü ifade etmekte ve şövalyeliğin çıkış noktası olan sekülerlik kavramının altını çizmektedir.

Anahtar Kelimeler- Şövalyelik, Diz Bağı Şövalyeliği, İngiltere, Değişim.

Some Notes on the English Chivalry: Order of the Garter

Abstract- Chivalry was one of the most important institutions of the middle ages in Europe. This study discusses the importance of chivalry in the middle ages. The first part of the paper discusses the brief history of the chivalry in general. The second part assesses the importance of the Order of the Garter in the fourteen and the fifteenth centuries. The primary sources of the Order of the Garter are analyzed. Then the significance of the Order is discussed in more detail. Lastly the relationship between the chivalric ethos and the fourteenth and fifteenth century literature are briefly discussed. The last part of the article is conclusion. The article argues that the Order of the Garter symbolizes the re-secularisation period of the chivalry in the fourteenth and fifteenth centuries after the Crusades. Accordingly while the Crusades added the religious element into the chivalry, the fourteenth century witnessed a retrospection as chivalry regained its original secular ethos.

Keywords – Chivalry-Order of the Garter-England-Change.

* Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2.yazar: %50.

Giriş

Şövalyelik Ortaçağ Batı Avrupa toplumu için önemli bir kurumdur.¹ Öyle ki başlangıçta seküler bir kurum olarak ortaya çıkan şövalyelik zaman içerisinde Ortaçağ Batı Avrupa aristokrasisinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu durum öylesine göze çarpcıdır ki Avrupa aristokrasinin savaşa herhangi bir alakası olmayan üyeleri bile bu durumu unvana değer atfetmişler ve şövalye olarak anılmak istemişlerdir. Bu nedenle Avrupa aristokrasisinin batıdaki tüm üyeleri savaşı sınıfa ait olsunlar veya olmasınlar “Şövalye” unvanını Ortaçağ’da doğrudan almışlardır. Bu sayede şövalyelikle asilliği özdeşleştirmişler ve şövalyeliğin parlak imajının sağladığı bütün imkanlardan faydalanmışlardır.

Başlangıçta son derece sınırlı miktarda insanın kabul edildiği şövalyelik zaman geçtikçe toplumda yayılmaya başlamış ve hem sayı hem de nüfusa oranı bağlamında artmıştır. Buda şövalyeliğin değerinin artmasına neden olmuştur. Bu durum aristokrasi için kabul edilemez bir hal almıştır. On birinci yüzyılda sadece savaşı sınıfın elit bir kısmına verilen şövalyelik unvanı on dördüncü yüzyıla gelindiğinde artık toplumun birçok farklı kesimine verilir hale gelmiştir. Bu durum şövalyelik içerisinde bölünmelere neden olmuş ve seküler şövalyelik toplulukları kurulmuştur. Bu topluluklar her şövalyeyi kendi içlerinde kabul etmeyerek elitist bir tavır sergilemişlerdir. Böylece bu topluluklara üye olan şövalyeler kısmen kaybolan toplumsal prestijlerini tekrar elde etmeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada on dördüncü yüzyılda kurulan yukarıda bahsedilen seküler şövalye topluluklarından biri olan İngilizlerin en soylu şövalye topluluğu olan “Dizbağı Şövalyeliği” incelenerek şövalyelik idealinin tarih içinde ne gibi değişiklikler geçirdiği irdelenecektir.² Bu yüzden Ortaçağ’ın değişik dönemlerinde şövalyeliğin almış olduğu formlar da incelenecektir

Şövalyeliğin Tarihsel Süreçte Uğradığı Değişim: Dizbağı Şövalyeliği

On beşinci yüzyıl İngiltere’si için Aristokrasi ve Şövalyelik arasında ayırım yapmak kolay değildir. Şövalyeliğin yüklenmiş olduğu romantik anlamdan ötürü savaşta bir varlık gösterebilir veya göstermesin her soyluluk unvanı taşıyan İngiliz bir şekilde on beşinci yüzyılda örneğin on ikinci yüzyıldan farklı olarak şövalyelikle ‘onurlandırılmaktadır’.³ Fakat her şövalye aristokrat olarak kabul edilmemektedir. On dördüncü yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde birbirinden bağımsız olarak ama bir şekilde birbirini etkileyerek ‘seküler’ şövalye toplulukları kurulmuştur. İşte İngilizlerin ‘en soylu’ diz bağı şövalyeliği de bu şövalye topluluklarından biridir. III. Edward döneminde kurulmuştur. Kuruluş tarihi 1345-51 aralığında bir tarihtir ama genel kabul gören inanca göre 1348 tarihinde kurulduğu düşünülmektedir.⁴

Bu şövalye topluluğunun tarihini yazmada kullanılan iki önemli birincil kaynak mevcuttur. Bunlardan birincisi kendisi bir on sekizinci yüzyıl antikitaryanı olan Elias Ashmole tarafından bir kopyası korunmuş ama orijinali kaybolmuş olan ve Fransızca olarak

kaleme alındığı için ‘Fransız Kayıt’ (French Register) olarak bilinen bir kopyadır. Elias Ashmole üzerine ayrıntılı bilgi almak için Josten tarafından kaleme alınan makale incelenebilir.⁵ İkinci kaynak ise John Anstis tarafından on sekizinci yüzyılda büyük oranda Fransız kayıta bağlı kalınarak ancak başka bir takım unsurlardan da yararlanılarak yazıldığı düşünülen ve Latince adı ‘Liber Niger’ olduğu için Türkçeye ‘Kara Kitap’ olarak çevirebileceğimiz eserdir. Bu eserlerde her yıl 23 Nisan tarihinde düzenli olarak yapılan oturumların yoklama kayıtları ve Şövalyelikten ölüm veya atılma dolayısıyla ilişiği kesilen şövalyelerin yerine yenilerinin seçilmesi için yapılan oylama kayıtları bulunmaktadır. Oylama tabloları hem French Register’de hem de Anstis’in bir kopyasını çıkardığı Liber Niger’de üçerli üç gruptan oluşmaktadır. Birinci grup en üst düzey aristokratlardan oluşur buraya varsa oy verilecek başka ülke Kralları, İngiltere’den veya komşu ülkelerden Dükler, Marquis unvanına sahip soylular ve İngiltere’ye has bir soyluluk unvanı olan ‘Earl’ler yazılmıştır. İkinci grup ta ise herhangi bir soyluluk unvanı taşımamakla birlikte Kral tarafından parlamentoya çağrıldıkları için ‘Lord’ unvanına sahip olan soylular vardır. Dolayısıyla bu ikinci grup mutlaka lordlara ayrılmıştır. Ama birinci gruptaki yüksek aristokratlar da aynı zamanda parlamentoya zaten çağrıldıkları için soyluluk unvanlarına ek olarak ‘lord’ unvanını da taşımaktadırlar ama kayıtlarda bu kişilerden lord olarak bahsedilmez doğrudan unvanlarıyla zikredilirler. Üçüncü grupta ise herhangi bir soyluluk unvanı taşımayan parlamentoya da çağrılmamış ama savaşta başarı göstermiş ya da Kralın desteklediği bir soylu ile yakın sosyal ilişki içerisinde bulunan kişiler yazılmıştır. Bu kişiler her durumda mutlaka ‘Messire’ olarak ifade edilmişlerdir.⁶

Bu yönüyle bu şövalyelik topluluğu hem Orta sınıf aristokrasiye hem de üst sınıf aristokrasiye açıktır ve sadece açık olmakla kalmaz onların bir karışımı olması özellikle amaçlanmıştır. Bu noktada hemen hemen aynı tarihlerde Fransa’da kurulan ve sadece orta sınıf aristokrasiye açık olan “Tiercelet Şövalyeliğinden” farklıdır. Tiercelet Şövalyeliği başka bir çalışmada incelenmiştir.⁷

23 Nisan’ın Diz Bağı Şövalyeliği açısından önemi İngiltere’de bu günün Şövalyelerin koruyucu azizi olduklarına inanılan Aziz George günü olmasıdır. Dolayısıyla bu şövalyeliğe bağlı üyelerden bu tarihlerde bir araya gelmeleri beklenmekteydi. Ancak doğası gereği ‘en soylu’ şövalyelik olduğundan ve buna bağlı olarak da üyeleri arasında başka ülkelerin devlet adamları bulunması bakımından on beşinci yüzyılda Diz Bağı şövalyeliği hiçbir zaman bütün üyeleriyle beraber toplanamamıştır. Oturum kayıtlarından bunu görmek mümkündür.⁸

Dış ülkelerin Kralları veya üst düzey aristokratları hep yoklamalarda yoksullar. Bunlara ek olarak Yüzyıl Savaşlarının etkisiyle de Savaşta önemli bir değer üstlendiği için Şövalyeliğe seçilen savaş liderleri de savaşlarda veya seferlerde oldukları için bu toplantılara çoğunlukla katılamamışlardır.⁹ İngiltere’de Güller Savaşlarının etkisiyle birçok üst düzey aristokrat bu savaşlarda öldüğü için on beşinci yüzyıl boyunca bu Şövalyeliğe yeni üye seçimi yapmak için birçok oturum yapılmıştır. Bu oturumlarda dikkat çekici unsur uluslararası üyelerin

¹ Sovalyeliğin günümüzde olan dolaylı ilişkilerini tartışan bir kaynak için bkz: C. M. Bellitto, ‘Chivalry: A Door to Teaching the Middle Ages’, *The History Teacher*, Cilt. 28, No. 4, Ağustos, 1995, s. 479-485.

² Dizbağı Şövalyeliğinin uluslararası ilişkilerde oynadığı rolü değerlendiren bir çalışma için bkz: C. H. Clough, ‘The Relations Between the English and Urbino Courts, 1474-1508’, *Studies in the Renaissance*, Cilt. 14, 1967, s. 202-218.

³ F. A. Yates, ‘Elizabethan Chivalry: The Romance of the Accession Day Tilts’, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Cilt. 20, No. 1/2, Ocak-Haziran, 1957, s. 4-25.

⁴ D’Arcy Jonathan Dacre Boulton, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325-1520*, Boydell Press, Woodbridge, 1987, s. 96-99; J. Vale, *Edward III and Chivalry: Chivalric Society and Its Context, 1270-1350*, Boydell Press, Woodbridge, 1982, s. 76-91; P. J. Begent ve H. Chesshyre, *The Most Noble Order of the Garter 650 Years*, Spink & Son Ltd., Londra, 1999, s. 7-18.

⁵ C. H. Josten, ‘Elias Ashmole F. R. S. (1617-1692)’, *Notes and Records of the Royal Society of London*, 15, 1960, s. 221-230.

⁶ John Anstis, *The Register of the Most Noble Order of the Garter, ... usually called the Black Book; with notes ... and an introduction prefixed by the editor*, 2 vols, Londra, 1724, s. 127-8, 132-33, 141, 150, 166-7; *French Register: The Register of the Order of the Garter: contained in MS Ashmole 1128*, ed. Lisa Jefferson Bodleian Library, Oxford, Manuscript numarası: M92.B00045, s. 51, 53-4, 60, 67.

⁷ M. G. A. Vale, ‘A Fourteenth-Century Order of Chivalry: The Tiercelet’, *English Historical Review*, Cilt 82, No. 323, 1967, s. 333.

⁸ Anstis, *The Register of the Most Noble Order of the Garter, ... usually called the Black Book; with notes ... and an introduction prefixed by the editor*, s. 127-8, 132-33, 141, 150, 166-7; *French Register: The Register of the Order of the Garter: contained in MS Ashmole 1128s.* 51, 53-4, 60, 67.

⁹ Anstis, s. 127-8, 132-33, 141, 150, 166-7; *French Register: The Register of the Order of the Garter: contained in MS Ashmole 1128*, s. 51, 53-4, 60, 67.

seçimi dışında İngiltere'den şövalyeliğe seçileceklerde hemen her zaman Güller savaşında Kralı destekleyen ailelere yer verilmesidir. Örneğin IV. Edward döneminde 1461 de yapılan bir seçimde onların tamamının IV. Edward'ı ve babası Richard'ı destekleyenlere verilmesi kayda değer bir öneme sahiptir.¹⁰ Bundan önceki seçimde ise onların tamamı VI. Henry yandaşlarına ve onun Fransız eşi Angeou'lu Margaret'i destekleyenlere verilmiştir.¹¹ Benzer şekilde VI. Henry'nin ikinci saltanatının sona erip IV. Edward'ın ikinci kez tahta çıktığı 1472 yılındaki diz bağı şövalyeliği seçimlerinde de IV. Edward'ın gözdesi Elizabeth Woodville'in akrabaları düzenli olarak bu şövalyeliğe seçilmişler ya da en azından seçilmek için oy almışlardır. Bu onların hepsi ve hangi oturumda kimin seçildiği ayrıntılı olarak yukarıda bahsedilen bu iki kayıttaki da mevcuttur.¹²

Aristokrasi ile Şövalyelik arasında yakından bir ilişki on beşinci yüzyılda da diğer yüzyıllarda olduğu gibi var olsa da aristokrasi ve şövalyelik birbirlerini genellikle tamamlayıcı unsurlardır ama tam olarak birbirleriyle kesişmezler. Bu özellikle savaşta kendini göstermiş ama aristokratik bir unvanı olmayan 'messire'ler için böyledir. On beşinci yüzyıl İngiltere'sinde Şövalye unvanı taşıyıp aristokrat olmayan birçok insan mevcuttur. Yani aristokratların tamamına yakınına şöyle ya da böyle şövalyelik unvanı verilmişse de toplumun her ileri geleni mutlaka şövalyelik ile onurlandırılacak demek değildir. Buna ek olarak diz bağı şövalyeliğine üyelik sadece 24 kişiyle sınırlandırıldığı için bu şövalye topluluğu sadece kralın çok yakınlarına açık olan bir 'onur'dur. Fakat bu onur sadece aristokratlara tanınan bir ayrıcalık değildir. On beşinci yüzyıl İngiltere'sinde yüzlerce aristokrat varken bunların pek azı dizbağı şövalyeliğine kabul edilmiştir.¹³ Bu noktada yine İngiltere ile kıta Avrupa'sı arasındaki farkın altını çizmek önemli olabilir. Her ne kadar İngiltere'de en soylu şövalyelik aristokrasinin tümüne açırken Fransa'da durum en azından Tiercelet Şövalye topluluğu için böyle değildir.¹⁴

Şövalyelik özellikle yüksek Ortaçağ olarak adlandırabileceği 12. ve 13. yüzyıllarda Ortaçağ savaşının başat gücü haline gelmiştir. 'Her ne kadar şövalyelik Ortaçağ askeri gücünün tek unsuru olmasa da ve nadiren bir savaşta en yüksek sayıdaki unsuru da olsa şövalyeler Ortaçağ boyunca askeri başarı için kilit rol oynamıştır'.¹⁵ Birçok ordu ancak şövalye sayısı kadar ordusuna güvenebiliyor ve buna göre savaş yapıp yapmama kararı verebiliyordu. Burada altının çizilmesi gereken bir nokta da şövalyelerin toplum önündeki kazandıkları prestijin korunması ve hatta yeni prestij sağlanmasında da savaşın şövalyeler tarafından kazanılmasının önemli oluşudur.¹⁶ Şövalyeler savaş kazandıkları ölçüde toplumdaki saygınlıklarını koruyabilmekteydiler.

Şövalyeliğin toplumsal anlamı hiçbir şekilde savaş alanı ile sınırlı değildi. Savaşın ötesinde de şövalyelik kavramı toplumsal düzende 'servetin kazanımı, yeniden dağıtımı ve elde ediliş biçimini de düzenliyordu'.¹⁷ Şövalyeliğin savaş ve onur kültürü onu Ortaçağ

sosyal hiyerarşisinde merkezi bir noktaya koymuştur. Şövalyelik örneğin feodalizm terimi gibi değildir. Ortaçağ toplumu feodal bir toplumda yaşadığını iddia etmiyordu ama durum şövalyelik için aynı değildir. Ortaçağ toplumu şövalyeliğin son derece farkındaydı ve ona ciddi bir önem atfediyordu.¹⁸

Şövalyelik özünde seküler bir kurumdur. Yani şövalyeliğin kendi iç işleyişi kiliseden bağımsız olarak var olmuştur ve Haçlı Seferlerinde ortaya çıkan Tapınak ve Hospitalier Şövalyelikleri gibi dinsel Şövalyelikler hariç dinden bağımsız olarak gelişimini sürdürmüştür. Bundan dolayı yarattıkları etik idealler de Kilise doktrinleri ile pek de alakalı olmayacak bir biçimde seküler kökenlidir. Ortaçağ'da şövalyelerin yaptıklarını denetleyecek onlardan yukarıda bir merkez de bulunmadığı için bu etik ideal bir şekilde kendi kendini denetleme mekanizması da doğurmuştur.¹⁹

Şövalyelik her ne kadar 11-12. yüzyıllarda ayrı bir sınıf olarak kendini kabul ettirmeye başlamışsa da 14. yüzyıla kadar kavramsallaştırılması ve sınırlarının çizilmesi pek de mümkün olmamıştır. Bu dönemde Geoffrey de Charny, Honore Bonet ve Christine de Pisan gibi Ortaçağ edebiyatçı ve düşünürlerinin eserleri ile birlikte bir değerler bütünü olarak şövalyelik kendisine yaşam alanı bulmuştur.²⁰ Bonet savaşçı etiğine ve şövalyelik ülküsüne daha çok uygulamaya özgü bir şekilde yaklaşır. Bu yönüyle Şövalye daha çok klasik antikite savaşçısının bir uzantısından daha fazlası değildir ve şövalyelerin sahiplendiği onur duygusuna pek atıf yapmaz.²¹

Şövalyelik idealinin yüksek Ortaçağ perspektifine göre temellenen önemli unsuru savaşta cesaret unsurunu vurgulayan 'savaşçı ahlakı'dır.²² İkinci önemli unsur savaşta adalet kavramıdır. Bir savaşın şövalyece olabilmesi için saldırının ve müdafanın adil bir şekilde olması gerekir ve Lorda sadık kalmak önemlidir.²³ 'Her ne pahasına olursa olsun savaş kazanmak mubahtır' doktrini şövalye kavrayışına aykırıdır. Bu uygulamada her zaman böyle olmayabilir ama en azından kavramsal olarak şövalye etiği diye bir şeyden bahsetmek eğer mümkünse bu etğin temel unsuru bu inanıştır. Bu unsur belki de şövalyeyi dünyanın o dönem geri kalan askerlerinden ayıran en önemli özelliktir. Ayrıca Ortaçağ edebiyatında sadakat kavramlarının işlendiği çeşitli örnekler bulmak mümkündür.²⁴

Jean Froissart şövalye literatürüne katkıda bulunmuş dönemin önemli isimlerinden biridir. En önemli eserleri İngiliz tarihini şövalye perspektifinden işlediği 'Chronicles' ve daha çok edebi bir eser olan Meliador'dur. Jean Froissart'ın kroniği bugün hala tarihçiler arasında zaman zaman kullanılmaktadır. Meliador ise daha çok şövalye edebi tarihini inceleyen edebiyatçıların ilgi alanıdır. Bir de daha az bilinen L'Horloge Amoureux isimli eseri mevcuttur. Kraliçe Philippa'nın ölümünden sonra Brabant Düşesi Joanna'nın himayesinde edebiyat ve tarih çalışmalarını sürdürmüştür.²⁵

Şövalyeliğin on beşinci yüzyılın sona ermesiyle birlikte toplumdaki işlevsel değerinin azaldığı doğrudur.²⁶ Ama bu şövalyelik ahlakının

¹⁰ Anstis, *The Register of the Most Noble Order of the Garter, ... usually called the Black Book; with notes ... and an introduction prefixed by the editör*, s. 127-8; *French Register: The Register of the Order of the Garter: contained in MS Ashmole 1128*, s. 51.

¹¹ Anstis, *The Register of the Most Noble Order of the Garter, ... usually called the Black Book; with notes ... and an introduction prefixed by the editör*, s. 81; *French Register: The Register of the Order of the Garter: contained in MS Ashmole 1128*, s. 31.

¹² Anstis, *The Register of the Most Noble Order of the Garter, ... usually called the Black Book; with notes ... and an introduction prefixed by the editör*, s. 166-7; *French Register: The Register of the Order of the Garter: contained in MS Ashmole 1128*, s. 150.

¹³ R. B. Waddington, 'Elizabeth I and the Order of the Garter', *The Sixteenth Century Journal*, Cilt. 24, No. 1, İlkbahar 1993, s. 97-113; L. Jefferson, 'MS Arundel 48 and the Earliest Statutes of the Order of the Garter', *The English Historical Review*, Cilt. 109, No. 431, Nisan 1994, s. 356-385.

¹⁴ Vale, 'A Fourteenth-Century Order of Chivalry: The Tiercelet', s. 333.

¹⁵ R. W. Kaeuper, *Medieval Chivalry*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, s.4.

¹⁶ Kaeuper, *Medieval Chivalry*, s.4.

¹⁷ Kaeuper, *Medieval Chivalry*, s. 5.

¹⁸ Kaeuper, *Medieval Chivalry*, s. 7.

¹⁹ D. Nardo, *Medieval Knights and Chivalry*, ReferencePoint Press, San Diego, 2015, s. 36.

²⁰ R. Jones, *Knight The Warrior and the World of Chivalry*, Osprey Publishing, Oxford, 2011, s. 144; I. L. Schulze, 'Elizabethan Chivalry and the Faerie Queen's Annual Feast', *Modern Language Notes*, Cilt. 50, No. 3, Mart 1935, s. 158-161.

²¹ R. L. Kilgour, 'Honore Bonet: A Fourteenth-Century Critic of Chivalry' *PMLA*, 50/2, 1935, s. 352-361.

²² Jones, *Knight The Warrior and the World of Chivalry*, s. 144-145.

²³ Jones, *Knight The Warrior and the World of Chivalry*, s. 146.

²⁴ Jones, *Knight The Warrior and the World of Chivalry*, s. 147.

²⁵ Peter Ainsworth, "Froissart, Jean", in Graeme Dunphy, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Leiden, Brill, 2010, s. 642-645.

²⁶ N. Council, 'Ben Jonson, Inigo Jones, and the Transformation of Tudor Chivalry', *ELH*, Cilt. 47, No. 2, Yaz 1980, s. 259-275; E. S. Malin, 'Emulous

ve şövalye değer yargılarının on altı ve on yedinci yüzyıllarda da devam ettiği gerçeğini etkilemez. Şövalyelik idealleri ve şövalyeye davranış biçimleri on altı ve on yedinci yüzyıl Batı Avrupa literatüründe sıklıkla işlenen konular arasındadır ve buda onu hala en azından Batı Avrupa toplumunun üst sınıfında geçerli kılmaktadır.²⁷ Bir tarafta Don Quixote figürü ile şövalyelik idealinin çöktüğünü düşündürecek fikirler bulmak mümkün iken son dönem çalışmaları şövalye etiğinin aslında toplumda devam ettiğini gözler önüne sermektedir.²⁸

Sonuç

Bu makalede Şövalyeliğin kısa gelişim sürecini müteakip, diz bağı şövalyeliğinin geçirdiği süreç ele alınmıştır. Diz Bağı Şövalyeliği Şövalyelik kültürünün ve kurumsal olarak Şövalyeliğin yozlaşmaya başladığı on dördüncü yüzyılda kurulmuş ve altın çağını on beşinci yüzyılda yaşamıştır. Şövalyeliğin bir soylu eğlencesine dönüştüğü bu dönemde Dizbağı şövalyeliği Krala ve aristokrasiye yakın çevrelerin sürekli olarak aday gösterildiği ve zaman zaman da seçildikleri bir kurum olmuştur. Şövalyelik ülküsünün en temel unsuru olan savaşçı ahlakının yerini Diz Bağı şövalyeliği ile birlikte asillik ve onur gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Şövalye ahlakı her ne kadar savaşta başarının yerine soyluluk idealleri ile birlikte harmanlansa da şövalyelik on dört ve on beşinci yüzyıllarda bir etik ideal olarak kalmış ve aristokrasinin diğer sınıflardan kendini ayırdığı en önemli

unsur olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Özünde seküler bir kurum olan şövalyelik Haçlı Seferleri ile birlikte dinsel bir nitelik kazanmış ve din bazlı şövalye kurumları doğmuştur. Diz Bağı Şövalyeliğinin önemi burada ortaya çıkar. Diz Bağı Şövalyeliği Din bazlı şövalyelik topluluklarından sonra şövalyeliğin özüne dönüşünü simgeler. Çünkü dizbağı şövalyeliği Şövalyeliğe seküler kimliğini tekrar kazandırmıştır. Diz Bağı Şövalyeliği on dördüncü yüzyılda kurulan tek seküler şövalyelik topluluğu değildir. Ama Kurucusu Kral III. Edward'ın ona 'en soylu' etiketini layık görmesi on dördüncü yüzyıl Avrupa aristokrasisinin zihninde şövalyeliğin seküler ideale döndüğünün altını çözmektedir. Şövalyeliğin dönem edebiyatı ile olan ilgisi ayrıca önemlidir. Dönemin bütün önemli edebi figürlerinin edebiyatta kullandıkları başlıca tema şövalyelik ve onun erdemleridir. Geoffrey de Charny, Honore Bonet ve Christine de Pisan gibi en önemli edebiyatçılar şövalye temasını düzenli olarak kullanmışlardır.

Factions and the Collapse of Chivalry: Troilus and Cressida', *Representations*, No. 29, Kış 1990, s. 145-179.

²⁷ M. Stroud, "Chivalric Terminology in Late Medieval Literature", *Journal of the History of Ideas*, Cilt. 37, No. 2, Nisan-Haziran 1976, s. 323-334.

²⁸ A. Davis, *Chivalry and Romance in the English Renaissance*, D. S. Brewer, Cambridge, 2003, s. 27-44.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar:

Anstis, John, *The Register of the Most Noble Order of the Garter, usually called the Black Book; with notes and an introduction prefixed by the editor, 2 vols.* Londra, 1724.

French Register: The Register of the Order of the Garter: contained in MS Ashmole 1128, ed. Lisa Jefferson (Bodleian Library, Oxford, Manuscript numarası: M92.B00045).

İkincil Kaynaklar:

Ainsworth, P., "Froissart, Jean", in Graeme Dunphy, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Leiden, Brill, 2010, ss. 642–645.

Begent P. J. ve Chesshyre, H., *The Most Noble Order of the Garter 650 Years*, Spink & Son Ltd., Londra, 1999.

Bellitto, C. M., "Chivalry: A Door to Teaching the Middle Ages", *The History Teacher*, Cilt. 28, No. 4, 1995, ss. 479-485.

Boulton, D'A. J. D., *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325–1520*, Boydell Press, Woodbridge, 1987.

Clough, C. H. "The Relations Between the English and Urbino Courts, 1474-1508", *Studies in the Renaissance*, Cilt. 14, 1967, ss. 202-218.

Council N., "Ben Jonson, Inigo Jones, and the Transformation of Tudor Chivalry", *ELH*, Cilt. 47, No. 2, 1980, ss. 259-275.

Davis, A., *Chivalry and Romance in the English Renaissance*, D. S. Brewer, Londra, 2003.

Jefferson, L., "MS Arundel 48 and the Earliest Statutes of the Order of the Garter", *The English Historical Review*, Cilt. 109, No. 431, 1994, ss. 356-385.

Jones, R., *Knight The Warrior and the World of Chivalry*, Osprey Publishing, Oxford, 2011.

Josten, C. H., "Elias Ahsmole F. R. S. (1617-1692)", *Notes and Records of the Royal Society of London*, 15, 1960, ss. 221-230.

Kaeuper, R. W., *Medieval Chivalry*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

Kilgour, R. L., "Honore Bonet: A Fourteenth-Century Critic of Chivalry", *PMLA*, 50/2, 1935, ss. 352-361.

Malin, E. S., "Emulous Factions and the Collapse of Chivalry: Troilus and Cressida", *Representations*, No. 29, 1990, ss. 145-179.

Nardo, D., *Medieval Knights and Chivalry*, ReferencePoint Press, San Diego, 2015.

Schulze, I. L., 'Elizabethan Chivalry and the Faerie Queene's Annual Feast', *Modern Language Notes*, Cilt. 50, No. 3, 1935, ss. 158-161.

Stroud, M., "Chivalric Terminology in Late Medieval Literature", *Journal of the History of Ideas*, Cilt. 37, 1976, ss. 323-334.

Vale, J., *Edward III and Chivalry: Chivalric Society and Its Context, 1270–1350*, Woodbridge, 1982.

Vale, M. G. A., "A Fourteenth-Century Order of Chivalry: The 'Tiercelet'", *English Historical Review*, Vol. 82, No. 323 1967, ss. 332-341.

Waddington, R. B. "Elizabeth I and the Order of the Garter", *The Sixteenth Century Journal*, Cilt. 24, No. 1, 1993, ss. 97-113.

Yates, F. A., "Elizabethan Chivalry: The Romance of the Accession Day Tilts", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Cilt. 20, No. 1/2, 1957, ss. 4-25.

KAYA ZENBİLCİ, İlkül, “Aziz Demetrios: Selanik’in Koruyucu Azizi, Yaşam Öyküsü ve Mucizeleriyle İlişkili Belgeler, Kültü ve Tasvirleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 361-382.

Makale Türü: Sanat Tarihi Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.823019>

Geliş Tarihi / Received: 7 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

Aziz Demetrios: Selanik’in Koruyucu Azizi, Yaşam Öyküsü ve Mucizeleriyle İlişkili Belgeler, Kültü ve Tasvirleri

İlkgül KAYA ZENBİLCİ^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, YOZGAT.

* ilkgulkaya@yahoo.com

+ORCID: 0000-0001-8106-656X

Öz- Bu çalışmada Selanik kentinin koruyucu azizi, Aziz Demetrios’un, Bizans hagiografik yazını eşliğinde yaşam öyküsü, mucizeleri, kültü ve tasvirleri ele alınmıştır. Aziz Demetrios Bizans dini yazınında en erken 7. yüzyılda Selanik başpiskoposu Ioannes tarafından yazılan “Aziz Demetrios’un Mucizeleri”nde karşımıza çıkar. Ancak azizin biyografisine dair 9. yüzyıla kadar bilgi yoktur. 9. yüzyıldan itibaren Demetrios’un yaşam öyküsünün üç versiyonu ortaya çıkar.

Aziz Demetrios, geleneksel anlatıya göre Selanikli ve senatör sınıfına mensup bir ailenin oğludur. 4. yüzyılın başlarında Roma imparatoru Maksimianus’un emriyle öldürülür. 6. yüzyılda kentin valisi Leontios’un amansız hastalığından mucizevî olarak kurtuluşunu Aziz Demetrios’a atfetmesi sonrasında, Demetrios’un bedeninin gömülü olduğu kabul edilen yere, Leontios’un girişimiyle bir kilise inşa edilir. Yapı 603’ten sonra/649’dan önce, bölgede meydana gelen bir deprem sonrasında yangın geçirir. Ardından orijinal plan şeması korunarak II. Iustinianos’un 688/689 yılları civarındaki kenti ziyareti sırasında yeniden inşa edilir. Yapının ilk evresi, yazılı kaynaklar ve arkeolojik kanıtlara göre 6. yüzyılın başlarını işaret etmektedir.

Aziz Demetrios Bizans dönemindeki tasvirlerinde sivil ve asker olmak üzere iki temel tipte temsil edilmiştir. Azizin tasvirleri anıtsal duvar mozaikleri ve resimlerinde, rölyeflerde, ikonalarda, el yazmalarında, sikkelerde, mühürlerde, *koutrouvia*larda (hacı matarası), *enkolpion*larda ve geç dönemde sırlı seramikler üzerinde yer alır. Aziz Demetrios 11. yüzyıldan itibaren, yaygın olarak, asker aziz olarak betimlenmiştir.

Anahtar Kelimeler- *Aziz Demetrios, asker aziz, Selanik, hagiografi, kült*

St. Demetrios: The Patron Saint of Thessaloniki, The Sources Related to His Life Story and Miracles, Cult and Images

Abstract- *In this study, the protector saint of Thessaloniki, St. Demetrios’s life story, his miracles, cult and depictions are discussed in the context of the Byzantine hagiographic literature. In the Byzantine theological literature, St. Demetrios first appeared in the “Miracula of Saint Demetrios” written by Archbishop John of Thessaloniki in the 7th century. However, there is no information about the saint’s biography until the 9th century. Three versions of Demetrios’s life story emerged from the 9th century onwards.*

According to the traditional narrative, St. Demetrios was the son of a senatorial class family from Thessaloniki. He was killed on the orders of the Roman emperor Maximianus at the beginning of the 4th century. In the 6th century, after the eparkhos of Thessaloniki attributed his miraculous recovery from his disease to St. Demetrios, with Leontios’s initiative, a church was built in the place where the body of Demetrios was considered to be buried. The monument suffered a fire after an earthquake that occurred in the region after 603 or before 649. Then, preserving the original plan, it was rebuilt during Iustinianos’s visit to the city in 688/689. The first phase of the building points to the beginning of the 6th century, based on written sources and archaeological evidence.

St. Demetrios is presented in two basic types in Byzantine art, as a civilian or a soldier. The saint is seen in the wall mosaics and frescoes, reliefs, manuscript illuminations, icons, coins, seals, koutrouvia (pilgrim flask), enkolpia and later glazed ceramics. He was widely depicted as a soldier-saint from the 11th century onwards.

Keywords – *St. Demetrios, soldier saint, Thessaloniki, hagiography, cult*

Aziz Demetrios: Selanik'in Koruyucu Azizi, Yaşam Öyküsü, Mucizeleri ve İlişkili Belgeler

Demetrios Doğu Hıristiyanlığında önce Ortodoks-Bizans toplumunda ve daha sonra Balkanlardaki Slav halklar arasında; Katolik dünyasında ise 11. yüzyıldan itibaren kabul ve saygı görmüş bir asker azizdir. Azizin hayatının nerede geçtiği ve nerede şehit edildiği konusu 7.-15. yüzyıllar arasında azize dair kaleme alınan belgeler ışığında çeşitli yayınlarda tartışılmıştır.

Geleneksel anlatıya göre, Aziz Demetrios refah içinde yaşayan Selanikli (*Thessaloniki*) Hıristiyan bir ailenin oğluydu ve aile senatör sınıfına mensuptu.¹ Hıristiyanlara karşı uygulanan baskı ve zulümden, Roma ordusunda asker olmasına rağmen, Hıristiyanlığı seçmiş olması nedeniyle Demetrios da nasibini almıştı.

4. yüzyılın başında, imparator Maksimianus'un² (286-305) Selanik'te olduğu sırada, Demetrios halk arasında Hıristiyan doktrinini yaymaktaydı. Bir gün Demetrios kent stadyumuna³ giden Maksimianus'un huzuruna götürüldü. İmparator, yapılacak bir gösteri için Demetrios'un halk hamamında tutulmasını emretti. Özellikle Lyeus adlı bir gladyatörle ilgilenen imparator, gladyatör gösterisinde tarafını tuttuğu Lyeus ile dövüşecek olan kişiye ödül vereceğini söyledi. Bu sırada Nestor adında bir genç kendini tanıttı. İmparator, Lyeus'un kazanacağından emin olduğu için, Nestor'u dövüşten vazgeçirmeyi denedi. Ancak Nestor tutumunda ısrar etti ve Lyeus'la dövüşerek onu öldürdü. Öfkelenen imparatora, hamamda tutulmakta olan Demetrios hatırlatıldı. İmparator, Demetrios'un mızrakla öldürülmesini emretti ve azizin cesedi, işkencenin gerçekleştiği yere gömüldü.⁴

Bazı modern kaynaklar Demetrios'un Selanik'teki Helenistik agorada, Khalketiki stoasında tutuklanarak, ardından halk hamamında şehit (*martyr*) edildiğini;⁵ Romalıların Hıristiyanlara karşı takındığı tutum nedeniyle Demetrios'un bedeninin Selanik'teki Hıristiyanlar tarafından gizlice defnedildiğini; Milano Fermanı sonrasında Selanik'teki Roma hamamının bir bölümüne bir oda (*oikiskos* ya da *martyrion*) eklenerek azizin naaşının buraya gömüldüğüne inanıldığını vurgular.⁶ Aslında Demetrios'un öldürüldüğü yer belirsizdir.⁷

Aziz Demetrios'un Selanik'te şehit edilmediğini kabul eden görüş; yaklaşık 362'de Nikomedia'da derlenen "Martyrologium Hieronymianum" adlı Yunanca esere dayalı olarak kaleme alınan "Süryani Breviariumu"nu temel alır. Bu eser günümüze gelen, en erken tarihli şehitlik derlemesidir (*martyroloji*) ve 411/412 yılları civarına aittir. Ancak geniş Balkan coğrafyasında ölen şehit ve şehit gruplarına ilişkin çok sayıda anlatı içeren bu eserde, Selanik'te şehit olan herhangi bir "Demetrios"tan bahsedilmez. Süryani Breviariumu'nun Yunanca orijinal versiyonuna bağlı görünen, Kuzey İtalya'da 431-450 dolaylarında yazıldığı anlaşılan "sözde-Martyrologium Hieronymianum"da da Demetrios'tan söz edilmemektedir. Bu metinlere bakılırsa; metinler Aziz Demetrios'un Selanik'te ölmediğini kanıtlamakla kalmaz; aynı zamanda azizin kültürünün ortaya çıkışına neden olan her ne ise, bunun 362'den sonra gerçekleşmiş olduğunu da ortaya koyar.⁸

Bu görüşü aynı zamanda Selanik'teki Aziz Georgios Rotondu (G.1-2) olarak adlandırılan yapı üzerinden de desteklemek mümkündür. Yapının kubbe eteğindeki anıtsal mozaiklerde gruplar halinde betimlenen, 15'i günümüze gelebilmiş, 16 azizin tamamı, hagiografik kaynaklarda kaydedilen şehitlerle (*martyr*) net bir biçimde ilişkilendirilememiştir.⁹ En önemli nokta ise bu figürler arasında Demetrios'un yer almaması ve figürleri tanımlayan kitabelerden birinin günümüze gelmemiş olması nedeniyle, aziz figürlerinden birinin anonim kalmasıdır. Eğer yapı S. Çurčić, C. Bakirtzis ve P. Mastora'nın kabul ettiği üzere; I. Konstantinos'un (306-337) ölümünün (337) hemen ardından inşa ettirilir, aynı dönemde mozaiklerle dekore edilmiş bir Hıristiyanlık yapısı ise, Demetrios'un 4. yüzyılın başlarında Selanik'te şehit edilip, kentte azizin kültürünün bu dönemde yayılmaya başladığı görüşü kabul edildiğinde, rotondaki 16 *martyr* arasında neden Demetrios'un yer almadığını açıklamak pek de kolay olmayacaktır.¹⁰

Aziz Georgios Rotondu'nun mozaikleri farklı araştırmacılar tarafından farklı dönemlere tarihlenir. Örneğin; E. Dyggve I. Theodosios dönemini önermektedir.¹¹ G. Matthiae rotondun mozaiklerini 400-425 yılları arasına tarihlenirken;¹² M. Vickers 430-450 yılları arasını kabul eder.¹³ W. E. Kleinbauer 450-475 arasını;¹⁴ E. Weigand 6. yüzyılın ilk-ikinci yarısı civarını ileri sürmektedir.¹⁵

¹ P. Lemerle, "Note sur les plus anciennes représentations de Saint Démétrius", *Δελτίον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας* 10 [1980-1981] *Περίοδος Δ'*, Atina, 1981, s. 2.

² Aurelius Valerius Maksimianus, M.S. 286-305 yılları arasında Diokletianus ile müşterek imparatorudur, bkz.; A. Pasqualini, *Massimiano Herculus Per Un'interpretazione della Figura e dell'Opera*, Roma, 1979. M. Vickers bir makalesinde Maksimianus'un değil, Galerius'un adını verir; M. Vickers, "Sirmium or Thessaloniki? A Critical Examination of The St. Demetrius Legend", *Byzantinische Zeitschrift* 67(2), 1974, s. 341.

³ Stadyuma ilişkin bkz.; M. Vickers, "The Stadium at Thessaloniki", *Byzantion* 41, 1971, s. 339-348.

⁴ H. Delehaye, *Les Légendes Gresques des Saints Militaires*, Paris, 1909; s. 104. Bu anlatının Vatikan Kütüphanesi'nde bulunan Vat. gr. 821 envanter numaralı eserde başka bir versiyonu vardır. Esere makalemizde değinilmemektedir.

⁵ E. Koukourtidou-Nikolaïdou ve A. Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Kapon Editions, Atina, 1997, s. 153. Hellenistik dönem kentine ilişkin bkz.; M. Vickers, "Hellenistic Thessaloniki", *The Journal of Hellenic Studies* 92, 1972, s. 156-170.

⁶ Koukourtidou-Nikolaïdou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 153.

⁷ P. Magdalino, "Saint Demetrios and Leo VI", *Byzantinoslavica* LI(2), 1990, s. 198.

⁸ D. Woods, "Thessalonica's Patron: Saint Demetrios or Emeterius?", *The Harvard Theological Review* 93/3, 2000, s. 221-222.

⁹ "Yapıdaki azizlerin hepsinin Doğulu azizler olduğu ve çoğunluğunun Diokletianus döneminde yapılan zulümler sırasında şehit edildiği konusunda genel bir fikir birliği vardır. Mozaiklerdeki figürler meslek ve rütbe gösteren kıyafetler içinde temsil edilmişlerdir ve böylece bir aziz sınıfını diğerinden ayırmaya yardımcı olur: askerler beyaz veya mor khlamay giyerler, siviller,

laikler ve benzer şekilde din adamları beyaz veya mor paenula kuşanmışlardır. Bu kutsal figürler, askerler ve siviller, rahipler ve piskoposlar, bir hizmetkar, bir flütçü ve iki doktordan oluşur. Tasvirlerdeki figürleri teşhis etmeyi ve bir istisna dışında azizleri mesleklerine göre ayırmayı olanaklı kılan en önemli kanıt yazıtlardır. Her bir figürün yanında azizin adı, mesleği ve anma ayı kayıtlıdır. Örneğin Onesiphoros-asker-Ağustos, Damianos-doktor-Eylül, Philippos-piskopos-Ekim gibi."; B. Kiilerich, "Picturing Ideal Beauty: The Saints in the Rotunda at Thessaloniki", *An Tard* 15, 2007, s. 322. Tasvirlerdeki figürler için bkz.; a.g.e., s. 323 vd.

¹⁰ S. Çurčić'e göre Rotond I. Konstantinos'un (306-337) mezar yapısı olarak inşa edilmiştir; S. Çurčić, *Some Observations and Questions Regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki*, Ephoreia of Byzantine Antiquities of Thessaloniki, Selanik, 2000, s. 11-14. Bakirtzis ve Mastora yapının mozaiklerine ilişkin imparator I. Konstantinos dönemini önerir; C. Bakirtzis, ve P. Mastora, "Are the mosaics in the Rotunda in Thessaloniki linked to its conversion into a Christian church?", *IX. International Symposium 'Niš and Byzantium'*, Niš, 3-5 June 2010, Niš, 2011, s. 33-45.

¹¹ E. Dyggve, *Recherches sur le Palais Impérial de Thessaloniki*, Kopenhag, 1953, s. 59-70.

¹² G. Matthiae, "La cultura figurativa di Salonicco nei secoli V e VI", *Rivista di Archeologia Cristiana* 38, 1963, s. 196-199.

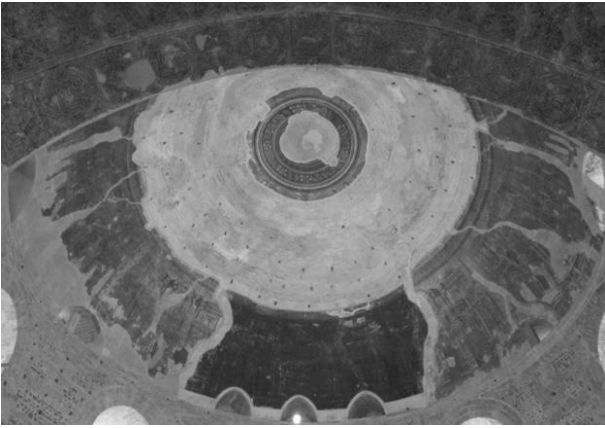
¹³ M. Vickers, "The Date of the Mosaics of the Rotunda at Thessaloniki", *Papers of The British School in Rome* 38, 1970, s. 183-187.

¹⁴ W. E. Kleinbauer, "The Iconography and the Date of the Mosaics of the Rotunda of Hagios Georgios, Thessaloniki", *Viator* 3, 1972, s. 27-108.

¹⁵ E. Weigand, "Der Kalenderfries von Hagios Georgios in Thessaloniki. Datierung, Ideen- und Kunstgeschichtliche Stellung", *Byzantinische Zeitschrift* 39, 1939, s. 116-145.

G.1. Aziz Georgios Rotonu, batı girişi, Selanik, Yunanistan (Foto. yazara ait, 2018).

G.2. Aziz Georgios Rotonu, kubbe, Selanik, Yunanistan (Foto. yazara ait, 2018).

Aziz Demetrios Kilisesi'nin inşa hikâyesinin, azizin yaşam öyküsü ve mucizelerine ilişkin, aşağıda ele alınan belgelere dayanması; yapının gerçekten kime adandığı konusunda şüpheye yer bırakmaz. Yapı, 5. yüzyılda amansız bir hastalığa yakalanan İlyrya (*Illyricum*) *themasının* valisi (*eparkhos*¹⁶ ya da *praefectus praetorio per Illyricum*) olduğu düşünülen Leontios'un, mucizevi bir şekilde iyileşmesini azize atfetmesi sonrasında, Roma hamamının bulunduğu yere, Leontios'un girişimiyle inşa edilir.¹⁷ Delehaye; “*şayet Leontios şehidin onuruna bir bazilika inşa etmişse, bunun nedeni kendisinden mucizevi bir iyilik görmüş olmasıdır.*” demektedir.¹⁸

¹⁶ *Eparkhos* (ἐπαρχος ya da ὕπαρχος): Bir kentin valisi. Selanik haricinde, yalnızca Geç Roma Dönemi'ne kadar kullanılmış bir unvandır. A. Kazhdan, “Eparch”, *Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 704.

¹⁷ Delehaye, *Les Légendes Gresques*, s. 104; 105-106; Koukourtidou-Nikolaïdou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 153.

¹⁸ Delehaye, *Les Légendes Gresques*, s. 106.

¹⁹ A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II*, Berlin, Leipzig, 1926, s. 96; P. Tóth, “Sirmian Martyrs in Exile Pannonian Case-Studies and Re-evaluation of The St. Demetrius Problem”, *Byzantinische Zeitschrift* 103(1), 2010, s. 166.

²⁰ Vickers, “Sirmium or Thessaloniki”, s. 346-350; Tóth, “Sirmian Martyrs”, s. 166.

²¹ Tóth, “Sirmian Martyrs”, s. 166.

²² *Sirmium*: Sava Nehri'nin sol yakasında yer alan, Geç Roma Dönemi'ndeki *Pannonia Secunda*'nın başkenti olan yerleşimdir, bugünkü Sremska Mitrovica, bkz.; A. Kazhdan, “Sirmium”, *Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 1906; D. Woods, “Constantius, Julian, and The Fall of Sirmium”, *Exemplaria Classica*, Anejo VII, 2016, s.175-191; M. Mirković, *Sirmium Its History from The First Century AD to 582 AD*, Sremska Mitrovica, Novi Sad, 2017, s. 19-55.

Azizle ilişkili metinlerde adı geçen Leontios'un gerçekte kim olduğu konusu bilim dünyasını uzun zaman meşgul etmiştir. A. Alföldi, Leontios'u teşhis eder ve onun Konstantinopolis'in valisi Leontios'la özdeş olduğu sonucuna ulaşır. Söz konusu Leontios, Konstantinopolis'teki pozisyonuna terfi etmeden önce, muhtemelen, 434 civarında İlyrya'nın valisi olmuş ve Alföldi'nin iddia ettiği üzere, 441'de Sirmium'u tehdit eden istilalardan kaçmak zorunda kalmıştır. Alföldi, Leontios'un Aziz Demetrios'un röliklerini Sirmium'dan Selanik'e getirdiğini de belirtir.¹⁹ M. Vickers, Alföldi ile aynı sonuca ulaşır.²⁰

P. Tóth'a göre Selanik'teki kilisenin banisi Leontios, Alföldi ve Vickers'ın iddia ettiği gibi, İlyrya valisi ile özdeş olamaz ve Leontios'un azizin röliklerini Sirmium'dan Selanik'e getirmesi hakkındaki tüm hipotez, geç ve görünüşe göre hatalı bir bilimsel kurgudur. Bu nedenle, kilisenin banisi olarak geriye kalan tek hak sahibi, kentin 6. yüzyıldaki valisi Leontios'tur. Bazilika ile ilgili arkeolojik ve tarihi araştırmaların sonucuna uyan sadece bu kişidir.²¹

Aziz Demetrios Kilisesi'nin tarihlendirilmesindeki yanlışlığa neden olan bilgi, Leontios'un yapının inşasından sonra Sirmium'a²² dönmesi ve yerleşimin kısa bir süre sonra Hun hükümdarı Attila tarafından 441 yılında yıkılmış olmasıdır.²³ Temelde buradaki sorun, kaynakların aşlında 5. yüzyılın ilk yarısındaki İlyrya valisinden değil, başka bir Leontios'tan söz ediyor olmasıdır.²⁴

Araştırmacıların, Selanik'teki Aziz Demetrios Kilisesi'nin ilk evresi, yapı elemanları ve mozaikleri ile ilişkili tarihlendirmelerine baktığımızda, 5. ile 6. yüzyılların farklı dönemlerine yoğunlaşan farklı tarihlendirmeler karşımıza çıkmaktadır.

W. E. Kleinbauer'e göre yapının ilk mozaikleri, ikonografik özelliklerine dayanılarak, 450-475 yılları arasında tarihlenir. Yapıdaki çeşitli tiplerdeki sütun başlıklarından bir grup, ilk kez Suriye kiliselerinde, Qal'at Sim'an ve Seleucia Pieria'daki, 5. yüzyılın üçüncü çeyreğinde karşımıza çıkan ve muhtemelen Konstantinopolis kökenli olan örneklerle benzer.²⁵ Kilisenin sütun başlıkları R. Kautzsch'a göre 500 yılı civarına aittir.²⁶ R. S. Cormack kilisenin yapımı için en kabul edilebilir tarihin 5. yüzyılın son çeyreği olduğunu belirtir.²⁷ J.-M. Spieser ise Aziz Demetrios Kilisesi'nin 510 yılında inşa edildiğini kabul eder.²⁸ Kilise, 603'ten sonra ve 649'dan önce meydana gelen bir yangında ciddi şekilde hasar görmüş ve bundan kısa bir süre sonra, kesinlikle II. Iustinianos'un 688/689 ziyareti sırasında yeniden inşa edilmiştir.²⁹

Azizin mür (*myrrhon*) yağıyla ilişkili kültü yayılmadan önce, mezarının Aziz Demetrios Kilisesi'nin orta nefindeki altıgen bir *kiborium* içine taşındığına inanılmıştır (G.3). Söz konusu *kiborium* “Aziz Demetrios'un Mucizeleri” adlı eserin Birinci Kitap'ında

²³ O. Tafrafi, *Sur la date de l'église et des mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique*, *Revue Archéologique*, 4th Series, 13, Paris, 1909, s. 99-101; Vickers, “Sirmium or Thessaloniki”, s. 337.

²⁴ Aziz Demetrios'un Mucizeleri adlı eserde söz edilen unvanlar ve ayrıca İlyrya hakkında bkz.; A. Gkoutzioukostas, “The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki”, *Byzantiaka* 30, 2012-2013, s. 45-80; özellikle s. 52-53.

²⁵ W. E. Kleinbauer, “Some Observations on the Dating of S. Demetrius in Thessaloniki”, *Byzantion* 40, 1970, mozaikler için bkz. s. 40 ve 43-44; sütun başlıkları için bkz. s. 39.

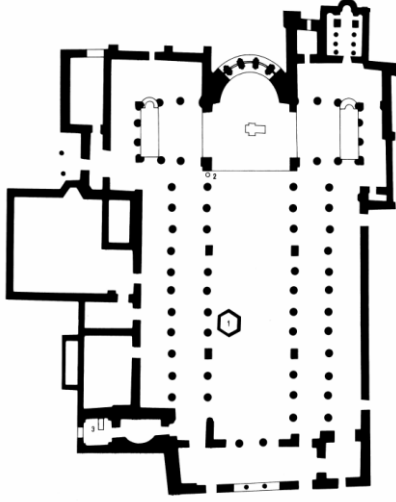
²⁶ R. Kautzsch, *Kapitelstudien. Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Studien zur Spätantiken Kunstgeschichte, Berlin, Leipzig, 1936, s. 73-75; Vickers, “Sirmium or Thessaloniki”, s. 337.

²⁷ Cormack, “Mosaic Decoration”, s. 45.

²⁸ J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, École Française d'Athènes, Paris, 1984, s. 214.

²⁹ R. S. Cormack, “The Mosaic Decoration of St. Demetrius, Thessaloniki: A Re-Examination in The Light of The Drawings W. S. George”, *The Annual of the British School at Athens* 64, 1969, s. 45.

anlatılmaktadır³⁰ ve bu eserin tarihi, kiborium için *terminus post quem* oluşturur. Eserde Aziz Demetrios'un mezarının kiboriumun altında olduğu şeklindeki doğrulanmamış yerel sözlü gelenek üç kez tekrarlanır.³¹ Orijinalde gümüş kaplı olan ahşap kiborium sonradan mermer olanıyla değiştirilmiş ve buraya olasılıkla azizin bir ikonası yerleştirilmiştir³² (G.3).

G.3. Aziz Demetrios Kilisesi planı, (1: krypta, 2: kuyu, 3: mezar), Selanik-Yunanistan (Bakirtzis'ten).

G.4. Modern dönem restorasyonu sonrasında Aziz Demetrios Kilisesi, batı cephe, Selanik, Yunanistan (Foto. yazara ait, 2018).

J. C. Skedros, Süryani Breviariumu'nun ve Breviarium'un dayandığı Yunanca orijinal metnin din şehitlerinin (*martyr*) tam ve kapsamlı bir listesini oluşturmaması nedeniyle; 5. yüzyılın başlarında Aziz Demetrios Kilisesi'nin inşa edildiği yerde veya yakınlarında, Selanik

kent duvarlarında şehit edilen ve bu duvarların içine gömülen tarihî bir Demetrios figürünün olduğu sonucuna varır.³³ İlk şehitlik kayıtlarında Aziz Demetrios'un yokluğu, H. Delehay tarafından Sirmium'da 9 Nisan'da şehit edilen Demetrios üzerinden açıklığa kavuşturulur. Delehay'e göre Selanikli Aziz Demetrios'un kültü, Sirmiumlu aynı adlı azizin bazı röliklerinin Selanik'e taşınmasının bir sonucu olarak gelişmiştir.³⁴

Bu hipotezin iki avantajı ortaya çıkmıştır: "Selanik kent surları içindeki belirgin bir yerde bulunan Aziz Demetrios için merkezî kült bölgesinin alışılmadık konumunun açıklanabilmesi" ve "kentteki ardışık piskoposların neden hiçbir zaman azizin cismani kalıntılarını üretmediğinin cevabı".³⁵

Romalılar kentlerinin duvarları içinde Hıristiyan cenaze törenlerine izin vermedikleri için, Hıristiyanlar şehitleri de dâhil olmak üzere, ölümlerini her zaman kent dışındaki mezarlıklara gömerlerdi ve böylece şehit kiliseleri normalde kent duvarlarının dışına inşa edilirdi. Bu durumda Aziz Demetrios'un Selanik'teki kilisesi durumunda olağandışı bir şey olduğu varsayılmadıkça, yapının konumuna bağlı olarak doğal varsayım, aslında binanın azizin orijinal mezar alanı üzerinde inşa edilmemiş olmasıydı. İkinci konuya gelinecek olursa; azizin kalıntıları zaten baştan beri Selanik piskoposlarının ellerinde bulunmaktaydı.³⁶

Selanik'te, imparatorluğun diğer kent ve kasabalarının aksine 6.-7. yüzyıllardaki Avar ve Slav akınları karşısında, fazla tahrip olmadan, ayakta kalmaya devam eden kentin, Aziz Demetrios'un koruması altında olduğu inancı hâkim olmuştur; dolayısıyla bu dönemde kentte azizin kültünün varlık gösterdiği anlaşılır. Bunun en iyi kanıtı Aziz Demetrios'a ilişkin ilk sistematik belge olan, 7. yüzyılda, imparator Herakleios'un hükümrânlığının (610-641) ilk yıllarında, Selanik başpiskoposu Ioannes tarafından yazılan "Aziz Demetrios'un Mucizeleri" (*Miraculo*) eseridir.³⁷

Eserde Demetrios'la ilişkili lokalizasyon, kilise ve kiboriumun tasviri ön plana çıkar. Eserdeki ikinci önemli yön azizle ilişkilendirilen mucizevi olaylardır. Aynı zamanda asker olan Demetrios, esere göre halk arasında kimi zaman beyaz renkli konsül kıyafetleriyle dolaşır ve beyaz bir ata binerdi.³⁸ Kentin zor zamanlarında daima yanında olan imparator değil, Aziz Demetrios'tu; Selanik halkının açık dönemlerinde kente Demetrios buğday sağlamıştı.³⁹

Aziz Demetrios'un Mucizeleri'nde iki önemli olaydan söz edilir. İlkinde, Ioannes'in öncülü, Selanik başpiskoposu Eusebios, imparator Maurikios'tan (582-602) azizin röliklerini talep eden bir mektup alır. Eusebios şehidin röliklerinin nerede olduğunu bilmediğini belirterek, imparatorun isteğini yerine getirmeyi nazikçe reddeder.⁴⁰ Eusebios ayrıca imparator Iustinianos'un (527-565) şehidin röliklerini başkent için satın alma girişiminin başarısız olduğuna işaret eder. Bu vesileyle halktan kimi kişiler, azizin kalıntılarının bulunabileceğini düşündükleri Aziz Demetrios Kilisesi'nin bir bölümünü kazmaya başlar; ancak önlerinde bir alev belirir ve onları daha fazla

³⁰ P. Lemerle, *Les Plus Anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius I: le Texte*, Paris, 1979; C. Bakirtzis, "Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios", *Dumbarton Oaks Papers* 56, 2002, s. 176, 178.

³¹ Bakirtzis, "Pilgrimage to Thessalonike", s. 177.

³² Koukourtidou-Nikolaïdou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 153.

³³ Skedros'tan aktaran: Woods, "Thessalonica's Patron", s. 222. bkz. J. C. Skedros, *Saint Demetrios of Thessaloniki: Civic Patron and Divine Protector 4th-7th Centuries CE*, Trinity Press International, Harrisburg, 1999, s. 14-17.

³⁴ Delehay'dan aktaran: Woods, "Thessalonica's Patron", s. 224. bkz. Delehay, *Les Légendes Gresques*.

³⁵ Bu kalıntılarla ilgili, piskoposların imparatorlardan aldığı taleplere ve karşılığında verdikleri cevaba aşağıda değinilecektir.

³⁶ Woods, "Thessalonica's Patron", s. 224.

³⁷ Lemerle, "Représentations de Saint Démétrius", s. 3. Mucizelere dair bkz.; Lemerle, *Les Plus Anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius II: Commentarie*, Paris, 1981, s. 50-165. Iohannes'in metninin Modern Yunanca versiyon için bkz.; P. K. Chrestou, *Διηγήσεις περί τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, Selanik, 1993, s. 168-369; A. Sideri, *Ἁγίου Δημητρίου Θαύματα. Οἱ συλλογές ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου Ἄωνονύμου*, (ed. C. Bakirtzis), Atina, 1997, s. 50-231.

³⁸ Lemerle, "Représentations de Saint Démétrius", s. 2-4; R. J. Macrides, "Subversion and Loyalty in The Cult of St. Demetrios", *Byzantinoslavica LI(2)*, 1990, s.189-191.

³⁹ Macrides, "Subversion and Loyalty", s.189-191.

⁴⁰ Lemerle, *Miracles de Saint Démétrius I*, 89:20-25; Kazhdan ve Ševčenko, "Demetrios of Thessalonike", s. 605.

kazmamaları için uyarın bir ses duyulur. Böylelikle, azizin röliklerini sahiplenmek üzere iki imparatorluk teşebbüsü önlenmiştir.⁴¹

Eusebios'un zamanındaki bir diğer mucize, Demetrios'un kentte kalma kararlılığını göstermektedir. Ioannes bu mucizeyi, Maurikios'un hükümdarlığı sırasındaki Avar ve Slav kuşatmasında şehri Demetrios'tan başka kurtaran hiç kimsenin olmadığını kanıtı olarak aktarır. Mucizeye göre;

"Bir adam kiliseye giren, imparatorun korumalarına benzeyen uzun boylu, yakışıklı iki adam görür. İki adam efendilerinden Demetrios'un Selanik'i terk etmesini emreden bir mesaj taşıdıklarını açıklarlar, çünkü şehrin düşmana terk edileceğine inanmaktadırlar. O sırada Aziz Demetrios bir süreligine ortaya çıkar ve sonra bu isteğe itaat edemeyeceğini, çünkü halkını terk etmesinin imkânsız olduğunu söyler."⁴²

Ioannes'in "Aziz Demetrios'un Mucizeleri" eseri 7. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar 31 yazma eserde kopyalanmıştır.⁴³ Bu eserlerden bazıları Mucizeler'e ek olarak Demetrios'a adanan *homiliye*, *enkomion* (ya da *enkomiüm=methiye*), *söylev (oratio)* gibi çeşitli metinler içerir. Bugün Paris'teki Fransa Ulusal Kütüphanesi'nde yer alan bu türden derleme bir eserde, Cod. gr. 1517 envanter numaralı, 12. yüzyıla ait anonim el yazmasında, Aziz Demetrios'un yaşam öyküsü (folyo 1recto-10verso), Aziz Demetrios'un Mucizeleri eserinden alıntılar (folyo 12recto-206recto), VI. Leon'un Demetrios'a adadığı *homiliyeler* (folyo 206recto-208recto), yine Selanik başpiskoposu Ioannes'in kaleme aldığı Aziz Demetrios'a övgüler (folyo 226recto-248recto) ve Selanik *eparkhosu* Ioannes'in Demetrios için yazdığı *enkomiyonlar* (folyo 248recto-253verso) yer alır.⁴⁴ Eserin bir kısmında anlatılan Demetrios figürüne dair Lemerle'nin izlenimi şu şekildedir:

"*Khlamys* giyen Aziz Demetrios, şehre sızan barbarları yaya olarak ve bir sopanın darbeleriyle avlayan tehdit altındaki bir arka kapının savunucusu olarak görünür: aynı zamanda bu sahne Selanik'in Slavlara karşı savunma döngüsünün bir parçası olan, sanki bazı başka resimlerden esinlenilmiş gibidir ve ancak Aziz Demetrios'a,

zırh verilmeyerek ve bir sopadan başka silahı olmadığı için, asker-aziz rolü yüklenmiştir; dahası muhtemelen düşmanın zayıflığına dair "alaycı" tavırdan dolayı Demetrios'un zırh veya fazlasına ihtiyacı da olmamıştır."⁴⁵

Azizin biyografisine dair 9. yüzyıla kadar bilgi yoktur. 9. yüzyıldan itibaren Demetrios'un öyküsünün üç versiyonu ortaya çıkar. Bu edisyonlar 18. yüzyılda C. de Bije tarafından tanımlanmıştır.⁴⁶ Üç versiyondan ilki *Passio Prima* olarak adlandırılır⁴⁷ ve Konstantinopolis patriği Photios tarafından kaleme alınan *Myriobiblos* (ya da *Bibliotheca/Bibliotheca*) adlı eserdeki Demetrios'la ilgili metinle paralel ve anonim bir eserdir.⁴⁸ Antik Yunanca eserin eldeki en erken tarihli nüshası 9. yüzyılda kaleme alınan, bugün İspanya'daki El Escorial-Real Biblioteca'da bulunan Cod. φ.III.20/Andrés 239 envanter numarasıyla kayıtlı el yazmasıdır. Aziz Demetrios'un vitası folyo 364verso-370verso arasında yer alır.⁴⁹ *Passio Prima* 876 yılında, Papa II. Adrian (867-872) ve VIII. Ioannes'e (872-882) hizmet eden ve *Bibliothekarios (kütüphaneci)* unvanı elde eden Anastasios tarafından Frank kralı II. Charles *le chauve* (875-877) için Latinceye çevrilir.⁵⁰ Azizin vitasının bir diğer erken tarihli versiyonu, Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde bulunan Vat. gr. 821 envanter numaralı el yazmasında, folyo 57verso-61recto arasındaki bölüme yer alır. Bu versiyon *Passio Altera* olarak adlandırılmıştır.⁵¹ Eserde folyo 61verso-84verso arasında Aziz Demetrios'un mucizeleri de bulunmaktadır.⁵² Bu eserde Demetrios asil bir senatör ve askeri komutan olarak tasvir edilir.⁵³ Azizin efsanelerinin bir versiyonunu içeren Vat. gr. 821'in yazarı, olayların gelişimini biraz farklı bir şekilde açıklar ve mevcut anlatılara yeni olaylar ekler. Esere göre; Demetrios senatör bir aileden gelmektedir; orduda iyi bir rütbesi vardır ve sonradan konsül olur. Ancak Demetrios putperestleri Hıristiyanlığa döndürmekle meşguldür. Hagiografinin yazarı, yukarıda söz edilen gladyatör Lyeus'un bir barbar olduğunu ve Selanik'e gelmeden önce Sirmium'da zaten birçok kişiyi öldürdüğünü de bilmektedir.⁵⁴

Aynı eserde Aziz Demetrios'un bir mucizesi ve şehit edilmesiyle ilgili anlatı şu şekildedir:

⁴¹ Macrides, "Subversion and Loyalty", s.191. 688/689'da yayınlanan resmi bir imparatorluk belgesi olan II. Iustinianos'un fermanı, Aziz Demetrios'un röliklerinin Selanik'teki kilisesindeki varlığından iki kez bahsetmektedir. Bu metin, Mucizeler ile çelişmemektedir. Aksine, imparatorun Selanik'teki kilisesinin azizin röliklerine sahip çıkmayı sürdürmesi gerektiğine dair kesin görüşünü yazılı olarak belirtmesi açısından önemlidir, bkz.; J.-M. Spieser, "Inventaires en vue d'un recueil des Inscriptions Historique de Byzance I: Les Inscriptions de Thessalonique", *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Historie et Civilisation de Byzance* 5, 1973, s. 159.

⁴² Macrides, "Subversion and Loyalty", s.192; Magdalino, "Saint Demetrios", s. 198.

⁴³ Liste halinde incelemek için bkz.; Pinakes: Textes et Manuscrits Grecs, "Iohannes Thessalonicensis mtr. Miracula S. Demetrii", <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/9357/>, 2016, [Erişim Tarihi: 19.10.2020].

⁴⁴ Esere ilişkin bkz.; Lemerle, *Miracles de Saint Démétrius I*; s. 15-19; D. Kaklamanos, "Παρατηρήσεις για τη χειρόγραφη παράδοση και τη διάδοση της Δημητρείου γραμματείας κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο", *Βυζαντινά* 34, [2015-2016], 2016, s. 226-227.

⁴⁵ Lemerle, "Représentations de Saint Démétrius", s. 5.

⁴⁶ C. de Bije, "De S. Demetrio Martyre Thessalonicae In Macedonia Commentarius Prævius", *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 50-52.

⁴⁷ C. de Bije, "Passio Prima Ab auctore anonymo scripta atque ab Anastasio Bibliothecario è lingua Græca in Latinam conversa", *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 87-89.

⁴⁸ A. Kazhdan ve N. P. Ševčenko, "Demetrios of Thessalonike", *Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 605; T. Hägg, "Photius as a Reader of Hagiography: Selection and Criticism", *Dumbarton Oaks Papers* 53, 1999, s. 43.

⁴⁹ *Codex φ.III.20/Andrés 239*: Eserde azizlerin yaşam öyküleri, mucizeleri, Nazianzlı Gregorios'un, Iohannes Khrysostomos'un, Stoudioslu Theodoros'un ve çeşitli kişilerin kaleme aldıkları *homiliye*'ler gibi çeşitli dini metinler yer alır, bkz.; E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial*, Paris, 1848, s. 180-182; S. Lucà, "Dalle collezioni

manoscritte di Spagna: Libri originari o provenienti dall'Italia greca medievale", *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 44, 2007, s. 56-57; A. Džurova, "L'enluminure de l'évangélique oncial Beratinus 3 de Tirana. Notes preliminaries", *Arte medievale* 2, 2008, s. 122; J. Simonet, "Les variantes communes des versions syriaques, arménienne et latine dans le Discours 41 de Grégoire de Nazianze", (ed. A. Schmidt), *Studia nazianzenica II*, CCSG 73, Turnhout, Brepols, 2010, s. 585-604; A. Džurova, *Manuscrits grecs enluminés des Archives nationales de Tirana (VIe-XIVe siècles)*, *Études Choises I: Texte*, Sofya, 2011, s. 44.

⁵⁰ B. Neil, "The Politics of Hagiography in Ninth-Century Rome", *Text and Transmission in Medieval Europe*, (ed. C. Bishop), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2007, s. 71.

⁵¹ C. de Bije, "Passio Altera Auctore anonymo a, E Bibliotheca Vaticanæ codice 821", *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 90-95.

⁵² *Vaticanus graecus 821*: Bir kısmı 11. yüzyılın ikinci yarısında, 1077 yılında Theodoros isimli kâtip tarafından kaleme alınmış, derleme bir eserdir. İçinde azizlerin mucizeleri, yaşam öyküleri, çeşitli azizlere yazılmış *homiliye*'ler ve dini metinler yer alır. Esere ilişkin bkz.; Bije, "Passio Altera", s. 90-95; S. Lucà, "Attività scrittoria e culturale a Rossano: da S. Nilo a S. Bartolomeo da Simeri (secoli X-XII)", *Atti del congresso internazionale su S. Nilo di Rossano. 28 settembre-1° ottobre 1986*, Rossano, Grottaferrata, 1989, s. 25-73; M. B. Foti, "Lo Scriptorium del S.mo Salvatore di Messina", *Scrittura, Libri e Testi Nelle Aree Provinciali di Bisanzio. Atti del Seminario di Erice (18-25 Settembre 1988)*, Biblioteca del "Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici nell'Università di Perugia" 5, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, 1991, s. 414; P. Canart ve L. Perria, "Les écritures livresques des XI et XII siècles", *Paleografia e codicologia greca (Atti del II Colloquio internazionale Berlino-Wolfenbüttel, 17-20 ottobre 1983)*, Alessandria, 1991, s. 111; A. Jacob, "I più antichi codici greci di Puglia: ovvero un viaggio della paleografia nel paese che non c'è", *Studi medievali e moderni* 2, 2002, s. 5-42; Kaklamanos, "Παρατηρήσεις για τη χειρόγραφη", s. 226.

⁵³ Kazhdan ve Ševčenko, "Demetrios of Thessalonike", s. 606.

⁵⁴ Delehaye, *Les Légendes Gresques*, s. 105.

“Hamamın geçitlerine atılan Demetrios, kendisine saldırmak isteyen bir akrep görür ve onu bir haçla öldürür. Böylece gökten bir melek iner ve Demetrios’un başına bir taç koyar. Lyeus stadyuma getirilirken, Demetrios’un arkadaşı Nestor onu tutsak edildiği yere bulmaya gider ve gladyatöre karşı vereceği mücadelede dualarıyla kendisine destek olmasını ister. Aziz onu kutsar; zafer kazanıp şehit olacağını tahmin eder. Nestor İsa’yı anar ve Lyeus’u öldürür. Maksimianus Nestor’u büyüye başvurmakla suçlar ve kafasını kestirir. İmparator, Demetrios’un Lyeus’un ölümünden sorumlu olduğu düşünür ve onun mızrakla öldürülmesini emreder.”⁵⁵

Aziz Demetrios’a ilişkin yukarıda söz ettiğimiz üç versiyonun sonucusu Symeon Metaphrastes’e aittir ve 961-964 yıllarında kaleme alınmıştır.⁵⁶ Bugün Athos Dağı’ndaki (Yunanistan) Vatopediou Manastırı’nda Cod. 497 envanter numarasıyla kayıtlı bulunan eser Symeon’un metnini içeren en erken tarihli el yazmasıdır. Aziz Demetrios’un vitası folyo 272recto-310recto arasında yer alır.⁵⁷

Demetrios’un mucizelerini içeren yaşam öyküsü 9. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar 200’den fazla kopya eserde karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerden 136’sı Symeon Metaphrastes’in metninin kopyasıdır.⁵⁸

Aziz Demetrios’un Bizans İmparatorluğu’nda 9. yüzyıldan itibaren yeniden belirgin hale gelen kültürü, azizin onuruna yazılan homiliye ve enkomionlar sayesinde kanıtlanabilir. Sözcüleri; İmparator VI. Leon (889-912) Aziz Demetrios onuruna üç homiliye kaleme almıştır. Bu homililer 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başlarında azizin imparatorluk sarayındaki kültürünün önemini de ortaya koyar. VI. Leon aynı zamanda Konstantinopolis’te Aziz Demetrios’a adanan bir kilise inşa ettirmiş tek Bizans imparatorudur. 10. yüzyılın başlarında referendarios⁵⁹ Gregorios tarafından kaleme alınan bir homilide VI. Leon’un kilisesinin Büyük Saray kompleksi içinde olduğu aktarılır.⁶⁰

İmparator VI. Leon’un kendisi Aziz Demetrios’a olan özel bağlılığını açıklamamıştır. Ancak şüphesiz ki kilisenin inşa edildiği dönemdeki resmî tutumunu yansıtan bir kaynaktan, bu bağlılığın nedeni üzerine çıkarım yapılabilir. Bu kaynak Leon’un ilk eşine ilişkin bir eser olan “Azize Theophano’nun Yaşamı”dır ve Leon vitayı Theophano’nun 895/896’daki ölümünden kısa bir süre sonra yazmıştır.⁶¹

Vita, Eukhaites başpiskoposu Theodoros Santabarenos tarafından Leon’a karşı yapılan komplo suçlamasının ardından Theophano’nun, Leon’un babası I. Basileios (867-886) tarafından kınanması utancını

ve zindan cezasını nasıl paylaştığını anlatmaktadır. Theophano ve Leon, Basileios’a karşı suikast düzenlemekle suçlanıp 3 yıl hapis cezasına çarptırılır.⁶² Theophano ve Leon için Aziz Demetrios’un önemi, azizin bir gece çifte görünmesi olayıyla ilişkilidir. Bu olay şu şekildedir:

“Theophano, Leon’a suçlama karşısında umutsuzluğa kapılmamasını, Tanrı’nın Basileios’un aklını başına getirmesi için dua etmesini söyler. Tanrı, Theophano’nun imanını bir işaret ile ödüllendirir. Çift, akşam duasını ettikten sonra yatağa girdiğinde, asker kıyafetli, sağ elinde mızrak ve solunda kalkan tutan genç bir adam onlara görünür. Theophano ve Leon bu gencin, kendilerini infaz etmeye geldiğini düşünürler ve canlarını bağışlaması için yalvarmak üzere dizlerinin üstüne çökerler. Ama iyi haber getiren kişi olarak barış içinde geldiğini söyleyen genç onları rahatlatır: “Buraya kendim gelmedim, ama beni Selanik’ten siz getirdiniz” der.”; böylece Tanrı onların dualarını işitmiş ve babalarının gerçeği öğreneceğini ve ölmeden önce onlara haklı itibarlarını geri vereceğini bildirmek için onu (Demetrios’u) göndermiştir.⁶³

Aziz Demetrios’un mucizelerine ilişkin koleksiyonlardan ayrı olarak keşiş ve filozof Symeon 10. yüzyılın sonu-11. yüzyılın başlarında azizin onuruna bir enkomion kaleme almıştır.⁶⁴ Bu eserin edebi dili pek çok Homerik ifade içermektedir. Enkomionun yazarı Selanikli Aziz Genç Phantinos’un vitasında adı geçen keşiş Symeon ile özdeşleştirilir.⁶⁵

12. yüzyılda Selanik’in hagiografik literatürdeki koruyucu azizi hakkında en kapsamlı eser Selanik başpiskoposu Eustathios tarafından yazılmıştır. Miryokefalon Savaşı’ndan (1176) hemen sonra yazılan enkomion Eustathios’un Demetrios için yazdığı bir metin ile bağlantılıdır. Eser Aziz Demetrios’u “mür salgılayan” bir aziz olarak tanımlayan teolojinin gelişimini kanıtlamanın yanı sıra, edebi dili açısından seküler edebiyattan öğeleri sıkça kullanması ve *homiletik* edebiyatın ortak alanlarından kurtulmasıyla dikkat çeker.⁶⁶

12. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan Bizans seküler edebiyatındaki hiciv örneklerinden biri olan anonim eser “Timarion”da⁶⁷ Aziz Demetrios için düzenlenen Demetria festivalinden söz edilir. Eser, ana karakterin Selanik’in ünlü patron azizi ve koruyucusu Demetrios onuruna düzenlenen festivale katılmak için Konstantinopolis’ten Selanik’e yaptığı yolculukla

⁵⁵ Delehay, *Les Légendes Gresques*, s. 105-106.

⁵⁶ C. de Bije, “Passio Tertia S. Demetrii M. Auctore Simeone Metaphraste, E Graeco bibliothecae Christianissimae regis Mediceae exemplari, cum Lipomani et Surii editionibus collata”, *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 96-104; Vickers, “Sirmium or Thessaloniki”, s. 343.

⁵⁷ *Codex Graecus 497*: 10. yüzyıla aittir; ancak bir kısmı (folyo 108verso-122verso) 11. yüzyılda kaleme alınmıştır. Esere ilişkin bkz.; S. Eustratiades ve A. Vatopedinos, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos*, Harvard Theological Studies XI, Cambridge, 1924; A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, vol. II, Leipzig, 1937, anm. 2.

⁵⁸ Liste halinde incelemek için bkz.; Pinakes: Textes et Manuscrits Grecs, “Hagiographica, Demetrius m. Thessalonicae (S.), Passio metaphrastica”, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/15317/>, 2016, [Erişim Tarihi: 19.10.2020].

⁵⁹ *Referendarios* (ῥεφερενδάριος): Bizans devlet sisteminde sivil ve dini olmak üzere iki referendarios vardı. Birincisi imparatorun sekreterliğini yürütür; emirlerini magistros’lara iletirdi. İlk olarak imparator Iulianos Paravatis (361-363) tarafından kuruldu. İkincisi Konstantinopolis patriği ile imparatorluk sarayı arasındaki iletişimi sağlayan irtibat memuru gibi görev sürdüren ve aslında diyakoz olarak çalışan din adamlarıydı. A. Kazhdan ve P. Magdalino, “Referendarios”, *Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 1778.

⁶⁰ Magdalino, “Saint Demetrios”, s. 198.

⁶¹ Magdalino, “Saint Demetrios”, s. 198. Bulgar Kilisesi tarafından, kayıp orijinal Yunanca metinden Orta Bulgar Slavcasına çevrilmiştir. Bu eser günümüzde St. Petersburg’daki Ulusal Halk Kütüphanesi’nde yer alan Nr. 51 envanter numaralı eserdir. Kreinina bu eserin olasılıkla 14. yüzyılda yazılmış bir versiyondan tercüme edildiğini belirtir, bkz.; A. Kreinina, “The Life of Theophano The Empress: The Slavonic Version of An Unknown Byzantine Orijinal”, *Scrinium 7-8(1)*, 2011, s. 170.

⁶² Kreinina, “Life of Theophano”, s. 169-170.

⁶³ Magdalino, “Saint Demetrios”, s. 198-199.

⁶⁴ Eserin Modern Yunanca çevirisi için bkz.; P. Vlachakos, *Άγιος Δημήτριος. Έγκωμιαστικοί Λόγοι ἐπιφανῶν βυζαντινῶν λογίων*, Atina, 2004, s. 70-101.

⁶⁵ Eser günümüzde Rusya’da, Moskova’daki Ulusal Tarih Müzesi’nde, env. no: Sinod. gr. 478/Vlad. 136. Selanikli Aziz Genç Phantinos’un vita’sı folyo 272recto-286recto arasında yer alır.

⁶⁶ S. A. Paschalidis, “The Hagiography of The Eleventh and Twelfth Centuries”, *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography I: Periods and Places*, (ed. S. Efthymiadis), Ashgate, Farnham, Burlington, 2011, s. 155-156.

⁶⁷ Timarion’a ilişkin bkz.; B. Baldwin (İngilizce’ye çev.), *Timarion*, Wayne State University Press, Detroit, 1984; A. Kazhdan, “Timarion”, *Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 2085; A. Kaldellis, “Hellenic Afterworlds: The Timarion”, *Hellenism In Byzantium The Transformations of Greek Identity and The Reception of The Classical Tradition*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 276-282.

başlar.⁶⁸ Timarion, yaptığı hac ziyaretinde, dünyanın dört bir yanından Demetria fuarında ticaret yapmak için kente gelen tüccarları görür.⁶⁹ Fuarı daha iyi kurulum için bir tepeye tırmanır ve fuarda iki paralel çizgi halinde kurulan satış pavyonlarının düzeni adeta bir kırkayak izlenimi uyandırmaktadır. Fuarda tüccarlara çok sayıda hayvan eşlik etmektedir. Timarion daha sonra kiliseye gider ve burada bir başpiskopos tarafından yönetilen iki koronun katıldığı ve bir meşaleyle aydınlatılmış gece ibadetine denk gelir. Şafak vaktinde kiliseye yerel bir vali gelir. Vali, başpiskoposa töreni başlatmasını söyler. Burada keşiş ve rahibelerden oluşan iki koro yer almaktadır. Daha sonra tören sona erer ve Timarion kalabalıkla birlikte oradan ayrılarak, kaldığı yere geri döner.⁷⁰ Günümüzde Aziz Demetrios anma günü Ortodoks Kilisesinde 26 Ekim'de kutlanmaktadır.

Aziz Demetrios'a ilişkin bir başka metin Konstantinopolis'teki önemli kutsal kalıntılarla ilgili hagiografik metinler bağlamında önem arz eder. Bu metin Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırı'nın keşişi Nikasios tarafından, Aziz Demetrios'un röliklerinin 1149 Mart'ında sarılmış olduğu kutsal kefenin Selanik'ten Konstantinopolis'e taşınması vesilesiyle yazılan kısa bir metindir.⁷¹

Aziz Demetrios'un mucizeleri popülerlik kazanmaya devam ederken; çoğunlukla kanonik çalışmaları ve hagiografi metinleri ile tanınan 12. yüzyılın başlarında Selanik başpiskoposu Niketas ve 13. yüzyılın ortalarında Ioannes Stavratikos tarafından azizin mucizelerinin iki versiyonu daha ortaya konur.

Niketas esasen Aziz Demetrios'un mucizelerinin iki koleksiyonundan aldığı, ayrıca *Passio Altera* olarak bilinen azizin mucizeleriyle ilişkili diğer eserden iki mucize alarak ve ilgili anlatılardan özgürce yararlanarak, 16 mucizeden oluşan bir koleksiyon derlemiştir.⁷²

Niketas'ın kaleme aldığı metnin 12. yüzyıla ve 13. yüzyıla ait iki farklı versiyonu vardır. 12. yüzyıla ait nüsha Sina'daki (Mısır) Katherina Manastırı'nda Cod. gr. 516 envanter numaralı el yazmasıdır ve Aziz Demetrios'un mucizeleri folyo 173recto-211recto arasında yer alır.⁷³ 1260'larda yazılan diğer kopya Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'nde yer alan Barocci 131

envanter numaralı eserdir ve Demetrios'a ilişkin bölüm folyo 523recto-536verso arasında yer alır.⁷⁴

Selanik Kilisesi'nin *khartopylakı*⁷⁵ Ioannes Stavratikos'un kaleme aldığı Demetrios'un mucizelerinin ve yaşam öyküsünün derlendiği üç yazma vardır. Bu eserlerden biri Floransa'da Biblioteca Nazionale Centrale'de bulunmaktadır ve Con. Sopp. B.I.1214 envanter numarasıyla kayıtlıdır. Eser 14. yüzyıla tarihlenir.⁷⁶ Diğer eser 14. yüzyıl ortalarına aittir ve Athos'taki İveron Manastırı'nda Cod. gr. 677 envanter numarasıyla kayıtlıdır.⁷⁷ Son yazma, Yunanistan'da, Zavorda'daki Aziz Nikanoros Manastırı koleksiyonundaki Cod. gr. 147 envanter numaralı eserdir.⁷⁸

Bizans'ın geç dönem hagiografik yazını içinde Demetrios'a ilişkin bir metin 14. yüzyıl ortalarında Nikephoros Gregoras tarafından yazılan enkomiondur.⁷⁹ Aziz Demetrios'a adanan enkomion, günümüzde Kudüs'teki Patrikhane Kütüphanesi'nde Monê Abraham/Cod. 51 envanter numarasıyla kayıtlı eser içinde, folyo 68verso-78recto arasında yer alır. Yine 14. yüzyılın ikinci yarısında Aziz Demetrios onuruna yazılan bir başka enkomion Konstantinos Armenopoulos tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser bugün Atina'daki Ulusal Kütüphane'nin koleksiyonundadır ve Cod. 2118 envanter numarasıyla kayıtlıdır.⁸⁰

Aziz Demetrios ve Mür Yağı İlişkisi

Aziz Demetrios'un kültü kilisenin içinde olduğu kabul edilen mezarında bulunan kutsal kemiklerinin, 11. yüzyıldan itibaren "mür yağı salgıladığı"na (*myroblytes/μυροβλύτης*) inanılmasıyla önem kazanır (G.5). Dolayısıyla "büyük din şehidi" (*megalo martyros*) olarak anılan Demetrios'un unvanına "mür yağı salgılayan" anlamına gelen bir yenisi eklenir: *myroblytos*.⁸¹ Mür yağı azizin mezarının yakınındaki havuza bir dizi boru yoluyla akıtılmıştır.⁸²

14. yüzyılda Trabzon başpiskoposu Ioannes Lazaropoulos (1364-1367) tarafından bir araya getirilen Trabzonlu Aziz Evgenios'un mucizelerine ilişkin eserinde söz edilen 9. yüzyılın sonu veya 10. yüzyılın başındaki bazı olaylara bakılırsa, Aziz Demetrios'un mür ile ilişkisinin 11. yüzyıldan daha erken bir dönemde ortaya çıkmış olduğu anlaşılır.⁸³

⁶⁸ Kaldellis, "Hellenic Afterworlds", s. 277.

⁶⁹ Timarion'da fuara Boiotia ve Peloponnesos kentlerinden getirilen kumaşlardan (muhtemelen ipek) söz edilmektedir. Fuara Venedikli İtalyan tüccarların da katıldığı tahmin edilmektedir, bkz.; D. Jacoby, "Venetian Commercial Expansion in The Eastern Mediterranean", *Byzantine Trade 4th-12th Centuries The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, (Papers of the 38th Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004), (ed. M. M. Mango), Ashgate, Surrey, Burlington, 2009, s. 379-380.

⁷⁰ B. MacDougall, "The Festival of St. Demetrios, The Timarion, and The Aithiopika", *Byzantine and Modern Greek Studies* 40(1), 2016, s. 136-150.

⁷¹ Paschalidis, "The Hagiography", s. 158.

⁷² Paschalidis, "The Hagiography", s. 147.

⁷³ Eserle ilişkin bkz.; K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, Münih, 1897, 90/no.1; Kaklamanos, "Παρατηρήσεις για τη χειρόγραφη", s. 226; N. Sarris, *Classification of finishing tools in Greek bookbinding: establishing links from the Library of St Catherine's Monastery, Sinai, Egypt*, cilt 1, Basılmamış Doktora Tezi, University of the Arts, Londra, 2010, s. 132.

⁷⁴ El yazmasına ilişkin bkz.; D. Bianconi, "Libri e mani. Sulla formazione di alcune miscellanee dell'età dei Paleologi", *Il codice miscellaneo. Tipologie e funzioni. Atti del Convegno internazionale (Cassino, 14-17 maggio 2003)*, *Segno e testo* 2, 2004, s. 332-333; D. Marcotte, "Une carte inédite dans les scholies aux Halieutiques d'Oppien. Contribution à l'histoire de la géographie sous les premiers paléologues", *Revue des études grecques* 123, 2010, s. 649-650, 653; R. C. Sánchez, "Historia del texto del Comentario anónimo al Tetrabiblos de Tolomeo", *MHNH Revista internacional de investigación sobre Magia y Astrología antiguas* 13, 2013, s. 183-184; F. Acerbi ve A. Gioffreda, "Manoscritti Scientifici della prima età Paleologa in Scrittura Arcaizzante", *Scripta* 12, 2019, s. 16, 24, 41-42.

⁷⁵ *Khartopylaks*: Bazı manastırlarda, manastır kayıtlarının korunması ve geçici belgelerin kaydını tutmakla görevli keşişlere verilen unvan. Ayrıntılar hakkında bkz.; R. J. Macrides, "Chartopylax", *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 416.

⁷⁶ Eserle dair bkz.; W. Jaeger, J. Cavarnos, V. W. Callahan, *Gregorii Nysseni Opera ascetica, Gregorii Nysseni Opera VIII.1*, Brill, Leiden, 1952, s. 351-352; P. Chiesa, *Le versioni latine della Passio sanctae Febroniae-Storia, metodo, modelli di due traduzioni agiografiche altomedievali*, Spoleto, 1990, s. 340; C. Rapp, "Figures of Female Sanctity: Byzantine Edifying Manuscripts and Their Audience", *Dumbarton Oaks Papers* 51, 1996, s. 317, 334-342; E. Mineva, *The Byzantine Hagiographic and Hymnographic Texts on St Parasceve of Epibatae. I, The Byzantine vita of St Parasceve of Epibatae or the vita by "Vasilikos the Deacon"*, Publishing Center "Boyan Penev", Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 2017, s. 58-67.

⁷⁷ Eser için bkz.; Kaklamanos, "Παρατηρήσεις για τη χειρόγραφη", s. 233 n. 77.

⁷⁸ L. Politis ve M. Politi (ed.), *Κατάλογος χειρογράφων Τερᾶς Μονῆς Ζάβορδας*, Ἑλληνική Παλαιογραφική Ἐταιρεία, Selanik, 2012.

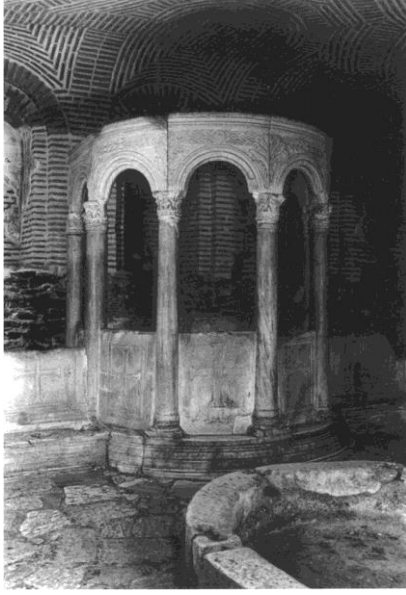
⁷⁹ Metnin Modern Yunanca çevirisi için bkz.; Vlachakos, *Άγιος Δημήτριος*, s. 70-101.

⁸⁰ Metnin Modern Yunanca çevirisi için bkz.; Vlachakos, *Άγιος Δημήτριος*, s. 380-435.

⁸¹ Kazhdan ve Ševčenko, "Demetrios of Thessalonike", s. 605.

⁸² J. C. Skedros, "Shrines, Festivals, and the <Undistinguished Mob>", *A People's History of Christianity 3: Byzantine Christianity*, (ed. D. Krueger), Fortress Press, Minneapolis, 2010, s. 94.

⁸³ Ayrıntılar için bkz.; Bakirtzis, "Pilgrimage to Thessalonike", s. 176 vd. Iohannes Lazaropoulos'un eserinin tek kopyası Athos'taki Dionysiou Manastırı'nda yer alan 1445 tarihli Cod. 154 envanter numaralı eserdir; R. S.

G.5. Aziz Demetrios Kilisesi'ndeki krypta bölümü ve kutsal mür yağı kaynağı kabul edilen havuz, Selanik, Yunanistan (Bakirtzis'ten).

Ioannes Skylitzes'in "Synopsis"inde anlattığı bir olay, Aziz Demetrios'un 11. yüzyılın ilk yarısında Selanik'teki kültürünün ve mür yağıyla ilişkisinin önemini ortaya koymaktadır:

"Bir gün bölge halkı büyük martyr Demetrios'un mezarına gitti ve kutsal mezardan akan mür ile kendilerini mesh etmek için tüm gece boyunca şefaht dilediler. Sonra bir anlaşmayla kapıları açtılar ve Bulgarların karşısına çıktılar, cesur yürekler (megathymoi) birliği Selanik'in adamlarıyla birlikteydi. Dışarı çıktılar, saldırının beklenmedik olması nedeniyle Bulgarları kargaşaya sürükleyerek onları geri püskürttüler. Bulgarlar Roma ordusuna liderlik eden ve ona yol gösteren din şehidine uzatmalı ve gözü pek bir direniş göstermeye en ufak bir gönüllülük içinde değillerdi. Onlar Roma birliklerine liderlik eden atlı bir genç ve düşmanları yakan bir ateş görmüşlerdi; bu, esir alınan bazı Bulgarlar tarafından yeminlerle tasdik edilmiştir".⁸⁴

Synopsis'teki bu metin, Selanik halkının, Bulgarlarla savaşa girmeden önce, kendilerini mür yağı ile ovduklarını belirtmesi ve mürün kaynağı olarak azizin "sözde" mezarını işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Üstelik Bizans ordusuna Demetrios'un önderlik ettiğine inanıldığını vurgulamasının yanı sıra, buna Bulgarlar tarafından şahit olunduğunu ve yeminlerle onaylandığını da dile getirmesi ilginçtir. Skylitzes'in bahsettiği olay 1040 yılı civarlarında, imparator IV. Mikhail (Paflagonyalı) döneminde (1034-1041) gerçekleşmiştir.⁸⁵

13. yüzyılda, Konstantinopolis'teki Latin istilası sırasında, Aziz Demetrios'un kültü yeniden belirir. 1220'lerde iki isim, I. Theodoros Komnenos Dukas ve III. Ioannes (Vatatzes) Bizans'ın imparatoru ilan edilir. 1227'de Selanik'teki Latin istilasını bertaraf eden I. Theodoros, kentte, Ohri başpiskoposu Demetrios Khomatenos tarafından taçlandırılır. III. Ioannes ise adı bilinmeyen bir Konstantinopolis patriğinin elinden taç giymiştir.

Bu dönemde İznik (Nikaia) patriği Germanos ile Demetrios Khomatenos arasındaki yazışmalar Aziz Demetrios'un dönemin kiliseye dayalı en önemli tartışma konusu olduğunu gösterir. Söz konusu olan sorun, Theodoros yönetimindeki Bizanslıların siyasi ve dini bağımsızlığıydı ve bu bağımsızlığı savunmak için kullanılan sembol, Aziz Demetrios'un mür yağıydı.⁸⁶

İznik patriği Germanos, her yıl Patrikhane'de Kutsal Hafta boyunca yapılan ve kendi yetkisi altındaki kiliselere vaftizde kullanılmak üzere dağıtılan kutsal yağ olan mürün üretiminde tekelliliğin hüküm sürdüğünü iddia etti. Mür yağı ayrıca taç giyme töreninde imparatorları meshetmek için kullanılmaktaydı. Bu nedenle üretiminin patrikliğe ait bir tekel olması gerekiyordu. Germanos, Demetrios Khomatenos'a Selanik'te I. Theodoros'u meshetmek için kullanılan mürün kaynağını bilmek istediğini bildirdi; alaycı bir tavırla Demetrios'un adaşı aziz gibi bir *myroblytes* olup olmadığını sordu. Khomatenos, Germanos'a cevabında üretimin patrikliğe ait olduğunu herhangi bir piskoposun mür üretimini yapabileceğini belirten 5. yüzyılın kanon yasasını hatırlattı.⁸⁷

Ioannes Stavratikos'un bir eserinde Aziz Demetrios'un mür yağına ilişkin anlatısı şu şekildedir: *"Erkekler, kadınlar ve çocuklar mür yağını elleriyle çıkarıyor, gözlerini, ağızlarını, kulaklarını, başlarıyla ve tüm vücutlarıyla birlikte mesh ediyor... Her yaştan ve milletten sonsuz sayıda insan din şehidinin müriyle mesh ediyor; özellikle kadınlar durmaksızın gözlerini ve bağlarını, göğüslerini ve kollarını mesh ediyor."*⁸⁸ Bu metin, 13. yüzyılın ortalarında azizin mür yağı ile ilişkili kültürünün popülerliğini ortaya koyar.

Aziz Demetrios'un Bizans Dönemine Ait Tasvirlerinden Örnekler

Aziz Demetrios Bizans tasvirlerinde iki temel tipte karşımıza çıkar: sivil ve asker olarak. Tüm tasvirlerde aziz, geleneksel olarak, kutsallığı vurgulanmak üzere hale ile betimlenir. Sivil Demetrios eğer tam boy betimlendiyse, uzun bir *khlamys* içinde Romalı bir senatör gibidir. Asker olarak Demetrios bazen at üzerinde, bazen ayakta, kimi örneklerde ise tahtta otururken, elinde kılıç ya da mızrakla betimlenmiştir. Kılıç çoğunlukla azizin dizleri üzerinde durur. Kılıç ya da mızrağa bazen de kalkan eşlik eder.

Lemerle; Aziz Demetrios'un ikonografisindeki aziz veya sivil olarak betimlenmesindeki farklılığın Selanik başpiskoposu Ioannes'in kaleme aldığı "Mucizeler" (*Miraculo*) eseriyle ilişkili olarak; Mucizeler'de anlatılan Selanik'e karşı gerçekleşen Eylül 586'daki Avar-Slav akınları sırasında Demetrios'un ortaya çıkarak barbarlara görünmesi ve böylece onun asker kimliğine bürünmesi doğrultusunda değişime uğradığını vurgulamaktadır.⁸⁹

Aziz Demetrios'un erken tasvirlerine, Selanik'te onuruna inşa edilen kiliseden günümüze ulaşan mozaiklerde rastlanır. Kilisenin mozaikleri iki farklı evrede yapılmıştır. Birinci evre mozaikleri yapının ilk inşa edildiği dönemle çağdaştır. Yapı, "Aziz Demetrios'un Mucizeleri"nde de söz edildiği üzere 7. yüzyılda yangın geçirmiş; yapının ikinci evresini teşkil eden bu dönemde mozaiklerin bir kısmı yenilenmiştir.⁹⁰

Kilisenin kuzey iç nefinde yer alan mozaikler dışında, diğer mozaikler, güney ve kuzey iç neflerin batı duvarında bulunan pano yüzeylerindedir. Lasareff'e göre; bu mozaikler 500 yılı civarına aittir ve kuzey iç nefteki arkad mozaiklerinden bir yüzyıl önce yapılmışlardır. R. Cormack ise bir veya daha fazla yerel atölye

Stefec, "Aspekte Griechischer Buchproduktion in der Schwarzmeerregion", *Scripta* 7, 2014, s. 214.

⁸⁴ J. Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, (İngilizceye çev. J. Wortley), Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 388.

⁸⁵ Bölüm 19:27'nin metni şu cümleyle başlamaktadır: "Eylül ayında, indiksiyonun 9. yılı, Anno Mundi 6459 (1040)..."; Skylitzes, *Synopsis*, s. 387.

⁸⁶ Macrides, "Subversion and Loyalty", s. 194-195.

⁸⁷ Macrides, "Subversion and Loyalty", s. 195.

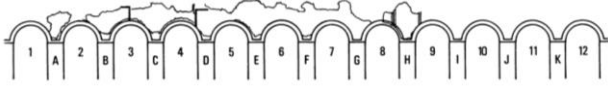
⁸⁸ Skedros, "Shrines, Festivals", s. 94.

⁸⁹ Lemerle, "Représentations de Saint Démétrius", s. 3.

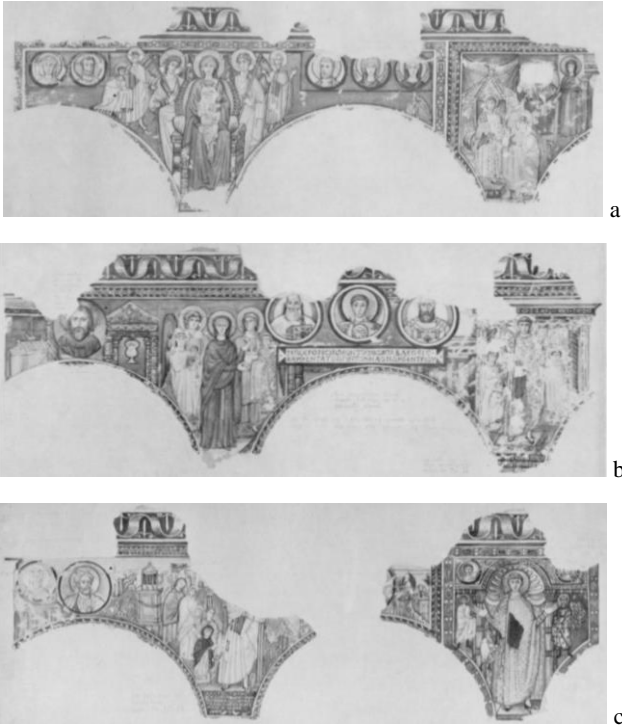
⁹⁰ Cormack, "Mosaic Decoration", s. 22.

tarafından üretilen ve 5. yüzyılın sonlarına ait bir tarihin dikkate alınması gerektiği bir mozaik grubunun varlığını dile getirir; ki bunlar ilk evre mozaikleridir.⁹¹

Kilisenin 1917 yangını öncesindeki mozaiklerinde Aziz Demetrios'un tasvirlerinin bulunduğunu, 1909 yılında İngiltere'deki *Byzantine Research and Publication Fund* ve IV. Bute Markizi John'un başışıyla desteklenen, *Royal Institute of British Architects and Soane Medallist* öğrencisi W. S. George (1962†) tarafından 18 varak halinde yapılan suluboya kopyalardan öğrenmekteyiz (G.6-7a-c).⁹²

G.6. Aziz Demetrios Kilisesi'nin 1917 yangını öncesinde mozaiklerinin konumunu gösteren diyagram (Cormack'ten).

G.7. Aziz Demetrios Kilisesi'nin 1917 yangını öncesinde mozaiklerin suluboya kopyası, Warburg Institute, University of London, Londra [Diyagram üzerindeki yerlerine göre, a.3C-4D / b.5E-6F / c.7G-8H], (Cormack'ten).

Aziz Demetrios, kilisenin tüm mozaiklerinde sivil bir figür olarak temsil edilmiştir ve beyaz *khlamys* içindedir. Tasvirlerdeki ortak nokta Aziz Demetrios'un başının çevresinde altın yıldız zeminli bir haleyle, tam boy ve cepheden, bir podest üstünde betimlenişidir. Fiziksel özellikleri açısından, sarı tonundaki kısa saçları, oval biçimli genç yüzü ve donuk bakışları ile tüm mozaiklerde aynı özellikleri sergiler (G.8a-e). Ancak kuzey doğu payenin batı yüzüne işlenmiş mozaikte iki çocuğun arasında betimlenen Aziz Demetrios'un saçları küt ve dalgalıdır (G.8e). Bu tiplemeyle Aziz Demetrios kilisede bir başka mozaik panoda betimlenen Aziz Sergios'u andırmaktadır.

W. E. Kleinbauer Aziz Demetrios Kilisesi'ndeki figür üslubunu Selanik'teki Aziz Georgios Rotonu'nun mozaiklerinde görülen üslupla karşılaştırır:

“Rotonda olduğu gibi yüz büyük boyutlu ve hipnotik gözleri vurgulayacak şekilde oluşturulmuştur. Gözlerin ve göz çukurlarının, burnun ve ağız işleniş dikkat çekici bir biçimde Rotondadaki bazı figürlerin yüzünü andırır. Gözlerde gözbebekleri tek bir siyah tesserae ile gösterilir; ağız küçüktür ve tek sıra tesserae ile işlenmiştir. Rotonda olduğu gibi burun, ağız ve kulakları sınırlamak için kırmızı tesserae'lar kullanılmıştır.”⁹³

⁹¹ Cormack, “Mosaic Decoration”, s. 48, 49.

⁹² Varaklar bir süre British Museum'da korunduktan sonra 1960 yılında University of London bünyesindeki Warburg Institute'a götürülmüştür, Cormack, “Mosaic Decoration”, s. 19-20.

⁹³ Kleinbauer, “Dating of S. Demetrius”, s. 43.

c

e

G.8. Aziz Demetrios Kilisesi mozaikleri, [a.Aziz Demetrios ve melek, kuzey iç nef batı duvarı / b.Bir çocuğun Aziz Demetrios'a teslim edilmesi, güney batı payenin doğu yüzü / c.Selanik valisi, Aziz Demetrios ve Selanik patriği, güney doğu payenin kuzey yüzü / d.Aziz Demetrios ve bir diyakoz, güney doğu payenin doğu yüzü / e.Aziz Demetrios ve iki çocuk, kuzey doğu payenin batı yüzü], Selanik, Yunanistan (Koukourtidou-Nikolaïdou ve Tourta'dan).

d

Bizans dönemine ait mühürlerde, Aziz Demetrios tam boy, at üzerinde ve büst halinde olmak üzere üç farklı tipte karşımıza çıkar. Aziz Demetrios'un mühürlerdeki tasvirlerine en erken 6.-7. yüzyıllarda rastlanır. Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda yer alan bu döneme ait bir kurşun mühürün (env. no.: BZS.1958.106.2760) ön yüzünde beliren Aziz Demetrios ayakta durur, sağ elinde uzun bir haç taşır, sol elinde ise mızrak ya da kılıç vardır. Haç, azizin martyr oluşunun bir sembolüdür. Azizin adı mühürün ön yüzüne işlenmiştir ve yazıt şu şekilde okunur: Ο|Δ|Η|Μ|Η-Τ|Ρ|Ι|Ο|Σ (ὁ [ἄγιος] Δημήτριος/[Aziz] Demetrios). Mühür, arka yüzünde monogramı işlenen -anonim- Hadrianos'a (Ἀδριανού) aittir.⁹⁴

Aynı koleksiyondaki 8. yüzyıla bir başka mühürde (env. no.: BZS.1951.31.5.1307) Aziz Demetrios'un büst olarak tasvir edildiği dikkati çeker. Figürün elinde martyr haçı vardır; iki yanına siglası işlenmiştir: ΟΑ|ΔΙ (ὁ ἄγιος] Δημήτριος]/Aziz Demetrios). Mühür, arka yüzündeki yazıtta okunduğu üzere, Selanik başpiskoposu Petros'a (688/689) aittir ve haç biçiminde işlenmiş monogramda A-E-I-K-O-Π-P-Σ-T-V-X (Πέτρον ἀρχιεπισκόπου/başpiskopos Petros) ve etrafında ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (Θεσσαλονίκης/Selanik) yazıtı okunur.⁹⁵

11. yüzyıldan itibaren Aziz Demetrios'un mühürlerde sıklıkla betimlenmiş olduğu eldeki örneklerden anlaşılır. 10. yüzyıl mühürlerinde figür genellikle büst halinde gösterilirken; 11. yüzyılda tam boy olarak betimlendiği örnekler artmaya başlar. Dumbarton Oaks'ta yer alan, 10./11. yüzyıla ait bir örnekte (env. no.: BZS.1947.2.405) Aziz Demetrios büst olarak karşımıza çıkar. Figürün sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan vardır. Figür quantiyelerden oluşan bir bordürle çevrelenmiştir. Ön yüzdeki yazıt şu şekildedir: Ο|Δ|Η|Μ,-..|Ι|Ο (ὁ ἄγιος] Δημ(ή)[τρ]ιο(σ)/Aziz

⁹⁴ Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "Adrian (sixth/seventh century)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2760/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

⁹⁵ Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "Peter archbishop of Thessalonica (eighth century)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1307/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

Demetrios). Mühür *vestes*⁹⁶ ve *gerokomos*⁹⁷ unvanlarını taşıyan Mikhail adlı birine aittir.⁹⁸

Vestes ve *gerokomos* Mikhail'e ait aynı koleksiyonda iki kurşun mühür örneği daha vardır ve bu mühürlerde yine büst halinde Aziz Demetrios karşımıza çıkar (env. no.: BZS.1955.1.2547⁹⁹ ve BZS.1955.1.2548¹⁰⁰).

Aynı koleksiyondaki 10.-11. yüzyıla ait *komes tou Arithmos*¹⁰¹ Leon'un mührünün (env. no.: BZS.1958.106.3423) ön yüzünde Aziz Demetrios büst halindedir; sağ eliyle takdis işareti yaparken, sol elinde bir kodeks vardır. Figür inci dizisinden oluşan bir bordür içine alınmıştır. Figürün iki yanında Θ|Δ|H|-M|T|P (ὁ ἄ[ριθος] Δημήτριος/Aziz Demetrios) yazıtı okunur.¹⁰²

12. yüzyıla ait, aynı koleksiyonda yer alan, bir kurşun mühür örneğinde (env. no.: BZS.1951.31.5.2611) Aziz Demetrios bu kez at üzerindedir; sağ elinde bir mızrak tutarken betimlenmiştir. Figürün iki yanında bulunan yazıtta Ο|...|ΔH-MHTPI|OΣ (ὁ ἄ[ριθος] Δημήτριος/Aziz Demetrios) yazmaktadır.¹⁰³

Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda bulunan, Selanik başpiskoposu Ioannes'e ait, yaklaşık 1198 tarihli kurşun mühürde (env. no.: BZS.1958.106.10) Aziz Demetrios tam boy, ayakta, sağ elinde mızrak ve sol elinde kalkan ile betimlenmiştir. Mühürde, Demetrios'un yer aldığı yüzde iki yazıt bulunur. İlk yazıt Aziz Demetrios'u tanımlar: ΟΑ|Δ|H|M|H-T|PI|OΣ (ὁ ἄ[ριθος] Δημήτριος). İkinci yazıt bir bordür içinde figürün etrafını kuşatır: Α...ΔΗΜΗΤΡΙΕ ΚΑΙ ΑΓΙΑ ΘΕΟΤΟΚΕ (Ἀγίε Δημήτριε καὶ ἁγία Θεοτόκε/Aziz Demetrios ve Tanrı Anası).¹⁰⁴

Aziz Demetrios Bizans sikkelerinde en sık yer alan asker azizlerden biri olmuştur. Demetrios sikkelerinde tek başına tam boy, yarım boy, büst olarak, tahtta otururken betimlendiği gibi, kimi örneklerde imparator ya da despot ile birlikte temsil edilmiştir. Sikkelerde Aziz Demetrios'un başının çevresinde daima hale yer alır; figür asker kostümü içindedir, bir kalkan ve bir kılıç ya da mızrak taşır; azizin kimliği sikke kitabesi yardımıyla tanımlanır. Asker aziz olarak Demetrios, kısa *khlamys* üzerine *klivanion* (zırh) giyer ve kimi zaman *lacerna* (pelerin) kuşanmıştır.

Aziz Demetrios, Konstantinopolis, Trabzon (*Trapezounta*) ve Selanik (*Thessaloniki*) sikkelerinde karşımıza çıkar. 11. yüzyılın büyük bir kısmında sikkelerin üretim ve imparatorluk için tedarikinde, baskın olan Konstantinopolis olsa da; 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle bronz sikke basımında biri Konstantinopolis, diğeri Selanik merkezli olmak üzere iki darphane ön plana çıkar. Selanik'te bir vilâyet darphanesi 1040/1041'de ve daha sonra III. Nikephoros döneminde (1078-1081) faaliyet göstermiştir.

Selanik basımı sikkelerde en erken, imparator I. Aleksios döneminden (1081-1118) örnekler vardır. İki konkav *histamenon* üzerinde Aziz Demetrios, imparator I. Aleksios ile birlikte temsil edilmiştir.¹⁰⁵ Tahmini olarak 1081/1082 tarihli ilk örnekte üzerinde asker kostümü ve elinde kılıç yer alan Aziz Demetrios imparatora bir *labarum* teslim etmektedir (G.9a). İkinci örnekte Aziz Demetrios basamaklar üzerinde yükselen haç imparatora teslim eder ve bu sikke muhtemelen 1082-1085 yılları arasına aittir.¹⁰⁶ Ioannes Dukas Vatatzes dönemine (1222-1254) ait bir bakır *trachea* üzerinde yer alan Aziz Demetrios tam boy temsil edilmiştir; ayakta duran figür, kalkan ve mızrak tutar (G.9b).

1204-1261 yıllarını kapsayan Latin İstilas evresinde Selanik despotu I. Theodoros Komnenos Dukas dönemine (1224-1230) ait sikkelerde Aziz Demetrios'u tam boy, ayakta ya da büst halinde tekil olarak betimleyen Selanik basımı çok sayıda sikke vardır. Bir örnekte Aziz Demetrios, I. Theodoros'la birlikte Selanik'i sembolize eden bir yapı maketini tutarken (G.9c); bir başka sikkede aziz, despotu taçlandırmaktadır. Bu dönemde, Konstantinopolis sikkelerinde görülen "imparatoru taçlandıran İsa'nın yerini Demetrios'un aldığına şahit olunur.

Manuel Komnenos dönemine (1230-1237) ait sikkelerde kimi zaman Aziz Demetrios, imparatorla birlikte tahtta otururken temsil edilir ve iki figür aralarında Selanik'i simgeleyen bir maket tutmaktadırlar. Bazı örneklerde Aziz Demetrios büst halinde tekil halde, bazı örneklerde ise yarım boy temsil edilmiş olarak ve yine Manuel'le yanyanadır.

Ioannes Dukas (1237-1244) ve VIII. Mikhail Palaiologos dönemine (1259-1261/1261-1282) ait sikkelerde Aziz Demetrios, I. Theodoros dönemine ait bakır *trachea* örneklerinde gördüğümüz gibi; imparatorla birlikte büst halinde, yarım ya da tam boy olarak betimlenmiştir. Aziz Demetrios kimi örneklerde taht üzerinde oturmakta ve dizlerinin üzerinde kılıç tutmaktadır (G.9d). II. Andronikos (1282-1328), II. Andronikos-IX. Mikhail (1294-1320) ve III. Andronikos döneminde (1328-1341) Aziz Demetrios en sık betimlenen asker azizdir.

⁹⁶ *Vestes*: 11. yüzyılda seçkin generallerin taşıdığı bir unvan iken yüzyılın sonlarına doğru daha düşük rütbeli memurların kullandığı bir unvan haline gelmiştir, bkz.; A. Kazhdan, "Vestes", *The Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 2162-2163.

⁹⁷ *Gerokomos*: *Gerokomeion* denilen yaşlılar evinin yöneticisi; bkz. A. Kazhdan, "Gerokomos", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 848-849.

⁹⁸ Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "Michael vestes and gerokomos (tenth/eleventh century)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.405/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

⁹⁹ Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "Michael vestes and gerokomos (tenth/eleventh century)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.2547/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

¹⁰⁰ Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "Michael vestes and gerokomos (tenth/eleventh century)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.2548/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

¹⁰¹ *Arithmos muhafızı*. *Arithmos* hakkında bkz.; M. C. Bartusis, "Arithmos", *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 171-172. *Komes* hakkında bkz.; A. Kazhdan, "Comes", *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 484-485.

¹⁰² Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "Leo komes tou Arithmou (tenth/eleventh century)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.3423/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

¹⁰³ Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "Sisinnios/Honorios (?) (twelfth century)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2611/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

¹⁰⁴ Görsel için bkz.; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals, "John metropolitan of Thessalonica (ca. 1198)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.10>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

¹⁰⁵ P. Grierson, *Byzantine Coins*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1982, s. 11, 12, 37, 220.

¹⁰⁶ Grierson, *Byzantine Coins*, s. 224.

c

d

G.9.Aziz Demetrios'un yer aldığı sikke örnekleri, [a.I. Aleksios, 1081/1082 / b.Ioannes Dukas Vatatzes, 1222-1254 / c.I. Theodoros Komnenos Dukas, 1224-1230 / d.Ioannes Dukas, 1237-1244] (Grierson'dan).

b

G.10.a.Demetrios, fildişi rölyef ikona / b.detay, 19.7x12.1x1 cm. 950-1000 yılları, env. no.: 1970.324.3, Metropolitan Sanat Müzesi, New York, Amerika Birleşik Devletleri (Evans ve Wixom'dan).

Bizans ikonalarında Aziz Demetrios'un tasvirlerine 10. yüzyıldan itibaren rastlanır. İkonalarda aziz, sikke ve mühür örneklerinde olduğu gibi asker aziz olarak karşımıza çıkar. Erken örneklerden biri olan 950-1000 civarına tarihlenen fildişinden rölyef bir ikonada tam boy, cepheden, hafif *contrapposto* duruşunda ve ayakta, asker kostümü içinde, sol elinde kalkan, sağ elinde kılıç tutan asker aziz Demetrios vardır. Figürün başının etrafında bezemesiz bir hale yer alır. Yüz hafif tombul, saçlar küt ve bukleli, kaşlar yay biçimli, burun dar ve uzun, ağız küçük, kulakların üst kavis büyükçe işlenmiştir. Figürün donuk ifadesi, gövdenin dik ve katı pozisyonu, kılıcını sıkıca kavrayışı figüre askerî bir hava katar. Figür, dizlerine kadar uzanan yarım *khlamys* üzerine bir *klivanion* (plakalı zırh), kalça ile uyluklarına ise koruyucu olarak *kremasmata* kuşanmıştır. Figürün sağ omzundan bir fibula ile tutturulan *lacerna* (pelerin) sol kolu üzerinden kalkanının üzerine doğru sarkar. Göğüs altından bağlanan kuşak, zırhın ağırlığını gövdeye dağıtmak üzere Romalı askerler tarafından, sonrasında ise Bizans ordusunda kullanılmıştır.¹⁰⁷ Figürün arkasından, sağında diyagonal olarak asılı bir sadak görünür. Azizin başının iki yanındaki boşluğa adı işlenmiştir: O|A|Δ|H|MH|TPHOΣ (Aziz Demetrios) (G.10a-b). Eser günümüzde New York'taki Metropolitan Sanat Müzesi'nde yer alır (env. no.: 1970.324.3).

1860'larda Athos'tan St. Petersburg'a getirilen, 1964'te onarım geçirmiş ve bugün St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde bulunan geç 11.-erken 12. yüzyıla ait, ahşap üzerine tempera tekniğindeki bir ikonada Aziz Demetrios, Aziz Georgios ve Theodoros'la birlikte karşımıza çıkar (env. no.: X-333).¹⁰⁸ Aziz Demetrios en sağda yer alır; figür ön tarafı kısa, arkada, ense kısmına uzanan dalgalı saçlarından, sakalsız oluşundan ayırt edildiği gibi, sağında ve solunda dikey olarak yazılı kitabede de adı geçmektedir: O|A|Γ|I|O|Σ Δ|H|M|H|T|P|I|O|Σ (Aziz Demetrios).

Altın yıldızlı düz bir zemin üzerindeki figürler kırmızı ve mavinin tonlarıyla ve altın yıldızla renklendirilmiş *khlamys*, *klivanion* ve *lacerna* giyer. Aziz Georgios ve Theodoros'un sol elinde kalkan varken; Demetrios'un kalkanı yoktur. Diğer iki asker aziz mızrak tutarken; Aziz Demetrios sol elinde kılıcının kınını tutar. Demetrios sağ elinde kınından çektiği kılıcını göğüs hizasında yukarı doğru kaldırmıştır (G.11a-b).

a

a

¹⁰⁷ Orta Bizans dönemi askeri kıyafetlerine ilişkin bkz.; T. Dawson, "Kremasmata, Kabadion, Klivanion: Some Aspects of Middle Byzantine Military Equipment Reconsidered", *BMGS* 22, s. 38-50.

¹⁰⁸ A. W. Carr, "Popular Imagery", *The Glory of Byzantium Art and Culture of The Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, (ed. H. C. Evans ve W. D. Wixom), The Metropolitan Museum of Art-H. N. Abrams, New York, 1997, s. 122.

b

G.11.a.Aziz Georgios, Theodoros ve Demetrios / **b.**Aziz Demetrios, detay, ikona, 28.5x36 cm, geç 11.-erken 12. yüzyıl, Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya (hermitagemuseum.org).

Şahsi kullanım için hazırlanmış, 3x3 cm boyutlarındaki bronz üzerine işlenmiş rölyef bir ikonada Aziz Demetrios büst halindedir. Cepheden betimlenen figürün başının çevresinde düz zeminli bir hale yer alır. Asker azizin sağ elinde göğüs hizasından diyagonal olarak yukarı kaldırdığı mızrağı, sağ tarafında ise ¼'i görünen yuvarlak kalkanı vardır. Başının iki yanında yer alan kitabede OΑ|Δ|H|MH TPI|O|Σ (Aziz Demetrios) yazmaktadır (G.12).

G.12.Aziz Demetrios, bronz ikona, 14. yüzyıl, Bizans Kültürü Müzesi, Selanik, Yunanistan (Nalpantis'ten).

Venedik'teki San Marco Kilisesi'nin batı cephesinde yer alan mermer üzerine işlenmiş, rölyef panoda Aziz Demetrios bu kez bir taht üzerinde oturmaktadır; ayakları bir platform üzerindedir. Figürün başının çevresinde düz zeminli bir hale vardır. Kısa saçları kulaklarını açıkta bırakır. Yüz hafif tombuldur, burun dar ve uzundur; ağız ve yüzün bir kısmı tahrip durumdadır. Dizlerini açıkta bırakan *khlamys*in üzerine bir *klivanion* giyen figürün önde, göğüs hizasının biraz üstünde, ortadan bir fibula ile tutturulmuş *lacerna* kuşandığı görülür. Göğüs altından vücudunu dolaşan kuşak, önde düğüm oluşturur ve zırhın ağırlığını hafifletir. Yukarıda değindiğimiz bazı sikke örneklerinde olduğu gibi oturan Aziz Demetrios'un dizleri üzerinde tuttuğu kılıcı, tipik bir ikonografik şema olmuştur. Burada figür sağ

eliyle kılıcının kabzasını sıkıca kavramıştır, kınını sol eliyle tuttuğu kılıcını hafifçe kınından çektiği dikkati çeker. Figürün baş hizasında, iki yanda Latince olarak azizin adı işlenmiştir: S|C|S DI|M|I|T|R|I|V|S (*Sanctus Dimitrius/Aziz Demetrios*) (G.13a-b). San Marco'daki Aziz Demetrios figürü sikke, mühür, fildişi ve ahşap ikonalarda görülen Demetrios'tan daha heybetli ve her ne kadar vücudun işlenişinde belirli oranda deformasyon olsa da, daha gerçekçi ve daha kaslıdır.

K. Hoffmann, panelin Latin İstilas döneminde (1204-1261), olasılıkla Venedikli bir patron için yapıldığını, Konstantinopolis'ten devşirme ve erken 13. yüzyıla ait olduğunu belirtir.¹⁰⁹ C. Walter, bu panonun 12. yüzyıldan daha geç olamayacağını iddia eder.¹¹⁰

a

b

G.13.a.Aziz Demetrios / **b.**detay, mermer rölyef, San Marco Kilisesi, Venedik, İtalya (Hoffman'dan).

Aziz Demetrios el yazmalarının resimlerinde çok sık görülmemekle birlikte, 11. yüzyıldan iki Mezmurlar Kitabı (*Psalter*) nüshasında karşımıza çıkar. Konstantinopolis'teki Stoudios Manastırı'nın *scriptorium*unda, manastırın kâtip, ressam ve keşişi Theodoros tarafından kaleme alınan, 1066 tarihli Theodoros Mezmuru'nda (env. no.: Add MS 19352, British Library, Londra)¹¹¹ folyo 13^{verso} üzerindeki marj resminde (soldan sağa) Aziz Teodoros, Aziz Demetrios ve Aziz Georgios betimlenmiştir. Figürlerin başının çevresinde kırmızı konturla çevrelenmiş ve altın yıldızdan, düz zeminli birer hale vardır. Her figür ayakta durur ve cepheden gösterilmiştir. Figürler, omuzları, manşetleri ve etek ucu soyut/bitkisel motiflerle nakışlı bordürlerle süslü, uzun tunik giyerler. Tunik üzerine, figürlerin sağ tarafından bir fibula ile tutturulmuş *paludamentum* kuşanmışlardır. Aziz Theodoros ve Georgios'un sol eli *paludamentum*un altına gizlenmiştir ve birer kapalı kodeks tutmaktadırlar. Figürlerin sağ elleri yumruk biçiminde, sol elle taşınan kodeksi desteklemektedir. Her bir figürün başının hemen üzerinde kırmızı mürekkeple adları işlenmiştir: OΔ|Θε|δ|δω| (*ὁ Ἅγιος Θεόδωρος/Aziz Theodoros*) - OΔ δημητρίο (*ὁ Ἅγιος δημήτριος/Aziz Demetrios*) - OΔ Γεώργιο (*ὁ Ἅγιος Γεώργιος/Aziz Georgios*) (G.14a-b).

Aziz Demetrios bu kitap resminde -yaygın betimlenişinin aksine-sakallı-bıyıklı olarak, sivil giysiler içinde ve orans pozisyonunda

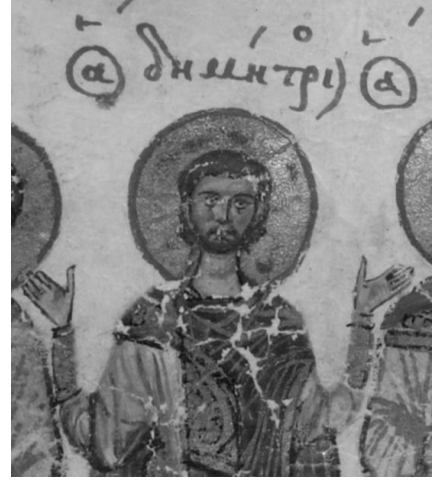
¹⁰⁹ K. Hoffmann, *The Year 1200 II: A Background Survey*, (ed. F. Deuchler), The Metropolitan Museum of Art, New York, 1970, no.217.

¹¹⁰ C. Walter, *The Warrior Saints In Byzantine Art And Tradition*, Ashgate, Aldershot, Hants, 2003, s. 90.

¹¹¹ Theodoros Mezmuru'na ilişkin bkz.; S. der Nersessian, *L'illustration des Psautiers Grecs du Moyen Age II: Londres, Add. 19.352*, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 5, Paris, 1970; J. C. Anderson, "On The Nature of Theodore Psalter", *The Art Bulletin* 70(4), 1988, s. 550-568; I. Hutter, "Theodoros βιβλιογράφος und Die Buchmalerei in Studiu", *Οπώρα, Studi In Onore Di Mgr. Paul Canart Per Il LXX Compleanno*, (ed. S. Lucà ve L.

Perria), *Bollettino Della Badia Greca Di Grottaferrata* 51, 1997, s. 177-208; C. Barber (ed.), *Theodore Psalter*, Electronic Fascimile (CD ROM), University of Illinois Press, Champaign, 2000; C. Barber, "Readings in the Theodore Psalter", *a.y. içinde*, s. 1-33; C. Barber, "In The Presence Of The Text: A Note On Writing, Speaking And Performing In The Theodore Psalter", *Art And Text In Byzantine Culture*, (ed. L. James), Cambridge University Press, New York, 2007, s. 83-99; İ. Kaya Zenbilci, *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2017, s. 193-290.

temsil edilmiştir (G.14b, detay). Theodoros Mezmuru'nda yer alan bu resmin paralel örneği 11. yüzyılın ikinci yarısı/üçüncü çeyreğine ait Barberini Mezmuru'nda (env. no.: Barb. gr. 372, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, Vatikan)¹¹² folyo 23verso'da karşımıza çıkar.¹¹³ Orans pozisyonundaki Aziz Demetrios'un en erken tarihli örneği Selanik'teki Aziz Demetrios Kilisesi'nin, 1917 yangını öncesinde belgelenmiş, kuzey iç nef arkad mozaikleri arasında yer almaktaydı (G.7c). Ne var ki bu mozaikler günümüze ulaşmadan yok olmuştur. Yapıdaki güney batı payenin doğu yüzünde tekrar karşımıza çıkan aziz, bir çocuğun Aziz Demetrios'a teslim edilmesi sahnesinde yine orans pozisyonundadır (G.8b). Bu mozaiklerin Selanik'teki Aziz Georgios Rotondu mozaiklerindeki orans duruşunda betimlenmiş aziz figürlerine öykündüğü düşünülebilir.

G.14a. Aziz Theodoros, Aziz Demetrios, Aziz Georgios / **b.** Aziz Theodoros, detay, Theodoros Mezmuru, folyo 13verso, 1066 yılı, Stoudios Manastırı, Konstantinopolis (env. no.: Add MS 19352©, British Library, Londra) (bl.uk).

Theodoros Mezmuru'nda folyo 125verso üzerinde ünük bir konu yer alır. Burada, imparator Maksimianus'un favorisi olan gladyatör Lyeus'un Nestor tarafından öldürülmesiyle ilişkili yukarıda değindiğimiz hikâye görselleştirilmiştir. Konular ve figürler aynı zamanda kitabelerle tanımlanmıştır:

1. IC XC / İsa
2. ὁ ἅγιος Δημήτριος δεόμε[ν]ος ὑπὲρ τοῦ ἁγίου Νέστορος/Aziz Nestor için dua eden Aziz Demetrios
3. ὁ ἅγιος Νέστωρ ἀποκταίνων τὸν Λυέον/Lyeos'u öldüren Aziz Nestor
4. ὁ Λυέος /Lyeos
5. ὁ βασιλεὺς λυπούμε[ν]ος/Kederlenen imparator

Sol marjda üstte, İsa ikonası önünde Aziz Demetrios (G.15a-b), altta Aziz Nestor'un gladyatör Lyeos'u mızrakla öldürmesi (M.S. 4. yüzyıl başı) ve alt marjda imparator Maksimianus ve Lyeos'un ölümünü imparatora haber veren ulak yer alır (G.15a).

İsa ikonası ile jestleriyle iletişim halinde olan folyo 125versodaki Aziz Demetrios folyo 13verso üzerindeki tasviriyle (G.14a-b) aynı tiptedir.

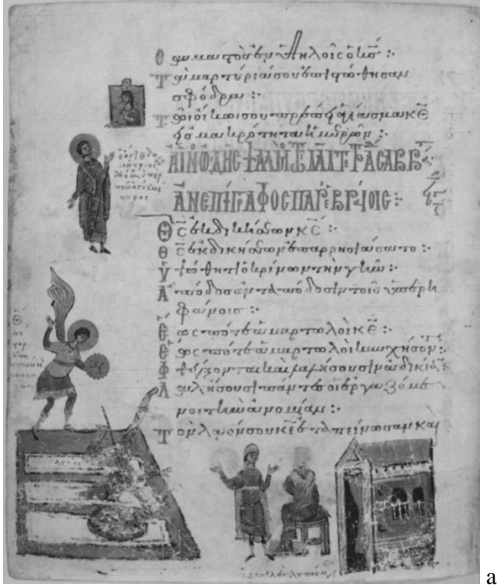
Resimler, Septuagint-Mezmur 93:1'de geçen “Αἴνος ᾠδῆς ψαλμῶ[ς] τῷ Δαυ[ιδ] τετράδ[ι] / σαββάτ[ων] / ἀνεπίγραφος παρ Ἑβραίοις Ὁγ' / Θ[ε]ὸς ἐκδικήσεων κ[ύρι]ος / Θ[ε]ὸς ἐκδικήσεων ἐπαρρησιάσατο” / “Haftanın 4. günü için Davud'un Mezmuru: Rab intikam tanrısıdır, intikam tanrısı kendini ilan etti” şeklindeki metinle

¹¹² Barberini Mezmuru'nun, paleografik ve kodikolojik özelliklerine dayalı olarak, Stoudios Manastırı'nın katip, ressam ve keşişi *Kaesearealı* Theodoros tarafından kaleme alındığı ileri sürülür, bkz.; I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, E. J. Brill, Leiden, 1976, s. 31-32. Folyo 4verso ve 5recto üzerindeki iki epigramın Mikhail Psellos'a ait olduğu ve Psellos'un aynı zamanda kitabın siparişini veren kişi olduğuna dair bkz.; A. Paul, “Historical Figures Appearing in Epigrams on Objects”, *Poetry and Its Context in Eleventh-Century Byzantium*, (ed. F. Bernard, K. Demoen), Ashgate, 2012, s. 92. “Bazı araştırmacılar tarafından el yazması, X. Konstantinos Doukas (1059-1067) döneminde VII. Mikhail'in 1060 yılında babasıyla müşterek imparator olarak taç giymesi fikrinden yola çıkılarak, bu döneme tarihlendirilir. Bir başka grup araştırmacı IV. Romanos'un 1067'deki

taç giymesi ile el yazmasına ilişkin bir tarih önerisinde bulunur. Bir diğer grup araştırmacı ise el yazmasını Aleksios Komnenos (1081-1118) dönemini kapsayan 1092 yılına atfeder”; Kaya Zenbilci, *Konstantinopolis Manastır Atölyeleri*, s. 111. Esere ilişkin ayrıca bkz.; J. C. Anderson, “The Date and Purpose of The Barberini Psalter”, *Cahiers Archeologiques* 31, 1983, s. 35-67; J. C. Anderson, C. Walter, P. Canart, *The Barberini Psalter: Codex Vaticanus, Barberinianus Graecus 372*, Belser Inc., Zürich, New York, 1989; Kaya Zenbilci, *Konstantinopolis Manastır Atölyeleri*, s. 290-343.

¹¹³ Görsel için bkz.; DVL-Digivatlib, “Manuscript-Barbr.gr.372”, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barbr.gr.372, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikan.

ilişkilendirilmiştir. Metin resim ilişkisi mavi mürekkeple yapılmış bir işaretçi ile sağlanmıştır.¹¹⁴

G.15.a. İsa ikonası önünde Aziz Demetrios (sol marj üst), Aziz Nestor'un Lyeus'u öldürmesi, (sol ve alt marj), İmparator Maksimianus ve ulak (alt marj) / **b.** İsa ikonası önünde Aziz Demetrios, detay, Theodoros Mezmuru, 1066 yılı, Stoudios Manastırı scriptorium'u, Konstantinopolis (env. no.: Add MS 19352©, British Library, Londra) (bl.uk).

Aziz Demetrios kültüyle ilişki olarak Selanik'te ve Balkanlar'da ele geçen en önemli eser grubu *koutrouvia*lardır (*hacı matarası*). Bu eserlerin bir yüzünde sıklıkla Aziz Demetrios'un portresinin işlendiği görülmektedir.

Azizin mezarını ziyaret edenler, bir yüzünde Demetrios'un, diğer yüzünde ise Meryem'in, Aziz Nestor'un, Aziz Georgios'un veya Azize Theodora'nın yer aldığı seramik veya kurşundan yapılmış¹¹⁵ bu objeleri mür yağ ile doldurarak, beraberlerinde ülkelerine götürmüş olmalıydılar. 13. yüzyıla ait, bir yüzünde Aziz Demetrios diğer yüzünde ise Azize Theodora'nın yer aldığı kurşundan bir *koutrouvia*

Selanik'teki Bizans Kültürü Müzesi'nde yer alır (env. no.: BA 74/13). Yarım boy olarak, başının çevresi haleli asker aziz olarak temsil edilen Demetrios mızrak tutmaktadır (G.16). Aynı döneme ait paralel bir eser ise Kavala Arkeoloji Müzesi'ndedir. Aziz Demetrios başının çevresindeki hale, üzerindeki zırhı, sağ elindeki mızrağı ve solunda tuttuğu kalkanyla asker aziz olarak tasvir edilmiştir (G. 17). Her iki eserin hafif şişkin yuvarlak gövdeli, uzun konik-silindirik boyunlu formu, çift kulplu oluşu ve üzerinde yer alan diyagonal çizgilerle oluşturulmuş geometrik süslemeler aynı üretim merkezini işaret etmektedir.

G.16. Aziz Demetrios, hacı matarası, 13. yüzyıl, Bizans Kültürü Müzesi, Selanik, Yunanistan (Nalpantis'ten).

G.17. Aziz Demetrios, hacı matarası, 13. yüzyıl, Kavala Arkeoloji Müzesi, Yunanistan (Krueger'den).

Aziz Demetrios Kilisesi'nin kryptasında gerçekleştirilen kazılarda, içinde -merkezinde- Demetrios'un monogramının işlendiği çok sayıda sırlı kâse ele geçmiştir. Günümüzde, tümüyle korunmuş iyi bir örnek, Selanik'teki Bizans Kültürü Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır (G.18). *Chersonessos* kazılarında ele geçen Aziz Demetrios tasvirli ve 13.-14. yüzyıllara tarihlenen sırlı bir kâse bugün St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'ndedir (env. no.: X-333) (G.19). Selanik'te ele geçen ve 14. yüzyıla ait bir başka örnek ise Selanik'teki Bizans Kültürü Müzesi'nde bulunmaktadır (G.20).

13. yüzyılın ikinci yarısından daha eski olmayan bu seramik kaplar, azizin mezarını ziyaret eden hacılarla birlikte ülkelerine dönmüş;

¹¹⁴ Barber (ed.), *Theodore Psalter, folio 125verso*.

¹¹⁵ Skedros, "Shrines, Festivals", s. 94.

Konstantinopolis'te ve Varna'da bulunmuştur.¹¹⁶ Kapların kullanımı olasılıkla kilisedeki, kutsal kabul edilen, mür kaynağı ile ilişkilidir.¹¹⁷ Aynı zamanda, Geç Bizans dönemine ait kaplarda aziz tasvirleri nadir olsa da Demetrios'un Selanik'te ve yakın çevresinde ele geçen 13.-14. yüzyıla ait bir dizi kap üzerindeki tasviri, azizin kültürünün Geç Bizans Dönemi'nde önemini sürdürdüğünü göstermektedir.

G.18. Aziz Demetrios'un monogramının işlendiği sırlı kâse, 14. yüzyıl, Bizans Kültürü Müzesi, Selanik, Yunanistan (Nalpantis'ten).

G.19. Aziz Demetrios tasvirli sırlı kap parçası, 13.-14. yüzyıl, Chersonesos buluntusu, Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya (hermitage museum.org).

G.20. Aziz Demetrios tasvirli sırlı kap parçası, 14. yüzyıl, Bizans Kültürü Müzesi, Selanik, Yunanistan (Nalpantis'ten).

Sonuç

Selanik kentinin koruyucu azizi, Aziz Demetrios'un kökeni uzun zaman tartışma konusu olmuştur. Tartışmaların temel nedenlerinden ilki ilk şehitlik derlemesi olan Süryani Breviarum'u ve bu metne dayanılarak yazılan ikinci şehitlik derlemesi sözde-Martyrologium Hieronymianum'dur. Her iki eserde de azizin adı geçmemektedir. Dolayısıyla Aziz Demetrios'un erken şehitlik derlemelerinde yer almayışı, azizin kökeninin pagan kültürle ilişkilendirilmesi yönünde bazı girişimlere neden olmuştur. Bu girişimler 19. yüzyıla denk gelir.

H. Usener, Demetrios için 20-28 Ekim arasında yapılan *Demetria* festivali ile yılın aynı zamanında yapılan İyonyalı *Apaturia* festivaline dayanarak Aziz Demetrios'u Dionysios'la ilişkilendirmiştir. H. Gelzer, Demetrios'a biçilen unvan ve rolün daha önceki pagan dinine dayandığını belirtir. E. Lucius, Makedonya, Teselya ve Yunanistan'da kültü yaygın hale gelmiş işçilerin Tanrısı Kabirus'u (*Kabeiroi*) Demetrios'la ilişkilendiren ilk kişidir ve iddiası iki figür arasındaki savaşçı karakterin benzediği yönündedir. C. Edson, Tanrı Kabirus kültü ile Aziz Demetrios kültü arasında daha az kapsamlı bir bağlantı kurar; Kabirus kültürünün bazı unsurlarının, sonradan, Hıristiyan kentinde Aziz Demetrios kültürünün üstlendiği karakteristik biçime katkıda bulunmasının mümkün olduğunu vurgular.¹¹⁸

Azizin kökenine dair ikinci sorun, Selanik'in yerel azizinin tasvirinin kentteki erken Bizans evresine ait Aziz Georgios Rotonu'ndaki mozaiklerde betimlenen *martyr*ler arasında yer almayışıdır. Üstelik mozaiklerde temsil edilen azizleri tanımlayan kitabelerden bir kısmının bugün tahrip durumda olması nedeniyle, azizlerden birinin anonim kalması da bir başka sorundur ve bu anonim aziz, Demetrios ile ilişkilendirilememiştir.

Bir başka sorun, 7. yüzyıla ait, Aziz Demetrios'un adının geçtiği ilk Bizans metni olan Aziz Demetrios'un Mucizeleri'nde Leontios adlı bir validen (*eparkhos*) söz edilmesi ve bu kişinin 5. yüzyılın başlarında İliya valiliği yapmış Leontios ile karıştırılmış olmasıdır. Burada ortaya bir başka problem daha çıkar: Aziz Demetrios'un Sirmium kökenli olup olmadığı. Çünkü söz konusu Leontios'un 5. yüzyılın başlarında Sirmium ile Selanik arasındaki zorunlu seyahatleri azizin röliklerinin Selanik'e hâlihazırda Sirmium'dan getirilmiş olabileceği görüşüne neden olmuştur. Üstelik Aziz Demetrios Kilisesi'nde, azizin röliklerinin gömülü olduğu düşünülen

¹¹⁶ Bakirtzis, "Pilgrimage to Thessalonike", s. 186.

¹¹⁷ D. Nalpantis, *Museum of Byzantine Culture Archaeological Guide*, Atina, 2018, s. 141.

¹¹⁸ Vickers, "Sirmium or Thessaloniki", s. 343-344.

kryptada azize dair herhangi bir ize rastlanmamış; dolayısıyla bu arkeolojik sonuç Demetrios'un buraya gömülmüş olduğu iddiasını ortadan kaldırmıştır.

Bir diğer sorun, Aziz Demetrios Kilisesi'nin ilk inşa ve mozaik evresiyle ilişkilidir. Bizans yazılı kaynakları ile mimariye dayalı üslup yorumlamalarından yapılan çıkarımlar 5. yüzyılın sonları-6. yüzyılın başları civarında örtüşmektedir. Dahası erken evrede Aziz Demetrios'un tasvirlerine, adına inşa edilen Selanik'teki kilisenin duvar mozaikleri dışında, başka yerde rastlanmaz.

Aziz Demetrios'a ilişkin, Mucizeler dışında, hagiografik metinlerin 9. yüzyıldan itibaren ortaya çıkışı ilginçtir. Burada, 9. yüzyılda ne türden bir olay yaşanmış olduğu ve azizin mucizelerini de içeren kapsamlı biyografisinin neden Mucizeler'den yaklaşık iki yüz yıl kadar sonra yazıldığı soruları akla gelir. Bu anlamda ilk biyografik metin, anonim yazarlı ve nerede yazıldığı belli olmadığı için, azizin kültürünü canlandıracak bir girişimin neye ya da kime hizmet ettiğini kestirmek güçtür. Üstelik azizin mür yağıyla ilişkili kültü, Skylitzes'in metnine göre 1040 yılında belirir. Anlaşılan o ki; kentte yaşanan Bulgar istilasına karşı Selanikliler düşmanları zahmetsizce kentten göndermenin yolunu Aziz Demetrios'un efsanevi varlığı, mucizevi savaşçı gücü ve azizin röliklerinden geldiğine inanılan mür yağından yararlanarak bulmuşlardır. Olasılıkla, Aziz Demetrios'un mucizevi koruyuculuğu meselesi 904 yılındaki Selanik kuşatması sırasında da ortaya çıkmıştır. Ancak bunu destekleyecek tarihi bir veri yoktur.

Aziz Demetrios, Bizans Sanatı'nda 10. yüzyıldan itibaren "asker aziz" olarak belli bir ikonografik şema içinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak el yazmalarındaki bazı tasvirler, azizin asker olarak değil, sivil bir aziz olarak temsil edildiği nadir örneklerdir.

11. yüzyıldan itibaren Bizans mühürlerinde Demetrios'un sıklıkla betimlendiği görülür. 10. yüzyıl mühürlerinde figür genellikle büst halinde ve asker aziz olarak temsil edilirken; 11. yüzyılda tam boy ve yine asker aziz olarak betimlendiği örnekler artmaya başlar. Bizans sikkelerinde Aziz Demetrios'un tasvirleri ise ilk kez 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selanik basımı sikkeler üzerinde ortaya çıkar. Bunun nedeni, Norman istilası sırasında Bizans kontrolü altında kalan kentin imparator I. Aleksios'un seferlerinin merkez üssü olması nedeniyle, tehditkâr koşullarda orduya ödeme yapmak üzere gereken paranın yerinde basımıyla ve öte yandan kentin koruyucu azizinin imgesinin haklı olarak seçilmesiyle ilişkilidir. Ancak Konstantinopolis ve Trabzon basımı kimi sikkelerde de Aziz Demetrios'un tasvirlerine rastlanır.

Özellikle 13.-14. yüzyılda Aziz Demetrios'un kültü doruk noktasına ulaşmıştır. 13. yüzyıldan itibaren azizin mezarının mür yağıyla ilişkili olarak ziyaretçi akımına uğradığı ve insanların şifa bulmak ve azizin mucizevi gücünden yararlanmak üzere kendilerini mür yağı ile mesh ettikleri doğrudan Bizans kaynaklarında anlatılmaktadır. Aziz Demetrios tasvirli hacı mataraları (*koutrovia*) ve seramikler, azizin monogramının yer aldığı kaplar Demetrios'un mür yağı kültü ile ilişkili objelerdir. Bu objelerin alıcıları ve kullanıcıları vasıtasıyla, Aziz Demetrios'un kültü Balkanlar'a taşınmıştır.

KAYNAKÇA

- Acerbi, F. ve Gioffreda, A.; “Manoscritti Scientifici della prima età Paleologa in Scrittura Arcaizzante”, *Scripta* 12, 2019, s. 9-52.
- Alföldi, A.; *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II*, Berlin, Leipzig, 1926.
- Anderson, J. C.; “The Date and Purpose of The Barberini Psalter”, *Cahiers Archeologiques* 31, 1983, s. 35-67.
- Anderson, J. C.; “On The Nature of Theodore Psalter”, *The Art Bulletin* 70(4), 1988, s. 550-568.
- Anderson, J. C.; Walter, C.; Canart, P.; *The Barberini Psalter: Codex Vaticanus, Barberinianus Graecus 372*, Belser Inc., Zürich, New York, 1989.
- Bakirtzis, C.; “Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios”, *Dumbarton Oaks Papers* 56, 2002, s. 175-192.
- Bakirtzis, C. ve Mastora, P.; “Are the mosaics in the Rotunda in Thessaloniki linked to its conversion into a Christian church?”, *IX. International Symposium 'Niš and Byzantium', Niš, 3-5 June 2010*, Niš, 2011, s. 33-45.
- Baldwin B. (İngilizce'ye çev.); *Timarion*, Wayne State University Press, Detroit, 1984.
- Barber, C. (ed.); *Theodore Psalter*, Electronic Fascimile (CD ROM), University of Illinois Press, Champaign, 2000.
- Barber, C. “Readings in the Theodore Psalter”, *Theodore Psalter*, (ed. C. Barber), Electronic Fascimile (CD ROM), University of Illinois Press, Champaign, 2000, s. 1-33.
- Barber, C. “In The Presence Of The Text: A Note On Writing, Speaking And Performing In The Theodore Psalter”, *Art And Text In Byzantine Culture*, (ed. L. James), Cambridge University Press, New York, 2007, s. 83-99.
- Bartusis, M. C.; “Arithmos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 171-172.
- Bianconi, D.; “Libri e mani. Sulla formazione di alcune miscellanee dell'età dei Paleologi”, *Il codice miscellaneo. Tipologie e funzioni. Atti del Convegno internazionale (Cassino, 14-17 maggio 2003)*, *Segno e testo* 2, 2004, s. 311-363.
- Bije, C. de; “De S. Demetrio Martyre Thessalonicae In Macedonia Commentarius Prævius”, *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 50-52.
- Bije, C. de; “Passio Prima Ab auctore anonymo scripta atque ab Anastasio Bibliothecario è lingua Græca in Latinam conversa”, *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 87-89.
- Bije, C. de; “Passio Altera Auctore anonymo a, E Bibliotheca Vaticanæ codice 821”, *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 90-95.
- Bije, C. de; “Passio Tertia S. Demetrii M. Auctore Simeone Metaphraste, E Græco bibliothecæ Chrsitianissimi regis Medicæo exemplari, cum Lipomani et Surii editionibus collato”, *Acta Sanctorum Octobris IV*, Brüksel, 1780, s. 96-104.
- Canart, P. ve Perria, L.; “Les écritures livresques des XI et XII siècles”, *Paleografia e codicologia greca (Atti del II Colloquio internazionale Berlino-Wolfenbüttel, 17-20 ottobre 1983)*, Alessandria, 1991, s. 67-116.
- Carr, A. W.; “Popular Imagery”, *The Glory of Byzantium Art and Culture of The Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, (ed. H. C. Evans ve W. D. Wixom), The Metropolitan Museum of Art-H. N. Abrams, New York, 1997, s. 113-184.
- Chiesa, P.; *Le versioni latine della Passio sanctae Febroniae-Storia, metodo, modelli di due traduzioni agiografiche altomedievali*, Spoleto, 1990.
- Chrestou, P. K.; *Διηγήσεις περί τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, Selanik, 1993.
- Ćurčić, S.; *Some Observations and Questions Regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki*, Ephoreia of Byzantine Antiquities of Thessaloniki, Selanik, 2000.
- Cormack, R. S.; “The Mosaic Decoration of St. Demetrios, Thessaloniki: A Re-Examination in The Light of The Drawings W. S. George”, *The Annual of the British School at Athens* 64, 1969, s. 17-52.
- Dawson, T.; “Kremasmata, Kabadion, Klibanion: Some Aspects of Middle Byzantine Military Equipment Reconsidered”, *BMGS* 22, s. 38-50.
- Delehaye, H.; *Les Légendes Gresques des Saints Militaires*, Paris, 1909.
- Dyggve, E.; *Recherches sur le Palais Impérial de Thessaloniki*, Kopenhag, 1953.
- Džurova, A.; “L'enluminure de l'évangélaire oncial Beratinus 3 de Tirana. Notes preliminaries”, *Arte medievale* 2, 2008, s. 121-130.
- Džurova, A.; *Manuscrits grecs enluminés des Archives nationales de Tirana (VIe-XIVe siècles)*, *Études Choisies 1: Texte*, Sofya, 2011.
- Ehrhard, A.; *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, vol. II, Leipzig, 1937.

- Eustratiades, S. ve Vatopedinos, A.; *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos*, Harvard Theological Studies XI, Cambridge, 1924.
- Evans, H. C. ve Wixom, W. D. (ed.); *The Glory of Byzantium Art and Culture of The Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, The Metropolitan Museum of Art-H. N. Abrams, New York, 1997.
- Foti, M. B.; “Lo Scriptorium del S.mo Salvatore di Messina”, *Scritture, Libri e Testi Nelle Aree Provinciali di Bisanzio. Atti del Seminario di Erice (18-25 Settembre 1988)*, Biblioteca del “Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici nell’Università di Perugia” 5, Centro italiano di studi sull’alto medioevo, Spoleto, 1991, s. 389-416.
- Gkoutzioukostas, A.; “The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki”, *Byzantiaka* 30, 2012-2013, s.45-80.
- Grierson, P.; *Byzantine Coins*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1982.
- Hägg, T.; “Photius as a Reader of Hagiography: Selection and Criticism”, *Dumbarton Oaks Papers* 53, 1999, s. 43-58.
- Hoffmann, K.; *The Year 1200 II: A Background Survey*, (ed. F. Deuchler), The Metropolitan Museum of Art, New York, 1970.
- Hutter, I.; “Theodoros βιβλιογραφεύς und Die Buchmalerei in Studiu”, *Οπώρα, Studi In Onore Di Mgr. Paul Canart Per Il LXX Compleanno*, (ed. S. Lucà ve L. Perria), Bollettino Della Badia Greca Di Grottaferrata 51, 1997, s. 177-208.
- Jacob, A.; “I più antichi codici greci di Puglia: ovvero un viaggio della paleografia nel paese che non c’è”, *Studi medievali e moderni* 2, 2002, s. 5-42.
- Jacoby, D.; “Venetian Commercial Expansion in The Eastern Mediterranean”, *Byzantine Trade 4th-12th Centuries The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, (Papers of the 38th Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004), (ed. M. M. Mango), Ashgate, Surrey, Burlington, 2009, s. 371-393.
- Jaeger, W.; Cavarnos, J.; Callahan, V. W.; *Gregorii Nysseni Opera ascetica, Gregorii Nysseni Opera VIII.1*, Brill, Leiden, 1952.
- Kaklamanos, D.; “Παρατηρήσεις για τη χειρόγραφη παράδοση και τη διάδοση της Δημητρείου γραμματείας κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο”, *Βυζαντινά* 34, [2015-2016], 2016, s. 217-251.
- Kaldellis, A.; “Hellenic Afterworlds: The Timarion”, *Hellenism In Byzantium The Transformations of Greek Identity and The Reception of The Classical Tradition*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 276-282.
- Kautzsch, R.; *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Studien zur Spätantiken Kunstgeschichte, Berlin, Leipzig, 1936.
- Kaya Zenbilci, İ. *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2017, s. 193-290.
- Kazhdan, A.; “Comes”, *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 484-485.
- Kazhdan, A.; “Eparch”, *Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 704.
- Kazhdan, A.; “Gerokomos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 848-849.
- Kazhdan, A.; “Sirmium”, *Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 1906.
- Kazhdan, A.; “Timarion”, *Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 2085.
- Kazhdan, A.; “Vestes”, *The Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 2162-2163.
- Kazhdan, A. ve Magdalino, P.; “Referendarios”, *Oxford Dictionary of Byzantium III*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 1778.
- Kazhdan, A. ve Ševčenko, N. P.; “Demetrios of Thessalonike”, *Oxford Dictionary of Byzantium I*, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 605-606.
- Kiilerich, B.; “Picturing Ideal Beauty: The Saints in The Rotunda at Thessaloniki”, *An Tard* 15, 2007, s. 321-336.
- Kleinbauer, W. E. “Some Observations on the Dating of S. Demetrius in Thessaloniki”, *Byzantion* 40, 1970, s. 36-44.
- Kleinbauer, W. E.; “The Iconography and the Date of the Mosaics of the Rotunda of Hagios Georgios, Thessaloniki”, *Viator* 3, 1972, s. 27-108.
- Koukourtidou-Nikolaidou, E. ve Tourta, A.; *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Kapon Editions, Atina, 1997.
- Kreinina, A.; “The Life of Theophano The Empress: The Slavonic Version of An Unknown Byzantine Orijinal”, *Scrinium* 7-8(1), 2011-2012, s. 169-230.
- Krueger, D. (ed.); *A People’s History of Christianity 3: Byzantine Christianity*, Fortress Press, Minneapolis, 2010.

- Krumbacher, K.; *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, Münih, 1897.
- Kurth, J.; “Die Mosaikinschriften von Salonik”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts-Athenische Abteilung* 22, 1987, s. 463-475.
- Lemerle, P.; *Les Plus Anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius I: le Texte*, Paris, 1979.
- Lemerle, P.; “Note sur les plus anciennes représentations de Saint Démétrius”, *Δελτίον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας* 10 [1980-1981] *Περίοδος Δ'*, Atina, 1981, s. 1-10.
- Lucà, S.; “Attività scrittorica e culturale a Rossano: da S. Nilo a S. Bartolomeo da Simeri (secoli X-XII)”, *Atti del congresso internazionale su S. Nilo di Rossano. 28 settembre-1° ottobre 1986*, Rossano, Grottaferrata, 1989, s. 25-73.
- Lucà, S. “Dalle collezioni manoscritte di Spagna: Libri originari o provenienti dall'Italia greca medievale”, *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 44, 2007, s. 38-96.
- MacDougall, B.; “The Festival of St. Demetrios, The Timarion, and The Aithiopika”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 40(1), 2016, s. 136-150.
- Macrides, R. J.; “Subversion and Loyalty in The Cult of St. Demetrios”, *Byzantinoslavica* LI(2), 1990, s. 189-197.
- Macrides, R. J.; “Chartopylax”, *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, (ed. A. P. Kazhdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 416.
- Magdalino, P.; “Saint Demetrios and Leo VI”, *Byzantinoslavica* LI(2), 1990, s. 198-201.
- Marcotte, D. “Une carte inédite dans les scholies aux Halieutiques d'Oppien. Contribution à l'histoire de la géographie sous les premiers paléologues”, *Revue des études grecques* 123, 2010, s. 641-659.
- Miller, E.; *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial*, Paris, 1848.
- Mineva, E.; *The Byzantine Hagiographic and Hymnographic Texts on St Parasceve of Epibatae. I, The Byzantine vita of St Parasceve of Epibatae or the vita by “Vasilikos the Deacon”*, Publishing Center Boyan Penev, Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 2017.
- Mirković, M. *Sirmium Its History from The First Century AD to 582 AD*, Sremska Mitrovica, Novi Sad, 2017.
- Matthiae, G.; “La cultura figurativa di Salonicco nei secoli V e VI”, *Rivista di Archeologia Cristiana* 38, 1963, s. 163-213.
- Nalpantis, D.; *Museum of Byzantine Culture Archaeological Guide*, Atina, 2018.
- Neil, B.; “The Politics of Hagiography in Ninth-Century Rome”, *Text and Transmission in Medieval Europe*, (ed. C. Bishop), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2007, s. 58-75.
- Nersessian, S. der; *L'illustration des Psautiers Grecs du Moyen Age II: Londres, Add. 19.352*, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 5, Paris, 1970.
- Paschalidis, S. A.; “The Hagiography of The Eleventh and Twelfth Centuries”, *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography I: Periods and Places*, (ed. S. Efthymiadis), Ashgate, Farnham, Burlington, 2011, s. 143-171.
- Pasqualini, A.; *Massimiano Herculus Per Un'interpretazione della Figura e dell'Opera*, Roma, 1979.
- Paul, A.; “Historical Figures Appearing in Epigrams on Objects”, *Poetry and Its Context in Eleventh-Century Byzantium*, (ed. F. Bernard, K. Demoen), Ashgate, 2012, s. 89-114.
- Politis, L. ve Politi, M. (ed.); *Κατάλογος χειρογράφων Ἱερᾶς Μονῆς Ζάβορδας*, Ἑλληνικὴ Παλαιογραφικὴ Ἑταιρεία, Selanik, 2012.
- Rapp, C.; “Figures of Female Sanctity: Byzantine Edifying Manuscripts and Their Audience”, *Dumbarton Oaks Papers* 51, 1996, s. 313-345.
- Sánchez, R. C.; “Historia del texto del Comentario anónimo al Tetrabiblos de Tolomeo”, *MHNH Revista internacional de investigación sobre Magia y Astrología antiguas* 13, 2013, s. 77-198.
- Sarris, N.; *Classification of finishing tools in Greek bookbinding: establishing links from the Library of St Catherine's Monastery, Sinai, Egypt*, cilt 1, Basilmamış Doktora Tezi, University of the Arts, Londra, 2010.
- Sideri, A.; *Ἀγίου Δημητρίου Θαύματα. Οἱ συλλογῆς ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου & Ἀνωνύμου*, (ed. C. Bakirtzis), Atina, 1997.
- Simonet, J.; “Les variantes communes des versions syriaques, arménienne et latine dans le Discours 41 de Grégoire de Nazianze”, (ed. A. Schmidt), *Studia nazianzenica* II, CCSG 73, Turnhout, Brepols, 2010, s. 585-604.
- Skedros, J. C.; *Saint Demetrios of Thessaloniki: Civic Patron and Divine Protector 4th- 7th Centuries CE*, Trinity Press International, Harrisburg, 1999.

- Skedros, J. C.; “Shrines, Festivals, and the <Undistinguished Mob>”, *A People’s History of Christianity 3: Byzantine Christianity*, (ed. D. Krueger), Fortress Press, Minneapolis, 2010, s. 81-102.
- Skylitzes, J.; *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, (İngilizceye çev. J. Wortley), Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Spatharakis, I.; *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, E. J. Brill, Leiden, 1976.
- Spieser, J.-M.; “Inventaires en vue d’un recueil des Inscriptions Historique de Byzance I: Les Inscriptions de Thessalonique”, *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance 5*, 1973, s. 145-180.
- Spieser, J.-M.; *Théssalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle Contribution à l’étude d’une ville paléochrétienne*, École Française d’Athènes, Paris, 1984.
- Stefec, R. S.; “Aspekte Griechischer Buchproduktion in der Schwarzmeerregion”, *Scripta 7*, 2014, s. 205-233.
- Tafrafi, O.; *Sur la date de l’église et des mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique*, Revue Archéologique, 4th Series, 13, Paris, 1909.
- Tóth, P.; “Sirmian Martyrs in Exile Pannonian Case-Studies and Re-evaluation of The St. Demetrius Problem”, *Byzantinische Zeitschrift 103(1)*, 2010, s. 145-170.
- Vickers, M.; “The Date of the Mosaics of the Rotunda at Thessaloniki”, *Papers of The British School in Rome 38*, 1970, ss. 183-187.
- Vickers, M.; “The Stadium at Thessaloniki”, *Byzantion 41*, 1971, s. 339-348.
- Vickers, M.; “Hellenistic Thessaloniki”, *The Journal of Hellenic Studies 92*, 1972, s. 156-170.
- Vickers, M.; “Sirmium or Thessaloniki? A Critical Examination of The St. Demetrius Legend”, *Byzantinische Zeitschrift 67(2)*, 1974, s. 337-350.
- Vlachakos, P.; *Άγιος Δημήτριος. Έγκομισιαστικοί Λόγοι έπιφανών βυζαντινών λογίων*, Atina, 2004, s. 70-101.
- Walter, C.; *The Warrior Saints In Byzantine Art And Tradition*, Ashgate, Aldershot, Hants, 2003.
- Weigand, E.; “Der Kalenderfries von Hagios Georgios in Thessaloniki. Datierung, Ideen-und Kunstgeschichtliche Stellung”, *Byzantinische Zeitschrift 39*, 1939, s. 116-145.
- Woods, D.; “Thessalonica’s Patron: Saint Demetrius or Emeterius?”, *The Harvard Theological Review 93/3*, 2000, s. 221-234.
- Woods, D.; “Constantius, Julian, and The Fall of Sirmium”, *Exemplaria Classica*, Anejo VII, 2016, s.175-191.

Çevrimiçi Kaynakça

- British Library-Digitized Manuscript; “Add MS 19352”, http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f013r, Londra, Birleşik Krallık, tarih yok [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “Adrian (sixth/seventh century)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2760/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “John metropolitan of Thessalonica (ca. 1198)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.10>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “Leo komes tou Arithmou (tenth/eleventh century)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.3423/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “Michael vestes and gerokomos (tenth/eleventh century)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.405/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “Michael vestes and gerokomos (tenth/eleventh century)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.2547/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “Michael vestes and gerokomos (tenth/eleventh century)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.2548/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “Peter arcbishop of Thessalonica (eighth century)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1307/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; “Sisinnios/Honorios (?) (twelfth century)”, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2611/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 25.10.2020].

DVL-Digivatlib, “Manuscript-Barbr.gr.372”, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barbr.gr.372, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikan.

Pinakes: Textes et Manuscrits Grecs; “Iohannes Thessalonicensis mtr. Miracula S. Demetrii”; <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/9357/>, 2016 [Erişim Tarihi: 19.10.2020].

Pinakes: Textes et Manuscrits Grecs; “Hagiographica, Demetrius m. Thessalonicae (S.), Passio metaphrastica”, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/15317/>, 2016 [Erişim Tarihi: 19.10.2020].

The State Hermitage Museum; “Dish Bottom Depicting St Demetrius”, <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/10.+porcelain%2c+faience%2c+ceramics/373154>, 1998-2020 [Erişim Tarihi: 03.11.2020].

The State Hermitage Museum; “Icon of Saint Warriors George, Theodore, Demetrius ”, <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/01.+paintings/487614>, 1998-2020 [Erişim Tarihi: 03.11.2020].

KILIÇ, Arslan, "Georgios Maniakes: Bir İsyancının Hayatı ve Bizans Tarih Yazımındaki Yeri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 383-390.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.826928>

Geliş Tarihi / Received: 16 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 1 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Georgios Maniakes: Bir İsyancının Hayatı ve Bizans Tarih Yazımındaki Yeri

Arslan KILIÇ^{1*}

¹ Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İZMİR.

* arslan.kilic@ikcu.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-7074-7693

Öz- Yaklaşık olarak 997-1043 yılları arasında yaşamış olan Georgios Maniakes, II. Basileos ve Aleksios Komnenos arasındaki dönemin en önemli komutanlarından birisidir. Tarih eserlerinde adı ilk olarak 1030 yılında Telukh temasının strategos olarak geçen Maniakes, doğuda kazandığı başarıların ardından iki defa İtalya'ya gönderilmiş ve her defasında bu bölgede Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını ve nüfuzunu arttırmıştır. Ancak burada bulunduğu iki dönemin sonunda da haksızlıklara uğrayan Maniakes en sonunda isyan ederek İmparator Konstantinos Monomakhos'a karşı harekete geçmiştir. İmparatorluk ordusuyla yapılan muharebede, kaynakların belirttiğine göre neredeyse galip gelmekte olan Maniakes, nereden geldiği bilinmeyen bir mızrak darbesi ile hayatını kaybetmiştir. Bizans, Latin ve Ermeni kaynaklarında kendisiyle ilgili bilgiler verilen Maniakes, bir Viking sagasında da konu edinilmiştir. Yiğitliği, cesareti ve askerlik yeteneği ile elde ettiği başarıları sonucunda yaşadığı dönem için büyük bir iz bırakmış olan Maniakes, nihayetinde bir isyancı olduğu halde, Bizans kaynaklarında neredeyse bir kahraman gibi betimlenmiştir. Bu çalışmada Georgios Maniakes'in hayatının yanında kökeni konusu örneğindeki gibi birtakım tartışmalar irdelenmiş, bunun yanında Maniakes ile ilgili Bizans tarih yazarlarının anlatımlarına yer verilmiş ve onun Bizans tarih yazımındaki yeri hususunda görüşler bildirilmiştir.

Anahtar Kelimeler- Georgios Maniakes, Bizans, Konstantinos Monomakhos, İtalya.

George Maniakes: Life of a Rebel and His Place in Byzantine Historiography

Abstract- George Maniakes, who had lived between c. 997-1043, is one of the most important commanders of the time between the rule of Basil II and Alexios Komnenos. Maniakes, whose name was first mentioned in 1030 as the strategos of Telouch theme, had been sent to Italy twice after gaining successes in the East, and in both phases he had expanded the lands and the influence of Byzantine Empire in Italy. However, having been subjected to injustices at the end of these phases, eventually revolted and marched against emperor Constantine Monomachos. In the battle between two sides, Manikes, who was on the verge of the victory according to the sources, lost his life because of an unknown spear blow. Byzantine, Latin and Armenian sources give information about Maniakes, and he is also mentioned in a Viking saga. Maniakes left a mark for his life time as a result of his bravery, courage and martial talent and while he was indeed a rebel, he was nearly portrayed as a hero. In this paper, beside his life, some controversial issues such as his origin is studied, and the expressions of Byzantine history writers about him were given place, and also the remarks regarding his place on Byzantine historiography are stated.

Keywords – George Maniakes, Byzantine, Constantine Monomachos, Italy.

Giriş

Georgios Maniakes, II. Basileios (976-1025) ve I. Aleksios Komnenos (1081-1118) arasındaki dönemde kaynaklar tarafından zamanın en büyük komutanları arasında gösterilen onbirinci yüzyılın kayda değer simalarından birisi olmuştur. Yaşamı sürekli bir mücadele halinde geçmiş, Bizans'ın doğu ve batı topraklarında üst düzey askeri görevlerde bulunmuş ve ölümünden sonra adı tarih kitaplarında yer etmeye devam etmiştir. Savaşlarda gösterdiği yiğitlik, cesaret ve askerlik yeteneği ile beraber elde ettiği başarılar, bir ihtimal aşağı tabakadan bir soya dahil olarak dünyaya gelmiş olsa da, pek çok kişiyi etkilemiş ve döneme dair pek çok kaynağın kendisi hakkında iyi ya da kötü bir şeyler kaleme almalarına sebep olmuştur.¹ Bizim de bu çalışmayı kaleme almaktaki temel amacımız, Bizans tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan Maniakes hakkında müstakil bir çalışma yapıp bunu Türkçe literatüre kazandırmak ve bunun yanında kendisinin mensup olduğu millet gibi bir takım tartışılmalı konularda fikir yürütmektir. Ayrıca, yurt dışında kendisi ile ilgili çalışmalardan farklı bir şekilde ya da bu çalışmalara bir ek mahiyetinde olarak, Maniakes'in Bizans tarih yazıcılığı üzerine etkisi ve Bizans tarih yazıcılığında Maniakes algısı üzerine de farklı bir bakış açısından bir değerlendirme yapmaktır.²

1. Maniakes'in Kökeni

Maniakes'in askerlik öncesi geçmişine dair kayıtlarda herhangi bir şey rastlanmamaktadır. Ancak isminden ötürü kendisinin Türk kökenli olduğu yönünde bir düşünce mevcuttur. Zira daha eski Bizans tarih yazarlarından Menandros Protektor'un eserinde Soğd ülkesinden bir Hun elçisinin isminin Maniak olarak kayıtlarda yer aldığı görüyoruz.³ Bunun yanında Anna Komnene'nin eserinde de yine Kumanlardan Maniak adlı birisine dair bir anlatı geçmektedir. Burada dikkate değer diğer bir şey de şudur ki Anna'nın Maniakes ismini yazarken kullandığı tonlama ile Maniak sözcüğünde kullandığı tonlama aynıdır ancak Anna, Maniak'tan Kuman olarak bahsederken, Maniakes'in kökenine dair bir ifade kullanmamaktadır.⁴ Ayrıca Raffaele D'Amato Madrid'deki Skylitzes nüshasında Maniakes'in teninin koyu renkle betimlenmesinin onun Türk kökenine atfedilmiş olabileceğini de belirtmektedir.⁵ Ancak öte yandan Savvides, babasının ismi Goudelios'tan yola çıkılarak (Goudelios) kendisinin Slav kökenli olduğu yönünde görüş sunmaktadır.⁶ Şunu da belirtmek gerekir ki 9. yüzyılda Ermeni kökenli olduğu düşünülen Konstantinos Maniakes ve onun oğlu Thomas Maniakes adlı yöneticiler de bulunmaktadır.⁷ Buna ek olarak da Eski Yunanca'da "kolye, گردانlık" gibi anlamlara gelen "μανιάκης" kelimesinin bulunması da kendisinin Türk olmadığı yönünde bir düşünce yaratmaktadır.⁸

¹ Charles M. Brand ve Anthony Cutler, "George Maniakes", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2, (ed. Alexander Kazhdan), New York, Oxford: Oxford University Press, 1991, s. 1285.

² Maniakes hakkında günümüze kadar yazılmış en detaylı ve önemli eser, Aleksios Savvides'in Georgios Maniakis adlı monografisidir. Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης, *Γεώργιος Μανιάκης, Κατακτήσεις και υπονόμευση στο Βυζάντιο του ενδέκατου αιώνα (1030-1043)*, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα, 2004 [Aleksios G. Savvides, *Georgios Maniakēs, Katakteseis kai yponomeusē sto Byzantio tou endekatou aiōna (1030-1043 m. X.)*, Ekdoseis Periplous, Athēna, 2004].

³ *Historici Graeci Minores Vol. II Menander Protector et Agathias*, Ed. Ludovicus Dindorfius, B. G. Taubner, Leipzig, 1871, s. 46.

⁴ Annae Comnenae, *Alexias*, Ed. D. A. Kambylis, Foteini Kolovou, De Gruyter, Berlin, 2001, VIII.IV, s. 243.

⁵ Raffaele D'Amato, "A Prōtopatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent.: the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period.", *Porphyra*, Ek Sayı: 4, 2005 (Aralık), s. 12.

⁶ Savvides, *Georgios Maniakēs*, ss. 31-32.

⁷ Bu konuda ilgili bilgi De Gruyter tarafından açık erişim yoluyla online olarak da yayımlanan prosopografi çalışmasında yer almaktadır. Ralph-Johannes Lilie, Claudia Ludwig vd., "Konstantinos '3962'", *Prosopography der mittelbyzantinischen Zeit Online*, De Gruyter.

Yine kaynaklarda kendisi ile ilgili anlatıları incelediğimizde de görüyoruz ki olumsuz anlatılarda bile kendisinin soyuna dair bir vurgu yapılmamaktadır. Pek çok kaynaktan sert bir kişi olarak kaydedilen Maniakes, eğer Türk soylu biri olsaydı onun bu özelliğine dair, barbar gibi bir sıfatla, bir atfı yapılmasını da bekleyebilirdik. Dolayısıyla bütün bu nedenler gözden geçirildiğinde ve eldeki veriler ışığında Maniakes'in soyu hakkında Türk'tü ya da Slav'dı gibi kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak Türk olmama ihtimali, olma ihtimalinden daha düşük görünmektedir.

2. Maniakes'in Bizans İmparatorluğu'nun Doğusundaki Faaliyetleri

Maniakes'in tarih kayıtlarında ilk defa adının geçmesi, yaklaşık 33 yaşında iken, İmparator III. Romanos Argyros'un 1030 yılında Halep Emirliği üzerine çıktığı sefer esnasında vuku bulmuştur. İmparator Romanos Antakya ve çevresindeki Bizans şehirlerini ve tebaasını rahatsız eden Halep Emiri üzerine bizzat ordusunun başında yola çıkmıştır.⁹ Antakya önlerinde mağlup olan ve bütün ordusu dağılan İmparator, ele geçirilmeden güç bela Bizans hakimiyetindeki şehre sığınmayı başarmıştır. O sırada Telukh¹⁰ temasının strategosu olan Maniakes, savaştan dönmekte olan sekiz yüz Arap tarafından teslim olup şehri terk etmesi konusunda tehdit edilmektedir çünkü o sırada bütün orduları İmparatorları başlarında kaybolmuş ve mağlup edilen Bizanslıların durumu hiç iç açıcı değildir. Aksi takdirde şehrin kuşatılacağını ve ele geçirilmesinin ardından kendisi ve beraberindekilerin acımasızca katledileceklerini söylemektedirler. Maniakes de onların uyarılarını dikkate alıyor ve söylediklerini yapıyor gibi görünüp onlara yiyecek ve içecek erzakı gönderdikten sonra bir süreliğini dinlenmelerini çünkü kendisinin beraberindekilerin gün doğumunda Telukh şehri bütün hazinesiyle birlikte onlara terk edeceklerini söylemiştir.¹¹ Maniakes'in sözlerine inanan Araplar kendilerini bütün gece boyunca içkiye verirler ve güvenlikleri için önlem almamışlar, bu nedenle gece yarısı çöktüğünde, onlar sarhoşken ve dikkatsizce uyuyorlarken Maniakes Araplara saldırmış ve hepsini katletmiştir. İki yüz seksen kadar yüklü deve ve her türden Bizans malı ele geçiren Maniakes ölümlerinin burunlarını ve kulaklarını kestirerek o sırada mağlubiyetinin ardından Kapadokya'daki Phokas mülkünde ikamet etmekte olan İmparator Romanos'a göndermiştir. Kazandığı başarıdan ötürü İmparator onu Aşağı Media bölgesinin katepanı¹² olarak atamıştır.¹³

1033 yılında Maniakes, protospatharios¹⁴ unvanıyla Fırat üzerindeki şehirlerin komutanı olarak Samsat'ta ikamet ediyor olarak görülmektedir. Skylitzes burada kendisini Goudelios Maniakes'in oğlu olarak kaydetse de Goudelios'un kim olduğu konusunda yeterli

https://db.degruyter.com/view/PMBZ/PMBZ15116?rskye=RWg3Xp&result=4&dbq_0=maniakes&dbf_0=pmbz-fulltext&dbt_0=fulltext&o_0=AND, 04.11.2020 tarihinde erişilmiştir.

⁸ H. G. Liddell ve Robert Scott, "μανιάκης (maniakes)", *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1888, s. 920.

⁹ Kenneth Cline, "Byzantium's star-crossed general", *Medieval Warfare*, c. 4, s. 2, 2014, s. 44.

¹⁰ Halep'le Maraş arasında yer alan bir şehir.

¹¹ Ioannis Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, Ed. Ioannes Thurn, De Gruyter, Berlin, 1973, ss. 381-382; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Çev. John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 360.

¹² Onuncu yüzyıldan itibaren İtalya, Mezopotamya ve Bulgaristan gibi ana eyaletlerin yöneticilerine verilen addır. Alexander Kazhdan, "Katepano", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1115.

¹³ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 382; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 361.

¹⁴ Onuncu yüzyıldan itibaren çoğunlukla thema komutanlarına verilen yüksek unvandır. Alexander Kazhdan, Anthony Cutler, "Protospatharios", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1748.

bir bilgi elde edilememiştir. Maniakes bu görevdeyken kendisine kaynaklarda Salman ya da Salaman olarak kaydedilmiş olan Türk kökenli Süleyman tarafından Urfa şehri teslim etme teklifinde bulunulmuştur. Urfa, o sırada Meyyafarikin/Martyropolis emiri Mervani hanedanına mensup Nasırüddeve tarafından kendisine emanet edilmişti.¹⁵ Ancak Nasırüddeve'yi mağlup etmiş olan Utayr'ın karısının ordusunun devamlı hücumlarından dolayı artık oldukça bunalmış olduğundan ötürü Süleyman, Maniakes'e bir mektup yazmış ve Bizans imparatorunu kendisi için rütbe ve arazi sağlaması konusunda ikna etmesi durumunda şehri ona teslim edeceğini söylemiştir.¹⁶ Bu teklifi Maniakes memnuniyetle kabul edip onun bütün isteklerini imparatorun elde edeceğine ve bir bölgenin yönetiminin kendilerine kalıtsal olarak verilmesini sağlayacağına dair söz vermiş, bunun ardından Süleyman Urfa kalesini ona gizlice teslim etmişti. Maniakes'in dört yüz adamıyla birlikte kale kapısının önüne gelmesinin ardından Süleyman onun önünde eğilerek kale anahtarını ona verdi ve bunun ardından karısı ve çocukları ile birlikte Samsat'a gitmişti. Maniakes'in gelişini haber alan Müslümanlar büyük bir orduyla birlikte onun üzerine yürümüş ve şiddetli bir savaş açmışlardı. Şehirdeki Müslümanların şehrin dışına çıkmalarına karşın Süryaniler büyük Aya Sofia kilisesinde toplanıp oraya kapanmışlardı çünkü sahip oldukları altın ve gümüşlerin gasp edilmesinden korktuklarından ötürü kiliseye sığınmışlardı. Ancak bunlar Müslümanların saldırısı sonucunda servetlerinin büyük bir kısmı ile birlikte yanarak can vermişlerdir.¹⁷ Geri kalanlar ise kale içindeki Maniakes'in yanına sığınmışlardı. Maniakes, emrindeki dört yüz adamla birlikte İmparator Romanos'un kaleyi kuşatan Müslüman liderlerle sulh yapmasına kadar, kale içinde Müslümanlara karşı mücadele etmeye devam etmişti.¹⁸ Skylitzes, onun şehrin kontrolünü sağladıktan sonra İsa Peygamber tarafından Abgar'a gönderilmiş olan mektubu bulduğunu¹⁹ ve Byzantion'daki imparatora gönderdiğini ekler.²⁰ Urfa'lı Mateos'un sonraki anlatımlarında Urfa şehrindeki iç kalenin Maniakes kalesi olarak adlandırılmış olduğu görülmektedir.²¹ Bu da Maniakes'in kahramanlıklarıyla şehirde büyük bir iz bıraktığını göstermektedir.

1034 yılında Skylitzes tarafından patrikios²² olarak adlandırılan Maniakes, Urfa'dan Vasपुरakan olarak da bilinen Yukarı Media bölgesine orayı yönetmesi için gönderilmiştir. Bialy'nin Ariutiunova-Fidianian'dan aktardığı bilgiye göre Maniakes, patrikios Konstantinos Kabasilas yerine atandığı Vasपुरakan'da 1035-1037 yılları arasında görev yapmıştı.²³ Bialy, eğer bu aktardığı bilgi doğruysa Maniakes'in

Berkri şehrinin kaybının sorumlusu olduğunu söyler. Ermeni tarihçi Aristakes'in bu olay esnasında yirmi dört bin kadar Bizans askerinin katledildiğine dair bilgi verdiğini belirten Bialy'nin bu varsayımının doğru olma olasılığı çok yüksek görünmemektedir.²⁴ İlk olarak böyle bir olay gerçekleşseydi, Aristakes'in aktardığı kadarıyla yirmi dört bin kadar askerin öldüğü bir olay, Maniakes'le ilgili pek çok bilgi vermiş olan Skylitzes'in ya da diğer Bizans kaynaklarının eserlerine yansımış olurdu. İkinci olarak böylesine bir mağlubiyetin hemen ardından Maniakes'in Sicilya'ya atanmış olması, özellikle yüksek aristokraside o dönem büyük bir ağırlığı görmeyen bir aileden gelen kendisi için mümkün olmasa gerektir.

3. Maniakes'in İtalya'ya İlk Gönderilişi

1038 sıralarında, Sicilya'da Fatimilere bağlı olarak Kelbi hanedanı hüküm sürmekteydi. Kelbilerden Sicilya hâkimi Ahmed el-Akhal, Bizans ile bir ittifak yapmıştı ve kendisine imparator tarafından magister unvanı bahşedilmişti. Daha sonra onun kardeşi Ebu Hafs kendisine baş kaldırdı ve mağlup olmasını ardından imparatorun yardım istemişti. Bu sırada Maniakes de Longobardia'ya²⁵ tam yetkili komutan olarak gönderildi. Yanında donanma komutanı olarak imparatorun kız kardeşi tarafından kayınbiraderi patrikios Stephanos da gönderilmişti.²⁶ Eski Antakya dükü Mikhael Spondyles de bölgenin yeni katepanı olarak Maniakes'le birlikte Sicilya'ya gelenler arasındaydı.²⁷ Sicilya'da iki kardeşin mücadelesinden Ahmed galip çıkınca kardeşlerden diğeri Afrikanın hakimi Abdullah İbnü'l-Mü'iz'den kendisine toprak verme karşılığında yardım talebinde bulundu. Bunu kabul eden Abdullah, Ahmed'le mücadele etmek için hemen harekete geçti ve onu ağır bir şekilde mağlup etti ki o sırada Maniakes'le birlikte gönderilen kuvvetler henüz adaya adım atamamıştı.²⁸ Daha sonra Ahmed, Konstantinos Opos'tan²⁹ yardım istemiş ve onun müdahalesiyle Abdullah'ın ilerleyişi son bulmuştu. Ancak bütün bunlar gerçekleşirken iki kardeş tekrar barışmış ve bunun üzerine Opos geri çekilerek Sicilya'yı iki kardeşin egemenliğine bırakmıştı.³⁰ Maniakes 1038 yılında Sicilya'ya ulaştığında ise iki kardeş güçlerini birleştirerek beş bin kişilik Afrikalı müttefikle beraber ona saldırmış ve Rhemata (Rametta)³¹ adı verilen yerde gerçekleşen savaşta Maniakes kesin bir galibiyet elde etmişti. O'Rourke, bu savaşta Maniakes'in yönettiği ordu içerisinde Opsikon, Thrakesion ve Anatolikon temalarından muhtemelen 5 bin kişi, İtalya'daki yerel Bizans birliklerinden 2 bin kişi, Harald komutasındaki Varenglerden bin kişi, Katalon Kekaumenos

¹⁵ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 387; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 365.

¹⁶ *Urfa'lı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2010 s. 54.

¹⁷ Skylitzes şehri Nasırüddeve'nin büyük bir orduyla kuşattığını ancak Maniakes'in kararlılığı sebebiyle geri çekilip şehri yakıp yıktığını belirterek Urfa'lı Mateos'u onaylar. Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 886; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 365.

¹⁸ *Urfa'lı Mateos Vekayinamesi*, s. 55.

¹⁹ Birinci yüzyılda hasta düşen Urfa kralı Abgar, İsa Peygambere gelip kendisini iyileştirmesi hususunda yalvarmış ancak İsa Peygamber bizzat gitmek yerine yüzünü bastırıldığı bir mektup ya da havlu göndermiş ve bunun ardından gelen ulaşın getirdiği kutsallaşmış nesneyle Abgar iyileşmiştir. Nancy Patterson Sevcenko, "Mandylion", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, 1282-3.

²⁰ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 387; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 365; Ioannes Zonaras, *Epitomai Historiarum*, Ed. Weber, c. 3, Bonn, 1897, s. 580; İmparator Konstantinos'a Maniakes tarafından gönderilen bu mektuba dair Ioel'in eserinde de bir kayıt bulunmaktadır. Ioelis, *Choronographia Compendiaria*, Ed. I. Bekker, Bonn, 1836, s. 61.

²¹ Urfa'lı Mateos, s. 184.

²² Sekizinci ve onuncu yüzyıllar arasında en önemli yöneticilere ve komutanlara verilen saygınlık unvanıdır. Alexander Kazhdan, "Patrikios", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1600.

²³ K. Bialy, "From Conquest to the Failed Usurpation: Career of a Typical Byzantine Commander George Maniakes", *Proslogion: Studies in Medieval and Early Modern Social History and Culture*, c. 2 (14), 2016, s. 175.

²⁴ Bialy, "From Conquest to the...", s. 176.

²⁵ İtalya yarımadası.

²⁶ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 398; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 376.

²⁷ Michael O'Rourke, *Greeks, Lombards and Normans: George Maniakes, Argyrus, Robert Guiscard and the Military Contest for Byzantine Italy, 1030-1071*, Canberra, 2009, s. 24.

²⁸ Maniakes'in bu seferine katılanlar arasında Milan başpiskoposunun eski vassalı Ardouin'in yanı sıra efsanevi önder Haraldr Sigurdarson komutasındaki Varenglerin ve Salerno'dan gelen ve Bizans vassalı Salerno'lu Gaimar tarafından gönderilen ve Tancred de Hauteville'in oğulları William ve Drogo komutasında Maniakes'e hizmet eden ve Salerno'dan gelen 300 Normandan oluşan bir birliğin bulunduğu belirtilmektedir. Maniakes Harald'ın sagasında Gyrgir olarak adlandırılmıştır. Snorri Sturluson, *Heimskringla History of the Kings of Norway*, Çev. Lee Hollander, University of Texas, Austin, 2011, s. 579; Sigfus Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, Ed. Benedikt S. Benediktz, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 67, G. Theotokis, "Rus, Varangian and Frankish mercenaries in the service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): Numbers, Organisation and Battle Tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans", *Byzantina Symmeikta*, s. 22, s. 127; Maniakes'in bu birliğinde yer alanların soyundan gelenler Anna Komnene tarafından dahi Maniakato olarak adlandırılmaya devam etmiştir.

²⁹ Skylitzes tarafından yanlışlıkla Leo Opos olarak adlandırılmıştır. Stavros G. Georgiou, "A Contribution to the Study of Byzantine Prosopography", *Byzantion*, c. 78, 2008, s. 230.

³⁰ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 401; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 378.

³¹ Sicilya'nın doğusunda müstahkem bir mevki.

komutasında 500 Ermeni piyade ve içerisinde Paflikanların da bulunduğu yaklaşık 300 atlı ve Drogo ve William Hauteville komutasında yaklaşık 300 kişinin olduğu yönünde bir düşünce belirtir.³²

Daha sonraki süreçte Afrika hâkimi olan Abdullah öncekinden daha güçlü bir kuvvet toplamış ve Maniakes'i adadan sürmek için harekete geçmişti. Draginai³³ denilen eğimli bir ovada kamp kurduktan sonra savaşın vuku bulmasını bekledi.³⁴ Maniakes de bunu haber aldığı anda onunla karşılaşmak üzere kuvvetlerini harekete geçirdi. İki gücün karşılaşmasının sonucunda kazanan taraf Maniakes olmuş ve Abdullah'ın ordusundan beş bin kişi maktul düşmüştü. Ancak muharebeden kaçan Abdullah'ın hızlı bir gemiye binerek tehlikeden uzaklaşması sonucu Maniakes, savaştan önce kendisine mağlup oldukları takdirde Araplardan kimsenin gemileriyle kaçmaması için sahili denetleme görevi verdiği Stephanos'a karşı oldukça öfkelenmişti. Stephanos onunla buluşmak için yanına geldiğinde ona ağır hakaretler etmiş ve kırbacını kaldırarak onun kafasına birkaç darbe indirmişti. Stephanos da kendisine karşı gösterdiği bu muameleden ötürü hemen akrabası Orphanotrophos'a Maniakes'in imparatora karşı bir ayaklanma girişiminde bulunduğu dair bir mektup göndermişti. Bunun üzerine Maniakes derhal başkente çağırılıp tutuklandı ve II. Basileios'a hizmet etmiş bir komutanın akrabası olan patrikios Basil Theodorakanos ile birlikte hapse atıldı. Bu olaydan sonra bütün kumanda Stephanos'a ve ona katılması için gönderilmiş bir hadım olan praepositos³⁵ Basil Pedidiates'e aktarıldı. Skylitzes'in ifadesine göre bu ikisi bütün durumu mahvettiler ve açgözlülükleri, korkaklıkları ve dikkatsizlikleri sebebiyle Sicilya'nın kaybedilmesine sebep oldular. Maniakes'in adanın şehirlerini alırken, yerel halkın şehri bir saldırıyla almalarını önlemek için, içlerine kaleler inşa ettiğini ve her birine yeterli sayıda birlik yerleştirdiğini ama şimdi o başkente götürülen bir mahkum olduğu için yerel halkın bu durumu ve yönetici subayların tembelliklerini fırsat gördüklerini ve Afrikalı bazı Araplarla ittifak kurarak, içinde ünlü komutan protospatharios Katakalon Kekaumenos'un bulunduğu Messina hariç bütün istihkam edilmiş şehirleri yerle bir ettikleri Skylitzes tarafından anlatılır.³⁶ Böylece Maniakes tarafından Bizans hakimiyetine alınan ada kısa sürede kaybedilir ve Stephanos ve Pediates Longobardia'ya kaçmışlardı.³⁷

4. Maniakes'in İtalya'ya Yeniden Gönderilişi

1042 senesinde V. Mikhael döneminde serbest bırakılmış olan Maniakes, İmparatoriçe Zoe tarafından İtalya'daki orduların tam yetkili komutanı olarak kötü bir noktada olan durumu düzeltmek üzere magister unvanıyla gönderilir.³⁸ Skylitzes burada bir geriye dönüş yaparak Maniakes'in İtalya'ya gönderilmesinden önce

yaşananları anlatır. Maniakes'in İtalya yarımadasına ilk olarak İmparator Mikhael tarafından gönderilmesinin ardından burada kardeşlere karşı mücadele ederken kendisine yardımcı olarak Transalpine Galyasından Ardouin önderliğindeki beş yüz kişilik Frank³⁹ birliğinin katılmasından ve başarılarını onlarla birlikte kazanmış olduğundan bahseder. Kendisi hapisteyken ise protospatharios Mikhael Dokeianos'un onun yerine İtalya yarımadasını yönetmek için gönderildiğini yazar ki kendisini yetersiz ve kamu işlerinin yönetiminde çok yetenekli olmayan bir insan olarak kaydetmiştir. Ayrıca, onun yönetimi altında aylık maaşlar ödenmemiş ve onların liderleri hakkettikleri parayı isteyince ona hakaret edip kırbaçlatacak Frankları bir isyana sürüklemiş olduğunu da belirtmiştir.⁴⁰ Bunun ardından Mikhael üstüste Frankları mağlup olmuş ve onun yerine gönderilen Boioannes de yeni ve taze kuvvetler elde edemediği için bu sırada yerel halktan da müttefikler bulan Franklara mağlup olup ele geçirilmiştir.⁴¹ Böylece Bizans'a bağlı kalan Brindisi, Hidrous, Tarento ve Bari şehirleri dışındaki bütün İtalya Frankların eline geçmişti. Maniakes, Zoe tarafından İtalya'ya gönderilmesinin ardından, her ne kadar yeterli sayıda kuvvete sahip olmasa da savaş taktikleri ve hilelerle İtalya'daki Frankları, Capua, Benevento ve Napoli'den uzaklaştırmış ve bölgede Bizans adına tekrar bir düzen kurulmasını sağlamıştır.⁴²

5. Maniakes'in İsyanı

Skylitzes bu noktada eş zamanlı başka bir konuya geçmiş ve Maniakes'in isyanına sebep olan olayları açıklamıştır. Maniakes'in Anatolikon temasında birtakım mülklere sahip olduğunu belirtip burada komşusu olan Romanos Skleros'la ters düştüğünü söyledikten sonra, Skleros'un onu pek çok sefer öldürmeye çalıştığını ama kaçarak kendisini güvence altına aldığı anlatmıştır. Konstantinos Monomakhos'un (1042-1055) tahta geçmesiyle beraber Skleros'un talihi değişmiş ve kendisini çok iyi bir konumda bulmuştu. Bunun sebebi kızkardeşinin İmparatorun metresi olmasıydı.⁴³ Böylece kendisine magistros ve protostrator⁴⁴ unvanları bahşedilen Skleros, Maniakes'in yokluğundan ve elde ettiği güçten faydalanarak ona ait olan köyleri yağmalayıp yıkmış ve onun evliliğini kirlenmişti. İtalya'dayken bunları öğrenen Maniakes oldukça büyük bir öfke içerisinde yanyorken bir de Romanos'un suçlamasıyla görevinden azledilmiş ve büyük bir ümitsizlik içerisinde düşmüştü. Byzantion'a geri dönmemesinin kendisi adına hiçbir faydası olmadığını farkında olarak İtalya'daki birlikleri harekete geçirmiş ve imparatora karşı isyan etmişti.⁴⁵ Kendisinin yerine geçmesi için gönderilen

³² O'Rourke, *Greeks, Lombards...*, ss. 25-26.

³³ Troina, günümüzde Güney İtalya'da yer alır.

³⁴ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 405; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 381.

³⁵ İmparatorluk hizmetindeki hadımların en üst rütbelisine verilen büyük kethüdalık unvanıdır. Alexander Kazhdan, "Praepositus Sacri Cubiculi", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1709.

³⁶ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 406; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 382; Zonaras da bu hikayeyi çok benzer bir şekilde özetlemiştir, Zonaras, *Epitomai Historiarum*, s. 591.

³⁷ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 407; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 383.

³⁸ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 422; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 397.

³⁹ Burada Frank olarak kastedilenler Normanlardır. Normanların bu dönemde İtalya'daki faaliyetleri için bkz. Sevtap Gölgesiz Karaca, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 27, s. 1 (2012), s. 106.

⁴⁰ Malaterra Normanların liderine kötü muamele yapan kişinin Skylitzes'in aksine Maniakes olduğunu kaydetmiştir. Geoffrey Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*,

Çev. Kenneth Baxter Wolf, The University of Michigan Press, 2005, s. 57; Skylitzes Zeyli'nin yazarı da burada Normanlara kötü muamele eden kişinin Mikhael Dokeianos olduğunu belirtir. *Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079)*, Çev. Eric McGeer, Brill, Leiden ve Boston, 2020, s. 157.

⁴¹ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 424-425; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 401.

⁴² Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 427; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 402.

⁴³ Maria Sklereina.

⁴⁴ 9. ve 10. yüzyıllardaki en büyük görevi at üstünde imparatora eşlik etmek olan görevli. Alexander Kazhdan, "Protostrator", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1748-1749.

⁴⁵ Urfalı Mateos onun batı eyaletlerinin tümünü kendi tarafına çekerek asker topladığını ve bütün batının bu kuvvetli ve cesur komutana karşı hissedilen korkudan ötürü onun etrafına toplandığını imparatorun da ona karşı bütün Yunan ve Ermeni askerlerini bir araya getirdiğini belirtir. Maniakes'i burada aynı anda hem muzaffer hem de kötü adam olarak tanımlayan Mateos, onun aniden ölümüyle tekrar barışın ve düzenin geldiğini söyler. *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 78.

protospatharios Pardos'u katletmesinin ardından taç giyip hükümdarlık alametlerini kuşanarak imparator ilan edilmişti.⁴⁶

Sonrasında birliklerini yola çıkardı ve İtalya'nın karşı kıyısına çıktuktan sonra Bulgaristan üzerine geçti.⁴⁷ İmparator bunu öğrendiğinde korkuya kapıldı ve Maniakes'e bir iyi niyet mektubu göndererek silahlarını bırakmasını talep etti ancak Maniakes yolundan dönmedi. İmparator bunun üzerine hazırda bulunan bütün kuvvetlerini toparladı ve komutan olarak sebastophoros⁴⁸ Stephanos'u atayarak onu Maniakes'in üzerine gönderdi. Zonaras, Skylitzes'ten farklı olarak, imparatorun ordunun başına atayacağı deneyimli bir komutan ya da soylu bir kişiyi geçirmeye korktuğunu çünkü atayacağı böyle birisinin de kendisine karşı isyan edebileceğini düşündüğünü ve bu nedenle kendisinin güvendiği hadım uşağını gönderdiğini belirtir.⁴⁹ 1043 yılında Marmarion'daki Ostrovo⁵⁰ adlı yerde iki taraf karşı karşıya geldi.⁵¹ Maniakes'in bizzat saldırının başında bulunduğu muharebede⁵² Stephanos'un birlikleri mağlup edildi ve onlar dahi Maniakes'i imparator olarak kabul ediyorken Maniakes nasıl gerçekleştiği meçhul olan bir darbe sonucu göğsünden ağır bir şekilde yaralandıktan sonra atından düşerek öldü.⁵³ İlk başta kimse onun yanına yaklaşmaya cesaret edememişken sonra tamamen öldüğü anlaşılınca kafasını kestiler ve onun isyanına katılan ancak liderlerinin öldüğünü görünce silahlarını bırakan bütün herkesi esir aldılar. Ardından zafer haberlerini taşıyan ulaklar imparatora gönderildi ve birkaç gün sonra Stephanos, Maniakes'in kesik başı ve savaş esirleriyle beraber geri döndü.⁵⁴ Başkent Konstantinopolis'in ana caddesi üzerinde Maniakes'in kesik başının sergilendiği bir mızrak ile beraber isyancıların eşek sırtlarında taşındığı bir zafer alayı düzenlendi ve Maniakes'in kafası Hipodromun ortasına dikildi.⁵⁵ Maniakes'in isyanı bu şekilde son buldu.⁵⁶

6. Maniakes'in Karakteri ve Kişiliği Hakkında Kaynakların Verdiği Bilgiler ve Maniakes'in Bizans Tarih Yazıcılığı Üzerindeki Etkisi

Georgios Maniakes, herhangi köklü bir aileye mensup olmadan ordu içerisinde adım adım yükselmeyi başarmış ve tarih kayıtlarında yer almaya başladığı 1030 yılından itibaren öldüğü 1043 yılına kadar geçen on üç senede, dönemi anlatan ya da kendinden sonraki dönemleri konu edinen Bizans tarih yazarlarının eserlerine, sadece isimle de olsa girebilecek kadar Bizans tarihi içerisinde kendisi için bir yer kazınmıştır. Hatta kendisi için ölümden sonra Mytileneli (Midillili) Khristophoros ve anonim bir kişi tarafından şiirler kaleme alınmıştır.⁵⁷ Bunun yanında görevde bulunduğu bölgelerin tarihini anlatan diğer doğu ve batı kaynaklarında da kendisinin adını görmek ve iyi ya da kötü kendisi hakkında anekdotlar anlatıldığını okumak da

mümkündür. Özellikle Bizans kaynakları açısından bakıldığında kendisi ya da karakteri hakkında olumsuz bir ifade görmek çok mümkün değildir. Bizans devletinin sivil kanadında hizmetlerde bulunmuş olan ama Anadolu'daki askeri sınıfa mensup aristokrasi ile Romanos Diogenes'e karşı kurulan komplo içerisinde yer almasında görüleceği gibi ve dönemin sivil kanadında çokça karşılandığı üzere çok iyi bağlar kurmamış olan Psellos bile onun hakkında olumsuz ifadelerinden çok, olumlu şeyler söylemektedir. Maniakes'in bir anda komutanlığa yükselmediğini ve bunun yavaş yavaş olduğunu belirten Psellos, onun hep başarı kazanmasını hemen ardından hapse gönderildiğini ve muzaffer olarak dönmesi gerektiği İmparatorluğa bir tutsak olarak getirildiğini belirtir.⁵⁸

Maniakes, askerlik kariyeri boyunca elde ettiği büyük başarılarından sonra bile imparatorluk ailesiyle bağı bulunan kişiler tarafından iftiralara maruz kalarak görevinden azledilmiş ve hatta isyana kalkışacağı gerekçesiyle tutuklanmıştı. Maniakes'in ne kadar iyi bir asker olduğu konusunda, kendisi de askerlik yapmış ve Malazgirt Savaşı'na şahit olmuş olan Attaleiates de eğer Maniakes iftiralar sonucu başkaldırmaya itilmeseydi ve savaşın komutası diğer değersiz kişilere verilmeseydi, Sicilya'nın tamamının o an dahi Romalıların ülkesine dahil olacağını belirtmektedir. Ayrıca, ona karşı düşmanlık besleyen kişiler sebebiyle onun bütün başarılarının mahvedildiğini ve onun ardından gelenlerin kötü yönetimleri sebebiyle hem adanın kaybedildiğini hem de Roma ordusunun büyük kayıplara uğramış olduğunu eklemektedir.⁵⁹

Yiğitliği, cesareti ve askerlik alanındaki üstün yeteneği hakkındaki ifadelerle, Zonaras gibi dönemin diğer tarih yazarlarının eserlerinde de rastlanılmaktadır.⁶⁰ Görünüşü hakkında en iyi betimlemeyi, yine onunla hayattayken tanışma fırsatını bulduğunu ve bu tanışmada kendisine hayran olduğunu söyleyen Psellos yapar. Maniakes'in bir komutanda bulunması gereken bütün özelliklere sahip olduğunu belirten Psellos, onun çok uzun olduğunu ve insanın ona bakarken sanki bir dağa ya da tepeye bakıyormuş gibi olduğunu söyler. Görünüşünün sert, sesinin kudretli, ellerinin güçlü ve vücudunun çevik olduğunu mübalağalarla anlatır. Barbarların onu görür görmez korkudan dehşete kapıldıklarını ve bu nedenle onun hakkında korkunç hikayeler anlattıklarını söyler.⁶¹ Öyle ki dönemin Apulialı William⁶² gibi batı kaynaklarının çoğunda Maniakes hakkında güzel şeyler rivayet edilmez ve aslında kendisi İtalya'da olmadığı halde İtalya'daki Bizans yöneticilerinin yaptıkları askerlere maaş vermeme gibi olumsuzluklar bile ona mal edilir. Tabii ki bu söylentiler tamamen asılsız olmamalıdır ki, Maniakes muhtemelen yeniden ele geçirdiği bölgelerde bir grup insanın öldürülmelerini emretmiştir.⁶³

⁴⁶ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 428; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 402-403. Maniakes'in isyanının 1043'te Rusların Byzantion'a yaptıkları saldırıyla bağlantılı olabileceğiyle ilgili varsayımları destekleyebilecek herhangi bir geçerli kanıt olmadığını belirten Angold'un düşüncesi oldukça haklıdır. Öyle bir durumda Rus kara kuvvetleriyle eş zamanlı ya da beraber hareket etme ihtimali varken, iki tecrübeli kuvvetin de birbirinden hem kronolojik hem de bu derece bağlantısız olarak ilerlemelerinin mantığa uygun gelen bir açıklaması yoktur. Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, 1997, s. 592; Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204, A Political History*, Second Edition, Longman, Londra ve New York, 1997, s. 36;

⁴⁷ Zonaras, *Epitomai Historiarum*, s. 622.

⁴⁸ Görev tanımı tam olarak bilinmeyen ancak imparator bayrağını taşıdığı varsayılan görevli, Alexander Kazhdan, "Sebastophoros", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1862.

⁴⁹ Zonaras, *Epitomai Historiarum*, s. 622.

⁵⁰ Ohri ve Selanik arasında ve via Egnatia yolu üzerinde bulunan günümüzdeki Armissa şehrinin konumlandığı yer.

⁵¹ Attaleiates, savaşın Selanik'e iki gün uzaklıktaki bir yerde gerçekleştiğini yazarak bu bilgiyi teyit eder. Attaleiates, *The History*, V.I, s. 30-31.

⁵² Attaleiates, Maniakes'in kendi saflarının bile önünde savaşarak imparatorluk ordusundaki askerlere oldukça zarar verdiğini ve karşı konulamaz taarruzunun onları dehşete düşürdüğünü, kılıç darbesine maruz

kalan kişinin bedeninin ikiye ayrıldığını yazmaktadır. Attaleiates, *The History*, V.I, s. 30-31.

⁵³ Attaleiates onun yandan gelen bir okla ölümcül bir şekilde yaralandığını belirtir. Attaleiates, *The History*, V.I, s. 34-35.

⁵⁴ Glykas da Maniakes'in ordusunun önünde savaşırken bir anda atından düştüğünü ve ardından kafasının kesilerek imparatora gönderildiğini kaydetmiştir. Michaelis Glycae, *Annales*, Ed. Immanuel Bekkerus, Bonn, 1836, s. 594.

⁵⁵ Zonaras, *Epitomai Historiarum*, s. 623.

⁵⁶ Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, s. 428; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 403.

⁵⁷ Biri 7, diğeri 100 mısralık olan bu epik şiirlerin incelemeleri ve çevirileri için bkz. Frederick Lauritzen, "Achilles at the battle of Ostrovo, George Maniakes and the reception of Illiad", *Byzantinoslavica*, c. LXXII, s. 1-2, 2014, ss. 171-187.

⁵⁸ Psellos, VI.LXXVI, s. 123.

⁵⁹ Attaleiates, *The History*, III.1, s. 10-13.

⁶⁰ Zonaras, *Epitomai Historiarum*, s. 621.

⁶¹ Psellos, VI.LXXVI, s. 123.

⁶² Apulialı William hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Daş, "Normanlar, 'Gesta Roberti Wiscardi' ve Malazgirt Savaşı", *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020), 83-90.

⁶³ Maniakes ve Bizanslılar hakkında dönemin Apulialı William, Geoffrey Malaterra ve Amatus gibi batı kaynakları tarafından anlatılanlar için bkz. Luigi Alberto Berto, "Images of Byzantines in Early Medieval South Sicily:

Maniakes hakkında tamamen olumsuz sözler söyleyen tek Bizans kaynağı Konstantinos Manasses'tir. Manasses, Maniakes'i bir nevi şeytan olarak tanımlamış ve aşırı abartılı ifadelerle onun şeytani özelliklerini betimlemiştir.⁶⁴ Ancak burada şunu söylemek gerekir ki Manasses, 1130-1187 yılları arasında yaşamış ve eserini İmparator Manuel Komnenos'un (1143-1180) büyük kardeşi Andronikos'un eşi İrene Komnene için 1145-1148 arasında kaleme almıştır.⁶⁵ Bu dönem, Komnenosların Bizans İmparatorluğu tahtında meşru hakimiyeti sağladığı dönemdir. Dolayısıyla, her ne kadar daha önce pek çok Bizans tarih yazarı tarafından neredeyse bir kahraman olarak ilan edilse de, Maniakes'in artık hanedanı devirmeye yeltenen bir anti-kahraman olarak düşünülmesi bir olasılık dahilindedir. Dolayısıyla burada akla şu soru gelmektedir: Bizans tarih yazarları acaba kendilerini yakın gördükleri İmparatorlar nedeniyle mi Maniakes'i övgülerle andılar? Çünkü Makedon hanedanının sona ermesinden Komnenos hanedanının başa geçişine kadar görüyoruz ki aslında tamamiyle meşru olarak nitelendirilebilecek bir imparator bulunmamaktadır. Hatta Aleksios Komnenos'un kendisi bile tahtı bir yerde gasp etmiştir. Bundan ötürü şunu da sormak gerekir: Makedon hanedanlığının sona erişinden Aleksios Komnenos döneminin sonuna kadar olan dönemde bir tarih eseri kaleme alıp, Maniakes hakkında bilgi veren tarih yazarlarının, Maniakes'i kendi bağlı oldukları İmparatorla bağdaştırmış olmaları mümkün müdür?

Öncelikle Psellos'u ele alırsak, kendisinin 11. yüzyılda hayat sürmüş ve devlet kademesinde söz sahibi olmuş olan çok önemli bir entelektüel olduğunu görüyoruz. Psellos, yaşadığı dönemde Doukas ailesi ile iyi ilişkiler sürdürmüş ve bir nevi onların imparatorluk tahtına geçmelerinde payı olmuştur. X. Konstantinos Doukas'ın (1059-1067) ölümünün ardından, onun eşi Eudokia ile evlenen Romanos Diogenes meşru bir şekilde eş imparator olarak tahta geçmişti. Ancak bu noktadan sonra görüyoruz ki, bu konuda suçu yokmuş gibi göstermek istese de kendisinin Romanos Diogenes'in Malazgirt Savaşı'nda Konstantinos Doukas'ın yeğeni Andronikos Doukas'ın birlikleri tarafından yalnız bırakılmasında ve devam eden süreçte tahttan indirilmesinde büyük bir rolü olmuştur.⁶⁶ Dolayısıyla, döneminin meşru imparatoruna karşı harekete geçme gibi bir eylem içerisinde bulunmuştur. 11. yüzyılda yaşamış olan diğer bir tarihçi Mikhael Attaleiates ise eserini İmparator III. Nikephoros Botaneiates'e adanmış ve kendisi hakkında övgü dolu sözler kaydetmiştir.⁶⁷ Ancak, Maniakes gibi zamanının önemli komutanlarından biri olan III. Nikephoros Botaneiates de imparatorluk tahtını meşru imparator VII. Mikhael'e isyan ederek ele geçirmiştir. Dolayısıyla o da bir gasp imparatorudur. Bu yazarlar gibi 11. yüzyılda yaşayıp bir tarih eseri kaleme almış olan İoannes Skylitzes de imparator Aleksios Komnenos zamanında yargı alanında üst düzey mevkiler edinmiştir⁶⁸ ki bilindiği üzere ünlü bir komutan olan Aleksios Komnenos da tahtı 1081 yılında yine imparator III. Nikephoros Botaneiates'e karşı isyan ederek ele geçirmiştir. Ayrıca bir diğer tarih yazarı Zonaras da yine Aleksios Komnenos döneminde önemli memuriyetlerde bulunmuş bir kişidir.⁶⁹ Bütün bu bilgiler ışığında, bu yazarların Georgios Maniakes'e eserlerinde görece fazla yer ayırmaları ve hayatı boyunca neredeyse her başarısının ardından bir nevi cezalandırılan bir komutan olsa da en nihayetinde bir isyancı olan bir kişi hakkında bu şekilde güzel düşünceler belirtmiş olmaları oldukça dikkat çekicidir. Yukarıdaki sorulara cevap olarak

kanaatimiz, bütün bu yazarların Maniakes'i kişisel olarak yakın oldukları şahıs ya da imparatorlarla özdeşleştirmiş olmalarıdır. Kendi destekledikleri kişilerin, mevcut imparatorun haksızlıkları sebebiyle isyan ettiklerini Maniakes örneği üzerinden anlatmak, bu kişilerin isyanlarını ve tahta yönelik hamlelerini meşrulaştırmak açısından oldukça önemlidir. Bunun karşısında, yukarıda belirtildiği gibi, eserini artık Komnenosların meşru hanedan olarak tahta buldukları bir dönemde kaleme alan Manasses'in de Maniakes hakkında abartı derecede kötü betimlemelerde bulunması da Bizans tarih yazarlarının yaşadıkları dönemdeki durumlara ve bağlı oldukları ya da eserlerini sundukları kişilere göre olaylar hakkında yorum sunmalarının önemli bir göstergesidir.

Son olarak eklemek gerekir ki Maniakes hakkında geride kalan bu tarihi yazıların dışında görsel ve arkeolojik olarak da bazı veriler kalmıştır. Skylitzes'in eserinin Madrid'deki Biblioteca Nacional de España kütüphanesinde bulunan ve 12. yüzyılda Sicilya'da üretilen Madrid nüshası olayların görsel olarak da betimlendiği sahneler içermektedir. Bu sahneler içerisinde Maniakes'in de bulunduğu ve görselinin yer aldığı çizimler de bulunmaktadır. Ayrıca arkeolojik olarak da, kendisinin "George patrikios and strategos of Samosata (Samsat patrikiosu ve strategosu)"⁷⁰ ve "protospatharios and archegetes of the Orient (Doğunun protospathariosu ve en üst komutanı)"⁷¹ başlıklarıyla Dumbarton Oaks koleksiyonunda kaydedilen mühürleri bulunmaktadır.

Sonuç

II. Basileios'tan I. Aleksios Komnenos dönemine kadar geçen sürede Bizans İmparatorluğu'nun en büyük komutanı olarak ifade edebileceğimiz Georgios Maniakes, 1033-1043 arasındaki döneme damgasını vurmuştur. İmparatorluğun hem doğusunda hem de batısında oldukça mühim başarılar elde etmiş olan Maniakes, imparator olma yolunda ilerlerken, neredeyse kazandığı bir savaş sırasında nereden geldiği belli olmayan bir mızrak darbesi sonucu hayatını kaybetmiştir. Bizans'ın bu muzafferane komutanı hakkında Bizans, Ermeni ve Latin kaynakları bilgi vermiş hatta bir Viking sagasında dahi adı geçmiştir. Çalışma içerisinde Maniakes'in kökeni hakkında yapılan değerlendirmede Türk olma ihtimalinin, aksi ihtimale göre daha düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun ardından Maniakes'in hayatı hakkında genel bir bilgi verilmiş ve ardından Bizans tarih yazarlarının Maniakes üzerine görüşleri incelenmiştir. Burada, her ne kadar başarılı bir komutan olsa da nihayetinde İmparatorluğa isyan etmiş olan bir kişinin, Bizans kaynakları tarafından genel itibarıyla övülmüş olması durumu görülmüş ve ayrıca Bizans tarih yazarları tarafından dönemin imparatorları ve Maniakes arasında bir bağlantı kurulmuş olması ihtimali metin içerisinde dile getirilmiştir.

The Viewpoint of the Chroniclers of the Lombards (9th-10th centuries) and Normans (11th century)", *Mediterranean Studies*, c. 22, s.1, 2014, s. 14-15, 22, 23.

⁶⁴ Constantini Manassis, *Breviarum Historiae Metricum*, Ed. I. Bekker, Bonn, 1837, s. 263.

⁶⁵ *The Chronicle of Constantine Manasses*, Çev. Linda Turelich, Liverpool University Press, Liverpool, ss. 1-3.

⁶⁶ Warren Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan, 2013, s. 277, 279.

⁶⁷ Attaleiates, *The History*, s. IX.

⁶⁸ Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. IX-XI.

⁶⁹ Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, s. 389.

⁷⁰ *Dumbarton Oaks Catalogues, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 4 The East*, Ed. Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2001, s. 161

⁷¹ *Dumbarton Oaks Catalogues, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 3 West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Ed. Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 1996, s. 172.

KAYNAKÇA

- Angold, Michael, *The Byzantine Empire, 1025-1204, A Political History*, Second Edition, Longman, Londra ve New York, 1997.
- Attaleiates, Michael, *The History*, Çev. Anthony Kaldellis ve Dimitris Krallis, Harvard University Press, Cambridge, 2012.
- Berto, Luigi Alberto, "Images of Byzantines in Early Medieval South Sicily: The Viewpoint of the Chroniclers of the Lombards (9th-10th centuries) and Normans (11th century)", *Mediterranean Studies*, c. 22, s. 1, 2014, ss. 1-37.
- Bialy, K., "From Conquest to the Failed Usurpation: Career of a Typical Byzantine Commander George Maniakes", *Proslogion: Studies in Medieval and Early Modern Social History and Culture*, c. 2 (14), 2016, ss. 173-187.
- Blöndal, Sigfus, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Brand, Charles M. ve Anthony Cutler, "George Maniakes", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1285.
- Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079), Çev. Eric McGeer, Brill, Leiden ve Boston, 2020
- Cline, Kenneth, "Byzantium's star-crossed general", *Medieval Warfare*, c. 4, s. 2, 2014, ss. 44-48.
- Comnenae, Annae, *Alexias*, Ed. D. A. Kambylis, Foteini Kolovou, De Gruyter, Berlin, 2001.
- D'Amato, Raffaele, "A Prôtospatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent. : the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period.", *Porphyra*, Ek Sayı: 4, 2005 (Aralık), ss. 1-75.
- Daş, Mustafa, "Normanlar, 'Gesta Roberti Wiscardi' ve Malazgirt Savaşı", *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020), 83-90.
- Dumbarton Oaks Catalogues, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 3 West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Ed. Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 1996.
- Dumbarton Oaks Catalogues, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 4 The East*, Ed. Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2001.
- Georgiou, Stavros G., "A Contribution to the Study of Byzantine Prosopography", *Byzantion*, c. 78 (2008), ss. 224-238.
- Glycae, Michaelis, *Annales*, Ed. Immanuel Bekkerus, Bonn, 1836.
- H. G. Liddell, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1888.
- Historici Graeci Minores Vol. II Menander Protector et Agathias*, Ed. Ludovicus Dindorfius, B. G. Taubner, Leipzig, 1871.
- Ioelis, *Choronographia Compendiaria*, Ed. I. Bekker, Bonn, 1836.
- Karaca, Sevtap Gölgesiz, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 27, s. 1 (2012), s. 101-118.
- Kazhdan, Alexander, "Katepano", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1115.
- Kazhdan, Alexander, "Praepositus Sacri Cubiculi", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1709.
- Kazhdan, Alexander, "Protostrator", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, ss. 1748-1749.
- Kazhdan, Alexander, "Sebastophoros", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1862.
- Kazhdan, Alexander, Anthony Cutler, "Protosphatarios", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1991, s. 1748.
- Lauritzen, Frederick, "Achilles at the battle of Ostrovo, George Maniakes and the reception of Illiad", *Byzantinoslavica*, c. LXXII, s. 1-2 (2014), ss. 171-187
- Lilie, Ralph-Johannes ve Claudia Ludwig, vd., Konstantinos '3962"', *Prosopography der mittelbyzantinischen Zeit Online*, De Gruyter. https://db.degruyter.com/view/PMBZ/PMBZ15116?rskey=RWg3Xp&result=4&dbq_0=maniakes&dbf_0=pmbz-fulltext&dbt_0=fulltext&o_0=AND.
- Malaterra, Geoffrey, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*, Çev. Kenneth Baxter Wolf, The University of Michigan Press, 2005.

- O'Rourke, Michael, *Greeks, Lombards and Normans: George Maniakes, Argyrus, Robert Guiscard and the Military Contest for Byzantine Italy, 1030-1071*, Canberra, 2009
- Psellus, *The History of Psellus*, Ed. Constantine Sathas, Methuen & Co, Londra, 1899.
- Sevcenko, Nancy Patterson, "Mandylion", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2, Ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York ve Oxford, ss. 1282-3.
- Skylitzae, Ioannis, *Synopsis Historiarum*, Ed. Ioannes Thurn, De Gruyter, Berlin 1973; İngilizce çevirisi: Skylitzes, John, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Çev. John Wortley), Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Sturluson, Snorri, *Heimskringla History of the Kings of Norway*, Çev. Lee Hollander, University of Texas, Austin, 2011.
- The Chronicle of Constantine Manasses*, Çev. Linda Turetich, Liverpool University Press, Liverpool, 2018.
- Theotokis, G., "Rus, Varangian and Frankish mercenaries in the service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): Numbers, Organisation and Battle Tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans", *Byzantina Symmeikta*, s. 22, ss. 125-156.
- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, 1997.
- Treadgold, Warren, *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan, 2013.
- Urfalı Mateos Vekaynamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2010.
- Zonaras, Ioannes, *Epitomai Historiarum*, Ed. Weber, c. 3, Bonn, 1897.
- Σαββίδης, Αλέξιος, Γ. Κ. Γεώργιος Μανιάκης, Κατακτήσεις και υπονόμηση στο Βυζάντιο του ενδέκατου αιώνα (1030-1043), Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα, 2004 [Savvides, Aleksios G., Geōrgios Maniakēs, Kataktēseis kai yponomeusē sto Byzantio tou endekatou aiōna (1030-1043 m. X.), Ekdoseis Periplous, Athēna, 2004.]

MISIRLI, Arif; ÖZGÜVEN, H. Burcu, "Bizans Dönemi'nde Kentin Dönüşümü: Hamam ve Hamam-Gymnasium Yapılarının Yeniden Kullanımı", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 391-401.

Makale Türü: Sanat Tarihi Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.816834>

Geliş Tarihi / Received: 27 Ekim 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 25 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

Bizans Dönemi'nde Kentin Dönüşümü: Hamam ve Hamam-Gymnasium Yapılarının Yeniden Kullanımı*

Arif MISIRLI^{1*}
H. Burcu ÖZGÜVEN^{2*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, EDİRNE.

* arifmisirli@trakya.edu.tr

+ORCID: 0000-0003-2183-0532

² Prof. Dr., Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, EDİRNE.

* bozguven@hotmail.com

+ORCID: 0000-0001-9541-5302

Öz- Antik Çağ kentlerinde yerleşim karakterinin tanımlanmasında kamu yapıları önemli yere sahiptir. Kentlerin önem ve kapasitesi hamam, hamam-gymnasium, tiyatro ya da agora gibi kamusal yapılar ile birlikte değerlendirilmektedir. Ancak 4. ve 7. yüzyıllar arasında toplumsal yaşamda ve ekonomide görülen değişimler, kamusal yapıların işlevlerinin devamlılığının sonlanmasına neden olmuş, bu durum da yapıların dönüşümlerine ve yeniden kullanımına ilişkin sonuçlar doğurmuştur.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan hamamlar ve hamam-gymnasium kompleksleri, kentlerde halkın yıkanma gereksinimini karşılayan, ayrıca eğitim, spor etkinlikleri ve kültürel gereksinimlerine de cevap veren kentsel birimlerdir. Arkeolojik kanıtlara dayanarak hamamların ve hamam-gymnasium komplekslerinin kentsel işlevlerinin 5.-6. yüzyıllarda değişmeye başladığı gözlenir. Özellikle Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması ile birlikte kilisenin ruhsal temizliğe önem verilmesi gerektiğini vurgulaması söz konusu işlevlerin zamanla azalmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada hamamların ve hamam-gymnasium komplekslerinin Geç Antik Dönem'de başlayan dönüşümünün yanı sıra Bizans Dönemi'ndeki konumu ve kullanımı incelenmiş; Geç Antik ve Bizans kenti morfolojisinin hamam ve hamam-gymnasium komplekslerinin dönüşümü üzerinden analiz edilmesi amaçlanmıştır. İnceleme kapsamında söz konusu yapılarda meydana gelen dönüşümün nasıl oluştuğu ve sonuçta yeni işlevin ne olduğu sorgulanmaktadır.

Bu doğrultuda Aizanoi, Amorium, Aphrodisias, Arykanda, Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Hierapolis, Miletos, Myra-Andriake, Olympos, Patara, Priene, Rhodiapolis, Sagalassos, Sardes, Side ve Tralleis kentlerinde yer alan hamamların ve hamam-gymnasium komplekslerinin dönüşümleri incelenmiştir. İşlevsel nedenlerle kentte geniş bir alanı kapsayan bu yapılarda özgün işlevini devam ettiren örnekler olduğu gibi, özgün işlevini kaybedip kullanımdan çıktıktan sonraki dönüşümleri, yapının bir bölümünün ya da yapılardan geriye kalan arsanın kullanılması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik kazı raporları sonucu hamamların ve hamam-gymnasium komplekslerinin dinsel amaçlı dönüşümün yanı sıra, konut amaçlı, endüstriyel, savunma ve yönetsel amaçlı olarak farklı kullanımlarının olduğu saptanmıştır. Söz konusu yapıların dönüşümünde dinsel örgütlenmenin değişimi başta olmak üzere, kentsel alanın daralması sonucu arsa yetersizliğinin oluşması ve ekonomik hayatın yeni mecralarda gelişmesi gibi etkenlerin rol oynadığı dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler- Geç Antik Çağ ve Bizans kenti, hamam, hamam-gymnasium kompleksi, dönüşüm

Transformation of the City in the Byzantine Period: Reuse of Bath and Bath-Gymnasium Buildings

Abstract- Public buildings have an important place in defining the settlement character in ancient cities. The importance and capacity of cities are evaluated together with public buildings such as baths, bath-gymnasium complex, theater or agora. However, the changes in social life and economy between the fourth and seventh centuries caused the end of the functions of public buildings, which resulted in the transformation and reuse of the buildings.

* Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2.yazar: %50.

The baths and bath-gymnasium complexes, which are the subject of this study, are urban units that meet the bathing needs of the people in the cities and also respond to educational, sports activities and cultural needs. Based on archaeological evidence, it is observed that the urban functions of baths and bath-gymnasium complexes began to change in the fifth-sixth centuries. Especially with the spread of Christianity, the church's emphasis on spiritual cleansing caused the aforementioned functions to decrease over time.

In this study, the transformation of baths and bath-gymnasium complexes that started in the Late Antique period, as well as their location and use in the Byzantine Period are examined. Besides, it is aimed to analyze the morphology of Late Antique and Byzantine cities through the transformation of baths and bath-gymnasium complexes. Within the scope of the examination, it is questioned how the transformation occurred in these structures and what the new function is.

In this direction, the transformations of the baths and bath-gymnasium complexes in Aizanoi, Amorium, Aphrodisias, Arykanda, Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Hierapolis, Miletos, Myra-Andriake, Olympos, Patara, Priene, Rhodiapolis, Sagalassos, Sardes Side and Tralleis are examined. These buildings, which cover a wide area in the city for functional reasons, are the examples that continue their original function, as well as the transformations after they lost their original function and were taken out of use, using a part of the building or the remaining land. As a result of the archaeological excavations, it has been determined that baths and bath-gymnasium complexes have different uses for residential, industrial, defense and administrative purposes, as well as for religious transformation. It is noteworthy that factors such as the change in a religious organization, the inadequacy of land as a result of the narrowing of the urban area and the development of economic life in new environments, played a role in the transformation of these buildings.

Keywords – Late Antiquity and Byzantine city, bath, bath-gymnasium complex, transformation

Giriş

Antik çağda kentin, ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasi ve dinsel işlevleri kentteki kamu yapılarına ve bunların kentsel konumlarına yansır. Yıkanma işlevi ile birlikte entelektüel bir boyuta sahip olan hamamlar ve hamam-gymnasium kompleksleri de kentin önemli bir konumundadır.

Roma Dönemi boyunca hamamlar, kent kültürünün önemli bir unsuru olarak kalmış, gündelik ve sosyal ilişki merkezleri olarak işlev görmüştür.¹ Hamamlar, Roma İmparatorluğu'ndaki kent yaşamının en önemli belirtilerinden biridir. Vatandaşlar bu yapılarda, egzersiz yapabilir, rahatlar, arkadaşlarla tanışabilir ve siyasi, entelektüel veya ticari konular hakkında sohbet edebilir.²

Hamam-gymnasium kompleksleri ise boyut ve görkemlilik bakımından batıdaki imparatorluk hamamları ile karşılaştırılabilir. Bu yapısal formun oluşumunda ve gelişiminde Anadolu özel bir konuma sahiptir. Kompleks hem Roma hamamlarının yıkanma birimlerini içerir hem de bu hamamlara uyarlanan geniş ve sütun dizileriyle çevrili palaestraya sahiptir. Burada, çeşitli kültürel katmanlardan gelen kentli nüfusun eğitim, spor etkinlikleri ve kültürel gereksinimlerine cevap verilmektedir.³

Hamamlar, Bizans'ta işleyişini hiçbir zaman tamamen kesmemişse de dini metinler yıkanmayı reddetmiştir.⁴ Ancak din adamları ve rahipler bile, bazen Hıristiyan ikonografisinden konularla süslenmiş olan hamamları kullanmışlardır. Örneğin Konstantinopolis piskoposu Sissinius⁵'un günde üç kez banyo yapmasına izin verilmediğinden günde iki kez banyo yaptığı belirtilmektedir. Ayrıca İoannis Hrisostomos⁶, Theodosius'un Antakya'daki hamamların kapatılmasını emretmesinin ardından eski ve gerekli bir gelenek olduğu için yıkanmanın yokluğunun yıkıcı olduğunu not etmiştir.⁷ Bununla birlikte kilise, hamamları ahlaksızlık merkezleri olarak görmüş, karma hamamları yasaklayan düzenlemeler yayınlamış ve din adamlarının hamamlara yaptığı ziyaretleri kınamıştır.⁸ Hamamlar, Antik Çağ'da olduğu gibi sosyal yaşama odaklanmamış; 6. yüzyıldan sonra sadece özel bir faaliyet haline gelmiştir.⁹

Ancak Geç Antik Çağ boyunca hamamların büyük ölçüde işlevlerini devam ettirdiği belirtilebilir. Prokopius da *De Aedificiis*'de hamamları, müreffeh bir kentin simge yapıları arasında saymaktadır.¹⁰ 4. yüzyıldan itibaren, hamamların mimari tasarımında değişiklikler gözlemlenir. Hamamlardaki çoğu büyük ortak havuz, daha küçük parçalara bölünür. Bununla birlikte, birçok imparator 6. yüzyılın ortalarına kadar yeni hamamlar inşa ettirir ya da eskilerinin onarımını yaptırır. Kentler de hamamları dikkatli bir şekilde korumuştur. Arkeolojik kanıtlar, 6. yüzyılın ortaları ile ilgili bir değişiklik olduğunu gösterir.¹¹ Büyük kamu hamamlarının çoğu ya nüfusun azalmasından dolayı ya da sadece çok pahalıya mal olduklarından dolayı kullanılmazlar. Bazıları yok edilir, diğerleri ise kilise, konut gibi yapılara dönüştürülür. Bazı kamu hamamları büyük şehirlerde çalışmaya devam eder, ancak halkın hamamlara ve yıkanmaya olan genel tutumu yavaş yavaş değişir.¹² Konstantinopolis'teki büyük hamamlar bile 7. ve 8. yüzyıllar boyunca

ortadan kaybolur. Böylelikle başkentte halk hamamı sayısı azalır, hatta eyaletlerde daha da düşüş gösterir. Özel hamamlar diğerlerine göre daha fazla önem kazanır.¹³

Hamamlara katılım, artık günlük yaşamın normal bir parçası değil, ancak lüks ya da hijyenik bir gereklilik haline gelir. Ayrıca hamamlar iyileşme ile ilişkilendirilir. Hasta rahipler ya da rahibeler ile manastır hastanelerindeki hastalara daha sık hatta sınırsız yıkanma için izin verilir.¹⁴ Dolayısıyla kentsel yaşamdaki değişiklikler hamamların görünümünün de değişmeye başladığını gösterir.

Materyal ve Yöntem

Moudon'a göre kentsel form, onu meydana getiren unsurların zaman içerisinde uğradıkları tarihsel dönüşüm ve değişimin ortaya koyulması ile anlaşılabilir.¹⁵ Bu ilke doğrultusunda Bizans kentinin varlığını sürdürdüğü süreç boyunca geçirdiği dönüşüm hamamlar ve hamam-gymnasium yapıları üzerinden ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu araştırmada mimari anlamda dönüşüm, zaman içinde değişen toplumsal, ekonomik, kültürel, dinsel ve siyasi koşullar üzerinden kentsel alanların ya da yapıların gerekli mimari uygulamalar ile özgün işlevinden farklı bir işlev yüklenmesi ve Bizans kent morfolojisi kapsamında yeniden kullanımı yönünde analiz edilmiştir. Bu doğrultuda hamamlarda meydana gelen dönüşümün nasıl oluştuğu ve sonucunda yeni işlevin ne olduğu sorgulanmaktadır.

Çalışmanın ana kaynağını arkeolojik kazılar sonucu elde edilmiş veriler oluşturmaktadır. Çalışmada hamamların seçiminde, coğrafi bakımdan yerleşimlerin yoğun olarak yer alması, bunların önemli bir bölümünün kökenlerinin Antik Çağ'a dayanması ve dönemsel olarak yoğun nüfusun bulunması nedeniyle Anadolu'nun batısında ve güneybatısında yer alan kentler dikkate alınmıştır. Bu kapsamda değerlendirme, kıyıda ve kıyıya yakın kentlerden Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Miletos, Myra-Andriake, Olympos, Patara, Priene, Rhodiapolis ve Side'nin yanı sıra, bölgenin iç kısımlarında bulunan Aizanoi, Amorium, Aphrodisias, Arykanda, Hierapolis, Sagalassos, Sardes ve Tralleis kentlerinde yer alan hamamlar ve hamam-gymnasium kompleksleri üzerinden yapılmıştır.

Hamamlarda ve Hamam-Gymnasium Komplekslerinde İşlevin Devamlılığı

Kamu tesislerinin başında gelen hamamların kullanımının Geç Antik Çağ boyunca sürdüğü kanıtlanmıştır. 5. yüzyılın ilk çeyreğinde, hamamlarda genel bir yenileme gerçekleşmiştir.¹⁶ Bu durumu ortaya koyan örnekler Ephesos, Sardes, Sagalassos, Miletos, Aphrodisias, Myra'nın liman yerleşimi Andriake, Olympos, Side, Arykanda, Patara ve Priene kentlerinde görülebilmektedir.

Ephesos Vedius Gymnasiumu, tüm büyük kamu hamamlarının, özellikle hamam-gymnasium komplekslerinin Geç Roma Dönemi'nin başlarında çalışmayı bırakmadığını göstermektedir. Ayrıca devlet dini olarak Hıristiyanlığın benimsenmesinin gelenek olarak umumi yıkanma özelliğini sona erdirmediğini de kanıtlamaktadır. Kamuya açık bu hamamda 5. yüzyılın başlarında,

¹ Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium (Cilt 1)*, Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 271.

² Helen Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire", *Echos du monde classique: Classical Views*, 32 (3), 1988, s. 382.

³ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, (Çev: Emel Erten), Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 216.

⁴ Saradi-Mendelovici, "The Demise of...", s. 383.

⁵ İI Sissinius 996'da Konstantinopolis Ekümenik Patriği olmuş ve 998'deki ölümüne kadar görevde kalmıştır.

⁶ 349'da Antakya'da doğmuştur. 397'de I. Theodosius tarafından Konstantinopolis Patriği olarak atanmıştır. 407'de ölmüştür.

⁷ Helen G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens, 2006, 327.

⁸ Cyril Mango, "Daily Life in Byzantium", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 30, 1981, s. 338.

⁹ Saradi-Mendelovici, "The Demise of...", s. 383.

¹⁰ Procopius, *The Buildings*, (Çev: Henry Bronson Dewing), Loeb Classical Library, 1940, 336.

¹¹ Saradi-Mendelovici, "The Demise of...", s. 383.

¹² Kazhdan, "The Oxford Dictionary..." s. 271.

¹³ Saradi-Mendelovici, "The Demise of...", s. 383.

¹⁴ Kazhdan, "The Oxford Dictionary..." s. 271.

¹⁵ Anne Vernez Moudon, "Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field", *Urban Morphology*, 1, 1997, s. 7.

¹⁶ Sabine Ladstätter & Andrea Pülz, "Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century ad", *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, (Ed: Andrew Poulter), Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 402.

Yeni bir donanımın yapıldığı bir evre gözlenmektedir. Bu dönemde ne oda sayısı azaltılmış ne de kompleksin herhangi bir bölümü terk edilmiştir. Yıkınma ile ilgili tesisatlar ise 5. yüzyılın sonuna kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Geç Antik Çağ'da, en azından belirli toplum düzeyleri için klasik yaşam biçiminin bir ifadesi olarak hamamları ziyaret etmek cazibesini korumaya devam etmiştir.¹⁷ Yapının kullanımına son veren yıkım ise 6. yüzyılın sonlarındadır.¹⁸ Pişirme kapları ve amforalar, konutlara ait işgalin bu antik kamu tesisini kısmen devraldığını ve muhtemelen 6. yüzyılın sonlarına doğru çatı çökene kadar sürdüğünü göstermektedir.¹⁹

Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde Sardes hamam-gymnasium kompleksi ise birkaç kez restore edilerek 6. yüzyılda hamam ve sivil buluşma yeri olarak işlev görmeye devam etmiştir.²⁰

120-165 yılları arasında inşa edilen Sagalassos İmparatorluk Hamamı'nda da (hamam-gymnasium kompleksi) 4. yüzyılın sonunda, hamamın sadece dekorasyonunu değil aynı zamanda iç işlev sıralamasını da değiştiren geniş çaplı bir yenileme çalışması gerçekleştirilmiştir. 6. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinden itibaren Roma Hamamı'nın bazı kısımlarının söküldüğü izlenir. Ayrıca palaestranın güney kesimindeki çeşitli katmanlardan yapının 7. yüzyılda büyük bir depremden önemli şekilde etkilenmiş olduğu belirtilmiştir.²¹

Miletos'ta da 1. yüzyılın sonlarından kalan Güney Hamamları, 5. yüzyılın sonlarında ya da ondan sonra, kompleksin ikiye, - muhtemelen erkek ve kadın olarak- ayrıldığı zaman büyük ölçüde yenilenmiştir.²²

Aphrodisias'ta Hadrianus Hamamları'nın 6. yüzyıla kadar kullanılmış olduğu belirtilmektedir.²³ 5. yüzyılın sonlarından itibaren Hadrian ve Tiyatro Hamamları'nın tadilatı ve dönüştürülmesi ile kuzey ve güney agoralar gibi kamusal alanların süslenmesi kentte ikinci bir canlanma evresini oluşturmuştur.²⁴

Myra'nın limanı Andriake'de yer alan Doğu Hamamı, Geç Roma-Erken Bizans Dönemleri'ne tarihlenmiş, Roma evresindeki yan yana sıralanan üç mekânli yapı, Bizans Dönemi'nde değiştirilmiş ve yeni bir kaldarium eklenerek planı değiştirilmiştir. Yapı, Bizans Dönemi değişikliğiyle 5.-6. yüzyılda kullanılmaya devam etmiş, 7. yüzyıl başına kadar onarımlarla işlevini sürdürmüştür.²⁵

Olympos güney kentin Roma Dönemi'ne ait en anıtsal yapısı olan Vespasian Dönemi hamamı, Bizans Dönemi'nde de kullanılmıştır. Ana mekânda yapının genel plan özellikleri ile örtüşmeyen bir takım değişikliklere gidilmiştir. Yapının kuzey kanadında yer alan apsisli küçük mekânlar Bizans Dönemi'nin erken safhalarında hamamın

küçülerek de olsa aynı işlevle kullanılmaya devam ettiğini düşündürmektedir. Söz konusu değişikliklerde inşa edilen duvarların malzeme, teknik ve kalınlıklar açısından Olympos'un Bizans Dönemi yapıları ile örtüşüyor olması bu kanıyı desteklemektedir.²⁶ Kuzey Kent'in doğusunda, kent girişine yakın bir konumda yer alan Liman Hamamı da Bizans Dönemi'nde yine aynı işlevle kullanılmaya devam edilen diğer bir hamam yapısıdır.²⁷

Side'nin en büyük hamamı olan -3. yüzyılda yapılmış ve 5.-6. yüzyıllarda onarım görmüş olan-Büyük Hamam da²⁸ Geç Antik Dönem'de işlevin devamlılığını göstermesi adına önemlidir.

Arykanda'da 4. yüzyıl sonuna ait bir yapım evresi olan Yamaç Hamamı'nın 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başında da kullanıldığı; işlevini 6. yüzyılın ortalarında yitirmiş olduğu görülmektedir.²⁹ Patara'da ise Liman Hamamı'nın 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başında hamam olarak kullanımının sona erdiği ve ayrıca kentin 6. yüzyılda hala kullanımda olan Nero Hamamları'nın da sura dahil edildiği ifade edilmektedir.³⁰

Priene'de Yukarı Gymnasion'un bulunduğu arsanın kuzeybatı köşesindeki yerden ısıtılmalı ve derin havuzlu yapının da Bizans Dönemi'ne ait küçük bir hamam olabileceği belirtilir.³¹

Yukarıda bahsi geçen örneklerin yanı sıra Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilen yeni hamam yapılarına da rastlanmaktadır. Hierapolis, Side ve Ephesos kentlerindeki yapımlar örnek olarak gösterilebilir. Hierapolis'te Erken Bizans Dönemi'nde iki yeni hamam yapısı inşa edilmiştir. Biri 4. yüzyıl depreminden sonra yıkılan agoranın güney stoası üzerinde yer alan ve 5. ya da 6. yüzyıla tarihlenen kent surlarının yanına inşa edilmiştir. 7. yüzyıl depremi binanın büyük bir bölümünde hasara yol açmış, yıkılmamış olan bölümü ise daha sonra yeniden kullanılmıştır.³² Diğeri ise Aziz Philippus Kutsal Alanı'nı ziyaret eden hacılar için yapılmıştır. 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başına tarihlenen hamam sekizgen planlıdır (Şekil 1) ve içinde çeşitli büyüklüklerde mekânlar yer almaktadır. Yapının hemen hemen tüm mekânlarının özelliği apsisin içine yerleştirilmiş bireysel yıkınma için kullanılan havuzların yer almasıdır.³³

Ephesos'ta ise tiyatronun kuzeydoğusunda dört apsis nişli dairesel yapı hamam olarak tanımlanmıştır (Şekil 2). Yapı bir su yolu üzerine inşa edilmiştir. Geç Antik/Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Ancak ne kadar süreli kullanıldığına ilişkin bilgi bulunmamaktadır.³⁴

¹⁷ Ladstätter & Pülz, "Ephesus in the Late Roman...", s. 402.

¹⁸ Sabine Ladstätter, "Bizans Dönemi'nde Ephesos: Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa", *Bizans Dönemi'nde Ephesos*, (Ed: Falko Daim & Sabine Ladstätter), Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s. 13.

¹⁹ Ladstätter & Pülz, "Ephesus in the Late Roman...", s. 402.

²⁰ Fikret Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, Harvard University Press, Cambridge, 1986, s. 5-16.

²¹ Jeroen Poblome, Ebru Torun, Peter Talloen, Inge Uytterhoeven, Hendrik Ulens, Johan Claeys, Roel Van Beeumen, Semih Ercan & Hacı Ali Ekinci, "Sagalassos'ta 2014 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s. 88-89.

²² Philipp Niewöhner, "Miletus", *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 257.

²³ Erdal Yazıcı, *Aphrodisias ve Çevresi*, Uranus Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 49.

²⁴ Örgü Dalgıç & Alexander Sokolicek, "Aphrodisias", *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 273.

²⁵ Nevzat Çevik & Süleyman Bulut, "Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek", *Adalya*, XVII, 2014, s. 239;

Nevzat Çevik, *Lykia Kitabı*, Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2015, s. 388.

²⁶ Yalçın Mergen, *Olympos Antik Kenti'nin Orta Çağ Dönemi Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, 283-284.

²⁷ Mergen, "Olympos Antik Kenti'nin...", s. 413-420.

²⁸ Orhan Atvur & Ümit Atvur, *Side*, Aksoy Grafik Dizgi Matbaacılık, İstanbul, 1984, s. 32.

²⁹ Cevdet Bayburtluoğlu, *Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer: Arykanda*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 134.

³⁰ Fahri Işık, Havva İşkan & Nevzat Çevik, *MILIARIUM LYCIAE: Patara Yol Kılavuz Anıtı / Das Wegweisermonument von Patara*, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya, 2001, s. 55.

³¹ Frank Rumscheid, *Priene: Küçük Asya'nın Pompeisi Rehberi*, Ege Yayınları, İstanbul, 2000, s. 185.

³² Paul Arthur, *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*, (Çev: N. Fırat), Ege Yayınları, İstanbul, 2006, s. 145.

³³ Maria Piera Caggia, "Sekizgen Hamam", *Phrygia Hierapolis Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeolojisi Haritası*, (Ed: Giuseppe Scardozzi), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 123.

³⁴ Martin Steskal, "Erken Bizans Döneminde Ephesos'ta Yıkınma ve Hamam Mimarisi", *Bizans Dönemi'nde Ephesos*, (Ed: Falko Daim & Sabine Ladstätter), Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s. 89.

Şekil 1. Hierapolis, Sekizgen Hamam³⁵

Şekil 2. Ephesos, tiyatronun kuzeydoğusundaki hamam³⁶

Side kentinin olasılıkla sur dışına taşıdığı 5. yüzyılda inşa edilen bir hamam yapısı (Agora Hamamı) Erken Bizans Dönemi'ndeki kamusal faaliyetlere örnek teşkil etmektedir.³⁷ Side'nin tarih olarak en geç yapılmış hamamıdır.

Erken Bizans Dönemi'nde hamam yapılarının varlığına ve işlevlerinin devamlılığına ilişkin kanıtların fazla olmasına rağmen Orta ve Geç Bizans Dönemleri'ne ait bilgiler kısıtlıdır. Ancak Amorium'da büyük olasılıkla 6. yüzyılda yapılmış, çokgen mekân ve dikdörtgen hamam bölümü olmak üzere iki bölümlü olarak tanımlanabilen kamusal bir kompleks bulunmaktadır. Çokgen yapının uzun süre kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Yapının, 6. yüzyılda Anadolu'yu sarsan depremler sonucunda büyük ölçüde tahribe uğradıktan sonra kullanım açısından tehlike yarattığı için terk edilmiş olabileceği belirtildiği gibi, 8. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik baskılar nedeniyle kullanım dışı kalmış olabileceği de ifade edilmiştir. Ancak hamam odalarının yer aldığı dikdörtgen yapının

Karanlık Çağ boyunca kullanılmaya devam edildiği, hamamın çeşitli odalarının 9. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı görülmüştür.³⁸ Hamam, hipokaust ve ısıtmalı duvarlarla donatılmış, mermer kaplama ve zeminler ile zengin bir biçimde dekore edilmiştir. Yapı, mütevası boyutuna rağmen, kamu kullanımı için tasarlanmıştır.³⁹

Hamamların ve Hamam-Gymnasium Komplekslerinin Dönüşümü

Hıristiyanlığın ve dinsel örgütlenmenin etkinleşmesi ile Antik Çağ kültürüne ait hamamlar kısmen işlevini devam ettirse de yeni toplumsal yönelime uygun değişim göstermiştir. Antik hamamların kullanımına ilişkin din adamlarının ifadeleri dikkat çeker. Özellikle Aziz Pakhomios'un Manastır Hayatı Yönetmeliği'nin, tıbbi amaçlar hariç banyo yapmayı yasaklaması ile İskenderiyeli Clement'in, Hıristiyanları manevi hamamları tercih etmeye çağırması hamam kullanımlarının kısıtlanmasına atıf yapar. Tessalonike'nin ünlü metropoliti Eustathius'a göre ise banyo yapmak aptallığın bir göstergesidir.⁴⁰ Bu ifadelerden, Hıristiyan ahlakının yayılışı ile birlikte hamamların pagan geçmişe ait yapılar olarak kabul edildiği ve giderek daha az ziyaret edilerek işlevsizleştirildiği anlaşılabilir. 5.-6. yüzyıllarda bu alanlarda giderek ibadethaneler, konut alanları, endüstriyel yapılar ve yönetim yapıları gözlenmektedir.

Dinsel Dönüşümler

Assos'ta bir hamam yapısı Erken Bizans Çağı'nda yeni bir düzenleme yapılarak başka bir amaç için kullanılmıştır. İlk kazılarda, hamam içerisinde apsis formu duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Bu nedenle Francis H. Bacon, hamamın bir kısmının kilise olarak kullanılmış olabileceğini ileri sürer (Şekil 3). Odalardan birinin kapı eşiğindeki yazıt hamamdaki ilavelerin MS 6. yüzyılda gerçekleştiğini göstermektedir.⁴¹

M.Ö. 2. yüzyılda inşa edilen Assos Gmnasiumu, Roma Dönemi'nde de kullanılmış olup Clarke ve Bacon gymnasiumdaki kazılarda, yapının doğu bölümünün kiliseye dönüştürüldüğünü tespit etmiştir.⁴² Üç nefli ve bazilikal planlı kilise (Şekil 4), 41x22.5 metre boyutlarında olup, naosu 11 metre genişliğindedir. Yan nefler, naostan sekiz adet sütun ile ayrılmıştır. Gymnasiumun kuzeydoğu yönündeki revağının (portikos) sütunlarından faydalanılmıştır. Kilise, gerek mozaik gerekse mimari özelliklere göre, MS 5.-6. yüzyıla tarihlenmektedir.⁴³ Serdaroğlu da kilisenin MS 6. yüzyılda inşa edildiğini belirtmektedir.⁴⁴

Hierapolis'te de bir hamam yapısının Erken Bizans Dönemi'nde kiliseye dönüştürüldüğü görülmektedir. Hamam-Kilise olarak anılan yapı 3. yüzyılda inşa edilmiş olup olasılıkla 5. yüzyılın birinci yarısında, hamamın sıcaklık bölümü olan caldarium, dış cephedeki tipik mimarisıyla bir apsis ve beşik tonozlu çatı ya da pandantifli üç kubbenin eklenmesiyle kilisenin nefine dönüştürülmüştür (Şekil 5). 7. yüzyılın ortalarındaki deprem sonrası terk edilmiştir.⁴⁵

³⁵ Caggia, "Sekizgen Hamam", s. 123.

³⁶ Steskal, "Erken Bizans Döneminde...", s. 89.

³⁷ George E. Bean, *Eskiçağda Güney Kıyıları*, (Çev: İnci Delemen & Sedef Çokay), Arion Yayınları, İstanbul, 1999, s. 72.

³⁸ Christopher Lightfoot & Mücahide Lightfoot, *Amorium Anadolu'da Bir Bizans Kenti*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 131-133.

³⁹ Christopher Lightfoot, "Amorium", *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 335.

⁴⁰ Saradi-Mendelovici, "The Demise of...", s. 382-383.

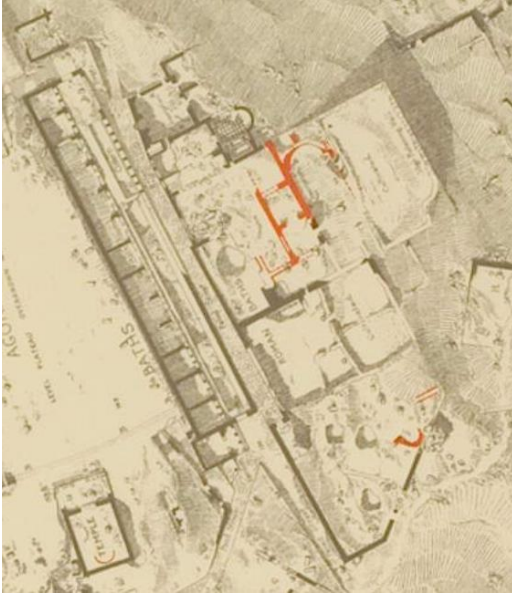
⁴¹ Nurettin Arslan & Beate Böhlendorf Arslan, *Taşın Hayat Verdiği Kent Assos*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 97.

⁴² Joseph Thacher Clarke, Francis H. Bacon, Robert Koldewey, *Expedition of the Archaeological Institute of America, Investigations at Assos, Drawings and Photographs of the Buildings and Objects Discovered during the Excavations of 1881, 1882, 1883*, Bernard Quaritch Henry Sotheman & Co., London, 1902-1921, s. 183.

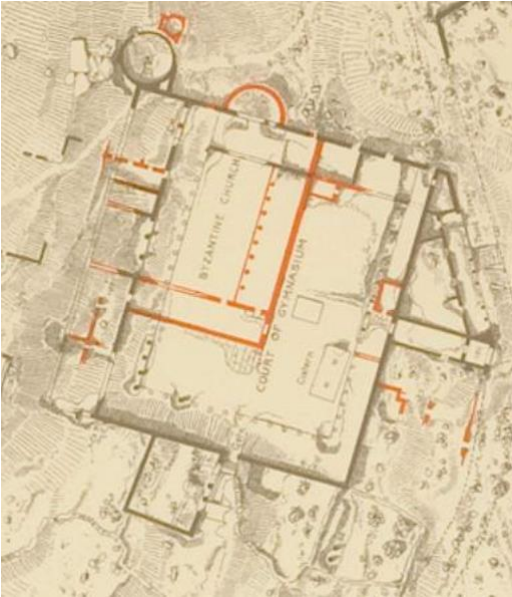
⁴³ Arslan & Böhlendorf Arslan, "Taşın Hayat Verdiği...", s. 142-143.

⁴⁴ Ümit Serdaroğlu, *Assos Bahramkale*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s. 63.

⁴⁵ Arthur, "Bizans ve Türk Dönemi'nde...", s. 100.

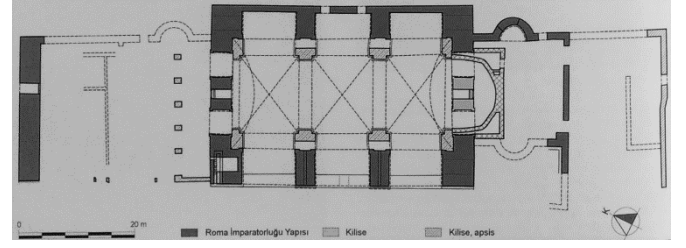

Şekil 3. Assos, hamam üzerindeki kilise planı⁴⁶

Şekil 4. Assos, Gymnasium Kilisesi planı⁴⁷

Priene'de ise Yukarı Gymnasion'un bulunduğu arsanın kuzeybatı köşesinde konumlanan, Bizans Dönemi'ne ait küçük bir hamam olabileceği belirtilen yapı bir yangında yıkıldıktan sonra, kalıntılarının batısına tiyatro kilisesinin güney nefinden ulaşılan küçük bir şapel inşa edilmiştir.⁴⁸

Şekil 5. Hierapolis Hamam-Kilise yapısı⁴⁹

Theodosius Hanedanlığı Dönemi'nde (379-457) Ephesos'ta, Doğu Gymnasium'da bir bazilika inşa edilmiştir. Yapının, kentin ilk piskoposluk bazilikası olabileceği yönünde bir öneri bulunmaktadır. 6. yüzyılın ilk yarısında ise mevcut kilisenin önemli ölçüde büyütülmesi veya yenilenmesi gerçekleşmiştir.⁵⁰ Ephesos'daki kiliselerin çoğunluğunun önceden mevcut kamu binalarını (Doğu Gymnasiumu, Vedius Gymnasiumu, Liman Gymnasiumu) kullanmış olduğu söylenebilir.⁵¹

Diğer bir dönüşüm de Elaiussa-Sebaste'de Roma İmparatorluk yapısı olan büyük hamamda gerçekleşmiştir⁵². Yapının palaestra alanı üzerine bir bazilika inşa edilmiştir (Şekil 6).⁵³ Ayrıca Aizanoi'de de 3. yüzyıla tarihlenmiş bir hamam yapısı 5. yüzyılda Erken Bizans Dönemi'nde liturjik ahşap malzemelerle büyük bir kilise kompleksine dönüştürülmüştür.⁵⁴ Kilise erken dönem yapısının bütünü kullanılmaktadır.⁵⁵

Konut Amaçlı Dönüşümler

Ephesos Vedius Gymnasiumu'nun kullanımına son veren yıkım 6. yüzyılın sonlarındadır. Bu alan, çatılarının yıkılmasından sonra da basit konut amaçlı bir adaptasyon geçirmiş ve kullanılmıştır. Büyük olasılıkla bu yerleşim evresi 7.-9. yüzyıllara tarihlenmektedir.⁵⁶ Ortaçağ'ın erken dönemlerinde basit konutlar mevcudiyetini korumuştur.⁵⁷

Ephesos Liman Gymnasiumu'nun palastrası gibi büyük avlu yapılar, zengin donanımlı konut alanlarını barındırmak için yeterli alan sunmuştur (Şekil 7). Bu konutlarda çok renkli mozaik tabanlı, opus sectile döşemeli ve duvar resimli peristilli evler söz konusudur. Evlerin 7. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı belirtilmektedir.⁵⁸

⁴⁶ Clarke, Bacon, & Koldewey, "Expedition of the Archaeological...", s. 21.

⁴⁷ Clarke, Bacon, & Koldewey, "Expedition of the Archaeological...", s. 21.

⁴⁸ Rumscheid, "Priene...", s. 185.

⁴⁹ Francesco D'Andria, "Hamam-Kilise", *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası*, (Ed: Giuseppe Scardozzi), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 96.

⁵⁰ Ladstätter & Pülz, "Ephesus in the Late Roman...", s. 413-414.

⁵¹ Ladstätter & Pülz, "Ephesus in the Late Roman...", s. 416.

⁵² Eugenia Equini Schneider, *Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti Elaiussa Sebaste*, Homer Kitabevi, İstanbul 2008, s. 70.

⁵³ Eugenia Equini Schneider, "Elaiussa Sebaste: 2014 Excavation and Conservation Works", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, 479.

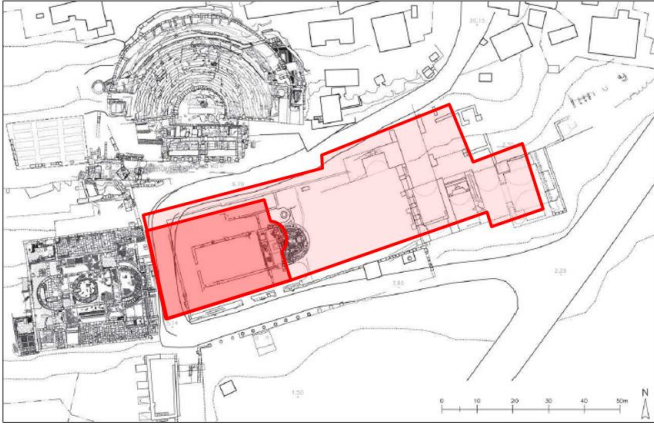
⁵⁴ Rudolf Naumann, "Ausgrabungen In Aizanoi 1983", *6. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 1984, s. 380; Fabian Stroth, "Aezani", *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 328.

⁵⁵ Burcu Ceylan, *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, 146.

⁵⁶ Ladstätter, "Bizans Döneminde Ephesos...", s. 13.

⁵⁷ Ladstätter & Pülz, "Ephesus in the Late Roman...", s. 402.

⁵⁸ Ladstätter, "Bizans Döneminde Ephesos...", s. 12; Andrea Pülz, "Bizans Dönemi'nde Ephesos'un Görünümü", *Bizans Dönemi'nde Ephesos*, (Ed: Falko Daim & Sabine Ladstätter), Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s. 58.

Şekil 6. Elaiussa Sebaste’de Büyük Hamam içindeki kilise⁵⁹

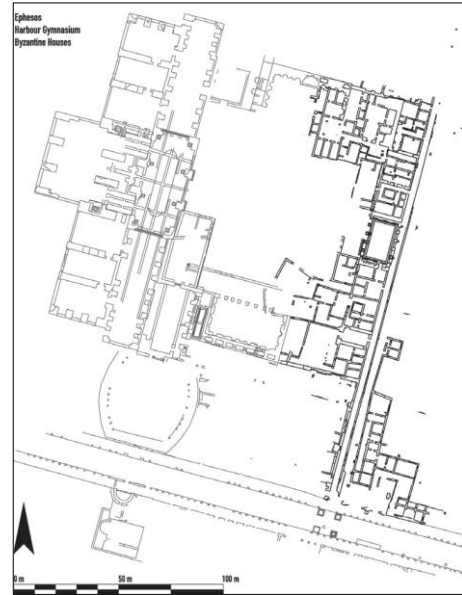
Hierapolis’te 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başında inşa edilen Aziz Philippus Kutsal Alanı’nı ziyaret eden hacılar için yapılmış hamam 7. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen depremde hasar görmüş, Orta Bizans Dönemi’nde küçük konut mekânları olarak kullanılmıştır.⁶⁰ Yine Hierapolis’te Büyük Yapı (Roma Dönemi’nde inşa edilmiş olup kazılar sonucu yapının işlevi hamam olarak belirlenmiştir) içinde 9.-10. yüzyılda çok sayıda konut inşa edilmiştir.⁶¹ Bununla birlikte Merkez Hamam’ın da 11. yüzyılda yeniden düzenlenmiş olup (Şekil 8) Geç Bizans Dönemi’nde (12.-13. ve 14. yüzyıllarda) basit yapılardan oluşan bir konut yerleşimine sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶² 19. yüzyıl başlarında Hierapolis’i ziyaret eden Fellows, buranın saray olduğu düşüncesini dile getirmiştir.⁶³ Geç Bizans Dönemi’ne ait buluntuların zenginliği ve kalitesi göz önüne alındığında ve Hierapolis’in diğer yerlerinden gelen buluntularla kıyaslandığında, hamam yapısının kentin geç dönemleri için bir yönetim merkezi haline geldiği belirtilmektedir.⁶⁴

Olympos’ta ise 4. yüzyıl veya öncesine ait olduğu belirtilen bir hamam yapısının 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başında, özenli bir konut olacak şekilde planlanarak, tekrar inşa edildiği ifade edilmiştir.⁶⁵

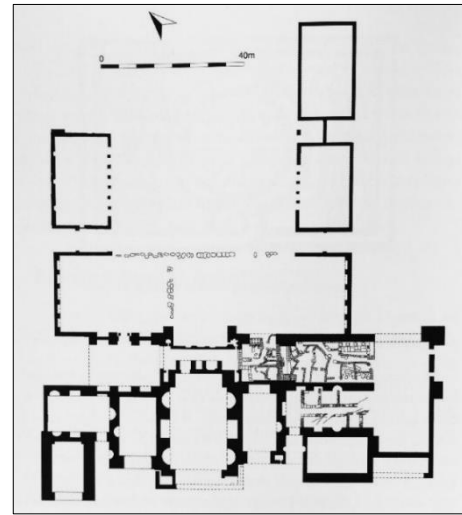
Rhodiapolis’te de MS 2. yüzyıla tarihlenen Büyük Hamam 3. ve 4. yüzyıllarda revizyon geçirmiş, son yapılaşması Bizans Dönemi’nde olmuştur. Bu dönemde hamamın hemen hemen tüm bölümleri farklı kotlarda değişik amaçlarla kullanılmıştır. Bizans Dönemi yapılaşması sadece hazır kapalı bölümlerin yeniden yapılanması ile değil aynı zamanda Roma malzemesiyle yeni bölümler inşa etmek biçiminde de gerçekleşmiştir. En güneydeki tonozlu palaestrada yan yana Bizans yapıları görülür. Bunlar konut ve işlik olarak organize edilmiştir.⁶⁶

Endüstriyel Dönüşümler

Elaiussa Sebaste Liman Hamamı’nın (Küçük Hamam) arkeolojik kanıtlara dayanarak 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyıl başlangıcı arasında kullanımının büyük ölçüde sona erdiği; ancak tamamen terk edilmediği belirtilmektedir.

Şekil 7. Ephesos Liman Hamamı’nda Bizans konutları⁶⁷

Şekil 8. Hierapolis Merkez Hamam’da 11. yüzyıl Bizans konutları⁶⁸

Odalardan bazılarının kullanımı devam etmiş, bazılarında da 6. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başlangıcına dek çeşitli dönemlerde ustaların atölyeleri olarak ya da benzer amaçlarla yararlanılmıştır. Kazılar sonucunda gün ışığına çıkan buluntulara dayanarak, mekânların Bizans Dönemi’ndeki kullanımını saptanabilmektedir. Kullanımlar arasında zeytinyağı ya da un üretilen bir imalathane ile bronz lamina kesim işi sürdürülmüş bir mekân yer almaktadır.⁶⁹

Tralleis kentinde MS 4. yüzyılda yaşanan siyasal ve toplumsal değişimler sonucunda gymnasium kapatılmıştır. Bu oluşum nedeniyle hamam yapısı güneye doğru genişletilerek büyük bir alanı

⁵⁹ Eugenia Equini Schneider, “Elaiussa Sebaste: 2011-2012 Excavation and Conservation Works”, 35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2014, s. 420.

⁶⁰ Caggia, “Sekizgen Hamam”, s. 123.

⁶¹ Francesco D’Andria, “Hierapolis 2002 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları”, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2004, s. 113.

⁶² Salim Yılmaz, Denizli, “Hierapolis (Pamukkale) Antik Kenti Roma Hamamı Sondaj Kazısı ve Temizlik Çalışmaları”, IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, s. 203.

⁶³ Charles Fellows, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, John Murray, London, 1838, s. 284.

⁶⁴ Arthur, “Bizans ve Türk Dönemi’nde...”, s. 161.

⁶⁵ Gökçen K. Öztaşkın, Muradiye Öztaşkın, “Antalya-Olympos Mozaikli Yapı”, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu*, Antalya, 2009, s. 335.

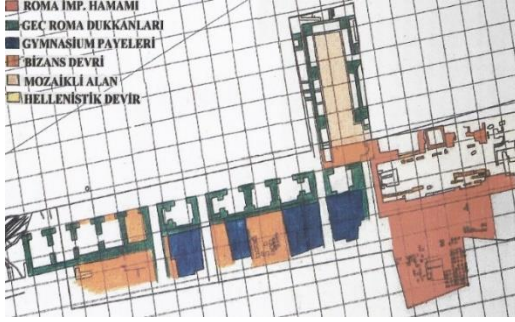
⁶⁶ Nevzat Çelik, “Rhodiapolis ve Kumluca Sınırlarındaki Diğer Antik Yerleşimler”, *Arkeolojisi, Tarihi, Doğası ve Tarımıyla Kumluca Rhodiapolis*, (Ed: Nevzat Çelik), Kumluca Belediyesi Yayınları, Antalya, 2008, s. 22.

⁶⁷ Johannes Koder & Sabine Ladstätter, “Ephesos, 2009”, 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 293.

⁶⁸ Arthur, “Bizans ve Türk Dönemi’nde...”, s. 160.

⁶⁹ Schneider, “Doğu ile Batı Arasında...”, s. 88-89.

kaplanmış ve gymnasium içinde yapı faaliyetleri başlatılarak gymnasiumun farklı bölümler eklenmiştir. Gymnasiumun batısında yer alan kuzey-güney doğrultulu 13 dükkan MS 4. yüzyıldaki yapı faaliyetlerinde eklenmiştir (Şekil 9). Elde edilen buluntular bu yapıların dokuma ve seramik sektörüyle ilgili olduğunu göstermektedir.⁷⁰ Geç Bizans Dönemi'nde ise büyük mimari mermer aksamlar yapılardan sökülüp, şehrin savunmasını güçlendirmek için yapılan sur sisteminde kullanılmak üzere yakılarak kirece dönüştürülmüştür. Gymnasiumun batısındaki çalışmalarda bu ocakların ortaya çıkması bunu doğrulamaktadır. Geç Bizans Dönemi'nde yapı bir savunma birimi olarak kullanılması nedeniyle dış duvarları güçlendirilerek bir kale konumuna bürünmüştür.⁷¹

Şekil 9. Tralleis'te gymnasiumun batısında yer alan dükkanlar⁷²

Patara Liman Hamamı, Bizans Dönemi'nde çoğu Lykia hamamında olduğu gibi, ışık ve dükkanlara dönüşmüştür.⁷³ Liman Hamamı'nın batı yüzünde, duvarlarla çevrili, içerisinde bir küp fırını, tezgahı, duvara monte edilmiş çeşme ve havuzcuğu ile Bizans Dönemi'ne ait bir döküm işliği yer almaktadır (Şekil 10). İçerisinden küçük ve az sayıda cüruf çıkması fırının demir filizi değil, ikinci kez şekillendirmek üzere metal eşyaları eritmede kullanıldığını göstermiştir.⁷⁴ Her biri bağımsız bu mekânlar, hamamdan taşıma yassı tuğlalarla döşenmiş olup nitelikli tuğla örgüsü ve tonoz işçiliği, 6.yüzyıla ithaf edilmiştir.⁷⁵ Liman Hamamı'nın 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başında hamam olarak kullanımının sona ermesiyle birlikte 7. yüzyılın ilk yarısına kadar ışık alanı olarak kullanılmış olduğu belirtilmiştir.⁷⁶

Şekil 10. Patara Liman Hamamı'nda derin nişlerde yer alan işlikler⁷⁷

Yönetimsel Dönüşümler

⁷⁰ Rafet Dinç, *Tralleis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 33; 17. Rafet Dinç & Erkan Dede, "Tralleis 1999 Kazısı Sonuç Raporu", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 114, 2003, s. 12.

⁷¹ Dinç, "Tralleis", s. 33.

⁷² Dinç, "Tralleis", s. 34.

⁷³ Çevik, "Lykia Kitabı", s. 226.

⁷⁴ Fahri Işık, "Patara 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1995, s. 286.

⁷⁵ Fahri Işık, "Patara 1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane, Ankara, 1996, s. 165.

Side'de Piskoposluk kilisenin güneyinde yaşam ve idari işlevli olması gereken ve birbirine bitişik ve geçişli olarak düzenlenmiş mekânlardan oluşan bölüm yer almaktadır. Kalın duvarlı ve beşik tonoz örtülü olan bu bölümün, daha erken tarihlili bir hamam yapısının Bizans Dönemi'nde farklı bir amaçla yeniden düzenlenmesiyle saraya dönüştürülmüş olabileceği belirtilmiştir.⁷⁸

Priene'de de tiyatro yakınındaki bazilikanın güneyindeki bitişik Bizans yapı kompleksi küçük parçalı Bizans Dönemi Priene konut mimarisinden farklılık göstermektedir. Bazilikaya doğrudan açılan ve mimari açıdan vurgulanmış girişi, yapının özel ve olası resmi işlevine işaret etmektedir. Yapı, doğusundaki komşu eski gymnasium alanını kullanmıştır.⁷⁹

Değerlendirme ve Sonuç

Erken Bizans Dönemi'nde hamam yapılarının varlığına ve işlevlerinin devamlılığına ilişkin kanıtların fazla olmasına rağmen Orta ve Geç Bizans Dönemleri'ne ait bilgiler kısıtlıdır. Hamamlar ve hamam-gymnasium kompleksleri, Roma Dönemi'nin sona ermesiyle dini ve kültürel anlamda köklü değişimler içerisine giren kentlerde zamansal ve düşünsel değişimin mekâna yansıdığı önemli kentsel alanlar arasındadır. Bulgular ışığında, Bizans çağının erken dönemlerinde bu kentsel alanların işlevini devam ettiren örnekleri bulunmakla birlikte bazı örneklerin gereksinime uygun olarak yeni işlevler yüklenmesi sonucu dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Hamamların Antik Çağ'da kaplanmış olduğu kentsel arazilerin kilise ve şapel, konut, dükkan ve işlik, sarayın bir bölümü ve hatta savunma sisteminin bir parçası olarak yeniden kullanılmış olduğu ifade edilebilir. Özellikle Geç Antik Dönem'de başlamış olan kentsel dönüşümler Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde devam etmiştir.

Söz konusu dönüşümün temel faktörleri arasında Kilisenin 4. yüzyılın başlarından itibaren saldırdığı kent kurumları arasında hamamların da yer alması olmuştur. Çünkü bu kurumların pagan dini ile ilgili oldukları ve dolayısıyla Hıristiyan ahlakı ve ideolojisi ile bağdaşmadığı belirtilmiştir.⁸⁰

Büyük Konstantinos Dönemi'nde (324-337) benimsenen Hıristiyanlığın yayılma döneminde dinsel organizasyonun kentlerde hiyerarşik biçimde yapılandırıldığı bilinmektedir. Anadolu'nun 5. ve 6. yüzyıllarında, erken Hıristiyan kentlerindeki en belirgin strüktürel değişim kiliselerin sayıca çoğalması ile gözlenir. Bu kapsamda yeni inşa edilen kiliselerin yanı sıra, antik yapılardan dönüştürülen kiliselerin de varlığı dikkat çekmektedir. Antik kentte geniş alanlara yayılan hamam ve hamam-gymnasium yapıları, kentlerdeki dinsel dönüşüm kapsamında yeniden işlev verilen yapılar arasında dahil olur. Aizanoi, Assos, Elaiussa-Sebaste, Ephesos, Hierapolis ve Priene kentlerinde hamam arazisinin bir bölümü üzerinde kilise ve şapel inşası gerçekleştirilir.

Mango, azalan nüfusun büyük ölçekli hamam yapılarından vazgeçilmesinde bir etken olduğunu belirtir.⁸¹ Dolayısıyla kentlerdeki nüfus değişimleri ve kentsel çevrenin sınırlı olanakları hamam ve hamam-gymnasium arazilerinin yeniden kullanımına yansır. Söz konusu yapıların kapladıkları geniş alanlar yeni konut ihtiyaçlarına cevap verebilecek alanlar olarak değerlendirilir. Geç Antik Çağ'dan Geç Bizans Dönemi'ne kadar geniş zaman dilimi içerisinde dönüşümler gerçekleşmiştir. Ephesos, Hierapolis,

⁷⁶ Serap Erkoç, "Patara Liman Hamamı: Mimarisi ve Yapı Evrelerine Dair İlk Gözlemler", *Phaselis Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, 4, 2018, s. 255.

⁷⁷ Erkoç, "Patara Liman Hamamı...", s. 242.

⁷⁸ Hüseyin Sabri Alanyalı, "Side 2011 Yılı Çalışmaları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, s. 209.

⁷⁹ Wulf Raecck & Frank Rumscheid, "Die Arbeiten in Priene im Jahre 2009", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 71.

⁸⁰ Saradi-Mendelovici, "The Demise of...", s. 377.

⁸¹ Mango, "Daily Life...", s. 352.

Olympos ve Rhodiapolis gibi yerleşimlerde konut amaçlı dönüşümler gözlemlenmektedir.

Endüstriyel faaliyetlerin kent içinde yer alması da hamamların dönüşümünü etkiler. Endüstriyel dönüşümler özellikle Geç Antik Çağ'da Elaiussa-Sebaste, Patara ve Tralleis gibi kentlerde gözlemlenebilmektedir.

Yönetimsel amaçlı dönüşümler de Side ve Priene gibi kentlerde görülmektedir. Bu kentlerdeki dönüşüm olasılıklar üzerine kuruludur ve yönetim yapıları antik yapıların bir bölümünü işgal etmiş görünmektedir.

Tralleis kentinde ise gymnasium yapısı Geç Bizans Dönemi'nde bir savunma birimi olarak kullanılması nedeniyle dış duvarları güçlendirilerek bir kale konumuna bürünmüştür.

Dönüşümün önemli bir diğer nedeni ise ekonomik etkidir. Bu büyük yapıların ısıtılması ve bakımının ağır bir ekonomik yük getirmesi de terk edilme nedenleri arasındadır.⁸² Antik Dönem yapılarının işlevlerini kaybetmelerinin ardından günlük ihtiyaçlara cevap verecek nitelikte bir işleyle yeniden değerlendirilmeleri dönemin ekonomik koşulları dikkate alındığında uygun bir çözüm olarak görülebilir. Ayrıca hamamlar ve hamam-gymnasiumlar gibi tüm Antik Dönem yapılarının yapı malzemesi (devşirme) olarak kullanımı da ekonomik açıdan elverişli bir tutum oluşturmaktadır. Bununla birlikte 5. yüzyıl ile birlikte işlevini kaybeden ve terkedilen hamamlar gibi büyük ölçekli yapı alanları yeni işlevler (özellikle kiliseler) için uygun alanlar olarak kullanılır.

Erken Bizans Dönemi sonrasında hamam yapılarının kullanıma ilişkin bilginin kısıtlı olduğu yukarıda ifade edilmiştir. Bizans ve Orta Çağ kentlerindeki hamam yapılarının çoğunlukla, büyük ve kamuya açık olmasından ziyade daha küçük ve özel olduğu belirtilir.⁸³ Konstantinopolis'teki büyük hamamlar bile 7. ve 8. yüzyıllar boyunca ortadan kaybolmuştur. Hamamlar bu süreçte terk edilmiş ya da başka amaçlara hizmet etmek üzere dönüştürülmüştür. Böylelikle başkentte halk hamamı sayısı azalmış, hatta eyaletlerde daha da düşüş göstermiştir. Özel hamamlar buna göre daha fazla önem kazanmıştır.⁸⁴ Dolayısıyla küçük kent hamamlarının (*balneum*), palaestra ve frigidariumu bulunmayan, genellikle basit bir mekân dizisi oluşturan iki ya da üç odalı mahalle hamamları olarak Erken Bizans Dönemi sonrası var olması gerektiği ifade edilir. Küçük ve özel işletmeler niteliğinde olduklarından onlardan söz edilmediği ve özel onurlara ya da adanmışlıklara sahip olmadıkları belirtilir. 12. ve 13. yüzyılda Konstantinopolis'te küçük hamamların varlığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Doğunun Bizans toplumu, klasik dünyadan kendilerine kalan kurumlardan olan hamamları sınırlı olarak kullansalar da hamama girme kültürünü canlı tutarlar.⁸⁵

Sonuç olarak, Bizans kentlerinde hamamların ve hamam-gymnasiumların dönüşümünde kentsel arazi yetersizliğine yönelik bulunan çözümler dikkati çeker. Bununla beraber dinsel, ekonomik,

siyasi ve askeri koşullarındaki dönemsel değişimin kent üzerinde belirleyici olduğu ve arazi kullanım kararlarında etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Hamam yapılarının kullanımının ise sınırlı olduğu ve özel yapılardan ibaret olabileceği belirtilebilir.

⁸² Clive Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, 54.

⁸³ Jacques Heers, *Family Clans in the Middle Ages: A Study of Political and Social Structures in Urban Areas*, North-Holland Publishing, Amsterdam, 1977, s. 160.

⁸⁴ Saradi-Mendelovici, "The Demise of...", s. 383.

⁸⁵ Yegül, "Antik Çağ'da Hamamlar...", s. 292.

KAYNAKÇA

- Alanyalı, Hüseyin Sabri; "Side 2011 Yılı Çalışmaları", 34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, s. 205-220.
- Arslan, Nurettin & Böhlendorf Arslan, Beate; *Taşın Hayat Verdiği Kent Assos*, (2. Baskı), Homer Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Arthur, Paul; *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*, (Çev: N. Fırat), Ege Yayınları, İstanbul, 2006.
- Atvur, Orhan & Atvur, Ümit; *Side*, Aksoy Grafik Dizgi Matbaacılık, İstanbul, 1984.
- Bayburtluoğlu, Cevdet; *Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer: Arykanda*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Bean, George E.; *Eskiçağda Güney Kıyılar*, (Çev: İnci Delemen & Sedef Çokay), Arion Yayınları, İstanbul, 1999.
- Caggia, Maria Piera; "Sekizgen Hamam", *Phrygia Hierapolis Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası*, (Ed: Giuseppe Scardozzi), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 123.
- Ceylan, Burcu; *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Clarke, Joseph Thacher; Bacon, Francis H. & Koldewey, Robert; *Expedition of the Archaeological Institute of America, Investigations at Assos, Drawings and Photographs of the Buildings and Objects Discovered during the Excavations of 1881, 1882, 1883*, Bernard Quaritch Henry Sotheran & Co., London, 1902-1921.
- Çevik, Nevzat; "Rhodiapolis ve Kumluca Sınırlarındaki Diğer Antik Yerleşimler", *Arkeolojisi, Tarihi, Doğası ve Tarımıyla Kumluca Rhodiapolis*, (Ed: Nevzat Çelik), Kumluca Belediyesi Yayınları, Antalya, 2008, s. 9-72.
- Çevik, Nevzat; *Lykia Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2015.
- Çevik, Nevzat & Bulut, Süleyman; "Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek", *Adalya*, XVII, 2014, s. 221-262.
- D'Andria, Francesco; "Hierapolis 2002 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları", 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2004, s. 111-122.
- D'Andria, Francesco; "Hamam-Kilise", *Phrygia Hierapolis Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası*, (Ed: Giuseppe Scardozzi), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 96-97.
- Dalgıç, Örgü & Sokolicek, Alexander; "Aphrodisias", *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 269-279.
- Diñç, Rafet; *Tralleis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.
- Diñç, Rafet & Dede, Erkan; "Tralleis 1999 Kazısı Sonuç Raporu", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 114, 2003, s. 11-24.
- Equini Schneider, Eugenia; *Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti Elaiussa Sebaste*, Homer Kitabevi, İstanbul 2008.
- Equini Schneider, Eugenia; "Elaiussa Sebaste: 2011-2012 Excavation and Conservation Works", 35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2014, s. 415-427.
- Equini Schneider, Eugenia; "Elaiussa Sebaste: 2014 Excavation and Conservation Works", 37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, 479-492.
- Erkoç, Serap; "Patara Liman Hamamı: Mimarisi ve Yapı Evrelerine Dair İlk Gözlemler", *Phaselis Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, 4, 2018, s. 239-258.
- Fellows, Charles; *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, John Murray, London, 1838.
- Foss, Clive; *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
- Heers, Jacques; *Family Clans in the Middle Ages: A Study of Political and Social Structures in Urban Areas*, North-Holland Publishing, Amsterdam, 1977.
- Işık, Fahri; "Patara 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1995, s. 279-302.
- Işık, Fahri; "Patara 1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane, Ankara, 1996, s. 159-184.
- Işık, Fahri; İşkan, Havva & Çevik, Nevzat; *MILLIARIUM LYCIAE: Patara Yol Kılavuz Anıtı / Das Wegweisermonument von Patara*, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya, 2001.
- Kazhdan, Alexander P.; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (Cilt 1), Oxford University Press, Oxford, 1991.

- Koder, Johannes & Ladstätter, Sabine; “Ephesos, 2009”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 278-296.
- Ladstätter, Sabine; “Bizans Dönemi’nde Ephesos: Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa”, *Bizans Dönemi’nde Ephesos*, (Ed: Falko Daim & Sabine Ladstätter), Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s. 3-28.
- Ladstätter, Sabine & Pülz, Andrea; “Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century ad”, *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, (Ed: Andrew Poulter), Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 391-433.
- Lightfoot, Christopher; “Amorium”, *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 333-341.
- Lightfoot, Christopher & Lightfoot, Mücahide; *Amorium Anadolu’da Bir Bizans Kenti*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Mango, Cyril; “Daily Life in Byzantium”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 30, 1981, s. 337-353.
- Mergen, Yalçın; *Olympos Antik Kenti’nin Orta Çağ Dönemi Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Moudon, Anne Vernez; “Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field”, *Urban Morphology*, 1, 1997, s. 3-10.
- Naumann, Rudolf; “Ausgrabungen In Aizanoi 1983”, *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 1984, s. 379-390.
- Niewöhner, Philipp; “Miletus”, *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 255-263.
- Öztaşkın, Gökçen K. & Öztaşkın, Muradiye; “Antalya-Olympos Mozaikli Yapı”, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu*, Antalya, 2009, s. 329-346.
- Poblome, Jeroen; Torun, Ebru; Talloen, Peter; Uytterhoeven, Inge; Hendrik, Uleners; Claeys, Johan; Van Beeumen, Roel; Ercan, Semih & Ekinci, Hacı Ali; “Sagalassos’ta 2014 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s. 83-106.
- Procopius, *The Buildings*, (Çev: Henry Bronson Dewing), Loeb Classical Library, 1940.
- Pülz, Andrea; “Bizans Dönemi’nde Ephesos’un Görünümü”, *Bizans Dönemi’nde Ephesos*, (Ed: Falko Daim & Sabine Ladstätter), Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s. 47-75.
- Raack, Wulf & Rumscheid, Frank; “Die Arbeiten in Priene im Jahre 2009”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 58-79.
- Rumscheid, Frank; *Priene: Küçük Asya’nın Pompeisi Rehberi*, Ege Yayınları, İstanbul, 2000.
- Saradi-Mendelovici, Helen; “The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire”, *Echos du monde classique: Classical Views*, 32 (3), 1988, s. 36-401.
- Saradi, Helen G; *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens, 2006.
- Serdaroğlu, Ümit; *Assos Bahramkale*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995.
- Steskal, Martin; “Erken Bizans Döneminde Ephesos’ta Yıkanma ve Hamam Mimarisi”, *Bizans Dönemi’nde Ephesos*, (Ed: Falko Daim & Sabine Ladstätter), Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s. 77-94.
- Stroth, Fabian; “Aezani”, *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, (Ed: Philipp Niewöhner), Oxford University Press, New York, 2017, s. 327-332.
- Yazıcı, Erdal; *Aphrodisias ve Çevresi*, Uranus Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Yegül, Fikret; *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, Harvard University Press, Cambridge, 1986.
- Yegül, Fikret; *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*, (Çev: Emel Erten), Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Yılmaz, Salim; Denizli, “Hierapolis (Pamukkale) Antik Kenti Roma Hamamı Sondaj Kazısı ve Temizlik Çalışmaları”, *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, s. 199-218.

MUSALI, Namıg; YAKUPOĞLU, Cevdet, “Candaroğlu İsfendiyâr Bey’in Timurlu Hükümdarı Mirzâ Şâhruh’a Gönderdiği Farsça Mektup (1430)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 402-415.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.796476>

Geliş Tarihi / Received: 17 Eylül 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 01 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

Candaroğlu İsfendiyâr Bey’in Timurlu Hükümdarı Mirzâ Şâhruh’a Gönderdiği Farsça Mektup (1430)*

Namıg MUSALI^{1*}
Cevdet YAKUPOĞLU^{2*+}

¹ Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KASTAMONU.

* namiq.musali@gmail.com

+ORCID: 0000-0003-1291-8380

² Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KASTAMONU.

* cevdetyakupoglu@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-9637-6314

Öz– Münşeât mecmuaları Ortaçağ Türk-İslâm tarihinin araştırılması açısından büyük önem taşırlar. Söz konusu mecmualardan birisi Osmanlı devlet adamı Feridun Ahmed Bey tarafından 1574 yılında tamamlanmış olan *Münşeâtü's-Selâtin*'dir. Makalemiz çerçevesinde bu mecmuadaki belgelerden birini, Candaroglu hükümdarı İsfendiyâr Bey tarafından Timurlu hükümdarı Mirzâ Şâhruh'a yazılmış olan 1430 (h.833) tarihli mektubu değerlendirmeye aldık. Öncelikle İsfendiyâr Bey'in politikalarını ve özellikle de onun Timurlularla ilişkilerini inceledik. Ardından Feridun Ahmed Bey'in *Münşeâtü's-Selâtin* isimli eserinin tarihî kaynak olarak önemine değindik ve bu esere karşı eleştirilere yönelik düşüncelerimizi serdettik. Aynı zamanda makalemiz kapsamında bahse konu mektubu Farsçadan Türkçeye çevirerek diplomatik bilimi ve tarihsel süreç bakımından araştırmaya tabi tuttuk. Ele almış olduğumuz bu vesikanın, XV. yüzyılın ilk yarısında Türk-İslâm dünyasında Osmanlılar, Timurlular, Karakoyunlular ve Candarogulları ekseninde gelişen siyasi münasebetlerin ve rekabetin anlaşılması bağlamında mühim bir belge olduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler– Candarogulları, Timurlular, Osmanlılar, *Münşeâtü's-Selâtin*, *Münşeât mecmuaları*

A Persian Letter by Jandaroghlu Isfendiyar Bey to the Timurid Ruler Shahrukh Mirza (1430)

Abstract– The collections of correspondence (Munshaât) are of great importance for the study of medieval Turkish-Islamic history. One of these collections is Munshaâtü's-Salâtin, which was completed by the Ottoman statesman Feridun Ahmed Bey in 1574. In current article we examined one of the documents of this collection - a letter from the Jandaroghlu ruler Isfendiyar Bey (dated 1430 A.D. / 833 A.H.) to the ruler of the Timurids Shahrukh Mirzâ. First of all, we examined the policy of Isfendiyar Bey and especially his relationship with the Timurids. We then touched on the importance of Feridun Ahmed Bey's Munshaâtü's-Salâtin as a historical source and expressed our views on the criticism of this work. In addition, as part of our article, we translated the specified letter from Persian into Turkish and subjected it to research from the viewpoint of diplomatic science and the historical process. We believe that this document, with which we dealt, is an important document in the context of understanding the political relations and competition that developed in the Turkish-Islamic world around the axis of the Ottomans, Timurids, Karakoyunlu and Jandaroghlu in the first half of the 15th century.

Keywords – Jandaroghlu, Timurids, Ottomans, Munshaâtü's-Salâtin, Collections of Correspondence (Munshaât)

* Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2.yazar: %50.

Giriş

Ortaçağ Türk-İslam tarihine dair pek çok belgenin orijinallerinin günümüze ulaşmadığı tarihçilerce malumdur. Bu sebeple günümüze intikal etmiş olan çok sayıdaki münşeât mecmuası bünyesinde saklı kalmış orijinal belgelerin önemi büyüktür. Çünkü bu mecmualarda hükümdarların veya beylerin birbirlerine yazdıkları mektup örnekleri de bulunmaktadır. Bu mektuplar siyasî içerik noktasında zengin malumat sunamaları da, dönemin devletlerinin veya hükümdarlarının siyasî ve askerî faaliyetlerini, türlü politikalarını aydınlatmaya yarayacak kısa ve net açıklamalar barındırmaktadırlar.

Bu manada Kastamonu tarihi ile ilgili bazı eski belgelerin de bu tarz münşeâtlar ve inşâ risaleleri aracılığıyla zamanımıza ulaştığına şahit olmaktadır. Nitekim Çobanoğulları hükümdarı Muzaffereddin Yavlak Arslan'ın 3 Ekim 1284 tarihinde fethettiği Gideros ikiz kalelerinin fetih müjdesini ihtiva eden *Gideros Fetihnâmesi*, bu şekilde bir münşeât mecmuasının içinden çıkmıştır.¹ Daha önceki hiçbir vesikada bu fetihden ya da fetihnameden bahsedilmezken, bu belgenin bir münşeât mecmuasından çıkmasıyla 1280'li yıllarda Çobanoğullarının ve dolayısıyla Türkiye Selçuklularının Bizans'a karşı Karadeniz sahillerinde yürüttükleri fetih ve gaza politikası üzerine yeni tespitler yapma imkânına kavuşulmuştur. Bunun gibi Candaroğullarının XIV. ve XV. yüzyıllardaki siyasî tarihini aydınlatmaya yarayacak başka belgelere de yine münşeât mecmualarında tesadüf edebiliyoruz. Şöyle ki Candaroğlu İsfendiyâr Bey (1385-1440) ile Osmanlı hükümdarı I. Murad (1362-1389) arasında teati olunan mektuplar, Feridun Bey'in tertip ettiği *Münşeâtü's-Selâtin* adlı eserde karşımıza çıkmaktadır.² Buna benzer şekilde Candaroğlu İsfendiyâr Bey tarafından Timurlu hükümdarı Mirzâ Şâhruh (1405-1447)'ya gönderilen ve yerine ulaşmadan Osmanlı mercilerinin eline geçen Farsça bir mektubu da aynı eser içerisinde bulabiliyoruz.

Söz konusu mektubun muhtevasına geçmeden önce İsfendiyâr Bey'in Timurlu Devleti ile olan münasebetine ve bu mektubun hangi amaçla yazıldığını anlamamıza katkı sunacak tarihî arka plana bakmakta yarar görüyoruz.

1. Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in İktidar Yılları ve Timurlularla İlişkileri

İsfendiyâr Bey, babası Celâleddin Kötürüm Bâyezid'in 1385 yılında Sinop'ta vefat etmesi üzerine bu şehir merkezli olarak Candaroğulları hükümdarı olmuş, ancak kardeşi II. Süleyman Paşa'nın da Kastamonu'da duruma hâkim olması üzerine beylik iki kol halinde yoluna devam etmiştir. Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bâyezid'in 1392 yılında Kastamonu'yu ele geçirerek II. Süleyman Paşa'yı ortadan kaldırması sonucu Candaroğulları Beyliği'nin Kastamonu kolu toprakları Osmanlı ülkesine dâhil edilmiştir. Bundan sonra İsfendiyâr Bey, Sinop kolunun başında olarak beyliğini sürdürmüş ve Yıldırım Bâyezid'in üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır.³

Bu esnada Batı Anadolu'da topraklarını Yıldırım Bâyezid'e kaptıran Aydın, Saruhan ve Menteşe beyleri, memleketlerini onun elinden kurtarabilmek amacıyla yardım ve müttefik bulmak gayesiyle ilk planda Sinop hâkimi İsfendiyâr Bey'in yanına sığınmışlardır.⁴ Bu

hadise İsfendiyâr Bey'i tedirgin etmiş ve sıranın kendisine geleceği zannına kapılmıştır. İsfendiyâr Bey, Osmanlı gücünden çekinmesinden dolayı bu beyleri açıktan açığa himaye etmekten kaçınmış ve kendisine daha güçlü bir hamî aramaya başlamıştır. Aynı yıllarda Sivas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'in Yıldırım'a karşı başarılı olması İsfendiyâr Bey'e cesaret vermiş ve onu Kadı'ya yaklaştırmıştır. Bu durum Yıldırım'ı kızdırmış ve Sinop üzerine bir sefer düzenlemiştir. Ancak İsfendiyâr Bey, Eflak beyi Mircea'yı harekete geçirdiği ve Kadı Burhaneddin de Amasya'ya saldırdığı için bu hamle sonuçsuz kalmıştır (1393). Aynı durum 1395'te de yaşanmış ve Yıldırım'ın Sinop'a taarruzu bir netice vermeyerek iki taraf arasında barış yapılmıştır.⁵

İşte bu yıllarda Emir Timur, 1394 yılı başlarında Dicle nehrini aşarak Anadolu topraklarına girmiş bulunuyordu. Onun Anadolu'ya gelişini İsfendiyâr Bey'le birlikte Erzincan hâkimi Emir Mutahharten, Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey, Dulkadiroğlu Süli Bey ile Aydın, Saruhan, Menteşe ve Germiyan beyleri de memnuniyetle karşılamışlardır. Ancak Emir Timur, o günlerde Anadolu'nun son derece karmaşık ve riskli bir siyasî yapıya sahip olmasından dolayı batı istikametinde fazla ilerlememiş ve geri dönmüştür. Emir Timur'a ciddi olarak direnebilecek Kadı Burhaneddin Ahmed ve Yıldırım Bâyezid gibi iki büyük Türk hükümdarı güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Buna ilaveten, güneyde bulunan Memlük sultanı Berkuk da Anadolu'da Timur'un ilerleyişini istemiyordu. Neticede Emir Timur, 1395 yılında Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ın üzerine yürümüş ve onu mağlup ettikten sonra ülkesine dönmüştür. Bu durumda İsfendiyâr Bey'in, Emir Timur'un Anadolu'ya tekrar yöneleceği günleri beklemekten başka çaresi kalmamıştır. Çünkü İsfendiyâr Bey'in topraklarının hem batısı hem de güneyi Osmanlı sınırları ile çevrili olup, ayrıca beyliğin eski başkenti Kastamonu bile Yıldırım Bâyezid'in elinde idi. Dahası Yıldırım, birkaç defa Sinop önlerine kadar gelmiş, İsfendiyâr Bey'i burada abluka altına almıştı. Dolayısıyla gelecekte yaşanması muhtemel bir Osmanlı istilasından onu ancak Emir Timur gibi dönemin kudretli bir hükümdarı kurtarabilirdi.⁶

Kadı Burhaneddin Ahmed'in 1398 yılında hayatını kaybetmesi üzerine Yıldırım Bâyezid'in Orta Anadolu'da topraklarını genişletmesi, hem Memlük Devleti'ni hem de Anadolu beylerini tehdit eden bir durum olarak kabul edilmiştir. Erzincan emiri Mutahharten başta olmak üzere hemen bütün Anadolu beyleri, Emir Timur'un Anadolu'ya bir sefer düzenleyerek Yıldırım Bâyezid'e haddini bildirmesini bekler hale geldilerdir. Nitekim kısa müddet sonra Hindistan seferini başarıyla sona erdiren Emir Timur, akabinde Batı seferine çıkarak 1399-1400 yılı kışında Azerbaycan'a gelmiş ve Karakoyunlu Kara Yusuf ile Celayirli Sultan Ahmed, topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Emir Timur, Sivas'ı kuşatarak tahrip ettikten sonra Memlükler üzerine yürümüş ve çocuk yaşta Sultan Ferec'in kumanda ettiği Memlük ordusunu Suriye'de ağır bir yenilgiye uğratmıştır (1400-1401).⁷

İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un bu başarılarını yakından takip etmiştir. O, Sinop gibi stratejik bir liman kentini elinde bulundurmasından dolayı, diğer Anadolu beylerine göre avantajlı konumda idi. Bu nedenle Emir Timur'la daha kolay irtibat kurma imkânlarına sahipti. İsfendiyâr Bey'in hedefi, en geniş manasıyla eski

¹ Cevdet Yakupoğlu ve Namiq Musalı, "Çobanoğulları Uc Beyliği Dönemine Ait Gideros Fetihnâmesi (683 / 1284): Çeviri ve Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 37, Sayı: 63, Ankara, 2018, s. 77-133.

² Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, I. c., Takvimhâne-i Âmir Matbaası, İstanbul, 1274, s. 97-98.

³ Mehmed Neşri, *Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, Haz. Necdet Öztürk, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 133-136; *Oruç Bey Tarihi*, Haz. Hüseyin Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 43; Şükrullah, *Behçetü't-Tevârih*, Haz. Hüseyin Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 215; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, I. c., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 208; Cevdet Yakupoğlu, *İsfendiyâr Bey ve Zamani*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,

Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 37-41; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I. c., TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 83-85.

⁴ Müneccimbaşı Ahmed ibn Lütfullah, *Câmîü'd-Düvel*, Haz. Ahmet Ağırakça, Akdem Yayınları, İstanbul, 2014, s. 157; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, s. 196-197; Mehmed Neşri, *Aşiretten İmparatorluğa...*, s. 136.

⁵ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, Haz. Hüseyin Nihal Atsız, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s. 64-65; *Oruç Bey Tarihi*, s. 48-49; Müneccimbaşı, *Câmîü'd-Düvel*, s. 160-161; Yakupoğlu, *İsfendiyâr Bey*, s. 41-46.

⁶ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 9-33; Yakupoğlu, *İsfendiyâr Bey*, s. 47-54.

⁷ Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri...*, s. 56-110.

Candaroğulları topraklarını kendi yönetimi altında birleştirmek ve Anadolu'da Osmanlılar ile siyasi güç mücadelesinde büyük kaynaklara dayanmaktı. O, Yıldırım Bâyezid ile yapılacak olan bir muharebenin Emir Timur tarafından kazanılacağını umuyordu. Emir Timur'un 1401 yılı sonbaharında Azerbaycan'ın Karabağ yöresinde bulunduğu günlerde, İsfendiyâr Bey bu defa doğrudan Emir Timur'un huzuruna giderek bizzat onunla görüşme imkânı bulmuştur. Diğer Anadolu Türkmen beyleri de değişik tarihlerde ve farklı güzergâhları kullanarak Emir Timur'un yanına kaçmışlardır. Emir Timur, bu esnada Suriye seferini tamamlamış, Bağdat'ı tekrar ele geçirmiş ve Azerbaycan'a dönmüş, aynı günlerde adamları tarafından fethedilmiş olan Nahçıvan civarındaki Alıncak (Alınca) Kalesi'ni görmeye gitmişti. Onunla irtibata geçen İsfendiyâr Bey ile Erzincan emiri Mutahharten de Emir Timur'u ziyaret maksadıyla adı geçen kaleye ulaşmışlardır. Emir Timur, bu beylerin talep ve görüşlerini dikkatle dinlemiş ve konuyu iyiden iyiye değerlendirmiştir.⁸ Erzincan emiri Mutahharten ise Emir Timur'un Nahçıvan, Karabağ, Aladağ ve Azerbaycan dolaylarındaki diğer yerlere seyahatleri esnasında onu yalnız bırakmayarak kendisine Yıldırım Bâyezid ve Anadolu ahvali hakkında istihbarat bilgisi vermekte idi.⁹ İsfendiyâr Bey'in de onunla beraber hareket ettiği tahmin olunabilir.

Anadolu beylerinin Emir Timur'la olan görüşmeleri sırasında en uzun konuşmayı İsfendiyâr Bey'in yaptığını bazı yazarlar ileri sürmüşlerdir. Buna göre İsfendiyâr Bey, huzurda ilk sözü almış ve Emir Timur'un kesin olarak Osmanlı ordusuna karşı galip geleceğini iddia etmiştir. O, Emir Timur'a hitaben şu minvalde sözler sarf etmiştir: "...Anadolu ahali eski dirlik ve düzenliklerini kaybettikleri cihetle, Osmanlıları istedikleri için değil mecbur kaldıklarından ötürü onların himayesine girdiler. Bu nedenle Zât-ı Hümâyün-ı İlhanîleri'ne karşı Yıldırım'ın topladığı askerî çokluğundan çekinmenize gerek yok. Bunların çoğu Yıldırım tarafından cebren toplanmıştır. Savaş alanında sizin ordunuzu görünce hemen kaçacaklardır. Büyük olarak saygı duydukları beylerinin, savaş meydanında zâtınızın himayelerinde ve huzurunda olduklarını fark edince kendi istekleriyle bu tarafa yöneleceklerdir. Binâenaleyh zât-ı âlînizin Osmanlı yönetiminden memnun olmayan memleketler üzerinden harekete geçmeniz hayırlı olacaktır."¹⁰

Görüldüğü üzere İsfendiyâr Bey, Emir Timur'u Anadolu seferine teşvik etmiş ve onu cesaretlendirmiştir. İsfendiyâr Bey'in, Emir Timur ve Yıldırım arasında vuku bulacak olan savaştan aylar önce bu harbin sonucunu çok iyi okuduğu ve kendisinin ileri görüşlü bir asker ve devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Emir Timur da, yılların birikimi sonucu sahip olduğu savaş ve diplomasi tecrübesine dayanarak Anadolu'da "ucu görünmeyen bir tünele girmek istememiş" ve en ince ayrıntıları bile göz önünde bulundurmıştır. İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un Anadolu seferi esnasında onunla birlikte Sarıkamış'a kadar gelmiş ve bilhazare memleketi Sinop'a dönmüştür.¹¹

Onun bundan sonra iki taraf arasındaki muharebenin sonucunu beklediği anlaşılıyor. Emir Timur'un Yıldırım Bâyezid'e karşı 1402 yılı Temmuz ayında Ankara Muharebesi'ni kazanması Anadolu Türk tarihinin akışını bir süreliğine değiştirmiş, bu coğrafyada ortadan kalkan Türkmen beylikleri yeniden vücut bulmuş, bazı beylikler ise topraklarını Osmanlı aleyhine genişletmiştir. Candaroğlu İsfendiyâr Bey de topraklarını genişleten beylerin başında gelmektedir. Şöyle ki Ankara Muharebesi'ni kaybeden Yıldırım Bâyezid, Timur'a esir

düşmüş ve ordusu da dağılmıştır. İsfendiyâr Bey'in savaş öncesinde Emir Timur'un katında dile getirdiği öngörüler de bu noktada doğru çıkmış olmaktadır. İsfendiyâr'ın yaklaşık on yıl süren sabırlı bekleyişi ve diplomatik hamleleri, sonunda meyvelerini verecek ve atasından miras kalan eski Candaroğlu topraklarını Timur sayesinde birleştirecektir.

Ankara Savaşı sonrası İsfendiyâr Bey – Emir Timur ilişkileri hakkında dönemin tarihçisi İbn Arabşâh (ö. 1450) detaylı bilgi vermiştir:

"O sıralarda (Candaroğlu) Bâyezid'in oğlu Emir İsfendiyâr, Rûm (Anadolu) padişahlarından (beylerinden) biriydi. Bağımsız bir hükümdar olup atasından tevarüs ettiği toprakları müstakil olarak yönetiyordu. Onunla diğer Osmanlı padişahları arasında miras ve saltanat meseleleri yüzünden kin ve düşmanlık mevcuttu. Bazı şehirler, kaleler, ovalık ve tepelik yerlerden oluşan memleketler onun hükmü altında bulunuyordu. Bu şehirler arasında *Ceziretü'l-'Uşşâk* namıyla bilinen Sinop vardı ki, dünyanın çeşitli yerlerinde onun zarafeti hakkında efsaneler anlatılır... İsfendiyâr (zor zamanlarda) sırtını bu müstahkem şehre dayar, hazinelerini bu şehirde muhafaza ederdi. Kendisi iblisten daha inatçı, fakirlikten korkan cimriden daha cimriydi. Sinop'tan başka ona bağlı beldeler arasında Kastamonu denilen bir şehir vardı ki mülkünün tahtı (başkenti) ve gemilerinin limanı (Sinop'u kastediyor olmalı) buradaydı. Diğer bir şehir ise Samsun olup, burası Müslümanların elindeki sahil kısmında yer alan bir kaleydi... Bunlardan başka İsfendiyâr'ın dağ eteklerinde ve ovalarda da kasabaları, köyleri ve kaleleri vardı. Karamanoğulları, Tatar tâifesi, Kara Yülük (Osman), Erzincan beyi Taharten, Germiyanoğlu Yakub Bey ile Menteşe ve Saruhan beyliklerine Timur'un nasıl davrandığı (ihsanda bulunduğu) haberini işiten İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un huzuruna varmak ve ona bağlılığını bildirmek için çabucak hazırlık yaptı. Sonra çok değerli armağanlarla Timur'un huzuruna çıktı. Timur onu memnuniyetle ve güler yüzle karşılayıp Bâyezid'e hürmeten İsfendiyâr'ı bulunduğu mevkide bıraktı. Sonra ona ve Karamanoğullarına kendisine itaat damgasıyla damgalanmış sikkeler kestirmelerini, Mahmud Han ve Emir Timur adına hutbe okutmalarını emretti. Onlar da Timur'un bu emrini yerine getirdiler ve muhalefet etmekten çekindiler. Böylece saldırıdan ve muhasara edilmekten kurtuldular. İsfendiyâr Bey, 843 yılında yaşı bir hayli ilerlemiş olduğu için öldü. Yerine oğlu İbrahim Bey geçti..."¹²

Bu bilgilere göre Sinop hâkimi İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un muharebe sonrası Anadolu'daki ileri harekâtını an be an takip etmiş, onun nerede ve ne işle meşgul olduğunu hızlıca saptamış, daha önce hazırladığı kıymetli armağanları yanına alarak hareket etmiştir. İsfendiyâr Bey, Denizli-İzmir yolu üzerinde bulunan ve zamanında İlhanlıların Anadolu valisi Emir Çoban oğlu Demirtaş'ın yaptırdığı tarihi köprüden geçtikten sonra mola vermiş bulunan Emir Timur'a yetişerek onun huzuruna çıkmıştır. İsfendiyâr Bey'in, Emir Timur'un İzmir seferi yolculuğu esnasında onunla görüşmesini Timurlu tarihçisi Nizâmüddin Şâmî (ö. 1411) de kısa ve açık ifadelerle nakletmiştir:

"İstanbul meliki (Bizans imparatoru), Emir Timur'un fütuhâtını haber alır almaz, bağlılık ve itaatten başka çare olmadığını anlayarak Timur'a elçilerle hediyeler yolladı. İtaatin arz ile dostluğunu gösterdi ve cizye vermeye hazır olduğunu bildirdi. İşte bu esnada Yıldırım Bâyezid'in kavim ve kabilesinden İsfendiyâr adında bir bey,

⁸ Şükrullah, *Behçetü't-Tevârih*, s. 215; *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s. 66-67; Mehmed Neşri, *Aşiretten İmparatorluğa...*, s. 143; *Oruç Bey Tarihi*, s. 49; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, s. 208; Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Hadikatü's-Selâtin (Inceleme-Metin)*, Haz. Hasan Yüksel ve H. İbrahim Delice, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 131,138.

⁹ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 378,382.

¹⁰ Hayrullah Efendi, *Devlet-i Âliye-i Osmaniye Tarihi*, V. c., Matbaa-i Âmiriye, İstanbul, t.y., s. 65-66; Ali, "Candaroğlu Hükûmeti", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sene: 14, No. 1 (78), İstanbul, 1340, s. 12; T. Mümtaz

Yaman, *Kastamonu Tarihi*, I. c., Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1935, s. 127; Cevdet Yakupoğlu, "Büyük Turan Hükümdarı Emir Timur'un Candaroğlu İsfendiyâr Bey ile Münasebetleri", *I. Milletlerarası Türkiye – Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kastamonu Üniversitesi Yayınları, Kastamonu, 2018, s. 7-8.

¹¹ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s. 68; Mehmed Neşri *Aşiretten İmparatorluğa...*, s. 145.

¹² İbni Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 318-319.

Sinop'tan Emir Timur nezdine geldi ve beraberinde bin tane at getirerek ona sundu. Emir Timur, bu bey hakkında merhametli davrandı; kendisine taç, kemer, hilat ve altınlar bağışlayarak Anadolu beyleri arasında ona hususi iltifat gösterip kadriyi yükseltti.”¹³

Memlûk Türk tarihçisi İbn Tanrıverdi (ö. 1470) de eserinde İsfendiyâr Bey – Emir Timur görüşmesine özet bir şekilde yer vermiştir. Ona göre, Emir Timur'un Ankara zaferi sonrası Anadolu seferini batı istikametinde devam ettirdiği bir sırada Rûm meliklerinden (Anadolu beylerinden) biri olan İsfendiyâr Bey, Emir Timur'a gelip değerli armağanlar sunmuştur. Emir Timur ise bu hediyeleri kabul etmiş ve İsfendiyâr Bey'e ihanslarda bulunduktan sonra onu memleketine geri göndermiştir.¹⁴ Timurlu tarihçisi Şerefeddin Ali Yezdî (ö. 1454) de Emir Timur'un Tonguzluğ (Denizli) yöresine vardığında bu civarda bulunan ve Temürtaş (Demirtaş)'ın üzerinde köprü yaptırdığı Menderes nehrini geçtiği sıralarda İsfendiyâr Bey'in, Menteşeoğlu Mehmed Bey ile birlikte Emir Timur'un huzuruna çıktığını dile getirmiş ve beraberindeki bin atı hediye olarak sunduğunu zikretmiştir. Ancak, müellif burada İsfendiyâr Bey'i de Menteşeoğullarından zannetmiştir. Emir Timur, İsfendiyâr Bey'e ve Menteşeoğlu Mehmed Bey'e güler yüz göstermiş ve bu ikisine altın taç ile kemer hediye etmiştir. Görüşme sonrası Mehmed Bey, memleketine geri dönmüş, ancak İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un hizmetinde kalmıştır.¹⁵ Bu son bilgiye bakılırsa İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un maiyetinde ordu ile yoluna devam ederek İzmir'in fethi esnasında hazır bulunmuş ve fethi şahitlik etmiştir.

Sonuç olarak Emir Timur, İsfendiyâr Bey'e Ankara Muharebesi öncesi verdiği sözünü tutarak, tevdi ettiği bir fermanla Candaroğullarının bütün eski topraklarını kendisine iade etmiştir. Böylece Sinop'tan Samsun önlerine, Kastamonu'dan Kalecik'e, Tosya'dan Gerece hudutlarına kadar olan memleketler İsfendiyâr Bey'in elinde birleşmiştir.¹⁶ Candaroğullarının devamını sağlayan İsfendiyâr Bey, 17 yıllık bekleyişten sonra Kastamonu'yu ele geçirerek bu şehri tekrar Candaroğullarının başkenti yapmıştır (1402). Neticede İsfendiyâr Bey'in politikasının meyveleri olarak Kastamonu ve Sinop kolları birleştirilmiş; Çankırı, Kalecik, Tosya, Kargı, Çerkeş, Kurşunlu, Koçhisar (İlgaz) gibi kazalar kurtarılmış, bu çerçevede 1402 yılı öncesine göre beylik toprakları dört kattan daha fazla büyütülmüş, Yıldırım Bâyezid tehlikesi bertaraf edilmiştir. Ayrıca bu ince politikası sayesinde İsfendiyâr Bey, Timur'un istilasından ve otorite bunalımından istifade ederek harekete geçebilecek yağmacıların tasallutundan da beylik topraklarını muhafaza etmiştir.

İsfendiyâr Bey'in Emir Timur'la ilişkilerinin sağlamlığını ve Emir Timur'un İsfendiyâr Bey'e olan teveccühünü gösteren bir rivayeti daha dönemin kaynaklarında bulabilmekteyiz. Nitekim Memlûkler döneminin ünlü âlimlerinden ve tarihçilerinden olan İbn Hacer el-Askalânî (ö. 1449), *İnbâu'l-Gumr* adlı eserinde 1403 ikinci yarısı (h.806 senesi) hadiseleri içinde şu kısa bilgiyi nakletmiştir:

“Rûm (Anadolu) meliklerinden (beylerinden) biri olan İsfendiyâr, Emir Timur'a geldi. Bu bey de Osmanoğlu'na düşman olan kimselerdendi. Timur kendisine ikramda bulundu. *Cezîretü'l-'Uşşâk* adıyla bilinen ve güzelliği darbimesel olmuş Sinop, İsfendiyâr Bey'in memleketindedir. Timurlenk, İsfendiyâr'ı karşıladı ve ona ikramda bulundu.”¹⁷

Bir çalışmada¹⁸ Emir Timur'un Sinop'a giderek İsfendiyâr Bey'i ziyaret ettiği iddiasında bulunulmuşsa da, kaynaklar bu bilgiyi teyit etmemektedir.

İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un Şubat 1405 yılındaki ölümüne kadar ona tâbiyetini sürdürmüş ve irtibatını devam ettirmiştir. O, 1402-1404 yılları arasında Sinop, Lâdik ve Kastamonu'da bastırdığı paralar üzerinde Timur'un ismini zikrettirmiştir. İsfendiyâr Bey'in Emir Timur'un adını hutbelerde zikrettirdiğini ve yıllık muayyen bir vergiyi ona gönderdiğini de kabul etmek gerekir.¹⁹

Ankara Savaşı sonrası İsfendiyâr Bey'in Emir Timur'la ilişkilerine dair İspanyol elçisi Clavijo (ö. 1412)'nin notları da zengin muhtevaya sahiptir. Bu şahıs, 1404 yılı başlarında İstanbul'dan gemiyle Karadeniz'e açılmış, önce yolu üzerinde bulunan ve İsfendiyâr Bey'in topraklarına dâhil olan İnebolu'ya (28 Mart 1404), daha sonra da Sinop'a uğramıştır. Clavijo, kaleme aldığı elçilik raporlarında bu izlenimlerini anlatırken İsfendiyâr Bey – Emir Timur arasındaki siyasî ilişkilere de değinmiştir. Ona göre müstahkem bir kalesi ve zengin mülkleri olan İnebolu, o tarihlerde İsfendiyâr Bey'in egemenliğinde bulunuyordu. Kendisi bunlar için Emir Timur'a vergi vermek ve memleketinde Emir Timur adına çıkarılan parayı kullanmakta idi. İnebolu kasabası İsfendiyâr Bey'in bir valisi idare etmekte idi. Clavijo'nun Emir Timur nezdine giden bir elçi olduğunu öğrenen bu vali, hiç vakit kaybetmeden bu elçilik heyetini karşılayarak ziyaret etmiş ve ikramda bulunmuştur. Clavijo, İsfendiyâr Bey'in egemenliği altındaki kentlerden bir diğeri olan Sinop'a geçtiğinde İsfendiyâr Bey'in o esnada Kastamonu'ya gitmiş olduğunu ve Osmanlı hükümdarı Emir Süleyman Çelebi ile harp etmek üzere ordu hazırlamakla meşgul bulunduğunu nakletmiştir. Clavijo, İsfendiyâr Bey'le görüşemediği için üzüldüğünü, eğer onunla görüşme imkânı bulsa idi, Emir Timur'un bu sıralarda nerede bulunduğu dair ondan malumat alabileceğini ve Emir Timur'un yanına gitmek için karayolu ile yapacağı seyahat hakkında da bir şeyler öğrenebileceğini dile getirmiştir. Clavijo, Emir Timur'un Ankara Muharebesi'nde Yıldırım Bâyezid'i mağlup ettikten sonra İsfendiyâr Bey'e bütün arazisini geri vermiş olduğunu da notları arasında bizlere aktarmıştır.²⁰

Bu bilgilerden anlaşıldığı ve devrin diğer kaynaklarının da teyit ettiği üzere İsfendiyâr Bey, 1404 yılı itibarıyla Osmanlı siyasî hadiseleri içinde aktif rol üstlenmiş ve kendisine rakip olarak gördüğü Emir Süleyman Çelebi aleyhine hareket etmiştir. İsfendiyâr Bey, Ankara Muharebesi sonrasında da yeğeni Kara Yahya'ya talimat vererek Çelebi Mehmed'in Tosya'dan geçişi esnasında iki ayrı tarihte önünü kestirmiş, ancak muvaffakiyet kazanamamıştı.²¹ Bunu yaparken arkasında elbette ki Emir Timur'un desteğini hissetmekte ve Osmanlı ile kozlarını son bir defa daha paylaşma amacı taşımakta idi. Diğer yandan ilgili bu kaynakta İsfendiyâr Bey'in, o sırada Emir Timur'la daimi şekilde irtibat halinde bulunduğu ve bölgede Timur nezdine giden yolları en iyi bilen, Timur'un nerelerde dolaştığı hakkında sağlam haberler alabilen nadir hükümdarlardan biri olduğuna işaret ediliyor.

İsfendiyâr Bey'le Emir Timur arasındaki ilişkilerin boyutunu gözler önüne seren diğer bir delili de yine aynı elçinin notlarının devamında görüyoruz. Clavijo, Erzincan şehrine uğrayıp burada şehir valisini ziyaret ettiği ve birlikte yemek yenildiği esnada başından geçen bir hadiseyi şöyle naklediyor:

¹³ Nizâmüddin Şâmî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 315.

¹⁴ İbni Tagrıberdi, *en-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 355.

¹⁵ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur*..., s. 401-402.

¹⁶ Celâl-zâde, *Hadikatü's-Selâtin*, s. 149,150; Mehmed Neşri, *Aşiretten İmparatorluğa*..., s. 150; *Oruç Bey Tarihi*, s. 54; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, s. 298.

¹⁷ Ebu'l-Fadl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr bi-İnbâi'l-Umr*, II. c., Tahkik: Dr. Hasan Habeşi, Kahire, 1994, s. 269.

¹⁸ Şevkiye İnalçık, “İbn Hâcer'de Osmanlılara Dair Haberler – III”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 5, Ankara, 1948, s. 518.

¹⁹ Yakupoğlu, “Büyük Turan Hükümdarı...”, s. 12-13.

²⁰ Ruy Gonzâles de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Köprü Yayınları, İstanbul, 2016, s. 73-74.

²¹ Celâl-zâde, *Hadikatü's-Selâtin*, s. 150-151; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, s. 300-302,321.

“...Biz yemek yerken genç (çocuk yaşta) bir Türk geldi. Gelen gencin yaşı yediden fazla değildi. Maiyetinde hepsi de atlı olan 10 kişi vardı. Bizzat vali bu çocuğu merasimle karşıladı ve onu yanına aldı. Bu çocuk Sinop'taki İsfendiyâr'ın yeğeni (yani kız kardeşinin oğlu) idi... Bu çocuk Timur'un ordugâhından dönmekte idi. Timur, İsfendiyâr'a ait araziden yarısını onun hemşirezâdesi olan bu çocuğa vermişti.”²²

Clavijo'nun bahsettiği bu çocuğu, Emir Timur muhtemelen Ankara Muharebesi sonrasında İsfendiyâr Bey'den rehin olarak almış ve Anadolu'dan ayrılırken yanında Semerkant'a götürmüştür. Böylece o, İsfendiyâr Bey'in kendisine bağlılığında bir azalma olduğunda veya fazlasıyla güç kazanarak itaatten çıkmaya kalktığında, bu çocuğu serbest bırakarak İsfendiyâr Bey'e karşı koz olarak kullanmayı amaçlamıştır. İşte bu veya buna benzer nedenlerden dolayı Emir Timur, İsfendiyâr Bey'in bu küçük yeğenini salıvererek Kastamonu'ya göndermiş ve İsfendiyâr Bey'den toprak talep etmesi için görevlendirmiş olmalıdır. 1404 yılı Mayıs ayında henüz Erzincan'da bulunan bu çocuğun Kastamonu'ya ulaşip ulaşmadığını bilemiyoruz. Esasen bu tarihten az bir müddet sonra (Şubat 1405) Timur'un vefat etmesiyle İsfendiyâr Bey'in bu çocuğu bertaraf etmiş olması muhtemeldir.

İsfendiyâr Bey, Emir Timur vefat ettikten sonra da Osmanlıların içinde bulunduğu şiddetli kardeş mücadelelerinden kendi çıkarları açısından istifade etmekten kaçınmamıştır. O, bu çerçevede işine gelen Osmanlı şehzadesini (önce İsa Çelebi ve sonra Musa Çelebi) desteklemiş, buna rağmen kalıcı bir muvaffakiyet elde edemeyerek, Osmanlı ülkesine tek başına egemen olan Çelebi Mehmed'in otoritesine boyun eğmek zorunda kalmıştır (1413). Bununla beraber İsfendiyâr Bey, Çelebi Mehmed'in aleyhine davranışlarına devam etmekten de kaçınmamıştır. Bunun üzerine Osmanlı hükümdarı da İsfendiyâr Bey'in oğlu Kasım Bey'i babasına karşı destekleyerek (1416) onun Çankırı dolaylarında Osmanlı himayesinde ayrı bir yönetim oluşturmasını sağlamıştır. Böylece İsfendiyâr Bey'in toprakları bir hayli küçülmüş; Çankırı, Tosya, Koçhisar, Kalecik, Kurşunlu, Çerkeş ve Kargı gibi yöreler elden çıkmıştır.²³

Osmanlıların bu baskısına karşı İsfendiyâr Bey'in, diğer bazı Anadolu beyleri gibi, Timurlu hükümdarı Mirzâ Şâhruh'dan yardım beklediği anlaşılıyor. Esasen Mirzâ Şâhruh da Anadolu'da Çelebi Mehmed'in yayılmacı politikasını kaygı ile izlemiş ve gerekli uyarıyı da yapmıştır. O, Osmanlı sultanı Çelebi Mehmed'e gönderdiği bir mektupta onun siyasi faaliyetlerinden rahatsız olduğunu ifade etmiş ve kendisiyle iyi geçinmesi tavsiyesinde bulunmuştur (15 Zilhicce 818 / 15 Şubat 1416). Çelebi Mehmed ise Mirzâ Şâhruh'un mektubuna verdiği cevapta Anadolu beyliklerinden Karamanoğulları, Hamidoğulları, İsfendiyârlılar (yani İsfendiyâr Bey'in bizzat kendisi), Turgutoğulları ve Dulkadiroğullarının cihadı bırakıp Karakoyunlu ve Mısır Memlûk sultanları ile ittifak ettiklerini ve İslâm davasına zarar verdiklerini öne sürmüştür.²⁴

Aradan geçen bir yıllık süre zarfında İsfendiyâr Bey'in halen Mirzâ Şâhruh'un Osmanlılar üzerine yürüyeceğine olan inancının / beklentisinin devam ettiği anlaşılıyor. Şöyle ki Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey, Mirzâ Şâhruh'a yazdığı bir mektupta Anadolu'da onu bekleyen güçlerin bir listesini vermiş ve bunların Şâhruh'un himayesine girmek için hazır beklediklerini ileri sürmüştür. Bu güçler; Karamanoğlu II. Mehmed Bey, Kastamonu hâkimi Candaroğlu İsfendiyâr Bey, Hamidoğlu Hüseyin Bey (muhtemelen Antalya hâkimi Hamidoğlu Osman Bey kastediliyor), İzmiroğlu (Aydinoğlu) Cüneyd Bey'in oğlu Hamza Bey, Dulkadiroğlu Süleyman Bey, Bizans imparatoru, Trabzon tekfuru ve hariçten ise Gürcistan melikleri ve Azerbaycan ile Kafkasya yörelerindeki bazı siyasi güçler olarak sıralanmıştır. Karakoyunlu Kara Yusuf, bu mektubu Sultaniye'de iken ele geçirmiş ve oğlu Kara İskender vasıtasıyla Bursa'ya Çelebi Mehmed'e göndermiştir.

Osmanlı sultanı bu mektubu değerlendirmeye almış, Karakoyunlu Kara İskender'e 18 Şubat 1417 (h.820 yılı Muharrem ayı başları)'de cevabi bir mektup yazıp göndermiştir.²⁵

İsfendiyâr Bey, bir taraftan Timurlu hükümdarının Anadolu'ya bir sefer düzenlemesini beklerken, diğer taraftan da Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed'in kardeşi sıfatıyla ortaya çıkan Mustafa Çelebi (Düzmece Mustafa)'ye destek vermekten geri durmamıştır. Nitekim Semerkant'ta rehin tutulan Mustafa Çelebi, Mirzâ Şâhruh tarafından salıverilmesini müteakip Anadolu'ya geçmiş, kısa müddet sonra Kastamonu'ya gelerek, İsfendiyâr Bey'in yardımını almak sûretiyle deniz üzerinden Eflak beyi Mircea'nın yanına ulaşmıştır. Bu esnada İsfendiyâr Bey'in Mirzâ Şâhruh hakkında ondan bilgiler topladığı da aşikârdır. İsfendiyâr Bey, bununla da yetinmemiş, o tarihlerde Anadolu'da ve Balkanlarda Osmanlı aleyhine yeni bir isyan hareketi başlatan Şeyh Bedreddin'e de kucak açarak onu Kastamonu'da bir süre ağırlamıştır. Bu faaliyetlere misilleme olarak ise Çelebi Mehmed, İsfendiyâr Bey'in elindeki Samsun'u ele geçirmiş ve bu sayede Candaroğullarını doğu hattından da tazyike başlamıştır (1420).²⁶ Görüldüğü üzere Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed'e karşı Şâhruh tarafını tutan güçler arasında İsfendiyâr Bey'in adı da genellikle zikredilmiştir. Bu yıllarda İsfendiyâr Bey'in Şâhruh'la doğrudan görüşmesi mümkün olmasa bile, bazı durumlarda aradaki irtibatın Kara Yülük Osman Bey tarafından sağlandığını söylemek mümkündür.

1420'li yılların başlarına gelindiğinde İsfendiyâr Bey'in doğuda Sinop, batıda Safranbolu ve güneyde Ilgaz Dağları ile sınırlı dar bir alana sıkışmış durumu, beyliğinin geleceğini tehlikeye düşürmüştü ve üç yönden Osmanlı tazyikine maruz almıştı. İsfendiyâr Bey, 1421'de tahta çıkan II. Murad (1421-1451)'in hem Balkanlarda, hem Akdeniz'de ve hem de Anadolu'da genişlemeye yönelik siyaseti devam ettirmesi üzerine Osmanlı yayılmasına karşı tedbirler almış ve sultana isyan halinde olan Şehzade Küçük Mustafa'yı desteklemiştir. Ancak İsfendiyâr Bey, II. Murad'la yaptığı muharebede mağlup olarak tâbiyet arz etmiş; Osmanlı Devleti'ne Küre maden gelirlerinden yıllık bir miktar pay ayırmak durumunda kalmıştır (1423). Barış antlaşmasının maddelerinden birine istinaden iki taraf arasında karşılıklı kız alışverişinde bulunularak arada hısımlık da kurulmuştur (1425). Bu tarihten sonra Osmanlılarla açıktan boy ölçüşmenin yersiz olduğunu gören İsfendiyâr Bey, bir taraftan Osmanlıların zayıf anlarını takip ederken, diğer taraftan da dolaylı yollardan Memlûklerden ve Timurlulardan siyasi destek sağlama politikasına ağırlık vermiştir.²⁷

Bu tarihlerde II. Murad, Balkanlarda Haçlı müttefik güçleriyle yaptığı savaşlarda galip gelmiş ve Macar kralı Sigismund ile üç yıllık bir ateşkes imzalamıştı (1428). Venedikliler de II. Murad'a ödedikleri vergiyi artırma teklifinde bulunmuşlardı. Ancak bu esnada Mirzâ Şâhruh'un büyük bir ordu ile Anadolu'ya doğru yürüdüğü haberi Avrupa'da duyuldu ve tıpkı Timur devrinde olduğu gibi bütün Hristiyanlık âleminde sevinçle karşılandı. Venedikliler bundan cesaret alarak savaşı kızıştırdılar. II. Murad ise Mirzâ Şâhruh'a açıktan bir tepki göstermeyip, daha çok Karakoyunlular ve Memlûklerin ona karşı harekete geçmelerini ümit etmekteydi. Mirzâ Şâhruh, Selmas Meydan Muharebesi'nde Karakoyunlu kuvvetlerini mağlup edince (Eylül 1429), Anadolu ve Suriye yolu Timurlu orduları önünde açılmış oldu. Bu durum Memlûkler gibi Osmanlıları da kaygıya düşürdü. Ancak Mirzâ Şâhruh, Anadolu'ya girmeyip Azerbaycan'dan Herat'a dönmeye karar verince Anadolu'daki gergin bekleyiş sona erdi. Bunu fırsat bilen II. Murad ise ansızın harekete geçerek Selanik'i kuşattı ve ele geçirdi (29 Mart 1430). Fakat bu günlerde Mirzâ Şâhruh halen Azerbaycan'dan ayrılmamıştı, yani 1430 yılı ilkbaharında Karabağ'daki ikametini sürdürüyordu.

²² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 89.

²³ Yakupoğlu, *İsfendiyâr Bey ve Zamani*, s.55-71,73-77.

²⁴ Feridun Ahmed Bey, *Münşedü's-Selâtin*, I. c., (1274 baskısı), s. 150-151.

²⁵ Feridun Ahmed Bey, *Münşedü's-Selâtin*, I. c., (1274 baskısı), s. 153-154.

²⁶ Yakupoğlu, *İsfendiyâr Bey ve Zamani*, s.72-73.

²⁷ Yakupoğlu, *İsfendiyâr Bey*, s. 72-92.

Venedikliler ise yine buna güvenerek Selanik'i geri alma hayaline kapıldılar. Bu, elbette mümkün olmayacaktır.²⁸

İsfendiyâr Bey ise aynı hadiseler esnasında bir taraftan Mîrzâ Şâhruh'un Anadolu taraflarına gelmesini beklerken, diğer taraftan da Memlûk sultanı Barsbay'a elçi ile mektup göndermiştir. Memlûk Türk tarihçisi Bedreddin Aynî (ö. 1451)'nin 832 senesi hadiselerini naklederken verdiği malumata göre, Samsun ve Sinop bölgesi hâkimi İsfendiyâr Bey'in gönderdiği elçi, Ocak 1429'da beraberindeki hediyelerle Mısır'a gelmiş ve Sultan Barsbay'a bunları takdim etmiştir. Sultan ise bu hediyeleri kabul etmiş, elçiye iyi muamelede bulunmuştur. Ayrıca bu elçiyle birlikte İsfendiyâr Bey'e değerli hediyeler göndermiştir.²⁹

Görüldüğü üzere İsfendiyâr Bey, 1420'li yılların sonlarında hem Mîrzâ Şâhruh ile hem de Memlûk sultanı Barsbay ile ilişkilerini güçlü tutmuş; muhtemel bir Osmanlı taarruzuna karşı her zaman teyakkuz halinde bulunmuştur. Sonuçta aşağıda da bahsedileceği üzere İsfendiyâr Bey, Mîrzâ Şâhruh'un 1430'da Azerbaycan taraflarına geldiğini duyunca elçi göndererek Osmanlılar aleyhine bir Anadolu harekâtına girişmesi noktasında onu teşvik etmiştir. Ancak gönderdiği mektubu eline geçiren II. Murad, İsfendiyâr Bey'in bu teşebbüsünden haberdar olmuştur.³⁰ İşte bu yüzden söz konusu mektup, Feridun Bey Münşeâtı içinde günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Mektubun muhtevasına gelmeden önce, Feridun Bey Münşeâtı ve bu kaynağa yönelik eleştiriler üzerine kısaca bilgi vermeyi uygun bulduk.

2. Feridun Ahmed Bey'in Münşeâtı's-Selâtin'i ve Bu Esere Karşı Yapılan Tenkitler

Osmanlı döneminin münşi, şair ve hattatlarından olan Feridun Ahmed Bey (ö. 1583), 1550-1570'li yıllarda ünlü devlet adamı Sokullu Mehmed Paşa'nın himayelerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Meslek hayatına Rumeli Beylerbeyi nezdinde kâtip olarak başlayan Feridun Bey, ilerleyen yıllarda Divan-ı Hümâyûn kâtibi, reîsü'l-küttâb ve nişancı gibi makamlara terfi etmiş, bir süre Semendire ve Köstendil'de sancakbeyi vazifesini yürütmüştür.³¹

Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin* adlı mecmuayı kendisinin nişancılık makamında bulunduğu sıralarda, 1574 (h.982) yılında tamamlayarak, Sokullu Mehmed Paşa vasıtasıyla Sultan III. Murad'a sunmuştur. Çeşitli yazma nüshaları bulunan bahse konu mecmua daha XIX. yüzyılda iki cilt halinde iki kez İstanbul'da yayınlanmıştır.³²

Eserin mukaddimesinde kılıç ile kalemi mukayese eden yazar, Allah Teâla'nın Kur'an-ı Kerim'de kalem üzerine yemin ettiğine dikkat çekerek, kaleme ve kalem ehline büyük değer biçen şu iki beyti sunar:

Ger sipahi ederse tiğle fahr,
Kâtibi gör ne hoş rivayet eder.
Kalemin irtifa-yı şanında,
Hak yemin ettiği kifayet eder.

Devlet işlerinin sadece kılıçla yürüyemeyeceğine işaret eden Feridun Bey, "istikamet-i ümür-ı devlet ve istihkâm-ı kavâid-i

mülk ü millet" için çok büyük önem arz eden kalemin bu alandaki rolünü yine bir beyit ile anlatır:

Dem olur kim bitirir maslahat-ı tiği kalem,
Kâh urur tîr ü teber yaralarına merhem.

Osmanlı hanedanına ait belgelerin bir arada toplanmamasının büyük bir eksiklik olduğunun altını çizen yazar, bu boşluğu doldurmak adına yıllar boyunca derlediği Elsine-i Selâse'de yazılmış olan resmî evrakın sûretlerinden oluşan bir mecmua tertip etmeye karar verdiğini açıklar. Eserin mukaddimesinden ve içeriğinden anlaşıldığı üzere Feridun Bey, bir taraftan Osmanlı sultanlarının dağınık bir şekilde var olan resmî yazışmalarını düzenleyerek bu belgeleri kronolojik sıraya göre ele alan bir mecmua meydana getirmek istemiş, diğer taraftan da resmî yazışmaların üslubunu ve kâtiplik sanatının özelliklerini öğretici ve tanıtıcı mahiyette bir eser oluşturmayı amaçlamıştır. Böylece hem Osmanlı Devleti'nin dikkate değer resmî evrakı derli toplu bir şekilde gelecek kuşaklara intikal ettirilmiş olacak, hem de İslâm kitabet sanatının terminolojisini ve inceliklerini içeren bir kaynak eser okuyucusuyla buluşacaktı.³³

Münşeâtü's-Selâtin, Osmanlı sultanlarının, diğer ülke hükümdarlarının ve yöneticilerinin, devlet erkânının lakapları ve unvanlarının sıralanmasıyla başlar; daha sonra "Sebeb-i Telif-i Münşeât-ı Selâtin" adlı mukaddime kısmı, akabinde de ahlak konusunda "Miftâh-ı Cennet" adlı risale yer alır. Bu kısımların ardından öncelikle Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Dört Halife dönemine ait bazı yazışmalar aktarıldıktan sonra Osmanlı Devleti ile alakası olan yüzlerce belgeye, özellikle de padişahlar arasında teati edilmiş olan mektuplara yer verilir.

Feridun Bey Münşeâtı, ilk başlarda yerli ve yabancı tarihçiler tarafından büyük ilgiye mazhar olsa da, geçen yüzyılın başlarından itibaren kimi araştırmacılar bu eserde yer alan evrakın bir kısmının sıhhatine şüphe etmişlerdir. Bu konuya temas eden ilk akademisyenlerden birisi Avusturyalı müsteşrik Friedrich von Kraelitz olmuştur. Adı geçen bilim adamı, 1914 yılında neşrettiği bir makalesinde Feridun Bey Münşeâtı'nda bulunan Osmanlı erken dönemiyile alakalı belgelerin mecmuaya orijinal haliyle alınmadığı konusunda fikir beyan etmiştir:

"Mezkûr mecmuada mevcut olan ilk Osmanlı sultanları tarafından tastir olunmuş olan türkiyyü'l-ibâre muharrerât nazar-ı dikkate alınırsa, derhâl şive-i lisanı anlaşırlı ki bunlar tarz-ı tahririnde bir dereceye kadar tağyire uğramıştır. Bu fikr-i âcizânem ile demek istemem ki mezkûr tahrirât metin ve mealce sahtedir, fakat Ahmed Feridun'un muhtelif defterhânelerde cem ettiği evrakı harfiyen yani eski lisan ve imla ile zapt eylemeyip, belki asrının lisanına tevfiik ettiğini farz ve kabul eyliyorum".³⁴

Böylece Avusturyalı bilim adamı, Feridun Bey'in Osmanlı ilk dönem belgelerinin dili ve üslubu üzerinde düzeltmelerde bulunduğu ve bunları kendi zamanının ağdalı inşâ stiline uydurduğuna vurgu yapmıştır.

M. H. Yınanç'ın Feridun Bey Münşeâtı hakkında 1920'li yıllarda seri halde yayınladığı makaleleri ile birlikte Türk tarihçiliğinde söz konusu kaynağa yönelik eleştirel bakış açısının önü açılmıştır. Yınanç'ın detaylı incelemelere dayanan tespitleri sonucunda, diplomatik bilimi, devrin terminolojisi, kronolojik uyumsuzluklar

²⁸ Halil İnalçık, "Murad II", İstanbul: TDV. İA., 31. c., İstanbul, 2006, s.166-167.

²⁹ Yücel, *Anadolu Beylikleri...*, s. 98.

³⁰ Ali, "Candaroğlu Hükûmeti", s. 16.

³¹ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 118-120; Abdülkadir Özcan, "Feridun Ahmed Bey", TDV. İA, 12. c., İstanbul, 1995, s. 396-397.

³² İlk baskı: Cemaziyelahir başları 1264 - Rabiulahir sonları 1265 / Mayıs 1848 - Mart 1849; İkinci baskı: Cemaziyelahir sonları 1274 - Rabiulahir başları 1275 / Şubat-Kasım 1858.

³³ Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, I. c., Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1264, s.14-23; Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, I. c. (1274 baskısı), s. 14-23.

³⁴ Friedrich von Kraelitz, "İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sene: 5, nr. 28, İstanbul, 1330, s. 242.

gibi hususlara dayanılarak mevzubahis münşeâtta yer alan birtakım belgelerin sahte olduğu ve tarihî olgularla bağdaşmadığı ortaya çıkarılmıştır. Adı geçen tarihçi, özellikle de Hârizmşahlar dönemi münşilerinden Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'nin *et-Teveşül ile't-Teressül* isimli münşeâtında yer alan bazı belgelerin Feridun Bey tarafından tahrif edilerek ve Osmanlı tarihi ile ilişkisi varmış gibi kurgulanarak *Münşeâtü's-Selâtin*'e alındığını belirlemiştir. Bu çerçevede Feridun Bey Münşeâtı'nda bulunan, Selçuklu sultanı Alâaddin ile Osman Gazi arasında teati edildiği belirtilen Farsça yazışmaların³⁵ ve Orhan Gazi zamanına ait olduğu iddia edilen sekiz belgenin³⁶ *et-Teveşül ile't-Teressül*'de yer alan Hârizmşahlar dönemine ait gerçek vesikalar üzerinde işlemler yapılmak suretiyle düzenlendiği, bazı belgelerin ise sahte bir şekilde Feridun Bey'in bizzat kendisi tarafından telif edildiği öne sürülmüştür.

A. A. Olesnicki ve F. Babinger gibi yabancı araştırmacılar Balkanlar'daki erken dönem Osmanlı fütuhatıyla ilgili *Münşeâtü's-Selâtin*'deki bazı belgelerin sahte olabileceği kanaatindeyken,³⁷ bazı yerli bilim adamları da karşılaştırmalar sonucunda bir kısım belgelerin yanlış başlıklarla bahse konu münşeâta alındığını tespit etmişlerdir.³⁸

Böylece araştırmacıların Feridun Bey Münşeâtı'na yönelik eleştirilerini aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz:

- Bazı belgelerin tamamen uydurma olması;
- Bir kısım yazışmaların Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'nin münşeâtından bazı düzeltmelerle intihal edilerek Osmanlı tarihiyle ilişkilendirilmesi;
- Birtakım vesikaların, Feridun Bey'in kendi zamanının edebî dili çerçevesinde tashih edilmesi;
- Bazı evrakın başlığının yanlış belirlenmesi.

İlk üç maddede eleştirilen sahtecilik Feridun Bey'in bilinçli tercihinin ürünüdür. Son maddede ifade edilen tahrifat ise yanlış anlaşılma sonucunda meydana gelmiş olmalıdır. Osman Gazi devrine ait olduğu iddia edilen belgelerle ilgili, kimi araştırmacılar haklı olarak; "Bu belgelerin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna tarihî bir temel kazandırmak ve devletin kurucusu Osman Gazi'ye Selçuklu sultanı vasıtasıyla meşruiyet sağlamak düşüncesiyle hazırlanmış olduğu ileri sürülebilir" diye tespit etmişlerdir.³⁹ Orhan Gazi'nin Altın Orda Hanlığı ve Celayirli Devleti ile yazışmalarına gelince, bunlar da o sıralarda daha küçük bir beylik olan Osmanlı Devleti'nin dönemin büyük hanedan ve imparatorluklarına eşdeğer bulunan daha ihtişamlı bir siyasî oluşum olduğu intibah uyandırmaya yöneliktir. Aynı şekilde Kuruluş Dönemi'nde Balkanlar'daki fütuh ve ilerleme ile ilgili bazı şaşalı belgeler de Osmanlı'nın şanına şan katmak için Feridun Bey tarafından kurgulanmışlardır.

Fakat bu eksiklerine rağmen Feridun Bey Münşeâtı'nı tamamen göz ardı etmek ve bu mecmuanın tarihî kaynak olarak önemini yok saymak doğru olmayacaktır. Öncelikle yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere, *Münşeâtü's-Selâtin*'deki sahte belge örnekleri başlıca olarak Osmanlı hanedanını yüceltmek amacıyla uydurulmuşlardır. Çevirisini aşağıda sunduğumuz mektubun böyle bir özellik taşımadığını ve şimdiye kadar sıhhatinden şüphe edilmeden araştırmalarda kullanıldığını göz önünde bulundurarak,⁴⁰ bu belgeyi sahte evrak düzenleme olayı kapsamında değerlendirmiyoruz. Ayrıca yürüttüğümüz karşılaştırmalar sonucunda, ele aldığımız bu belge ile Bağdâdî'nin *et-Teveşül ile't-Teressül* adlı münşeâtındaki⁴¹ vesikalar arasında hiçbir bağlantı bulamadığımızı da ifade etmek isteriz. Bütün bunların yanı sıra mektubun tarihlendirilmesi ve mektupta zikredilen olayların akışı da tarihî gerçeklere ters düşmemekte, tam tersi onları teyit etmektedir. Bu husus ise ele aldığımız mektubun tarihî kıymetini ortaya çıkarmaktadır.

3. Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in Mirzâ Şâhruh'a Gönderdiği Mektubun Tercümesi ve Diplomatik Açından Tavsifi

İsfendiyâr Bey'in Mirzâ Şâhruh'a gönderdiği mektup, *Münşeâtü's-Selâtin*'de Sultan II. Murad dönemi belgeleri arasında yer almaktadır. Bu çalışmamızda ilk önce yazı dili Farsça olan bu belgenin Türkçeye çevirisi sunulacak, ardından da söz konusu vesikanın tarihî bir kaynak olarak değeri tartışılacaktır. Biz, çeviri sırasında bu kaynağın her iki baskısının yanı sıra bir yazma nüshasından da faydalandık⁴² ve aradaki farklılıkları belirleyerek dipnotlarda ifade ettik.

Mektubun başlığı: "Mirzâ Şâhruh'a Kastamonu hâkimi İsfendiyâr tarafından gönderilmiş olan işbu mektup ele geçirilerek Sultan Murad'a getirilmiştir".⁴³

Mektubun çevirisi: "Saltanatının bayrakları izzet ve ikbal zirvesinin alemleri (sancakları) üzerinde dikili⁴⁴ olan, önünde cihanın boyun eğdiği ülkeler fatihinin dergâhına (huzuruna) ve azametinin, şevketinin uzantısı yücelik ve ululuk katlarına varan, mülk fetheden hükümdarın bargâhına (sarayına)! O (Mirzâ Şâhruh), çok büyük ve pek cömert sultan, muazzam ve mükerrem hakan, adalet semasının güneşi, lütfü dünya kadar olan Sahipkıran (sâhib-i kırân), devrin memleketler padişahı, mülk alıcı namı hükümdar, mutlak saltanat vilayetinin valisi, bütün dünya meliklerini istihdam eden, [Allah'ın] kulları üzerine rahmet bayrağını yayan, sultanların boynunu itaat ipliğine diken, âlemlere adalet gölgelerini seren, İslâm'ın ve Müslümanlığın nişanesinin mazharı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Allah Teâlâ, İslâm'ın takviyesinden ötürü ta kıyamet ve izalet gününe değin onun saltanatının eserlerini eyyam sayfaları üzerinde devamlı kılsın! Ufukların ve iklimlerin köşe bucakları onun lütfunun ve adaletinin çeşitleri ile mamur olsun! Onun üstün devletini çekemeyenler dünyanın her tarafında onun kahrının ve şevketinin değişik türleri altında mahvolsunlar!

³⁵ Mükrimin Halil (Yinanç), "Feridun Bey Münşeâtı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Sene: XI-XIII, nr. 62-77, İstanbul, 1336-1339, s.161-168; Sene: XIV, nr. 1 (78), İstanbul, 1340, s.37-40.

³⁶ Mükrimin Halil. "Feridun Bey Münşeâtı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Sene: XIV, nr. 1 (78), İstanbul, 1340, s. 40-46; Sene: XIV, nr. 2, (79), s. 95-104; Sene: XIV, nr. 4 (81), s. 216-226.

³⁷ Bu konuda bkz.: Abdülkadir Özcan, "Münşeâtü's-Selâtin", *TDV. İA*, 32. c., İstanbul, 2006, s. 20-22.

³⁸ Bkz.: Kemal Edib Kürkçüoğlu, "Münşe'âtü's-Selâtin'e Dâir Kısa Bir Not", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, Ankara, 1950, s. 327; Soner İsimtekin, "Feridun Bey Münşeâtında Yer Alan Farsça Mektuplar", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, İstanbul, 2013, s. 54.

³⁹ Bilgin Aydın ve İshak Keskin. "Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Sahteciliği, Diplomatik ve Diplomatika Eğitimi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 31, İstanbul, 2008, s.199.

⁴⁰ Münşeâtü's-Selâtin'deki bu mektuptan yararlananlardan biri de Yaşar Yücel'dir. Ancak Yücel, bizim ele aldığımız mektubu 1435'te yazılmış gibi

göstermiştir. Bkz.: Yücel, *Anadolu Beylikleri...*, s. 97. Oysaki belgenin sonundaki tarih 1435'e değil, 1430 yılının Mayıs ayına tekabül etmektedir.

⁴¹ Behâeddin Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî, *et-Teveşül ile't-Teressül*, mukâbele ve tashih: Ahmed Behmenyâr, Şirket-i Sihâmî-i Çâp, Tahrân, 1315.

⁴² Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3794/4317, vr. 116a-117a; Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, I. c. (1264 baskısı), s. 213-214; Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, I. c. (1274 baskısı), s. 220-221.

⁴³ Orijinali Farsça olan bu başlığı Münşeât'ın Nuruosmaniye nüshasından alarak çevirdik. Eserin baskılarında ise söz konusu mektubun başlığı Türkçe olarak verilmiştir: "Kastamonu hâkimi İsfendiyâr tarafından bi't-tahrir Şâhruh Mirza'ya gönderilmek üzere esnâ-yı râhta tutulup Sultan Murad Han Gazi hazretlerine getirilen mektubun sûretidir".

⁴⁴ Yazma nüshada "mansûb" (dikili) yerine "mansûr" (muzaffer) diye yazılmıştır. Fakat anlam itibarıyla baskılarda yer alan "mansûb" (dikili) kelimesinin metne daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Sadakatın herhangi bir yönünü ihmal etmekten ve hizmetkârlık merasimi yerine getirmeyi ertelemekten uzak olan bu zavallı yandaşımız ve eski duacıımız, sıdk ve ihlastan doğan ubudiyetler, temiz niyet ve saf duygulardan kaynaklanan hizmetler arz ve ithaf eder. Gece ve gündüz ebedi devletinizin devamı ve sonsuz haşmetinizin sebatı için ezeli ve ebedi olan Tanrı'ya dua etmişim ve etmekteyim. Peygamber ve onun şerefli nesli hatırı için [bu dualarımız] icabet mahalline ulaşsın ve kabul çerçevesinde makbul olsun!

Çok çok dualardan ve bol bol senalardan sonra ülkeler fâtihinin cihanı süsleyen görüşüne arz olunur ki daha önce bu muhlis duacı bendeniz, hayret zulmeti içinde şaşkın ve çaresiz kalmıştı. Ansızın gaip âleminden merhum sultan hazretlerinin⁴⁵ galebe ile işaretlenmiş ve zaferle süslenmiş olan bayrakları Rum vilayetini kendi kademleriyle teşrif ettiler ve cihanı zalimlerden ve muhaliflerden arındırdılar.⁴⁶ [Böylece] karanlık gecenin yerini cennet-i mevâ gibi nur dolu gündüz aldı, devletin parlaklığı ve saltanatın ışığı cihan ehlini münevver kıldı ve düşkünlerin elinden tutarak onların her birini devlete ve saadete ulaştırdı. Zahmet görmüş ve mihnet çekmiş olan bu muhlisleri de kendilerinin eski kulları sırasına aldılar.⁴⁷ Devletinizden yana olan bu hizmetkârlarınız da gece ve gündüz o rahmetli, said (kutlu) ve şehid Uluğ Bey'in⁴⁸ – Allah onun kabrini nurlandırsın ve merkadini güzelleştirsün – ruhunun ferahlığı için meşgulder hatimler okutmak, salavat ve dualar zikretmek ile sürekli meşgulder iken pek şerefli bir vakitte ve çok mübarek bir saatte saadet belirtilerinin müjdecisi ve devlet haberlerinin muhbiri (habercisi), bu muhlislerin kulağına ulaştırdı ki muzaffer askerler – Allah Teâla onlara yardımcı olsun – Azerbaycan memleketini Tanrı'nın yardımı ve inayeti ile Türkmenlerin⁴⁹ elinden çekip almış ve kurtarmışlar, muhalif düşmanlar ise kahredilmiş ve perişan olmuşlardır. “Onlar sanki aslardan kaçan yaban eşekleridirler”.⁵⁰ Kullarına sayısız nimetler veren Rabbimize bol bol şükürler ettik, “Hamd, bizden hüznü gideren Allah'a mahsustur”⁵¹ âyetini dile getirdik ve [bu zaferi] şu beyitle terennüm ettik:

Nazım

Hoş geldin, hasta yüreğe ruh bahşediyorsun;

Merhaba, dertli bedene can gibi geliyorsun.

Hayırlı haberler bu minvalle ortaya çıktığından dolayı vacip ve lazım oldu ki bu eski bendeleriniz de mülk fetheden hükümdarı tebrik etmek için ihlastan meydana gelen⁵² dualarını göndersinler ve sizi bu tarafın haberlerinden ve hallerinden⁵³ agâh etsinler. Eğer taç bahşeden padişahın maiyeti (mevkib-i hümayûn) Rum vilayetine yönelirse ve kendisinin itaatkâr gulâmlarını⁵⁴ hatırlarsa, onların hepsi ihlas gerdanlığını boyunlarına ve bağlılık kemerini bellerine bağlayarak hazır olurlar.

Saltanatın sığınağı olan hazretinizin mükemmel inayeti gökyüzündeki yıldızlardan daha fazla olduğundan dolayı arzuhalimin (arzadâşt) geriye kalan kısımlarını sena ile dolu sözlü anlatım şeklinde sevinçli huzurunuzda arz edeceğimi umuyorum. [Bu yüzden

mektubu] daha fazla uzatmaya gerek duyulmadı. Peygamber, onun nesli ve sahabeleri – ona ve onlara selam olsun – hatırına kıyamet gününe değin din ve devlet bahçeleri adaletinizin ziyetiyle süsleysin.

Bu hizmet 833 senesi Şa'bânü'l-muazzam ayının 9'unda (03 Mayıs 1430) arz edilmiş oldu”.

Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in bu mektubunu diplomatik bilimi açısından incelediğimizde, daha 1280'li yıllarda Kastamonu hâkimi Çobanoğlu Yavlak Arslan'ın saray münşisi görevinde bulunan Hüsameddin Hasan b. Abdülmü'min el-Höyî'nin tertip ettiği inşâ risalelerindeki mektup yazım kurallarına söz konusu vesikada uyulduğunu gözlemliyoruz. Şöyle ki el-Höyî, mektuba ilk rükün olarak hitaplarla başlanmasını, ardından dualara yer verilmesini, hizmetin takdim edilmesini, özlemin açıklanmasını, buluşmaya ilişkin temennide bulunulmasını öneriyor.⁵⁵ İsfendiyâr Bey'in mektubunda da bu sıralamaya esas itibarıyla riayet edildiğini görüyoruz. Şöyle ki bahsi geçen mektup; “Saltanatının bayrakları izzet ve ikbal zirvesinin alemleri (sancakları) üzerinde dikili olan, önünde cihanın boyun eğdiği ülkeler fatihinin dergâhına (huzuruna) ve azametinin, şevketinin uzantısı yücelik ve ululuk katlarına varan, mülk fetheden hükümdarın bargâhına (sarayına)!...” diye Mîrzâ Şâhruh'a hitap edilerek başlıyor. Bu hitapların akabinde; “Allah Teâlâ İslam'ın takviesinden ötürü ta kıyamet ve izalet gününe değin onun saltanatının eserlerini eyyam sayfaları üzerinde devamlı kılsın!...” şeklindeki dua cümleleri yer alıyor. “Sadakatın herhangi bir yönünü ihmal etmekten ve hizmetkârlık merasimi yerine getirmeyi ertelemekten uzak olan bu zavallı yandaşımız ve eski duacıımız sıdk ve ihlastan doğan ubudiyetler, temiz niyet ve saf duygulardan kaynaklanan hizmetler arz ve ithaf eder” şeklindeki ifadelerle hizmetin takdim edilmesi rükününü yerine getiren İsfendiyâr Bey, kendi özlemini bir beyitle ifade eder. Mektubun sonlarına doğru “...arzuhalimin (arzadâşt) geriye kalan kısımlarını sena ile dolu sözlü anlatım şeklinde sevinçli huzurunuzda arz edeceğimi umuyorum” diye bir açıklama yapılarak, el-Höyî'nin işaret ettiği “buluşmaya ilişkin temennide bulunulması” rükünü de yerine getirilmiş oluyor.

Bunun yanı sıra el-Höyî unvan rükününe dikkat çekerek, alt makamlardan üst makamlara gönderilen yazılarda mektubun yazarının kendisini hakir, sadık ve duacı bir hizmetkâr olarak tanımlaması gerektiğine vurgu yapar. İsfendiyâr Bey'in mektubunda da aynı hususa riayet edildiğini görüyoruz. Nitekim Mîrzâ Şâhruh'a bağlı bir bey olarak bilinen Candaroğlu hükümdarı, söz konusu mektupta kendisini “sadakatın herhangi bir yönünü ihmal etmekten ve hizmetkârlık merasimi yerine getirmeyi ertelemekten uzak olan bu zavallı yandaşımız ve eski duacıımız” diye tanımlıyor. Ayrıca el-Höyî'ye göre mektubun yazarı, “mektupların sonunda işlerin yönetimi konusunda kendi görüşünü açıklamalıdır”. Bu rükünün de Mîrzâ Şâhruh'a gönderilen mektupta ihmal edilmediğine tanık oluyoruz. Mektubun sonlarına doğru; “Eğer taç bahşeden padişahın maiyeti (mevkib-i hümayûn) Rum vilayetine yönelirse ve kendisinin itaatkâr gulâmlarını hatırlarsa, onların hepsi ihlas gerdanlığını boyunlarına ve bağlılık kemerini bellerine bağlayarak hazır olurlar”

⁴⁵ Burada sözü edilen sultan, Emir Timur'dur.

⁴⁶ Bu cümle içinde Emir Timur'un Anadolu harekâtına ve onun Yıldırım Bâyezid üzerindeki zaferine işaret edilmek istenmiştir.

⁴⁷ Mektubun bu kısmında İsfendiyâr Bey, bir zamanlar Emir Timur'a itaat ettiğini belirtmiş oluyor.

⁴⁸ Emir Timur, klasik kaynaklarda çoğu zaman Emir-i Kebir (Büyük Emir) diye anılıyor. Bu unvanın o dönemin Türkçesindeki karşılığı ise Uluğ Bey'dir. Böylece mektubun bu yerinde Uluğ Bey denildiğinde Emir Timur kastedilmiş oluyor. Buradaki Uluğ Bey ismini Şâhruh Mîrzâ'nın oğlu Uluğ Bey ile karıştırmamak gerekir. Emir Timur'un mektupta şehid diye anılmasına gelince, bu husus kendisinin ölümünden önce Çin'e karşı cihad seferine niyetlenmesi ve Çin'e doğru yola çıktığı esnada vefat etmesiyle ilgili olabilir.

⁴⁹ Burada Türkmenler adıyla Karakoyunlular kastedilmiştir.

⁵⁰ Kur'an-ı Kerim, Müddessir sûresi, 50-51. âyetler.

⁵¹ Kur'an-ı Kerim, Fâtır sûresi, 34. âyet.

⁵² Yazma nüshada “sudûr-ı ihlâs” (ihlastan meydana gelen) yerine yanlışlıkla “sad u ihlas” diye yazılmıştır. Belli ki bu yanlışlık, “sudûr” kelimesinin sonundaki “r” harfinin unutulması sonucunda ortaya çıkmıştır.

⁵³ Eserin 2. baskısında “ahbâr u ahvâl” diye yazılmışken, ilk baskısında ve yazma nüshasında “ahbârât u ahvâlât” diye yer almaktadır.

⁵⁴ Burada bizim “itaatkâr gulâmlar” şeklinde çevirdiğimiz ifade, *Münşeat*'ın baskılarında “gulâmân-ı gerden-beste” (harfiyen: “boynu bağlı gulamlar”) diye yazılmıştır. Fakat yazma nüshada aynı ifade yanlışlıkla “gulâmân-ı gerdün-beste” (feleği bağlamış gulamlar) şeklinde kaleme alınmıştır. Ayrıca bu ifadeden sonra baskılarda yer alan “...hud râ yâd-âveri fermâyend ki heme tavk-ı ihlâs der gerden ve kemer-i inkiyâd der miyân beste...” (kendisinin ... hatırlarsa, onların hepsi ihlas gerdanlığını boyunlarına ve bağlılık kemerini bellerine bağlayarak) şeklindeki kısma yazma nüshada rastlamıyoruz.

⁵⁵ Cevdet Yakupoğlu ve Namiq Musalı, *Hasan b. Abdülmü'min el-Höyî'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 132-147. Ayrıca el-Höyî'nin hayatı ve eserleri hakkında da ismini andığımız kitabın ilgili bölümlerine bakılabilir.

diye açıklamada bulunan İsfendiyâr Bey, Timurlu hükümdarını Anadolu'ya davet etmek sûretiyle "işlerin yönetimi konusundaki görüşünü" beyan etmiş oluyor. Yine el-Höyî'nin inşa risalelerine bakılırsa, divan mektupları, şer'i siciller ve amellere (görevlere) dair kararlarda vaktin tayini için tarihlendirme yapılmasını şart olduğu belirtiliyor ve tarihlendirme yapılırken sadece yılın değil, ayın ve hatta günün bile kaydedilmesinin önemine değiniliyor. İsfendiyâr Bey'in mektubunda da bu hususlara dikkat edilerek el-Höyî'nin inşa risalelerindeki tarihlendirme rüknüne uyum sağlanmıştı.⁵⁶

Bütün bunlarla beraber mektuplara alınması için el-Höyî'nin risalelerinde önerilen bazı âyet ve Arapça dua cümlelerinin de İsfendiyâr Bey'in mektubunda yer aldığını gözlemliyoruz.⁵⁷ İsfendiyâr Bey'in mektubu ile el-Höyî'nin inşa risaleleri arasındaki benzer özelliklere dair yukarıda aktardığımız örneklerin büyük çoğunluğu İslâmî inşa sanatında görülen genel özellikler olup, diğer kaynak ve belgelerde de rastlanması mümkün görünen hususiyetlerdir. Lakin ele aldığımız mektubu öncelikle el-Höyî'nin risaleleriyle karşılaştırmamızın elzem olduğunu ifade etmeliyiz. Zira Kastamonu muhitinde inşa yazım kurallarının bir sisteme oturtulması ve burada inşa alanında ilk eserlerin hazırlanarak öğrencilerin yetiştirilmesi, el-Höyî'nin buradaki faaliyetleriyle doğrudan bağlantılıdır. Zira Tahsin Yazıcı'nın ifade ettiği üzere el-Höyî'nin Farsça yazmış olduğu inşa risaleleri, yazışmaların resmen Türkçe olarak yapıldığı dönemlerde inşa ve muharrerâta görülen terim, unvan ve lakapların düzenlenmesi için birer örnek teşkil etmişlerdir.⁵⁸ Böylece Çobanoğulları münşisi el-Höyî'nin inşa risaleleri Osmanlı dönemi yazışmalarını bile etkilediği halde, Kastamonu ve çevresinde Çobanoğullarının bir devamı niteliğinde ortaya çıkmış olan Candaroğulları Beyliği'nin bu diplomatik mirastan faydalanmadığını ve onu görmezden geldiğini düşünmemiz doğru olamaz.

4. Mektubun Tarihi Açısından Önemi ve Değerlendirilmesi

Yukarıda çevirisini sunduğumuz belge, muhtevasından anlaşıldığı üzere Timurlu hükümdarı Mirzâ Şâhruh'un Karakoyunlulara karşı Azerbaycan'a yapmış olduğu ikinci sefer sırasında yazılmış ve gönderilmiştir. Şu bir gerçektir ki Karakoyunlular, daha Emir Timur zamanından itibaren Timurlu İmparatorluğu'nun Azerbaycan, Doğu Anadolu ve genel olarak Ortadoğu'daki yayılmacılık faaliyetleri önünde engel teşkil eden unsurlar arasında yer almışlardır.⁵⁹ Emir Timur'un vefatından (1405) kısa bir süre sonra Karakoyunluların Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Arap Irakı bölgelerinde kendi hâkimiyetlerini tesis etmeleri ile Timurlu İmparatorluğu'nun batıdaki mühim bazı vilayetleri ilk defa elden çıkmış ve Karakoyunlular beylikten devlet haline gelmişlerdi. Karakoyunlu Devleti'nin varlığından dolayı Timuruların kudretli hükümdarı Mirzâ Şâhruh, zamanın diğer iki güçlü devleti olan Memlûkler ve Osmanlılar üzerinde doğrudan doğruya baskıda bulunamamış ve bu durum, Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlıların kendisini yeniden toparlamasına fırsat vermişti.⁶⁰

Ancak Mirzâ Şâhruh, fiili bir şekilde meydana gelmiş olan yeni şartları asla kabullenme eğilimine sahip değildi. Timurlu İmparatorluğu'nu babasının zamanındaki ihtişamına ve sınırlarına kavuşturmayı amaçlayan bu hükümdar, saltanatının ilk aşamasında Türkistan, Horasan ve İran coğrafyalarındaki siyasi sorunları halletmek ve ayaklanmaları bastırmak sûretiyle kendi iktidarını

pekiştirdikten sonra askerî hedeflerinin yönünü Azerbaycan'a doğru çevirdi. Ne var ki Mirzâ Şâhruh'un bu yöndeki kararlılığı Karakoyunlu hükümdarlarından Kara Yusuf'u ve onun 1420 yılındaki ölümünden sonra yerini alan halefi Kara İskender'i bağımsız politika yürütmeye düşüncesinden vaz geçiremedi. Hem Ortadoğu'da kudretini göstermek, hem de kendisine bir türlü itaat etmek istemeyen Karakoyunlulara ağır darbeler indirmek üzere Mirzâ Şâhruh kalabalık ordusuyla 1420-1421, 1429-1430 ve 1435-1436 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya üç kez sefer düzenlediyse de, Karakoyunlu sorununu bir türlü halledemedi.⁶¹ Bu seferler sırasında yapılan muharebelerde Çağatay ordusunun parlak zaferler elde etmesi, Karakoyunlular ve onların hükmü altındaki coğrafya üzerinde kalıcı bir Timurlu egemenliğinin kurulmasına yol açmadı. Mirzâ Şâhruh, Azerbaycan'a yapmış olduğu ilk seferden dönüşünde Tebriz tahtını Akkoyunlu Ali Bey'e, ikinci seferden dönüşünde ise Kara İskender'in kardeşi olan Ebu Said Mirzâ'ya verdiyse de, bunlar Azerbaycan'da pek fazla iktidarda tutunamadılar. Üçüncü sefer neticesinde ise Kara İskender'in bir diğer ordusunun parlak zaferler elde etmesi, Mirzâ Şâhruh'a itaat etmek sûretiyle Tebriz tahtına oturtuldu; lakin Şâhruh'un ölümünü müteakip Cihanşah'ın kendisi Timurular için bir sorun, hatta bir tehdit haline geldi.⁶²

İsfendiyâr Bey'in gönderdiği mektup, Mirzâ Şâhruh'un Karakoyunlular üzerine ikinci seferi ile ilgili olduğu için burada bahse konu sefer hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Mirzâ Şâhruh'un ilk seferinin ardından Karakoyunlu Kara İskender sadece müstakil bir siyaset izlemekle kalmamış, zaman zaman Timuruların sınır bölgelerine de saldırılarda bulunmuştu. Kara İskender'in 1427-1428 (h.831) tarihinde Timurulara bağlı bulunan Şirvanşahlı Devleti üzerine sefer düzenlemesi, 1428-1429 (h.832) yılında Timurlu kontrolündeki Sultanîye, Ebher, Kazvin ve Zencan gibi şehirleri ele geçirmesi, Mirzâ Şâhruh'un sabrını taşıran son damlalar olmuştu. Öte yandan da Memlûkler, Güneydoğu Anadolu'da Timurulara itaat etmiş olan Akkoyunlulara rahat vermiyorlardı. Hem Kara İskender'i bertaraf etmek, hem de Memlûklere gücünü göstermek amacıyla Mirzâ Şâhruh, 10 Nisan 1429 (5 Receb 832)'da Herat'tan yola çıkarak, Azerbaycan üzerine ikinci seferine başlamıştır. 7 veya 8 Haziran (4-5 Ramazan)'da Rey'e ulaşan ve aynı ayın 24'ünde (21 Ramazan) Sultanîye'yi ele geçiren Timurlu ordusu Ağustos ayının 2'sinde (1 Zilkade) Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz şehri civarındaki Şenb-i Gazan'a ulaşmıştı. 17 Eylül 1429 (17 Zilhicce 832)'da Selmas ovasında başlayan ve üç gün süren şiddetli meydan muharebesi neticesinde Timurular galip gelmiş, Kara İskender ise savaş alanından kurtulmayı başarmıştı. Mirzâ Şâhruh, oğullarından Muhammed Cuki Mirzâ komutasındaki bir kuvveti Kara İskender'i takip etmek için göndermişse de, bu birlik Karakoyunlular tarafından Erciş civarında geri püskürtülmüştür. Mirzâ Şâhruh'a gelince, 7 Ekim 1429 (8 Muharrem 833) tarihinde Selmas ovasından harekete geçen Timurlu hükümdarı önce Nahçıvan'a uğramış, oradan da 7 Kasım (9 Safer) tarihinde Karabağ'a yürümüştür. Kasım ayının 17'sinde (19 Safer) Karabağ'a inen Mirzâ Şâhruh, kış mevsimini orada geçirmiştir.⁶³

Mirzâ Şâhruh, Selmas ovasında Karakoyunlu Kara İskender'i yenince, Anadolu ve Mısır yolları da onun önünde açılmış oluyordu. Bu durum, Memlûkleri, hatta onlardan daha fazla Osmanlıları tedirgin etmişti. Ortada dolaşan söylentilere göre Mirzâ Şâhruh'un Anadolu'ya yürüyeceği, Boğazlar üzerinden Balkanlar'a geçeceği ve

⁵⁶ Yakupoğlu ve Musalı, *Hasan b. Abdülmü'min el-Höyî'nin Kaleminden...*, s. 148-149.

⁵⁷ Hüsameddin Hasan b. Abdülmü'min Höyî, *Mecma-u-yı Âsâr*, mukaddime, tashih ve tahkik: Suğra Abbaszâde, Mirâs-ı Mektûb, Tahran, 1379, s. 160,165,245,314,315.

⁵⁸ Tahsin Yazıcı, "Hûî, Hasan b. Abdülmü'min", *TDV, İA*, 18. c., İstanbul, 1998, s. 311.

⁵⁹ Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri...*, s. 12,41,43,46-47,51,62-63,67,88-89,100,117,122-130,135; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, I. c., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 49-69.

⁶⁰ İsmail Aka, *Mirza Şâhruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 55.

⁶¹ Sümer, *Kara Koyunlular...*, s. 104-112,119-123,127-132,132-134; Aka, *Mirza Şâhruh...*, s. 115-125,140-145,153-157; Ramil Ağayev, *Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər)*, Kür nəşriyyatı, Bakı, 2004, s. 54-60.

⁶² Aka, *Mirza Şâhruh...*, s. 217-218.

⁶³ Sümer, *Kara Koyunlular...*, s.127-130; Aka, *Mirza Şâhruh...*, s. 140-143; Ağayev, *Azərbaycan və Mərkəzi Asiya...*, s. 57-58.

Kırım'dan tekrar Azerbaycan'a döneceği iddia ediliyordu. Osmanlı hükümdarı II. Murad'a gelince, İsmail Aka'ya göre; "o, ne şekilde olursa olsun ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı Timurlular ile arasında ihtilaf yaratmaya tercih ediyordu". İşte bu sebepten dolayı II. Murad, Mirzâ Şâhruh ölünceye kadar ona bağlılıktan vaz geçmemiştir. Ancak korkulan olmamış ve Mirzâ Şâhruh, 5 Mayıs 1430 (11 Şaban 833)'da Karabağ'daki kışlak yurdundan ayrılarak, 30 Mayıs (7 Ramazan)'ta Sultaniye'ye varmış ve Ramazan Bayramı'na kadar burada kalmıştı. Ramazan Bayramı'nın ertesi günü Horasan'a doğru yola çıkan Mirzâ Şâhruh, 26 Eylül 1430 (8 Muharrem 834) tarihinde Herat'a ulaşmıştı.⁶⁴

Böylece İsfendiyâr Bey kendi mektubunu hazırladığı sıralarda Mirzâ Şâhruh daha Karabağ'daki kışlak yurdundan ayrılmamıştı ve Anadolu'da dolaşan söylentiler, onun Osmanlı Devleti üzerine hareket edeceği yönündeydi. Esasen Candaroğlu İsfendiyâr Bey ile Mirzâ Şâhruh'un babası Emir Timur arasında dostluk ve tâbiilik-metbuluk durumu uzun yıllar boyunca sürmüştü. Emir Timur'un Doğu Anadolu'da gözüktüğü 1394 yılından ölümü olan 1405 yılına kadar bu durum devam etmiştir. Ayrıca İsfendiyâr Bey bu ilişkiler esnasında Emir Timur'un yüksek üstünlüğünü her zaman kabul etmiş ve tâbiilik şartlarını da yerine getirmiştir. Onun Mirzâ Şâhruh ile olan münasebetleri de bu minvalde devam etmiştir.

İsfendiyâr Bey'in, Mirzâ Şâhruh ile olan siyasî ilişkilerine dair bir miktar malumat elimizde bulunsa da, bunun ayrıntılarını belgeleyebilecek çok fazla kaynak maalesef mevcut değildir. İşte bu makale çerçevesinde ele aldığımız İsfendiyâr Bey'in Mirzâ Şâhruh'a yazdığı Farsça mektubun, XV. yüzyıl ilk yarısında Candaroğulları Beyliği ile Timurlu Devleti ilişkilerinin mahiyetinin daha detaylı araştırılması açısından önem arz ettiğini belirtmek gerekir. İsfendiyâr Bey, vefat tarihi olan 1440 yılı Şubat ayına kadar Timurlu hükümdarı Mirzâ Şâhruh'un bir Anadolu seferi tertip etmesi ümidini hiç kaybetmemiş görünmektedir. Onun Osmanlı tâbiyeti altında iken hem Memlûk sultanlığı ile ve hem de Timurlularla böylesine sıkı bir dostluk ve hatta bağlılık ilişkisi içerisinde olması ve bunu da uzun süre devam ettirmesi gerçekten cesaret işidir. Diğer yandan ülkesini en geniş sınırlarına ulaştırdığı 1402 tarihinden sonra 1423'lere gelindiğinde topraklarının neredeyse yarısını Osmanlılara kaptıran ve hatta Sultan II. Murad'a vergi vererek ona tâbiyet arz etmek zorunda kalan İsfendiyâr Bey'in Anadolu dışından güçlü bir devletin desteğini kazanma politikası aslında mantıksız da değildir. Her Türk hükümdarı gibi İsfendiyâr Bey de öncelik olarak kendi sınırlarını ve tebaasını, daha da ötesi şahsî iktidarını korumak durumunda idi.

1430 tarihli bu mektup göstermektedir ki İsfendiyâr Bey, tıpkı Ankara Savaşı öncesinde olduğu gibi Osmanlılara karşı Timurlu saflarında yer almaya hazırdır. Mektupta öncelikle Mirzâ Şâhruh'a ağdalı bir üslupla hitap eden ve onun için dualarda bulunan İsfendiyâr Bey, onu kendisinden çok daha yüksek makam sahibi bir hükümdar olarak kabul ettiğini açıklamış oluyor. O günlerde gerçekten de Mirzâ Şâhruh, gücünün zirvesinde bulunduğu için İsfendiyâr Bey'in meseleye bu şekilde yaklaşmasında şaşılacak hiçbir husus yoktur. Eskiden beri Timurlu saltanatına sadık ve bağlı bulunduğunu ifade eden Candaroğlu hükümdarı, Emir Timur'un Anadolu Seferi'ni (1402) özlemle anıyor ve kendinin de diğer Anadolu beyleri gibi bu sefer sonucunda eski itibarını ve mülklerini geri kazandığına atıfta bulunuyor. İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un kendisine olan ihsan ve iyiliklerini o kadar önemsemiş ve unutmamıştır ki aradan geçen yaklaşık 30 senelik bir süre zarfında bile Kastamonu ve çevresindeki bazı camilerde bu hükümdarın ruhuna hatimler okutmuş, onu hayır dualarla yâd etmiş ya da en azından mektubunda böyle bir iddiada bulunmuştur.

Mektupta İsfendiyâr Bey'in uzun süre boyunca iktidarını korumasının püf noktalarını da bulabiliyoruz. Nitekim İsfendiyâr

Bey'in o dönemde Anadolu'nun doğusunda cereyan eden Timurlu – Karakoyunlu mücadelesini yakından takip ettiği, Azerbaycan'daki hadiselerden haberdar olduğu, iyi bir istihbarat ve haberleşme ağı kurduğu, söz konusu mektubun muhtevassından anlaşılabilir. Candaroğlu hükümdarının bu istihbarat potansiyelini Anadolu'nun genelinde de iyi kullandığı görülmektedir. Şöyle ki o, bu mektubunda Anadolu beylerinin de kendisi gibi Mirzâ Şâhruh'dan yana olduklarını, onun yolunu sabırsızlıkla beklediklerini belirtmekte ve ayrıca gerek Osmanlı Devleti'nin, gerekse de Anadolu coğrafyasının durumu ile ilgili Timurlulara istihbarat bilgisi gönderebileceğini vadetmektedir. İsfendiyâr Bey, kendisini sadece olayların akışına bırakmamış, bizzat Ankara Savaşı öncesinde Osmanlı aleyhine tesis edilen ortamın aynısını oluşturmaya yönelik teşebbüslerde bulunmuştur. Mektubun sonlarına doğru İsfendiyâr Bey, Timurlu hükümdarının Anadolu'ya geleceği takdirde kendi birlikleri ile onun ordusuna katılacağını ima etmektedir. Ayrıca diğer Anadolu beylerinin de Mirzâ Şâhruh saflarında yer alacaklarının müjdesini vadetmektedir. Hatta Candaroğlu hükümdarı, Mirzâ Şâhruh'un huzurunda şifahen anlatacağı hususların olduğunu beyan ederek, bundan dolayı mektubu fazla uzatmadığını açıklamaktadır. İsfendiyâr Bey'in bu mektubu klasik İslâm inşâ geleneği çerçevesinde kaleme alınmış olup, mektubun içeriğinde yer yer âyetlere, şiiirlere ve özlü sözlere rastlanılmaktadır.

Sonuç itibarıyla bu mektup, her ne kadar Osmanlı casuslarının eline geçerek Sultan II. Murad'a iletilmiş olmasından dolayı Timurlu hükümdarına ulaşmamışsa da, dönemin uluslararası ilişkiler sistemini ve bloklaşmaları aydınlatması açısından büyük önemi haizdir. Kaldı ki İsfendiyâr Bey'in Mirzâ Şâhruh'a yine o sıralarda benzer muhtevalı farklı mektuplar gönderdiğini de varsayabiliriz. Zira bu vesikânın zamanımıza ulaşması, onun Osmanlıların eline geçmek sûretiyle *Münşeatü's-Selâtin*'e alınması sayesinde mümkün olmuştur. Sonraki hadiselerle bakıldığında, İsfendiyâr Bey'in Osmanlı yayılmacılığına karşı Timurlu ve Memlûk sarayları ile irtibatını koparmadığı görülmektedir.

Mirzâ Şâhruh'un 1435 tarihinde batıya hareketi Osmanlılara bağlı memleketlerde olduğu gibi İsfendiyâr Bey nezdinde de heyecan uyandırdı. Mirzâ Şâhruh, bütün Anadolu hükümdarlarının kendi himayesi altında olduğunu dünyaya göstermek amacıyla 1435 yılı Eylül (839 yılı Safer) ayında Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'in oğullarına, Dulkadiroğlu Mehmed Bey'e, Karamanoğlu II. İbrahim Bey'e ve nihayet Osmanlı hükümdarı II. Murad'a hilatler gönderip, bu hilatleri kendi memleketlerinde Mirzâ Şâhruh'un naipleri sıfatıyla giymelerini istedi. Osmanlı sultanının hilati giyerek Mirzâ Şâhruh'a tâbi görünmesi Memlûk sultanı Barsbay'ı memnun etmedi.⁶⁵ Bu sırada Karakoyunlu İskender'i takip eden Timurlular Osmanlı sınırında durdular. Tokat'a sığınan Kara İskender bir süre burada kaldı. 1436 yılı ilkbaharı gelince Osmanlılar bu tehlikeli misafirden bir an önce kurtulma çaresine baktılar. Çünkü Mirzâ Şâhruh, bütün Anadolu hükümdarlarına Kara İskender'i kendi topraklarına kabul etmemeleri ihtarında bulunmuştu.⁶⁶

İşte İsfendiyâr Bey de muhtemelen bu hilat giyen veya Şâhruh'a tâbiyet arz eden hükümdarlar arasında sayılabilir. Bu çerçevede o, Timurlu ordusunun Anadolu'ya bir defa daha girmesini hararetle beklemiş olmalıdır. İsfendiyâr Bey, bir yandan Şâhruh'la haberleşirken, diğer yandan da Memlûk ülkesindeki iç siyasî hesaplaşmaları da yakinen takip etmiştir.⁶⁷ İsfendiyâr Bey'in vefatından yıllar sonra torunlarından İsmail Bey (1443-1461) de dedesinin politikasını sürdürerek, Osmanlı saltanatına karşı doğuda yıldızı parlayan Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ile muhabere etmiş ve

⁶⁴ Aka, *Mirza Şahruh...*, s. 144-145.

⁶⁵ İbni Tagrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, s. 488.

⁶⁶ İnalçık, "Murad II", s. 168.

⁶⁷ İbni Tagrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, s. 487.

onun liderliğinde Osmanlılara karşı tesis edilecek bir ittifaka sıcak bakmıştır.⁶⁸

Sonuç

Ortaçağ tarihimizle ilgili belgelerin büyük çoğunluğunun orijinalleri günümüze ulaşmadığından, bu döneme ait vesikaları ihtiva etmeleri açısından münşeât mecmualarının büyük önem taşıdıkları aşikârdır. Türk-İslâm tarihinin kaynakları arasında önemli bir konuma sahip olan münşeâtlar içerisinde XVI. yüzyıl Osmanlı devlet adamı Feridun Ahmed Bey tarafından tertip edilmiş olan *Münşeâtü's-Selâtin* adlı mecmua özel bir yere sahiptir. İçerdiği yüzlerce belgeden ziyade daha XIX. yüzyılın ortalarında iki kez neşredilmesi sebebiyle ilmi çevrelerde büyük bir ün kazanan bu eser, zaman zaman sert tenkitlere de maruz kalmış, hatta onun tertipçisi düzenbazlıkta suçlanmıştır. Bu eleştirilerin haklı taraflarının olmasına rağmen mevzu bahis münşeât mecmuasının bir tarihî kaynak olarak tamamen yok sayılması ve oradaki evrak numunelerinin hepsine birer sahtecilik ürünü gibi bakılması söz konusu olamaz. Feridun Bey'in mecmuasında yer alan belgelerin hiçbir karşılaştırma yapılmadan ve eleştirel analize tâbi tutulmadan körü körüne alıntılanarak ilmi eserlerde kullanılması başlı başına bir sorun teşkil etmekte iken, tarihî bir kaynak olarak bu eseri tamamen göz ardı etmek de doğru olmayacaktır. Feridun Bey Münşeâtî'ndeki uydurma vesikalardan söz eden araştırmacıların başlıca olarak bu eserde Osmanlı Devleti'nin ilk dönemine – Osman Gazi ve Orhan Gazi zamanlarına – atfedilen evrak üzerine yoğunlaştıkları da gözden kaçmamalıdır. Bu münşeât mecmuasındaki sahte evrakın ayırıt edilmesi ve sahit belgelerin belirlenmesi, yalnız titiz araştırmalar sonucunda mümkün olabilir. Feridun Bey Münşeâtî üzerine inceleme yapan araştırmacıların, özellikle bu mecmuadaki belgelerde anlatılan olayların kronolojik, terminolojik ve olgusal bağlamda tarihî gelişmelere uyup uymadığını, farklı zamanlarda ve farklı olaylarla ilgili yazılmış olan vesikaların kasıtlı veya kasıtsız bir şekilde tahrif edilerek bu münşeât mecmuasına alınıp alınmadığını kontrol etmeleri gerekmektedir. Bu şekilde yapılacak olan çalışmalar, bir taraftan Feridun Bey Münşeâtî'ndeki yanlışlıkların tespit edilmesine imkân verirken, diğer taraftan da bu eserdeki hakiki evrakın listesinin oluşturulmasına hizmet edecek ve böylece adı geçen kaynağın gerçek ilmi kıymetini gözler önüne serecektir.

Şimdilik bahse konu münşeât mecmuasında tarihî olgularla tamamen bağdaşan ve tarihsel süreç hakkındaki bilgilerimizi tamamlayıp zenginleştiren çok sayıda belge örneklerinin bulunduğunu ifade edebiliriz. Candaroğlu hükümdarı İsfendiyâr Bey'in Timurlu hükümdarı Mirzâ Şâhruh'a yazmış olduğu ve Feridun Bey Münşeâtî'nde yer alan 1430 (h.833) tarihli Farsça mektup bu bağlamda dikkat çekmektedir. Söz konusu mektubun, yazıldığı tarihten yaklaşık 140-150 sene önce Çobanoğullarının Kastamonu'daki sarayında münşi Hüsâmeddin Hasan b. Abdülmü'min el-Höyî tarafından belirlenmiş olan inşâ rükünlerine riayet etmek sûretiyle yazılması, Candaroğullarının kendilerinden önce Kastamonu muhitinde var olan devlet geleneğini sürdürdüklerinin bir göstergesi olarak gözden geçirilebilir. Osmanlı sultanı II. Murad'ın baskılarından kurtulma yolunda, Mirzâ Şâhruh'un Azerbaycan'a gelişini bir umut ışığı olarak gören İsfendiyâr Bey, Timurlu hükümdarının Karakoyunlular üzerindeki zaferini kutlarken, kendisini Anadolu'ya davet etmeyi de ihmal etmemiştir. Osmanlı casuslarınca ele geçirilerek Mirzâ Şâhruh'a ulaşması engellenen bu mektup, hedefine varamamış olmasına rağmen XV. yüzyılın ilk yarısında Timurlular, Karakoyunlular, Osmanlılar, Candaroğulları ve diğer Anadolu beylikleri gibi Türk hanedanları arasındaki siyasî ilişkilerin analiz edilmesi ve genel olarak o dönemde Türk-İslâm âleminde var olan siyasî manzaranın ve siyaset anlayışının değerlendirilmesi açısından ehemmiyeti haizdir. Bu mektup göstermektedir ki Candaroğlu İsfendiyâr Bey, 55 yıllık iktidarı süresince bir taraftan rakiplerine karşı memleketinin sınırlarını ustalıkla koruma gayreti gösterirken, diğer taraftan da

dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlılara karşı genişleme siyaseti izleyecek dirayette bir Anadolu Türk hükümdarı portresi çizmeyi başarmıştır. Son olarak temennimiz şudur ki Ortaçağ Türk-İslâm tarihini aydınlatmak bağlamında benzeri mektupların ortaya çıkarılarak yayınlanması amacıyla münşeât mecmualarının titizlikle incelenmesi faydalı olacaktır.

⁶⁸ Yücel, *Anadolu Beylikleri...*, s. 105-109.

KAYNAKÇA

- Ağayev, Ramil; *Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər)*, Kür nəşriyyatı, Bakı, 2004.
- Aka, İsmail; *Mirzâ Şâhruh ve Zamani (1405-1447)*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- Ali; “Candaroğlu Hükûmeti”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sene: 14, nr. 1 (78), İstanbul, 1340, s. 1-24.
- el-Askalâni, Ebu'l-Fadl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer; *Inbâu'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr*, II. c., Tahkik: Dr. Hasan Habeşi, Kahire, 1994.
- Âşık Paşaoğlu Tarihi*, Haz. Hüseyin Nihal Atsız, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.
- Aydın, Bilgin ve Keskin, İshak; “Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Sahteciliği, Diplomatik ve Diplomatika Eğitimi”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 31, İstanbul, 2008, s. 197-228.
- Babinger, Franz; *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Bağdâdî, Behâeddin Muhammed b. Müeyyed; *et-Teveşşül ile't-Teressül*, mukâbele ve tashîh: Ahmed Behmenyâr, Şirket-i Sihâmî-i Çâp, Tahran, 1315.
- Celâl-zâde Sâlih Çelebi; *Hadikatü's-Selâtin (İnceleme-Metin)*, Haz. Hasan Yüksel ve H. İbrahim Delice, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- Clavijo, Ruy Gonzâles de; *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Köprü Yayınları, İstanbul, 2016.
- Feridun Ahmed Bey; *Münşeatü's-Selâtin*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3794/4317.
- Feridun Ahmed Bey; *Münşeatü's-Selâtin*, I-II. c., Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1264-1265.
- Feridun Ahmed Bey; *Münşeatü's-Selâtin*, I-II. c., Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1274-1275.
- Hayrullah Efendi; *Devlet-i Âliye-i Osmaniye Tarihi*, V. c., Matbaa-i Âmire, İstanbul, t.y.
- Hoca Sadettin Efendi; *Tâcü't-Tevârih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, I. c., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Hôyi, Hüsâmeddin Hasan b. Abdülmü'min, *Mecmua-yı Âsâr*, mukaddime, tashîh ve tahkik: Suğra Abbaszâde, Mirâs-ı Mektûb, Tahran, 1379.
- İbni Arabşâh; *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- İbni Tagrıberdi; *en-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- İnalcık, Halil; “Murad II”, İstanbul: *TDV. İA.*, 31. c., İstanbul, 2006, s.166-167.
- İnalcık, Şevkiye; “İbn Hâcer'de Osmanlılara Dair Haberler – III”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 5, Ankara, 1948, s. 517-529.
- İşimtekin, Soner; “Feridun Bey Münşeatında Yer Alan Farsça Mektuplar”, *Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, İstanbul, 2013, s. 49-70.
- Kraelitz, Friedrich von; “İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar Etmiş Oldukları Bazı Beratlar”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sene: 5, nr. 28, İstanbul, 1330, s. 242-250.
- Kürkcüoğlu, Kemal Edib; “Münşe'âtu's-Selâtin'e Dâir Kısa Bir Not”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, Ankara, 1950, s. 327.
- Müneccimbaşı Ahmed ibn Lütfullah; *Câmîü'd-Düvel*, Haz. Ahmet Ağrakça, Akdem Yayınları, İstanbul, 2014.
- Neşri, Mehmed; *Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, Haz. Necdet Öztürk, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Oruç Bey Tarihi*, Haz. Hüseyin Nihal Atsız, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2015.
- Özcan, Abdülkadir; “Feridun Ahmed Bey”, *TDV. İA*, 12. c., İstanbul, 1995, s. 396-397.
- Özcan, Abdülkadir; “Münşeatü's-Selâtin”, *TDV. İA*, 32. c., İstanbul, 2006, s. 20-22.
- Sümer, Faruk; *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, I. c., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Şâmî, Nizâmüddin; *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- Şükrüllah; *Behçetü't-Tevârih*, Haz. Hüseyin Nihal Atsız, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2015.
- Yakupoğlu, Cevdet; “Büyük Turan Hükümdarı Emir Timur'un Candaroğlu İsfendiyâr Bey ile Münasebetleri”, *I. Milletlerarası Türkiye – Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kastamonu Üniversitesi Yayınları, Kastamonu, 2018, s. 1-17.
- Yakupoğlu, Cevdet ve Musalı, Namiq; “Çobanoğulları Uc Beyliği Dönemine Ait Gideros Fetihnâmesi (683 / 1284): Çeviri ve Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 37, Sayı: 63, Ankara, 2018, s. 77-133.
- Yakupoğlu, Cevdet ve Musalı, Namiq; *Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyi'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

- Yakupoglu, Cevdet; *İsfendiyâr Bey ve Zamani*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Yaman, Talat Mümtaz; *Kastamonu Tarihi*, I. c., Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1935.
- Yazıcı, Tahsin; "Hûî, Hasan b. Abdülmü'min", *TDV, İA*, 18. c., İstanbul, 1998, s. 311-312.
- Yezdi, Şerefüddin Ali; *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- (Yinanç), Mükrimin Halil; "Feridun Bey Münşeâtı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Sene: XI-XIII, nr. 62-77, İstanbul, 1336-1339, s.161-168; devamı, Sene: XIV, nr. 1 (78), İstanbul, 1340, s.37-46; devamı, Sene: XIV, nr. 2, (79), s. 95-104; devamı, Sene: XIV, nr. 4 (81), s. 216-226.
- Yücel, Yaşar; *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I. c., TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- Yücel, Yaşar; *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

EKLER

EK: İsfendiyâr Bey'in Mirzâ Şâhruh'a Yazmış Olduğu Farsça Mektup Metni
(Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp., 34 Nk 4317)

این مکتوب را بش ابرق میرزا حاکم قاسم میرزا اسفندیار فرستاده بود که گرفته بسطیله میرزا اودین
برگاه چهارم خطای کسوکش بی که را بابت سلطنت او منصور است را ملامت هفتاد غوا قبایل

Vr. 116a.

دو بارگاه ملک کشانی زمان قربانی که ذیل عظمت و شوکت او محدود است بر اطلاق رفعت
و اجلال ان سلطنت اعظم و اکرم و خاقان معظم و کرم آفتاب چه مولود و صاحب قرآن همان
حکومت بادست و ممالک دوران خسرو نادر ملکستان والی ولایت سلطنت علی الاطلاق
سرخند ملوک العالم بالاتفاق ناشر لوار الرحمة علی العباد ناظم رقاب السلطنت علی السکال انقیاد
باسط ظلال العدل علی العالمین منظر باثر الاسلام و المسلمین ظل الله فی الارضین
خلقه الله تعالی ان سلطنته علی صحف الایام تقویة الاسلام الی یوم القیام و لایزال
اقطار الافاق و الانفالیم بانواع لطفه و معدن معنوی و حد دولته القاهرة فی الکونین
الارض باصناف نوره و شوکت مغنوره و دنیوا کینه و دعا کورینه که از افعال خوب هوا دار
و افعال حرام خدمتکاری مبرست عبودیتی که نامی از معدن صدق و اخلاص در خدمت
متشخی از منبع خلوص طوبیت و صفا اختصاص معروض و مخفی می دارد لیلادنه انوار کرامت
دولت ابد پیروز و ثبات حشمت سرمد از خالق ازل و ابد قیام نموده و بنیاد بجل جایت موصول
و بحیث قبول مقبول باد بالنبی و آله الامجاد بعد از ادعیه منگنزه و کوشه متوازه معروض
عالم آرای کسوکش می سیکرد اندیشه ازین این بیخ داعی مخلص در ظلمات حیرت مخیر و مضطر
مانع بود ناکاه از عالم غیب را بابت نصرت شعار و ظفر کج حیرت حیطه مرحوم بولایت دوم
تشریف قدوم فرموده و چهار از ان ظلال و مخالفان پاک کرد و بیخ چون جنة الما و سب بخور
بروز بر نور مبدل گشته فرود است و شعاع سلطنت عالیله را منبج کرده دست فرو مانع
گرفته هر یکی را بدولت و سعادت رسانید و این مخلصان رحمت دین و محنت کشیده
در سلک بنه گان درین شلک فرموده بودند و عا دمان و دنیوا کینه انوار لیلادنه انوار النهار
بروح روان آن معذور سعید شهید البیغ بیک نور اند مضمحه و طیب مرقوع در ساجده خجرات
و وصلوات دعوات مداومت و مباحثت میوزریدند که در انوار کرامت و امین سعادت
میراث سعادت و مختار اخبار دولت بسع مخلصان رسا نیکه عا کر منصوره نصر هم اسد کج
ملکت آذربایجان از تصرف ترکانان بعون عنایت سبح استخراج و استخلاص فرموده و
اعاد مخالفان مغنور و محدود گشته کانه هم مستغفرت فرست من فرموده شکریای فالولان
بحضرت ملک منان گزارده و ابست الحمد لله الذی اذین عننا انزل بر زبان رانج و برین بیت
نرم نموده **نظم** خیر مقدم بل خسته روان می بخشی حجاب برتن رنجو چون جان می آبی
چون اخبارات خیر بدین منوال ظهور یافت واجب دلایم شده که بند کلام درین بهر تهنیت
ملکستانی دعایه که از سر صد و اخلاص انبساط یافته باشد روانه گردانند و اخبارات و
احوال این جانب اگاه نموده اگر چنانکه موکب همایون تا چشم بولایت روم توچه سازند
و غلامان گردان بسته مهابتند چون کال عنایات حضرت سلطنت بنایه اکثر من
کواکب السعادت بواتی عرضه داشت را بتقریر جامل نامفوض کرم شد عند المحضد بالسرور
عرضه نماید زاده طباب و اکثر محتاج نیکه رایض من و دولت بزبور عدل آراسته باد

Vr. 116b

بانی و آله و صحبه علیه السلام الی یوم القیام ابن خدمت در تاسع شعبان المعظم سنه
ثت و ثلثین و ثمانمائه صورت عرض داشت

Vr. 117a

ÖNAL, Ramazan, “Hz. Peygamber’in Mucizelerinden Hanînü’l-Ciz’ Hadisesi (Mahiyeti ve İntikal Şekli)” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 416-423.

Makale Türü: Din Bilimi Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.826033>

Geliş Tarihi / Received: 14 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Hız. Peygamber’in Mucizelerinden Hanînü’l-Ciz’ Hadisesi (Mahiyeti ve İntikal Şekli) Ramazan ÖNAL^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, ERZİNCAN.

* ramazanonal2416@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-2752-8628

Öz- Yüce yaratıcı her devirde, insanları uyarmaları (inzâr-tebşir), kendi emir ve yasaklarını onlara tebliğ etmeleri için elçiler göndermiş, bu elçilerin davalarında sadık olduklarını teyit etmek için de onlardan her birine normal bir insanın yapma ihtimali bulunmayan çeşitli olağanüstü haller bahsetmiştir. Kur’an, geçmiş peygamberlerin mücadelelerini ve karşılaştıkları sıkıntıları çeşitli vesilelerle anlatmış ve her bir peygamberin mücadelesinin sembolü olan mucizelerinden bahsetmiştir. Hz. İbrahim’in ateşin içinde yanmaması, Hz. Musa’nın asası, Hz. Süleyman’ın emrine rüzgârın verilmesi, Hz. Salih’in devesi, Hz. İsa’nın ölüleri diriltmesi gibi mucizeler Kur’an’ın sıkça dile getirdiği olaylardır. En büyük mucize kabilinden Kur’an’ın Hz. Muhammed’e verildiği hususu tartışmasıdır. Bunun haricinde bir kısmı bizzat Kur’a’nda geçmekte olan ve diğer bir kısmı da muteber siyer, hadis ve İslam tarihi kaynaklarında yer alan diğer mucizelerinden de bahsedilmektedir. İsrâ ve Mi’râc olayları, câmid varlıklarla konuşması, hurma kütüğünün ağlaması ve ayın ikiye bölünmesi Hz. Peygamberin mucizelerinden bazılarıdır. Kaynaklarda “Hanînü’l-Ciz” hadisesi olarak zikredilen ve Medine döneminde meydana geldiği rivayet edilen hurma kütüğünün inlemesi hadisesi Mescid-i Nebi’de büyük bir kalabalığın huzurunda meydana gelmiştir. Birçok ravi tarafından farklı sahabeden nakledilen bu olayın bize intikali şekliyle ilgili hiçbir şüphe bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler- İslam Tarihi, Mucize, Minber, Hanînü’l-Ciz’

One of the Prophet's Miracles, the Haninu'l-Jiz Incident (the Form and Quality of Transmission to Us)

Abstract- In every period, the almighty creator sent messengers to warn people (inzaar-tabshir), to convey their orders and prohibitions to them, and to confirm that these messengers were loyal in their cause, he gave each of them various extraordinary conditions that a normal person could not do. The Quran described the struggles and difficulties of the past prophets on various occasions and mentioned the miracles that are the symbols of each prophet's struggle. Miracles such as Abraham's not burning in fire, Moses scepter, giving the wind to Solomon's order, Saleh's camel, Jesus' resurrection of the dead are the events frequently mentioned by the Quran. It is indisputable that the Quran was given to Muhammad as the greatest miracle. Apart from this, other miracles, some of which are mentioned in the Qur'an and some of them are mentioned in valid prophetic biography, hadith and in Islamic historical sources. The Isra-Mirac incident, his speech with stones, the crying of the date tree and the splitting of the moon in two are some of the miracles of the Prophet. In the sources, the moaning of the date tree, which is mentioned as the “Haninu'l-Ciz” have occurred in Masjid al-Nabi in Madinah with presence of a large crowd. There is no doubt about the way this event, which is reported by many narrators from different companions, was passed on to us.

Keywords – Islamic History, History, Miracle, Pulpit, Haninu'l-Ciz’

1. Giriş

Allah, yeryüzünde kendisine halife kıldığı beşere görev ve sorumluluklarını bildirmek üzere aralarından bazılarını elçi olarak vazifelendirmiştir. Tebliğ ve inzârla görevlendirilen bu resuller, beşer ile yüce yaratıcı arasında iletişimi sağlayarak Allah tarafından gönderilen emir ve yasakları beşere ulaştırmışlardır.¹ Allah'ın gönderdiği bu elçilerin asıl vazifesi Allah'tan aldıkları vahyi kusursuz bir şekilde beşere tebliğ etmek ve bunların yaşanmasında onlara rehberlik etmektir. Onların, bu görevleri icra etme sürecinde Allah tarafından çeşitli vesilelerle desteklenmeleri ise ilahi hikmetin ve ilahi adaletin bir gereği olarak kabul edilmiştir. Bu inayetin en önemli vesileleri de Peygamberlerin mucizelerle desteklenmesidir. Allah, göndermiş olduğu elçilerini teyit etmek ve bu elçilerin O'nun tarafından peygamberlik vazifesiyle vazifelendirilmiş olan hakiki elçiler olduklarını delillendirmek için, onlardan her birini farklı tarzlarda mucizelerle (olağanüstü haller) takviye etmiştir.

Peygamberler, yaşadıkları dönemin ve şartların zorluklarına göre ilahi inayete mazhar olmuşlardır. Kur'an'ın muhtevasında, peygamberlerin mucize nevinden türlü ilahi inayetlere mazhar oldukları ve davalarında başarılı olmaları için kendilerine ayetler (mu'cizeler) verildiği bilgisi farklı isimlerle zikredilmiştir.²

Allah'ın, peygamberleri çeşitli hissî mu'cizelerle desteklediği gerçeği, İslam âlimlerinin fikir birliği ettiği bir husustur.³ Peygamberler silsilesinin son halkası ve ilahi mesajın cihanşümul temsilcisi olan Hz. Muhammed'e (a.s.) de nübüvvet davasını destekleme ve ispatlama sadedinde kendisine başta en büyük mucize olarak Kur'an olmak üzere diğer farklı mucizeler, ikramlar ve inayetler de verilmiştir.

Kur'an'ın-ı Kerim'in İsrâ 17/59 ve Ankebût 29/50 ayetlerini delil göstererek Kur'an'ın haricinde Hz. Peygambere, başka bir mucizenin verildiğini öne sürenler da olmuştur. Bu ayetlerde muhteva olarak müşriklerin mucize taleplerine karşı geçmişteki kavimlerin mucizeyi inkâr etmeleri gerekçe gösterilerek reddedildiği bildirilmiş, yine müşriklerin Hz. Peygamber'den Kur'an'ın haricinde başka bir mucize isteklerine karşı olumsuz cevap verilmiştir. Bu meyanda Hz. Peygamber, kendisinin sadece bir uyarıcı olduğu ve mucizelerin ancak Allah katından verilebileceğini onlara ifade edilmiştir. Ancak mucizelerin imkânîyeti ve Hz. Peygamber'e hissî mu'cizelerin verilip vermediği hususu, İslam düşünce geleneğinde tartışma konusu olsa da kelim ve İslam felsefesinde olumlu yönde genel kabulü söz konusu olmuştur. Hatta mahiyeti itibarıyla mucizeye benzeyen ve Allah'ın dostlarına bir nevi ikramı ve inayeti olan kerametın kabulü de kelam ilminin temel itikâdî prensipleri arasında yer almıştır.⁴ Ayrıca Müslüman âlimlerin Kur'an dışında mucizeyi kabul etmemeleri mucizeyi inkâr anlamına gelmemektedir. Zira onlar Hz. Peygamber'e verilen inayetleri reddetmemekle beraber yaşanan bu olağanüstü halleri sadece kategorik olarak mucize sınıfında değerlendirmemişlerdir.

Hz. Peygamber'in hissî mucizelerinden inşikâk-ı kamer,⁵ Hz. Peygamber'in en büyük mücadelesi olan Bedir Gazvesi'nde

meleklerin müşriklere karşı müminlere yardım etmeleri,⁶ Allah Resulü'nün atmış olduğu toprağın ehl-i şirkin gözlerine isabet etmesiyle onları aciz duruma düşürmeleri⁷ gibi hadiseler Kur'an'da ve hadis kaynaklarında bahsi geçenlerden bazılarıdır. Ayrıca Allah Resulü'nün, az bir miktar yiyecek çok sayıda insanı doyurması, yine kuyuda veya kaplarda bulunan az miktardaki suyu çoğaltması, taşların avuçlarında Allah'ı tesbih etmesi, ehli ve yabani bazı hayvanların onunla konuşması, bazı ağaçların yanına gelmesi, ağaçların ona selam vermesi gibi olaylar da başta ashabın önemli şahsiyetleri olmak üzere birçok sahâbe ve tâbiîn tarafından nakledilmiş bilgilerdir. Aynı zamanda bu bilgiler, önemli hadis, siyer, tabakât, delâil-şemâil ve tarih kaynaklarında da yer almıştır. Tebe-i tabiinden ve ilk sistematik siyer örneği yazarı olan İbn İshak, eserinde Hz. Peygamber'in mucizelerine dair çeşitli örnekler nakletmiştir.⁸ "Mütekaddimin ve müteahhirinden pek çok âlim, Hz. Muhammed'in (a.s.) peygamberliğini kanıtlayan delil ve mucizeleri tespit ve tetkik için a'lâm, delâil, hüccec, âyât, şevâhid, âlâmât, meâric, emârât, hasâis ve mucizât başlıklarını taşıyan pek çok eser ve bölüm yazmışlardır."⁹

Bu araştırmada Hz. Peygamber'e verilen hissî mucizelerden "Hanînü'l-Ciz'" olayı ele alınmıştır. Bu olay tarihi bir vakia olarak çok sayıda insanın huzurunda meydana gelmiş ve görgü tanıkları tarafından nakledilmiştir. Aradan geçen bunca zamana rağmen sahabe ve tabiinden olaya herhangi bir itiraz eden olmadığı gibi "sükût ikrardandır" düsturuna göre de herkesçe makbul ve makul karşılanmıştır. Burada bu olayın mahiyeti, meydana geliş şekli, tarihi, olayla ilgili rivayetlerin irat tarzı, rivayetlerin sıhhat durumu ve kaynakları hakkında bilgi verilecektir.

2. Mucize

Mucizenin çeşitli tanımları yapılmıştır. En kapsamlı tanımı ise şöyle ifade edilebilir: Mucize, inkârcılara karşı, meydan okunduğu bir sırada, nübüvvet iddiasında bulunan kişinin elinde, benzerini meydana getirmekten inkârcıların aciz duruma düştüğü, sadece Allah'ın kudreti altındaki fiili veya men'i bir tarzda meydana gelen olağanüstü bir olaydır.¹⁰

Mucizeler, üç kategoride ele alınmıştır. Bunlar hissî mucizeler, haberi mucizeler ve akli mucizelerdir. Mesela Salih Peygamber'in devesi ve Musa Peygamber'in bastonu hissî mucizelere örnektirler. Haberi mucizeler ise Allah'ın görevlendirdiği elçilerinin ondan gelen vahiy sayesinde gelecekle ilgili bilgi vermeleridir. İsa Peygamber'in gönderildiği kavmine ne yiyip içtiklerini ve mahzenlerinde ne sakladıklarını haber vermesi gibi olaylardır. Akli mucizeler ise akıl sahibi insanların zihnine hitap ederek onları düşünmeye davet eden mucizelerdir. Bu tür mucizenin özelliği ancak akıl yürütmekle algılanabilir olması ve diğer tür mucizeler gibi belli bir süreyle ve dar fiziki mekânla sınırlı olmamasıdır.¹¹

Mucize kelimesi aynı kelime köküyle doğrudan Kur'an ayetlerinde yer almamaktadır. Kur'an ayetlerinde bu anlamı ifade etmek üzere; âyet (çoğulu âyât),¹² beyyine,¹³ burhân, sultân,¹⁴ hak¹⁵ ve furkân¹⁶ gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Hadis kaynaklarında da mucize sözcüğü yerine genellikle âyet veya âyât kelimeleri kullanılmıştır. Hz.

¹ Hüseyin Çelik, "Kur'an'da Ay'ın Yarılması Mucizesi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2017 Cilt: 6 Sayı: 4), s. 68-87.

² el-Bakara 2/53; Âl-i İmrân 3/49-50; Nisâ 4/153; el-A'râf 7/73, 106-108; Yûnus 10/76; Hüd 11/96; el-Kasas 28/31-32, 35.

³ el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), *el-Fark beyne'l-firak*, Dâru'l-âfâki'l-cedide, Beyrut, 1977, s. 309-350; İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *el-Furkân beyne evliyâi'r-Rahmân ve evliyâi's-şeytân*, thk. Abdülkadir el-Arnaut, Mektebetü dâri'l-beyân, Dimaşk, 1985, s. 79.

⁴ İbn Teymiyye, *el-Furkân*, s. 79; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 309-350; Süleyman Uludağ, "Keramet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, c. 25, s. 265-268.

⁵ el-Kamer 54/1.

⁶ Âl-i İmrân 3/124, 125.

⁷⁷ el-Enfâl 8/17.

⁸ İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *Sîretü İbn İshak (Kitâbu's-siyer ve'l-meğâzi)*, thk. Süheyl Zükkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut: 1978, s. 277.

⁹ Kasım Şulul, *Siyer Usulü Kaynakları ve Temel Terimleri*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 295.

¹⁰ Orhan Karadeniz, *İlim ve Din açısından Mucize*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 27.

¹¹ Halil İbrahim Bulut, "Mucize", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, c. 30, s. 350.

¹² Âl-i İmrân 3/49.

¹³ el-A'râf 7/73.

¹⁴ el-Kasas 28/32; en-Nisâ 4/153; Hüd 11/96.

¹⁵ Yûnus 10/76.

¹⁶ el-Bakara 2/53.

Peygamber, bütün peygamberlere mucize verildiğini, kendisi ise vahiy (Kur'an) yönüyle hepsinden üstün olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ Hadis, siyer, tarih, delâil ve şemâil gibi diğer İslâmî kaynaklarda peygamberliğin delillerini ifade etmek üzere; -kapsamları mucize kavramından daha geniş olan- alâmet-alâmât, delil-delâil ve âlem-a'lâm gibi sözcükler kullanılmıştır.¹⁸

İslâm âlimleri, mucizeyi peygamberliğin en önemli ispat delillerinden kabul etmişlerdir. Mâtürîdî, nübüvvetin ispatı konusunda en önemli delillerin peygamberlerin ve hususan Hz. Muhammed'in şemâilleri, şahsiyetleri ile mazhar oldukları mucizeler olduğunu öne sürmüştü, özellikle Hz. Peygamber'in hissî ve aklî mucizelerle desteklendiğini ifade etmiştir.¹⁹ Hz. Peygamber'e nispet edilen olağanüstü haller aslında birer mucize midir, yoksa ilahî bir lütuf ve işaret midir? Burası ayrı bir tartışma konusudur. Ancak önemli olan bu olayların tarihi birer vakıa olarak karşımıza çıkmış olması ve güvenilir önemli kaynaklarda yer almasıdır.

3. Hanînü'l-Ciz' Mucizesi

Hız. Peygamber'e sürekli ve aklî türden mucize verildiği gibi hissî ve haberî mucizeler de verilmiştir. Hız. Peygamberin en büyük mucizesi hiç şüphesiz vahiy kaynaklı olan Kur'an'dır. Bununla birlikte, diğer peygamberlere verildiği gibi bazı hissî ve haberî mucizeler ona da verilmiştir. Kaynakların bildirdiğine göre hicretin sekizinci senesinde üzerine çıkıp hutbe okuması için ashabın teklifi veya Hız. Peygamber'in talebiyle O'na Mescid-i Nebi'de bir minber yapılmıştır. Daha önce sırtını yaslayıp ayakta hutbe okuduğu bir hurma kütüğü "ciz'" bu ayrılıktan müteessir olup inlemiştir. Dolayısıyla bu olaya mescitte bulunan herkes şahit olmuştur. Olayın vuku bulduğu hakkında başta bizzat görgü tanığı olan sahabilerin yanında başka sahabiler de rivayetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca rivayetlerde bazı ekleme ve çıkarma farklılıkları dışında olayın gerçekleşmediğine dair herhangi bir itiraz ya da ret dile getirilmemiştir.²⁰

3.1. Hanînü'l-Ciz' Mucizesinin Mahiyeti

"Hanînü'l-Ciz'" mucizesi kaynaklarda Hız. Peygamber'in minberi, namazı ve Cuma namazıyla alakalı olarak anlatılmıştır. Olayın özeti ise şöyledir: Hız. Peygamber, Mescid-i Nebi'de hutbe irat etmek üzere namazgâhının (mihrabının) sağında bulunan kible tarafındaki duvara bitişik olan²¹ kütüğe (hurma kütüğüne) sırtını yaslayarak veya üstüne çıkıp ayakta durarak hutbe okudu.²² Yaşının ilerlemesiyle ayakta durması zorlaşan Hız. Peygamber'e kolaylık olması ve sesini daha rahat bir şekilde cemaate duyurması için hicretin sekizinci senesinde Mescid-i Nebi'de bir minber yapılması teklif edilmiştir. Minber, tamamlanıp Hız. Peygamber tarafından kullanmaya başlandığı zaman, daha önce sırtını yaslayıp hutbe okuduğu hurma kütüğü "ciz'ü'n-

nahl'" bu ayrılıktan müteessir olup inlemiş veya değişik sesler çıkarmıştır. Daha sonra "Hanînü'l-Ciz'" mucizesi olarak şöhret bulmuş olan bu olaya mescitte bulunan sahabe cemaati de şahit olmuştur.²³

Farklı senetlerle, çeşitli içerik ve anlatım tarzıyla aktarılan bu hadise, birçok kaynakta genişçe yer almıştır. Üç basamaklı minberi yapıldıktan sonra Hız. Peygamber orada hutbe okumaya başlamıştır. Rivayete göre Hız. Peygamber, yeni yapılan üç basamaklı minberinde hutbe okumaya başlayınca direk bir çocuk ağlaması gibi ses çıkarmış²⁴ veya yavrusunu kaybeden deve gibi inlemiştir.²⁵ Ahmed b. Hanbel, İbn Ömer'den aktardığı rivayetinde ise direğin sığır gibi ses çıkardığını aktarmıştır.²⁶ Ahmed b. Hanbel'in konuyla ilgili naklettiği başka bir rivayette de direğin kıvranıp deve gibi ses çıkardığını ve mescitte bulunan herkesin bu sesi işittiklerini bildirmiştir.²⁷ Übey b. Ka'b'ın rivayetine göre direk ağlamaktan çatlamıştır.²⁸ Sehl b. Sa'd'ın rivayetine göre de kütüğün inlemesi üzerine mescitte bulunanlar da ağlamıştır. Bunun üzerine Resul-i Ekrem (a.s.) kütüğün yanına varıp elini üstüne koyarak veya onu kucaklayarak onunla konuşup teselli edince inlemesi kesilmiştir.²⁹ Câbir b. Abdullah'ın, naklettiği rivayette göre ise mescitte bulunan insanların kütüğün çıkardığı sesteki ürkütüklerini ifade etmiştir. Devamında da Hız. Peygamber'in, kütüğün ağlamasını yanında okunan ilahî zikirin ayrılığında kaynaklandığını ifade ettiğini bildirmiştir.³⁰

Büreyde b. el-Husayb'ın rivayetine göre Hız. Peygamber, inleyen kuru hurma kütüğünü kucaklayıp teselli ettikten sonra: "şayet ben onu kucaklayıp teselli etmeseydim, Resulullah'ın (a.s.) ayrılığında bu direğin ağlaması kadar böyle devam edecekti" buyurmuştur. Yine bu rivayete göre Hız. Peygamber, daha sonra elini kuru hurma direğin üstüne koyup, isterse eski yerine dikip Allah'ın izniyle canlı bir ağaç olabileceğini veya isterse Cennet'te Allah dostlarının meyvelerini yediği bir ağaç olabileceğini buyurmuştur. Buna mukabil kuru hurma direğinin cevabı: "Beni Cennette dik ki, meyvelerimden, Allah'ın dostları yesin. Hem orası öyle bir mekân ki orada bekâ bulur, çürümem" şeklinde olmuştur. Hız. Peygamber de: "Öyle yaptım" buyurdu ve bu kütüğün devamlı yurdu (ahreti), geçici yurda (dünyaya) tercih ettiğini ifade etti. Bu rivayete göre Hız. Peygamber ile direk arasındaki bu konuşmalar Mescid-i Nebevi'de bulunan herkes tarafından duyulmuş, hatta arka saflarında bulunan cemaat tarafından da işitilmiştir.³¹

Bu hadiseyle ilgili nakledilen başka bir ayrıntı da direğin kendi yerinden çıkıp Hız. Peygamber'in huzuruna gelmesidir. Kelam ilminin büyük imamlarından meşhur âlim, Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin (ö. 418/1027) naklettiği rivayete göre Hız. Peygamber, teselli etmek için direğin yanına gitmemiş; aksine direk, onun emriyle yanına gelip ve yine onun emriyle yerine dönmüştür.³² Übey b. Ka'b'ın bildirdiği

¹⁷ Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmiu's-sahih. thk. Fuâd Abdülbâki*, Dâru hyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., "el-İmân", 70.

¹⁸ Kasım Şulul, *Siyer Usulü*, s. 296.

¹⁹ Mâtürîdî Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944), *et-Tevhîd*, thk. Fethullah Hüleyf, Dâru'l-câmiati'l-Misriyye, İskenderiye, ts., s. 202, 203; *Tefsîru'l-Mâtürîdî. (Te'vilâtü Ehli's-Sünne)*, thk. Mecdî Bâslûm, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 2005, c. 4, s. 496.

²⁰ Şâmî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî eş-Şâfiî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-reşâd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1993, c. 9, s. 494.

²¹ ed-Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 990/1582), *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi n-nefis*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., c. 2, s. 69.

²² Lâlkâî, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. El-Hasan b. Mansûr et-Taberî, (ö. 418/1027), *Şerhu Usûli İtikad Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, 2. Basım, thk. Ahmed b. Saîd el-Gâmîdî, Dâru Taybe, Suudi Arabistan, 2003, c. 4, s. 881; Ebu'l-Eşbâl Hasan ez-Zührî, *Şerhu Usûli İtikad Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa li'l-Lâlkâî*, eş-Şâmîle, 63/9; ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, c. 2, s. 69; el-Halebî, Ebü'l-Ferec Nürüddîn Ali b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed (ö. 1044/1635), *es-Siretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-uyûn fi sireti'l-emîni'l-me'mûn)*, Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1427, c. 2, s. 189.

²³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, c. 6, s. 473,592,602,603,636; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, c. 9, s. 494.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezi (241/855), *Müsnedü'İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut vd. Müessesetü'r-Risâle, 2001, c. 22, s. 117; Musa b. Râşid el-Âzîmî, *el-Lü'lü'l-meknûn fi sireti'n-Nebiyi'l-Me'mûn*, el-Mektebetü'l-âmiriye, Küveyt, 2011, c. 2 s. 173.

²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 1, s. 253.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 10, s. 127.

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 22, s. 47; Buhârî, "Menâkıb", 25; "Buyû", 32.

²⁸ İbn Mâce, "İkâmetü's-salat", 199; Beyhakî, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, thk. Abdülmünim Kaleci, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1988, c. 6, s. 67.

²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 2, s. 251.

³⁰ İbn Ebî Şeybe, Ebü Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-'Absî el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâ. nşr. Sâid el-Lehhâm*, Beyrut, 1989, c. 6, s. 319; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 22, s. 117.

³¹ Muhammed Ali b. Muhammed b. Alân b. İbrâhîm el-Bekrî (ö. 1057), *Delîlü'l-fâlihîn li tariki riyazi's-sâlihîn*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 2004, c. 8, s. 653; Musa b. Râşid el-Âzîmî, *el-Lü'lü'l-meknûn*, c. 2, s. 175-176.

³² Kâdî İyâz Ebü'l-Fazl İyâz b. Müsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafa*, 2. Basım, Dâru'l-Feyhâ, Ammân, 1407, c. 1, s.

rivayetin devamında bu harika olaydan sonra Resul-i Ekrem (a.s.), direğin minberin altına konulmasını emretmiştir. Böylece bu direk, Mescid-i Nebevi tamir için yıkılıncaya kadar minberin altında kalmış ve bu tarihten itibaren de Übey b. Ka'b direği yanına alarak çürüyünceye kadar onu evinde muhafaza etmiştir.³³

Delâil eserleri hariç konuyla ilgili nakledilen rivayetlerin tamamı Hz. Peygamber'in minberi, namaz ve Cuma namazıyla ilgili rivayetlerdir. Hurma kütüğünün inlemesi ise satır aralarında dolaylı bir şekilde bahse konu edilmiştir. Erken dönem kaynaklarından sayılan İmam Şafî'nin *Müsned'inde* yer alan iki rivayet, Hz. Peygamber'in Cuma namazıyla alakalı olarak anlatılmıştır. Bu rivayetlerden Câbir b. Abdullâh'tan nakledilmiş olanı özet şeklindedir. Übey b. Ka'b'ın rivayeti ise olayın bütün detaylarını anlatmaktadır.³⁴ İmâm Şafî'nin menakıbından bahseden kaynaklarda onun bu mucize (Hanînü'l-Ciz' olayı) karşısındaki tutumuna da dikkat çekmişlerdir. İmâm Şafî'ye göre Hz. Peygamber'e verilen bu tür mucizelerin bir benzeri başka hiçbir peygambere verilmemiştir. Yine ona göre "Hanînü'l-Ciz" mucizesi ölülere diriltmekten daha büyük bir mucizedir.³⁵

Bu olaydan çok etkilenen Basralı meşhur tabiiinden âlim ve zahit- Ebu Saïd el-Hasan el-Basrî (ö. 110/728), bu mucizeyi talebelerine anlattığı zaman duygularını ağlayarak şöyle ifade etmiştir: "Ağaç, bile Hz. Peygamber'e meyledip iştiyak gösteriyor. Sizler inanan insanlar olarak daha çok iştiyaka ve meyle müstahaksınız."³⁶

Rivayetleri değerlendirme konusunda sert tutumlarıyla tanınan İbn Kayyim, bu olayı Resulullah'ın hutbesiyle ilgili olarak anlatmıştır. İbn Kayyim'in tespitine göre, Medine'de Müslüman nüfusun artışıyla camide oluşan kalabalık, hutbelerde Hz. Peygamber'i görme ve sesini duyma konusunda zorlanınca Hz. Peygamber'in veya ashabin teklifiyle minber yapılmıştır. Yapılan bu üç basamaklı minber mescidin ön cephesinin batı tarafına yerleştirilince Hz. Peygamber, bu minberde cuma günleri ayakta, diğer vakitlerde de oturarak konuşmasını yapmaya başlamıştı. Daha önce ayakta sırtını dayayıp hutbe okuduğu sütun ise bu ayrılıktan müteessir olup inlemiştir.³⁷

Ayrıca rivayetlerden anlaşılan ve muhtemelen Hz. Peygamberin vefatından önce yapılan bu en son minber, sadece hutbe okuma amaçlı kullanılmamıştır. Hz. Peygamber, bu minberin geniş olan üçüncü basamağının üstüne çıkarak namazın nasıl kılındığını da ashaba öğretmiştir.³⁸ Yani daha önce de direğin yanında bulunduğu ileri sürülen kerpiç minberden farklı olarak üst basamağı geniş alan olarak kullanılabilen bir özelliği söz konusu olabilir.³⁹

Minberin yapılış tarihi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak hicretin sekizinci senesinin sonunda veya dokuzuncu senesinde yapılmış olma ihtimali daha isabetli olduğu düşünülmektedir. Zira minberin yapılışında adından bahsedilen Temim ed-Dârî isimli sahâbi hicretin dokuzuncu senesinde Medine'ye geldiği rivayet edilir. Ayrıca konuda adından bahsedilen Abbâs b. Abdülmuttalib de hicretin sekizinci senesinin sonunda Medine'ye geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla minberin yapılış tarihi hicretin dokuzuncu senesinde olması daha kuvvetli bir ihtimal gibi

görülmektedir. Ancak bazı kaynaklarda ahşap minber yapılmadan önce kerpiçten bir minberin var olduğundan da bahsedilmiştir.⁴⁰

Minberin kimin tarafından yapıldığına dair çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Minberin tam olarak kimin tarafından yapıldığı tespit edilememektedir. Zira sekiz farklı isimden bahsedilmektedir. Ensârdan bir kadının kölesi ve Medine'de tek marangoz olan Meymûn isminde bir şahıs tarafından yapılmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğu öne sürülmüştür.⁴¹

Kütüğün akıbetiyle ilgili çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Bu rivayetlere göre kuru hurma kütüğü, yeni yapılan minberin altına yerleştirilmiş veya tavana yerleştirilmiş ya da Übey b. Ka'b'ın talebiyle kendisine emanet edilmiştir. İbn Sa'd'ın aktardığı bir rivayete göre bu kütük Hz. Peygamber'in emriyle minberin altına gömülmüş veya mescidin tavanına yerleştirilmiştir. Mescid-i Nebi'de değişiklik yapıncaya kadar da burada kalmıştır. Mescitteki tadilatın sonra kütüğü Übey b. Ka'b evine almış ve kütük çürüyünceye kadar onun evinde kalmıştır.⁴² Bu olaydan sonra kütüğün ne olduğu veya nereye gittiği çok da merak konusu olmamıştır. Rivayetlere konu edilen husus, bu olayın o an için peygamberlik delili olarak kayda geçmesidir. Kütüğün kudsiyeti söz konusu edilmediği gibi akıbeti de fazla bahse konu edilmemiştir.

"Hanînü'l-Ciz" mucizesini diğer mucizelerden farklı kılan ve önemli bir hale getiren tarafı daha çok bu olayın meydana geliş yeri ve zamanıyla ilgilidir. Esasen burada Hz. Peygamber'den doğrudan bir mucize talebi olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak Medine'de gizli bir inkâr tarzı olan nifak, her zaman bir problem olarak bulunmaktaydı. Dolayısıyla "Hanîni Ciz" mucizesi, nübüvvetin tasdiki için bir hüccet olarak zuhura gelmiş olup, müminlerin imanını ziyadeleştirmek, münafıkları da ihlâsa ve imana sevk etmek, kâfirleri de imana getirmek için zahir olmuştur. Onun için, avam ve havas, herkes ona şahit olmuş ve onun neşrine fazla ihtimam gösterilmiştir. Hz. Peygamber'in diğer bazı mucizeleri ise, mucizeden ziyade bir keramettir; belki kerametten ziyade bir ikramdır; belki ikramdan ziyade, ihtiyaca binaen Rahmanî bir ziyafettir. Onun için, gerçi dâvâ-yı nübüvveti delildir ve mucizedir; fakat asıl maksat, Hz. Peygamber ile ashabinın hal-i hazırda ihtiyacının Onun duasıyla ikram-ı ilahî bir tarzda karşılanmış olmasıdır denilebilir.⁴³

3.2. Hanînü'l-Ciz' Mucizesinin Bize İntikal Şekli

"Hanînü'l-Ciz" mucizesi ile ilgili rivayetler, farklı raviler tarafından kalabalık bir grup sahabiden nakledilmiştir. İbn Kesir'in bildirdiğine göre bu hadise, meşhur sahâbi Übey b. Kab, Allah Resulü'nün hizmetkârı olan Enes, Câbir b. Abdullâh el-Ensârî, Sehl b. Sa'd, çok hadis rivayet edenlerden olan Hz. Peygamber'in amcazadesi Abdullâh b. Abbas, ömrünü peygamberi izlemekle geçiren Abdullâh b. Ömer, müksirundan olan Ebû Saïd, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Âişe bint Ebû Bekr ve Ümmü Seleme gibi meşhur dokuz sahabiden farklı tariklerle bize ulaşmıştır. Bu rivayetlerin haricinde tabakât müellifi İbn Sa'd'ın aktardığı rivayetlerden biri de Ebû Hüreyre'ye dayanmaktadır. Bu rivayetle beraber "Hanînü'l-Ciz" mucizesi toplam on sahabeden nakledilmiş gözükmektedir.⁴⁴ Bu rivayetler,

584; Şemsüddin Muhammed b. Ömer b. Ahmed eş-Şafî, *el-Mecâlisü'l-va'zıyye fi şerhi ehâdisi hayri'l-berıyye*, Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, Beyrut, 2004, c. 2, s. 102; ed-Diyârbekrî, *Tarîhu'l-hamıs*, c. 2, s. 69.

³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 2, s. 251; İbn Mâce, "İkâmetü's-salat", 199.

³⁴ İmâm Şafî, *Müsned*, s. 64-65.

³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 603; el-Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517), *İrşâdü's-sârî li şerhi sahihi'l-buhârî*, 7. Basım, el-Matbaatü'l-kübrâ, Mısır, 1323, c. 6, s. 44.

³⁶ Diyârbekrî, *Tarîhu'l-hamıs*, c. 2, s. 69; Saïd Nursî, *Mektubat*, Sözlere Yayinevi, İstanbul, 2015, s. 170-170.

³⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Zâdü'l-meâd fi hedyi Hayri'l-İbâd*, 27. Basım, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1994, c. 1, s. 415; İbn Receb, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî

ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Mektebetü'l-gurabâ, Medine, 1996, c. 3, s. 315-316; c. 8, s. 235-241.

³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 398.

³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 399.

⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 399.

⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 2, s. 250; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 398; el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, c. 2, s. 179; Abdülkadir b. Muhammed, *Nüzhetü'l-efkâr*, 2/389.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 2, s. 251; İbn Mâce, "İkâmetü's-salat", 199.

⁴³ Daha geniş bilgi için bkz. Nursî, *Mektûbât*, 170-171.

⁴⁴ İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, c. 1, s. 249.

başta en önemli rivayet kaynakları olan “Kütüb-i Sitte” olmak üzere Abdürrezzâk es-Sanânî (ö. 211/826), İbnu Sa’d (ö. 230/845), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel el-Mervezî (ö. 241/855) ve diğer birçok kaynaktan yer almıştır. Dolayısıyla rivayet ehlinin uzmanlarına göre bu haberin bize intikal şeklinde herhangi bir şüphe görünmemektedir. Hatta rivayetlerin ve ravilerin sayısı, tutarlılığı göz önünde bulundurularak bu rivayetler kesinlik ifade eden manevi mütevatir hükmünde kabul edilmişlerdir.⁴⁵

On farklı sahabinin haberi olarak bize intikal eden bu rivayetler yirmi farklı tarikle nakledilmiştir. Konuya dair rivayetler, İmam Şafii, İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Ebû Yalâ, Bezzâr, Ebû Nuaym, Buhârî, Tirmizî, Abd b. Humeyd, Taberânî ve Beyhakî gibi meşhur muhaddisler tarafından rivayet edilmiştir.⁴⁶ Ayrıca eski ve yeni en sert hadis tenkitçileri bile bu rivayetlerin sıhhati konusunda bir şüphe dile getirmemişlerdir.⁴⁷

Bu hadise, hadis ve siyerin temel kaynakları olan birçok eserde yer almıştır. İmam Şafii'nin konuyla ilgili naklettiği rivayetlerden biri Câbir b. Abdullâh'tan diğeri ise Übey b. Ka'b'den nakledilmiştir.⁴⁸ Abdürrezzak, hutbeyi ayakta okumayla ilgili naklettiği üç rivayeti de Câbir b. Abdullâh'a isnad etmiştir.⁴⁹ İlk tabakât müelliflerinden olan İbn Sad, Allah Resulü'nün minberinden bahsettiği bölümde konuyla ilgili altı rivayete yer vermiştir. Rivayetlerden biri Ebû Hüreyre'ye nispet edilmekte, diğer rivayetler ise hadisenin en önemli ravilerinden olan sahabe Sehl, Cabir, Übey b. Ka'b, Abdullâh b. Abbâs'a dayanmaktadır.⁵⁰ Buhârî'nin, konuyla ilgili naklettiği dört rivayetten biri Abdullâh b. Ömer'e nispet edilmiş⁵¹, diğer üç rivayet de Câbir b. Abdullâh'a dayandırılmıştır.⁵² Nesâî'nin naklettiği rivayet de Câbir b. Abdullâh'a ulaşmaktadır.⁵³ Tirmizî ise Abdullâh b. Ömer'den nakledilen bir rivayeti tercih etmiştir.⁵⁴ İbn Mâce, konuyu üç farklı rivayetle açıklamıştır. Rivayetler Übey b. Ka'b, Enes b. Malik ve Cabir b. Abdullâh'a dayanmaktadır.⁵⁵

“Hanînü'l-Ciz” mucizesi, çok yaygın, meşhur ve mütevatir olarak nakledilmiştir.⁵⁶ Sahabenin kalabalık bir cemaatinden farklı tariklerle aktarılmış, tabiinden yüzlerce hadis imamları bu mucizeyi, aynı

tarzda, sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Ebû Hüreyre,⁵⁷ Enes b. Malik (hadim-i Nebevi),⁵⁸ Cabir b. Abdullâh el-Ensari (hadim-i Nebevî),⁵⁹ Abdullâh b. Ömer,⁶⁰ Abdullâh b. Abbas,⁶¹ Sehl b. Sa'd,⁶² Ebû Saîd el-Hudri,⁶³ Übey b. Ka'b,⁶⁴ Büreyde b. Husayb el-Eslemî⁶⁵ Müminlerin Anneleri Ümmü Seleme⁶⁶ ve Hz. Âişe⁶⁷ gibi âlim ve hadis rivayetinin reisleri olan meşhur sahabiler, her biri bir rivayet senedinin başında, aynı mucizeyi sonraki nesillere haber vermişlerdir. Hadis ve siyerin en önemli kaynakları olarak kabul edilen başta Buhârî, Müslim olmak üzere diğer sahih hadis kaynakları Hanînü'l-Ciz' mucizesini farklı senetleriyle beraber sonraki asırlara aktarmışlardır.⁶⁸

Biz burada hadis ilminin teknik konusu olan cerh ve tadil meselesine girmeyi uygun bulmuyoruz. Ancak şu kadar ifade edebiliriz ki bu alanın en önemli müellifleri ve münekkidi konuyla ilgili rivayetleri tereddütsüz bir şekilde eserlerine aldıklarına göre bu olayın bize intikal şeklinde hadis usulüne ve genel İslamî ilimlerin haber aktarma kurallarına göre hiçbir problem bulunmamaktadır. Ayrıca, bu olay, Hz. Peygamber'in pratik hayatı ve ibadetiyle ilgili zikredildiği için konuyla alakalı rivayetler daha çok hadis kaynaklarında yer almıştır. Zaten Hz. Peygamber'in amelî hayatının ansiklopedisi mahiyetinde olan hadisi dikkate almadan doğru siyer bilgisine ulaşmamız da mümkün gözükmemektedir. Hatta buna benzer konularda hadisi diğer İslamî ilimlerden daha güvenilir kılan bir tarafı vardır ki bu da bu ilmin tenkit geleneğine sahip olmasıdır. Hadis kendi kendini kritik eden (cerh-tadil, ricâl bilgisi) bir mekanizmaya sahiptir. Bu yönüyle hadis, İslamî ilimler geleneğine göre güvenilirlik açısından önemli bir yere sahiptir.⁶⁹ “Hadis külliyyâtı ve şerhleri çeşitli açılardan siyere kaynaklık eder. Hz. Peygamber'in hayatı, şahsiyeti, söylediği sözleri, davranışları ve onayladığı meseleler (takrirleri), şemâli, ahlâkı, talim-terbiyesi, giyim-kuşamı, ilmî, ailevî, idârî, adlî, iktisadî, ticarî, siyâsî faaliyetleri ve dönemin sosyal yapısı hadisten izlenebilir.”⁷⁰ İslamî ilimler tarihinde telif edilmiş her hadis külliyyatı aynı zamanda bir siyer-megâzidir. Buhârî eserine, *el-Câmiü's-Sahih el-müsnedü'l-muhtasar min umûri Resûlillâh ve sünenih ve eyâmih (Resûlullah'ın Halleri, Sünnetleri ve Döneminde Meydana Gelen Hâdiselere Dair*

⁴⁵ İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesir, *Mu'cizâtü'n-Nebî*, thk. Seyyid İbrâhîm Emîn Muhammed, (el-Mektebetü't-tevsikiyye, ts.), 121; Abdülmecid b. Aziz ez-Zindânî, *Beyyânâtü'r-Resûl ve Mu'cizâtuhu*, Dâru'l-İmân, Kahire, ts., s. 292.

⁴⁶ İbn Kesir, *Mu'cizâtü'n-Nebî*, 121-131; el-Elbânî, Muhammed Nasirüddin, *İrvâü'l-galil*, Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, 1985, c. 3, s. 75.

⁴⁷ Ebû Muhammed İzzüddin Abdülaziz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsim es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), *Bidâyetü's-sül fi tafidilî'r-Resûl*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, 4. Basım, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1406, s. 240; et-Tebrîzî, Muhammed b. Abdullâh el-Hatîb el-Ömerî (ö. 741/), *Mişkâtü'l-misbâh*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, 3. Basım, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1985, c. 3, s.1656; el-Elbânî, Muhammed Nâsirüddin, *et-Ta'likatü'l-hisân alâ sahihi İbn Hibbân*, Dâru bavezîr li'n-neşr, Cidde, 2003, c. 9, s. 233.

⁴⁸ Şafii, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafii (ö. 204/820), *el-Müsned*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1400, s. 64-65.

⁴⁹ Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî' es-San'ânî el-Himyârî, *el-Musannef fi'l-hadis*. thk. Habîburrahmân el-A'zâmî, 2. Basım, el-Meclisü'l-ilmî, Hindistan, 1403, c. 3, s. 185, 286.

⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 1, s. 249-253; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379, c. 2, s. 398.

⁵¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmiü's-sahih*, thk. Muhammed Züheyr, Dâru tavki'n-necât, 1422, “Menâkıb”, 25.

⁵² Buhârî, “Menâkıb”, 25; “Buyû”, 32.

⁵³ Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî (ö. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbuât, Halep, 1986, “Cumua”, 17.

⁵⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezid) et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Şâkir ve Fuad Abdülbâki, 2. Basım, Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1975, “Cumua”, 10; “Menâkıb”, 9.

⁵⁵ İbn Mâce, “İkametü's-salat”, 199.

⁵⁶ ez-Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâki b. Yûsuf ez-Zürkânî (ö. 1122/1710), *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye (İşrâku meşâbihî's-sireti'n-nebeviyye bi-mezi esrâri'l-Mevâhibi'l-ledünniyye)*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1996, c. 6, s. 524.

⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 1, s. 249.

⁵⁸ Enes b. Malik tarihi: Buhari, “Menakıb”, 25; Tirmizî, “Menakıb”, 6, “Cum'a”, 10; İbn Mace, “İkametü's-Salat”, 199; ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869), *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, thk. Hüseyin Süleym ed-Dârânî, Dârü'l-Muğni, Suudi Arabistan, 2000, “Salat” 202.

⁵⁹ Cabir b. Abdullâh el-Ensari tarihi: “Buhari”, “Menakıb”, 25; Tirmizî, “Menakıb”, 6; “Cum'a”, 10; Nesai, “Cum'a”, 17; İbni Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, thk. Fuâd Abdülbâki, Dârü'l-kütübü'l-Arabiyye, ts., “İkametü's-Salat”, 199; Darimi, Mukaddime, 6 (Cabir'den üç ayrı tarikle); “Salat”, 202.

⁶⁰ Abdullâh b. Omer tarihi: Buhari, “Menakıb”, 25; Tirmizî, “Cum'a”, 10 Tirmizî, “Menakıb”, 6; ed-Dârimî, Mukaddime, 6.

⁶¹ Abdullâh b. Abbas tarihi: Tirmizî, “Menakıb”, 6; “Cum'a”, 10; Darimi, “Salat”, 202.

⁶² Abdullâh b. Abbas tarihi: Tirmizî, “Menakıb”, 6; “Cum'a”, 10; Darimi, “Salat”, 202.

⁶³ Ebu Said-il-Hudri tarihi, Darimi, Mukaddime, 6.

⁶⁴ Übey b. Ka'b tarihi: Tirmizî, “Cum'a”, 10; İbn Mace, “İkametü's-Salat”, 199; Darimi, Mukaddime, 6.

⁶⁵ Büreyde tarihi: Darimi, “Mukaddime”, 6.

⁶⁶ Ümmü'l-Mü'minin Ümmü Seleme tarihi: Tirmizî, “Menakıb”, 6; “Cum'a”, 10.

⁶⁷ Şamî, *Sübü'lî's-selâm*, 9/494.

⁶⁸ Kasım Şulul, *Kronoloji*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, 591-592.

⁶⁹ M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları İstanbul, 1997, c. 15, s. 27-64.

⁷⁰ Kasım Şulul, *Siyer Usulü*, 133.

Müned ve Sahih Verileri Muhtasar Bir Şekilde Toplayan Kitap) adını vermiştir.⁷¹ Konuyla ilgili rivayetleri değerlendiren çağdaş ulema da bu haberin senedinde herhangi bir problemin olmadığını ifade etmişlerdir. Alanın uzmanları tarafından yapılan değerlendirmede bu olayı anlatan rivayetlerin senetlerinin mütevatir (yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir cemaat) olduğundan şüphe duymamışlardır.⁷²

Sonuç

İslam âlimleri, mucizeyi peygamberliğin en önemli ispat delillerinden kabul etmişlerdir. Âlimler, nübüvvetin ispatı konusunda en önemli delillerin peygamberlerin ve özellikle Hz. Muhammed'in şemâilleri, şahsiyetleri ile mazhar oldukları mucizeler olduğunu öne sürmüşlerdir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kur'an gibi akli mucizelerle desteklendiği gibi çeşitli hissi ve haberi mucizelerle de desteklendiğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e en büyük mucize olarak Kur'an-ı Kerim gibi hem akli ve sürekli türden hem de hissi ve haberi mucizelerin verildiği hususu Ehl-i Sünnet itikadının genel prensibi olmuştur.

"Hanînü'l-Ciz" mucizesi, hicretin sekizinci senesinde Mescid-i Nebevî gibi umuma açık bir mekânda ve Cuma günü gibi kalabalık bir zamanda meydana gelmiş bir olaydır. Dolayısıyla bu olaya mescitte bulunan herkes de şahit olmuştur. Olaya şahit olarak başta bu meseleyi bizzat nakleden sahabiler olmak üzere diğer birçok sahabinin de şahitliği söz konusu olmuştur. "Hanînü'l-Ciz" mucizesi ile ilgili rivayetler, farklı raviler tarafından kalabalık bir grup sahabiden çok yaygın, meşhur ve mütevatir olarak nakledilmiştir. Sahabenin kalabalık bir cemaatından farklı tariklerle nakledilen bu mucize, tabiinin yüzlerce imamı tarafından da sonraki kuşaklara haber verilmiştir. Ebû Hüreyre, Enes b. Malîk (hadim-i Nebevi), Cabir b. Abdillâh el-Ensari (hadim-i Nebevi), Abdullâh b. Ömer, Abdullâh b. Abbâs, Sehl b. Sa'd, Ebû Saîd el-Hudrî, Übey b. Ka'b, Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî, Müminlerin Anneleri Ümmü Seleme ve Hz. Âişe gibi âlim ve hadis ravilerinin reisleri olan meşhur sahabiler, her biri bir sened silsilesinin başında, aynı mucizeyi sonraki nesillere haber vermişlerdir. Ayrıca başta Buhârî, Müslim, ve diğer "Kütüb-ü sitte" müellifleri bu mütevatir ve büyük mucizeyi sedetleriyle beraber sonraki asırlara haber vermişlerdir. Hadis ve siyer sahasının en önemli müellifleri ve tenkitçileri konuyla ilgili rivayetleri tereddütsüz bir şekilde eserlerine aldıklarına göre bu olayın bize intikal şeklinde hadis usulüne göre ve genel İslamî ilimlerin haber aktarma kurallarına göre hiçbir problem bulunmamaktadır.

Konuyla ilgili rivayetleri değerlendiren ve tenkide tabi tutan çağdaş ulema da bu haberin senedinde herhangi bir problemin olmadığını ifade etmişlerdir. Alanın uzmanları tarafından yapılan değerlendirmede bu olayı anlatan rivayetlerin senetlerinin mütevatir (yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir cemaat) olduğundan şüphe duymamışlardır. "Hanînü'l-Ciz" olayı, içerik itibarıyla kısmen tenkide maruz kalsa da haber aktarma hususunda herhangi bir tenkide maruz kalmamıştır.

"Hanînü'l-Ciz" mucizesi ile ilgili nakledilen rivayetlerin önemli bir kısmı Hz. Peygamber'in minberi, namazı ve Cuma namazıyla alakalı olarak nakledilmiştir. Hurma kütüğünün inlemesi ise satır aralarında dolaylı bir şekilde bahse konu edilmiştir. Erken dönem kaynaklarında yer alan rivayetler Cuma namazıyla alakalı olarak anlatılmıştır. Bu rivayetlerden bir kısmı olayı özet olarak aktarırken diğer bir kısmı ise olayın bütün detaylarını anlatmıştır. Bu olayı sahabeden nakleden tabiî nesli konuya son derece ilgi göstermişlerdir. Bazı tebeü't-tabiî inleri gelenlerine göre Hz. Peygamber'e verilen mucizelerin benzeri

başka hiçbir peygambere verilmemiştir. Yine onlara göre "Hanînü'l-Ciz" mucizesi ölüleri diriltmekten daha büyük bir mucizedir.

⁷¹ el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahihü'l-Buhârî*, Dâr ihyâi't-turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., c. 1, s. 15.

⁷² Abdülkadir b. Muhammed, *Nüzhetu'l-efkâr fi şerhi kurri'l-ebâr*, Moritanya, 2001, c. 2, s. 389; Said Havvâ, *el-Esâs fi's-Sünne*, Dâru's-selâm, 1995, c. 3, s. 1172.

KAYNAKÇA

- Abdülkadir b. Muhammed; *Nüzhetü'l-efkâr fi şerhi kurrati'l-ebşâr*, Moritanya, 2001.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826); *el-Musannef fi'l-hadis*, thk. Habîburrahmân el-A'zâmî, el-Meclîsü'l-ilmî, 2. Basım, Hindistan, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (241/855); *Müsnedü'İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut vd. Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451); *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâr ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38); *el-Fark beyne'l-firak*, Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut, 1977.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066); *Delâilü'n-Nübüvve*, thk. Abdülmünim Kaleci, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870); *el-Câmiu's-sahîh* thk. Muhammed Züheyr, Dâru tavki'n-necât, 1422.
- Çelik, Hüseyin; "Kur'an'da Ay'ın Yarılması" Mucizesi, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017 Cilt: 6 Sayı: 4, s. 68-87.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdîrrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869); *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, thk. Hüseyin Süleym ed-Dârânî, Suudî Arabistan, Dâru'l-muğnî, 2000.
- ed-Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 990/1582); *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi'n-nefis*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- el-Elbânî, Muhammed Nasiruddin; *İrvâü'l-galîl*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1985.
- _____; *et-Ta'likatü'l-hisân alâ sahihi İbn Hibbân*, Dâru bavezîr li'n-neşr, Cidde, 2003.
- Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262); *Bidâyetü's-sûl fi tafidili'r-Resûl*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, 4. Basım, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1406.
- Ebu'l-Eşbâl Hasan ez-Zühri; *Şerhu Usûli İtikad Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa li'l-Lâlkâif*, eş-Şâmile.
- el-Halebî, Ebû'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed (ö. 1044/1635); *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn)*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1427.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-'Absî el-Kûfî; *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. nşr. Sâid el-Lehâm, Beyrut, 1989.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (852/1449); *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768); *Sîretü İbn İshak (Kitâbu's-siyer ve'l-meğâzi)*, thk. Süheyl Zükkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr; *Mu'cizâtü'n-Nebî*, thk. Seyyid İbrâhîm Emin Muhammed, el-Mektebetü't-tevsikiyye, ts.
- İbni Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887); *Sünenü İbn Mâce*, thk. Fuâd Abdülbâki, Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (230/845); *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328); *el-Furkân beyne evliyâi'r-Rahmân ve evliyâi'ş-şeytân*, thk. Abdülkadir el-Arnaut, Mektebetü dâri'l-beyân, Dımaşk, 1985.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (751/1350); *Zâdü'l-meâd fi heydi hayri'l-ibâd*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1994.
- İbn Receb, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350); *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetü'l-gurabâ, Medine, 1996.
- Kâdî İyâz Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149); *eş-Şifâ bi Ta'rifi Hukûki'l-Mustafa*, 2. Basım, Dâru'l-Feyhâ, Ammân, 1407.

- Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* TDV Yayınları, İstanbul, 1997, 15/27-64.
- Karadeniz, Orhan; *İlim ve Din açısından Mucize*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999.
- el-Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517); *İrşâdü's-sârî li şerhi sahîhi'l-buhârî*, 7. Basım, el-Matbaatü'l-kübrâ, Mısır, 1323.
- Lâlkâî, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. El-Hasan b. Mansûr et-Taberî, (ö. 418/1027); *Şerhu Usûli İtikad Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, 2. Basım, thk. Ahmed b. Saîd el-Ğâmidî, Dâru Taybe, Suudi Arabistan, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944); *et-Tevhîd*, thk. Fethullah Hüleyf, Dâru'l-câmiati'l-Mısıryye, İskenderiye, ts.
- _____; *Tefsîru'l-Mâtürîdî, (Te'vilâtü Ehli's-Sünne)*, thk. Mecdî Bâslûm, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2005.
- Muhammed Ali b. Muhammed b. Alân b. İbrâhim el-Bekrî (ö. 1057); *Delîlü'l-fâlihîn li tariki riyazi's-sâlihîn*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 2004.
- Musa b. Râşid el-Âzimî; *el-Lü'lü'l-meknûn fi sîreti'n-Nebiyi'l-Me'mûn*, Küveyt, *el-Mektebetü'l-âmîriyye*, 2011.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Fuâd Abdülbâkî, Dâru hyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915); *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbuât, Haleb, 1986.
- Said Havvâ; *el-Esâs fi's-Sünne*, Dâru's-selâm, 1995.
- Said Nursî; *Mektubat*, Sözler Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfîî (ö. 204/820); *el-Müsned*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1400.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî eş-Şâfîî. *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-reşâd*. thk. Şeyh Âdil Ahmed, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1993.
- Şemsüddîn Muhammed b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfîî, *el-Mecâlisü'l-va'ziyye fi şerhi ehâdisi hayri'l-berîyye*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2004.
- Şulul, Kasım; *Siyer Usulü Kaynakları ve Temel Terimleri*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2019.
- Tebrîzî, Muhammed b. Abdullâh el-Hatîb el-Ömerî; *Mişkâtü'l-misbâh*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, 3. Basım, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1985.
- Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), Sünenü't-Tirmizî, thk. Ahmed Şâkir ve Fuad Abdübâkî, 2. Basım, Mısır, Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Uludağ, Süleyman. "Keramet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2002, 25/265-268.
- ez-Zindânî, Abdülmeccid b. Aziz; *Beyyinâtu'r-Resûl ve Mu'cizatuhu*, Kahire, Dâru'l-İmân, ts.
- ez-Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdîlbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî (ö. 1122/1710); *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye (İsrâku meşâbihi's-sîreti'n-nebevîyye bi-mezci esrâri'l-Mevâhibi'l-ledünniyye)*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996.

ÖZDEMİR, H.Ömer, “Bizans İmparatorluğu’nun Venedik’e Verdiği Ticari İmtiyazlar (Chrysobullar); Komnenos Hanedanı Devri” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 424-434..

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.792709>

Geliş Tarihi / Received: 9 Eylül 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Ekim 2020
Published Online: 26 December 2020

Bizans İmparatorluğu’nun Venedik’e Verdiği Ticari İmtiyazlar (Chrysobullar); Komnenos Hanedanı Devri

H. Ömer ÖZDEMİR^{1*}

¹ Doktora Öğrencisi., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, İSTANBUL.

* tarhcomer@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-0521-8987

Öz- Ortaçağın büyük bir bölümünde dünyanın süper gücü olarak kabul edilen Bizans İmparatorluğu zamanla maruz kaldığı iç ve özellikle dış etkenler sebebiyle hâkimiyetini yitirmiştir. Sınırlarını korumakta her gün biraz daha fazla zorlanan imparatorluk, yüzyıllar boyunca hem doğu hem de batı da amansız mücadeleler vermiştir. Ancak XI. yüzyılda Güney İtalya’ya yerleşip gözünü İstanbul’a diken Normanların ve Anadolu’yu kendi yurtları haline getiren Türklerin varlığı, Bizans İmparatorluğu için kırılma noktası olmuştur. İşte bu ahvalde tahta oturan Aleksios çıkış yolu bulmak amacıyla kendisine bir müttefik aramış ve neticesinde Venedik’e olağanüstü imtiyazlar (chrysobull) tanıyarak onu kendi safına çekmiştir.

Bizans İmparatorluğu’nun Venedik’e verdiği ilk imtiyaz aslında II. Basileios devrine tekabül eder. Ancak Aleksios Komnenos’un verdiği imtiyazlar çok daha geniş kapsamlı olup süreklilik arz etmektedir ve nihayetinde bu durum Bizans ekonomisinin zaman içerisinde Venediklilerin tekeline girmesine sebebiyet vermiştir. Zamansal aralığı çok daha uzun bir dönemi kapsamakla beraber bu makalede Komnenoslar döneminde verilen imtiyazlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler- Bizans İmparatorluğu, Venedik, Chrysobull, Ticaret, İmtiyaz

Trade Privileges (Chrysobulls) of Byzantine Empire to Venice; Era of Komnenos Dynasty

Abstract- The Byzantine Empire, which considered the superpower of the world in much of the Middle Ages, has lost its dominance over time due to the internal and most particularly external factors it has been exposed to. The empire, which struggles a little more every day in protecting its borders, has fought relentlessly in both the east and the west for centuries. In XI. century, the existence of Turkish settlement in Anatolia and the intendment of the Normans to invade Istanbul, has been tremendous breaking point for the Byzantine Empire. Thereby, Alexios, who ascended the throne, searched for an ally in order to find a way out, and as a result he gave extraordinary privileges (chrysobull) to Venice and won over them.

The first concession of the Byzantine Empire to Venice actually corresponds to the Basil II. period. However, the privileges given by Alexios I. Komnenos are much more extensive and continued. This eventually caused the Byzantine economy to enter the monopoly of the Venetians over time. Although the temporal interval covers a much longer period, this article deals with the privileges given during the Komnenos period.

Keywords – Byzantine Empire, Venice, Chrysobull, Trade, Privilege.

Giriş

Bizans İmparatorluğu Ortaçağ dünyasının yüzyıllar boyunca en etkin gücü olmuştur. Yayıldığı saha itibarıyla o zaman için bilinen dünyanın hemen her yerine etki eden imparatorluk, yüzyıllar içerisinde eski gücünü kaybetmiştir. Bu minvalde Batı'da, Avrupa'ya yerleşen muhtelif halklara karşı toprak kaybederken, Doğu'da önce Sasaniler sonrasında da Araplarla mücadele etmek durumunda kalmıştır.

Batı'daki mücadele Iustinianus ile beraber sona ermiştir. Kendisinin yeniden inşa etmeye çalıştığı Akdeniz birliği ülküsü ölümünden kısa süre sonra yok olmuştur. Devam eden süreçte Müslüman Arapların, çok hızlı bir şekilde yarımada dışına çıkıp yayılma alanı olarak kendilerine Bizans topraklarını seçmesi, Iustinianus'un haleflerini bu topraklar ile ilgilenmeye mahkûm etmiş ve neticesinde Bizans'ın Batı toprakları ile ilişkisi kesilme durumuna gelmiştir¹.

İmparatorluğun İtalya'da sahip olduğu topraklar Lombardlar'ın istila hareketleriyle birer birer düşerken özellikle Venedik ile Istria eyaletleri direniş göstermiş ve Bizans eyaleti olarak kalmayı başarmışlardır. Mavrikios (582-602) döneminde Venedik'in, Ravenna'daki eksarh tarafından yönetildiği bilinmektedir². Bununla beraber III. Leon'un ikonoklast dönemi başlatması, hemen hemen tüm eyaletlerde olduğu gibi Venedik'te de ayaklanmalara sebebiyet vermişti. İmparatorluk güçleri tarafından bastırılan bu hareketten sonra III. Leon, daha önce halkın temsilci olarak seçilen Orso'yu (ya da Ursus) Venedik "doge" si olarak tanımış ve ona hypatos³ ya da konsül unvanını bahşetmişti⁴. Böylece Ravenna'dan bağımsız hareket etmeye başlayan Venedik, Adriyatik'teki faaliyetlerini arttırmıştır.

Venedik'in bölgenin en iyi pazarı olan Torcello'yu elinde bulundurması kendisine büyük kazançlar sağlamıştır. Bununla beraber zaman içerisinde Doğu-Batı arasında taşımacılık faaliyetlerinde ön plana çıkmaları ve Bizans'tan gelen malların Batı ülkelerine aktarımını üstlenmeleri Venedik'i bölgenin önemli bir gücü haline getirmiştir. IX. yüzyıla gelindiğinde artık Venedik'in Levant kıyılarına yelken açtığı görülmektedir. Yine bu dönemde

Bizans İmparatorluğu ile Franklar arasında yapılan anlaşma gereğince Venedikliler Frank tahakkümü altına girmekten kurtulmuşlardır⁵. Bunun bir neticesi olarak da Bizans İmparatorluğu ihtiyacı olduğu her an Venedik'in kendisine donanma yardımında bulunması şartını koymuştur. Bunun örnekleri Arapların bölgeye gelmesiyle beraber sık sık karşımıza çıkar⁶.

X. yüzyıla gelindiğinde Venedik'in artık Adriyatik'teki en önemli güçlerden biri haline geldiği görülmektedir. Her ne kadar Bizans imparatorları, onların özellikle Araplar ile gerçekleştirdikleri ticari faaliyetleri kısıtlamış olsalar da bir nevi Batı karakolu olarak değerlendirdikleri Venedik'i başka ittifaklara kaptırmak istememişlerdir⁷. Nitekim bu dönemde Papa, Almanya'dan Otto'ya taç giydirmiş (962) ve "Roma İmparatoru" statüsü bir kez daha Doğu ile Batı arasında rekabete sebep olmuştu. Otto'nun hakimiyet sahasını genişletme yoluna gitmesi ve Bari'ye saldırması Venedik'in Adriyatik'teki önemini iyice arttırmıştı. İki taraf arasında sıkışıp kalan Venedik ise ticari karlarını korumak amacıyla her ikisiyle de anlaşma yoluna gitti⁸.

Venedik Doge' si her daim Bizans'a sadık kalmalarına ve en son Araplarla olan ticari ilişkilerine sınırlar koymasına güvenerek İstanbul'a elçiler gönderdi. II. Basileios'un hükümdarlığı döneminde başkente gelen bu heyet, Venedikli tacirlerin Bizans gümrüklerinde karşılaştıkları zorluklardan şikâyet ederek zaman içerisinde ağırlaştırılan geçiş vergilerinin düşürülmesi talebinde bulundu. Heyet mevcut durumda tacirlerin gümrüklerde 30 solidi ödediğini ancak kısa bir süre öncesine değin bu rakamın sadece iki solidi olduğunu belirtti. Talebi değerlendirmeye tabi tutan II. Basileios gerekli tetkikatları yaptıktan sonra Venedik gemilerinin nereden gelirse gelsin Hellespont'taki giriş limanı olan Abydos'a vardığında ödeyeceği parayı iki solidi olarak belirledi. Çıkış vergileri ise 15 solidi olarak kaldı; zira Venedikliler imparatorluğa getirdiklerinden çok daha kaliteli kumaşları ihrac ediyorlardı. Toplamda 17 solidi ödeyerek neredeyse yarı yarıya kar eden Venedik gemilerinin limanlarda üç günden fazla bekletilmeleri yasaklanmış ve sadece dromos logothetes'i⁹ tarafından denetlenmeleri karara bağlanarak olası aksaklıkların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Tanınan bu

¹ Iustinianus, imparatorluğu döneminde özellikle Batı bölgesindeki toprakları yeniden fethetmek ve bir zamanlar Roma İmparatorluğu çatısı altında toplanan bu yerleri kendisinin başında bulunduğu Ortodoks Hıristiyanların egemenliği altına sokmak istemiştir. Bu çerçevede Doğu'da Sasanilere haraç vererek Akdeniz'i tekrardan bir iç deniz mahiyetine getirmek amacıyla hem Kuzey Afrika'da hem de İtalya topraklarında amansız mücadeleler vermiştir. Hazinesinin kaynaklarını sonuna kadar kullanan Iustinianus her ne kadar başarı sağlamış olsa da elde ettiği bu zaferler kendisinin ölümüyle beraber son bulmuş ve çok kısa bir süre içerisinde fethettiği topraklar imparatorluğun elinden çıkmıştır. (Claire Sotinel, "Emperors and Popes in the Sixth Century; The Western View, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Mass, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 267., Andrew Louth, "Justinian and his Legacy", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 106.)

² Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 5.

³ Konsül unvanının Yunanca karşılığı olarak karşımıza çıkan hypatos zaman içerisinde başka unvanlar ile kombine edilmiştir. Tafsilatı için bkz. Alexander P. Kazhdan, "Hypatos", *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, II, Oxford University Press, New York, 1991, s. 963.

⁴ F. C. Hodgson, *The Early History of Venice; From the Foundation to the Conquest of Constantinople*, George Allen, London, 1901, s. 60.

⁵ Bizanslılar Pepin'in imparator unvanını kullanmasına göz yumarak Venedik, Istria, Liburnia ve Dalmaçya kıyılarını elde etmiştir. Diğer taraftan Franklar ile Venedikliler arasındaki münasebetler bu dönemde Venedik'in Bizans ile olan güçlü bağlarını kanıtlar niteliktedir. Pepin'in "Siz benim ülkem ve benim topraklarımıza ait olduğunuza göre benim elimdesiniz ve benim eyaletimsiniz" sözlerine Venedikliler "Biz sizin değil, Romalıların İmparatoru'nun hizmetkari olmak istiyoruz" diyerek cevap vermişlerdir. (John Julius Norwich, *A History of Venice*, Penguin Books, London, 2003, s. 78., Nicol, a.g.e., s. 17.)

⁶ Özellikle Arapların Sicilya'yı ele geçirmesiyle beraber Bizans'ın Venedik'e olan ihtiyacı iyice artmıştır. İmparatorluk başka bölgelerde mücadele verirken

Venedik'ten adeta Adriyatik denizinde bekçilik yapmasını istemiştir. 827 ve 829 tarihlerinde Bizans'ın çağrısı üzerine Venedikliler Araplarla savaşmak üzere donanmalarıyla yola koyuldukları da Arap donanması karşılığında çıkmadı. 838'de Brindisi 839'da Taranto Araplar tarafından ele geçirildi. Bizans tekrardan Venedik'e çağrıda bulundu. 841'de Araplar ile karşı karşıya gelen Venedik donanması -60 parça gemiden müteşekkildi- adeta imha edildi. 842 tarihinde Müslümanların Quarnaro Körfezi'ne girmesinden sonra iki taraf arasında yeniden mücadele başlamış ve iki farklı yerde yapılan taarruzlar yine sonuç vermemiştir. Bu durum Venedik'in, Bizans'a olan güvenini sarsmış olsa da Venedik'in, İmparatorluğun çağrısına cevap verdiği bu dönem uzunca bir süre daha devam etmiştir. (Maria Pia Pedani, *Doğu'nun Kapısı Venedik*, çev. Gökçen Karaca Şahin, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s. 26., Nicol, a.g.e., s. 19.)

⁷ Venedik'in bu dönemde Araplar ile ticari ilişkileri oldukça fazlaydı. Önceki yüzyılda Levant kıyılarına açılmaya başladıkları bilinmekle beraber onuncu yüzyılda ticari hacim iyice büyümüştür. Silah ve deniz taşıtları için kullanılacak keresteler Venedik'in Araplara temin ettiği en önemli emtialar idi. Keresteler Dalmaçya ormanlarından, silahlar ise Stırya ve Karintiya demirhanelerinden geliyordu. Ancak yüzyılın ikinci yarısında Araplara karşı amansız mücadeleler veren Bizans İmparatorluğu, Venedik'in düşmanlarına silah satmasını protesto etti. Ioannes Çimiskes, Venedik Doge' sine haber göndererek bu ticareti yapmaya devam eden gemilerin yakılacağını bildirdi. Bunun üzerine Doge, Araplara gemi yapımı için gönderilen kerestelerin ticaretini yasakladı ve bu hükme uymayanların 100 altın ile cezalandırılacağını, eğer para ödenmezse hükümlünün idam edileceğini beyan etti. (William Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 123.)

⁸ Angeliki Laiou, *The Economic History of Byzantium; From Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 2002, s. 18., Nicol, a.g.e., s. 37.

⁹ Ulaşım, iletişim ve dışişleri gibi alanlarda imparatora danışmanlık yapan üst düzey bir görev. Tafsilatı için bkz: Alexander P. Kazhdan, "Logothetes tou Dromou" *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, Oxford University Press, New York 1991, s. 1247.

imtiyazlara karşılık Venedik'e tek bir şart koşulmuştur: Ne sebeple olursa olsun Amalfililere, Yahudilere ya da Barililere ait hiçbir emtiyayı kendi gemilerinde taşımayacaklardı. Buna muhalif hareket edenlerden ticari emtiyanın geri alınması karara bağlanmıştı¹⁰.

İtin mühürlü bir ferman ile karara bağlanan bu şartname Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e verdiği ilk chrysobull¹¹ olarak geçer. 992 gibi erken bir tarihte ve II. Basileios gibi muzaffer bir imparator tarafından verilen bu ilk chrysobull, Akdeniz'de yavaş yavaş değişmekte olan güç dengelerinin sinyali olmuştur. Denizlerdeki gücünü zaman içerisinde kaybeden ve bu açığı sürekli Venedik üzerinden kapatmaya çalışan Bizans İmparatorluğu, askeri olarak istifade ettiği Venedik'e ekonomik olarak imtiyazlar vermek durumunda kalmıştır ki bu durum ileride imparatorluğa büyük sıkıntılar yaşattırıştır¹².

1. 1082'ye Giden Yol

II. Basileios'un ölümü, zikredilen bu sıkıntılar silsilesinin başlangıcını oluşturur. Neredeyse yarım asırlık bir hükümdarlık döneminden sonra, ardında bir veliat bırakmayan II. Basileios'un yerine, kardeşi VIII. Konstantinos geçmiş ancak onun kısa süren hükümdarlığı sonrasında veraset, imparatorluğun başına büyük dertler açan Zoe'ye kalmıştır. Tarihe evlilikleri ile damga vuran imparatoriçe, üç eş değiştirmekle kalmamış aynı zamanda imparatorluk hazinesini de tamtakır hale getirmiştir. Psellos'un ifadesiyle "altını nehir gibi akıtan"¹³ Zoe, ardı ardına basiretsiz yöneticileri iktidara getirerek devlet idaresindeki çatışmaların başlıca müsebbibi olmuştur. Sivil aristokrasi ile asker kökenli yöneticilerin iktidar mücadelesine girdiği ve giderek imparatorluğun her kurumuna kaosun hâkim olduğu bu dönem, Bizans İmparatorluğu'nun iç kabuğuna çekildiği devri temsil eder¹⁴. Nitekim imparatorluğun hem siyasi hem de ekonomik olarak giderek zayıflaması ve yanı başında beliren tehlikeleri oldukça geç fark etmesi bunun en büyük kanıtıdır.

Doğu'da en ciddi tehlike sınır boylarında akınlar gerçekleştiren Türkler idi; Batı'da ise gözlerini İstanbul'a dikmiş olan Normanlar, Güney İtalya bölgesini ele geçirmişlerdi. Normandiya'da toprakların çok yoğun surette iskân edilmesi, topraksız kalan şövalyelerin başka yerler aramasına sebebiyet verdi ki bu esnada oldukça karışık bir vaziyette bulunan Güney İtalya onlar için büyük bir fırsattı. 1040 yılında küçük bir Norman şövalyesi olan Tankred de Hauteville'in altı çocuğu Apulia Dağlarındaki Melfi'yi ele geçirerek kendilerine bir üs kurdular. Bu kerte de Bizans İmparatorluğu, Normanları pek önemsemese de bilhassa Papa ve Alman İmparatoru III. Heinrich'in destekleriyle Normanlar burada tutunmayı başardılar. Kısa bir süre içerisinde bölgedeki Lombard beylikleri üzerinde hâkimiyet kuran Normanlar, menzili Roma'ya kadar varan akınlar düzenlemiş, Sicilya'yı işgal edip Arapları buradan püskürtmüş ve Bizans'ın Apulia Valisi olan Marianos Argyros'un güçlerini bertaraf etmişlerdi. Bu aşama da bölgenin bütün dengelerini¹⁵ sarsan Normanlara karşı tavır değiştiren Papa 1053 yazında Alman ve İtalyanlardan müteşekkil bir orduyla güneye doğru sefere çıktı. İçinde Bizans güçlerinin de bulunduğu bu savaş Papa tarafından bizzat kutsansa da herhangi bir olumlu netice elde edemedi. Bilakis Apulia önlerinde Papa, Normanlar tarafından esir edilip karar değiştirmeye zorlandı. Bunu takiben 1059 senesindeki Melfi Konsili'nde Robert Guiscard, Papa II. Nicolaus tarafından "Apulia ve Kalabriya ve Tanrı ve Aziz Petrus'un inayet ve yardımı ile Sicilya Dükü" olarak tanındı. Bu noktadan sonra Normanlar bölgenin meşru hakimlerinden biri haline geldi¹⁶.

1071'de Bizans'ın Batı'daki son toprağı olan Bari, Robert Guiscard tarafından işgal edilir. Akabinde Romanos Diogenes'in Malazgirt'te mağlup olmasıyla Anadolu, Türklerin eline geçer. İki cephede birden savaşılamayacak durumda olan Bizans, Normanlarla anlaşma yoluna gider. Bu vaziyette Romanos'un istediği ancak uygulayamadığı evlilik politikasını VII. Mikhail hayata geçirir¹⁷. O, hemen harekete geçerek, Robert Guiscard'a 1072 ve 1073 tarihli olmak üzere iki

¹⁰ Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy 300-1450*, Cambridge University Press, New York, 1985, s. 592., Horatio F. Brown, "Venetians and Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century", *The Journal of Hellenic Studies Vol 40*, 1920, s. 69., Dafni Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries*, Eleven International Publishing, Groningen, 2012, s. 18., Michel Balard, "Latin Sources and Byzantine Prosopography; Genoa, Venice, Pisa and Barcelona", *Byzantines and Crusaders in Non Greek Sources 1025-1204*, (Ed. Mark Whitby), Oxford University Press, New York, 2007, s. 44., Heyd, a.g.e., s. 125.

¹¹ Bizans imparatorlarının yabancı devletlere, yaptıkları hizmetlere karşılık olarak verdikleri jest veya imtiyazların bulunduğu belgedir. Chrysoboullon, chrysoboullon logos, chrysoboullon sigillion, chrysoboullon horismos gibi türleri vardır. Tafsilatı için bkz: Nicolas Oikonomides, "Chrysobull", *The Oxford Dictionary of Byzantium, II*, Oxford University Press, New York, 1991, s. 451-452.

¹² Tarihe "Boulgaroktanos" lakabıyla damga vuran II. Basileios'un hükümdarlığı döneminde meşgul olduğu en önemli mesele lakabından da anlaşılacağı üzere Bulgar yayılcılığı olmuştur. Çar Samuel Balkanlarda kendisine büyük bir imparatorluk kurmuş ve topraklarını Makedonya ile Teselya'yı da içine alacak şekilde Dalmaçya kıyılarından Karadeniz'e kadar genişletmiştir. Bu sebeple yıllarını Bulgarlara karşı mücadeleye vermiş olan II. Basileios ancak 1018'de Bulgar İmparatorluğu'nun fethini tamamlayabilmiştir. Oldukça uzun süren bu savaşlar döneminde Dalmaçya'nın bazı kıyı kentleri yardım istemişti. Venedik, Bizans İmparatorluğu'ndan görünürde bağımsız bir şekilde Adriyatik'e filosunu indirmiş ve Slavları püskürtmek mücadelesinde muzaffer olmuştur. II. Basileios'un Bulgarlara karşı harekâtı, Venedik'e verdiği chrysobulldan bir sene önce başlamıştır. Bu noktada bir kısım araştırmacı Adriyatik'teki bu gelişmelerin verilen imtiyazlarla bağlantılı olduğunu söylerken aksi görüştekiler Venedik'in bağımsız bir şekilde harekât kararı aldığını öne sürmektedir. (Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire 976-1025*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 49., Nicol, a.g.e., s. 41., Laiou, a.g.e., s. 18.)

¹³ Psellos, Zoe'nin fazlasıyla eli açık olmasından ötürü hiç düşünmeden servet aktığını sık sık vurgular. Zoe'nin ölümünden önceki halini de şu cümlelerle

ifade eder: "Hayatı sonuna yaklaşırken, ölüm gelirken, sağlık durumunda ufak tefek değişiklikler belirdi ki, onun yaklaştığına işaret ediyordu. İştahını kaybetti ve beslenmedikçe de gitdiği zayıfladı, öldürücü bir ateşe yakalandı. İlk düşüncesi haphışanede kiler oldu. Borçlar bağışlandı ve mahkumlar affedildi. Devlet hazinesini açtı ve orada saklı duran altını tıpkı bir nehir gibi dışarıya akıttı. Böylece altın hesapsız, kontrolsüz dağılıp gitti ve Zoe kısa, ıstıraplı bir hastalıktan sonra fakat görünüşü pek değişmeden yetmiş iki yaşında bu dünyadan göçtü." (Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.168.)

¹⁴ Aristokratik unsurların varlığı çok daha gerilere dayansa da II. Basileios hükümdarlığı döneminde bu unsurların bizzat imparator tarafından domine edildiği bilinmektedir. Fakat kendisinin ölümünden sonra aristokratlar yönetime öylesine etki etmeye başlamışlardı ki artık mesele aralarından hangisinin yönetimi ele geçireceğiydi. Sivil aristokrasi ile askeri aristokrasinin karşı karşıya geldiği bu vaziyette yönetimi ele geçiren taraf askeri aristokrasi olmuştur. Isaakios Komnenos, X. Konstantin Dukas, Romanos Diogenes, Nikephoros Botaneiates ve dahi Aleksios Komnenos askeri aristokrasiyi temsil eden dönemin en ünlü imparatorlarıdır. (Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 297.)

¹⁵ Burada kastedilen sadece siyasi dengeler değildir. Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'ten önce en fazla ticaret yaptığı şehir Amalfi idi. Uzun yıllar boyunca ticari sahada egemen olan Amalfi, 1039 yılında IV. Guymar tarafından ele geçirilmişti. 1052 yılında isyan eden şehir burjuvazisi Guymar'ı katletmiş ancak onun yerine oğlu Gisulf hakimiyeti eline geçirmişti. Dışarıdan bir müttefik olmaksızın özgürlüklerini elde edemeyeceklerinin farkına varan Amalfililer 1073 yılında Robert Guiscard'ı yardıma çağırılmışlardı. 1077-1078 yıllarında Gisulf'u sürgüne gönderen Robert Guiscard bu sefer şehre kendisi el koymuş ve böylece Adriyatik'in en önemli ticaret şehirlerinden biri olan Amalfi ilhak edilmişti. (Heyd, a.g.e., s. 117.)

¹⁶ G. A. Loud, *The Age of Robert Guiscard; Southern Italy and the Norman Conquest*, Routledge, New York, 2013, s. 186., Charles D. Stanton, *Norman Naval Operations in the Mediterranean*, The Boydell Press, New York, 2011, s. 33., Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 44-45.

¹⁷ Bizans topraklarının iki sac ayağı vardır: Anadolu ve Balkanlar. Bu dönemde Anadolu Türkler, Batı toprakları ise Normanlar tarafından ele

mektup gönderir¹⁸. Mektuplarda kardeşi Konstantin ile Robert Guiscard'ın kızlarından biri arasında yapılacak evlilikten söz eder ancak Robert Guiscard iki teklifi de reddeder. Diğer taraftan Robert Guiscard'ın aşırı saldırgan tutumu Papa'yı kendisine karşı harekete geçirir. Amalfi'yi işgal etmesi ve Benevento'ya saldırmasına müteakip VII. Gregory Avrupalı kralların askerlerinden oluşan bir orduyu Robert Guiscard'a karşı kullanmaya niyetlenir. Bu ordunun kendi içindeki anlaşmazlıklardan ötürü dağılması sonrasında rahat bir nefes alan Robert Guiscard, daha önce iki kez reddettiği Bizans'ın evlilik anlaşmasını kabul ederek imparatorun desteğini almak ister. 1074 senesinde mutabık kalınan anlaşma ile Robert Guiscard "nobillissimus" unvanı alır ve kızını İstanbul'a gönderir. Ancak Nikephoros Botaneiates'in tahtı ele geçirmesiyle beraber yıllarca emek verilen bu proje suya düşer ve evlilik akdi bozulur¹⁹.

Tahtın Botaneiates tarafından ele geçirilmesi birçok kesim tarafından işgal olarak nitelendirilir. Bunlardan biride VII. Mikhail ile iyi ilişkileri olan Papalık' tır. Diğer taraftan Robert Guiscard ile olan evlilik akdinin bozulması, Normanlar ile kısa süren barış dönemini sona erdirmiştir. Üstelik Papa'nın Botaneiates'i afroz etmesinden sonra, Batı'da Robert Guiscard'ı durduracak bir güç de kalmamıştır. Kaynakların aktardığına göre, Botaneiates ileri yaşta tahta oturmuştur ve bu sebeple makamının gerektirdiği kabiliyetlere ne fiziksel ne de ruhsal olarak sahiptir. İmparatorluk sınırlarında sürekli kendisine karşı isyan eden komutanlar bulunmaktadır. Bu kertede imparatorluğun son güçlü hanedanının kurucusu olarak Aleksios Komnenos dizginleri ele alır²⁰.

geçirilmektedir. Kuzeydeki Peçenek Türklerini de göz önünde bulundurursak VII. Mikhail'in aynı anda iki cephede birden savaşması mümkün değildir. Bu sebeple düşmanlarının sayısını azaltmak için evlilik yoluyla hısım olma girişiminde bulunmuştur.

¹⁸ Gönderilen mektupların tarihleri hakkında tartışmalar vardır. İlk gönderilen mektubun 1071'in sonunda ya da 1072'nin başında; ikincisinin ise 1072 sonu ya da 1073 başında gönderildiğine dair farklı ifadeler mevcuttur. 1071 senesi Batı'da Bari'nin kaybı, Doğu'da ise Malazgirt felaketi sebebiyle Bizans için oldukça karmaşık bir dönemdir. Yine aynı sene içerisinde Romanos Diogenes ile VII. Mikhail arasında taht mücadelesi de yaşanmıştır. Bu sebeple Robert Guiscard ile kurulan temasın Romanos'un bertarafından sonra gerçekleşmesi daha uygun görünmektedir. (Sevtaç Gölgesiz, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 1, Temmuz 2012, s. 109.)

¹⁹ Peter Charanis, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", *A History of Crusade*, (Ed. K. M. Setton), The University of Wisconsin Press, London, 1969, s. 187-188., Stanton, a.g.e., s. 48., Loud, a.g.e., s. 211-212.

²⁰ VII. Mikhail'in saltanatında Balkanlarda Nikephoros Bryennios, Anadolu'da ise Nikephoros Botaneiates isyan etmişti. Anatolikon thema'sının strategos'u olan Botaneiates, Anadolu'da kendisine birçok destekçi bularak başkente kadar ilerlemiş ve İstanbul halkının da isteğiyle tahta oturmuştu. İmparator olduktan sonra Balkanlardaki isyancı Nikephoros Bryennios'un üzerine genç ve yetenekli bir kumandan olan Aleksios Komnenos'u gönderdi. Önce Bryennios'u bertaraf eden Aleksios sonrasında Bryennios'un halefi olarak görülen Nikephoros Basilakios'u yere serdi. 1080 sonunda ise İznik'te Nikephoros Melissenos kendisini imparator ilan etti. Süleymanşah'ın da desteğini alarak bölgede hakimiyet kurmaya çalışan Melissenos ile uğraşmak yine Aleksios Komnenos'a kaldı. İmparatorun yönetimdeki basiretsizliği ve yanlış belirlenen dış politikalar sonucu ortaya çıkan durum neticesinde Aleksios tahta geçme kararı aldı. Böylece isyan sonucu başa geçen Botaneiates yine bir dizi isyan sonucu tahttan inmek zorunda kaldı. (Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 173., Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 153., Ostrogorsky, a.g.e., s. 323.)

²¹ Runciman, II, s. 55.

²² Dyrrachion kuşatmasını anlatırken Anna Komnena: "O aslında, Rum devletinin tahtına göz dikmişti ve bu yoldaki savaşımının başında, şimdi söylediği üzere, saldırıyla Dyrrachion'u ele geçirmek istiyordu" demektedir. (Anna Komnena, *Aleksiad*, *Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 131.)

²³ Michael Angold, "Belle époque or crisis?", *The Cambridge History of Byzantium*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 611., Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman,

2. 1082 Tarihli Chrysobull

4 Nisan 1081'de Aleksios Komnenos tahta oturduğunda, imparatorluk o kadar müşkül bir vaziyettedir ki Runciman'ın dediği gibi ancak çok cesarete sahip veya alabildiğine aptal bir kimse bunun idare sorumluluğunu üzerine alabilirdi²¹. İmparatorluk dört bir taraftan sıkıştırılmıştı ve Mayıs 1081'de Robert Guiscard, evlilik akdi bozulan kızının intikamını almak amacıyla Adriyatik'te yelken açtı. Robert Guiscard'ın amacının aslında İstanbul olduğu, evlilik akdinin sadece göstermelik bir nitelik taşıdığı herkesçe malumdur²². Nitekim ilk hedef olarak kendisine Dyrrachion'u belirlemesi bunun kanıtıdır. Dyrrachion, Adriyatik kıyısındaki en önemli limanlardan biri olmakla beraber Selanik üzerinden İstanbul giden Eski Roma yolu Via Egnatia'ya açılan kapıydı. İleride Antakya Prinkepsliği'ni kuracak olan oğlu Bohemond, önden giderek Valona'yı zapt etmişti bile. Durumun vahameti karşısında Aleksios Komnenos, Papalık ve IV. Heinrich ile müzakerelere girişmiş, en nihayetinde önce Süleymanşah'tan sonrada Venedik'ten yardım sağlamayı başarmıştı²³.

Aleksios, Doge Dominico Silvio'dan acilen Dyrrachion'a yardıma gitmesini istedi. 15 savaş gemisi ile 45 diğer geminin kumandasını eline alan Doge, stratejik taktikler uygulayarak çok daha kalabalık olan Norman filosunu mağlup etti. Bohemond'un başında bulunduğu filo, Dyrrachion'dan atıldığı gibi çok sayıda Norman gemisi de batı²⁴. Ancak denizdeki bu zafere kara ordusu eklemeye yapamadı. Aleksios'un başında bulunduğu, çoğu paralı askerlerden müteşekkil ordu Normanların düzenli birlikleri karşısında darmadağın oldu ve Aleksios yaralanarak geri çekilmek zorunda kaldı²⁵. Onun ricatı

New York, 1997, s. 130., Nicol, a.g.e., s. 55., Loud, a.g.e., s. 216., Stanton, a.g.e., s. 51.

²⁴ Anna Komnena burada yaşanan olayları ve Venediklilerin uyguladığı taktikleri şu şekilde ifade etmiştir: "Oysa, Robert, onların gelişini öğrenir öğrenmez, oğlu Bohemond'u donanma ile onlara karşı gönderdi ve o [Bohemond], onlardan [Venediklilerden], hem İmparator Mikhael'i hem de Robert'in kendisini alkışlamalarını [yani, 'Yaşasın İmparator Mikhael ve İmparator Robert' diye bağurmalarını] istedi. Ama onlar, bu alkışlama işini ertesi güne bıraktılar. Akşam çökmüştü; kıyıya yaklaşmayı olanaksız gördüklerinden ve rüzgârda kesildiğinden, en büyük gemilerinin halatlarla birbirine bağladılar ve 'deniz ortasına liman kurmak' denen işi yaptıktan sonra gemilerde yelken direkleri arasına ahşap kuleler kurdular ve halatlardan yararlanarak, bunlara her bir geminin yedeğinde çekilen küçük sandalları astılar. Bu sandalların içine silahlı adamlar bindirdiler ve uzunluğu bir dirseği geçmeyen, uçlarına sivri demir takılmış, çok iri kesimli odun parçaları hazırlayıp, Frank filosunun gelişini beklediler. Gün doğar doğmaz, Bohemond, [donanmayla] haydi alkışlamayı yapın demeye geldi. Ama ötekiler onun sakalına güldüğünden [onu alaya aldığandan] Bohemond bunu kaldıramadı ve saldırıya geçip onların en büyük gemilerinin üzerine atıldı, filosunun geri kalanı da onu izlemekteydi. Azgın bir çatışmaya tutuşuldu; ama, Bohemond, düşmanlarından daha canlı başla dövüşmekte iken, onlar, yüksekte [gemilerinde ordudakı kulelerin üzerine asılmış sandallara gizlenen], sözünü ettikimiz o odun parçalarından birini atılabilecek ve Bohemond'un bulunduğu gemiyi hemen boydan boya deldiler. İçeriye su dolmaya başladığı ve gemidekiler batıp gidecekleri için, kimi, gemiden atlayıp, kaçmak istedikleri tehlikenin ta kendisine düştüler ve boğuldular; kimi, Venediklilerle dövüşmeye devam etti ve öldürüldü. Kendi canı da tehlikede bulunan o [Bohemond] ise, gemilerinden bir diğerine sıçrayıp oraya sığındı. Bundan sonra, Venediklilere daha çok özgüven geldi ve hasımlarına karşı daha atakça dövüştüler; sonunda, düşmanları tam bir bozgun halinde kaçırmaya koyuldu; [Venedikliler] onları ta Robert'in ordugahına kadar kovaladılar." (Anna Komnena, a.g.e., s. 133-134.)

²⁵ Aleksios'un ordusu Türk, Varang, Makedon, Slav vs birçok farklı ırktan toplanan ücretli askerlerden oluşmuştu. Norman ordusunun gücünden çekindiği için Aleksios'un, Süleymanşah'tan da takviye birlikler istediği bilinmektedir. İkili arasında yapılan anlaşma uyarınca Süleymanşah, Drakon Çayı sınırına çekilmiş buna mukabil Doğu'da sınırlarını güvenceye alan Aleksios, kalan enerjisini Normanlara ayırma fırsatı bulmuştur. (Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 75., Ebru Altan, "Bizans'a Karşı İlk Haçlı Seferi ve 1108 Devol Anlaşması", *Osmanlı'nın İzinde*, Prof. Dr. Mehmet İpsirli Armağanı, I, (Ed. Feridun Emecen - İshak Keskin - Ali Ahmetbeyoğlu) Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 108., Anna Komnena, a.g.e., s. 133.)

sonrası Dyrrachion, Normanların eline geçti²⁶. Akabinde Via Egetia üzerinden Kastoria ve Larissa'yı ele geçiren Robert Guiscard, IV. Heinrich'in Roma surlarının önüne geldiğini haber alır almaz Bohemond'u burada bırakarak, İtalya'ya dönmek zorunda kaldı²⁷.

Robert Guiscard'ın yokluğunda Bizans'ın Bohemond karşısındaki mukavemeti artmış ve Normanlar Teselya ve Makedonya'daki mevzilerinden sökülüp atılmıştı. Venedik'in gönderdiği filo ile Korfu da ele geçirilmiş ve Normanların elinde sadece Arnavutluk kıyısındaki bir kale kalmıştı. Her ne kadar savaşçılığı ile ünlenen Robert Guiscard geri dönüp Venedik'i deniz muharebesinde mağlup etse de²⁸ 1085'de yakalandığı salgın hastalık neticesinde ölmüş ve Bizans bir süreliğine de olsa nefes almayı başarmıştır²⁹.

Kuşkusuz Norman mücadelesinde en kritik rol Venedik'indi. Her ne kadar kara ordusu pek bir başarı sağlamamış olsa da Bizans'ın donanması ordusundan çok daha kötü bir durumdaydı ve Venedik yardımını olmasaydı Robert Guiscard'ın İstanbul'a kadar gelmesi işten bile değildi. Bu sebeple Aleksios, Venedik ile ittifak yapabilmek için onlara oldukça geniş imtiyazlar tanıdı³⁰. Venedik'e ilk chrysobullun 992 tarihinde verildiği bilinmekle beraber Aleksios'un verdiği imtiyazlar çok daha geniş ve ayrıntılı idi. Bu chrysobullun maddelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Yıllık 20 poundluk (altın sikke) bir fon, kendi uygun gördükleri kiliselere dağıtılacaktı.
2. Doge, yüklü bir meblağ ile birlikte protosebastos unvanıyla onurlandırılacak; üstelik bu onur Bizans'taki gibi ad personam (kişiye özel) olmayıp haleflerine de aktarılacaktı
3. Grado Patriği ve halefleri aynı şekilde 20 poundluk yıllık tahsisat alacaklar ve hypertimos unvanıyla onurlandırılacaklardı
4. Venedik'teki St. Marco Kilisesi her yıl, İstanbul'da ve imparatorlukta bulunan Amalfili tüccarların sahip olduğu kuruluşların her birinden üç altın alacaktı³¹.
5. Yahudi Kapısı'ndan Vigla'ya kadar uzanan bölgenin her yerine serbestçe giriş çıkış hakkı ve Haliç'teki depoları ve iskeleleriyle birlikte, İstanbul'un Perama adlı pazar semtinde bir dizi dükkân, imalathane ve ev Venediklilere tahsis edilecek; buna ek olarak halihazırda Venediklilere verilmiş olan St. Akindynos Kilisesi'ne, yanındaki ekmek fırınının yıllık geliri tahsis edilecekti.
6. Dyrrachion'daki kilise, orada imparatorluk donanması için depo edilen malzemeler dışında, tüm mülkü ve gelirleriyle Venediklilere verilecekti.

7. İmparator, Venedik tüccarına, imparatorluğun her yerinde hazinesine ödenecek her türlü vergi, harç ya da resimden muaf olarak ticaret yapma hakkını vermekteydi. Kentlerin adı ve Venediklilerin muaf tutuldukları vergilerin adları ile yetkisinden bağımsız oldukları memurlarının unvanlarıyla birlikte sıralanıyordu.

8. Bu muafiyetler, imparatora karşı iyi niyetlerini kanıtlamış ve ona ve haleflerine bundan sonra da bütün güçleriyle hizmet etmeye söz vermiş olan Venediklilere, imparatorun gerçek hizmetkârları oldukları için veriliyordu. Bu sebeple hiç kimse sivil yurttaş kilise ya da manastır, sözü geçen depolar ve iskeleler önceden başkasına verilmiş olsalar bile, İstanbul'da onlara verilen mülklere ilişkin haklarını sorgulayamayacaktı. Bunların Venediklilere bağışlanması geri çevrilemez ve ihlal edilemez nitelikteydi ve bir praktikon'a yani zamanı geldiğinde imparatorluk kayıtlarına geçecek olan kadastroya kaydedilecekti.

9. Bu fermanın hükümlerini ihlal eden herkes, beş altının yanı sıra Venediklilerden zorla aldığı malların beş katı kadar cezayı dromos logothete'sine ödeyecekti³².

Görüldüğü üzere Aleksios'un verdiği bu chrysobull, Venedik'e büyük bir avantaj sağlamıştır. Önceki dönemlerde Bizans'ın hizmetkârı olarak anılan Venedik, bu kereden sonra Bizans'ın müttefiki konumuna gelmiştir. Her ne kadar chrysobull maddelerinde "hizmetkâr" sıfatı özellikle belirtilmiş olsa da verilen imtiyazlar, Venedikli tüccarları Bizans topraklarının bir numaralı ekonomik gücü haline getirmiştir. Neredeyse bütün imparatorlukta vergisiz ticaret yapmalarının yanı sıra Haliç kıyısında elde ettikleri koloni sayesinde İstanbul'da da büyük bir nüfuz elde etmişlerdir.

Venedik'in, Haliç'te elde ettiği alan hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Onların burada kıyıya paralel bir cadde üzerinde sıra sıra dükkânlar, imalathaneler, depolar ve iskeleler elde ettikleri bilinmektedir. Ancak yerleşim yerinin tam sınırları praktikon adlı bir belgede belirtilmişti ve bu belgenin günümüze ulaşamamış olmasından ötürü eldeki veri oldukça azdır. Anna Komnena, chrysobullda da benzer şekilde ifade edilen sınırlar hakkında şunları söyler:

"İsa yoldaşı İncil yazarı Markos'un koruması altındaki kiliseye (St. Marco kilisesine) İstanbul'da dükkânı olan bütün Amalfililerin sürekli ödenti göndermesini buyurdu ve eski Ebraike Skala rıhtımından, Bigla (Vigla) denin yere kadar uzanan bölümde bulunan, keza bu sınırlar içindeki iskelelerde bulunan tüm dükkânları da ona [St. Marco Kilisesine] bağışladı³³."

²⁶ Zonaras, Aleksios'un başarısızlığını şu şekilde anlatır: "Komnenos henüz tahta geçmiş idi ki, kurnaz ve deneyimli Frank, Robert'in aradaki denizi geçip Epidamnos' da (Dyrrachion) karaya çıktığını öğrendi. Bunun üzerine İmparator hemen seferberliğe girişti ve Dyrrachion yakınına vararak düşmanlarla çatıştı. Ancak yenildi ve utanç içinde kaçtı... (Zonaras, a.g.e., s. 164.)

²⁷ Loud, a.g.e., s. 219., Ostrogorsky, a.g.e. s. 331., Angold, Chrisis, s. 611.

²⁸ 150 parçalık filo ile yola çıkan Robert Guiscard, Adriyatik'te Venediklileri perişan etmişti. Anna, ölü sayısının 13.000 olduğunu söyler. 2500 kadar Venedikli tutsak alınmış, dokuz büyük savaş gemisi kaybolmuş, yedi gemi batmış, iki gemi ise Normanlar tarafından ele geçirilmişti. Bu facia sonrasında Doge Domenico Silvio azledilerek manastıra kapatılmış ve yerine Vitale Faliero getirilmişti. (Anna Komnena, a.g.e., s. 185., Nicol, a.g.e., s. 56., Stanton a.g.e., s. 57.)

²⁹ Altan, a.g.e., s. 108.

³⁰ Cecile Morrisson ve Angeliki Laiou, *Byzantine Economy*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 143., Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları*, Dünya Aktüel, İstanbul, 2005, s. 100. Anna Komnena olayları şu şekilde anlatır: "Ayrıca, vaatlere ve armağanlara başvurarak, Venediklilerden

de yardım istedi. Onlara, belli ayrıcalıklar vaad etti ve [vaad ettiklerinden] başkalarını da oracıkta verdi; koşulu, onların tüm donanmalarını hemen seferber edip hem bu kenti korumak için hem de Robert'in donanmasıyla şiddetli bir savaşa tutuşmak için, olabildiğince çabuk, Dyrrachion'a girmeleri idi. (...) Hatta isteyecekleri başka ayrıcalıkları da yeter ki o [fazladan isteyecekleri], Rum devletine zararlı olmasın; onlar da Altın Yıldızlı Fermanla kendilerine verilecek ve güvenceye bağlanacaktı. Onlar bu önerileri dinleyince, ne istiyorlarsa, onların hepsini elçilere bildirdiler ve onlara [Venediklilere] karşı resmen üstlenimde bulunuldu. Böylece onlar, sonuçta, her çeşit gemiden oluşan donanmalarını hazırladılar ve kusursuz bir düzen içinde, Dyrrachion'a doğru yelken açtılar." (Anna Komnena, a.g.e., s. 133.)

³¹ Amalfili tüccarların Bizans ile ticareti Venediklilerden çok daha önceleri başlamıştı ancak bu madde ile artık Amalfililer, Venedik'in astı kabul edilerek haraç ödemek zorunda bırakılmışlardır. (Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press, New York, 1989, s. 226., Heyd, a.g.e., s. 117.)

³² Anna Komnena, a.g.e., s. 186., Brown, a.g.m., s. 71., Nicol, a.g.e., s. 58., Demirkent, a.g.e., s. 100., Penna, a.g.e., s. 27.

³³ Anna Komnena, a.g.e., s. 186.

Ebraike, V. Yüzyıldan itibaren Yahudilerin yaşadığı ancak XI. yüzyıl itibarıyla terk ettikleri bölge olan Yahudi Kapısı'nın adıdır³⁴. Bölgenin halihazırda boş olmasından mütevellit Venedik'e verilmesi uygun bulunmuştur. Buranın günümüzde Tahtakale'yi içine alan bölge olduğu ve Venedik'e verilen alanın doğu sınırı oluşturabileceğine dair görüşler bulunmaktadır. Bölgenin batı sınırını ise Vigla oluşturmaktadır. Latince vigil (bekçi) kökeninden gelen Vigla, kent bekçilerinin bulunduğu yer anlamına geliyordu. Vigla'nın Zindan Kapısı ya da Odun Kapısı civarında olma ihtimali yine öne sürülen görüşler arasındadır³⁵.

Chrysobull ile alakalı tartışmalardan bir diğeri de ilan tarihidir. Chrysobullların orijinal metinleri günümüze ulaşmadığı için, ferman hakkındaki bilgiler kopuktur. İçeriğinin bilinmesi ise 1148 ve 1187 tarihlerinde yine Venedik'e verilen chrysobulllarda, bu fermanın prototip olarak kullanılması sayesinde. Sonraki chrysobulllarında orijinal metinleri bulunmamasıyla birlikte Latince kopyaları zorda olsa okunur vaziyettedir. Buradaki problem zikredilen bu iki chrysobullda Aleksios'un verdiği fermanın farklı tarihlere indekslenmesidir. Manuel Komnenos'un verdiği 1148 tarihli chrysobullda, Aleksios'un fermanı Bizans takvimine göre 6200 yılında yayınlanmıştır. Bu tarih miladi takvimde 692 senesine tekabül eder ki oldukça erkendir. II. Isaakios Komnenos'un verdiği 1187 tarihli chrysobullda görülen tarih, Bizans takvimine göre 6600 senesidir. Bu ise miladi 1092 senesine denk gelir. Ancak birçok araştırmacının, tarihleme konusunda farklı önerileri bulunmaktadır³⁶.

1082, 1084³⁷ ve 1092 gibi farklı tarihler karşımıza çıksa da en baskın olanları 1082 ve 1092 tarihlendirmeleridir. Peter Frankopan burada 1092 tarihini kabul eder. Latince kopyaların farklı tarihleri gösterdiğini kabul etmekle beraber Ioannes Komnenos'un verdiği chrysobullun tarihinde de yanlışlıklar olduğunu belirtir³⁸. Diğer taraftan 6600 tarihini 6590 olarak kabul edebilecek bir argümanın bulunmadığını söyler³⁹. Thomas Madden ve David Jacoby ise 1082 tarihlendirmesini savunurlar. Onlara göre 1082 tarihi için yeterince kanıt bulunmaktadır.

Madden ve Jacoby'nin öne sürdükleri tarih Frankopan'ın tezine göre daha mantıklı durmaktadır. Zira iki taraf arasında 1084 tarihinde cereyan eden ve Normanların galibiyetiyle sonuçlanan deniz savaşının sonrasında Doge (Dominico Silvio) azledilmesine karşın Bizans tarafından verilen unvanları kullanmıştır. Bu nedenle yapılan anlaşmanın, şartların tarafların aralarında vardıkları mutabakatın hemen sonrasında yürürlüğe konduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Silvio görevinden azledilmeden önce Aleksios'un chrysobullda vaat ettiği protosebastos unvanını kullanmıştır. Ayrıca halefi Vitale Faliero da 1090 tarihli bir belgeye göre Aleksios'un İstanbul'da kendilerine bağışladığı bazı mülkleri İtalya'daki San Giorgio Maggiore manastırına satmıştır⁴⁰. Bütün bunlardan hareketle

chrysobullun verildiği tarih olarak 1092 senesinin kabul edilmesinin pek de doğru olmayacağı görülmektedir.

Bunların dışında dönemin en önemli görgü tanığı olan ve bahse konu chrysobull hakkında bilgiler veren Anna Komnena'ya başvurmak konuyu aydınlatmaya yardımcı olabilir:

"Ayrıca, vaatlere ve armağanlara başvurarak, Venediklilerden de yardım istedi. Onlara, belli ayrıcalıklar vaad etti ve (vaad ettiklerinden) başkalarını da oracıkta verdi; koşulu, onların tüm donanmalarını hemen seferber edip hem bu kenti korumak için hem de Robert'in donanmasıyla şiddetli bir savaşa tutuşmak için, olabildiğince çabuk, Dyrrachion'a gitmeleri idi. Bunlar, kendilerine söyleneni yerine getirirlerse, ister Tanrının yardımı ile yeni kazanmış olsunlar ister yenilsinler, (bu ikinci durumda bile) sanki yeni kazanmışlar gibi, yapılmış vaad çerçevesinde aynı ayrıcalıkları, kesinlikle elde edeceklerdi. Hatta isteyecekleri başka ayrıcalıkları da yeter ki o (fazladan isteyecekleri), Rum devletine zararlı olmasın; onlar da Altın Yıldızlı Fermanla kendilerine verilecek ve güvenceye bağlanacaktı⁴¹."

Anna'nın ifadelerine ve yukarıdaki bilgilere bakarsak chrysobull'un 1082 tarihli olduğunu söyleyebiliriz. Kaldı ki ekonomik çıkarlarını her şeyin önünde tutan Venediklilerin, yıllarca kendilerine vaat edilen imtiyazları beklemediklerini düşünmek fazla iyimser bir bakış olur.

Muhtevası itibarıyla bu chrysobull zaten kötüye gitmekte olan Bizans ekonomisini daha da zor duruma sokmuştur. Zira Bizans, yüzyıllardır Venedik ya da diğer İtalyan şehir devletleriyle ticari anlaşmalar yapmaktaydı. Ancak bu chrysobull ile imparatorluğun her yerinde ciddi imtiyazlara sahip olan Venedikli tüccarlar zaman içerisinde diğer şehir devletlerinin önünü kestiği gibi Bizanslı ahalinin de belini bölmüştür. Aleksios'un ve haleflerinin gözü önünde Haliç'teki koloni giderek büyümüş ve hızla bozulan ekonomi Venediklilerin aradan geçen süre içerisinde daha da artan ticari hırsları sebebiyle daha da vahim hale gelmiştir. Bu sebeple Aleksios'un uzun vadede sakıncalı bir politika izlediğini söylemek yanlış olmaz. Çünkü Normanlar, Adriyatik'te faaliyet göstermeye başladıklarında Venedikliler de en az Bizanslılar kadar rahatsız olmuşlardı. Bizans, İtalya'daki neo toprağını zaten 1071'de kaybetmişti; amacı kıyı bölgeleri güvende tutarak Balkanlardaki topraklarını korumaktı. Ama bölgede giderek yayılmacı bir politika izleyen Normanlar, Venedikliler için çok daha büyük bir tehditti. Adriyatik'in iki yakasının birden, tek bir devletin hakimiyetinde bulunması Venedik için felaketti. Kaldı ki, Robert Guiscard'ın Korfu, Kefalonya gibi Adriyatik'in girişindeki adalarla ilgilenmesi Venedik'in ticaretine büyük bir set çekiyordu. Bu noktada Venedik zaten olası bir savaşın eşliğinde fakat Aleksios'un anlaşma teklifi emesiyile muhtemelen hiç ummadığı imtiyazları elde etmişti. Bu imtiyazlar kısa süre içerisinde Venedik'e öyle büyük bir refahın kapısını aralamıştı ki, Bizans artık istese de o kapıyı kapatamamıştı⁴².

³⁴ Aygül Ağır, İstanbul'un *Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 25.

³⁵ Wolfgang Müller Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1198, s. 23., Alexander Van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Rejoining Historical Sites*, John Murray, London, 1899, s. 214-215., Ağır, *a.g.e.*, s. 23., Brown, *a.g.m.* s. 76.

³⁶ Thomas Madden, "The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians; the Date and Debate", *Journal of Medieval History* 28, 2002, s. 27., Daniele Morossi, *Political and Economic Relations Between Venice, Byzantium and Southern Italy 1081-1197*, Unpublished Doctoral Dissertation, 2018, s. 17., Balard, s. 43., Penna, s. 26.

³⁷ 1084 senesinde Doge Vitale, imparatorun isteği üzerine üç elçisini İstanbul'a gönderdi. Yeni doge olmasından ötürü imparator, kendisini protosebastos unvanı ile onurlandırdı. Bir ferman ile bunu beyan etmesi chrysobullun bu tarihte verilmiş olabileceği meselesini gündeme getirmiştir. Ancak Dominico Silvio'nun daha önce bu unvanı kullandığı bilinmektedir. Doge Vitale'e bu unvanın verilmesi anlaşmadaki hükümlerden kaynaklanmaktadır. (Nicol, *a.g.e.*, s. 61.)

³⁸ Peter Frankopan, "Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: The Chrysobull of 1092", *Journal of Medieval History* 30, 2004, s. 144.

³⁹ Burada Thomas Madden ile David Jacoby, chrysobullun iki farklı belgede farklı şekillerde tarihlendirilmesinden yola çıkar. Chrysobullu yazıya döken katiplerin, Bizans takviminin tarihini, Roma rakamlarına çevirirken yanlış yapma ihtimallerinden bahseder. Şöyle ki Bizans takvimindeki 6600 yılı V MDC şeklinde yazılıyordu. 6590 tarihinin karşılığı ise V MDXC idi. Burada "X" harfinin unutulma ihtimali göz önünde tutuluyordu. (David Jacoby, "The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians; the Date and Debate", *Journal of Medieval History* 28, 2002, s. 201., Madden, *Chrysobull*, s. 40.)

⁴⁰ M. E. Martin, "The Venetians in the Byzantine Empire before 1204", *Byzantinische Forschungen: Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, 13, 1988, s. 207., Madden, *Chrysobull*, s. 29., Jacoby, *Alexius*, s. 199., Morossi, *a.g.t.*, s. 18.

⁴¹ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 133.

⁴² David Jacoby, "Venetian Commercial Expansion in the Mediterranean 8th-11th Centuries", *Byzantine Trade 4th-12th Centuries*, (Ed. Marlia Mundell Mango), Ashgate, Farnham, 2004, s. 387., Roman W. Dorin, "Adriatic Trade

3. 1126 Tarihli Chrysobull

Bizans-Venedik ilişkilerinde bu doğrultuda ilk kopma noktası Aleksios'un ölümünden sonra yaşanmıştır. 1118'de ilk önce Venedik Doge'si Ordelafo Faliero, sonra Aleksios Komnenos öldü. Hemen sonrasında tahta oturan II. Ioannes Komnenos, Venedik politikasında değişikliğe gitti. Bu değişikliğe gitmesinde birtakım gerekçeleri de vardı. Macarlar bu yüzyılın başında Hırvatistan Krallığı'na girmiş akabinde Dalmaçya kentlerine kadar ilerleyerek hakimiyet sahalarını genişletmişlerdi. Balkanlardaki bu yayılmacı politika hem Bizans'ı hem de Venedik'i rahatsız etmişti. Macarların Dalmaçya'ya ele geçirmesi Venedik'in, Adriyatik'teki ticareti için bir tehdit unsuru oluşturuyordu. Ayrıca Venedik doge'leri bir süre evvel Dalmaçya Dükü unvanına da erişmişlerdi. Bizans ise Doğu'da hem Türkler hem de Haçlılar ile mücadele ediliyordu. Şu aşamada birde Batı'da Macarlarla savaşmak, imparatorluğu oldukça müşkül bir duruma sokabilirdi. Bu sebeple Macar meselesinde Venediklilerden ayrı bir politika takip ettiler. II. Ioannes'in bulduğu çözüm iki hanedan arasında bir evlilik yapılması şeklindeydi. Bizans'ın bu şekilde Venediklilerden ayrı bir politika takip etmesi iki taraf arasındaki ilişkilerde ciddi bir ihtilafa sebebiyet verdi. Bizans-Venedik ilişkilerindeki kopmaya ikinci bir neden olarak ise Aleksios'un 1111'de Pisahlılara birtakım imtiyazlar verilmesi gösterilebilir. Nitekim daha önce rhapsiz oldukları Bizans topraklarında şimdi bir başka deniz devletinin chrysobull alması Venediklilerin pek de hoşuna gitmemişti. Ayrıca bunların İstanbul'da depolar ile iskeleler elde etmesi, Cumhuriyetin, imparatorluk topraklarındaki ticaretini tehlikeye atıyordu. Son olarak dönemin en önemli şahitleri olan Kinnamos ve Khoniates'in altını çizerek söyledikleri Venedikli ahalinin tutumu meselesi vardır. Aktarılanlara göre Venedikliler, elde ettikleri statü ve zenginliklerden ötürü Bizans ahalisine ve yöneticilerine terbiyesizce muamelelerde bulunuyor; tahammül edilmesi güç söylemler dile getiriyorlardı. Chrysobullda ısrarla belirtilen hizmetkarlık statüsünün üzerine çıkarak kendilerini kanunun üzerinde görmeleri II. Ioannes'i durum değerlendirmesi yapmaya yönlendirmiştir⁴³.

1119'da yeni Doge Domenico Michiel, saygılarını dile getirmek ve daha önce Aleksios'un kendilerine tanımış olduğu chrysobullun yeniden onaylanması gayesiyle İstanbul'a elçiler gönderdi. Ancak zikredilen hususlardan ötürü II. Ioannes bu imtiyazları onaylamayı

reddetti. Zira chrysobullda tanınan imtiyazların, tartışılmaz mahiyeti açıkça belirtilmesine karşın Aleksios'un ölümüyle bu hüküm kalkmıştı. Böylelikle uzun süreden beri istifade ettikleri imtiyazlardan yoksun kalan Venedikliler nasıl bir karşılık vereceklerini düşünürken yardımlarına Haçlılar yetişmişti⁴⁴. 1119'da gerçekleşen Kanlı Meydan Savaşı bölgedeki Haçlıları çok müşkül bir duruma sokmuştu. Antakya Naibi Roger de Salerne ölmüş ve zor durumda kalan Kudüs Kralı II. Baudouin, Batı'dan yardım istemek zorunda kalmıştı⁴⁵.

Durumu tek başın toparlaması mümkün görünmediğinden Papa Calixtus ve Doge Domenico Michiel'e elçiler göndererek yardım istedi. Doge yardım talebini kabul etti ve Papa'nın da onayıyla büyük bir donanma oluşturmaya başladı⁴⁶. Oldukça uzun bir süre sonra 1122'de Venedik filosu yelken açtı. Müslümanlara karşı Haçlılara yardım amacıyla yola çıkan Venedik donanması, yol üzerinde, dindaşı Bizans'ın sahip olduğu adalara saldırmaya başladı. II. Ioannes'in reddettiği chrysobullun intikamını almaya oldukça hevesli görülen Doge, Dalmaçya kıyılarına bir süre yağmaladıktan sonra Korfu Adası'nı kuşatma altına aldı. Ancak bütün kış boyunca Korfu'nun dayanması ve 1123 baharında Doğu'dan gelen habercilerin, II. Baudouin'in Müslümanlarca esir edildiğini bildirmesi üzerine kuşatma kaldırıldı. İsteksiz bir şekilde yoluna devam eden filo, yol üzerinde karşılaştığı Bizans gemilerine saldırarak sonunda Akka'ya ulaştı. Venedikliler, burada karşılarına çıkan Fatimi donanmalarına karşı büyük bir deniz savaşını kazandıktan sonra Sur şehrinin ele geçirilmesine de yardım ettiler⁴⁷. Yardımlarının karşılığı olarak da en az Bizans İmparatorluğu'nda elde ettikleri kadar karlı imtiyazlar kazandılar⁴⁸.

Doğu'da istediğini fazlasıyla elde eden Venedik, geri dönüş yolunda II. Ioannes'den intikam almaya devam etti. Doge ilk Rodos'a ulaştı ve ahalisinin kendisine erzak vermediği gerekçesiyle adayı tarumar etti. Bunu takiben kışı Chios'da geçirip, 1125 başında, Kos, Samos, Lesbos, Andros ve Modon adalarını yağmaladı. Güven içinde Venedik'e vardikten bir yıl sonra Bizans üzerindeki baskısını arttırmak amacıyla Kefalonya Adası'na saldırdı. En nihayetinde baskılar sonuç verdi ve Venedik akınlarına daha fazla dayanamayacağını anlayan imparator uzlaşma yoluna gitti. II. Ioannes 1126'da yayınladığı chrysobull ile babasının Venediklilere tanımış olduğu imtiyazları tekrardan yürürlüğe koydu⁴⁹. Ancak bu

Networks in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries", *Trade and Markets in Byzantium*, (Ed. Cecile Morrisson), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 2012, s. 264., Demirkent, a.g.e., s. 101., Morrisson, a.g.e., s. 144., Nicol, a.g.e., s. 60., Ostrogorsky, a.g.e., s. 331.

⁴³ Ioannes Kinnamos'un *Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s. 202., Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 119., Nicol, a.g.e., s. 72-73., Ostrogorsky, a.g.e., s. 339., Angold, *Chrysis*, s. 625.

⁴⁴ John Carr, *The Komnene Dynasty*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2018, s. 281., Heyd, a.g.e., s. 212., Norwich, a.g.e., s. 179., Penna, a.g.e., s. 35.

⁴⁵ Ebru Altan, "Venedik'in Haçlı Seferi 1122-1124", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, (Ed. Aydın Usta -Emine Uyumaz - Cihan Piyadeoğlu - Muharrem Kesik), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 300.

⁴⁶ Willermus filo'nun kırk gemi, yirmi sekiz filika ve dört büyük mavnadan oluştuğunu söyler. (*Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 215.)

⁴⁷ Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez, *John II. Komnenos*, Routledge, New York, 2016, s. 95., Jonathan Harris, *Byzantium and the Crusades*, Bloomsbury Publishing, New York, 2014, s. 124., Jonathan Riley Smith, "The Venetian Crusade of 1122 1124", *The Italian Communes in the Crusading Kingdom of Jerusalem*, (Ed. Gabriella Airaldi ve Benjamin Z. Kedar), Genoa, 1986, s. 340., Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 37-38., Norwich, a.g.e., s. 180.

⁴⁸ "Adı geçen kralın (II. Baudouin), haleflerinin ve baronlarının egemenliği altında bulunan tüm şehirlerde Venedikliler bir kilise, bir cadde, meydan, hamam ve fırına herhangi bir şikâyet olmaksızın kralın mülkiyetinde olduğu

gibi, veraset hakkıyla sahip olacaklardır. Fakat Kudüs' deki hamamda ancak kral kadar mülkiyetleri olacaklardır. Akka'da Venedikliler kendi mahallerinde bir fırın, değirmen, hamam, teraziler, büfeler ve şarap, yağ veya bal ölçümüne yönelik tedbirler almak istiyorlarsa, onlarda yaşayan herkes sanki kralın mülkiyetiymiş gibi serbestçe pişirme, öğütme ve yıkanma hakkına sahip olacaktır. Tartılar ve ölçüler şu şekilde kullanılabilir: Venedikliler kendi aralarında ticaret yaparken Venediklilere göre ölçmek zorundalar, ancak mallarını diğer insanlara satarlarsa onların değerlerine göre, diğer bir deyişle Venedik ölçüsüne göre ölçerler. Öte yandan, Venedikliler dışındakilerle ticaret yaparlarsa, onlardan kraliyet ölçülerine ve fiyatlarına uygun olarak alacaklardır. Bu amaçla Venedikliler herhangi bir nedenden ötürü gidiş geliş, ikamet, satma, satın alma durumların gelenek veya kanunlar gereğince herhangi bir şekilde gümrük ödememelidirler, ancak gemileriyle hacıların taşıdıkları zaman hariçtir. Bu gibi durumlarda geleneğe göre, krala üçte bir pay verilecek. Kudüs Kralının kendisi ve biz hepimiz Aziz Petrus ve Paulus'un On İki Elçi Günü'nde Venedik düküne Sur gümrüğünden, üç yüz Müslüman Bizans altını ödemeyi kabul etmekle yükümlü olacağız. Ayrıca Venedik düküne ve halkınıza, sizinle ticaret yapan uluslardan şimdiye kadar verdiklerini vermeme hususunda söz veriyoruz. İlaveten Akka'daki meydandaki caddenin bir tarafından Baba Zannus'un evi diğer tarafında St. Demetris'in manastırı olan sokak ve buradaki sazdan yapılmış şimdiki birisi ahşap ikisi taş evin bulunduğu, yani Kudüs Kralı Baudouin'in Dük Ordolaf ve haleflerine daha önce Sayda'nın fethine layık gördüğü St. Markus'un yerini, Dominico Michiel'e ve ardullarına sürekli sahip olma ve istediğiniz gibi kullanma hakkını bu yazı ile veriyoruz" (Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II., s. 222.)

⁴⁹ Jonathan Harris, *Constantinople: Capital of Byzantium*, Hambleton Continuum, New York, 2007, s. 125., Thomas Devaney, "Like an Ember Buried in Ashes: The Byzantine Venetian Conflict of 1119-1126", *Crusades*

şekilde muhataplarının yağmalarını durdurabilen II. Ioannes, tıpkı yıllar önce selefi Aleksios'un yaptığı gibi Venedik'in "hizmetkâr" sıfatına dikkat çekerek, Bizans'ın üstünlüğünü yukarıda tutmaya çabalamıştır. Ancak tüm bu yaşananlar Venedik'in artık Bizans hegemonyasında olmadığını göstermiştir. Hemen hemen Akdeniz'in her yerinde her kesim ile ticaret yapan Venedik, büyük bir servete ve donanmaya sahiptir. Elindeki bu iki güç ile nüfuzunu iyice arttırarak, özellikle Bizans karşısında istediklerini almaya muktedir bir konuma yükselmiştir. Bahis konusu üstünlük ise sadece kâğıt üstünde kalmıştır.

4. 1147 ve 1148 Tarihli Chrysobullar

II. Ioannes'in halefi ve Komnenos hanedanının son büyük temsilcisi olan Manuel'in devri (1143-1180) Bizans-Venedik ilişkilerinde yeni bir kopuşu temsil eder. Tıpkı Aleksios devrinde olduğu gibi bu dönemde de olayların merkezinde Normanlar vardır. Öncülleri Robert Guiscard ve Bohemond'un izinden giden II. Roger'ın, Bizans toprakları üzerinde planları vardı. Bu sebeple rakiplerine karşı Avrupa'da kendisine müttefik arayan II. Ioannes, oğlu Manuel ile Alman Kralı III. Conrad'ın baldızı Bertha Sulzbach arasında bir evlilik tertip etti. Böylece II. Roger'a karşı cephesini genişleterek Norman tehdidi karşısında elini güçlendirdi. Ancak II. Ioannes'in ölümünü, Urfa'nın Müslümanlarca fethi takip etti ve neticesinde Avrupa'da infial uyandıran bu olay II. Haçlı Seferi'ne sebep oldu. Manuel'in Haçlı Seferi hususunda iki çekincesi vardı: Birincisi, Avrupa'dan destek alarak Antakya'nın, Bizans yörüngesinden çıkmasıydı; ikincisi III. Conrad'ın sefere katılması, Bizans'ın, II. Roger'a karşı Avrupa'daki tek müttefikini kaybetmesi anlamına geliyordu ki bu en son isteyeceği şeydi. Ancak III. Conrad sefere iştirak kararı aldı ve Doğu'ya doğru ilk Haçlı adımını bizzat kendisi attı⁵⁰.

Manuel, Doğu'da Haçlılar ile uğraşırken II. Roger, durumdan istifade ederek Korfu'yu ele geçirdi. Ardından Eğriboz ve İon Adaları'na yönelerek ipek dokumaları ile ünlü Thebai ve Korint gibi şehirleri yağmaladı. Bu noktada Bizans ile Venedik ilişkileri tekrardan keşişti ve Manuel, Venedik'ten yardım istemek zorunda kaldı. Böylece Ekim 1147'de, Normanlara karşı mücadelede kendisine yardım edecek olan Venediklilere ticari imtiyazlar sağlayan bir chrysobull verdi⁵¹. Bu chrysobull neredeyse 1126 fermanının aynısıydı. Ancak Manuel, 1082'de Venediklilerin vergiden muaf olarak girdikleri limanlardan hariç tutulan Kıbrıs ve Girit adalarını da özellikle buraya ekledi. Kendilerine Ege ve Levant kıyılarında büyük kar sağlayan bu chrysobull ile Venedik büyük bir filo hazırladı. 1148 baharında yelken açmaya hazır olan bu filo, Manuel'i o kadar mutlu etti ki Mart 1148 tarihinde yeni bir chrysobull yayınladı⁵². Bu chrysobull ile Venediklilerin Haliçteki emlakları arttırılırken, kendilerine tahsis edilen iskele sayısı dörde çıkarılmıştı⁵³. Ancak Manuel, kısa vadede

bu imtiyazların karşılığını alamadı. II. Roger'ın üzerine giderken Balkanlarda Peçenekler ile uğraşmak zorunda kalması ve III. Conrad'ın Türkler karşısında aldığı mağlubiyet sonrasında Selanik'e gelmesi, Manuel'i bir hayli meşgul etti.

1149'daki Korfu kuşatması esnasında meydana gelen gelişmeler ise Venedik ile Bizans arasındaki köprülerin yıkılmasına sebep oldu. Burada farklı karargâh yerleri belirlenmesine rağmen Venedik askerleri ile Bizans askerleri arasında bir kavga çıktı. Kavga o kadar kısa bir süre içerisinde çatışmaya döndü ki işin içine profesyonel birlikler girdi. Geri çekilmek zorunda kalan Venedikliler çevredeki Bizans gemilerine saldırarak ateşe verdiler. Akabinde imparatorluk gemisini kaçırarak, güvertede bir zenciye, Manuel'in esmer tenine gönderme yaparak, taç giydirdiler⁵⁴. İçinde buldukları durum gereğince Manuel, Venediklilere karşı bir saldırıda bulunmadı⁵⁵; ancak savaşın kötü gidişatı ve Venediklilerin kibirli davranışları karşısında verdiği imtiyazlardan pişman oldu.

Venedik varlığının en çok hissedildiği ve en çok rahatsızlık yarattığı yer İstanbul idi. Elde ettikleri zenginlik ve statü ile giderek küstahlaşan Venedikliler hakkında Kinnamos şunları söyler:

"Aşırı kazanç, onları çabucak övünmeye itmişti. Şehir halkına sanki bir köle muamelesi yapmaya başladılar; sadece sıradan insanlara değil, sebastos rütbesi ile taltif edilmiş kişilere ve Romalılar arasında yüksek mevkilere gelmiş olanlara bile. Venedikliler imparatora kan bağı ile akraba olan kişilere bile ağır darbeler indirdiler ve genelde bunları küstahça aşağıladılar. Hatta İmparator Manuel zamanında bile aynı davranışlarına devam ettiler. Kendilerine Romalı eşler alıp, imparatorun onlara bahşetmiş olduğu oturma alanı dışında, tıpkı diğer Romalılar gibi onların oturdukları evlerde oturdular⁵⁶."

Giderek kontrolden çıkan Venedikliler daha sonra İstanbul'da ticaret yapma hakkı kazanan Cenevizlilere saldırdılar. Cenevizliler daha erken tarihlerde Bizans ile ticaret yapmaya başlamış olsalar da İstanbul'da bir koloni elde etmeleri 1169'daki chrysobull ile gerçekleşmiştir. Bunu takiben Pisalılara da yeni bir chrysobullun verilmesi Manuel'in, ticaretteki Venedik hakimiyetini kırmak istemesinin bir sonucudur. Nitekim Bizans ticaretini tekeline bulunduran Venediklilerin, bu imtiyazlar karşısında başkentteki Cenevizlilere saldırması Manuel'e istediği fırsatı vermiştir. Hâkim sıfatıyla olaya el atan Manuel, Venediklilerden verdikleri hasarı tazmin etmelerini ve Cenevizlilerin emlaklarını yeniden inşa etmelerini istedi. Ancak onların, zamanında II. Ioannes'e yaptıklarını örnek göstererek şimdi Manuel'i tehdit etmeleri, Manuel için bardağı taşıran damla oldu. Onun emri üzerine, 1171'de imparatorluğun tüm eyaletlerinde, Venedikliler eş zamanlı yakalanarak hapse atıldı⁵⁷.

Medieval World in Conflict, (Ed. Thomas F. Madden - Vincent Ryan - James L. Naus), Routledge, New York, 2016, s. 141-142., Nicol, a.g.e., s. 77., Heyd, a.g.e., s. 213., Carr, a.g.e., s. 282.

⁵⁰ Paul Magdalino, "The Empire of Komnenoi 1118-1204", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 636., Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 476.

⁵¹ Bu chrysobullun neden Manuel tahta çıkar çıkmaz verilmediğine dair bir bilgi yoktur. II. Ioannes tahta oturduğunda Venediklilerin, imtiyazların yenilenmesi için hızlıca müracaatta bulunduğu bilinmektedir. Manuel döneminde ise ancak Norman tehdidi baş gösterdikten sonra chrysobull verilir. Aradaki üç yıllık dönem aydınlatılamamıştır. Bununla beraber zikredilen süreçte Venediklilerin, İstanbul'da buldukları bilinmektedir. (Nicol, a.g.e., s. 81.)

⁵² Paul Magdalino, *Manuel I Komnenos*, Cambridge University Press, New York, 1993, s. 51., Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo & The Rise of Venice*, The John Hopkins University Press, Maryland, 2003, s. 29., Heyd, a.g.e., s. 216.

⁵³ Aleksios döneminde Venediklilere tahsis edilen üç iskelenin hangileri olduğu konusunda tartışmalar vardır. Kaynaklarda çeşitli şekillerde zikredilen iskele isimleri bulunmakla beraber Manuel döneminde Venediklilere tahsis

edilen iskele, San Marco iskelesi -Scala S. Marciani- olarak geçer. Bunun yanı sıra Vigla ile Yahudi Kapısı arası olarak belirlenen sınırdaki artık Venediklilere dar gelmesi sebebiyle genişletilir. (Ağır, a.g.e., s. 53., Penna, a.g.e., s. 40.)

⁵⁴ Anthony Bryer, "Cultural Relations Between East and West in Twelfth Century", *Relations Between East and West in the Middle Ages*, (Ed. Derek Baker), Edinburgh University Press, Chicago, 1973, s. 88., Khoniates, s. 59.

⁵⁵ "Bunun için, akrabalarından birkaçını Venediklilerin yanına göndererek, gerek kendi şahsına karşı yapılan yakışıksız davranış ve gerekse Bizanslılara karşı girişilen düşmanca hareketleri cezalandırmayacağı hususunda teminat verdi. Çünkü Manuel intikam öngörülerinin bazı tehlikeleri de beraberinde getireceğini ve içinde bulunulan durumun ise buna uygun olmadığını görmüştü. Ama elbette, öfkesini hemen aynı gün yuttu ise de hiddeti, yeri gelince anlatacağım üzere, kül altındaki ateş gibi, durum elverişli olup da alev alev parlamasına müsaade edinceye kadar, sinesinde yanmaya devam etti." (Niketas Khoniates, a.g.e., s. 53.)

⁵⁶ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, s. 201-202.

⁵⁷ Joan M. Hussey, "Byzantium and the Crusades 1081-1204", *A History of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, (Ed. K. M. Setton), London, 1969, s. 138-139., Charles M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Harvard University Press, Massachusetts, 1968, s. 15., Khoniates, a.g.e., s. 119., Ostrogorsky, a.g.e., s. 360., Carr, a.g.e., s. 323.

Meydana gelen bu gelişmeleri bir dizi olaylar takip etti. Venedik filoları Bizans topraklarına saldırdı ancak bundan bir netice elde edemedi. Gelen elçiler elleri boş dönmek zorunda kaldı⁵⁸. Böylece Bizans topraklarında yaşayan binlerce Venedik vatandaşı hürriyetinden ve malından oldu⁵⁹. Manuel'in hükümdarlığı döneminde bunun aksi bir karar çıkmadığı için iki taraf arasındaki ticari ilişki büyük bir sekteye uğradı. I. Andronikos döneminde Latinlere karşı uygulanan tedhiş politikası ise ilişkileri iyice gerdi⁶⁰. Aradaki buzlar ancak 1187'de II. Isaakios Angelos'un verdiği chrysobull ile eridi⁶¹.

Sonuç

Bizans'ın, Venedik'e verdiği ekonomik tavizler, zaman içerisinde kendi sonunu getirmiştir. Bir zamanlar savaş makinesi olarak anılan imparatorluk ordusunun, II. Basileios'un ölümü sonrasında giderek bozulması; bunun ötesinde donanmasının neredeyse çürüme noktasına gelmesi, onu bilhassa denizlerde Venedik'e muhtaç bırakmıştır. Filhakika evdeki hesap çarşıya uymamış ve askeri sahada desteğini kazandığı Venedik, ticari anlamda Bizans ekonomisini ele geçirmiştir. Venedikliler, yaklaşık 90 sene boyunca elde ettikleri chrysobullar ile imparatorluğun hemen her şehrine vergisiz girme hakkı kazanmışlardır. Bu sayede büyük bir ticari potansiyele haiz olmuş ve Bizanslı yerel tüccarın dahi belini bükmüşlerdir. Elde ettikleri kar öylesine büyük boyutlara ulaşmıştır ki imparatorların bu imtiyazları azaltma ya da ellerinden alma teşebbüslerine çok sert tepki göstermekten çekinmemişlerdir. İmparatorluğun son büyük hanedanı olan Komnenoslar bile bu gidişata karşı koyamamışlardır. Bu uğurda Aleksios'un, Venedik'e karşı bir denge unsuru oluşturmak için 1111'de Pisa'ya ayrıcalıklarla dolu bir chrysobull sunması, II. Ioannes'in yıllar süren direnişi ya da Manuel'in İtalya'yı fethetme çabaları ve Ceneviz'e ticari imtiyazlar tanınması durumu kurtarmaya yetmemiştir. Venedik zengin ekonomisi ve her geçen gün gelişen filosu ile güçlenmeye devam etmiş, elde ettiği chrysobullar ile kendisini hizmetkar statüsünden azat ederek önce Bizans'ın ekonomik açıdan ortağı sonra da hâkimi haline getirmiştir. Nitekim ticari karını bölüşmemek namına diğer İtalyan şehir devletlerinin tüccarlarına karşı harekete geçmesi ve bu konuda Manuel ile dahi restleşmesi, Venedik'in zaman içerisinde Bizans sularında ne derece bir güç ve nüfuz eriştiğinin kanıtıdır. Nihayetinde Bizans tarafında siyasal, Venedik tarafında ise ekonomik gayeler ile başlayan ve Bizans ticaretini Venedik tekeline sürükleyen bu münasebetler, Manuel'in 1171 kararname ile kopma noktasına gelmiş ve akabinde yaşananlar, 1204'e giden yolu açmıştır.

⁵⁸ Thomas F. Madden, "Venice's Hostage Crisis: Diplomatic Efforts to Secure Peace with Byzantium between 1171 and 1184", *Medieval and Renaissance Venice*, (Ed. Thomas F. Madden ve Ellen E. Kittell), University of Illinois Press, Chicago, 1999, s. 97.

⁵⁹ Yaklaşık 10 bin Venediklinin tutuklandığı bilinmektedir. Kaynakların aktardığına göre Bizans yönetimi mahkumları koyacak yer bulamamış hatta hapishaneler dolup taşmıştı. (*Ioannes Kinnamos'un Historiası*, s. 202.)

⁶⁰ Michael Angold, "The Venetian Chronicles and Archives as Sources for the History of Byzantium and the Crusades 992-1204. *Byzantines and Crusaders in Non Greek Sources 1025-1204*, (Ed. Mark Whitby), New York, 2007, s. 73., Hussey, a.g.e., s. 145.

⁶¹ II. Isaakios Angelos bu chrysobull ile bir nevi 1171'deki olayların diyetini ödemiştir. Venediklilerin zararlarını karşılamak için birtakım girişimlerde bulunmuş ve kullanılmayan Fransız, Germen semtlerini Venediklilere tahsis etmiştir. (Nicol, a.g.e., s. 111., Wiener, a.g.e., s. 23.)

KAYNAKÇA

- Ağır, Aygöl, İstanbul'un *Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Altan, Ebru, "Bizans'a Karşı İlk Haçlı Girişimi ve 1108 Devol Anlaşması", *Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı, I*, (Ed. Feridun Emecen, İshak Kesin, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, 2013, s. 107-117.
- Altan, Ebru, "Venedik'in Haçlı Seferi 1122-1124", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, (Ed. Aydın Usta – Emine Uyumaz – Cihan Piyadeoğlu – Muharrem Kesik), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 299-307.
- Angold, Michael, "Belle époque or crisis?", *The Cambridge History of Byzantium*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 583-627.
- Angold, Michael, "The Venetian Chronicles and Archives as Sources for the History of Byzantium and the Crusades 992-1204", *Byzantines and Crusaders in Non Greek Sources 1025-1204*, (Ed. Mark Whitby), Oxford University Press, New York, 2007, s. 59-86.
- Angold, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman, New York, 1997.
- Anna Komnena, *Aleksiad, Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Balard, Michel, "Latin Sources and Byzantine Prosopography; Genoa, Venice, Pisa and Barcelona", *Byzantines and Crusaders in Non Greek Sources 1025-1204*, (Ed. Mark Whitby), Oxford University Press, New York, 2007, s. 39-59.
- Brand, Charles M., *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Harvard University Press, Massachusetts, 1968.
- Brown, Horatio F., "Venetians and Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century", *The Journal of Hellenic Studies Vol 40*, 1920, s. 68-88.
- Bryer, Anthony, "Cultural Relations Between East and West in Twelfth Century", *Relations Between East and West in the Middle Ages*, (Ed. Derek Baker), Edinburgh University Press, Chicago, 1973, s. 77-95.
- Bucossi, Alessandra ve Suarez, Alex Rodriguez, *John II. Komnenos*, Routledge, New York, 2016.
- Carr, John, *The Komnene Dynasty*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2018.
- Charanis, Peter, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", *A History of Crusade, I*, (Ed. K. M. Setton), The University of Wisconsin Press, London, 1969, s. 177-220.
- Demirkent, Işın, *Bizans Tarihi Yazıları*, Dünya Aktüel, İstanbul, 2005.
- Devaney, Thomas, "Like an Ember Buried in Ashes: The Byzantine Venetian Conflict of 1119-1126", *Crusades Medieval World in Conflict*, (Ed. Thomas F. Madden - Vincent Ryan - James L. Naus), Routledge, New York, 2016, s. 127-149.
- Dorin, Roman W., "Adriatic Trade Networks in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries", *Trade and Markets in Byzantium*, (Ed. Cecile Morrisson), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 2012, s. 235-281.
- Frankopan, Peter, "Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: The Chrysobull of 1092", *Journal of Medieval History 30*, 2004, s. 135-160.
- Gölgesiz, Sevtap, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 1, Temmuz 2012, s. 101-118.
- Harris, Jonathan, *Byzantium and the Crusades*, Bloomsbury Publishing, New York, 2014.
- Harris, Jonathan, *Constantinople: Capital of Byzantium*, Hambledon Continuum, New York, 2007.
- Harvey, Alan, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press, New York, 1989.
- Hendy, Michael F., *Studies In The Byzantine Monetary Economy 300-1450*, Cambridge University Press, New York, 1985.
- Heyd, William, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- Hodgson, F. C., *The Early History of Venice; From the Foundation to the Conquest of Constantinople*, George Allen, London, 1901.
- Holmes, Catherine, *Basil II and the Governance of Empire 976-1025*, Oxford University Press, New York, 2005.
- Hussey, Joan M., "Byzantium and the Crusades 1081-1204", *A History of the Crusades, II*, (Ed. K. M. Setton), The University of Wisconsin Press, London, 1969, s. 123-153.
- Ioannes Kinnamos'un *Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

- Jacoby, David, "The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians; the Date and Debate", *Journal of Medieval History* 28, 2002, s. 199-204.
- Jacoby, David, "Venetian Commercial Expansion in the Mediterranean 8th-11th Centuries", *Byzantine Trade 4th-12th Centuries*, (Ed. Marlia Mundell Mango), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Farnham, 2004, s. 371-393.
- Kazhdan, Alexander P., "Hypatos", *The Oxford Dictionary Of Byzantium, II*, Oxford University Press, New York, 1991, s. 963.
- Kazhdan, Alexander P., "Logothetes tou Dromou", *The Oxford Dictionary Of Byzantium, II*, Oxford University Press, New York, 1991, s. 1247.
- Laiou, Angeliki, *The Economic History of Byzantium; From Seventh through the Fifteenth Century*, Dumberton Oaks Research Library and Collection, Washington, 2002.
- Loud, G. A., *The Age of Robert Guiscard; Southern Italy and the Norman Conquest*, Routledge, New York, 2013.
- Louth, Andrew, "Justinian and his Legacy", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 99-130.
- Madden, Thomas F., "The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians; the Date and Debate", *Journal of Medieval History* 28, 2002, s. 23-41.
- Madden, Thomas F., "Venice's Hostage Crisis: Diplomatic Efforts to Secure Peace with Byzantium between 1171 and 1184", *Medieval and Renaissance Venice*, (Ed. Thomas F. Madden ve Ellen E. Kittell), University of Illinois Press, Chicago, 1999, s. 96-108.
- Madden, Thomas F., *Enrico Dandolo & The Rise of Venice*, The John Hopkins University Press, Maryland, 2003.
- Magdalino, Paul, "The Empire of Komnenoi 1118-1204", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 627-664.
- Magdalino, Paul, *Manuel I Komnenos*, Cambridge University Press, New York, 1993.
- Martin, E. Martin, "The Venetians in the Byzantine Empire before 1204", *Byzantinische Forschungen: Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, 13, 1988, s. 201-214.
- Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Morossi, Daniele, *Political and Economic Relations Between Venice, Byzantium and Southern Italy 1081-1197*, Unpublished Doctoral Dissertation, 2018.
- Morrisson, Cecile ve Laiou, Angeliki, *Byzantine Economy*, Cambridge University Press, New York, 2007.
- Nicol, Donald M., *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
- Norwich, John Julius, *A History of Venice*, Penguin Books, London, 2003.
- Oikonomides, Nicolas, "Chrysobull", *The Oxford Dictionary Of Byzantium, I*, Oxford University Press, New York, 1991, s. 451-452.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Pedani, Maria Pia, *Doğu'nun Kapısı Venedik*, çev. Gökçen Karaca Şahin, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.
- Penna, Dafni, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries*, Eleven International Publishing, Groningen, 2012.
- Riley Smith, Jonathan, "The Venetian Crusade of 1122-1124", *The Italian Communes in the Crusading Kingdom of Jerusalem*, (Ed. Gabriella Airaldi ve Benjamin Z. Kedar), Genoa, 1986, s. 339-350.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I-II*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.
- Sotinel, Claire, "Emperors and Popes in the Sixth Century; The Western View", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, (Ed. Michael Mass), Cambridge University Press, New York, 2005, s. 267-291.
- Stanton, Charles D., *Norman Naval Operations in the Mediterranean*, The Boydell Press, New York, 2011.
- Van Millingen, Alexander, *Byzantine Constantinople; The Walls of the City and Rejoining Historical Sites*, John Murray, London, 1899.
- Wiener, Wolfgang Müller, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1198.
- Willermus Tyrensis'in *Haçlı Kroniği II*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018.

ÖZER, Berkay Yekta, "II. İoannes Komnenos Dönemi Bizans-Macar İlişkileri ve Sırp İsyanı (1127-1129)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 435-441.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.826399>

Geliş Tarihi / Received: 15 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 18 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

II. İoannes Komnenos Dönemi Bizans-Macar İlişkileri ve Sırp İsyanı (1127-1129)

Berkay Yekta ÖZER^{1*}

¹ Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ.

* byozer@firat.edu.tr

+ ORCID: 0000-0003-1203-3531

Öz- Balkan toprakları Bizans İmparatorluğu açısından her daim önemli olmuştur. Gerek başkente açılan bir kapı olma özelliğine haiz olması gerekse de iktisadî ve stratejik potansiyeller barındırması bunda pay sahibidir. İmparatorluk bu topraklar üzerinde yaşanan siyasî gelişmeleri yakından takip etmiş ve her daim kontrol altında tutmak istemiştir. Ancak bazı dönemler kontrol mekanizmasını yitirmiştir. XI. yüzyıl krizi buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Mevzubahis zaman zarfında sarsılan otoritenin yeniden inşası anlamında Komnenosların payı oldukça büyüktür. Şüphesiz bu sürece en çok katkı veren imparatorların başında ise II. İoannes Komnenos (1118-1143) gelmektedir. Uyguladığı etkili politika sayesinde Balkanlar'daki Peçenek tehdidi yok edilmiş, Sırlar, Bulgarlar ve Macarlar ise kontrol altına alınmıştır. Makalemizde İoannes Komnenos'un Macarlar ekseninde yürüttüğü Balkan politikasına yer verilmiştir. Bu doğrultuda 1127-1129 yılları arasında gerçekleşen Bizans-Macar savaşları ile eş zamanlı ortaya çıkan Sırp ayaklanması ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler- *İoannes Komnenos, Balkanlar, Bizans, Macarlar, Sırlar.*

Byzantine-Hungarian Relations and the Serbian Revolt in the Era of John II. Komnenos

Abstract- The Balkan lands have always been important to the Byzantine Empire. Both its being a gateway to the capital and having economic and strategic potentials play a role in this. The empire followed the policy that revolved on these lands closely and wanted to keep it under control at all times. However, some periods have lost the control mechanism. The crisis of the 11th century is a good example of this. The Komnenos dynasty share in terms of rebuilding the authority that was shaken during the time at issue is quite large. Undoubtedly, among the emperors who contributed the most to this process, John II Komnenos (1118-1143) is leading. Thanks to the effective policy it implemented, the Pecheneg threat in the Balkans was eliminated; Serbs, Bulgarians and Hungarians were taken under control. In our article, the Balkan policy carried out by John II Komnenos on the axis of Hungarians is included. In this direction, the Serbian uprising that occurred simultaneously with the Byzantine-Hungarian wars between 1127-1129 was also discussed.

Keywords – *İoannes Komnenos, Balkans, Byzantium, Hungarians, Serbs.*

Giriş

Makedon Hanedanı döneminin parlak geçen yıllarının ardından VIII. Konstantinos (1025-1028) ile birlikte “zayıf imparatorlar devri” başlamıştı. İmparatorluk XI. yüzyılın ortalarından itibaren siyasi, sosyal ve iktisadi anlamda büyük değişimlerin ve bozulmaların yaşandığı bir evreye girmişti. Bu sürecin Balkanlar’a yansımaları sonucunda bölgenin siyasi aktörleri Bizans’ın düştüğü durumdan faydalanmak adına yollar aramışlardı. Nitekim 1071 yılı bozgunundan sonra Balkan topraklarındaki Bizans nüfuzu azalmaya başlamış ve imparatorluk çok odaklı güçlere karşı zor durumda kalmıştı. Peçenekler bu duruma verilebilecek en güzel örneği teşkil ediyordu. Bulgarlar ise II. Basileios (976-1025) karşısında aldıkları yenilginin izlerini taşıyorlardı. Bu nedenle mevzu bahis siyasetten mahrumdular. Aslında X. yüzyılın ilk yarısına Bulgarlar damga vurmuştu. I. Simeon (893-927) öncülüğünde kurdukları Slav birliği ile İstanbul önlere kadar gelmişlerdi. Hâl böyle olunca imparatorluk çeşitli tavizler vermek zorunda kalmıştı. Yükselen Bulgar tehdidine karşı II. Basileios’un Temmuz 1014’te aldığı büyük galibiyetle birlikte Bulgarlar Balkan siyasetinde devre dışı bırakılmıştı.¹ Öyle ki II. Bulgar Krallığı (1185-1396) kurulana dek birkaç ayaklanma dışında sessizliklerini koruyacaklardı. Dolayısıyla II. Ioannes Komnenos’un Balkan politikasında Bulgarların rolü yoktu.

XI. yüzyılın başlarında, Bulgaristan’ın ilhakı ile Peçeneklere komşu olan imparatorluk bunun bedelini ağır ödemek zorunda kaldı. Nitekim askerî anlamda vermiş olduğu uzun soluklu mücadelelerden yenik ayrılmış ve Peçeneklerle masaya oturmuştu. Hâl böyle olunca Balkanlar’daki kadim sınırı Tuna’dan taviz vererek Balkan Dağları’nın ardına çekilmişti. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde ise nüfuzları artan Peçenekler İstanbul önlere dönünmeye başladılar. Norman tehdidini bertaraf eden imparator, diplomatik hünerleriyle Kumanları kullanarak 29 Nisan 1091’de Peçeneklere büyük bir darbe vurdu ve Balkanlar’daki sükûneti sağladı.² Son olarak II. Ioannes Komnenos’un 1122’de aldığı galibiyetle birlikte Peçenekler imparatorluk için tehdit olmaktan çıktı. Bu hadise öylesine değerliydi ki zafer günü Peçenek Bayramı olarak kutlanacak ve tarih sayfalarında yer edinecekti.³ Geriye kalan Peçenek kitlelerinden bazıları ise Bizans’ın askerî stratejileri doğrultusunda değerlendirilen bir unsur olarak Balkan coğrafyasında kalmaya devam edeceklerdi.

Balkanlar’da dönen siyasetin önemli aktörlerinden biri de Sırlardı. Aslında X. yüzyılda Bizans hâkimiyetine karşı herhangi bir tehdit oluşturacak durumda değillerdi. Duklja, Raška, Travunija, Zahumlje, Pagania başta olmak üzere çeşitli Jupanlıklara ayrılmışlardı. Dolayısıyla siyasi birlikten mahrumdular. Sırbistan Teması adı altında imparatorluk idaresinde idiler.⁴ 1038-1039 yılında Sırp lider Stefan Vojislav önderliğinde bağımsızlıklarını kazandılar. Duklja hükümdarı Vojislav, diğer Jupanlıkları hâkimiyeti altına alarak İşkodra (Skadar) merkez olmak üzere Sırp Prenslüğünü kurdu. Bölgedeki gücü ve itibarı gittikçe artan Sırlar, Vojislav’ın

ölümünden sonra (muhtemelen 1043) bir süre istikrarsız yapıya büründüler. Nitekim Stefan Vojislav’ın beş oğlu arasında paylaşılan topraklarda çeşitli ihtilaflar baş gösterdi.⁵ 1046 senesinde tahta çıkan ve 35 yıl boyunca hüküm süren Mikhael (1046-1081) bu kargaşaya son vererek Sırp Prenslüğü’nün bağımsızlığını korudu. Söz konusu boşluktan yararlanmak isteyen İmparator IX. Konstantinos Monomakhos’un (1042-1055) çabaları sonucunda Dyrrhakhion (Draç) toprakları Bizans’a geçti. Mikhael için en önemli tehdit Bizans idi. Dolayısıyla koruduğu bağımsız yapının devamını sağlamak adına imparatorlukla bir barış antlaşması imzaladı. IX. Konstantinos Monomakhos ile bağ kurmak adına bir Bizans soylusu kadını evlendi. Bizans kaynaklarının sessiz kaldığı bu evlilik sonucunda *Protostrator* unvanını elde etti.⁶ Gerçekleşen yakınlaşmalar Sırp tarafında herhangi bir statü kaybına yol açmadı. Ancak Bizans’ın Dyrrhakhion ve çevresi üzerindeki egemenliğini tanımak zorunda kaldılar.

Kommenoslar döneminde ise Sırlar tarih sahnesinde etkin roller almaya başladılar. Aleksios Komnenos döneminde kurulan ittifak ile başlayan Bizans-Sırp yakınlaşması Normanların Dyrrhakhion saldırısı ile birlikte farklı bir boyut kazandı. Nitekim Normanlara karşı imparatorluğun yanında yer alması gereken Konstantinos Bodin (1081-1101) tarafsız kalarak Bizans’ın Dyrrhakhion’u kaybetmesinde etkin bir rol oynadı. Bu durum oluşmasında Normanlarla kurmuş olduğu diplomatik ilişkinin etkisi vardı.⁷ Nitekim bu süreçte bölgedeki güçlü Bizans varlığını kendilerine büyük bir tehdit olarak gören Sırp yönetimi, imparatorluğa karşı farklı güç odaklarını kullanmaktan yana bir politika takip etmişti. Anna Komnena ise Konstantinos Bodin’in savaşın seyrine göre hareket ettiğini, Bizans aleyhine yaşanan gelişmelerin ardından muharebeye dâhil olmaktan kaçındığını belirtmiştir.⁸ Sonuç olarak Bodin’e güvenilmemesi gerektiğini tecrübe eden Aleksios Komnenos Sırlara karşı harekete geçerek Bodin’i mağlup ve esir etti.⁹ Duklja bu süreçten sonra önemini yitirerek bayağı Raška’ya devretti ki bu şehir Ortaçağ boyunca devlet merkezi olma potansiyeline sahip olacaktı.¹⁰

Bu süreçte Balkanlar’da Sırların yaşadığı bölgeler Raška, Duklja, Zahumlje, Trebinje ve Bosna’nın bir kısmı idi. Dolayısıyla Bizans Sırlara karşı farklı mekânlarda mücadele vermek durumunda idi. Bunlardan en önemlileri; Dyrrhakhion ve Dubrovnik bölgelerinde hüküm süren Vojislavljević hanedanı ile Kosova ve İbar Vadileri boyunca yer tutan Vukanović hanedanı idi.¹¹

Peçeneklerin ve Çaka Bey’in yol açtığı sorunların üstesinden gelen Aleksios Komnenos etkisini giderek arttıran Raška ile ilgilendi. Dyrrhakhion valisi yönetimindeki Bizans ordusunu 1092’de mağlup eden Sırlara karşı, 1093’te Raška üzerine yürüten imparator, Büyük Jupan Vukan’ın (1092-1112) barış teklifi yapması üzerine geri döndü. Vukan, imparatorun bölgeden çekilmesiyle Vardar topraklarına doğru genişleme içerisine dâhil oldu ve Vranje, Skopje (Üsküp), Tetovo (Kalkandelen) şehirlerini aldı. Bunun üzerine 1094-1095’te sefere çıkan imparator bir barış teklifi ile daha karşılaştı. Zira Vukan,

¹ Ioannes Skylitzes, *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Thurn, CSHB, V, Bonn, 1973, s. 475; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. trc. Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin, and John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 348-349; Ioannes Zonaras, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, nşr. L. Dindorf, III, Leipzig, 1870, s. 121-122; *Tarihlerin Özeti*, Trk. trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2000, s. 42-43.

² Anna Komnena, *Annae Comnenae Alexiadis*, nşr. Ludovicus Schopenus, CSHB, Bonn, 1839, s. 401-410; Anna Komnena, *The Alexiad*, İng. trc. Elizabeth A. S. Dawes, In parentheses Publications Byzantine Series, Cambridge, 2000, s. 144-147; Anna Komnena, *Alexiad: Malazgirt in Sonrası*, Trk. trc. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 252-257.

³ Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia*, nşr. Immanuelis Bekkeri, CSHB, Bonn, 1835, s. 23; İng. trc. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit, 1984, s. 11; Trk. trc. Fikret İşıltan, TTK, Ankara, 1995, s. 11.

⁴ Sima M. Circovic, *The Serbs*, İng. trc. Vuk Tosic, Blackwell Publishing, Malden, 2004, s. 21-22; Törebeş Günaydın, *Bizans ve Balkanlar (976-1076)*, Post Yayinevi, İstanbul, 2020, s. 57.

⁵ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, 1991, s. 211-213; Paul Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier, A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, 2002, s. 138-140.

⁶ Ioannes Skylitzes, Thurn, s. 475; İng. trc., s. 442.

⁷ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 222; Paul Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier*, s. 146-147.

⁸ Anna Komnena, Schopenus, s. 214; İng. trc., s. 79; Trk. trc., s. 146.

⁹ Anna Komnena, Schopenus, s. 367-368; İng. trc., s. 132; Trk. trc., s. 234.

¹⁰ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 225.

¹¹ Sima M. Circovic, *The Serbs*, s. 29.

Bizans birlikleri ile baş edemeyeceğini anlayınca kendi oğlu Uroš'u rehlin vererek antlaşma çağrısında bulundu ve bu yolla imparatorluğun yüksek hâkimiyetini tanıdı. Kısacası Bizans'a karşı varlıklarını korumak adına çaba sarf eden Sırplar, Balkan topraklarındaki etkilerini arttırmak adına farklı siyasî oluşumlara destek vermeye her daim hazırdılar. Bu durum II. Ioannes Komnenos dönemine de yansiyacak ve Bizans-Macar savaşı (1127-1129) sırasında Macarların yanında yer alacaklardı.

Balkanlar'ın stratejik ve iktisadî potansiyeli Macarların daima ilgisini çekmişti. Öyle ki bu durum XI. ve XII. yüzyıllarda daha da önem kazanmıştı. Nitekim I. István (1000-1038) döneminden başlamak üzere doğu eksenli büyüme yolunda stratejiler gütmüşler ve gözlerini Adriyatik kıyılarına dikmişlerdi.¹² Bu süreçte bağımsızlıklarını korumak adına Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na karşı mücadele veren Macarlar, 1030 ve 1052'deki Alman akınlarını başarıyla savuşturmuşlardı.¹³ Ardından büyüyen Peçenek tehdidini önlemişler ve bölgedeki kontrol mekanizmalarını güçlendirmişlerdi. Macarlar XI. yüzyılda Kutsal Roma Germen tehlikesi altında olduklarından dış politikada etkin olamamışlardı. Ancak yine de Hırvatistan ve Dalmaçya sahilleri üzerine birtakım yayılmacı faaliyetler yürütmüşlerdi. Bu ise onları Bizans İmparatorluğu ile karşı karşıya getirecekti.

İlk olarak 934 yılı ile başlayan Macar akınları X. yüzyılda belli aralıklarla devam etmişti.¹⁴ XI. yüzyılın başlarında ise Bizans-Macar ilişkileri iyi bir seyirdiydi. Nitekim I. István, Bulgar-Bizans savaşları sürecinde II. Basileios'un yanında yer almış ve 1018 yılında Bulgarlara karşı Bizans safında mücadele etmişti.¹⁵ Fakat Macarlar zaman zaman Balkanlar'ın iç kısımlarına doğru gerçekleştirdikleri yağma akınlarını da sürdürmüşlerdi. Örneğin Kral I. Endre döneminde Peçeneklerin de katılımıyla imparatorluğa karşı ortak bir askerî harekât düzenlenmiş ve bu girişim Isaakios Komnenos'un çabaları ile önlenbilmişti.

Taraflar arasındaki ilişkilerin önem arz etmeye başladığı yıllar ise XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başladı. Malazgirt bozgunu, Bari'nin kaybı, Norman tehdidi, Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri ve Balkanlar'daki Peçenek, Kuman, Uz istilaları Bizans-Macar ilişkisinin boyutlarında büyüme meydana getirdi. Kral Salamon (1063-1074) ve Dük Géza'nın 1071 yılında düzenledikleri sefer sırasında Belgrad şehrini ele geçirmeleri oldukça önemli bir gelişmeydi.¹⁶ Bu noktada imparatorluğun usta diplomasisi devreye girdi ve VII. Mikhael (1071-1078), Salamon ile Géza arasındaki hassas birlikteliği kullanarak taraflar arasındaki bağı kopardı. Bu sayede tehlike büyümeden durdu. Macarlar, Aziz László döneminde (1077-1095) Hırvatistan üzerinde egemenlik kurmak yolunda ciddi adımlar attılar. Dalmaçya kıyılarına hedef hâline getirdiler; fakat Kumanların Doğu Macaristan topraklarına saldırıları (1091) sonucunda bu plandan vazgeçmek zorunda kaldılar.¹⁷ Kral Kálmán (1095-1116) döneminde ise Bizans ve Venedik'e karşı Dalmaçya sahilleri için başlayan mücadeleler ilişkileri gerginleştirdi. 1096-1097'de Hırvatistan üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştıran Kálmán, Aleksios Komnenos'un Normanlara karşı vermiş olduğu mücadelede ise Bizans tarafında yer aldı. Dolayısıyla Macarların bölgedeki denge

siyasetini de etkili bir şekilde yürüttükleri görülüyordu. II. Stephan (1116-1131) döneminde Bohemya ve Galiçya üzerine yoğunlaşan Macarlar, istedikleri başarıyı elde edemediler. Yine de 1124'te Dalmaçya ve çevresini hâkimiyetleri altına aldılar. Atılan bütün bu adımlar, Bizans ile ortak beklentilerin ve planların gün yüzüne çıkmasını sağladı ve ilişkileri gerginleştirdi. Bu durum savaşa doğru uzanan süreci başlattı.

1. Bizans-Macar Savaşı (1127-1229): Öncesi ve Sonrası

Aziz László (1077-1095) ile birlikte gelişen ve Kálmán döneminde devam eden Bizans-Macar ilişkileri Komnenoslar devrinde önemli bir dış politika meselesi hâline geldi. Nitekim I. Aleksios Komnenos özellikle Norman tehdidine karşı müttefik arayışı içerisinde idi. İmparator gerek Doğu'da gerekse de Batı'da verdiği mücadelelerle XI. yüzyıl krizinin yaralarını sarmak adına büyük bir çaba sarf ediyordu. Bu sürecin bir ayağı da Adriyatik kıyılarında yaşanmaktaydı. Normanların amansız yükselişi karşısında zor günler geçiren Bizans, çok odaklı bir siyaset ortamı oluşturmak zorunda kalmıştı. Üstüne I. Haçlı Seferi'nin (1096-1099) meydana getirdiği kargaşa da eklenince Balkanlar'daki politik ortamı kontrol altına alma ihtiyacı hissedecekti.

1097 yılında Macar Kralı Kálmán, Norman Kralı Roger'in kızıyla evlendi. Papalığın ön ayak olduğu bu yakınlaşma Bizans ve Venedik'e karşı geliştirilen stratejik bir hamle idi. Öte yandan Bizans, Norman tehdidine karşı Venedik'i kendi yanına çekmişti. Ortak beklentilerin olması bu birlikteliği efektif kılmıştı. Ancak Normanların Balkanlar'da yürüttüğü politika ile kendisine bir müttefik grubu yaratması imparatorluk için büyük sorunlar meydana getirebilirdi. Dolayısıyla Bizans 1097'de Normanların Macar hamlesine karşılık olarak Venedik Doge'u Vitale Michiel'i Hırvat ve Dalmaçya dükü ilan etti. İmparatorluk, bu hamleye tepki gösteren Macarları kendi yanına çekmek adına da önemli adımlar attı. Nitekim sabık Kral Aziz László'nun kızı Piroška (Irene) ile Aleksios Komnenos'un oğlu Ioannes Komnenos arasında 1108 yılında bir evlilik gerçekleştirildi.¹⁸ Bu durum daha önce yine bir evlilik yoluyla kurulan Macar-Norman birlikteliğini bozmak adına oldukça önemli bir gelişmeydi. Elbette söz konusu birliktelik kağıt üzerinde olduğu kadar güçlü değildi. Zira Adriyatik kıyıları üzerine ilgisi olan Macarların bazı istekleri Bizans'ın dış politikası ile çelişmekteydi.

Kálmán 1102 yılında Zara (Zadar), Trau (Trogir), Sebenico (Şibenik), Aspalathos (Split) gibi önemli Dalmaçya şehirlerini ele geçirdi. Bu gelişmenin ardından kendisini Macar, Hırvat ve Dalmaçya Kralı ilan etti.¹⁹ 1107'deki Norman-Bizans çatışması sırasında Aleksios Komnenos'a askerî anlamda destek verdi.²⁰ Bizans'ın Macarları kendi safına çekmesinde mezkûr evliliğin büyük katkısı olmuştu. Dolayısıyla XII. yüzyılın hemen başında Normanlara karşı Bizans-Venedik-Macar ittifakı kurulmuş oldu. Fakat Venedik 1112 yılında Dalmaçya'nın Macarlardan geri alınması için Bizans'tan yardım talep etti. Bizans müttefikinin bu isteğini geçiştirme yolunu tercih etti. Nitekim I. Aleksios Komnenos Normanlara karşı Macarları kendi safında tutmaya devam etmek istiyordu. Ayrıca bölgedeki güç dengelerini de göz önünde bulundurmalıydı. Bizans'tan umduğu

¹² Nora Berend, "Hungary in the Eleventh and Twelfth Centuries", *NCMH*, IV, CUP, Cambridge, 2008, s. 304.

¹³ Pal Engel, *The Realm of St. Stephen*, s. 28.

¹⁴ Gyula Moravcsik, *Byzantium and The Magyars*, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1970, s. 55-61; Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe, 500-1453*, Praeger Publishers, New York, 1971, s. 153-158; T. Antonopoulos, "Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences", *Byzantinoslavica*, 54, 1993, II, s. 254-267.

¹⁵ Gyula Moravcsik, *Byzantium and The Magyars*, s. 62; Pal Engel, *The Realm of St. Stephen*, s. 28; Z. J. Kosztolnyik, *Hungary under the Early Arpads, 890s to 1063*, East European Monographs, New York, 2002, s. 33; Nora Berend, "Hungary in the Eleventh and Twelfth Centuries", s. 306.

¹⁶ Nikephoros Bryennios, *Hile Historias*, nşr. Augustus Meineke, CSHB, Bonn, 1836, s. 100; Nikephoros Bryennios, *Tarihî Özü*, Trk. trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 116.

¹⁷ Mevzubahis süreçte Bizans'ın Kumanları Macar topraklarına doğru yönlendirdiğine dair görüşler mevcuttur. Nitekim Macarların Adriyatik'teki faaliyetleri Bizans'ı rahatsız etmişti. Bkz. Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Akademiai Kiado, Budapest, 1989, s. 10.

¹⁸ Attila Barany, "The Politics of Piroška's Marriage: Byzantium, Hungary and the Normans in The Early Twelfth Century", *Piroška and the Pantokrator Dynastic Memory*, eds. Marianne Sághy, Robert G. Ousterhout, Central European University Press, New York – Budapest, 2019, s. 64-66.

¹⁹ Z. J. Kosztolnyik, *The dynastic policy of the Arpads, Geza I to Emery (1074-1204)*, East European Monographs, 2006, s. 81.

²⁰ Gyula Moravcsik, *Byzantium and The Magyars*, s. 70; Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni*, s. 15.

yardımları alamayan Venedik, Ağustos 1115'te Dalmaçya topraklarına saldırdı. Bir yıl sonra tekrarladığı seferlerle bölgedeki Macar egemenliğini sarstı. Venedik'in bu faaliyetlerine I. Aleksios Komnenos ile Kutsal Roma Germen İmparatoru V. Heinrich'in de destek verdiğine dair görüşler vardır. Ancak gerek Almanların İtalya Seferi (1116-1117) gerekse de Bizans'ın o sıralarda Selçuklular ve Ruslarla giriştiği mücadeleler Venedik'e somut anlamda bir desteğin sağlanmasının zor olduğunu göstermektedir.

Macar-Venedik savaşları sırasında Bizans'ın Venedik lehine bir tavır takınması Macarlar için kötü bir anı olmuştu. Ayrıca Venedik'in Dalmaçya'daki faaliyetleri Macarların etkisini kırmış; II. István'ın 1124'ün başlarında giriştiği harekât ise uzun süreçte bir başarı sağlamamıştı. Yaklaşık on yıl süren mücadelenin ardından 1125'te Macarlar bir barış antlaşması imzalamak durumunda bırakılmıştı.²¹ Ancak Adriyatik üzerine şekillenen Bizans-Venedik-Macar ihtilafı devam edecek ve bütün bir yüzyıl boyunca sürecekti. Bahsi geçen tüm bu gelişmeler, Macarların Bizans'a karşı olan tutumlarını gittikçe sertleştirilecek ve savaşa doğru uzanan süreci hızlandıracaktı.

Aleksios Komnenos'un yaklaşık otuz yedi yıl süren yönetimi zarfında; Norman ve Peçenek tehdidi yok edilmiş, Haçlıların ortaya çıkardığı sorunlar çözülmüş ve Türklerin Batı Anadolu'daki ilerleyişleri durdurulmuştu. İmparatorun 1118'deki ölümünün ardından yerine oğlu II. İoannes Komnenos (1118-1143) geçti. Babasının zorlu ve uzun geçen hükümdarlığı ona rahat bir politik ortam oluşturdu. İlk iş olarak Venedik'e verilen ticarî imtiyazları (Chrysobull) gözden geçiren imparator bu defa Macarların Dalmaçya hâkimiyetini onaylama yönünde bir karar aldı.²² Öyle ki Venedik'in bölgede giderek güçlenmesi ekonomik ve siyasî anlamda yeterince kaygı yaratmıştı. Bu nedenle imparator, Venedik Doge'u Domenico Michiel'in 1082'de verilen imtiyazların yenilenmesi doğrultusundaki isteğini reddetti. Venedik, II. İoannes'in bu karara donanma gücüyle karşılık verdi. Kefalonya başta olmak üzere stratejik ada ve limanlar üzerinde baskı kurdu.²³ Venediklilerin bu girişimleri nedeniyle imparator, Ağustos 1126'da imtiyazları yenilemek durumunda kaldı.²⁴ Adriyatik'teki güç dengeleri üzerine şekillendirdiği planlarının ilk ayağı başarısız olan imparator, Venedik'e karşı Macarları desteklemek üzere oluşturduğu politikasından da vazgeçmek durumunda kaldı.

Bizans-Macar savaşı²⁵ bütün bu süreçler etrafında şekillendi ve Macarların 1127'deki saldırılarıyla patlak verdi.²⁶ Savaşın görünürde iki farklı nedeni vardı. Niketas Khoniates'e göre Macarların

beklenmedik bir anda saldırımlarının nedeni II. István'ın amcası Álmos'un Bizans'a sığınması idi.²⁷ Sabık Kral Kálmán, oğlu István'ın tahtını sağlama almak adına kardeşi Álmos ve onun oğlu Béla'yı kör ettirmişti.²⁸ Bunun üzerine Álmos maiyetindekilerle birlikte İstanbul'a sığınmıştı. İmparator Álmos'u oldukça iyi karşılamış ve ona Makedonya topraklarında bir şehir tahsis etmişti. Bu yer kısa sürede Álmos destekçisi Macar sığınmacılarının merkezi olmuştu.²⁹ Bunun üzerine Macar yönetimi uzun bir süre mezkûr sığınmacıların teslim ve sınır dışı edilmesini talep etti. İmparator İoannes'in bu istekleri geri çevirmesi aradaki ilişkileri gerginleştirdi. Nitekim İoannes Kinnamos da savaşın nedeni olarak Álmos'un ilticasını işaret ederek II. István'ın taleplerine yer vermiştir.³⁰ Dolayısıyla savaşın patlak vermesinde bu olay önemli bir paya sahiptir. Niketas ise Macar tarafının öne sürdüğü nedene de yer vererek; Braničevo şehrinde Macar tüccarlarının maruz kaldığı şiddet ve soygunun onlara saldırımları yönünde bir bahane yarattığını ve bunu ayıplarını örtmek amacıyla kullandıklarını belirtmiştir.³¹ Braničevo şehri, Macaristan'dan başlayarak Belgrad, Sofya ve Filibe'den İstanbul'a uzanan ticarî yol ağı içerisinde oldukça önemli bir merkezdi. Dolayısıyla söz konusu şehir üzerine yaşanan gelişmeler birtakım ticarî faktörler etrafında şekillenmişti. Yani taraflar arasında ortaya çıkan gerginliğin bir nedeni de ekonomik beklentilerdi. Ayrıca İoannes Komnenos'un II. István'ı politik açıdan vasalı olarak değerlendirmesi Macar tarafında bir başka haklı neden olarak görülüyordu.³²

Álmos'un iade edilmesi yönündeki talebi reddedilen II. István, ordusunu hazırlayarak 1127 yazında Bizans topraklarına saldırdı. Balkan içlerine doğru ilerleyen Macar ordusu Belgrad, Braničevo, Niş ve Sofya'yı yağmaladı.³³ Niketas'a göre ilk olarak Braničevo hedef alınmış, şehrin surları yıkılarak, taşları Zeugminon şehrine taşınmıştı.³⁴ Kinnamos ise saldırının Belgrad ile başladığını belirtmiş ve surları yıkılan şehrin de Belgrad olduğunu vurgulamıştır.³⁵ Bu sırada Filibe'de bulunan II. İoannes Komnenos ilerleyen Macar birliklerini durdurmayı başardı ve çekilmeye zorladı. Ardından karşı bir saldırı için hazırlıklara başlayan imparator, 1128'de bizzat yönettiği ordu ile Macarlara karşı sefere çıktı. Hem kara hem de donanma güçleriyle gerçekleştirdiği bu harekâta Lombardlar ve Selçuklu birlikleri de destek verdi.³⁶ Tuna hattını savunan Macar birlikleri Sirmion ve Temesköz civarında sıkıştırıldı. Bizans donanmasının Tuna'daki başarılı ilerleyişi ile birlikte Haram (Khramos) Kalesi önlerinde karşı karşıya gelen ordular Karas Nehri

²¹ Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Trk. trc. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 71.

²² Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik*, s. 75.

²³ W. Heyd, *Yakın -Doğu Ticaret Tarihi*, Trk. trc. Enver Ziya Karal, Ankara, TTK, 1975, s. 212-213; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204; A Political History*, New York, 1997, s. 186.

²⁴ Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik*, s. 76-77; Dafni Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries*, Eleven International Publishing, Groningen, 2012, s. 35-36.

²⁵ Bizans kaynaklarının herhangi bir zaman dilimi belirtmemesi, kronolojik anlamda birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıkarmıştır. Bazı araştırmacılar ilk Macar saldırısını 1125'e tarihlendirerek, mücadelelerin 1125-1126 yılları arasında vuku bulduğunu iddia etmişlerdir. Sırp isyanını ise 1123'ün başlarına ve 1124 yılına tarihlendirenler mevcuttur. Biz makalemizde özellikle Gyula Moravcsik, Adrew B. Urbansky ve Ferenc Makk'ın kullandıkları kronolojiyi baz aldık. Nitekim Bizans-Macar antlaşmasının tarihi konusunda bir Bohemya kaynağı sayesinde bilgi sahibiyiz. II. István'ın 1129 yılında Braničevo üzerine gerçekleştirdiği sefere Bohemya Prensi Vaclav da katılmış ve döndükten dört ay sonra Şubat 1130'da hayatını kaybetmişti. Dolayısıyla bu bilgi savaşın Ekim 1129'da bittiğini doğrulamaktadır. Sırp ayaklanmasının ise bu süreç aralığında gerçekleştiği kabul edilmelidir. Bkz. Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni*, s. 27.

²⁶ Sürec hakkında bilgi veren iki önemli Bizans kaynağının mukayesesi için bkz. Paul Stephenson, "John Cinnamus, John II. Comnenus and the Hungarian

Campaign of 1127-1129", *Byzantium*, 66, I, 1996, 177-187. Krş. Gyula Moravcsik, *Byzantium and The Magyars*, s. 78-79; Andrew B. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier*, Twayne Publishers, New York, 1968, s. 45-47; Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni*, s. 22-30; John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 234-236; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, s. 205-210; Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, Leiden, 2013, s. 149-150.

²⁷ Niketas Khoniates, Bekkeri, s. 23; İng. trc., s. 11; Trk. trc., s. 11.

²⁸ Z. J. Kosztołnyik, *The dynastic policy of the Arpads*, s. 101.

²⁹ Andrew B. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier*, s. 40; Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni*, s. 22.

³⁰ İoannes Kinnamos, *Epitome*, nşr. A. Meineke, CSHB, Bonn, 1836, s. 9; John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, İng. trc. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York, 1976, s. 17; İoannes Kinnamos, *İoannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Trk. trc. Işın Demirkent, TTK, Ankara, 2001, s. 9.

³¹ Niketas Khoniates, Bekkeri, s. 23; İng. trc., s. 11; Trk. trc., s. 11.

³² Emericus Stizpety, *Scriptores Rerum Hungaricarum, Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gestarum*, I, Budapeşte, 1937, s. 439-440.

³³ Gyula Moravcsik, *Byzantium and The Magyars*, s. 78; Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni*, s. 24.

³⁴ Niketas Khoniates, Bekkeri, s. 23; İng. trc., s. 11; Trk. trc., s. 11.

³⁵ İoannes Kinnamos, Meineke, s. 10; İng. trc., s. 18; Trk. trc., s. 10.

³⁶ İoannes Kinnamos, Meineke, s. 10; İng. trc., s. 18; Trk. trc., s. 10.

civarında şiddetli bir savaşa tutuştu.³⁷ Büyük bir zafer elde eden Ioannes Komnenos, Sirmion, Semlin şehirleri ile Haram Kalesi'ni ele geçirdi. Macar kroniği imparatorluk donanmasının Grek Ateşi'ni kullanarak Macar gemilerini yok ettiğini ve bu gelişmenin savaşın kaybedilmesinde büyük bir rol oynadığını kaydetmiştir. Ayrıca Haram Kalesi önlerinden yaşanan çarpışmanın oldukça sert geçtiğini betimlemek adına Karas Nehri'nin "insan kanıyla aşılandığını" yazmıştır.³⁸

Ancak kalıcı bir işgal politikası gütmeyen imparator, Braničevo şehrini güçlendirdikten sonra İstanbul'a döndü. Ioannes'in bu zaferi Macar iç siyasetinde derin etkiler yarattı. Nitekim Bizans'a karşı askerî bir çatışmanın doğru olmadığını, bunun yanlış bir hamle olduğunu savunan muhalif görüşler ortaya çıktı. Bu süreçte II. István hasta idi. Bir kesim muhalif gruplar Bors ve Ivan'ı kral ilan ettiler. Ancak II. István iyileştikten sonra destekçileri ile birlikte taht adaylarından Ivan'ı ortadan kaldırdı. Bors ise Bizans'a sığınmak durumunda kaldı ve Álmos'un ardından ikinci önemli sığınmacı oldu.³⁹ İktidarını yeniden pekiştiren II. István, 1129'un ilk yarısında Bohemya ordusunun da desteğiyle tekrardan Braničevo'ya saldırdı. Bu harekâta eş zamanlı olarak Sırp isyanı patlak verdi. Bir sonraki başlıkta ele alacağımız bu isyanın ortaya çıkmasında Macar-Sırp yaklaşması büyük rol oynadı. İlk önce Sırp lar üzerine yürüten imparator isyanı başarıyla bastırdı ve ardından Macar topraklarına girdi. Braničevo üzerindeki hâkimiyetini yeniden kuvvetlendiren Ioannes, kış şartlarının bastırması ve erzak yokluğu nedeniyle zor zamanlar geçirdi. Macar ordusunun saldırıları karşısında geri çekilmek zorunda kalan Bizans birlikleri bölgeden ayrıldı. Muhtemelen Ekim 1129'da Bizans ve Macar elçileri Tuna Nehri üzerinde, Braničevo yakınlarındaki adada bir araya geldiler ve savaşa son noktayı koyacak antlaşmayı imzaladılar.⁴⁰ İmparator Ioannes'in Kilikya politikası ile ilgilenmesi için uygun bir ortama ihtiyacı vardı.⁴¹ Öyle ki bu sıralarda Doğu odaklı bir dış politika belirlemişti. Bu nedenle Macarlarla antlaşma yolunu tercih etti. Macar tarafında ise Bizans ile uzayan mücadelelerden rahatsızlık duyan gruplar mevcuttu. Ayrıca savaşın başlamasına yol açan en büyük nedenlerden biri ortadan kalkmıştı. Zira Álmos 1 Eylül 1127'de hayatını kaybetmişti. Öte yandan Bizans'ın Macaristan'ı fethetmek gibi bir niyeti yoktu.⁴² İç dinamikleri buna elverecek ölçüde değildi. Dolayısıyla taraflar bölgedeki statükonun korunmasından yana bir tavır sergileyerek masaya oturmuşlardı. Sonuçta Ioannes Komnenos'un süreç içerisindeki askerî ve politik hamleleriyle Macarlar Doğu Balkanlar'dan uzaklaştırıldı; Braničevo, Belgrad ve Sirmion şehirleri kurtarıldı.

Ağustos 1135'de Bizans-Kutsal Roma Germen ve Venedik arasında Normanlara karşı bir ittifak oluşturuldu. Macarlar bu süreçten faydalanmak adına Dalmaçya kıyılarındaki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdılar. Ancak söz konusu durum gerek Venedik gerekse de Bizans için büyük bir sorun teşkil etmedi. Nitekim Norman tehdidi en çok önem verdikleri mesele idi. Dolayısıyla ilişkilerde bozulma yaşanmadı. Ayrıca 1137'de Álmos'un naası Bizans topraklarından Macaristan'a götürüldü. Bu gelişme ise devletler arasında bir gerginliğin olmadığını işaret etmektedir. Fakat Ioannes Komnenos'un ardından tahta geçen I. Manuel (1143-1180) döneminde ilişkiler yeniden kopacak ve Tuna hattında mücadeleler yeniden baş gösterecekti.

2. Sırp Ayaklanması ve Sürece Etkileri

Aleksios Komnenos döneminde hâkimiyet altına alınan Sırp lar, bölgedeki Bizans gücünü kendi bağımsızlıkları adına en büyük tehlike olarak görüyorlardı. Bu anlamda imparatorluğa karşı bir müttefik bulma arayışında olmaları oldukça normaldi. Daha önceden Raška Jupanı Vukan'ı kontrol altına alan Aleksios, yukarıda bahsettiğimiz üzere belirli teminatlar karşılığında bir barış antlaşması imzalamıştı. Fakat II. Ioannes Komnenos döneminde, Niketas'ın da belirttiği üzere Sırp lar antlaşmaya uymayarak Bizans topraklarına saldırdılar. Bu saldırının zamanlaması ise oldukça manidardı. Nitekim Macar Kralı II. István'ın 1129'da Braničevo'ya saldırısıyla eş zamanlı gerçekleşmişti.⁴³ Dolayısıyla taraflar arasında bir ittifak kurulduğu aşikârdı.

Raška Jupanı I. Uroš ile II. István'ın 1129 yılı öncesinde Bizans'a karşı bir antlaşma imzaladıkları anlaşılıyordu. Daha sonradan bu yaklaşma bir evlilikle daha somut hâle getirildi. Zira 1130'da Uroš'un kızı Jelena ile II. István'ın kendisine vâris olarak tayin ettiği Béla arasında bir evlilik gerçekleşti. Çeyiz olarak Macarlar Kuzey Sırbistan'ı aldılar.⁴⁴ II. István'ın ardından başa geçen II. Béla 1141 yılında ölecek ve tahtı Jelena'dan olma II. Géza devralacaktı. Böylece Macar-Sırp yaklaşması XII. yüzyılın büyük bir bölümünde devam edecekti.

II. István'ın Braničevo'ya saldırısı sırasında Raška Jupanı I. Uroš, Bizans yönetimi altındaki Ras şehrini ele geçirdi ve büyük bir tahribata uğrattı. Sırp isyanı stratejik anlamda Belgrad, Nis ve Sofya yolunu Bizans açısından tehlikeli hâle getirdi.⁴⁵ Bu beklenilmedik gelişmeler karşısında harekete geçen II. Ioannes Komnenos ilk olarak Sırp lar üzerine yürüdü. İmparator karşısında çaresiz kalan Sırp lar yaptıklarının bedelini çok ağır bir şekilde ödemek durumunda kaldılar. Nitekim kısa sürede aldıkları mağlubiyetle maddi anlamda büyük bir kayba uğradılar. Ayrıca birçoğu Nikomedia (İzmit) ve çevresine çiftçi olarak yerleştirildi. Bazıları ise askerî ihtiyaçlar doğrultusunda orduya alındı.⁴⁶ Raška Jupanlığı ise tekrardan Bizans hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.

Macar-Sırp yaklaşması Balkanlar'daki kontrolün sağlanması noktasında tehlikeli bir hâl alabilirdi. Nitekim stratejik anlamda önemli yol güzergâhlarını tutan Sırp lar, Bizans kuvvetlerine zor anlar yaşatabilirdi. Ancak tüm bunlar İmparator Ioannes Komnenos'un süratli müdahalesiyle engellenmiş ve Macarların politik hamlesi boşa çıkarılmıştı.

Sonuç

"İmparatorluğun göz bebeği" olarak nitelendirilen Balkan toprakları sahip olduğu potansiyel ve stratejik önemi sayesinde bölgedeki siyasî aktörlerin ana hedefi konumundaydı. Barındırdığı etnik unsurlarla kozmopolit bir yapıda olan bu coğrafya, Bizans'ın iç dinamiklerini oluşturan belli başlı etmenlerden biriydi. Nitekim imparatorluk mezkûr toprakların savunulması konusuna daima önem vermişti. Bu doğrultuda gerek askerî gerekse de politik anlamda ortaya koyduğu mücadeleler ile yüzyıllar boyunca egemenliğini sürdürmüştü. Mevzubahis süreç içerisinde çeşitli güç odaklarıyla karşı karşıya gelen imparatorluk bazı dönemlerde yaşadığı düşüş ile Balkanlar'daki hâkimiyetini onarmak durumunda kalmıştı. Şüphesiz bu evrelerden en önemlisi ise Komnenos restorasyonuydu. I. Aleksios ile başlayan ve ardından II. Ioannes ile devam eden zaman zarfında

³⁷ Emericus Szentpety, *Scriptores Rerum Hungaricarum*, s. 441; Niketas Khoniates, Bekkeri, s. 24; İng. trc., s. 12; Trk. trc., s. 12; Ioannes Kinnamos, Meineke, s. 10; İng. trc., s. 18; Trk. trc., s. 10.

³⁸ Emericus Szentpety, *Scriptores Rerum Hungaricarum*, s. 441-442.

³⁹ Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni*, s. 28.

⁴⁰ Emericus Szentpety, *Scriptores Rerum Hungaricarum*, s. 442.

⁴¹ Martin Marko Vucetic, "Emperor John II's encounters with foreign rulers", *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*,

Eds. Alessandra Bucossi, Alex Rodriguez Suarez, Routledge, New York, 2016, s. 74,77,79-80.

⁴² Ferenc Makk, *The Arpads and The Comneni*, s. 28.

⁴³ Ioannes Kinnamos, Meineke, s. 12; İng. trc., s. 19; Trk. trc., s. 11.

⁴⁴ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 236.

⁴⁵ Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization*, s. 149.

⁴⁶ Niketas Khoniates, Bekkeri, s. 23; İng. trc., s. 11; Trk. trc., s. 11.

Peçenek tehdidi yok edilmiş, Norman ilerleyişi durdurulmuş, Bulgarlar ise kontrol altında tutulmuştu.

II. İoannes döneminde Bizans-Macar ilişkileri kritik bir mesele hâline geldi. Macarların XI. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan Dalmaçya kıyılarına olan ilgileri ve Doğu Balkanlar'ın iç kesimlerine doğru yaptıkları akınlar, Bizans diplomasisinde daha fazla yer almalarını sağladı. II. İoannes Komnenos bu gelişmeler karşısında farklı diplomatik yollara başvurmayı tercih etti. Daha önceden Macar prensesi Piroška ile yaptıkları evlilik taraflar arasındaki ilişkileri iyi bir seviyeye çekmişti. Nitekim Norman tehdidine karşı Bizans-Macar ittifakı kurulmuş ve Bizans-Macar-Venedik ortaklığı sağlanmıştı. Ancak Venedik'in Adriyatik'teki çıkarları sonucu Macarlara saldırımları bu birlikteliği kâğıt üzerinde bırakmıştı. Ardından II. İoannes'in Doğu Akdeniz'de giderek güçlenen Venedik'e karşı Macarları desteklemesi oldukça stratejik bir hamle idi. Fakat özellikle Álmos'un Bizans'a ilticası ve Braničevo'da Macar tüccarlarına yapılan saldırılar, Macarların Bizans'a olan bakış açılarını değiştirdi. Bunda II. İstván'ın uzun vadeli planları da etkili idi. Nitekim Bizans'ın bölgedeki iktidarından rahatsız olduğu ve çevredeki siyasi güçlerden Bizans'a karşı destek arayışına girdiği aşikârdı. Gerilen ilişkiler savaşa doğru giden süreci hızlandırdı ve 1127'de patlak veren Bizans-Macar savaşı Ekim 1129'da yapılan bir antlaşma ile sona erdi. II. İoannes'in etkili hamleleri neticesinde Doğu Balkanlar'dan Macar tehlikesi uzaklaştırıldı ve bölgedeki statüko tekrar sağlandı. Süreç içerisinde ortaya çıkan bir diğer gelişme ise 1129'daki Sırp ayaklanması oldu. Raška Jupanı I. Uroš, II. İstván ile yaptığı ittifaka dayanarak, Macarların Braničevo'ya yaptıkları ikinci saldırıya eş zamanlı olarak Ras şehrini yağmaladılar ve Bizans yönetimine karşı isyan ettiler. Fakat imparatorun süratli hamlesi karşısında mağlup olan Sırp isyanının bedelini çok ağır ödemek zorunda kaldılar.

Sonuç olarak ele aldığımız süreç içerisinde, ortaya koyduğu kararlı mücadele ile Balkanlar'da sarsılan Bizans nüfuzunu yeniden sağlamlaştıran II. İoannes Komnenos, politik dünyasında ağırlık verdiği Doğu'ya odaklanmak için gerekli ortamı sağladı.

KAYNAKÇA

- Angold, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204; A Political History*, New York, 1997.
- Anna Komnena, *Annae Comnenae Alexiadis*, nşr. Ludovicus Schopenus, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1839; Anna Komnena, *The Alexiad*, İng. trc. Elizabeth A. S. Dawes, In parentheses Publications Byzantine Series, Cambridge, 2000; Anna Komnena, *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası*, Trk. trc. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Antonopoulos, T. "Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences", *Byzantinoslavica*, 54, 1993, II, s. 254-267.
- Barany, Attila, "The Politics of Piroška's Marriage: Byzantium, Hungary and the Normans in The Early Twelfth Century", *Piroška and the Pantokrator Dynastic Memory*, eds. Marianne SÁghy, Robert G. Ousterhout, Central European University Press, New York – Budapeşt, 2019, s. 63-96.
- Berend, Nora "Hungary in the Eleventh and Twelfth Centuries", *NCMH*, IV, CUP, Cambridge, 2008, s. 304-316.
- Circovic, Sima M., *The Serbs*, İng. trc. Vuk Tomic, Blackwell Publishing, Malden, 2004.
- Fine, John V. A. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, 1991.
- Günaydın, Törebeý, *Bizans ve Balkanlar (976-1076)*, Post Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Heyd, W., *Yakın -Doğu Ticaret Tarihi*, Trk. trc. Enver Ziya Karal, Ankara, TTK, 1975.
- Ioannes Kinnamos, *Epitome*, nşr. A. Meineke, CSHB, Bonn, 1836; John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, İng. trc. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York, 1976; Ioannes Kinnamos'un *Historia'sı (1118-1176)*, Trk. trc. Işın Demirkent, TTK, Ankara, 2001.
- Ioannes Skylitzes, *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Thurn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, V, Bonn, 1973; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. trc. Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin, and John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Ioannes Zonaras, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, nşr. L. Dindorf, III, Leipzig, 1870; Tarihlerin Özeti, Trk. trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Kosztolnyik, Z. J., *Hungary under the Early Arpads, 890s to 1063*, East European Monographs, New York, 2002.
- _____, *The dynastic policy of the Arpads, Géza I to Emery (1074-1204)*, East European Monographs, 2006.
- Madgearu, Alexandru, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, Leiden, 2013.
- Makk, Ferenc *The Arpads and The Comneni Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Akademiai Kiado, Budapest, 1989.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantium and The Magyars*, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1970.
- Nikephoros Bryennios, *Hüle Historias*, nşr. Augustus Meineke, CSHB, Bonn, 1836; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Trk. trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia*, nşr. Immanuelis Bekkeri, CSHB, Bonn, 1835; İng. trc. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit, 1984, s. 11; Trk. trc. Fikret Işiltan, TTK, Ankara, 1995.
- Nicol, Donald M., *Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Trk. trc. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Obolensky, Dimitri *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe, 500-1453*, Praeger Publishers, New York, 1971.
- Penna, Dafni, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genova 10th-12th Centuries*, Eleven International Publishing, Groningen, 2012.
- Stephenson, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier, A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, 2002.
- Szentpetery, Emericus, *Scriptores Rerum Hungaricarum, Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gestarum*, I, Budapeşte, 1937.
- Urbansky, Andrew B., *Byzantium and the Danube Frontier*, Twayne Publishers, New York, 1968.
- Vucetic, Martin Marko "Emperor John II's encounters with foreign rulers", *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, Eds. Alessandra Bucossi, Alex Rodriguez Suarez, Routledge, New York, 2016, s. 71-90.

PAYDAŞ, Kazım; KORKMAZ, Ahmet, "Kara-Koyunlu Devleti'nde Silah Teknolojisi: Orduda Kullanılan Silah Ve Teçhizat", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 442-450.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.821723>

Geliş Tarihi / Received: 5 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

Kara-Koyunlu Devleti'nde Silah Teknolojisi: Orduda Kullanılan Silah ve Teçhizat*

Kazım PAYDAŞ^{1*}
Ahmet KORKMAZ^{2*}

¹ Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ŞANLIURFA.

* kazimpaydas@yahoo.com

+ORCID: 0000-0002-9683-9016

² Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ŞANLIURFA.

* ahmetkorkmaz1040@gmail.com

+ORCID: 0000-0001-8652-6203

Öz– Kara-Koyunlular, yaklaşık bir asır boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya'da hâkimiyet kurdular. Birçok alanda selefleri Celâyirli ve Timurluların teşkilât yapısından etkilendikleri gibi silah teknolojisinde de bu devletlerin mirasını sürdürdüler. Konar-göçer hafif süvarili askeri yapısı ile Ortaçağın geleneksel silah ve teçhizatlarından yararlanarak bu coğrafyada hâkim güç haline geldiler. Başlangıçta hafif süvari esasına dayanan bozkır savaşçı tipi, zamanla ağır silahlar ve muhasara araçları ile donatıldı.

Bu çalışmada XV. yüzyıl itibarıyla Doğu Anadolu ve İran coğrafyasında önemli muharip güç haline gelen Kara-Koyunluların, seleflerinden intikal eden klasik silah ve teçhizatların üretimi, üretim mekânları, kullanımı ve silah tipolojilerinin askeri teşkilâtta uygulama alanları tarihi kaynaklar ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler– Kara-Koyunlular, Askeri Teşkilât, Hafif Silahlar, Ağır Silahlar.

Weapon Technology in the Qara-Qaraqoyunlu: Weapons and Equipment Used in the Army

Abstract– The Qara-Qoyunlu dominated Eastern and Southeastern Anatolia; Iran, Iraq, and the Caucasus for nearly a century. In many areas, they were influenced by the organizational structure of their predecessors, Celâyirli and Timurids, and continued the legacy of these states in weapon technology. It became the dominant power in this geography by making use of the traditional weapons and equipment of the Middle Ages with their military structure with a nomadic light cavalry. The steppe warrior type, initially based on light cavalry, has been equipped with heavy weapons and siege vehicles over time.

In this study, it will be evaluated in the light of historical sources that the production sites, usage, and application areas of weapon typologies in the military organization of the classical weapons and equipment, which were inherited from their predecessors, of the Qara-Qoyunlu, which became an important combat power in the Eastern Anatolia and Iran geography.

Keywords – Qara-Qoyunlu's, Military Organization, Small Arms Weapons, Heavy Arms Weapons.

* Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2.yazar: %50.

Giriş

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları Asya steplerinde kendilerine has bir bozkır uygarlığı meydana getirdiler. Onların bu uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşadığı konar-göçer hayat tarzı ordularına da yansımıştı. Bu sebepten Türk ordusu bozkır kültürünün bir sonucu olarak atlı birliklerden oluşmuştu. Savaş eğitimleri ve düzenleri hep ata göre şekillendirildi. Neticede atıyla bütünleşen ve her türlü silahlı maharetle kullanan savaşçı tipi ortaya çıktı. Bununla beraber Türkler, bozkır kültürünü en çok ordu yapısında yaşatmaya devam etti¹.

Türk-Moğol kültürünün temsilcisi olan Kara-Koyunlular, Türkiye Selçuklu Devleti'nin inkırazı ve Moğol hâkimiyetinin inhitatı üzerine² XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere; kuzeyde Erzurum, güneyde Musul bölgesine kadar uzanan sahada hâkimiyet tesis ettiler³. Mezkûr devletin devlet ve askeri teşkilatı selefleri olan Celâyirlilerden dolayısıyla İlhanlılardan ve Timurlulardan tevarüs etti⁴. Kara-Koyunlular, konar-göçer hafif süvarili askeri yapısı ile Ortaçağın geleneksel silah ve teçhizatlarından yararlanarak buldukları coğrafyada hâkim güç haline geldiler. Başlangıçta hafif süvari esasına dayanan⁵ bozkır savaşçı tipi, zamanla ağır silahlar ve muhasara araçları ile donatıldı.

Kara-Koyunlu askeri yapısında kaynakların en az bahsettiği mevzu ordunun savaş araç-gereçleridir. Kara-Koyunlu ordusunun diğer Ortaçağ Yakın Doğu ordularının kullandığı geleneksel silahları kullandığını belirtmek mümkündür. Kaynaklara baktığımızda XV. yüzyılda Yakın Doğu'da kullanılmaya başlayan ateşli silahların Kara-Koyunlu ordusunda mevcut olmadığını görmekteyiz⁶.

Kara-Koyunlu Devleti ordusunun kullanmış olduğu silah ve teçhizatı hafif silahlar, kuşatma makinaları-vasıtaları ve silahları, korunma gereçleri olmak üzere üç kategori altında inceledik. Hafif silahlar kategorisinde ok, yay, kılıç, mızrak türünden silahları ele aldık. Ağır

silahlar kategorisinde ise kale kuşatmalarını kullanan silah ve teçhizatı irdeledik. Son olarak ise zırh, kalkan ve miğfer gibi askerlerin savunma teçhizatına yer verdik.

A. Hafif Silahlar

1. Ok ve Yay

Tarih öncesi dönemlerden beri savaş ve av aleti olarak ok ve yay kullanılmaktaydı. Okçulukla ilgili bazı kaynaklarda ok ve yayın kullanımı Hz. Âdem ile başlatılmıştır⁷. Nitekim İlhanlılar döneminde yazılmış bir okçuluk risalesi de ok ve yayın kullanımının Hz. Âdem ile başladığını kaydetmektedir⁸.

Hafif donanımlı süvari olmanın gereği olarak Kara-Koyunlu ordusu, öncülü ve ardılı atlı göçebe devletlerinde olduğu gibi orduda ok ve yayı etkin bir biçimde kullanılmaktaydı. Rumlu, Timurlu hükümdarı Şahruh'un Kara-Koyunlu Mirza İskender üzerine yöneldiği ilk seferinde aktardığı manzum rivayette Kara-Koyunlu ordusunu "Hepsi kemân-keş, savaşa giren, ok atan; hepsi muharip, demir eriten ve zırhlı" olarak tasvir etmektedir⁹. Tihriânî de Kara-Koyunlu Devleti'nde okun kullanıldığını, Sultan Cihânşah'ın 851/1447-1448 yılında Diyarbakır tarafına yönelip Ak-Koyunlular ile mücadelesini anlatırken kaydetmektedir. Nitekim mezkûr müellif, Rüstem-i Alpavut ve Sultan Cihânşah'ın nökerlerinden seksen kişinin Uzun Hasan Bey'i ok yağmuruna tuttuğunu aktarmaktadır¹⁰.

Kolofonlarda geçen kayıtlarda Kara-Koyunlular için "okçu miller"¹¹ tabiri geçmektedir¹². Mesela Sultan Cihânşah için "... okçu milletten emir Cihânşah" ibaresi, öncülü Türk-Moğol devletlerinde olduğu gibi Kara-Koyunlu ordusunda da ok ve yayın etkin olarak kullanıldığını göstermektedir¹³.

Türkçe bir kelime olan ok¹⁴ dönemin kaynaklarında *tîr* (تیر)¹⁵, *hadeng* (خندنگ)¹⁶ ve *sihâm* (سهام)¹⁷ gibi kelimeler ile kaydedilmiştir. Ayrıca yay için *kemân* (کمان)¹⁸ sözcüğü kullanılmaktadır. Ok atan anlamında

¹ İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 24/37, Ankara 2005, s. 59.

² İlhan Erdem-Kâzım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, Bileşik Yayınevi, Ankara, 2007, s.61. Kâzım Paydaş, "Akkoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, (Ed. Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, c. 9, s. 347; Kâzım Paydaş, "Ak-Koyunlu Devleti'nde Siyasi Evlilikler ve Sarayda Hatunların Konumu", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelike Armağan*, (Ed. Burak Kocaoğlu), Berikan Yayınları, Ankara, 2019, s. 413.

³ Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", *İA*, MEB Yayınevi, Eskişehir, 2001, c. 6, s. 292; Kâzım Paydaş, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, (Ed. Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, c. 9, s. 375.

⁴ Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 304; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 268. Ayşe Atıcı Arayan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 275; Nəcəfli Tofiq Hümbətoğlu, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*, Çaişoğlu, Bakı, 2012, s. 94.

⁵ Kara-Koyunlu Türkmenleri 1408 yılında kale kuşatması için gereken matkap, arrade ve mancınk gibi kuşatma aletlerini sahip değildi. Hafif süvari silahları ile mücadele etmekteydi. Bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't- Tevârih*, Nşr. Abdülhüseyn Nevâi, İntişarat-ı Esatir, Tahrân 1389/2010, c. I, s. 156; Terc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 66; Mîrhond, *Tarih-i Ravzatu's-Safa Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, Haz. Cemşid Kiyâfer, İntişarat-ı Esatir, Tahrân, 1385/2006, c. VI/II, s. 5225-5226; Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî Kazvîni, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân)*, Haz. Mir Haşim Muhaddes, Mirâs-ı Mektûb, Tahrân: 1379/2000, s.688; Mahmud. b. Abdullah-ı Nişaburî, *Tarih-i Türkmâniye*, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132. vr. 69b-70a.

⁶ Yakın Doğu'da ateşli silahlar XV. yüzyılda kullanılmaya başlandı. Osmanlı Devleti II. Murad döneminde top ve tüfekler kullanılmaktaydı. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 113, 125.

⁷ Nebi Bozkurt, "Ok", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. 33, s. 333.

⁸ Şucâ'u'd-Din Dorûd-Bâsi-yi Beyhakî, *Câmi 'u'l-Hidâyet fi 'İlmi'r-Rimâyet (Okçuluk Sanatı)*, Terc. İbrahim Duman, I. bs. Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2020, s. 16.

⁹ (همه کمانکش و رزم آزماى و تیرانداز همه مبارز و آهن گداز و جوشن رو) bkz. Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, I: 253; Terc. 143.

¹⁰ (آن هشتاد نفر صاحب قران را تیر باران کردند) bkz. Ebu Bekr-i Tihriânî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, yay. Necati Luğal-Faruk Sümer, TTK Yayınları, Ankara, c. I, s. 200; Terc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 133.

¹¹ Eski kaynaklarda bazı doğulu kavimler için "okçu kavimler" tabiri geçmektedir. Batı ve Yakın Doğu Hristiyan tarihçileri Hunları, Avarları ve daha sonra Moğolları ve Türkleri zaman zaman bu tabirle anmışlardır. Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 1. Türklerin okçulukta mahareti birçok araştırmacı tarafından takdir edilmiş ve bu konuda müstakil eserler kaleme alınmıştır. Mesela bkz. Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet*, Okçular Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018; Paul E. Klopsteg, *Türk Okçuluğu*, Erdem Yayınları, İstanbul, 2019.

¹² Hrand D. Andreasyan, "XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 3, 1973, s. 105.

¹³ Andreasyan "XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait...", s. 127.

¹⁴ Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı*, s. 79.

¹⁵ Tihriânî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, c. I, s. 80, 111, 200, 276, 430; c. II, s. 361; Terc. s. 62, 81, 133, 180, 235, 283; Abdurrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Nşr. Abdülhüseyn Nevâi, Pejûhişgâh-ı Ulum-ı İnsani ve Muta'alat-ı Ferhengi, Tahrân: 1383/2004, c. II/I, s. 400, 401; Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, c. I, s. 156, 351, 521; Terc. s. 66, 214, 332.

¹⁶ Hafız Abrû, *Zübdetü't-Tevarih-i Bâysunguri*, Yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrsad-ı İslami, Tahrân, 1380/2001, c. III, s. 401; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/I, s. 398, c. II/II, s. 831; Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, c. I, s. 141, 252, Terc. s.55, 141; Nişaburî, *Tarih-i Türkmâniye*, vr. 28b, 29a, 32a, 34b, 46a.

¹⁷ Abrû, *Zübdetü't-Tevarih-i Bâysunguri*, c. IV, s. 780; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/I, s. 311; Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, c. I, s. 178, 230; Terc. s.82, 121.

¹⁸ Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/I, s. 448; Nişaburî, *Tarih-i Türkmâniye*, vr. 26b, 32a.

tir-endâz (تیر انداز)¹⁹, yay çeken/ok atan anlamında *kemân-keş* (کمانکش)²⁰ ve *kemân-dâr* (کماندار)²¹, ok temreni anlamında *peykân* (پیکان)²², ok kabı için ise *tirkeş* (ترکش)²³ sözcükleri kullanılmıştır. Ayrıca kaynaklardaki *sehâm-ı çahâr per* (سهام چهار پر)²⁴ ve *hadeng-i çahâr per* (خندنگ چهار پر)²⁵ kayıtları Kara-Koyunluların dört kanatlı okları kullandıklarını göstermektedir.

Ortaçağ'da handeng, ok²⁶ ve yay²⁷ imal edilen bir ağaç türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta ok ile hadeng o kadar özdeşleşmiştir ki çoğu zaman hadeng kelimesi ok yerine kullanılmıştır. Hadeng oku Büyük Selçuklular²⁸, İlhanlılar²⁹ ve Ak-Koyunlular³⁰ tarafından da kullanılmaktaydı.

Ortaçağ'da ok ve yay tipolojilerinde farklılıklar bulunmaktaydı³¹. Fakat kaynaklarda bilgilerin sathî olduğundan dolayı Kara-Koyunlular Dönemi'nde ok ve yay çeşitlerinin tespitinde daha detaylı bilgi verilememiştir. Ortaçağ'da devletler silah üretimi için gerekli malzemeleri öncelikle buldukları coğrafyadan temin ediyorlardı. Bunun yanında gerekli silahları ithal da edebilirlerdi³². Kara-Koyunluların da silah ithal ettikleri Basibrinalı Adday'ın rivayetinden anlaşılmaktadır. Bahsi geçen müellif, "*Kara Yusuf'a Halep'ten, Dimaşk'tan ve başka yerlerden malzeme, yiyecek ve silah gelirdi*" kaydını düşmüştür³³. Aynı şekilde Ermeni müellif Toma, Kara Yusuf Bey'in 810/1408 yılında Bitlis Emiri Şemseddin'in yanına gelerek mezkûr emirin Kara Yusuf Bey'e "*yiyecek, katır, at, silah her çeşit savaş levazımâtı*" verdiğini kaydetmektedir³⁴. Bunun yanında kaynaklarda Kara-Koyunlular Dönemi'nde ok ve yay imali ile ilgili bilgiye rastlanılmamıştır.

2. Kılıç

Kılıç, Türklerin ok ve yaydan sonra kullandıkları en mühim savaş aletidir. Kılıcın meydan muhaberelelerinde kullanılan silahların başında gelmesi, rüzgârlı havalarda hedefini şaşırması muhtemel olan

ok ve mızrak gibi silahlara nazaran daha kullanışlı olmasından kaynaklanmaktadır³⁵.

Ortaçağ'ın diğer ordularında olduğu gibi Kara-Koyunlu ordusu da kılıç kullanmaktaydı. Kılıç dönemin kaynaklarına, *tiğ* (تیغ)³⁶, *şimşir-şemşir* (شمشیر)³⁷, *seyf* (سیف)³⁸, *hüsâm* (حسام)³⁹ gibi kelimeler ile kaydedilmiştir⁴⁰. Şimşir, İran (Fars) silah kültürüne ait süvari kılıcıydı. Bu kılıcın şekli kıvrık aslankuyruğu biçimindeydi⁴¹. Dehkoda sözlüğüne göre şimşir, "*Keskin kenarlı, uzun ve eğilimli bir namlusu olan çelik bir silahtır. Namlu şim (شیر) ve şir (شیر) adlı iki farklı parçadan oluşmaktadır. Şim kıvrık veya pençe anlamlarına gelir ve her iki anlamda kullanılabilir. Dolayısıyla bu silah, aslanın kıvrığı veya aslanın pençesi anlamına gelir*"⁴². Şimşir kılıcı İran coğrafyasında Safeviler Dönemi'nde revaç bulmaya başladı⁴³. Bunun yanında İran coğrafyasında düz kılıçlar da kullanılmaktaydı. VIII. yüzyıla kadar mezkûr coğrafyada en yaygın kullanılan kılıç çeşidi düz kılıçtı. Düz kılıçlar XIV. ve XV. yüzyıla kadar hâlâ kullanılmaktaydı. Bu yüzyıllardan sonra ise adı geçen coğrafyada kavisli kılıçlar yayılmaya başladı⁴⁴.

Ortaçağ İslam dünyasında kılıç tipolojilerinde farklılıklar bulunmaktaydı. Kılıçlar genellikle ürettikleri yer, madenin cinsi ile usta adları gibi etkenlerle isimlendirilirdi⁴⁵. Ortaçağ'da Hint kılıçları çok meşhurdur. Kaynaklarda Kara-Koyunlu Dönemi'nde Hint kılıcının kullanımı hakkında doğrudan bilgi bulunmamaktadır. Fakat Hint kılıçları Kara-Koyunluların öncülü olan Büyük Selçuklular⁴⁶, Türkiye Selçukluları⁴⁷ ve İlhanlılar⁴⁸ tarafından kullanılmaktaydı. Kara-Koyunluların çağdaşı olan Timurular da Hint kılıçlarını kullanmaktaydılar⁴⁹. Tihri'nî manzum bir rivayette Ak-Koyunluların iki ağızlı Hint kılıçlarını kullandıklarını kaydetmektedir⁵⁰. Timurlu Devleti'nin inhitatı sürecinde mezkûr devletin sınırlarında kurulan Buhara Hanlığı (1500-1868) da Hint kılıçları kullanmaktaydı⁵¹. Görüldüğü üzere Kara-Koyunlu öncülü ve ardılı devletlerinde Hint kılıçları kullanılmaktaydı. Bunun yanında Kara-Koyunlular Dönemi'nde kaynaklarda geçen *tiğ-i abdâr* (تیغ ابدار)⁵², *tiğ-i pulad* (تیغ

¹⁹ Hafız Abrû, *Zeyli Camiü't Tevârih-i Reşidî*, nşr. Hanbaba Beyanî, Çaphaneyi İlmî, Tahran, 1317/1938, s.224; Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, c. II, s. 585.

²⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 253; Terc. s. 143.

²¹ Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, c. I, s. 87, Terc. s. 66.

²² Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, c. I, s. 201, 230, Terc. s. 133, 150.

²³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 251; Terc. s. 140.

²⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 230; Terc. s. 121.

²⁵ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 252; Terc. s. 141.

²⁶ İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 82.

²⁷ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 65.

²⁸ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 82.

²⁹ Mustafa Uyar, İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm), TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 143.

³⁰ Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, c. I, s. 246; Terc. s. 165;

³¹ Mesela Büyük Selçuklular Dönemi'nde ok, yay ve ok temreni çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 78-87.

³² Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 62.

³³ Basibrinalı Adday, *Basibrinalı Adday Vakaynamesi*, Terc. Kutlu Akalın, Peywend Yayınları, İstanbul, 2015, s. 28.

³⁴ Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Terc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara, 2009, s. 27.

³⁵ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 175.

³⁶ Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/I, s. 280, 283, 315, 397, 398; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 169, 178, 198; Terc. s. 76, 83, 97; Gıyasüddin Hondmir, *Tarih-i Habîbu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, Yay. Celâleddin Humâyî, İntişarat-ı Hayyam, Tahran, 1333/1954, c. III, s. 605; Kazvinî, *Hold-i Berin*, s. 690, 697, 699, 708, 712; Nişaburî, *Tarih-i Türkmanîye*, vr. 13b, 18a, 21b, 34a, 42b, 46a, 52a.

³⁷ Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*, Tah. Târik Nâfi' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 2010, s. 273; Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, c. I, s. 144, 385; Terc. s. 102, 251; Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, c. III, s. 401, 403, c. IV, s. 781;

Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/II, s. 818; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 144, 154; Terc. s. 56, 64; Mîrhond, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, c. VI/II, s. 5251, 5307, 5352; Hondmir, *Tarih-i Habîbu's-Siyer*, c. III, s. 578, 611, 612, c. IV, s. 87, 90; Kazvinî, *Hold-i Berin*, s. 696, 712; Nişaburî, *Tarih-i Türkmanîye*, vr. 32a, 44b, 52b, 62a, 71a, 71b.

³⁸ Bağdadî, *Tarihü'l-Gıyasi*, 267, 306, 323, 335, 336, 337, 353; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 244; Terc. s. 134; Nişaburî, *Tarih-i Türkmanîye*, vr. 44a.

³⁹ Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/II, s. 829; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 178; Terc. s. 82.

⁴⁰ Bu isimlendirmeler İslami dönemden itibaren kullanılmıştır. Bkz. Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 175. Bütün Türk lehçelerinde ise "kılıç" nadiren de "kılınc ve kilic, kilis, kiliş" gibi şekillerde kullanılmıştır. Nebi Bozkurt, "Kılıç", *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, c. 25, s. 405.

⁴¹ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, 108. Şimşir kılıcının terminolojisi hakkında bkz. Manouchehr Moshtagh Khorasani, "İran Shamshir'nin (Şimşir) Tarihi", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, (Ed. Tolga Akay-Süleymen Tekir), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 255-257.

⁴² Khorasani, "İran Shamshir'nin (Şimşir) Tarihi", s. 246-247.

⁴³ Manouchehr Moshtagh Khorasani, "Tarih-i Tekâmül-i Şimşir", *Mecelle-i Hüner ü Merdom* 15, (2013), s. 40.

⁴⁴ Khorasani, "İran Shamshir'nin (Şimşir) Tarihi", s. 252.

⁴⁵ Ortaçağ İslam dünyasında kılıç çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 100-110.

⁴⁶ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 101.

⁴⁷ Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 322.

⁴⁸ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, s. 145.

⁴⁹ Ensar Macit, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, s. 75.

⁵⁰ Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, c. I, s. 157; Terc. s. 109.

⁵¹ Selim Serkan Ütken, *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilâtı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 264.

⁵² Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, c. I, s. 86; Terc. s. 66; Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, c. III, s. 486; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/I, s. 172; Nişaburî, *Tarih-i Türkmanîye*, vr. 77b, 79b.

یولاد⁵³, *şimşir-i abdâr* (شمشیر آبدار)⁵⁴ kayıtları, karbürize edilerek çelikleştirilmiş demir kılıçların kullanıldığını göstermektedir⁵⁵. Su verilmiş çelikten yapılmış kılıçlara genel itibarıyla Hint kılıcı denilmekteydi⁵⁶. Bu bilgiler bize Kara-Koyunlular Dönemi'nde Hint kılıcının kullanıldığını göstermektedir.

Ortaçağ'da Dimaşki kılıçları da meşhurdur⁵⁷. Muhtemelen Kara-Koyunlular Dimaşki kılıçlarını da kullanmışlardır. Yukarıda Kara Yusuf Bey'e Halep ve Dimaşk'tan malzeme yiyecek ve silah geldiğini belirtmiştik⁵⁸. Bu bilgi Kara-Koyunluların Dimaşki kılıçlarını da kullandıkları fikrini destekler mahiyettedir⁵⁹.

Kara-Koyunlular Dönemi'nde kılıç üretimi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda bilgi olmaması mezkûr devlet döneminde kendileri ile ilgili müstakil bir eserin olmamasından kaynaklanmalıdır. Kara-Koyunluların hâkim olduğu coğrafyada daha önceleri İlhanlılar ve Timurular hüküm sürmekteydi. Kara-Koyunlu Devleti'nden sonra ise hâkim oldukları coğrafya Ak-Koyunluların hâkimiyeti altına girdi. İlhanlılar Dönemi'nde Abaka tarafından başkent ilan edilen Tebriz önemli bir çelik üretim merkezi idi. Tebriz'in yanında Horasan, Kirman, İsfahan ve Şiraz da İlhanlıların diğer çelik üretim merkezlerindendi⁶⁰. Bu topraklar daha sonraları Kara-Koyunluların hâkimiyeti altına girmiş hatta Tebriz mezkûr devletin inhitatına kadar başkent olarak kalmıştır. Ak-Koyunlu Uzun Hasan Bey, Kara-Koyunluları yenip tarih sahnesinden sildikten sonra Ak-Koyunlu başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımış ve Tebriz artık Ak-Koyunluların yönetim merkezi olmuştur⁶¹.

Tebriz hem İlhanlılar hem de Ak-Koyunlular Dönemi'nde önemli bir silah üretim merkezi idi. Tebriz'de çeliği işleyebilecek yüksek oktanlı yakıtın olması ve taş kömürünün bu şehirde bulunması Tebriz'i önemli bir çelik merkezi haline getirmişti⁶². Ak-Koyunlular döneminde de Tebriz silah üretim merkezi idi. Venediklilerin Uzun Hasan Bey'e elçi olarak gönderdikleri Barbaro, Tebriz civarında "Beşköy" mevkiinde mezkûr devletin silah imalathanesinden bahsetmektedir⁶³. Tebriz'in Kara-Koyunlular Dönemi'nde yönetim merkezi olması ve devletin Sultan Cihânşah Dönemi'nde imparatorluk seviyesine ulaşması, Tebriz'de kılıç üretimi için gerekli madenlere sahip olması bize Kara-Koyunlular Dönemi'nde mezkûr şehirde silah üretim merkezi olduğu fikrini vermektedir.

3. Hançer

Arapça asıllı bir kelime olan *hançer* (خنجر), ortalama 30-35 cm. uzunluğunda eğri, sivri uçlu, iki tarafı keskin bir savaş aletidir. Namlu uzunluğu 45 santimetreyi geçenler kısa kılıç kabul edilmektedir. Namlusu "kın" denilen bir mahfazaya içinde ve kabzası kolaylıkla ele gelebilecek şekilde bel kuşağına sokularak veya kemere asılarak taşınırdı. Hançer, savaş alanından daha çok teke tek çarpışmalarda kullanılmaktaydı⁶⁴.

⁵³ Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysunguri*, c. IV, s. 780.

⁵⁴ Semerkandi, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/II, s. 727; Mirhond, *Tarih-i Ravzatu's*

Safa, c. VI/II, s. 5620; Nişaburî, *Tarih-i Türkmâniye*, vr. 49a, 49b, 52b.

⁵⁵ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 109.

⁵⁶ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, s. 145.

⁵⁷ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 107.

⁵⁸ Basibrinalı Adday, *Basibrinalı Adday Vakayinamesi*, s. 28.

⁵⁹ Kara-Koyunlular Dönemi'nde kaynakların kılıç tipolojileri hakkında geniş bilgi vermemesi ve görsel malzeme bulunmaması kılıç tipolojilerini tam olarak ortaya koymamızı engellemektedir.

⁶⁰ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, s. 144.

⁶¹ Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s. 103.

⁶² Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, s. 144.

⁶³ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 71; Kâzım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 300.

⁶⁴ Tulin Çoruhlu, "Hançer", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, c. 15, s. 548; Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 128.

⁶⁵ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 144; Terc. s. 56

Kara-Koyunlu ordusunda hançer kullanıldığına dair birçok kayıt mevcuttur. Kara Yusuf Bey ile Timurlu Ebu Bekir Mirza arasında 809/1406 yılında meydana gelen savaşta Kara-Koyunlu askerleri kılıç ve hançerle savaşmışlardır⁶⁵. Bunun yanında hükümdarların da her daim yanlarında kılıç ve hançerleri bulunmaktaydı. Nitekim Kara-Koyunlu hükümdarı İskender Mirza, Alıncak Kalesi'nde iken karısı Leyla onun kılıcını ve hançerini ondan gizlemiş ve İskender Mirza'nın oğlu Şah Kubad bir kısım askerlerle babasına suikast düzenlemişti⁶⁶.

4. Mızrak

"Mızrak", Arapça sözlükte "dürtmek, atmak, fırlatmak ve delmek" gibi anlamlara gelen "zerk" kökünden türetilmiş bir savaş aleti ismidir. Mızrak sert ve esnemeyen uzun-ince ahşap olup ucuna takılmış taş kemik, boynuz, bakır, tunç, demir veya çelikten mamül bir temrenden oluşmaktadır. Dürtücü-delici bir yakın ve uzak dövüş silâhi olarak hedefe doğrudan fırlatılarak kullanılmaktaydı⁶⁷.

Kara-Koyunlu ordusunda ok-yay ve kılıçtan sonra en çok kullanılan savaş aleti mızraktı. Kara-Koyunlu hükümdarı İskender Mirza ile Timurlu hükümdarı Şahruh arasında 29 Recep 824/30 Temmuz 1421 tarihinde meydana gelen Eleşgird Muharebesi'nde⁶⁸ Kara-Koyunlu ordusu fillerle donatılmış Timurlu ordusunun karşısında durup ok, mızrak ve hançerle savaşa asıldılar⁶⁹. Kaynaklarda daha çok *neyze* (نيزه) şeklinde tanımlanan mızrak⁷⁰, bazen de zırh için tasarlanan mızrak temreni olan *senân* (سنان) kelimesiyle karşılanmıştır⁷¹. Mesela Semerkandi manzum bir rivayette Timurlu hükümdarı Şahruh'un karşısındaki Kara Yusuf'un askerlerini "Türkmen askerleri ok-yay, mızrak ve kılıç ile süslenmişlerdi" şeklinde tasvir etmektedir⁷².

5. Gürz ve Teber

Gürz, Ortaçağ'da önemli savaş aletlerinden birisiydi. Bu savaş aletinin belli bir ağırlığa sahip olması düşman üzerindeki tesirini arttırmaktaydı⁷³. Farsça gürz adının yanı sıra Arapça debbûs, amûd ve mitraka adlarıyla ve Türkçe topuz ve bozdoğan isimleriyle adlandırılmaktadır⁷⁴. Teber ise geniş yüzlü bir baltadır⁷⁵. Kara-Koyunlu ordusunda gürz ve teber kullanıldığını Gıyasi'nin kaydından anlamaktayız. Mezkûr müellif, İsfend Mirza'nın 18 Şaban 836/9 Nisan 1433 tarihinde kardeşi Şah Muhammed'i Bağdad'da kuşattığı esnada askerlerinin debbûs ve teber kullandığını kaydetmiştir⁷⁶.

B. Kuşatma Makineleri, Vasıtaları ve Silahları

1. Mancınık ve Arrade

Muhasaralarda kullanılan ilk mekanik savaş aracı olarak mancınık, germe, bükme, çekme ve karşı ağırlık kullanma şekliyle bir direğin eksenine etrafında dönmesi ile işleyen ve dengeli bir hareketle büyük bir güçle taş, nef, ok ve sair cisimleri fırlatan savaş aletidir⁷⁷. Ortaçağ

⁶⁶ Tihri, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. I, s. 144; Terc. s. 101-102.

⁶⁷ Mustafa Zeki Terzi, "Mızrak", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, c. 30, s. 3.

⁶⁸ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 121.

⁶⁹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 254; Terc. s. 143.

⁷⁰ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, s. 145.

⁷¹ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 118.

⁷² (برآسته مردم ترکمان به تیغ و سنان و به تیر و کمان) bkz. Semerkandi, *Matla'-ı Sa'deyn*, c. II/I, s. 280.

⁷³ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 119.

⁷⁴ Tulin Çoruhlu, "Gürz", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, c. 14, s. 397; Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 121; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 212.

⁷⁵ Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 228.

⁷⁶ Bağdadî, *Tarihü'l-Gıyasi*, s. 288.

⁷⁷ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 280-281; Nebi Bozkurt, "Mancınık", *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, c. 27, s. 565.

Türk-İslam devletlerinin tamamında kullanılan bu kuşatma aracının daha küçük olanına ise arrade denilmektedir⁷⁸.

At üzerinde seferden sefere koşan Kara-Koyunlu ordusu ilk dönemlerinde kuşatma usullerini gereği gibi bilmiyordu⁷⁹. Bunun neticesi olarak da kale kuşatmalarında başarı sağlayamıyorlardı. Kaynaklar 810/1408 yılı içerisinde Kara-Koyunlu ordusunun böyle bir başarısızlığını zikretmektedir. Nitekim Kara Yusuf Bey, Türkmen emirlerinden Busâd⁸⁰ Gâverüd Kalesi'ni kuşatmaya gönderdi. Kalenin hâkimi Baba Hacı kaleyi savunmaya geçti. Kale kuşatması için gereken matkap, arrade ve mancımık gibi kuşatma aletlerini bilmeyen Türkmenler kalenin yanındaki hendeğin etrafında saf tutup ok atışma başladı. O sırada bir ok Busâd'a isabet etti. Ok darbesiyle yaralanan Busâd hayatını kaybetti. Ondan sonra Kara Yusuf Bey'in kendisi kalenin önüne geldi. Fakat kalenin müstahkem olduğunu görünce kuşatmadan vazgeçti⁸¹. Fakat daha sonraları kuşatma araçlarına sahip olduklarını kaynaklar vasıtasıyla bilmekteyiz. 822/1419 yılında Kara-Koyunluların Erzincan valisi Pir Ömer, Kara Yülük Osman Bey'in oğlu Yakub Bey'in karargâhı olan Kemah Kalesi'ni kuşatıp, Yakub Bey'i esir aldıktan sonra Kara Yusuf Bey'den yardım istemiştir. Kara Yusuf Bey, Emir-i Divân Bayram Bey, Baba Hacı Bey-i Gaverüdî, Bayezid Bey-i Âyinlu ve Emir İlyas-ı Hacılı'yu 20 bin süvari ile Pir Ömer'e yardıma gönderdi. Anılan emirler donanımlı bir ordu ve arradeler ile Mardin'de kışlamak niyetiyle Aladağ'a vardılar⁸².

Kara-Koyunlu hükümdarı Mirza İskender 832/1437 yılında Timurluların hâkimiyeti altındaki Sultaniye Kalesi'ni kuşatmıştı. Kara-Koyunlu ordusu mezkûr kalenin önüne mancımık yerleştirerek kalenin burçlarından birkaçını tahrip etti⁸³.

2. Çeper

Kale kuşatmalarında huruç harekâtını kırmak için karşıdan gelebilecek saldırılara karşı korkulukların kullanılması çok önceden bilinen bir yöntemdir. Bu usul bozkır savaş geleneğinin bir parçası olarak birçok devlet tarafından kullanılmıştır⁸⁴. Kaynaklarda Kara-Koyunluların kale kuşatmalarında barikat/çeper kurduklarına dair direkt bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat kale savunmasında bu yöntemte başvurdukları bilinmektedir. Örneğin; Timurlu hükümdarı Şahruh'un 823/1420 yılında Kara Yusuf Bey üzerine sefere çıktığında Sultaniye'nin savunması ile Kara Yusuf Bey tarafından görevlendirilen oğlu Mirza Cihâşah⁸⁵, Şahruh'un hareket ettiği haberini alınca zahire toplama ve savaşmak için çaba harcadı. Türkmenler bu bahane ile Sultaniye'yi yağmaladılar. Mirza Cihâşah'ın emriyle sarayların kapılarını, dükkânların tahtalarını barikat/çeper çekmek için kaleye getirdiler. Kalenin kapılarına barikat/çeper çektiler⁸⁶. Kara-Koyunluların kale savunmalarında barikat/çeper çekerek kale savunmasında bulunması bu usule vâkif

olduklarını göstermektedir. Muhtemelen kale kuşatmalarında da bu usulü uyguladıklarını söyleyebiliriz.

3. Kule

Muhasara savaşlarında sık kullanılan aletlerden biri de "kule" ismi verilen alettir. Mancımıktan daha kadim olduğu anlaşılan kule, eski Mısırlılar ve Asurlular tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. Genellikle kalın ve sıkı ağaçtan yapılan, ancak bazı bölgeleri kurşun, demir ve bakır gibi madenlerle kaplanan kuleler, tekerlekler üzerinde hareket ettirilen seyyar bir kaleye benzetilebilir. Muhtelif aletler ile sair savaş araç-gereçlerinin yerleştirildiği kuleler, surların tahribi için kullanılmalarının yanı sıra içerisine savaşılar yerleştirilmek suretiyle surlar üzerinde bulunan müdafilere hücum ederek üstünlük sağlanmaya çalışılırdı⁸⁷. Kara-Koyunlular da kale kuşatmalarında böyle kulelerden yararlanmışlardır. Sultan Cihâşah 862/1457-1458 yılında İhtiyaret Kalesi önlerine gelerek kale hâkimi Ahmed-i Yasavul'a kalenin teslimi için haberciler (*kâsıd*) gönderdi. Ancak Ahmed-i Yasavul kalenin müstahkemliğine güvencere direnme yolunu seçti⁸⁸. Bu durum karşısında Sultan Cihâşah muhasara ve muharebe araçlarının hazırlanmasını emretti. Kara-Koyunlu emirleri kalenin etrafını çember gibi kuşattılar. Kalenin etrafına 10 gez⁸⁹ yüksekliğinde bir duvar yani kule kurdular. Ayrıca kurulan kule üzerindeki her bir mazgala okçu 10 asker yerleştirdiler. Bu durumda Kara-Koyunlu ordusu karşısında direnme gücü olmadığını anlayan Ahmed-i Yasavul elçiler göndererek eman talep etti⁹⁰.

4. Merdiven ve Kemend

Merdiven ve kemend kuşatmalarda kullanılan en eski muhasara aletlerinden olduğu tahmin edilmektedir. Kuşatmalarda merdiven kullanılması M.Ö. 2400 yılına kadar dayanmaktadır⁹¹. Kale muhasaralarında genellikle burçlara kementler atılarak duvarlara tırmanma, merdivenler ya da muhasara arabalarını dayayarak surlar aşılmaya çalışılırdı⁹². Kara-Koyunlu ordusunun da muhasaralarda merdivenlerden yararlandığını bilmekteyiz. Örneğin; Mirza İsfend, Hille'de Celâyirli Sultanı Hüseyin'i ortadan kaldırdıktan sonra askerleri ile Vasıt'a yöneldi. Oradan da Numaniye'ye geçtiler. Askerleri ile birlikte bir süre burada kalarak merdivenler yaptılar. 18 Şaban 836/9 Nisan 1433 tarihinde gece yarısı Şah Mehmed'in hâkimiyeti altında bulunan Bağdad'ın surlarına geldiler. İsfend'in askerleri merdivenler ile kaleye çıkarak kısa bir sürede kaleyi ele geçirdiler⁹³. Mirza İsfend'in askerleri merdiven yapmak için gerekli odunları muhtemelen Bağdad ve Vasıt arasında Dicle Nehri'nin yanında bulunan mümbit araziye sahip Numaniye'den temin etmiş olmalıdır⁹⁴.

⁷⁸ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 282-283; Ahmet N. Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 88.

⁷⁹ Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 77.

⁸⁰ Bu isim hakkında kaynaklarda ve yayımlanan nüshalarda farklılık vardır. Ahsenü't-Tevârih'te bu isim Yusâd (يوساد) şeklinde, eserin tercümesinde ise Busat şeklindedir. Tarih-i Ravzatu's Safa'nın yayımlanan taş bakışında Bukâ (بوقا) bizim kullandığımız neşirde ise Barzâ (برضا) şeklinde, Hold-i Berin'de Busâ (بوسا) ve Tarih-i Türkânîye'de Busâd (بوساد) olarak kaydedilmiştir.

⁸¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 156; Terc. s. 66; Mirhond, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, c. VI/II, s. 5225-5226; Kazvîni, *Hold-i Berin*, s. 688; Nişaburî, *Tarih-i Türkânîye*, vr.69b-70a. Ak-Koyunlular da ilk dönemlerinde mancımık ve arrade gibi kuşatma araçlarına sahip değildi. Paydas, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*, 301. Fakat 1473 yılında Memlûklere karşı yapılan seferde Ak-Koyunlu ordusunda iki mancımık bulunmaktaydı. Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Terc. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 93.

⁸² Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 228; Terc. s. 120.

⁸³ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, Terc. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 91.

⁸⁴ Ütken, *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilatı*, s. 275; Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 157.

⁸⁵ Feridun Bey, *Münşeatu's-Selatin*, Takvimhane-i Âmire, İstanbul, 1274/1858, c. I, s. 159; Abdülhüseyn Nevai, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihi-i İran ez Timur ta Şâh İsmail*, Bungah-ı Tercüme ve Neşr-i kitap, Tahran, 1341/1962, s. 196.

⁸⁶ Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, c. IV, s. 724; Semerkandi, *Matla-i Sa'deyn*, c. II/I, s. 280; Mirhond, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, c. VI/II, s. 5339; İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamani, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 118.

⁸⁷ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 311.

⁸⁸ Mirhond, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, c. VI/II, s. 5580.

⁸⁹ İran'da arşın için kullanılan tabirdir. 1 gez takriben 1 metre civarındadır. Bkz. Walthor Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Terc. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 76.

⁹⁰ Semerkandi, *Matla-i Sa'deyn*, c. II/II, s. 831; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. I, s. 576, Terc. s. 375.

⁹¹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 324.

⁹² Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihâşah*, s. 295.

⁹³ Bağdadî, *Tarihü'l-Giyasi*, s. 272-273; Abbas el-Azzâvî el-Mehâmî, *Tarihü'l-İrak Beyne İhtilâleyn İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türkânîyye*, Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mavsuât, Bağdad, 1939, c. III, s. 87-88.

⁹⁴ Hafız Abrû, *Cografya-yı Hafız Abrû*, Tas. Sâdık Seccâdî, Ayine-i Mirâs, Tahran, 1378/1999, c. II, s. 85.

5. Nakkab ve Lağımçı

Kuşatma sırasında duvarları delmekle görevli olan kişilere “nakkab”, tünel kazma işi ile meşgul olanlara ise “lağımçı” denilmektedir. Fakat çoğu zaman bu iki kelime aynı anlamda kullanılmıştır. Muhasaralarda mühim rolleri olduğu anlaşılan nakkab ve lağımçılar, kale duvarlarına doğru tüneller kazarak kalenin temelini oyarlardı. Kazılan tüneli desteklemek için tahta direkler yerleştirilir ve daha sonra bu direkler yakılırdı. Yerleştirilen direklerin yakılması ile duvar bir müddet sonra kendiliğinden çökerdi⁹⁵. Ortaçağ’da sair Türk-Moğol devletlerinde nakkab ve lağımçıların mevcut olduğu bilinmektedir⁹⁶.

Kara-Koyunlu da kale kuşatmalarında duvar delicilerden (*nakkabçiyân*) istifade etmekteydi. Mesela 862/1457-1458 yılında İhtiyaret Kalesi kuşatmasında nakkabçılar duvarları delmekle meşgul olmuşlardı⁹⁷. Sultan Cihâşah’ın oğlu Muhammedî Mirza’nın Damgan kuşatması sırasında da Kara-Koyunlu askerleri kale duvarlarında delik (*sûrah*) açmaya çalışmıştı⁹⁸. Keza Sultan Cihâşah da oğlu Pir Budak’ı Bağdad’da kuşattığı sırada lağım kazma ve başka türlü muhasara yöntemleri ile Pir Budak’ı tazyik etmişti⁹⁹.

Kara-Koyunlu ordusu kuşatmalarda kale duvarını yıkmak için kazmacı (بیل دار) ve keserci (تیسه دار) de kullanılmaktaydı. Örneğin Sultan Cihâşah 857/1453 yılında ordunun tokaçısı Seyyid Ahmed-i Tokaçı’yı İsfahan surunu yıkmak için gönderdi. Tokaçı, vilayetten yaklaşık 50 bin *bil-dâr* ve *tişe-dârı* beraberinde götürüp İsfahan Kalesi’nin surunu yerle bir etti¹⁰⁰.

C. Zırh, Kalkan ve Miğfer

Zırh, kalkan ve miğfer savaşlarda düşmanın saldırı silâhlarının darbe ve atışlarına karşı vücudun zarar görmesini engelleyen savunma teçhizatlarındandır¹⁰¹. Kara-Koyunlu ordusu Ortaçağ’ın diğer ordularında olduğu gibi savaşlarda savunma teçhizatlarından istifade etmişti. Kara-Koyunlu Dönemi’nde kaynakların belirttiği zırh çeşitleri; *cebe* (جبه)¹⁰², *cevşen* (جوشن)¹⁰³, *zereh* (زره)¹⁰⁴ ve *haftân* (حفتان)¹⁰⁵ olarak tespit edilmiştir¹⁰⁶. At zırhı için ise *kecem* (کجم)¹⁰⁷ kelimesi kullanılmıştır. *Cebe*, “savaşta giyilen zırh, ok ve mızrak temreni, pusat, silâh ve savaş atı” anlamlarına gelmektedir¹⁰⁸. Dönemin kaynakları genel olarak *cebe* ve *cevşeni* birlikte kullanmışlardır¹⁰⁹. Kaynaklarda geçen *cebe-pûş* (جبه پوش)¹¹⁰ ve *cebe-dâr* (جبه دار)¹¹¹ kayıtları bu dönemde cebenin zırh için kullanılan bir istilâh olduğunu göstermektedir.

Cebe’nin nasıl bir zırh türü olduğu kaynakların sathî bilgilerinden dolayı tam olarak tespit edilememiştir. “Cevşen” isimli zırhı ise araştırmacılar, küçük metal plakaları bulunan halkalardan müteşekkil ve sırt kısmı olmayıp, göğüs kısmının bulunduğunu belirtmektedir¹¹². Bunun yanı sıra mezkûr zırhın Orta Asya menşei olup Türkler tarafından Yakın Doğu’ya getirildiği bilinmektedir¹¹³. Kaynaklarda geçen “zereh” kaydının ise genel olarak zırhı mı ifade ettiği yoksa bir zırh türünü mü ifade ettiği konusunda bir ipucu bulunmamaktadır¹¹⁴. “Haftân zırhı” ise diğer zırh türleri üzerine giyilen bir savunma teçhizatıdır¹¹⁵. Kaynaklar 823/1420 yılında Timurlu hükümdarı Şahrüh’un Kara Yusuf Bey üzerine yürüdüğü vakit Kara Yusuf Bey’in ordusunu “*seçkin gençlerin hepsi zereh, cevşen, kılıç ve mızrak ile süslenmişlerdi*” şeklinde tasvir etmişlerdir¹¹⁶. Aynı şekilde Şahrüh ile Kara-Koyunlu hükümdarı arasında 824/1421 yılında meydana gelen savaşta Abrû, Timurlu ve Kara-Koyunlu ordusunu “*her iki ordu çelik dağ gibi saf kurdular*” şeklinde tasvir etmiştir¹¹⁷. Abrû’nun bu tasviri Kara-Koyunlu ordusunun savaşta çelik zırh, miğfer ve kalkan kullandığını göstermektedir.

Kara-Koyunlu ordusunda zırh kullanıldığına dair diğer bir örnek ise Sultan Cihâşah’ın Uzun Hasan Bey üzerine gönderdiği ordudan anlaşılmaktadır. Nitekim 861/1457 yılı baharında Ak-Koyunlu Cihangir Mirza kardeşi Uzun Hasan Bey ile yaptığı mücadelede yardım istemek için Kara-Koyunlu hükümdarı Sultan Cihâşah’ın yanına gitti. Kara-Koyunlu hükümdarı Emir Arapşah-ı Âyinlu kumandanlığında 12 bin kişilik kuvveti Cihangir Mirza’nın hizmetine verdi. Erzincan hududuna kadar yol alan mezkûr emir, Uzun Hasan Bey’in yaklaştığını öğrenince kaçtı. Cihangir Mirza da bu durumu Sultan Cihâşah’a bildirmek ve yeni bir yardım kuvveti temin etmek için kardeşi Üveys Bey’i, mezkûr hükümdara elçi olarak gönderdi¹¹⁸. Sultan Cihâşah, Üveys Bey’in yanına Rüstem-i Tarhan komutasında 20 bin süvariye emrine verdi. Ayrıca daha önce Mu’şa’şa ile mücadeleye gönderdiği Emir Ali Şeker Bey de adı geçen hükümdarın emri ile Erdebil’de Rüstem-i Tarhan’ın ordusuna katıldı. Bu sırada Mardin taraflarında bulunan Uzun Hasan Bey’e, Kara-Koyunlu kuvvetlerinin Irak’tan silah, savaş araç gereci, *cebe* ve *cevşen* ile donatılmış çelik ve demirden bir deniz gibi Diyarbakır tarafına hareket ettiği haberi geldi¹¹⁹.

⁹⁵ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 326.

⁹⁶ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 327; Osmanlı askerî teşkilâtında da geri hizmet kitalarından biri olarak lağımçı ocağı bulunmaktaydı. Osmanlılarda genellikle kale surlarını yıkmak için yer altından tünel açma işi ile uğraşan askerler lağımçı ocağına mensuptu. Osmanlı Devleti’nde Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerinde lağımçıların var olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Lağımçı Ocağı”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, c. 27, s. 49.

⁹⁷ Semerkandî, *Matla’-ı Sa’deyn*, c. II/II, s. 831-832; Mirhond, *Tarih-i Ravzatu’s Safa*, c. VI/II, s. 5580-5581.

⁹⁸ Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. II, s. 343; Terc. s. 222.

⁹⁹ Andreasyan “XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait”, s. 88.

¹⁰⁰ Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. II, s. 329; Terc. s. 214; Rumlu, *Ahsenü’l Tevarih*, c. I, s. 501; Terc. s. 319.

¹⁰¹ Aydın Usta, “Zırh”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, c. 44, s. 391.

¹⁰² Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. I, s. 271, c. II, s. 411; Terc. s. 177, 267; Rumlu, *Ahsenü’l Tevârih*, c. I, s. 245, 541, c. II, s. 666; Terc. s. 134, 346, 437.

¹⁰³ Abrû, *Zübdetü’l Tevârih-i Bâysungurî*, c. III, s. 401, c. IV, s. 731; Semerkandî, *Matla’-ı Sa’deyn*, c. II/I, s. 283; Rumlu, *Ahsenü’l Tevârih*, c. I, s. 577; Terc. s. 375.

¹⁰⁴ Abrû, *Zübdetü’l Tevârih-i Bâysungurî*, c. III, s. 400, c. IV, s. 731; Semerkandî, *Matla’-ı Sa’deyn*, c. II/I, s. 283; Nişaburî, *Tarih-i Türkmaniye*, vr. 46a.

¹⁰⁵ Abrû, *Zübdetü’l Tevârih-i Bâysungurî*, c. IV, s. 785.

¹⁰⁶ Ortaçağ’da zırh çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 141-150.

¹⁰⁷ Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. II, s. 450, Terc. s. 293; Nişaburî, *Tarih-i Türkmaniye*, vr. 59a.

¹⁰⁸ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente: Eine lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki, 2006, s. 272; Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Terc. Günay Karaağaç, TDK Yayınları, Ankara, 2017, s. 1225; Tuncer Gülensoy-Paki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 101; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1963, c. I, s. 284.

¹⁰⁹ Mesela bkz. Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. I, s. 262, 279, c. II, s. 284, 418, 454, Terc. s. 171, 179, 182, 272, 297. Osmanlı kaynaklarında da *cebe* ve *cevşen* genel olarak birlikte kullanılmıştır. Bkz. Tülin Çoruhlu, “Zırh Türk Devletlerinde”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, c. 44, s. 394.

¹¹⁰ Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. I, s. 279, c. II, s. 411, Terc. 182, 267; Rumlu, *Ahsenü’l Tevarih*, c. I, s. 245, 541, c. II, s. 666, Terc. s. 134, 346, 437.

¹¹¹ Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. I, s. 271, Terc. s. 177.

¹¹² Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, s. 240; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 253.

¹¹³ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 142.

¹¹⁴ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 144.

¹¹⁵ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, s. 146.

¹¹⁶ (همه جوانان نوحاسته و سراسر به زره و جوشن و تیغ و سنان آراسته) bkz. Semerkandî, *Matla’-ı Sa’deyn*, c. II/I, s. 283; Abrû, *Zübdetü’l Tevârih-i Bâysungurî*, c. IV, s. 731.

¹¹⁷ Abrû, *Zübdetü’l Tevârih-i Bâysungurî*, c. IV, s. 788.

¹¹⁸ John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Terc. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 150.

¹¹⁹ Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, c. I, s. 262; Terc. s. 171.

Sonuç

Doğu Anadolu, Irak ve İran coğrafyasında takriben bir asır hâkimiyet kuran Kara-Koyunlular, Ortaçağ'ın geleneksel silah ve teçhizatı ile donatılmıştı. Bu silah ve teçhizatlar arasında, ok ve yay, kılıç, mızrak, kement, zırh, miğfer, kalkan, mancınık ve diğer teçhizatlar bulunmaktaydı. Kara-Koyunlular Türkmen olmalarına rağmen silah terminolojisi bu dönemde bölgenin hâkim dili olan Farsçanın etkisi altındaydı. Tabii olarak bunda vakayinamelerin de Farsça yazılmasının etkisi bulunmaktadır. Her silahın birçok çeşidi bulunup bunlar üretildikleri maddenin cinsi ve üreten ustanın isimleri ile adlandırılırdı. Kılıcın farklı isimlendirmeleri bulunmaktaydı. Bu dönemde Fars silah ekolünün etkisiyle genel olarak orduda şimşir denen kavisli kılıçlar kullanılmaktaydı. Ortaçağ boyunca hadeng ağacı ok ve yay imal edilen bir ağaç türüydü. Ok hadeng ile özdeşleşmiş ve ok yerine çoğu zaman hadeng kelimesi geçmiştir. Ortaçağ'da devletler sürekli savaş teyakkuzunda oldukları için silah üretimi de ziyadesiyle önem taşımaktaydı. Yakın Doğu'da birçok silah üretim merkezi bulunmaktaydı. Fakat kaynaklarda Kara-Koyunluların silah üretimi ve üretim merkezleri ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Şüphesiz bunda Kara-Koyunlular hakkında yazılan müstakil eserlerin bulunmaması etkilidir. Ancak Celâyirli ve Timurlu toprakları üzerine devletini inşa eden Kara-Koyunlular mezkûr devletlerin silah üretim tecrübesi ve üretim merkezlerinden yararlandıkları söyleyebiliriz. XV. yüzyılda dünya silah teknolojisinin gelişimi ve buna bağlı olarak Yakın Doğu ordularının bu teknolojiye adapte olmaya çalışmalarına rağmen Kara-Koyunlu ordusu silah teknolojisinde geri kalmıştı.

KAYNAKÇA

- Abbas el-Azzâvî el-Mehâmî, Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türkmâniyye, Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mavsûât, Bağdad, 1939, c. III.
- Abdülhüseyn Nevâî, Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihî-yi İrân ez Timur ta Şâh İsmail, Bungah-ı Tercüme ve neşr-i kitap, Tahran, 1341/1962.
- Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü'l Gıyasi), Tah. Târik Nâfi' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 2010.
- Abdurrezzak-i Semerkandî, Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn, Nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsanı ve Muta'alat-ı Ferhengi, Tahran: 1383/2004, c. II/I-II/II.
- Abdülkadir Özcan, "Lağımçı Ocağı", TDVİA, TDV Yayınları, Ankara, 2003. Cilt 27, Ss. 49-50
- Ahmet N. Özdal, Türklerin Savaş Sanatı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.
- Altan Çetin, Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Aydın Usta, "Zırh", TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2013. Cilt. 44, Ss. 391-394.
- Ayşe Atıcı Arayancan, Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Basibrinalı Adday, Basibrinalı Adday Vakayinamesi, Terc. Kutlu Akalın, Peywend Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk), Terc. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- Ensar Macit, Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Erkan Göksu, Okla Yükselen Millet, Okçular Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018.
- Erkan Göksu, Türk Kültüründe Silah, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", İA, MEB Yayınevi, Eskişehir, 2001, Cilt 6, Ss. 292-305
- Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar), TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- Ferdinand D. Lessing, Moğolca-Türkçe Sözlük, Terc. Günay Karaağaç, TDK Yayınları, Ankara, 2017.
- Feridun Bey, Münşeatu's-Salatin, Takvimhane-i Âmire, İstanbul, 1274/1858,
- Gerhard Doerfer, Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1963, c. I.
- Gıyasüddin Hondmir, Tarih-i Habîbu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer, Yay. Celâleddin Humâyî, İntişarat-ı Hayyam, Tahran, 1333/1954, c. III-IV.
- Hafız Abrû, Coğrafya-yı Hafız Abrû, Tas. Sâdık Seccâdî, Ayine-i Mirâs, Tahran, 1378/1999, c. II.
- Hafız Abrû, Zeyli Camiü't Tevârih-i Reşidî, nşr. Hanbaba Beyanî, Çaphane-yi İlmi, Tahran, 1317/1938.
- Hafız Abrû, Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî, Yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami, Tahran, 1380/2001, c. III-IV.
- Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't- Tevârih, Nşr. Abdülhüseyn Nevâî, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1389/2010, c. I-II; Terc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2006.
- Hrand D. Andreasyan, "XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 3, 1973. Ss. 83-149.
- İbrahim Duman, Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.
- İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları, 24/37, Ankara 2005. Ss. 57-77.
- İlhan Erdem-Kâzım Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür, Bileşik Yayınevi, Ankara, 2007.
- İsmail Aka, Mirza Şahrûh ve Zamani, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, Terc. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İrân'a Seyahat, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Kâzım Paydaş, "Ak-Koyunlu Devleti'nde Siyasi Evlilikler ve Sarayda Hatunların Konumu", Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan, (Ed. Burak Kocaoğlu), Berikan Yayınları, Ankara, 2019. Ss. 413-428

- Kâzım Paydaş, “Akkoyunlular”, İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II, (Ed. Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018. Cilt. 9, 347-373.
- Kâzım Paydaş, “Karakoyunlular”, İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II, (Ed. Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018. Cilt. 9, Ss. 375-406.
- Kâzım Paydaş, Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Mahmud. b. Abdullah-ı Nişaburî, Tarih-i Türkmâniye, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132
- Manouchehr Moshtagh Khorasani, “İran Shamsir'nin (Şimşir) Tarihi”, Tarihe Yön Veren Silah Kılıç, (Ed. Tolga Akay-Süleymen Tekir), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019. Ss. 245-272.
- Manouchehr Moshtagh Khorasani, “Tarih-i Tekâmül-i Şimşir”, Mecelle-i Hüner ü Merdom 15, 2013. Ss. 38-45.
- Mirhond, Tarih-i Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ, Haz. Cemşid Kiyânfer, İntişarat-ı Esatir, Tahran, 1385/2006, c. VI/II.
- Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî Kazvîni, Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkemenân), Haz. Mirza Haşim Muhaddis, Mirâs-ı Mektûb, Tahran: 1379/2000.
- Mustafa Uyar, İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm), TTK Yayınları, Ankara, 2020.
- Mustafa Zeki Terzi, “Mızrak”, TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2005. Cilt. 30, Ss. 3-4.
- Nebi Bozkurt, “Kılıç”, TDVİA, TDV Yayınları, Ankara, 2002. Cilt. 25, Ss. 405-408.
- Nebi Bozkurt, “Mancınık”, TDVİA, TDV Yayınları, Ankara, 2003. Cilt. 27, Ss. 564-567.
- Nebi Bozkurt, “Ok”, TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2007. Cilt. 33, Ss. 333-335.
- Nəcəfli Tofiq Hümbeotoğlu, Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri, Çarşioğlu, Bakü, 2012.
- Nejat Eralp, Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- Paul E. Klopsteg, Türk Okçuluğu, Erdem Yayınları, İstanbul, 2019.
- Selim Serkan Ütken, Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilâtı (1500-1868), TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- Şucâ'u'd-Din Dorûd-Bâşi-yi Beyhakî, Câmi'u'l-Hidâyet fi 'İlmi'r-Rimâyet (Okçuluk Sanatı), Terc. İbrahim Duman, 1. bs. Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2020.
- Tihrânî, Kitâb-i Diyârbakriyya, yay. Necati Luğal-Faruk Sümer, TTK Yayınları, Ankara, c. I-II; Terc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Toma Metsopski, Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi, Terc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara, 2009.
- Tuncer Gülensoy-Paki Küçükler, Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- Tülin Çoruhlu, “Gürz”, TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1996. Cilt. 14, Ss. 327-328.
- Tülin Çoruhlu, “Hançer”, TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1997. Cilt. 15, Ss. 548-550.
- Tülin Çoruhlu, “Zırh Türk Devletlerinde”, TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul. Cilt. 44, Ss. 394-395.
- Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Volker Rybatzki, Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente: Eine lexikalische Untersuchung, Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki, 2006.
- Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Terc. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- Walther Hinz, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Terc. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.

Imperivm Romanvm Christianvm: Ortaçağ Müslüman Tarihçilerine Göre "Bizans"ın Başlangıcı Erman ŞAN^{1*+}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL.

* ermansan@gmail.com.

+ ORCID: 0000-0001-8676-6215

Öz- Geleneksel olarak Roma tarihi üç dönem altında değerlendirilir. Tarihleri çok kesin olmamakla birlikte bunlardan ilki *Regnum Romanum* yani Krallık Dönemi (MÖ 753-509), ikincisi *Res Publica Romana* yani Cumhuriyet Dönemi (MÖ 509-27) ve üçüncüsü de *Imperium Romanum* yani İmparatorluk Dönemi'dir (MÖ 27-MS 312 [?]). Roma tarihinin bu üç dönemine bir dördüncüsü de ilâştirilmiş gibidir: Doğu Roma veya Bizans İmparatorluğu. Malum olduğu üzere, Bizans ismini taşıyan bir devlet tarihte hiç var olmamıştı. Daha doğrusu Bizans tanımlaması, sonrasında kurucusuna ithafen Constantinopolis adını alacak Byzantium şehrinin adı üzerinden yapılmıştı. Bu ismi Roma İmparatorluğu'nun bir dönemi için en uygun tanım olarak seçen araştırmacılara göre, Roma İmparatorluğu'nun müteakip dönemi öncesinden çok ciddi farklarla ayrılmaktaydı. Bu nedenle de Roma İmparatorluğu'na bu andan itibaren söz konusu değişiklikleri de kapsaması düşüncesiyle çoğunlukla "Bizans" denilmiştir. Çok özet bir biçimde vermeye çalıştığımız bu düşüncenin haklı kısımlarının bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. Fakat tarihsel sürece tarafsız bir gözle bakıldığında bu dördüncü döneme *Imperium Romanum Christianum* yani Hıristiyan Roma İmparatorluğu demek çok daha hakkaniyetli ve doğru bir yaklaşım olabilirdi. Böylesi bir tanımlama hem Doğu Roma'dan hem de bilhassa Bizans'tan çok daha isabetli bir şekilde durumu ve dönemi özetlerdi. Ona Hıristiyan Roma İmparatorluğu ismini verenler ise, Ortaçağın tartışmasız en üretken tarihçileri ve coğrafyacıları olan Müslümanlar yazarlardı: *Mülûki'r-Rûmü'l-mütenassıra*.

Anahtar Kelimeler- "Constantinus I Magnus, Hıristiyanlık, Doğu Roma İmparatorluğu, Milvius Köprüsü Savaşı, Constantinopolis, Ortaçağ Müslüman Tarihçileri"

Imperivm Romanvm Christianvm: The Beginnings of "The Byzantine Empire" according to Medieval Muslim Historians

Abstract- Traditionally, Roman history is divided into three periods. Although their dates are not very precise, the first is *Regnum Romanum* or the Kingdom Period (B.C. 753-509), the second is *Res Publica Romana* or the Republican Period (B.C. 509-27), and the third is *Imperium Romanum* or the Imperial Period (B.C. 27-A.D. 312 [?]). A fourth is attached to these three periods of Roman history: Eastern Roman or Byzantine Empire. As it is known to all, a state bearing the Byzantine name never existed in history. More precisely, the Byzantine definition was made over the name of the city of Byzantium, which would later be named Constantinopolis, in honor of its founder. According to the researchers who chose this name as the most appropriate definition for a period of the Roman Empire, it was very different from the period before the Roman Empire. For this reason, the Roman Empire was mostly called "Byzantine" from this moment of transformation. There are points where this idea that we try to give in a very brief way has parts that it is justified. But looking at the historical process in a neutral way, it would be a much more correct approach to call this fourth period *Imperium Romanum Christianum* or Christian Roman Empire. Such a definition would summarize the situation and the period more accurately than both Eastern Rome and especially Byzantine. Those who called it the Christian Roman Empire were Muslims, the undisputed most productive historians and geographers of the Middle Ages: *Mulûk al-Rûm al-mutanassıra*.

Keywords – "Constantinus I Magnus, Christianity, The Byzantine Empire, Battle of the Milvian Bridge, Constantinopolis, Medieval Muslim Historians"

Giriş

Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşu meselesi, Bizantinolojinin hâlâ net bir cevap üretmediği en önemli sorunlarından biri olarak durmaktadır. Bu bağlamda Bizans İmparatorluğu'nun kuruluş veya başlangıç noktası için MS III. yüzyıl sonlarından başlayan ve takip eden beş asırlık süreç içerisinde kuruluşa veya dönüşüme belirgin bir milât arayan teklifler yapılmıştır. Bizans İmparatorluğu'na dair tartışmaların kilitlendiği nokta ironik bir biçimde, Cyril Mango'nun deyişimiyle de artık "kullanışlı bir etiket"e dönüşmüş olan¹, "Bizans" tanımlamasının ta kendisidir. Mango'nun tam aksine John Bagnell Bury'ye göre ise, "Bizans" tabirini kullanmak "çok tehlikeli" idi². Samimi olmak gerekirse, kesinlikle taban tabana zıt düşüncelermiş ve hatta oldukça tuhafmış gibi gözükse de bu değerli araştırmacıların her ikisi de aynı derecede haklıdır. Günümüzde araştırmacılar "Bizans" isimlendirmesinin ne derece yanıltıcı veya John Bagnell Bury'nin deyişimiyle "çok tehlikeli" olduğunu bilmelerine rağmen, Roma İmparatorluğu'nun Constantinopolis merkezli Hıristiyan döneminden bahsederken Mango'nun vurguladığı gibi "kullanışlı bir etiket olan Bizans" tabirini kullanmadan bir metin kaleme almanın ne derece imkânsız olduğunu da farkındadırlar. Bundan dolayı Bizans İmparatorluğu'na dair olarak kaleme alınan çalışmaların hemen başında "Bizans" tabirinin aslında modern araştırmacılarca icat edilmiş olduğu, Bizanslıların böylesi bir adlandırmanın haberdar bile olmadıkları ve "Bizans"ın tam olarak neye tekabül ettiği konularında geleneksel hâle gelmiş olan açıklamalar yapılmak zorunda kalmıştır³. Tüm bu tartışmalarla birlikte en popülerleri yine de "Bizans" olmasına rağmen "Doğu Roma", "Geç Roma", "Yunan/Grek İmparatorluğu", "Geç İmparatorluk" veya "Ortodoks Roma" gibi başkaca tabirler de ortaya atılmıştır⁴. Roma İmparatorluğu'nun dönemsel tasnifi veya Bizans İmparatorluğu'nun başlangıç anı hakkında modern araştırmacılarca öne sürülen her görüşün kendince bir haklılığı bulunmasına rağmen, belki de en ilginç ve en gerçekçi öneri Ortaçağ Müslüman tarih literatüründen gelir: *Mülûki'r-Rûmü'l-mütenassıra* yani Hıristiyan Roma İmparatorluğu veya Latincesiyle ifade etmek gerekirse *Imperium Romanum Christianum*.

Sözünü ettiğimiz tartışmaların tam merkezindeki asıl isimse, Hıristiyanlığı *Imperium Romanum*'un yani Roma İmparatorluğu'nun gündemine taşımış gözükken ve Alexander A. Vasiliev'in Hıristiyanlık özelinde kendisini tanımladığı şekliyle "başlıca sorumlu"⁵ olan Constantinus I Magnus (312-337) idi. Ne var ki

Constantinus Magnus'un dolayısıyla da *Imperium Romanum*'un Hıristiyanlaşması, Roma ve Bizans tarihinin anlandırılması en zor konuların başında gelir. Zaten bunca tartışmanın burada düşünülmüş olması da bunun bir kanıtıdır. Constantinus'un Hıristiyanlığı hakkında çok uzun zamandır araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüş olmasına rağmen büyük ihtimale gerçeği tam olarak bilme şansına asla sahip olamayacağız. Şimdilik öngörülebilir yegâne husus, imparator olma mücadelesi esnasında ve sonrasında Constantinus'un yavaş yavaş Hıristiyanlığa meylederken eski pagan inançlarını da tam olarak hiçbir zaman terk etmemiş olduğu⁶.

Constantinus ve İlahî Destek

Roma İmparatorluğu, MS III. yüzyılın sonuna gelindiğinde nihayet Krizler Devri olarak bilinen yıpratıcı süreci geride bırakmak üzereydi⁷. Krizler Devri'nden çıkış için atılan adımların en önemlisi, *augustus* olmak için resmî bir sıra düzeninin de bulunması gerektiği öngörüsünde bulunan, Augustus Diocletianus'un (284-305) kurguladığı *tetrarchia* yani "dörtlü idare sistemi" idi⁸. Ne var ki bu husustaki rekabet de bir şekilde tetraşiye dâhil olma mücadelesine dönüşecekti. Bir türlü tetraşiye dâhil olmayı başaramayacakların başındaysa, "Emekli Augustus" Maximianus'un (293-305) oğlu Maxentius geliyordu. Maxentius, anlaşıldığı kadarıyla biraz da Constantinus'a tepki olarak, Roma şehrine çekilmiş ve kendisini bu eski başkentte imparator ilan ettirmişti⁹. Bu andan itibaren imparatorluk, bir kez daha Krizler Devri'ni aratmayan mücadelelere sahne oldu. Augustus Galerius'un (308-311) 311 yılındaki ölümüyle de, o ana değin zor bela ayakta kalmayı başarmış olan, tetraşi resmen sonlandı. Diocletianus'tan sonra sistemin yönlendiricisi konumundaki Galerius'un ölümü tetraşinin sonlanmasının yanında beklenen iç savaşı da tetiklemişti.

306 yılından beri tetraşide bir *caesar* olarak yer alan Constantinus, 312 yılında Maxentius'a karşı büyük bir orduyla süratli bir şekilde harekete geçerek Alpleri aşmış ve İtalya'ya girmişti. Roma İmparatorluğu'nun her manada kaderini etkileyecek olan savaş, güneye ilerleyişine devam eden Constantinus ile ona karşı direnmeye çalışan Maxentius arasında Roma'nın hemen kuzeyinden geçen Tiber nehri üzerindeki *Pons Milvius* yani Milvius Köprüsü civarında 28 Ekim 312 tarihinde gerçekleşti. Bu önemli savaşın kazanırsa,

¹ Aslında Cyril Mango tam olarak, "Bizans" tabirinin sadece kullanışlı bir etiketten ibaret olduğunu bilmesi gerektiğini, buna rağmen sadece bir etiket olan bu ibareyi kullanmayı reddetmenin de ukalalık olduğunu ifade eder. Bkz. *Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 9.

² John Bagnell Bury, Roma tarihinin "Bizans" diye tanımlanan dönemine dair olarak kaleme aldığı dizi reddetmenin de ukalalık olduğunu ifade eder. Aynı konuya dair kendi zamanına kadarki araştırmalardaki yaklaşımı ve bu kapsamda kullanılmış olan tabirleri ciddi bir eleştiriye tabi tutmuştur. Burada üzerinde durduğu hususlardan biri de "Bizans" tabirinin gereksiz kullanımıdır. Bkz. *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, I, MacMillan and Co., London, 1889, s. V-IX.

³ Henüz 2014 yılında yayınlanan ve 2018 yılında da Türkçeye kazandırılan Dionysios Stathakopoulos'un çalışmasının hemen başında da bu tartışmanın devam ettirildiği görülecektir. Bkz. *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, Çev. Cumhur Atay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 19-28.

⁴ "Bizans" ve mukabili terimlerle tabirler için kısa olmasına rağmen kapsayıcı bir tartışma Alexander A. Vasiliev tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2016, s. 30-33. Benzer ve çok daha yeni bir tartışma için bkz. Stathakopoulos, *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, s. 19-23.

⁵ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 58.

⁶ George Ostrogorsky, tarihçiler arasında çok uzun zamandır ciddi bir tartışma konusu olagelmüş Constantinus'un Hıristiyanlığı hakkında özet olmasına rağmen çok önemli bir şablon ortaya koymuştur. Ostrogorsky'ye göre, Constantinus'a dair olan pek çok husus Constantinus'un Hıristiyanlığa meylini gösteriyorken diğer pek çok husus da eski pagan inanışlarından tam olarak kopmamış olduğunu ispatıydı. Bu kafa karıştırıcı durumun sebebiye,

o zamanlar için hiç de tuhaf olmayan, aynı anda birden fazla külte inanmasından veya bir idareci olarak saygı göstermesinden kaynaklanıyordu. Buna uygun bir biçimde, 312 yılından yani meşhur Milvius Köprüsü Savaşı'ndan itibaren Hıristiyanlık ve onun Tanrısı ile diğer inanışları çok da dışlamadan biraz daha fazla yakınlık kurmaya başlamıştı. Bkz. *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, 5. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 42-44. Böyle davranmakla Constantinus, Roma İmparatorluğu'nun da Hıristiyanlıkla kendisinininkine benzer bir yakınlığa girmesine de vesile oluyordu. John Haldon'ın vurguladığı gibi, Constantinus tarafından hoşgörülü davranılması neticesinde Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu dâhilinde zaman içerisinde diğer kültürlerin aleyhine olarak güçlenecek ve taraftarlarını da arttıracaktı. Bkz. *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017, s. 33.

⁷ Guy M. Rogers'ın Krizler Devri'ni askeri ve politik, ekonomik, ahlaki ve dinî krizler başlıkları altında incelediği çalışmasına bkz. "The Crisis of the Third Century", *Belleten*, LIII/205 (1988), s. 1509-1526. Krizler Devri'nin gelişmelerinin kronolojik sunumları için bkz. Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihi Giriş*, 11. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 257-287. Krizler Devri'nin akabinde imparatorlukta gözlemlenen değişimlerin Bizans'ın temellerini oluşturmaları açısından irdelenmesi hususunda ayrıca bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 25-42; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermerit, 3. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 39-50.

⁸ Diocletianus tarafından ihdas edilen *tetrarchia* sisteminin prensipleri ve işleyişi hakkında kısaca bkz. Diakov – S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi II: Roma Tarihi*, Çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 281-285.

⁹ *Origo* III. 6; Eutr. X. 2; Zosim. II. 9, Sokr. I. 2; *Chron. Pasch.* 518-519.

rakibi Maxentius'u öldürmeyi başaran ve imparatorluğun batısının da tek hâkimi olan Constantinus idi¹⁰.

Constantinus'un en büyük rakiplerinden Maxentius'a karşı *Pons Milvius*'ta kazandığı galibiyetin asıl önemli tarafı, sonrasında Romalı Hıristiyan yazarlar tarafından Constantinus'un bu savaşı ilahî bir destekle kazanmış olarak lanse edilecek olmasıydı¹¹. Dionysios Stathakopoulos'un da vurguladığı gibi, böylelikle Romalı Hıristiyan yazarlar Milvius Köprüsü Savaşı'nı hem Roma İmparatorluğu hem de Hıristiyanlık açısından belirleyici dönüm noktası olarak kaydetmiş oldular¹².

Alexander A. Vasiliev'in belirttiğine göre, Milvius Köprüsü Savaşı ile ilgili olarak Constantinus'un aldığı ilahî yardıma dair en erken anlatı Constantinus'un çağdaşı Lactantius'un (ö. 325 veya 340) *De martibus persecutorum* isimli eserinde bulunur¹⁴. Lactantius'a göre Constantinus, kendisinin sembolüne benzeyen bir işareti¹⁵ kalkanının üzerine nakşetmesi hususunda rüyasında Hz. İsa tarafından uyarılmıştı. Elbette burada kastedilen Hz. İsa'nın isminin Grekçe ilk iki harfinden oluşan monogramı yani *christogram*dır: XP (=Chi-Rho). Yine Vasiliev'e göre, diğer iki anlatıya, Constantinus'un çağdaşlarından Caesareali Eusebios'un¹⁶ (ö. 339 veya 340) *Historia ecclesiastica* ve *Vita Constantini* isimli çalışmalarında bulunur. *Historia ecclesiastica*'da Eusebios, zaferin Tanrı'nın yardımıyla gerçekleştiğinden bahsederken rüya veya sembole dair herhangi bir göndermede bulunmaz. Vasiliev devamında, en detaylı anlatımına *Vita Constantini*'de bulunduğunu ifade eder. Burada anlatılan, Constantinus'un Maxentius'a düzenlediği sefer esnasında güneş üzerinde parlak bir imge –ki kastedilen yine *christogram*dır– ve bu imgenin yanında bulunup onunla galip geleceğine dair bir yazı gördüğüne dair hikâyenin daha sonrasında Constantinus'un kendisi tarafından da doğrulandığını yazmaktadır. Bunları gören Constantinus ve askerleri şaşırılmışlar fakat olan bitene de bir mana verememişlerdir. Ertesi gün yine aynı imgeyi taşıyan Hz. İsa, bu sefer rüyasında Constantinus'a gelerek Haç'ın bir benzerini yapmasını ve düşmanın üzerine bu şekilde yürütmesini söyler. Constantinus uyandığında bu imgeyi tarif ederek yaptırır (=labarum)¹⁷ ve tipki Hz. İsa'nın öğütündeki gibi Maxentius'un ordusuna karşı kullanarak galip gelir (bkz. Şekil 1). Maxentius'u mağlup etmeyi başaran Constantinus, savaştan sonra asıl hedefi olan ve Maxentius'a sığınma imkânı veren Roma şehri üzerine yürüyüşüne devam etmişti. Ertesi

gün Constantinus, kadim başkent Roma şehrine girmiş ve öncesinde Maxentius'u destekleyen halk ve *senatus* tarafından bir kurtarıcı olarak selamlanmıştı¹⁸.

312 yılının Roma tarihi açısından sahip olduğu önem, kaynaklarda bilhassa vurgulanmış olan Constantinus'un bu tarihte imparatorluğun batısının tek hâkimi olmasıyla sınırlı değildir. Bundan çok daha önemli olanıysa, 312 yılının aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun sonrasında Bizans olarak adlandırılacak döneminin de başlangıç noktası olmasıdır. Eusebios ve Lactantius gibi yazarlarca işlenmeye başlayan ilahî destek konusunun bir savaş özelinde üretilen bir mitem¹⁹ ziyade imparatorlukta çok büyük değişimlerin çevresinde şekillendirileceği bir milât idi. Bu milâtle birlikte Alexander A. Vasiliev'in de dediği gibi, Roma İmparatorluğu geçmişiyse çelişmeye ve hatta bazen de onu tamamen inkâr etmeye başlayacağı yeni bir döneme giriyordu²⁰.

© The Trustees of the British Museum

Şekil 1. Constantinus'un, tepesinde *christogram* bulunan *labarum* resmedilmiş sikkesi²¹.

¹⁰ Eusebios, *HE*, IX, 9; Eusebios, *VC*, I, 37-38; *Origo* IV, 12; Eutr. X, 4. Zosim. II, 15-16; Sokr. I, 2; *Chron. Pasch.* 517, 520-521. Milvius Köprüsü Savaşı hakkında ayrıca bkz. Timothy E. Gregory – Anthony Cutler, “Milvian Bridge”, *ODB*, II, 1375.

¹¹ Kolayca tahmin edilebileceği üzere Roma'nın pagan tarihçileri Constantinus'un Maxentius ile olan mücadelesinin hiçbir anında mistik veya ilahî bir destekten bahsetmezler. Örneğin IV. yüzyılın pagan tarihçisi Eutropius'un 369'da kaleme aldığı tarihinde böylesi bir bilgi bulunmaz. Bkz. Eutr. X, 4. Turhan Kaçar da, dinî temayülünün belirlenmesinin zor olmakla birlikte araştırmacılarca bir pagan olarak nitelendirildiğini belirttiği, *Origo Constantini Imperatoris*'in (390'lar) yazarının da Milvius Köprüsü Savaşı'na dair hiçbir dinî motiften bahsetmediğine dikkat çeker. Bkz. “*Origo Constantini Imperatoris*: İmparator Constantinus'un Yükselişi”, *TİD*, XX/1 (2005), s. 137. Tarihini 501 yılı civarında kaleme aldığı düşünülen pagan tarihçi Zosimos da böyle bir yardımdan bahsetmemiştir. Bkz. Zosim. II, 15-16.

¹² Stathakopoulos, *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, s. 35. Jean-Claude Cheynet de Constantinus'un Ortaçağ'da referans imparator olduğunu söyleyerek aynı vurguyu yapar. Bkz. *Bizans Tarihi*, Çev. İsmail Yerguz, 2. Basım, Dost Kitabevi, Ankara, 2016, s. 9.

¹³ 325 yılı civarında öldüğü düşünülen Lactantius ve eserleri için kısaca bkz. Barry Baldwin, “Lactantius”, *ODB*, II, 1168.

¹⁴ Bu kısım, konu hakkındaki en erken kayıtların tamamını barındırması nedeniyle Alexander A. Vasiliev'in çalışmasındaki ilgili bölüm üzerinden ele alınmıştır. Bkz. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 65-66. Ayrıca benzer mahiyette değerlendirme ve aktarımlar için bkz. Gregory, *Bizans Tarihi*, s. 67-68.

¹⁵ Söz konusu edilecek işaretlerin kaynaklardaki tarifleri için ayrıca bkz. Patrick Bruun, “The Victorious Sings of Constantine: A Reappraisal”, *NC*, CLVII (1997), s. 41-42.

¹⁶ Eusebios ve eserleri için kısaca bkz. Alexander P. Kazhdan – Barry Baldwin, “Eusebios of Caesarea”, *ODB*, II, 751-752.

¹⁷ Alexander A. Vasiliev'in bahsettiği üzere *labarum*, *Vita Constantini*'de Constantinus'un savaştan evvelki gün güneş üzerinde gördüğü, savaş günüyse Hz. İsa'nın rüyasına girerek yapmasını istediği haçtan esinlenerek yapılmış mızrak şeklindeki uzun bir haç idi. Bkz. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 66. Ayrıca bkz. Timothy E. Gregory – Anthony Cutler, “Labarum”, *ODB*, II, 1167. *Christogramın ve labarumun*, Constantinus'un sikkelerinde ortaya çıkmasına dair bkz. Bruun, “The Victorious Sings of Constantine”, s. 41-46, pl. 19.

¹⁸ Eusebios, *HE*, IX, 9; Eusebios, *VC*, I, 39; *Chron. Pasch.* 521; Theoph. 14. Pagan bir tarihçi olan Zosimos, şehir halkının Constantinus'un zaferine dair kendilerine ulaşan haberlerin gerçekliklerinden emin olmadıkları için bunları şüpheyle karşıladıklarını ama sonrasında Maxentius'un kesilmiş kafası bir mızrağın üzerinde getirilince sevindiklerini belirtir. Bkz. Zosim. II, 17.

¹⁹ Böylesi bir konuda literatür yaratma sürecine dair Alexander A. Vasiliev'in söyledikleri için bkz. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 59-60. Ayrıca krş. Mary Beard, *SPQR: Antik Roma Tarihi*, Çev. İrem Sağlamer, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2018, s. 517; Judith Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şarıttıcı Yaşamı*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 39-40.

²⁰ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 59.

²¹ 327 yılında Constantinopolis'te bastırılmış olan *nummusun* ön yüzünde Constantinus (CONSTANTINVS MAX AVG) ve arka yüzünde, tepesinde *christogram* (=XP) bulunan *labarum* resmedilmiştir. The British Museum/London, Coins and Medals Department, No. 1890,0804.11. Bkz. https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0804-11, 10.09.2020.

Mülûki'r-Rûmü'l-mütenassıra veya Imperium Romanum Christianum

Milvius Köprüsü Savaşı'na Romalı Hıristiyan yazarlarından daha farklı bir motivasyonla ama yine de benzer bir vurgu, Ortaçağ Müslüman tarihçileri tarafından da yapılmıştır. Bunlardan bazıları, daha sonrasında araştırmacılarla “Bizans” olarak tanımlanacak Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyan döneminden ayrı bir başlıkla bahsetmişlerdir. Bizans'ı ayrı bir başlıkla ele almış olan Ortaçağ Müslüman tarihçilerinin eserlerinde söz konusu kısmın ilk imparatoru doğal olarak Constantinus Magnus iken; onun saltanatının ve aynı zamanda Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun başlangıç konusu da galip olarak ayrıldığı 312 yılındaki Milvius Köprüsü Savaşı'dır.

Modern araştırmacıların durumuna benzer bir şekilde Ortaçağ Müslüman tarihçilerinin bazıları, Roma tarihini değişik şekillerde tasnif edip Bizans İmparatorluğu'nu veya Roma tarihinin söz konusu dönemini birbirlerinden farklı biçimlerde isimlendirmişlerdi. Aslında en önemli rakiplerini tanımaya ve anlamaya çalışan Müslüman tarihçilerinin kullandıkları bazı başlık ve tanımlamalar bizlerin de Roma İmparatorluğu veya Bizans İmparatorluğu tarihine bakışımızı revize edecek türdendir. Ortaçağ Müslüman tarihçileri tarafından kaleme alınmış genel dünya ve kavimler tarihi özelliklerindeki eserlerin²² önemli bir kısmı, *Mülûkü'r-Rûm* (ملوك الروم) yani “Roma İmparatorları” vb. başlıklar²³ altında *Res Publica Romana*'nın yani Cumhuriyet Dönemi'nin (MÖ 509-27) *Dictator Perpetuus*'u²⁴ yani yaşam boyu dictator olarak pratikteki ilk imparatoru Gaius Iulius Caesar'dan (ö. MÖ 44) başlayarak sırasıyla Roma imparatorlarından bahsederler²⁵.

Genel dünya ve kavimler tarihi kapsamındaki eserlerin en meşhuru olan Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Târihu'l-umem ve'l-mülûk*'unda²⁶ Roma imparatorları, Heraclius'a (610-641) yani İslâmiyet'in muhatabı olan ilk imparatora değin neredeyse hiçbir açıklama yapılmaksızın ve herhangi bir ara başlık kullanılmaksızın adeta bir liste hâlinde sunulmuştur²⁷. Liste mahiyetindeki anlatısında Taberî, sözünü ettiğimiz “Bizans”ı veya “Hıristiyan Roma”yı kasteden ayırt edici herhangi bir başlık da kullanmamıştır. Ne var ki İslâmî bakış açısını da yansıtan bu sunumunda Taberî, bir manada kimsenin umurunda olmayan “gerçekte olanı” betimlemektedir ve bu da “Bizans İmparatorluğu” ile ilgili olarak oluşturulmuş modern algının çok da gerçekçi olmadığını bir kez daha hatırlatır. Yani Taberî'nin şablonundan çıkarılması gereken en önemli neticelerden biri, İslâmiyet'in gelişine kadarki tarihin pek de bir önemi olmadığı vurgusunun²⁸ yanında, aslında “Bizans İmparatorluğu” diye bir devletin hiç var olmadığını ve geçirdiği muazzam dönüşüme rağmen Roma İmparatorluğu'nun yaşmaya devam ettiğidir.

Ortaçağ Müslüman tarihçilerinin bazılarının, Bizantologların içinden bir türlü çıkamadığı Roma İmparatorluğu'nun dönemsel tasnifi veya “Bizans”ın başlangıç anı hakkında aslında oldukça isabetli tercihler yapmış olduklarını belirtmiştik. Öncesinde Roma İmparatorluğu'ndan bahsettiklerini söylediğimiz Müslüman tarihçilerinin bazıları, sonrasında Roma'nın ve imparatorlarının Hıristiyanlıklarının vurgulandığı yeni bir başlıkla Constantinus Magnus'tan itibaren artık araştırmacılarca “Doğu Roma” veya “Bizans” diyerek tanımlanmak zorunda kalınan dönemin imparatorlarının kronolojik bir liste dâhilinde anlatımına geçerler. Bunlar arasındaki en çarpıcı başlık, Ortaçağ'ın en önemli Müslüman tarihçi ve coğrafyacılarından biri olan Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) tarafından *Târihu'l-Ya'kûbî*²⁹ adlı çalışmasında kullanılmıştır.

Ya'kûbî, değerli çalışmasında “Bizans İmparatorluğu” için çok net bir biçimde *Mülûki'r-Rûmü'l-mütenassıra* (ملوك الروم المتتصرة) yani tam olarak “Hıristiyan Roma İmparatorları” başlığını tercih etmiştir. Ya'kûbî'nin *Mülûki'r-Rûmü'l-mütenassıra* başlığı altında ele aldığı ilk konuya, Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığının başlangıcı olarak sunduğu ve yukarıda hem Roma hem de “Bizans” tarihi açısından öneminden bahsetmiş olduğumuz Milvius Köprüsü Savaşı'dır. Temelinde Bizans döneminin ilk dünya tarihi olan Malalas'ın (ö. 570'ler) *Khronographia*'sındaki³⁰ anlatı³¹ bulunuyor gibi gözükten *Târihu'l-Ya'kûbî*'deki kısım şöyledir³²:

“Yünân öğretisinden çıkıp Hıristiyanlığa geçen *Mülûkü'r-Rûm*'un [=Roma imparatorlarının] ilki *Kustantin* (قسطنطين) [=Constantinus I Magnus] idi. Sebebi de şuydu: [Constantinus] bir kavimle savaşıyorken uykusunda, oraya gökten indirilen ve üzerinde haç [=christogram/XP] olan bir mızrak [=labarum] gördü. Sabah olunca kendi mızrağına [da bu] haçı [=christogram/XP] yaptırdı ve sonra savaşarak galip geldi. İşte onun [=Constantinus'un] Hıristiyan olma sebebi buydu. Sonrasında [Constantinus] Hıristiyanlığı destekledi ve kiliseler inşa etti...”.

Ya'kûbî örneğinde de görüldüğü gibi Müslüman yazarlar da tıpkı Romalı Hıristiyan yazarlara benzer bir biçimde Milvius Köprüsü Savaşı'na özel bir önem atfetmişlerdi. Hatta Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli dünya coğrafyası çalışmasında “Bizans” veya Roma İmparatorluğu'nun söz konusu dönüşümü için ayrı bir başlık kullanmamış olmasına rağmen Constantinus'un Milvius Köprüsü Savaşı'na ve bu münasebetle de Hıristiyan olmasına gönderme yapmayı ihmal etmemiştir³³.

²² Söz konusu genel dünya ve kavimler tarihi niteliğindeki eserlerin bir listesi için bkz. Nahide Bozkurt, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020, s. 14, 26-29.

²³ Misalen bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, I, 126; Taberî, *Târihu'l-umem ve'l-mülûk*, I, 606; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehbe*, I, 243; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 113; Makdisî, *el-Bed' ve'l-târih*, I, 315; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 236.

²⁴ Bkz. Suet. *Iul.* 76.

²⁵ Bu konu hakkında bkz. Erman Şan – Ferit Baz, “*Mülûkü'r-Rûm*: Ya'kûbî'ye Göre Roma İmparatorları”, *MJH*, VI/2 (2016), s. 427-441.

²⁶ Taberî ve *Târihu'l-umem ve'l-mülûk* hakkında bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, 2. Basım, E. J. Brill, Leiden, 1968, s. 134-135; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 2. Basım, İŞAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 80-87. Taberî'nin dünya tarihini ele alışı açısından değerlendirilmesi için bkz. Bozkurt, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları*, s. 61-65.

²⁷ Söz konusu kısım için bkz. Taberî, *Târihu'l-umem ve'l-mülûk*, I, 606-608.

²⁸ Aslında Taberî, *Târihu'l-umem ve'l-mülûk*'unun genelikle bu mesajı verir ve çalışmasında asıl odaklanılan husus İslâmiyet ve onun tarihidir. Diğer milletlerden bahsettiği kısımların tamamı da bir bakıma İslâm tarihine bir giriş niteliğindedir ve eserin onda birlik kısmına tekabül eder. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 84. Yine de Taberî'nin tavşın,

günümüze ulaşan ilk Müslüman kroniği *et-Târih*'in yazarı Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-855) kadar muhafazakâr olduğu da söylenemez. Halife b. Hayyât, *et-Târih*'ini Hz. Peygamber'in doğumuna dair haberlerden kısaca bahsettikten sonra hicri birinci yıldan (622) yani İslâm Devleti'nin kuruluşundan itibaren başlatır. Böylesi bir tertibe sahip *et-Târih*, başkaca bir açıklamaya gerek kalmaksızın Halife b. Hayyât'ın okuyucularına vermek istediği mesajı da çok net bir şekilde yansıtmaktadır. Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 49-52.

²⁹ Ya'kûbî ve tarih alanındaki önemli çalışması *Târihu'l-Ya'kûbî* için bkz. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *Arabskaya Geograficeskaya Literatura*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad, 1957, s. 156-158; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 78-80; Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 133-134. Ya'kûbî'nin Dünya tarihini ele alışı açısından değerlendirilmesi için bkz. Bozkurt, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları*, s. 52-55.

³⁰ Slavlar ve Ruslar arasında genel dünya tarihi yazımının başlamasına büyük etkide bulunmuş olan Malalas'ın *Khronographia*'sı, çok büyük ihtimalle Müslümanlar arasında da benzer bir etkide bulunmuştu. Malalas ve çalışması için bkz. Barry Baldwin, “Malalas, John”, *ODB*, II, 1275.

³¹ Malal. XIII. 2. Diğer benzer anlatılar için bkz. Eusebios, VC, I. 28-38; Sokr. I. 2; Sozom. I. 3-4; *Chron. Pasch.* 520.

³² Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, I, 132.

³³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 236.

Roma tarihi hakkında Ya'kübi'ye benzer bir tasnif ve tanımlama yapmış olan bir diğer önemli tarihçi ve coğrafyacı da Mes'ûdi³⁴ (ö. 345/956) idi. Mes'ûdi'nin *et-Tenbih ve'l-işrâf* isimli eserinde *et-Tabakatü's-sâniyye min Mülüki'r-Rûm ve humü'l-mütenassıra* (الطبعة الثانية من ملوك الروم وهم المتنصرة) yani "Roma İmparatorlarının Hıristiyan Olan İkinci Tabakası" başlığı, "Bizans"ın sözünü ettiğimiz sembolik başlangıç anını vurgulamak için seçilmiştir³⁵. Yaptığımız alıntılardan hem Ya'kübi'nin hem de Mes'ûdi'nin Romalı Hıristiyan yazarlar tarafından sunulmuş olan sembolik başlangıç anlatısına uygun bir şablonu takip ettikleri açıkça görülmektedir. Bu noktada Romalı Hıristiyan yazarlarca oluşturulmuş eklektik literatürden bilhassa da Malalas'tan etkilendikleri de neredeyse kesindir. Anlaşılan onlara göre de Bizans İmparatorluğu ile Roma İmparatorluğu arasında mutlaka vurgulanması gereken bir fark vardı ve bu farkın ortaya çıktığı an da Constantinus'un ilahî yardımıyla Maxentius'a karşı galip ayrıldığı Milvius Köprüsü Savaşı idi. Ne var ki söz konusu etkilenmeye rağmen bu bilgiyi bir seçim olarak eserlerine dâhil eden pek çok Müslüman tarihçinin de, Roma İmparatorluğu tarihini tam da bu noktada "Pagan" ve "Hıristiyan" olarak ikiye ayrılabilir ve belki de ayrılması gereken bir tarih olarak gördüklerini düşünebiliriz. Zaten bunu ayrıca bir başlıkla ve tabirle sunmaları da çok önemli bir göstergedir.

Bu noktada Ortaçağ Müslüman tarihçilerinin Roma-Bizans ayrımı konusundaki vurgularının, eserlerini kaleme aldıkları anda artık çok bariz bir biçimde şekillenmiş olan Müslüman-Hıristiyan rekabeti nedeniyle, Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığına yapılmış gibi bir kanaat oluşması da gayet doğaldır. Constantinus Magnus'un şablonunu ortaya koyduğu Hıristiyanlık üzerine bina edilmiş bir devlet³⁶, VII. yüzyılda İslâmiyet üzerine bina edilmiş benzer nosyona sahip rakip bir devletle çok ani ve oldukça amansız bir mücadeleye girişmiş, bu mücadele de her ikisinin hem birbirlerini hem de doğal olarak kendilerini tanımlama konusunda yönlendirici olmuştu³⁷. Bu işin can alıcı noktasıysa, hem din hem de devlet olarak her ikisinin de dünya egemenliği konusunda benzer iddialarının bulunmasıdır³⁸.

Alexander A. Vasiliev tam da bu noktada, Roma'nın Bizans'a dönüşümünü de Müslümanlarla ilgili bir gelişme olarak sunar. Ona

göre imparatorluk, VII. yüzyılda Müslümanlarca gerçekleştirilen hızlı fetihlerin³⁹ neticesinde nüfusunun çoğunluğunu Yunanlıların oluşturduğu⁴⁰ bir devlete dönmek zorunda kalmıştı. Bu da kaçınılmaz bir biçimde onu Romalı temellerinden uzaklaştıran bir durumdu⁴¹. Vasiliev'e benzer bir şekilde John Haldon ve Judith Herrin'e göre de Roma'dan Bizans'a dönüşüm VII. yüzyılda Müslümanlarla çok ani karşılaşmaya reaksiyon gösterildiğinde tamamlanmıştı ve o ana değin Bizans gerçekten de Roma İmparatorluğu'nun kendisiydi⁴². Bu düşüncelere katılımlar veya katılmayalım, iki büyük medeniyetin birbirlerine yaptığı etkiyi göstermesi açısından söylenenler çok önemlidir ve haklılık payları da çok fazladır. Bu yüzden en değerli eserlerini kaleme aldıkları dönemlerde Ortaçağ Müslüman tarihçilerinin, en önemli siyasî ve kültürel rakipleri hakkında aktardıkları bilgilerin ve onları tanımlamak için kullandıkları tabirlerin sıradan seçimlerden ziyade onu anlama ve doğru anlatma sürecinin tezahürleri olduğunu anlamak gerekir.

Söz konusu edilen tezahürün bir diğer örneğinde yine Mes'ûdi, bu kez *Mürücü'z-zehab* isimli çalışmasında başlık tercihini *Mülüki'r-Rûmü'l-mütenassıra ve hum Mülükü'l-Küstantiniyye* (ملوك القسطنطينية) (ملوك الروم المتنصرة) yani "Constantinopolis İmparatorları Olan Hıristiyan Roma İmparatorları"ndan yana kullanmıştır⁴³. Gerçekten de Bizans'ın başlangıcı konusunda Constantinus ve Hıristiyanlık kadar önemli olan bir diğer unsur, Charles Diehl'e göre kuruluşuyla *Nova Roma*'nın başladığı ve "Bizanslılığı" ortaya çıkaran karışımın mekânı olan⁴⁴, Constantinopolis şehriydi⁴⁵. Judith Herrin'in altını çizdiği gibi Constantinopolis, çok uzun bir süre için –neredeyse Ortaçağ'ın tamamında– Hıristiyan dünyasının en büyük şehri olarak kalmayı da başaracaktı⁴⁶. Bu açıdan değerlendirildiğinde Mes'ûdi'nin başlığındaki Constantinopolis vurgusu da bilhassa önemli gibi durmaktadır. Ne var ki belki de Mes'ûdi'ye göre, metnin devamında bahsedeceği Hıristiyan Roma İmparatorları artık "İlk Hıristiyan İmparator"un kurduğu Constantinopolis'te hâkim olanlardı; diğer bir deyişle kadim başkent Roma'da hâkim olan Franklar değillerdi⁴⁷.

Mes'ûdi tarafından zekice Constantinopolis'in de işin içine katılmış olmasına rağmen hem onun hem de söz konusu literatürün

³⁴ Mes'ûdi ve günümüze ulaşabilen çalışmaları *Mürücü'z-zehab* ve *et-Tenbih ve'l-işrâf* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kraçkovski, *Arabskaya Geograficeskaya Literatura*, s. 170-182; Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 135-136; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 90-92. Mes'ûdi'nin dünya tarihini ele alışı açısından değerlendirilmesi için bkz. Bozkurt, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları*, s. 70-74.

³⁵ Bkz. Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, s. 124. Mes'ûdi ilk tabakayıysa şöyle tanımlar: *et-Tabakatü'l-ülâ min Mülüki'r-Rûm ve humü's-Sâbi'üne* yani "Roma İmparatorlarının Sâbiî Olan Birinci Tabakası". Bkz. Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, s. 113. Burada Mes'ûdi'nin "Sâbiî" olarak kastettikleriyle, Ya'kübi'nin yukarıdaki alıntısında "Yünân öğretisi" göndermesinde kastettikleri aynıdır. Yani her ikisi de Roma'nın Hıristiyanlık öncesi pagan inanışlarına ve bu türden kültürel bağları olan imparatorlara göndermede bulunurlar. Her ikisi de Constantinus'un Roma'daki Hellen tapınaklarını yıkarak kiliseler inşa ettiğinden bahseden Malalas'tan etkilenmiş gibidirler. Bkz. Malal. XIII. 2. Mes'ûdi'nin başlığında da geçen, Bizans İmparatorluğu'nun bir unsuru olarak Sâbiîler için kısaca bkz. Mango, *Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu*, s. 101. Müslümanlarca tanımlanan Sâbiîlik ve tarihsel süreç içerisindeki gelişimi için bilhassa bkz. Şinasi Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, 2. Basım, Vadi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 19-68. Roma bakış açısından Yunanlılık ile paganlığın aynı bağlamda ilişkilendirilmesine dair olarak ayrıca bkz. Stathakopoulos, *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, s. 21; Gregory, *Bizans Tarihi*, s. 384.

³⁶ Constantinus, Timothy E. Gregory ve Anthony Cutler tarafından betimlendiği şekliyle, *İlk Hıristiyan İmparator* olarak kendisinden sonrakilere takip edecekleri bir *Hıristiyan Devlet Şablonu* da bırakmıştı. Bkz. "Constantine I The Great", *ODB*, I, 499. Benzer bir tarif, daha detaylı bir biçimde Judith Herrin tarafından da yapılır. Bkz. *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, s. 41-42.

³⁷ Bu konudaki yorumlara da bkz. Nadia Maria el-Cheikh, *Arapların Göziyle Bizans*, Çev. Mehmet Morali, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2012, s. 26-27; Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, s. 23-24, 149.

³⁸ Ortaçağ'ın, öncesine nazaran çok daha fazla dinî bir karakter taşıdığına vurgulanması gerekenin, baskın bir Yunanlılıktan ziyade *Orbis Romanum*'un bu kısımdaki otoktonlar üzerindeki Hellenistik etki olduğu da söylenmelidir. Böylelikle ikinci plana itilmiş ve âdeta görünmez kılınmış olan otoktonların hakkı da teslim edilmiş olur. Bu konuya dair en iyi anlatı ve değerlendirme için bkz. Mango, *Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu*, s. 19-38.

³⁹ Söz konusu fetihler için bkz. E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources", *JHS*, 18 (1898), s. 182-208; Walter A. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, Çev. Mehmet Özay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s. 198-309.

⁴⁰ Araştırmacılarca "Bizans"ı dair hemen hemen her konuda Yunanlılık vurgusu bariz bir şekilde ön planda tutulmuştur. Buna rağmen asıl vurgulanması gerekenin, baskın bir Yunanlılıktan ziyade *Orbis Romanum*'un bu kısımdaki otoktonlar üzerindeki Hellenistik etki olduğu da söylenmelidir. Böylelikle ikinci plana itilmiş ve âdeta görünmez kılınmış olan otoktonların hakkı da teslim edilmiş olur. Bu konuya dair en iyi anlatı ve değerlendirme için bkz. Mango, *Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu*, s. 19-38.

⁴¹ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 250.

⁴² Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 55-56; Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, s. 23-24, 133, 148-149, 427-429.

⁴³ Bkz. Mes'ûdi, *Mürücü'z-zehab*, I, 250.

⁴⁴ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul 2006, s. 20. Constantinopolis'in kuruluşuyla ilgili olarak George Ostrogorsky, çok az şehrin kuruluşunun dünya tarihinde Constantinopolis'inkine benzer bir önem taşıdığını ve kuruluşundan itibaren inşa faaliyetleriyle Hıristiyanlık havasında bir şehir olduğunu belirtir. Bkz. Ostrogorsky 1999, 41-42. Cyril Mango ise, önemli bir detay olarak Constantinopolis'in bir Latinlik merkezi olarak kurulduğunu belirtir. Bkz. *Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu*, s. 22-23.

⁴⁵ Alexander A. Vasiliev, "Constantinopolis'in Kuruluşu", Çev. Tolga Ersoy, *Tarih ve Uygurluk İstanbul Dergisi*, 23 (2013), s. 111.

⁴⁶ Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, s. 43.

⁴⁷ Düşük bir ihtimal de olsa buradaki ayrımı, MS 800'de Papa Leo III (795-816) tarafından kendisine bahşedilen *imperator* ve *augustus* unvanlarını kabul

tamamında, Bizans'a dair olarak üzerinde durulan asıl temanın yine de Hıristiyanlık olduğu son kez bir daha vurgulanmalıdır. Mes'ûdi'nin içerisinde Constantinopolis'i barındıran başlıkları da oldukça çarpıcı ve durumu özetler bir nitelikteyken, "Bizans İmparatorluğu" için bir başlangıç noktası tespit edilmesi gerekiyorsa, yani onun illa Roma İmparatorluğu'ndan ayrı tanımlanması gerekiyorsa, bunun başlangıcı için Ya'kûbî'nin önerdiğinden daha iyi bir tarih ve bundan daha iyi bir isim bulmak gerçekten zor gibidir: *Mülûki'r-Rûmü'l-mütenassıra* yani Hıristiyan Roma İmparatorluğu veya diğer bir ifadeyle *Imperium Romanum Christianum*.

Sonuç

Şimdiye değin araştırmacılarca çok geniş bir literatür meydana getirilmiş olmasına rağmen Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşu hakkında kesin bir sonuca ulaşıldığını söylemek zordur. Bu bağlamda Bizans'ın başlangıç noktası için miladî III. yüzyıl sonlarından başlayan ve takip eden beş asırlık süreç içerisinde kuruluşa veya dönüşüme belirgin bir milât arayan teklifler de yapılmıştır. Tüm bu tartışmalarla birlikte en popülerleri yine de "Bizans" olmasına rağmen "Doğu Roma", "Geç Roma", "Yunan/Grek İmparatorluğu", "Geç İmparatorluk" veya "Ortodoks Roma" vb. başkaca tanımlamalar da ortaya atılmıştır. Bizans olarak tanımlanan bu devletin hüküm sürdüğü toprakların tamamına hâkim olmuş bizlerin söz konusu tartışmanın bir parçası olmamasıysa son derece üzücüdür. Yine de kültürel kodlarımızın önemli bir kısmını oluşturan Ortaçağ Müslümanlarının bu konuda oldukça rasyonel önerileri olmuştur. Ortaçağ Müslüman tarihçilerinin bazıları, Bizantologların içinden bir türlü çıkamadığı Roma İmparatorluğu'nun dönemsel tasnifi veya "Bizans"ın başlangıç anı hakkında aslında oldukça isabetli olan bir tercih yapmışlardır. Bu konuya dair deneme niteliğindeki bu yazımızda en ilginç ve en gerçekçi önerinin de yine onlardan geldiğini gördük: *Mülûki'r-Rûmü'l-mütenassıra* yani Hıristiyan Roma İmparatorluğu veya Latincesiyle ifade etmek gerekirse *Imperium Romanum Christianum*.

eden Frank Kralı Charlemagne'nin (768-814) halefleriyle Bizans imparatorlarını birbirinden ayırmak için de yapmış olabilir. Bkz. Einhard, 28.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* Kullanılan Metin: thk. Cemâl Tulbe, vols. I-II, Beyrut 2003.
- Chron. Pasch.* (=Chronicon Paschale) Kullanılan Çeviri: *Chronicon Paschale 284-628 AD*, English translation by Michael Whitby – Mary Whitby, Liverpool 2007.
- Einhard (=Einhard, *Vita Karoli Magni*) Kullanılan Metin: Ed. Georgius Heinrichus Pertz post rec. G. Waitz, Hannoveare 1927.
- Eusebios, *HE* (=Eusebios, *Historia ecclesiastica*) Kullanılan Çeviri: *The Ecclesiastical History*, vol. II, English translation by J. L. E. Oulton, London – Cambridge 1942.
- Eusebios, *VC* (=Eusebios, *Vita Constantini*) Kullanılan Çeviri: *Life of Constantine*, English translation by Averil Cameron – Stuart G. Hall, Oxford 1999.
- Eutr. (=Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*) Kullanılan Çeviri: *Kısa Roma Tarihi*, Türkçe çeviri Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul 2016.
- Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh* Kullanılan Metin: thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.
- Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* Kullanılan Metin: haş. Halîl İmrân el-Mansûr, vols. I-II, Beyrut 1998.
- Malal. (=Malalas, *Khronographia*) Kullanılan Çeviri: *The Chronicle of John Malalas*, English translation by Elizabeth Jeffreys – Michael Jeffreys – Roger Scott, Melbourne 1986.
- Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab* Kullanılan Metin: thk. 'Afif Nâîf Hatum, vols. I-IV, Beyrut 2010.
- Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* Kullanılan Metin: [thk. y.]. Beyrut [t. y.].
- Origo* (=Origo Constantini Imperatoris) Kullanılan Çeviri: “Origo Constantini Imperatoris: İmparator Constantinus'un Yükselişi”, Türkçe çeviri Turhan Kaçar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1 (2005), s. 137-150.
- Sokr. (=Sokrates, *Historia ecclesiastica*) Kullanılan Çeviri: “The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus”, Rev. A. C. Zenos, *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II*, vol. II, Ed. Philip Schaff, Edinburg 1989, s. 1-451.
- Sozom. (=Sozomenos, *Historia ecclesiastica*) Kullanılan Çeviri: “The Ecclesiastical History of Sozomen, Comprising a History of the Church from A.D. 323 to A.D. 425”, Rev. Chester D. Hartranft, *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II*, vol. II, Ed. Philip Schaff, Edinburg 1989, s. 452-959.
- Suet. *Iul.* (=Suetonius, *Divus Iulius*) Kullanılan Çeviri: *On İki Caesar'ın Yaşamı*, Türkçe çeviri Gül Özaktürk – Ü. Fafö Telatar, Ankara 2019.
- Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülûk* Kullanılan Metin: thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, vols. I-XI, Kahire 1976.
- Theoph. (=Theophanes, *Khronographia*) Kullanılan Çeviri: *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813*, English translation by Cyril Mango – Roger Scott, Oxford 1997.
- Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* Kullanılan Metin: thk. Halîl el-Mansûr, vols. I-II, Beyrut 2002.
- Zosim. (=Zosimos, *Historia Nea*) Kullanılan Çeviri: *New History*, English translation by Ronald T. Ridley, Canberra 1982.

Araştırma Eserleri

- Baldwin, Barry, “Malalas, John”, *ODB*, II, 1275.
- Baldwin, Barry, “Lactantius”, *ODB*, II, 1168.
- Beard, Mary, *SPQR: Antik Roma Tarihi*, Çev. İrem Sağlam, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2018.
- Bozkurt, Nahide, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020.
- Brooks, E. W., “The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources”, *The Journal of Hellenic Studies*, 18 (1898), s. 182-208.
- Bruun, Patrick, “The Victorious Sings of Constantine: A Reappraisal”, *The Numismatic Chronicle*, CLVII (1997), s. 41-59, pls. 17-19.
- Bury, John Bagnell, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, I, MacMillan and Co., London, 1889.
- Cheyne, Jean-Claude, *Bizans Tarihi*, Çev. İsmail Yerguz, 2. Basım, Dost Kitabevi, Ankara, 2016.
- Diakov, V.; Kovalev, S., *İlkçağ Tarihi II: Roma Tarihi*, Çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- Diehl, Charles, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2006.
- el-Cheikh, Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, Çev. Mehmet Morali, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2012.
- Gregory, Timothy E.; Cutler, Anthony, “Constantine I The Great”, *ODB*, I, 498-500.
- Gündüz, Şinasi, *Sâbiiler Son Gnostikler*, 2. Basım, Vadi Yayınları, İstanbul, 2016.

- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017.
- Herrin, Judith, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0804-11
- Kaçar, Turhan, "Origo Constantini Imperatoris: İmparator Constantinus'un Yükselişi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1 (2005), s. 135-155.
- Kazhdan, Alexander P.; Baldwin, Barry, "Eusebios of Caesarea", *ODB*, II, 751-752.
- Mango, Cyril, *Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 5. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Rogers, Guy M., "The Crisis of the Third Century", *Belleten*, LIII/205 (1988), s. 1509-1526.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, 2. Basım, E. J. Brill, Leiden, 1968.
- Stathakopoulos, Dionysios, *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, Çev. Cumhuriyet Atay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Şan, Erman; Baz, Ferit, "Mülükü'r-Rûm: Ya'kübi'ye Göre Roma İmparatorları", *Mediterranean Journal of Humanities*, VI/2 (2016), s. 427-441.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 2. Basım, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Tekin, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, 11. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Timothy E. Gregory – Anthony Cutler, "Labarum", *ODB*, II, 1167.
- Timothy E. Gregory – Anthony Cutler, "Milvian Bridge", *ODB*, II, 1375.
- Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, 3. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Vasiliev, Alexander A., "Konstantinopolis'in Kuruluşu", Çev. Tolga Ersoy, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, 23 (2013), s. 111-114.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2016.
- Walter A. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, Çev. Mehmet Özey, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.
- Yulianoviç Kraçkovskiy, İgnatij, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad, 1957.

TOMBULOĞLU, Tuba, "Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 459-468.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.830779>

Geliş Tarihi / Received: 24 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı

Tuba TOMBULOĞLU^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, MERSİN.

* tubatombuloglu@hotmail.com

⁺ ORCID: 0000-0001-8061-4480

Öz- Timur'un kurduğu devlet, Türk-Moğol geleneğinin bir mirasıydı. Bu geleneğin en önemli özelliği ise konargöçer bir karaktere sahip olmasıydı. Ancak kurulduğu coğrafya olan Maveraiinnehir bölgesi; geçmişten gelen hem şehirli hem göçerlere ait, çok güçlü bir kültürü de içinde barındırmaktaydı. Timurlu Devleti'ni konargöçer kategorisine dâhil etmek yanlış olmaz. Bununla birlikte gerek Timur gerekse halefleri, meşruiyetlerini dayandırmaya çalıştıkları Cengiz Han'ın göçebe yaşam tarzına uygun hareket etmemişlerdir. Timur, yaylak ve kışlakları seferler sırasında konaklama amacı ile kullanmıştır. Daha sonraki Timurlu hükümdarları ise konargöçer yaşamı, kendi hayatlarına uyarlayarak zaman içinde şehirleşmişlerdir. Değişik zamanlarda Timurlu ülkesine gelen seyyahlar ve elçiler halkın yaşam tarzıyla ilgili önemli bilgiler bırakmışlardır. Bu çalışmada çağdaşlarına göre farklı bir konargöçer anlayışı taşıyan Timurlu hanedanlığının yaşam tarzı kaynaklar ve tetkik eserler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler- Timur, Yaylak, Kışlak, Konargöçer, Maveraiinnehir

Conception of Highland and Winter Quarter in the Timurid State

Abstract- The state founded by Timur was a legacy of the Turkish-Mongolian tradition. The most important element of this tradition was that it had a nomadic character. However, the region of Transoxiana, where it was founded, contained a very strong culture belonging to both urban and nomads from the past. It would not be wrong to include the Timurid State in the nomad category. However, both Timur and his successors did not act in accordance with the nomadic lifestyle of Genghis Khan, on which they tried to base their legitimacy. Timur used the highlands and winter quarters for accommodation during the expeditions. Later Timurid rulers adapted the nomadic life to their own lives and became urbanized over time. The travelers and ambassadors who came to the Timurid country at different times left important information about the lifestyle of the people. In this study, the lifestyle of the Timurid dynasty, which has a different understanding of nomads compared to its contemporaries, will be evaluated in the light of sources and studies.

Keywords – Timur, Highland, Winter Quarter, Nomads, Transoxiana

Giriş

Timur'un kurmuş olduğu devlet, 1370'ten 1506'ya kadar Türkistan'ın Tanrı Dağları'ndan Anadolu'nun Toroslarına, İzmir'e; Delhi'den Moskova'ya kadar çok geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı¹. Timurluların kuruldukları Maverâünnehir coğrafyasında, daha önce yaşayan Çağataylar'ın da XVI. yüzyıl ortalarına kadar yaylak ve kışlaklara sahip konargöçer bir toplum oldukları bilinmektedir². Avrasya, Maverâünnehir ve Horasan bozkırlarında yaşayan halklar; tarih boyunca göçebe olarak nitelendirilmiş olsalar dahi aslında Hunlar, Hazarlar, Moğollar, Türkmenler, Altın Orda; yarı göçebe hatta neredeyse yerleşik denilebilecek topluluklardır. Antropologlar, iktisadi yapılarından dolayı göçebe toplumları sınıflandırmışlardır. Ancak Türkistan ve Avrasya bozkırlarında yaşamış olan topluluklar için en uygun tanım, "yarı göçebe pastoralizm" olsa gerektir. Bu tanımın en temel özelliği, iktisadi yapı içerisinde tarımın ağırlıklı bir yer işgal ediyorması ve mevsime göre göçler yapılmasıdır. Genellikle daha kısa mesafeye, daha kısa sürede gidilmektedir. Konargöçerler yaz geldiğinde otlak alanlara göç eder ve "yurt" adı verdikleri çadırlarda yaşarlardı³.

Bozkırdaki yaşam tarzının karakterini belirleyen en önemli unsurlar, yaylak ve kışlaktır. Kışlak kelimesi Türkçe bir terim olup kışlaklar genellikle sıcak iklime sahip alçak bölgelerde bulunurlar. Kök Türk⁴ ve Uygur⁵ Yazıtları'nda geçen terim, Divanu Lugati't-Türk'te kışlag-"kışlık yer"⁶ anlamında kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde ise kışlak; hem "hanların ikametgâhı", "göçebelerin kışlık karargâhı" olarak hem de "köy" manasında tanımlanır.⁷

Türkçede "yazlık" olarak geçen yaylag terimi Çağatayca "yazlık ev, karargâh"⁸ veya "göçebelerin yazlık otlakları" anlamına gelmektedir. Divanu Lugati't-Türk'te "yay"⁹ kökünden türeyen kelime, "yaz" manasındadır. Ancak gerçekte bahar mevsimi kastedilmektedir. Uygur Yazıtları'da¹⁰ da yaylak terimiyle sıkça karşılaşmakta olup buradaki kullanımları "yaz mevsimini geçirmek" anlamındadır.¹¹

Kışlaklar, bozkırda kışın geçirildiği mekânlardır. Kışın, soğuk ve rüzgârın şiddetinden dolayı kışlakların korunaklı bölgelerde olması şarttır. Kışlak için genellikle vadiler, rüzgârdan uzak dağ yamaçları tercih edilir. Kışlaklar korunaklı olduğu için bozkırda bu alanlar yaylaklara göre daha yoğun bir nüfusa sahiptir.¹²

Yaylaklar ise çoğunlukla su kaynaklarına yakın alanlardan seçilir. Temel kriterlerden biri ise bölgede, hayvanların ihtiyaçlarını karşılayacak otlakların bulunmasıdır. Bu nedenle seçilen yaylaklar yazın hava şartlarına göre belirli bir yükseltide ve sıcaklıkta olmalıdır.¹³ Bozkırda göçlerin genel özelliği şöyledir: Kışlaktan yayağa ve tekrar kışlağa doğru yapılan sabit mevsimsel hareketler şeklinde görülür.¹⁴

Yaylak ve kışlak gibi ortak alanların meydana gelmesiyle birlikte coğrafi koşullara bağlı olarak Türkistan bozkırlarında iki çeşit topluluk ön plana çıkmaya başlamıştır. Birincisi uzun mevsimlik göçler yapan gruplar; diğeri ise kısmen çiftçi olup asgari seviyede göç eden yarı göçebe gruplardır. Göçler, su ve otlakların izinde amaçsız bir şekilde dolaşmalar değildi. Dikkatle planlanmış, güvenilir yollar ve meralar takip edilerek yapılırdı. Sürünün büyüklüğü; koyun, at ve sığır sayısı coğrafi şartlara göre değişiklik gösterebilirdi. Yaylak ve kışlak için seçilen alanlar gelişigüzel seçilmezdi. Buralar binlerce yıllık deneyimler sonunda konargöçerler tarafından belirlenmiş mekânlardır.¹⁵

Türkistan ve Avrasya bozkırlarında göçün karakterini belirleyen bazı unsurlar vardı. Örneğin göçün düzenli oluşu, sıklığı, kışlak ve yaylak arasındaki mesafeler de önemliydi ve bunlar her topluluğa göre değişiklik gösterirdi. Ayrıca göçün en önemli özelliği yatay ve dikey oluşuydu. Göçler genellikle kışın güneğe, yazın kuzeye doğru yapılırdı. "Yatay" göçlerle meşgul olanlar, çoğu kez bozkırda daha geniş alanlarda hareket ederlerdi. "Dikey" konargöçerlik yapanlar ise çok daha kısa mesafeler kat ederek sürülerini dağların bir yukarisına, bir aşağısına götürürlerdi.¹⁶ Bu hareketliliğin temelinde iktisadi öncelikler yer almaktaydı.

Ayrıca Türk konargöçerliğine kendine özgü karakterini veren özelliklerden birisi de Türklerin, Türkistan'daki yaşam alanlarında, konargöçer kültür ile yerleşik vaha kültürünün sürekli iç içe olmasıdır. Türkler; şehir yaşamının var olduğu yerlerde diğer etnisitelerden ve dinlerden insanlarla birlikte şehirlerde ya da yarı-yerleşik olarak şehir dışında yaşamış, hayvancılıkla olduğu kadar çiftçilik ve ticaretle de uğraşmışlardı. Yani Moğollar'ın Türkistan'ı işgal etmeleriyle çok sayıda Moğol ve Türk konargöçer topluluğun Maverâünnehir'e gelmesi sonucunda, bölgedeki tarım hayatı zayıflarken pastoral göçebelik çoğalmaya başlamış; ancak zaman içerisinde sonradan gelen grupların çoğu, tam göçebelikten yarı yerleşik pastoralizme, hatta yerleşik hayata geçiş yapmışlardır. Türkistan tarihinde gerek Moğol öncesi gerekse sonrası dönemde, bu tip geçişler sık görülen bir durumdur. Göçebe milletler, yerleşiklerin topraklarını fethettiklerinde hızla yerleşik imparatorlukların debdebelerini örnek alarak güçlü hanedanlar vücuda getirmişlerdir ve göçebe taraftarlarını yerleşik tebaaya dönüştürmeye çalışmışlardır. Türkistan ve Anadolu coğrafyasında bu durumun çokça örneğine rastlamak mümkündür.¹⁷

Bozkır kültüründe akla ilk gelen hayvan 'at' tır. Konargöçerler atların hem etinden hem de sütünden yararlanırlardı. Ulaşımı sağlayan atlar, sürünün en kıymetli unsurlarıydı. Atlar, göçebelerin iktisadi hayatlarında ve dış dünyayla ilişkilerinde de çok önemliydi. Ayrıca konargöçerlerin çevikliğini ve savaşta üstünlüğünü sağlıyorlardı.¹⁸

¹Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatih*, Kitap Yaymevi, İstanbul 2006, s.9.

² İsmail Aka, "Timur sadece bir asker mi idi?", *Belleten*, TTK, LXIV, Sayı:240, 2000, s.453.

³Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s.100-103.

⁴ Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü 31 "Amgı kalesinde kışlarken ktlık baş gösterdi İlkbaharda", Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2015, s.156.

⁵Moyun Çor Yazıtı Doğu Yüzü 7 "Ötüken'in güneyinde kışı geçirdim", Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı*, s.304.

⁶Kışlag, Kışlak, Kışlak Yer, dağların doğu kısmıdır; orada otlar daha uzun, kışın kar daha az olur. Ahmet Bican Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lüğati't Türk*, TDK, Ankara 2014, s.6,38,203, 234.

⁷ C. E. Bosworth, "Kışlak", *Encyclopedia of İslâm (EF)*, V, 182.

⁸Emine Atmaca, Reshide Adzhumerova, Radloff'un Opit Slovarya Tyurkskin Nareçiy Sözlüğü'nde Ev ve Ev Kavram Alanı İle İlgili Kelimeler", *TÜRÜK*, Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Yıl:1, Sayı:2, 2013, s.217-257.

⁹DivanüLügati't Türk, s.6.

¹⁰Moyun Çor Yazıtı Doğu Yüzü 8 "yazı orada yayladım", D4, D9, C2, B3; Terhin Yazıtı Batı Yüzü 2 ve 5, Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s.169,171,174,181; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi*, s.283-84,305,307.

¹¹ C. E. Bosworth, "Yaylak", *EF*, XI, 301; *DivanüLügati't Türk*, s.962.

¹² Lawrence Krader, "Ecology of Central Asian Pastoralism", *Southwestern Journal Anthropology*, vol. 11/4, 1955, s.307; Peter Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2014.

¹³ Mustafa Gökçe, "Konargöçer Türk Kültürünün Kökenleri", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2018, s.18.

¹⁴ Golden, *Dünya Tarihinde*, s.34; Gökçe, *Konargöçer Türk*, s.18.

¹⁵Krader, *Ecology of Central Asian*, s.302.

¹⁶ Golden, *Dünya Tarihinde*, s.32; Gökçe, *Konargöçer Türk*, s.17.

¹⁷Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.122; Golden, *Dünya Tarihinde*, s.34; Gökçe, *Konargöçer Türk*, s.19.

¹⁸Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya* 318, s.; Golden, *Dünya Tarihinde*, s.37; Gökçe, *Konargöçer Türk*, s.25.

¹⁹ Golden, *Dünya Tarihinde*, s.33; Gökçe, *Konargöçer Türk*, s.16.

Tarihi süreç içerisinde, konargöçer topluluklar arasında ilişkiler, çoğunlukla akrabalık bağları üzerine kurulmuştur. Bu ilişkileri düzenleyen en önemli unsur ise soy bağı ya da “ortak ata” kavramıdır. Soy bağı, gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyip aidiyet duygusunu pekiştirirdi. Konargöçerler boy ve budun şeklinde teşkilatlanmışlardı. Türk ve Moğol konargöçer topluluklarda bir boyun tüm mensupları, müşterek bir atanın soyundan gelmekteydi. Budunlar ise genellikle siyasi açıdan hâkim boyun adını kabul ederek sıkı bir işbirliğiyle konfederasyonlar meydana getirmişlerdi.

Şecere; soy bağı kurma ve onların aralarındaki bağları tanımlamada, sosyal bütünleşmenin temelini teşkil etmede çok önemli bir yer tutar. Gerçekte bu bağlar siyasi bir ihtiyaca göre yaratılmıştır. Bu durum dış dünya ile ilişkiler açısından büyük önem taşır.¹⁹ Avrasya bozkırında yaşayan, Türkçe ve Moğolca konuşan konargöçerlerin, birbirleriyle iç içe bir hayat sürmeleri sonucu, Reşidüddin tarafından yazılan *Oğuzname*'de ve Ebulgazi Bahadır Han tarafından yazılan *Şecere-i Terakime*'de ortak bir ata fikri ortaya atılmıştır.²⁰ Yine Uluğ Bey tarafından Timur'un mezarı üzerine dikilen soy ağacında da Cengiz Han ile aynı nesebe ulaşılmaya çalışılmıştır.²¹

1. 13 ve 14. yüzyılda Maverainnehir'de Göçebe Yaşam

Cengiz Han, ikinci oğlu Çağatay'a Uygur ülkesinden başlayarak Semerkant ve Buhara'ya kadar olan bölgelerin yönetimini bırakmıştır.²² Cengiz Han'ın oğullarından sadece Çağatay Han'ın adı, kurduğu devletle aynı isimi devam ettirmiştir. 15. yüzyılda Maverainnehir bölgesinde Çağatay Han'ın soyundan hiçbir yönetici kalmadığı zaman bile buraya yerleşen Türk ve sonradan Türkleşen ahalide Çağatay ismi ile anılmıştır.²³ “Çağatay” isminin ifade ettiği anlamın, zaman içerisinde farklılaşması çok dikkat çekici bir husustur. 13. ve 14. yüzyıllarda bu isim, Çağatay Han'ın soyundan gelenlerle onların Türk ve Moğol tebaası için kullanılırken 15. yüzyılda Maverainnehir ve Doğu Horasan bölgesinde konargöçer geleneklerini önemli ölçüde koruyan ve Türkçe konuşan topluluklar için kullanılmaya başlanmıştır.²⁴

16. yüzyılda Şeybani Han ve Timurular arasında meydana gelen savaş sonrasında, Şeybani Han'ın Belh'i ve Herat'ı ele geçirmesinden sonra bu terim; ister Türk, ister Tacik, ister konargöçer, ister yerleşik olsun; Maverainnehir bölgesinde yaşayıp da kendisini Şeybani Han'ın Özbeklerinden ayrı tutan herkes için kullanılır hale gelmiştir.²⁵ Maverainnehir bölgesinde yerleşikleşme, 14. yüzyılın başında Kebek Han'ın, göçebe aristokratlarla birlikte bölgeye girerek şehir ve tarımsal alanların yönetimini ele almasıyla etkinlik göstermiştir. Bu dönemde pek çok göçebe, Maverainnehir'e göç etmiş ve onlara “suyurgal” adı verilen toprak bağışi yapılmıştır.²⁶

Orda/Ordu kelimesi Kök Türklerde, gezebilen otağlı başkent anlamında kullanılıyordu ve kâinat timsali idi.²⁷ Aynı şekilde Cengiz ulusuna mensup hanlar, yaklaşık bir şehir nüfusuna yakın miktardaki halkı barındıran ve “orda” ismi verilen çadırli yurtlarda

oturmışlardır. “Han Ordası”, han ile birlikte devlet ileri gelenlerinin, askerî birliklerin ve ailelerinin yaşadıkları seyyar şehir demektir. Hatta bu ordalar içinde hanların oturduğu otağlar ayrıca isimlendirilmiştir. Çağatay Han'ın otağı için Uluğ-Ev adı verilmiştir. Han, burada yaz kış ikamet ediyordu. Han Ordası'nın bulunduğu yer, aynı zamanda ulusun başkenti durumundaydı. Çağatay Han'ın Ordası, ilkbahar ve yaz aylarında İli Irmağı boyunca bulunan Almalık şehrine yakın Kunas'ta²⁸; sonbahar ve kış aylarında ise İli Irmağı'nın Yedisu havzasında bulunan Kayalığ²⁹ şehrine yakın bir yerdedi. Yani tüm Cengizli hanlarında olduğu gibi Çağatay hanlığının da bir yazlık başkenti bir de kışlak başkenti olmak üzere iki merkezi bulunmaktaydı.

Daha sonraki zamanlarda Çağatay hanlarının hepsi yaz kış Han Ordası adı verilen çadırlardan oluşan “Uluğ-Ev”de yani şehirvari merkezlerde ikamet etmekteydiler. Ancak Kebek Han, Neseף şehrine iki buçuk fersah mesafede bulunan Karşı adında bir han sarayının yapılmasını emretmişti. Karşı sözü saray manası olarak Türkçeye, saray sözünden çok daha evvel girmiştir. Moğol kültürüne bu söz Uygurlar ve diğer Türkler yoluyla geçmiş olmalıdır.³⁰ Çağataylarda saray anlamına gelen “Karşı” daha ziyade kışlak saray olarak kullanılmıştır. Daha sonraları bu saray etrafında şehir meydana gelmiştir. Kazan Halil Han (1342-1345) zamanında ise Karşı'dan iki menzil mesafede bulunan Zincir-Saray adında bir saray yaptırılmıştır. Bu saraylara ilaveten Emir Kazagan tarafından Ceyhun Irmağı boyunca, Sali-Saray isimli bir saray yaptırılmıştır. Çağatay hanları bozkır ananesine uygun olarak yaşamlarını sürdürürken bu sarayları sadece kış mevsimlerinde kullanmışlardır.³¹ Çünkü hayvancılık temel geçim kaynaklarıdır; bu yüzden yaylak ve kışlak arasında mevsimlere göre göç ederek suyun ve otlanın bol olduğu yerlerde hayvanlarını otlatmaları gerekir. Çağatay halkı, yüz yıla yakın bir süre, sistemli bir şekilde bu yaylak ve kışlak bölgeler arasında dikey yönde göç etmiştir.

Çağatay Han ve halefleri; sadece Türkistan'ın şehir dışı hayatına, yaylak, kışlak ve otlaklara hâkim olmuşlardır. Böylece Çağatay Ulusu, şehirlerin idaresini Türk ve İranlı yöneticilere bırakmış; yasa gereği yalnızca şehir dışında yaylak ve kışlak hayatı yaşayan, hayvancılıkla uğraşan ve kır nüfusunu ifade eden bir unsur olarak kalmıştır.³²

Kebek Han'ın kardeşi Tarmaşirin Han'ın (1326-34) İslâm dinini kabul edip konargöçerlikten vazgeçerek halkı yerleşik hayata geçirmek istemesi, beylerin ayaklanmasına ve Han'ın tahttan indirilerek öldürülmesine yol açmıştır.³³ Moğollar, genel olarak yerleşik nüfustan ve şehirlerde yaşamaktan hoşlanmazlardı. Ancak Moğollarla beraber Maverainnehir bölgesine gelen Türklerin bir kısmı yerleşik hayata geçmiş, bir kısmı da bozkırda hayvancılıkla uğraşmaya devam etmiştir. Göçebe fatihler, zaman içinde egemen oldukları milletlerin dinini ve kültürünü kabul ederler. Bozkırda kalan Türk nüfusu ile bir arada yaşayan Moğollar da yüz sene içinde yaklaşık on misli büyümüş; ayrıca hem Türkleşmiş hem de din değiştirmişlerdir. Sonuç olarak 14. yüzyılın başlarından itibaren

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1982, s.231; Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.248-9; Golden, *Dünya Tarihinde*, s.36.

²⁰ Reşidüddin, *Oğuzname*, Haz. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982, s.20; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, s.31; Elizabeth Bacon, *Obok: A Study of Social Structure in Eurasia*, Viking Fund Publications in Anthropology, 25, Newyork 1958, s.55.

²¹ Zeki Velidi Togan, “Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma”, *Çev. İsmail Aka, Tarih Dergisi*, Sayı 26, 1972, s.75; Edgar Blochet, *Introduction à l'Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashided-Din*, Leyden 1910, s.61.

²² Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s.95.

²³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2000, s.2.

²⁴ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.375.

²⁵ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.375; Aka, *Timur ve Devleti*, s.104; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular*, İstanbul 2007, s.226-27.

²⁶ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.374; Kazım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilgi*, Güz/2006, Sayı:39, s.197.

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s.86; Emel Esin, “Türk Kültürünün Erken Safhaları”, *Erdem*, TTK, Ankara 1985, s.411.

²⁸ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.39; Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, s.88.

²⁹ Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, s.95; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s.39; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s.18.

³⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s.102-103; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s.19.

³¹ Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s.42-43,131.

³² Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s.35-39.

³³ Aka, *Timur ve Devleti*, s.2.

Maveraünnehir bölgesinde eski Türk boylarının isimleri Moğolca olmuş ancak bu topluluklar bölgenin nüfusunun içinde dil ve kültür bakımından Türkleşerek erimişlerdir. Bunun en büyük kanıtı ise İbn Battuta'nın 1333 yılında Çağatay Hanlığı'nı ziyaret ettiği zaman Tarmaşirin Han'ın kendisine hal hatır sormak için Türkçe konuşmasıdır.³⁴

Çağatay Hanlığı, Türkistan'ın tamamını içine aldığından Türk nüfusu burada çok yoğundu. Ancak hâkimiyetin bölünmesi ve zamanla yalnızca kırsal nüfusa dayanan ve kabilelerin desteğiyle varlık gösteren bir devlet durumunda kalarak gelişmemiştir.³⁵ En önemli sebeplerinden biri, Türkistan coğrafyasının Moğol istilasından çok önce Türk-İslâm kültürü ve yerleşik medeniyetle tanışmış olmasıdır; ancak bölgede kurulan Çağatay Hanlığı'nın mensupları, var olan kültüre ayak uyduramayıp hiçbir zaman şehirlerde oturmamış, bölgeyle intibaksızlık yaşamışlardır.³⁶ Zamanla göçebe yöneticilerle yerleşik tebaa arasındaki zıtlıklar törpülenmiş ve bozkır yaşamıyla yerleşik hayat arasındaki farklılıklar azalmıştır. Oluşan bu yeni kültür, konargöçer ve yerleşik kültürün iç içe yaşadığı toplumun ihtiyaçlarına daha iyi cevap verebilir hale gelmiştir.³⁷ Bu kültürel yapı içerisinde Timur; Çağatay Hanlığı ve Çağatay ulusunun tüm mirasını devralarak Türkistan ve İran coğrafyasında hüküm sürmüştür.

2. Timurlular Dönemi

Timur; 1370 yılında, 14. yüzyıldan 16. yüzyılın başlarına kadar devam edecek olan, Türkistan'ı ve Orta Doğu'yu kontrol altında tutan konargöçer hanedanlardan biri olan Timurlu Devleti'ni kurdu. O, bir göçebe federasyonunda iktidara gelmiştir ve hükümdarlığı boyunca da ordunun belkemiğini bu konfederasyonun üyeleri oluşturmuştur. Timurlular, konargöçer kökenlerden geldiği için konargöçer devlet kategorisine dâhil edilmektedir.³⁸

Öncelikle Timurluların devraldıkları mirasın toplumsal temellerine bakmakta fayda vardır. Konargöçerlerin kurdukları devletler, genellikle yerleşiklerden aldıkları maddi kültürle birlikte harmanlanmıştır. Timur'un hâkimiyet kurduğu zaman konargöçerler ve yerleşikler yan yana ancak birbirinden farklı hayat sürmekteydiler. Timur'un mensup olduğu Türkleşmiş Barlas kabilesi ve Maveraünnehir'de yaşayan diğer Türk boyları, konargöçerliklerini muhafaza etmekle birlikte şehirli nüfusla yakın ilişki içindeydiler ve İslâmîyet'i kabul ederek İslâm kültürünün de bir parçası olmuşlardır.³⁹

Timur, batı bozkırının konargöçer Türkleri ile tarımsal bölgelerin yerleşik nüfusunu birleştirerek yeni bir kültür yaratmıştır. Bu yeni kültürün konuşma dili Türkçedir, dini İslâmdır ve siyasi meşruiyeti Cengiz Yasası'na dayanır. Türk-Moğol geleneği, Çin ve Moğolistan hariç, Türkistan'dan Rusya'ya kadar uzanan ve batıdaki tüm Türk ve Moğol topraklarında hâkim gelenek haline gelmiştir.⁴⁰

Bozkır göçebeleri için yerleşik topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmak, çok büyük bir önem taşımaktaydı ve bu hâkimiyet çoğunlukla yerleşik toplulukların yaşadığı yerlerin fethiyle gerçekleşmiştir.⁴¹ Buna karşılık göçebe olan kavimleri de bir devlete dâhil etmek çok önemliydi. Örneğin Gazneliler, Timurlular ve Safeviler'de olduğu gibi birçok hanedan, Afgan Lur göçebe reislerini kendi ordularına katmış ve onlara hizmetleri karşılığında toprak

vermiştir.⁴² Fazlaca göçebe dinamiğe sahip olsa dahi böyle bir devletin ortaya çıkışı, sınırlı miktarda yerleşikleşmeyi de içinde barındırmaktadır.⁴³ Göçebe kökenli hanedanlar, savaşçı ve fatih kalsalar bile sonunda şehirleşirler. Yerleşiklerin dini ve kültürü sonunda ağır basar. Tarih boyunca gördüğümüz gibi Çin'in ya da İran'ın kendine özgü kültürleri tüm saldırılara rağmen direnmiştir.⁴⁴ Timurlular da zamanla fethettikleri ülkelerin kültürlerine ayak uydurmuşlar, şehirli nüfusları yönetmekte ustalaşmışlar, bu tebaaların birçoğuyla karşılıklı evlilik ittifakları kurmuşlar, dillerinden de etkilenmişlerdir. Boyun eğdirdikleri kültürlere ait öğeler içeren bu yeni düzen; konargöçer kültürle şehirliilerin iç içe yaşadığı, daha karmaşık ve evrilmiş bir toplumun ihtiyaçlarına daha iyi cevap vermiştir.⁴⁵

Yüz elli yıllık Timurlu Devleti, konargöçer gelenekten gelen yöneticilerle yerleşik tebaa arasındaki farklılıkları törpülemiş, bozkırla çevresindeki yerleşik kuşak arasındaki çizgiyi silikleştirmişti. Türk devletleri varlığını Asya'nın batısında sürdürürken Moğol İmparatorluğu da ardında, her tarafı çatlamış ama tek bir dünya bırakmıştı. Timur'u yaratan ve onun da fethine soyunduğu dünya, Türk ve Moğol devletlerinden kalan bir yerd. Timur, eski Moğol İmparatorluğu'nun sınırları dışında sadece Suriye, Anadolu ve Hindistan üzerine seferler yaptı; ama bu topraklar da Türk hanedanları tarafından yönetiliyordu.⁴⁶

Timur, devletini kurduğu sırada yola göçebe bir hükümdar olarak başlamıştır. Ancak gücünü en başından beri yerleşik nüfustan almıştır. Ordusunun belkemiğini de aslen Çağatay Hanlığı'ndan gelme, yeni yerleşik düzene geçirilmişler oluşmaktadır. Onun fethettiği yerleşik Cengiz Han'daki gibi yabancı değil bildiği bir dünyadır. Başkenti Semerkant olsa da Timur daha çok Maveraünnehir'in güneyindeki topraklarda hüküm sürmüştür.⁴⁷

Timur, Maveraünnehir'de daha önce kurulan devletlerden farklı olarak hem yerleşik hem de göçebe nüfusları kuşatan bir yönetim sisteminin mirasçısıydı. Bu nedenle yeni bir sistem ya da ideoloji yaratmaya gereksinim duymamıştır. Bu durum onun yeni ülkeleri büyük bir hızla fethedip kendi topraklarına katmasına izin vermiştir; fakat kendini, yeni ve uzun ömürlü bir hanedanın kurucusu olarak tesis etmesini güçleştirmiştir.⁴⁸

Timur, konargöçer adetlerine göre yetişmiş ve gençlik yıllarını yol arkadaşı Emir Hüseyin ile birlikte aşiret savaşçısı olarak geçirmiştir. Timur ve Emir Hüseyin'in arasındaki bozulma nedenlerinden biri; Timur'un güçlü bir rakipten kurtulmak istemesi iken diğeri, 1368 yılında Emir Hüseyin'in başkent olarak Belh'ini seçerek orayı güçlendirmeye karar vermesidir. Timur'un Belh'in başkent yapılmasına tepkisinin nedeni şudur: Göçebe bir yöneticinin sabit bir başkenti olmamalıdır ya da en azından müstahkem bir yer olmamalıdır. Emir Hüseyin, Timur'a "Belh'i kendime başkent yapmayı ve yıkılmaya yüz tutmuş Hinduvan kalesini de onartmayı düşünüyorum" dediğinde Timur ona, Kazagan'ın oğlu Abdullah'ın üzücü sonunu hatırlatmıştır. Zira Abdullah, meralar arasında sürüleriyle yaz kış hareket eden babasının aksine Semerkant'a yerleşmeyi seçmiştir. Babasının ölümünden sonra bu şehri başkent yapmak istemiş ancak Emirler bu karara isyan ederek Abdullah'ı öldürmüşlerdi.⁴⁹ İlhanlı hükümdarları Meraga, Tebriz ve yeni kurulan

³⁴İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s.532.

³⁵Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya*, Doğan Yay. İstanbul 1995, s.117; Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.17; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s.7-8.

³⁶Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s.10.

³⁷Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.20.

³⁸Beatrice Forbes Manz, "Nomad And Settled In The Timurid Military", *Mongols, Turks and Others*, Ed. Reuven Amitai- Michal Brian, Brill, 2005, 425; Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.9; Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.351.

³⁹Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.9.

⁴⁰Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.10.

⁴¹V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.148-149; Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.356

⁴²Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.334-335.

⁴³Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.353.

⁴⁴Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, s.32.

⁴⁵Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.19.

⁴⁶Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.20.

⁴⁷Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, s.120.

⁴⁸Manz, *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatihi*, s.25.

⁴⁹Şerefeddin Ali-i Yezdi. *Zafername*, Trc. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.88; Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, 1991, s.3.

Sultaniye kentleri; Altın Orda hanları Saray şehrini; Kubilay Han ve halefleri Pekini başkent seçmişti. Yalnızca göçebe geleneğin diğer Türk-Moğol bölgelerinde olduğundan daha baskın olduğu batı Türkistan'daki Çağatayların başkenti yoktu; hükümdarları her zaman halkıyla birlikte hareket halindeydi. Pek çok araştırmacıya göre göçebe hükümdarların ikametgâhı belirli bir şehir değildi, onun kontrolündeki bütün topraklar hanedanların başkentiydi.⁵⁰

Timur'a dönecek olursak ilk yıllarında Çağatayların göçebe geleneklerini savunmasına rağmen diğer göçebe yöneticiler gibi o da nihayet fikrini değiştirdi; çünkü kalıcı olarak yerleşmek istemese bile en azından bazı sabit şehirler seçmek zorunda kalmıştı. Emir Hüseyin'e karşı çıktıktan birkaç yıl sonra kendi başkenti olarak Semerkant'ı kurdu.⁵¹ Timur'un bir başkent seçmesi, onun konargöçerliğin temeli olan hareketliliği bıraktığı anlamına gelmez. Ancak göçebe bir hükümdar da değildir. Her ne kadar ülkenin hâkimi olsa da konargöçer halka ve askerlere asla baskıda bulunmamıştır. Bunun yerine konargöçer mirası şehir yaşamının avantajları ile birleştirir. Başkent olarak Semerkant şehrini seçmesine rağmen bu şehir, hiçbir zaman onun ikametgâhı değildir; sadece başkent ismidir. Timur, otağından asla vazgeçmez ne zaman seferlerden sonra Semerkant'a dönse ya da devletin diğer şehirlerine gitse, oralarda yaşamamıştır. Kaynakların da aktardığı gibi daha çok açık ovalarda, şehirlerin surlarının dışındaki hükümdarlık otağlarında kalır. Semerkant kalesinde inşa ettirdiği Kök Saray, onun döneminde esasen ikametgâh yeri olarak yapılmıştır; ancak devlet hazinesi ve hapishane olarak hizmet etmiştir.⁵²

Timur'un halkı içerisinde en büyük dayanağı Çağataylar, özellikle de Barlaslardı. Timur onlara çeşitli imtiyazlar tanımış; soygallarla vergi ve bazı yükümlülüklerden muaf tutmuştu. İspanyol elçi Clavijo'nun hem bu uygulamayla ilgili hem de Timur'un devletindeki konargöçer halkla ilgili yazdıkları kıymetlidir. "Çağataylar göçebedir. Çadır içinde yaşarlar. Yaz kış hep dolaştıklarından en sabit ve en istikrarlı ikametgâhları çadırıdır. Çağataylar; yazları bitişik ovalara inerler. Burada buğday, pamuk ekerler, kavun yataklarını hazırlarlar. Kışın da havanın ılıman olduğu yere göçerler. Aslında Timur'un bütün ordusu böyledir. Yaz ve kış mevsimlerinde açıkta yaşarlar. Timur, kendi ordusuyla istediği yere gider. Eşraf, asilzadeler, maiyeti, eşleri, kadın akrabaları ona eşlik eder ve bu şekilde vakit geçirir. Bunların hepsi aynı hareket hattını takip etmektedirler. Tatarların çok büyük sürüleri vardır ve bu sürüler, develerden, atlardan, koyunlardan oluşmaktadır. Timur, savaş seferine çıktığında herkesi davet eder. Bunlar da sürüleriyle, bütün mallarıyla ve çocuklarıyla hareket ederler. Kadınlarla çocuklar, orduyu takip ederler. Atlar ve sürüler ordunun iâşesini sağlar. Timur, bu şekilde hareket ederek büyük işler başarmış, büyük zaferler kazanmıştır."⁵³

Timur ve Timurlu Mirzâlar, genellikle şehir içinde değil şehrin dışındaki uygun bağ ve bahçelerde ikamet ederlerdi. Çeşitli vesilelerle başkentleri dışındaki yerlere gittiklerinde ise yine bağ ve bahçelere veya otlaklara konuyorlardı. Hükümdarların konacakları yerler "yurtçıyan" isimli görevliler tarafından tespit edilmekteydi. Bu memuriyet Cengiz Devleti'nde, İlhanlı Devleti'nde ve Karakoyunlu Devleti'nde de görülmekteydi. Konaklama için

seçilecek yer iklim, su durumu, konacak grubun büyüklüğü ve ne vesile ile konulduğu gibi hususlar göz önüne alınarak tespit ediliyordu. Ordunun konaklayacağı yeri tayin eden yurtçıyan; yaylak ve kışlağı, kafilenin konaklayacağı yeri, sulak ve otlak yerlerin belirlenmesini, su baskını ve tehlikelere karşı korunaklı yerleri tespit etmekle görevliydi. Yurtçıyanlar, sadece hükümdarın sefer esnasında konaklaması ile değil aynı zamanda hanedanın konaklaması ile de görevliydi. Örneğin şenlik düzenlenecekse buna uygun geniş otlak seçiliyor; kışlak yurdu olacaksa buna uygun bir yer seçiliyordu.⁵⁴

Timur'un Gürcistan seferine çıktığı zaman, Toktamış Han'ın ordusunun Derbend'i geçip Şirvan'a bağlı şehirleri yağmaladığı haberi gelmiştir. Timur bu haberi alınca ordusuyla birlikte hemen Toktamış Han'ın üzerine yürür. Toktamış Han'ın askerleri Timur'un geldiğini duyunca kaçarlar. Timur onların kaçtığını öğrenince Kür Nehri boyunca ilerlemesini sürdürür ve "Yurtçiler önden gidip kışlak yurtlar için uygun yer bulsun." diye ferman buyurur. Yurtçiler de Mahmudabad merasını kışlak için uygun bulmuşlardır.⁵⁵

Timur'un seferleri sırasında konakladığı yaylak ve kışlaklar ise şöyledir: 1396'da beş yıllık seferin sonunda Semerkant'a dönmüş, orada bir müddet daha kaldıktan sonra doğduğu şehir Keş'e giderken 1397'de Sultan Ertunç yaylasında konaklamıştır. Sultan, Ertunç yaylasında konakladığı süre boyunca ziyafet vererek dinlenmiştir.⁵⁶ Timur, 1400 yılında Gürcistan fetihlerini tamamladıktan sonra Bingöl Yaylası'nda karargâh kurmuştur. Bingöl Yaylası'nda bir müddet dinlenip eğlenerek vakit geçirmiştir.⁵⁷ 1401 yılında Bağdat seferi dönüşü Tebriz yakınlarında Ak Yayla'da konaklamıştır. Bu süre boyunca özellikle Tebriz başta olmak üzere İran'ın dört bir yanından aileler, meşayihler, seyyidler ve ileri gelenler Timur'u karşılamaya gelmiştir. Timur, yirmi gün boyunca burada kalmış, bu süre boyunca âlimlerle sohbet etmiştir.⁵⁸ 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Kütahya'yı yaylak olarak seçmiş ve bir müddet burada kalmıştır.⁵⁹

Kaynaklardan Timur'un yaylak kışlak zamanlarına riayet ettiği de anlaşılmaktadır. 1397 yılı kış mevsiminde Seyhun Nehri yakınlarında bulunan Abergeran'daki Çınas köyü civarında bir kışlak kurduğunu belirtmektedir. Burada bir müddet kaldıktan sonra Yesi şehrine giderek Hoca Ahmet Yesevi'nin kabrini ziyaret etmiş ve 1398 yılı Mart ayında Semerkant'a hareket etmiştir.⁶⁰ Timur batı seferlerinde çok sevdiği Karabağ'da sık sık kışlamış (1399-1400, 1401-1402, 1403-1404) hatta orada yurtlar kurdurup evler yaptırmıştır.⁶¹

Timur, Anadolu'yu da içine alan yedi yıllık seferi (1399-1404) sırasında Ankara Savaşı'ndan sonra (1402) bir müddet daha Anadolu'da kalmış ve kışı burada geçirmek istemiştir. Kışı geçirmek için yer belirlenmesi hususunda şehzadelerle bir kengeş yapmış ve bu kengeşte kimin kışı hangi yerde geçireceğini bir karar bağlamıştır. Şehzade Muhammed, Saruhan ilinde bulunan Manisa'da; Mirzâ Şâhruh'un da Germiyan'da kalmasını istemiştir. Şâhruh, Uluborlu ve Küçük Borlu'da kışlak kurmuştur.⁶² Ayrıca Farkat Gölü⁶³ ve Aksulat'ta kışladığını kaynaklar aktarmaktadır. Özellikle Otrar seferi

⁵⁰Monika Gronke, "The Persian Court between Palace and Tent: From Timur to 'Abbas I." In *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, Edited by Lisa Golombekand Maria Subtelny, Leiden: E.J. Brill 1992, s.18.

⁵¹Yezdi, *Zafernâme*, s.99

⁵²Yezdi, *Zafernâme*, s.273, 436; Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Trc. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Yayınları, İstanbul 2016, s.213; Gronke, *The Persian Court*, s.18.

⁵³Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s.143.

⁵⁴Gerhard Doerfer, *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen IV*, Wiesbaden 1975, s.216-217; Hayrunnisa Alan, "Timurlularda Hükümdar ve Ailesi, Tarih Boyunca Saray", *Hayatı ve Teşkilatı Sempozyumu*, İ.Ü. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s.65; Ensar Macit, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Erzurum 2012, s.57-58; Ahmet Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa 2002, s.28.

⁵⁵Yezdi, *Zafernâme*, s.247-48.

⁵⁶Yezdi, *Zafernâme*, s.271-73.

⁵⁷Yezdi, *Zafernâme*, s.337-38; Aka, *Timur ve Devleti*, s.25.

⁵⁸Yezdi, *Zafernâme*, s.376.

⁵⁹Yezdi, *Zafernâme*, s.398.

⁶⁰Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s.191; Yezdi, *Zafernâme*, s.275-76.

⁶¹Bartold, Wilhelm, *Uluğ Bey Zamanı*, Çev: İsmail Aka, Ankara 1997; Yezdi, *Zafernâme*, s.330,384, 423.

⁶²Yezdi, *Zafernâme*, s.401.

⁶³Yezdi, *Zafernâme*, s.181.

sırasında Aksulat'ta kışladığı zaman buralara şehzadeler ve beyler için kışlık kulübeler yaptırmıştır.⁶⁴

Timur, ne tam teşekküllü bir göçmen ne de yerleşik bir hükümdardı. Çünkü bir başkenti vardı. Yaylak ve kışlağı seferleri sırasında kullanmıştı; ancak başkentine geldiğinde de şehrin dışında kurduğu ordugâhlarda kalıyordu. Clavijo, Timur'un neredeyse her hafta karargâh değiştirdiğinden bahseder.⁶⁵ Şehrin dışında bulunan bahçelerde veya Zerfşan Nehri kıyısında kurduğu ordugâhlar çok büyüktü. Çünkü bütün hanedanı ve devlet adamlarını barındıracak kadar büyük olması gerekiyordu. Saray ve şehir yerine çadır ve bahçelerdeki bu yaşam tarzı açıkça göçebe mirasa işaret etmekteydi.

Daha önce de bahsedildiği gibi Timurluların yaylak kışlak anlayışı, ne kendisinden önceki İlhanlı Devleti gibi ne de Akkoyunlu Devleti gibiydi. Zira İlhanlı Devleti'nde yaylak kışlak anlayışı oldukça sistemliydi. İlhanlılar, ordu düzenindeki gibi otlak bölgelerini sağ, merkez ve sol olmak üzere üçe ayırıyorlardı. Daha çok Anadolu, Horasan ve Azerbaycan'daki otlaklar tercih ediliyordu. Yine her komutan veya birliğe ayrılan otlaklar vardı. Bunlar tümenler arasında paylaşılmıştı. Her komutan kendi bölgesinde haremleri ve muhafız aylarından oluşan 10.000 kişilik birlikler, askerlerin aileleri ve sürüleriyle hareket ederek ordugâh kurmuşlardır. Bundan dolayı İlhanlılar dönemine ait otlak/yaylak-kışlak listeleri mevcuttur.⁶⁶ Timurlu Devleti için bu sistemli hareketleri ve düzenli yaylak kışlak yerlerini görmek pek mümkün değildir. Yalnızca hükümdarların seferleri ve ava çıktıkları mekânları tespit edebilmekteyiz.

Değişik zamanlarda Timurlu ülkesine gelen seyyahlar ve elçiler bizlere burada yaşayan halk hakkında eşsiz bilgiler bırakmışlardır. 14. yüzyılda Türkistan bozkırında seyahat eden Rubruk; Türk, Çağatay ve Moğol halkın herhangi bir yerleşimleri, şehirleri olmadığından ve gelecekte nerede oturacaklarını önceden bilmediklerini söyler. Tuna'dan güneşin doğduğu yere kadar uzanan topraklarını kendi arlarından paylaştıklarını; her kabile reisinin halkın sayısına göre otlaklarının sınırlarını tanıdığını; kış, yaz, ilkbahar ve sonbaharda sürülerini nerede otlatması gerektiğini önceden söylediğini belirtir. Zira göçer halkın kışın güneye, daha sıcak yerlere; yazın ise kuzeye, daha serin yerlere göçtüklarini, susuz yerlere de kışın gittiklerini belirtir. Eğer kışın gittikleri yerler karlı olursa, karı su yerine kullanırlar. Dairesel bir çerçeve üzerinde ot örgülerinden yurtlarını, uyudukları ve oturdukları çadırları yaparlar. Payandalar, yukarıda bir çemberin içine doğru birlikte giden dallardan teşkil edilir. Bunun üzerinde yaka biçiminde bir baca yükselmektedir. Çatıyı beyaz keçe ile kaplarlar ve bunu parlaması için sık sık kireç, beyaz toprak ve kemik ucu ile sıvarlar. Nadiren de çadırlarda siyah keçe kullanırlar. Girişin önüne de renkli nakışlarla süslenmiş bir keçe asarlar. Bu nakışları asma kütüğü, ağaçlar, kuşlar ve vahşi hayvan figürleri teşkil eder. Yurtlarını arabalardan indirdiklerinde, girişi güney istikametine doğru yerleştirirler, diyerek göçebe halkın yerleşim düzenini anlatmaktadır.⁶⁷

Bu elçilerden en önemlilerinden biri olan Sultaniyeli Johannes, Timur zamanında halkın yaşamını bize şöyle aktarmıştır: Timur'un halkı, hayatını ve yaşamını açık arazide, ince ipekten çadırlarda yaşayarak geçirir. Çünkü halkı o kadar kalabalıktır ki şehirlerde sığmaz ve oralarda yaşayamaz. Bununla beraber kendilerine gerekli her şeyi dışarıdan getirirler, şehirlerdeki tüccarlar gibi mal alıp satarlar.

Ordusunda, satmak üzere uzak diyarlardan erzak getiren birçok kişi vardır; bunlar köle, çapul ve diğer her şeyi satın aldıklarını belirtir.⁶⁸

Temmuz 1403'te Timur'un ülkesinde seyahat ederken Nişabur'a gelen Clavijo da Johannes'i doğrular niteliktedir. Nişabur'dan bir fersah mesafede bağlık, bahçelik, sulak bir yer olduğunu, burada dört yüz kadar çadır kurulduğunu, fakat bu çadırların sıradan çadırlar olmadığını ve siyah keçeden yapıldığını söyler. Ayrıca halkın her mevsimi çadır içinde geçirdiğini ve şehirlerde yaşamadıklarını; yaz kış, sürülerini otlatmakla meşgul olduklarını; bunların sürülerinin koyun, inek ve danalardan oluştuğunu söyler. Bu göçerlerin yirmi bin devesi olduğunu, ülkenin her yerini dolaştıklarını ve her yıl Timur'a üç bin deve, on beş bin koyun verdiklerini belirtir.⁶⁹

Yine İspanyol elçinin Timur, Şehzadeler ve komutanların yaşam tarzı hakkında verdiği bilgilere bakacak olursak tam şehirleşmediklerini daha iyi anlayabiliriz. Clavijo, Timur'un ülkesine seyahat ederken ilk önce Şehzade Miranşah'ın Sultaniye'deki otağında ağırlandığını, Miranşah'ın sürekli çadırda ikamet etmekte olduğunu belirtmektedir.⁷⁰ 10 Temmuz 1403 tarihinde Timur'un damadı ve komutanı olan Süleyman Mirzâ'nın Karargâhı'nın üç bin çadırdan oluştuğundan bahsetmektedir.⁷¹ Yine Meşhed ve civarında Çağatayların sürüleriyle, develeriyle ve atlarıyla buraya yerleşmiş olduklarını belirtmektedir.⁷²

Clavijo, Timur'un büyük ordugâhında vereceği ziyafet için yerleşim düzenine şahit olmuştur. Timur'un ovaya çadırlar kurdurup tüm ordusunu çağırdığını görmüştür. Clavijo: Ordu çağırılan ovaya gelmiş ve her kabile daha önce belirlenen yere inmişti. Askerler, çadırları kurmakla meşguldü. Çadırlar hızla kurulduktan sonra bunların arasında yerleşen kasapları ve aşçıları gördük. Bunlar, asker arasında dolaşüyor, haşlanmış ve kızarmış etler satıyordu. Ekmekçiler, fırınlarını yakarak ekmek pişiriyor, bu şekilde her sanat ve meslek sahibi işiyle meşgul oluyordu. Hamallar ve hamamcılar sıcak su kazanlarını kurmuşlar, tahtadan banyo kabinleri hazırlamışlar, bunların yanına birçok çadır kurmuşlardı. Herkes yerini bildiği için her şey yerli yerine konmuş, herkes işiyle gücüyle meşgul olmuştu, der.⁷³

3. Timur'un Halefleri Zamanında Yaylak Kışlak Kullanımı

Timur zamanında mevsimsel göçlerin amacı, konargöçerlerin sürüleri için gerekli olan otlak alanlarını temin etmek değildi. Bazı göçler, Horasan ve İran platosunun çoğunu karakterize eden aşırı sıcak ve soğuktan kurtulma aracı olarak görev yapmıştır. Timur'un halefleri zamanında da bu durum önemli ölçüde değişmedi. Mirzâ Şâhruh'un seferleri sırasında sık sık yer değiştirdiği bilgisine kaynaklar sayesinde ulaşmaktayız. Özellikle Abdurrezzak Semerkandi ve Hafız-ı Ebru bu seyahatleri detaylı olarak bizlere bildirmektedir. Kaynaklar Timurlu hanedanlığının mevsime göre Herât bahçeleriyle yaylaklar arasında hareketliliğine işaret eder. Semerkandi, Mirzâ Şâhruh'un Herât'ta kışın kaldığı ordugâhın, şehrin hemen dışındaki Bağ-ı Nev olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Mirzâ Şâhruh'un yolculuklarının birden çok amacı vardı. Bu yolculuklar sırasında yaz aylarını yaylakta ve kış aylarını kışlakta geçirmesini konargöçer geleneklerin devamı olarak yorumlamak doğru olacaktır. O, özellikle sefer dönüşleri kış mevsimlerini Herât'ta geçirmiş, yazın ise Bâdgis Yaylası'nda ikamet etmiştir. Bâdgis Yaylası Herât'ın kuzeyinde bulunur ve Herât kışlağı ile dönüşümlü bir şekilde kullanılmıştır.⁷⁵ Mirzâ Şâhruh, 1414-1436 arasında sık sık seferler yapmış; bu seferler sırasında da sadece askerî

⁶⁴Yezdi, *Zafername*, s.443.

⁶⁵Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s.172,175-76,179.

⁶⁶ Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013,s.246; John Masson Smith Jr, "Moğol Göçebeliliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar", Çev: Murat Keçiş-Sadık Kaya, *TAD*, c.37/S.64, 2018, s.398.

⁶⁷ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, Çev: Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s.42-44.

⁶⁸Sultaniyeli Johannes, *Timur'un Sarayında*, Çev: Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s.68.

⁶⁹Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s.135.

⁷⁰Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s.117.

⁷¹Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s.126.

⁷²Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s.141.

⁷³Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s.176.

⁷⁴Abdurrezzak Semerkandi, *Matla-i Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn*, C. II (ed. A. Kayumov- M.Ali) trc. Asaniddin Urunbayev, Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2008, 731; Thomas W. Lentz, *Memory and Ideology in the Timurid Gden*, Harvard University, 1996, s.42.

⁷⁵ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin*, s.257.

faaliyetlerde bulunmamış ayrıca avlanıp askerî talimler yapmış ve önemli şeyhlerin türbelerini ziyaret etmeyi de ihmal etmemiştir.⁷⁶ Timur döneminden beri askerî amaçlı olarak avlar düzenlenip askerlerin binicilik, atıcılık gibi yetenekleri arttırılmaya çalışılmıştır. Zira Timur, sürekli olarak seferler düzenlediği için boş vakti olmamıştır ve bu yüzden askerlerin hareket kabiliyetini canlı tutmak için her fırsatta askerî talim niteliğinde avlar düzenlenmiştir.⁷⁷ Av uğraşı, göçebelere askerî okuldur. Bu av, savaşta olduğu gibi at ve yayla yapılır; büyük avlarda, avın çevresinde etkili bir çemberin gitgide daralmasıyla topluca hayvanlar öldürülmektedir.⁷⁸

Mîrzâ Şâhruh, özellikle 1414 yılında Fars seferi sırasında Sava yakınlarında ceylan avlamış, kuş uçurmuş, pars ve tazi koşturmuştur. Avları tüm orduya dağıtılmıştır.⁷⁹ 1415 yılında ise Serahs seferi sırasında avlanmıştır.⁸⁰ Yine Azerbaycan'a yaptığı seferlerden ilkinde Şubat 1421 Aktam (Akdam) ovasında birkaç gün avlanmıştır. Bu avlar askerî başarıyı kutlama ya da askerlerine bir ödül olarak da görülebilir. Seferlerde avcılık gerekli bir aktivite olmuştur. Çeşitli zamanlarda ise birincil sebep olabiliyordu.⁸¹ Ancak ne savaş ne de av faaliyetleri Mîrzâ Şâhruh'u konargöçer bir hükümdar olarak tanımlamak için yeterlidir. Her iki etkinlik de Asya'daki tüm yöneticilerin tipik özelliği olmuştur. Kısacası bu etkinliklerin konargöçer hareketlilikle ilgisi yoktur.⁸²

Mîrzâ Şâhruh'un en önemli hareketliliklerinden birisi de türbe ziyaretleridir. Dindar bir kişi olan Mîrzâ Şâhruh Müslüman hükümdar imajını desteklemek amacıyla türbe ziyaretlerinde bulunmuştur. İlk ziyaretlerini kaynaklarda tam olarak tespit edememekle birlikte 1415 yılında yaptığı ikinci Fars seferi sırasında Ahmed-i Cam'un türbesini, Şeyh Ebu İshak'ın Kazarun'daki türbesini, Şeyh Şuca Kirmani'nin Sircan'daki türbesini ziyaret etmiştir. 1415, 1416 ve 1423, 1426, 1432, 1440 yıllarında Serahs'a yaptığı seferler sırasında Şeyh Ebu Said Ebul-Hayr'ın türbesini ziyaret ettiğini kaynaklarımız belirtmektedir. 1418, 1428, 1438-9 yılında Meşhed'de bulunan ve Şii inancına göre hac sayılan İmam Rıza türbesini ziyaret etmiştir.⁸³

Mîrzâ Şâhruh'un saltanatı boyunca en önemli özelliklerinden biri, amacı her ne olursa olsun dönüşümlü olarak yaylak ve kışlak arasında yolculuklar yapmasıydı. Kaynaklarda Mîrzâ Şâhruh'un yaz ve kış için ayrı ikametgâhları olduğu belirtilir. Ancak bu yaylak ve kışlakların kullanımıyla ilgili kesin tarihler söz konusu değildir. Bu ikametlerin, tam yaz ya da tam kış aylarında kullanılmış olduğunu söylememiz de söz konusu değildir. Çünkü bazen sefer dönüşlerinin denk geldiği tarihlerde yaylak olarak kullandığı Bâdgîs'teki ikametgâhı tercih edilebiliyordu. Bazen de mevsim fark etmeksizin Herât'a dönebiliyordu.⁸⁴ Ancak iktidarda olduğu sürece askerî zorunluluklar olmadığı zamanlarda kışlak ve başkent olarak Herât'ı; yaylak olarak da çoğunlukla Bâdgîs olmak üzere zaman zaman Serahs arasındaki 200 kilometrelik mesafe arasında gidip gelmiştir. Bu durumu tam olarak kışlak ve yaylak kullanımı olarak açıklamak zordur.

Ayrıca bu dönemde kullanılan tek yaylak Herât'ın batısında bulunan ünlü Bâdgîs yaylağıdır. Kaynaklarda Sebzar yakınlarında bulunan Samalkan⁸⁵, Murgab suyu yakınlarında bulunan Keytu Yaylası ve Hilmede sık ziyaret edilen yerler arasında geçmektedir.⁸⁶

Mîrzâ Şâhruh; Herât ve civarına bu dönemde yerleşim yerleri yaptırmış, daha sonraki dönemlerde hanedan üyeleri ve emirler zamanlarının çoğunu şehirlerde geçirmeye başlamışlardır. Bu durumun sonucunda Herât bulunduğu coğrafyanın kültürel ve ticari merkezi olmuştur.

Uluğ Bey, Semerkant'ta yaşadığı süre boyunca şehir dışında bahçeler ve kamplar kurmuş, ziyafetler ve eğlenceler düzenlemiştir. Hiçbir zaman Kök Saray'da ikamet etmemiştir. Oğlu Abdullatif ise 8 Mayıs 1450'de Herât dışında yaşadığı Bağ-ı Çınar'da iken ibadet için gittiği camide bir suikastçinin okuyla öldürülmüştür.⁸⁷ Sultan Ebu Said, birkaç yılını kışlak olarak Merv'de geçirmiş; bunu takip eden zamanlarda Herât'ta 1464'de şiddetlenen vebadan kaçmak için Bâdgîs ve Kitu yaylalarında kalmıştır.⁸⁸ Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı Ebu Said'in ve kendi oğullarına karşı yapılan sayısız seferle noktalanmıştır. Sadece iki kısmı Merv ve Belh'te geçirmiştir. Bu da konargöçer eğilimini belirlememiz için yetersizdir. Hüseyin Baykara'nın Bağ-ı Cihan Ara'yı inşa ettirip burada yaşaması da daha az hareket etmesini sağlamış olabilir.⁸⁹ Kaynaklarda yazlarını Herât dışında geçirdiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Timurlu hanedanına dair verilen tüm bu örneklerden İran ve Maverâünnehir'deki faaliyetleri boyunca tam anlamıyla göçebe bir devlet teşkil etmediği fikrini çıkarmak mümkündür. Şehzadeler zamanlarını buldukları bölgelerde, şehirli nüfusun üzerinde denetimlerini sağlamakla birlikte başkentlerinden uzak, çoğunlukla seferde veya Horasan'ın açık alanlarında, otağlarında geçirmişlerdir. Bu durum daha çok askerî özelliğe sahip bir devletin belkemiği olan orduyu hareketli tutma eğiliminden de kaynaklanmıştır. Aynı zamanda Timur'un ve haleflerinin sefer güzergâhları, güçlerini savaşta devletlere ve halkına yansıttığı tarzı diyebiliriz.

Sonuç

Timur'un Maverâünnehir'de kurduğu devlet, başlangıçta Türk-Moğol geleneğinin devamı niteliğindedir. O; batıda yaşayan Türklerle bozkırdaki Moğolları, konargöçer yaşama şehir kültürünü, yasayla İslâm inancını birleştirmeyi zaman içerisinde başarmıştır. En büyük dayanağı olan Çağataylara zamanla büyük imtiyazlar tanıyarak onları, vergi gibi bazı yükümlülüklerden muaf tutmuştur.

Timurlu Devleti'nin konargöçerlik anlayışını incelerken kendisinden önceki devletlerden farklı olarak sadece askerî faaliyetler için bir süre konakladığı yerler görmekteyiz. Timur'un ve haleflerinin askerî faaliyetleri mevsimsel göçün tam karşılığı olmamıştır. Ancak hakimiyetinde yaşayan halkın göçerliği hala devam ettirdiğini, sürüleriyle otlaklar aradığını, kışın ilman yazın ise serin yerlerde yayladıklarını, hayvancılıkla uğraştıklarını tespit edebilmekteyiz. Yine de Timur; konargöçer geleneklerini devam ettirmiş, üzerine kurduğu mirasa uygun olarak yaşadığı süre boyunca otağı ile başkentini hep yan yana tutmuştur. Başkent Semerkant'ta kaldığı zamanlarda şehrin dışındaki çayırılık alanlarda karargâhını kurduklarını veya saray bahçelerindeki çadırlarda kalarak konaklamıştır. Mîrzâ Şâhruh ise babasının yaptığı gibi ne Herât'la bağlantısını koparmış ne

⁷⁶Hâfız Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih*, (tashih, S. Kemal Cevadi), Vizaret-i Ferheng-i İrsad-i İslâmî, Tahran, 1979, s.493; Semerkandi, *Matla*, s.246, 316, 455. Khwandmir, *Habibu's-Siyar*, s.334-337; Merville, Charles, "The Itineraries of Shahrukh b. Timur" (1405-47), *Turko Mongol Rulers, Cities and City Life*, 2013, Brill, s.288.

⁷⁷ Kazım Paydaş, "Timur'un Askerî Faaliyetlerinde Av'ın Önemi", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, Berikan Yay. Ankara 2019, s.941.

⁷⁸Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, s.25.

⁷⁹Khwandmir, *Habibu's-Siyar*, 327

⁸⁰Semerkandi, *Matla*, s.291-92.

⁸¹Tuba Kalkan, *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s.163; Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih*, s.753; Merville, *The Itineraries*, s.290.

⁸²Merville, *The Itineraries of*, s.290.

⁸³Yüksel, *Timurluların Din-Devlet İlişkisi*, s.194; İsmail Aka, *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı*, Ankara: TTK, 1994, s.115,128.; Semerkandi, *Matla*, s.291, 329, 565, 640, 737; Aka, *Timur ve Devleti*, s.127; Merville, *The Itineraries*, 291; Kalkan, *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s. 163.

⁸⁴Merville, *The Itineraries of*, s.297.

⁸⁵Semerkandi, *Matla*, s.71,74.

⁸⁶Semerkandi, *Matla*, s.90, 160, 1198, 1259.

⁸⁷Bartold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s.139-140.

⁸⁸Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s.214; Bernard O'Kane, "From Tents To Pavilions: Royal Mobility And Persian Palace Design", *Ars Orientalis*, Vol. 23, *Pre-Modern Islamic Palaces*, 1993, s.254.

⁸⁹Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s.219-221; O'Kane, *From Tents*, s.254.

de yaylağı Bâdgîs'te yaşamayı bırakmıştır. Böylelikle konargöçerlik ile şehirlilik arasındaki keskin çizgi törpülenmiştir.

Zamanla Timur'un haleflerinin de daha çok şehirlileştiği; savaşlardan ve devlet işlerinden kalan zamanlarda hava değişimi veya av talimi için otlaklara veya yaylaklara gittikleri görölmektedir. Devletin tebaası olan konargöçer halk ise yerleşik hayata geçip vergiye tabi olmuş, yerleşik nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- _____; *Mirzâ Şâhruh ve Zamanı*, Ankara: TTK, 1994.
- _____; "Timur sadece bir asker mi idi?", *Belleten*, TTK, LXIV, s:240, 2000, ss.455-456.
- Alan, Hayrunnisa "Timurlularda Hükümdar ve Ailesi Tarih Boyunca Saray", *Hayatı ve Teşkilatı Sempozyumu*, İ.Ü. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, ss.63-77.
- _____;*Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Atmaca, Emine, Adzhumerova, Reshide, "Radloff'un Opit Slovarya Tyurkskin Nareçiy Sözlüğü'nde Ev ve Ev Kavram Alanı İle İlgili Kelimeler", *TÜRÜK*, Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Yıl:1, Sayı:2, 2013, ss.217-257.
- Bacon, Elizabeth, *Obok: A Study of Social Structure in Eurasia*, Viking Fund Publications in Antropology, No:25, Newyork 1958.
- Bartold, V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Bartold, Wilhelm, *Uluğ Bey Zamanı*, Çev: İsmail Aka, Ankara 1997.
- Bloch, Edgar, *Introduction à l'Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leyden 1910.
- Bosworth, C. E., "Kishlak", *Encyclopedia of İslâm (EF)*, V.
- Chaliand, Gerard, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya*, Doğan yayınları, 1995.
- Clavijo, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Trc. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Yayınları, İstanbul 2016.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen IV*, Wiesbaden 1975.
- Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Esin, Emel, "Türk Kültürünün Erken Safhaları", *Erdem*, TTK, Ankara 1985.
- Hâfız Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih*, (tashih, S. Kemal Cevadi), Vizaret-i Ferheng-i İrşad-i İslâm i, Tahran, 1979.
- Ercilasun Ahmet Bican – Akkoyunlu Ziyat, *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lügati't Türk*, TDK, Ankara 2014.
- Golden, Peter, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2014.
- Golombek, Lisa, "The Gardens of Timur: New Perspectives", *Muqarnas*, Vol. 12, 1995, ss.137-147.
- Gökçe, Mustafa, "Konargöçer Türk Kültürünün Kökenleri", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2018, ss.10-28.
- Gronke, Monika, "The Persian Court between Palace and Tent: From Timur to 'Abbas I.," *In Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, Edited by Lisa Golombek and Maria Subtelny, Leiden: E.J. Brill 1992, ss.18-22.
- Hâfız Ebrû, *Zubdet'üt Tevarih-i Baysunguri I*, (tashih, S. Kemal Cevadi), Vizaret-i Ferheng-i İrşad-i İslâm i, Tahran, 1979.
- Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- Khwandamir, *Habibu's-Siyar Tom Three*, trc.- haz. Wheeler M. Thackston, Cambridge: Sources of Oriental Languages and Literatures 24, Harvard University, 1994, 2.
- Korkmaz, Ahmet, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa 2020.
- Krader, Lawrence, "Ecology of Central Asian Pastoralism", *Southwestern Journal Anthropology*, Vol. 11, No: 4, 1955, ss.321.
- Macit, Ensar, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 2012.
- Manz, Beatrice Forbes, "Nomad And Settled In The Timurid Military", *Mongols, Turks and Others*, Ed. Reuven Amitai- Michal Brian, Brill, 2005, ss.425- 460.
- _____; *Timurlenk Bozkırın Son Göçebe Fatih*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Merville, Charles, "The Itineraries of Shahrukh b. Timur" (1405-47), *Turko Mongol Rulers, Cities and City Life*, 2013, Brill, ss.281-296.
- O'Kane, Bernard, "From Tents To Pavilions: Royal Mobility And Persian Palace Design, *Ars Orientalis*", *Pre-Modern Islamic Palaces*, Vol. 23, 1993, ss. 249-268.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş VII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Paydaş, Kazım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilig*, Güz/2006, sayı:39, ss.195-218.

_____; “Timur’un Askerî Faaliyetlerinde Av’ın Önemi”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik’e Armağan*, Berikan Yay. Ankara 2019, ss.939-946.

Reşidüddin, *Oğuzname*, Haz. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982.

Semerkandi, Abdurrezzak, *Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn*, C. II (ed. A. Kayumov- M.Ali) trc. Asaniddin Urunbayev, Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2008.

Smith Jr, John Masson, “Moğol Göçebeliği ve Ora Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar”, Çev: Murat Keçiş-Sadık Kaya, *TAD*, c.37/s.64, 2018, ss.395-412.

Togan, Zeki Velidi, “Emir Timur’un Soyuna Dair Bir Araştırma”, Çev. İsmail Aka, *Tarih Dergisi*, Sayı 26, 1972, ss.75-84.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve Kışlakları”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, İstanbul 2013, ss.244-257.

Yüksel, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat*, Çev: Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

ATIF BİLGİSİ / REFERENCE INFORMATION

AKINCI, Meltem, “Altın Orda’nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 469-473.

Makale Türü: Tarih Çeviri

Geliş Tarihi / Received: 27 Ağustos 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

Altın Orda’nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)*

Çeviren: Meltem AKINCI^{1*}

¹ Doktora Öğrencisi., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, ANTALYA.

* mltm.akinci@hotmail.com

+ORCID: 0000-0003-0807-1113

Öz- Çalışmamızda Deşt-i Kıpçak bölgesinde kent kültürünün yayılma süreci tahlil edilerek, Altın Orda kentleşme sürecinin dönemselleştirilmesi önerilmektedir. Türk-İslam Dünyası’nın ve Altın Orda’nın önemli bir ticaret, ekonomik ve kültür merkezi olmasında kentin önemi ve rolü belirlenmiş, Saray el-Cedid’in ekonomik hayatı arkeolojik ve yazılı kaynaklar temelinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler- Altın Orda, kentleşme dönemi, Saray el-Cedid, ticaret, ekonomik ilişkiler.

Commercial-Economic Relations and Urban Culture of the Golden Horde (With the Example of New Sarai and Sarai-al-Jadid)

Abstract- In our study, it is suggested that the process of urbanization in the Golden Horde be periodized by analyzing the spreading process of urban culture in the Deshti Kipchak region. The importance and role of the city in the important trade, economic and cultural center of the Turkish-Islamic World and the Golden Horde was determined, and the economic life of Sarai-al-Jadid was discussed on the basis of archaeological and written sources.

Keywords – Golden Horde, urbanization period, Sarai- al-Jadid, trade, economic relations.

* Ekrem Kalan, “Gorodskaya kul’tura i torgovo-ekonomičeskie otnoşeniya Zolotoy Ordı (na primere Saray al- Cadida-Novogo Saraya)”, *Uçeme zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta*, T. 151, Kn.2, 2009, ss. 82-89.

Moğol istilası neticesinde, Doğu Avrupa'daki ticari ve ekonomik ilişkiler kötleşmiş olsa bile Moğolların yerli Türk kavimleriyle merkezi bir devlet çatısı altında birleşmesi, ticaretin yenilenmesini ve gelişmesini sağlamıştır. Altın Orda'ya (Deşt-i Kıpçak) tekrardan Bizans, İtalya, Ermenistan ve diğer ülkelerden tüccarlar gelmeye başlamıştır. Altın Orda başkentinin önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı kent, Doğu ve Batı kültürünün keşiştiği bir merkez haline gelmiştir. Vasallardan alınan vergiyle birlikte nüfus artışı, elde edilen kârın büyümesine gösterilebilecek en temel etkenler arasında yer almaktadır. Bu suretle, bahsi geçen bölgenin ekonomik hayatında ilerleme gözlemlenmiştir¹. Tüm bu vakalar ise kültürün ve kentleşmenin gelişimine neden olmuştur.

Yıkılan yerleşimleri yeniden canlandıran Altın Orda hanları, yeni kentlerini stratejik açıdan önemli ticaret yolları üzerinde kurmuştur. Altın Orda'nın kurulmasından önce de var olan Bulgar, Cuketau, Bilyar, Suvar, Kaşan gibi büyük kentler Altın Orda döneminde daha da gelişmiştir. Altın Orda hanları tarafından kurulan kentlerin en önemlilerini ise Saray-Batu (Saray-Berke)², Saray el-Cedid (Yeni Saray), Ukek, Gülistan, Hacitarhan (Astrahan), Akkerman, Eski Orhey (Yeni Şehir), Kırım, Kırk-Yer (Çufut-Kale), Kefe vd. oluşturmaktadır.

Arkeolojik kazı bilgilerine göre, Altın Orda kentleşmesi şu süreçlere ayrılmaktadır:

- 1) İşgalden sonraki (XIII. yüzyılın 40'lı yılları) kentlerin yeniden kurulma süreci,
- 2) Batu Han döneminde (XIII. yüzyılın 50'li yılları) bozkır alanlarda kentlerin kurulması,
- 3) Berke Han döneminde (1256-1260) kent kültürünün gelişimi,
- 4) Kent gelişiminin yavaşlaması (1270-1320),
- 5) Özbek ve Canibek Han döneminde (1320-1360) kentleşmenin "Altın Çağı",
- 6) Devletin dağılma döneminde (1360-1395) kentleşmenin gerilemesi ve çöküşü³.

Bulgar halkının kentlerini muhafaza eden Altın Orda hanları, konar göçer yaşam tarzından yerleşik yaşam tarzına geçiş sürecine oldukça önem vermiş; kent kültürünün Deşt-i Kıpçak arazisine yayılmasında önemli rol oynamıştır. Kentleşme, halk arasında İslam'ın yayılmasına da büyük katkı sağlamıştır. Altın Orda topraklarında yaklaşık 150 kent bulunmakla birlikte, farklı zamanlarda Hanlığa başkentlik yapmış olan Saray Batu (Saray Berke) ve Saray el-Cedid bu kentlerin en büyüğünü teşkil etmiştir.

Batu Han, İtil'in aşağı kesiminde Saray Batu adını taşıyan bir kent kurarak, devlet oluşumunda önemli bir adım atmıştır. Tarihi kaynaklarda başkent olarak iki kentin adı geçmektedir: Saray Batu ve Saray el-Cedid. Bu bağlamda şu tarz sorular ortaya çıkmaktadır: Bu iki kentten hangisi Altın Orda'nın başkenti olmuştur?⁴; Saray el-Cedid başkentken, bu iki kentten sadece birisi mi mevcut olmuştur yoksa her ikisi de var mıydı? Bu tarz karışık sorular XVIII. yüzyıldan beri bilimsel araştırmalarda yer almıştır. 1845 yılında V. Grigoryev "Saray'ın Konumu Hakkında" adını taşıyan makalesinde, Saray'ın

izlerinin Tsarevo bölgesinde, Saray Batu'nun izlerinin ise Selitrennoe bölgesinde aramak gerektiğini ifade etmiştir⁵.

Başkent Saray kenti, literatürde sıklıkla Saray Berke olarak geçmiştir. İbn Battuta, El-Ömerî, B. D. Grekov, A. N. Kurat gibi çoğu müellif, bu iki ismi bir başkentle ilişkilendirerek kullandıkları Saray el-Cedid ve Saray Berke kentlerini birbirine karıştırmıştır. O halde buradan şu sonuç çıkmaktadır ki kentlerden biri Batu Han zamanında, diğeri ise Berke zamanında kurulmuştur. Fakat arkeolojik araştırmalar, Saray el-Cedid'in, Saray Berke'den daha geç bir dönemde kurulduğunu göstermektedir.

Görünüşüne göre XIII. yüzyılda Saray el-Cedid kentinin yerinde, I. Beyrut Han adına basılmış paraların gösterdiği gibi Tsarevo bölgesinde küçük bir yerleşim yeri var olmuştur. Bunun dışında, bu yerleşim yerinde Halife Nâsır-Lidîmillâh'ın (1180-1225) paraları da keşfedilmiştir⁶. Demek ki, XIII. yüzyılda Tsarevo bölgesinde, bazı yerleşimlerin var olma ihtimali bulunmaktadır. Bu buluntular, Suriye, Mısır, Memluk ve Yakın Doğu ile Altın Orda'nın sıkı diplomatik ve ticari bağlantılarına da tanıklık etmektedir⁷.

1334'de Altın Orda topraklarını ziyaret eden İbn Battuta, ilk başkentle ilişki kurarak Saray Berke ismini kullanmıştır. Bunun yanı sıra İran kaynakları, Saray Batu kentinin Berke Han zamanında kurulduğunu, daha sonrasında ise devletin başkenti olduğunu bildirmektedir. Sonuç olarak her iki isim de yani Saray Batu ve Saray Berke Altın Orda'nın ilk başkenti olan tek bir kent için kullanılmıştır. Başkent hakkındaki malumat veren İranlı yazarlar ise Saray Batu ismini kullanmayı tercih etmiştir. Bunun sebebi Batu Han zamanında İran hükümdarlarıyla kurulan dostane ilişkilerin, Berke Han zamanında bozulup, savaşın patlak vermiş olmasıdır. İslam hukukçuları ve din adamları da Berke Han'ın İslamiyet'i kabul eden ilk han ve onun döneminde ilk dini yapıların tesis edilmiş olmasından ötürü, Saray Berke ismini kullanmıştır⁸. A. Yu. Yakubovskiy Saray el-Cedid için Saray Berke⁹ ismini kullanmış olsa da, bu durum Yeni Saray'ın Berke Han döneminde kurulduğuna kanıt teşkil etmez.

Bu tarz çelişkili ifadelerden ve bilgilerin karışık olmasından ötürü Altın Orda başkentleri hakkındaki sorular yıllar boyunca cevapsız kalmıştır. Tsarevo yerleşiminde G. A. Fedorov-Davidov'un keşfettiği nümismatik veriler sayesinde problem aydınlanmaktadır. Yazılı ve arkeolojik kaynaklar, Saray el-Cedid'in XIV. yüzyılda Özbek Han zamanında (1312-1340) kurulduğunu ve Timur'un tümüyle yıktığı 1395 yılına kadar da var olduğunu göstermektedir¹⁰. Bu suretle kendi başına ayrı olarak kullanılan *Saray* kelimesi 1340'a kadar, "ikametgâh-Han'ın sarayı" anlamında Saray Batu olarak kullanılmış; 40'lı yılların başından itibaren ise bu kelime "Saray el-Cedid" tanımlamasına dâhil edilmiştir.

XIII. yüzyıl boyunca ve XIV. yüzyıl başlarında Altın Orda'nın başkenti olan Saray Batu, Saray el-Cedid kurulup başkent olduktan sonra eski önemini yitirmiştir. Rus vakayinamelerinde bu kent için "*Büyük Saray (Bol'soy Saray)*" ifadesi kullanılmıştır¹¹. Sur dışı yerleşimi ile birlikte bu kent kendi döneminin en büyük kentlerinden biri olarak sayılmış, harabeleri ise bugünkü Tatar köyleri Saray ve Maleyevka Aktyubinskiy bölgesi arasında yaklaşık 48 km.lik bir alana yayılmıştır¹².

¹ G. Gaziz, *İstoriya Tatar*, Mosk.litsey, Moskva, 1994, s. 56-57.

² Bugünkü Astrahan Bölgesinde Selitrennoe Köyü yakınlarında, Aşağı İtil'de Batu Han tarafından kurulmuş ilk Altın Orda başkentidir.

³ V. L. Yegorov, *İstoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv.*, Otv. Red. V. İ. Baganov, M. Nauka, 1985, s. 78.

⁴ F. V. Ballod, *Starıy i Novıy Saray: Stolitsı Zolotoy Ordı*, Kazan, 1923, s. 3.

⁵ V. V. Bartol'd, *Soçineniya*: v 9 t., T. III., M. Nauka, 1965, s. 483-484.

⁶ A. G. Muhamadiyev, *Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII-XV vv.*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, M. Nauka, 1983, s. 15-16.

⁷ A. G. Muhamadiyev ve G. A. Fedorov-Davidov, "Raskopki bogatoy usad'bi v Novom Sarae", *Sov. Arheologiya*, No: 3, 1970, s. 158.

⁸ Yegorov, *İstoriçeskaya geografiya...*, s. 112-113.

⁹ B. D. Grekov ve A. Yu. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i ee padenie*, İzd-vo AN SSSR, Moskva, 1950, s.141.

¹⁰ Yegorov, *İstoriçeskaya geografiya...*, s. 113.

¹¹ G. S. Sablukov, *Oçerki vnutrennego sostoyaniya Kıpçakskogo tsarva*, Tipolitografiya İmp. Un-ta, Kazan, 1895, s. 28.

¹² *Materialı po istorii Tatarskogo naroda*, (Red. M. H. Hasanova i dr), Kazan, 1995, s. 158.

İbni Arabşah'ın verdiği bilgilere göre, Saray el-Cedid'in başkent olarak 63 yıl yaşamış olması¹³, kentin 1332 yılından biraz daha önce kurulmuş olabileceğini göstermektedir.

Özbek Han'ın Saray el-Cedid'e defnedilmiş olması, XIV. yüzyılın 40'lı yıllarında bu kentin yeteri kadar büyük ve gelişmiş olduğunu göstermektedir. Kent merkezinin yaklaşık 2 kilometreyi kaplaması, Saray el-Cedid'i Altın Orda'nın büyük kentleri arasında ikinci yapmaktadır¹⁴. Cani Bek Han'ın hükümdarlığının ilk yıllarında (1340'lı yıllar) basılan paraların Saray el-Cedid ibaresi taşınması, bunların basımının burada gerçekleştiğini göstermektedir. Fakat yine de başkentin Saray Batu'dan Saray el-Cedid'e taşınmasına sebep olan olguya sahip değiliz¹⁵.

Altın Orda kentlerinin yapımında aktif olarak rol oynayan Özbek Han, Saray Batu'nun bayındır ve imar faaliyetleri ile uğraşmış, bu kenti büyüterek zenginleştirmiştir. Fakat Özbek Han, başkenti Saray el-Cedid'den Yeni Saray'a taşımıştır. Bu durum üretim potansiyelinin büyümesine ve yeni kentin kültürel hayatının gelişmesine hizmet etmiştir. Özbek Han zamanında Saray el-Cedid'de çok sayıda cami, medrese, türbe ve saray inşa edilmiştir. Ne yazık ki, bu yapılardan günümüze ancak birkaç bina, çok renkli seramik ve mozaik parçaları ulaşabilmiştir¹⁶.

Bizzat kenti dolaşan seyyahlar, Saray el-Cedid'in güzelliği ve haşmeti hakkında bazı bilgiler vermektedir. A. V. Tereşenko ve F. V. Ballod'un gerçekleştirdiği kazı çalışmaları bu seyyahların verdiği bilgileri doğrulamıştır. Kazı çalışmalarında kentte çok güzel su tesisatlarının bulunduğu, borulardan geçen suyun doğrudan evlere ulaştığı ortaya çıkmıştır. Yine çini süslemeleri ve metal mamullere dair buluntular kentte zanaatın geliştiğini göstermektedir. Metalden imal edilen mamullerin mükemmelliği ise Altın Orda ustalarının bu sanat formunda, döneminin diğer halklarının çok ötesinde olduğunu kanıtlamaktadır. Bu suretle, Saray el-Cedid sadece Bulgar ve İtil kentlerinin geleneğini sürdürmemiş, aynı zamanda onları geçmiştir. Bunun dışında kent, dünyanın farklı bölgelerinden (Çin, İran, Bizans, Anadolu, Merkez Avrupa, Baltık ülkeleri, Mısır, Hindistan vd.) gelen tüccarların bulunduğu bir merkez olarak oldukça önemli olmuştur¹⁷.

İbn Battuta 1334'te kenti ziyaret etmiş ve şu bilgileri aktarmıştır:

“...geniş caddeler, güzel pazarlar ve dolup taşan insanlarıyla düz bir arazide, olağanüstü ölçülere ulaşan Saray Kenti, en güzel kentlerden biridir. Bir keresinde kentin etrafını dolaşma ve genişliğini öğrenme niyetinde olan oranın yaşlılarından biriyle at üstünde dolaşmaya gittik. Oranın bir ucunda kaldık, öbür ucuna öğleden sonra anca ulaştık. Orada öğle namazı kıldık, yemek yedik ve kaldığımız yere ulaştığımızda sabah olmak üzereydi. Bir keresinde kenti enlemesine geçip, devam ettik ve öğleden sonra geri döndük; burası bahçelerin, boş alanların olmadığı bir sıra aralıksız evle doluydu. Burada dini hizmetler için 13 cami bulunmaktadır. Bunlardan biri Şafilere ait. Bunun dışında da olağanüstü camiler bulunmakta. Burada farklı milletten insanlar yaşar, örneğin Moğollar ülkenin gerçek sakinleri ve yöneticileridir. Bunlardan bazıları Müslüman'dır. Müslüman olanlar Aslar, Kıpçaklar, Çerkezler; Hristiyan olanlar ise Ruslar ve Bizanslılardır. Her millet kendi toprağında ayrı olarak yaşar; orada onların pazarları bulunur. Irak, Mısır, Suriye ve diğer bölgelerden gelen tüccar ve yabancılar, tüccarların mallarını çeviren duvarın olduğu farklı bir alanda yaşamaktadır. Orada sultanın sarayına Altuntaş denir. Altın a, l, tun

ile yazılan “altın” anlamına gelir, ta i ş i ile yazılan taş ise “baş”¹⁸ anlamına gelmektedir¹⁹.

İbn Battuta'nın açıklamasını tamamlayan El-Ömeri'nin aktardıklarına göre bu muhteşem sarayın tepesinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın hilal bulunmaktadır. Bunun dışında El-Ömeri şu haberleri vermektedir:

“Yiğit tercüman Sücaaddin Abdurrahman el-Harizmi bana Saray kentinin Berke Han tarafından Turan Nehri (İtil) kıyısında kurulduğunu anlattı. O, hiçbir duvar olmaksızın tuzlu topraklarda (uzanır). Hükümdarın ikametgah yeri, tepesinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın hilalin bulunduğu büyük saraydır. Saray içerisinde emirlerin yaşadığı evler, kuleler ve surlarla çevrilidir. Bu sarayda onların kışlık odaları var. Söylediklerine göre bu nehir (İtil), Nil Nehri'nin ölçüsüyle kıyas edildiğinde ondan üç kat hatta belki de daha fazla büyüktür; bu nehrin üzerinde büyük gemiler yüzer ve Rus, Slav ülkelerine gider. Bu nehrin başlangıcında Slav toprakları bulunmaktadır. Pazarları, hamamları ve hâyır kurumlarına sahip Büyük Saray kenti, malların geldiği bir yerdir. Onun ortasında, bu nehirde (geçen) suyun oluşturduğu havuz (bulunmaktadır). Su sadece işlerde kullanılır, içme suyu ise nehirden (alınır); onlar (ahali) suyu testilerle çeker, at arabasıyla kente götürüp satarlar. Onun (Saray) Harezm'den uzaklığı yaklaşık 1 aylık yoldur; Harezm ve Saray arasında, Hive ve Kutlukent bulunmaktadır²⁰.

El-Ömeri kendisi kenti hiç görmemiştir, aktardığı haberleri burada daha önce bulunmuş kişilerin anlattıklarına dayanmaktadır. İbn Battuta ise kendisi bizzat bu kentte yaşamış, aktardıkları kendi gözlemlerine dayanmıştır. Onların aktardıklarına bakılırsa, Saray el-Cedid gerçekten büyük bir zanaat, ticaret ve yönetim merkezi olmuştur. A. V. Tereşenko'nun bilgileri sadece bu müelliflerin haberlerini doğrulamakla kalmaz, aynı zamanda Saray el-Cedid sakinlerinin diğer ülkelerle ticaret, zanaat ve kültürel bağları hakkında tamamlayıcı olgular, kentin büyüklüğü hakkında bilgiler, topografik çalışmalar ışığında materyaller sunmaktadır. Diğer verilerin gösterdiği gibi, Saray el-Cedid Özbek Han zamanında altın çağına ulaşmıştır. Kent sakinlerinin sayısı ise 100 bini aşmıştır²¹.

Saray, bir çadır kent hüviyetinde olmamış; Özbek Han zamanında camileri, medreseleri, kervansarayları, hamamları, pazarları ve mükemmel bir su dağıtım sistemi sayesinde nam salmıştır. Saray'ın mimarisi ise sadece Bulgar kentinin bir sureti olarak kalmamış, kendine özgü doğu renkliliğine sahip olmuştur²².

Altın Orda kentlerinde evler, tuğladan, ağaçtan ve sağlam olması için kalay eklenerek hazırlanan balçıktan inşa edilmiştir. Kentlerde büyük saraylar, dervişler için dergâhlar ve yabancılar için belirlenmiş bölgeler bulunmuştur. Zengin kent halkının evleri hem iç süslemesiyle, hem de dış cephenin çok renkli dekorunun ve bahçedeki fiskiyelerin varlığı ile ayırt edilir olmuştur. Duvar dekorasyonu, ustalar tarafından büyük zevk, incelik ve özgünlük ile yapılmıştır. Çok renkli geometrik figürler ve bitki motifleri mavi, siyah, kırmızı tonlarda tasvir edilmiş, farklı renkler uyumlu oranlarda karıştırılma yoluyla elde edilmiştir. Altın Orda ahalisi, binaların inşasında henüz belirlenemeyen birleşime sahip sert ve sağlam türde çimento kullanmıştır²³. Arkeolojik araştırma sonuçlarında, kentte su dağıtım için basit kanalların bulunmadığı, havuzlardaki su seviyesinin ayarlanıp gerekli su rezervlerinin korunduğu karmaşık bir hidrolik sistem olduğu ortaya çıkmıştır²⁴.

¹³ V. G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istoçnikah*, M. Nauka, 2003, s. 209.

¹⁴ Yegorov, *İstoriçeskaya geografiya...*, s. 113.

¹⁵ Yegorov, *İstoriçeskaya geografiya...*, s. 15.

¹⁶ Grekov ve Yakubovskiy, *Zolotaya Orda*, s. 91.

¹⁷ A. N. Kurat, *XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 133.

¹⁸ “Taş” kelimesinin doğru tercümesi, baş değil taştır. İbn Battuta veya onun kitabının mümeyyizi “bâzk ve şşk” kelimesini karıştırmaktadır ki Arapçada birbirine çok benzemektedir.

¹⁹ Tizengauzen, *Zolotaya Orda...*, s. 143.

²⁰ Tizengauzen, *Zolotaya Orda...*, s. 109.

²¹ Grekov ve Yakubovskiy, *Zolotaya Orda...*, s. 143.

²² A. A. Rorlich, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, çev. M. Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 60-61.

²³ Gaziz, *İstoriya Tatar...*, s. 57-58.

²⁴ *Material po istorii Tatarskogo...*, s. 158.

Saray el-Cedid'de Rus Knyazlığı'ndan, Bizans'tan, Mısır'dan ve Kafkaslardan (özellikle Ermeniler) gelen ustalar çalışmıştır. Kent kültürünün oluşumunda Ürgenç'den gelen zanaatkarlar, mimarlar ve ilim adamları büyük rol oynamıştır²⁵.

Arkeolojik kazılar sırasında, yan yana inşa edilen küçük evler ve Sara el-Cedid'in ekonomik hayatına tanıklık eden materyaller bulunmuştur. Bu kaynaklar sayesinde, şehir ahalisinin farklı türde zanaat kolları ve uygulamalı güzel sanatlarla (mücevherat, bakır mamuller, cam kaplar vb.) uğraştığı ortaya çıkmıştır²⁶. Kentin en büyük ticaret yollarının kesiştiği noktadaki konumu ve burada bulunan eski kervansaray izleri, Saray el-Cedid'in Aşağı İtil kıyısında sadece zanaat ve uygulamalı sanat merkezi olmadığını, aynı zamanda Batı Avrupa devletleri ve Rus topraklarıyla, birçok Doğu ülkesini bağlayan büyük bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir.

Altın Orda'da ticaret özellikle Kırım'da, Bulgar'da ve Harezm'de gelişmiş; bu üç bölge arasında bulunan Saray kenti ise ticari ilişkilerin merkezinde yer almıştır²⁷. Kervansaray, Eski ve Yeni Saray'dan Harezm'e kadar uzamıştır²⁸. Saray el-Cedid kendi kısa tarihine rağmen, XIV. yüzyılın ortasına değin Altın Orda'nın ekonomik merkezi haline gelmiş; yüzyılın sonuna kadar ise para darlığı için büyük bir merkez ve başkent olmaya devam etmiştir²⁹.

B. D. Grekov ve A. Yu. Yakubovskiy, Saray el-Cedid'de çeşitli zanaat kollarının geliştiğini ortaya koyan A. V. Tereşenko'nun çalışmasına atıfta bulunmuştur. Panayırın faal olduğu zamanlarda, zanaatkâr mahalleri hareketli ticaret merkezlerine dönüşmüştür. Kentte, bıçakların ve silahların (kılıçlar, mızraklar, kalkanlar vb.) hazırlandığı demirci ustalarının dükkanları bulunmuştur; bu dükkanlarda ayrıca bronz ve bakırdan kap kacaklar, tarım aletleri (orak, pulluk vb., bunların bir kısmı Ermitaj Müzesi'nde muhafaza edilmektedir) imal edilmiştir. Yine kent deri üretiminin önemli bir noktası olmuştur. Deşt-i Kıpçak'da yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan konar göçer halklar, kentin gerekli hammaddelerini dericilik işleriyle sağlamış, imal edilen ürünler ise zengin deri pazarlarında satılmıştır. Dokumacılık da Saray el-Cedid'in ekonomik hayatında önemli iş alanlarından birini oluşturmuştur. Konar göçerlerden alınan yün ve Türkistan pamuğundan dokunan pamuklu kumaşlar ülke ekonomisinde önemli rol oynamıştır. Çok sayıda pamuklu ve ipek kumaş Türkistan'dan, Kafkaslar'dan, İran'dan ve Çin'den ithal edilmiştir³⁰.

Müslümanların yeni başkenti olan Saray el-Cedid, kendine özgü kültüre ve medeniyete sahip olmuştur. Saray'da çok sayıda ilim adamı yaşamıştır. Bunlardan biri olan Şeyh Hafizeddin Muhammed b. Muhammed (ölümü 827 yılında-1423-1424), el-Bezzâzî olarak tanınmış ve "el-Fetâva'l-Bezzâziyye" adlı eseri kaleme almıştır. Saray ve Kahire arasındaki kültürel ve ilmi ilişkiler oldukça sıkı gerçekleşmiştir. Kahire'den birçok ilim adamı Saray'a, Saray'dan da Kahire'ye gidip gelmiştir. Bu ilim adamları Nil ve İtil arasında kültürel ve ilmi bağların gelişimine katkı sağlamıştır³¹.

İbn Battuta, Hanefî öğretilerin takipçisi olan Bedreddin el-Arac'ın itibarı ve önderliği hakkında haberler sunmaktadır. Bunun yanı sıra Şafii mezhebinin başı İmam Sadreddin Süleyman el-Lazi ve Malikiliğin önde gelen temsilcisi Şemseddin el-Mısrî gibi kentin

büyük din âlimlerinden bahsederek, fakih imam Nugman el-Harezmî ve yaşadığı kent Saray'daki derviş tekkeleri hakkında bilgi verir³².

Özbek Han zamanında kentte önemli bir eğitim merkezi haline gelen medrese inşa edilmiştir. Saray el-Cedid'de bilimin gelişme düzeyi göstergeleri, yine bu kentte bulunan gök cisimlerinin hareketlerini hesaplamak için tasarlanmış araç ve ekipman unsurlarıdır. Kopernik'ten 140 yıl önce, Şair Seyfi Sarayî'nin Dünya'nın Güneş'in etrafındaki dönüşünden bahsetmesi tesadüf değildir³³.

Saray el-Cedid 1394'te Timur tarafından tamamen yıkılıp yıkılmıştır³⁴. Bunun en önemli göstergelerinden birini, A. V. Tereşenko ve sonrasında yapılan kazılarda ortaya çıkartılan ayaksız, kolsuz ve başsız insan naaşları oluşturmaktadır. Saray Batu, yeniden canlanma şansına kavuşmuş olsa da, bu dönem çok uzun sürmemiştir. 1472'de Rus askerlerinin saldırısına kurban gitmiştir. 1480'de ise hem Kırım Tatarlarının hem de Rusların ortak hareket ettiği bir saldırıya maruz kalmıştır. 1554'te Rusların Astrahan'a karşı gerçekleştirdiği seferde, her iki Saray da tamamen yıkılmıştır³⁵. Devlet-Birdi ve Saray Batu'da bastırılan son paralar, XV. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁶.

Bu suretle Altın Orda, Deşt-i Kıpçak'ta kent kültürünün oluşumunda önemli bir rol oynamış, bölge halkının İslamlaşmasına ise büyük katkı sağlamıştır. Altın Orda hanları Deşt-i Kıpçak sahasında çok sayıda kent tahsis etmiş olsa da devletin en önemli merkezlerini Saray Batu ve Saray el-Cedid kentleri oluşturmuştur.

Hem Altın Orda için hem de tüm Türk-İslam Dünyası için Saray el-Cedid çok önemli olmuştur. Bu kent sıradan bir Ortaçağ kenti olmamış, aynı zamanda, İslam Âlemin'den bilgili insanları çeken, medeniyetin, kültürün, ekonominin ve ticaretin büyük bir merkezi haline gelmiştir. Bütün bu gerçeklerin ışığında, Saray el-Cedid uzun süre yaşamasına rağmen, vakayinamelerde Ortaçağ'ın en aydın başkentlerinden biri olarak özel bir yere sahip olmuştur.

²⁵ Grekov ve Yakubovskiy, *Zolotaya Orda...*, s. 171.

²⁶ Yegorov, *İstoriçeskaya geografiya...*, s. 114.

²⁷ M. Kafalı, *Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360)*, İstanbul, 1972, s. 109-110.

²⁸ *Materialı po istorii Tatarskogo...*, s. 168.

²⁹ Muhamadiyev, *Bulgaro-tatarskaya monetnaya...*, s. 16.

³⁰ Grekov ve Yakubovskiy, *Zolotaya Orda...*, s. 146-147.

³¹ Amin al'-Holi, *Svyazi mejdu Nilom i Volgoy*, per. Z. İ. Levin, M. Nauka, 1962, s. 28.

³² Tizengauzen, *Zolotaya Orda...*, s. 143.

³³ *Materialı po istorii Tatarskogo...*, s. 158.

³⁴ İ. M. Mirgaliyev, *Materialı po istorii voyn Zolotoy Ordı s imperiy Timura*, İn-t istorii im. Ş. Marcani AN PT, Kazan, 2007, s. 63-64.

³⁵ Bartol'd, *Soçineniya...*, s. 484.

³⁶ Muhamadiyev, *Bulgaro-tatarskaya monetnaya...*, s. 16.

KAYNAKÇA

- Amin al'-Holi; *Svyazi mejdu Nilom i Volgoy*, per. Z. İ. Levin, M. Nauka, 1962.
- Ballod, F. V.; *Stariy i Noviy Saray: Stolitsı Zolotoy Ordı*, Kazan, 1923.
- Bartol'd, V. V.; *Soçineniya*: v 9 t., T. III., M. Nauka, 1965.
- Gaziz, G; *İstoriya Tatar*, Mosk.litsey, Moskva, 1994.
- Grekov, B. D. ve Yakubovskiy, A. Yu.; *Zolotaya Orda i ee padenie*, İzd-vo AN SSSR, Moskva, 1950.
- Kafalı, M.; *Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360)*, İstanbul, 1972.
- Kurat, A. N.; *XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- Materialı po istorii Tatarskogo naroda*, (Red. M. H. Hasanova i dr), Kazan, 1995.
- Mirgaliyev, İ. M.; *Materialı po istorii voyn Zolotoy Ordı s imperiey Timura*, İn-t istorii im. Ş. Marcani AN PT, Kazan, 2007.
- Muhamadiyev, A. G. ve Fedorov-Davidov, G. A.; "Raskopki bogatoy usad' bı v Novom Sarae", *Sov. Arheologiya*, No: 3, 1970, ss. 149-161.
- Muhamadiyev, A. G.; *Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII-XV vv.*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, M. Nauka, 1983.
- Paçkalov, A. V.; "K voprosu ob interpretatsii epiteta al'-Cadid (po materialam gorodov Ulusa Cuçi)", *Povolj'e v Srednie veka: Tez. Dokl. Vseros. nauç. konf., posvyaş. 70-letiyu so dnya rojd. G. A. Fedorova-Davidova*, İzd-vo NGPU, N. Novgorod, 2001, ss. 60-61.
- Rorlich, A. A.; *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, çev. M. Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Sablukov, G. S.; *Oçerki vnutrennego sostoyaniya Kıpçakskogo tsartva*, Tipo-litografiya İmp. Un-ta, Kazan, 1895.
- Tizengauzen, V. G.; *Zolotaya Orda v istoçnikah*, M. Nauka, 2003.
- Yegorov, V. L.; *İstoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv.*, Otv. Red. V. İ. Buganov, M. Nauka, 1985.

ÇİFTÇİ, Sait Emre, "I. Iustinianus ve Hukuk Okulları" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 474-481.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 2 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Aralık 2020
Published Online: 26 December 2020

I. Iustinianus ve Hukuk Okulları *

Justinian I and Law Schools

Sait Emre ÇİFTÇİ^{1*+}

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, ANKARA.

* saitemreciftci@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-2685-1714

* 11 Mart 1966'da I. Iustinianus'un 1400'üncü yılını anmak için Pontifical Gregorian Üniversitesi'nde düzenlenen konferans. Edoardo Volterra, Giustiniano I e le Scuole di diritto, *Gregorianum*, Vol. 48, No. 1, 1967, s.77-99 künyeli eserden çevrilmiştir.

Bilim insanlarının üzerinde çalıştığı pek çok konu arasında seçtiğim çalışma, ölüm yıldönümünde Iustinianus figürünün kapsadığı büyük yasama hamlesini, tarihin en önemli ve gizemli sorunlarından birini, imparator ile hukuk ortakları arasındaki ilişkiler bağlamında yeniden ortaya koymaktadır. Bu sorun, Iustinianus derlemesinin esas mimarlarının kim olduğunu ve bu devasa anıtsal eserin oluşumunda izlenen sürecin ne olduğunu araştırmayı amaçladığı için önemlidir. Yazarları yoluyla hayatta kalmayı başaran bu devasa ve anıtsal eserin, uygulanabilir hukukun ana yazılı kaynağı olarak, çeşitli modern devletlerin hukuk biliminin ve özel hukukunun oluşumunda temel bir işlevi olmuştur. Romalıları diğer tüm kadim halklardan ayıran entelektüel düzeyde gerçekleştirdikleri bu seçkin faaliyet; sistemin, yasal kurumların inşası, formülasyonunu bilmek ve değerlendirmek için kesin bir yol teşkil etmiştir. Bu sorun aynı zamanda, hukuki ve edebi metinler onu derinlemesine incelememize olanak vermediği için gizemli bir sorundur. Dinleyicilerimin nezaket ve sabırla bana müsaade ettikleri kısa sürede bu sorunu çözmeyi zannetmemem de ortadaki karışıkları gözler önüne sermeyi planlıyorum.

Tarihte adı bir dönemi işaret eden ve simgeleyen tüm şahsiyetler gibi Flavius Anicius Iulianus Iustinianus da kendisini aydınlık ve karanlık taraflarıyla, belirsiz ve çelişkili bir şekilde modern bilim insanına sunar. Resmi kaynaklar ile çağdaş ve sonraki döneme ait literatür Iustinianus'u, ordularıyla yaptığı engin ve kanlı fetihlerle, Ravenna mozaiklerinin sanatsal ihtişamında onu ebedileştiren ikonografıyla ve hükümdarlığı döneminde gerçekleştirilen yasama çalışmalarının büyüklüğüyle hatırlamakta, onu tarihteki en büyük imparatorlardan birisi, geniş tebaası için hürmet nesnesi, Doğu ve Batı'da uçsuz bucaksız bölgelerin hükümdarı, düzen ve toplumsal barışı yeniden tesis eden, şimdiye kadar tasarlanmış en büyük hukuk organının yaratıcısı olarak tasvir etmektedir. Bu kaynaklar onu seçkin bir ilahiyatçı, sapkınlıkları ve ayrılıkları ortadan kaldıran kişi, Kilise'nin birliğinin şanslı savunucusu sıfatıyla yüceltip, Doğu Roma İmparatorluğu'nun dış ve iç baskılara dayanacak dini ve siyasi inşasını yapan, kırk yıla yakın bir sürede uluslararası siyasetin mutlak hakimi olmuş biri olarak sunarlar. Ölümünden yedi yüzyıl sonra, bu imparatorun imgesi hâlâ siyasi, hukuki ve dini düzeyde o kadar canlı ve aktiftir ki Dante, Iustinianus'u, tarihin bütün egemenleri arasında, ebedi kurtuluş amacıyla dünyevi kenti düzenleme aracı olarak, ilahi bir takdirle Roma İmparatorluğu'nun yasal geleneğini yeniden kurma ve arındırma görevi verilen, Hıristiyan bir imparator olarak göstermiştir.¹ Dante Cennet'in Altıncı kantosundaki meşhur replikleriyle Iustinianus'un faniliğinden çok onun hükümdarlığının geçici askeri fetihlerine ve siyasi olaylarına eğilimlidir, onu ölümsüzlükle ve gelecek nesillerin sonsuz hayranlığıyla kesin bir biçimde kutsar. Ancak tarihinin soğuk ve objektif incelemesine göre, "insan Iustinianus", saltanatını sembolize eden girişimlerden ayrılan,

Dante şiirinin ihtişamıyla şekillenmemiş, farklı bir boyut altında görünür. Saray mensubu Prokopius olduğu iddia edilen ve yüzyıllar boyunca mucizevi bir şekilde korunmuş bir çağdaş tarafından gizlice yazılan küçük bir kitap, bize yazar için imparatorun gerçek özünün ne olduğunu göstermeye çalışır ve onu zayıf, kararsız, korkak, halk isyanı karşısında titreyen bir adam, ahlaksızlıklara meyilli ve skandal bir şekilde imparatoriçe rütbesine yükseltilmiş karısı zeki Theodora ile bazı vicdansız saraylılar tarafından koruma altına alınmış biri gibi gösterir. Kısacası o içinde yaşadığı ve bizzat faaliyette bulunmadığı çağın büyüklüğünü kendisine çeken paye ve kraliyet tacıyla örtülü sefil bir varlıktı. Hangi kaynağa inanmalı, resmi olana mı yoksa gizli olana mı? Yüzyıllardır tartışılan, tarihsel olarak çözülme ve belki de hiç çözülmeyecek olan bu sorun, ancak psikolojik düzeyde, modern bir yazar ve yönetmenin XIV. Louis'ye uyguladığı dışavurumu Iustinianus dönemine uygulayarak aşılabilecek bir sorundur. Iustinianus'un ismi verilen yüzyıl aslında bu dönemde faaliyetler gösteren Narses, Belisarius, Tribonianus, Kapadokyalı Ioannes, Lydus, Theophilus, Prokopius, Piskopos Pelagius ve daha pek çok gerçek büyük adamın yüzyıldır. Bunların arasında, en düşük ve sefil durumdayken tahta çıkan hayatının acı verici tecrübesiyle tebaasının gerçek koşullarının farkında olan ve imparatorluğu gerçekten yöneten eski aktris Theodora kesinlikle unutulmazdır. Nicola Alemanni'nin Vatikan Kütüphanesi'nde keşfettiği Prokopius'un *Historia Arcana*'sının (Gizli Tarih) ilk kez yayımlandığı 1623'ten beri², tarihçiler onu küçültmek için çabaladılar ve hatta bazen Iustinianus figürünü abartılı bir şekilde aşağıladılar. Ettore Paratore'nin kısa süre önce yazdığı³ "Bizans tahtına hanedansal gerekçelerle itilen o barbar Balkan askerinin kişisel kültürsüzlüğü üzerine" gibi sözlerde ısrar edilmekte, Upravda adı ve doğum yeri Üsküp ile ortaya çıkan Slav kökeninin ve askeri statüsünün, onu klasik bir Yunan ve Latin hukuk kültürünün dışında tuttuğu, askeri ve siyasi çabalarının sonuçlarının tartışılmalı olduğu, katli ancak geçici fetihlerinin Yunan imparatorluğunu sadece görünürde ve esaslı olmayan bir restorasyona soktuğu ima edilmektedir. Rubin'in son büyük çalışması⁴ Iustinianus dönemini "Roma'nın mistik ruh göçünün belirleyici aşamalarından" ve "siyasi ideolojinin en çarpıcı örneklerinden" biri olarak tanımlıyor, Roma imparatorluk geleneğinin Trakya-İllyria dağılışı tarafından kaba coşku ve saf romantizmle asimile edildiğini, bu karışımın onu gerçekleştiremez ve anakronistik bir rüya olan evrensel Roma egemenliği altında Akdeniz dünyasını yeniden birleştirmeye sevk edip feci savaşlara, hazinenin boşalmasına ve yoksullaşmaya ittiğini savunuyor ve Iustinianus'u Roma İmparatorluğu'na son ölümcül darbeyi vuran ve onu mezarın eşliğine getiren kişi olarak tanıttıyor. Prof. Carmelo Capizzi, Rubin'in çalışmalarındaki sonuçların sertliğini çürütmüş ve birçok yönden bunların asılsızlıklarına, tarihsel yanlışlıklarına işaret etmiştir.⁵ Kendi derinliğiyle Sante Mazarin, Rubin'in metodolojik

¹ 29-30 Kasım 1965 tarihlerinde *Giornale d'Italia*'da yayınlanan "Un centenario dentro l'altro" başlıklı bir makalede, s. 3; Ettore Paratore etkili ve ustaca bir sentezle, Dante'nin bu imparatorun yüceltilmesinde somutlaştırmak istediği politik anlayışı keskin bir şekilde yeniden inşa eder. Iustinianus'un kahramanlıklarını tarihsel bir düzeyde boyutlandırdıktan sonra, Roma Üniversitesi'nin seçkin ustası şunu yazmaktan çekinmez: "Bu figürün cazibesinin bugüne kadar hala ruhumuzda hayranlık yankıları uyandırdığını nedeni ne? Bu nedenle, imparatorun ölümünün 1400'üncü yıl dönümünün, kendisini gelecek nesillerin hayranlığına adayan şairin (Dante) doğumunun 700'üncü yılına denk gelmesi, her zamankinden daha fazla tekil ve belirtsel bir tesadüftür. Şiir, gerçek hayatın ulaşmayı asla hayal etmediği değerlere ve derinliklere değinerek, tarihsel bir figürü canlandırma mucizesini ilk kez gerçekleştiriyor."

² Prokopius'un eserlerinin, el yazmalarının ve etrafındaki yayınlarının tam bir bibliyografyası Rubin, *Prokopios von Kaisareia* ve Pauly-Wissowa, *Realenc.*, Cilt. 23, sütun. 273-284'tedir. Alemannus'un *Anekdotas*'ının ilk baskısı 1623 yılına ait Lyon baskısı ve ardından 1669'daki Köln baskısıdır. Bu eserin birçok sonraki baskısı ve çok sayıda tercümesi vardır. Çalışmanın yazarının Prokopius olduğu şüphesi Reinkens'in "*Anekdotas sinte scripta a Procopio Caesariensi?*" eserinde ortaya atılmıştır, Ruhl ise *Die Interpolationen in Prokops Anekdotas* eserinde (Rhein. Museum, 69 [1914] s. 284-298) küçük kitapçığın değişikliklere karşı bağlılık olmadığına inanıyor. Son yazılar için bkz. Rubin, *Der Fürst der Diamonen. Ein Beitrag zur Interpretation von*

Prokops Anekdotas (*Byzantinische Zeitschrift*, 44 [1951] s. 469-481); Zur Kaiserkritik Ostroms (*Studi bizantini e neoellenici*, 7 [1953] s. 453-462); Prokopios von Kaisareia, eine Zentralgestalt der oströmischen Geschichtsschreibung (*Forschungen und Fortschritte*, 29 [1951] s. 20-25). a.e. Stuttgart 1955. Bonfante'nin bazı gözlemleri de hatırlanmalıdır, Onun "Il movente della Storia Arcana di Procopi" (*Bull. Ist. Dir. rom.*, 41 [1933] s. 283-287) başlığı altında yayınlanan kısa bir notta Prokopius'un kâfir olduğu hipotezi, Rubin'in *Prokopios von Kaisareia* eserinde reddedilmiştir. (Pauly Wissowa, cilt 23, sütun 302'den alıntı yapılmıştır). 1600'den günümüze Iustinianus hakkında tarihsel araştırmalar üzerine çok yeni bir bibliyografya, Carmelo Capizzi'nin "Giustiniano fu un romantico della politica?" başlıklı mükemmel makalesinde bulunabilir. (*Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, N. S. 1 (12) [1964] s. 143, η. 1 (144).

³ Paratore. A.g.e.

⁴ Rubin, *Dos Zaitaler Iustinians*, Berlin, 1960, ilk cildin ortaya çıkmasından bu yana büyük bir yankı uyandıran bir çalışmadır. (incelemeler için bkz. Capizzi, A.g.e. s. 144, η. 1). Çalışma, uzun yıllar süren araştırmaların sonucudur. (bkz. Rubin, *Zwei Kapitel über Herrscherbild und Ostpolitik des Kaisers Iustinian*, Berlin, 1941. Iustinianus'un hükümdarlığı ve siyasetiyle ilgili diğer çalışmalar için yine bkz. n. 2 ve *Theodorich und Justinian. Zwei Prinzipien der Mittelmeerpolitik*, München, 1953.

⁵ Capizzi, A.g.e. s. 154-169.

yaklaşımının zayıf yönlerini göstermekte kalmadı, bazı çekinceler de öne sürdü.⁶

Ancak birkaç zıtlık dışında, tüm tarihçiler Codex'in, Institutes'in ve Digesta'nın derlenmesinin, böyle bir girişim için gerekli hukuki ve eski Latin kaynaklarını bilmeyen Iustinianus tarafından tamamlanamayacağı, yönetilemeyeceği veya kişisel olarak yönlendirilemeyeceğinden emindir.⁷ Corpus Iuris Civilis'in çeşitli bölümlerinin derlendiği ve tasarlandığı sistem kesinlikle farklıydı. İmparatorluk yasalarının toplanması ve düzenlenmesi, önceki kanunların varlığı göz önüne alındığında hiçbir engel oluşturmayıp, imparatorun atadığı komisyon tarafından hızlı bir şekilde gerçekleştirilebiliyorken, Digesta'nın bu kadar çok sayıda eserle ve çok kısa bir sürede oluşturulması, III. Valentinianus Kanununda adları geçmeyen Roma hukukçularının eski eserlerinin toplanması ve yeniden birleştirilmesinin zorluğu da göz önünde bulundurularak, Antakyalı Ioannes gibi Yunan dilini çok iyi kullanamayan ve Latinceyi ise neredeyse hiç bilmeyen Bizanslı yetkililer ile açıklanamaz.⁸

Iustinianus'un "de confirmatione digestorum" yasasındaki ifadeleri üzerine yapılan hesaplama, Roma uzmanları tarafından iyi bilinen etkileyici rakamlar sağlıyor: Digesta komisyonu tarafından okunan ve incelenen kitap sayısı toplam 3.000.000 satır için 2000 olmuş

⁶ Mazarino, Recensione a Rubini, *Studi Medievali*, 3^a Serie, 2, 2, 1961, s. 607-611'de.

⁷ Suida ve Prokopius'tan Iustinianus'a takılan ἀναλόγητος lakabının, Isambert'e göre (*Histoire de Justinien*, 1, Paris, 1856, s. 238) sefeli Iustinus için geçerli olması gerektiğini öğreniyoruz. Isambert'in kendisi (A.g.e, s. 239), Praeceptor adıyla anılan Theophilus'un bir eserinin varlığına ilişkin Alemanni'nin ifadesine dayanarak, bu karakterin gelecekteki imparatora hukuku öğretmiş olacağını belirtir. Iustinianus'un derlemesi ve bu imparatorun yasama faaliyeti üzerine Yukarıda bahsedilen *Histoire de Justinien*, 1, p. XXIX-XXXI'deki sert yargıya dikkat çekmek enteresandır. İlginç bir makalede: La codification de Justinien et la pratique contemporaine (Labeo, 10 [1964] s. 220-233), Van der Wal, Iustinianus ve yetkililerinin klasik hukuk kavramlarındaki eksikliğini, klasik hukuku yeniden tesis etme girişiminin başarısızlığına ve klasik hukuk ilkerinin derleme yoluyla yeniden uygulanan kurumların pratikte uygulanmadığına dair örnekler sunarak, sert bir şekilde belgeler. Bu bağlamda, hukuk dışı kaynakların ortaya koyduğu üzere, Iustinianus derlemesinin çağdaşlar arasında sahip olduğu eksik tınılaşım hatırlanabilir. Hukuk dışı kaynaklar aracılığıyla Rotondi'nin Iustinianus yasa faaliyeti hakkındaki önemli çalışmasına bkz. (*Riv. Ital. Se, giur.* 60 [1918] s. 239-268 = *Scritti giuridici*, 1, s. 340-369).

⁸ Bu noktada, Lydus'un ifadesine dayanan, bu görevlinin figürünün etkin bir şekilde izini süren ve Ioannes ile Tribonianus arasındaki sezgisel "soğukluğun" nedenlerini araştırmaya çalışan De Francisci'nin Iustinianus derlemesinin perde arkasındaki (*Mélanges Meylan*, 1, s. 115-116) kapsamlı çalışmasına bakınız. Ünlü bilim adamı, "bu soğukluğun daha derin nedeninin mizaj ve kültürdeki farklılıkta bulunduğu" hipotezini öne sürüyor. "Ioannes, Yunancayı nasıl doğru yazacağını bile bilmiyordu ve Iustinianus'a kadar imparatorluk yönetimlerinde yaygın olarak kullanılan Latince'den neredeyse tamamen habersizdi".

⁹ Bilinen veriler, Iustinianus tarafından, senato ve ad omnes populos'a hitaben Tanta § 1 yasasında anlatılmaktadır: *sed cum omnia percontabamur, a praefato viro excelso suggestum est duo paene milia libro rum esse conscripta et plus quam trecenties decem milia, versuum a veteribus effusa, quae necesse est omnia et legere et perscrutari et ex his si quid opti mum fuisset eligere*. Hukuk tarihçileri tarafından her zaman kabul edilen veriler derleme için geçen zamanı ortaya koyuyor. Guarino bunun yerine imparator tarafından sağlanan verilerin doğruluğuna ilişkin şüphelerini belirtmiştir. (Lo méthode de compilation des «Digesta Iustiniani», *Revue int. Des droits de l'antiq.*, 3e Série, 4 [1957] s. 270).

¹⁰ Guarino, A.g.e, s. 270

¹¹ Konuyla ilgili bir kaynakça, P. O. Robleda'nın el kitabında bulunabilir, *Ius privatum romanum*, I, Romae, 1960, s. 250-264.

¹² Guarino, A.g.e, s. 271.

¹³ Bluhme, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, 4 (1820) s. 257-472'de yayınlanan bir makalede şöhret kazanacak olan teoriyi "Die Ordnung der Fragmenta in den Pandectentiteln. Ein Beitrag ve Entstehungsgeschichte der Pandekte" başlığı altında açıkladı. İlginçtir ki, bu eserin 5. bölümünde

olmalıdır: bu muazzam malzemenin derlenmesi, koleksiyon çalışması, taslağının hazırlanması 529'un sonundan 533'ün sonuna kadar⁹ dört yıl içinde tamamlanmıştır. Komisyonu oluşturan kişi sayısı göz önüne alındığında, Antonio Guarino'nun akıllıca belirttiği gibi, her biri her gün saatlerce çalışıyordu.¹⁰

Digesta'nın derleyicilerinin izlediği sistem hakkında gizemli bir soruna ve mükemmel mantıksal argümanlara dayanan hipoteze değindim.¹¹ Hatta bir Roma uzmanı, bunu poliseye romanlarına benzer bir problemle karşılaştırmıştı.¹² Iustinianus dönemi derleyicileri tarafından alıntılanan eserlerde ortaya çıkan klasik dönemin özel hukuku arasındaki uçurum, kurumlarda ve sayısız bireysel hukuk kurallarında ortaya çıkan boşlukla daha da karmaşıklaşmaktadır. Bu karmaşıklık aynı zamanda klasiklerin bilmediği unsurlardan ve kavramlardan etkilenmiş sistemin ruhunda görünür. Bu nedenle, Digesta'nın derleme komisyonunun, kendisini orijinal metinlerdeki klasik eserlerin parçalarını toplamak ve sıralamakla sınırlamadığı, aynı zamanda metinleri zamanına göre değiştirerek ve uyarlayarak imparatorluk talimatlarını izlediği ya da klasik çağda üretilen ve yüzyıllar boyunca değişikliklere uğrayan malzemeleri kullandığı açıktır. Bilim insanlarının Iustinianus derlemesinin tarihi temelini, Digesta'nın kompozisyon çalışmalarını tamamen Iustinianus'un komisyon üyelerine atfetmesi ve Bluhme'nin¹³ teorisinin en büyük ifadesi olan, klasik hukuk

(Literargeschichte) Yazar, On altıncı yüzyıldan beri ius civile koleksiyonunda ve organizasyonunda izlenen sistemi araştıran ve eski yazarların bibliyografyasını sağlayan kapsamlı bir araştırmayı ortaya koymakta, Bu soruşturmanın "ungeheure Menge von Schriften de modo studendi, de methodo docendi et descendendi iuris, de arte juris u. s. w., Über deren Unzahl bald geklagt und gespottet wurde" ya yer verdiğini hatırlatmaktadır. O, On altıncı yüzyıl çalışmalarının, Cicero'nun *De oratore*, 1,42,190'da Crassus'a telaffuz ettiği kelimelere büyük önem atfettiğini ekler: *Si enim aut mihi facere licuerit, quod tandem cogito, aut alius quispiam aut me impeditus occuparit, aut mortuo effecerit, ut primum omne jus civile iti genera digerat, quae perpauca sunt; deinde eorum generum quasi quaedam membra dispertiat, tum propriam cuiusque vim definitione declarat: perfectam artem iuris civilis habebitis, magis magnam atque uberem, quam difficilem atque obscuram*. Bu temelde Bluhme, "man glaubte nun zu wissen, wie das Recht dargestellt werden müsse, und es fragte sich nur, ob schon die Justinianischen Rechtsbücher, insbesondere die Pandecten, solchen Ansprüchen genügen: Şimdilerde bildiğimizi sandığımız şey hukukun nasıl temsil edilmesi gerektiği ve buradaki mesele Iustinianus hukuk kitaplarının, özellikle pandekterin, böyle iddialar için yeterli olup olmadığı" diye devam ediyor. Pandekt'in izlediği sıranın kritiği üzerinden bilim adamları Iustinianus'un derleyicileri tarafından izlenen koleksiyon yöntemini incelemeye teşvik edildi. Bluhme tarafından sağlanan kapsamlı bibliyografyada fragmanların sırasının araştırılmasına adanmış aşağıdaki çalışmalar, diğerleri arasında belirtilmiştir, "Methodus juris universi Justinianea", auctore Joanne Drosaeo, Samaritano ecc., Coloniae, 1564; "Oratio de juris arte" Henrici a Bila ad Hagenrode, Lipsiae (?) 1558; "Seduardus sive de vera jurisprudentia ad regem libri XII", Opus Joachimi Hopperi, Frisii, Antuerpiae, 1590; Brunsvig, 1656; Hieron. Eleni, *Diatribarum sive exercitationum ad jus civile lib. III*. Antuerpiae, 1576, Otto, Thesaurus, 2, sütun. 1402 (lib. I, oratio II) yeniden yayımlanan, "De optima et facillima perdiscendi juris civilis ratione", s. 1404; 1405; Nic. Reusner, "Cynosura juris", P. II, num. 25 s. 215; 216'taki "Methodus et ratio docendi commentandique juris civilis"; Otto, "Thesaurus", 4, s. 1431; 1502'de Antonii Augustini, "Emend. et opin.", Lib. I, c. 1, lib. III c. 3 fin.; Hub. Giphani, "Oeconomia juris", Francofurti, 1606, cap. Finali "ordo legum in Pandectis", s. 174, 176; s. 153. Praef. s. 4; Jac. Gothofredi, "Novus in Tit. Pandectar. de R.J. Commentarius", Genevae, 1653 Praef. s. 20-23; 447-448; G. G. Leibnitz, "Ratio corporis juris reconcinandi", Moguntiae, 1688 {Opera Omnia, t. 4, p. 235-253} §§ 54; 56; 57; 65 ve özellikle Şema III; Chr. Franc. Koch, "Dissertatio inauguralis de ordini legum in Pandectis", Giessen, 1784; Gottl. Hufeland, "Dissertatio inauguralis de legum in Pandectis interpre tandarum subsidio ex earum nexu et consecutivitate petendo", Jenae 1785., s. 192-241); Reimar, *Bemerkungen ve Hypothesen über die Inscriptionenreihen der Pandectenfragmente*, Göttingen, 1830.

Ayrıca Buonamicini'nin, *l'ordine dei titoli delle Pandette*, Pisa, 1906 adlı eserinde, iki eserin daha alıntı yapıldığını ekleyebiliriz: Treter, *Distributio titulorum juris* ve Benfejus, *De fundamentis digestorum ordinis*. Bluhme hipotezi, tüm bilim adamları arasında olağanüstü bir başarı elde etti. Fransa'da

metinlerinin yeniden işlenmesinden kaynaklanan, önemli ve resmi yenilikleri onlara kalıma bırakma eğilimi terk edilmiş, Hofmann'dan başlayarak sonraki bilim insanları, Roma hukukunun zamanla yenilediği hipotezini ileri sürerek Digesta'da özetlenen görkemli yasama ve tarih çalışmasının, bu kadar kısa sürede ve komisyonun kendi elindeki güçlerle gerçekleştirilebileceği ihtimaline ilişkin şüphelerini dile getirmişlerdir. (Metinlerle detaylandırılmış ve toplanmış materyal eserin büyük ölçüde önceki okullar tarafından hazırlanmış olduğunu ve önceki derlemelerin ve hatta bir derleme literatürünün varlığını destekleyecek kadar ileri gitmişlerdir.)¹⁴ 1901'de Ehrenzweig¹⁵ tarafından ileri sürülen ve 1913'te Peters¹⁶ tarafından, Iustinianus etrafındaki hukukçu grubunun okullarda didaktik amaçlarla, predigesta, dedikleri özel bir derlemeyi kullandıkları hipotezi, bu fikirden yola çıktı. Bu çeşitli hipotezler De Francisci, Rotondi, Lenel, Bonfante, Schulz, Albertario, Arangio-Ruiz, Pringsheim, Robleda, Collinet, Ambrosino ve Guarino gibi akla gelen sayısız Roma uzmanı tarafından dikkatli bir incelemenin konusu olmuştur.¹⁷ Bu hipotezden sonuç olarak, adli ve didaktik ihtiyaçlara cevap veren sistematik mecmualarda klasik metinlerin detaylandırılması, uyarlanması ve derlenmesinin hukuk okulları tarafından yapılabileceği hipotezi geliştirilmiştir. Bilim insanlarının dikkati, Iustinianus yasama çalışmasının genellikle bağlantılı olduğu Beyrut ve Konstantinopolis olmak üzere Bizans hukuk okullarına yönelmiş ve bu merkezlerin faaliyetlerini araştırmak için çeşitli incelemeler yapılmıştır.

Klasik metinler üzerinde çalışan Bizans ustalarının önemli yenilikler getirdikleri kabul edilerek, yeni sosyal ve politik gerekliliklere ve yeni post-klasik uygulamaya biçimlerine uygun olarak ilkeler inşa ettikleri ya da hâlihazırda yerleşik olan yasal dogmaları, adli yaşamdaki pratik uygulamalarına çok fazla dikkat etmeden tamamen spekülasyon bir eğilimle ve retorik bir temelde detaylandırdıkları, Aristoteles ve Platon hakkındaki yorumlardan türetilen klasik hukukçuların fazlasıyla pratik ruhunu, geç retoriğe özgü bir dizi kavrama neden olan, anlaşmazlıklar ve teolojik ayrımlardan rafine edilmiş son derece felsefi bir ruhla değiştirerek tanımlar ve

genellemeler getirdiklerinin üzerinde durulmuştur. Ayrıca, bu okulların ana faaliyetlerinden birisinin, çeşitli taşra haklarını Roma hukukunun içine katmak olduğu iddia edilmiştir. Çoğunlukla doğu kökenli ya da Helenistik olduğuna inanılan bir dizi unsur (ancak bunların kökenlerini belirleme zahmetine girmeden), üzerinde hareket edecekleri Roma kurumlarıyla, bir yandan onları değiştirip, aynı zamanda yeniden canlandırarak, Bizans toplumunda yeni ihtiyaçlar ve yeni amaçlar için hizmete uyumlu hale getirilecek ve iç içe geçecektir.

Bu okulların aynı zamanda Klasik düşüncenin Bizans dünyasına nüfuz ettiği pek çok cihet altında çalıştıkları ve yeni Hıristiyan akımlarla birlikte Kilise normlarına göre aile hukuku alanındaki konuları detaylandırdıkları, *iuradan* kaynaklanan kurallar ile imparatorluk yasamasının kuralları arasındaki yayılma sürecine katkıda buldukları belirtilir. Öte yandan bu hipotezlere her zaman kesin bir şekilde karşı çıkan Salvatore Riccobono, yeni yasanın gerçek etkeninin Geç İmparatorluk dönemi pratiği yoluyla Roma kurumlarının içsel ve kendiliğinden gelişmesi olduğunu savunarak, Bizans ustalarının kendilerini mütevazılık ve sadakatle klasik kaynaklarla sınırladığını belirterek, doğu okullarının çalışmalarını ve katkısını büyük ölçüde inkâr etmiştir.¹⁸

Enterpolasyonist okulun kendisi, Iustinianus'tan önceki dönemde ortaya çıkan klasik metinlerin tüm önemli ve resmi değişikliklerinin Bizans okullarının eseri olduğu fikrine sahipti. Bölümleri Digesta'da bulunan ve çoğu zaman kesin bir kanıt sunmadan modern eleştirmenlerin klasik çağda oluşturulmadığını iddia ettiği tüm küçük Latince çalışmalar aynı zamanda Bizans çalışmaları olarak adlandırılır. Aynı sıfat, Iustinianus öncesi Batıdaki Latince el yazmalarında bulunan ve klasik sonrası dönemde oluşturulduğu varsayılan bazı derlemelere bile verilir.

Ancak bu tür hipotezler karşısında, kaynaklar bize hangi nesnel verileri sağlıyor? Dikkat edilmesi gereken ilk nokta, Doğu'da Iustinianus öncesi hukuki kaynakların çok kıt olmasıdır.¹⁹ Onlardan

Hugo, bunu yayınladı: *Thémis ou Bibliothèque du Jurisconsulte*, 3 (1821) s. 278-283. İtalya'da, Pietro Conticini'nin "*L'ordine dei frammenti nei titoli delle Pandette. Contributo alla storia della origine delle Pandette ecc.*", Pisa, presso i Fratelli Nistri, 1838. Yaklaşık bir yüzyıl sonra Bluhme tezini yeni argümanlarla doğrulayan akademisyenler arasında şunu hatırlamalıyız: Krüger, *Über die Reihenfolge der Leges in den Titeln der Digesten Justinians* (*Zeitschr. Savigny-Stiftung*, 22 [1901] s. 12-49); Pauly-Wissowa, *Realenc.*, Cilt. 5, sütun. 496-519'ta Jörs, *Digesta.*; Longo, C., *Contributo alla storia della formazione delle Pandette* (*Bull. Ist. dir. Rom.*, 19 [1907] s. 132-160); Mommsen, Hofmann ve Bluhme (*Zeitschr. Savigny-Stiftung*, 22 [1901] s. 1-11 = *Gesammelte Schriften*, 2, s. 97-106). Yakın zamanda bkz. Peter, Mommsen ve Hofmann (*Mélanges Meylan*, cilt 1, s. 253-277); De Francisci, *Storia*, 3, s. 277-278; Dell'Oro, *Il Digesto di Giustiniano e la legge delle citazioni* (Synteleia Arangio-Ruiz, s. 354-358); De Francisci, *Nuovi studi intorno alla legislazione giustiniana e la rante la compilazione delle Pandette* (*Bull. Ist. Dir. Rom.*, 22 [1910] s. 155-207; 23 [1911] s. 39-85; 186-295; 27 [1914] sayfa 5-54); Rotondi, *l'indice fiorentino delle Pandette e l'ipotesi del Bluhm* (*Studi Perossi*, s. 89-126 - *Scritti Giuridici*, 1, s. 298-339); Scialoja, *Le interpolazioni dei testi delle Pandette e l'ipotesi del Bluhme. Un esempio, animus novandi* (*Studi Perossi*, s. 407-413); Bonfante, *Storia del diritto romano*, 4 Rome, 1934, 2, p. 89-113, sorunun incelenmesine özel bir ek (Pandekt derleyicileri tarafından tutulan yöntem ve Bluhme teorisinin eleştirileri) ayrıyor.

¹⁴ Hofmann, Franz, *Die Compilation der Digesten Justinians* (Ivo Pfaff tarafından yayımlanan ölümünden sonraki çalışma), Wien, 1910. Yazar, Hollandalı bilim adamı B. J. Lintelo de Geer'in *De Index Florentinus der Digesten*'deki (Verslagen en mededeelingen der kon Akademie van Wetenschappen, Afdeling: Letterkunde, II reeks, 6 deel, 1877, s. 334-355) sayısız gözlemine atıf yapıyor.

¹⁵ Ehrenzweig, *Die Compilation der Digesten Justinians* (*Grünhuts Zeitschrift* 28 [1901] s. 313-319).

¹⁶ Peters, *Die oströmischen Digestenkommentare und die Entstehung der Digesten* (*Berichte über die Verhandlungen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig*, Phil.-hi.st. Klasse, 65 B, [1913] I. H.).

¹⁷ Bizanslı hiçbir yazar tarafından söz edilmese de predigesta'nın var olduğu düşüncesi olağanüstü bir başarıya ulaştı. Çeşitli yazarlar arasında bkz. Rotondi, *Sul modo di formazione delle Pandette* (A proposito di una nuova ipotesi) (*Filangieri*, 38 [1913] s. 653-669- *Scritti giuridici*, 1, s. 87-109), Peters'in tezini kesinlikle reddeden; Collinet, *La genèse du Digeste, du Code et des Institutes de Justinian*, Paris, 1952, s. 20-32. Arangio-Ruiz, *Di alcune fonti postclassiche del Digesto* (*Atti Accad. Scienze mar. pai. Napoli*, 54 [1931] s. 10-32 = *Rariora* s. 189-196); *Precedenti scolastici del Digesto* (*Conf. XIV Cent. del Digesto*, 1931, s. 285-319); *Visita ai Basilici* (*Studi Albertoni*, 1, s. 2-8); Krüger, *Über die Reihenfolge der Leges in den Titeln der Digesten Justinians* (kaynak, sayfa 12-49); Ebrard, *Die Digestenfragmente ad formulam hypothecariam*, Leipzig, 1917, s. 136; *Die Entstehung des Corpus Iuris nach den acht Einführungsgesetzen Justinians* (*Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, 5 [1947] s. 28 ff.); *Quelques allusions à leurs prédécesseurs faites par les compilateurs de l'empereur Justinien* (*Mélanges De Visscher*, 1, s. 247-258. Das Theodosische Projekt eines «predigesto» (*Studi Albertario*, 1, s. 581-586); Pringsheim, *Beryt und Bologna* (*Festschrift Lenel*, s. 204-285 = *Gesammelte Abhandlungen*, 1, s. 391-449); Digesta'nın hazırlanmasında hukuk okullarının hocalarına önemli faaliyetler veren Die Entstehungszeit des Digestenplanes und die Rechtsschulen (*Atti Congr. Int. Diritto romano*, Roma 1934, 1, s. 449-494), Metin araştırmalarında günümüzün eğilimleri hakkında bir açıklama için bkz. Pugliese, *Orientamenti e problemi attuali nello studio delle fonti romane*, *Annali del diritto*, 5-6, 1961/62, s. 71-111).

¹⁸ Riccobono, *Dal diritto romano classico al diritto moderno* (*Annali Sem. Giur. Palermo*, 3, 4 [1917] s. 165-730); *Punti di vista critici e ricostruttivi a proposito della dissertazione di L. Mitte* (a.e. 12 [1928] s. 500-637); *Fasi e fattori dell'evoluzione del diritto romano* (*Mélanges Cornil.*, S. 237-381); *La codificazione dell'imperatore Giustiniano* (*Commém. XIV Centenario della pubbl. del Digesto*, Univ. Cattolica, 1933-34, s. 25-44); *La codificazione di Giustiniano e la critica contemporanea* (*Annali delle Fac. Giur. dell'Univ. di Macerata*, 1935).

¹⁹ Tartüma konusu için Bkz. Conrat, *Zur Kultur des römischen Rechts im Westen des Römischen Reichs im vierten und fünften Jahrhundert nach Christi* (*Mélanges Fitting*, 1 s. 287-320); Levy, *Westen und Osten in der nachklassischen Entwicklung des römischen Rechts* (*Zeitschr. d. Savigny*

tanıdıklarımızın çoğu da kesinlikle Batı kökenlidir. *Consultatio Veteris Cuiusdam Iuris Consulti*, *Collatio*, Vatikan yazmaları, Autun yazmaları, *Epitome Gaiana*, Paulus'un *Sententiae*'si, Gaius *Institutes*'inin Verona el yazması, Ulpianus'un *ex corpore* kitapları, Ulpianus'un *Institutes*'inin Vindobonensia yazması, Boethius ve *Spicilegium Solesmense* tarafından bildirilen kısımlar, Paulus'un *Sententiae*'si ve Theodosianus Kanunları gibi yasaların *Interpretatio Visigotica*'sı (Vizigot Yorumu), *Fragmentum Dositheanum, de iure fisci* fragmanları, Roma-Barbar kanunları, *Euric Kanunları*, Aziz İsidorus'un *Etymologiae* adlı eserinin 5. Kitabının yasal tanımlar mecmuası gibi kaynaklar aslında Batı'dan gelmektedir ve onlarda klasik çağda belirlenen ilkelerden ve sistem sapmalarından ortaya çıkan skolastik ve hukuki bir faaliyeti gösteren çeşitli unsurlar bulabiliriz.²⁰

Doğu'ya ait olan ikinci, dördüncü ve beşinci yüzyıl kaynakları çok daha kıt ve daha parçalıdır. Yunan scolio'ları (şerhleri) ile ahitler üzerine Latince bir metnin fragmanı olan *Sinaitik Parçalar*, Paulus'un *ad Plautium* yorumundan bir pasaj olarak tanımlanabilen, *de formula fabiana*'nın fragmanı, *de actionibus* fragmanı, Baziliklerde bulunan ve Iustinianus öncesi metinlere atıfta bulunan bazı scolio'lar, Gaius *Institutes*'inin Antioce parşömeninde korunan fragmanı, Argio-Ruiz'in Festschrift Schulz'da fideicommissumlar üzerine yayınladığı, Ulpianus'a atıf yapan bir eserdeki bölüm, Ulpianus'un *ad edictum*'unun 22. kitap bölümü, Septimius Severus *apokrimata*'sı, Paulus'un Leidense fragmanı, Ulpianus ve Papinianus'un eserlerinin kısa bölümleri, Aşkalonlu Julian'ın Filistin'deki yasalar ve uygulamaları hakkındaki fragmanı, dördüncü veya beşinci yüzyılın ilkelerini ve tanımlarını içeren PSI 1348, muhtemelen Yunanca yazılmış olup aralarında²¹ geç tarihli Süryanice, Arapça ve Ermenice versiyonlarına sahip olmadığımız ve son zamanlarda çeşitli arayışlarla Yunanca metnin²² içeriği ve doğası hakkındaki hipotezleri doğrulamak için, çabalanan ünlü "*Suriye-Roma hukuk kitabı*" bize sadece Iustinianus reformundan önceki hukukçuların faaliyetleri hakkında çok belirsiz ve kesin olmayan bir fikir verebilirler. Doğulu hukukçuların skolastik ve hukuksal faaliyet eksikliğini ortaya koyan bu kaynakların kıtlığı, bir dizi unsurla doğrulanmış ve kanıtlanmıştır.

İlk olarak, yazarların bu yüzyılda Bizanslılar tarafından tamamlanan klasik metinlerin önceki derlemeleri hipotezini desteklemek için birbirini izledikleri, fakat hipotezlerini destekleyemedikleri ve bazı metinlerden alıntı yapamadıkları görülmektedir. Bunların sadece Batı kökenli iura ve leges koleksiyonlarına ya da Taleleo'nun Bas 11,1,67'de bulunan C. 2,3,6'daki scolio'suna ve Taleleo'ya göre *Digesta*'da dağılmış yasalara aykırı anlaşmaların toplandığı, beşinci yüzyılda yaşamış hukukçu Cyril'in tanımladığı bir yoruma atıfta buldukları görülmektedir. Bizans scoliast'ının (şerh yapan kişi) bu

bilgiyi doğrudan bilmediğine dikkat edilmelidir, ancak bunu, herhangi bir somut temele dayanmaksızın, Hermogenianus Kanunu'nun kaybedilmiş bir yorumu gibi atfedilen Patricius'un bir *commentario*'sundan alır. Hiçbir metinsel kanıt, Cyril'in bu incelemesinin Iustinianus derleyicileri tarafından kullanılmasıyla ilgili Hofmann'ın iddiasını desteklemediği gibi, *Digesta*'yı oluşturan klasik hukukçuların eserlerinden münhasıran alınmış bu bölümler mozaikinde onu nasıl kullanmış oldukları da anlaşılmaz. Cyril'in iddia edilen yorumunun doğrudan bu hukukçu tarafından yazılacağı, ikinci ve üçüncü yüzyıllardan eserlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmayacağı da eklenmelidir. Bu nedenle çeşitli hipotezlerin dikkatli ve çok kesin bir incelemesinden sonra tam olarak Prof. Robleda'nın vardığı sonuç kabul edilmelidir. Yani çeşitli ve çelişkili modern hipotezleri takip etmek yerine Iustinianus'a inanamak tercih edilebilir.²³

Doğu'da üçüncü yüzyıldan sonra hukuksal faaliyet eksikliğine dair önemli bir ipucu, yakın zamanda Mısır'daki hukuki papirüslerden Cavenaille ve Sierl tarafından yapılan koleksiyonlarla süslenmiştir.²⁴ Gaius'un fragmanlarını içeren Antioce parşömenine ek olarak Sierl, çalışmaları *Digesta*'nın oluşumu için kullanılmış olan (Gaius, Iavolenus, Modestinus, Paulus, Ulpianus) ve belirsiz yazarlara ait 8 fragman dahil 36 ünlü klasik hukukçunun çok kısa olan fragmanlarını göstermektedir. Cavenaille, özenerek kaleme aldığı *Corpus Papyrorum Latinarum*'unda, hukukla ilgili tüm materyalleri "*littérature juridique*" adı altında toplayarak, Mısır'ın bize Geç İmparatorluk döneminin hukuk literatüründe kayda değer bir iz sağlamadığını en açık şekilde göstermektedir. Çok sayıdaki parçanın neredeyse tamamı klasik hukukçuların eserleriyle veya Theodosianus Kanunu ile Iustinianus derlemesinden pasajlarla özdeşleştirilebilir. Türdeki eserlerle tanımlanamayan çok azı, çok az öneme sahip küçük pasajlara indirgenmiştir. Bunlar ve birkaç Yunanca klasik metin kesinlikle 'kayda değer bir skolastik faaliyete' işaret etmez. Şu ana kadar bir yüzyıldan fazla süren araştırmalardan çıkarılan Mısır'daki muazzam papirüs kütesinden, içtihat eserlerini içeren veya eski hukukçulardan alıntı yapanların sayısı o kadar az ve bu eserlerin büyük çoğunluğu sadece klasik hukukla ilgiliyse, Doğu'daki bilimsel ve hukuksal faaliyetlerin durduğu istatistiksel olarak doğrulanmıştır. Aslında böyle bir faaliyetin olmaması, Mısır'da, çok çeşitli alanlarda yüksek kültürel geleneklerin geliştiği ve örneğin hukuk okulları ve kütüphanelerin bulunduğu bir ülkede inandırıcı değildir. İskenderiye şehrinde hiçbir iz kalmasa da eski klasik hukuk literatürü (atıfta bulunulan belgelerin tasdik edeceği üzere) kullanılmaya devam edilmiştir.

Ama en açık ve en belirleyici kanıt bize bizzat Iustinianus sunuyor. *Deo auctore* yasasında, derleyicilerin yalnızca eski hukukçuların eserlerini kullanmasını emreden sözleri önemlidir: § 4: *Iubemus igitur*

Stiftung, 49 [1929] s. 230-259); Volterra, *Western Postclassical Schools (The Cambridge Law Journal*, 10 [1949] s. 196-207); Appunti sulle scuole postclassiche occidentali (*Annali Storia del diritto*, 1, 1957, s. 51-65); Bruck, *Caesarius of Arles and the lex Romana Wisigothorum (Studi Arancio-Ruiz*, 1, s. 201-217); Petit, *Les étudiants de Libanius*, Paris, 1956; Wieacker, *Textstudien klassischer Juristen*, Göttingen, 1960, s. 157-161; Pringsheim, *Zur Textgeschichte des Zitiertesetzes (Studia et doc.hist.iur.*, 26 [1961] s. 235-240); Schubart, *Justinian and Theodora*, München, 1913; Steinwenter, *Die Briefe des Qu. Aur. Symmachus als Rechtsquelle (Zeitschr. Savigny Stiftung*, 74 [1957] s. 1-25); Grupe, *Juristische Analekten des G. S. Apollinaris Sidonius (a.e. 46 [1926] s. 19-31)*; Wieacker, *Lateinische Kommentare zum Codex Theodosianus (Symbolae Friburgenses in honorem Ottonis Lenel*, s. 259-356); Buckland, *The Interpretations to Pauli Sententiae and the Codex Theodosianus (Law Quarterly Review*, 60 [1944] s. 361 ss); Cosentini, *Di alcune precisazioni sul valore degli «scholia» ai «Fragmenta Vaticana» (Miscellanea Romanistica*, Catania, 1956, s. 25-78); Levy, *West-östliches Vulgarrecht und Justinian, (Zeitschr. Savigny-Stiftung*, 76 [1959] s. 1-36).

²⁰ 426 yasası "*Lex Citationum*", eserlerine özel bir değer verilen, ikinci ve üçüncü yüzyıl hukukçularından bahsetmekte, ancak daha sonraki hukukçulardan söz etmemektedir. Bu sessizlik, üçüncü yüzyıldan sonra hem Batı'da hem de Doğu'da belirli bir öneme sahip hukuksal ve skolastik

faaliyetlerin meydana geldiğini hariç tutmak için önemli bir temel unsur oluşturmaktadır, Bkz. Dell'Oro, A.g.e

²¹ Tartışma konusu için Bkz. Volterra, *Un'ipotesi intorno all'originale greco del Libro Siro-Romano di diritto (Rend. Acc. Naz. Lincei, Classe Se. Mor., Serie VIII, 8 [1953] s. 21-37)*; Il Libro Siro-Romano nelle recenti ricerche (*Convegno Int. L'Oriente cristiano nella storia delle civiltà*, Roma, 1964, s. 297-328)

²² Selb'in son yayınlarına atıfta bulunuyorum, *Le livre Syro-romain et idéé d'un coutumier de droit séculier orientalo-chrétien (International Conference The Christian East in the history of Civilization, Roma, 1964, s. 329-341)*; *Problème des Systems and Systemvergleichs im Syrisch-römischen Rechtsbuch (Zeitschr. Savigny-Stiftung*, 79 [1962] s. 28-50); *Das Problem rechtlicher Bindung an den Konsensualkauf im Syrisch-römischen Rechtsbuch (Studia et Documenta hist. et iur.*, 28 [1962] s. 27-64); *Zur Bedeutung des syrisch-römischen Rechtsbuches (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung*, 49, München, 1964) bunun üzerine incelemeler için bkz. Luzzatto, *Studia et documenta hist. iur.*, 31 (1965) s. 423-432.

²³ Robleda, *Ius privatum Romanum*, Romae, 1960, s. 256.

²⁴ Cavenaille, *Corpus Papyrorum Latinorum*, Wiesbaden, 1956, s. 143-199; Sierl, *Nachtrage zu Lenel's Palingenesia iuris civilis, Anhand dar Papyri*, s. 1. 1958.

vobis antiquorum prudentium, quibus auctoritatem conscribendarum interpretandarumque legum sacratissimi principes praebuerunt, libros ad ius Romanum pertinentes et legere et elimare, ut ex his omnis materia colligatur, nulla (secundum quod possibile est) neque similitudine neque discordia derelicta, sed ex his hoc colligi quod unum pro omnibus sufficiat. (Bu nedenle size, hükümdarların verdiği mukaddes kanunların yorumlanması ve kayıt altına alınması yetkisine sahip kadim bilgelerin geniş Roma hukuku kitaplarını, bütün bu konulardan toplanması amacıyla, ne benzerlik ne de ihtilaf olmadan, sadece hepsi adına yeterli gelen bu mecmualardan, okumayı ve detaylandırmayı, emrediyoruz.) Ayrıca; *quia autem et alii libros ad ius pertinentes scripserunt, quorum scripturae a nullis auctoribus receptae nec usitatae sunt, neque nos eorum uolumina nostram inquietare dignamur sanctionem.* (Bundan başka, yetki almayan ve yaygınlaşmayan diğer kitaplar da bu geniş hukuku yazdıkları için, onları bu çalışmamıza layık görmüyoruz) ve yasa, § 17'de açıkça şunu ifade etmektedir: *Antiquae autem sapientiae librorum copiam maxime Tribonianus vir excellentissimus praeiuit, in quibus multi fuerant et ipsius eruditissimis hominibus incogniti, quibus omnibus perlectis, quidquid ex his pulcherrimum erat, hoc semotum in optimam nostram compositionem pervenit.* (İçerisinde bilgin pek çok adama dahi tanınmaz gelen, bilgi dolu ve eski kitapların pek çok kopyasını faziletli adam Tribonianus temin etmektedir.)

Bu açık beyanlar bana, Cumhuriyet'in son döneminin ve İmparatorluğun ilk üç yüzyılındaki hukukçuların eserlerini okuma ve alıntı yapma dışında derleyicilerin herhangi bir iş yapmadığı gerçeğini kategorik olarak dışlamış görünüyor.

Öte yandan, daha yeni eserler olsaydı, imparator hangi nedenle derlemesini yalnızca klasik hukukçularınkiyle sınırlandırdı? Hangi nedenle bu yeni eserler Bizans okullarında tamamlanan ve detaylandırılan yazılarda veya derlemelerde bahsedilmeden, Digesta'tan hariç tutuldu? İmparator, yasaların mecmuasına göre farklı bir şekilde davranıp bunlarda Gregorianus, Hermogenianus ve Theodosianus olmak üzere üç kanundan açıkça bahsetmektedir. Iustinianus ayrıca, daha sonra yayımlanan "*quinginta decisiones*" ile ilgili olarak, onları Tribonianus'un önerilerine sunmakta tereddüt etmiyor, böylece çağdaş hukukçuların çalışmalarını susturmayı değil, mümkün olduğunca vurgulayıp yüceltmeyi amaçladığını gösteriyor.²⁵ "Floransa indeksi" ise milattan önce birinci yüzyıl ile milattan sonra birinci, ikinci ve üçüncü yüzyıllardaki hukukçuların eserlerinden bahsetmekte bu yüzyıllardan sonrasına değinmemektedir.²⁶

Iustinianus "*Omnem reipublicae*" yasasında, zamanında var olan hukuk okullarının doğru ve uzun bir tanımını veriyor - belki de kendi reformunun mükemmelliğini daha iyi vurgulamak için öğretim durumunu abartıyor - hocalar ve öğrenciler tarafından kullanılan eserlerin kaotik ve kafa karıştırıcılığı konusunda ısrar etse de gizemli "*quattuor libri*", dışında bu eserler; birincisi "*re uxoria*", ikincisi "*de tutelis*" ve üçüncü ile dördüncüsü "*de testamentis et legatis*", Gaius'un Institutes'ıyla birlikte, dersin ilk yılında okunuyor, klasik hukukçuların olmayan başka hiçbir eserden bahsetmiyor. Beyrut Okulu'nun organizasyonunu, öğretimini ve olaylarını derinlemesine inceleyen Collinet'in sonuçlarına göre, burada kullanılan eserler Ulpianus'un "*ad Sabinum*" ve "*ad edictum*" yorumları ile Papinianus ve Paulus'un cevaplarıdır.²⁷

Bu veriler bu nedenle, Geç İmparatorluk döneminin (300 ile 476 yılları arasındaki zaman dilimi) resmi öğretimindeki varlığını ve uygulamasını, üçüncü yüzyıldan sonra Doğu hukukçuları veya imparatorluk hukuk okulu profesörleri tarafından oluşturulan hukuk incelemelerini, monografileri, serh veya yargı kararlarını hariç tutar. Beyrut okulunda daha önce bahsettiğimiz çalışmada, Collinet tarafından toplanan kaynaklardan şimdye kadar anlattıklarımızın bir teyidi görünmektedir. Bu okula ve Sezarîye'ye bahis, 239 yılında Mucizeci Aziz Gregorius tarafından telaffuz edilen "*ad Originem*" konuşmasında zaten bulunmaktadır. Beyrut'taki Hukuk çalışmalarını tamamlayan ve eski bir avukat olan Ledros Piskoposu Triphyllius'dan bahseden Sozomenos'un ve Eusebius'un eserlerinde sözü edilen Maximinus zulmünün 309 yılındaki kurbanları Aziz Pamphilus, Aziz Amphienus ve Aziz Aedesius'un da aralarında bulunduğu çeşitli öğrenci isimleri, Libanius'un dua ve yazılarında, Ermenice, Arapça ve Yunanca menkıbelerde hatırlanmaktadır. Diğer hatıralar, Nenizili Aziz Gregorius'un dördüncü yüzyıldaki "*Descriptio orbis terrae*" adlı eserinde, Berlin'deki 10558 ve 10559 papirüslerinde ve şair Nonnus'un şiirlerinde okunabilir. Üçüncü yüzyılın sonunda veya dördüncü yüzyılın başlangıcında (C.10, 50 [49] 1) Diocletian ve Maximian tarafından yapılan bir yasa, bu okulun öğrencilerine, 25 yaşına kadar "*munera personalia*" ya (kamu hizmetinde kişisel yükümlülük) bağlı kalmama ayrıcalığını verir. II. Theodosius'un ve 425 tarihli III. Valentinianus'un diğer bir yasası (C. Th. 14,9,3 = 11, 19 [18], 1) Roma ve Konstantinopolis okullarına başka ayrıcalıklar verir. Aynı yılın yasasında aynı imparatorlar, (C. Th. 6,21,1) Konstantinopolis'teki diğer hocalardan bahseder. Orijinal Grekçe metni kaybolmuş olup Süryanice bir çevirisi bulunan Zacharias Rhetor'un Severus'un hayatına dair çalışması, beşinci yüzyıl hukuk öğrencilerinin çalışmaları ve ayrıca derslerde izlenen yöntemler ile ilgili önemli ve bol miktarda veri içerir.²⁸ Ancak imparatorluk hukuk okulları ile ilgili pek çok bilgi arasında, çok azı hocalar ve çalışmalar hakkında olanlardır. Mommsen'in²⁹ herhangi bir güvenilir kaynak tarafından desteklenmeyen Codex Gregorianus'un yazarı Gregorius'un Beyrut'ta hoca olduğu hipotezi dışında, Libanius'un mektuplarında, 360 yılında retorikçinin (Libanius) Antakya okuluna çekmeye çalıştığı Domnio veya Domminus, daha sonra Antakya ve Sebastia'da ikamet eden Scylacius, Digesta'nın komisyon üyelerinden birisinin atası ve babası olan Eudoxius ve Leontius, Zacharias Rhetor ile "*de confirmatione digestorum*" yasasında Iustinianus tarafından adı anılan Anatolius'dan bahsedilmektedir; aynı yasada Baziliklerin bazı scoli'lerinde adı geçen ve muhtemelen "της οικουμένης διδασκαλοι: Kâinatın Hocaları" okulunun kurucuları olan Patricius ve Cirillus'dan bahsedilir. Demosthenes, Eudoxius, Amblichus da bazilik scolilerinde alıntılanmıştır.³⁰ Bunlardan hiçbirinin belirli yazılara atfedilmediğine dikkat edilmelidir, bu nedenle etkinliklerinin klasik hukukçuların metinlerinin öğretilmesi ve sözlü anlatımı ile sınırlı olduğu varsayılabilir.

Şimdye kadar söylediklerimiz, Iustinianus'un kendi zamanında var olan hukuk okullarına yönelik tutumunu, giriş yasalarından derlemesinin üç kısmına kadar açıkça belli olan tavrı, anlamamıza olanak tanır. 13 Şubat 528'de ilk kanunun taslağını hazırlamak için kurulan ilk komisyon dört asilzadeden oluşuyordu: Ioannes "*ex quaestor sacri palatii*", Leontius, "*magister militum* ve *ex praefectus praetorio Orientis*", kıdemli yetkililerden: Thomas "*quaestor sacri palatii*"; Tribonianus, "*magister militum*" unvanını almıştır. Theophilus, Konstantinopolis'te "*comes sacri consistorii* ve *iusis doctor*" unvanını alırken, Constantinus "*comes largitionum*" unvanına layık görülmüştür. Bu nedenle, bu komisyon tamamen

²⁵ Bkz. I. 1,5,3: *...per constitutionem expulimus, quam promulgavimus inter nostras decisiones, per quas suggerente nobis Triboniano viro excelso quaestore antiqui iuris altercationes placavimus.*

²⁶ Belki Hermogenianus ve Arcadius Carisius'un eserleri dördüncü yüzyılın başlarına kadar uzanıyor.

²⁷ Collinet, *Histoire de l'école de droit de Beyrauth*, Paris, 1925, s. 220.

²⁸ Konu hakkında Bkz. De Francisci, *Vita e studi a Berito tra la fine del V e gli inizi del VI Secolo*, Roma, 1912, Zacharias Rhetor'un Süryanice metnini, İtalyanca bir çeviri ve çeşitli gözlemlerle sağlar.

²⁹ Mommsen, *Die Heimat des Gregorianus (Zeitschr. Savigny-Stiftung, 22 [1901] s. 139-144 = Gesammelte Schriften, 2, s. 366-370. Collinet, Histoire de l'École cit., s. 120, ayrıca şu hipotezi ileri atar: Gregorius Beyrut'ta hocalık yapmış olabilir; Ayrıca külliyatını başka bir sıfatla, kanunların tevdi edilmesinin sağlayıcısı olarak yazmış olması da mümkündür.*

³⁰ Collinet, *Histoire cit.* tarafından sağlanan bilgiler.

imparator tarafından doğrudan istihdam edilen kıdemli ve eski memurlardan oluşan bir komisyondur. İmparatorluk hukuk okullarının hiçbir profesörü bunun bir parçası değildir. Üyelerden biri olan Theophilus'un Konstantinopolis doctor iuris'i olduğu, ancak akademi derecesinden çok "comes sacri consistorii" pozisyonundan dolayı temsilci olarak seçildiği anlaşılıyor. Üye listesi, Iustinianus'un saltanatının başlangıcında yalnızca yetkililere ve orduya güvendiğini ve hukuk hocalarını bir kenara bırakarak yasama ve yargıyı yeniden yapılandırma projesini onlara emanet ettiğini açıkça gösteriyor.³¹ Yakın tarihli bir makalede De Francisci,³² ister açık ister gizli bir biçimde, Kapadokyalı Ioannes ile Tribonianus arasında kesinlikle var olan rekabeti ima ederek, Iustinianus derlemesinin perde arkasında yer alan bazı bölümlerini yeniden yapılandırmıştır. Kaba, kurnaz, açgözlü, ancak enerjik olan ve zor durumlara hükmedebilen, sınırlı bir kültüre sahip olan Ioannes Latinceyi görmezden gelen ve hatta tam olarak Yunanca yazmayı bile bilmeyen birisiydi. Kendisini derinlemesine çalışmalara adanmış, klasik Latin hukuk literatürünün bir uzmanı ve antik kanunların tutkulu bir koleksiyoncusu olan,engin bilgiye sahip Tribonianus'un ince, zarif, ancak idari veya hükümet uygulamalarından çok teorik hukuk çalışmasına eğilimli ve özellikle Digesta'nın editör kadrosundan gelen birçok unsur sayesinde, olağanüstü çalışma ve organizasyon becerilerine sahip olduğunu hayal edebiliriz.

Bu iki adam arasında doğrudan ve dolaylı haberlere dayalı rekabet ve Nika isyanında tüm ağırlığıyla ortaya çıkan Tribonianus'un zor anları yönetme konusundaki açık yetersizliği karşısında Iustinianus'un muhakemesi takdire şayandır. Iustinianus onu 'quaestor sacri palatii' pozisyonundan ihraç eder, ancak görevler reformunda ve yasama programının ilk bölümünün uygulanmasında gösterdiği üstün becerilerinden dolayı Digesta'yı derlemekten sorumlu komisyon başkanı olarak tutar ve daha sonra 533 yılında 'magister officiorum' ve tekrar 'quaestor sacri palatii' payeleriyle onurlandırır. Büyük bir hükümdar için tipik olan, adamlarını tam olarak nasıl değerlendireceğini bilmenin armağanı, Iustinianus'un Kapadokyalı Ioannes'e karşı davranışında da ortaya çıkmaktadır. Iustinianus Ioannes'in, kısıtlı kültürünün kendisini eski Latince eserlerden arındırmasından dolayı, Digesta'yı derleyemeyeceğini açıkça fark ettikten sonra, onun aynı zamanda bir eylem adamı olarak alışılmadık niteliklerini de takdir ederek, artık yasama komisyonlarının parçası olmaya çağırır. Ancak halkın isteği üzerine 532'de onu geçici olarak "praefectus Orientis" makamından uzaklaştırdıktan sonra, aynı yılın Ekim ayında göreve geri çağırdı ve 541'e kadar makamında tuttu. 15 Aralık 533 tarihli "de conceptione digestorum" yasasında, imparator, komisyonun diğer üyelerinden bahsetmeden doğrudan Tribonianus'a işaret etmiştir. Bu bana onun meslektaşlarını seçme yetkisine sahip olmasının bir kanıtı gibi görünür. Bunların isimleri "de conceptione digestorum" yasasından öğrendiğimiz üzere şu şekildedir: "come sacrarum largitionum" ve "magister scrinii libellorum" olan Constantinus, "magister iurisque peritus in hac splendidissima civitate" olarak nitelendirilen Theophilus ve yasanın diğer kısmında "antecessor" olan Doroteus, Beyrut'ta "illustris magister ve apud Berytienses iuris interpres constitutus" adıyla "quaestor" ve hukuk profesörü olan Anatolius, Konstantinopolis antecessor'u ile "comes sacrarum largitionum"u olan Cratinus,

Ayrıca imparatorluk mahkemesi olan Praefectus Praetorio Orientis mahkemesindeki 11 avukat.

Yeni komisyonun bileşimi, ilk komisyondan belirgin bir şekilde farklıdır: Tribonianus ve bir hukuk uzmanı olan Constantinus yetkili komisyonun bir parçasıdır, Etkili olmasa da makamı elinde tutan Anatolius, 11 imparatorluk avukatı dışında aynı zamanda sırasıyla hem Konstantinopolis ve Beyrut'taki hukuk profesörleri, hem de birincisi "magister", ikincisi "comes sacrarum largitionum" ve üçüncüsü "quaestor" olan tümü memur üç magister, Theophilus, Cratinus ve Doroteus bu komisyonun diğer üyeleridir. Tribonianus bu nedenle, eski klasik hukukun Latince eserlerinin okunması ve incelenmesi için kendisiyle işbirliği yapacak profesörler arasında hukuk okullarına başvurur, ancak yalnızca etkili veya fahri imparatorluk görevlileri olan ve bu nedenle doğrudan imparatorun yetkisi ve sarayının hizmeti altındaki kişileri seçer. Her birinden söz ederken Iustinianus, komisyon üyeliğini haklı çıkarmak için bu ikinci başlıklarda ısrar ediyor gibi görünür. Memurlardan oluşan birinci komisyonun derlediği imparatorluk yasalarını içeren kanunun terk edilmesi ve ikincisini farklı bir komisyona emanet etme ihtiyacının hissedilmesi ya Tribonianus'un Antakyalı Ioannes'ten bir kez kurtulduktan sonra, muhtemelen ilk komisyon tarafından kabul edilmediği ve şiddetle engellendiği yeni bir yasa derlemesi hazırlama niyetinde olduğu ya da Iustinianus'u ilk komisyonun tatmin edici bir şekilde çalışmadığına ikna ettiği manalarına gelebilir. Tribonianus ve imparatorluk avukatı Mena dışında ilk komisyon üyelerinden hiçbirini ikincinin parçası değildir. "Magister", "ex quaestor ve ex consul" sıfatıyla Tribonianus, Beyrut'ta quaestor ve profesör olan Doroteus ve imparatorluk forumundan üç avukat, Mena, Constantinus ve Ioannes'ten oluşmaktadır. Institutes'in taslağını hazırlama komisyonu halen farklıdır: Her zaman "magister" ve "ex quaestor sacri palatii" sıfatıyla anılan Tribonianus, "Omnem rei publicae" ve "Imperatoriam maiestatem" yasalarında antecessor adıyla anılan Konstantinopolis profesörü Theophilus ve Beyrut profesörü Doroteus olmak üzere iki profesörden oluşur. Institutes, o zamana kadar okullarda yürütülen öğretime neredeyse muhalefet eden ve ilk hukuk kurallarının doğrudan hükümdar Iustinianus'tan çıkması için resmi ve otoriter tarzda düzenlenmiş imparatorun arzuladığı bir çalışma gibi görünmektedir. Aslında, "cupida legum iuventus" a işaret eden "Imperatoriam maiestatem" yasası, açıkça şunu söylüyor: "ut liceat vobis prima legum incunabula non ab antiquis fabulis, sed ab imperiali splendore appetere: Size en temel yasaların kadim masallardan değil imparatorluk ihtişamından yapılması izni verilmiştir."

İkinci ve üçüncü yüzyıl hukukçuları Gaius, Ulpianus, Fiorentinus'un Institutes'lerinden alınan pasajlardan oluşan Iustinianus Institutes'inin aynı kompozisyonu, komisyoncuların imparatorluk mevzuatı gereği yenilikleri hatırlatmak için düzenledikleri ifadelerle serpiştirilmiş olup bu ifadelerin zamanın okullarına ait olmadığını göstermektedir. Öğretim reformu, 533'ten önceki okulların organizasyonu ve öğretim sistemi hakkında değerli bilgiler sağlayan yasa *Omnem rei publicae de Iustinianus* tarafından ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Daha önce de gözlemlediğimiz gibi, bu açıklama, okulların içler acısı durumunu ve reformun mükemmelliğini vurgulamaya eğilimlidir. Bu açıkça hocaların herhangi bir didaktik özerkliğini ve öğretim

³¹ Tayin edilen komisyon üyelerinin niteliklerini Iustinianus derleyicilerinkilerle karşılaştırmak ilginç olabilir. II. Theodosius planlarını gerçekleştirmek için 26 Mart 429 tarihli C. Th. 1, 1, 5'te şu kişilere işaret etmektedir: *Antiochus vir illustris, exquaestor et praefectus, Antiochus vir illustris, quaestor sacri palatii, Theodorus vir spectabilis, comes et magister memoriae, Eudicius et Eusebius, viri spectabiles magistri scriniorum, Iohannes vir spectabilis ex comes sacrarii, Comazo et Eubulus viri spectabiles ex magistris scriniorum, Apelles vir disertissimus scholasticus*. Görüldüğü gibi memurlardan ve eski memurlardan oluşan bir komisyon: hiçbir hukuk fakültesi hocası bunun bir parçası değil. 20 Aralık 435 tarihli C. Th., 1, 1, 6, 2'de belirtilen komisyon şunları gösterir: *Antiochus, amplissimus atque gloriosissimus praefectorius ac consularis, Eubulus, industris ac magnificus*

comes et quaestor noster, Maximinus vir illustris quaestoriae dignitatis ornatus, Sperantius, Martyrius, Alypius, Sebastianus, Apollodorus, Theodorus, Eron spectabiles comes consistorii, Maximinus, Epigenes, Diodorus, Procopius spectabiles comites et magistris sacrarum scriniorum, Erotius vir spectabilis ex vicariis iuris doctor, Neoterius vir spectabilis ex... Bu komisyon aynı zamanda bir "doctor iuris" de dahil olmak üzere yalnızca yetkililerden oluşur. Novella 1, 7'deki komisyon, yukarıda belirtilen 16 üyenin 8'inden oluşuyor. Ayrıca, imparator planlanan derlemeyi tamamlamak için bu komisyonların ustalarına başvurmadığı için, bu komisyonların bileşimi, beşinci yüzyılda hukuk okullarının çok az etkisinin bir göstergesidir. Bu komisyonlar hakkında bkz. Ebsard, *Quelques allusions* cit., s. 251-253.

³² De Francisci, *Dietro le quinte della compilazione giustiniana* cit.

özgürlüğünü bastırmayı amaçlamaktadır. Hem özne seçiminde hem de anlatım biçiminde antecessor'un her türlü takdir yetkisi kesinlikle bastırılmıştır.

İmparator, yasasında yedi antecessor'a bağımlılar olarak hitap eder, emirler verir ve onlardan kendi hazırladığı metinlerden değil, imparatorluk talimatlarına göre öğretim yapmalarını ister. Düşüncesinin özü temelde şudur: Şimdiye kadar bu yöntemlerle ve bu sistemlerle öğrettiniz: Şu andan itibaren yalnızca benim yazdıklarına göre öğretmelisiniz, yıl yıl derlememden, İlk yılda *Institutes*'ten bu dört kitabı, sonraki yıllarda *Digesta*'nın otuz altı kitabı okuyun, böylece öğrencilere ağızımızdan konuşan kişi imparatormuş gibi görünecek. Bu, siz ve sizi takip edecek olanlar tarafından titizlikle ve sonsuza dek incelenmelidir. Bununla birlikte antecessorlar, eski ve güncel hukukun öğretilmesinde ve açıklanmasında özerk olan özgür hukukçulardan, çok sınırlı, ayrıntılı ve kesin görevleri olan gerçek imparatorluk memurlarına dönüştürülmüştür. Üniversite hayatı bile değişmiştir: Sezariye, İskenderiye ve diğer hukuk okulları: Konstantinopolis ve Beyrut baskı altına alınmıştır, Ders kitaplarının çoğaltılması ve dağıtılması için kütüphanelerin faaliyetlerinin yanı sıra çeşitli yıllara göre öğrencilerin hayatı ve isimleri en ince ayrıntısına kadar düzenlenen zorunlu bir nizamı tabi tutulmuştur.

Antecessorlara verdiği sınırlı göreve uygun ve görüşleri ile mantıksal bağlantı içinde, imparator "*de conceptione*" ve "*de confirmatione digestorum*" yasalarında derlemelerin metnine ilişkin her türlü yorum veya yorum faaliyetini kesinlikle yasaklamaktadır. Bu yasakla imparator, hukukçuların ve okullarının tüm yaratıcı ve kişisel faaliyetlerini sonsuza dek ortadan kaldırmayı, yüzyıllardır sahip oldukları işlevi kesin olarak iptal etmeyi ve görevlerini, tarafından mahkemelerde kanunlaştırılan derlemesinde öngörülen, hukukun uygulanmasına indirgemeyi amaçladı. Bu, Iustinianus'un Roma hukukunun karakteristiği olan şeyi ve tarihsel gelişimini mutlak bir şekilde reddetmesi anlamına geliyordu.

Sözleri, yüzyıllar boyunca hukuk okullarının artık hukukun oluşumu üzerinde herhangi bir pratik etkiye sahip olmadığını ve onların didaktik düzeyde bile olsa herhangi bir özerkliği kalmadığını açıkça gösteriyor. *Digesta*, *Codex*, *Institutes* kendiliğinden tasarlanmadı, okullarda geliştirilmedi, ancak imparatorun emriyle, seçtiği güvendiği adamlardan gelen çizim ve talimatlara göre derlendi. Tribonianus'un anlayışına göre (ki kendisi antecessorların bir parçası değil, sadece bir memurdur ve muhtemelen bahsedilen iki yasanın girişini yazmıştır), derleme sadece okullar için değil aynı zamanda onlardan kısımlar almak ve düzeltilmesini veya değiştirilmesini önlemek için de gereklidir. Yasağın buradaki olayları ve sonuçları iyi bilinmektedir.

Bu kadar yoğun ilgi çeken bir alanda, zorlukla ve yalnızca kısmen keşfedebileceğimiz sadece hızlı ve yüzeysel bir gezi yapabildim. Ama umarım bu keşif, genellikle öğretilenin aksine, Iustinianus'un zamanının okullarını hiç yüceltmediğini, ancak pratikte içlerindeki

tüm özerklik biçimlerini bastırmaya çalışarak onları kendi otoritesine bağımlı kılmaya çalıştığını görmemizi sağladı. Iustinianus yüzünden Roma tarihinde ilk kez Romalılar cumhuriyetçi yasalar ve imparatorluk yasalarını eşit bir hukuk kaynağı olarak görüp, yorumlama faaliyetinden mahrum kaldılar.

Tuşi: Cüçi’nin Adı Üzerine*

Ayşe Beyza ERCAN^{1*+}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ARDAHAN.

*aysebeyzaercan@ardahan.edu.tr

+ORCID: 0000-0003-0464-2716

Öz– 1169 senesi doğumlu Cüçi, doğumunun nasıl olduğu konusunda akıllarda şüphe bırakan en önemli tarihi karakterlerden biridir. Cüçi, Cengiz Han’ın dört oğlu arasında en büyüğüdür. Annesi Börte, Merkitler tarafından kaçırıldıktan sonra Cengiz Han tarafından kurtarıldığında hamile olduğundan Cuci’nin kimin oğlu olduğu konusunda çeşitli şaibeler vardır. Cüçi en bilinen anlamıyla “beklenmedik misafir” demektir. İşte bu makale, Cüçi Han’ın isminin anlamı ve çeşitli formları hakkında bilgi vermekte, ayrıca onun tarihi kişiliği, hayatı ve babası Cengiz Han ile olan ilişkileri hakkında da bilgiler içermektedir. Prof. Peter B. Golden, Cüçi isminin ne anlama geldiği ve yazılış formlarının nasıl olduğunu incelediği bu makalesini İngilizce olarak hazırlarken Fransızca, Almanca gibi Batı dillerinin yanı sıra Rusça, Gürcüce, Arapça, Türkçe gibi çeşitli dillerden kaynak eserler kullanarak hazırlamıştır. Kullandığı kaynaklar arasında zaman zaman karşılaştırmalar yapmış ve kendi yorumlarını da eklemiştir. Biz bu çeviriyi yaparken, aslına bağlı kalmaya özen gösterdik. İngilizce’den Türkçe’ye çevirdiğimiz bu makalenin bu alanı çalışan araştırmacılar için yardımcı olacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler– Cüçi, Moğollar, Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak, Moğolca.

Tuşi: The Turkic Name of Joči

Abstract– Joči, who was one of the most important figures of Mongolian history and the eldest son among the four sons of Genghis Khan, was born in 1169. Accounts on his ancestral lines are still contested by different scholars. Börte, Joči’s mother was kidnapped by Merkits and when she was rescued by Genghis Khan, she had been pregnant. Therefore, it is still unknown who was the biological father of Joči. The name ‘Joči’ simply means “unexpected guest”. This article examines the meaning and variant forms of the name ‘Joči’ from the perspectives of different sources. This article also provides valuable information about the life and personality of Joči, as well as his relationship and interaction with Genghis Khan. Professor Peter B. Golden wrote this article in English to explain what Joči means and its varied orthography and used sources in French, German, Russian, Georgian, Arabic and Turkish. He successfully compared different sources and included his own comments on the topic. Close attention was paid to stick to the original article while translating from English to Turkish. We hope that this translation of the article will be helpful for the researchers who focus on this field of history.

Keywords – Joči, the Mongols, Genghis Khan, Desht-i Qipchaq, Mongolian

* Prof. Dr. Peter B. Golden, “Tuşi: The Turkic Name of Joči”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 55 (1 • 3), 2002 s. 143-151. Makalesini çevirmeme izin verdiği ve yayımlanmadan önce gözden geçirdiği için bir kez daha Prof. Dr. Peter B. Golden’a buradan teşekkürleri bir borç bilirim.

Tuşi, Duşi, Cengiz Han'ın en büyük oğlunun Türkçe adı, aynı zamanda onun doğum koşullarını ima eden Moğol adının ince nüanslı bir çevirisi: "beklenmedik misafir".

Anahtar kelimeler: Cüçi¹, Cengiziler.

Bilindiği üzere, Cüçi Cengiz Han²'ın en büyük oğlunun ismidir. Aynı zamanda Cengiz Han'ın kardeşi Cüçi Hasar'ın da adıydı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cüçi³ olarak yazılmaktadır. Bu isim ailede yerleşmiş idi, Kutula Han'ın oğullarından birinin adı da Cüçi idi.⁴ İslam ve bazı Batı kaynaklarında, bu isim ve bunun türevleri iki şekilde verilir:

جوجی jwjy: jûji ve توشی twşy: tûşî⁵ (aşağıya bakınız). Bu, biri Moğol, diğeri Türk olmak üzere çift adı olan Cengizilerin tek hükümdarıdır. Reşidüddin Fazlullâh, Ögedei'nin (bu yazara göre Ögetâi ve Ögedâi) daha önce el yazmalarında boş bırakılan başka bir isme sahip olduğunu, ancak bunu beğenmediği için değiştirdiğini bildirir.⁶

Cüçi'nin Moğolca formu "konuk, ziyaretçi"dir (Lessing vd. 1995, s. 1066) "Hôte non souhaité, hôte non attendu" (istenmeyen misafir, beklenmeyen misafir) veya sadece "hôte" (ev sahibi) (Pelliot 1949, s. 10) veya "der unverhoffte Gast" (beklenmedik misafir), "der unerwartete Gast" (beklenmedik misafir) (Spuler 1985, s. 161). Bu isim, daha önce Merkit tarafından kaçırılan annesi Börte'nin (soyu hakkındaki şüpheleri gündeme getiren) ve yine Merkit tarafından gönderildiği Kerait hükümdarı Ong Han/Tuğrul Han sarayından dönüş yolculuğunda (beklenmedik bir şekilde) onu doğurduğu için verildi.⁷ Bir çocuğun doğumunu çevreleyen olağandışı olaylardan sonra isimlendirilmesi, putperest Türkçe ve Moğolca konuşan halkların bildiği karmaşık isim verme sisteminin bir parçasıydı.⁸ Böylece, Ebû'l-Gâzî'ye göre, Temuçin/Cengiz Han'ın Cüçi doğduğunda "bize misafir geldi" (*Cinggis Xan bu oğlum körüp xoşhâl bulup bizge juji keldi tidi Moğul tilinde juji tip yeni kelgen mihmânı*

ayturlar) diye haykırmıştır.⁹ Şeyh Süleyman Efendi-yi Özbeki el-Buhari'nin Çağatay Sözlüğünde Cüçi'yi "bağeten gelen misâfir" (beklenmedik bir şekilde gelen bir misafir) ve ikinci olarak "sevimli çocuk, dilber, cüce" vb. olarak tanımlar (Şeyh Süleyman Efendi 1881, s. 141). Cüçi ismi, bu antropimle ilgili olarak verilen çeşitli etimolojileri, popüler ve başka bir şekilde not alan Pelliot tarafından ayrıntılı olarak tartışılmıştır (Pelliot 1949, s. 10-28).

Ortaçağ Moğolcasında isim verme kalıpları kategorilere ayrılmıştır: bir olayın anılması (bunun Cüçi için geçerli olduğu görünüyor), hayvan isimleri (örn. *Qasar*¹⁰ "bir tür köpeğin adı"), temas halinde oldukları yabancı kişilerin isimleri (örneğin *Tangudai* <Tangut>, kişisel özellikler (örn. *Batu* "kendinden emin"), büyük değer, güç veya dayanıklılığı ifade eden isimler (örn. *Altun* "altın", *Temür* "demir", *Cila'un* "taş"), silah veya metal aletlerin isimleri (örn. *Jebe* "ok noktası", *Togon* "çanak"), renkli veya güzel nesne (örn. *Kökö* "mavi" "ebedi", *Çağan* "beyaz"), sayılar (*Jirgo'ada* "altıncı"), bazen kötü veya hor (kötü ruhları savuşturmak için, örneğin *Muu noqoi* "kötü köpek", *Büjir* "pis")¹¹.

Özellikle Pelliot, Reşidüddin Fazlullâh'ın Cüçi'nin doğumuyla ilgili anlatımında ne demek istediğini anlamaya çalışır. Reşidüddin Fazlullâh, Börte'nin "beklenmedik bir şekilde" (*nâgâh* "aniden, beklenmedik, zamansız" (Steingass 1970, s. 1377) yolda çocuğu doğurduğunu (*dar râh*, en route) ve bu yüzden de isminin Cüçi olduğunu söyler.¹² Pelliot, "Reşidüddin Fazlullâh görünürde Cüçi'nin 'host: ev sahibi' kelimesine sahip olduğu dair açık bir kanıt olmadığı ve prensipte Cüçi'nin bazen popüler, bazen de tamamen kişisel ve hayali etimolojilerden biri olabileceği sonucuna varmıştır... (rien ne montre clairement que Raşid ait eu en vue le mot joci 'hôte', et en principe, joci pourrait être une de ces étymologies tantôt populaires, et tantôt purement personnelles et fantaisistes..)". Buna ek olarak Pelliot, Moğol edebiyatında kişisel bir isim dışında Cüçi ile

¹ (Ç.N.): Yazarın İngilizce Joçi olarak yazdığı ismi, Cüçi olarak çevirmemizin nedeni için bkz: "Ekrem Kalan", "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt, XXVII, S.1. 2012. s. 120-121.

² Kariyeri hakkındaki bilgiler J.A. Boyle'da bulunabilir: Djuci'in Gibb et al. 11, 1960-2000. ss. 571-572.

³ De Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington, Indiana (Uralic and Altaic Series, vol. 121, 1972, satır 9436: (Cüçi/Joçi), 1231, 7113 (Joçi Qasar), ayrıca bakınız: F.W. Cleaves, *The Secret History of the Mongols*, trans. F. W. Cleaves. Cambridge, Mass., Harvard University Press. 1982, s. 60, 195, 242.

⁴ De Rachewiltz *a.g.e.*, satır 10033, Cleaves, *a.g.e.*, s. 51. Kutula Han, Cengiz Han'ın daha sonra yeniden canlandırdığı bir imparatorluk kurdu. Kabul (Kabul) Qatan'ın kaba davranışları onun hayatına mal oldu. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde karşı Moğol Jini/Jurchen düşmanlığının ana nedeni olarak gösterilmiştir. Kabul'un kuzeni ve halefi Ambagay, Tatarlar tarafından esir alındı ve Jin tarafından öldürüldü. Kutula, Ambagay'ın yerine geçti ve Tatarları ve Jin'i cezalandırmaya çalıştı. Bununla birlikte Moğol "devleti" geriledi ve gevşek konfederasyon statüsüne geri döndü. Bknz: Ratchnevsky, *Genghis Khan. His Life and Legacy*, trans. T. N. Haining. Oxford, Blackwell, 1991, s. 9-12.; T. Allsen, *The Rise of the Mongolian Empire in north China*. In: Twitchett – Fairbank, 1994, s. 331-332.; Peter B. Golden, in Gibb et al. (eds) (1960-2000), X, s. 371.

⁵ bknz. Al-'Umari in Lech, 1968., Arapça metin, s. 13, 15.

⁶ Raşid el-Din, Raşid al-Din Fadlullâh, *Jâmi al-Tavârih*, ed. Rowšan, M. and Mûsavî, M. Theran, Naşr-i Albruz. Eng. trans. 1994, I, s. 618. Ögedey muhtemelen Türkçe'deki *öge*'den türetilmiştir. bknz: Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, Oxford University Press, 1972. s. 101: "Yüksek bir Türkçe unvan, kabaca 'Damışman'a eşdeğerdir," Pelliot ve Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*. Brill, Leiden, 1951. s. 10 tarafından önerildiği gibi bknz. Clauson, *a.g.e.* s.101. Moğolca. *öge* "hata, sertlik, pürüzlü olma" bknz: Lessing et al., *Mongolian-English Dictionary*. 3rd ed. Bloomington, Indiana, The Mongolia Society, 1995. s.627 anlamı ile pek olası görünmüyor.

⁷ Olaylar üzerinde en olumlu bilgi Reşidüddin Fazlullâh, *a.g.e.* s. 708-709 tarafından verilir. Ayrıca Börte'nin kaçırılmadan önce hamile olduğunu söyleyen Boyle'un İngilizce çevirisine de bkz: *The Successors of Genghis Khan*. New York, Columbia University Press, 1971, s. 97-98.

⁸ Bu sistem için bkz: Râsonyi, *Tarihte Türklük*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971, s. 22-26.; A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954, s. 173-175.

⁹ P.I. Desmaisons, *Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Bêhadour Khan*. Saint Petersburg, 1871-1874, reprint Amsterdam, Philo. 2 vols., I, text, 1970. s. 169, Fr. trans., II, s. 178: "Lorsque Tchinguiz-Khan vit ce jeune fils, il s'écria plein de joie: •Voilà un Djoudji quis nous arrive.' Le mot Djoudji signifie en mogol un hôte récemment arrivé." TR: (Desmaisons (1970), I, metin, s. 169, Br. trans., II, s. 178: "Cengiz Han bu genç oğlu görünce, sevinçli bir şekilde bağırdı: 'İşte bize gelen bir Cüçi.' Cüçi kelimesi Moğolca'da yeni gelen bir misafir olduğu anlamına geliyor."

¹⁰ Bu isim ilk olarak Kuzey Kafkasya Hunları arasında kayıt edildi (bkz: *C 'at' Kasar* olarak Movsês Daxuranc'ı {Dashurants'i, Dashuranlı} (bkz: V. Dowsett, *The History of the Caucasian Albanians*, trans. C. Dowsett. Oxford, Oxford University Press. 1961, s. 167 ve daha sonra ise Ortaçağ Kıpçak'ında "köpek sürüsü" anlamında kullanılan bir terim olarak görüyoruz (bkz: *at-Tuhfat az-Zakiyya fi Lugat at-Turkiyya*, fasikül, ed. Halasi- Kun, 1942, f. 85r'de *urğuq and qasarlar jam al-kilâb* ("köpek sürüsü") olarak tanımlanır. *Alyca Modern Kalmık. ħasr (noĥâ) "jagd-hund"* (bkz: Ramstedt G.J., *Kalmückisches Wörterbuch*. (Lexica Societatis Feno-Ugricae III.) Helsinki. 1935, s. 35, 36, 171'de görüyoruz. Altay dünyasında kişisel isimler olarak kullanılan köpek isimlerinde de görüyoruz, bknz: Pter B. Golden, *The Dogs of the Medieval Qıpcaqs*. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor Andras Róna-Tas*. Szeged, Szeged University, 1991, s. 45-55 ve Peter B. Golden, *Wolves, Dogs and Qıpcaq Religion*. *AOH* Vol. L (1-3), 1997, 94-95).

¹¹ Jagchid-Hyer, *Mongolia's Culture and Society*, Boulder, Colorado, Westview Press. 1979, s.76. Moğollar'ın *Gizli Tarihi*'nde bu isime sıklıkla rastlanır.

¹² Reşidüddin Fazlullâh, *a.g.e.* 1994, I, s. 709. J.A. Boyle, *The Successors of Genghis Khan*. New York, Columbia University Press, 1971, s. 98: Pasajı şu şekilde vermektedir: "Oğlu aniden ona doğdu ve bu nedenle o Cüçi olarak çağrıldı."

ilgili herhangi bir ipucu bulamadığını aktarmış ve Vladimircov'un diğer Müslüman yazarların bu konuda söylediklerinden "hôte, nouvel arrivant" (konuk, yeni gelen) anlamını çıkardığını ileri sürmüştür. Hatta kelimenin yazılış şeklinin, *Coçi* (Cüçi) veya *Cöçi* olduğu onun görüşüne göre açık değildir.¹³ Pelliot'un isim hakkında önerdiği tüm formları ve olasılıkları bu yazarın istekli bir şekilde herhangi birini öne çıkarıp diğerlerine karşı savunmadığı için incelememize gerek yoktur.

Bununla birlikte, bizim için özellikle ilgi çekici olan, kaynaklarda Coçi ile verilen başka bir isim formudur: **توشى** twşy = *Tüşî*, **طوشى** twşy = *Tüşî* ve **دوشى** dwşy = *Düşî*. Anlaşılacağı üzere bu isim, Cüçi'nin doğum koşullarına uymaktadır ve aslında en iyi şekilde "beklenmedik misafir, ziyaretçi" olarak verilebilir. Cüçi isminin kökeni İslam, Süryani, Gürcü ve Latin kaynaklarında bulunur ve Cüçi ismi sorunsalına çözümler burada yatıyor olabilir. Boyle, Cüçi isminin formları hakkında, "Türkçe'de belki damaksallığını yitirmiş" yorumunda bulunmuştur (Boyle 1960-2000, cilt II, s. 571-572). Bu formülasyonu kabul etmek için hiçbir neden yoktur, çünkü böyle bir değişiklik veya uygunluğun diğer örnekleri açık değildir. Ayrıca, bu bir Moğol kelimesinin doğrudan "Türkçeleştirilmesi" olsaydı, **Yoşı* (karşılaştırma: Moğ.c- > Türk. y-, örneğin Moğ. *casa-* "sırayla koymak" > Türk. *yasa-* "inşa etmek, düzenlemek") olması beklenirdi (Clauson 1972, s. 974; Lessing 1995, s. 1039). Pelliot kesin bir şekilde *Tüşî/Düşî*'nin Cüçi'nin anlamının bozulmuş hali değil, bu ismin gerçek Türkçe biçimi/formu olduğu sonucuna varmıştır ("une forme turque correspondant au Joci, Juci, Čoji dés Mongols" - Moğolcada Coci, Cuci, Cüçi'ye karşılık gelen Türkçe formu-) (Pelliot 1949, s. 19). Yine de onun hala bu konuda bazı şüpheleri olduğunu şu ifadelerden görmek mümkün "...je fais remarquer dés a present que, si Tuşi (ou Tüşî), semble avoir été la forme adoptée pour Joci dans le monde turc, on ne la reconte qu'en fonction du fils aîné de Gengis-Khan"¹⁴ (Pelliot— Hambis 1951, I, s. 95). Nitekim, Türkçe'de kelimenin tam bir karşılığı yoktur. Burada bu adın Türkçe formunun diğer biçimleri hakkında bir fikir vermek yararlı olacaktır:

Nesevi (kaçak Celâleddin Harezşâh'ın özel kalemi, ölümünden on yıl sonra yazılmış, yani, 1240'da): **دوشى** dwşî, (*Düşî*, *Döşî*, *Düşî*, *Döşî*)¹⁵.

Plano Carpini (Fransiskan Rahibi 1245-1247'de Moğolistan'a elçi olarak gönderildi: *Tossu* nominee quem etiam Can appellabant¹⁶ = *Tossucan*¹⁷ (=Toşu Han).

Cüveynî (ö.1283, İran'daki Cengiz rejiminin devlet adamı, 1260 senesinde *Târîh-i Cihângüşâ'*yı tamamladı): **توشى** twşy (*Tüşî*, *Tôşî*, *Tüşî*, *Töşî*).¹⁸

Cüzcanî (Afganistan Gurlu bürokrat bir aileden. Delhi Türk Sultanı Şemseddin İltutmüş'un sarayında çalışmalarına başladı. Çalışmasını 1260 yılında tamamladı): **توشى** twşy (*Tüşî*, *Tôşî*, *Tüşî*, *Töşî*) (Juzjânî 1984, s. 310).

Bar Hebraeus (ö.1286, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya'nın yerlisi, sonra Ya'kübî piskoposu ve Tikrit ve şark mefiriyânı¹⁹. Onun Süryanice yazmış olduğu "Kronografya, *Târîhu'z-zamân*" isimli eseri ölümüne kadar uzanır): twşy (*Tüşî*, *Tôşî*, *Tiişî*, *Töşî*) (Bar Hebraeus 1932, I, ss. 368, 391). Kronografya'nın Arapça özetinde *Tüşî*'nin "av ve iz sürme" görevinde olduğunu yazmaktadır. Oradaki formu şu şekildedir: **توشى** twşy (*Tüşî*, *Tôşî*, *Tüşî*, *Töşî*) (Bar Hebraeus 1958, ss. 227, 244, 248).

Günümüze kadar gelmiş Gürcü ulusal kroniği olan ve 14. Yüzyılda Moğol döneminde Anonim yazara sahip olan, *Žamt'auğmtsereli* (dönemin müellifi), *K'art'lis Ts'hovreba*'da **თუბი** (t'ubi) ***თუბო** t'uşî'nin yanlış formu olarak kullanılmıştır.²⁰ Her ne kadar Türkçe ve Moğolca terimlerinin transkripsiyonunda Gürcüce t' harfi sık sık damaksal seslendirme anlamına gelse de, bu her zaman böyle değildir. Bu nedenle Batu ismi Gürcüce'de *Bat'o* olarak verilmektedir. (*K'art'lis Ts'hovreba* 1959, II. s.197). Bu nedenle bahsettiğimiz formumuz, Arap alfabesindeki gibi yansıtabilir: *Tüşî* veya *Tüşî*.

İbn Haldûn (ö.1406, bu konulardaki yorumları büyük ölçüde eski kaynaklara dayanan ünlü tarihçi): **دوشى** dwşy (*Düşî*, *Döşî*, *Düşî*, *Döşî*) (İbn Xaldûn 1983, X, ss. 295, 805, 805 et passim (ve rastgele) ve **طوشى** twşy (*Tüşî*, *Töşî*) (İbn Xaldûn 1983, X, s. 1121).

İbn Haldûn'da bulunan bu form, **طوشى** twşy, artdamaksıl bir seslendirmeyi gösteriyor gibi durmaktadır.

Türk dünyasında Cüçi'ye verilen bu isim, büyük olasılıkla Batı Avrasya bozkırlarındaki yönetimi altında son zamanlarda boyun eğdirilen Türk halklarının Kıpçak ve Oğuz lehçelerinden kaynaklanmaktadır. İlk harfi d- (**Düşî*, vb.) olan form büyük olasılıkla Harezmi bölgesinden bir Oğuz lehçesini yansıtır. Bu onların yeni emirleri için kullanmış oldukları özel bir isimdir. Türkçe'de aksi doğrulanmayan ancak Moğol ismine tamamen uyumlu olduğu

¹³ P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'or in Oeuvres posthumes de Paul Pelliot*. II. Paris, Adrien Maisonneuve, 1949, s. 11-13,20. N. Poppe, "On Some Words for 'Guest' in the Altaic Languages", In: Eckman, J. et al. (eds): *Jean Déný Armağanı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1958, s.200, Örneğin, Moğolca. *Con, karşılaştırma* Buryat zon "halk", Oirat dyon "halk" > Halha çon "halk" - "vatandaş" teriminden türetilmiştir.

¹⁴ (Ç.N.) Metin içerisinde Fransızca olarak verildiği için biz de öyle vermeyi uygun gördük. Naçizane Türkçe çevirisi şu şekildedir: "... Şunu belirtmeliyim ki, eğer Tuşi (veya Tüşî) Türk dünyasında Cüçi için kabul edilen bir form gibi görünüyorsa, bunu sadece Cengiz Han'ın en büyük oğlu olarak algılayalım."

¹⁵ an-Nasawi, Sihâb ad-Dîn: *Sîrat as-Sultan Jalâl ad-Dîn Mankburnî*, ed., Russ. trans. Z. M. Bunijatov. Moscow, Vostocnaja Literatura, 1996, Arapça metin, s.6,11/Rusça, s.43,47.

¹⁶ (Ç.N.) Plano Carpini, Seyahatnamesi'nde Cuci Han'ı Tossu Han olarak yazmıştır. İngilizce metin için bkz: Friar Giovanni DiPlano Carpini, "The Story of the Mongols Whom We Call The Tartars", Branden Publishing, 1996. s. 60,64,124.

¹⁷ Piano Carpine, Giessauf, J. (ed. Alm. Çev.): *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*. Graz, Institut für Geschichte der Karl-Franzens

Universität-Graz (Schriftenreihe des Instituts tür Geschichte, Bd. 6, 1995. Latince metin, ss. 96,98.

¹⁸ Atâ Malik Juvainî (1912,1916,1937, I, s.29); İngilizce çev. için: *Ta'rix-ı Jahân-Guşâ*, ed. M. Qazwîni, Brill, Leiden-London, 3 vols. For Eng. trans. see Boyle, 1958, I, s. 40.

¹⁹ (Ç.N.) bkz: Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l- İbrî", *DİA*, C.21. 2000. s. 92-94.

²⁰ *K'art'lis C'xovreba*, (1955, 1959): ed, S. Qauxç'ısvili. T'bilisi, Saxelgami 1959, II, s.163.: "Cüçi'nin t'ubi olarak yazıldığı Gürcüce notlar..." (t'ubis romelsa k'art'velni joç'id ucoddes), s. 196. Farklı okumalarda: t'ubisi, t'ubişi, t'uşişi). (Ç.N.) Yazarın vermiş olduğu Gürcüce baskı için yazmış oldukları doğrudur. O baskıda Tubi ve Tuşi formunu görmek mümkündür. Tuşi formu için bkz: **ტუბი**. (*K'art'lis Ts'hovreba*, 1959:151-325. (Ç.N.): *K'art'lis Ts'hovreba*'nın İngilizce baskısında ise t'ubi olarak değil ses yapısından ötürü Tushi (Joshi) olarak yazılmıştır. Bkz: *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Roin Met'reveli, Artanuji Publishing, Tbilisi, 2014. s. 320, 328, 334.

yönünde Türkçe açıklamasının bulunabileceği bir terimdir. Bunu açıklamadan önce, Cüçi'nin Kıpçak bölgesi ve genel olarak Türk dünyasındaki faaliyetleri hakkında birkaç söz söylemeliyiz.

Cûcânî Cüçi/Tuşi'yi, "aşırı enerjik, cesur, erkeksi, savaşçı; ve o kadar büyüktü ki babası onun karşısında hayranlık duyardı" şeklinde tanımlamaktadır. (Juzjâni 1984, II, s. 149; Raverty 1970, II, s. 1096). Aynı yazara göre, kardeşi Çağatay ile birlikte Kıpçak topraklarını boyun eğdirdikten sonra, en iyi bölge olarak düşündüğü "Deşt-i Kıpçak" bölgesi Tuşi'ye bağlandı. İşte o zaman "babasına karşı olma fikri" aklına girmeye başladı. Tuşi'nin, Cengiz Han'a karşı komplo kuruyor olduğu, Çağatay tarafından bildiriliyordu. Cengiz de bunun üzerine görevlendirdiği kişileri Tuşi'nin üzerine gönderdi, Cûcânî'nin iddiasına göre Tuşi'yi zehirlediler. (Juzjâni 1984, II, s. 150; Raverty 1970, II, s. 1 101). Cüçi'nin bu şekilde ölmüş olması başka bir yerde yazmamaktadır. Bununla birlikte, Cengiz ve en büyük oğlu arasında kötü bir ilişki olduğuna dair kanıtlar vardır (ebeveynliği hakkında Cengiz'in hala devam eden şüpheleri barındırdığı konusunda). Cüçi, 1219'da Harezmsah devletine karşı Orta Asya'da faaliyet gösteriyordu²¹. Cüçi burada, daha büyük Kıpçak birliğinin bir parçası ve kabile konfederasyonu olan Kanglı'ya saldırdı.²² Cüçi, bu bölgedeki faaliyetleri nedeniyle, özellikle vefatı sonrası kendisine verilen bir unvan olan *Uluş İdi* olarak adlandırılır.²³ "Ülke" anlamına gelen *Uluş* terimi Moğolca'ya ödünç olarak alınarak doğuştan kazanılan hak, siyasi bir bölge anlamında kullanılmıştır. (örneğin, Cuci Ulusu gibi). Bu terim, daha sonra kabile anlamında Türkçe'ye geçmiştir (ödünç verilmiştir). (Sevortjan 1984–2000, I, s. 592-593). *İdi* kelimesi de aynı zamanda Türkçe'dir < *idi* "usta, sahip, efendi" (Clauson 1972, s. 41, 152-153). Bu nedenle *Uluş İdi* = "Ülkenin efendisi".

Açık bir şekilde, Cüçi'nin Türk dünyasında özel bir yeri vardı. Onun 1221 baharında yukarı Siriderya'nın Barçınlıkent (Barçkend) bölgesinde patlak veren bir isyan sonucunda Kanglı'ya karşı yürüttüğü askeri hareketi biliyoruz. İsyancıları bastırdıktan sonra babası tarafından Çağatay'ın Harezm'deki saldırısına katılması emredildi. Burada iki kardeşin arasında çıkan münakaşa sonrasında, büyük abileri Ögedey iki kardeş arasındaki durumu düzeltmek ve yapılan askeri hareketi yoluna koymak için gönderildi. Reşidüddin Fazlullâh Cüçi'nin İbir-Sifbir, Bülâr (Bulgar), Kıpçak bozkırları, Başkırtların, Rusların ve Çerkezlerin bölgeleri Hazar'daki Derbent'e varana kadar tüm kuzey ülkelerini babası tarafından verilen *yarlığ* üzerine fethetmek üzere görevlendirildiğini yazar. Bununla birlikte Cüçi, Kıpçak bozkırlarının bir kısmını aldı, orada oyalandı²⁴ batıya bakan Kıpçakların, Alanların, Volga Bulgarlarının ve Rus knezliklerinin fethini tamamlamak için aktif tedbirler almadı. Yolda Kanglı'ya saldırarak Saksin, Bulgarlar ve Rus topraklarına ilerledi, fakat askeri hedeflerini hiçbir şekilde sürdüremedi. Batı Sibirya'daki *ordu*'ya çekilmesi babasını oldukça sınırlendirdi. Babası Cüçi'yi

öldürmek için hazırlanmaya başladı ancak 1227'de (babasının ölümünden birkaç ay önce) 40 yaşlarındaiken sebebi belirlenemeyen bir hastalıktan öldü.²⁵

Cüçi'nin faaliyetleri üzerine ortaya konan çalışmalarda Cüçi'nin çok kutsi ve iyi bir ün sahibi olduğu, ya da Cûcânî'nin Cüçi'ye atfettiği bir otorite veya *Uluş İdi* unvanını hak ettiğini gösteren bir işaret bulmak zordur. Cüçi'nin Orta Asya seferlerinde büyük oranda başarılı olduğu doğru olmakla birlikte Harezm'de Çağatay ile karşılaşması ona güçlükle özel bir güç ve ün kazandırdı. Belki de Cüçi'nin başarıları önemsiz değildi, Kıpçak'ın fethinin başlaması ve güçlü bir Cengiz Hanedanının kurulması onun ölümünden sonra onurlandırılması için kesinlikle yeterliydi. Bununla birlikte, onun ölümünden neredeyse on yıl sonra Kıpçak'ın 1236-1237 senesine kadar tam olarak fethedilemediği ve Moğol direnişlerine karşı Batı Avrasya'nın Moğol boyunduruğu altına girmesinin geciktiği unutulmamalıdır. (Allsen 1983, s.18-22).

Cûcânî'ye göre, Cüçi'nin faaliyetlerinin daha sonra Müslüman tarihçiler arasında ona özel önem kazandırabilecek başka bir alanı vardı. Cüçi'nin oğlu Berke'yi Müslümanlar tarafından yetiştirildiğini ve ona bu inancı kazandırdığını söyleyebiliriz (Juzjâni 1984, II, s. 2130; Raverty 1970, II, s. 1283-1284). Ancak, Özbek'in (1312-1341) hükümdarlığına kadar Kıpçaklar arasında İslam'a ciddi bir geçiş gerçekleşmemiştir.²⁶ Fakat, Cüçi, İslam kaynakları tarafından oldukça erken dönemlerde bu konuda özel bir bilgelik almış gibi görünmektedir.

O halde, bu isim ve bu ismin tarihsel bağlamı ne anlama geliyor?

Büyük Han'ın en büyük oğlu olan Tuşi/Duşi, Moğolca'dan Türkçe'ye "misafir" olarak dikkatlice ve incelikte çevrilmiştir. **tuşi* Uygur ve Karahanlı metinlerinde bulunan ve bugün bazı Modern Türk dillerinde hayatta kalan *tuş*- "buluşmak" anlamına gelen eylemden türemiş birinin ismini taşıyan (nominal) bir formdur. Karahanlı bölgesinden Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiğine göre: *ol manga tuşdı* "benimle tartıştı", *māning barğım bolsa manga tuşğil* "gitme zamanı geldiğinde buluşalım", *mān ogulm atāsinga tuşğurdum* "oğul ve baba arasında bir görüşme ayarladım", *ol māni sanga tuşurdı* "seninle benim aramda bir görüşme ayarladı" (Mahmūd al-Kâşgarî 1982—1985, I, s. 81, 394, II ss. 4, 51). 14. yüzyılda Harezm Türkçesi'nde *tuş*-'un anlamı "buluşmak, gitmek"²⁷ demektir. Belki Kıpçak'tan etkilenmiş olabilecek bazı lehçelerde *tuş*- "ziyaret etmek" anlamına gelmektedir.²⁸ *Tuşi*, Türkçe'de *tögi* ile aynı şekilde "temizlenmiş ve / veya ezilmiş tahıl" < *tög*- "yumruklamak, itişmek", *yapı* "at örtüsü" < *yap*- "örtmek" bknz: ayrıca sıfatlar *köni* "düzgün" < *kön*- "almak veya düzgün olmak" *buşi* "Kötü huylu, sinirli" < *buş* "asabi, sinirli" (Erdal 1991, I, ss.340-344) formlarındadır. Orta ve Modern Türkçe'de *tuş*'un (Räsänen 1969, s. 501; Sevortjan 1984—2000, III,

²¹ Batı Avrasya'daki Moğol askeri operasyonları Allsen'de ayrıntılı olarak tartışılmaktadır: Allsen, a.g.m., s. 5-24.

²² Kıpçak birliğinin kabileleri hakkında, bknz: Peter B. Golden, "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpcaqs", *Archivum Eurasiae Medit Aevi* vol. IX, 1995-1997, s. 99-122.

²³ Boyle'un bu konudaki tartışmasına bknz: J.A. Boyle, "On the Title Given in Juvaini to Certain Mongolian Princes", *Harvard Journal of Asian Studies* Vol. 19, 1956, ss.148-152.

²⁴ Raşid ad-Din, a.g.e., I, s. 720, Boyle, a.g.e., 107. Benim verdiğim yer adları yeni basımla uyumlu ve Boyle'un çevirisinden biraz farklı. Ancak yeni basım da Pülâr'in aksine Boyle'nin Bülâr'ına katılmıyorum. Bülâr Bülâr'dır. Volga Bulgaristan'ında (İdil Bulgarları) bir yer adı ve kabile adıdır. 12. yüzyılda, Volga Bulgar devletinin siyasi merkezi oldu, bknz: Muxametşin, D. G.-Xakimjanov, F. S. *Epigraficeskie pamjatniki goroda Bulgara. Kazan'*, Tatarskoe knižnoe izdatel'stvo, 1987. ss. 114–115.; G.A. Fëdorov-Davydov, *Gorod Bolgar. Ocerki istorii i kultury*, ed, G. A. Fëdorov-Davydov. Moskva,

Nauka, 1987, ss. 18-19. Rusça'da buna "Biljar" ve "Velikij gorod" ("Büyük Şehir") deniyordu. Bulgarca gibi görünmektedir, bknz. F. S. Xuzin, *Volžskaja Bulgarija v domongol'skoe vremja*, Kazan', Fest. 1997, ss. 47-60.

²⁵ Raşid ad-Din, a.g.e. I, ss. 731-733. Boyle, 1970, s.119. Allsen, a.g.m, s. 11-13.; Boyle, 1960-2000. ss. 571-572: ölümü yaklaşık : 580-624 / 1184- 1227, yani öldüğü sırada yaklaşık 43 yaşındaydı.

²⁶ Bu geçiş öyküsünün tartışması için bknz: D. De Weese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. University Park, Pa., Penn State University Press.

²⁷ A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Husrāv u Sirin Qutba ezesc ii*, Słownik. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1961. s.187: *tuş*- "skierować się, wyść naprzeciw, spotkać się", *tuşur* "spotykać, witać".

²⁸ Clauson, a.g.e. s. 560; Abu Hayyân, *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, ed. Turk. trans. A. Caferoğlu. İstanbul, Evkaf Matbaası, 1931. Arapça metin, s.63: *tuşdı* "zâra".

s. 303—306) "karşıt, yüz yüze, birinin / karşısında duran bir şey" anlamına gelmekle birlikte bundan daha çok anlamsal evrim geçirmiştir. Bir fiil olarak, biriyle yüz yüze gelme fikrini ifade eder, diğer bir deyişle buluşmak veya karşılaşmak anlamındadır. Modern Türkçe'de: Kazakça *tus*, Kırgızca *tuş* "karşıt yer" (Shnitnikov 1966, s. 205; Judaxin 1965, s. 774), Osm. *duş* "yüz yüze yan yana", *duş olmak* "yüz yüze ya da yan yana olmak", *duş gelmek* "yüz yüze buluşmak, rastgele buluşmak" (Redhouse 1974, s. 992), Türkmence *duş bolmaq* "popadat' (v bedu)", *duş gelmek* "vstretit'sja s kem-cem-l.", *düş* "okolo, primerno, priblizitel'no", *düşuna öynüng düşuna barmaq* olarak "priblizit'sja k domu", *düşüştüq* "vstreča, priëm", *düşurmaq* "dat' vozmožnost' vstrečat'sja" (Baskakov vd. 1968, s. 287—288).

Temel fikir "(beklenmedik bir şekilde) biriyle yüz yüze gelmek" anlamına gelir. *Tuşı/Duşı*, Moğolca Cüçi'nin, doğumunun koşullarına bir ima ile "beklenmedik bir ziyaretçi" anlamına gelen oldukça iyi bir Türkçe çevirisidir. Bu örnekte Moğolca kişi adı sadece "ziyaretçi" anlamına gelseydi o zaman "misafir" anlamına gelen en yaygın olan Türkçe terim konak/konuk kullanılırdı (Poppe 1958, s. 198-199). İsmi Cengiz Han ailesinde daha erken bir geçmişi olmasına rağmen (ve Cüçi Kasar'ın doğum koşullarını bilmiyoruz), Cengiziler arasındaki en büyük yaştaki kişinin kişisel geçmişine açıkça uyuyor.

İmparatorluk öncesi dönemde bile Moğollar tarafından kişisel ad olarak kullanılan Türk ya da Türk kökenli terimler vardır (bkz. To'oril, Ong Han < Türk. *toğrı* "yırtıcı kuş" Clauson 1972, s. 472). Cengizilerin ilk yıllarında kelimenin tam anlamıyla "demirci" < Türkçe, *temür* "demir" anlamına gelen ve Cengiz Han'ın Timuçin/Temuçin babası tarafından öldürülen bir Tatar'dan alındığına işaret edebilir (Lessing vd. 1995, s. 800; Clauson 1972, s. 508—509), Kasar (yukarıya bakınız), Berke "zor, sert, ağır" < Türkçe, *berk* "sıkı/sert, kararlı, sağlam" (Lessing vd. 1995, s. 99; Clauson 1972, s. 361-362), Möngke (Mengü) "ebedi" < *bengü/mengü* "ebedi" (Lessing vd. 1995, s. 547; Clauson 1972, s. 350—351), Orda (bkz. Moğolca. Ordu [isim]) "hükümdarın ikametgâhı, saray, kamp" < Türkçe. *Ordu* "hükümdara ait ikametgâh, saray, hükümdara ait kamp", daha sonra "askeri kamp". Orta Türkçe'de (Kıpçak dahil) *orda* "hükümdar ve maiyeti" kelimesini buluyoruz (Lessing vd. 1995, s. 617; Clauson 1972, s. 203). Bu tür isimler hükümdara ait kadınlar arasında da biliniyordu, örn. Töregene (Göyük'ün annesi, saltanat: 1246-1248) ve imparatorluk naibi (1241-1246) < Moğolca *törü* "doğurmak" < Türkçe *törü* "doğurmak" (bkz: Kıpçakça *töre*-) (Lessing vd. 1995, s. 836; Clauson 1972, s. 533) ve Dokuz Hatun (Hülâgü'nün Hristiyan Hanımı) < Türkçe *doquz/toquz* "dokuz" (Clauson 1972, s. 474). Bunların çoğu eski alıntılardır ve yüzyıllarca süren yakın kültürel temasları temsil eder. Moğol grupları (örn. Kitan ve Tatabı) Türk kağanlıklarının tebaaları arasındaydı (Golden 1992, s. 143, 145, 183ff. 202) ve Cengiz Devleti, birçok bakımdan Türk ve Moğol halklarının paylaştığı Bozkır İmparatorluk geleneğinin doruk noktasını temsil etti. Bununla birlikte, Türk isimlerinin Moğolcaya ve Moğol isimlerinin Türkçeye dönüştürülmesine çok az dikkat edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abu Hayyân; *Kitâb al-Idrâk li-Lisân al-Atrâk*, ed. Türk. çev.. A. Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.
- Allsen, T.; “Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region, 1217-1237”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 3, 1983. ss. 5-24.
- Allsen, T.; “The Rise of the Mongolian Empire in north China” In: Twitchett – Fairbank, 1994. ss. 321-413.
- Bar Hebraeus; *The Chronography of Gregory Abû 'I-Farâj... commonly known as Bar Hebraeus*, trans. E. A. W. Budge, Oxford University Press, 2 vols, Oxford, 1932.
- Bar Hebraeus; Griğûriyûs al-Malaîf, *Ibn al-'Ibri, Ta'rih Muhtaşar ad-Duwal*, Al-Maba'at al-Kâtûlikiyya, Beirut, 1958.
- Baskakov, N. A. et al.; *Turkmensko-russkij slovar*, Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva, 1968.
- Boyle, J. A.; “On the Title Given in Juvainî to Certain Mongolian Princes”, *Harvard Journal of Asian Studies* Vol. 19, 1956, ss. 148-152.
- Boyle, J. A.; *The History of the World Conqueror*, Harvard University Press., 2 vols, Cambridge, Mass., 1958.
- Boyle, J. A.; “Djuci” in Gibb et al. 11, ss. 571-572, 1960-2000.
- Boyle, J. A.; *The Successors of Genghis Khan*, Columbia University Press, New York, 1971.
- Clauson, G.; *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972.
- Cleaves, F. W.; *The Secret History of the Mongols*, trans. F. W. Cleaves. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1982.
- Dasxurants'i, Movsès in Dowsett
- Desmaisons, P. I.; *Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Béhadour Khan, 1871-1874*, reprint Amsterdam, Philo. 2 vols, Saint Petersburg, 1970.
- De Rachewiltz, I.; *Index to the Secret History of the Mongols*, (Uralic and Altaic Series, vol. 121) Bloomington, Indiana, 1972.
- De Weese, D.; *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, Penn State University Press, University Park, Pa., 1994.
- Dowsett, C.; *The History of the Caucasian Albanians*, trans. C. Dowsett. Oxford, Oxford University Press, Oxford, 1961.
- Erdal, M.; *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz (Turcologica, 7), Wiesbaden, 1991.
- Fëdorov-Davydov, G. A.; Gorod Bolgar. *Očerki istorii i kultury*, ed. G. A. Fëdorov-Davydov. Moskva, Nauka, 1987.
- Gibb, H. A. R.; et al, (eds) *Encyclopaedia of Islam*, Brill, Leiden, 1960-2000.
- Golden, P. B.; Gibb et al. (eds), X, 1960-2000, s. 371.
- Golden, P. B.; “The Dogs of the Medieval Qıpçaqs”, *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor Andras Róna-Tas*. Szeged, Szeged University, 1991. ss. 45-55.
- Golden, P. B.; *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992.
- Golden, P. B.; “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, vol. IX, 1995-1997. ss. 99-122.
- Golden, P. B.; “Wolves, Dogs and Qıpçaq Religion”, *AOH* Vol. L (1-3), 1997. ss. 87-97.
- Halasi-Kun, T.; *La langue des Kiptchaks d'après un manuscrit arabe d'Istanbul*, facs. ed. T. Halasi-Kun, partie II. Budapest, Société Kőrösi Csoma (Bibliotheca Orientalis Hungarica, IV) = at-*Tuhfat az-Zakiyya fi Lugat at-Turkiyya*, 1942.
- Ibn Xaldûn; *Kitâb al-'Ibar*, Beirut, 1983.
- Inan, A.; *Tarihçe ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954.
- Jagchid, S. -Hyder, P.; *Mongolia's Culture and Society*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1979.
- Judaxin, K. K.; *Kirgizsko-russkij slovar'*, Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva, 1965.
- Juvainî, Atâ Malik; *Ta'rih-i Jahân-Guşâ*, ed. M. Qazwînî, Brill, Leiden-London, 3 vols, 1912, 1916, 1937. For Eng. trans. See: Boyle, 1958.
- Juzjâni, Minhâj ad-Din; *Tabaqât-i Nâşiri*, ed. 'Abd al-Hayy Habîbî. Tehran, Dunyâ-yi Kitâb, 1984. Engl. trans. see Raverty: 1970.
- K'art 'lis Ts'hovreba*; ed. S. Qauhç'işvili, Saşelgami, T'bilisi, 1955-1959.
- Lech, K.; *Das Mongolische Weltreich. al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk al-aḥşâr fî mamâlik al-amşâr*, ed. trans. commentary by K. Lech. Wiesbaden, Otto Harrassowitz (Asiatische Forschungen, 22), 1968.
- Lessing, F. et al.; *Mongolian-English Dictionary*. 3rd ed. The Mongolia Society, Bloomington, Indiana, 1995.
- Mahmûd al-Kâşyari; *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luyat al-Turk)*. ed. trans. Dankoff, R. and Kelly, J., Harvard University Press (Sources of Oriental Languages and Literatures, 7), Cambridge, Mass., 1982-1985 .
- Muxametşin, D. G.— Xakimzjanov, F. S.; *Epigraficeskie pamjatniki goroda Bulgara*, Tatarskoe knižnoe izdatel'stvo, Kazan', 1987.

- Nasawî; an-Nasawî, Sihâb ad-Dîn: *Sîrat as-Sultan Jalâl ad-Dîn Mankburnî*, ed., Russ. trans. Z. M. Bunijatov, Vostocnaja Literatura, Moscow, 1996.
- Pelliot, P.—Hambis, L.; *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Brill, Leiden, 1951.
- Pelliot, P.; *Notes sur l'histoire de la Horde d'or in Oeuvres posthumes de Paul Pelliot*, II, Adrien Maisonneuve, Paris, 1949.
- Piano Carpine, Giessauf, J. (ed. Germ. trans.), *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*, Graz, Institut für Geschichte der Karl-Franzens Universität-Graz (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte, Bd. 6), 1995.
- Poppe, N.; On Some Words for 'Guest' in the Altaic Languages, Eckman, J. et al. (eds): *Jean Deny Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1958. ss. 197-201.
- Ramstedt, G. J.; *Kalmückisches Wörterbuch*, (Lexica Societatis Fenno-Ugricae III.) Helsinki, 1935.
- Rásonyi, L.; *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971.
- Rašid al-Dîn; Rašid al-Dîn Fadlallâh, *Jâmi al-Tavârih*, ed. Rowšan, M. and Mûsavî, M., Naşr-i Albruz, Tehran, 1994. Eng. trans. See: Boyle 1971.
- Ratchnevsky, *Genghis Khan His Life and Legacy*, trans. T. N. Haining, Blackwell, Oxford, 1991.
- Räsänen, M.; *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, XVII.) Helsinki, 1969.
- Raverty, H. G.; *The Tabaqât-i Nâsiri*, trans. H. G. Raverty. London, 1881, reprint: New Delhi. 2 vols, 1970.
- Redhouse, J.; *A Turkish-English Lexicon*. Constantinople, 1890, reprint: Librairie du Liban, Beirut, 1974.
- Sevortjan, É.; *Étimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov*, Nauka, Moskva, 1984-2000.
- Şeyx Süleymân Efendi Buxârî; *Luğat-ı Cağatay ve Türkî 'Osmâni*, Mihrân Matba'ası, İstanbul, 1881.
- Shnitnikov, B.; *Kazakh-English Dictionary*, The Hague- London, Paris, Mouton, 1966.
- Spuler, B.; *Monglen in Iran*, 4th ed. Brill, Leiden, 1985.
- Steingass, F.; *Persian-English Dictionary*, 1892, reprint: Hayat, Beirut, 1970.
- Twitchett, D.- Fairbank, J. K. (eds); *The Cambridge History of China*, vol. 6, *Alien Regimes and Border States*, 907-1368, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- al-'Umari in Lech, 1968.
- Xuzin, F. S.; *Volžskaja Bulgarija v domongol'skoe vremja*, Fest. Kazan', 1997.
- Zajączkowski, A.; *Najstarsza wersja turecka Husräv u Sirin Qutba cześć ii*, Państwowe wydawnictwo naukowe, Słownik, Warszawa, 1961.

KARAGÖZ, Selim, "Bizans'ın 1403-1419 Yıllarındaki Son Anadolu Egemenliği", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 489-494.

Makale Türü: Tarih Çeviri

Geliş Tarihi / Received: 9 Eylül 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Ekim 2020
Published Online: 26 December 2020

Bizans'ın 1403-1419 Yıllarındaki Son Anadolu Egemenliği*

Selim KARAGÖZ^{1*}

¹ Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, AKSARAY.

* skaragoz24@gmail.com

⁺ORCID: 0000-0001-7044-4027

Öz- Osmanlı Devleti Ankara Savaşından sonra Fetret Devri'ne girince Bizans, özellikle Konstantinopolis'in etrafındaki bazı bölgeleri eline geçirdi. Bizans'ın Mezofinya olarak adlandırdığı Konstantinopolis'in Anadolu yakasından İznik'e kadar olan kıyı bölgesi de Bizans'ın eline geçen topraklardandı. Bu bölgeyi özellikle önemli kılan ise Nikomedyalı'dan Konstantinopolis'e uzanan askeri güzergâhı içine almasıdır. Savaşın sonraki süreçte Türkler adım adım bu bölgeleri tekrar ele geçirmişlerdir. Dönem tarihçileri ve XVI. yüzyıl tarihçileri bu bölgelere düzenlenen seferler hakkında kısa malumatlar içerirler. Bu kaynaklar bazı noktalarda örtüşmekle birlikte hadisenin farklı anlatım biçimleri mevcuttur. İlginçtir ki günümüz Osmanlı ve Bizans tarihçileri bu dönemde vuku bulan hadiseler hakkında malumat içeren Osmanlı kaynaklarını sıklıkla gözden geçiriyorlar. Mezofinya'daki Osmanlı faaliyetleri ile ilgili Osmanlı kaynaklarından en detaylı ve ilginç olanlardan biri işbu makalede ele aldığımız Farsça nüshasıdır. Çalışmada İdris-i Bitlisî'nin Farsça nüshasının iki farklı yazması olan Paris ve Petersburg nüshaları tarafımızca kullanılmıştır. Bitlisî'nin bu nadide nüshasını tercümesinin yanında hiç yayımlanmamış aslı ile birlikte aktarıyoruz.

Anahtar Kelimeler- Bizans, Ankara Savaşı, Fetret Devri, İdris-i Bitlisî,

The Last Byzantine Possessions in Anatolia in 1403–1419

Abstract- When the Ottomans entered the Period of Interregnum (Fetret Devri) after the Battle of Ankara, the Byzantium Empire conquered certain regions in the empire, especially around Constantinople. The coastal region from the Anatolian side of Constantinople to Iznik, which Byzantium called Mesothynia, was also among the lands that were conquered by the Byzantines. What makes this region particularly important is that it includes the military route from Nicomedia to Constantinople. In the period after the war, the Turks gradually captured these regions again. The historians of XVth - XVI. century narrate brief information about the expeditions to these regions. Although these sources overlap at some points, there are different expressions of the incident. Interestingly, present-day Ottoman and Byzantine historians often overlook the Ottoman sources that contain information about the events that took place during this period. One of the most detailed and interesting Ottoman sources on Ottoman activities in Mesiphonia is the Persian document, which we discuss in this article. In this study, we used two different manuscripts (Paris and St.Petersburg) of the Persian version of İdris-i Bitlisî. We are transferring this rare copy of Bitlisî together with its translation as well as its unpublished original version.

Keywords - Byzantium, Battle of Ankara, Ottoman Interregnum, İdris Bitlisi

* Шукуров, Р. М. (2013). Последние владения Византии в Анатолии в 1403–1419 гг. Античная древность и средние века. 2013. Вып. 41: К 80-летию доктора исторических наук, профессора МА Поляковской. (Shukurov, R. M. (2013). Posledniye vladeniya Vizantii v Anatolii v 1403–1419 gg. Antichnaya drevnost' i sredniye veka. 2013. Vyp. 41: K 80-letiyu doktora istoricheskikh nauk, professora MA Polyakovskoy).

Ankara Savaşı'nda (28 Temmuz 1402) Osmanlılar, Emir Timur'dan Anadolu ve Balkanlar'da kısa süreli bir Osmanlı karşıtı sürece yol açan ağır bir yenilgi aldılar. Esaret altında hayatını kaybeden Sultan Bayezid'in (1389-1402) oğlu Süleyman Çelebi, Timur'un ordusunun Boğazlardan geçip Osmanlı Sultanlığı'nın Balkanlar'daki topraklarını işgalinden endişe ederek ivedilikle bölgenin en önemli güçleriyle (Bizans, Venedik, Cenova vd.) temas kurmaya başladı. Eşi benzeri görülmemiş tavizlerle yakın zamana kadar muhalif olduğu güçlerin sadakatini elde etti. Zahirin 1403'ün başlarında bir antlaşma imzalandı. Buna göre; özellikle Selanik ve Kalamarya, Makedonya'nın bir kısmı, Banidoz'dan (Panidos) Nesebar'a Trakya kıyıları, Konstantinopolis'in etrafı, İskados, Skopelos ve İskiri Adaları VII. İoannis'in eline geçti.¹ Aşağıda ele alacağımız bazı Anadolu toprakları da Bizans'ın eline geçmişti.

XV-XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin eserleri Osmanlı Sultanı I. Mehmed (1413-1421) döneminde, Nikomedia'dan Üsküdar'a (Khrysopolis) giden ana askeri yolda, Nikomedia Körfezi kıyısı boyunca yani Bizanslıların Mezofinya olarak adlandırdıkları bölgede Türklerin Yunan kalelerine karşı düzenledikleri seferler hakkında kısa malumat içerir. Bu Osmanlı kaynaklarından en önemlileri, Aşıkpaşazade "Tevârîh-i Âl-i Osman" (XV. yüzyıl ortası), İdris-i Bitlisi "Heşt Behişt" (XVI. yüzyıl başı) ve Hoca Sâdeddin Efendi "Tâcüt-Tevârih" (XVI. yüzyıl sonu) adlı eserleridir. Osmanlı tarihçilerinin aktardığına göre I. Mehmed'e Konstantinopolis'in karşı sahilindeki bazı bölgelerin Bizanslıların elinde olduğu bilgisi verildi. Sultan, bölgedeki Bizans kalelerini kolayca ele geçirecek olan birlikleri gönderdi.

Aşıkpaşazade² ve İdris-i Bitlisi'nin aktardığı bilgiler kilit noktalarda örtüşmekle birlikte, farklı birincil kaynaklara dayanmakta ve hadisenin farklı versiyonlarını bizlere sunmaktadır. Zengin süslü bir dille kaleme aldığı vakayinamesinde Sâdeddin, selefının bilgilerini çiçekli belagatli bir kabağa yerleştirerek Aşıkpaşazade'yi tekrarlıyor.³

Hem Osmanlı hem de Bizans araştırmacıları, Türk tarihçilerinin bu tanıklıklarını sebebi açıklanamayacak şekilde atıyorlar. Bizantologlardan sadece Clive Foss, Nikomedia ve çevresinin tahkimatı üzerine yaptığı çalışmada Aşıkpaşazade'nin aktarımını kısaca yorumladı.⁴ Osmanlı tarihçileri arasında ise sadece İrene Beldiceanu, erken Osmanlı envanterleri çalışmasında Aşıkpaşazade'nin aktardıklarını kullandı.⁵

Mezofinya'daki Türk faaliyetleri ile ilgili yukarıda bahsedilen Osmanlı kaynaklarının en detaylı ve ilginç olanı, İdris-i Bitlisi'nin hâlâ yayımlanmamış Farsça nüshasında yer almaktadır, Bu nedenle

işbu çalışma ilgili belgeyi temel alacaktır. İdris-i Bitlisi'nin Farsça nüshasının iki farklı yazması tarafımızca kullanılmıştır - Paris ve Petersburg yazmaları.⁶ Bitlisi'nin nüshasının hem aslını hem de hiç yayımlanıp bilim camiasına tanıtılmamış tercümesini aktarıyoruz. Tercüme esnasında orijinalin yazılışları korundu; Orijinal metne modern noktalama işaretleri eklenmedi.

Nüsha

İşaretler:

A: İdris Bidlisi. Hasht Bihist. BnF. Supplément persan 1558.

B: Идрис Бидлиси. Хашт бихишт. СПб. Отд. рукописей Петербургского филиала Института востоковедения РАН. С 387. (İdris Bitlisi. Haşy Bihişt. CPB. Otd. Rukopisey Petersburgskogo Filiala İnstituta Vostokovedeniya RAN. С 387.)

[A 204b] [B 212o6.]

و مع ذلك بمسامع عليه رسيد که در نواحی قسطنطنيه بعضی قصبات و مواقع و قریه که آبا و اجداد جنت معاد و اجناد معسکر جهاد خصوصاً پادشاه جنت مکان اورخان خان⁷ بتصرف در آورده بوده از عروض فقرات امير تیموری و از ضرر مخالقات برادران سلطان در مسند قیصری ملوک کفار دیگر باره بدر الحرب الحاق کرده اند و بمرور ایام صاحب اسطنبول و غیره آن محلها بتصرف در آورده اند مجددا لشکر مجاهدان را تجهیز نموده بتسخیر آن بلاد مقرر داریم و همگی⁸ آن محال که مفتوح گردد بنیت وقف آن بقاع الخیر مقرر انگاریم و بنا برین رای اصابت مال اموریبک ولد تیمورتاش را بالشکری از دلاوران مجاهد بتسخیر آن فرستاد و برحسب وعده دلخواه من کان الله کان الله له⁹ چون لشکر اسلام روی بان صوب نهاد در بدایت شروع در نواحی شهر از تکمید که بتصرف سلطان بود قلعه هر که که در زمان فقرت¹⁰ امیر تیموری حافظان آنجا تابع اسطنبول شده بودند قلعه را خالی انداخته باسطنبول فرار نمودند و چون آن کشور معتبر بی نزاع و خصام بتصرف اهل اسلام درآمد و از آنجا تجاوز نوده بقصبه گگیزه که یک مرحله راه به اسطنبول است نهضت فرمودند کفار آنجا باعتماد حصانت حصار آهنک جنگ و عناد کردند و روی بمقابله و مدافعه آوردند لاجرم عساکر مجاهدان مقدمان دلاوران معارک التحام صرف توجه و همت و اهتمام نمودند و بطریقه یغما بر قلعه جنگ انداختند و با سهل و جوه قلعه گگیزه¹¹ را مسخر ساختند و سپاه اسلام بغنایم ما لا کلام فایز و مغتنم گشتند و شهر و توابع را بقوانین دین و آیین عدل مبین منتظم کردند و حاکم و قاضی تعیین¹² نمودند و وظائف مملکت داری مقرر فرمودند و از آنجا متوجه موضع نکبته و قلعه پندکله و قرتال شدند و از خوف سیاست مجاهدان همگی باطاعت مباردت کردند و مستحفظان قلاع شهر بند و حصارها را گذاشته باسطنبول گریختند و امور بیک هم مردم مضبوط فرستاد تمامی حصارها در قبضه اقتدار در آورده بدار الاسلام آمیختند چون تمامی آن قصبات و قلاع با توابع¹³ مزارع و مراتع ساحل دریا از شهر از تکمید تا کنار معبر اسطنبول مسخر گشت سلطان محمدی حصال بموجبی که در خاطر عالی منوی داشت تمامی آن قصبات و مواضع را بر ابواب البر خود وقف فرمود و دیگر رقیبات نافع و مواضع پر منافع بر آن موقوفات افزود و الیوم آن مدرسه عالی در غایت رواج و انفع مدارس شهر بُرسا است و وظائف مدرس و طلبه آنجا از جمیع مدارس سلاطین¹⁴ روم

¹ Anlaşmanın metni ve analizi için bkz.: Dennis G. T. *The Byzantine-Turkish Treaty of 1403* // OCP. 1967. C. 33. ss. 72–88; Zachariadou E. Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman chronicles // *Der Islam*. 1983. Bd. 60. s. 2. ss. 268–290. Ayrıca anlaşmanın Bizans açısından doğurduğu sonuçların ayrıntılı bir analizi için; Kastritsis D. *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*. Leiden, 2007. ss. 50–59; Necipoğlu N. *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*. Cambridge, 2009. ss. 33–35, 39, 98, 100–101; Matschke K.-P. *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz*. Weimar, 1981. ss. 40–141; Barker J. Manuel II Palaeologus (1391–1425). *A Study in Late Byzantine Statesmanship*. New Brunswick, N. J., 1969. s. 224; Nicol D. M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge, 1993. s. 335. Anlaşmanın tarihini 1 Ocak 1403 öncesine tarihlendirme girişimi ile ilgili bkz.: Пономарев А. Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. (Evolutsiya Denejnikh Sistem Priçernomor'ya i Balkan v XIII–XV. vv.) M., 2012. C. 609, not 121.

² Aşıkpaşazade, *Tevarih-i al-i Osman*, İstanbul, 1332 (1914). ss. 93–94; Aşıkpaşa-zade. Vom Hirtenzelt zu Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik «Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses Osman» von Derwisch Ahmed, genannt Aşik-Paşa-Sohn / Übersetzt, eingeleitet und erklärt von R. F. Kreutel. Graz; Wien; Köln, 1959. ss. 132–133.

³ Saadeddin, *Tac-üt-Tevarih*, İstanbul, 1279 (1862). C. 1. ss. 295–296.

⁴ Foss Cl. *Survey of Medieval Castles of Anatolia*. Ankara, 1996. V: 2 Nicomedia. s. 46.

⁵ Beldiceanu I. *La côte orientale de la mer de Marmara, des Dardanelles au Bosphore, du XIVe au XVe siècle (population, ressources)* // *École pratique des hautes études. Livret-Annuaire*. 2000–2001. No. 16. Paris, 2002. s. 78–82.

⁶ İdris Bidlisi. *Hasht Bihist*. BnF. Supplément persan 1558. Fol. 204b; Идрис Бидлиси. Хашт бихишт. СПб. Отд. рукописей Петербургского филиала Института востоковедения РАН. С 387. Л. 212 (İdris Bitlisi. *Haşy Bihişt*. St. Petersburg. Otd. Rukopisey Petersburgskovo filiala instituta vostokovedeniya RAN. С 387. L. 212). Bitlisi'nin vakayiname yazma geleneği ile ilgili bkz.; Стори Ч. А. *Персидская литература*. Библиографический обзор / перераб. и доп. Ю. Э. Брегель. М., 1972. Ч. 2. (Stori Ç. A. *Persidskaya Literatura*. Bibliografiçeski obzor / Yu. E. Bregel. M. 1972. Ç.2).

⁷ B: اورخان

⁸ A: بهمگی

⁹ B: من کان الله له

¹⁰ A: فقرت ندارد

¹¹ A: ککیوزه

¹² B: ونعیین

¹³ A: و توابع ندارد

¹⁴ B: وسلاطین

اوفر و ارفع است چنانچه هر روزه بومی مدرس آنجا با سایر فواید از یکصد آچه متجاوز است و عمارت¹⁵ و زاویه و دار الضیافه و رباط و بساط اطعام و انفاق بی اندازه بنوعی مبسوط است که ارتفاع سلاطین عالم متمیز است

Tercümesi

"Bununla birlikte, haşmetmeabın aldığı duyumlara göre, Emir Timur'un yol açtığı zarar ve kardeşler arasındaki taht mücadelesini fırsat bilen küffar ehli, Konstantinopolis civarında, cennetmekân ataların (padişahın) ve cihat yolunda can veren askerlerin, bahusus cennetmekân Sultan Orhan Han'ın fethettiği topraklarda bazı yerleşim yerlerini, muntıkaları ve köyleri darü'l-harbe katmışlar. Bir zaman sonra, İstanbul'un hükümdarı ve diğerleri [hükümdarlar] bu yerleri kendi tasarruflarına geçirdiler. "Mücahit¹⁶ askerleri yeniden toplayıp donattıktan sonra, bu yerlerin tekrar fethi için görevlendirecek ve alacağımız tüm bu toprakları vakfa¹⁷ dönüştürerek şenlendireceğiz" [sultan] bu haklı düşüncelerle Timurtaş'ın oğlu Umur Bey'i¹⁸ cesur mücahitlerden oluşan bir orduyla fethetmeye gönderdi. "Kim Allah için olursa, Allah da onun için olur"¹⁹ hadisi doğrultusunda İslam askerleri bu topraklara doğru hareket etti. Timur'un emirleri Fetret döneminde olan Sultan'ın tasarrufunda olan İznikmid'e (İzmit) yaklaştığında İstanbul'un ve bölgenin tasarrufunda olan Hereke Kalesi'nin savunucuları kaleyi terk ederek İstanbul'a kaçtılar. Bu itibarlı topraklar savaşsız İslam ehlinin tasarrufuna, [askerler] onun ötesine geçerek İstanbul'un bir adım yakınlığında olan Gebze'ye saldırdı. Hisarın sağlamlığına imtad eden bölge küffarı, cenk edip direnmeye, kaleyi müdafaaya hazırlandı. Mücahit askerler, muharebe meydanının yiğit ve kahramanları, helalinden ya da kerhen, amansızca kaleye saldırdılar. Gebze Hisarı'nı zahmetsizce ele geçirdiler. İslam ordusu kendini zengin etti ve tarifsiz ganimetler ele geçirdi. Şehir ve etrafı, İslam kanunları ve gerçek adalet yasaları uyarınca düzenlendi, hâkimi²⁰ ve kadıları²¹ belirlendi ve yönetmek için gereken atamalar yapıldı. Oradan Nekite bölgesine, Pendik ve Kartal kalelerine yol alındı. Mücahitlerin onları cezalandırmalarından korkan herkes itaat etmek için acele ettiler ve kalelerin muhafızları tahkimatı ve kaleleri terk ederek İstanbul'a kaçtılar. İşte bu cesur kişileri gönderen Umur Bey, tüm kaleleri ele geçirdi ve buraları 'Darü'l-İslam' haline getirdi. İznik şehrinden İstanbul geçişlerine kadar deniz kıyısındaki tüm yerleşim yerleri ve çevreleri, ekilebilir araziler ve meralar ele geçirildiğinde sultan, yüce tasavvuru mucibince Muhammedî bir bilinç sergileyerek tüm bu yerleşim yerlerini ve arazileri vakfetti ve bu vakıfları diğer birçok yararlı mükâfatlar ve oldukça verimli topraklarla zenginleştirdi.

Bugün bile, bu berkemal medreseler²² ziyadesiyle kalabalıktır ve Bursa şehrindeki tüm medreseler arasında en iyileri bunlardır. Hocaları ve talebelerinin muhteviyatı, diğer tüm Rum Sultanlarının medreselerinden daha makbul ve mühimdir. Bu suretle diğer varidatlarla birlikte buradaki muallimlerin günlük maişetleri yüz akçe²³ aşıyor. İmaretler,²⁴ zaviyeler,²⁵ darü'l-ziyafeler,²⁶ hanlar, aşhaneler ve mev'id-i mülakat o kadar fazla ki, evrenin sultanının şanına şan katıyor.

¹⁵ A: در عمارت

¹⁶ Mücahit – savaşçı, kutsal görülen 'Cihadı' gerçekleştiren savaşçı.

¹⁷ Vakıf - Hayır amaçlı kurulmuş, yapılmış devredilemez mülkiyet.

¹⁸ Umur Bey - Sultan Yıldırım Bayezid'in veziri Timurtaş'ın oğlu.

¹⁹ Çevirenin notu: من كان لله كان الله له (min kane Allahu kane Allahu leh)

²⁰ Hâkim - Şehrin yöneticisi

²¹ Kadı - Şeriat hâkimi

²² Medrese - Hristiyan dünyasındaki üniversiteye benzeyen Müslüman yüksekokulu.

²³ Akçe – gümüş Osmanlı Sikkesi

²⁴ İmaret – yoksullar için hayır kurumu

²⁵ Zaviye - Sufi meskeni

²⁶ Darü'l-ziyafe – Hastane/imaret-aşevi

²⁷ Irene Beldiceanu, Mezofinya ile ilgili en eski Osmanlı defterleri (1419/1420, 1523) hakkındaki bildirisinde, Aşıkpaşazade tarafından vurgulanan Osmanlı yer adlarından bazılarını tespit ettiğini belirtti. Beldiceanu I. *La côte orientale*

Yorumlar

Yorumlar kısmında, Bitlis'in aktardıkları, Aşıkpaşazade ve Sâdeddin'in aktardıkları karşılaştırılacak, aralarındaki küçük farklar ortaya konulacaktır. Anlaşıyor ki; Nikomedia'dan (İznik) antik askeri yol üzerinden Üsküdar tarafına ilerleyen Osmanlı ordusu başarılı bir şekilde Hereke'yi (Bizans: Haraks, şu anda Hereke), Göyebize'yi (Bizans: Dakiviza, şu anda Gebze), Nekita'yı (Bizans: Nikitiana, şu anda Eskişehir – Gebze'nin güneyi), Pendikla (Bizans: Pantihion, şu anda Pendik) ve Kartal'ı (Bizans: Kartalimen, şu anda Kartal) arka arkaya fethettiler.²⁷ Aşıkpaşazade ve Sâdeddin anlatılarında, kaleleri sıralarken Nekite'yi dâhil etmezler ancak Darıca'yı (Ritzion, şu anda Darıca)²⁸ eklerler. Bu seferin sonucunda Nikomedia'dan İstanbul girişine, yani Skutarion'a (Üsküdar) kadar "tüm yerleşim yerleri ve çevresi, deniz kıyısındaki ekilebilir araziler ve otlaklar" ele geçirildi. Dakiviza (Gebze) dışındaki tüm kaleler savaşmadan ele geçirildi ve askeri birlikleri "İstanbul'a kaçtı". Dakiviza bir saldırı ile ele geçirildi ve Türkler "kaleyi yağmaladılar" ve "tarifsiz ganimetlerle kendilerini zenginleştirdiler" - yani mukavemetlerinin cezası olarak onları savaş kanunlarına göre yağmaya maruz bıraktılar. Anlaşıldığı kadarıyla, Ritzion (Darıca) ve Nikitiata (Eskişehir) kalelerinin bulunduğu Dakiviza (Gebze) bölgesinde, Bizans yönetiminin bir tür "müstahkem bölgesi" mevcuttu (haritaya bakınız).

I. Chrysopolis (Üsküdar) ve Nikomedia arasındaki askeri yol üzerindeki kaleler

Osmanlı tarihçilerinin bu aktarımlarındaki problem şudur ki; Mezofinya toprakları, Bizans'tan Osmanlı Emiri Orhan tarafından ele geçirilmiş olmasıdır (Bitlis'in haklı olarak dile getirdiği üzere). Haziran 1329'da III. Andronikos ve Büyük Domestikos VI. İoannis Kantakuzenos, Bizans için hayati önem taşıyan Nicaea'daki (İznik) ablukayı kaldırmak için umutsuz bir girişimde bulundu ve bir ordularıyla Mezofinya'ya yürüdüler. İmparator, Pelekanon ve Filokrini dolaylarında (Nikomedia'nın batısında, Dakiviza taraflarında) Türkler tarafından mağlup edildi, ancak kuvvetle muhtemel Mezofinya Bizanslıların elinde kaldı.²⁹ Mezofinya, Türkler tarafından 1337'de, yani Nikomedia'nın düşüşünden sonra fethedildi ancak bu fethin seyri ve muhtevası hakkında daha detaylı bilgiye sahip değiliz. Buna karşın 1337 itibarıyla Mezofinya sıkı bir şekilde

de la mer de Marmara... s. 78–82. Yer isimlerinin tespiti hakkında ayrıca bkz: Ramsay W. M. *The Historical Geography of Asia Minor*. London, 1890. s. 183–185; Foss Cl. *Survey of Medieval Castles of Anatolia. Vol. 2: Nicomedia*. s. 44–60; *La Bithynie au Moyen Âge* / éd. B. Geyer, J. Lefort. Paris, 2003. s. 83, 87, 102, 215 vd. (см. Index).

²⁸ Aşıkpaşa-zade. s. 133; Saadeddin. *Tac-üt-Tevarih...* C. 1. s. 296; Foss Cl. *Survey of Medieval Castles of Anatolia*. s. 2: Nicomedia. s. 47; *La Bithynie au Moyen Âge*. s. 87.

²⁹ Ioannis Cantacuzeni *eximperatoris historiarum libri IV* / cura L. Schopeni. Bonnae, 1828. C. 1. s. 341–342; Nicephori Gregorae *Byzantina historia* / cura L. Schopeni. Bonnae, 1829. C. 1. s. 433–434; Schreiner P. *Die byzantinischen Kleinchroniken*. Wien, 1975. 1. Teil: *Einleitung und Text*. s. 78 (8.21); Nikephoros Gregoras. *Rhömische Geschichte* / übersetzt und erläutert von J. L. van Dielen. Stuttgart, 1973. Bd. 1. s. 306–307; *Bosch U. V. Andronikos III Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren, 1321–1341*. Amsterdam, 1965. s. 152–153.

Türklerin kontrolü altına geçti. İdris-i Bitlisî, bu toprakların 1402 Ankara Muharebesi'nin akabinde Timur mihneti sırasında Osmanlıların elinden çıktığını bildirerek meselenin çözüm anahtarını gösteriyor.³⁰ Şüphesiz Bitlisî, 1403 başındaki Osmanlı-Bizans antlaşmasına atıfta bulunuyor.

Bizans'ın Anadolu topraklarına tekrar gözünü dikmesi üzerine diğer bazı kaynaklarda müphem bilgilere rastlanıyor ancak bunların Osmanlıca belgeler ile birlikte ele alınmadan yorumlanması mümkün değildir. 1403 antlaşması bir İtalyanca belgede şu şekilde yorumlanıyor: *Turchia queli castelli che tegniva lo imperador tuti li ho dadi*.³¹ Şüphesiz bu, İdris-i Bitlisî ve Aşıkpaşazade'nin bahsettiği Mezofinya'daki kalelerin konumlarının Osmanlı Nikomediası'na taşınması anlamına geliyor. Khalkokondyles'te de Anadolu'daki kıyı bölgelerin Bizans'ın eline geçtiğine dair yine müphem olan malumatlar ile karşılaşılıyor. Aynı şekilde Dukas, 1413'te II. Manuel ve I. Mehmed'in yeniledikleri barış antlaşmasından söz ederken, bu antlaşmanın Bizans'ın "tüm Propontis" üzerindeki hakları ilgili olduğunu dile getirerek açıkça Asya³² kıyılarına işaret ettiğini belli ediyor.³³ A. Vakalopoulos, Khalkokondyles'in eserinden bölüme dikkat çeker, ancak bunu yorumlamada zorlandığını söyler; Nevra Necipoğlu, Mezofinya'daki Bizans bölgelerini "unidentified places in Anatolia" olarak nitelendiriyor; Dimitris Kastritsis de benzer şekilde şu yorumu yapıyor: "nothing more is known of these castles which do not appear in any other source"³⁴ (başka hiçbir kaynaktan geçmeyen bu kaleler hakkında hiçbir şey bilinmiyor). Osmanlı tarihçilerinin yukarıdaki mesajı her şeyi yerli yerine yerleştirmektedir. Süleyman Çelebi, gerçekte Hereke, Gebze, Eskişehir, Darıca, Pendik ve Kartal'ı kaleleriyle birlikte VII. İoannis'e teslim etti.

Yine de bu toprakların bizzat Emir Timur tarafından 1402 yılında Bizanslılara verildiği ve Süleyman Çelebi'nin ise çaresiz razı olduğu göz ardı edilemez. Emir Timur, Konstantinopolis ile müzakereleri yürüttü ve anlaşmalar yaptı. Mamafih hem Yunanca hem de Farsça kaynaklar, Timur'un birliklerinin Nikomedia'yı ele geçirdiğini ve ardından Konstantinopolis'e, yani Üsküdar'a geçişlerine kadar ilerlediklerini aktarırlar. Nikomedia'dan Üsküdar'a giden asker nakline elverişli yegâne antik ana yol, İdris-i Bitlisî'nin üzerindeki şehirleri sıraladığı yol güzergâhdır.³⁵

1402-1403 yıllarında Bizans'ın bu kaleler üzerinde kontrol kurma çabası anlaşılabilir bir durumdur: Bu amaçla öncelikle olanak dahilinde Propontis üzerindeki hakimiyetlerini yeniden kurma ve düşman gemilerine kapatma çabasına giriştiler. İkinci olarak, kendileri açısından olumlu birkaç teşebbüsle Anadolu'da hâkim olma ümitlerinin tekrar yeşermesini sağladılar. Ancak kader onlara böyle bir olanak tanımadı. Osmanlıların yeniden fethi sırasında (reconquista), sadece Gebze'deki Bizans garnizonu aktif olarak direnebildi ve Osmanlılara karşı imparatorluk tarihindeki son savaşlardan birini verdi.

Bu kalelerin I. Mehmed tarafından tekrar ele geçirilmesine ilişkin bilgiler aşağıdaki hadiselerden elde edilmiştir. Sâdeddin'in eserinde

bu hadiseler 822 (27.01.1419 – 16.01.1420) yılına tarihlenir.³⁶ İdris-i Bitlisî bu hadiseyi, I. Mehmed'in Börklüce Mustafa İsyanı'nın (1418 sonları) bastırılmasının ardından Bursa'da olduğu 1419 yılı ile ilişkilendirerek Sâdeddin'in verdiği tarihi doğrular. I. Mehmed dönemine ait Nikomedia ve Üsküdar arasındaki bu bölgeler de dâhil olmak üzere Mezofinya hakkındaki Osmanlı tahrir kaydı, İrene Beldiceanu'nun gösterdiği üzere, büyük olasılıkla yine 822'ye dayanmaktadır.³⁷ Binaenaleyh, bu bölgeler Osmanlı maliye vekâleti tarafından fetihlerin hemen akabinde kayıt altına alınmıştır. Bu kalelerin 1419'da Türkler tarafından ele geçirilmesi hadisesi kolaylıkla açıklanabilir.³⁸ Görünüşe göre bu hadise, Bizans'ın 1415-1416'da I. Mehmed'e karşı isyan eden Düzmece Mustafa ve Cüneyd'i desteklemesinden dolayı gerçekleşen cezalandırıcı bir eylemdi. Özellikle I. Mehmed yönetimine karşı gerçekleşen bu ayaklanmadan sonra I. Mehmed'in Bizanslılara karşı tavrı düşmanca değişti.³⁹

İrene Beldiceanu'nun 1419 Osmanlı kadastro (tapu ve tahrir defteri) üzerine yaptığı bir araştırmaya göre kıyı nüfusunun büyük çoğunluğu Yunandı.⁴⁰ Dahası, Beldiceanu'nun belirttiği üzere, 1419'dan sonra Yunan nüfusunun Mezofinya'da önemli vergi avantajlarına sahip olmaları, Osmanlıların bu bölgeyi tekrar fethetmeleri ile çok iyi açıklanmaktadır. Mezofinya'daki Yunan nüfusunun çoğunlukta olması, stratejik önemi nedeniyle bölgenin Bizans yönetimi tarafından 1403-1419 yılları arasında kasıtlı olarak Yunanlılaştırıldığını gösteriyor olabilir.

Mezofinya 1403-1419 arasında hızlı ve planlı bir Yunanlılaşmaya uğramış olsa bile, 1337'den 1403'e neredeyse 70 yıldır orada yerleşik Türk nüfusunun oranını neredeyse hiç terkin etmedi. 1403'ten sonra Balkanlar'da ve Anadolu'da Bizans işgali altında kalan Türklerin bir kısmının, Bizans toplumunda yurttaşlığa kabul edilip topluma entegre olduğunu düşünmek mantıklı olacaktır. Bu Türkleri tespit etmek henüz mümkün değil çünkü bildiğim kadarıyla Bizans ve Osmanlı kaynakları bu hadiseye sessiz kalmışlardır. Ancak uzun zamandır Osmanlıların elinde olan toprakları geri alışı ile birlikte, 1403'ten sonra Bizans'ın tarihinde son kez topraklarına Türk nüfusunun akın ettiği ve önceki dönemlerde olduğu gibi kendi topraklarında Bizanslı Türklerden cemaatlerin bulunduğu aşikârdır.

1403-1423 yıllarında Selanik'teki Bizans idaresi döneminde, şehre önceki yıllarda yerleşen Türklerin kaderi meselesi Nevra Necipoğlu tarafından gündeme getirildi. Necipoğlu'nun gösterdiği üzere, Selanik topraklarında mülk sahibi olan Türkler mallarını tuttular ve böylece buralarda kalıcı oldular. Ayrıca Osmanlı, Bizans'ın kontrolündeki Selanik'te şeriat mahkemelerinin oluşturulmasını ve kadınların Müslümanlar arasındaki davalara bakmasını ısrarla talep ediyordu.⁴¹ N. Necipoğlu'nun tahsil ettiği tarihi malzeme, bu talebin Bizans vatandaşlığına geçen Türklere değil, Osmanlı Sultanı tebaasına, yani Bizans topraklarında bulunan yabancılara atıfta bulunuyor. Büyük olasılıkla, burada Osmanlı Sultanının himayesini talep-tercih eden oldukça büyük bir Türk nüfustan söz ediliyor.

³⁰ Saadeddin de Timur'un yol açtığı sorunlara işaret ederek (فترت تیموری) bu tür bir atıf yapmayan Aşıkpaşazade'yi tamamlar: Saadeddin. *Tac-üt-Tevarih*... C. 1. s. 295.

³¹ Dennis G. T. *The Byzantine-Turkish Treaty of 1403*. s. 78 (4).

³² Çevirmenin notu: Yazar burada 'Asya' kelimesini kullanır fakat Dukas'ın Propontis (Marmara Denizi) kelimesini kullanmasından da hareketle burada kastedilen Anadolu'nun Marmara Denizi kıyılarıdır.

³³ Ducas. *Historia turcobyzantina (1341-1462)* / rec. B. Grecu. Bucureşti, 1958. s. 133.10-12 (XX.1): δὸς ἅπαντα τὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου κάστρα καὶ τὰ πρὸς Θετταλίαν χώρα καὶ κάστρα καὶ τὰ τῆς Προποντιδος ἅπαντα...

³⁴ Bakalopoulos A. Les limites de l'empire byzantine depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453) // *BZ*. 1962. Bd. 55. s. 60; Necipoğlu N. *Byzantium between the Ottomans and the Latins*. s. 33; Kastritsis D. *The Sons of Bayezid*. s. 54-55, n. 44.

³⁵ Ducas. *Historia turcobyzantina*. s. 103 (XVII.1); Ali Yazdi. *The Zafarnamah* by Maulana Sharafuddin Ali Yazdi / ed. Mawlawi M. Iahdad. Calcutta, 1888. s. 2. s. 454; Alexandrescu-Dersca M.-M. *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*. Bükreş, 1942. s. 80-81.

³⁶ Saadeddin. *Tac-üt-Tevarih*... C. 1. s. 295.

³⁷ Beldiceanu I. *La côte orientale de la mer de Marmara*... s. 79.

³⁸ C. Foss hatalı olarak 1421 yılına tarihlendirir. Bkz.: *Foss Cl. Survey of Medieval Castles of Anatolia*. V. 2: *Nicomedia*. s. 46.

³⁹ Ducas. *Historia turcobyzantina*. s. 161.7-8 (XXII.7): Μετὰ δὲ ταῦτα ἤρξατο ἐν κρουφῇ τρέφειν ἔχθραν κατὰ τῆς Πόλεως ἣν γὰρ ταῦτα κρούπων εἰς βάθος ἄλλ' οὐ φανερός τὸ παράπαν ἐδείκνυε.

⁴⁰ Beldiceanu I. *La côte orientale de la mer de Marmara*... s. 79.

⁴¹ Necipoğlu N. *Byzantium between the Ottomans and the Latins*. s. 56-83, 101-102.

Mezofinya'nın eski Türk nüfusunun kaderi hakkında böyle bir veriye sahip değiliz ancak bölgede 1403-1419 yıllarında Yunanlaştırılma ile birlikte, buralarda kalan Türk nüfusun Bizans hukukta alanına kaçınılmaz katılım sürecinin gerçekleştiği aşîkârdır. Burada ihtiyatlı bir varsayım yapılabilir. Osmanlı kadastro kayıtlarına göre (tahrir) bu tarihlerin hemen akabinde (1430'larda) birçok tımarlı Mezofinya'dan Arnavutluk'a yerleştirildi.⁴² Bunlar, Osmanlıların tam sadakatlerini sağlamak için iskân etmeyi uygun gördükleri *Bizans Türkleri* olabilir miydi? Bu tımarlıların ya da en azından bir kısmının, 1403-1419 yıllarında Bizans iktidarı tarafından vatandaşlığa alınan Mezofinya'nın eski Türk nüfusunun kalıntıları oldukları ihtiyatla varsayılabilir.

Öyle görünüyor ki; 1419'da söz konusu olan Türk seferinde Bizans'ın Mezofinya'daki Anadolu kalelerindeki mazisi henüz bitmemişti. Aşîkpaşazade, anlatısının sonunda, Bitlisi'nin bahsetmediği, henüz bir yorumlaması mevcut olmayan şifreli bir açıklama var. Bu kısım hem üslup olarak kusurlu hem de anlamı belirsizdir.⁴³

الحاصل بو دکز کنارنده کافر حصارچقزیکم وارد شدی به دکنین کاه
مسلمانلره دونردی وکاه کافره دونردی ، تا مراد خان اوغلی محمد دکنین

Tercümesi: "El-hâsıl bu deniz kenarında kâfir hisarcuklar kim vardır, şimdiye değin gâh Müsülmanlara dönerdi ve gâh kâfire dönerdi; tâ Murad Han oğlu Muhammed'e değin."

Elbette burada "kâfirler" kelimesinden kastedilenin Bizans Hıristiyanları olduğunu anlamak gerekir; Mehmed oğlu Murad'ın oğlu sözünden de kuşkusuz, II. Mehmed (1444-1446; 1451-1481) kastedilmektedir. Aşîkpaşazade'ye inanmak gerekirse; yukarıda bahsedilen kaleler I. Mehmed tarafından fethedildikten sonra ve II. Mehmed dönemine kadar zaman zaman Bizans'ın eline geçmiştir. Sâdeddin, Aşîkpaşazade'den aldığı bu pasajı aynı şekilde aktarır: Sadece uzun uzadıya, bu yerleri sonunda fethedenin II. Mehmed olduğunu açıklar, ancak bu fethin neticeleriyle ilgili başka önemli eklemelerde bulunmaz.⁴⁴

Görüldüğü üzere, 1419-1453 yılları arasında Konstantinopolis ile Mezofinya'daki bazı kaleler arasındaki bağlantı hakkında daha teferruatlı malumat için kaynaklar üzerindeki araştırmalara devam edilmelidir.

⁴² Beldiceanu I. *La côte orientale de la mer de Marmara...* s. 80.

⁴³ Aşîkpaşazade. *Tevarih-i al-i Osman*. s. 94; Aşîkpaşa-zade. s. 133.

⁴⁴ Saadeddin. *Tac-üt-Tevarih*. C. 1. s. 296:

عاقبت ظهور جاه و جلال و طلوع کوکب اقبال سلطان غازى ابو الفتوحات و المغازى فاتح قسطنطينيه
سلطان محمد خان بن سلطان مراد خان البسهما الله تعالى حلل الرحمة والرضوان اول اطراف و

نواحيدن تيغ آتشناک مصباحى ايله ظلام ظلمى و چرک شرکى رخى اولوب رايات سعادت آيات
اسلامى اول ولاياتده منصور و تصرف اهل اسلامه منسوب و ممالک عثمانيه دن محسوب ايلدى □

KAYNAKÇA

- Derviş, Ahmed, Tevarih-i Ali Osman: Aşıkpaşazade Tarihi. Neşr: Ali Bey, İstanbul, 2013.
- Dersca, Alexandrescu M. M., La Campagne de Timur en Anatolie 1402.-Bucuresti 1942. VIII, 180 S., 3 Kt. 8° (Vol. 1). Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imperimeria Națională, 1942.
- Aşıkpaşazade, Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte: Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik" Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses 'Osman" vom Derwisch Ahmed, genannt 'Aşik-Paşa-Sohn. Verlag Styria, 1959.
- Bakalopoulos, A., Les Limites de L'empire Byzantin Depuis da Fin Du Xive Siècle Jusqu'à Sa Chute (1453). Byzantinische Zeitschrift, 55(1), 56-65, 1962.
- Barker, J. W., Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship (Vol. 5). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1969.
- Bazin, L., & Beldiceanu-Steinherr, I., Histoire et philologie turques. Annales de l'École pratique des hautes études, 133(16), 78-82, 2002.
- Boschuv, K., Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341, 1965.
- Cantacuzenus, J., & Gretser, J., Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum liber IV, 1828.
- Dennis, G. T., The Byzantine-Turkish Treaty of 1403//Orientalia Christiana Periodica, 1967.
- Efendi, S., Tac üt-tevarih (Vol. 1). Tabhane-i Âmire, 1862.
- Foss, C., Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia. British Institute of Archaeology at Ankara, 1996.
- Geyer, B., & Lefort, J., La Bithynie au moyen âge. Paris, 2003.
- Greco, V., Ducas. Historia Turco-Byzantina (1341–1462), 1958.
- Gregorae, N. Byzantina Historia, C.1. ed. L. Schopen, 1829.
- Gregoras, N., Dietsen, J. L. V., & Tinnefeld, F. H., Rhomäische Geschichte= Historia Rhomaike. Stuttgart, 1973.
- İdris Bidlisi. Hasht Bihist. BnF. Supplément persan 1558.
- Идрис Бидлиси. Хафт биһист. СПб. Отд. рукописей Петербургского филиала Института востоковедения РАН. (İdris Bitlisi. Haşt Bihîst. St. Petersburg. OTd. Rukopisei Petersburgskovo filiala instituta vostokovedeniya RAN).
- Kastritsis, D., The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-13. Brill, 2007.
- Matschke, K. P., Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Herman Böhlau Nachfolger., 1981.
- Necipoglu, N., Byzantium Between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire. Cambridge University Press., 2009.
- Nicol, D. M., The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453. Cambridge University Press., 1993.
- Пономарев, А. Л. (2012). Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII-XV вв., 2012 (Ponomarev, A. L., Evolyutsiya denezhnykh sistem Prichernomor'ya i Balkan v XIII-XV vv., 2012).
- Ramsay, W. M., The Historical Geography of Asia Minor (Vol. 4). John Murray., 1890.
- Schreiner P., Die Byzantinischen Kleinchroniken. Wien., 1975.
- Стори, Ч. А., Персидская литература. Библиографический обзор, в 3-х ч.—Ч. 1. М.: Главная редакция восточной литературы., 1972 (Stori, CH. A., Persidskaya literatura. Biobibliograficheskiy obzor, v 3-kh ch.—CH. 1. M.: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury., 1972).
- Zachariadou, E. A., Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles. Der Islam; Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients, 60, 268., 1983.

DOĞU VE BATININ ORTA ZAMANINA
YOLCULUK

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Aralık Sayısı / December Issue

Yıl 3, Sayı 2 / Year 3, Issue 2

ATIF BİLGİSİ / REFERENCE INFORMATION

NAMDAR, Müjdat, "1025-1071 Dönemi Askeri Tarihi Üzerine Alternatif Yaklaşımlar" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 495-505.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 27 Ekim 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

1025-1071 Dönemi Askeri Tarihi Üzerine Alternatif Yaklaşımlar*

Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071

Müjdat NAMDAR^{1*+}

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, MUĞLA.

* mujdatnandar@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-6981-7356

* Bu makale şurada yayınlandı: John Haldon, "Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071", *The Empire in Crisis? Byzantium in the Eleventh Century (1025-1081)*, Ed. E. Chrysos, Atina, 2003, s. 45-74.

Speros Vryonis, 1071'deki Malazgirt Savaşı'nı farklı perspektiflerden ele alan en az üç çalışma yayınladı. Bunların her birinde savaş ve sonrası, savaşın doğası, kökenleri ve kaynakların güvenilirliği ile savaşın hangi bağlamda anlaşılacağı hakkındaki önceki çalışmalarını inceledi. Bu süreçte sadece savaş ve savaşın seyrini çevreleyen olayları değil, tüm dillerdeki ana kaynakları da titiz bir şekilde yeniden değerlendirdi¹. Ben de bu muazzam külliyattan aldığım ilham ile bu kısa makalede Malazgirt Savaşı ile sonuçlanan yıllara dair anlayışımızın bazı yönlerini benzer şekilde yeniden değerlendirmeye çalışmak istiyorum. Tüm kaynakların esaslı bir şekilde yeniden incelemesine girişebileceğimi sanmıyorum. Ama askeri tarihin bakış açısıyla birlikte daha dikkatli bir incelemeyi teşvik edebileceğini umarak hem dönemin kaynaklarından hem de yorumlarından, II. Basileios'un ölümünden IV. Romanos'un hükümdarlığına kadarki dönemde Bizans İmparatorluğu'nu nasıl anladığımız hakkında birkaç soru yöneltmek istiyorum.

1071'de Malazgirt Savaşı'nda IV. Romanos'un emrindeki imparatorluk ordusunun mağlubiyetinin genellikle üç ana etkenin birleşmesi sonucu gerçekleştiği varsayılır; (1) İmparatorun hem Bizanslı hem de Bizanslı olmayan düşmanlarının ihaneti; (2) Bir yandan eyaletlerdeki thema kuvvetlerinin tasfiyesine, diğer yandan hükümetin yabancı paralı askerlere güvenine yansıyan imparatorluk içindeki askeri etkinlik ve verimlilikte uzun vadeli gerileme ve (3) İmparator IV. Romanos'un beceriksizliği veya kötü liderliği. Elbette bu nedenler bir dereceye kadar kaynakların eğilimlerini ve gündemlerini yansıtır, özellikle de Mikhail Attaleiates, Mikhail Psellos ve Nikephoros Bryennios'un². Bu yazıda yukarıda belirttiğim üç etkenden ilkinin kabul ederken, diğer ikisinin altında yatan bazı varsayımları sorgulamak istiyorum ve bilakis çoğu zaman için imparatorluk ordularının gerçekte hâlâ oldukça etkili, uyumlu ve disiplinli olduğunu ve hatta Malazgirt Savaşı zamanında bile imparatorun yetkin, yetenekli ve kudretli bir strateji ve taktikçi olduğunu ileri sürüyorum. Halihazırda geçerli olan tablonun tamamen yanlış olduğunu düşünmesem de -bilakis- belirli açılardan daha büyük bir doğruluğun sağlanabileceğini düşünüyorum.

Askeri Etkinlik³

1025'ten 1071'e kadar olan dönemde Doğu Roma orduları, bazıları düşman saldırıları, bazıları ise imparatorlar veya komutanları tarafından başlatılan 60'tan fazla sefere ya da harekâta katıldı. İmparatorluk kuvvetleri, kale ya da şehir kuşatmalarının sonuçları da

dahil, ancak iç çatışmalar hariç olmak üzere, bu savaşlar veya çatışmaların, %50'sinden fazlasında muzaffer oldu. Buna rağmen yenilgilerin ve kayıpların sayısının önceki otuz yıllık dönem ile kıyaslandığında 1060'lar boyunca oldukça arttı ve 1030'lar ile 1040'lardaki zaferlerin sayısının sonraki dönemden daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Tamamen gözlemci bir temelde, bu 650-720 ya da takip eden 720-800⁴ yılları arasındaki dönemden daha başarılı, X. yüzyılın ikinci yarısından daha başarısız ve 900-950 yılları arasındaki dönem ile benzerdir. Bu sebeple, sormamız gereken ilk soru taktikler, askeri disiplin ve eğitim, liderlik ve maneviyat açılarından bu zaferlerin ve hezimetlerin sebeplerinin neler olduğudur.

Gündeme getirilecek ilk konu askerlerin kalitesidir. 1050'ler ve 1060'lardaki asker kalitesi ve eğitimi ile ilgili açıkça sorunlar olsa ve bu sadece incelenmekte olan periyodun sonunda belirtilse de bu durumun 1060'larda 1020'lerde olduğundan daha kötü görünmediğini söylemek burada mümkündür: Panikleyen ve belirli taktiksel durumlara yeterince karşılık veremeyen birliklerin kaybettığı savaş sayısı, IX. Konstantinos veya IV. Mikhail döneminde, III. Romanos veya hatta yarım yüzyıldan daha önce VII. Konstantinos yönetiminde olduğundan sadece biraz daha kötüdür. III. Romanos'un emrindeki birlikler, 1030'daki Suriye seferinde kararlı ancak sayıca daha az bir kuvvet karşısında çok az cesaret gösterdi, oysa bu, sadece on yıl önce yerel emirleri dehşete düşüren orduyd⁵. 1041-1042 yılları içinde Roma orduları, komutanlarının (Mikhael Dokeianos ve Boiannes) aşırı özgüveni ve Norman gücünü küçümsemeleri sonucunda sayısal olarak kendilerinden sadece biraz az olan Norman birliklerine Cannae ve Monopolis yakınlarında iki kere mağlup oldu ve buna rağmen bir yıl kadar sonra, aynı birlikler ilave destekle birlikte, ancak Georgios Maniakes'in çok farklı liderliği altında Normanları mağlup etti⁶. 1040'ların sonlarında Selçuklular, Ermenistan'daki akınlarıyla başa çıkmak için kendilerine karşı gönderilen birkaç Bizans birliğini mağlup etti, yine de Kekaumenos veya Apokopes gibi akıllı komutanlar tarafından meydan savaşında mağlup edilebilirlerdi (aslında, belirleyici bir savaş olabilecek 1049'daki Kapetron Muharebesi, komutanı Liparit esir alınan Bizans merkezinin başarısızlığı ile riske atıldı⁷). Batı'da Peçeneklere karşı mücadelede de benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır⁸.

Attaleiates'in, 1068 yılında eyalet ordularının tam olarak hazır olmadığını ifade ettiği açıklaması genellikle son zamanlarda gelişen bir durumun doğru bir tasviri olarak kabul edilir⁹. Attaleiates bu

¹ Sp. Vryonis, Jr., *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 96-103 notlarla birlikte; aynı yazar, *The Greek and Arabic sources for the battle of Mantzikert, 1071 A.D.*, Sp. Vryonis, Jr. (ed.), *Byzantine Studies. Essays on the Slavic world and the eleventh century*, New Rochelle 1992, 125-140; aynı yazar, *A personal history of the history of the battle of Mantzikert*, St. Lampakis (ed.), *H βυζαντινή Μικρά Ασία (60ç-120ç ai)*, Athens 1998, 225-244. Savaş hakkında diğer faydalı eserler için bkz. J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert: un désastre militaire?*, *Byz 50* (1980), 410-438; ve C. Cahen tarafından takdim edilen kaynaklar, *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, *Byz 9* (1934), 613-642, fakat bu analizde Vryonis'in güçlü bir eleştirisi vardır. Biraz romantize edilmiş ve tarihî olarak her zaman yeterince temellendirilmemiş bir açıklama A. Friendly'nin *The dreadful day: the battle of Mantzikert, 1071*, London 1981 adlı eserinde bulunabilir. Vryonis yakın zamanda Romanos'un Selçuklu sultanı tarafından esir alınmasından hemen sonra meydana gelen bazı olaylar hakkında ayrıntılı bir çalışma yayınladı: Sp. Vryonis, Jr., *The Greek and Arabic sources on the eight day captivity of the emperor Romanos IV in the camp of the Sultan Alp Arslan after the battle of Mantzikert*, Claudia Sode-Sarolta Takacs (ed.), *Novum Millennium. Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck*, Aldershot 2001, 439-450.

² Bu üç kaynağın yanı sıra hem diğer dillerdeki hem de Yunancadaki diğer kaynakların detaylı analizi ve değerlendirmesi Vryonis tarafından yapılmıştır. Bkz. *The decline of medieval Hellenism, and The Greek and Arabic sources for the battle of Mantzikert, 1071 A.D.*, ayrıca daha fazla ayrıntı ve literatür için bkz. A. K(azhdan), *ODB 1*, 229, 331 ve 3, 1754-1755.

³ Bu dönemdeki ordu hakkında bazı genel düşünceler için bkz. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 303-313; H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert* [Byzantinische Geschichtsschreiber. Ergänzungsband 2], Vienna 1991; ve J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world*, 565-1204, London 1999.

⁴ 640'dan IX. yüzyıl başlarına kadar Bizans ve Arap orduları arasındaki çatışmaların kullanışlı bir kataloğu için bkz. R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* [Miscellanea Byzantina Monacensia 22], Munich 1976.

⁵ Psellos, *Chronographia* (Michel Psellos, *Chronographie*, ed. É. Renaud, 2 vols., Paris 1926, 1928) iii, 8 (çev. Sewter, 43=Michael Psellos, *Chronographia*, çev. E.R.A. Sewter, New Haven 1953). Sefer ve sonucu için bkz. W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055* [Byzantina Vindobonensia 14], Vienna 1981, 82-94.

⁶ Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thum [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 426, 427.

⁷ Skylitzes, 446, 448-449, 452-453; Attaleiates (*Michaelis Attalioetae Historia*, ed. W. Brunet de Presle-I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 44-45, 46-47.

⁸ Örneğin: Skylitzes, 467, 468 vd.; Attaleiates, 32-33 (1049'daki Roma mağlubiyetleri); Skylitzes, 472-473; Attaleiates, 35-37 (1050-1051'deki İmparatorluk zaferleri).

⁹ Attaleiates, 103, 4-19.

birlikler için *τάγματα* [Tagmata] terimini kullansa da bağlamdan onun her *θέμα*'nın [Thema] askerî kayıtlarından alınan birlikleri kastettiği görülüyor, bu birlikler önceki yıllarda çok nadiren ve bir imparator bizzat sefere gittiğinde toplanıyordu -dolayısıyla 1030'lardan, yani III. Romanos döneminden beri toplanmıyordu.¹⁰ Fakat aynı zamanda bunun *θέμα* birliklerinin daha deneyimli, daha donanımlı ve daha iyi eğitilmiş unsurlardan oluşan "düzenli" çekirdek birimlerini kastetmesi mümkündür. Çünkü bu tanım genel olarak *θέμα*'nın milis kuvvetleri için kullanılırsa o zaman belirli bir mülkle ilişkili bir *στρατεία* [Strateia] temelinde hizmet veren geleneksel askerler anlamında tema birliklerinin II. Basileios'un hükümdarlığından bu yana sınırlandırıldığı vurgulanmalıdır: Hem yerli hem yabancı kaynaklara göre yeniden ele geçirme döneminin saldırgan sahra orduları, en azından kısmen, *στρατεία*'yı nakde çevrilmesiyle tam zamanlı olarak askere alınmıştır. *Περί παραδρομῆς*'in [Peri paradromis] yazarı onların 950'ler ve 960'larda devlet mali yetkililerinin ellerindeki davranışlarından şikâyet etse de geleneksel anlamda tema birliklerinin II. Basileios'un ordularının durumunu iyileştirmek için çok az şey yapıldığı görünmektedir¹¹. Sonuç olarak, XI. yüzyılın ortalarında *θέμα*'nın hali dönemin imparatorlarına değil, daha ziyade onların II. Basileios da dahil olmak üzere seleflerinden miras kalan orduların istihdamı ve idamesi geleneğini kabul etmelerine atfedilmelidir. X. yüzyılda bile, hükümet her zaman için para karşılığında askerlik hizmetini gittikçe artan sıklık ve düzenlilikle uyguladı; XI. yüzyılda tema birlikleri zaman zaman, muhtemelen insan gücü az olduğunda veya 1060'ların sonlarında IV. Romanos'un durumunda olduğu gibi ihtiyaçlar kaynakları aştığında toplanabilirdi¹².

Ayrıca Romalı yazarların Roma ordusunun başarısızlıklarındaki karamsarlıklarının, söz konusu metnin (örneğin yazarın konumu, elde ettiği menfaatler, himaye, eserin derlenme zamanı) hem retorik bağlamını hem de amacını yansıttığını ve kendi çağlarını efsaneleştirilen geçmiş ile -özellikle de Phokas, Tzimiskes ve II. Basileios gibi büyük asker imparatorların icraatlarıyla- karşılaştırma eğilimini aklımızda tutmalıyız. Hatta Skylitzes, İmparator II. Basileios dönemi ve öncesindeki liderlerinin ve ordularının korkutucu şöreti sebebiyle Selçuklu Sultanının Romalıların düşmanlığını uyandırmaktan çekindiğini iddia ediyor. Bu doğru olsun ya da olmasın, kesinlikle Romalıların bu dönemdeki itibarlarını nasıl gördüklerini yansıtır¹³.

Birlikler arasındaki disiplin aynı konunun başka bir yönünü ve çağdaş yazarların eğilimlerini ya da önyargılarını gösterir. Her ne kadar kaynaklar çeşitli vesilelerle kötü emirler ve yetersiz taktiksel tepkilerden söz etse de komutanların iyi disiplini sürdürme yeteneklerine ilişkin başvurdukları değer yargıları bakımından

çelişkilidirler. Örneğin II. Basileios ve Nikephoros Phokas katı disiplinleri için övülürken Georgios Maniakes ve IV. Romanos öncekiler tarafından alınan tedbirlerden daha yumuşak tedbirler aldıkları için eleştiriliyorlar¹⁴. Psellos, ayrıntıya girmese de I. Isaakios Komnenos'un büyük meziyetlerinden birinin sahra birlikleri arasındaki disiplini iyileştirmesi olduğunu belirtir¹⁵. Attaleiates ise 1060'larda askeri verimliliğin azalmasında disiplinden açıkça bir sorun olarak söz ederken, IV. Romanos'un 1060'lı yılların sonlarındaki seferleriyle ilgili açıklamaları genellikle düzenli, tutarlı ve etkili ordular tasvir eder¹⁶. Burada bir kez daha, yazarların önyargıları, bakış açıları ve çıkarları rol oynuyor gibi görünüyor, göreceğimiz üzere disiplinde gerçek bir çöküş olmasına rağmen bunun 1060'ların başından itibaren büyük bir sorun olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur.

Bu nedenle, disiplini artırmak için askerlerin kalitesi kısmen düşürülebilir. Yine de bu, Bizans ordularında her zaman bir sorundu. VIII.-IX. ve X. yüzyıllardaki savaşları ve seferleri açıklamak için yapılan tarihsel herhangi bir okuma bunu tamamen ortaya koyar. Komuta subaylarının iradelerini kuvvetlerine empoze etme ve katı bir disiplini sürdürme yeteneği, elbette Bizans ordularının çok etnik ve çok dilli karakterinin belirginleştiği özellikle X. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyılda önemliydi¹⁷. Bu, örneğin Attaleiates tarafından bir sorun olarak belirlendi¹⁸. Ama savaşta eğitim ve verimliliğin genel olarak önceki dönemlerden daha kötü olmadığını ileri sürebilirim. Psellos, 1059'da Peçeneklerle savaşırken I. Isaakios'un emrindeki Roma birliklerinin düzenli savaş hattına ilişkin yorumlar yapar (Saldırıları karşısında Roma kalkanlarının bozulmayan hattının Peçenekleri dehşete düşürmesi özellikle belirtilmiştir)¹⁹. IV. Romanos'un emri altındaki birlikler, 1068-1070 döneminde, genellikle çok zorlayıcı şartlarda imparator tarafından yönetilen seferler esnasında bayağı iyi performans gösterdiler. Görgü tanığı olan Attaleiates'in açıklamaları zor koşullarda bile muntazaman sabit ve müstahkem ordugâhlar, dikkate değer taktiksel düzen ve işe için dikkatli bir özen ile hatırı sayılır derecede disiplin ve yetkinliği kanıtıyor²⁰. O, saldırı altındayken yürüyüş düzenini ve askerlerin - bizzat imparator Romanos'un komutası altındayken- düşman baskınlarını ve tacizi savuşturmadaki disiplinini çok net tasvir ediyor²¹. O, seferlerin başında imparatorun elindeki eğitilmiş askerlerin eksikliğini vurgulasa da IV. Romanos tarafından alınan tedbirler aslında tamamen normaldi ve hem önceki hem de sonraki zamanlarda örnekleri bulunabilirdi. Attaleiates, Romanos'un askeri hatta omurga sağlamak ve dayanıklılığı arttırmak amacıyla deneyimli askerleri daha deneyimsiz askerler ile karıştırmak zorunda kaldığını anlatıyor²². Tam olarak aynı tedbirler, sağlam ve güvenilir adamları diğer birlikler arasında dağıtan, terfiler veren ve yeteneklileri

¹⁰ Aslında, "thema ile ilgili" kullanılan eski kelimelerin tedavülden kalktığı görülüyor ki bu da orduların XI. yüzyılın başlarından beri istihdam edilme şeklinin kendi içinde bir göstergesidir.

¹¹ G. Dagron-H. Mihăescu (ed.), *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas (963-969)*, Paris 1986, xix, 6 vd. ve bkz. aynı eser, 269-272 (ed. İngilizce tercümeyle birlikte G.T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*. Metin, çev. ve notlar [CFHB 25=Dumbarton Texts 9], Washington, D.C. 1985, 137-239 [metin ss. 144-238]). Nadiren uygulansa ve şüpheli sonuçları olsa da hükümetin geleneksel düzende tema birliklerinin toplanması seçeneğini açık tuttuğu açıktır: Güncel sorunlar ve yorumlar için J.F. Haldon'daki tartışma ve kaynaklara bkz. DOP 47 (1993), 1-67, bkz. 60 vd. [=State army and society in Byzantium. *Approaches to military, social and administrative history*, Aldershot 1996, VII]. Michael Psellos'un Bir Mektubu (*Michaelis Pselli Scripta minora magnum partem adhuc inedita*, ed. E. Kurtz-F. Drexler, 2 vols., Milan 1936, 1941, II, 154 vd.) "*στρατεία*"yı desteklemenin mali yükünü karşılayamayan ve onun yerine bizzat hizmet etmesine izin verilmesini talep eden bir adamın vakasından bahseder. Mektup, kişisel hizmetin hâlâ zaman zaman talep edildiğine dair diğer kanıtları desteklemektedir.

¹² Hükümetin bu seçenekleri istismar etme yolları için bkz. Haldon, *Book of Ceremonies*, Bölüm II, 44 ve 45. Theory and practice in tenth-century military administration, TM 13 (2000), 201-352, 309-322; aynı eser, *Military service, military lands and the status of soldiers*, 29-41.

¹³ Skylitzes, 446-447.

¹⁴ Nikephoros Phokas'ın disiplini hakkında iyi bilinen bir örnek: Kuzey Suriye Araplarına karşı yapılan yürüyüşte piyadelerden biri yoruldu, kalkanını bir köşeye attı. İmparator tarafından öğrenildikten sonra piyadenin müfrezeye komutanı (*λοχαγός* [lokhagos]) tarafından cezalandırılması emredildi: Kırbaçlanacak, burnu kesilecek ve diğerlerine ibret olsun diye kampın çevresinde teşhir edilecekti. Ancak genç subay bunu gerçekleştirmedi ve İmparator bunu öğrendiğinde kendisi de aynı cezaya maruz kaldı: Leo diac. {*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, ed. C.B. Hase [CSHB], Bonn 1828), iv, 57-58.

¹⁵ Basileios'un disiplini için bkz. Psellos, *Chronographia* i, 33 (çev. Sewter, 26); ve karşılaştırmak için Skylitzes, 406 (Maniakes) ve Attaleiates 152, 21-153, 14 (IV. Romanos). I. Isaakios için bkz.: Psellos, *Chronographia* vii, 7-8 (çev. Sewter, 212-213).

¹⁶ Attaleiates, 114-116, 126, 160.

¹⁷ Bkz. Haldon, *Warfare, state and society*, Bölüm: 6.

¹⁸ Attaleiates, 112-113.

¹⁹ Psellos, *Chronographia* vii, 70 (çev. Sewter, 243).

²⁰ İşe için bkz. Attaleiates, 117, 126, 134, 140. Örnekler çoğaltılabilir.

²¹ Örneğin 1068'deki Hierapolis'ten Antakya'ya doğru yürüyüş, bkz. Attaleiates, 116-117.

²² Attaleiates, 104 (Tetrübeli birliklere veya adamlara yerleştirilen yeni subaylar ve askerler). Basileios ve Isaakios için bkz. Psellos, *Chronographia* i, 32, 33 (çev. Sewter, 25-26); vii, 8 (çev. Sewter, 212-213).

gereğine uygun şekilde ödüllendiren I. Isaakios'a atfedilir. II. Basileios da benzer şekilde kıdemsiz ve orta dereceli subayların yetenek ve tecrübelerine uygun makamlarda olduğundan emin olmuştur. *Strategikon* ve VI. Leo'nun *Taktika*'sının yazarları bu vesilelerle maneviyat ve disiplini artırmanın önemini aynı derecede farkındaydılar²³. Evvelce belirttiğim gibi, 1060'larda ve sonrasında yenilgilere yol açanın disiplin eksikliği olduğundan şikâyet eden Attaleiates'ti. Ve Attaleiates en azından kısmen imparatorluğun askeri idaresinden sorumlu olduğu ve Malazgirt seferinde IV. Romanos'a eşlik ettiği için bunu biliyor olmalıydı²⁴.

Ama Attaleiates'in satır aralarını okurken, aslında onun ve diğer Bizans yazarlarının iyi disiplinin temeli olarak gördükleri, kudretli, etkili liderler ve sağlam maneviyat hakkında endişeli olduklarını görebiliriz. Attaleiates özellikle savaşta liderin hayati rolünü vurgulayarak, Monomachos'tan itibaren imparatorların liderlik etmede ve Romalıların düşmanlarıyla yüzleşmede başarısız olduğunu, ancak IV. Romanos'un askerlerin cesaretini ve azmini uyandırmayı başardığını kaydeder²⁵. Ve bu, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de sorunun başka bir parçası gibi görünmektedir. Doğu Roma ordusunun birkaç yüzyıldaki performansının tarihi üzerine yapılan bir çalışma liderliğin, taktiksel yeteneğin ve akıllı stratejik düşüncenin imparatorluğun askeri başarılarının temeli olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Bu özelliklerin eksikliği kesinlikle felaket ve yenilginin atfedilen sebebiydi. Ve yine çağdaşların algılarına nedensel bir öncelik vermekten kaçınıyor, VI. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar olan döneme ait açıklamaların çoğunda bunun gerçekten de temel bir rol oynadığına dair pek şüphe yoktur.

Muharebede liderliğin önemine dair birçok örnek vardır. Örneğin Nikephoros Botaniates, Peçeneklere karşı alınan yenilgiyi ve diğer Bizans birliklerinin dağıtılmasını takiben, kendi güçlerini tutarlı ve sıkı disiplinli bir daire içinde bir arada tutmayı başardı ve sürekli saldırı altında on bir günlük bir yürüyüşün ardından Adrianopolis'e [Edirne] geri döndü²⁶. Subaylar da bu konuda kişiler arasında farklılıkların var olduğunu anladılar: Diyakoz Leon, Patrikios Marianos'un başka bir üst düzey yetkiliye Ioannes Tzimiskes'in Nikephoros'tan sonra en sevilen komutan olduğunu ve askerlerin onları nerede olursa olsun takip edeceğini, oysa kendisi ehil bir kişi olmasına rağmen askerlerin kendilerine karşı çok meyilli olmayacaklarını söylediğine dikkati çekerken²⁷; Psellos, isyancı komutan Bardas Skleros'un birlikleri arasında ateşli bir sadakat coşkusu uyandırdığını belirtir. Buna karşılık daha önce de belirttiği gibi Skylitzes, Georgios Maniakes'in her ne kadar sevilse de hem yoldaş subayları hem de askerleri nazarında ölçüsüz ve sert davranışları ile ilgili şöhrete sahip olduğu yorumunu yapıyor²⁸. Hem Kekaumenos hem de Skylitzes üst düzey subayların yeterliliği, yeteneği veya uygunluğuna dikkat çekmiştir ve kişisel veya diğer bağlılıklar bir kez daha rol oynasa da bakış açılarının çoğunlukla sağlam bir temele dayandığından şüphe etmek için bir neden yoktur.

Anlatı kaynaklarındaki seferlere dair açıklamalarını okurken, yazarı tarafından sunulan tasvir veya görüş ne olursa olsun, bir komutanın ehil olup olmadığı çabucak belirginleşir. Skylitzes'in III. Romanos'un 1030'daki Suriye seferi ve arka planı hakkındaki açıklaması aydınlatıcıdır, çünkü bir yandan bölge meselelerinin VIII. Konstantinos'un hükümdarlığı sırasında ihmal edildiği, sonuçta Antioch [Antakya] Dükü Mikhael Spondyles'in acı verici büyük bir yenilgiye uğradığı, diğer yandan ise görünüşte mantıklı planlamalar ve hazırlık niteliğindeki tedbirlerine rağmen, imparatorun işe ve lojistikle ilgili temel konuları göz ardı ettiği fazlasıyla açıktır. Bu nedenle imparator, sadece, deneyimli komutanların tavsiyelerine aykırı olarak suyun az bulunduğu ve bunun sonucunda ordunun dizanteri yüzünden acı çekmeye başladığı yaz mevsiminde Suriye'ye yürümekle kalmadı²⁹; ek olarak da ἐξκοῦβιτα [ekskoubita] komutanı Leon Khoirosphaktes, imparatorluk ordugâhından ayrılarak düşman mevzilerini gözetlemek için Beroia'dan iki gün uzaklıktaki bölgeye gönderildi, fakat hemen pusuya düştü, sanırım düşmanı hafife almanın ve dikkatsizliğin bileşiminin burada bir rol oynadığını varsayabiliriz. Ancak kısa bir süre sonra, Georgios Maniakes ve büyük hetairearkos Theoktistos'un etkili komutanlığı, imparatorluk ordularının iyi yönetildiğinde etkinliğinin devam ettiğini göstererek durumu onardı³⁰. III. Romanos'un aksine IV. Mikhael'in 1040 seferi uygun hazırlık önlemleri alındığı için başarılı oldu³¹; daha önce de belirtildiği gibi, 1059'da I. Isaakios'un etkili liderliği altında uyumlu ve disiplinli Roma birlikleri, Peçeneklere karşı bir savaş kazandı³². Aynı şekilde zaman zaman imparatorun karakteri ve davranışları hakkındaki eleştirel sözlerine rağmen, Attaleiates'in, tahta çıkışından Malazgirt Seferi'ne kadarki dönemde yapılan seferler hakkındaki açıklamaları, ordugâhının savunmasına özen gösteren, birliklerini lojistik ihtiyaçlara uygun şekilde hareket ettiren IV. Romanos'un yetenekli ve muktedir bir komutan olduğunu gösteriyor. Tecrübenin yanı sıra liderlik niteliklerinin farkında olma, Kekaumenos'un *Strategikon*'unda önemli bir motifi temsil eder ve onun tavsiye kitabı yenilgiye veya felakete yol açan kötü komutanlık örnekleriyle doludur. Böyle birçok örnek daha mevcuttur. Georgios Maniakes tarafından kazanılan zaferler hem lider olarak niteliklerini hem de kaynaklar tarafından açıkça dile getirilen örgütsel ve taktiksel anlayışı ile birliklerine olan güvenini yansıtmaktadır³³; aynı şey Katakalon Kekaumenos için de geçerlidir, 1050'lerin başlarında Selçuklu güçleriyle topyekûn bir savaştan kaçınmaya karar verip, onları pusuya sürpriz saldırılarıyla yendiğinde planlamadaki kurnazlığı, kararlılığı ve sabrı özellikle vurgulanmıştır³⁴. Elbette yetenekli komutanlar sadece bunlar değildi, diğerleri gibi 1047'de Malazgirt kuşatmasına* engel olan Basileios Apokapes, I. Isaakios ve IV. Romanos şüphesiz çok yetenekliydi veya 1050'lerde Balkanlarda Peçeneklerle, 1071'de Malazgirt'te Türklerle savaşan ve daha sonra imparator olan Nikephoros Botaniates ya da 1050-1051 döneminde *akolouthos* Mikhael ile birlikte Balkanlar ve Trakya'daki çeşitli karşılaşmalarda Peçenekleri aralıksız saldırılarla başarılı bir şekilde taciz eden ve sonunda yenen Nikephoros (Yaşlı) Bryennios. İlginç biçimde aynı Mikhael, Bulgaristan'daki kıdemli komutan Basileios'un yetkisi altında savaşırken bir süre sonra yenilgiye uğramıştır: İki arasındaki iş birliği eksikliği, düşman tarafından

²³ Bkz. Leo, Tact. (*Leonis imperatoris tactica*, PG 107), iv, 33; 34; 40; ve cf. 38 ve 39. (Daha iyi bir baskı için bkz. R. Vari, *Leonis imperatoris tactica I* [proem., const, i-xi]; II [const, xii-xiii, xiv, 1-38], Sylloge Tacticorum Graecorum III, Budapest 1917-1922). Cf. Strat. (*Das Strategikon des Maurikios*, ed. G.T. Dennis, çev. E. Gamillscheg [CFHB 17], Vienna 1981), i, 5, örneğin, (İng. çev. G.T. Dennis, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia 1984).

²⁴ 1068-1071 arasındaki bu seferlerin iyi bir açıklaması için bkz. F. Hild-M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* [TIB 2], Vienna 1981, 100-105.

²⁵ Attaleiates, 119.

²⁶ Attaleiates, 39-43.

²⁷ Leo diac., iii, 37.

²⁸ Psellos, *Chronographia* i, 25 (çev. Sewter, 22); Skylitzes, 406.

²⁹ Skylitzes, 379ff.; Zonaras (*Ioannis Zonarae Epitome Historiarum Libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) iv, 130-131.

³⁰ Skylitzes, 381-383.

³¹ Psellos, *Chronographia* iv, 43-44 (çev. Sewter, 77).

³² Psellos, *Chronographia* vii, 70 (çev. Sewter, 243).

³³ Örneğin Arap kuvvetlerini 1031/1032'de Edessa'da (Urfa) yenişi (Skylitzes, 387); 1037'de Messina'daki zaferi (Skylitzes, 397); 1042'de Bari'de Normanları mağlup ettiği (Skylitzes, 427).

³⁴ Skylitzes, 433 (1043'de, Varna'da geri çekilen Rus birliklerini yendiğinde); Skylitzes, 438-439 (1047'de, Iberia Dükü olarak Dvin Emirini yendiğinde); Skylitzes, 452-453 (1054 yılında, Kapetron'da zaferle sonuçlanan bir seferde Selçukluları mağlup ettiğinde). Bu son paragrafta geçen tarih hatalıdır, Kapetron Savaşı 1054 yılına değil, 1048-1049 yıllarına tarihlenmektedir [ç.n.].

* Bahsi geçen kuşatma 1054 yılında yaşanmıştır. Haldon burada tarihi hatalı vermiştir [ç.n.].

hazırlıksız yakalanıp bozguna uğratıldığında geri çekilmeyi deneyen iase eksikliğinden muzdarip Roma kuvvetlerini zorlamıştır³⁵.

Taktiksel dezavantaj sorunu da tartışılmayı hak ediyor. XI. yüzyılın ortalarında, düşman ordularının dayanak noktasını teşkil eden etkili atlı okçuların Roma tarafındaki eksikliğinin, imparatorluk kuvvetlerinin yenilgilerinde kilit rol oynadığı öne sürülmüştür. Roma orduları daha ziyade eyaletlerin mızraklı süvarilerini yansıtan klasik Bizans süvari askerini temsil etmemelerine rağmen bu gibi taktiklere ve silahlara yabancı değildi. Bizanslıların, etkili okçulara karşı büyük zorluklar yaşadıkları, Müslüman kuvvetlerin İmparator Theophilos'a karşı 838'de (Dazimon yakınlarındaki) Anzen Savaşı'nda kazandığı zaferden açıkça anlaşılmalıdır, kaynaklardan biri en azından Romalıların bütünlüğünün ve maneviyatının, Türk birliklerinin at üzerindeki okçuluk yeteneği ve savaş taktiklerinden çok kötü etkilendiğini belirtiyor. X. yüzyılın başları itibariyle durum çok da düzelmiş gibi görünmemektedir: VI. Leo'nun *Taktika*'sı, Roma okçuluğundaki düşüşü ve sonuç olarak ortaya çıkan yenilgileri yazar ve tüm Romalı askerlerin yay ile çalışma yapmasını tavsiye eder. Ancak, mızraklı okçu süvariler için verdiği açıklama doğrudan VI. yüzyıldaki *Strategikon*'dan kopyalanmıştır ve kesinlikle kendi döneminin bazı süvari birliklerini temsil etmesine rağmen eyalet ordularındaki çoğunluğu yansıtmaması pek olası değildir³⁶. Dahası, imparatorluk atlı okçuları hareket halindeyken, daha önceki uygulamalara geri dönerek, çarpışma savaşına üzerine yapılan incelemenin ima ettiği gibi, yaylarını kullanmak için sık sık atlarından inmiş gibi görünüyorlar³⁷. Atlı okçuluk Bizans ordusunda asla baskın bir unsur haline gelmemiş ve çoğunlukla özel olarak bunu sağlamak için istihdam edilen yabancı birlikler tarafından sağlanmıştır. VI. yüzyılda olduğu gibi, Bizans süvari ve yaya okçularının akılcıca bir savaş düzeni alması okçu olmayanlara karşı genellikle etkili olmuş olmasına rağmen 930'larda dahi Bizans kuvvetleri okçu süvari orduları tarafından mağlup edilebilirdi.³⁸ Daha uzun vadeli sonuçlar, Peçenekler ve sonra Selçukluların geleneksel göçebe taktiklerini kullanarak Bizans savaş düzenlerini (çok sık olmasa da) bozabildikleri XI. yüzyılın ortalarında görülmüyordu. İmparatorluğun cevabı, kendilerinin istihdam ettiği bu birliklerin sayısını ya onları doğrudan paralı asker olarak kiralamak ya da Peçenekler örneğinde olduğu gibi, mağlup ettikten sonra onları topluca imparatorluk kuvvetlerinde düzenli olarak hizmet etme yükümlülüğü altında kabul ederek artırmak oldu. Bu tür okçu süvarileri kullanıldığında, 1051 örneğinde olduğu gibi genellikle iyi sonuçlar elde edildi, sözgelimi Monomakhos, Peçeneklere karşı savaşmak için Kuzey Suriye'deki Teloukh, Mauron Oros ve Karkaron bölgelerinden, Nikephoros

Bryennios'un komutası altındaki Frenk ve Vareg kuvvetleriyle birlikte bir dizi okçu süvari birliği sevk etti³⁹. Bununla birlikte genel olarak, okçu süvariler Roma orduları üzerinde önemli bir etkiye sahip olsa da zaman zaman önerildiği gibi taktiksel bütünlükleri üzerinde pek de yıkıcı bir etkiye sahip olmamış olabilir⁴⁰.

Bir başka mesele de sayılarla ilgilidir. Özellikle doğudaki sınırların savunması, askerlerin iç çatışmalarla mücadele etmek için çekilmesiyle tehlikeye girmiş görünmektedir. 1045/1046'da Selçuklu akıncılarının Vaspurakan'a düzenlediği (Iberia Dükü Stephen Leikhoudes'in yenildiği ve esir düştüğü) ilk ciddi yoklama taarruzlarından kısa bir süre sonra, Iberia Dükü olan ve Dvin Emiri'ne karşı bir dizi başarı elde eden Kekaumenos, 1047'de Leon Tornikios'un isyanıyla başa çıkmaya yardımcı olmak için geri çekildi. Sonuç, bölgedeki bir dizi baskını, durum ancak 1049'da Kekaumenos'un komutasına geri dönmesi ve ilave birliklerinin gelişle tersine dönmüştür⁴¹. Asker eksikliğinin bir sonucu olarak, Kekaumenos ve Vaspurakan Dükü Aaron, 1049 yılında Artze'yi alıp yağmalayan Türk akıncılarına meydan okuyamadılar, buna karşın aynı yıl gerekli kuvvetler emirlerinde olunca Kapetron Savaşı'nda Türkleri kovmayı başardılar⁴².

1030'lardan 1060'lara kadar olan dönemde kaybedilen savaşlar, çağdaş veya çağdaşa yakın tarihçiler tarafından zayıf liderliğe veya taktik disiplin eksikliğine atfedilir. Örneğin, 1049'da IX. Konstantinos'un döneminde Peçeneklere karşı yapılan bir keşif seferinin tecrübesiz komutanı, feci sonuçlarla ordugâh kurmayı veya birliklerini dinlendirmeyi başaramadı⁴³; 1040'ların başlarında Normanlarla karşılaşan Roma komutanı, evvelce emrinde bulunan Norman paralı askerleri tarafından iki kez yenildi, çünkü onların askerî güçlerini küçümsedi ve Skylitzes'e göre, kuvvetleri düzgün bir şekilde toplanana kadar beklemek zahmetine giremedi⁴⁴. Roma'nın 1044/1045'te Dvin'e saldırısı başarısız oldu, çünkü komutanlar, kibirli bir şekilde Müslüman komutanın çok daha büyük olan kuvvetlerine karşı çıkamayacağını varsayarak birliklerinin düzensiz bir şekilde yaklaşmalarına izin verdiler. Bunun yerine, askerler bölük bölük ve birim birim şehir ölemlerindeki bahçelerde ve bağlarda özenle hazırlanan tuzakların içine düştüler ve nihayetinde tamamen bozguna uğradılar. Durum, *mezas hetaireiarchês* Konstantinos tarafından desteklenen Kekaumenos'un birkaç yıl sonra Iberia Dükü görevine atanmasıyla kurtarıldı⁴⁵. Çağdaş tarihçilerden hüküm verecek olursak, Türkler karşısında 1045/1046, 1064, 1067 ve 1070 yıllarında alınan yenilgiler beceriksiz liderlik, yetersiz taktiksel hazırlık veya düşmanı küçümsemenin bir sonucuydu⁴⁶; aynı şey Peçenekler

³⁵ Apokapes için bkz. Attaleiates, 46-47 (Peçeneklerin Tuna'yı geçmesini engelleyememiş ve daha sonra 1064'te onlar tarafından esir alınmıştır; Attaleiates, 83). Botaneiates'in yürüyüşü için bkz. Attaleiates, 39-43. Botaneiates, komutası altındaki askere yeni alınan Roma kuvvetlerinin neredeyse eğitimsiz ve yetersiz donanıma sahip olmasına rağmen, 1067'de Küçük Asya'ya karşı yapılan bir Arap-Selçuklu saldırısını başarıyla savuşturdu (Ordunun ana kısmı iasenin sağlanmaması ve borçların ödenmemesi nedeniyle savaşmayı reddetti.); Attaleiates, 96. IX. Konstantinos tarafından 1050'de uygulamaya konan gerilla savaşı stratejisi, zor bir duruma akıllı bir cevaptı ve oldukça başarılıydı: Bkz. Attaleiates, 35-37; Skylitzes, 472-473. Basileios ve Mikhail'in komutası altında Peçenekler karşısında alınan yenilgi için bkz. Kekaumenos, (*Sovety i rasskazy Kekavmena: socinenie vizantijskogo polkovodtsa XI veka*, ed., çev. ve açıklamalar G.G. Litavrin, Moscow 1972), bölüm 28; daha eski yayım: *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officis regis libellus*, ed. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, St. Petersburg 1896 (repr. Amsterdam 1965), bölüm 67; Skylitzes, 475.

³⁶ Anzen Muharebesi için bkz. J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*, London 1912, 264-265; ve W. Treadgold, *The Byzantine revival 780-842*, Stanford 1988, 300-301 ve notlar. Leon'un yeterli okçu eksikliğinden kaynaklanan hasarla ilgili sözleri için: *Tact.*, vi, 5; xi, 49; ve cf. xviii, 131. "Elde ettikleri beceri düzeyine bakılmaksızın 40 yaşına kadar olan tüm Romalı askerlere yay ve sadak taşımaları emredilecek" genel tavsiyesi *Strategikon* s. 1, 2, 28-30'dan kelimesi kelimesine alınmıştır. Leo'nun okçuluktaki düşüşü ve ondan kaynaklanan zararlarla ilgili özel vurgusu çağdaş olmasına rağmen gerçek durumu yansıttığı varsayılabilir. Onun mızraklı ve okçu süvariler hakkındaki açıklaması için: *Tact.*, vi, 1-13 (belirli değişikliklerle=*Strat.*, i, 3-58).

³⁷ Roma ordularında VI. yüzyıldan sonraki okçuluk tartışmaları için bkz. Haldon, *Warfare, state and society*, 215-217; ve silahlarını kullanmak için attan inen okçu süvariler için bkz. *Skirmishing*, viii, 4, 5; x, 5.

³⁸ Örneğin, 813'te Versinikia Savaşı'nın başlangıç aşamalarında ve Bizans okçularının Bulgarlar arasında büyük bir karışıklığa neden olması gibi (Skylitzes, 6, 82-90).

³⁹ Skylitzes, 471. Nikephoros Phokas'ın komutası altında Antakya bölgesinde kurulmuş küçük bir hakimiyet merkezi olan Mauron Oros için bkz. N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe-Xe siècles*, Paris 1972, 355 ve n. 381. Teloukh, Dolichê'dir, günümüzde Tülük, Germanikeia yakınlarında (Ma'raş); bkz. E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brussels 1935, 127; (Marlia) M. M. (ango), ODB 3, 2023. Bu okçu süvarilerin yerel Araplar ya da başka yerlerden gelen (muhtemelen Türkler) paralı askerler olup olmadığı bilinmemektedir.

⁴⁰ Fakat şu önemli tartışmaya bkz. W. E. Kaegi, *The contribution of archery to the conquest of Anatolia*, *Speculum* 39 (1964), 96-108.

⁴¹ Skylitzes, 438-439, 448-454; Attaleiates, 44-47.

⁴² Skylitzes, 448-454; Matthew of Edessa (*Chronique de Matthieu d'Edesse*, çev. E. Dulaurier, Paris 1858), 83-84.

⁴³ Attaleiates, 32-33; Kekaumenos, bölüm 27 (bölüm 64, Wassiliewsky-Jernstedt) [Skylitzes her ne kadar yenilginin yükünü komutanın diğer subaylarının danışmanlarını dinlememesine atfetse de].

⁴⁴ Skylitzes, 426-427.

⁴⁵ Skylitzes, 437-438.

⁴⁶ Bkz. Skylitzes, 446; Attaleiates, 44, 80-82, 93, 139-140; Bryennios (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975), 147.

karşısında, sadece 1034 ve 1036'daki (Örneğin ikincisinde Skylitzes, beş imparatorluk komutanının yakalandığını ve iki Rus liderinin öldürüldüğünü bildirir.) erken tarihli akınlarda değil, aynı zamanda 1049, 1051 ve 1064 tarihli daha sonraki akınlarda alınan yenilgiler için de söylenebilir⁴⁷. Buna rağmen her ne kadar bunların birçoğu beceriksiz asların eylemleri ile riske atılsa da 1047, 1054, 1050-1052 yılları arası, 1059, 1065, 1067 ve 1069 yıllarında iyi liderlik, akıllıca taktikler ve iyi disiplinli birlikler hem Selçuklular hem de Peçenekler karşısında önemli zaferler kazandırdı. Tipik bir vaka, Melitene [Malatya] bölgesindeki 1068 seferi sırasındaki olaylarla örneklendirilmiştir. Burada imparator, Attaleiates askerlerin savaşmaya istekli olduğunu belirtmesine rağmen, hem Arapların Roma topraklarına yaptığı saldırılara karşı uygun önlemleri almakta başarısız olan Melitene askeri valisi tarafından hem de imparatorluk kuvvetlerinin yenilgisinden sonra, Arap ve Türk hücumlarıyla yüzleştğinde onların hazır pozisyonlarına karşı, taktiksel disiplini korumakta başarısız olan, kendilerinin sürülmesine ve parça parça yenilmesine imkân veren Hierapolis'teki birlik kumandanları tarafından hayal kırıklığına uğrattı⁴⁸. Aynısı, 1069'da Antioch Dükü, İmparator'un takip ettiği Türk akıncılarına hazırladığı tuzaktan kaçmaları için olanak verdiğinde tekrar oldu⁴⁹.

Ancak tabii ki, üst düzey komutanlar arasında iş birliği dereceleri sorunu olduğu için ehil komutanlarla bile başarı garanti edilemedi. 1049'da Roma için büyük bir yenilgi ile sonuçlanan Dampolis Savaşı öncesinde taktikler üzerinde anlaşmaya varan Katakalon Kekaumenos ve onun kıdemli komutanı *raiktor* Nikephoros'un⁵⁰ ya da bölük komutanlarının düzgün biçimde iş birliği yapma ve birbirlerini desteklemedeki ihmallerinin bir sonucu olarak 1050'de Adrianopolis yakınlarında ordusu ağır bir şekilde mağlup edilen komutan Konstantinos Liparites'in başarısızlığı iyi bir örnek sağlamıştır⁵¹. Daha büyük stratejik öneme sahip olan bir başarısızlık Doğu'da, Vaspurakan Dükü Aaron'un komutası altındaki Romalı komutanların, Kekaumenos'un bölgesel bir Selçuklu birliği üzerinde zafer kazanmak amacıyla savaşı Türk bölgesine götürme tavsiyesine uymamaları sonrasında yaşandı. Bunun yerine, Aaron ve diğer önde gelen komutanlar, Türklerin kuşatma harekâtı yapma konusundaki gönülsüzlüklerine güvenerek takviye kuvvetleri beklemeye, yerlerinde kalmaya ve kalelerini takviye etmeye karar verdiler. Doğu Anadolu eyaletlerinin iç bölgelerinin ve daha da ötesinin, Türk akıncılarının hızlı hareket eden gruplarının baskınlarına maruz kalmasına ve Romalıların hareket önceliklerini ve maneviyat bağlamında üstünlüklerini kaybetmelerine sebep olduğu için bunun ölümcül bir hata olduğu ortaya çıktı⁵². Örnekler çoğaltılabilir⁵³.

Yine de bazen liderler tarafından alınan kararların sebeplerini anlamak zordur ve bu tür konularda kendi sonuçlarını çıkarmaları durumuna karşın metinleri incelemeye özen göstermeliyiz. Örneğin Attaleiates, IV. Romanos'u, 1068 seferi sırasında düşman kuvvetlerinin kaçtığı, fakat Roma takibatının gerek isteksiz gerekse sınırlı olduğu durumlarda, savaşta birtakım avantajlarına rağmen saldırma konusunda başarısız olmasından dolayı çok eleştiriyor.

Ancak Romanos'un bu durumda dikkatli olması iyi olmuş olabilir: Bu sırada birlikleri etkilemiş gibi görünen göreceli disiplini eksikliği, olası bir pusu veya sahte ricat korkusuyla reddedilmesinin nedeni olabilir. Roma kuvvetleri, bu tür taktiklere sık sık hazırlıksız yakalandı, Manuel Komnenos'un 1070 yılında Sebasteia [Sivas] yakınlarında yaşadığı yenilgi, Türklerin sahte ricatı sonrası onları takip eden Roma birliklerinin düzensizlik içinde gafil avlanması ve Manuel'in kendisinin esir alınması da dahil olmak üzere önemli bir yenilgiyle sonuçlanmıştır⁵⁴.

Zayıf liderlik, sık görülen mağlubiyet ve yetersiz kaynakların sonuçlarından biri de elbette maneviyatta bir çöküştür. Moral, başarı için çok önemli bir unsurdur, ancak imparatorluk ordularının moralinin 1060'larda çöktüğü görülüyor. Bunun birçok nedeni var ve ben zaten birkaçına değindim. Ancak bunlara ek olarak, Konstantinopolis'teki hükümetin, ağırlıklı olarak profesyonel veya paralı askerlerden oluşan bir orduda, askerlerin maaşlarının ödenmesi gibi temel bir hususu ihmal etmesi daha da önemli bir başarısızlıktır. Bu, 1057'de I. Isaakios'un tahta çıktığı dönemde çoktan önemli bir etken olmuş gibi görünüyor (Onun ordunun ödemesi gecikmiş borçlarını ödemediği bildirilmektedir.), ancak X. Konstantinos'un hükümdarlığı döneminde (1059-1067) kesinlikle daha da ciddi hale geldi ve şüphesiz 1054 yılında Iberia Dükü'nün sorumluluğundaki bölgeden istihdam edilen yerel ordunun dağıtılmasında mali çıkarlar da kısmen sorumluydu⁵⁵. 1067'de Antioch ve diğer doğu komutanlıklarından toplanan birlikler, önemli miktardaki ödenmemiş borçlardan dolayı emirlere itaat etmeyi reddetmiş ve bu, onların üslerine ve evlerine dağılmalarına yol açmıştı. Hükümet tarafından onların yerini almak üzere istihdam edilen yeni askerler ne düzgün bir şekilde eğitilmiş ne de donatılmıştı ve bu yüzden işe yaramazlardı; sadece kendi maiyeti ve yerel birlikleri ile Antioch'dan gelen komutan Nikephoros Botaneiates, hiçbir şey elde edemedi⁵⁶. Gerçekten de askerler arasındaki hoşnutsuzluğun artması, sayıların, verimliliğin ve disiplinin azalmasının en belirgin nedenlerinden biri özellikle VI. Mikhael ve X. Konstantinos dönemlerinde hükümetin pintiliğidir, bu tüm Bizans kaynakları ve özellikle Attaleiates ile Skylitzes tarafından vurgulanan bir özelliktir. 1056-1057'de Zoe'nin* kısa saltanat döneminde ve 1060'ların başlarında X. Konstantinos'un politikalarından kaynaklanan kıdemli subayların yabancılaştırılması ile birlikte bu durumun dönemin ordusunun etkisizliğinde ve maneviyatında hayati derecede önemli olduğu ortaya çıkmış görünüyor. Ve ilk olarak, 1057-1059 döneminde I. Isaakios ve ardından 1068-1069 yıllarında IV. Romanos'un çabalarına rağmen, durumun neredeyse düzeltilemez olduğu görünüyor⁵⁷. Attaleiates, 1068 olaylarıyla ilgili açıklamasında, birliklerin moralinin bizzat imparatorun varlığına bağlı olduğunu belirginleştirdiğinde bunu açıkça ortaya koyuyor⁵⁸. Nitekim, 1068 ve 1069 seferine dair bütün kayıtları, imparatorun lider olarak önemini vurguluyor ve dolaylı olarak bununla kıdemli subayların inisiyatif alma ya da askerlerine güven vermede başarısız olmaları arasındaki zıtlıkları karşılaştırıyor.

⁴⁷ Skylitzes, 397, 399, 467, 475-476; Attaleiates, 38-39, 83.

⁴⁸ Skylitzes, 448-449, 452-453; Attaleiates, 35-37; Skylitzes, 472-473; Attaleiates, 78, 96, 105ff., 137ff 1068'de Melitene: Attaleiates, 107-108; Skylitzes Continuatus, (Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονολογίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη [Ioannes Skylitzes Continuatus], ed. E. Tsolakes, Thessaloniki 1968), 127-128; Hierapolis: Attaleiates, 111-113; Skylitzes Continuatus, 129-130.

⁴⁹ Attaleiates, 137-138; Skylitzes Continuatus, 136-137.

⁵⁰ Skylitzes, 468-469; Attaleiates, 32-33.

⁵¹ Skylitzes, 470; Attaleiates, 34.

⁵² Skylitzes, 450.

⁵³ Yüksek komutadaki farklı görüşler hakkında diğer örnekler için bkz. *Warfare, state and society*, 212, 230.

⁵⁴ Attaleiates, 114 (ve benzer bir eleştiri, ertesi yılın seferinin açıklamasında da ima edilir: Aynı eser, s. 127-128). Manuel Komnenos'un seferi için bkz. aynı eser, 139-140; Skylitzes Continuatus, 139-140; Bryennios, 147.

⁵⁵ Attaleiates, 44-45; Skylitzes, 476; Kekaumenos, bölüm 20 (bölüm 50, Wassiliewsky-Jernstedt); ve Isaakios'un orduya yaptığı ödemeler için bkz. Attaleiates, 60.

⁵⁶ Attaleiates, 95-96; Skylitzes Continuatus, 120-121; Zonaras iv, 203.

* Bahsi geçen dönemde iktidarda olan Zoe değil, kız kardeşi Theodora'dır. Zoe 1050 yılı civarında ölmüştür [ç.n.].

⁵⁷ Isaakios'un ordularını ıslah etme ve orduya düzen getirme girişimleri için bkz. Attaleiates, 60; Psellos, *Chronographia* vii, 8 (çev. Sewter, 212-213); ve IV. Romanos için bkz. Attaleiates, 104.

⁵⁸ Hierapolis dışında birbirlerine yardım etmede veya birlikte çalışmada başarısız olan birlikler ve İmparatorun şahsen komutayı ele almasından sonraki değişimlerine müteakip olayların açıklamasına bkz. (Attaleiates, 113-114; Skylitzes Continuatus, 129ff.).

Düşmanların kararlılığı, zayıf moral, ödemesi gecikmiş borçlar ve daha sonra 1060'ların sonlarında zayıf liderliğin birleşmesi hem asker ve subaylar hem de rütbeliler arasında feci bir güven eksikliği yarattı. Attaleiates, Roma birliklerinin, düşmanın çıkardığı seslerden bile korktuğunu söylüyor⁵⁹. Bu dönemde Bizans kuvvetlerinin yaşadığı başarısızlıkların tüm yönleri dikkatsizlik, kibir, düşmanı küçümseme, düşmanın doğasına uygun önlemler almamanın yanı sıra taktik, düzen ve eğitimdeki yetersizliğin tamamının bileşkesidir. Yine de orduların kalitesinin önceki yarım yüzyıldakinden temelde farklı olmadığını veya en azından nihai yenilginin temel açıklaması olarak hizmet edecek kadar farklı olmadığı fikrini veren iyi düzen, iyi liderlik ve akıllı taktikler gibi birçok örnek vardır. Bu sorunların birleşik etkileri farklı bir bağlamda, farklı sonuçlara sahip olabilirdi. Ancak II. Basileios'un ölümünden sonraki dönemde imparatorluğun durumu bu gelişmelere çok özel bir yön verdi.

Bağlam: XI. Yüzyılda Strateji

XI. yüzyıl boyunca, Doğu Roma İmparatorluğu'nun X. yüzyılın sonlarında meydana gelen savaşların yarattığı güven, zenginlik, uluslararası saygınlık ve askeri üstünlüğünün en azından Konstantinopolis'te, başarılı savaşlarla sağlanan barışın güvenceye alındığı yönünde bir tutuma neden olduğu görünüyor. Artık büyük ve maliyetli ordulara ihtiyaç yoktu. Psellos tarafından bildirilen ve söylentilere göre İmparatoriçe Theodora tarafından ifade edilen - imparatorluğun barbar komşularının Roma kudretinden korktuğu ve hem doğu hem de batının artık Roma otoritesine tabi olduğudünceleri bu tür görüşleri güzel bir şekilde özetler. Yabancı elçilerin ve hükümdarların sürekli gelip gitmesi bu bakış açısını pekiştirdi⁶⁰. Bu, imparatorun εἰρηνοποιός [eirinoipoios], "barıştırtıcı" unvanının önemli Bizans değerlerini yansıttığı ve Hristiyan Roma imparatorlarının seçilmiş halkın yönetiminde ve onların imparatorluk kudreti, nüfuz ve itibarının genişlemesinde olumlu, insanî endişeleri yerine getirmeye çalışmasını vurguladığı için siyasî ideoloji açısından hoş karşılanan bir durumdu. Bizans'ın barışı yeğlemesi, barbar olsun ya da olmasın, yabancılara karşı bir zayıflık olarak değil, aksine imparatorluk gücünün amacının ve ilahî desteğin bir işareti olarak gösterilebilirdi -en azından Bizanslıların başkalarının sahip olmasını istedikleri görüş buydu- ve bu aynı zamanda onların kendi görüşleriydi. Bu tür tutumlar retorik metinlerde sıklıkla tekrarlanırken, elbette tarihçilerin, çeşitli imparatorların hükümdarlıkları ve kişilikleri hakkındaki izahatının değişmez unsurları oldular⁶¹.

İmparatorluğun savunması için stratejik düzenlemeler, X. yüzyıl boyunca ve XI. yüzyılın başlarında çok hızlı bir şekilde gelişmiş ve sözde eski "thema sistemi"nden (ki bence ne thema ile ilgiliydi ne de bir sistemdi), saldırgan savaş ilkeleri etrafında düzenlenmiş bir modele doğru uzun bir yol kat etmişti. Bu gelişmenin son aşaması X. yüzyılın ortalarında başladı. Hem doğu hem de Balkan sınırlarındaki

başarılı seferlerin ardından, bağımsız komutanların yönetimi altında bir dizi yeni askeri bölge kuruldu. Öncelikle, yeni bölgelerin θέμα olarak dahil edilmesi ile birlikte bu eski κλεισούρα'yı [kleisourai] θέμα statüsüne yükseltmek gerekiyordu. Ancak bu yeni askeri bölgeler genellikle oldukça küçük ölçekliydi, belirli bir kalede ve açıkça tanımlanmış bir jeopolitik birim çevresinde yoğunlaşmış ve genellikle "daha küçük" *stratēgoi* olarak adlandırılan subayların yönetimi altına yerleştirilmişti. Doğu sınırı boyunca bunlara "Sınır" ya da "Ermeni" temaları deniyordu, çünkü Ermeniler söz konusu bölgelerin yerli nüfusunun ya da oraya göç edenlerin önemli bir bölümünü oluşturuyorlardı. Bu adlandırma aynı zamanda onları eski "büyük" veya "Roma" temalarından ayırmaya da hizmet etti⁶².

İmparatorluk θέμα ve paralı asker birliklerinin daha büyük ve askeri olarak daha etkili müfrezelerinin, çoğu yeni kurulan küçük θέμα'nın müstahkem merkezlerinin geniş bir şeridinde yerleştirilmesi, başka değişikliklere neden oldu. 960'ların sonlarından itibaren, bu küçük askeri bölgeler, her biri yerel tema yönetiminden bağımsız olarak bir *doux* veya *katepano* yönetimi altında bir dizi daha büyük komutanlıklar halinde gruplandırıldı. Bu kıdemli subaylara, askeri yetki verilen bölgelerde bulunan rütbesi düşük komutanlar üzerinde genel bir yetki verildi.

Stratejik olarak, bu yeni yetkiler, şimdi eski θέμα'nın iç bölgesi haline gelenleri koruyan, her biri genişletilmiş sınırın bir bölgesini kaplayan, stratejik saldırı harekâtları için yönlendirilen ve mevcut insan gücü bakımından birbirlerinden bağımsız olan bir tampon eyaletler perdesi oluşturdu. Batıda da benzer düzenlemeler yapıldı⁶³. Bu gelişmenin sonuçlarından biri, kaçınılmaz olarak askeri kapasitelerinin çoğunu yavaş yavaş kaybeden eski tema milislerin artan gereksizliği idi. Bundan sonra hem imparatorluğun sınırlarındaki hem de eyaletler içindeki sahra orduları giderek artan bir şekilde paralı askerler, profesyonel birlikler ya da imparatorluğa komşu çeşitli küçük devletlerin ast ve vassal prensleri ile yöneticileri tarafından gönderilen kuvvetlerden oluştu.

Yeni dukalıkların ortaya çıkması ve sıralaması hem doğu hem de batı sınırlarında imparatorluğun genişlemesini ve fetihleri göstermektedir. 970'lere kadar yeni komutanlıklar -Khaldia, Mezopotamya ve Antioch dukalıkları- doğu sınırını kapladı ve 1000/1045 arasındaki dönemde Iberia, Vaspurakan, Edessa ve Ani dukalıklarını içerecek şekilde genişledi. Batıda, bu komutanlıkların işlevi 970'lerde ve 980'lerde "Batıdaki Mezopotamya'nın", Edirne ve Selanik Dukalıklarının kuruluşunda açıkça bellidir. Bulgar İmparatorluğu'nun II. Basileios tarafından yıkılmasından sonra (1015 itibarıyla), Sirmion, Paristrion ve Bulgaristan komutanlıkları da kuruldu. Benzer komutanlıklar kısa zaman sonra Bizans Güney İtalya'sında -kısmen o bölgedeki Normanların saldırgan faaliyetleriyle ilişkili olarak- ve Güney Balkanlar'da ortaya çıkmaktadır⁶⁴.

⁵⁹ Attaleiates, 79; Skylitzes Continuatus, 113.

⁶⁰ Bu dönemdeki Bizans diplomatik faaliyetleri ve varsayımları hakkında değerli bir araştırma için bkz. J. Shepard, Byzantine diplomacy, 800-1204: means and ends, J. Shepard-S. Franklin (eds.), *Byzantine diplomacy*, Aldershot 1992, 41-71, yazarın üstünlük diplomasisinden 1060'larda ve sonrasında meydana gelen rica diplomasisine geçişe ilişkin sözleri için bkz. (55ff.). Psellos'un sözleri için bkz. aynı eser, 65 (*Michaelis Pselli Oratoria minora*, ed. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, 3-4).

⁶¹ İmparatorluk erdeminin bir yönü olarak uzlaşma için bkz. Haldon, *Warfare, state and society*, 21-27; ve örneğin Anna Komnene'nin *Alexiad*'daki ifadesi (*Anne Komnene, Alexiade*, ed. B. Leib, 3 vols., Paris 1937, 1943, 1945), xii, 5 (çev. Sewter, 381=*The Alexiad of the Princess Anna Komnene*, çev. E.R.A. Sewter, Harmondsworth 1969): "... Aleksios... alışılmadık derecede barış ekti; [barışın] varlığına her zaman ve her şekilde değer verdi ve yokluğu onu endişelendirdi... O zamanlar doğası gereği bir barış adamıydı, ama koşullar onu zorladığında en savaşıcı o olacaktı". On ikinci yüzyılın başlarında kalma olsa da duyular kesinlikle dönemin öğrenilen Bizans tutumlarında değişmeyen bir değeri yansıtmaktadır. Bk. Leo, *Tact.*, ii, 49.

⁶² X. yüzyılda Ermenistan'dan Güney ve Güneydoğu Küçük Asya'ya doğru önemli bir göç hareketi gerçekleşti ve bu da Konstantinopolis hükümetinin bu

bölgeleri "Küçük Ermenistan" olarak görmesine neden oldu. Bkz. Dagron *Le traite sur la Guerilla*, 239-245; Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, 61-66.

⁶³ Bu gelişmeler için bkz. N. Oikonomides, L'evolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au Xle siècle, *TM 6* (1976), 125-152; ve aynı eser, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial, *Rapports du XIVe Congres International des Etudes Byzantines II*, Bucarest 1971, 73-90 [=Documents et etudes sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)], London 1976, XXIV]; J.-Cl. Cheynet, Du strategie de theme au duc: chronologie de l'evolution au cours du Xle siècle, *TM 9* (1985), 181-194; Haldon'daki tartışmalar ile, *Warfare, state and society*, 85 vd., ve Şekil 3.2.

⁶⁴ Bkz. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, 165-168; Oikonomides, *Les listes de preséance*, 354-363. Balkan bağlamı hakkında daha fazla yorum için bkz. D. Obolensky, *The Balkans in the ninth century: barrier or bridge?* J.D. Howard-Johnston (ed.), *Byzantium and the West* c. 850-1200, Amsterdam 1988, 47-66; ve özellikle P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.

İmparator II. Basileios'un Bulgar İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmada ve onu Roma Devleti'ne ilhak etmedeki başarısı ve Kuzey Suriye ve Kuzeybatı Irak'ta hem II. Basileios hem de seleflerinin büyük topraklar kazanmadaki başarıları çelişkili biçimde imparatorluğun artık ciddi dış saldırılara karşı daha az korunaklı olduğu bir durum ortaya çıkardı. Bu miras, onu takip eden imparatorları artık zamanın değişen ihtiyaçlarına karşılık vermeyen bir dizi siyasi ve askeri vazife ile baş başa bıraktığından dönemin tarihçilerinden biri tarafından "zehirli bir miras" olarak tanımlanmıştır. Askeri saldırganlık maliyetliydi, ancak aynı zamanda önemli bir sosyal ve politik grubun kazanılmış haklarını da yansıtıyordu. Bu politikayı değiştirmeye yönelik girişimler, imparatorluğun seçkinleri ve onlara bağımlı kişileri oluşturan çeşitli alt gruplar ve katmanlar içinde kaçınılmaz olarak oluşan siyasi gerilimleri yansıtıyordu. Basileios'un katı mali politikalarını gevşetmek, hükümet için bütçe sıkıntılarını neden oldu -bazı yöneticilerin sorumsuzluğuyla daha da kötüleşti. Aynı zamanda, II. Basileios idari olarak yeni bölgeleri birleştirirken, XI. yüzyılın ortalarında kültürel olarak bunu yapmak için zamanı yoktu, böylece imparatorluğun çok ırklı, çok dilli ve -yeni doğu bölgelerinde çok sayıda Monofizit Ermeni ve Suriyelinin varlığı göz önüne alındığında- bir dereceye kadar çok inançlı karakteri, önceki yöneticilerin zorlukla mücadele ettikleri bir şeydi⁶⁵.

Aynı zamanda, daha önce sınırı koruyan tampon devletlerin ve bölgelerin bir kısmı artık ele geçirilerek doğrudan imparatorluk idaresi altına alınırken daha önce belirttiğimiz gibi bu dönemin genişleme politikası ve bu politikanın asker, cephe, lojistik vb. gereklilikleri VII. yüzyıl sonlarından IX. yüzyıla kadarki dönemde gelişen tema yapısını büyük ölçüde aşındırdı. Çünkü dukalık ve katepanlıkların yeni komuta yapısı, imparatorluğun iç bölgeleri ve sınır bölgeleri arasında koruyucu bir tampon bölgesi perdesi yaratırken, yeni kurulan dukalıklarda askeri örgütlenme bölümlere ayrılmış ve bölgesel tehditlerle ilgilenmek ya da daha büyük çaplı seferler için seferberlik ihtiyacını karşılamak üzere tasarlanmıştır. Ve bu sistem çizgisel bir savunma kavramına değil, derinlemesine etkin bir savunmaya dayanıyor olsa da çevre etrafındaki yetkinin bölümlere ayrılmasının bazı zararları vardı. Büyük bir tehdit ortaya çıktığında, uygun bir kuvvet oluşturma ve onunla başa çıkmak için harekete geçme hâlâ yerel bir komutandan ziyade imparator ya da iki başkomutandan birine kalyordu. Halep'i kurtarmak için Konstantinopolis'ten yürümek zorunda kalan II. Basileios'un 995'teki seferi karakteristiktir: İmparator normalde 60 gün kadar süren yürüyüşü, dörtte biri sürede tamamladı, ancak asıl gücünün yarısından azı onunla geldi. Benzer şekilde, I. Ioannes'in 970'lerde Bulgarlarla ve Ruslarla karşı yaptığı seferler, tehditlere uygun şekilde yanıt vermek için büyük ölçüde imparatorun seçkin birlikleri ile hazır bulunmasına dayanıyordu; 1030'ların başlarında III. Romanos'un Suriye'deki -daha az başarılı- seferleri aynı hususu örnekliyor⁶⁶. Böylece strateji yerelleştirildi ve eşit durumdaki tehditlerle başa çıkabilme yeteneğine sahip olundu. 1040'ların ortalarına kadar olan dönemde başarılı mücadelelerin çoğu bu çeşitliliktedir. Ancak böyle bir stratejinin, taciz ve gerilla savaşı ilkeleri diri tutulduğu sürece, büyük işgalci ordularla uğraşırken daha az etkili olduğu kanıtlandı. Ve bu temel bir zayıflıktı, çünkü birden fazla cepheye bir tehdit veya saldırı olması durumunda, imparator veya başkomutan ile ana ordu, olağanüstü çabalar göstermeden nadiren birinden diğerine geçebilirdi. Selçukluların 1040'larda Vaspurakan ve Iberia'daki saldırılarına etkili bir karşı saldırı başlatmadaki başarısızlık,

Kekaumenos gibi bölge komutanlarının sınırlı insan gücü ve kaynağa sahip olduğunu, bu kaynaklara ve hepsinden önemlisi eşdeğer rütbelerdeki komutanlar arasında mantıklı bir iş birliğine olan ihtiyacı yansıtıyordu. Türkmenler gibi düşmanlara karşı bu, imparatorluğun karşılayamayacağı bir lükstü. X. ve XI. yüzyılların başlarında hem taktik hem de askeri bilgi birikimine sahip olan bir dizi güçlü asker imparatorun ordularını ve kaynaklarını akıllıca konuşlandırma konusundaki başarısı büyük çaplı saldırılar ile baş etmek için neredeyse tamamen bir başkomutanın ve ona bağlı astların yeteneğine bağlı bir sistemin gelişimini teşvik etti. Bütüne bakıldığında, dukalık sistemi çoğu yerel saldırı veya saldırı tehdidinde karşı etkili bir caydırıcı olarak hareket ederken, savunma ve düşmanın tacinine odaklanan eski tema sisteminin çok edici gücünün ortadan kalkmasına izin verildi. Onu destekleyen kaynaklar giderek X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyıldaki saldırgan sahra ordularına dönüştürüldü.

Böylece X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başlarındaki sistem imparatorluk sahra ordularının komşu bölgeler ya da düşmanlar üzerinde diplomasiyi pekiştirdiği, imparatorluk topraklarına yapılan saldırıların nadir olduğu politik-askeri bir bağlamı yansıtan, "önleyici" bir savunma olarak gelişti. Bu, düşmanlar nadiren ya da teker teker, her seferinde bir cepheye belirledikleri sürece ve imparatorluğun askeri saygınlığının genellikle bölgesel saldırıları engelleyeceği bir uluslararası politik bağlamda yeterliydi ve 1025-1059 arasında hüküm süren imparatorlar ve danışmanlarının varsayımları bunlardı. Ancak çok sayıda tehditle karşı karşıya kalındığında esnek değildi çünkü temel kaynakların yetersizliği, bu tür zorluklarla mücadele etmek için gerekli olan silahlı kuvvetlerde beklenmedik herhangi bir büyümeye izin vermiyordu. İç hizipçilik ve askeri kaynakların dış tehditten uzaklaşması ile birlikte XI. yüzyılın ortalarında ve sonlarında imparatorluk üzerindeki askeri baskıdaki beklenmedik artış, bu revize edilmiş sistem için çok fazlaydı ve dolayısıyla sistem çökmeye başladı.

Sorunun doğası 1040'lı yıllardan itibaren meydana gelen birkaç olay ile tanımlanmıştır. 1043 yılında Maniakes isyanı edip Konstantinopolis'e yürüdüğünde, başkent yakınlarında yerel birlikler veya eyalet birlikleri bulunmuyordu, bu yüzden IX. Konstantinos, Maniakes'e karşı koyabilmek için aceleyle asker toplamak ve paralı askerler istihdam etmek mecburiyetinde kaldı. 1047'deki Leo Tornikios isyanı sırasındaki olaylara tanık olan Mikhael Psellos, doğu sahra ordusunun Ermenistan'da bulunması ve batı ordusunun Leo Tornikios'un yardımına koşması ile başkenti savunacak hiçbir kuvvet kalmadığını açıkça belirtiyor. O açıkça, sayay muhafızları arasındaki birkaç paralı asker haricinde ne yerel veya eyalet birliğinin ne de herhangi bir müttefik ya da yardımcı kuvvetin bulunduğunu ifade ediyor. İmparator ciddi bir karşı saldırı yapmak için çeşitli suçlamalardan ötürü başkent cezaevlerinde tutulan ve sokaklarda bulunan askerlerden derme çatma bir kuvvet oluşturmak ve o sırada Ermenistan'da faaliyet gösteren doğu ordusunu geri çağırarak zorunda kaldı. 1057'de komutan Isaakios Komnenos, doğu sahra ordusunun çoğunluğuyla Konstantinopolis'e karşı yürüdüğünde (VI. Mikhael'e sadece Anatolikon ve Kharsianon birlikleri sadık kaldı.), imparatorun elinde sadece Balkanlarda dağılmış olan batı ordusu, bahsi geçen iki doğu tümeni ve başkentte bulunan küçük bir paralı asker birliği bulunuyordu⁶⁷.

⁶⁵ Bu gelişmelerin en derin modern açıklaması için bkz. M. Angold, *The Byzantine empire 1025-1204. A political history*, London 1984, 1-11. Bu dönemde Balkanlar'daki ve Küçük Asya'daki çeşitli Türk halkları ile Bizans arasındaki ilişkilerin kısa bir araştırması için bkz. A.G.K. Savvidis, *Oi Toûrhoi kai to Buzantio. A' Προ-όθωμανικά φύλα στην Άσια και στα Βαλκάνια*. Athens 1996; ve kaynaklardan çevrilmiş alıntılar için bkz. X. Jacob, *Les Turcs au moyen-âge, Textes byzantins*, Ankara 1990.

⁶⁶ Basileios'un 995'deki seferi için bkz. J.H. Forsyth, *The Byzantine-Arab chronicle (938-1034) of Yahya b. Said al-Antaki*, Univ. Michigan 1977, 492 vd.; X. yüzyılın sonlarındaki seferler ve savaşlar için bkz. M. Whitton, *The making of Orthodox Byzantium*, 600-1025, London 1996, 310-390.

⁶⁷ Psellos, *Chronographia* vi, 83 (çev. Sewter, 145); vi, 105 (çev. Sewter, 155-156); ve bkz. Skylitzes, 438-439; Psellos, *Chronographia* vi, 112 (çev. Sewter, 159); vii, 10 (çev. Sewter, 213-214); Skylitzes, 493-495; Attaleiates, 55 (ve cf. 69). Tornikios'un isyanı ve sonuçları için bkz. Skylitzes, 438 vd.

Etkili bir diplomasi ile bir arada imparatorluğun sınırları etrafındaki bir dizi tampon devletin imparatorluk hâkimiyetine alınması hem II. Basileios'un hem de IX. Konstantinos'un ana politikalarından biriydi ve bu durumun eski tema kuvvetleri üzerindeki etkileri göz ardı edildi. Bölgesel sorunlara ve bazen imparatorluk ve topraklarını Fatimî iktidarından ayıran Kuzey Suriye Emirlikleri arasındaki gergin ilişkilere rağmen etkili diplomasi, yüzyılın ortalarına kadar imparatorluğun yararına çalışmaya devam etti. Aslında gerçekten etkili bir uluslararası dış politikanın ancak II. Basileios'un politikaları tarafından belirlenen bağlamda, imparatorluğun tüm komşularıyla olan ilişkilerinin düzenlenmesi sayesinde geliştiği öne sürülmüştür⁶⁸. Bu mantık takip edilirse, vurgunun ordudan diplomatik dış politika yapma araçlarına aşamalı olarak aktarılması için ek bir açıklama sağlama yolunda biraz olsun yol kat edilir.

Bu gelişmelerin deniz θέμα'sı ve askeri potansiyelleri ne ölçüde etkilediği belirsizliğini koruyor. Kıyı θέμα'larında deniz hizmetlerinin vergiye dönüştürülmesi, eyalet deniz kaynaklarında da bir düşüş anlamına geliyordu. Aynı dönemde, II. Basileios'tan itibaren imparatorların başkentte yüksek maliyetli bir donanma bulundurmaktansa, müttefik ya da (Venedik gibi) bağımlı devletleri deniz kuvveti olarak kullanmayı daha ucuz buldukları anlaşılıyor, bunun sonucu olarak XI. yüzyıl boyunca imparatorluk donanmasının sayısı önemli ölçüde azaldığı görülmüyor. I. Aleksios ve ardından Manuel'in etkili bir donanma kurma çabalarına rağmen, imparatorluğun çıkarları bir gün Roma devletinininkilere ters düşebilecek olan müttefik deniz kuvvetlerine artan bağımlılığı doğru bir şekilde imparatorluğun XI. ve XII. yüzyılda yaşadığı siyasi-askeri zorlukların ana nedeni olarak görülmüştür⁶⁹. Yine de 1030'larda hem eyalet hem de imparatorluk filoları, örneğin, Kuzey Afrika'dan gelen saldırgan akıncı filolara karşı bir dizi zafer kazandılar ve imparatorluk deniz gücünün I. Isaakios'un saltanatından önce büyük ölçüde zayıfladığına inanmak için hiçbir sebep yoktur⁷⁰.

II. Basileios sınır bölgelerindeki önemli daimî orduların hem gerekliliğini hem de tehlikelerini anlamış görünüyor. Ancak 1040'lara gelindiğinde kaynaklar, imparatorluğun etrafındaki ittifaklar veya tampon devletler sisteminin, eyaletlerdeki maliyetli daimî güçlerin önemli bir kısmını gereksiz hale getirecek kadar iyi çalıştığı yönünde bir görüş geliştiğini göstermektedir. Bu, belki de siyasi bir tampon bölgenin olmadığı ve arkeolojik kanıtların, hükümetin Tuna'nın kuzeyindeki halkları ticaret yoluyla Bizans ekonomik alanında yerleştirilmesini etkin bir şekilde teşvik ettiğini gösteren kuzey sınırları boyunca, Tuna Nehri'nin doğu ucunda özellikle açıktır. Böylece II. Basileios'un saltanatının sonlarına doğru oluşturulan ileri karakollar ve kaleler sistemini muhafaza etmek için yapılan harcamaların azalması sağlanmıştır⁷¹. Bu nedenle, sıklıkla XI. yüzyılın ortalarında hüküm süren imparatorların rahatlığı ya da kibri olarak sunulan veya anlaşılan şey aslında sadece imparatorluk ideolojisinin farklı bir cephesinin, imparatorluk dış politikasının temel amacı olan barışın, gördüğümüz üzere, başarıldığına ve Roma İmparatorluğu'nun bu başarıdan gurur duyduğunun yansımasıydı.

Diğer cephesi X. yüzyılın ikinci yarısındaki tutumları belirleyen kendine aşırı güvendi.

Elbette büyük daimî orduların devamlılığını sağlama ihtiyacına yönelik hükümet politikasının oluşturulmasında diğer etkenler de rol oynadı. İlk olarak, imparatorluğun düşmanlarının yapısı, farklı bir stratejik ve taktiksel karşılık istiyordu. Genişleme döneminden kalan büyük, hareket kabiliyeti kısıtlı sahra orduları Peçenekler veya Selçuklularla başa çıkmak için uygun değildi -her iki cephede de en büyük başarıların, imparatorluğun 1050'lerin başlarında Kuzey Balkanlarda ve 1040'ların sonlarında Kekaumenos gibi generallerin komutasında doğuda daha akıcı bir taciz ve karşı saldırı stratejisi benimsemesiyle elde edildiği göze çarpmaktadır. Örneğin, büyük daimî ordular doğudaki Selçuklulara karşı faydasızdı ve (Katakalon Kekaumenos başlarında olduğunda Selçukluları mağlup etmiş olsalar da) 1040'ların sonlarında hayal kırıklığı yaratan performanslarını 1053 yılı civarında Iberia kuvvetlerinin terhis edilmesi izledi. Gerçekten de bu icraatın hükümetin bu milislerin potansiyelini ve düşman tehdidinin doğasını yanlış tanıdığını yansıtmaması tamamen mümkündür⁷². Her iki cephede de en iyi komutanların bile savaşta Roma ordusuna uygun koşullarda savaşmak üzere hafif zırhlı atlı okçular kazandırabilme yeteneği sınırlıydı-I. Isaakios, Balkanlarda Peçeneklere karşı baskın ve karşı saldırı politikasını terk ettiğinde pek fazla başarı kazanamadı. Iberia birliklerinin terhis Skylitzes'in ileri sürdüğü gibi büyük bir stratejik hata olabilirdi, ancak etkisiz bir ordunun askerî hizmet yükümlülüğünü vergiye dönüştürerek gelir elde edilmesi, daha iyi ve kesinlikle daha esnek bir seçenek olarak görülebilirdi. Benzer bir politika daha önce Balkanlarda da takip edilmiş gibi görünüyor⁷³. 1068'de IV. Romanos'un liderliğindeki seferin vakaları iyi bir örnek teşkil ediyor. İmparator Sebasteia yakınındayken Neokaisareia'daki Selçuklu yağmasının haberini aldı. Ağırlıklarını ve piyadelerini orada bıraktı ve Tephrike çevresindeki zorlu arazide akıncıları takip etmeye başladı. Nihayet sekiz günlük bir takipten sonra düşman kuvvetlerini yakaladı, ama saldıramadı, çünkü ağır silahlı süvari birlikleri ve özellikle de binek hayvanları bulunan birlikleri, hafif silahlı ve hızlı hareket eden akıncı gücüne yetişmek zorunda kaldığı için bitkin düşmüştü. Fakat yalnızca imparatorun ortaya çıkışının Türkler arasında yarattığı panik onların kaçmalarına ve ganimetlerini terk etmelerine neden oldu⁷⁴.

Askerî harcamaların azaltılması ile ilgili görüşler ayrıca çağdaşlar tarafından kabaca, ancak pek de hatalı olmayan bir biçimde "asker" ve "sivil" (Konstantinopolisli ve bürokratik) hiyerarhi arasındaki mücadeleyi betimlemek için imparatorluğun siyasi elitleri içinde ihtilaf ve partizanlık bağlamında öne sürüldü. Iberia'daki sınır birliklerinin terhis, diğer eyaletlerde ve sınırda askerî hizmet yükümlülüklerinin (daha kolay kontrol edilen ve saraydaki hükümet çemberinin istekleri doğrultusunda yeniden dağıtılan) nakit vergiye dönüştürülmesi, bu tür önlemler aynı zamanda sosyal ve siyasi seçkinlerin "askeri" unsurunun imparatorluk hükümetine yabancılaşmasıyla sonuçlansa da hükümete açık faydalar sağladı⁷⁵. Bu, Vryonis'in XI. yüzyılın "çöküşü" anlayışında büyük bir

⁶⁸ Bkz. H. Kennedy, Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid-eleventh century; Shepard-Franklin (eds.), *Byzantine diplomacy*, 133-143, 142 vd.; ve bu argüman Shepard tarafından detaylandırıldı, Shepard, *Byzantine diplomacy, A.D. 800-1204: aynı eser*.

⁶⁹ Bkz. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 122-135, 136-163.

⁷⁰ Bkz. Skylitzes, 373 (Samos filosu 1028'de Kiklad Adaları yakınlarında bir düşman kuvvetini yendi.); Skylitzes, 385-387 (Sarazen akıncı filoları 1032 ve 1033'te mağlup edildi.).

⁷¹ Bkz. P. Stephenson, Byzantine policy towards Paristrion in the mid-eleventh century: another interpretation, *BMGS* 23 (1999), 43-66; aynı eser, *Byzantium's Balkan frontier*, 80-93; ve biraz farklı bir yorumla, P. Doimi de Frankopan, The numismatic evidence from the Danube region, 971-1092, *BMGS* 21 (1997), 30-39. Bu dönemde Balkan eyaletlerinin örgütlenmesi için -bazıları doğrudan Roma otoritesi altında, bazıları kendi lordları ve (daha sonra Sırbistan'ın merkezi bölgeleri olan eyaletlerde olduğu gibi) yerel yöneticileri tarafından Roma himayesi altında yönetilirdi, eski literatürle

birlikte bkz. P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, birçok yerinde ve L. Maksimovic, L'organisation du pouvoir byzantin après 1018 dans les contrées reconquises, *ZRVI* 36 (1997), 31-42 (with Fr. résumé, 43).

⁷² Skylitzes, 446; Attaleiates, 44. Iberia birliklerinin lağvedilmesi için bkz. Skylitzes, 476; Kekaumenos, bölüm 20 (bölüm 50, Wassiliewsky-Jernstedt).

⁷³ Bkz. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, 91-93.

⁷⁴ Attaleiates, 105-106; Skylitzes Continuatus, 127.

⁷⁵ Eyalet ve başkent elitlerinin yapısı için bkz. P. Magdalino, The Byzantine aristocratic *oikos*: M. Angold (ed.), *The Byzantine aristocracy, IX-XIII centuries* [BAR International Series 221], (Oxford) 1984, 92-111; ve E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington, D.C. 1995, 221 vd. Tema askerlerinin güçlü toprak ağalarının mayinetine doğru yaklaşması ve yerel kodamanlar ile tema askerleri arasındaki gelişmesi mümkün tabiiyet ilişkilerinin bir örneği için bkz. N. Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, ed. P. Gounaridis, Athens 1994, nov. 5, §3 (126) [eski baskısı *JGR* I, 225-226]. Lemerle'in yorumuna bkz. *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth*

unsurdur⁷⁶. Ancak, eğer Psellos'a inanacak olursak, I. Isaakios gibi asker imparatorlar dahi daimî orduların ve sürekli savaşların uzun vadede devlet için çok pahalı olduğu gerçeğini kabul etmiş ve imparatorluk içinde daimî bir ordu muhafaza etmektense vassal ve komşu hükümdarların birliklerini kullanabileceği etkin bir dış politika yürütmüştür⁷⁷.

Böylelikle hükümet 950-1050 yılları arasında gittikçe daha fazla profesyonel daimî birliklere bel bağladığı bir döneme girdi, paralı askerlerin istihdamındaki artış çoğu zaman kötü bir şey olarak görülüyordu, eski thema birliklerinin hem imparatorluğa ve vatanlarına paralı askerlerden daha sadık ve dolayısıyla güvenilir hem de daha ucuz olduğu varsayıyordu. Aslında, bunun yanıltıcı bir görüş olduğu ortaya koyulabilir. Birincisi, bu tür birliklerin istihdamındaki büyüme, imparatorluğun IX. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl sonları arasında neredeyse tamamen savunma stratejisinden sert bir saldırı stratejisine geçtiği, değişen bir stratejik bağlam için artan bir tepkiydi. Bu, imparatorluğun istihdam ettiği tam zamanlı "profesyonel" paralı askerlerin hem taktiksel olarak daha etkili oldukları hem de (genellikle) ucuz ama büyük ölçüde etkisiz, askeri açıdan yararlı olan temel unsurları uzun vadeli bir genişleme stratejisini sürdürmek için çok küçük olan (kalıcı sınır garnizonları, hızlı seferberlik, sürekli askeri hazırlık vb.) thema birliklerinden daha büyük bir askeri değere sahip oldukları bir bağlamdı. Ve Konstantinopolis'te ve çevresindeki imparatorluk τάγματα'sının tamamı ile birlikte her θέμα'nın küçük daimî unsurlarının da dahil olduğu imparatorluğun VIII. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl başları arasındaki çekirdek birimlerinin çoğunun aslında yerli paralı askerler olduğu akılda bulundurulmalıdır.

İkincisi, profesyonel tam zamanlı askerlerin genellikle thema olduğu, eyalet milis birliklerinin çoğunluğundan daha iyi eğitildiği, aynı görevi yapmak için daha azının gerektiği unutulmamalıdır. Askere alınan adamların genel kalitesi daha iyiydi ve özellikle silah uzmanlarının çok daha iyi bir karşılaştırması ve seçimi yapılabilirdi - okçular, ağır veya hafif süvari vb. Toplam yabancı paralı asker sayısı hiç de fazla değildi, yine de hangi cephede mücadele ederlerse etsinler imparatorluğa son derece etkili bir hizmet verdiler. Buna ek olarak, yerel veya emperyal politikalarla daha az ilgili oldukları için -Bizanslı olsun ya da olmasın önemli bir rol oynamadılar- düzenli olarak ödemeleri yapıldığı sürece, eyaletlerin zorla toplanan askerlerinden genellikle daha güvenilirlerdi. Yerli eyalet askerlerinin de düzgün ödeme veya iyileştirme yapılmadığı takdirde, paralı askerler gibi isyan etmeleri muhtemeldi.

Üçüncüsü, paralı asker birimlerinin kullanılması, merkezi yönetime orduları üzerinde daha fazla kontrol imkânı sağladı; çünkü merkezi idare, bu tür birimlerin ücretlerinin yanı sıra istihdam oranlarına ve eğilimlerine de hâkimdi. Paralı askerler efendilerine eyalet askerlerinden daha bağımsızlardı ve bölgesel politikalara dâhil olmaya daha az meyilliydiler. Bu, doğu θέμα'larındaki askeri ileri gelenlerin üstünlüğüne meydan okumak isteyen II. Basileios gibi hükümdar ya da IX. Konstantinos gibi siyasi meselelerde olduğu kadar askeri meselelerde de bu eyalet seçkinlerine bağlılığını azaltmak isteyen bir hükümdar açısından bir avantajdı. Tabii ki, işler ters gidebilirdi, ancak imparatorluğun kiraladığı paralı askerler

genellikle sadık ve etkili bir savaş gücüydü. Komutanlarına veya imparatoruna isyan veya ihanet ettiklerinde, bu genellikle ücretleri yerel komutan tarafından zamanında ödenmeyen ve liderlerine de saygısızlık ve küstahlıkla muamele edilen 1040 yılında Güney İtalya'da bulunan Norman birliklerinin isyanı ya da Bizans eyalet birliklerinin de aynı derecede suç ortağı olduğu (Örneğin 1030'lardaki Maniakes isyanında* ya da Malazgirt Savaşı öncesi, esnası ve sonrasında) stratejik durumlarının avantajlı olduğu bir siyasi bağlamda, oldukça basit sebeplerden kaynaklanıyordu: Örneğin Bailleur isyanında, imparatora hizmet eden Frank paralı askerlerinin büyük kısmı Armeniakon Bölgesi'nde yerleştirilmiş gibi görünüyor, bu da Bailleur'a pozisyonunu koruması için hem yeterli bir askeri güç hem de lojistik ve kaynak dayanağı veriyordu. I. Aleksios otoritesini kurduğunda, mümkün olan her yerde paralı askerlerin komutanlığına Bizans subaylarını yerleştirmenin yanı sıra eyaletlerde büyük yabancı askeri birliklerin yoğunlaşmalarını önledi⁷⁸.

Bu gelişmeleri özellikle önemli kılan elbette, imparatorluğun değişen uluslararası durum bağlamında karşılaştığı yeni düşmanların yapısıydı. Balkanlar'daki Peçenek ve Oğuz tehdidi aslında birkaç yeniliğe ve bazı önemli aksiliklere rağmen makul derecede etkili bir şekilde ele alınmış gibi görünse de doğuda ortaya çıkan asıl sorun ele alınması gereken Türkmen gruplarının sayısı ile birlikte imparatorluk askeri karşılığının kararlılığını da yansıtıyor gibi görünüyor. Gördüğümüz gibi, Selçuklu akınlarının gerçek başlangıcına kadar olan dönem -1050'lerin ortaları- bariz bir askeri çöküş için kayda değer değildi. 1054/1055 yılları ile I. Isaakios'un tahta çıktığı süreç arasında, (imparatorluk güçleriyle savaşmak için birliklerin Isaakios tarafından geri çekilmesiyle) Selçuklu saldırılarının sayısı ve etkinliği açıkça arttı. İmparatorluğun askeri etkinliği ve maneviyatı orantılı olarak azalmış görünüyor. Bu tarihten IV. Romanos'un saltanatına kadar imparatorluk kuvvetleri arasında hem etkinlik hem de maneviyat açısından çok daha keskin bir çöküşün yaşandığını gözlemleyebiliriz. IV. Romanos'un yaptığı gibi etkili bir şekilde sefer yapılabilmesinin -ancak 1068 ve 1071 arasındaki seferlerinin sonuçlarını sınırlı tutmakla birlikte- bu koşullar altında ve böyle bir mirasla ilgili olduğu algılanabilir.

Bazı Sonuçlar

XI. yüzyılda imparatorluğun askeri ve siyasi sisteminin çökmesinin nedenleri basit değildir. Bu nedenlerin hiçbirisi yalnızca orduyla sınırlı değildir. Bu makalede imparatorluğun askeri performansı hakkında genellikle kabul görmüş varsayımların bazılarının doğru olup olmadığını görmek için resmin sadece küçük bir bölümünü inceledim. Dönemin çok karmaşık siyasi ve sosyal tarihini incelemedim ve imparatorluğun dış saldırılara etkili bir şekilde direnme yeteneğini doğrudan etkileyen tüm sorunları aklımızda tutmalıyız -Maniakes ve Tornikios'un isyanlarının etkileri, VI. Mikhael'in devrilmesi, 1050'lerde ve 1060'larda Balkan ve Anadolu eyaletlerindeki düşman faaliyetlerinin ekonomik etkileri, IX. Konstantinos ve sonrasında imparatorların mali politikaları, bu dönemde imparatorluğun siyasi ve sosyal gelişiminden söz etmiyorum bile, tüm bunlar akılda tutulması gereken kilit

Century. *The Sources and Problems*, Galway 1979, 122 vd.; ve E. McGeer, *The land legislation of the Macedonian emperors. Çeviri ve yorum* [Çevirideki Ortaçağ kaynakları 38], Ontario 2000, 70 (76'daki metin), askerlerin askerlik hizmetinden çıkıp bir bireyin özel hizmetine girdiği yer. Ayrıca Leo'nun *Tact.*, viii, 26'daki notu, Thema askerlerinin üst düzey yetkililerin kişisel hizmetleri için geçici olarak görevlendirilmelerine ilişkindir ve Dagron'un yorumu için *Le traité sur la Guérilla*, 282. Daha ayrıntılı tartışmalar için bkz. Haldon, *Military service, military lands and the status of soldiers*.

⁷⁶ Bkz. *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor*, bölüm 2 (2. ve 6. dipnotlar).

⁷⁷ Psellos, *Chronographia* vii, 50 (çev. Sewter, 233).

* Maniakes isyanı 1030'larda değil 1042-1043 yıllarında gerçekleşmiştir [ç.n.].

⁷⁸ Bkz. W.E. Kaegi, *Byzantine military unrest 471-843: an interpretation*, Amsterdam 1981, IX. yüzyılın sonlarına kadar olan dönem işaretleyen -genellikle yerel ve eyaletler arası siyasi çatışmanın bir sonucu- olan eyalet ve Konstantinopolis ile ilgili ayaklanma ve isyanlar için; J. Shepard, *The uses of the Franks in eleventh-century Byzantium. Anglo-Norman Studies* 15 (1993), 275-305, özellikle 278 vd., 295-305. Shepard'ın haklı olarak belirttiği gibi, paralı askerler hakkındaki modern batılı görüşler, daha sonraki tarihsel ve oldukça yeni deneyimlerle güçlü bir şekilde renklendirilmiştir. 1040'daki Norman paralı askerleri için bkz. Skylitzes, 426; Bailleur'un 1070'lerin başlarındaki isyanı için bkz. Attaleiates, 189; Bryennios, 179.

konulardır⁷⁹. Modern tarihçilerin, Skylitzes, Psellos, Kekaumenos veya Attaleiates gibi dönemin Bizans yazarlarının yorumlarının bazılarını kabul etmede hatalı olmadıklarını savunurken, yorumlarını daha geniş bir çerçeveye yerleştirmek ve uzun vadeli gelişmelere daha dikkatli bakmak önemlidir. Özellikle sundukları görüşlerdeki çelişkilerin farkında olmalıyız ve ifadelerine sunabileceğimiz herhangi bir yorumlamanın bu çelişkileri açıklayabilmesi gerekir. İşler ters gittiğinde kişileri suçlamak her zaman kolaydır. Ancak kendimizi sadece askeriyle sınırlandırsak, aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

Birincisi, iyi liderlik edildiğinde, 1025-1071 yılları arasındaki Bizans ordusunun X. yüzyıl sonlarındakinden daha etkisiz olduğuna dair gerçek bir kanıt yoktur. İlk dönem [1025] ile 1040'ların sonları ve 1050'lerin başları arasına kadar ve yaklaşık 1060 ile sonrası dönemdeki performansta önemli bir düşüş gözlemleyebiliriz. Yine de disiplin, taktiksel uyum ve iyi liderlik ile Bizans kuvvetleri onlarla başa çıkmak zorunda kaldıklarında hâlâ en korkunç düşmana karşı kendilerine ait olanı koruyabiliyorlardı.

İkincisi, imparatorluğun askeri durumu hem ileriye göremeyen mali politikalar hem de imparatorluğun etrafındaki dünyanın stratejik coğrafyasındaki önemli ve tanınmayan değişimler tarafından tehlikeye atıldı. Ne Peçenekler ne de daha önemli olan Selçuklular ve Türkmenler, daha istikrarlı siyasi güçlere karşı etkili olduğu kanıtlanan süper güç diplomasisine açıldılar. Daha da önemlisi Konstantinopolis'teki hükümet Selçukluların iç politikasını ve bir yandan sultan ve onun temsil ettiği siyasi ve askeri çıkarlar ile diğer yandan bağımsız Türkmen boyları ve onların "boya ait" ve diğer kazanılmış çıkarlarını anlayamadı. 1064 yılında Ani'nin kaybedilmesi öncesi ve sonrasında yaşanan olaylar bunun açık bir göstergesidir, çünkü burada imparatorluk hükümeti sultanın teorik olarak hâkimiyeti altındaki Türkleri durdurabileceğine ve onlar üzerinde bir denetim sağlayabileceğine güvendi. Sonuçta, Selçuklu hükümdarı, kendi siyasi otoritesini korumak için kötü bir şekilde garnizon kurulmuş ve yeterince savunulmamış bir kaleye karşı saldırıda bulunmaya mecbur kaldı⁸⁰.

Üçüncüsü, seçkinlerin çoğunluğunun çağdaş ya da çağdaşa yakın kaynaklardan onların düşmana, özellikle karşılaştıklarında barbarlara karşı yaklaşımları hakkındaki anlatılarda okunabilen kibri, sıklıkla ordunun verimliliğini tehlikeye attı ve eğer daha fazla tahlil için bir etken seçilmesi gerekiyorsa o, bu tür birçok imparatorluğun tarihinde alışılmadık imparatorluk başarısının bir özelliğidir.

Dördüncüsü, özellikle de karşılık verme esnekliğini sürdürme bakımından, uygun savunma düzenlemelerine yeterince yatırım yapılmamasının imparatorluğun 1040'larda ve sonraki süreçte mücadele ettiği yeni göçebe düşmanlar karşısında çok önemli bir aleyhte durum oluşturduğu kanıtlandı. X. yüzyıl sonlarında ve XI. yüzyıl başlarındaki imparatorların askeri başarılarının mirası taktiksel düzeyde hafif zırhlı birlikler ile dikkatli bir şekilde koordine edilen

ağır zırhlı piyade ve süvarilere bel bağlamaktı. Aradan geçen yıllardaki tecrübelerle rağmen, bu güvenin Malazgirt Savaşı'na kadar ve bu savaşta da devam ettiği ortadadır. Bu tür birlikler, Peçeneklere ve Selçuklulara karşı sadece özelliikle yetenekli ve vasıflı komutanların işbaşında olduğu zaman uygundu ve bunlar çoğunlukla çok azdı ve kırk yılda bir gelirdi. Bu tür düşmanlarla başa çıkmak için en önemli şey hem taktiksel hem de stratejik hareketlilikti. Özellikle 1060'larda ve en açık olarak IV. Romanos'un 1069 ve 1071 seferleri sırasında, imparatorluk ordusu, Bizans topraklarına belli bir seviyede dokunulmazlıkla Bizans topraklarını yağmalayabilen ve nadiren imparatorluk kuvvetleri tarafından sıkıştırılan Selçuklu ve Türkmen akıncı birliklerinin hızına ve esnekliğine yetişebilmekte zorlandılar.

Sonuncusu, imparatorluğun taktik yapısına eşlik eden lojistik, imparatorluk kuvvetlerinin her zaman dezavantajlı olduğu anlamına geliyordu. Akıncılar arazide yaşıyor, daha büyük ve daha yavaş hareket eden Roma birliklerinin etrafını çevirmeye uygun biçimde hızlı ve küçük gruplar halinde hareket ediyordu. Bunun aksine Roma birlikleri, -çoğunlukla kendi topraklarında faaliyet gösterdikleri için- büyük ölçüde devletin mali aygıtına bağlı bir tedarik ve iase sistemine bağlıydı. Bu durum, stratejik amaçlar doğrultusunda daha küçük birimlere ayrıldıklarında bile böyleydi ve onları daha az esnek bir dizi düzenlemeye bağlıyordu. Şüphesiz ki durum böyle olsa da Roma kuvvetlerinin varlığı kesinlikle bölgesel ekonomiyi bir düşman kadar zarar verebilirdi, bu hazırlıklar, bu tür düşman kuvvetlerine hareketlilik ve karşılık esnekliği konusunda bir avantaj sağlıyordu⁸¹.

Diğer zamanlarda olduğu gibi ortaçağda da iyi donanımlı, disiplinli ve iyi eğitilmiş birliklerle bile savaşların sonucu tahmin edilemezdi. Tanınmış bir Haçlı Savaşı tarihçisinin sözleriyle, nihai söz sahibi olan "maneviyat, bireysel kahramanlık ve iyi şans ilişkisi" idi⁸². VI. Leo'nun *Taktika*'sında işaret ettiği ve askeri işler üzerine yazılan tüm Bizans yazılarında belirtildiği gibi, iyi komutan ve kötü komutan arasındaki fark, iyi komutanın şartlara uygun bir şekilde davranması ve hazırlıklarının ani sürprizler ya da savaş koşullarındaki değişiklikler ile başa çıkabileceğinden emin olmasıdır⁸³. XI. yüzyılın sonunda yazan Kekaumenos, gayretli ve gözü açık olup savaş meydanında kendi talihini çizmeyen bir adam tanımadığını kaydeder⁸⁴. İyi bir komutanın görevi olumlu bir sonuç için sadece şartlar uygun olduğunda çarpışmaya girmektir. Bizans'ın 1025 sonrasındaki mağlubiyetlerinin sebebinin sadece komutanların yetersizliği ya da kibri olduğunu söylemek yanlış olacaktır, bunların alman mağlubiyetlerde önemli bir rol oynadıkları inkâr edilemez ve sözde eyalet askeri ailelerinden gelsin ya da gelmesin, önde gelen subayların tutumları, bir dereceye kadar içinde büyüdükleri kültürel ve siyasi-ideolojik bağlamda biçimlenmiştir. İmparatorluğun siyasal ve askeri yapılarında ortaya çıkan sistemsel zayıflıklar ile birlikte, bu bileşim ölümcüldü.

⁷⁹ Bu dönemin iyi bir genel tarihi için bkz. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, özellikle 1-58. Ayrıntılı görüşler için dönemin muazzam literatüründen, özellikle Cheynet'in çalışmalarının sonuçlarına bkz. Cheynet, özellikle *Pouvoir et contestations a Byzance* (yukarıda geçen 3. Dipnot bkz.); M.F. Hendy, *Byzantium, 1081-1204; the economy revisited, twenty years on*, aynı eserde, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton 1989, no III; A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.

⁸⁰ Bkz. Attaleiates, 79-82; Skylitzes Continuatus, 113; Matthew of Edessa, 120-124; Angold'un yorumları için, *The Byzantine empire 1025-1204*, 18-19.

⁸¹ Doğu Roma lojistik sisteminin yapısı ve etkileri için bkz. Haldon, *Warfare, state and society*, 148 vd., ve 234 vd.

⁸² R.C. Smail, *Crusading Warfare, 1097-1193*, C. Marshall tarafından yazılan bibliyografik bir giriş ile beraber, Cambridge 1995, 13.

⁸³ Örnekler için bkz. Leo, *Tact.*, i, 15; ii, 1-53; xx, 1-5.

⁸⁴ Kekaumenos, bölüm 34 (bölüm 87, Wassiliewsky-Jernstedt).

SAVAŞ, Pınar; AKKUŞ, Duygu, “Akademik Bir Disiplin Olarak Bizans Çalışmaları” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 506-515.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 3 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

Akademik Bir Disiplin Olarak Bizans Çalışmaları **

Byzantine Studies As an Academic Discipline

Pınar SAVAŞ^{1*}

Duygu AKKUŞ^{2*+}

¹ Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, MUĞLA.

* pinarsavas85@hotmail.com

+ ORCID: 0000-0002-2300-7323

² Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, MUĞLA.

* esra_akkus@hotmail.com

+ ORCID: 0000-0002-4248-4010

* Bu yazı şurada yayınlandı: Elizabeth Jeffreys, John Haldon, Robin Cormack, “Byzantine Studies As an Academic Discipline”, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Chapter I.1.1, Edited by Elizabeth Jeffreys with John Haldon, Robin Cormack, Oxford 2008, ss. 3-20.

+ Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2.yazar: %50.

Bizans çalışmaları, Bizans İmparatorluğu olarak bilinegelmiş Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarihi ve kültürü ile ilgilendir. Bu devletin merkezi, Roma İmparatorluğu'nun doğu kesimlerinin başkenti olmak üzere, 324 yılında İmparator Konstantinos (Konstantinos'un esas niyeti meselesi tartışmalı olarak kalsa da) tarafından kurulduğu kabul edilen Konstantinopolis (modern İstanbul) şehriydi. Sınırları yüzyıllar boyunca değişse de 1453 yılında Osmanlılar tarafından fethedilene kadar, Avrupa dünyasında, Doğu Akdeniz'de ve komşu bölgelerde müstakil ve ekseriyetle büyük bir siyasi varlık olarak kalmış, etkileri ise günümüze kadar devam etmiştir. İmparatorları ve vatandaşları kendilerini *Romalı (romaioi)* olarak düşünürken, Konstantinopolis sakinleri kendilerinden sürekli olarak *Konstantinopolisliler*, şehirlerinden de *Kraliçe Şehir* olarak bahsetmişlerdir.

"Bizans" tabiri, daha önceden Konstantin'in Konstantinopolis'inin yerinde bulunmakta olan ve M.Ö. VIII. yüzyılda kurulan Byzantion şehrinin adından türetilmiştir ve ilk olarak XVII. yüzyıl Avrupa'sında kullanılan modern bir yorumdur. "Byzantion" ve "Bizans" artık Doğu Roma İmparatorluğu ve kültürünün tüm yönlerinden bahsetmek için kullanılmaktadır. Bizans'ın hükümet ve idare yapıları, Roma İmparatorluğu'nun bir uzantısı olarak, öncelikle yönetim dilinin Latince olmasıyla birlikte geç Roma İmparatorluğu'nun ilk asırlarındaki yapılarından sorunsuz bir şekilde evrilmiştir. Bununla birlikte, yazınsal kültürünün dili ise Yunanca idi. Konstantinopolis, kuruluşundan itibaren bir Hristiyan şehriydi. Kentin piskoposu zamanla Ortodoks Kilisesi'nin ekümenik patriği haline gelirken, Hristiyanlığın ritüelleri ve düşünce kalıpları Bizans yaşam biçiminde yaygınlaşmıştı. Nihayetinde bu imparatorluğun tanımlayıcı karakteristik özellikleri şöyleydi; o, hukuk ve yönetimde Romalı, dil ve yazınsal kültürde Grek, din olarak ise Hristiyan'dı.

Yirmi birinci yüzyılın İngilizce konuşan dünyası ya da genel olarak Batı Avrupa için Bizans, önceki varlığının belirgin ve oldukça gerçek bir anımsatıcısı olan Batı Roma İmparatorluğu'nun aksine bir kara delik, bilinmeyen kararlık bir güçtür. Temelde algıdaki bu fark, Geç Antik Dönem ve Ortaçağ'da meydana gelen Doğu ve Batı Avrupa arasındaki dilsel ve kültürel -aynı zamanda politik- bölünmeyi yansıtır ki bu dönemde Doğu, çoğunlukla Grek yazınsal kültüre sahip Ortodoks iken; Batı, Latin yazınsal kültüre sahip Romalı Katolik idi. Bazı noktalarda ikisinin arasında aşılabilir bir engelin yer edinmiş olduğu söylenebilir. Bu ayrım, modern zamanlarda bile pek çok alanda görülebilir. Antik Yunan metinlerinin Bizans'ın müdahalesi olmadan günümüze ulaşamayacağını istemeyerek de olsa kabul eden klasikçilere rağmen, orta ve yükseköğretim müfredatında Bizans'a oldukça az yer verilmiş, Bizans yalnızca belirli bir kesimin ilgisi dâhilinde kalmıştır. Ancak, bu *damnatio memoriae* (hatıranın lanetlenmesi), bu unutulmaya mahkûmluk, artık bir zamanlar olduğu kadar geçerli değildir. Bu durumun en iyi göstergesi, Metropolitan Sanat Müzesi'ndekiler başta olmak üzere ('1927'de Tinsellik Çağı', 1997'de 'Bizans'ın Görkemi' ve 2004'te 'Bizans: İnanç ve Güç 1261-1557') Bizans sanatı sergilerinin düzenlenmesi, bu sergilerin yarattığı yoğun ilgi ve muazzam katalog satışları olmuştur. Bizans ve kültürüne dair artan bu farkındalığa, turizmin gelişmesi, önemli anıtlara erişimin artık eskisi kadar riskli bir macera olmaması, Yunanistan ve Türkiye'ye yapılan seyahatlerin ucuzluğu da dâhil edilmelidir.

Bununla birlikte, Bizans çalışmalarına adanmış akademik merkezler, Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın pek çok ülkesinde, bazı durumlarda bir bireyin özel ilgisinin sonucu olarak gayri resmî, bazı durumlarda da resmi olarak, on dokuzuncu yüzyılın son yıllarından beri pek çok biçimde var olmuştur. Bu merkezler, emaye tekniğinde yapılan el sanatı ürünleri ve ikonalar gibi değerli eserleri, sanat meraklısı koleksiyoncular için bir antika hobisi olabileceksen, tutarlı bir bilim dalına çevirmişlerdir. Bizans araştırmalarının başlamasını sağlayan dürtü, tamamı Bizans döneminden kalan ve Bizans hâkimiyeti altındaki bölgelerde kopyalanmış olan, klasik ya da Ortaçağ metinlerinin Grekçe yazmalarının büyük koleksiyonlarından

gelmektedir. Çok çeşitli tarihsel koşulların bir sonucu olarak bir araya getirilen bu tür koleksiyonlar, Atina, Londra, Madrid, Paris, Vatikan ve Viyana gibi yerlerde bulunabilir. Bu, Bizans'a olan ilginin başlıca odağının tarihle olduğu kadar filoloji ile de ilgili olduğu anlamına gelmektedir. Kuşkusuz ki bazıları için 'Bizans' adı, Bizans kültürel kimliğinin sadece bir parçası olan teolojik geleneği ve dini yapıları ifade eder.

İmparatorluğun son dönemleri öğrenildikçe ona karşı ilk ilginin Fransa'da *'le bas empire (alt imparatorluk)'* de, paralel emperyal amaçlar arasında olumlu karşılaştırmaların yapılabildiği XIV. Louis'in sarayında olduğu görülmüştür. Bu, Bizans dönemine ait, özellikle tarihsel metinlerin edinilmesine yönelik ilgiye ve bunlardan kraliyet koleksiyonlarındaki önemli bir kısmın, ilk baskılarının yapılmasına yol açmıştır. Venedik'te yeniden basılan bu Paris nüshaları, on dokuzuncu yüzyılın Bonn nüshaları tarafından yerleri alınmaya kadar önemli araçlar olarak kaldılar. Paris kütüphanelerinde tutulan el yazmaları, Du Cange'ın *Glossarium mediae et infimae Graecitatis (1688)* adlı eseri gibi diğer önemli akademik araçlar için de gereken kaynakları sağladı. Bizans çalışmalarına olan entelektüel ilgi, son yıllarda Sorbonne ve Collège de France'daki önemli çalışmaların temsil ettiği Fransız akademik yaşamında bir değişmez olarak kalmıştır.

Disiplini oluşturma yolunda belki de en önemli adım 1890'larda Karl Krumbacher (1856-1909) tarafından, Münih'te atıldı. Krumbacher aynı zamanda alan üzerinde odaklanan ilk ve başlıca olma özelliğini hâlâ sürdüren *Byzantinische Zeitschrift* dergisini ve Münih Üniversitesi bünyesinde günümüzde de işlevini devam ettiren Bizans Çalışmaları Enstitüsü'nü kurdu. Almanya'da, Berlin, Bonn ve Hamburg gibi yerlerde, başka önemli merkezler de ortaya çıktı. Ayrıca yeni kurulan üniversitenin ve akademinin bu alanda kuvvetli bir ilgiye sahip olduğu Atina'daki gelişmeler de kayda değerdi. Devrim öncesi Rusya, Stalin döneminde zorlukla devam eden ancak 1970'lerde Moskova'dan Washington'a taşındığında merhum Alexander Kazhdan'ın getirdiği canlandırıcı perspektiflerde yansımaları bulan çok önemli çalışmalara şahit oldu.

Bu disiplin için bir sonraki en önemli adım, ilki 1924'te Bükreş'te yaklaşık otuz kadar katılımcıyla gerçekleşen bir dizi uluslararası Bizans Çalışmaları Kongresi düzenlenmesiydi. Bu kongreler, II. Dünya Savaşı nedeniyle oluşan kesintiler haricinde, her beş yılda bir düzenlene gelmiştir. En yakın zamanda olanlar, Moskova (1991), Kopenhag (1996), Paris (2001) ve Londra (2006)'da gerçekleştirilmiştir. Kongrelerin neredeyse bütün bildirimleri ve daha kısa katkılarının pek çoğu yayınlanmıştır: Bunlar değişen ilgi alanlarının ve metodolojilerinin çok değerli kayıtlarıdır.

1920'lerde ve 1930'larda Bizans eserleri (ikonalar, fildişleri, emaye tekniğiyle yapılan el sanatı örnekleri), güzel sanatlar koleksiyoncularının dikkatini çekti. Bunların soyut nitelikleri zamanın beğeni ile bağdaşyordu ve nispeten ucuzdular. Amerikalı uzmanlar Bay ve Bayan Robert Bliss, Washington'da büyüleyici bir on sekizinci yüzyıl malikânesi olan evlerinde bulunan akademik kütüphane ile beraber, seçkin koleksiyonlarını kurdular. 1940'ta bunu Harvard Üniversitesine sundular: Dumbarton Oaks'taki Bizans Çalışmaları Araştırma Kütüphanesi ve Koleksiyonu, başka bir yerde eşinin zorlukla bulunabileceği kitapları bünyesinde barındırmasıyla bu alandaki en önemli kaynaklardan biri haline gelmiş oldu. Kuzey Amerika üniversitelerinin birçoğunda Bizans çalışmalarının mevcudiyeti bu kuruma çok şey borçludur.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Bizans Çalışmaları, yükseköğretimin genel yayılımının bir parçası olarak gelişti. Avusturya'da, Viyana Devlet Kütüphanesi'ndeki önemli sayıda Grekçe el yazmalarına sahip olunmasıyla birlikte, Katolik ve Ortodoks Avrupa arasındaki kavşaklarda merkezi olarak konumlanmış olan *Institut der Österreichischen Byzantinistik* (Avusturya Bizans Araştırmaları Enstitüsü) kuruldu ve kısa bir süre içerisinde, merhum Herbert Hunger'in mahir rehberliği altında,

modern el yazması kataloglarından başlayarak, metinlerin baskılarını, mühür incelemelerini ve Bizans topraklarının haritalanmasını (*Tabula Imperii Byzantini-Bizans İmparatorluğu Haritası*) içeren büyük bir araştırma projesi dizisi başlatıldı. Bizans araştırmalarının J. B. Bury (1861-1927) ve daha sonra onun öğrencisi Steven Runciman (1903-2000) gibi bilim insanları tarafından bireysel bir şekilde ilerletildiği Britanya’da, daha öncesinde zayıf olan kurumsal destek, 1960’ların eğitimsel yaratıcılığı içerisinde bir değişim geçirdi ve bölümler kuruldu (Birmingham) veya güçlendirildi (Cambridge, London, Oxford). İngiltere’deki Bizans çalışmaları, Dumbarton Oaks sempozyumları ve beş yılda bir düzenlenen uluslararası kongreler şeklinde, düzenli olarak basılan yıllık sempozyumlarla bir araya getirilmektedir. Avustralya’daki Bizans çalışmalarının oldukça şaşırtıcı gücü, dâhil olanların çoğu Birleşik Krallıkta eğitim görmüş oldukları için, İngiltere’deki gelişmelerin bir uzantısı olarak görülebilir.

Bugün Bizans çalışmaları, ister özerk bölümlerde, isterse de bireysel çalışan bilim insanlarının özel araştırmalarıyla olsun, batı dünyasındaki birçok üniversitede temsil edilen akademik bir disiplindir. Elektronik yayın araçları rağbet görmeye başlasa da, *Byzantine and Modern Greek Studies*, *Byzantinische Zeitschrift*, *Byzantinoslavica*, *Dumbarton Oaks Papers*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, *Revue des Etudes Byzantines*, *Vizantijskij Vremennik* gibi akademik dergiler, bu disiplinin temel iletişim organları olmaya devam etmektedirler.

Bir bilim alanı olarak Bizans Çalışmalarının mevcut popülaritesi, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa’daki üniversiteler ve eşdeğer kurumlar aracılığıyla kitlesel yükseköğretim yayılmasının yanı sıra ‘Batı’ kültürünün çoğunun, post-klasik öncüllerine yönelik artan farkındalığı ve ilgiyi yansıtmaktadır. Buna ek olarak, Ortodoks Kilisesi’nin Orta Çağlardan günümüze kadar bir rol oynadığı çağdaş kültürlerin Ortaçağ atalarına olan yakınlığına da karşılık gelen bir farkındalık da mevcuttur. Ayrıca bu, Bizans ile Modern Yunan araştırmalarının popüler karışımının küçük ama canlı eğitim pazarını genişlettiği, Yunanistan ve Doğu Avrupa’dan Amerika, Kanada ve özellikle Avustralya’ya göç etmiş olan ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşak göçmenler tarafından kendi miraslarının bir yönüne gösterilen ilgiyi de yansıtır. Erken Rönesans döneminde öncelikle Bizans dünyasına ve onun mirasına olan ilginin böylesine bir uyarım elde etmesinin temel olarak siyasi endişe nedeniyle olması önemli ve belki de ironiktir. Osmanlı Devleti’nin genişlemesinin Orta ve Batı Avrupa’da yarattığı tehdit, Türklere ve onların tarihlerini içeren Bizans kayıtlarına karşı duyulan ilgiyi artırmış ve bu ilgi, on altıncı yüzyıl boyunca, özellikle İtalya’da, siyasi ve entelektüel camialar arasında, Doğu Roma’nın, ya da en azından Roma sonrası imparatorluk geçmişinin daha derinlemesine araştırılması hususuna önyak olmuştur (yararlı kısa giriş için Moravcsik 1976’daki bölüme bakınız).

Siyasi, tarihi, dahası stratejik ve coğrafi merakla yakından ilişkili olan Yunan dili çalışmaları ve onun post-klasik dünyadaki evrimi, bu gelişmekte olan geleneğin merkezi bir parçasıydı. Yunancanın çeşitli sözlü ve yazılı biçimlerindeki dilsel evrimi, farklı kayıtlar ve lehçeler arasındaki işlevsel ve kültürel farklılaşma, dilbilimciler ve filologlar için geniş bir alan olmuştur; bu alana ilgi, Ortaçağ Yunan tarih yazımını ve kroniklerini anlamlandırma ihtiyacı ile güdülenmiştir ve onu üreten dönemin kültürel politikasının birincil gereksinimleriyle bağlantılıdır.

Ancak batı biliminin çoğu konusu gibi “Bizans” bilimsel araştırmaları da en son olarak, kültürel mirasın doğrudan parçası olan Güney Balkanlar’ın Yunanca konuşulan bölgelerinde ve Küçük Asya’da geliştiği için, Bizans, yakın zamana kadar dışarıdan araştırmaların hedefi olarak kaldı. Osmanlı kontrolü altındaki Türkokratia boyunca, özellikle on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, Bizans tarihine olan

ilginin canlanması olarak değil, hâlihazırda var olan entelektüel akımlar olarak gelişen bir ilgi vardı. Bu ilgi, Tanrı tarafından korunan imparatorluğa ve mirasına ilişkin az çok katı bir Ortodoks bakış açısından, rasyonalizmin ve Aydınlanmanın etkilerinin hissedildiği daha açık bir şekilde çoğulcu ve daha ‘bilimsel’ bir tutuma dönüşmüştü.

Aydınlanma, Bizans’a yönelik açık fikirli bir yaklaşım anlamına gelmiyordu. Edward Gibbon’un (1776-89) değerlendirmesi çok bilindik: Doğu ya da batı Ortaçağ kilisesinin siyaseti konusunda pek çok aydınlanma düşünürünün hissettiği hoşnutsuzluk ile birlikte, büyük ölçüde on sekizinci yüzyıl Yunan felsefesinin İngiliz yorumu ve Roma Cumhuriyeti’nin stoacı değerleri tarafından belirlenen bir görüşe sahiptir -ki bu görüş, en azından bir dereceye kadar, Adamantios Koraes gibi Yunan rasyonalist düşünürleri tarafından da paylaşılmıştır. Gibbon gibi yazarlar tarafından Bizans’a karşı sergilenen “rasyonalist” düşmanlık, şüphesiz, Gibbon’ın muhtemelen düşüncelerini aynı şekilde nahoş bulacağı William Lecky gibi Viktorya döneminin sonraki yazarlarının şiddetli ahlaki düşmanlıklarından oldukça farklıydı (Lecky 1869: c. 2, 13-14):

“Bizans İmparatorluğu hakkında tarihin evrensel hükmü şudur ki; o, istisnasız olarak, medeniyetin şu ana kadar görmüş olduğu en aşağılık ve değersiz yapıyı oluşturur. Bütün yücelik biçimleri ve unsurlarından bu derece mahrum ve içlerinden hiçbirine aşağılık sıfatının bu kadar kesin olarak uygulanabildiği kalıcı başka hiçbir medeniyet yoktur. İmparatorluğun tarihi rahiplerin, hadımların, kadınların, entrikaların, zehirlenmelerin, komploların ve yekpare nankörlüğün tekdüze bir hikâyesidir.”

Bizans araştırmaları, görmüş olduğumuz kadarıyla, Bizans tarihi, dili ve edebiyatı çalışmaları açısından uzun bir silsileye sahiptir. Ancak, Hieronymus Wolf, Edward Gibbon veya Karl Krumbacher’ı (Beck 1996, 1958) ‘modern’ Bizans çalışmalarının kurucusu olarak kabul etmek de bunun, geçmiş topluluklarla ilgili diğer birçok çalışma alanından daha çok, multi-disipliner ve belki de en önemlisi çok kültürlü bir alan olduğu açıktır. Bu alanda Bizans, çok kültürlü ve tarihinin büyük bir bölümünde, diğer birçok unsur arasında Yunan dili ve Ortodoks Kilisesi’nin kilit birleştirici faktörler olarak hizmet ettiği çok dilli bir devleti yansıtır. Okumakta olduğunuz çalışmanın da yer aldığı bu ciltte sunulan muazzam malzeme yelpazesi, konunun muntazam bir tasvirini sağlar. Yine aynı zamanda imparatorluğun kendisinin durumu ile Bizans kültürü ve medeniyetini, akademik ve entelektüel olarak takip etmek için gerekli olan becerilerin ve araştırmanın doğası -tabiri caizse, ana akım “batı” kültürünün sınırlarında- bazen olumsuz sonuçlar doğurmuştur, öyle ki, Bizans Çalışmaları, ezoterik ve kısmen önemsiz bir ilgi alanı olarak görülebilmektedir. Bir dereceye kadar bu, kaynakların dillerinin bir neticesidir ve kısmen de alanın ilk olarak on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda, konunun ilk geliştiği bölgelerin çoğundan oldukça uzakta olan coğrafi merkezinden kaynaklanmaktadır.

Sadece Yunanistan’da (ve muhacir Yunan toplulukları içerisinde) Bizans “ana akım”dır ve dolayısıyla bu da kendine has bazı dezavantajlar getirmiştir. Zira burada kültürel siyasetin gereklilikleri, etnik tarih, Ortodoks Kilisesi’nin devam eden rolü ve Bizans geçmişine ilgili hususi görüşünün yanı sıra, çağdaş ulusal kimlik, komşu devletler ve kültürlerle ilişkiler gibi konuların tümü, Bizans’ın sahiplenildiği, çalışıldığı, yeni ve çağdaş Yunan kültürünün yerli meraklılarına yeniden sunulduğu yönleri etkilemek konusunda bir araya gelmiştir. Dâhili tartışmanın da harici okuyucular üzerinde birtakım etkileri olmuştur ve böylece Yunan olmayan Bizantinistlerin yazılarında hem romantik bir Filhelenik (Helen dostu) hem de bir anti-Helenik bakış açısı tespit edilebilir. Bu konuda hatırı sayılır ve iyi bilinen bir literatür bulunmaktadır ve konuya bu bağlamda devam etmek gereksizdir. Ancak bunu akıldan tutmak önemlidir, çünkü Bizans araştırmalarının -hem modern Helen geleneği içinde doğup büyümüş olanların ‘dâhili’ perspektifinden hem de modern Yunan

kültürünün dışındakilerin ‘harici’ bakış açılarından haberdar olan çift odaklı merceği, Bizantinistlerin söylemlerinin büyük bir kısmını belirlemiştir.

Bizans Çalışmaları, gördüğümüz gibi, çoğu zaman birbiriyle doğrudan teması çok az olan çok çeşitli alt alanları içeren bir terimdir -bu cildin içeriği bunu çok açık bir şekilde göstermektedir. Ancak bu alt alanlar, iki geniş kategoriye ayrılırlar: Araçsal ve yorumsal. Birincisi ile temel olarak herhangi bir kaynak materyalin hazırlanması ve analizi ile ilgilenen disiplinleri kastediyoruz; bunlar olmadan daha geniş tabanlı yorumlayıcı ya da genelleyici bir çalışmanın düzgün bir şekilde gerçekleştirilemeyeceği makul kabul edilmelidir. Ve edebi, epigrafik, arkeolojik veya görsel temsili olsun, kaynakların doğası gereği, araçsal gelenek, zorunlu olarak, bir bütün halinde Bizans çalışmaları alanına hükmetme eğiliminde olmuştur. Çoğu “Bizantinist”, bu araçsal becerilerden en az birinde ve genellikle birden fazlasında yetkinliğe sahiptir. Bu yetkinlikler, Avrupa ve Kuzey Amerika’nın tarih yazarlık düşüncesine egemen olan ve biçimlendiren on dokuzuncu yüzyıldaki “bilimsellik” kavramlarının pozitivizmine dayanır ve Bizans’ı daha yakından çalışmak isteyenlerin eğitimine egemen olan metinsel kanıtların dâhili ve harici değerlendirmesi için gerekli olan teknik ve metodolojik yetenekler üzerinde yakın zamana dek önem sahibi olmuştur. Bugün artık durum böyle olmasa bile (ve bu hususta herhangi bir değer yargısı beyan etmeden), özellikle klasik filolojinin metotları ve öncelikleri zorunlu olarak büyük bir etkiye sahip olmuştur. Ancak, pek çok bireysel istisna olsa da beceriler hususundaki bu gerekli vurgu bilinçli kuramlaştırmaları ve yansımaları caydırma eğilimindedir. Çok fazla tereddüde mahal bırakmadan, teorik soyutlamadan, ziyadesiyle gereksiz olduğu için kaçınılmıştır ve uzmanların, kendi kanıtlanmış bilimsel değerleri sebebiyle takriben saf görülen yöntemleri kullanarak amaçlarının peşinden gitmelerine olanak tanımıştır. Böyle bir yaklaşım, Bizantinistlerin “geçmiş” üzerine kazanımlarını nasıl anladıklarına ve geçmişe dair bilginin nasıl inşa edildiğine ve üretildiğine dair kaçınılmaz olarak önemli çıkarımlara sahiptir.

1980’lerde, geleneksel görüşlerden bazıları, tarih yazımında daha geniş bir akımı yansıtan ve hem araştırmalarının altında yatan hem de onlara bilgi sağlayan teorik varsayımlara meydan okumakla ilgilenenler ile bu tür tartışmalara ilgisi olmayan, onları alakasız veya erişilemez olarak görmeyi tercih edenler arasında devam etmekte olan bir tartışmaya maruz kaldılar (Haldon 1984). Bizans araştırmaları 1980’lerin ortalarında T. S. Kuhn’un paradigma değişimi olarak bahsettiği bir süreç içerisindeydi. Bu, sonunda geleneksel birtakım varsayımların ve önceliklerin olduğu kadar teorilerin ve yaklaşımların da yer değiştirdiği ya da tamamlandığı ve başka birtakım fikirler tarafından dönüşüme uğratıldığı bir süreçti. Konunun doğasındaki ve konuyu takip edenlerdeki değişiklikler özellikle belirtilmemiştir, ancak araştırma için hangi materyalin kabul edilebilir olduğu ve sormak için hangi soruların uygun olduğu hususundaki tutum ve varsayımlarda kayda değer bir devinim gerçekleşti. Bu bazı yönlerden tamamen öngörülebilirdi: Sosyal ve kültürel değerler ve önceliklerdeki, ortaöğretimdeki ve dönemin başlıca siyasi meseleleri bağlamlarındaki değişiklikler, doğal olarak üniversite ve kolej derecesindeki programlara dâhil oldular. Toplumsal cinsiyet çalışmaları programlarının ve bilhassa feminist tarih yazımının etkileri, özellikle birbiri ardına gelen nesillerdeki genç bilim insanları tarafından, şimdilerde sorulmakta olan çeşitli sosyal tarih sorularında görülmektedir. Ancak sanat tarihçilerinin ve arkeologların gündemlerinde de aynı ölçüde etkileyici değişiklikler meydana geldi ki bunun sonucunda “Bizans Çalışmaları” olarak bilinen konu ya da konular bütünü, bugün yalnızca yirmi yıl öncesinden bile çok farklı görünmektedir.

Bizans sanatının kalitesi, tarihinin ya da edebiyatının niteliğinden daha sık takdir edildiği için, akademik ilginin büyük bir bölümü sanat tarihine yönelmiştir. Yine de Bizans sanatı araştırmalarının yüzeysel (ama sıklıkla dile getirilen) bakış açısı, sanat tarihinin alanın diğer disiplinlerinden ve hatta daha geniş ilgi alanlarından büyük ölçüde

izole edilmiş olmasındandır; gerçekten de o, maddi nesnelerin arkeolojik bakış açısından ampirik bir incelemesidir. Bizans sanat tarihi yazımı entelektüel akımlara kayda değer bir cevap verme yeteneğine sahiptir ve onun gelişimi ulusal ve uluslararası ilgilerin kompleks bir karışımı olmuştur.

Bizans sanat tarihi konusundaki ilgi on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadar fiilen Alman ve Fransız bilginlerin muhafazasında idi ve onların alakası da kültürün “neo-Grek” karaktere sahip olmasıyla ilişkilidir (Crinson 1996: 73). Konu daha sonra, mevcut estetik ve siyasi tutumlar, kilise tartışmaları ve Ortaçağcılığa dair kişisel heveslere cevaben uluslararası ölçekte gelişti (Bullen 2003: 4). İngiltere’de John Ruskin, çok satan kitabı *The Stones of Venice* (1851-53) ve San Marco Kilisesi’ne yönelik eleştirel tanıtımı vasıtası ile itici güç olmuştur; sonuç olarak Bizans sanatına olan ilgi başlangıçta mimarlık araştırması yoluyla geliştirildi ve böylece Gibbon’ın olumsuz Aydınlanmacı tavrılarından sıyrılmış oldu. Ruskin’i etkileyen kişi gezgin Robert Curzon (1849: 34-40) idi. Curzon, Bizans sanatının “entelektüel” ve “tutkusuz” özelliği hakkındaki tutumlarının çoğunu, A. N. Didron’un *Manuel d’iconographie chretienne* (1845) adlı eserine ve geç tarihine rağmen, Bizans sanatçıların kiliseye itaatini ve orijinallikten yoksunluklarını göstermek amacıyla tercüme edilmiş olan Fournalı Dionysios’un *Hermeneia*’nın on sekizinci yüzyıl neşrine borçludur. (bkz. Hetherington 1974). Eski Bizans eserlerine yönelik çok yönlü bir ilgi, W. R. Lethaby ve H. Swainson tarafından kaleme alınan *The Church of Sancta Sophia, Constantinople: A Study of Byzantine Building* (1894) adlı kilit monografi vesilesiyle ortaya çıktı. Sanat ve el sanatları mimarı ve mimarlık tarihçisi Lethaby, Britanya’daki Bizans profiline yükselmesinde etkili oldu ve genç mimarları Atina’daki İngiliz Arkeoloji Okulu’nu ziyaret etme ve Yunanistan ile Küçük Asya’daki Bizans abidelerini kayıt altına alma hususunda teşvik etti. 1914 savaşına kadar süren bu yoğun faaliyet döneminin bir özelliği, Almanya, Rusya, İngiltere ve Fransa’dan gelen faal gruplar tarafından, saha çalışmasında Bizans anıtlarını kaydetmek amacıyla mimari tasarımcılık ve fotoğrafçılığın birleşmesiydi. Millet’in Yunanistan’ın her yerinde ve de Jerphanion’un Kapadokya’da düzenlediği fotoğraf gösterileri bilhassa kapsamlıydı.

Bu etkinliğin arkasında yatan ‘büyük soru’ Erken Hristiyan ve Bizans sanatının kökeninin ne olduğu idi. Merkezî planlı kubbesi ile Konstantinopolis’teki Ayasofya Kilisesi bu tartışmanın merkezindeydi ve ilk olarak, Helenistik Doğu’da kaynaklar arayan ancak daha sonra bu arayışını Greko-Romen dünyasının ötesindeki doğuya ve oryantal fikirlerin aktarılmasına aracı olarak Ermenistan ile İran’a yönlendiren Strzygowski (1901) tarafından başlatıldı. Karşıt görüş ise kilise kubbesinden öncekilerin yalnızca Roma’da bulunduğu yönündeydi. Bu ikili terimler üzerine devam eden sert tartışmaya, Roma mimarisinin karmaşıklığını kabul ederken, Roma İmparatorluğu içinde erken Hristiyan mimarisinin gelişimini ortaya koyan Ward-Perkins (1947) tarafından son verildi. Dura Europos’taki çarpıcı keşifler, Roma’nın önemine ilişkin bu yorumda hiçbir fark yaratmadı, ancak Doğu Roma Hristiyan anıtlarının devasa coğrafi sınırı, Bizans sanatı ve mimarisi tabirinin tam olarak neyi kapsamaması gerektiği ve tanımının ne kadar geniş olması gerektiği hususunda şüpheler uyandırmaktadır. Sorun hâlâ devam etmektedir: Bizans sanatının en popüler tanımı onun Konstantinopolis sanatı olduğudur, ancak bu en dar anlamdaki tanımdır ve farklılıkların olumsuz bir şekilde kaba ya da bayağı olarak görülebileceği bir norm ortaya koyduğu için algımızı yanıltabilir. Mevcut söylem Bizans sanatının doğuşunu, Greko-Romen sanatının reddinden ziyade, onun yenilikçi bir “dönüşümü” olarak görür. Ancak bu söylem Bizans sanatı kategorisinin siyasi bir durumu mu, bir dini mi yoksa bir tarzı mı temsil ettiği sorusundan kaçınır (Mango 1991).

Bizans mimari tarihi dört yaklaşımı takip etmektedir (Mango 1991): Binaların tipolojiye ve sözde bölgesel “ekoller”e göre sınıflandırılması; mimariye sembolik veya ideolojik yaklaşım (kubbenin, örneğin, cenneti simgelediği usuller); (Krautheimer 1942

ve Grabar 1946 tarafından açıklanmış olan) mimari şekilleri ve özellikleri açıklamaya yönelik işlevsel yaklaşım ile sosyal ve ekonomik yaklaşım (Tchalenko'da 1953-8 olduğu gibi). Bunların diğer sanat tarihlerindeki yaklaşımlarla da eşleştiği söylenebilir.

Kökenler üzerine sorular, özellikle el yazmalarındaki kanıtlara odaklanmış, Helenistik Doğu ve Roma'nın katkılarını sağduyulu bir şekilde karşılaştıran Rus akademisinin de aynı derecede ilgisi dâhilindeydi. (Kondakov 1886; Ainalov 1961; Lazarev 1947-8). El yazması çalışması Geç Antik Dönem'in iyileştirilmesine ve Vienna Genesisi'nin yeniliklerine yaptığı vurgu ile Wickhoff (1895) tarafından da desteklendi. Kitap illüstrasyonu, yirminci yüzyılın büyük bölümünde sanat tarihçileri için eğitim alanı haline geldi. Weitzmann (1947), el yazması çalışmaları için antikitede tezhip edilmiş kitapların miktarı ve Bizans el yazmalarının türev niteliği hakkında çıkarımlar yapan filolojik bir metot geliştirdi. Onun metodolojisi, resimlerin kopyalanma süreçlerinin metinlerin aktarımı ile aynı 'kurallara' tabi olduğu ve hepsinin 'doğru' bir arketipten türetildiği varsayımına dayanıyordu. Bu da etkili olmasına rağmen zamanla, geride kalan malzemeler üzerinde doğru olduğu varsayılan kayıp modelin çalışmasını abartması sebebiyle eleştirildi (bkz. Walter 1971, Lowden 1992). Weitzmann'ın çalışması, sadece dokuzuncu yüzyıldaki Gregory'nin vaazlarının kaynaklarının değil, onları üretenlerin patristik ayınların her birinin manalarını ve imalarını göstermek için resim döngüsünü nasıl tasarladıklarının ve seçtiklerinin bir analizini de arayan der Nersessian'ın yaklaşımı tarafından baltalandı. Bu arada, Rönesans sanatının Wolfflin (1915) ve Viyana sanat tarihi ekolü tarafından ele alınışına çok şey borçlu olan biçimsel değişimin (ve ikonoklazmın karmaşası) diyalektiğini ortaya çıkarmakla ilgilenen Kitzinger (1976), Bizans sanatına daha geniş ve oldukça biçimci bir yaklaşım sergiledi.

El yazması çalışmaları, 1932 yılında Ayasofya ve Kariye Camii'nin mozaiklerini ortaya çıkarmak için yapılan girişimleri başlatmış olan Whittemore tarafından kurulan Bizans Enstitüsü vasıtasıyla Konstantinopolis'te büyük keşifler yapılmasından dolayı, gitgide sanat tarihi ilgisinin ana odağı olarak yerini aldı. 1959'dan sonra Dumbarton Oaks himayesi altında, İstanbul'daki anıtları ve onların süslemelerini ortaya çıkarma ve sağlamlaştırma işlemi devam etti ve dikkatlerin Ravenna ve İtalya'dan uzaklaşıp Doğu Akdeniz'e doğru kaymasının etkisiyle beraber Kıbrıs'a yayıldı. Aynı zamanda, Yunanistan ve Balkanlar'daki anıtların yayınlanması hızla devam etti ve diğerlerinin yanı sıra Djurić, Orlandos, Soteriou, Xyngopoulos, Chatzidakis ve Mouriki'nin çalışmaları da Yunanistan'da hayatta kalan mirasın (ve onun Bizans sonrası anıtlarının) niceliğini ve mahiyetini ortaya koydu. Bizans sanatının tarihlerini ve biçimsel sekanslarını belirleme konusundaki bu ilgi, Bizans sanatının kilit dönemlerde veya yüzyıllarda ele alındığı uluslararası kongrelerin temalarında işlenmiştir. Anıtsal sanat kapsamı içerisindeki daha geniş bir tartışma sözüm ona 'Bizans Sorunu' ya da Bizans'ın İtalyan Rönesans'ının doğuşuna katkısının nasıl ölçüleceği idi. Demus (1948, 1950, 1970) bu doğrultuda, mozaik süslemenin mahiyetinin bir tanımını yaptı, batıya yayılmasını araştırdı ve İtalyan Rönesans'ının Bizans geleneğinin inkârı olduğunu varsayan Giorgio Vasari'den (1511-74) miras kalan geleneksel sanat tarihi yaklaşımını reddetti; doğu ve batının on üçüncü yüzyılda yakın temasta olduğu ve on dördüncü yüzyılda kademeli olarak farklı (ancak bağlantısız olmayan) yollar izlediği görüşünü ortaya koydu.

Bir sonraki büyük paradigma değişimi, Aziz Catherine Manastırı'nın simgelerinin keşfedilmesi ve devamında yayınlanmasıyla birlikte, panel resminin Bizans dönemi boyunca önemli bir araç olduğunun ve Konstantinopolis'e olan uzaklığına rağmen manastırın en yüksek kalitede eserleri bünyesinde barındırdığının ortaya çıkmasıyla meydana geldi. Weitzmann (1982), Kudüs Krallığı'ndan gelen el yazması çalışmalarından elde edilen, Buchthal'ın (1957) metodolojisini takip ederek, Batılı sanatçıların eseri olarak yorumladığı ikonlara hatırı sayılır bir önem verdi. Son zamanlarda,

ikonaların işlevleri ve rollerini saptamak için Ortodoks manastırları ve koleksiyonlarındaki ikonaların incelenmesi ve muhafaza edilmesi için kayda değer araştırmalar yapılmıştır (Venedik Girit'inin noter arşivindeki sanatla ilgili belgelerin varlığı buna yardımcı olmuştur). Belting (1990) bu materyali gözden geçirmiş ve mucizevi ikonalar kültürü de dâhil olmak üzere, Paskalyadaki ve diğer ritüellerdeki ikonalara bağlılığın yeni örüntülerinin oluşumunda on birinci ve on ikinci yüzyıl manastırının önemini göstermiştir.

Maguire (1992), yakın dönem sanat tarihinin bazı modellerini (sanata ve metne; sanata ve ayine ilgi) tanımlamıştır. Diğer dönemlerin sanat tarihi ile ortak bir şekilde, vurgudaki ana değişim, üreticinin bakış açısından yapıtın biçimsel takdirinin, (Talbot Rice 1959'da olduğu gibi) toplum içerisinde imgelerin izlenmesinin antropolojik analizine geçişi nedeniyle olmuştur (Cormack 1985; Nelson 2000). Post-yapısalcı bir kuramsal çerçeveye bu geçiş, Mango'nun (1972) sanatıyla ilgili oldukça etkili metin koleksiyonu tarafından desteklenmiştir.

Bizans sanat tarihinin paradoksu, ele alınmış biçiminin genellikle parçalı ve uzmanlık gerektiren bir literatürle sınırlı olarak görülmesi, yine de sürekli tüm dönemi kapsayan araştırmaların konusu olmasıdır (Dalton 1911, Diehl 1925-6 gibi). Bunlar, dönemlerinin genel sorunlarını, hangi araç ve materyallerin hayatta kalmış olduğunu ve Konstantinopolis'teki kayıpların sekansı nasıl sapılabileceğini ele almıştır. Bu araştırmaların gündemi, ulusal geleneklere ve ilgi alanlarına çok şey borçludur ve yardımcı kaynakların tercihlerinden ve tutumlarından etkilenmişlerdir. Nitekim Mesih imgelerinin temsilinin kökenleri üzerine son zamanlarda yapılan tartışmalı bir araştırma, daha eşitlikçi, muhtemelen transatlantik bir konumdan farklı, sözde bir Avrupa imparatorluk önyargısını karikatürize etmektedir (Mathews 1993). Sanat tarihinin mevcut gündemi büyük ölçüde teorik ilgi alanları tarafından değil, Avrupa ve Amerika'daki başlıca galerilerde bulunan seçili materyallerin gösterildiği büyük sergiler tarafından belirlenmektedir. Bu tür gösteriler, alanın asli materyalleri ile yeni bulguları bir araya getirmekte, halkın takdirini ve bilimsel yorumları cezbetmektedir. Bu sergiler, Bizans sanatının dünya sanat tarihi ile nasıl uyumlu olduğu ve sanat tarihinin hangi türlerinin onun geleneksel sorularıyla kesiştiği sorusunu gündeme getirmektedir.

Burada ana hatları belirtilen gelişmelerden bazıları, ardışık nesillerden araştırmacılar ve öğrencilerin ilgi yönlerinin değişmesinin doğal sonucudur. Ancak, 1970'lerin sonlarından itibaren meydana gelen değişikliklerin öncekilerden daha hızlı ve daha geniş kapsamlı olduğu ve İkinci Dünya Savaşı öncesinden 1970'lere kadar geçen dönemin daha yavaş değişim hızıyla çok çarpıcı bir tezat oluşturan entelektüel gündemin fiili bir genişleme geçirdiği de doğrudur. Özellikle iki alan, yani sanat tarihi ve edebi araştırmalar, süregelmekte olan teorik tartışmalarla yakın temasta olmaktan yararlanmışlardır (Brubaker 1992; Mullett 1990). Bizans literatürüne yönelik tutumlar geleneksel olarak son derece tutucu olmuştur ve büyük ölçüde klasik metinlere yönelik daha eski yaklaşımlar üzerinde modellenmiştir: Temel odak noktası, eleştirel baskıların üretimi ile ikincil amaç olarak el yazması ve dilbilim çalışmaları olmuştur. 1967'den beri on dokuzuncu yüzyıl Bonn Corpus'unun yerini alması için Bizans tarihçilerinin modern nüshalarını sağlamakta olan Corpus Fontium Byzantine Historiae, giderek artan bir şekilde modern bir dile çeviriyi de içermekle birlikte, bu katı model takip ediyor. Şaşırtıcıdır ki, sınırlı bilgi notlarıyla, aynı doğrultuda metin ve çeviriler sağlayan belirli sayıda seriler olsa da (Ör. Loeb: Prokopios, Yunan Antolojisi; Bude Psellos, *Chronographia*, Anna Komnene, *Alexiad*, Sources Chretiennes: Kosmas İndikopleustes), bazı başarılı edebi yorumların merak uyandıran örneklerine (Ör. Smith 1999) ve Alexander Kazhdan ya da Jakob Ljubarskij (1998) gibi eleştirmenlerin hareketli teşviklerine rağmen, hâlâ kapsamlı bir edebi yorum gerçekleştirme hususunda neredeyse hiçbir ciddi girişim yapılmamıştır.

Diğer alanlarda başlatılan gelişmelerle bir ölçüde ilgilenen sosyal ve ekonomik tarihte olduğu gibi, bir bütün olarak Bizans çalışmaları, öne sürülen meselelerin bazılarını -sadece tartışmak ve reddetmek için de olsa- ele almada alışılmadık bir şekilde yavaş kalmıştır. Bu durum, örneğin, nispeten yeni olsalar bile, zamanında Bizans çalışmaları dışarısında kalan sahneyi uzun bir süre bilfiil domine etmiş olan yapısalcılık hakkında, tarih yazımıyla ilgili tartışmalar sunan Alexander Kazhdan ve Giles Constable'nin *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies* adlı eserinde güzelce açıklanmıştır. Kuşkusuz, konunun birçok alanındaki bireyler, var olan mutabakata itiraz etme konusunda isteklilik gösterdilerse de ileride ortaya koyacakları eserlerinin temayülü ve istikameti dışında, doğrudan çok az etkiye sahiplerdi. Bu tutuculuk ya da ihtiyat, bir bütün olarak alanın kendi kendine yeten karakterine atfedilebilir. Belki de ironik olan şudur ki Bizans dünyasının, kültürünün, ekonomisinin ve toplumunun tetkiki doğrudan klasik filolojiden tekâmül etmiştir ve klasik filoloji, daha evvelki deneye dayalı ve pozitivist vurgusuyla, Bizans çalışmalarına benzer bir eğilim miras bırakmıştır. Yine de yirminci yüzyılın son çeyreğinde klasik filolojinin hem yapısal dilbilim hem karşılaştırmalı edebiyat teorisi hem de yazar, okuyucu ve metinler arası kavramlarına geleneksel yaklaşımların post-yapısalcı eleştirileri hususunda gelişmeler görülmesi biraz paradoksaldır. Bu sırada Roma tarihi, toplumu ve kurumları üzerine yapılan çalışmalar da benzer gelişmelerin yanı sıra arkeoloji ve ilgili bilimlerdeki heyecan verici ilerlemelerle 1960'lardan itibaren dönüşüme uğramıştır.

Bizans araştırmaları, kendi etrafında sürüp giden tarihsel ve sosyal bilimsel kuram tartışmalarının tesiri ve sonuçlarının tamamen etki alanı dışında değildir. Yazarın niyeti ya da algının kültürel olarak belirlenmiş doğası hakkındaki münazara, kanıtlarla ilgili sorulabilecek suallerin türleri ve yorumsal olasılıklar hakkında yeni tartışmalar başlatmıştır. Fakat, özellikle kanıtın kendisinin kültürel olarak belirlenmiş yapısını kapsayan diğer tartışmalar, bütünüyle, Bizantinistlerin ilgi alanlarının uzağında kaldı. Bu, bilhassa genel hatlarıyla "postmodernizm" olarak anılan şey için geçerlidir. Birkaç istisna haricinde, Bizantinistler, geleneksel batı tarih yazımı geleneğinin pozitivistizminin açıkça ifade edilmeyen varsayımları üzerindeki kendi yorumlama çerçevelerine dayanarak, yeniden böyle bir tartışmadan imtina etmeye meyil etmişlerdir. 1990'larda Yeni Tarihselcilik olarak adlandırılan yaklaşım ve postmodernizm hakkındaki tartışmaların - sanat ve edebiyat teorisine aktif olarak dâhil olanların dışında - etkileri Bizans çalışmaları üzerinde iz bırakmıştır (örneğin bkz. Stone 1991, Joyce 1991, Kelly 1991). Tarih yazımının epistemolojik konumu ve geçmişin ontolojik durumu hakkındaki tartışmaların gündeme getirdiği meselelerle ilgilenen tarihçiler ve tarih filozofları arasındaki münazaralar, Bizantinistlerin çoğuna pek etki etmemiş olan fikir kutuplaşmaları üretti, ancak bu onların bu kutuplaşmalardan haberdar olmadıkları anlamında gelmez. Zira kişisel entelektüel uygulama ile bu uygulamanın, içinde var olduğu entelektüel ya da kurumsal bağlam arasında genellikle bir boşluk vardır.

Ortaçağ döneminin sonuna kadar önemli değişikliklerle ayakta kalmış olan bir geç antik devlet oluşumunun en ilginç örneklerinden birisini temsil ediyor olması gerçeğine rağmen Bizans İmparatorluğu, hem karşılaştırmalı tarihçilerden hem de devlet kuramcılardan, özellikle içinden Bizans'ın tekâmül ettiği Roma'ya gösterilen muameleyle karşılaştırıldığında, dikkat çekecek derecede az ilgi görmüştür. Bu, bizim kanaatimizce, Bizans dünyası tarihçileri ve uzmanlarının, kendi çalışmalarından genelleme yapmaya ya da karşılaştırmalı bir bağlam içerisinde daha geniş sonuçlar çıkarmaya ekseriyetle isteksiz olmalarının bir yansımasıdır. Her ne kadar yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında bu göreceli izolasyonu yıkmaya başlayan bir dizi genel tarih ortaya çıkmış olsa da uzman olmayanların konuya erişimi zor olmaya devam etmiştir (Treadgold 1997; Haldon 2000; Gregory 2005; Mitchell 2007; Cameron 2007).

Alanın entelektüel ihtiyatına yönelik gitgide artan zorluklar mevcuttur. Özellikle Bizans literatürü araştırmalarında (örneğin Cameron 1991; Mullett 1997), ve bunun yanı sıra, Ortaçağ Batı ve Roma arkeolojisinin etkisi altında, Bizans maddi kültürü, şehircilik ve ilgili fenomenlerin araştırmasında mühim yenilikçi perspektifler geliştirilmektedir. Ancak, Bizans'ı uzun dönem karşılaştırmalı bir perspektife koyacak olan bu alandaki uzmanların ortaya koyduğu çalışmaların eksikliği, alan dışındakilerin Bizans'ı hâlâ çok az yorum yaparak ya da hiçbir yorum yapmadan es geçmeye meyilli oldukları anlamına gelmektedir. Peter Brown (1971, 1981) ve Alexander Kazhdan (1974) gibi akademisyenlerin Geç Roma, Bizans ve Ortaçağ Batı dünyalarının sosyo-kültürel tarihinin bakış açıları üzerine çalışmaları, Michael McCormick'in (1998, 2001) İslam ve Doğu Roma ile Ortaçağ İtalyan ve Frank dünyalarının yolları üzerine çalışması, seyahat ve iletişim kalıplarıyla birbirine bağlıydı; Chris Wickham'ın (2005) M.S. beşinci yüzyıldan sonraki Avrupa ve Akdeniz dünyalarında toplum ve ekonominin evrimi üzerine ya da Alan Harvey (1989) ve Michael Kaplan'ın (1992) Bizans'ın zirai iktisadı üzerine eserleri, mevzuları daha geniş ve karşılaştırmalı bir perspektiften irdelemeye başladı. Ancak 2008'de bile Bizans, özellikle genel tarihlerde ve popüler literatürde, doğal Balkan ve Anadolu bağlamından ziyade özel bir vaka olarak ele alınarak, bir tür eşsiz ve seçkin bir yadigar, Ortodoks maneviyatının, Roma hukukunun ve doğu despotizminin bir sığınağı olarak görülmektedir. Daha geniş bir karşılaştırmalı bakış açısıyla çalışanlar, Bizans dünyasını ancak yakın bir zamanda ve çoğunlukla oldukça yüzeysel olarak sentezlerine dâhil etmeye başladılar. Michael Mann'ın takdire şayan tetkikinin ilk cildi, *The Sources of Social Power* (1986), bundan kısaca ve problematik bir şekilde bahseder; Runciman'ın *A Treatise on Social Theory* (1986) adlı eserinin ikinci cildi elde ettiği sonuçlar açısından daha iyi olsa da aynı derecede kısıdır; diğer karşılaştırmalı tetkiklerin çoğu ise -örneğin, Tainter'ın *The Collapse of Complex Societies* adlı eseri (1988)- Bizans'a pek de bağlılık göstermezler. Perry Anderson'ın *Passages from Antiquity to Feudalism* (1974) adlı eseri, Doğu Roma bağlamına ciddi bir önem verir ancak 1970'lerin başında yazıldığı zamanından beri, Doğu Roma Devleti'nin nasıl evrimleştiğini anlamada bir takım önemli ilerlemeler gerçekleştiğinden dolayı, onun oldukça ehil incelemesi günümüz okuyucusu için bazı hususlarda geçerliliğini yitirmiştir. Buna ek olarak, bu tartışmaların çoğu, istemeden de olsa, Ortaçağ Doğu Roma kültürünü durgun ve fosilleşmiş olarak sunmaya, dolayısıyla da kaynakların bazılarında açıkça görülen yavaş değişim oranlarının altında yatan dinamik yapıları görme olasılığını daha da engellemeye meyilli bir perspektifle tahrif edilmiştir. Ancak bu muhtemelen, bu tarz çalışmaların, kusurlu ya da problemli olsa bile, büyük oranda dışarıdan uzmanların ve karşılaştırmacıların ürünü olduğu ve birkaç istisna dışında (ör. Haldon 1993, 1995) alan içerisinden çok az karşılık bulunduğu bir durumun göstergesidir. Bunun güzel bir örneği, Bizantinistler tarafından okunmamış olan, Balkan ve Doğu Avrupa tarihine ilişkin "Bizans" arka planı üzerine eleştirel bir çalışma (Arnasson 2000) kapsamında, Bizans kültürünü karşılaştırmalı ve "medeniyet" bağlamı içine yerleştirme girişimiydi.

Bizans dünyası ve Bizans çalışmaları, iki farklı açıdan daha "dış" dikkati çekmiştir: Birincisi, sözde "Bizans milletler topluluğu" nun evrimi, bir başka ifadeyle Güneydoğu Avrupa ve Batı Rusya'da belirgin biçimde "Bizanslaşan" kültürel bir bölgenin gelişimi konusudur. Burada, Bizans gelenekleri, ağırlıklı olarak Ortodoks Hristiyanlığı ve kilise teşkilatı hususunda ve ekümenik iddialarla bir imparatorluk maiyetinin ortak kültürü içerisinde sağlam bir şekilde yerleşmiş ve bu kültürlerin gelişimini daha sonra belirli açılardan günümüze kadar etkilemiştir. Bu etki, halk dini ve Kilise yapılarıyla ya da saray kültürü ve dini sanatla sınırlı değildi; aynı zamanda iktidara karşı tutumları ve tanımları, hükümdar ile tebaası ve merkez ile çevre arasındaki ilişkileri de etkiledi. Alanın dışından çok az sayıda geniş kapsamlı bir karşılaştırmalı inceleme yapılmış olmasına rağmen (Mann ve Runciman, burada tekrar anılmayı hak ediyor, ki her ikisi de mevzuya çok farklı bakış açılarından yaklaştılar ve ikisi de Bizans etkisi sorusu üzerine çok fazla bir şey söylemedi), bir

uzman tarafından meselelerin faydalı ve betimleyici bir açıklaması, daha sonraki karşılaştırmalı çalışmalar için iyi bir başlangıç noktası teşkil etmiştir (Obolensky 1971).

Dikkati çeken ikinci konu ise değişim veya dönüşüm ile ilgilidir: Bizans dünyasının doğrudan dış dünya üzerinde, özellikle de Ortaçağ Batı Avrupa tarihi üzerinde, etki bıraktığı yerde, daha fazla ilgi görmüştür. Böylece, Batı Roma dünyasının çeşitli “Germen” halef krallıklarına dönüştüğü ve sözde geleneksel biçimiyle Roma İmparatorluğu’nun nihayet ortadan kalktığı dördüncü yüzyılın sonundan yedinci yüzyıla kadar olan dönem, daha geniş meselelerin gündeme getirildiği bazı karşılaştırmalı tarihsel tartışmaları cezbetmiştir. (Örneğin, de Ste. Croix 1981; Cameron 1993; Haldon 1993, 1995). Daha da açık bir şekilde, Haçlı Seferleri dönemi ve özellikle de Bizans ve Batı Hristiyan kültürlerinin doğrudan ve bazen düşmanca temas kurmuş olduğu ilk dört Haçlı Seferi (yaklaşık 1097-1204), hem kültürel tarih açısından hem de siyasi yapılar ve bunların altında yatan sosyal ilişkiler açısından, karşılaştırmalı çalışmalar için önemli bir uyarıcı olmuştur. Bu durum, her ne kadar şimdi bu tartışma geride kalmış gibi görünse de Bizans’ın batılı anlamda “feodal” olup olmadığı hakkındaki tartışmalarda belirgin hale gelmiştir (bkz. Reynolds 1994), ancak Bizans tarihinin diğer yönlerini de etkilemiştir (örneğin, Jacoby 1993).

Bizans çalışmalarının sahip olduğu en büyük avantaj, muhtemelen uluslararası ve çok kültürlü entelektüel ve kurumsal temelidir. Bizans kültürü ve tarihi akademisyenlerinin, farklı ulusal bağlamlarda karşılaştıkları zorluklar ne olursa olsun ve bu çok mühim uluslararası yapının bazı unsurları ne kadar muhafazakâr ya da radikal olursa olsun, enternasyonalizmi, onun son derece canlı bir konu olduğu ve son otuz kırk yılı aşkındır katlanarak büyümesi de yeni etkilerin, yeni akımların, eski sorunlara yeni yaklaşımların ve bu sorunların bazılarını çözmek için yeni yöntemlerin, her büyük uluslararası konferans ya da sempozyumun olağan bir özelliği olduğu anlamına gelmektedir. Ve bu bilimsel ve entelektüel çaba, komşu çalışma alanları üzerinde gittikçe artan bir şekilde etkili olmaktadır.

Bu çalışmanın da içinde yer aldığı bu cilt günümüzde, alana yeni başlayan okuyucuları yönlendirmek amaçlı bibliyografyalar ve atıflarla birlikte, Bizans çalışmalarının durumu ile ilgili genel bir resim çizmeyi amaçlamaktadır. Konunun uygun bulunan temel alanlarından mümkün olduğunca çoğu işlenmiştir: Sayıları ve çeşitliliği, hâlihazırda konunun canlılığını gösteren sağlam bir kanıt ve gelecekteki tartışma gerektiren zorluklar ve mevzular hakkında da bir göstergedir.

KAYNAKÇA

YARARLANILAN KAYNAKLAR VE EK OKUMA

- Ainalov, Dimitri. V.; *The Hellenistic Origins of Byzantine Art (1900-1)*, trans. E. Sobolevitch and S. Sobolevitch, (Ed. C. Mango), Rutgers University Press, New Brunswick, 1961.
- Anderson, Perry; *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, London, 1974.
- Arnasson, Johann; "Approaching Byzantium: Identity, Predicament And Afterlife", *Thesis Eleven*, 2000, ss.39-69.
- Beck, Hans-Georg; "Die byzantinischen Studien in Deutschland vor Karl Krumbacher", *Χάλικες*, Munich, 1958, ss. 67-119.
- _____ ; "Hieronimus Wolf", *Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben*, Munich, 1966, ss. 169-93.
- _____ ; *Byzantinistik Heute*, De Gruyter, Munich, 1977.
- Belting, Hans; *Bild und Kult: Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, Auflage, Munich, 1990.
- Breasted, James Henry; *Oriental Forerunners of Byzantine Painting*, University of Chicago Press, Chicago, 1924.
- Brown, Peter; *The World of Late Antiquity*, Harcourt Brace Jovanovich, London, 1971.
- _____ ; *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, University of Chicago Press, Chicago, 1981.
- Brubaker, Leslie; "Parallel universes: Byzantine art History in 1990 and 1991", *BMGS*, 1992, ss. 203-33.
- Buchthal, Hugo; *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Clarendon Press, Oxford, 1957.
- Bullen, J. B; *Byzantium Rediscovered*, Phaidon, London, 2003.
- Byron, Robert, and Talbot Rice, David; *The Birth of Western Painting*, Routledge, London, 1931.
- Cameron, Averil; *Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse*, University of California Press, Berkeley, 1991.
- _____ ; "The use and abuse of Byzantium: An Essay on Reception", *Inaugural lecture*, King's College, London, 1992. (repr. in *Changing Cultures in Early Byzantium* (Aldershot, 1996): no XIII).
- _____ ; *The Mediterranean World in Late Antiquity, A.D. 395-600*, Routledge, London, 1993.
- _____ ; *The Byzantines*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2007.
- Cormack, Robin; *Writing in Gold: Byzantine Society and its Icons*, Oxford University Press, London, 1985.
- _____ and Jeffrey, Elizabeth; *Through the Looking Glass: Byzantium through British Eyes*, Routledge, London, 2000.
- Crinson, Mark; *Empire Building: Orientalism and Victorian Architecture*, Routledge, London, 1996.
- Curzon, Robert; *Visits to Monasteries in the Levant*, J. Murray, London, 1849.
- Dalton, Ormonde Maddock; *Byzantine Art and Archaeology*, Clarendon Press, London, 1911.
- De Ste. Croix, Geoffrey E. Maurice ; *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Cornell University Press, London, 1981.
- Demus, Otto; *Byzantine Mosaic Decoration: Aspects of Monumental Art in Byzantium*, Paul, Trench, Trubner, London, 1948
- _____ ; *Mosaics of Norman Sicily*, Routledge&Paul, London, 1950.
- _____ ; *Byzantine Art and the West*, New York University Press, New York, 1970.
- Der Nersessian, Sirarpie; "The illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images", *DOP*, ss.195-228.
- Didron, Adolphe Napoléon; *Manuel d'iconographie chrétienne*, Imprimerie Royale, Paris, 1845.
- Diehl, Charles; *Manuel d'art byzantine*, A. Picard et fils, Paris, 1925-6.
- Grabar, Andre; *Martyrium: recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Collège de France, Paris, 1946.
- Gregory, Timothy E.; *A History of Byzantium*, John Wiley and Sons Ltd, Oxford, 2005.
- Haldon, John; "'Jargon' vs. 'the facts'? Byzantine history-writing and contemporary debates", *BMGS*, 1984, ss. 95-132.
- _____ ; *The State and the Tributary Mode of Production*, Verso, London, 1993.

- _____ ; 'Pre-industrial states and the distribution of resources: the nature of the problem', *The Byzantine and Early Islamic Near East III: States, Resources and Armies: Papers of the Third Workshop on Late Antiquity and Early Islam*, (Ed. A. M. Cameron), Princeton, 1995, ss. 1-25.
- _____ ; *Byzantium: A History*, Tempus Publishing, London, 2000.
- Harvey, Alan; *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Hetherington, Paul; *The 'Painter's manual' of Dionysius of Fourna: An English Translation [from the Greek] with commentary of cod. gr. 708 in the Saltykov-Schedrin State Public Library, Leningrad*, Oakwood Publications, London, 1974.
- Jacoby, David; "The Venetian presence in the Latin empire of Constantinople (1204-1261): the challenge of feudalism and Byzantine inheritance", *JÖB*, 1993, ss. 141-201.
- Joyce, Patrick; "History and Post Modernism I", *Past and Present*, Oxford University Press, London, 1991, ss. 204-9.
- Kaplan, Michel; *Les hommes et le terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol*, Éditions de la Sorbonne, Paris, 1992.
- Kazhdan, Alexander; *Social'nyj sostav gospodstvujuscego klassa v Vizantii XI-XII vv.*, Moscow, 1974.
- _____ and Constable, Giles; *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Dumbarton Oaks, Washington, 1982.
- Kelly, Catriona; "History and Post-Modernism II", *Past and Present*, 1991, ss. 209-13.
- Kitzinger, Ernst; *The Art of Byzantium and the Mediaeval West: Selected Studies*, Indiana University Press, Bloomington, 1976.
- Kondakov, Nikodim Pavlovich; *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures*, Librairie de l'Art, Paris, 1886.
- Krautheimer, Richard; "Introduction to an "Iconography of Mediaeval Architecture"", *JWCI*, 1942, ss. 1-33.
- Lazarev, Viktor Nikitich; *A History of Byzantine Painting* (in Russian), State Publishing House, Moscow, 1947-8.
- Lecky, William Edward Hartpole; *A History of European Morals from Augustus to Charlemagne*, 2 vols. University of Michigan, London, 1869.
- Lethaby, William Richard and Swainson, Harold; *The Church of Sancta Sophia, Constantinople: A Study of Byzantine Building*, Macmillan&Company, London, 1894.
- Ljubarskij, Jakov; 'Quellenforschung and/or literary criticism: narrative structures in Byzantine historical writings', *Symbolae Osloenses*, 1998, ss. 5-21.
- Lowden, John; *The Octateuchs: A Study in Byzantine Manuscript Illumination*, Pennsylvania State University Press, University Park, 1992.
- McCormick, Michael ; "Bateaux de vie, bateaux de mort. Maladie, commerce, transports annonaire et le passage économique du Bas-Empire au moyen âge", *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda Antichità e alto Medioevo*. (Spoleto), 1998, ss. 35-118.
- _____ ; *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, A.D. 300-900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Maguire, Henry; "Byzantine art history in the second half of the twentieth century", *Byzantium: A World Civilization*, (Ed. A. E. Laiou and H. Maguire), Washington, 1992, ss. 119-55.
- Mango, Cyril; *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1972.
- _____ ; "Approaches to Byzantine architecture", *Muqarnas*, 1991, ss. 40-4.
- Mann, Michael; *The Sources of Social Power*, vol. 1: *A History of Power from the Beginnings to A.D. 1760*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Mathews, Thomas; *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Mazal, Otto; *Manuel d'études byzantines*, Prepols Publish, Louvain, 1988.
- Mithcell, Stephen; *A History of the Roman Empire, A.D. 284-641*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2007.
- Moravcsik, Gyula; *Einführung in die Byzantinistik*, Darmstadt WissenschaftlicheBuchgesellschaft, Darmstadt, 1976.
- Mullett, Margaret; "Dancing with deconstructionists in the garden of the Muses: new literary history vs.?", *BMGS*, ss. 233-43.
- _____ ; *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Ashgate Publishing, London, 1997.
- Nelson, Robert; *Visuality Before and Beyond the Renaissance: Seeing as Others Saw*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

- Obolensky, Dimitri; *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1971.
- Ostrogorsky, George; *History of the Byzantine State*, Rutgers University Press, 1986.
- Reynolds, Susan; *Fiefs and Vassals*, Oxford University Press, London, 1994.
- Runciman, Walter Garrison; *A Treatise on Social Theory*, vol. 1: *The Methodology of Social Theory*; vol. 2: *Substantive Social Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Ruskin, John; *The Stones of Venice*, Smith, Elder&Co., London, 1851-53.
- Smith, Ole Langwith; *The Byzantine Achilleid: The Naples Version*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 1999.
- Soteriou, Georgios and Soteriou, Maria; *Icons of Mount Sinai* (in Greek), Institut Français d'Athènes, Athens, 1956-58.
- Stone, Lawrence; "History and post-modernism", *Past and Present*, 1991, 217-18.
- Strzygowski, Joseph; *Orient oder Rom: Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*, Leipzig, 1901.
- Joseph, Tainter; *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Talbot Rice, David; *Art of Byzantium*, Thames&Hudson, London, 1959.
- Tchalenko, Georges, *Villages antiques de la Syrie nord: le massif du Bélus à l'époque romaine*, P. Geuthner, Paris, 1953-58.
- Treadgold, Warren; *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, 1997.
- Walter, Christopher; "Liturgy and the illustration of Gregory of Nazianzen's Homilies: an essay in iconographical methodology", *REB*, 1971, ss. 183-212.
- Ward-Perkins, J. B.; "The Italian element in late Roman and early medieval architecture", *Proceedings of the British Academy*, Geoffrey Cumberledge, 1947, ss.1-32.
- Weitzmann, Kurtz; *Illustrations in Roll and Codex: A Study of the Origin and Method of Text Illustration*, Princeton University Press, 1947.
- _____ 1982. *Studies in the Arts at Sinai* (Princeton).
- Wickham, Christopher; *Framing the Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford University Press, London, 2005.
- Wickhoff, Franz; *Der Wiener Genesis*, Tempsky, Vienna, 1895.
- Wöflin, Heinrich; *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, Nabu Press, Munich, 1915.